

**ШЫМКЕНТ УНИВЕРСИТЕТІ
ШЫМКЕНТСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
SHYMKENT UNIVERSITY**

**«Жаңа Қазақстандағы ғылым мен білімнің инновациялық дамуы»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ**

СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

**Международная научно-практическая конференция
«Наука и образование: новые подходы и актуальные
исследования»**

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

**International scientific and practical conference
«Science and education: new approaches and current research»**

I-том

Шымкент 2023

УДК 001+37 (574)

ББК 72+74 (5Қаз) Ж28

Ұйымдастыру алқасының төрайымы

Сейтқұлов Нұрлыбек Ақынұлы

Шымкент университетінің ректоры, п.ғ.д.,
профессор

Ұйымдастыру алқасы

Ажиметов Нұржан Нұрмаханбетұлы

Бектаева Нурила Турсыналықызы

Белгибаева Гулнур Абубакировна

Қонарбаев Жүсіпбек Өзбекұлы

Кобеева Загира Сапарбековна

Тлегенова Кулайша Бейсенбаевна

Жарылкапова Гульзагира

Парменбаевна

Әбілқасым Айнұр Бұғыбайқызы

Ғылым істер жөніндегі проректор, а.ш.ғ.д.

«Педагогика» кафедрасының меңгерушісі

«Филология» кафедрасының меңгерушісі

«Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының
меңгерушісі

«Математика және информатика»

кафедрасының меңгерушісі

«Жаратылыстану ғылымдары» кафедрасының
меңгерушісі

«Құқық және тарихы» кафедрасының

меңгерушісі

«Бизнес және басқару» кафедрасының
меңгерушісі

«Жаңа Қазақстандағы ғылым мен білімнің инновациялық дамуы» Шымкент,
2023-539 бет

«Наука и образование: новые подходы и актуальные исследования» Шымкент,
2023-539стр.

«Science and education: new approaches and current research» Shymkent,
2023 - 539 p.

ISBN 978-601-255-432-8

Жинаққа білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері
ендірілді. Барлық жарияланымдар авторлардың редакциясымен берілген.

УДК 001+37 (574)

ББК 72+74 (5Қаз)

ISBN 978-601-255-432-8

© Шымкент университеті, 2023

«ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ»

КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ФОРМАЛАРЫН БЕЛСЕНДЕНДІРУ

*Утелова Маржан Батырқызы
Ғылыми жетекшісі – Алметов Н.Ш. п.ғ.д. профессор
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Аннотация

Жоғары сынып оқушыларына тән басты ерекшелік - бұл олардың өмірлік жоспарларының қалыптасуы. Бұл бір жағынан мақсаттардың тиянақтылығының, қорытылу нәтижесінде өмірлік жоспарлар туындап, олар өздеріне жеке тұлға, иерархизациялардың бағалы бағдарламасының тиянақты ядросын орнығуын келтіреді. Олар өздеріне жеке ұмтылыстарды бағындырады. Екінші жағынан мақсаттардың нақтылану мен даралану процесі жүріп жатады. өмірлік жоспар - бір мезгілдегі әлеуметтік және этикалық құбылыс.

Кәсіптік бағдар беру жұмысының негізгі нәтижелі критерийлері мен тиімділік көрсеткіштеріне, ең алдымен, мыналар жатады;

-мамандық және оны алу жолдары туралы жеткілікті ақпарат. Таңдалған кәсіптің мазмұны мен еңбек жағдайлары туралы нақты түсінік болмаса, оқушы оны дұрыс таңдай алмайды. Бұл жағдайда ақпараттың жеткіліктілігінің көрсеткіші оларға мамандықтың адамға қойылатын талаптарын, оны алудың нақты орнын, қоғамның осы мамандарға деген қажеттіліктерін нақты көрсету болып табылады.

Келесі тиімді критерий-мамандықты негізделген таңдау қажеттілігі. Кәсіпті негізделген кәсіби таңдау қажеттілігінің қалыптасу көрсеткіштері-бұл белгілі бір мамандық туралы қажетті ақпаратты алу үшін оқушының өз бетінше көрсететін белсенділігі, қызметтің нақты салаларында өз күштерінің сынамаларын қалауы (міндетті түрде жүзеге асырылмайтын, бірақ көрінетін), өзінің кәсіби жоспарын дербес құру[1].

Нәтижелі критерий-бұл оқушының еңбектің әлеуметтік маңыздылығына деген сенімділігі, яғни оған өмірлік құндылық ретінде қалыптасқан көзқарас. VIII-XI сынып оқушыларының өмірлік құндылықтарын зерттеуге сәйкес, олардың өмірлік құндылығы ретінде жұмысқа деген көзқарасы олардың мамандық таңдау қажеттілігімен тікелей байланысты.

Тиімді критерий ретінде оқушының өзін-өзі тану дәрежесін де ажыратуға болады. Оның кәсіби маңызды қасиеттерін қаншалықты терең зерттей алатындығы көбінесе оның таңдауының дұрыстығына байланысты болады. Айта кету керек, тек білікті маман ғана оқушыға өзінің кәсіби маңызды қасиеттері туралы жеткілікті толық және барабар ақпарат бере алады.

Соңғы нәтижелі критерий-оқушының негізделген кәсіби жоспарының болуы.

Кәсіби таңдаудың негізділігі кәсіби бағдар беру жұмысының тиімділігінің негізгі критерийлерінің бірі болып саналады. Бұл Критерий Тәуелсіз емес, бірақ кәсіптік бағдар беру жұмысының негізгі бағыттарын жүзеге асыруға байланысты. Негізділіктің көрсеткіші-мамандықтың адамға қойылатын талаптарын өзінің жеке ерекшеліктерін, олардың кәсіби қызметтегі жетістікке тікелей әсер ететіндерін, яғни кәсіби маңызды қасиеттерін білумен байланыстыра білу. Соңғысының қалыптасуы-мамандық таңдаудың негізділігінің қосымша критерийі[2].

Кәсіптік бағдар беру жұмысының тиімділігінің іс жүргізу критерийлері ретінде мыналар ерекшеленеді:

-кез-келген Кәсіптік бағдар әсерінің жеке сипаты (оқушының жеке ерекшеліктерін, отбасылық қатынастардың сипатын, еңбек іс-әрекетінің тәжірибесін, кәсіби маңызды қасиеттерді дамытуды ескеру);

- кәсіптік бағдарлау әсерінің ең алдымен жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға бағытталуы (мамандық таңдауда еркіндік беру, кәсіби қызметтің әртүрлі салаларында күштерді сынау үшін мүмкіндік жасау, кәсіби қызмет саласын өз бетінше таңдауда және кәсіби жоспарды анықтауда белсенділікті ояту)[3].

Кәсіптік бағдар беру жұмысы сабақта да, сабақтан тыс уақытта да жүзеге асырылуы мүмкін. Іс жүзінде барлық оқу пәндері оқушыларды әртүрлі кәсіби іс-шаралар туралы хабардар ете алады. Сабақта мұғалім студенттерге мамандықтар туралы белгілі бір білім беруі керек; кәсіптердің әлеуметтік, экономикалық және психологиялық жақтарын ашу; студенттерге таңдалған кәсіптерді игеру жолдары туралы хабарлау; құндылық бағдарларын, тұрақты кәсіби қызығушылықтар мен мамандық таңдау мотивтерін қалыптастыру. Сабақтағы кәсіптік бағдар беру жұмысының сәттілігі көбінесе мұғалімнің кәсіптік бағдар беру материалын бағдарламалық жасақтамамен байланыстыру қабілетіне, жоғары сынып оқушыларының белгілі бір қызмет түріне, оның білімі мен оқыту әдістерін меңгеруіне оң көзқарасын қалыптастыруға байланысты[4].

Студенттердің кәсіби бағдарлауының тиімділігі көбінесе білім беру процесін жақсы ұйымдастырылған басқаруға байланысты. Әр мектепте кәсіптік бағдарлауды педагогикалық басқарудың өзіндік жүйесі қалыптасады. Мақала авторы бұл жұмысты жалпы білім беретін мектепте ұйымдастыру тәжірибесімен бөліседі.

Кәсіби қалыптасу процесі кәсіби маңызды қызмет түрлерімен және әлеуметтік жағдаймен байланысты. Кәсіби қалыптасу динамикасы психикалық дамудың жалпы заңдылықтарына бағынады: сабақтастық, гетерохронизм, сана мен іс-әрекеттің бірлігі.

Жеке тұлғаның кәсіби қалыптасуының тиімділігі келесі шарттарға байланысты: кәсіпті психологиялық тұрғыдан негізделген таңдау; мамандыққа қызығушылық пен бейімділікке ие оптанттарды кәсіби таңдау, олардың кәсіби бағытын қалыптастыру, оқу орнында кәсіби-білім беру процесінің мазмұны мен технологиясын дамытушылық сипатта беру; маман мен кәсіпқой өзара байланысты қызмет түрлерін жүйелі түрде игеру.

Кәсіби қалыптасудың бастапқы кезеңдерінде жеке тұлға мен өмірдің сыртқы жағдайлары арасындағы қайшылықтар өте маңызды. Кәсібилендіру және әсіресе кәсіби шеберлік кезеңдерінде тұлғашылық қатығыстарға, олардың кәсіби өсу деңгейіне қанағаттанбауға, одан әрі өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігіне байланысты субъектішілік сипаттағы қайшылықтар жетекші мәнге ие болады. Бұл қайшылықтарды шешу кәсіби қызметті жүзеге асырудың жаңа тәсілдерін табуға, мамандықты, лауазымды, кейде кәсіпті өзгертуге әкеледі.

Кәсіби қалыптасудың бір кезеңінен екінші кезеңіне өту дағдарыстармен бірге жүреді. Олар психологиялық тұрғыдан негізделген болғандықтан, оларды нормативті деп атайық. Кәсіптік ниеттердің құлдырауы, кәсіптік білім беруді тоқтату, мәжбүрлі түрде жұмыстан шығару, қайта даярлау дағдарыстармен бірге жүреді (оларды балағат сөздер деп атайық). Сондай-ақ, кез-келген кәсіби қызмет жеке тұлғаны деформациялайды, Әлеуметтік және кәсіби жағымсыз қасиеттердің, мінез-құлық ерекшеліктерінің қалыптасуына әкеледі.

Жасөспірімдердің кәсіби қалыптасу ерекшеліктерін қарастырыңыз. Оқу жасөспірімдердің өмірінде үлкен орын алады. Мұндағы жағымды нәрсе-жасөспірімнің оны өз көзімен ересек ететін оқу іс-әрекеттеріне дайындығы. Мұндай дайындық ілімнің мотивтерінің бірі болуы мүмкін. Бұл жаста өмірлік перспективаны, болашақтағы орнын, кәсіби ниетін, идеалын білуге байланысты ілімнің жаңа мотивтері пайда болады.

Жасөспірім кезінде тиісті дағдылар мен дағдылар, жеке тұлғаның қажетті іскерлік қасиеттері дамиды. Шынында да, жоғары сынып оқушылары әртүрлі іс-шараларға деген

қызығушылықтың жоғарылауымен, өз қолдарымен бірдеңе жасауға деген ұмтылысымен, қызығушылығы мен болашақ мамандық туралы армандарымен ерекшеленеді. Тиісті мүдделер мектепте, үйде, мектептен тыс жұмыстарда пайда болады; олардың қайнар көзі мұғалімдер, ата-аналар, басқа да үлкен адамдар болуы мүмкін. Көбінесе бастапқы, кәсіби қызығушылықтар өздерінің ілімдері мен еңбектерінде пайда болады және бұл жасөспірім негізінен енгізілген қызмет түрлерінде қажетті іскерлік қасиеттерді дамытуға қолайлы мүмкіндіктер туғызады.

Жоғары сыныптарда қызықты жұмыспен, тәуелсіз шығармашылық еңбекпен айналысуға мүмкіндік беретін білімді кеңейтуге байланысты ілімнің жаңа мотивтері пайда болады. Оқыту өзін-өзі тәрбиелеумен толықтырылып, тереңірек жеке мағынаға ие болады. Білім, білік және дағдылар осы жаста құндылық критерийіне, болашақ кәсіби өзін-өзі анықтауға қызығушылық танытуға негіз болады. Жасөспірім әр түрлі мамандықтарға қызығушылықпен қарай бастайды. Алдын ала таңдауды жүзеге асыра отырып, ол әр түрлі іс-әрекеттерді өзінің мүдделері мен бейімділігі, сондай-ақ әлеуметтік құндылық бағдарлары тұрғысынан бағалайды.

Бітіру сыныбында жасөспірімдер кәсіби өзін-өзі анықтауға назар аударады. Бұл өзін-өзі шектеуді, бала кез-келген, ең тартымды кәсіптің өкілі бола алатын жастық қиялдардан бас тартуды қамтиды. Жоғары сынып оқушысы әр түрлі мамандықтарды басшылыққа алуы керек, бұл оңай емес, өйткені мамандыққа деген көзқарас өз тәжірибесіне емес, басқа адамдардың тәжірибесіне негізделген - ата-аналардан, достардан, бұқаралық ақпарат құралдарынан және т. б. алынған ақпарат.

Библиографиялық тізім:

1. Иовайша А.А. "Проблемы профориентационной ориентаций школьников", 2014г.
2. Самоукина Н.В. "Активизация школьников профессиональным самоопределением", 2010 г.
3. Симоненко В.Д. "Профессиональная ориентация учащихся трудового обучения", М., 2016г.
4. Павлютенко Е.М. "Формирование мотивов выбора профессии" Киев, 2010г.
5. Агутов П.Р., Климов Е.А. "Проблемы психологического обеспечения молодежи к труду и выбору профессий", "Вопросы психологии", 2014, №1.

ӘОЖ 372.8:718

ЗАМАНАУИ ЖАҢАША ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, КРЕАТИВТИ САБАҚ ӨТКІЗУ

*Керімбек Гулдана
БО-121 оқу тобының студенті
Жетекшісі: Бектаева Н.Т.
магистр, аға оқытушы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Аннотация

Жаңаша оқытудың «Кембридждік» жүйесі бойынша балаларға білім дайын күйінде берілмейді, керісінше оқушылардың өздерін еркін ұстауға, ойлануға мүмкіндік

жасалады. Олар өз беттерімен және өзара әрекеттесе оқып-үйреніп, ортақ бір шешімге келуге бағытталады. Сондықтан да қазіргі таңдағы әрбір ұстаздың да, оқушының да іс-әрекеті ерекше шығармашылық сипатта болуы керек.

«Креативтілік» – тез ойлап табу, жаңалық ашу, аяқ астынан ақыл табу, терең сезім, толғаныс, интеллектуалдық биіктік, ұшқыр ойлылық деп анықтама беріледі. Креативтілік – өркендеуге, дамуға, нәтижеге жетуге бағытталған. Креативтік технология бойынша ізденушілік, зерттеушілік, эвристикалық әдістермен жұмыс жасалады, қиялдауға итермелейді, қысылмай өз ойын айтуға мүмкіндік береді. Аталған әдіс-тәсілді іс-жүзінде іске асыру мақсатында №102 мектеп-гимназиясы ұстаздарының арасында «Гуманитарлық пәндерді оқытудағы креативтік әдіс-тәсілдер» тақырыбына тренинг өтті. Шара барысында «Болжау әдісі», «Аяқталмаған сөйлем», «Доп лақтыру» жаттығуы, «Қабырғадағы роль» әдісі тәрізді креативтік әдіс-тәсілдер қолданылып, қатысушылардың қызығушылығын туғызды. Іс-шара қызықты болу мақсатында презентация, қазақ әндері аудиожазбасы сияқты ресурстар қолданылып, залды түрлі түсті шарлармен безендіру, ерекше топқа бөлу, сабақты «От шашумен» аяқтауы да жаңаша көзқараспен ұйымдастырылды. Осындай тренингтердің ұйымдастырылуы ұстаздардың жаңаша мазмұнды білімге деген көзқарастарын дамыта отырып, шығармашылықтарын шыңдайды.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8 — бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті — оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» — деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі — оқытудың әдіс — тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру. Ал білім беру жүйесінің алдындағы жаңа міндеттердің бірі инновациялық педагогикалық оқыту технологияларын пайдаланып білім сапасын арттыру.

Бағдарламаның мақсаты – оқушылар өздерінің қалай оқу керектігіне назар аудара отырып, олардың өз ойлары мен дәлелдемелерін нақты жеткізе алатын, яғни ойға жүйрік, тілге шешен, әрі жазбаша түрде еркін, көркем бейнелеп жазуға төселген, бірнеше тілді қатар меңгерген бәсекеге қабілетті жан-жақты жетілген жеке тұлға қалыптастыру болып табылады.

Ондай «тұлға» болашаққа сенімді, ынталы, сыни пікір көзқарастары жүйелі дамыған, қазіргі сандық технологияларды, өмірде өз білімін қалыптан тыс жағдайда да еркін әрі терең пайдалана білетін жан болуы тиіс.

Әлеуметтік –сындарлылық тұрғыдан оқытуды түснү /Выготский, 1978; Вуд, 1998 / мұғалімдерге арналған нұсқаулығында айтылғандай «Оқыту мен оқытудағы жаңа тәсілдер» негізінде жатыр. Балалар өзінің түсінігін өзіндік зерттеулері мен әлеуметтік өзара байанысқа сәйкес құратын белсенді білім алушылар болып табылады.

Осы орайда «Кембридждік» әдіс-тәсілдер мен заманауи педагогикалық технологияларды тиімді қолдану жолында әріптестерім де атсалысуда. Әр сабақтың тиімді әрі нәтижелі өту үшін әр ұстаз өз шығармашылығын дамыту мен ізденіс үстінде.

Мотивация тудыру немесе қызығушылық ояту

Үйренушінің оқуға, үйренуге деген ықылас - ынтасы, ниеті мен зауқы болмаса, оқу нәтижесінің мардымды болуы екіталай. Француз жазушысы Анатолий Франц кезінде «тамақ тек зор тәбетпен ішкенде ғана сіңеді» деген екен. Оқу мотивациясы дегеніміз деп осы осы сияқты білімге, білуге, үйренуге деген «тәбет».

Топтық жұмыс, біріншіден, оқушыларға бірігіп жұмыс істеу мүмкіндігін тудырады. Екіншіден, ұйымшылдыққа тәрбиелейді. Үшіншіден, бірін-бірі оқытуға, бірінен-бірі үйренуге жағдай жасайды. Бұл әдіс сонымен қатар топ болып ынтымақтастықпен бірігіп жұмыс жасауға, ойын еркін ортаға салуға, бірінен- бірі үйренуге септігін тигізді. Яғни,

топтық жұмыс оқушылар арасында әлеуметтік өзара қарым-қатынасты, тиімді араласу, проблемаларды шешу және топ ішінде шығарманы жан-жақты талдауға көмектеседі.

Топтық жұмыстың тиімділігі:

- Оқушылар өзара достық қатынаста болады;
- Бір-бірінен сұрай отырып білімдерін жетілдіреді
- Өзгелерге ойын жеткізу үшін өз шешімін дәлелдеп үйренеді;
- Менен сұрап қалады-ау деп қорықпайды, топ болып жауап береді;
- Оқушылардың мектепке деген көзқарасы өзгереді. Уақыттары қызықты әрі тиімді өтеді.

- Топтық жұмыста бос отыратын оқушы болмайды.

Ғылыми зерттеу нәтижелері сабақта диалогтің маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Мерсер мен Литлтон (2007) өз еңбектерінде диалог сабақта оқушылардың қызығушылығын арттырумен қатар олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосатындығын атап көрсетеді. Мерсердің зерттеуіне сәйкес, әңгімелесу оқушылардың білім алуының ажырамас бөлшегі болып табылады және әңгімелесудің үш түрі бар, олар:

-Әңгіме-дебат барысында;

-Топтық әңгіме барысында;

-Зерттеушілік әңгіме жүргізілу үстінде байқалады екен.

«Диалогті оқыту арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру, олардың білім деңгейін көтеру, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру. Балаға күштеп білім беруден гөрі, баланың білімге деген құштарлығын ояту ең маңызды мақсат» деп К.Д.Ушинский айтқандай баланың білім алуға деген құштарлығын ояту үшін мұғалім көп ізденіп, сабақтың тиімді өтуіне жұмыс жасап, сабақ барысында оқудың белсенді әдістері, диалогтік оқыту және оқу әдісін қолдануда білім сапасын арттыруға көп көмегін тигізеді деп ойлаймын. Оқушылар диалог әдісін қолдана отырып, білімді бірлесіп құру, талқылау, түсіну мен дағдыларды қалыптастыру арқылы білім алады. Әр сабағымда оқушыларға сұрақтар қою арқылы, тақырып бойынша өз ойларын ашық, еркін айтуға мүмкіндік бердім. Өзара талқылау арқылы, түрлі ойлардың болатындығын, бір бірінің түсінуіне көмектесетінін көрсетсе, сұхбаттасу арқылы өз ойларын дәлелдеуге тырысты. Бұл оқушылардың қандай деңгейде екенін түсінуге көмектеседі. Біз көбінесе диалогтік оқытуды сұрақ – жауап ретінде қолданамыз. Яғни, бала теорияны меңгерумен қатар тәжірибе жүзінде де қалай жасау қажеттігін ұғынуы керек. Тәжірибелік жұмыс жасау барысында көптеген сұрақтар туындайды. Оқушылар өзара пікірлер мен болжамдар айта отырып, бірлесе жұмыс жасайды. Жұмыс жасау барысында оқушыларға көптеген сұрақтарды қоюға болады. Мысалы, кез келген сабақтың басталуы сұрақ – жауаптан тұрады. Сұрақтардың берілуіне байланысты оқушының пәнге деген қызығушылығын арттыруға болады. Оқушы мен мұғалім арасында жақсы қарым-қатынас орнайды. Диалогтік оқыту оқушы мен оқушы арасында да туындауы мүмкін. Мұнда оқушылар бір-біріне сұрақтар қояды. Бір-бірінің жауабына қанағаттанбаса, қосымша да сұрақтар беруі мүмкін.

Оқу процесінде қолдануға тиімді ойындардың маңызды түрлерінің бірі:

1. Рөлдік ойындар
2. Іскерлік ойындар
3. Имитациялық ойындар

Рөлдік ойындар – тиімді интербелсенді әдістердің бірі. Педагогика саласында зерттеу жүргізетін ғалымдардың басым көпшілігі оқу/оқутудың ойын әдістердің кәсіби дамыуды қамтамасыздандырудағы ең тиімді әрі болашағы зор тәсілдер деп есептеледі. Өйткені іс-әрекет арқылы үйрену/үйрету – танымның тиімді тәсілі екендігі баршаға аян; адамның жадында бірінші мезетте өзінің жасағаны мен бастан кешкен әсерлері қалады. Ал рөлдік ойындар оқушылардың өздерін басқа адамдардың орнына қойып, мәселе немесе проблеманы солардың тұрғысынан қарастырып, шешімді өз «қолдарымен» жасауды

меңзейді. «Ойын» сөзі сабақта инсценировканың орын алып, әрекеттердің спектакль түрінде көрсетілетіндігін меңзейді.

Іскерлік оқу ойындарында қандайда бір сценарий ауқымында рөлдерді өзара бөлісіп зерттеу жұмыстарын жүргізу және деректерді талдау арқылы нақты практикалық мәселелерді бірлесе отырып шешеді. Оқу ойындарының сценарийлері тақырып ауқымында болып, күрделі мәселелерді ойын тұрғысынан «ойнап» шешуге ағытталады.

Осы мәселе бойынша зерттеулердің талдауы тұлғаның шығармашылық әлеуетінің құрылымдық элементтері мен олардың қатынасының сипаты талданатын ұғымдардың мәніне деген авторлардың пікірлеріне байланысты түрленіп отырады деген қорытынды жасауға әкеліп соғады.

Шығармашылық әлеует жүйесі бірқатар эксперименттік зерттеулерде (Е.Е. Туник және басқалар) келесі негізгі құрдастармен айқындалған: адам бойындағы асқан сезімталдықтан, белгілі бір таңдаулардан, ұнамдылықтардан көрінетін қасиеттері мен икемділіктері; қызығушылық пен олардың бағыттылығы, танымдық қызығушылықтың басым түсуі, жүйелілігі; әуестігі, жаңаны құруға талаптануы, мәселелерді шешуге икемділігі; жаңа ақпаратты жедел игеру, байланыстық массивтің пайда болуы; жалпы интеллектің көрінуі – тез үйрену, түсіну, қателерді жылдам шешу жолын бағалап, таңдауы, әрекеттің барабарлығы; жеке процестердің эмоционалдық өңделуі, жұмыстағы табандылық, мақсаттылық, батылдық, еңбекқорлық, жүйелілік, батыл шешім қабылдауы; шығармашылық – қиыстыра білу, баламасын табу, қайтадан құрастыруы; нұсқаларды өзгертуге қабілеттілігі, мәселелерді шешудің үнемділігі; құралдар мен уақытты тиімді пайдалануы; интуитивизм – асқан жылдамдықпен бағалау, шешім шығару, болжауға қабілеттілік; білім, білік, тәсілдерді тез меңгеруі [4].

Ұсынылған сапалар шығармашылық тұлғаның әрекетінің нәтижесінде тиімді әсер қалдыратын шығармашылық әлеуеттің құрамдас бөліктерінің мәнін анық көрсетеді.

Талданылған бағыттар үшін ортақ нәрсе – олардың әрекетке бағытталуы және оны даму шарты немесе құралы ретінде шығармашылық әлеуеттің моделінің құрылымына енгізу.

Біздің зерттеулер аясында оқушының шығармашылық әлеуетінің құрылымын жиынтығы ретінде қарастырған жөн:

1. өздік-әлеуетті жиынтық (дара психикалық процестер, бойындағы бар қасиеттер, қабілеттер);

2. түрткілік құрамдас (иландыру, ішкі құрылым ретіндегі дайындығы, қабілеттің көкейкестілігін қамтамасыз ететін механизм және тұлғаның мәнді күшін (қажеттілік, құндылық бағыттылық, түрткі) ашатын әлеуметтік-психологиялық қондырғы;

3. когнитивті құрамдас, яғни оқыту, тәрбиелеу, шығармашылық әрекет, жеке өмірлік тәжірибе нәтижесінде пайда болған және білім, білік, қарым-қатынас, дағды, әрекет тәсілдері мен өзін көрсетуді әлеуметтенді процесіне енгізу.

Сөйтіп, шығармашылық әлеуетке тек тұлғаның табиғи қоры мен резерві ғана емес, адамда әлеуметтенді, оқыту және тәрбиелеу нәтижесінде қалыптасқан білімді де жатқызамыз. Сонымен бірге әлемдегі үздіксіз жаңа білім, білік, тәсілдердің жинақталуы Л.И. Анцыферованың зерттеулері бойынша жаңа қабілеттердің пайда болуына әкеліп соғады. Тұлғаның мүмкіндіктерінің артуы адамның өзінің жаңа әлеуетін байқап көруге бағытталған аса белсенді қозғаушы күші болады.

Бұл жұмыста креативтілік тек шығармашылық ойлау ғана емес, тұлғаның қасиеті ретінде қарастырылады. Сол себепті «тұлғалық дамуды ескеретін» оқыту тұжырымдамасы қызықтырады. Солардың ішінде В.В. Давыдовтың дамыта оқыту жүйесі кең тараған.

В.В. Давыдов әр тұлға таусылмас шығармашылық қабілет пен үйлесімді дамуға мүмкіндігі бар деген пікірде. В.В. Давыдовтың әдістемесінде даму арнайы ұйымдастырылған процесс ретінде қарастырылады. Соған байланысты оқу әрекетіндегі өзгеше жағдайларда құрылымды компоненттері оқу міндеті, оқу әрекеті, бақылау және бағалау әрекеті болып табылып, жұмысты ұйымдастырудың түрлі тәсілдері жасалды [8].

Аталған тұжырымдамаларда шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға басты рөл бөлінген. Шығармашылық мүмкіндік әр балада бар, оларды дер кезінде дамыту керек. Тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамыту әлеуметтік ортаның жағдайына, соның ішінде мектептің білім беру мен тәрбиелеуге деген бағытына да байланысты.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін тек сабақтың пәндік мазмұны емес, оқу факультативтері, арнаулы курстар, үйірмелер арқылы жүзеге асыруға болады. Сөйтіп, оқу-тәрбие процесінде жаңаны іздеу мен табу ретінде ой пайда болады, қалыптасады, дамиды. Демек, креативтіліктің жаңа құрылымдық процесі жүреді.

Библиографиялық тізім

1. Измуханбетова С.С. Оқушылардың зерттеушілік әрекеттері арқылы коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудың педагогикалық шарттары //п.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Атырау, 2018.

2. Даумов Н.Ф. оқытуды ақпараттандыру процесінде оқушылардың зерттеу қызметін дамыту//п.ғ.к.дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2017.

3. Сейітқазы П.Б. Тәрбие үрдісінде бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану ерекшеліктері// Білім. 2016. №4. 31-33б.

4. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері А. Әлімов Алматы 2016.

5. Оқудың инновациялық әдістері оқу әдістемелік құрал Сманқұлова Ж., Саметова Ф. Алматы-2014.

ӘОЖ 372.8:710

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Ильяс Шұғыла

БО-121 оқу тобының студенті

Жетекшісі: Н.Т.Бектаева

магистр аға оқытушы

Шымкент университеті, Шымкент қаласы

Аннотация

Қашықтықтан оқытудың мақсаты-оқушыларға өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға тиімді бейімделуге және қазіргі қоғамға сәтті интеграциялануға мүмкіндік беретін әмбебап білім беру элементтерін ұсыну. Оқытудың бұл түрі озық ақпараттық технологияларға негізделген, оларды қолдану оқушының өзгеретін қажеттіліктеріне тез және икемді бейімделуді қамтамасыз етеді.

Қарқынды дамып келе жатқан ақпараттық технологиялар дәуірінде қашықтықтан оқыту сияқты білім беру бағдарламаларын жүзеге асырудың ең өзекті мәселесі болып табылады.

Электрондық оқыту дегеніміз-мәліметтер базасында қамтылған және білім беру бағдарламаларын іске асыруда қолданылатын және оны өңдеуді қамтамасыз ететін ақпаратты қолдана отырып, білім беру қызметін ұйымдастыру. ақпараттық технологиялар, техникалық құралдар, сондай-ақ ақпараттық-телекоммуникациялық желілер, аталған ақпараттың байланыс желілері арқылы берілуін, білім алушылардың өзара әрекеттесуін және педагогикалық қызметкерлер. Қашықтықтан білім беру технологиялары деп негізінен білім алушылар мен педагог қызметкерлердің делдалдық (қашықтықта) өзара іс-қимылы кезінде ақпараттық-телекоммуникациялық желілерді қолдана отырып іске асырылатын білім беру технологиялары түсініледі.»[1].

Яғни, бұл мұғалім мен оқушының интернет-технологиялар арқылы байланысы. Оқушы бейне-сабақтарға, әдістемелік материалдарға қол жеткізе алады, мұғаліммен онлайн-қарым-қатынас жасай алады. Сабақтан өткеннен кейін оқушы үй тапсырмасын орындайды. Оқу кезеңінің қорытындысы бойынша оқушы аттестаттауды онлайн-режимде тапсырады. Кейбір оқу орындары аттестаттау кезінде оқушының физикалық қатысуын талап етеді.

Әрине, білім беру қызметін жүзеге асыратын ұйымда тек электрондық оқытуды, қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып, білім беру бағдарламаларын іске асыру кезінде электрондық ақпараттық-білім беру ортасының жұмыс істеуі үшін жағдайлар жасалуы керек.

Қашықтықтан оқыту қазіргі уақытта мұғалім-тьютордың бақылауымен интернет арқылы білім алуға мүмкіндік беретін оқытудың инновациялық түрі ретінде қарастырылуы мүмкін[2].

Орта мектепте қашықтықтан оқыту дегеніміз-компьютерлік телекоммуникацияларды қолдану және заманауи ақпараттық және педагогикалық технологияларды қолдану арқылы құрылған білім беру жүйесі.

Қашықтықтан оқытудың басты ерекшелігі-оқу орнына бармай-ақ білім беру қызметтерін алу мүмкіндігі, өйткені пәндерді зерделеу және оқытушылармен қарым-қатынас Интернет және электрондық хат алмасу арқылы жүзеге асырылады.

Оқытудың осы әдісін қолдану қажеттілігі туралы келесі факторлар айтады:

- жиі ауыратын балалармен және мүгедек балалармен жұмысты ұйымдастыру мүмкіндігі;
- дарынды балалармен қосымша сабақтар өткізу;
- әр түрлі стандартты емес тапсырмаларды (ребустар, кроссвордтар және т. б.) қосу арқылы оқыту жүйесіне әртүрлілік енгізу мүмкіндігі;
- еркін оқу кестесін қамтамасыз ету.

Қашықтықтан оқытудың көмегімен педагогикалық міндеттерді шешуге болады:

- оқушылардың танымдық тәуелсіздігі мен белсенділігін қалыптастыру;
- тиімді білім беру кеңістігін құру;
- балалардағы сыни ойлауды дамыту және әртүрлі көзқарастарды сындарлы түрде талқылау мүмкіндігі.

Жалпы білім беру жүйесіне электрондық қашықтықтан оқытуды енгізудің мынадай негізгі бағыттары бөлінеді:

- мүгедек балаларға және мінез-құлық проблемалары бар балаларға білім берудің қолжетімділігін қамтамасыз ету;
- шағын жинақталған мектептерде білім беру сапасын арттыру;
- қандай да бір себептермен мектепке уақытша бара алмайтын балаларға білім берудің қолжетімділігін қамтамасыз ету;
- мектепте карантин енгізу кезінде оқуды жалғастыру мүмкіндігі;
- қосымша білім алу мүмкіндігін қамтамасыз ету;
- дистанциялық технологияларды қолдана отырып, жекелеген пәндер бойынша оқыту мүмкіндігі;

-балаларға бірыңғай мемлекеттік емтиханға сәтті дайындалуға мүмкіндік беретін кең мәліметтер базасына қол жеткізу[3].

Қашықтықтан оқыту мұғалімдерге өз біліктілігін арттырудың бірегей мүмкіндіктерін ұсынады, өйткені әртүрлі әдістемелік бірлестіктер арқылы әріптестерімен тәжірибе алмасуға, сондай-ақ онлайн іс-шараларға қатысуға болады.

Білім беруді дамытудың бағдарламасында ақпараттық білім беру технологиялары мен оқыту әдістерін әзірлеу және енгізу үйлесімді дамыған, әлеуметтік белсенді және шығармашылық тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін негізгі бағыттардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, қашықтықтан білім беру технологияларын белсенді тарату ресейлік білім беру жүйесіне халықаралық ақпараттық және коммуникациялық кеңістікте лайықты орын алуға мүмкіндік береді деп саналады[4].

Қашықтықтан білім беру технологиялары-оқушылар мен педагогтардың қашықтықтан өзара іс-қимылы кезінде ақпараттық-телекоммуникациялық желілерді қолдану арқылы жүзеге асырылатын технологиялар.

Білім беру технологиясы-бұл мыналарды қамтитын кешен:

- диагностика құралдары;
- оқу нәтижелерін жоспарлау;
- белгілі бір шарттар үшін оңтайлы модельді таңдау критерийлері;
- оқыту модельдерінің жиынтығы.

Қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып оқыту электрондық оқытудың бір түрі болып саналады, онда:

Оқушы:

- оқу өзі үшін оқу уақыты мен формасын дербес анықтайды;
- тақырып материалды зерттеу ретін дербес таңдайды.

Бұл жағдайда оқушы керек:

- жоспарланған оқу нәтижелеріне қол жеткізу;
- білім беру бағдарламасына сәйкес барлық материалды зерттеу.

Мұғалімнің міндеттері:

- қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып білім беру процесін ұйымдастыру;

- МЖӘ жүйені әзірлеу және оқушының қорытынды бағасын жүргізу;
- консультациялық қолдау көрсету.

Сонымен қатар, мұғалім оқушылардың жоспарланған оқу нәтижелеріне қол жеткізуіне жауапты.

Қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану бүкіл оқу курсы немесе жеке бөлімдерді зерттеу үшін ұйымдастырылуы мүмкін. Курстың жеке тақырыптарын зерттеуді "әлсіз" және "күшті" оқушылар үшін бөлек жүргізу ұсынылады.

Қашықтықтан оқытудың маңызды аспектісі-оқу процесіне қатысушылар арасындағы байланысты сақтау. Бұл міндетті қамтамасыз ету үшін заманауи телекоммуникациялық технологиялар қолданылады. Егер синхронды қашықтықтан оқыту әдісі қолданылса, онда мұғалім мен оның оқушылары желіде байланысады. Егер асинхронды қашықтықтан оқыту әдісі қолданылса, онда оқушы мен оқытушы арасындағы байланыс офлайн режимінде, яғни электрондық хаттарды жіберу арқылы жүзеге асырылады.

Синхронды және асинхронды әдістеме оқу процесінің барлық қатысушыларына әртүрлі жүктемені ұсынатынын ескеру қажет. Синхронды Әдістемеді оқушы мен мұғалім

үнемі белсенді өзара әрекеттеседі, сондықтан мұғалім оқушыны өзіне тартатын "Локомотив" рөлін атқарады.

Оқытудың асинхронды әдістемесі білім алушының қорытынды нәтиже үшін үлкен жауапкершілігін болжайды. Өзін-өзі оқыту және жаңа материалды зерттеу қарқынын тәуелсіз анықтау алдыңғы қатарға шығады. Бұл жағдайда мұғалім кеңесшінің рөліне ие.

Алайда, ең үлкен білім беру әсеріне екі әдісті бір уақытта қолдану арқылы қол жеткізуге болады.

Пайдаланушы мазмұнды тез түсінуі үшін ыңғайлы басқару жүйесі де қамтамасыз етілуі керек. Сонымен бірге мұғалім материалды ұсынудың кез-келген формасын және оны ұсынудың кезектілігін көрсете алады, нәтижесінде әр түрлі деңгейдегі білім алушылар үшін бірдей материалды пайдалану мүмкіндігі қамтамасыз етіледі. Өз кезегінде оқушы оқу материалының кез келген бетін басып шығара алуы керек[5].

Гипермәтінге, егер бұл әдістемелік тұрғыдан негізделген болса, дыбыс, графикалық кірістірулер, анимациялар, бейнелер қатары қосылуы мүмкін. Алайда, шамадан тыс көрнекілік материалды игеру сапасын айтарлықтай төмендететінін есте ұстаған жөн.

Қашықтықтан оқытуға арналған оқу материалын жасау кезінде материалды студенттерге тек Интернетте ғана емес, сонымен қатар қатты ортада да қол жетімді етіп жасаған жөн.

Материалдың құрылымына келесі мазмұндық компоненттер енгізілуі керек:

- материалды игеру бойынша нұсқаулық;
- оқу материалы, оның ішінде барлық қажетті иллюстрациялар;
- алған білімдерін бекіту үшін сұрақтар мен тапсырмалар;
- түсіндірмелері бар бақылау тапсырмалары.

Қашықтықтан оқытуға арналған материалды әзірлеу кезінде оқу ақпаратын мультимедиялық ұсыну ең тиімді болып табылады, өйткені мультимедиялық элементтер материалды жақсы қабылдауға және есте сақтауға ықпал етеді. Сонымен қатар, оқушының подсознание реакцияларын қолдану мүмкіндігі де қамтамасыз етіледі. Материалды берудің мультимедиялық формасын көп функциялы түрде қолдануға болады, яғни бөлімнің немесе дәрістің бөлігі сабақтың тәуелсіз бөлігі болуы мүмкін, мысалы, білімді қайталау немесе бақылау.

Қазір 3D технологиялары белсенді қолданылады, олар енді кітап бетінің жетілдірілген моделі емес, мысалы, бүкіл бөлме немесе мұражай залы. 3D нысандарын құрудың арқасында жаңа материалды игеру процесіне оң әсер ететін қатысу әсерін жасауға болады.

Ұсынылған шарттар қашықтықтан оқытуды іске асыру кезінде іргелі және қажетті болып табылады. Әрбір шартты жеке орындау табысты оқытуға кепілдік бермейді, бірақ тұтастай алғанда олар мектепте өнімді оқытуды құрудың негізін құрайды.

Осылайша, мектепте қашықтықтан оқыту, қашықтағы пайдаланушыларға уақыт шектеулеріне қарамастан білім беру қызметтерін ұсына отырып, интерактивтілікті, икемділікті және формалардың алуан түрлілігін көрсете отырып, оның жаңашылдығы мен өзектілігін көрсететін маңызды рөлге ие болады.

Библиографиялық тізім

1. Байжуманова Н. С. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі // Білім әлемінде. - 2018. - № 5. - С. 33-36.
2. Нұрғазиева Н. М. Шығармашылық әрекеттегі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің аспектілері // Бастауыш мектеп. - 2017. - №11. - С. 58-60

3. Құдайбергенова К.А.. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2018. 30- 32-б.

4. Устемиров К. Шаметов Н.Р. Васильев И.Б. Профессиональная педагогика. Алматы 2015.- 432 с.

ӘОЖ 372.8:718

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДА ПӘНГЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

*Саурова Гульшат Коргановна
Иманбеков атындағы ЖОМ
бастауыш сынып мұғалімі
Түркістан обл, Түлкібас ауданы*

Аннотация

Мақалада оқыту процесінде жаңа технологияларды пайдалана отырып, жеткіншек ұрпақтарды негізгі пәндермен терең де берік қаруландыру, ал меңгерген білімдерін күнделікті өмірде өз деңгейіндегі іскерлікпен қолдана білу жолдары қарастырылады.

Педагогикалық технология тәжірибеде жүзеге асатын педагогикалық жүйенің жобасы. Ал педагогикалық жүйе – дара тұлғаны қалыптастыруға бағыт алған белгілі бір мақсатқа жету жолындағы арнайы педагогикалық ықпалды ұйымдастыруға қажетті өлшем, байланысқан әдістердің, құрал-дардың жиынтығы. Олай болса, дәл қазір бізге осы педагогикалық технологияны дамыту, оны практикада пайдалану қажет.

Оқыту процесінде жаңа технологияларды пайдалана отырып, жеткіншек ұрпақтарды негізгі пәндермен терең де берік қаруландыру, ал меңгерген білімдерін күнделікті өмірде өз деңгейіндегі іскерлікпен қолдана білу. Жаңа технологияны қолдануда:

«Мұғалім нені білу керек?»

Жаңа технология көмегімен шешілетін мәселені анықтау. Жаңа технологияны қолдану арқылы алынатын нәтижелерді. Жаңа технология мәнінен алынатын нәтижелердің теориялық негізін. Жаңа технологияда мұғалім қолданылатын әдіс-тәсілдерді білуі керек. Оқушылардың жұмыс әдісін. Оқушыларды жаңа технологияда жұмыс істеуге үйрету әдісін.

«Не істей алу керек?»

Оқу бағдарламасының түрлендірілген нұсқаларын құрастыру. Күнтізбелік тақырыптық жоспар жасау. Әр сабақты жоспарлау. Жаңа технология бойынша жүргізілетін әртүрлі типтегі сабақ жоспарларын жасау. Оқу модулын құрастыру. Оқу жобасының мазмұнын анықтау. Оқу жобалары бойынша оқушыларға арналған тапсырмаларды құрастыру.

«Қандай іс-әрекеттерді дұрыс ұйымдастыруы қажет?»

Жаңа технологияда пайдаланылатын жекелеген әдістер мен тәсілдер. Әр түрлі типтегі сабақтарды өткізу. Өткізілген сабақтарға талдау жасау, жіберілген кемшіліктердің

жасырын себептерін анықтау. Жаңа технологияда қолданылатын оқу әрекетінің әдістерін оқушыларға үйрету [1].

Жаңа технологияның топтастырылуы:

I. Педагогикалық үрдісте жеке тұлғаның бағыты негізінде педагогикалық технология.

Педагогикалық қарым-қатынас технологисы. Алтынсариннің педагогикалық технологиясы. Амонашвилидің ізгілік технологиясы. Ильиннің жүйесі.

II. Оқушының іс-әрекетін белсендіру және қарқындату негізіндегі педагогикалық технология.

Ойын технологиясы. Проблемалық оқыту технологиясы. Жан-жақты коммуникативті оқыту технологисы. Оқыту материалдарын тірек сызбалар, тірек конспектілері және модельдеу арқылы қарқындатып оқыту технологиясы.

III. Оқу үрдісін тиімді ұйымдастыру және басқару негізіндегі педагогикалық технология.

- Миға тұтқиылдан шабуыл жасау технологиясы. Перспективті жылдамдата оқыту технологиясы (Лысенкова). Деңгейлеп оқыту технологиясы (Қараев). Деңгейлеп дифференциялау технологиясы.

Міндетті нәтиже негізінде деңгейлі-дифференциялап оқыту техно-логиясы (Фарсов)

Бала қызығушылығы арқылы дифференциялап оқудың тәрбиелік технологиясы (Закатова), Жекелей оқыту технологисы (Инге Унг және Шадриков), Бағдарламалық оқыту технологисы.. Ұжымдық оқыту технологиясы (Дяченко Ривин), Топтық оқыту технологиясы., Компьютерлік оқыту технологиясы.

IV. Дидактикалық білім көтеру және материалды педагогикалық технологиялар.

- Дидактикалық бірліктерді ірілендіру (Эрдниев), Ақыл-ой іс-әрекетін сатылай қалыптастыру теориясын игеру техно-логиясы (Валович), V. Жеке пәндік педагогикалық технологиялар., Сауаттылыққа ерте және дамыта оқыту технологисы (Зайцев), Сатылай талдап оқыту технологиясы (Оразақынова), Бастауыш мектептің жалпы оқу білігін жетілдіру технологиясы (Зайцев), Бітібаеваның дамыта оқыту технологиясы, Математикалық есептер шешу негізіндегі педагогикалық технология (Касаткин), Сабақтың тиімді жүйелік негізіндегі педагогикалық технология (Окунив), Жанпейісованың модульдық оқыту технологисы., С.Т.О. технологиясы.

VI. Альтернативті педагогикалық технология

Вольдорф педагогикасы (Штэйнер), Еркін еңбек технологиясы (Ферт), Ықтималдық білім технологиясы (Лобок), VII. Табиғи байқағыштық технологиялар., Табиғи байқағыштық арқылы сауаттылыққа тәрбиелеу., Өзіндік дамыту технологиясы (Монтессори)

VIII. Дамыта оқыту технологиялары.

Дамыта оқыту жүйесі., Жеке тұлға бағытындағы дамыта оқыту жүйесі. (Якиманская), Дамыта оқыту технологиясы (Давыдов, Эльконин), Өзіндік дамыта оқыту технологиясы (Семеко) [2].

IX. Авторлық мектептің педагогикалық технологиялары.

Білім беру үрдісінде қолданыс тапқан педагогикалық технологиялар жаңаша сипат алады. Жаңашыл педагог ғалымдар: Ш.А. Амонашвили білім беруді ізгілендіру технологиясында баланың жаны мен жүрегіне жылылық ұялату, танымдық күшін қалыптастыру, дамыту, білімін кеңейту, тереңдетуге жағдай жасау мақсатын көздейді. В.Ф. Шаталовтың белгі және сызба үлгілері негізінде қарқынды оқыту технологиясының ерекшелігі: материалдар ірі-лендіріліп, блоктық түрде тірек сызбалар арқылы беріледі. С.Н. Лысенкованың тірек сигналдарын пайдалана отырып, қарқынды жеделдете оқыту техно-логиясында оқу материалдарының мазмұнының жүйелілігін сақтау, саралау, тапсырманың әр оқушыға жеткізілуі талап етіледі. М.М. Жанпейісованың модульдық оқыту технологиясына сүйенсек, оқытудың мақсатын, мазмұнын, әдістерін ғылыми

негізделген теорияға сүйене отырып жобалау, сұлбалау тыңдаушыларға, білім алушыларға оқу үрдісінде хабарланады.

Тірек сигналдар технологиясы (В.Ф. Шаталов) Сигнал 1. Автомобиль, мотоциклдердің дыбыс беру тетігі. 2. Қимыл әрекетті бастау үшін не хабарды білдіру үшін берілетін шартты белгі. (Қазақ түсіндірме сөздігі) Тірек. 1. Үй, қора, шахта сияқтылардың ағашын тіреп қоятын таяныш. «Сен осы үйдің тірегі, қожасысың.» Ақпаратты блоктар тараулар арқылы берген өте тиімді. Адамның психикасының негізгі ерекшелігі – образдық тұрғыдан ойлау. Осыған сүйене отырып, тірек сигналдар технологиясының негізгі қағидалары мен кезеңдері анықталады.

1 кезең: Жаңа тарауда берілген ақпаратты мұғалім эмоциялды, образды тұрыда түсіндіру.

2 кезең: Жаңа материалды қысқаша түрде тірек плакат арқылы түсіндіру.

3 кезең: Тірек сигналдарды оқушылар тарапынан зерттеу және альбомдарға жабыстыру.

4 кезең: Үйде оқулықпен және тірек сигналдар парағымен жұмыс жасау.

5 кезең: Тірек сигналдарды келесі сабақта жазбаша түрде еске түсіру.

6 кезең: Тірек сигналдар арқылы жауап беру.

7 кезең: Өткен тақырыпты қайталау және тереңдету.

«Биоақпараттық технологияны зерттеу» төңірегіндегі жұмыстары:

«Биос» - грек сөзі – тіршілік. «Ақпарат» сөзі латынның түсіндіру, баяндау, түсінік деген ұғымдарды беретін INFORMATION сөзінен шыққан. Технология – оқу-тәрбие үрдісінде оқушылардың жеке басын дамыту және білім беру мақсатына жету жолдары.

Ақпарат адам сөзінде, қаз қалпында, құмырсқа қимылында, күннің шуағында, алфавиттегі әріптерде, тыныс белгілерінде, цифрларда да болады. Демек ақпарат – ақиқат дүниеге тән нәрсені сипаттау. Ақпаратты қабылдағанға дейін нәрсе белгісіз болса, ақпаратты қабылдағаннан кейін ол туралы мәліметіміз болады. Ақпарат – ақиқат дүниенің объектілері мен құбылыс-тарының алуан түрлілігінің өз қасиеттері мен құбылысы арқылы бейнеленуі. Ақпаратты цифрмен көрсетеді, алайда тек цифрмен сөйлеу әдетімізге енбеген. Демек, табиғи тіліміздің мүмкіндігін де пайдалануымыз керек. Оның үстіне сөз әріптен тұрады. Жазуда тыныс белгілерін, тағы да басқа да таңбаларды қолданамыз. Бұлардың бәрі – ақпаратты тасымалдаушылар. Мәселен, сан – мән, сөз атауы, формула тәуелділігі туралы ақпарат тасымалдайды. Әрі олар символдық ақпаратқа жатады

Сабақты ауызшы ұымдастыру арқылы келесі нәтижелерді алуға болады:

Өзін - өзі тәрбиелейді., Ізденуге зерттеуге үйренеді., Оқуға ынтасы шабыты артады., Жылдам ойлауы артады., Іскерлігі артады., Ауыз екі сөйлеуі дамиды., Есте сақтау қабілеті артады., Шығармашылық қабілеті артады., Оқуға белсене араласады., Қызығушылығы артады.,

Сабақты ауызшы ұымдастыру барысына қатысты ұсыныстар ұсынамын:

1. Балалардың есте сақтау, көз жады қабілеттерін дамытатындықтан «АС» картасының игі әсері зор., 2. Оқушылар тірек сөздерді мәтіннен табу барысында байқағыштық қабілет-тері артады., 3. Бұл картаға сүйене отырып, балалар өз ойларын еркін жеткізе алады., 4. Әрбір оқушы мәтіндегі негізгі ойды аша алатындай дәрежеге жетеді., 5. Сынып оқушыларының материалды меңгеру сапасы артады., 6. Оқушылардың шаршау деңгейінің төмендеуіне ықпал етеді., 7. Балалардың зейіні сабаққа ауады, сабақты өздігінен меңгереді., 8.«АС» картасы материалды меңгерудің сапасын арттыратындықтан мәтінмен жұмыста жиі қолдануды ұсынамын. Қорыта келгенде оқыту процесінде жаңа технологияларды пайдалана отырып ана тілі, қазақ тілі, математика сабақ-тарында өтілетін тақырыптарға сай қолдану арқылы есте сақтау, жылдам ойлау қабілеттері дамыған, білімін өмірде қолдана алатын өзіндік көзқарасы мен пікірін ашық айта алатын, шығармашылық қабілеті дамыған, білімін өмірде қолдана алатын жеке тұлғаны тәрбиелеп шығару әрбір мұғалімнің міндеті деп санаймын.

Оқыту өз деңгейінде жүргізілуі үшін мына қағидаларды есте ұстап отырудың қажеттігі бар.

Оқушылардың сабаққа дайын болуы, Оқыту тәсілдері мен әдістерін үнемі өзгертіп отыру, Білімді қалыптастырудың негізі – қайталау екендігін естен шығармау, Оқу материалдары қаншалықты шындыққа үйлесетін болас, сонша-лықты оқу процесі нәтижелі болады., Мұғалімнің марапаттауы мен түзетулер дер кезінде, үнемі оң пікірмен асыра айтылмау керек., Оқушылармен жұмыс жүргізуде тиімді әдіс-тәсілдерін айқындап, әрбір сабаққа алдын-ала оқытудың активті әдістерін әзірлеу. «Баланы үйрет, үйренетін кезінде» - дейді халық даналығы. Демек, оқушыны оқу әрекетіне қалыптастырып, олардың оқуға ынтасын оятып, пәнге қызығушылықтарын арттырудың тиімді жолдарын іздеймін [2].

Библиографиялық тізім

1. Қараев Ж.А. Мектепте оқытудың педагогикалық жүйесін жетілдірудің әдіснамалық негіздері. // бастауыш мектеп.-2019 -№7
2. Құлмағамбетова Б. Кабинеттік жүйе және қазіргі сабақ. А, 2015 ж.
3. Жаппаров А. Оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру және мазмұндама жүргізудің әдістемесі. Шымкент, 2012 жыл.
4. Жанпейісова М.М Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде .- Алматы . 2017.
5. Әбиев Ж. Жаңа адамды қалыптастыру.-Алматы, 2019ж.

ӘОЖ 372.8:718

МҰҒАЛІМНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

*Калмудинова Айгерим
БО-121 оқу тобының студенті
Жетекшісі: Нуржигитов А.С.
магистр, аға оқытушы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Аннотация

Мақалада білім беру процесіндегі жаңа инновациялық дағдыларды қалыптастыру жолдары қарастырылады.

«Қазақстан тағдыры, келешегі мол ел болуы да мектептің қандай негізге құрылуына тіреледі. Мектебімізді сау, берік, һәм өз жанымызға қабысатын, үйлесетін негізге құра білсек, келешегімізге тайынбай серттесуге болады. Ал сондай негізге құра алмасақ, келешегіміз күңгірт» деп ұлы педагог М. Жұмабаев айтқандай, біздің болашағымызды мектеп айқындайды[1].

Мектеп - мемлекеттің, қоғамның және жеке адамның білім беру саласына сұраныстарын қанағаттандыратын қоғамдық – мемлекеттік жүйе. Өсіп келе жатқан ұрпақтың тәрбиесінің, дене және жан саулығының, интеллектуалды потенциалының камын ойлау - тәуелсіз Қазақстанның алдында тұрған ең маңызды мәселенің бірі.

Қазіргі кезеңде мектептердің алдында төмендегідей міндеттер тұр:

- Республикасының ақыл – ой әлеуетін қалыптастыруға белсене қатысу, жеке адамның рухани жаңаруына жағдай жасау;

- Жеке тұлғаны саралап оқыту негізінде және факультативтер мен арнайы курстар, пәндерден білім беру барысында ақыл – ойы ұлттық сана – сезімі жоғары жеке тұлғаны тәрбелеу;

- Дарынды балалардың қабілеттерін дамытуға қолайлы жағдайлар туғызу;

- Оқушыларды шығармашылық жұмыста бағыттау;

- Жеке адамның өзіне - өзі сенімділік, өзін еркін ұстай білу, т.б.

қасиеттерін дамыту;

- Мұғалімнің шығармашылығын дамытуға, зерттеу жұмысымен айналысуға қабілеттілігі мен қызығуын тудыруға, жеке тұлға туралы теориялық білімдерін тереңдетуге және оқу тәрбие үрдісінде оны дамытуға қолайлы жағдай жасау.

- Жалпы практикалық, философиялық, психологиялық және эстетикалық дайындықты күшейту.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне сай соңғы жылдары педагогика саласына түбегейлі өзгертулермен қоса жаңалықтар енгізілуде. Солардың ең бастысы - мектепті басқару ісі. Мектепте шын мәніндегі білікті, ізденісі мол мамандарды қалыптастыру, олардың шеберлік деңгейін қазіргі ғылыми педагогикалық талапқа сай дамыту, сол арқылы оқушылардың білім сапасын мемлекеттік стандартқа лайықты, сондай – ақ тәрбиелеу саласында педагогикалық теорияның жаңашыл әдістемелерін шеңберіне жеткізе пайдалана отырып, баланың сана – сезімін көтеру, шығармашылығын арттыру – бүгінгі таңда кезек күттірмейтін ең негізгі мақсат.

Еліміздегі болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру қыз-метіне жаңаша қарауды, оқушылардың шығармашылық потенциалын дамытуды, мұғалім іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруын талап етеді.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім мұғалімдерінің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми – педагогикалық негіздерін меңгеруі – маңызды мәселелерінің бірі. Инновациялық процесс зерттеу барысында жүйенің бір жағдайдан екінші жаңа жағдайда көшуі және жаңалыққа көшуі және жаңалыққа енгізу процесіне басшылық жасау мәселелерін зерттеу маңыздылығын М.В. Кларин, М.М. Потанин, И.И. Нидкасистый, В.И. Загнязинский, А.Я. Пайн, О.Г. Хомерный, П.Р. Ройфекова және т.б зерттеу-лерінде қарастырылған [2].

Инновация - жаңалық, жаңашылдық, өзгеріс деген мағынаны білдіреді. Инновация құрал және үрдіс ретінде әлдебір жаңалықты ендіру деген мағынаны білдіреді. Педагогикалық үрдісте инновация оқыту мен тәрбиенің тәсілдері, түрлері мақсаты мен мазмұнына, мұғалім мен оқушының бірлескен қызметін ұйымдастыруға жаңалық енгізуді білдіреді.

Инновация дегеніміз - жаңа мазмұнды ұйымдастыру, ал жаңалық енгізу, ұйымдастыру яғни, инновациялық процесті мазмұнды дамыту, жаңаны ұйымдастыру, қалыптастыруды анықтайды, ал «жаңаша» деп, жаңаның мазмұны, оны енгізудің әдіс – тәсілі мен технологиясын қамтитын құбылысты түсінеміз.

Ғалым Романова И.А. «Инновация дегеніміз – білім беру процесін өзгертуге бағытталған педагогикалық жаңалық енгізу, ал жаңалық енгізу – мәселелерді тиімді жолмен шешу үшін қажет», - дейді. Ол міндетті төмендегідей екі талапты көрсетеді [3]. Олар:

- Инновацияның қиын мәселені шешуде туындайтын ерекше бір қажет идея ретінде қарастыру;

- Инновация мектептің әдістемелік жұмысын жоғары сатыға көтеруге бағыттау;

Біздің ойымызша, “инновация – білім беру жүйесінде жаңалық енгізу”, - деп айтсақ, бұл ұғымның ауқымын тарылтқандай боламыз. Сонымен қатар, белгілі бейімделуден өткен идеялар жаңа жағдайда қолданылса, оларды инновациялы деуге болады екен. Сондықтан, бұл ұғымды тәжірибеден өткен жаңалықтар, қайта өзгертілген идеялар белгілі бір уақыт мезгілінде маңызды роль атқаруы деп түсінуге болады [4].

Ал педагогикалық қызметте инновациялық бағыттылықты қазіргі заманғы білім беру, қоғамдық және мәдени даму жағдайында педагогикалық қызметтің инновациялық бағыттылығының қажеттілігі бірқатар жағдайлармен айқындалады[5].

Біріншіден, қоғамда жүріп жатқан әлеуметтік - экономикалық қайта құрулар білім беру жүйесін, әдістемесі мен түрлі типтегі оқу орындарының оқу тәрбие үрдістерін ұйымдастырудың технологиясын түбірінен жаңартуды талап етуде. Педагогикалық жаңалықты жасау, игеру және пайдалануға негізделген мұғалім мен тәрбиеші қызметінің инновациялық бағыттылығы білім беру саясатын жаңартудың құралына айналуға.

Екіншіден, білім беру мазмұнын ізгілендірудің күшеюі, пәндерінің төлемі мен құрамының үнемі өзгеріске ұшырауы, жаңа оқу пәндерінің енгізілуі жаңа ұжымдық формалар мен оқыту технологиясын үздіксіз іздестіруді талап етеді. Осы жағдайда мұғалімдер арасында педагогикалық білімнің ролі мен беделі арта түсіп отыр[6].

Үшіншіден, мұғалімнің педагогикалық жаңалықты игеру және қолдануға деген қатынасы сипатының өзгеруі. Оқу-тәрбие үрдісінің маз-мұнын қатаң тәртіпке бағындырып қойған жағдайда мұғалімнің өз бетін-ше бағдарлама, оқулық таңдаудан бұрын педагогикалық қызметтің жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалануға мүмкіншілігі болмады. Егер бұрынғы уақытта инновациялық қызмет негізінен, жоғарыда ұсынылған жаңалықтарды практи-када қолданумен шектелсе, қазіргі уақытта ол барынша баламалы, зерттеу-шілік сипат ала бастады. Сондықтан да мектеп, білім беру органы басшыларының қызметіндегі маңызды бағыттарының бірі мұғалімдердің енгізген инновациясына талдау жасап, баға беру, оны іске асыруға қолдануға жағдай жасау болуға тиіс.

Төртіншіден, жалпы білім беретін оқу орындарының нарықтық қаты-настарға енуі, жаңа типті сынып ішінде мемлекеттік емес оқу орындарының құрылуы нақты бәсекелестік ахуал туғызуда.

Сонымен әрбір педагогтың инновациялық іс-әрекетін қалыптастырудың педагогикалық шарттарына тоқталып өтелік.

- инновация туралы білімі; инновацияны жан-жақты меңгеру; инновациялық іс-әрекет диагностикасын меңгеру; инновацияны тәжірибеге ендіру жұмыстары; инновацияны практикада дұрыс қолдану.

Әрбір білім беру ордаларында бүгінгі таңда белең алып отырған кемшіліктері баршылық, атап айтатын болсақ:

1) Білім сапасының төмендігі; 2) саласына мемлекет тарапынан реформалар жүргізілгенімен оқудың 3) нәтижесінің болмауы; 4) құжаттар көптеп шығарылғанымен мардымсыздығы; 5) білім алушылардың өздігінен білім алу дағдысының болмауы; 6) білім алушылар мен оқытушылардың бірлескен шығармашылық еңбектерінің болмауы.

Бұл тығырықтан шығудың бірден-бір жолы оқу-тәрбие процесінде инновациялық әдіс-тәсілдерін енгізу, әрбір білім алушылардың білімге деген қызығушылықтарын, талпынысын арттырып, өз бетімен ізденуге, шығармашылық еңбек етуге жол ашу.

Оқу-тәрбие процесінде инновациялық педагогикалық жаңалықтарды енгізудің ІҮ кезеңін бөліп көрсетуге болады:

I кезең: Жаңа идеяны іздеу. Ақпараттандыру және инновацияларды ұйымдастыру, жаңалықтарды іздестіру. II кезең: Жаңалықтарды ұйымдастыру. Оқу-тәрбие үрдісінде жаңалық енгізулерді алғашқы байқаудан өткізу. III кезең: Жаңалықтарды енгізу. Оқу-тәрбие процесінде инновациялық әдіс-тәсілдерді пайдалану. ІҮ кезең: Жаңалықтарды бекіту. Оқу-тәрбие үрдісінде енгізілген жаңалықтардың нәтижесін баағалау.

Инновацияларды таралу үрдісінің бір түрімен (А,Ә,Б) екінші түрінде өту ерекше функцияларды орындайды.

А – инновациялар белгілі болады, көпшілікке таралады. Жаңалықтарға жол ашылады; Ә – олардың теориялық және әдістемелік жолдары ойлап шешіледі; Б – жаңалықтарды енгізу жолдары қарастырылады, білім беру ұйымдарының жұмыстарына енгізіледі.

Инновациялық процестің негізі – жаңалықтарды қалыптастырып жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Білім сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технологияларды оқып, үйреніп, сараптай келе, мынадай тұжырым жасауға болады:

- білім алушылардың білім, білік сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технология түрлері сан алуан, оларды таңдау және одан шығатын нәтиже оқытушының кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты;

- жаңа инновациялық технологияларды енгізу жүйелі әрі мақсатты түрде жүргізілгенде ғана жетістікке жетуге болады;

- жаңа инновациялық оқыту технологияларын енгізу барысында әрбір оқу орнының материалдық-техникалық базасының бүгінгі талапқа сай еместігі, әрі жетіспеуі, кадрлық әлеуметтің төмендігі көп кедергі жасайды. Қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты –оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігі сөзсіз түсінікті. Сондықтан ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу - әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып табылады. Біздің ойымызша, оқу орындарында инновациялық басқару жүйесін енізіп, оны жүзеге асыру міндет.

Қорыта келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі, басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу; білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу; өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту; аналитикалық ойлау қабілетін дамыту.

Библиографиялық тізім

1. Таубаева Ш.Т. Лактионова «Как теория и практика нововведение в системе образования» 2 том. – Алматы: Білім,баспасы 2005 ж.

2. Қараев Ж.А. Мектепте оқытудың педагогикалық жүйесін жетілдірудің әдіснамалық негіздері. // бастауыш мектеп..-1996 -№7

3. Қазақ ағартушылардың еңбектеріндегі оқыту мен тәрбиелеу мәселелері. – Алматы, 1984 ж.

4. «Бастауыш мектеп» ғылыми-әдістемелік педагогикалық журналдары. – 2003 ж.№3, №5.

5. «Бастауыш білім» ғылыми-әдістемелік журналдар. – Алматы, 2004 ж. №4, №6. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологий. –М.: Педагогика,

АРТ-ТЕРАПИЯ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЕРІКТІ САЛАСЫН ДАМЫТУ

*Абызбек Дана Бауыржанқызы
Жетекшісі: Атемова К.Т. п.ғ.д., профессор
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Аннотация

Арттерапияны жүргізу барысында клиенттерге бейнелеу өнері мен шығармашылық сипатынан әр түрлі жұмыстар (сурет, графика, кескіндеме, сәулет өнері, мүсін, дизайн, әрлендіру, пластика, ойма, күйдірме, бедер салу, батин, гоболен, әшекей т.б.) ұсынылады.

Бұлар бірінші жағынан психотерапевтпен қарым-қатынас жасау белсенділігін және топта өзінің уайым-қайғысын толық әрі нақты бейнелеуін, проблема, ішкі қайшылықтарын шығаруын көрсетеді. Ал, екінші жағынан, өзін творчестволық адам ретінде бейнелейді. Дәл қазіргі уақытта арттерапияға – видео-арт, инсталляция, перформанс, компьютерлік творчество деген творчествоның түрлері қосылған. Мұндағы қарым-қатынаста визуальды канал негізгі роль атқарады.

Алғаш арттерапияны оқу, талдау, қолдану ХХ ғасырдың 20-шы жылдарында Принцхорнның, Германия, Австрия, Швейцария, Жапония ауруханаларында жан ауруына ұшырағандардың творчестволық жұмыстарына анализ жасауға негізделген фундаментальды жұмыстарынан басталады (Prinzhorn, Н.,1922). Кейін келе Крепелин, Блейлер, Бумке, Кречмер сияқты атақты психиатрлар психикалық ауруға ұшырағандардың творчестволық еңбектеріне талдау жасай бастады. 1926 жылы Ресейде осы тақырыпқа орай Карповтың кітабы, алғаш монографиясы шықты, ол “Жан ауруына ұшырағандардың шығармашылықтары және оның ғылым мен техника дамуына тигізер әсері”- деп аталды. Карпов сурет салудың емдік әсері бар екендігін көргендердің алғашқыларының бірі болды.

Бейнелеу өнерінің көмегімен терапия жүргізудің теоритикалық негізі – Зигмунд Фрейдтің психоаналитикалық көзқарасынан шығады, бірақ Фрейдтің өзі арттерапияның психотерапиялық мүмкіндіктеріне қызығып, айналыспаған; Юнгтың аналитикалық психологиясынан, ол өзінің суреттерін жеке және әмбебап символдардың идеясын нақтылауға қолданған. Сонымен қатар, Наумбургтың терапиялық көмек көрсетуде өзін-өзі графикалық бейнелеудің динамикалық теориясынан, оны АҚШ-та арттерапияның пионері деп санайды. Кейін келе арттерапияның дамуына гуманистік бағыттағы психотерапевтердің үлестері де тиді.

Арттерапия фактілі материалдардың жеткіліктілігіне қарамастан, теориялық жағынан эмпирикалық қорытындылау сатысында тұр. Арттерапияның емдік қасиеті туралы жалпы қабылдаған теория әлі жоқ. Ол арттерапияға қатысты көпфакторлы қиындықтар мен оны салыстырмалы түрде ғылыми тұрғыда зерттеудің аз уақыттылығына және алғышарттарына байланысты.

Кратохвил арттерапияны – сублимационды, проективті және әрекетшіл деп бөледі.

Ал Дельфина – Бейли арттерапияны қолдануда 4 негізі бағытты бөліп көрсетеді.

1. Пассивті (енжар) арттерапия. Дайын өнер туындыларын пациентпен анализ және интерпретация жасау арқылы емдік әсерге қолдану.

2. Актив (белсенді) арттерапия. Пациентте өзіндік шығармашылығын ояту, мұнда шығармашылықтық акт негізі емдік фактор болып саналады.

3. Бірінші және екінші қағидаларды бір мезгілде қолдану.

4. Психотерапевттің өзіндік ролін, оның пациентпен шығармашылық жұмысын оқудағы қарым-қатынасын акценттеуі.

Арттерапия әдісі – адамның ішкі өзіндік “Менін” сурет салуда, өлең жазғанда, скульптура жасағанда, ойланбай істесе де көрсетіп отырады деп сенімді тұжырымдайды.

Әлемдік әдебиеттерде арттерапияның емдік әсеріне әртүрлі көзқарастар бар. Олар, креативті, сублимативті, проективті және арттерапиямен босболмаушылық ретінде (арттерапия как занятость).

Креативті көрініс жағынан психикаға арттерапияның адаптациялық әсерін шығармашылықпен байланыстырып, түсінуге болады. Бірінші орында терапиялық әсері бар адамның өнерге деген сенімі қойылады және өзіндік терапиялық әсерді иемденген латентті творчестволық күштің мобилизациясы. Бұл көріністердің теориялық негізі – адамда алғаш кезден-ақ оның мінез-құлқын анықтайтын рухани және альтруистік қажеттілік болады деп жеке адамды психологиялық құрылым ретінде қарастырған гуманистік бағыт болып саналады.

Арттерапияның мақсаты барлық адамды суретші немесе мүсіншіге айналдыру емес, оның мақсаты индивидтің творчестволық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, ішкі көңіл-күйлерін ашып көрсетуге белсенділігін арттыру. Терапиядағы табандылық клиенттің өз

қабілеттілігіне сай жеке творчестволық белсенділігін арттыруына көмектеседі, өзінің бір туынды жасап шығаруына бағыт-бағдар береді.

Жоғарыда айтылған көзқарастар бойынша шығармашылық тек әсер етуші процесс болып қаралмайды, олар оның эстетикалық жағын бөліп көрсетеді. Өнердің интегралдау ролінің қорытындысы творчестволық процесс неврозға әкелетін қысымды төмендетеді және ішкі қайшылықтарды объективтендіретінінен көрінеді.

Анастази, Фоли, Конова өнердің интегративті – креативті мүмкіндіктерін психологиялық бейберекеттік дезинтеграцияға күрес жүргізу мүмкіндігі ретінде қолданады.

Арттерапияның емдік әсерінің басқа механизмі – сублимация және жауап берушілік болып табылады. Адамның инстинкті импульсі визуальды көркемөнер - образды бейнелеулерге ауысқанда, көркемөнер сублимациясы пайда болады. Бұл концепцияның өкілдерінің пайымдауынша, шығармашылық сублимацияның бір формасы ретінде ұғынуға, көрсетуге, шығармашылық арқылы айтып беруге және инстинкті импульстері арқылы жауап беруге (сексуальды, агрессивті) және эмоциялық жағдайын бейнелеуге (депрессия, уайым-қайғы, қорқыныш сезімі, қанағаттанбаушылық, ашу-ыза, тұнжыраушылық, т.б.) көмек береді. Әлеуметтік ортадағы іс-әрекеттерде жоғарыда айтылған сезімдердің көрініп қалуы мүмкін деген уайымдардың қауіптілігін төмендетеді.

Библиографиялық тізім

1. Бұзаубақова К. “Жаңа ПЕД-технологияны меңгеру - міндет”. // Қазақстан мектебі. № 9-10. 2015 ж. 25-26 б.
2. Байғазиева Г. “Жаңа Педтехнология”. // Қазақстан мектебі. № 8. 2015 ж. 53-54 б.
3. Бұзаубақова К. “Жаңа педагогикалық технологиялар”. // Қазақстан мектебі. № 4. 2015 ж. 5-8 б.
4. Арысбаева З. “Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану ерекшеліктері”. // Қазақстан мектебі. № 1. 2017 ж. 69-70 б.
5. Әмір Шарапат. “Педагогикалық инновацияны іске асырудың жолдары” // Қазақстан мектебі. № 6. 2014 ж. 32-34 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Айткулова Гүльмира Абдималиковна
Магистр-аға оқытушы,
Шымкент университеті*

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы познавательной деятельности учащихся, их основные уровни, а также место и роль самостоятельных творческих работ в активизации познавательной деятельности учащихся начальных классов.

Белгілі неміс философы И.Кант: «Балаларды бүгінгі күнге емес, болашаққа мүмкін болар, адамзат қауымының шуақты күндері үшін тәрбиелеу қажет», - дейді. Шынында да болашаққа адамгершілігі мен ақылы, білімі ұштасқан адамзат болсын десек, оны тәрбиелеуді балалардың танымдық қабілеттерін дамытудан бастаған жөн.

Р.Қоянбаевтың «Қысқаша педагогикалық сөздік» кітабында танымға былай түсінік берілген: «Таным» - объективті шындықты адамның ойында бейнелейтін және қайта жаңғыртатын қоғамдық іс-әрекет барысы. Ол заттардың тәніне дәлірек жетудегі күрделі және қарама-қайшылықты процесс барысы ретінде қаралады. Ақиқатқа жетудің,

объективті шындықты танудың диалектикалық жолы: «Нақты пайымдаудан абстрактілі ойлауға, одан тәжірибеге көшу» болып табылады. Таным үрдісінде ойлаудың түрлі тәсілдері қолданылады. (Анализ, синтез, дедукция, индукция, абстрактіліктен нақтылыққа көтерілуі және т.б.).

Танымның негізгі және білімнің ақиқаттығының шарты - тәжірибелік іс-әрекет. Сол себепті де оқушылардың оқу іс-әрекеті танымдық іс-әрекет ретінде жүзеге асады. Себебі, оның оқу іс-әрекетінің нәтижесі оны таным өрісінің жаңа шеңберіне алып келеді. Ол үшін жаңа білім, білік пен дағдылардың көзі ашылады. Оқу арқылы балаға қоғам өзінің ғасырлар бойы жиналған асыл мұрасын, дағды тәжірибесін береді. Қоршаған заттар мен құбылыстар жайында білім алып, оны нақты қабылдау барысында оқушылар әртүрлі оқу әрекеттерін қолданады. Алдымен затты не құбылысты көру әрекеті арқылы түрін, түсін, пішінін, көлемін анықтаса, ұстап сезіну әрекеті арқылы оның күйін, қатты-жұмсақтығын және басқа да сапасын анықтайды, ал құбылысты бақылау іс-әрекеттері негізінде ой қорытып заттарды салыстырып, айырмашылығы мен ұқсастығын табу нәтижесінде оларда ғылыми ұғымның негізі қаланады.

Оқушының танымдық әрекеті мұғалімнің басшылығымен жүзеге асырылатын оқыту процесіне тәуелді болады. Оқыту процесі оқыту мазмұнының өзіне тән әдістері, ұйымдастыру формаларына сәйкес оқушыларға білім беру мен дағдыны меңгертуді көздейді. Оқушы білім алуы үшін оқу үрдісінде өзінің танымдық қабілеттерін арттырады. Кейбір авторлар оқытуға анықтама бергенде, оны (оқытуды) оқушының ойлау әрекетін басқару деп қарайды. Мұндай анықтама дұрыс та сияқты. Бірақ оқушының танымдық әрекеттері ішінде ойлау әрекеті жетекші рөл атқарғанмен, оқушының танымдық әрекеті тек ойлаумен ғана шектелмейді. Оқыту баладан ойлау әрекетімен қатар басқа да психикалық үрдістерді: сезімдер мен эмоцияларын, мотивтер мен қызығуларын, жігер мен қабілеттерін, т.б. жеке бастық қасиеттерін керек етеді.

Оқу ойынға қарағанда күрделі болғандықтан, балалардың кейбіреулерінің оқуға ықыласы бола бермейді. Оларды оқуға үгіттеу арқылы тарту да қиын. Сондықтан, оқуға деген ықыласты тудыру үшін тапсырмаларды орындата отырып, осыдан нәтиже шыққанда мадақтау керек. Орындалған тапсырма үшін қуану кейінгі тапсырманы орындауға түрткі болып, сабаққа деген ықыластың пайда болуына әкеледі.

Оқушының белсенді өмірлік позициясын қалаптастырудың нақты жолы мен танымдық белсенділігіне және тұлғаның әлеуметтік белсенділігі ретінде танылатын фактор оқыту процесіндегі белсенділік принципі. Оқытудың белсенділік принципіне іске асыруды ғалымдар білім беру сапасының жоғарылағанымен, шығармашылықтың дамуымен және жеке тұлғаның әлеуметтік белсенділігімен байланыстырады.

Дидакт ғалымдар белсенділік принципіне іске асыру үшін оған әр қырынан кіріседі. Ю.К.Бабанский, А.Н.Леонтьев, И.Я.Лернер және т.б. белсенділік принципіне арттыруды білім берудің мазмұнымен, оқыту әдістерімен, оған проблемалық тұрғыдан қараумен байланыстырады [1,2,3].

Біраз зерттеушілер өзіндік жұмыстардың мазмұны мен ұйымдастырылуы оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың тиімді тәсілі деп қараса, О.А.Нильсон, И.И.Пидкасистый, С.Г.Шаповаленко, Н.М.Шахмаева т.б. оқытуда техникалық құралдардың енгізілуін оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың жетекші факторы ретінде қарастырады.

Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру И.Ф.Харламов, М.Асылжанова, М.И.Махмутов және т.б. пайымдауынша олармен жеке жұмыс барысында қалыптасады [4,5,6]. Олай болса, оқушылардың танымдық белсенділігі түрлі жолдармен артып отыратынын байқауға болады.

Оқушылардың белсенділігі проблемасының танымдық белсенділік әрекетіне қатынасы қазіргі педагогика оқулықтарында көптеп айтылған. И.П. Подласый, танымдық және белсенділік принциптерін былай көрсетеді: «оқушының өзіндік танымдық белсенділігі оқудың маңызды факторы болып табылады және оқу материалы

тақырыбының терең және берік игерілуінде жетекші рөл атқарады». Оқытудың ерекшеліктерін бақылау арқылы оқудың таным және белсенділік принципін қалыптастыруға болатынын айта келіп «белсенділікті тәрбиелеу үшін не уақытты, не күшті аямыңыздар». Бүгінгі белсенді оқушы-ертеңгі белсенді кәсіп иесі, қоғам мүшесі екенін естен шығармаңыздар деп ескертеді[7].

Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта - ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, оқушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларын үйрену белсенділіксіз мүмкін емес. Яғни, оқушылардың белсенділігі ауызша, жазбаша жұмыстарда, бақылау эксперименттерін жүргізу жұмыстарында, бір сөзбен айтқанда, оқу үрдісінің барлық кезеңінде қажет. Ал, «таным – ойдың білмеуден білуге қарай дәл емес, білуден неғұрлым толық дәл білуге қарай ұмтылатын ой - өрісінің күрделі үрдісі».

Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруда шығармашылық сипаттағы сабақтарды өткізудің маңызы өте зор. Шығармашылық сипаттағы сабақтарды жүйелі ұйымдастыру арқылы оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасып, ұстазы берген ақпаратты, іс-әрекет тәсілдері мен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және ұжымдық тәжірибе тағылымдарын игеріп қана қоймай, оқушы барлық іс-әрекетке шығармашылық бығыт ұстанады, қабілет, білігін ұштай түседі. Шығармашылық сабақтардың оқушылар үшін мынадай маңызды жақтары бар: оқушының танымдық белсенділігі қалыптасады, сұрақтарды, мәселелерді терең талдауға үйренеді, шығармашылық ой-өрісі артады, кітаппен жұмыс, көркем және ғылыми әдебиеттер, баспа материалдарымен жұмыс істеу біліктерін қалыптастырады, ұжымдық ой-пікірлері жетіледі, топ мүшелерінің пікірлерімен ортақ тұжырым жасауға үйренеді.

Сондықтан мұғалім оқушылардың танымдық, шығармашылық қабілеттерін дамытуда мына қағидаларға сүйеніп жұмыс жүргізуі тиіс:

- жаттығу жұмысы пәннің ерекшелігіне, тақырыпқа логикалық байланыста болуы керек;
- жаттығулардағы сұрақтар жүйесі оқушылардың ойлау қабілетін дамытарлықтай болуы тиіс;
- жаттығу жұмысы сабақтың барлық кезінде болуы керек. Жаңа сабақты түсіндіруде, бекіту кезінде, білімді тексеруде, сондай – ақ, қайталауда да қолданылады.

Оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың тиімді жолының бірі-өзіндік жұмыс. Өздігінше жұмыс, оқушылардан мидың белсенді жұмыс істеуін қажет етеді, осыдан кейін ақиқатты танудың, белсенділіктің негізі пайда болады.

Оқушылардың өзіндік әрекетінің нәтижесінде оның өз бетінше ойлану біліктері, оқуға деген ынта-ықыласының артуы, өз ойының дербестігі, өз бетімен жұмыс жүргізу сияқты қасиеттері қалыптасады.

Оқушылардың өзіндік жұмысын зерттеумен айналысатын көптеген авторлар оның негізгі қызметі оқушылардың жеке тұлға ретіндегі қасиеттерін шығармашылық қабілетін дамытып қана қоймайды, қайта оларды танымдық дербестіктің жоғарғы деңгейіне көтеру деп санайды. Оқушылардың танымдық іс-әрекеті нәтижелі болу үшін төмендегілерді есте сақтаған жөн:

- арнайы мақсат қою, оған жетуге ұмтылу;
- есте қалдырудың тәжірибелік мәнінің оқушының танымдық қажеттілігіне байланысты болуы;
- мән-мағыналарды түсіну үшін оны ойлау процесімен тығыз ұштастыру;
- өз танымы мен еңбегін, оқуын дұрыс ұйымдастыра білу.

Оқушылардың танымдық даму деңгейін төмендегі шарттар бойынша анықтауға болады

- ойлау әрекетінің маңызды шарты ретінде белгілі білім қорының болуы;
- тиімді танымдық жұмыс тәсілдерінің білім жүйесін қалыптастыру;
- игерілген тәсілді жаңа тапсырмаға аудару білу дағдысы;
- ой сапасының дамушылығы ;
- жекеден жалпыға жылжу жылдамдығы;
- ойлау үнемділігі;
- интеллектуалды белсенділік пен дербестік;
- ойлау әрекетінің жалпылануы
- ойлаудың саналылығы;
- ойлау әрекетінің нұсқалылығы;
- ойлау әрекетінің тұрақтылығы;
- ойлау дербестігі мен талаптардың көмегіне сүйену;
- оқушыларда оқуға жақсы қатынастың, танымдық мүдденің, үйренуге

қажеттіліктің қалыптасуы.

Сонымен қорыта келе, танымдық әрекет танымдық жүйеге ғана емес, оның нәтижесіне де бағытталады, ол үнемі мақсатқа ұмтылысымен, оны іске асырумен, еріктік қуат және жігермен байланыстырылады.

Библиографиялық тізім

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. - М.: Просвещение, 1982. - 193 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М., 1982. с.
3. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. - М., 1981.
4. И.Ф. Харламов. Педагогика Москва 2000, 184-197 с.
5. Асылжанова М.А. Танымдық іс-әрекет мектепке бейімделудің басты факторы. Дисс...п.ғ.к., Алматы 1999, 144 б.

БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАҢА БІЛІМДІ МЕНГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

*Арапбай Айтолқын Қанатбекқызы
Алметов Н.Ш. п.ғ.д. профессор
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Аннотация

Мақалада қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты – оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігі сөзсіз түсінікті. Сондықтан ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып табылады.

Қазір әдістеме ғылымында оқытудың жаңа технологиясы деген ұғым кеңінен қолданылуда. Оқыту технологиясы мен әдістеме ғылымы бір-бірімен тығыз байланыста. Екеуінің де мақсаты бір, яғни оқытудың тиімді жолдары.

Мұғалім сабақ беруде өз шеберліктерін шыңдап, дамыту үшін жаңа оқу технологиясының алуан түрлерін меңгеріп, оны өзінің күнделікті сабағында қолданып отыруы керек.

Оқушыларды оқыту бұл бүгінгі күннің талабына ғана емес, ертеңгі күннің талабына да сай болуы керек. Бұл үшін оқу процесіне жаңа формалар мен оқыту

әдістемелері, жаңа педагогикалық технологиялар енгізілуде. Жаңа технологияларды пайдалана білу, әлемдік ақпараттық қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптасу, технологиялық жаңалықтарды пән қасиеттілігіне қарай қолдана білу – оқыту мақсатының бірден-бір жолы. Кез-келген оқыту технологиясы іс-әрекеттің, оқыту процесінің белсенділігін арттырады, жеке тұлғаның жетілуіне, дамуына бағытталады[1].

Оқу процесіндегі негізгі инновациялық технологиялар :

1. Кейс –технология
2. WEB технология
3. Коммуникациялық технология
4. Ақпараттық технология
5. Интерактивтік әдіс технологиясы
6. Мультимедия технологиясы
7. Телекоммуникация немесе электронды оқыту технологиясы.

Бүгінгі таңда мультимедиялық үйретуші бағдарламалар, электрондық оқулықтар білімді ақпараттандырудың негізгі факторларының бірі болып саналады.

Мемлекеттік тілді жан-жақты меңгеруде ақпараттық технологиялардың мүмкіндігін тиімді қолдана білу, сабақ жүргізудің жаңа оқыту әдістерін әзірлеу қазіргі кезеңде ең өзекті мәселелердің бірі.

Технологияның тиімділігі, оқулықтағы тапсырмаларды өмірмен байланыстырып беру. Мұғалім көбінесе оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін қолданғаны жөн[2].

Оқыту технологиялары оқу процесіне, сабақ түріне байланысты жан-жақты: проблемалық оқыту, ойын арқылы оқыту, тірек сигнал арқылы оқыту, компьютерлік оқыту, электронды оқыту, коммуникативтік технологиялар, инновациялық оқыту, жаңа технологиялар бойынша оқыту.

Біздің ойымызша, оқу орындарында инновациялық басқару жүйесін енгізіп, оны жүзеге асыру міндет[3].

Жаңа технологияны енгізу барысында оқытушылардың зияткерлігі мен парасаттылығы, белсенділігі, шығармашылық ізденісі, шәкірттерінің білімін бағалауы шешуші роль атқарады. Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс. Шындығында да әрбір педагог жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады. Қай елде болмасын, балаға білім беру ісі орын алып, онымен арнайы шұғылданатын мамандарды ізденіске итермелеп отырған. Білім беру жүйесі қоғаммен бірге дамып үнемі өзгеріс үстінде болады. Заман өзгерген сайын білім беру жүйесінде қойылатын талап, ондағы оқыту және тәрбиелеу әдіс тәсілдері де өзгереді. Қазіргі таңда білім беру үдерісінде кеңінен қолданылып жүрген бірнеше инновациялық технологияларды атап көрсетуге болады:

- проблемалық оқыту;
- дамыта оқыту;
- деңгейлеп оқыту;
- дәстүрлі оқыту;
- кейс-стади;
- сұрақ-жауап ойындары;
- цифрлық білім беру ресурстары.

Проблемалық оқыту - ғылыми таным нәтижелерін, білімджер жүйесін ғана меңгеріп қоймай, сонымен бірге нәтижелерге жету жолдарын, баланың таным дербестігін қалыптастырып, оның шығармашылық қабілеттерін дамыту. Проблемалық оқыту-ойлау операциялары логикасы мен мектеп жасына дейінгі балалардың ізденіс әрекетінің заңдылықтарын ескере отырып жасаған оқу мен оқытудың бұрыннан мәлім тәсілдерін қолдану ережелерінің жаңа жүйесі.

Жаңаша әдіс-тәсілдерді сабақта қолдану барысында көрсеткен нәтиже: балалардың оқуға қызығушылығы артады, іскерлік дағдысы, ойлау белсенділігі, тапқырлығы, өзіне деген сенімі қалыптасады, пікір таластыра білуді, ойын жүйелі түрде жеткізуді, зерделеу қабілетін дамытуды, салыстыру, байқағыштық қасиеттерін үйренеді. Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Баланың жеке қасиеттерін ашу арқылы тәрбиелей отырып, танымдық күшін қалыптастыру және оқушының шығармашылық қабілетін дамытуда әр түрлі бизнес-ойын түрлері, топтастыру, сәйкестендіру, толықтыру стратегиялары, он-лайн басқатырғыш, сергіту жаттығулары, мультимедия, интернет кеңістігін, электронды оқулықтар кеңінен қолданылады. Бұл технологияның ерекшелігі – оқушының танымдық белсенділігін, ізденімпаздығын қалыптастыра білу. Оқыту үрдісін жаңаша ұйымдастыру мұғалімнің оқушының өзін-өзі дамытуына қолайлы жағдай жасай отырып, оның шығармашылығының өздігінен іс-әрекет ету даралық қабілеттерінің артуына себін тигізеді. Мұндай жаңа технологияларды пайдаланып оқыту барысында оқытушыға қойылатын негізгі талап баланың берген жауабын түзету, берілген тапсырманы орындау жолдарын көрсету, балаға өз ойын рет-ретімен толық жеткізуді үйрету болып табылады. Өз ойын қысылмастан айтуға мүмкіндік беру, оған пікір еркіндігін сездіру баланың сол сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар сабақ барысында интерактивті тақта, мультимедия, электронды оқулық, көрнекіліктерге жүгіну оқытушыға уақытты үнемдеуге, аз уақыттың ішінде бірнеше баланың білімін бағалауға, бағдарламадағы материалды қай дәрежеде меңгергенін айқындауға мүмкіндік береді, яғни бұл арқылы біз баланың білім деңгейін қадағалаудың ең тиімді тәсілі.

Библиографиялық тізім

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» Жолдау.
2. Б.А. Тұрғынбаева. «Дамыта оқыту технологиялары»//Алматы, 2015ж.
3. Құдайбергенова К.С. Инновациялық тәжірибе орталығы – педагогикалық технология көзі //Алматы 2014 - 75 б.
4. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде //Алматы – 2016ж. 4-5 бет.

БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Орындаған: ШТ-121 тобының студенті

Қали Назерке Қанышқызы

Жетекші: магистр, аға оқытушы

Тилекова Ания Жанабаевна

Аннотация

Мақала бала тәрбиесі жайлы жазылған. Ата-аналардың бала тәрбиесінде жіберетін қателіктері және балалармен жұмыс жасауына кеңестер берілген. Жасөспірімдердегі мінез-құлықтардың себептері туралы және теріс фактор ретінде отбасылық қатынастардың ерекшеліктері сипатталады. Атап айтсақ, аутоагрессияның арандатушысы.

Өскелең ұрпақ – ел келешегі, ұлттың жалғасы. Бала болашағының іргетасы мықты болуына, ең алдымен тағылымды тәрбие мен сапалы білім ықпал етеді. Яғни бала тәрбиесі мемлекет идеологиясының маңызды бір саласы іспеттес. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың өткен жылды 2022 жыл - «Балалар жылы» деп жариялауының да түп-төркіні осында жатыр.

Бала тәрбиесі- ата ана жасау керек міндеттердің маңызды бөлігі. Бала тәрбиесі ешқашан салғырт қарауды көтермейтін, аса бір күрделі де маңызды іс. Бала бойындағы табиғи қасиеттер, адамгершілік құндылықтар отбасында, мектепте, әлеуметтік ортада нәрленеді, толысып әрленеді. Қазақта мақал бар “Тәрбие тал бесіктен”.

Елімізде болып жатқан балалар арасындағы озбырлықтар

Қазіргі жұмысбасты ата-аналар балаларына дұрыс тәрбие бере алмай жүр. Бүгінгі таңда бұл мәселемен күнделікті бетпе-бет кездесіп келеміз. Тек қана жұмысбасты ата-аналар ғана емес, басқа да отбасылар бар. Әркімнің тәрбиесі әрқалай. Тәрбие байлыққа, жоқшылыққа қарай бөлінбейді. Ең әуелі баласына тәлім- тәрбие бергісі келетін ата- анада ниет пен сүйеспеншілік, махаббат болуы керек. Біріншіден, халқымыз «ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің»дегендей, ата-анасы балаға үлгі болып, көңіл бөлу керек. Ұлттық салт –дәстүр мен құндылықтарды бойына сіңірген отбасында өскен бала да ұлтжанды, намысшыл, салт- дәстүрді құрметтейтін бала болып өседі.

Екіншіден, жаһандану дәуірінде өмір сүріп отырған әр бала ұялы телефонға,ғаламторға тәуелді. Балалар ақпараттар ағымын дұрыс ажыратып, пайымдай алмайды. Өзге елдің бейәдеп, ұлттық менталитетімізге қайшы әрекеттерді үйренеді.

Қазіргі кезде теледидардан,әлеуметтік желілерден қарап отырсақ көптеген мектеп жасындағы балалардың озбырлығын естіп жатамыз.

Мысалға 2023 жылдың басында әлеуметтік желіде Талдықорғандық оқушылардың бір қызға қысым көрсеткен бейнежазбасы тарап кетті.Бұл қыздардың кейінгі сұхбаттарына көз жүгіртсек , ата-аналарының тәрбиеге келгендегі салғырттығын аңғарсақ болады.Яғни бұл қыздардың әке-шешелері таңнан-кешке дейін жұмыс істеп қыздарының тәрбиесімен жеткілікті айналыса алмағанын көрсек болады.Және де қыздардың жеңіл жолға түсіп кеткенін аңғарсақ болады.Менің айтқым келгені бұл балалар ата-ананың жеткілікті тәрбие ала-алмағанынан,махаббатты,қамқорлықты сезінбегеннен осы жолға түсті деп ойлаймын.

Отбасындағы тәрбие сол өмірдің өзі болып табылады . Және де біздің жүріс-тұрысымыз, тіпті біздің балаға деген сеніміміздің өзі де күрделі, кейде қарама-қайшылықта болып жатады. Олардың ойынша баланы тым жақсы көру олардың ерке болуына, өзімшіл болуына әкеп соғады деп ойлайды. Бұл ойды жоққа шығару керек сияқты. Өйткені осы жағымсыз тұлғалық қасиеттер керісінше, балаға деген махаббаттың жетіспеушілігінен пайда болады.

Біз жас ұрпаққа мотивация бере отырып дұрыс жолға салып салихалы жастарды өсіруіміз керек.Тағы да бір жағдаятты айтып өтсем:.

Өкінішке қарай, Түркістанның Ж. Еділбаев атындағы №18 мектеп-гимназиясында 5-ші сынып оқушысы мектеп дәретханасында сыныптасының ұрып-соғып, қысым көрсеткеннен қаза тапқаны туралы хабар тарады. Он жасында қыршын кеткен ұл баланың ата-анасының айтуынша, оқу орнында күші басым оқушылар басқа балаларға қоқан-лоққы жасап, үнемі ақша дәметеді.Қарап тұрсақ бар жоғы 10-11 жастағы балалар осындай қатігездікке барып жатыр. Бала өзімен-өзі бұндай қастандыққа бармайды,тәрбиенің жоқтығы көрініп тұр.Бұл өкінішті жағдай, елімізде бұдан бөлек қаншама зорлық-зомбылық болып жатыр.

Көптеген кәмелетке толмаған қыздар жүкті болып жатыр.Бұның басты себебі ата-ананың махаббатының жетіспеушілігі,яғни қыздар махаббатты басқа біреуден тілейді,күтеді.Өзім қыз болған соң бұл қыздарды қатты түсінемін.Қыз баласына әкесі жағынан назар(внимание) өте қажет.Бірақ бұны көп ата-ана түсіне бермейді.Қыздары шалыс басқанда өкішке орай өкінеді.

Мұндай жағдайларда ата-ана көбіне мектепті кінәләйді,бірақ өзінің қателігін байқамайды.

Қазақстанда көпбалалы отбасылар өте көп.Мұндай отбасында көбіне балаға тәрбие беру өте қиын.Балаларға бірдей киім әперіп,бірге қыдыртып,бірдей махаббатқа бөлеу қажет болады.Бұл тұста бір қиын жағдай жайлы айтқым келеді. 2023 жылдың басында

Жаркент қаласында жантүршігерлік жағдай болды. Алты жасар бала өзінің 3 айлық қарындасын пышақтап өлтіреді. Анасы бұл уақытта басқа балаларын мектепке апаруға кеткен екен. Яғни ата-анасы 3 айлық нәрестені 6 жасар балаға қалдырып кеткен болып тұр. Анасы үйіне оралғанда қызының қан-жоса болып жатқанын көреді. Баладан неге мұндай іс-әрекетке бардың деп сұрағанда “ол жылап мазамды алды” деп түсіндірген екен. Отбасында 5 бала бар екен. Аталған жағдай бойынша қылмыстық іс қозғалды. Айналып келгенде барлығы тәрбиеге келіп тіреліп тұр. Менің ойымша ата-ана үлкен, ортаншы балаларының мінез-құлқына, іс әрекетіне көбіне назар аудармайды. Жеткілікті тәрбие, уақыт бөлмегеннен осындай жағдайға тіреліп тұр. Қорытындылай келе: Бірінші кезекте билік тарапынан балаларды қорғау үшін денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қолдау бағытында нақты шаралар қолға алынуы керек. Өскелең ұрпақтың үйлесімді дамуы мен бақытты балалық шағы – біздің жалпыұлттық міндетіміз.

Отандық БАҚ мақала жариялап, журнал, бағдарлама шығарғанда балалар мен жасөспірімдердің жан-жақты білімін кеңейтіп, парасат, мәдениет деңгейін көтеруді, кітап оқуды насихаттауы абзал. Біздің өскелең жас ұрпақ салауатты өмір салты, өмірден лайықты орнын тапқан интеллектуалды потенциал, кісілік пен рухани тереңдік сияқты қасиеттермен сипатталуы керек.

Әрине, баланың тәрбиесі-болашақтың тәрбиесі. Елдің ертеңгі іргесін қалытындар да бүгінгі балалар. Психологтар «Қазіргі заманның балалары өздерін барынша жақсы сезінуі үшін ата-аналарына, жалпы қоғамға қажет екенін сезінуі керек» дейді. Бұл да дұрыс пікір. «Алайда балаға шамадан тыс бақылау орнату-бостандығын шектейді әрі бұл балаға деген сенімсіздіктің белгісі» дейді мамандар. Дегенмен бүгінгі қоғамда балаға бақылау да, назар да ауадай қажет.

Библиографиялық тізім

1. Muftyat.kz сайты
2. Астана бұқаралық ақпарат желісі
3. КТК бұқаралық ақпарат желісі

ЖОК 370.182.62.

ЦИФРЛЫҚ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Ирисматова Гулрух Камилжановна
«Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі»
білім беру бағдарламасының 3-курс студенті.
Жетекшісі: Айткулова Гульмира Абдималиковна
Магистр-аға оқытушы
Шымкент университеті

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос о влиянии социальных сетей на развитие личности школьника в условиях цифровых технологий.

XXI ғасыр - әлеуметтік желілердің дамуы қарқын алған кезең. Әлеуметтік желі қазіргі таңда көптеген әлем елдерін қамтып отыр, тиісінше қоғамға да өз әсерлерін беріп жатқаны белгілі. Бүгінде қоғам мүшелерінің көпшілігі өз өмірлерін әлеуметтік желілерсіз елестете алмайтыны анық. Әлеуметтік желілер толықтай бүкіл әлемді қамтып, танымалдылығы жоғарылап жатыр және оның нақты жас ерекшелік немесе кәсіби

шектеулері жоқ. Сонымен бірге, әлеуметтік желілер қазіргі заман азаматтарының тұлғалық әлеуметтенуіне ерекше ықпал жасайды. Әлеуметтік желінің тигізер пайдасы да зияныда бар. Қазір әлеуметтік желі арқылы көзді ашып- жұмғанша сауалымызды жолдап, жауап алып отырмыз. Миллиондаған адам күнделікті әлеуметтік желілерді қолдануда яғни біреу ақпарат іздеу үшін қолданса, енді біреуі уақыт өткізу үшін пайдаланады. Сонымен қатар, адамдармен тілдесу үшін де пайдаланылады тіпті заман дамығаны соншалықты экран арқылы бір-бірімізді көріп сөйлесе де аламыз. Ғаламтор ақпарат алумен шектелмейді, сонымен қатар, одан пайда табуға да болады. Қазіргі заман талабына сай, қоғам үйде отырып-ақ даму үдерісінде. Түрлі әлеуметтік желілерге жарнама орналастыру арқылы табыс тауып отырғандар жетерлік. Әрине, әлеуметтік желілер бәріне бірдей әсер бермейді. Бастысы адам оны өз керегіне, дұрыс жолда пайдалануы қажет.

Әлеуметтік желінің зиянды тұстарына тоқталып өтсек, қазіргі заман жастары үшін әлеуметтік желі бағыт бағдар беруші құрал ретінде қолданады. Әлеуметтік желілер біздің алтыннан да қымбат өлшеулі ғана уақытымызды ұрлауда. Ғаламторды мөлшерден тыс көп пайдаланамыз, бос уақыттарымызда пайдасы жоқ бейнероликтерді көріп, адамдардан жауап күтіп сағаттарымыз байқамай өтуде. Ғаламторға тәуелді болдық десек те қателеспейміз. Өкініштісі қоғам бұл тұстарына назар аудармауға тырысады, байқаса да бейғам қарауда. Әлеуметтік желі қолданысы артып, жүзбе-жүз сөйлесу кемуде деп ойлаймын. Жастардың қоғамнан алшақтанып, ортасымен, жақындарымен байланысы азаюда. Уақытты текке өткізіп, түрлі сколиоз, нерв жүйесі, көз ауруларына шалдығуда. Өз уақытында өзекті мәселеге айналған әр түрлі сайттарға кіріп, әр түрлі ойындарға қатысып, өз өмірлеріне қауып төндіргені де бізге мәлім. Барлығымызға белгілі «көк кит- тыныш үй», «Море китов» секілді қауіпті ойындар пайда болған. Бұл ойындар арқылы қаншама жастар өз өмірлеріне суицид жасаған яғни қарапайым тілде өмірлеріне балта шапты. Өміріміз жарқын болуын қаласақ желіде босқа уақыт өткізіп, денсаулығымызға зақым келтіргенше тек өзімізге керекті дүниені ғана пайдаланайық!

Ал енді әлеуметтік желіні білім беру жағынан тоқталсақ. Жыл сайын білім беру үдерісі жаңарып жатыр, яғни білім саласына жаңа заман талабына сай жаңалықтар енгізіліп жатыр. Соның бірі мектеп мәселесіне қатысты мәселе – ауыр сөмке. Осы жағдайға байланысты әр түрлі бейнерөліктер, тіпті алдараспан әзіл сықақ театрларында да айтылды. Бұл бір жағынан күлкілі болса, бір жағынан өте аянышты жағдай, көрініс. Өткен жылы ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрі Бағдат Мусин мектептегі 1-сынып оқушылары сабақты кітаппен емес, планшетпен өтуі керектігін айтып, мұның дамыған елдерде Ұлыбритания, Туркия, Норвегия, Оңтүстік Корея мектептерінде әлдеқашан іске асқан жұмыс екенін алға тартты. Оған қоса, ҚР бұрынғы Оқу-ағарту министрі Асхат Аймағамбетов білім саласына «осындай жаңашылдық қажет» деп, кітапты планшетке алмастыру қағидасын қолдаған. Осы ұсыныс Үкімет отырысына жолданғалы бері көптеген ата-ана, қоғам белсенділері бұл жаңалыққа түбегейлі қарсылығын білдірді. Бірақ, осы ұсынысты қолдағандар да аз болмады. Бағдат Мусиннің айтуынша, бастауыш сынып оқушылары сабақта пайдаланатын кітаптары үлкен әрі ауыр болғандықтан, күнұзаққа ауыр кітаптарды өзімен бірге тасып жүру қиындық туғызып, олардың омыртқа ауруларына тез шалдығуына себепкер болады екен. Оқулықты электронды түрге ауыстырудың пайдасы қандай болмақ?. 1-сыныптарға жазуды, оқуды, әріп танып жатқан оқушыларға бұл әдісті енгізу қаншалы дұрыс?. 6-7 жасар оқушылар планшетті пайдалану барысында денсаулығына зиян келтірмей ма? – тағы сол сияқты сұрақтар туындай бастады.

Еліміздің жас өрендері де заманға сай білім алғаны дұрыс. Алайда электронды құрылғымен балалардың көп жұмыс істеуі, үнемі пайдалануы олардың денсаулығына, физиологиялық дамуына кері әсерін тигізетінін ғалымдар айтып отыр. Одан бөлек оқушылар кітап оқуды ұмытады деген пікірлерде қалыптасып жатыр. Ия кітапқа қарағанда планшет ақпаратқа толы. Бірақта «Адамды адам еткен – кітап, адамзат еткен – кітапхана» деген сөздің астарында даналық, мол тәлім жатыр. Кітапты қолыңа алып

парақтағанның орны бөлек. Кез келген адамның бойында бұғып жататын шығармашылық қабілетті өрістетіп, өрбітіп, айналаны тануға ұмтылдыратын, шабыт беретін дүние – кітап. Және рухани қазына – ой мен сананың, ақыл мен білімнің алтын діңгегі. Кітаптан да мол ақпарат, білім алуға да болады.

«Планшеттердің көмегімен балалар цифрлы сабақтарға, жаттығулар мен тапсырмаларға қосымша қол жеткізе алады. Интернеті нашар өңірлер үшін жүктелген цифрлы сабақтарды, тапсырмаларды, білім беру ресурстары және оқулықтарды офлайн пайдалану мүмкіндігі болады. ЦДИАӨМ-мен бірлесіп оқушыларды электронды құрылғылармен қамтамасыз етуді жоспарлап отырмыз. Егер қандай да бір себептермен бала планшеттерді қолданғысы келмесе, онда ол әдеттегідей дәстүрлі оқулықтарды және стационарлық құрылғылардан білім беру ресурстарына қол жеткізе алады. Яғни планшеттер оқулықтарды алмастырмайды, бұл – оқудың қосымша ресурсы. Таңдау ата-аналар мен оқушылардың еншісінде болады», – деп айтты Оқу-ағарту вице-министрі Айбат Ілиясов. Бірақ, электронды кітапты оқу кітапты қолға алып оқығанмен бірдей әсер қалдыра ала ма, жоқ па деген сұрақ туындайды. Егер планшет қолданатын болса, оған ойындар әуендер тартып алуы мүмкін. Жолда жүргенде құлаққап пен әуен естуі немесе достарымен ойын ойнап қалып кетуіде әбден мүмкін. Осыған дейін құлаққап тағып әуен естіп поезд, көлік астына түскендер аз емес.

Барлығымыз байқағандай қазіргі оқушылардың қолында телефон. Автобусға жайласып алып қарияларға орын бермей, телефонда танымал болған PUBG ойынын ойнайды. Психологтардың зерттеуінше: "Жарыс", "атыс" ойындарын ойнайтын оқушылар жүйкелері жұқарған, компьютер ойнағаннан кейін көздері ауырады, оқу үлгерімі нашарлайды. Олар мұқиятсыз, ашуланшақ, есептеу кезінде көп қателер жібереді, жай оқиды, кейде сабаққа дайындықсыз келеді немесе үй жұмысын дұрыс орындамайды.

Министр қолдану уақытында ескеріп планшетпен сабақтардың үздіксіз оқу сағаты ішінде келесі өлшемдерге келуі тиіс:

1-сыныптарда-15 минуттан;

2-3 сыныптарда-20 минуттан;

4-5 сыныптарда-25 минуттан;

6-8 сыныптарда-25 минуттан;

9-11 сыныптарда-30 минуттан аспауы керек-деп мәлімдейді.

Бүгінгі баланың санасы техниканы тез меңгеруге қауқарлы. Себебі, жағдай баяғыдай емес, сәби жатырда жатқаннан бастап, анасы телефон пайдалану арқылы, іштегі балаға техника өз әсерін тигізеді. Бұны – бір делік. Дүниеге келген соңда ата-анасының қолындағы жарқыраған затқа қызығып, алу үшін жылай бастайды. Құлақ тыныш болсын деп жас ата-аналар қолына телефон беріп қояды. Әрине ол бала не мультфильм көреді немесе ойын ойнайды. Ал мектепке барып планшет қолданады. Бұл әрине қолдану уақытыдан ұзақ болады. Көп жылдан бері зерттеп келе жатқан ғалымдар қалталы телефон, планшеттен бөлінетін электромагниттік толқындардың теледидардың, радиотелефон мен компьютердің толқындарынан он есе күшті екенін анықтаған. Теледидар көру барысында бөлме жарық және теледидар мен баланың арақашықтық 2 метр шамасында болады. Ал планшет пайдалануда арақашық тым жақын болады. Сонымен қоса шимайлы беттерді ұзақ уақыт оқып отыру ыңғайсыздық туғызады. Бұл біріншіден адамның көз жанарын зақымдаса, екіншіден, мидың жұмыс істеуі баяулай бастайды.

Ал ауыр сөмке мәселесіне келетін болсақ ештеңе кітапқа жетпейді. Бірінші сыныпқа барған оқушыларға Әліппе, Сауат ашу, Математика, Жаратылыстану, Өзін-өзі тану, Дүниетану, Көркем еңбек, Музыка, Дене шынықтыру, жалпы – 9 пән, бес күндік оқу кестесін бекітілген. Қазіргі кітаптардың көлемі үлкен оқулықтың әрқайсысының салмағы оқулықпен парапар жұмыс дәптерлері бар. Яғни, 5 сабақтан да оқулық апаратын күндері балалардың арқалайтын сумкасының салмағы 7-8 кг-ға жетіп жығылады. Сол кітаптарды

шағын етіп шығаруға не кедергі?! Өзіміз сондай кітаптармен өскен ұрпақпыз. Сөмке болса жеңіл болар еді!!!

Осыдан бес жыл бұрын елімізде “100 нақты қадам” ұлт жоспары қабылданған болатын. Оған сәйкес, 2016-2017 оқу жылында «Әліппе» оқулығы оқу бағдарламасынан алып тасталды. Уақыттар өте «Әліппе» оқулығының орны бөлек екенін түсінді және оқулықты қайтып бағдарламаға енгізді. Ал қолмен ұстап әріпті үйренетін әліппе планшет арқылы берілу «Әліппені» оқу бағдарламасынан алып тастаумен тең емес пе?! Қай жағынан алып қарасаң да, бұл мүлде дұрыс емес! Күндіз-түні планшетке, сотқаға үңілу баланың денсаулығына өте зиян. Онсыз да баланы гаджеттен айыру қиын. Кітап оқыту да қиын...

Қорыта келгенде мүмкіншілігі мол, зияны зор ғаламды торда ұстап отырған ғаламтор әлеуметті ұлттық дамудан айырады. Қазіргі таңда ас тұзын қалай қолдансақ әлеуметтік желіні және де техникалық құралдарды солай пайдаланып жүрміз. Ал ауыр сөмкенің орнына планшет алып жүруіне келетін болсақ, ия келісемін планшеттің мүмкіншіліктері пайдасы орасаң зор, бірақ та оқушының денсаулығына рухани қалыптасуына тигізер әсеріде мол. Біз онсызда күнделікті телефон қолданып жүрміз. Телефонға көп үңілсек көзіміз ауырады. Телефонның экранына қарағанда планшеттің экраны үлкен, әсеріде үлкен болады. Былайша оқушы онсызда техниканы жақсы біледі сонымен қатар оқу бағдарламасында Информатика, АКТ сабақтары бар. Бұл оқушыны техниканы меңгеруге жетеді.

Библиографиялық тізім

Halyqline.kz, Inform.kz сайтынан

ӘОЖ 372.8:718

ДУАЛЬДЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ

Куванишкова Назира БО-120 оқу тобының студенті

Жетекшісі: Н.Т.Бектаева магистр аға оқытушы

Шымкент университеті, Шымкент қаласы

Аннотация

Мақалада білім беру ұйымдары түлектерінің еңбек нарығының талаптарына сәйкес келмеу мәселелері ашылады. Тиісінше, мақаланың басты мақсаты- еңбек нарығының қазіргі жағдайын талдау және жоғары білім беру жүйесіне дуальды оқытуды енгізу бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеудің мақсатына және қарастырылып отырған мәселелерге байланысты зерттеу кезеңдерінің әрқайсысында әртүрлі комбинацияларда қолданылатын талдау әдістері жұмыс авторлары жасаған тұжырымдардың сенімділігі мен дұрыстығын арттыруға ықпал етті.

Қазақстан Республикасында болып жатқан өзгерістер жоғары кәсіби педагогикалық кадрларға деген сұранысты айқындайды. Бүгінгі таңда білім беру мекемелеріне жаңа құзыреттер мен қабілеттерге ие, қазіргі заманғы шындықты қабылдайтын, әлеуметтік саланың тұрақтылығы мен тепе-теңдігіне оң серпін бере алатын жаңа санасы бар мамандар қажет.

Бірінші кезекте бұл міндет Қазақстан Республикасында дуальді бағдарланған тәсіл негізінде педагог кадрларды даярлауды жетілдіруге тікелей бағытталған жоғары педагогикалық білім беру алдында тұр.

Бұл қазіргі заманғы педагог – психолог уақыттың қиындықтарына, әрине, оның кәсібімен байланысты құзыреттілік шегінде жауап беруі керек дегенді білдіреді.

Өздеріңіз білетіндей, кәсіптік білім берудің дуалды жүйесі әлемдік танымалдылыққа ие болды, бұл оқу орнында теориялық оқытуды және білім беру мекемелерінде практикалық оқытуды біріктіретін кадрларды даярлаудың кең таралған және танылған түрі. Ол Германияда кең таралған және оның білім беру және экономикалық жетістіктері дуалды оқытудың құндылығын айқын көрсетеді. Германия кадрлардың біліктілік деңгейі бойынша көпбасшылардың бірі болып табылады және оның дуалды білім беру жүйесі негізінен бүкіл Еуропалық Одақ үшін үлгі болып табылады[1].

Дуалды оқыту жүйесін қолдану тәжірибесі осы жүйенің дәстүрлі жүйемен салыстырғанда келесі артықшылықтарын көрсетті:

- мамандарды даярлаудың дуалды жүйесі дәстүрлі оқыту формалары мен әдістерінің негізгі кемшілігін теория мен практика арасындағы алшақтықты жояды;

- дуалды оқыту жүйесінің механизмі студенттің жеке басына әсер етеді, болашақ мұғалімнің жаңа психологиясын жасайды;

- қазіргі студенттерді оқытудың дуалды жүйесі білім алудың жоғары мотивациясын тудырады; білім беру мекемелері басшыларының педагогикалық ұжымды практикалық оқытуға қызығушылығы;

- мектеп мекемелерімен тығыз байланыста жұмыс істейтін жоғары оқу орны оқу процесінде болашақ педагог-психологтарға қойылатын талаптарды ескереді;

Дуалды жүйе оқу процесінде теориялық және практикалық дайындықты біріктіруге мүмкіндік береді. Еуропалық мемлекеттердің дуалды оқыту жүйесіндегі жетістіктерге қарамастан, елдердің Аймақтық, саяси, этникалық және экономикалық ерекшеліктерін ескермей бірыңғай білім беру Нормативтік-құқықтық құжатын әзірлеу мүмкін емес. Олардың дамуында дифференциация болуы керек.

Қазақстан Республикасында дуалды оқытуды жаһандық енгізудің күрделілігі неде? Қазақстаннан айырмашылығы, Германияда білім беру саласындағы негізгі жүктеме өз қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін арттыруға жыл сайын 40 миллиард еуродан астам қаражат жұмсайтын кәсіпорындарда жатыр. Бұл сома мемлекетке ЖОО-ларды ұстауға кететін шығыннан көп[2].

Біздің педагогикалық білім беру жүйесінде шешілуі қажет басты міндет-білім беру мекемелерінің нақты талаптарынан адам ресурстарының құрылымы, көлемі мен сапасындағы артта қалушылықты еңсеретін кәсіптік даярлықтың түбегейлі жаңа моделін қалыптастыру. Оның шешімінде Германияның кәсіптік білімінің дуалды түрін дамыту тәжірибесі өте пайдалы болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасында дуалды оқытуды енгізу бойынша Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы ақпандағы Германия Федеративтік Республикасына сапары шеңберінде қазақстандық тараптың неміс дуалды моделі негізінде кәсіптік-техникалық кадрларды даярлау жүйесін енгізу ниеті туралы мәлідемесі негіз болғандығы белгілі.

Осы ұсыныстарды іске асыру мақсатында ҚР Білім және ғылым министрлігі мен Халықаралық ынтымақтастық жөніндегі Герман қоғамы (GIZ) арасында 2013 жылғы 1 сәуірдегі "Қазақстанда дуалды оқытуды енгізу" пилоттық жобасын іске асыру туралы келісімге қол қойылды. Жобаны іске асыру жөніндегі бірлескен жоспардың негізгі ережелері ҚР Үкіметінің "дуалды оқытудың Жол картасы"қаулысының жобасына енгізілді.

Дуалды оқыту мәселелері бойынша тиімді басқаруды қамтамасыз ету, оларды іске асыру барысында қызметті үйлестіру, нормативтік құқықтық қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар әзірлеу, Бизнесінің кадрлар даярлауға қатысуын күшейту, ынталандыру шаралары мен міндеттемелерін құру үшін ұлттық деңгейде үйлестіру тобы құрылды.

Дуалды оқыту жүйесін ұйымдастырудың орындылығы туралы мәселе педагогикалық білім беруді дамыту мәселелерін зерттеу бағытында талқыланды, ол қазіргі

уақытта негізінен мектеп мекемелері үшін педагогикалық кадрларды даярлауға бағытталған. Бұл мәселе бойынша ғылыми-педагогикалық зерттеулер іс жүзінде жоқ.

Пилотаждық сауалнама педагог кадрларды даярлау процесіне инновациялық жүйені, яғни жоғары оқу орнының қызметін мектептермен, колледждермен және білім беру орталықтарымен тығыз ынтымақтастық және интеграциялау кезінде даярлау процесінің практикалық құрамдас бөлігін ұлғайтуды көздейтін дуальды оқытуды енгізу қажеттілігін көрсетті.

Дуальды оқытудың тиімділігі-алынған теориялық білім оқу орындарындағы практикалық жұмыстармен, сондай-ақ педагогикалық практика кезінде күшейтіледі[3].

Педагогикалық кадрларды даярлау дуальді-бағдарланған болуға тиіс, бұл ретте "дуальді-бағдарланған даярлық" терминін қолдану болашақ маманды даярлаудың мазмұндық ерекшелігін және дискретті сипатын білдіреді.

Болашақ мұғалімнің дуальды бағдарланған дайындығы деп біз бір-бірін толықтыра отырып, болашақ маманның педагогикалық қызметке кәсіби дайындығының жоғары деңгейін қамтамасыз ететін білім, білік, дағдыларды қалыптастырудың синергетикалық процесі мен нәтижесін түсінеміз.

Біз категориялық аппаратты тұжырымдауға және педагогикалық кадрларды дуальді-бағдарланған даярлау жүйесінің құрылымдық мазмұнын анықтауға әрекет жасадық.

Дуальдылық кәсіптік білім берудің әдіснамалық сипаттамасы ретінде бірыңғай әдіснамалық негізде құрылған білім беру және өндірістік салалардың ұйымдық тұрғыдан әртүрлі оқыту нысандары шеңберінде белгілі бір бейіндегі мамандарды даярлау бойынша келісілген өзара іс-қимылын болжайды.

Педагогикалық кадрларды дуальды бағдарланған даярлау-бұл үш әдіснамалық негіздің бірлігіне негізделген мамандарды даярлау бойынша білім беру және өндірістік салалардың келісілген өзара іс-қимылын көздейтін педагогикалық білім берудің инновациялық түрі: аксиологиялық (гуманистік және технологиялық Паритет), онтологиялық (құзыреттілік тәсіл), технологиялық (кәсіби қызметке даярлау процесін ұйымдастыру). Педагогикалық кадрларды дуальді бағдарланған даярлау білім басқармасы мен педагогикалық ЖОО-ның келісілген өзара іс-қимылын көздейді.

Педагог кадрларды дуальді бағдарланған даярлауды іске асыру мынадай қағидаттарды ұстануды көздейді:

- білім беру мақсаттарының қазіргі қоғамның қажеттіліктеріне сәйкестігі;
- гуманистік және технологиялық тәсілдер негізінде педагогикалық білім беру процесінде білім беру және кәсіптік-педагогикалық салалардың өзара іс-қимылын жүзеге асыру;

- педагогикалық білімнің интегративтілігін оның жүйелік тұтастығының көрінісі ретінде қамтамасыз ету.

ЖОО-да Педагог кадрларды дуальді-бағдарланған даярлаудың құрылымдық мазмұнына мыналар кіреді:

- педагогикалық білім беру процесінде қызмет жүйесін дуальды түрлендіру технологиялық ұйымдастырылған білім беру процесі ретінде пайда болатын практикалық-технологиялық деңгей;

- кәсіби және жеке деңгей, бұл білім берудің субъективті нәтижесін маман – болашақ мұғалім иеленуі керек кәсіби және жеке қасиеттер мен сипаттамалардың жиынтығы ретінде көрсетеді (жеке және кәсіби құзыреттілік).

Сонымен, педагогикалық кадрларды дуальды бағдарланған даярлау педагогтың жаңа түрін қалыптастыруға ықпал етеді және ЖОО-да оқу процесінің негізгі сипаттамаларын қайта қарауды талап етеді.

Педагог кадрларды дуальді-бағдарланған даярлауға бағдарлау ЖОО-да білім беру мазмұнын жүйелеуді, оқыту процесін технологиялық ұйымдастыруға өзгерістер енгізуді және қайта қарауды (аудиторияда, оқу орындарында, өндірістік практикада оқу тобында

кезектесіп отыру) және ЖОО-да (бакалавриат, магистратура, докторантура) үздіксіз педагогикалық даярлықты ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеуді талап етеді[4].

Дуальдылықтың жалпы ғылыми әдіснамалық категориясының объективі арқылы педагогикалық білім берудің үздіксіз жүйесін дамыту және қалыптастыру проблемаларын ғылыми-педагогикалық тұрғыдан түсіну кәсіптік-педагогикалық білім беру саласындағы педагогикалық зерттеулердің жаңа перспективалық бағыттарын ашады. Мысалы, жүйелік оқу жоспарларын, модульдерді, ұғымдық-терминологиялық сөздікті, оқыту сапасының мониторингінің критерийлері мен рәсімдерін, белгілі бір оқу курстары бойынша оқыту бағдарламаларын, әдістемелік материалдарды және т. б. әзірлеу.

Дуальды оқыту теориялық және практикалық дайындықты біріктіруді қамтиды, онда университетте студент кәсіби қызметтің негіздерін (теориялық бөлім) игеруі керек, ал дайындықтың практикалық бөлігі тікелей жұмыс орнында: мектептерде, колледждерде, қаланың білім беру орталықтарында өтеді[5].

Дуальды білім беру мәселесі бойынша республикалық ғылыми-практикалық конференциялар мен басқа да нысандарды тұрақты өткізуді практикаға енгізу, бұл ЖОО, колледж, мектеп, білім беруді басқару органдарының өндірістік кәсіпорындары, дуальды оқыту контекстінде ұлттық білім беру жүйесін жаңғырту саласындағы бизнес-қауымдастықтар бірлескен қызметінің нәтижелерін алқалы бағалауға және оны одан әрі дамыту міндеттерін өзектендіруге мүмкіндік береді.

Болашақ педагогты заманауи даярлаудың әлеуетті ресурсы ЖОО-ның дуальді-бағдарланған білім беру ортасында іске асырылатын оның жаңа моделі болуы тиіс.

Библиографиялық тізім

1. Қ.М. Нағымжанова. Оқыту технологияларын таңдау және мұғалімнің кәсіби-педагогикалық мәдениеті. Ж.К. Аубакирова. Педагогикалық қарым-қатынастың психологиялық-педагогикалық негіздері. // «С. Аманжолов оқулары - 2015» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Өскемен 2015.-538 б.

2. Ғ.М.Кертаева. «Рахат» мектебі: жаңа ғасырға – жаңа мектеп. Павлодар, 2016. – 297 б.

3. Ақпараттық телекоммуникациялық оқыту технологияларын пайдалану ерекшеліктері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. - 2016. - №4. - Б.182-189.

4. Оқыту теориясынан дәрістер. - Зияткерлік меншік объектісін мемлекеттік тіркеу куәлігі. - №345, 27.10.2016 ж.

5. Білікті маман даярлау – басты мақсат // Бастауыш мектеп.- 2017. - №7. - Б.11-13.

ОӘЖ 373.2

ҚАЗІРГІ БІЛІМ САЛАСЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

*ПП-120 тобының студенті: Шыңғыс Зауре Қанатқызы
Жетекшісі: Тавбаева Д.Б магистр оқытушы
Шымкент университеті*

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы об особенностях инклюзивного образования в современном образовании. Кроме того, дается определение, разъяснение целей и принципов инклюзивного образования.

Әр адам қайталанбас тұлға болып есептеледі, сондықтан адам, адамгершілік тұрғылық қарым-қатынасқа құқылы. Әлеуметтік ортаға енгізу – әлеуметтік қатынастың жалпы жүйесіне және баланың өз жағдайына қарай білім алу ортасына мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік бейімделуін қалыптастыру. Бейімделу – бұл жеке тұлғаның әлеуметтік құрылымдарға енуі. Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік ортаға енгізудің негізгі бір факторы, ортаны мүмкіндігі шектеулі баланы қабылдауға дайындау. Мүмкіндігі шектеулі баланы әлеуметтік ортаға енгізудің екі жолы бар. Бірінші жолы, мүмкіндігі шектеулі баланы қоршаған ортаға бейімдеу. Бұл жолдың кемшілігі – біржақтылығы. Бұл жолмен керекті нәтижеге жету мүмкін емес, әлеуметтену процесі екі жақтылы болуы керек. Бұл дайындық процесінде интеграцияның объектісі ғана емес, сонымен қатар белсенді субъектісі болу керек. Екінші жолы мүмкіндігі шектеулі баланы әлеуметтік ортаға енгізу дайындығымен бірге, әлеуметтік ортаны мүмкіндігі шектеулі баланы қабылдауға дайындау. Негізгі факторы да осы.

Инклюзивті білім берудің мақсаты: Даму мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен бірге білім беру. Яғни адамның жынысына, дініне, шығу тегіне қарамастан тең құқылы жеке тұлға ретінде білім беру жүйесі болып табылады.

Инклюзивті білім беруде Қазақстан Республикасының төмендегідей заңдарына сүйенеді: 1)ҚР «Білім туралы заңы»; 2) «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік, медициналық-педагогикалық коррекциялық қолдау».

Мүмкіндігі шектеулі балалардың қатарына жататындар:

- 18 жасқа дейінгі дене және психикалық кемістігі бар балалар;
- Туа біткен және жүре пайда болған науқастар;
- Естінде кемістігі бар балалар (естімейтін, әлсіз еститін, кейіннен есту қабілеті бұзылғандар);
- Көруінде кемістігі бар балалар (зағип, нашар көретін, кейіннен көру қабілеті бұзылғандар);
- Қимыл-қозғалыс аппаратының қызметі бұзылған балалар;
- Сөйлеуінде кемістігі бар балалар;
- Ақыл-ой кемістігі бар балалар;
- Психикалық дамуында кемістігі бар балалар;
- Эмоциялық-еріктік сферасы мен мінез-құлқы бұзылған балалар;
- Күрделі кемістігі бар балалар.

Психиканың тарихи-мәдени қалыптасу теориясында Л.С.Выготский кез келген кемшілік, баланың қоршаған ортамен қарым-қатынасын шектеуде, оған адамзаттың мәдени, әлеуметтік тәжірибесін игеруге кедергі келтіретініне баса назар аударады. Мүмкіндіктері шектеулі адамдарға өзгелермен бірдей білім алуға, жұмыс істеуге, демалуға т.б. яғни қоғамдық өмірге араласуға құқық беру қажеттігі еш күмән келтірмейді, дегенмен, бұны шынайы түрде іске асыру оңай еместігі белгілі. Білім алу, қоғамдық өмірге араласу, түрлі мүмкіндіктерді игеру, мемлекет, жергілікті әкімшілік білім беру жүйесінен қолдау таппаған жағдайда тек қағаз жүзінде ғана қалып қояды. Психофизиологиялық ауытқушылықтары бар балалармен психологиялық педагогикалық оқытудың тәрбиелік сипаты, көрнекілік, жеке ықпал ету сияқты жалпы дидактика принциптерімен қатар арнаулы педагогикадағы түзете-дамыта оқыту және практикалық бағытта оқыту принциптерін басшылыққа алады.

Қазақстан Республикасында дамыған мемлекеттер қатарына ену мақсатында көптеген шаралар жасалуда. Бүгінгі күні білім саласында өз шешімін таппай отырған мәселелер жеткілікті. Инклюзивті білім беруді дамыту бағыттары 2020- 2025 жылдарға арналған мемлекеттік дамыту бағдарламасында шешімін табуға тиісті [1].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының негізгі міндеттері:

1. Арнайы және Инклюзивті білім беру саласында мемлекеттік қызыметтер көрсету оңтайландырады және автоматтандырылады, оның шеңберінде денсаулық сақтаудың және әлеуметтік қорғаудың ақпараттық жүйелері интеграцияланады

2. ПМПК мен психологиялық-педагогикалық түзету кабинетінің (бұдан әрі-ППТК) қызыметін күшейту мақсатында оларды орналастыру нормалары пысықталады, автааттандырылады, сондай-ақ Инклюзивті практикаларды дамыту және педагогтармен тәжірибе алмасу үшін мектептер базасында ресурстық орталықтар құрылады. ППТК мен ПМПК желісі кеңейтіледі.

3. Мектептер мен колледждер ерекше білім берілуіне қажеттіліктері бар инклюзивті ортада балаларды сүйемелдейтін тиісті мамандармен қамтамасыз етілетін болады. Педагогтерге, ата-аналарға, ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар балаларға мобильді консультациялық-әдістемелік көмек енгізілетін болады. Кәсіби стандарт негізінде инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс іститін педагогтер (пән мұғалімдері, педагогтер, педагог-ассистенттер және басқалар) үшін біліктілік талаптары жаңартылады.

4. Ерекше білім берілуіне қажеттіліктері балаларды түзету арқылы педагогикалық қолдау мақсатында мемлекеттік тапсырысты орналастыру кезінде жан басына шаққандағы қаржыландыру (әлеуметтік рюкзак-пакет) нормалары әзірленетін болады.

5. Білім беру ұймдары ерекше білім берілуіне қажеттіліктері бар білім алушыларға жағдай жасауды қамтамасыз ету (арнайы жабдықтармен, жиһазбен, кадрлармен, оқулықтармен және оқу-әдістемелік кешендермен, пандустармен көтергіштермен, лифтілермен және т.б. жарактандыру) жұмысын жалғастыратын болады.

6. Балалармен іс-шаралар, оның ішінде туристік жорықтар, экспедициялар және білім алушылармен экскурсиялар өткізу қауіпсіздігі жөніндегі нормативтік құқықтық актілерді жетілдіру шаралары қабылданатын болады.

Ата-анамен жұмыс бұл бағыттың басты міндетінің бірі. В.А. Сухомлинский ата-анамен жұмыстың мазмұнын ашып көрсеткен ғалымдардың бірі. Ол: «Тек ата-аналармен бірге жалпы күш жігерді біріктіру арқасында педагогтар балаларға үлкен адамдық бақытты беруі мүмкін», – дейді. Демек, ата-ана бала тәрбиесінде балаға ықпал етуші бірден-бір фактор.

Қазіргі кезде мектептерде кемтар балаларды қамқорлыққа алып, олардың қалыптасуына және айығуына мүмкіндік жасап, өз бетімен өмір сүруіне бағыт-бағдар беруге арнайы дайындық жүргізілуде. Кемтар балалардың білім деңгейін көтеріп, өмірге қажетті білім дағдысын тәртібін қалыптастыруға байланысты түрлі шаралар жасалуда. Бұл балаларды оқытатын мұғалімдердің алдына үш түрлі міндет қойылады:

1. Баланың мектепке дайындығын анықтау;
2. Сабақты жүйелі жоспарлау;
3. Бағдарламаны игерту.

Баланың мектепке дайындығын анықтау үшін оларды жазу, сызу, оқуға үйретпес бұрын олардың қабілеті бойынша жеке ерекшелігін, психологиялық дайындықтарын байқау керек. Белгілі психологтар Д.В.Эльконин, В.В.Давыдов, Р.С.Немов зерттеулері бойынша баланы жүйелі оқыту үшін психологиялық дайындығына ерекше назар аудару керек дегенді атап айтады. Қазір мектептерде коррекциялық сабақтар жүргізіле бастады. Коррекция дегеннің өзі «түзету» деген мағына береді. Бұның басты мақсаты – бала бойындағы, тәртібіндегі кемшіліктерді түзету. Ол баланың өзіне: 1) сенім; 2) көз жеткізу; 3) кеңес беру; 4) психоанализ; 5) логотерапия; 6) аутотренинг сияқты методикаларды қабылдау арқылы жүзеге асырады.

Инклюзивті оқыту – барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеретін, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім процесінің дамуы. Инклюзивті оқыту балалардың оқу процесіндегі қажеттіліктерін қанағаттандырып, оқыту мен сабақ берудің жаңа бағытын өңдеуге талпынады.

Инклюзивті оқыту жалпы мектептің педагогынан басқаша дайындықты, жоғары мамандандырылуды, шығармашылықты және тәжірибені талап етеді. Өйткені баланың психикалық даму мәселесіне сауатсыздықпен қарау оның жеке басына қосымша кемістіктер пайда болуына себепкер болуы мүмкін. Сондықтан инклюзивтік оқыту тек жалпы мектептердегі педагог мамандардың арнайы дайындықтары мен қайта даярлықтары бар болған жағдайда ғана нәтижелі болмақ. Мұндай дайындықтардың мақсаты жалпы мектеп, балабақша тәрбиешісінің дене және ақыл-есінің дамуында кемшілігі бар балаларды толық біліммен қамтамасыз ететін оқыту мен тәрбиелеудің негізгі әдістерін игеруі болып табылады.

Қазіргі таңда жалпы орта беретін мектептердің, орта арнаулы білім және жоғары білім беретін мекемелердің негізін қалаушы қағидасының мәні – мүмкін болған жерде оларда болуы мүмкін қиындықтар мен айырмашылықтарға қарамастан, барлық балалар бірге оқуы тиіс. Инклюзивтік мектептер өз оқушыларының түрлі қажеттіліктерін мойындап, оқытудың түрлі стильдері мен өлшемдерін қолдана отырып және лайық оқу жоспарының, ұйымдастыру шараларының, оқыту стратегияларының, ресурстарды пайдаланудың және қоғамдастықтармен серіктестік қарым-қатынастың көмегімен барлығына сапалы білім беруді қамтамасыз ете отырып оларды қанағаттандыра білуі керек. Әрбір мектепте кездесетін ерекше қажеттіліктерді қанағаттандыру бойынша тұрақты қолдау мен қызметтер көрсетілуі тиіс.

Библиографиялық тізім

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы,
2. www.BNews.kz
3. «Инклюзивное обучение» (дидактический материал к лекционному курсу) РИПКСО Кафедра коррекционной педагогики. Алматы, 2002г.
4. Бажнокова И.М. «Школа для детей с нарушениями интеллекта: тенденции перспективы развития» Дефектология 2004г, №3 стр. 51-54.
5. Шевченко С.Г. «Новое в коррекционно-развивающем обучении детей с трудностями обучения» Дефектология 2001, №4 стр 21-24.

БІЛІМ САПАСЫ МОНОТОРИНГІНІҢ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІНЕ ЫҚПАЛЫ

*Махашев Мейрамбек Сансызбаевич
п.ғ.д., профессор Атемова К.Т.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Аннотация

Мақалада қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты – оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігі сөзсіз түсінікті. Сондықтан ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып табылады.

Қазір әдістеме ғылымында оқытудың жаңа технологиясы деген ұғым кеңінен қолданылуда. Оқыту технологиясы мен әдістеме ғылымы бір-бірімен тығыз байланыста. Екеуінің де мақсаты бір, яғни оқытудың тиімді жолдары.

Мұғалім сабақ беруде өз шеберліктерін шыңдап, дамыту үшін жаңа оқу технологиясының алуан түрлерін меңгеріп, оны өзінің күнделікті сабағында қолданып отыруы керек.

Оқушыларды оқыту бұл бүгінгі күннің талабына ғана емес, ертеңгі күннің талабына да сай болуы керек. Бұл үшін оқу процесіне жаңа формалар мен оқыту әдістемелері, жаңа педагогикалық технологиялар енгізілуде. Жаңа технологияларды пайдалана білу, әлемдік ақпараттық қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптасу, технологиялық жаңалықтарды пән қасиеттілігіне қарай қолдана білу – оқыту мақсатының бірден-бір жолы. Кез-келген оқыту технологиясы іс-әрекеттің, оқыту процесінің белсенділігін арттырады, жеке тұлғаның жетілуіне, дамуына бағытталады[1].

Оқу процесіндегі негізгі инновациялық технологиялар:

1. Кейс –технология
2. WEB технология
3. Коммуникациялық технология
4. Ақпараттық технология
5. Интерактивтік әдіс технологиясы
6. Мультимедия технологиясы
7. Телекоммуникация немесе электронды оқыту технологиясы.

Бүгінгі таңда мультимедиялық үйретуші бағдарламалар, электрондық оқулықтар білімді ақпараттандырудың негізгі факторларының бірі болып саналады.

Мемлекеттік тілді жан-жақты меңгеруде ақпараттық технологиялардың мүмкіндігін тиімді қолдана білу, сабақ жүргізудің жаңа оқыту әдістерін әзірлеу қазіргі кезеңде ең өзекті мәселелердің бірі.

Технологияның тиімділігі, оқулықтағы тапсырмаларды өмірмен байланыстырып беру. Мұғалім көбінесе оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін қолданғаны жөн[2].

Оқыту технологиялары оқу процесіне, сабақ түріне байланысты жан-жақты: проблемалық оқыту, ойын арқылы оқыту, тірек сигнал арқылы оқыту, компьютерлік оқыту, электронды оқыту, коммуникативтік технологиялар, инновациялық оқыту, жаңа технологиялар бойынша оқыту.

Біздің ойымызша, оқу орындарында инновациялық басқару жүйесін енгізіп, оны жүзеге асыру міндет[3].

«Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту – бұл таным әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы. Мақсаты – оқу үрдісінің өнімділігін арттыру».

Инновация - модификациялық, комбинаторлық, радикалдық инновация деп үш түрге бөлінеді.

Модификациялық инновация - бұл, қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған, В.Ф.Шаталовтың математикаға жазған тірек конспектілері және оны көптеген мұғалімдердің пайдалануы мысал бола алады.

Комбинаторлық инновация - бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

Радикалдық инновацияға білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жатады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады.

Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру – жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Жаңа технологиямен жұмыс істеу үшін төмендегі алғы шарттар қажет:

- оқу үрдісін интенсификациялауды жаппай қолға алу;

-оқушылардың сабақтастылығын болдырмау шараларын кеенді түрде қарастыру.

Оның ғылыми-әдістемелік, оқыту-әдістемелік, ұйымдастырушылық себептеріне үнемі талдау жасап, назарда ұстау;

-жаңа буын оқулықтарының мазмұнын зерттеп білу, пәндік білім стандартымен жете танысу, білімді деңгейлеп беру технологиясын игеру арқылы оқушыларға білімді мемлекеттік стандарт деңгейінде игертуге қол жеткізу;

-оқыту үрдісін ізгілендіру мен демократияландыруды үнемі басшылыққа алу [2].

Қазіргі білім беру жүйесіндегі жаңа педагогикалық технологиялардың танымалдыққа ие:

Саралап оқыту;

Дамыта оқыту;

Деңгейлеп оқыту;

Шоғырландырып, қарқынды оқыту;

Модульдік оқыту;

Блок-модульдік оқыту;

Жобалап оқыту технологияларымен қатар, тікелей ақпараттық – коммуникациялық технологиялар көмегімен жүзеге асырылатын:

Компьютерлік технология;

Мультимедиа технологиясы;

Қашықтықтан оқыту технологиясы;

Желілік технология;

Интернет технология;

Интерактивтік технология деп аталатын түрлерін Білім берудегі инновациялық технологиялар тобына жатқызамыз.

Қоғамның даму қозғалысы мен оның қазіргі заманғы сипаты психолог, педагогтар мен білім беру саласындағы барлық мамандар алдына жаңа міндеттер мен мақсаттарды қояды. Қазіргі кездегі ақпараттық қоғам білім беру орындарының алдына:

-Өз бетінше керекті білімін ала алатын және оны практика жүзінде қолдана алатын;

- Өз бетінше сынмен ойлауға, нақты жағдайда туындайтын мәселелерді көре білетін және оларды шешу жолдарын іздей алатын;

- Ақпаратпен сауатты жұмыс істеуге қабілетті;

- Әр түрлі әлеуметтік топтарда, ұжымда жұмыс істей алатын;

- Өзінің өз бетінше ой – өрісін, мәдени деңгейін дамыта алатын қабілетті

мамандарды тәрбиелеуді талап етеді.

Баланы қызықтыра тәрбиелеп басқару, оқушының білімге ғылымға деген құлшынысын күшейтеді, өркендеуіне өте қажет шығармашыл қасиеттерін ашады. Білімнің сапалы болуы тікелей мұғалімге, оның білім дәрежесі мен іздену шеберлігіне байланысты. Педагогикалық технология дегеніміз – оқытушының өзін-өзі ұстай білуі, байқағыштығы, алғырлығы, сөзге шешендігі. Педагогикалық технология ақпаратты өңдеу, сақтау, беру әдістерімен құралдарының табыстарна байланысты дамудың барлық мүмкіндіктеріне ие бола алатын әлеуметтік технологиялардың маңызды компоненті болып табылады. Сонымен технология деп белгіленген мақсатты тиімді орындау үшін материалды түрлендіру процестері мен әдістерінің жиынтығын айтуға болады[4].

Библиографиялық тізім

1. Попова Г.П. Мониторинг качества учебного процесса. В.2007.
2. Диагностика успешности учителя. М.2001.
3. Настольная книга завуча. Ростов на Дону.2005.
4. Құдайбергенова Г.С. Құзырлылық білім сапасының критерийі: әдіснамасы және ғылыми-теориялық негізі. Алматы.2008.
5. Педагог кадрлардың кәсіби деңгейін анықтау мониторингі. С.М.Шаштығарина. Ақтөбе .2010.
6. Жайтапова А.А. Творческая педагогика. 2004. №2.
7. Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы, №8 (80) 2013.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЕҢБЕККЕ БАУЛУ САБАҒЫНДА БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Муратваева Маишхура Бахадировна

«Бастауышты оқытудың

педагогикасы мен әдістемесі»

білім беру бағдарламасының

3-курс студенті,

Жетекшісі: Айтқұлова Гульмира Абдималиковна

Магистр-аға оқытушы

Шымкент университеті

Аннотация

В этой статье рассматривается использование эффективных методов в учебном процессе учащихся, постоянное развитие творчества учителей-требование современности. Проведение урока интересным и всесторонним способом с широким использованием современных технологических методов, чтобы будущие поколения были образованными, воспитанными, способными-большая задача, стоящая перед учителями.

Қазақстанның көркеюі үшін оқушылардың таланты мен қабілетін ашып, оларды оқыту барысында дамыту өте маңызды. Ұлы ойшыл Уильям Уорд «Жай мұғалім-хабарлайды. Жақсы мұғалім-түсіндіреді. Керемет мұғалім-көрсетеді. Ұлы мұғалім-шабыттандырады» деген екен. Сондықтан ХХІ ғасыр мұғалімі жан-жақты болуы заңды деп ойлаймын. Оқыта отырып тәрбиелеу-қазіргі заман мұғалімінен талап етілетін басты мәселе. Сондықтан атақты педагог К.Д.Ушинскийдің «Оқыту-тәрбиелеудің қуатты органы, бұл органды пайдалана білмеген тәрбиеші шәкірттерге әсер етудің ең басты және қажетті құралынан айрылады» деген сөзін үнемі жадымызда сақтасақ деймін.

"Сабақ мұғалім, күнбе-күн оқушыларға білім, тәрбие беретін және жан-жақты дамытатын оқу-тәрбие процесінің негізгі саласы", деген Сухомлинский. Сабақта мұғалімнің жеке басының үлгісі оқушылар үшін маңызды екені белгілі. Бұл туралы Сухомлинский былай деп жазған: "Сабақ мұғалімнің жалпы педагогикалық мәдениетінің бет-бейнесі, оның зияттық байлығының өлшемі, оның ой-өрісінің, білімдарлығының көрсеткіші".

Дүниеге келген сәбидің адам болып, жеке тұлға ретінде дамуына себепкер - еңбек. Демек, еңбек тәрбиесі адам өмірі үшін ең қажет маңызды тәрбие. Сондықтан бала өміріне қажет тәрбиені және тәрбиеге қатысты маңызды мәселелерді бір ғана мақсатпен шешу мүмкін емес.

Оқушыларды еңбекке баулу мен тәрбиелеудің мақсаттары мынадай:

1. Баланың еңбекке қабілеттілігін дамытып, жетілдіру, еңбекті сүйеге баулу.
2. Баланы еңбекке машықтандыру арқылы іске икемділігін, іскерлік пен шеберлік дағдыларын қалыптастыру.
3. Еңбекті шығармашылықпен, қызығушылықпен орындауға, ерікті түрде еңбек етуге үйрету.
4. Баланың ынта-ықыласын, икемділігін, талантын бағдарлап оны дамыту.
5. Баланың өзін-өзі тану қабілетін жетілдіру және оған ықпал жасау.
6. Баланың ұлттық санасын қалыптастыру, адамгершілікке тәрбиелеу.
7. Білім және тәжірибе негізінде еңбекті сапалы, өнімді етіп жасауға және кәсіби еңбек түрі мен өнертануға баулу.

Қазіргі заман талабына сай технологиялық әдістерді кеңінен пайдаланып сабақты қызықты және жан-жақты тәсілмен өткізе алсақ, болашақ ұрпақтың білімді, тәрбиелі, қабілетті болатынына сенемін. Бастауыш сынып сабақ барысында еңбекке баулу

сабағында оқытудың белсенді әдістерін тиімді қолдану қазіргі дидактиканың құрамдас бөлігі болып табылады.

Сабақ мұндай жағдайда төмендегідей 3 құрамдас бөліктерден тұратын болады.

1. Оқу мақсаттарының қойылуы.
2. Оны шешудің жолын бірлесе қарастыру.
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеу.

Оқушы алдына оқу мақсаттарын қоюда ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешу іштей талқылау, сосын жинақтау арқылы жүзеге асады. Мұғалім сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы адам рөлінде шешім табылған кезде әркім оның дұрыстығын өзінше дәлелдей білуге үйретіледі. Әр оқушыға өз ойын, пікірін айтуға мүмкіндік беру керек. Әрине, жауаптар барлық жағдайда дұрыс бола бермес. *Біріншіден*– шығармашылық жоба білім даяр күйінде берілмейді, оған оқушы өз оқу әрекеті арқылы қол жеткізеді. Сабақтың алғашқы ізденіс кезеңінде жаңа ақпарат жайлы не білетіндіктерін ортаға салып, мәселені өз беттерінше шешуге талпынады. Сөйтіп олар осы мәселе туралы өз білімдерінің жеткіліксіз, таяз екенін сезіну арқылы сабаққа деген қызығушылықтары оянады, ішкі түрткілері пайда болады. Мысалы: Еңбекке баулу сабағында «Жеңіл көйлек тігу» тақырыбын өткен кезде «Түсіну деңгейі» топқа сұрақтар жазылған көйлек мозайкалары таратылады, оқушылардың өз білетіндерін еске түсіріп, жаңа тақырыпқа дайындық жұмысы жүргізілді. *Екіншіден* — оқушы жоғары қиындықтағы мәселелерді шеше отырып өзінің санасының саңылауларын ашады. Әр оқушының өзінің деңгейіне дейін дамуға қол жеткізе алады. «Жақсы оқушы», «Жаман оқушы» ұғымының болмауы, балаларды танымдық әрекеттерге ұмтылдырады, құштарлығын арттырады. «Қолдану деңгейі» бойынша әр топ көйлектің бөлшектерінің сызбасын сызып құрастырады. Бұл жерде оқушылар «Топтастыру стратегиясы» арқылы постер қорғайды. I топ ұлттық көйлек, II топ заманауи көйлек, III топ тұрмыстық көйлек. Әр топ көйлектің бөлшектерінің сызбасын сызып құрастырады. *Үшіншіден* – оқушының жеке басын дамытатын басты құрал – ол өзінің әрекеті. Сол себепті шығармашылық жоба оқушыны белсенді жұмыс жағдайына қоя отырып, мәселелерді, қайшылықтарды шешу мақсатын қояды. Бұл деңгейде оқушылар шығармашылық тапсырмалар орындайды. Жұптық жұмыс орындайды. Қалдықтармен жұмыс жасап, көйлектің эскизін дайындайды. «Талдау деңгейі» «Реттілік» кезеңі. Топтағы оқушыларға сұрақ парақшасы таратылады. Бұйымды әрлеп үтіктеу үлгі дайындайды. Фурнитураларды (түйме, ілмек, гүл т.б) қадау, материалды пішу. Сызба дайындау бұйымды тігу. Оқушылар жеңіл көйлек дайындаудың технологиялық реттілігін дұрыс орналастырады. «Жинақтау деңгейі» бойынша оқушылар өз ойларын ортаға салып, бір-бірін тыңдау арқылы қорытынды пікірге келеді. «Бағалау деңгейі» бойынша: Не білдік?, Не үйрендік?, Сен қалай ойлайсың? Осы сұрақтар арқылы оқушылар бүгінгі сабақта не біліп, не үйренгендерін ортаға салады. Кері байланыс: қай тапсырма қиын болды, қайсысы оңай болды. Сарамандық жұмыстағы қателіктерге талдау жасау. Оқушылар смайлик арқылы көрсетеді. *Төртіншіден*– шығармашылық жоба нәтижелі болуы оқушы мен мұғалімнің арасындағы жаңаша қарым-қатынасы арқасында ғана өз жемісін береді. Жаңа әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалана білу- оқушы шығармашылығы мен дүниетанымын кеңейтудің негізі. Осы технологияларды қолдана отырып, шығармашылық іс-әрекет талаптарын орындау мақсатында, оқушылардың қызығушылықтарын арттыру мақсатында бағдарламадағы мәтіндерге сәйкес деңгейлік, шығармашылық тапсырмаларды алып, практика жүзінде қолданып, мынадай тұжырымдарға келуге болады:

-оқушының шығармашылық дербестігін дамыту арқылы оның жеке тұлғасын қалыптастыруға болады;

-қызығушылық іс-әрекет түрлері төменнен жоғары қарай, кезекті түрде, белгілі бір ретпен, жүйемен жүргізілуі нәтижесінде шығармашылығы дамиды;

-қызығушылық іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру біліктері мен ізденімпаздықтың қалыптасуы оқушыларды шығармашылыққа баулиды;

-оқушыларды танымдық тапсырмаларды орындау мүмкіндіктеріне қарай топтарға бөлініп, сәйкес жұмыс түрлерін таңдап, жүйелі жұмыс жүргізудің маңызы зор;

-қызығушылық іс-әрекетте дәстүрлі емес әдіс-амалдар пайдалану интеллектуалдық қабілеттерін дамытып, оқу-танымдық және ғылыми ізденістер жасауға талаптандырады.

Тәжірибе көрсеткендей күнделікті сабағыма қарағанда жаңа -әдіс тәсілдерді пайдалана өткен сабағымдағы оқушының белсенді іс-әрекетін, қызығушылығын байқауға болады. Қазіргі таңда ғылыми негізде және жаңа зерттеушілік бағытта құрастырылған электронды оқулықтарды тиімді пайдалану оқушының пәнге қызығушылығына жол ашады. «Робин раунд» әдісі бойынша сыныптағы оқушылар бір –бірін қайталамай сабақ мазмұнына сай пікірін айтып сабақты қорытындылай алады. «Ыстық орындық», «Сұрақтарды ұстап ал», «Ассоциация», «Джигсо» әдістері, яғни диалогтік оқыту барысында оқушылар келісілген нәтижеге жету үшін күш жігерін жұмсайды. Сондықтан бір-бірін оқыту оқушылардың өз пікірін еркін айтуына мүмкіндік туғызары анық. Сабақта жаңа технологияларды, техникалық құралдарды жан-жақты қолдану, сабаққа керекті материалды ақпараттық кеңістіктен іздеу, мұғалімнің жұмысын жеңілдетіп, оның уақытын үнемдейді, жаңа ақпарат түрі көбейіп, оқушылардың қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, Онлайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болу тиіс. Мен өз тәжірибемде ғаламтордан тақырыптық бейнекөріністер алып оған талдау жасау жұмыстарына үлкен мән беремін.

Библиографиялық тізім

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М., 1982. с.
2. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. - М., 1981.
3. Слостенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика инновационная деятельность 1997.
4. Бұқаралық ақпараттық қызметтер.
5. Stud.kz
6. Melimde.com

ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА ДАУ- ЖАНЖАЛДЫ ЖЕҢУ ЖОЛДАРЫ

*Налиев Алихан Қуандыкович
Алметов Н.Ш. п.ғ.д. профессор
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Аннотация

Еліміздің болашағы өскелең ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігі-не, еркін ойлау қабілеті мен шығармашылығына, білімі мен біліктілігіне тікелей байланысты. Қазіргі таңда әр балаға жеке тұлға ретінде қарап, оның өзіне тән санасы, еркі, өзін-өзі бағалау, әрекет жасай алатын ортасы бар екенін ескере отырып, оқушының білімге, ғылымға деген ынтасын арттыру, олардың ақыл-ой қабілетін, дүниетанымын, өмірлік мақсат-мүдделерін айқындауға жеке басы-ның қабілеттерін дамыту маңызды міндет.

Бұл міндеттердің жүзеге асуы оқу-шының жеке тұлғасының қалыптасуында маңызды болып табылатын - өзін-өзі бағалауына тікелей байланысты. Сондықтан оқушының өзін-өзі бағалау мәселе-сі өзектілігінің артуы қазіргі қоғам дамуына байланысты туындап отыр. Себебі өзін-өзі бағалау арқылы, өзінің іс-әрекетін объективті тұрғыда саналы реттеу арқылы ғана оқушының жеке тұлғасы қалыптасып қана қоймай,

еңбекке, білім алу мен жеке өміріне, мемлекеттік маңызды істер мен өзін-өзі жетілдіруге дұрыс бағытының қалыптасуына негіз болады.

«Жеке тұлға», «кемелденген адам», «толық адам» туралы, оның болмысы, қасиеттері жайлы ғылыми, философиялық, педагогикалық, психологиялық тұжырымдар, түйінді дүниелер бар.

Шығыс ғұламалары адамның қалыптасуы үшін оның өзінің ішкі мүмкіндіктеріне, қасиеттеріне, іс-әрекеттеріне орынды баға беру мен дұрыс өмірлік бағыт-бағдар ұстану мәселесіне терең мән берген. Ибн Сина, Әл-Фараби, Имам Ғазали, Әбу Жүсіп Ысқақ т.б. өзін-өзі тәрбиелеудегі адамның ішкі ой таразы-сының қажеттілігі туралы құнды пайымдаулар айтқан.

Әбу Насыр Әл-Фараби «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында азаматтық философия тұрғысынан кемел азамат болу үшін туа біткен және жасынан дамытылатын қасиеттерді атап көрсетеді: «Адам өз бойында туа біткен қасиеттерді ұштастыра жетілдіруі қажет, әсіресе, мейлінше жақсы-ның бәрін түсінетін, талдап айтылған сөзді сөйлеушінің ойындағысындай және істің жай-жапсарына сәйкес ұғып алатындай болу керек, өзі түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында сақтайтын, бұлардан ешнәр-сені ұмытпайтын болуы керек, алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі болуы шарт», -деп адам бойында ізгі қасиеттерді көрсете отырып, адам өз іс-әрекетіне жауап-ты, сондықтан өз-өзіне баға беріп, өзінің жақсы қасиеттерін дамытып отыру қажеттілігіне тоқталады.

Ал дидакт ғалымдар өзін-өзі бағалауды өзінің білімі мен білік, дағдыларын дұрыс бағамдай отырып, жеке тұлғасы болмысының сипаты арқылы анықтала-ды деп есептейді [5].

Оқушының өзін-өзі бағалау проблемасы жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуы, қарым-қатынас және құндылық бағдар мәселелерімен тығыз байланыста зерттелінеді. Өзін-өзі бағалау – жеке тұлғаның болашақтағы даму бағдары мен мақсат-міндеттеріне, өмірлік жолын дұрыс таңдауымен анықталады.

Оқушының өзін-өзі бағалауын қалыптастыруда және оның педагогикалық мәнін түсіну үшін оқушы мен қоршаған ортаның байланыс жүйесін ескеру қажет. Сонымен қатар, оқушылардың өзін-өзі бағалауын қалыптастыруды ғылыми-педагогикалық негіздеуде адамның бір-бірін түсінуі мен қабылдауының психологиялық механизмдерін зерделеу қажеттігі туындайды. Әсіресе, жеке тұлғаның интеллектуалдық, ақыл-ойы дамуына тығыз байланысты.

Р.С.Омарованың пікірінше, жеке тұлғаның қалыптасуында өзін-өзі бағалау мен қоршаған ортасында адамдардың іс-әрекетіне, психикалық мүмкіндіктеріне объективті бағалай алуы оқушының тек танымдық қажеттіліктерін қанағаттан-дыру ғана емес, тұлғаның басқа да бірқатар: өзін-өзі көрсетуін, қорғауын, өзін-өзі белсендіру сияқты өзіндік даму қажеттіліктерін қанағаттандыруда маңызды. [23].

Оқу-тәрбие үрдісінде оқушының өзін-өзі бағалауын қалыптастыру баланың ақыл-ойын, дара қасиеттері мен танымдық мүмкіндіктерін дамытуға бағыттала-ды. Оның негізінде оқушының дүниетанымының негіздері қалыптасады. Дүниетаным – адамзаттың құндылықтар, таным, өмір мәні, еңбек, қоғам, табиғат туралы көзқарастар жүйесі. Өзін-өзі бағалай отырып, оқушы білімдер жүйесін саналы меңгеріп, логикалық ойлау, ес, зейін, қабылдау, ақыл-ой қабілеттерінің дамуына ықпал етеді.

Оқушының өзін-өзі бағалауын қалыптастыру тұтас педагогикалық үрдісте, бала әрекетінің барлық түрінде: оқу, еңбек, қоғамдық, мәдени, ойын т.б. барысында жүзеге асырылады.

Оқушының өзін-өзі бағалауының қалыптасып, дамуының негізі педагогикалық басқару арқылы жүзеге асады. Мұнда субъект-субъектілік қатынасқа негізделген басқаруды түсіну керек. Мұндағы талап қою да жеке амал тұрғысынан келген, субъект-субъектілік қатынаста жүзеге асырылуы керек. Баланың өзіне қойылған талаптың мәнін, оны қажеттілік екенін түсінудің маңызы зор.

Оқушылардың өзін-өзі бағалауын қалыптастыруда мұғалімнің бағыттаушы-лық, ұйымдастырушылық қызметінің маңызы ерекше. Мұғалімге мынадай талаптар қойылады:

- оқушыларды зерттеу;
- оқушыларға өзінің іс-әрекетіне, орындаған тапсырмалар нәтижелеріне т.б. бағалауға кеңес беру, міндеттерін белгілеу, нұсқау беру;
- оқушылармен жағымды қарым-қатынас қалыптастыру;
- оқушылардың талдау іс-әрекетін бағалау; бағыттау;
- оқушылардың өзін-өзі бағалау үрдісінде шығармашылық қатынас жасау;
- жеке басының үлгісі, ықпалы;
- түрлі әдіс-тәсілдер мен оңтайлы жолдарды пайдалану, оқыту мен тәрбие-ні сабақтастыру;

педагогикалық реттеу, сын, рефлексия.

Оқушылардың өзін-өзі бағалау үрдісінде өзін-өзі анықтауды жүзеге асыру кезеңдер бойынша жүргізіледі:

- педагогикалық жағдайды ескеру, сынау үшін қолайлы жағдай табу, таңдап алу;
- істеген ісін талдау, оны себебін ашу;
- сынақ дәрежесін, түрін анықтау, хабарды, мәліметті беру, көрсету;
- сын нәтижесін талдау және ескеру.

Бұл үрдісте әдісті сапалы, тиімді пайдалану шарты ретінде: оқушылардың өз қатесі мен кемшілігін түсінуі; қателескен баланың жеке басын құрметтеу, сыйлау; оқушылар ұжымының қалыптасу деңгейін ескере отырып, оған сүйену; әдептілік пен сыншылдық, ой-қорыту, тұжырымның ортақтығы; шектен тыс қа-талдықтан аулақ болу; басқа да әдістерді тиімді қолдану.

Мұғалім оқушылардың өзін-өзі бағалауын қалыптастыруда оқушылар мен оқушылар ұжымына нақты бір жоспар негізінде нені, қалай істеу керектігін көрсетіп, бағыт-бағдар беріп отыруы маңызды болып табылады. Мұғалім педа-гогикалық жағдайды бағдарлай және бағалай отырып, талап түрлерін дұрыс таңдап, оның орындалуын тексеру оң нәтижесіне жетуді мақсат еткен жағдайда ғана іс-әрекет толық мәнді болмақ.

Библиографиялық тізім

1. Алдамұратова Э. Жалпы психология. - Алматы: «Білім», 1996.
2. Абрамова Г.С. Психологическое консультирование. - М, 2001. Әдебиеттер
3. Тұлғааралық қарым-қатынастарды қалыптастыру теориясы мен әдістемесі. Тараз: ХҚТУ ТИ, 2009. -146 б.
4. Тұлғалық ерекшеліктерді анықтауға арналған әдістемелер жинағы. - Тараз: ХҚТУ ТИ, 2009. - 47 б.
5. Тұлғааралық қарым-қатынастардың теориялық негіздері - Тараз, 2009. 1 том. - Б.82-86.
6. Тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасуына адамгершілік тәрбиесінің ықпалы. - Шымкент, 2010. 4 том. -Б.137-143.
6. Педагогикалық үдерістегі қарым-қатынас кедергілерді алдын алу мәселелері. №2 (33). 2010. -Б.49-53.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ӨЗГЕРІСТЕР

*Парманова Сауле Абдутагаевна
Атемова К.Т. п.ғ.д., профессор
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Аннотация

Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу – тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді.

Оқу – адамның психикалық дамуының формасы, элементі. Кез келген оқыту белгілі бір мөлшерде адамды дамытады. «Даму» ұғымының психологиялық анықтамасы-жаңарту процесі, жаңаның өмірге келіп, ескінің жоғалуы деген мағынаны береді. Мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл-ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу процесін жолға қою керектігі саналады. Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйрететін сабақтарды дамыта оқыту сабақтары деп білеміз.

Дамыта оқытуды ұйымдастыру, балаға ақыл-ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту сабақтағы ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым-қатынас. Мұғалім бұл жағдайда дайын білімді түсіндіріп қоюшы, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетті ұйымдастыратын ұжымдық істердің ұйытқысы. Тек осындай оқыту ғана баланың интеллектісінің көзін ашып, шығармашылығын дамытады.

Дамыта оқыту технологиясының негізінде диалектикалық (интенсивті, сапалық, мәнділік) әдіснамасы жатыр деп айтуға болады. Дәстүрлі оқыту балада білім, білік, дағды алуға қажетті ақыл, сана бар деп есептеп, сол ақылға дайын білімді құю керек деген көзқарасқа, ал дамыта оқыту бала бойындағы табиғи қабілеттерді, ойлауды, жаңа белестерге көтеруді мақсат тұтатын принциптерге негізделген, ал сондай-ақ дербес жұмыс істеуге, алған білімді пайдалана білуге үйретеді.

Дамыта оқытуда баланың ізденушілік – ойлау әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Ол үшін бала өзінің бұған дейінгі білетін амалдарының, тәсілдерінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезетіндей жағдайға түсуі керек. Содан барып оның білім алуға деген ынта-ықыласы артады, білім алуға әрекеттенеді.

Сабақ мұндай жағдайда төмендегідей үш құрамдас бөліктерден тұратын болады

1. Оқу мақсаттарының қойылуы
2. Оны шешудің жолын бірлесе қарастыру.
- 3 Шешімнің дұрыстығын дәлелдеу.

Дамыта оқыту жүйесінде оқушылардың ойларын жетілдірудің маңызы зор.

Біріншіден – дамыта оқытуда білім даяр күйінде берілмейді, оған оқушы өз оқу әрекеті арқылы қол жеткізеді. Сабақтың алғашқы ізденіс кезеңінде жаңа ақпарат жайлы не білетіндіктерін ортаға салып, мәселені өз беттерінше шешуге талпынады.

Екіншіден – дамыта оқытуда оқушы жоғары қиындықтағы мәселелерді шеше отырып өзінің санасының саңылауларын ашады. Әр оқушының өзінің деңгейіне дейін дамуға қол жеткізе алады. Мысалы: дүниетану пәнінен судың табиғаттағы және адам өміріндегі маңызы тақырыбын өткенде, «Су Жер бетінен жойылып кетсе не болады?» атты пікірталас ұйымдастыру. Әрбір оқушы өз ойын ортаға салады.

Дамыта оқыту технологиясы оқушы құзыреттілігін дамытуда аса маңызы бар технология. Атап айтсам, «Кешікпеуді үйренемін» ойынның мақсаты: сағат, тәулік түсініктерін пысықтау, жол жүруге қажетті уақыт аралығын, т.б. есептеу болып табылады. «Мен бастаймын, сен жалғастыр» бұл ойында оқушы өрнекті айтады, мысалы, 12 мен 9 санының айырмасы, ал екінші оқушы осы өрнекке лайықты жалғасын ойластырады. «Не артық?» ойны барысында ерекшеленіп тұрған әріпті атау тапсырылады. Сондай-ақ, сөздік диктант жазғанда жұмбақтар жасырып, шешулерін жазғызу керек. Сауаттылығын арттырумен бірге ой өрісін дамыту көзделіп отыр.

Математика сабағында логикалық есептер, шығармашылық тапсырмалар қолданған жөн. Сонымен қатар оқушылар математикада басқатырғалар, ребустар, лабиринттер, сиқырлы шаршылар шешеді. Ақпараттық – коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жан – жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол.

Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттерінің біріне айналды. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы - оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық - құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу.

Ақпараттық технологияларды пайдаланып оқыту мынадай нәтижелерге қол жеткізеді:

1. Оқу материалын терең түсінуге;
2. Алған білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына;
3. Білім беруге жұмсалатын шығының азаюына, т.б

Қазіргі уақытта сабақ барысында интерактивті құралдарды қолдануда. Интерактивті құралдардың көмегімен мұғалімнің, оқушының шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашылып отыр. Интерактивті тақта – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе баяндамашыға екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал. Флипчарт – бұл бірнеше қажетті беттерден тұратын негізгі жұмыс аймағы. Бұл аймақта презентацияны құруға және оны көрсетуге қажетті құралдардың барлығы көрсетіледі. Бірнеше флипчарттарды бірден ашып, бір флипчарттан келесі флипчартқа, объектілерге сілтемелер қоюға немесе объектілерді бір мезетте келесі бетке көшіруге болады. Флипчартты басу құрылғысынан шығаруға немесе әр түрлі форматтарда экспорттауға болады.

Интерактивті құралдарды сабаққа пайдаланғанда дидактикалық бірнеше мәселелерді шешуге көмектеседі:

1. Пән бойынша базалық білімді меңгеру;
2. Алған білімді жүйелеу;
3. Өзін - өзі бақылау дағдыларын қалыптастыру;
4. Жалпы оқуға деген ынтасын арттыру;
5. Оқушыларға оқу материалдарымен өздігінен жұмыс істегенде әдістемелік көмек беру.

Бұл технологияны оқу материалын хабарлау және оқушылардың ақпаратты меңгеруін ұйымдастыру арқылы, көзбен көру жадын іске қосқанда арта түсетін қабылдау мүмкіндіктерімен қамтамасыз ететін әдіс деп қарауға болады. Бастауыш сыныпта математика пәнінен интерактивті тақтамен және электрондық оқулықты пайдалана отырып, өткізген сабақ жоспары

Сонымен қорыта келе, мемлекетіміздің басты байлығы да, болашағы да – жас ұрпаққа тиянақты білім беру және бүгінгі заман талабына сай лайықты тәрбиелеу жалпы педагогика саласының ғана емес, сондай-ақ мемлекет деңгейіндегі негізгі бағыттардың бірі болып саналады.

Библиографиялық тізім

1. Білім заңы. Алматы, 2017 ж.
2. С.Т. Мұхаметжанова, Ж.Ә. Жартынова, Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2018ж.
3. А.Иманбаева, Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру. Қазақстан мектебі, №2, 2014
4. Педагогика журналы №2-2019ж.
5. Қазақстан мектебі №3, 2011ж. Қазақстан мектебі №4, 2015

ЖОО ҮРДІСІНДЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ АКМЕОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗІН-ӨЗІ АҚПАРАТТАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

*Сагаділ Аружан Бақтыбекқызы
Атемова К.Т. п.ғ.д., профессор
Шымкент университеті*

Аннотация

Қоғам дамуының қарқынды өзгерістеріне бейімделіп қана қоймай, осы процестерге белсенді әсер ете алатын тұлғаны қалыптастыру қажеттілігімен сипатталатын қоғам сұранысын және тұлғаның өзін-өзі анықтау, өзін-өзі іске асыру сұраныстарын қанағаттандыру өзін-өзі дамытуға бейім, өз өмірлік іс-әрекетінің мақсатын анықтай алатын және оған жете білетін, мәселелерді дербес шеше алатын тұлға тәрбиелеу қажеттілігін туғызып отыр.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Білім беру жүйесін жаңғырту барысында біз үшін келесі іс-шараларды жүзеге асырудың маңызы зор. Біріншіден, оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу. Екіншіден, педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор», деп атап көрсеткеніндей, жаңа дәуірдегі жаһандану үдерісіне төтеп бере алатын болашақтың зиялы ұрпақтарын тәрбиелеу өркениетке бағыт алған әрбір мемлекеттің өзекті мұраты. Бүгінгі нарықтық экономиканың талабына сай бәсекеге қабілетті құзыретті тұлғаны тәрбиелеу қоғамымыздың өзекті мәселесі. Елбасымыз қоғамымыздың жаңаруында жастарымызға үлкен үміт артады. Сөйтіп, бір жағынан қоғамның, екінші жағынан тұлғаның өзінің сұраныстары және өзіне-өзі менеджмент негізінде өз өмірінің және қоғамдық өмірдің өзіне сенімді, белсенді басқару субъектісі бола алатын тұлға тәрбиелеу маңыздылығын негіздейді. Білім беру үрдісінде студенттердің бойында жобаланған құзыреттерді қалыптастыру мен дамытуда оқу нәтижелерін бағалау үрдісінің алатын орны ерекше. Себебі, бағалау оқыту үрдісінің барысында, оның өн бойында жүретін үрдіс және оның негізгі қызметі білім нәтижелеріне жету дәрежесін анықтау ғана емес, сол жобаланған нәтижелерге қол жеткізу үшін студенттерге педагогикалық психологиялық қолдау көрсету де жатады. Бүгінгі мектеп тәжірибесінде қалыптасқан сабақтың қорытындылау кезеңі ретіндегі бағалаудың мәні өзгергендігін осыдан-ақ көруге болады. Бағалауды жүзеге асыруда оқушының қызметінің маңызы артып отыр және мұғалімнің педагогикалық қолдауының да рөлі ерекше орынға ие болады. Оқыту үрдісі барысында дұрыс ұйымдастыралық ыту үрдісі барысында дұрыс ұйымдастырылған бағалау білім берудің тиімділігін арттырады, оқушылардың оқу нәтижелерінің жоғарылауына ықпал етеді.

Бұл оқу-әдістемелік құралдың негізгі шешетін міндеті – мұғалімдерге оқыту үрдісінде бағалауды тиімді ұйымдастыруға қажетті ұсыныстарды жасау. Оқу-әдістемелік құралдың құндылығы сонда, оның мазмұны білім саласында көшбасшы болып табылатын Сингапур, Ұлыбритания елдерінің бағалау және оқу нәтижелерінің сапалы мониторингісі салаларындағы үздік тәжірибесін жалпылау негізінде жасалған. Шетелдік тәжірибені саралау негізінде отандық мектептің оқыту мен оқу тәжірибесін жетілдіруге жағымды ықпал ететін тиімді жақтары анықталып, оны ендірудің нақты ұсыныстары берілген. Бұл шетелдік озат тәжірибе өңделіп, отандық мектептерде тарату мақсатында балауды ұйымдастырудың педагогикалық жағдайлары, қағидалары мен нақты ұсыныстары ретінде дайындалған. Ұсынылған оқу-әдістемелік құралдағы теориялық материалды игеру мұғалімдерге бағалаудың оқу үрдісіндегі маңызы мен кең ауқымды қызметтерін жаңаша тұрғыдан түсінуге көмектеседі. Бағалауды жүзеге асыру бойынша нақты нұсқаулар мұғалімдердің бағалау саласындағы құзыреттерін арттыруға ықпал жасайды. Бұл оқу-

әдістемелік құралды мектеп басшылары, мектептің басшыларының оқутәрбие ісі жөніндегі орынбасарлары, пән бірлестіктерінің жетекшілері, пәні мұғалімдері пайдалана алады.

Бағалау оқу үдерісі мен оның нәтижесі туралы ауқымды түсініктен тұратын педагогикалық үдерістің маңызды элементі. Білім алушылардың оқу бағдарламасы бойынша алған білім, білік сапасын немесе олардың шығармашылық бағыттағы тұлғалық даму деңгейін анықтауға, арттыруға және түзетуге көмектесетін тәсіл. Кез келген бағалау оқу үдерісі барысында өзара әрекеттестік қаншалықты тиімді болғаны жайлы ақпарат алу қажеттілігінен туындайды. Білім беру үдерісіне қатысушыларды білім сапасы туралы ақпараттандыру, оқу жетістіктерін өлшеу және диагностикалау жұмыстары педагог қызметін дамытуға мүмкіндік береді.

Бағалау студенттердің оқу жетістіктерін әр түрлі сапалық және сандық бағалау түрлері, құралдары, әдістері мен формаларынан тұратын жүйе ретінде іске асырылады. Ол тек оқудың соңғы оқу нәтижесін қорытындылауда ғана емес, сонымен бірге оқу және оқыту үдерісімен толықтай және үздіксіз бірге жүріп отырады.

Бағалау үдерісі оқу үдерісін жақсартуға ықпал етеді. Бұл екі үдеріс бірбірімен тығыз байланысты. Бағалау үдерісі оқыту әдістемесін өзгертіп жаңартуға, оқу және оқыту тәжірибесін жетілдіруге көмектеседі. Студенттердің оқудың негізгі тұжырымдарын, логикасын және үдерісті дұрыс түсінуі басты назарға алынады. Тұжырымдап айтқанда, бағалау – оқу үдерісінің ажырамас бөлігі. Сондықтан бағалау оқу бағдарламасы, мақсаты, оқу мазмұны және әдістемелерімен тығыз байланысты болуы керек.

Ұлттық және мектеп деңгейінде білім сапасын бағалау білім беру жүйесінде маңызды роль атқарады. Осы ретте білім сапасын, оқыту мен оқу нәтижелерін бағалау жүйесі Сингапур, Англия елдерінің мектептерінде кеңінен тараған «тенестірілген бағалау» ұғымы арқылы қарастырылады. Шетелдік мектептер тәжірибесі бағалаудың екі түрін, оқыту үшін бағалау және оқуды бағалаудың кірік тірілуін басты назарға алады.

Бағалау үдерісі оқудың жоғары нәтижелеріне жету үшін:

- түзетушілік, ынталандырушылық, жүйелілік сияқты қызметтерді іске асыруды;
- «нені» және «қалай» бағалау арқылы оқу мақсаттарын айқындауды;
- оқушының дамуы мен жетістігі жайлы сандық және сапалық деректерді үздіксіз жинақтауды;

• жинақталған мәліметтер оқыту мен оқу үдерісі туралы білуге және оларды келешекте қалай жақсартуға болатынын түсінуге бағытталуын көздейді.

Бағалау оқыту үдерісінің мақсатымен тікелей байланысты болған жағдайда күтілетін нәтиже нақты болады. Себебі бағалау негізінде жиналған ақпараттар қойылған мақсатқа жету үшін және келешектегі жұмысқа бағыттау үшін қолданылады.

Дәстүрлі педагогикада баға түсінігі оқу үдерісінің сапалық көрсеткіші ретінде бір жақты қарастырылады. И.П. Подласыйдың пікірінше, баға – нақты меңгерілген білім, білік пен меңгеруге ұсынылған білім мен біліктің ара-қатынасы болып табылады (Подласый И.П., 1996).

Дегенмен, бүгінгі таңда педагогтар бағалаудың мәнін бір жақты емес, тереңірек түсіну үшін бағалау қызметін жетілдіруге қатысты зерттеулер жүргізілуде. Еліміздегі педагог қызметкерлерге арналған жаңа форматтағы біліктілік арттыру курстарының деңгейлік бағдарлама аясында да мектеп тәжірибесіндегі бағалау «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау» модулі ретінде қарастырылады. Қазақстандық педагог тәжірибешілер аталмыш модульді өз тәжірибелеріне қарқынды енгізуде. Шығармашыл мұғалімдердің бағалау туралы тұжырымдары, пікірлері, кері байланыстары және оқушыға оң ықпалын күшейтуге, бағалау жүйесін жақсартуға бағытталған идеялары кәсіби қауымдастықтарда, желіде, БАҚ-да жариялануда.

Студенттердің бағалау құзіреттілігін дамыту қоғамның дербес, өзіне сенімді, өзін-өзі іске асыра алатын, қоғам дамуының қарқынды жағдайларына тек бейімделіп қана қоймай, осы процесті дамытуға өз үлесін қоса алатындай тұлғаға айналуына жағымды

әсер етеді. Аталған мәселелер, студенттердің бағалау құзіреттілігін дамыту мәселесінің өзектілігін дәлелдей отырып, оны зерттеу қажеттілігін негіздейді. Бітірушінің құзіреттік үлгісінің шеңберінде білім беру оқытуды студентке бағытталған көзқарасқа қайта бағдарлауды талап етеді, өз кезегінде басымдылықты оқытушыдан білім алушыға қарай; не берілетінінен не оқытылатынына қарай; оқытушы не бергісі келетінінен және нені бере алатынынан болашақ мамандықтың қажеттілігіне қарай аударуды болжайды. «Оқыту нәтижесі» («learning outcomes») ұғымын 2005 жылы Еуропалық біліктілік құрылымын жасау бойынша Болон үдерісінің жұмыс тобы енгізген. Анықтама бойынша, оқыту нәтижесі – «оқу кезеңі аяқталғаннан кейін білім алушы не білетіні, түсінетіні немесе/ және көрсете алатыны туралы күтілетіні тұжырымдар».

Оқытудың болжамды нәтижелері (intended learning outcomes) – оқу үдерісі (бағдарлама, пән, модуль) аяқталғаннан кейін білімін, түсінігін, дағдысын анықтау, яғни оқыту нәтижелері құзіреттілік деңгейді көрсететін құрал және оқу аяқталғаннан кейін студент не білетіні, түсінетіні және оны көрсете алатыны туралы күтілетін тұжырымдама болып табылады. Олар жеке пәнге (модульге) немесе оқыту кезеңіне қатысты болуы мүмкін және кредитті тағайындау үшін қажетті шарттарын анықтайды. Оқытудың болжамды нәтижелерін оқытушы анықтайды.

Оқытудың нақты нәтижелері (actual learning outcomes) – бағдарлама (пән, модуль) аяқталғаннан кейін бағалаудан өткен студенттің көрсетілген білімдері мен құзіреттіліктері.

Оқытудың күтілетін нәтижелері (expected learning outcomes) – біліктілік деңгейін анықтау үшін қажетті оқыту нәтижелерінің үлгілік көрінісі. Біліктіліктің ұлттық шеңберіне негіз болатын күтілетін нәтижелерді жұмыс берушілер кәсіби стандарттарға сәйкес анықтайды.

Білім, түсінік, білік және дағдының динамикалық комбинациясы болып табылатын құзіреттіліктер әртүрлі пәндерді оқыту нәтижесінде қалыптасып, түрлі кезеңдерде бағалануы мүмкін. Құзіреттіліктерді студенттер игеріп қалыптастырады және оларды дамыту оқу бағдарламалардың мақсаты болып табылады. Яғни, кәсіби білім беру бағдарламасының нәтижелері ретінде білім мен біліктіліктің белгілі бір деңгейіне сәйкес жалпы және кәсіби құзіреттіліктер болады.

Құзіреттіліктерді жазған кезде етістіктің мына түрлерін пайдалану қажет: түсіну, ғылыми түсінігі болу, меңгеру, білу, қабілетіне ие болу, дайын болу, ескеру, негіздеу, жетілдіруге тырысу, көзқарасын білдіру және т.б. Сонымен қатар, мақсатқа қарай құзіреттіліктерді зат есімдер арқылы қысқаша сөйлемдер түрінде қабілеттілігі, дағдысы, білімі, дайындығы, түсінігі, ұстамдылығы және т.б. тұжырымдауға болады.

Бітірушінің құзіреттік үлгісінде кәсіби білім беру бағдарламасының ең маңызды құраушысы бітірушінің мамандық бойынша құзіреттіліктерді меңгеру деңгейін бағалау болып табылады.

Оқыту нәтижелерін, яғни құзіреттіліктерді меңгеру деңгейін нақты және шынайы бағалау үшін пән (модуль) оқу нәтижелері төмендегі қағидалар бойынша анықталуы тиіс:

- оқыту нәтижелерін анықтауды белсенді етістіктерден бастау қажет (түсіндіру, есептеу, салыстыру, жүйелеу, таңдау және т.б.);
- айқын емес терминдерді қолданбау (түсіну, білу және т.б.);
- 10-нан аспайтын оқу нәтижелерін беру;
- болашақ кәсіби қызметі үшін ең маңыздыларын ескеру;
- жұмыс берушілермен келісу;
- қолда бар қор мен оқыту мерзіміне қол жетімділікті ескеру;
- талапты бір мағынада түсінуге көз жеткізу;
- оқыту нәтижелерінің өлшенетініне көз жеткізу.

Оқыту нәтижелерін бақылау – қол жеткізген оқыту нәтижелері мен берілген оқыту нәтижелерін салыстыру үдерісі.

Оқыту нәтижелерін бағалау – кәсіби білім берудегі білім алушылар мен бітірушілердің жеке оқу жетістіктерін оқыту қызметінің тұтынушыларының талаптарына сәйкестігін анықтау.

Оқытудың кредиттік технологиясына сай осындай бағалауды төрт кезеңмен өткізуге болады:

- сабақтарда бағалау (ағымдық және аралық бақылау);
- жеке пәндік және инструменталды кәсіби құзіреттіліктерді қамтамасыз ететін пән бойынша емтихандар;
- белгілі бір нақты ғылыми мәселені (міндетті) шешудегі құзіреттіліктерді меңгеру деңгейін көрсететін қорытынды мемлекеттік аттестация (диплом жұмысын (жобаны) қорғау);
- кез келген кәсіби салада маманның құзіреттілігін бағалауға мүмкіндік беретін бітірушілерді Жұмыс берушілер ассоциациялары арқылы сертификаттау.

Библиографиялық тізім

1. vlast.kz сайты «Июльские тезисы 10 идей для общества»
2. Медведев В.П. О роли акмеологии в современном профессиональном образовании / Фундаментальные исследования.-15.05.2011.- 32-34 б.
3. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования: М: Педагогика, 1982-150б.
4. «Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін 2015 жылға дейін дамыту» тұжырымдамасы

ӘОЖ 37.02

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ТИІМДІ ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС ОРНАТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Абылхаир А. БО-121 тобының студенті
Қуатова Ж.Ж. п.ғ.к., аға оқытушы
Шымкент университеті
Шымкент қаласы*

Әрбір адам әлеуметтік ортада өмір сүргендіктен басқа адамдармен ақпарат алмасады, тәжірибесімен бөліседі, бірігіп ынтымақтастық қарым-қатынастарды сақтауға тырысады. Қарым-қатынас үнемі әлеуметтік, ұжымдық сипатта болатындықтан оны адамның қоғамдық ортаға бейімделуінің негізгі факторларының бірі деп қарастыруға болады. Олай болса, қарым-қатынас- қоршаған ортамен адамдар арасындағы байланысты тұрақтандырушы тетік.

Ғылымаралық ұғым ретінде қарым-қатынас-өзара іс-әрекеттер қажеттіліктерінен туындайтын және ақпараттармен алмасуды, өзара түсінісуді, қабылдауды қамтитын адамдар арасындағы байланыстарды орнатудың және дамытудың күрделі үдерісі ретінде қарастырылады.

Қазіргі таңда зерттеуші-ғалымдар қарым-қатынастың түрлі қырларын қарастыруда. Психология ғылымы тұрғысынан жеке тұлғаны дамытудағы қарым-қатынас мүмкіндіктерін Б.Г.Ананьев, В.Н.Мясищев, С.Л. Рубинштейн сынды белгілі ғалымдар зерттесе, педагогикалық ғылымдар саласында А.А.Леонтьевтің, А.А.Бодалевтің, А.В.Мудриктің, В.А.Кан-Каликтің, А.А.Реанның, Н.Е.Щуркованың, А.И.Щербакованың, Ш.А.Амонашвилидің, Я.Л.Коломинскийдің, И.А.Зимняяның т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Ғалымдар қарым-қатынас феноменін іс-әрекет

түрі ретінде анықтап, оны басқа іс-әрекет формаларын қамтамасыз ету негізі деп бағалайды. Қарым-қатынас пен іс-әрекет өзара тығыз байланысты болғанымен салыстырмалы түрде дербес ұғымдар.

Педагогикалық іс-әрекетте де қарым-қатынастың алатын орны жоғары, себебі педагогтың негізгі атқаратын қызметтері болып табылатын тәрбиелеу, оқыту, білім беру, дамыту, қалыптастыру үдерістерін қарым-қатынассыз көз алдына елестету мүмкін емес. Сондықтан педагогикалық қарым-қатынас–педагогикалық үдеріс субъектілерінің өзара әрекеттестік негізі болып табылады.

В.А.Сластениннің пікірінше, педагогикалық қарым-қатынас- педагог пен оқушылардың арасындағы өзара әрекеттерінің мақсаты мен мазмұнынан туындайтын қатынастарды орнатудың, дамытудың, өзара түсінушілік пен әрекеттестікті ұйымдастырудың күрделі үдерісі[1].

Педагогикалық қарым-қатынаста педагог жетекші рөл атқарады, себебі ол баламен болатын қарым-қатынасты ұйымдастыру үшін алдын - ала көптеген педагогикалық міндеттерді анықтайды, сол міндеттерді шешудің тиімді жолдарын іздестіреді. Қарым-қатынасқа байланысты қойылатын міндеттер коммуникативтік міндеттер деп аталады.

Педагогика ғылымында коммуникативтік міндеттерді шешудің негізгі кезеңдері анықталған:

- қарым-қатынас жағдайын бағдарлау кезеңі (мұғалім сыныптың қандай екенін, олармен қандай стильде сөйлесу керек екенін, қандай оқушыларға сөйлеудің қандай әдістерін қолдану керек екенін анықтайды);

- өзіне көңіл аударту кезеңі (пауза, сөз арқылы көңіл аударту, қимыл арқылы - кесте көрсету, көрнекілік құралдар көрсету, тақтаға жазу т.б.);

- тыңдаушылардың қарым-қатынасқа даярлығын анықтау кезеңі (тыңдаушылар дәрісханасындағы қарым-қатынасқа жағымды психологиялық ахуалдың барын не жоғын анықтайды);

- вербальдық қатынасты орнату кезеңі (ақпаратты ең тиімді жолмен ұғынықты, логикалық жүйелі түрде жеткізу);

- мазмұнды және эмоционалды кері байланысты ұйымдастыру кезеңі (тіл құралын дұрыс қолдану, ақпаратты баяндаудың логикалығы, монологтың орнына диалогтық қатынас орнату, сұрақтар қою арқылы аудиторияның зейінін тақырып аясына шоғырландыру, қызықты проблемалық сұрақтар қою, оқушылардың түсінген не түсінбегенін, қабылдау деңгейлерін анықтау)[1].

Педагогикалық қарым-қатынас барысында мұғалімнің жалпы мәдениетінің бір қырын байқауға болады. Қарым-қатынас орнатуда мұғалім тек сөйлеуші емес, сонымен қатар жақсы тыңдаушы да бола алуы керек.

Қарым-қатынастың нәтижелері оны ұйымдастыру орнына (сынып іші, аудитория, дала, табиғат, т.б.), өткізілу уақытына (таңертең, түсте, кешке), адамның жас ерекшеліктеріне, мінездеріне байланысты әр-түрлі болады. Осыған орай қарым-қатынас жасауда оның орны мен уақытының алатын рөліне байланысты мынандай мысалдарды келтіруге болады.

Вербалсыз қарым-қатынас – мимика, ым-ишара, пантомимика арқылы жүргізілетін сөзсіз қарым қатынас.

Мимика – адам бетінің бұлшық еттерінің қимыл-қозғалыстары арқылы оның психикалық жағдайының, сезімдерінің, көңіл-күйінің көрінісі.

Ым-ишара (жест) – қарым-қатынас барысында адамның психикалық көңіл-күйіне байланысты қолдарының белсенді қимыл-қозғалыстары.

Пантамимика - қарым-қатынастағы сөздік коммуникацияның орнына аяқ-қолдарының қозғалыстары, дене қалыпы, еңкею, шалқаю, жүріс-тұрыс, т.с.с арқылы адамның ішкі көңіл-күйін түсіндіре алуға іс-қимылдар тілі және бүкіл дене моторикасы.

Айтылған сөздің мазмұндылығы ондағы берілген ойдың тереңдігімен, сезімге әсерлілігімен, мағыналылығымен, өзектілігімен, шынайылыққа сай болуымен анықталады. Әр сөзге көп мағына сыйғызып, әр сөзді оқушының санасына сіңетіндей жеткізуге тырысу мұғалім үшін міндетке айналуы керек.

Сөздердің қажет болғанда бейнелі, көркем, эмоциялы болуы. Мұғалімнің сөйлеу интонациясының, дауыс ырғағы мен оның қойылымының өзін дұрыс ойластыру қажет, себебі сөздің қандай көңіл-күймен айтылып тұрғандығы өте маңызды. Сөйлемдер арасында пауза жасау арқылы адам тынысын түзейді. Интонация арқылы мұғалім өз пікірін мәнерлі, жағымды, көркем етіп жеткізуіне болады. Өте қатты дауыс – адамның жүйкесіне әсер етеді, өте ақырын дауыс – жалықтырып, қалғытып, тез шаршатады.

Сөйлеу мәдениетін қалыптастыру үшін адам арнайы жаттығуы қажет. Сөйлеу әдебінің жағымды жақтары ретінде сыпайылықты білдіретін «кешіріңіз», «рұқсат етсеңіз», т.б сөздер қандай адамға болмасын жарасымды.

Мұғалімдердің сөйлеу әдебінде тек сөйлеу шеберлігі емес, сонымен қатар оқушыны мұқият тыңдай білу мәдениеті де маңызды рөл атқарады. Тыңдау және есту: қайсысы дұрыс? Тыңдай білу және ести алу екеуі екі түрлі үдеріс десек болады. Тыңдау үдерісінде адам өзіне қызықты және қажетті ақпараттарды ғана қабылдайды. Ал ести білу дегеніміз әңгімелесушінің айтқан сөздеріне толық мән беру, оның не жеткізгісі келіп тұрғанын сезіне алу. Бұл өте маңызды және сирек кездесетін әңгімелесу дағдысы. Бұл дағдыны қалыптастыру үшін арнайы жаттығу керек. Ал мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінде тыңдай білу, оқушы үнін есту маңызды.

Қорыта келгенде, оқушы үнін тыңдау, оның ой-толғаныстарын есту арқылы оның жүрегіне жол таба білуге, жан сарайын түсінуге болатыны анық. Өйткені тек жағымды қарым-қатынас жасау арқылы ғана оқушының көзқарасы мен қасиеттері айқын көріне бастайды. Жеке оқушымен дұрыс қарым-қатынас орнатпайынша, еркін түрде әңгімелесіп көрмейінше оны жете білу мүмкін емес. Бұл идеяны біз ежелгі грек философы Сократтың «Сен сөйле, мен сенің кім екеніңді көрейін» деген ойымен негіздеп кетуімізге болады.

Педагогикалық үдерісінде белсенді қарым-қатынас барысында оқушылардың өзара ақпараттармен алмасуларымен қатар олардың өзара ынтымақтастық әрекеттеріне бейімделулері маңызды. Сондықтан мұғалімдер оқытудың белсенді әдіс-тәсілдер жүйесін жақсы меңгеруі қажет.

Перцептивтік қарым-қатынас - басқа адамның ішкі жан дүниесін сезіне алу (perceptio - қабылдау, сезіну, психикалық түйсіну қызметі). Перцепция – сезім органдары арқылы алынған ақпараттарды өңдеу мен танудың, түйсінудің психикалық қызметі. Әрине, даму үстіндегі тұлғаның ішкі жан дүниесін түсіну күрделі үдеріс. Бұл қабілет көбінесе психологтарда, дәрігерлерде, педагогтарда жақсы дамыған. Адамның өзін басқаның орнына қоя алып, оны сөзсіз түсіне алуы, сезінуі эмпатия деп аталады. Әсіресе мұғалім мен шәкірт арасындағы қарым-қатынаста эмпатия арқылы балалардың тұлғалық қасиеттерін бағалауға болады. Сонымен педагогикалық іс-әрекеттегі эмпатия – мұғалімнің өз шәкіртінің ішкі жан дүниесін сезіне алуынан, өзін оның орнына қоя алуынан байқалады. Педагогтың эмпатиялығы оқушылар-мен тығыз қарым-қатынастағы кикілжің, шиеленіс жағдайлардан тиімді жол тауып шығуына көп септігін тигізеді.

Перцептивті қарым-қатынасты ұйымдастыру үшін оқушылардың психофизиологиялық, жас және дербес ерекшеліктерін жақсы меңгеру қажет. Неғұрлым мұғалім шәкірттерін түсінуге ұмтылған сайын оқушылар да мұғалімге түсінушілікпен қарайтын болады. Бұл жағдайда педагогикалық үдерісінің екіжақтылық сипаты айқын байқалады. Бастауыш сынып оқушыларының басым көпшілігі қарым-қатынасқа ашық, ынталы, үлкендерге сенгіш болып келеді. Сыныптастарымен әлеуметтік әрекеттесу және достар табу бұл жастағы оқушылардың маңызды міндеттерінің бірі. Мектеп ережелерін орындау арқылы олар өздерінің мұғалімге және көпшілікке деген қатынастарының қандай екенін білдіреді.

Оқу әрекеті барысында оқушы мұғалімнің және сыныптастарының қарым-қатынастық ықпалын сезінеді. Сондай-ақ, сыныптастарына деген қатынасы мұғалімнің оларға берген мінездемесімен анықталады. Тұлғааралық қатынастар эмоцияға негізделеді және осы жастық шақ соңына қарай оқушылар өздерінің сынып ішіндегі мәртебелерінің қандай дәрежеде екенін сезіне бастайды.

Балалардың талпыныстарына көңіл аудару, олардың жетістіктерін назардан тыс қалдырмай атап өту, оның құнды және қайталанбас ерекше жан екенін сезінуге мүмкіндік жасау осы жастық шақтағы қарым-қатынастың басты ерекшеліктері. Сонымен қатар бастауыш сынып оқушылары үшін мұғалімнің жүзінің жылы, көңілді болуы маңызды: күлімдеу, күлдіру, көңілдерін көтеру, мақтау, педагогикалық қолдау көрсету, т.с.с.

Жоғарыда көптеген әдебиеттерді талдай келе, бастауыш сынып оқушыларында осындай қарым-қатынас орната алу маңыздылығын атап өту қажет.

Библиографиялық тізім

1. Педагогика. Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берикханова А.Е. Оқулық. - Алматы: ОНОН. 2017, - 340 бет.

2. Білім берудегі менеджмент. Қуатова Ж.Ж., Махмутова К.И. Оқу құралы. - Шымкент.

ӘОЖ 378.075

ДАМЫҒАН ЕЛДЕРДІҢ ЖОҒАРЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

К.Т. Атемова п.ғ.д., профессор

Т.Х. Кулманбетов магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі таңдағы білім саласында жүргізіліп жатқан реформаның басты мақсаты – ой-өрісі дамыған, жан-жақты, шығармашылық деңгейде қызмет ете алатын, дүние-танымы биік, білімдік бәсекеге қабілетті, жан-жақты, сыни ойлай алатын жеке тұлға тәрбиелеу.

Ғаламдану өркениетімен қазіргі заманғы әлемде бәсекелестік жағдайына тез бейімделу қабілеті тұрақты дамудың ең маңызды факторы болып табылады.

Әлем елдеріндегі білім беру жүйесінің құрылымы түрліше. Әлем елдерінің білім беру жүйесі ерекшеліктеріне қарай даму үстінде. Себебі кез келген елдің бәсекелестік мүмкіншіліктері көбіне білім беру жүйесінің жай-күйімен анықталатын мемлекеттің әлеуметтік капиталының дамуына тәуелді.

Білім деңгейінің жоғарылығымен танылған мемлекеттер ғаламдану үдерісіне сәйкес реформалар жүргізуде. Білім беру жүйесіндегі реформаға негізделген әлемдік дамудың негізгі үрдістері :

- қоғам дамуының жылдамдығы;
- ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқындылығы;
- ғаламдық проблемалардың шығуы және анықталған тақырыптарды бірлесіп шешу мәселелері ;
- қоғамның ашық демократиялығы ;
- экономиканың өсуі мен бәсекелестіктің қарқынды жүруі;
- адам ішкі әлеуетінің мүмкіндіктері.

Қазақстан Болон процесіне кірген ел болғандықтан, әр түрлі халықаралық зерттеулерге қатысып келеді. Бірақ біздің еліміз дүниежүзілік TIMSS ,PISA зерттеулері

қорытындылары бойынша төменгі нәтижені көрсетіп келеді. Осы зерттеулерге қатысқанға да біраз жыл болды. Бізде қандай өзгерістер бар? Біздің оқытқан балаларымыздың білім деңгейі неге төмен болды деген сұрақтарға жауап іздеп көрдік пе? Біздің алдымызда қандай мақсат пен міндеттер тұр? Яғни мұғалім тарапынан дайын білім беріледі де, сәйкесінше оқушының жаңа ақпаратты өз бетімен алу дағдысын қалыптастыратын оқу ортасы ұйымдастырылмайды. Бірлескен оқу ортасын құру арқылы топтық жұмыстар жүргізу біздің мектептерімізде аз қолданылады. Оқушылар топта жұмыс жасауда бір-бірімен пікірлесіп, талқылау жүргізіп өзара оқыту, өздігінен білім алуға қолайлы жағдай жасай алмаймыз. Әлемнің озық елдерінің мектептеріндегі білім жүйесі бірлескен оқу ортасын құру арқылы олардың топта жұмыс жасау дағдысын, оқытудың жаңа әдіс-тәсілдері арқылы оқушылардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастырып, өздігінен және өзара білім алуға бағытталған[1].

Әлем елдерінің білім жүйесін бір-бірлерімен салыстырар болсақ, олардың білім жүйесі әр түрлі деңгейде дамуда.

Дүние жүзінің білім жүйесін зерттеген сарапшылар дүние жүзі бойынша әр түрлі көрсеткіштерді ала отырып көптеген елдердің білім жүйесін салыстырған. Көрсеткіштер бойынша дүние жүзінің 26 мемлекеті өздерінің білім жүйесінің озық үлгілерімен ерекшеленген. Солардың қатарында Ирландия, Дания және шығыстағы Тайвань елі де бар.

Өздерінің білім деңгейінің жоғарылығын көрсеткен елдердің білім деңгейінің сараласам, әр елдің білім жүйесінің ерекшеліктері бар.

Ирландиядағы білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігінде өзіндік орны бар. Дамыған елдердің білім жүйесіне жүргізілген зерттеулер нәтижесі Ирландияның білім беру жүйесі алдыңғы дамыған мемлекеттердің қатарына кіреді. Сонау орта ғасырлардан бері Ирландияда білім беру ісі ең маңызды іс болған. Сондықтан болар Ирландияны «эулиелер мен оқымыстылар аралы» деп атаған.

Ирландиядағы білім беру ісі жақсы жолға қойылған. Европа елдері бойынша Ирландия мектептегі сабақтары саны көп, ағылшын оқушыларына қарағанда ирландықтар әр түрлі деңгейдегі емтихандарды көбірек тапсырады. Ирланд мұғалімдеріне қойылатын талаптар да жоғары. Ирланд мұғалімдерінің жалақысы өте жоғары. Мұғалім -мәртебелі мамандық иесі.

Қазіргі уақытта Ирландияда білім беру ісін басқару және жауапкершілік Білім және ғылым департаментіне (DES) жүктелген. Департамент білім беру аспектілерін қарастырып, оқу жоспарлары мен ұлттық сынақ байқауларын өткізеді.

Орта білім беру сатысындағы мектептер орта мектеп, кәсіптік мектеп, қоғамдық және бірыңғай мектеп бөлінеді. Мектептің типі қаржыландыру көзіне байланысты анықталады[2].

Бұл елдің орта мектептерінің көпшілігі жеке тұлғалар немесе шіркеулер иелігінде. Кәсіптік мектептер жергілікті әкімшіліктегі Кәсіптік Білім беру комитетіне қарайды. Үкімет мектептерді 93% қаржымен қаржыландырып отырады, бірақ қаржының мақсатты жұмсалуды жергілікті әкімшіліктің бақылауында болады.

Ирландия елінде балалар бақшасы жоқ, себебі бала осы жасқа дейін отбасында тәрбиеленуі керек екен.

Ирландияда 12 жылдық білім беру жүйесі қалыптасқан. Міндетті білім алушылар 6-19 жас аралығындағы балалар қамтиды. Бұл елдегі барлық бастауыш мектеп 1999 жылдан жалпы мектеп бағдарламасы –The Primary School Curriculum- мен жұмыс жасайды. Бастауыш сыныпта оқушылар негізгі пәндер және ана тілі, ағылшын тілі, дінтану, дүниетану пәндері бойынша тәлім алады. Бастауыш сынып оқушыларының сабақтары ойын түрінде және топтық жұмыстар негізінде жүргізіледі. Балалар жастайынан өзара әрекеттестікте, бір-бірімен қарым-қатынас жасау дағдысы қалыптасып, жастайынан қоғам өміріне бейімделе алатындықтарын зерттеу нәтижелерінен көрсетті. Оқудың ынтымақтастық ортасында оқушылар әлеуметтік және эмоционалдық тұрғыдан да дами түседі, өйткені олар түрлі көзқарастарды тыңдап, өз идеяларын айтуға және

қорғауға мәжбүр болады[3]. Мұндайда оқушылар сарапшылардың немесе мәтін аясында шектеліп қалмай, өздерінің ерекше тұжырымдамалық түсініктерін құруды бастайды. Осылайша ынтымақтастық оқу жағдайында оқушылар құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас жасауға, идеяларды ұсынуға және қорғауға, әртүрлі ұстанымдармен алмасуға, басқа тұжырымдамаларға күмәнмен қарауға және оған белсенді қатысуға мүмкіндік алады.

Библиографиялық тізім

1. Педагогика. Оқулық. Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті. Алматы 2003 ж.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. I деңгей. 2-басылым. 2006.
3. А.Құсайынов. Әлемдегі және Қазақстандағы білім берудің сапасы. Алматы қаласы. 2013 ж

ӘОЖ 378.34

ҚАЗАҚСТАНДА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ

*Н.Ш. Алметов п.ғ.д., профессор
Г.Б.Куанышбаева магистрант
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінде жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінің дамуын сараптасақ онда кредиттік білім беру жүйесін мамандар даярлауға үш сатылы модульді кеңінен таратқан: бакалавриат, магистратура, Ph – Д докторантура. Бұл модуль АҚШ университеттерінде және Еуропаның көптеген елдерінде қолданылады. Бұл білім беру жүйесі қазіргі таңда академиялық ұтқырлықты және еңбек нарығының тез өзгеріп тұрған шағында мамандарға деген сұранысты қамтамасыз етеді. Осыған орай Қазақстан Республикасының жоғары білім беру жүйесі педагог кадрларын даярлау барысында олардың біліктілігін арттыру мақсатында білім беру мазмұнын реформалауда. Мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады» деген болатын. Білім — әлемдегі алдыңғы қатарлы дамыған елдердің барлығында дерлік дамудың негізгі көрсеткіші мен негізгі басыңқы бағыты болып табылады. Шын мәніне келгенде, елдер тек тауарлар мен қызметтер өндіре отырып бәсекелеспейді, сонымен бірге олар қоғамдық құндылықтар жүйесі мен білім беру жүйесі арқылы бәсекеге түседі. Қазіргі қазақстандық білім беру жүйесі «Білім туралы» Заң (1999 жыл), «Білім» мемлекеттік бағдарламасы (2000 жыл), «2010 жылға дейінгі білімді дамыту стратегиясы» (2001 жыл), «2005-2010 жылдарға арналған білімді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» (2004 жыл)

2011 жылы қабылданған Мемлекеттік бағдарламасы сияқты стратегиялық нысандағы құжаттармен бекітілген[1].

Көптеген жоғары білім беру мекемелері Қазақстан Республикасының жоғары білім жүйесінің әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялану міндетінен білім берудің Болондық моделін жүзеге асыруда. Қазақстанның жоғары білім жүйесінің қалыптасуының келесі бір жағымды тұсы – институционалдық құрылымдардың, оқыту бағдарламалары мен формаларының әртараптандырылуы, олардың университеттік білім беру жүйесіне бейімделуі. Қарастырылып отырған үдерістің маңызды бір тұсы жеке білім беру секторының дамуы мен кеңеюі болды. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес.

Біздің еліміз АҚШ, Ұлыбритания, Жапония секілді білім беру жүйесіне қомақты қаржы бөлетін алпауыт елдермен салыстыруға келмейді. Білім беру басшылығы мектеп оқушылары мен жалпы білім алушыларға сапалы білім алуға жағдай жасау керек деп есептеймін. Ол әрине бірінші кезекте мектептер мен білім беру ордалары, университеттер, колледждер техникалық жабдықтар мен қондырғыларымен байытылу тиіс[2]. Біздің еліміздің мемлекеттік білім берудің жалпыміндетті стандарттары оқушыға өмірлік жолын, мақсаттары мен перспективаларын таңдауда нақты жағымды мотивация беруге емес, тек сабақтық тұрғыға негізделген. Жоғары сынып оқушыларының тек 30 пайызы ғана өздерінің қабілеттіліктеріне қарай кәсіби мамандықтарды жүйелі түрде таңдайды.

Ал мектеп бітірушілердің 70 пайызы өзін-өзі төмен бағалап, дербес өмірге қадам басуға дайын болмайды. Менің ойымша біздің еліміздің білім беру жүйесін жақсартуға білім берудің сапасына мемлекеттік қатал бақылау орнатып, бақылау комитетін құру қажет. Сонымен қатар, шетелдік алдыңғы қатарлы елдердің білім беру жүйесін тәжірибеге алып, өзіміздің ұлттық менталитетімізге сай етіп алу керек. Жаһандану үрдісі басым болғандықтан ба, әлде батыстық өркениетке еліктеуі күшейіп келе жатқандықтан ба, қазіргі кезеңде білім саласындағы әр қазақтың көкірегінде қазақтың жарық жұлдызы Мағжан Жұмабаевтың мына бір сөздерімен қорытындылаған жөн: «Қазақтың тағдыры да, келешек ел болуы да мектебінің қандай негізде құрылуына барып тіреледі». Бүгінде білім беруде нәтижелі жетілдірудің құралы ретінде практикада жаңа оқыту технологиясын кіргізуге батыл шаралар қолдану. Сондықтан Қазақстан Республикасында гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы ойлай білетін және шығармашылықпен жұмыс істейтін қабілеті бар тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Сол себептен де бүгінгі еліміздегі білім беру жүйесі оқушылардың таным белсенділігін дамытатын оқытудың дәстүрлі емес белсенді формалары мен әдістерін көптен енгізуді қажет етуде[3].

Осындай инновациялық технологиялардың кейбіреулеріне қысқаша сипаттама жасайық:

Модулдік оқытудың басты мақсаты-оқытудың ұйымдастырылуы бойынша және мазмұны бойынша адам бойындағы осы сәттегі қажеттілікті қанағаттандыруда кепілдік беретін әрі жаңа қажеттілікті анықтайтын икемді білім беретін құрлым құру.

Оқыту мазмұнын таңдап алғаннан кейін сол мазмұнды жүйелеу мәселесі туындайды. Әсіресе, бұл оқу мазмұнын дербес модулдерге жіктеудегі модулдік оқытуға байланысты.

Модулдік оқытудың дидактикалық жүйесі басқада дидактикалық жүйелер сияқты оқытудың мақсатарына сай жалпы дидактикалық ұстанымдар мен негіздеріне сүйеніп, оқу материалдарын құрлымды меңзейді. Модулдік бағдарламаларды құрастыруда әр түрлі тәсілдер байқалады. Даралық модулдердің мазмұны оқыту мазмұнын құрлымдау түрінде беріліп, дидактикалық материалдармен, ділгірлік және қолданбалы міндеттермен қамтамсыз етілуі керек.

Сонымен, модулдік оқытуды кибернетикалық басқару тұрғысынан талдасақ, модулдік оқыту педагогикалық басқарудың қалыптасқан жүйесін сапалық жағынан өзгертеді. Ендеше модулдік оқыту жағдайында оқу үрдісін басқару мәлімет беру үрдісіне бағытталған циклілігімен, білім алушының өздігімен жұмыс істеуі және белсенділігін арттыратын өзін-өзі басқару мен басқарудың тиімді арақатынасын орнатумен ерекшеленеді.

Қашықтан оқыту - қоғамды ақпараттандырудың маңызды бағыттарының бірі-білім беру ісін ақпараттандыру. Бұл жаңа ақпараттық құралдар мен әдістерін дамыта оқытудың идеяларын жүзеге асыруға, оқу –тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерін бір-бірімен тағыз байланысты өрістетуге және олардың тиімділігі мен сапасын көтеруге, жас ұрпақты жаңа қоғам жағдайында өмір сүруге дайындауға пайдалану деген ұғымды білідіреді.

Бұл күнде қашықтан оқыту білім берудің дамытудың нақты элементті болып табылады. Өйткені қашықтан оқыту жүйесінің икемділігі сол, оқушылар негізінен дәріс,

семинар түріндегі сабақтарға бармай, өздеріне ыңғайлы мзгілде, қолайлы жерде, қолайлы жылдамдықта жұмыс істу мүмкіндігіне ие болады[4].

Интерактивті оқыту-қазіргі кезде қарым-қатынас үрдісіне негізделген оқыту-интерактивті оқытуға үлкен көңіл бөлуде. Оқыту үрдісі тиімді болу үшін қарым-қатынастың үш жағы қатысуы қажет: 1/ақпараттық /ақпараттық берілуі және сақталуы/; 2/интерактивті /біріккен іс-әректте өзара әсердің ұйымдастырылуы/;

Қазігі кезде интерактивті оқыту 2 бағытта жүзеге асырылып жүр.

1. «Қарым-қаынасмәдениті», «Риторика», «Біз адамдар арасында өмір сүреміз», т.б. арнайы оқу қурыстарын ендіру.

2. Оқу жағдаяттарын барынша пайдалану, студенттер үшін «қарым-қатынас алаңын» құру.

Интерактивті оқыту кезінде студенттер тек қана бақылаушы болып қатыспай, қиын мәселелерді де өз бетінше шеше алатын болады.

Сонымен, Білім беру жүйесі дегеніміз қазіргі тарихи кезеңде әлеуметтік-эконмикалық, ұлттық ерекшеліктеріне және еліміздің негізгі саяси–экономикалық міндеттеріне жауап беретін принциптер негізінде құрылған оқу-тәрбие мекемелері мен оны басқару органдарының жүйесін айтады

Библиографиялық тізім

1. Педагогика Оқулық. Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті. Алматы 2003 ж.

2. Өстеміров К., Шәметов Н. Кәсіптік педагогика Алматы 2006.

3. Өстеміров К. Кәсіптік оқыту әдістемесі. Алматы. 2006.

4. Құтпанбаев Ә. Кәсіпке оқытатын орта мектептер мен кәсіптік білім беретін бастауыш мектептің бағдарламасы. (Жоба) Мектептегі технология № 7 – 8. 13 -25 бет.

ӘОЖ 378.34

ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ КҮЙІП КЕТУДЕ АЛДЫН АЛУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ

*М.М Байбекова пс.ғ.к., доцент
Оринбекова Ә.У. магистрант
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Кеңес берушіде кәсіби ықпал мүмкіндіктері өте кең және алуан түрлі. Бірақ бұлардың ішіндегі негізгісі, талассыз, клиентпен жүгізілетін вервальдық қатынас, дәлірек айтқанда- кеңес беру әңгімесі болып табылады. Әңгіменің мұндай түрін кәсіби деңгейде меңгеруде нағыз өнер деп айтуға болды.

Психологиялық практиканың ең негізгі шарты–әр тұлғаның ерекше, қайталанбастығын тану, мойындау. Психолог әркімнің жеке өмір сүруге құқын силайды. Оның құқын конфиденциалдық, өзін - өзі анықтау және автономиясын сақтаудағы кездесетін қайшылықты жағдайларды шешуге заңды, кәсіби немесе басқадай кедергілерді шешуге көмектседі. Психолог мәдени, индивидуалдық және жас ерекшелік, жыныстық, нәсілдік, этникалық және қай ұлтқа жататыны, діни сенімі, сексуалдық бағдарын, әлеуметтік-экономикалық статусына және ролдеріне қарай т.б., психолог осы факторларға негізделген сенімдерін өз кәсіби қызметінде бақылай алуы тиіс. «Залалыңды тигізбе!» –

дәрігерлік практиканың негізгі принциптеріне ұқсас бұл ереже психологтың әрбір әрекетін, кәсіби қатынасын реттейтін негіз болып табылады.

Психолог өз жұмысында клиенттің, оның туыстарының және басқа да оған қатысты тұлғалардың пайдасы мен құқығына зиян тиетіндей жағдайда ой елегінен өткізіп, жауапкершілікпен шешім қабылдауға тырысуы керек. Психологиялық әсерде қатынасушы жақтардың біріне тиетін зияннан құтыла алмайтын жағдайда психолог өз әрекетінің стратегиясы мен тактикасын ойластырып, жағымсыз жағдайды барынша азайтуға тырысуға міндетті. Психолог өзінің кәсіби құзіреттілігінің кейбір шектеулерін мойындай отырып жұмысында жоғары құзіреттілік стандартын ұстануға тырысуы қажет. Психологтың кәсіби біліктілігі, білімі туралы құжаттары, психологияның нақты қолданбалы саласынан өткендігі туралы құжаттары, психологияның нақты қолданбалы саласынан 16 өткен тренингтері, шеберлік класы туралы сертификатты, маман башылығымен немесе супервизор бақылауымен жинақтаған сол бағыт және сол техника бойынша шынайы жұмыс тәжірибесі болғанда ғана қандай да бір қызмет түрі мен әдістерді пайдалана алады. Мойындалған кәсіби стандарттар өнделмесе психолог мұқият әрекет етіп, өзі жұмыс жасайтын адамды қорғаудың ықтимал шараларын пайдалануы қажет. Практикалық психологтар ғылыми және кәсіби ақпарат саласында хабардар болудың жоғары деңгейін ұстанып, үздіксіз білім алу қажеттігін және өз біліктілігін үнемі көтреуі қажеттігін, ғылыми семинарлар мен конференцияларға қатысып ғылыми мақалалар жариялау қажеттігін мойындауы қажет. Өзінің кәсіби қызметінде психолог өзіне және өзі кәсіби байланысқа түсетін тұлғаларға адал болуы қажет [1].

Өзінің біліктілігі, қызметі, төлемі туралы ақпарат бергенде, жалған, өтірік және клиентерге күмән туғызатын өтініш жасауға құқы жоқ. Осындай ұстаным практикалық психолог білім беру қызметін, тренинг, шеберлік-класын өткізу кезінде де маңызы зор. Психолог өзінің практикасы нәтижесінде маңызды әсер ететін құндылықтар, мүддесі мен қажеттілігі жүйесін, сонымен қатар тұлғаның ерекшелігі немесе кәсіби дайындығымен байланысты шектеулерді түйсінуге талпынуы қажет. Психолог өзінің кәсіби өзара әрекеті саласына енетін қызметі, кәсіби мамандануы және өзінің қызмет ету бағыты, сонымен қатар мүмкіндігі, міндеттемесі және психологиялық әсердің салдары мен нәтижесі үшін жауапкершілік шегі туралы мүдделі тұлғаларға түсіндіруі қажет. Өзінің практикалық қызметін іске асыра отырып психолог басқа кез-келген байланыс пен қатынастан (жеке, туыстық, жыныстық) кәсіби қатынастың тазалығын сақтауға міндетті. Осыған байланысты туысына, досына, қызметкерге практикалық психологтан тәлім алатын студенттерге психологиялық кеңес беру тиімді болмайды, өйткені, кәсіби емес стереотиптерден осындай қатынас барысында бас тарта алмайды, жұмысына араласқан соң оның тиімділігіне де маңызы әсер етеді.

Психолог клиентімен жыныстық қатынасқа түсуіне болмайды, өйткені ондай қатынас психологтың әлеуметтік рөлін орынсыз пайдалануын көрсетеді. Психологтан көмек сұрай отырып клиент өзінің сезімі, қиялы, құпиясы мен тілегі, оның ішкі жыныстық сипаттағы тілегін ашық айта отырып, ол қорғанышсыз «әлсіз» болады, осыны психолог сезініп, өз практикасында оған жол бермеуі тиіс. Кейде клиенттер психологты идеал ретінде санайды, психолог оның жанын түсінетін және барлық мәселені шешетін жалғыз адам болып көрінеді. Осындай жағдайдың салдарынан клиентте онымен жақындасу жыныстық қатынасқа түсуге құмартады, осындай қатынас тудырғысы келеді [2]. Бірақ, кәсіби байланыстың жыныстық байланысқа ауысқан жағдайда бұдан әрі 17 психологиялық көмек көрсету мүмкін болмайды, өйткені, психолог жағдайды объективті талдау қабілетінен айрылды, ал клиент болса осындай өзара байланысқа тәуелді болып қалады. Психологиялық міндетті шешуден тыс жататын экономикалық қатынас та кәсібилік болмайды, мысалы, психологиялық көмекті айырбас негізінде жасау. Психолог клиенттен немесе оның туыстарынан психологиялық қызмет ақысының орнына тауар, қызмет, бірге саяхаттау, круиз немесе өзге де сенімсіз сыйақы алуына болмайды, өйткені осындай шаралар дау-дамай туғызып, кәсіби қатынастың қанау мен бұзылуын туындатуға

себеп болады. Жоғары кәсіби стандартты ұстана отырып, өзінің кәсіби рөлі мен міндетін түсіндіре отырып, психолог өзінің мінез-құлқына толық жауапты болады. Осындай жағдайда егер осыны клиент мүддесі талап етсе психолог мейлінше білікті психологпен, өзге маманмен кеңесе алады немесе сәйкес институт пен мекемеден көмек сұрауға міндетті. Психолог тек клиент алдында ғана емес, сонымен қатар кәсіби қауымдастық алдында жауапты, осыған байланысты, оның біліктілігіне нұқсан келтіретін және психология мен психологиялық практикаға сенімін төмендететіні айтылып, іс-әрекет, қимылдан қашқақтауы қажет[3].

Психолог жалпы қоғам алдындағы жауапкершілігін ұмытпауы керек. Оның практикалық, ғылыми және зерттеу қызметінің барлығы әрбір тұлғаның ауқаттылығы мен әл-ауқатын жақсартуға бағытталуы тиіс. Психолог қоғамды ыдырататын, тұлғаның әлеуметтік, ұлттық және жыныстық белгісі бойынша дискриминациясына, тұлғаның құқын аяққа таптайтын, жеке әлеуметтік топтың жағымсыз бағалау көздеріне айналатын бұқаралық айтылмдардан қашқақтағаны дұрыс. Жоғарыда айтылған ұстанымдарды сақтау практикалық психологтың кәсіби қызметіндегі ықтимал мәселенің алдын алады және этикалық тұрғыдан кереғар жағдай туындаған жағдайда шешім қабылдауды жеңілдетеді. Бірақ психолог түсетін қарым-қатынастың әртүрлілігі кәсіби кодекс талаптарымен шектелмейді. Кеңес берушілердің көпшілігі өзінің құндылық бағыты бар, өзінің құрылымы мен бағыныштағы мекемелерде (аурухана, орталық, мектеп, жеке қызмет, агенттік және т.б.) практика жүргізеді. Қандай да бір ұйым құрылымында жұмыс жасайтын психолог оның қызметкерлерінің мінезін реттейтін талаптар мен ережелерге бағынуы тиіс. Нақты бір әлеуметтің мүшесі және нақты бір мемлекеттің азаматы бола тұрып, психолог өзінің кәсіби мінез-құлқын қоғамда қабылданған нормамен, сонымен қатар, аймақтық және федеральды заңдармен, сондай-ақ қылмыстық кодекс баптарымен үйлестіруі керек. Сонымен бірге, өзінің кәсіби міндетін шешуде өзге адамдармен өзара байланысқанда психолог жалпы адамзаттық құндылық пен идеалға бейімделеді.

Психологтың кәсіби қызметін реттейтін осындай нормативтік құндылық жүйесінің көп деңгейлілігі этикалық дилемманың пайда болу 18 себебі болады, осындай кәсіби ұстанымдарды сақтау психолог жұмыс жасайтын ұйым өмірінің ережелеріне, қоғамдық нормаға немесе тіпті қылмыстық кодекске қарама-қайшы болады. Этикалық қақтығыс жағдайында мінез-құлықтың дайын әрі әмбебап алгоритмі жоқ, әрбір нақты жағдайда психолог бірегей шешім табуы қажет. Осындай мәселелік жағдаяттан шығу тиімді әрі оңтайлы болу үшін психолог төмендегілерді ескергені дұрыс: Бәрінен бұрын психолог өз клиентінің қауіпсіздігін, оның психологиялық және физикалық ауқаттылығын сақтау, сонымен қатар, осы жағдайда мүдделері қаралған басқа адамдардың қауіпсіздігі мен ауқатының қауіпсіздігіне қамқорлық жасау керек. Егер осы мәселені шешу қандай да бір тарапқа зиян келтірмей шешу мүмкін болмағанда психолог зиян аз келетін нұсқаны ойлап табуы қажет. Психолог барлық дау-дамай туғызатын мәселелерде мүдделі тұлғаларға кәсіби кодекстің негізгі ұстанымдарын және оны сақтау қажеттігін жеткізуі қажет. Мысалы, психолог қызмет жасайтын кәсіпорын басшысының бұйрығы, өтініші немесе тапсырысы кәсіби этика нормаларына қарама-қайшы болса бәрінен бұрын кәсіби ұстанымдарға қатысты мәселелерді анықтау, онымен байланысты психологтың жауапкершілігі, оның рөлі мен міндеті жайлы түсіндіруі қажет.

Библиографиялық тізім

1.Аванесов В. С. Композиция тестовых заданий". 3 изд. М.: Центр тестирования, 2002. - 240с. 2.Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. М., 1994, 2000.

3.Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение. М.;; Издательский центр «Академия», 2008.

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДА ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ

*Сугир Фарида Баймашевна
Алметов Н.Ш. п.ғ.д. профессор
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу – қоғамдағы қылмыстың алдын алудың аса маңызды шарттарының бірі. Заңды, әлеуметтік пайдасы бар қызметке және қоғамға шынайы көзқарасын қалыптастырып, жас ұрпақты қылмыстық әрекетке жол бермейтін қағидаларға тәрбиелеу заман талабы.

Қазақстан Республикасында жасөспірімдердың арасында құқықбұзушылықтың алдын алу мақсатында қоғамда балалардың қадағалаусыз және қараусыз жүруінің алдын алу жөніндегі құқықтық актілерді қалыптастыру және жандандыру жұмысы үнемі жаңартылып тұрады. Яғни «Неке және отбасы туралы», «Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек туралы», «Еңбектуралы», «Қазақстан Республикасындағы арнайы мемлекеттік жәрдемақы туралы», «Дене тәрбиесі және спорт туралы» заңдар, жасөспірімдер жөніндегі комиссиялардың, жасөспірімдер ісі жөніндегі ішкі істер органдарының қызметін реттейтін нормативтікқұқықтық актілерде жан-жақты негізделіп ашып көрсетілген.

Жасөспірімдер құқық бұзушылығының алдын алуды тікелей, не жанама көздейтін құқықтық актілердің көп болуы қоғамдық қатынастардың кез келген саласында жасөспірімдер тұлғасының дамуын қамтамасыз ететін қолдау жүйесінің даму бағытын айқындайды. Әсіресе бұл қауіпті жағдайда тұрған және ерекше қорғау мен қолдауға мұқтаж жасөспірімдерге қажет. Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеу мен оқытуда отбасының маңызы зор. Осыған орай Үкімет отбасының, соның ішінде кеңейтілген отбасының тұтастығын сақтауға баса назар аударып отыр.

Отбасындағы тұрақтылық пен береке болмаса, осыған байланысты қоғам тарапынан көмек көрсету әрекеттері сәтсіз болған жағдайда тіршілік етудің балама орындарын пайдалану мүмкіндігін қарастыру қажет екендігі белгілі. Яғни, балаларды тұрақты әрі берекелі отбасы жағдайына мейлінше жақындатылған мекемелерде тәрбиелеу болып табылады. Баланың келешегіне кері әсер ететін жағдайларды айтпағанда, олардың ата-анасынан айыруға жол бермейтін ұлттық бағдарлама жасаудың және оны іске асыру қажеттілігі тууы мүмкін.

Жасөспірімдер құқық бұзушылығының алдын алудың ең маңызды алғышарты болып табылатын, отбасындағы берекені сақтаудың негізінде, субъективтік себептерден басқа, өтпелі кезеңнің әлеуметтік-экономикалық жағымсыз құбылыстары әсер етеді. Ата-анасының материалдық жағдайының нашар болуына байланысты балабақша мен мектептерге бара алмай қараусыз қалған, тастанды, үй-жайы жоқ, сөйтіп, құқық бұзушылық жасауға баратын балалар санының өсуі осы жағдайдың бір себеп-салдары ғана. Демек, балалар мен жасөспірімдер арасындағы қылмыстылық деңгейінің артуына ықпал ететін факторлардың бірі атааналардың төлем қабілеттілігінің төмендеуі және бос уақытты өткізудің барлық түрлерінің коммерциялануы болып табылады.

Мемлекеттің әлеуметтік саясаты – ең алдымен, жұмыс орындарын көбейтуге, баланы оқытуға, жағдайы келмеген кезде жасөспірімдер ға мемлекеттің есебінен жоғары және арнайы орта білім алу мүмкіндігін қамтамасыз етуге, мұғалімдер мен дәрігерлердің жалақысын өсіруге бағытталып отыр. Жасөспірімдер дың арасында құқық бұзушылықтың және балалардың қадағалаусыз, ата-анасының қарауынсыз қалуының алдын алу жөніндегі мемлекеттік саясаттың келесі бір бағыты– білім беру саласындағы заңнаманы жетілдіру,

оның дәл және біркелкі қолданылуына тиісті бақылау және қадағалау жасауды қамтамасыз ету болып табылады.

Жасөспірімдер ды тәрбиелеуде бұқаралық ақпарат құралдарының маңызы зор екендігін жоғарыда келтірілген. Демек, бұл шараларда айтарлықтай бір қатар кемшіліктер бар екендігі баршаға белгілі. Мысалы, теледидар арқылы адам өлтіру, қатыгездік, қанқұйлы оқиғалар, алдап-арбау, эротикалық мағынадағы журналдар, фотосуреттер, жарнамалар шектеусіз көрсетіледі. Мұның өзі келешек ұрпақтың мінезқұлқының қалыптасуы мен даму процестеріне зиян келтіруі мүмкін. Себебі жасөспірім ақпараттана отырып құқық бұзу әрекеттерінің жазаға тартылмау жолдарын қарастыруы немесе ішкі істер органдарының қызметіне қарсы әрекеттер жасау пікірі қалыптасады. Қоғам мүлкін немесе жеке тұлғалардың меншігін қылмыстық жолмен иелену арқылы материалдық қажеттілігін арттыру мақсатында табыс табу жолдарын үйренуге талпынады. Осы жағдайға байланысты бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңда жастарға арналған тиісті қызметтер мен мүмкіндіктерді ашып көрсету қажеттігі туындайды.

Осыған байланысты жасөспірімдер арасындағы заңға қайшы мінез-құлқтың алдын алудың неғұрлым тиімді шарасы девиантты мінез-құлқымен ерекшеленетін жасөспірімдер ды, әсіресе қоғамға қарсы бағдарланған жасөспірімдер топтарының басшыларын дер кезінде анықтауға және олардың айналадағы адамдарға теріс ықпал жасауына жол бермеу амалдарын қолдану болып табылады. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, осындай жасөспірімдерді арнайы оқу-тәрбие мекемелеріне орналастыру мүмкіндігі болғанда бұл жұмыстың пәрменділігі артады. Осының өзі құқық бұзушылықтың қайталануын болдырмауға, сондай-ақ оларды ересек адамдардың тарапынан болатын теріс әсерден оқшаулауға мүмкіндік береді.

Жасөспірімдер дың арасында құқық бұзушылықтың және балалардың қадағалаусыз, қараусыз қалуының алдын алу жөніндегі мемлекеттік саясаттың тағы бір бағыты әртүрлі қоғамдық ұйымдардың, бірлестіктердің, клубтардың және т.б. қызметін реттейтін заңнаманы жетілдіру болып табылады. Себебі жасөспірімдер құқық бұзушылығының алдын алу көбіне жасөспірімдердің бос уақытында ұйымдастырылатын әртүрлі қызметтердің жұмыс сапасына байланысты. мәдениет, ойынсауық, спорт және туризм мекемелерінің, әлеуметтік қауіпті жағдайда тұрған жасөспірімдер ды көркемөнер, техникалық, спорт және т.б. үйірме, секцияларында үйренуге тарту, оларды отандық және дүниежүзілік мәдениет құндылықтарына баулу басты назарда болуы тиіс.

Бүгінде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы шеңберінде тұжырымдалған құқық қорғау жүйесін одан әрі жаңғырту мақсатында іс-шараларды жүзеге асыру негізінде ана мен балаға бағытталған қылмыс үшін жазаны күшейту туралы міндеттемелерді жүктеуі заңды құбылыс.

Елбасы Үкіметке құқық бұзушылық пен қылмыстың алдын алу және жасөспірімдер ға қатысты қылмыстар санының өсуін тежеу, қылмыстық істерді тергеу кезіндегі кемшіліктерді жою, заңды тұлғалар мен азаматтардың арыздарын құқық қорғау органдарының кешіктірмей және сапалы қарауын жолға қою мәселелеріне баса назар аударуды тапсыра отырып: «Балалар – қоғамымыздың ең әлсіз және қорғансыз бөлігі және олар құқықсыз болуға тиіс емес. Елбасы ретінде мен әрбір сәбидің құқығы қорғалуын талап ететін боламын», – деп атап өткен.

Бүгінгі күні орта білім беру жүйесінде тәрбие жұмысының бірыңғай бағдарламасын жетілдіру және сабақтан тыс іс-шаралар оқу процесінде қарастырылуы шарт және алған білімді бекітуге арналған бірқатар ісшараларды жүзеге асыру бағытында жасалған бағдарламалар болуы керек.

Библиографиялық тізім

1. ҚР-ның Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050»: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ./ online.zakon.kz /Document/doc_id=31305671.

2. Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы ҚР-ның 2004 жылғы 9 шілдедегі N 591 Заңы. (03.07.2013ж.толықтырулармен және түзетулермен) edu.gov.kz/news /tx_ttnews [tt_news].

3. Жетписбаев Б.А., Айтпаева А.К. Концептуально-теоретические проблемы девиантного поведения и правовой социализации несовершеннолетних в Республике Казахстан //Заң әдебиеті. – Алматы, 2002.

ОӘЖ 37.02

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ БАСҚАРУ ӘДЕБИ

Сүндет Г. БО-121 тобының студенті

Қуатова Ж.Ж. п.ғ.к., аға оқытушы

Шымкент университеті

Шымкент қаласы

Оқушы бойына білім нәрін себетін басты тұлға – ұстаз. Яғни жас ұрпақты оқытуда тиімді жағдайлар жасау көбіне мұғалімге тікелей байланысты. Білім берудің ұлттық моделіне көшкен қазіргі оқу орнына ойшыл, зерттеуші, өз ісіне қатып қалған қасаңдық пен жаттандылықтан аулақ, өмірлік қызметте педагогикалық үйлестіруді шебер меңгерген, психолог-педагогтік диагностика қоя білетін іскер мұғалім қажет.

Мұғалімнің кәсіби біліктілігін шыңдаудың үздіксіздігі оның шығармашылық қабілетінің дамуының кепілі және өзіндік жеке педагогтік тәжірибесінің дамуының алғы шарты болып табылады. Ұстаздың кәсіби шеберлігінің негізі:

Біріншіден, мұғалімнің өмірге көзқарасы, оның идеялық нанымы.

Екіншіден, пәнді жетік білуі, ойын оқушыларға толық жеткізу үшін жан-жақты қасиеттерді бойына сіңіруі, моральдық нормаларды білуі.

Үшіншіден, оқыту мен тәрбиелеудің әдіс-тәсілдерін міндетті түрде меңгеруі тиіс. Педагог көп біліп қана қоймай, сол білгендерін оқушыға бере білуі қажет.

Ұстаз шеберлігінің төртінші құрамды бөлігі педагогикалық әдеп деуге болады. Педагогикалық әдеп – мұғалімнің әрбір нақты іс үстінде тәрбие мәселесінің ең ұтымды әдіс-тәсілдерін қолданып оқушыларды еліктіріп әкететін кәсіптік сапасы. Оқушылармен қарым-қатынас тұрғысынан қарағанда педагогикалық әдеп мұғалімнің жан-жақтылығының, оның идеялық сенімінің, жүріс-тұрыс мәдениетінің, жалпы және арнаулы білімінің, мамандығына байланысты ізденіс жемістері қорының жиынтығы іспетті. Шебер педагог болмай тұрып әдепті педагог болу әсте мүмкін емес.

Мұғалім тұлғасын сипаттайтын негізгі кәсіби маңызды қасиеттері оның педагогикалық әдебінің көрсеткіші де болып табылады. Тәжірибелі педагог И.Е.Синицаның пікірінше педагогикалық әдеп әр мұғалімнің жас мөлшеріне, темпераментіне, мінез-құлқына байланысты келеді. Педагогикалық әдеп - мұғалімнің ізденісінің нәтижесі.[1].

Мұғалім өз қызметінде моральдық-адамгершілік принциптерін басшылыққа алады, олар мұғалімнің педагогикалық этикасының негізін құрайды. Г. М. Коджаспирова мен А. Ю. Коджаспиров педагогикалық этиканы біртұтас педагогикалық процесс жағдайында мораль (адамгершілік) жұмысының ерекшелігін көрсететін этиканың құрамдас бөлігі ретінде қарастырады.

Бастауыш сынып оқушысы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас өзара түсіністікке негізделген, сондықтан көшбасшылықтың демократиялық стилі басым болады, ал мұғалімнің жеке басының өзін-өзі жүзеге асыруы оқушының жеке басының өзін-өзі жүзеге асыруының шарты болады, оқушының дамуы мен жетістіктері мұғалімнің шығармашылық белсенділігін ынталандырады. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби этикасы – бұл олардың өз қызметінде нақты моральдық талаптарды, әріптестерімен де, бастауыш сынып оқушыларымен де қарым-қатынастағы мінез-құлық нормаларын жүзеге асыру деп айтуға болады.

Гуманизм қағидасына (принципіне) негізделіп отырып, әдептілік, мінез-құлық, жүріс, тұрыс өте қиын және қарама қайшылықты жағдайларда адамдарға деген құрмет, ізеттің сақтауын талап етеді. Әдепті болу – әрбір адамға өнегелі, әдепті болуды талап етеді, әсіресе ол мұғалімге, себебі мұғалім жеке тұлғаның дамуына қатысып, өзіндік қасиеттерді қалыптастырады[2].

Қорыта айтқанда мұғалім – шынайы адамгершіліктің үлгісі. Ол өзінің ана тілінің әдеби және ғылыми сөз байлығын жете меңгерген, өз ұлтының әрі дүние жүзінің рухани игіліктерін бойына молынан сіңірген зиялы адам болуы керек. Педагогтық әдеп – мұғалімнің ең жақын кәсіптік белгісі. Ол әртүрлі әрекет саласында педагогтың балалармен дұрыс қарым-қатынас жасауы. Жалпы әдеп «жұғысу», «адамдар арақатынасының түрі» мағынасында қолданады. Ал этикалық сөздікте «әдеп» адамдар арасындағы қатынастың ерекшеліктерін, мінез-құлық кодексін айтады. Бірақ бұл анықтама толық емес.

Педагогтық әдеп – этика ғылымының салыстырмалы дербес бөлімі. Ол педморальдің ерекшеліктері мен кәсіптік ортадағы өнегелік қатынастарды зерттейді. Педагогтық әдеп – мұғалімдер арасындағы пайда болған қарым-қатынастың ерекшеліктерін, мінез-құлығының, киінуінің, балалармен қарым-қатынасының және т.б. жиынтығын білдіреді. Мұғалім кәсібінің ерекшелігі ең алдымен оның педагогтық әдебіне жатады. Өнші немесе музыкант үшін музыканы ұғу қандай қажет болса, мұғалім үшін педагогтық әдеп сондай қажет. Педагогтық әдеп-жастардың тәлімгері ретінде өзіне қойылатын әлеуметтік үмітті тепе-тең қабылдау негізінде құрылатын мұғалімнің мінез-құлығы.

Бұл педагогтың шәкірттерімен, олардың ата-аналарымен және әріптестерімен дұрыс қарым-қатынасты қолдау іскерліктер мен өлшемдерді сезіне алуы арқылы көрінеді. Педагогтық әдеп оқуда да, тәрбиеде де өте қажет. Оның рөлі тәрбие жұмысында тіпті ерекше. Әдеп әлемінен алыстау кезінде мұғалімнің тәрбиесі нәтиже бермейді. Моральдық

сенімді, ынта, ықылас және талғамды күштеп қалыптастырмайды. Қалыптастыру үшін амал біреу: балалар мұғалімдерін шексіз сүйіп, құрмет тұтуы керек. Балалар көбінесе ескертпе жасағыш, сол арқылы өздерінің артықшылықтарын көрсетуге, үстемдік

жүргізуге тырысатын мұғалімдерді жүре тыңдайды. Сондықтан, педагогтық әдепті сақтамайынша, олармен тіл табысу мүмкін емес. Белгілі психолог М. Д. Левитов айтып көрсеткендей, педагог әдептен құр қол болса, балалардың әрекетіне залалы тиеді, олардың

бойында кейін түзетуге қиын соғатын неше түрлі жаман әдеп, қылықтардың пайда болуына себеп болады. М. Д. Левитовтың байқауынша, мұғалімнің әдеп әлемінен

алыстығы, оқушыларды тұйықтыққа, сенімсіздікке, жаман оқуға бастап, тәртіп бұзуға итермелейді. Олар мұғалімге өшігіп, бәрін теріс ұстауға бейім тұратын көрінеді. Әдетте,

әдепті адамдарды олардың кішіпейілділік, басқаны түсіне білушілік, жылы шырайлық, тапқырлық, елгезектік, өзгенің пікіріне құлақ салушылық, ұстамдылық, байсалдылық,

сияқты мінез-құлық белгілеріне қарап тануға болады. Жалпы әдеп және педагогтық әдеп бар. Кез келген тәрбиеші, мәдениетті адамның бойынан педагогтық әдеп табыла бермейді.

Қазіргі заманда білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтерінің біріне айналды. Дүние жүзінде білімнің маңызды рөлі артты. Адамның болашағы оның қазіргі

алған білімінің сапасына, көлеміне, ойлау деңгейіне байланысты. Мұғалімнің кәсіби деңгейі мен әлеуметтік беделі оқушы жүрегіне жол таба білумен мөлшерленеді. Бүгінгі күн талабы тұрғысынан қарасақ, оқыту ісі тек сабақ беру ғана емес, оқытудың басты

міндеті: мұғалімнің білім беруі және оқушының білім алу қызметтерінің біріккен түрі екендігінде. Өскелең заман әрбір оқушы жеке тұлға ретінде тәрбиелеуді қажет етуде. Сондықтан ұстаз шәкірттің білім алуға деген құлшынысын тудыра алмаса, оның ынтасы, пәнге қызығуы қалыптаспайды. Өйткені, мұғалім тақырыпты бастан-аяқ талдап, өзі түсіндіріп, тек аз уақыт оқушының жаттығуды өзі орындауына ғана көңіл бөледі.

Қазіргі өмір талабына сай педагогикалық жоғары оқу орындары білімді мұғалім ғана емес, әрі тәрбиеші, әрі қоғамшыл, әрі зерттеуші, әрі ұйымдастырушы мұғалім даярлау – күрделі үрдіс. Мұғалімнің жеке басының үлгісі – кәсібилікпен біте қайнасқан қасиет. Сонымен мұғалімнің кәсібилігі іс жүзінде жас ұрпақты өмірге әлеуметтік қажеттілік деңгейінде дайындап шығаруды қамтамасыз ететін оның психологиялық, педагогикалық және ғылыми-пәндік білімдері мен оларға сәйкес мәдени-адамгершілік бейнесі және имиджінің жиынтығының жоғары сатысы болып табылады.

Сондықтан бастауыш сынып мұғалімдердің сапасын арттырудың негізгі мақсаттарының бірі – олардың кәсіби біліктіліктің шыңына шығуына жағдай жасау мен қатар кәсіби әдепті жетілдіру болып табылады. Дегенмен, ізденімпаз, өзіне талаптар қоя білетін, кәсіби деңгейі жоғары, рухы биік, даралық сапалары жетілген мұғалімнің шығар тауының биік болу мүмкіндігі мол.

Библиографиялық тізім

1. Педагогика. Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берикханова А.Е. Оқулық. - Алматы: ОНОН. 2017, - 340 бет.

2. Жусупова Ж.А. Педагогикалық шеберлік: Оқулық. Алматы, 2011.- 316 бет.

КАЧЕСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – БУДУЩЕЕ НАЦИИ

*Утанова Умида Агзамходжаевна
к.ф.н., доцент, заведующая кафедрой “Общественных наук,
педагогика и профессионального образования”
Национального института художеств и
дизайна имени Камолитдина Бехзода.
Город Ташкент*

Сегодня современному обществу нужны образованные, культурные, творческие, нестандартно мыслящие люди, способные прогнозировать собственную деятельность, умеющие планировать свое будущее, стремящиеся к саморазвитию и самосовершенствованию. Это, безусловно, может быть достигнуто посредством качественного образования. Вот почему мы свидетельствуем, что образование лежит в основе дальновидных планов, предложенных нашим уважаемым президентом.

«Повышение качества образования – единственно правильный путь развития Нового Узбекистана. Поэтому, в первую очередь, мы сосредоточим внимание на поддержке образования, которое является самой крупной инвестицией для Нового Узбекистана», — сказал глава нашего государства в своем обращении к Верховному Собранию и народу Узбекистана.

В результате реформ, начатых на основе идеи о том, что «единственно правильный путь развития Нового Узбекистана – это повышение качества образования», социально-экономическая защита молодежи, создание условий для ее реализации, активизация их участия в реформах строительства Нового Узбекистана объявлена наиболее приоритетным направлением государственной политики.

Образование – это целая система, функционирующая как особый социальный институт. Он ориентирован на обучение, развитие человеческого капитала, увеличение количества квалифицированных специалистов и всесторонне развитых людей. Кроме

того, система образования способствует становлению социально-значимых идеалов и мировоззренческих позиций. Р. Киплинг писал: «Качественное образование считается важнейшим из земных благ. В противном случае это совершенно бесполезно».

Качественное образование – будущее нации. Качественные образовательные возможности необходимы для полноценной и продуктивной жизни и достижения целей устойчивого развития.

Образование является ключевым фактором достижения многих других целей устойчивого развития. Если у людей есть доступ к качественному образованию, они могут вырваться из бедности. Поэтому образование способствует сокращению неравенства и достижению гендерного равенства. Это также дает людям во всем мире возможность жить здоровой и устойчивой жизнью. Образование играет важную роль в повышении толерантности среди людей и способствует формированию мирных обществ.

Качественное образование – основа достойного и светлого будущего, начало развития и успеха. Образование должно быть качественным, т. е. отвечать наличию и потребностям. Именно поэтому в рамках современности необходимо изучать эти принципы и усваивать их с годами.

Многие говорят, что на современном этапе появилось много новых профессий, не требующих университетского образования. Однако, надежная опора придает человеку уверенности. Он может добиться более значимых успехов.

Качественное образование – это не только теория, но и практика. Если выпускник обладает достаточными знаниями и навыками, ему будет намного проще найти себя в сфере деятельности. Кроме того, качественное образование является важным конкурентным преимуществом.

Если студент закончил престижный вуз, вероятность получить хорошую работу в будущем повышается. Нельзя экономить на инвестициях в качественное образование. Инвестиции многократно окупятся. Как сказал Леонардо да Винчи - "Если вы проявите терпение и настойчивость, семена, которые вы посадите, обязательно дадут плоды. Корень знания горький, а плод его сладок”.

Основным показателем конкурентоспособности выпускника университета является востребованность его на рынке труда. В настоящее время особое внимание уделяется вопросу трудоустройства выпускников учебных заведений, в первую очередь средне-специальных, а затем и высших учебных заведений. Широко применяется целевая подготовка кадров для конкретных производственных предприятий и отраслей, между учебными заведениями, предприятиями и студентами заключаются трехсторонние договоры, гарантирующие дальнейшее трудоустройство выпускников.

Доказательством качества образования является работа специалистов, окончивших университет по своей специальности. Миссия университета – создать современные идеальные условия для студентов, чтобы в будущем они могли проявить себя на максимальном уровне в профильных областях: образование и научная деятельность, творчество, профессиональная карьера. Это уникальная «кадровая крепость» для тех, кто на это способен.

За последние годы количество наших вузов увеличилось в 2,5 раза - до 198, уровень охвата обучающихся увеличился с 9% до 38%.

Академическая и финансовая самостоятельность предоставлена 41 университету, в них открыты офисы трансформации.

В наступающем году ресурсы на льготные образовательные кредиты для студентов высших учебных заведений будут удвоены, в бюджете предусмотрена сумма в 1,7 трлн. сумов. На науку и инновации выделено 1,5 трлн. сумов. Это в 6 раз больше, чем в 2017 году.

В связи с тем, что образование является важным фактором развития общества и развития каждого человека, особое внимание в настоящее время уделяется сфере среднего образования в условиях ряда изменений в данной системе. Непосредственно по

инициативе главы нашего государства в сфере общего среднего образования была введена 11-летняя система обучения. Начали работу 14 Президентских школ и 9 творческих школ нового содержания и формы, а также множество профильных образовательных учреждений в каждой административно-территориальной единице. Совершенствуется профессиональное образование в школах. Проводится большая работа по укреплению и развитию материально-технической базы учебных заведений, улучшению условий труда преподавателей.

В рамках программы «Молодежь: 1+1» было организовано профессиональное обучение, в том числе предпринимательству, для безработной и неорганизованной молодежи. На основе принципа - «Каждый предприниматель опора для молодого человека» была поддержана инициатива по подключению предпринимателей к наставничеству и помощи в трудоустройстве молодежи.

С помощью созданных возможностей молодые люди достигают вершин знаний, проявляют и развивают свои творческие способности и сильные стороны. Наша молодежь, успешно используя эти возможности, участвует в олимпиадах, фестивалях, выставках мирового уровня и получает престижные награды. И это достойно уважения и восхищения.

Наш великий мыслитель-поэт Алишер Навои обращаясь к молодежи, написал: «Хочешь солнца – развивай свою профессию». Воистину, человек, желающий сиять, как солнце, и делать добро людям, должен стремиться к совершенству и обучаться разным знаниям и профессиям. Безусловно, если молодежь воспользуется предоставленными ей возможностями и будет усердно учиться, мы обязательно добьемся поставленных целей.

Список использованной литературы

1. Обращение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева к Олий Мажлису и народу Узбекистана <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
2. Колбасина, Л. В. Качественное образование — будущее нации // Молодой ученый. — 2014. — № 3 (62). — С. 448-454. — УРЛ: <https://moluch.ru/archive/62/9243/>
3. <https://ru.citaty.net/tsitaty/472214-leonardo-da-vinchi-esli-zapastis-terpeniem-i-proiavit-staranie-to-p/>
4. Utanova, U. A., Rajabov, K. I., Inoyatov, K. K., & Marufbaev, B. S. (2021). Entrepreneurial Universities as a Modern Development Stage of the University 3.0 Concept. *Technology*.
5. Agzamxodjaevna, U. U. (2022). Commercialization processes and technology transfer as components of the university's core model. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(5), 311-315.
6. Talipovich, A. G., Agzamkhodzhaevna, U. U., Xamdamovich, I. K., & Yunusovich, A. N. (2022). Problems Of Copyright Protection In The National Legislation Of Uzbekistan. *Journal of Positive School Psychology*, 6(10), 2378-2384.
7. Утанова, У. А., & Алимов, Н. Ю. (2022, September). Этические и лидерские качества руководителя. In international scientific conference" innovative trends in science, practice and education" (vol. 1, No. 1, pp. 221-228).

ЭТНОКУЛЬТУРА КАК ОТРАСЛЬ НАУКИ, ПОЯВИВШАЯСЯ НА СТЫКЕ ЭТНОЛОГИИ И КУЛЬТУРОЛОГИИ

*Карабаев Усман Хасилович,
Доктор философских наук,
академик Академии наук "Тўрон",
профессор Национального института
художеств и дизайна им. Камалидина Бекзада,
(г. Ташкент. Республика Узбекистан)*

Развивается жизнь - развивается наука. В свою очередь развитие науки совершенствует жизнь. Стремление человека познать мир, природу, общество, себя не только развивает уже известные области науки, но и рождает новые. Как в дереве появляются новые почки, ростки, затем стебли и ветви, так и в системе науки, в начале, появляются новые знания, новые теории и научные направления, затем на их основе формируются и новые отрасли науки. Немало наук появляются на стыке двух или нескольких наук. Одним из таких научных направлений, отраслей наук, появившихся на стыке этнографии и культурологии является - этнокультура.

В процессе формирования этнокультуры огромное место занимает этнография, этнология. Как самостоятельная область знаний, этнография возникла полтора века назад. Изначально ее назначением был сбор и систематизация социокультурных материалов о разных народах. Эта наука прошла сложный путь развития и в разное время имела различные наименования: этнография(описание народов), этноведение, этнология - народоведение. Как бы она не называлась, она всегда была наукой об истории и жизни народов (этносов). Если дать научное определение, то этнография - наука, изучающая проблемы происхождения, распространения, расселения (этногенез), описания (этнография), исторические взаимоотношения, материально-бытовые и культурные особенности народов мира.

Основными частями (областями) этнографии (этнологии) являются:

- этногенез и этнические процессы с древнейших времен до наших дней.
- изменения в материальной культуре народа (пище, одежде, жилище)
- традиционное хозяйство народа (земледелие, скотоводство, ремесло, торговля).
- проблемы семьи - основной этнической ячейки общества, формы и типы
- семьи, семейный быт, семейные отношения, функции семьи, брак, семейная обрядность, воспитание детей.
- общественный быт, соседская община, формы и функции ее на различных этапах истории.
- народная духовная культура: народные знания, народное творчество, праздники (календарные, общественные, государственные, религиозные), обряды, ритуалы, народные игры, верования, религия, религиозная обрядность, народная этика и этикет. Традиционные морально- нравственные нормы, народная медицина.

Этнография также занимается вопросами топонимики, антропонимики, ономастики.

В связи с ростом этнического самосознания, стремлением этносов к самоутверждению, их потребностью познать историю своего и других этносов, развиваются и расширяются знания и теория этнографии. Теоретическая часть этнографии стал называться - Этнология.

В этнографии прослеживается развитие следующих ее частей:

Этнография народов мира.

Этнография этнических групп, образований, как например, тюрко-язычных, германских, романских, финно-угорских, славянских, монгольских... этнических общностей.

Этнография определенных народов, как например: этнография узбеков, грузинская этнография, эстонская этнография и т.д.

Этнография групп населения, оторванных в силу ряда различных причин от основного этноса, живущих среди других народов и развивающихся самостоятельно без связи с основным народом, называемая «этникос». К таковым, в частности в Средней Азии относятся «бухарские» евреи, арабы, китайские выходцы и др.

Термин «этнография» употреблялся и для обозначения описательного уровня исследований и для теоретической, обобщающей науки об этносах. Это привело выделению ее описательную (собственно этнографию) и теоретическую (этнологию) составные части. Это неслучайно, потому что, в XX веке в этнографии начала развиваться ее теоретическая часть, которую начали называть – этнологией, занимающаяся изучением закономерностей появления и формирования этнических типов, социума, взаимодействия культур.

Этнология как наука, изучающая процессы формирования и развития этнических групп, - как пишет этнолог А.П. Садохин,- представляет собой довольно сложную и разветвленную систему знаний, состоящую из следующих разделов:

этническая антропология (исследует проблемы этногенеза и антропофизического развития народов);

этническая социология (социальные аспекты развития и функционирования этнических групп, их идентичность, формы самоорганизации, типы взаимодействий этнических групп);

этническая психология (формирование этнических стереотипов, этнического самосознания и идентификации);

экономическая этнология (хозяйственная и экономическая деятельность этносов);

этнодемография (демографические процессы и динамика численности народов);

этническая география или этногеография (расселение народов, особенности их месторазвития, этнических территорий и этнических границ);

этнопедагогика (особенности воспитательного и образовательного процесса у различных этносов) [1].

Процесс дифференциации этнологической науки еще продолжается и далек от завершения.

В то же время внутри этнологии начинают развиваться особые отрасли знания, как например, этногенез, изучающий происхождение и дальнейшее формирование этносов; этносоциология , изучающая этнические аспекты социальных процессов, социальные отношения, взаимодействия этносов, социальные факторы жизнедеятельности народов.

На основе актуализации этнических проблем не только развивается сама наука этнология, но ее проблемы притягивают внимание представителей почти всех общественно-гуманитарных наук. Например, в философии активно изучаются проблемы этносазнания, в этике - национальный этикет. Более того, в рамках различных наук появляются особые отрасли знаний, посвященных этническим проблемам, например, в языкознании развивается "этнолингвистика", в психологии - "этнопсихология", как одна из ветвей социальной психологии, в педагогике - "этнопедагогика" (народная педагогика). Отсюда закономерным является и то, что в рамках культурологической науки, как ее существенная часть, формируется и развивается "этнокультура". Этнокультура хоть и развивается на стыке двух наук, все-таки она отрасль знания о культуре, правда, об этнической культуре. Именно поэтому она больше базируется на культурологии.

Культурология, как известно, это наука о культуре. Она главным образом изучает такие вопросы как генезис, эволюционное развитие и современное состояние культуры. Центральное место в культурологии занимают теоретические вопросы, такие, как сущность, особенности, функции, структура культуры. В ней, как составные части духовной культуры, изучаются мораль, нравственность, традиции, религия, наука, искусство, литература и т.д.

В культурологии особое внимание уделяется духовному наследию, вопросам преемственности, национальным и общечеловеческим ценностям. В рамках этой науки изучается культурная деятельность людей, социальных групп и всего общества. Особое внимание уделяется деятельности специфических учреждений культуры, вопросам управления, организации, экономики культуры.

В последнее время в культурологии, как и в других гуманитарных науках, усиливается интерес к вопросам национальной культуры, исторических ценностей, духовного наследия. Возникает естественная потребность к специальному изучению культуры этнических образований. В результате в рамках культурологии возникла реальная потребность в формировании специальной отрасли - этнокультуре.

Как известно, культурология состоит из множества частей. Этнокультура формируется из той части культурологии, где изучаются такие вопросы, как:

- история культуры;
- культурные ценности;
- духовное наследие;
- единство общенациональных и человеческих ценностей;
- традиционные и современные проблемы культуры;

Под культурологией чаще всего понимают науку, изучающую историю и теорию культуры, историю культурологических учений, философию культуры, социологию и психологию культуры, экологию культуры и целый комплекс специализированных знаний об искусстве и учреждениях культуры (например, театроведение, музееведение, библиотечное дело и т.д.). Этнология же неразрывно связана с исследованием культурной специфики этносов, отличающей одни народы от других. Изучение же специфики этнических культур задача и этнологии. Безусловно, культурология и этнология прекрасно дополняют друг друга. Это позволяет некоторым исследователям говорить о возможности их объединения в рамках одной науки — этнокультурологии - подчеркивает, автор книги «Этнология»- А.П. Садохин [1].

Этнокультура, базируясь на этнологии(этнографии) и культурологии, также и использует достижения таких общеизвестных наук как история, археология, антропология, философия, социология, педагогика, этика, эстетика, религиоведение, а также таких отраслей наук, как фольклористика, искусствоведение, обрядоведение и т.д.

Итак, этнокультура, как специальная отрасль научных знаний, складывается из той части этнографии, которая посвящается народной (духовной) культуре и из той части культурологии, которая посвящается проблемам истории и теории национальной (народной) культуры, а также из достижений многих общественно-гуманитарных наук, касающихся проблем этнической культуры, духовного наследия, культурных ценностей, традиций, преемственности, национального своеобразия культуры. В целом «Этнокультура» дает знания о культуре народов мира, о культуре народов определенного региона и о культуре конкретной этнической группы.

Назначение этнокультуры состоит именно в том, что она способствует не только специальному, но и всестороннему углубленному изучению вопросов традиционной народной культуры.

Этнокультура - это специальная отрасль знания, изучающая происхождение, развитие и современное состояние этнической культуры.

Основными задачами этнокультуры является:

- определение понятия, сущности, особенностей, структуры этнической

культуры;

- изучение источников, генезиса, эволюционного процесса и современное состояние этнических культур;
- исследование исторических и современных проблем духовной культуры этносов.
- изучение основных форм бытования этнической культуры.
- определение основных путей, методов, форм и средств сохранения, возрождения, развития этнической культуры [2].

Объектами исследования этнокультуры являются вопросы истории, современного состояния, перспективные пути развития духовной культуры этнических общностей (племен, народностей, наций).

Методы исследования этнокультуры. Они представляет собой совокупность исследовательских методов, технических приемов и процедур сбора, обработки и анализа информации и данных, представляющих интерес для этнокультуры науки.

Этнокультура, формируясь в рамках общественно-гуманитарных наук, использует такие всеобщие методы, как изучение специальных источников, этнокультурные наблюдения, этнографические экспедиции, опрос (анкетирование и интервью), выборочное обследование, эксперимент и др. Эти методы в этнокультуре используются с учетом специфики данной отрасли науки. Этнокультура, формировавшаяся на основе этнологии и культурологии, применяет методы исследования этих двух наук. В то же время, используя достижения этих наук в рамках этнокультуры, формируются свои специфические методы.

Таким образом, источниками этнокультуры смогут стать: данные археологических исследований; древние и средневековые письменные источники; современные исследования смежных дисциплин таких как антропология, фольклористика, история науки и техники, история искусств и т.п. Изучение этнокультурных явлений необходимо проводить комплексно с участием историков и этнологов, философов и культурологов, экономистов и географов, педагогов и медиков, теоретиков и практиков культурно-просветительской работы.

Источниками этнокультуры могут стать:

- а) данные археологических исследований.
- б) труды античных и средневековых мыслителей, таких, как Геродот, Аристотель, Страбон, Плутарх, ал-Хорезми, ал-Беруни, Махмуд Кашгари, ал-Фараби, Ахмад Яссави, Накшбанди, Юсуф Хас Хаджиб, Навои, Улугбек, Бабур и др.
- в) работы современных историков и этнологов (этнографов), философов и культурологов, фольклористов и искусствоведов, педагогов и теоретиков культурно-просветительской работы.
- г) данные смежных наук, таких наук как антропология, историческая география, историческая топография и т.д.

В начальной стадии развития этнокультуры огромную помощь могут оказывать именно научные разработки представителей различных наук, которые прямо или косвенно обращаются к проблемам, интересующих эту отрасль знаний.

Надо сказать, что с возрастанием роли культуры в социальной жизни, разнообразные аспекты этнокультуры уже попадали в сферу интересов представителей различных наук: философии [3]; истории [4]; фольклористов [5]; педагогики [6]. и т.д., представляющий для нас интерес.

Источниками этнокультуры могут служить и многие работы, изучающие историю многих сфер общественной жизни. Так, например, труды по истории экологической мысли дают много ценного о народной экологии, труды по истории физической культуры о народных играх; по истории медицины о народных методах лечения (народная медицина). История костюма – позволяет судить об этно костюме; история архитектуры - о народном зодчестве и т.п. Все они являются ценными источниками обогащающими наши знания по этнокультуре.

Современные процессы взаимной интеграции приводят к использованию в этнокультуре и научных методов различных дисциплин как методы этнографии, демографии, семиотики, психологии, прикладной социологии и т.д.

И так, исследование и решение собственно проблем этнокультуры создают и источники для этой отрасли науки. Источниковедческая база, в свою очередь, увеличивается пропорционально объему исследовательских работ, что дает стимул для дальнейшего развития Науки.

Таким образом, в период роста национального самосознания, создания независимых государств, когда все более возрастает интерес народов к своей истории, ценностям духовного наследия и традициям прошлого ощущается большая потребность к этнической культуре. На основе этого, как специальная отрасль научных знаний возникает этнокультура, которая базируется на этнографию (этнологию) и культурологию, используя при этом и достижения таких наук как, археология, антропология, философия, социология, педагогика, этика, эстетика, религиоведение, а также фольклористики, искусствоведения, обрядоведения и т.д. В целом «Этнокультура» служит для того, что бы дать знания о культуре народов мира, о культуре этносов определенного региона и о культуре конкретного этноса.

Библиографический список

1. Садохин А.П. Этнология М., 2004. 21-30 стр.
2. Карабаев У. Этнокультура. Т.: «Шарқ». 2005. -240 стр.
3. В изучении социально значимых проблем этнокультуры, представляют интерес труды таких философов, как: С. Атамуратова, И.Джаббаров, С.Н. Иконникова, М.С. Каган, Г.И Ломидзе, Т.М. Махмудов, М.О. Мнацакаян, К.Назаров, Г.Наджимов, Э.А. Орлова, З.В Сикевич, Ш. Саматов, М. Имамназарова, М.М. Хайруллаев, Х.А. Шайхова, Г. Шерматова, С.Ш. Шермухамедов, В.В. Шаринов, В.С. Цукермана, Э.Ю. Юсупов и др.
4. В рассмотрении исторических, в том числе этнографических аспектов культуры особую ценность представляют работы таких авторов, как: В.П Алексеев, А. Аширова, Б. Аминов, А. Аскарлов, Б. Ахмедов, К. Акилов, Ю.В. Бромлей, О. Буриев, Н. Гумилев, Ш.Ергашев, Ю.Н. Емельянов, Р.Ф. Итс, Н. Камалова, М.П. Ким, С.В. Лурье, Н.П. Лобочева, А.Маврулов, А.С. Мыльников, О.А. Сухарева, Э.Б. Тайлер, Э.В. Ртвладзе, Л.А. Тульцева, Т. Ходжаев, Я.В. Чеснов, К. Шониёзов и др., а также этнологов как: А.П Садохин., Н Скоринов., В.В.Пименова. Г.Т., Тадевосов, Я.В Чеснов, А.Й. Элез и др.
5. Существует немало разработок, посвященных такой важной части этнокультуры, как народное творчество. В этом плане могут заинтересовать нас труды таких известных фольклористов и искусствоведов, как: Т.Абидов, К. Акилова, М.М. Бахтин, Т.Б. Гафурбеков, Г. Джалалов, М.Кадыров, М.Мурадов, Н.Х. Нурджанов, Г.А. Пугаченкова, Г.А. Путилов, М.Рахманов, Л.И. Ремпель, Б.Саримсаков, А.А. Троицкая, Д.А. Фахритдинова, А.А. Хакимов, Х.Эгамов и др.

УДК 37.014.3

ОБРАЗОВАНИЕ МОЛОДЁЖИ - ОСНОВА НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

*Алимов Нодир Юнусович
доцент кафедры “Общественных наук,
педагогике и профессионального образования”
Национального института художеств и
дизайна имени Камолитдина Бехзода.*

Настоящий Узбекистан наряду с Казахстаном всё больше и больше выдвигает глобальные и региональные созидательные инициативы по различным вопросам, в частности и в области образования. Это укрепляет основу добрососедства, находятся точки соприкосновения обеих стран, расширяется фундамент будущего.

Инициатива президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева по созданию Нового Узбекистана и созданию основ Третьего Возрождения сегодня начала воплощаться в жизнь. Как подчеркнул глава государства, в настоящее время в Узбекистане происходит еще один важный процесс возрождения. Именно поэтому слова «Новый Узбекистан» и «Третий Ренессанс» звучат гармонично и слаженно, вдохновляя узбекский народ на великие цели.

Известно, что в истории Средне Азии Первое Возрождение имело место в IX-XII веках, а Второе Возрождение - в XIV-XV веках.

Тот факт, что народы Средней Азии были одним из самых передовых и развитых народов мира в оба периода Ренессанса, вызывает у нас большую гордость и честь», — говорит в своей речи президент Узбекистана [1].

Третий Ренессанс требует, прежде всего, технологической революции, высокоразвитой цифровой smart экономики. В свою очередь переход к цифровой, умной экономике требует поэтапной модернизации, автоматизации и роботизации производства. Исходя из потребности научного, научно-технического обеспечения, все звенья сферы образования должны непрерывно реформироваться. Из вышеизложенного ясно, что Третий Ренессанс требует от нас более глубокой интеграции с международным сообществом в области науки, технологий, информации, культуры и экономики. Но мы должны сохранить нашу идентичность, язык, национальные особенности и духовность. Это означает, что следует серьезно отнестись, поставит реальные планы, определить цели системы образования.

В настоящее время более 60 процентов населения Узбекистана составляет молодёжь. Повышение престижа и конкурентоспособности Узбекистана на мировой арене во многом зависит от повышения интеллектуального и творческого потенциала молодежи. Поэтому особое внимание уделяется выявлению и поощрению талантливой молодежи, формированию современного мировоззрения, творческих и личностных ценностей молодого поколения на основе национальных и общечеловеческих ценностей.

В частности, учреждена Государственная премия имени Зульфии, которой награждаются девушки, добившиеся больших успехов в учебе, творческой и общественной деятельности. Кроме того, существует Государственная стипендия Президента, Государственная стипендия имени И.Каримова, Государственная стипендия им. Камолитдина Бехзода и много других поощрительных стипендий.

В годы независимости в стране создаются более благоприятные условия и возможности для всестороннего развития молодежи. Государственная политика в отношении молодежи в стране представляет собой последовательный процесс как важное политическое направление, воплощающее в себе основные черты действительности, связанные с положением и жизнью молодежи. Государственная политика в отношении молодежи представляет собой совокупность усилий и целей по социальной организации молодежи на основе демократических принципов, построению отношений между молодежью и государством на позитивной основе, обеспечению взаимных интересов.

Начиная от последнего квартала 2016 года с приходом к власти президента Ш.М.Мирзиёева формируется новая молодежная политика с учётом современных реалий.

30 июня 2017 года преобразование молодежного общественного движения «Камолот» в Союз молодежи стало логическим продолжением этой политики и вывело её на новый уровень. Этот союз, начал работать в новом регламенте и стиле, были

возложены неотложные задачи, глубокое проникновение к среде молодежи, активное участие их в развитии общества.

В результате начатых в Узбекистане Президентом Ш.М.Мирзиёевым реформ, основанных на идее о том, что «единственно правильный путь развития нового Узбекистана – это повышение качества образования», социально-экономическая защита молодежи, создания условий для реализации ими своего потенциала, активизация их участия в реформах по строительству Нового Узбекистана является наиболее приоритетным направлением государственной политики. Так как образование является важным фактором развития общества и развития каждого человека, сегодня большое внимание уделяется качественному образованию. Сфера среднего образования особенно важна в системе образования. В связи с этим по непосредственной инициативе главы нашего государства в сфере общего среднего образования была введена 11-летняя система обучения. Начали работу 14 президентских школ и 9 творческих школ, а также множество профильных школ в каждой административно-территориальной единице страны. Сделаны исторические шаги по укреплению и развитию материально-технической базы учебных заведений.

В нашей стране на протяжении многих лет положение педагога в обществе было не на завидном уровне, его главная задача была отодвинута на второй план и он привлекался к совершенно не связанной с ним работе, сборке урожая хлопка, благоустройству территорий и т.д., что создавало серьезные препятствия в использовании конституционного права на получение качественного образования [2].

Основываясь на благородной идее президента о том, что Новый Узбекистан начинается с порога школы, в школьном образовании изучение трудов жадидов, как Абдулла Авлони, Махмудходжа Бехбуди, Мунавваркори Абдурашидханов, Файзулла Ходжаев, Убайдулла Ходжаев, Абдурауф Фитрат, Ибрат, Абдулла Кадыри создадут фундамент Третьего Ренессанса [3].

В прошлом учебном году в целях повышения качества образования в школах было создано 500 000 дополнительных мест, а их общее количество достигло 5 300 000 человек. В настоящее время интенсивно продолжается работа по созданию еще 1 200 000 мест.

В 2022 году 381 спортсменов заняли призовые места на мировых и азиатских соревнованиях, и 43 учащихся стали призёрами престижных международных научных олимпиад и конкурсов.

В 2023 году будет построено 70 новых школ, расширено 460 школ. С участием частных инвестиций будет запущено 100 проектов школьного строительства, а в ближайшие пять лет их количество будет увеличено до 1 тысячи. С 2022 года в Каракалпакстане и Хорезме введено бесплатное питание для 285 тысяч учащихся начальных классов. В этом отношении накоплен достаточный опыт. С 2023 учебного года данная практика будет внедрена в школах других областей и города Ташкента, на эти цели будет выделено 2,3 трлн сумов.

Следующим важным направлением в сфере образования является создание для молодежи всех необходимых условий для приобретения современной профессии. Начиная с 2023 года европейские стандарты профессионального образования будут внедряться минимум в одном техникуме в каждом регионе. В ближайшие пять лет этой системой будут охвачены все колледжи и техникумы.

При этом будет расширена поддержка талантливой молодежи. Отдельные инженерные школы создадутся совместно с престижными международными организациями в области химической промышленности, электротехники, транспорта и энергетики.

За последние годы количество вузов увеличилось в 2,5 раза и достигло до 198, уровень охвата увеличился с 9% до 38%. Академическая и финансовая самостоятельность предоставлена 41 университету. Ректора вузов, профессора и преподаватели должны активно участвовать в этих процессах и внедрять новые, передовые методы. В этом году

на науку и инновации выделяются 1,5 трлн сумов. Это почти в 6 раз больше, чем в 2017 году.

Наш великий мыслитель поэт Мир Алишер Навои обращался в свое время к молодежи и писал: «Если хочешь стать озарённым, совершенствуй своё знание». Действительно, человек, желающий светить, как солнце, творить добро, должен стремиться к совершенству и овладевать различными науками и профессиями. Молодежь, усердно учась, должна воспользоваться предоставленными ей возможностями и внести свой вклад в развитие нашей страны и общества.

Библиографический список

1. Обращение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева к Олий Мажлису и народу Узбекистана. 20.12.2022. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
2. R.Hakimov “Yangi O‘zbekiston mustahkam poydevori”. Xalq so‘zi. 4.12.2020.
3. R.Hasanov., A.Utamurodov, O.Musayev, N.Nazarov. O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasi. Fuqarolik jamiyati. “Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi”. 2021.
4. Utanova, U. A., Rajabov, K. I., Inoyatov, K. K., & Marufbaev, B. S. (2021). Entrepreneurial Universities as a Modern Development Stage of the University 3.0 Concept. *Technology*.
5. Talipovich, A. G., Agzamkhodzhaevna, U. U., Xamdovich, I. K., & Yunusovich, A. N. (2022). Problems Of Copyright Protection In The National Legislation Of Uzbekistan. *Journal of Positive School Psychology*, 6(10), 2378-2384.
6. Утанова, У. А., & Алимов, Н. Ю. (2022, September). Этические и лидерские качества руководителя. In *international scientific conference" innovative trends in science, practice and education"* (vol. 1, no. 1, pp. 221-228).

«ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ»

УДК 541

ЭЛЕКТРОХИМИЯНЫ САРАЛАП ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫМЕН ОҚИТУ

*Жұмабай Рахия, магистрант
Жетекші х.ғ.к., доцент Изтлеуов Ғ.М.
Шымкент университеті*

Білімді даралап, саралап берудің басты бір бағыттарының бірі – дарынды, талантты балалар мен жас өспірімдерді оқыту. Кейінгі кезде мұндай өзекті мәселеге әлемдік педагогикалық қызығушылық бары байқалады. Соның бір айғағы ретінде жоғарғы қабілетті Еуропалық ассоциация құрылды. Ассоциацияның басты мақсаты – дарынды балаларды зерттеу, қолдау және мадақтау. Мұндай саясат Қазақстанда да жүріп жатыр. («Болашақ н бағдарламасы, «Дарын орталығы») Ғалымдардың есептеуі бойынша әрбір жас ерекшелігіне байланысты топта 3 пайызға дейін Ұте талантты оқушылар болады. Бірақ олардың барлығы мадақтала бермейді. Дүние жүзінде болып жатқан мұндай құбылыстан Қазақстан да қалыс қалып отырған жоқ. Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында «Біздің балаларымыз біліктілігі жоғары мамандар болады, оларға жағдай жасау керек» делінген. Танымал француз педагогы дұрыс атап көрсеткеніндей: "Оқыту, дегеніміз – екі есе оқу". Шын мәнінде, мұғалімдердің үздіксіз оқу және дайындалуынсыз жақсы нәтиже күтуге болмайды. Сондықтан да үстіміздегі жылдан бастап оқытушылар өздері оқытатын пәнге қатысты білім деңгейі бойынша тестіден өткізіледі. Үйткені тек солардың біліктілігі – білім жүйесіндегі нақты анықтауыш. Егер сізде, істе, әрбір әрекетте сенімділік пен нақтылық болмаса, онда көз алдаудың орын алары сөзсіз. Ал мұғалім қызметіндегі көз алдау орын толмас өкінішке ұрындырады. Себебі ол – бұл дүниедегі ең құнды материалмен жұмыс істейтін тұлға.

Электрохимия – электр энергиясы мен химиялық реакция арасындағы байланысты, яғни электрондардың бір химиялық бөлшектен екіншісіне тасымалдануын зерттейді, сондай-ақ тасымалданушы электрондармен, пайда болған электр токтары арасындағы қатынасты анықтайды.

Ағылшын физигі Фарадей, 1833 жылы электрохимиялық реакция кезінде бөлінетін зат мөлшері, тізбектен өткен электр мөлшеріне тәуелді екендігін ашты (электролиз заңдары). Ал 1834 жылы Фарадей ғылымға зарядталған бөлшектердің қозғалысы, катод, анод, иондар, электролиз, электролиттер, электродтар деген ұғымдарды енгізді. Дегенмен, зарядталған бөлшектердің ерітіндідегі және тұздар балқымасындағы қасиеті жайлы заңдылықтар тек XIX ғасырдың соңында ғана швед физигі, әрі химигі Аррениустың жұмыстарының арқасында қалыптасты. Тұздар ерітінділерін зерттеу нәтижесінде, заттар ерітіндіде өте ұсақ, молекуладан да кіші, оң және теріс зарядталған бөлшектер – иондар түрінде болатынын (электролиттік диссоциация теориясы) түсіндірді.

Аррениустың иондық теориясы кейбір фактыларды түсіндіруде бірқатар қиындықтармен ұшырасып отырды, мысалы, ас тұзы NaCl ерітіндісінде натрий мен хлордың бос бөлшектері кездеседі деген ойдың туындауы. Кейіннен, атомның ішкі құрылысы теориясының дамуы мен электрон қабаттарының толтырылуы, зат қасиетіне тәуелді жүзеге асатындығы Аррениус теориясының негізін дамытты. Атом құрылысы теориясы, сондай-ақ иондар зарядының туындауын түсіндіруге мүмкіндік берді.

Электрохимия саласы - химия ғылымының түрлі салаларымен тығыз байланыста,

мысалы, ол ерітіндінің рН мәні мен ондағы иондар табиғаты, энергия мен термодинамика туралы, сондай-ақ химиялық элементтердің қасиеттерінің периодтылығы жөнінде мәлімет бере алады. Сондықтан электрохимия, физика-химиялық анализ әдісте-рінің бір саласы ретінде кеңінен қолданылады[1].

Саралап оқытудың басты бағытының бірі - толықтыра оқыту, яғни үлгерімі төмен оқушыларға қосымша педагогикалық күш жұмсау. Толықтыра оқыту дегеніміз – үлгермеушілікті жою мақсатында өзіндік бағдарламамен оқыту.

Мектепшілік саралап оқытуда елеулі жетістіктерге жету үшін мынандай мақсаттар қою керек:

- нақтылы бағдарлама жасау;
- педагогикалық ұжым білім беру мен оқытуда саралаудың теориясы мен әлем педагогикасының іс – тәжірибесімен қаруланған болуы;
- материалдық базаның жеткілікті болуы [3].

Қазақстан мектептерінің осы бағытта қандай жетістіктерінің толық зерттелмегенімен, аз – кем жұмыстар істелініп жатыр деуге толық негіз бар. Сондай – ақ Қазақстанда білім берудің мемлекеттік емес саласы да кеңейе түсуде. Қазіргі таңда мемлекеттік емес мектептерде 15 мың бала оқып жүр. Білім жөніндегі қызмет рыногы құрылды, кез келген рынок сияқты ол да бәсекелестік заңдарымен дамып келеді. «Білім туралы жаңа заң, «Білім атты мемлекеттік бағдарлама, осы көкейкесті мәселе бойынша бірқатар маңызды шешімдер қабылданады. Осы арқылы білім беру жүйесін нарық ұстанымдарының талаптарын ескерте отырып дамытуға жаңаша жағдайлар жасалды.

Саралап (дифференциалды) оқытудың тағдыры:

- * Мектептік оқулықтарға;
- * әдістемелік оқу құралдарына;
- * ұстаздардың білімі мен шығармашылықпен еңбек етулеріне;
- * шәкірттердің даярлықтарына, талаптарына;
- * оқыту әдістемесінің жүзеге асырылуына байланысты [4].

Мектептерде үздік, дарынды оқушылар бар, олардың үміт талабын, бағдарын дамытуда саралай оқыту - бүгінгі күннің алға қойған міндетін шешудің негізгі жолы. Саралай оқыту екі кезеңнен тұрады:

- дайындық кезең;
- негізгі кезең.

Дайындық кезеңнің басты міндеттерінің бірі – шәкірттер ішінен талантты, дарындыларды тауып, олардың қабілеттерін дамыту, білімге құштарлығын қанағаттандырып, белсенділіктерін арттыру.

Негізгі кезең - оқушыны ынталандыратын пәндерді айқындап, ондағы оқуға қажеттілерді тереңдете оқытуға назар аудару. Қазіргі кезде жарияланған бағдарламалар ішінен оқушы талғамына сай келетін түрін таңдап алу қажет [5].

Таңдап алынған бағдарламаға сай әрбір пәндерге бөлінетін сағат пайдалы әсер коэффициенті жоғары дәрежеге жеткізе еңбек етуді мықтап ойластырған жөн. Бұл арада мұғалім оқулықтар, оқу құралдары, зертхана, кабинет жабдықтарын кеңінен пайдаланып, уақытпен санаспай, шәкірт уақытын аялап, жалықпай, жауапкершілікпен еңбектенсе ғана көздеген мақсат жүзеге асады .

Библиографиялық тізім

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р. М. Педагогика .- А.: - 2000.- 206-207-208 б «Химия мектептең жураналы сәуір-мамыр 2003ж
2. Шаталов В. Ф. Баршаны да, әркімді де оқыта білейік. // Педагогикалық ізденіс.- А.: - 166 б.
3. Жұматаева Б.Деңгейлеп, саралап оқыту технологиясы. // Биология және салауаттылық негізі-2005.-№2.- Б.34-44.

4. Ж. Маханбетов «Топқа бөліп оқыту //Биология салауаттылық негізі. Алматы №5 2005ж. 16 – 18б.

5. Жұмағұлова «Суретті – идеографиялық жазуды пайдалану әдістемесің // Биология және салауаттылық негізі. Алматы. №4.2005ж.1213б.

УДК 541

ТИТАНДЫ ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

*Нұрайым Аружан, магистрант
Жетекші х.ғ.к., доцент Изтлеуов Ғ.М.
Шымкент университеті*

XX ғасырдың аяқ кезіндегі педагогикалық ой – тұжырымдардағы гуманизм идеялары, еркін білім беру, оқушының жеке тұлғалық көшін дамыту өшін мектептің алдында оқытудың және тәрбиелеудің жаңа технологияларын қолдана отырып, жеке тұлғаның дамуына мектеп ортасында қолайлы жағдай жасау қажеттілігі туындайды. Мектептің педагогикалық құрылымда негізгі құндылық – оқушы және оның жеке тұлғасы. Педагогика ғылымының докторы, Ж.Қараевтың деңгейлік оқыту жөйесі туралы іліміне сөйеніп, әр пән бойынша деңгейлік тапсырмалар дайындауға болады. Өйткені қазіргі экономикалық жағдай оқушының жаңа өрдістерін талап етуде. Сондықтан ғылыми ізденіс барысында педагогика саласындағы оқытудың деңгейлік жөйесі оқушылаға ғылым негізін меңгертудің негізі тиімді жолы болып табылады. Деңгейлік оқытудың ерекшелігі – оқушылардың сабақ барысында бірнеше деңгейде жұмыс жасай алатындығында. Сонымен бірге қазіргі жаңа технологиямен оқыту барысында компьютерлер мен оларды басқарушы алгоритмдер біздің қоғамымыздың маңызды бөлігіне айналды. Олай дейтініміз, бөгінгі таңдағы жаңадан шығып жатқан электронды оқулықтар оқушының жаңаша оқытылуын, жаңа оқу әдістерін, жаңа мазмұнды қажет етеді [1].

Табиғатта таралуы бойынша титан тоғызыншы орын алады және әр түрлі минералдарда тек қосылыстар түрінде кездеседі (диоксид, титанаттар, силикаттар, ниобаттар, т. б.) /1,2,3/.

Титан - күміс түсті жылтыр, жеңіл (тығыздығы $4,49\text{г/см}^3$), нашар балқитын (балқу температурасы 1677°C , қайнау температурасы 3277°C), парамагнитті металл /1-5/.

Титанның физикалық және химиялық қасиеттері сыртқы үшінші және төртінші деңгейде орналасқан электрондарға тәуелді. Периодтық системада титан IV В тобына жатады. Титанның электрондық қабықшасының құрылысы $1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 4s^2 3d^2$.

Титанның атомы парамагнителген, екі жұптаспаған электроны және үш толмаған d-орбитальдары бар. Сондықтан, титан ауыспалы валентті металдар қатарына жатады /6-9/.

Оқулықтардың жаңа технологиясының бірі – жалпы білім беретін мектептерде әр пәнді деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту болып табылады. Оқушыларды деңгейге бөліп оқытуға бола ма, оның қандай тиімділігі бар, деңгейге бөліп оқытудың мұзіндік ерекшеліктері қандай және жеке тұлға тәрбиелеуде қандай қүмегі бар деген сауалдарға тоқталсақ, деңгейге бөліп оқыту кезінде оқушылардың тәжірибелік – теориялық дайындығын, оқуға деген ынтасын, дара қасиетін әлеуметтік – психологиялық танымал, сұранымын ескеру талап етіледі. Сондықтан да тиімді дәрежеге жету өшін оқушының білім мен деңгейіне байланысты жұмысты ғылыми төрде ұйымдастыру қажет [2].

Қазіргі базалық білім беру – жеткілікті білімнің төменгі шегі. Мұғалім баланы оқыту барысында оқушыға тақпақ жаттатып, ережелерді оқытып, жаттығулар орындатып әр төрлі жұмыстар жөргізеді. Оны талап етеді. Ол мұғалім өшін қиын жұмыс емес. Оқушы мұғалімнің айтқанын кітаптан оқып, тақпақты жаттап (тіпті ол оны қызықтырмаса да) ережені айтып беруі мөмкін. Бірақ, оқушы сол оқыған материалдың ішкі дөниесін төсінді ме, ол туралы әрі қарай үздігінен іздене ме, үз тарапынан жаңа пікір қоса ала ма, үмірде іске асыра ма, міне негізгі мәселе осында жатыр [3].

Мектеп оқушыларының білім деңгейінің қирсеткішін төмендегідей бағалауға болады: I деңгей (төмен) – эпизодтық. Білімді жаңа жағдайға қүшіру мұғалім қүмегімен жөзеге асырылады; II деңгей – төсініктерді жөйелеу деңгейі. 70 % ғылыми ұғымдарды саналы төрде анықтайды; III - деңгей (жөғары) бастапқы ғылыми ұғымға үту (ауысу) деңгейі деп белгілейді [4].

Деңгейлік тапсырмалардың ауқымы үте кең. Оқулықтағы жаттығулар - үтілген ережелер бойынша қайталау, пысықтау, бекіту жұмыстарына арналған тілдік,грамматикалық жұмыстар жөйесі. Деңгейлік тапсырмалар қүрамында мәтіндер, сүзжүмбақ, қызықты грамматика, тестік сұрақтар, іскерлік ойындар мен тренингтер жөйесі қамтылады. Бұлар оқытудың деңгейіне сәкес оқушыны саралап оқытуға ыңғайлы,әрі оқу бағдарламасы бойынша оқушының жас ерекшелігі мен білім деңгейіне сай қүрылып, оқулыққа қосымша пайдалануға беріледі. Оқушыны деңгейіне бүліп оқыту өшін сабақ жаңаша жоспарланады. Оқушыларға деңгейлік тапсырмалар беру арқылы сан төрлі жұмыс жөргізіледі. Оқушының алған білімін жөзеге асыра алатындығы тексеріледі. өз бетімен жұмысты орындауға бөйімділігі бақылауға алынады. Қорытындысында деңгейлік тапсырмалар арқылы жұмыс жасаудың тиімділігі байқалады. Оқушының белсенділігі мен іскерлігі артып шығармашылыққа ұмтылады. Деңгейлік оқыту барысында біліктілікке жетеді .

Бірінші деңгей тапсырмаларды білімнің минималдық шегі, мемлекеттік стандарт талабына сәйкес бағдарлама мүлшерінен аспайтын, оқушының жас ерекшеліктеріне сай болады. Сынып бағдарламасына байланысты лексикалық тақырыптар мен грамматикалық тапсырмалар, тілдік ережелер, жазба жұмыстарын орындайды. Кейіннен жөғары сыныптарда оқыған кездерде де есінде тұрақты қалатындай бағытта сүздік минимумдарды меңгереді. Тыңдап, төсініп оқып, аударып, жаза алады. Айналадағы адамдардың айтқанын төсінеді, естігені бойынша сұрақтарға жауап береді.

Оқыту практикасында деңгейлеп оқыту технологиясын енгізу оқу ақпараттары қүлемінің ұлғаюы, оқушыларға төсетін «салмақтың» артуы басты себеп болды. Деңгейлеп оқыту – оқытылатын ақпараттың азаюы арқылы емес, оқушыларға қойылатын талаптардың әртөрлілігі жөзеге асырылады. Деңгейлеп оқыту технологиясының мақсаты - әрбір оқушы үзінің даму деңгейінде оқу материалын меңгеруін қамтамасыз ету.

Деңгейлеп оқытудың ерекшеліктері:

1. Деңгейлеп оқыту әр оқушыға үз мөмкіндіктерін барынша пайдалана отырыпбілім алуына жағдай жасап, мөмкіндік береді.

2. Деңгейлеп оқыту әртөрлі катигориядағы балаларға бірдей зейін аударып,олармен саралай жұмыс істеуге мөмкіндік береді.

3. Деңгейлеп-саралап оқыту қүрылымында білімді игерудің негізгі өш деңгейі қарастырылады: ең төменгі деңгей (минималды базалық),бағдарламамалық, көрделенген деңгей.

Базалық деңгей-мемлекеттік стандарт бойынша анықталған ең төменгі шек. Сондықтан оны әрбір оқушы меңгеруі тиіс. Бұл деңгей оқушыға үзінің қызығушылығы мен қабілетін ескере отырып, уақыты мен көшін дұрыс пайдалануына мөмкіндік береді.

4. Оқушының жеке тәжірбесіне негізделген оқыту технологиясы тиімді де нәтежелі болу өшін.

Жеке тұлға ерекшеліктеріне;

Психикалық даму ерекшеліктеріне (есте сақтау, қабілетінің ерекшелігіне, ойлау, қабылдау, зейін ерекшелігіне, мізінің эмоциясын басқара білуіне);

Пән бойынша білімді игеру деңгейіне /оқушының білімімен іс-әрекет тәсіліне назар аударып, қиың білу керек.

Библиографиялық тізім

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р. М. Педагогика .- А.: - 2000.- 206-207-208 б «Химия мектепте» жураналы сәуір-мамыр 2003ж
2. Шаталов В. Ф. Баршаны да, әркімді де оқыта білейік. // Педагогикалық ізденіс.- А.: - 166 б.
3. Жұматаева Б. Деңгейлеп, саралап оқыту технологиясы. // Биология және салауаттылық негізі-2005.-№2.- Б.34-44.
4. Ж. Мұханбетов «Топқа бөліп оқыту» //Биология салауаттылық негізі. Алматы №5 2005ж. 16 – 18б.
5. Жұмағұлова «Суретті – идеографиялық жазуды пайдалану әдістемесі» // Биология және салауаттылық негізі. Алматы.№4.2005ж.1213б.

УДК 541

МЕТАЛДАР КОРРОЗИЯСЫН ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚЫТУ

*Сатова Айгуль, магистрант
Жетекші х.ғ.к., доцент Изтлеуов Ғ.М.
Шымкент университеті*

Металдар коррозиясы атты пәні өндірістегі қолданылып жатқан химиялық әдістің аппаратурамен қондырғының қоршаған ортадағы су буымен, ауамен әрекеттесу нәтижесінде жүретін тотығу- коррозия процесстерін кеңінен қарастырып, жан- жақты талдауды жүргізеді. Кез-келген химик маман өндірісте қолданылып жатқан процесстерді және аппаратураларды қондырғының химиялық процесстерін білу керек. Өндірісте қолданылатын аппаратуралардың қолдану ұзақтығы коррозия процессіне тәуелді боуып табылады. Себебі коррозияға тез ұшыраған сайын олардың қолдану уақыты азаяды.

БҒЛ технология – күрделі құрылымды, біртұтас педагогикалық жүйе. Оның нәтижесінде әр оқушының өзін - өзі өзгертуші субъект дәрежесінде көтерілуі көзделіп , оқыту барысында соған лайық жағдайлар жасалынады. Дамыта оқытудың дәстүрлі оқытудан айырмашылығы: көздеген мақсатында, мәнінде, мазмұнында, дамытудың негізгі факторында, мұғалімнің рөлі мен атқаратын қызметінде, әдіс – тәсілдерінде, оқушының білім алу белсенділігінің түрінде, оқу үрдісінің мүшелерінің әрекеттестік ерекшеліктерінде, олардың қарым – қатынас сипатында, танып – білу үрдісін ұйымдастыру және ондағы коммуникациялар түрлерінде, т.б [1].

Әлемдік педагогиканың, көбінесе, жүгінетіні – Л.С.Выготскийдің идеяларына негізделген В.В.Давыдов пен Д.В.Эльконин және Л.В.Занковтың дамыта оқыту жүйелері. Л.С.Выготскийдің идеялары Еуропа елдерінің көптеген университеттерінің педагогика факультеттерінде оқытылады. Бұл бағдарлы идеялар бүгінгі білім беру аясында қолдауын табауда. Бірақ оны жалпы білім беретін мектептерде іске асыру көптеген қиындықтар тудыруда. Ұйткені, Ұсынылған әдістемеліктер мен технологиялар көбіне дербестік сипатта, сондықтан кез келген мектепте әр түрлі ерекшелікті балалар арасында қолдануын таба алмай жүр [2].

Дамыта оқыту – білім беру мекемесінің әрбір сабақта, күнделікті қарым – қатынаста, мектепте және мектептен тыс істе асырылатын өзекті мақсаты, сонымен қатар, болашақты болжаған оқушы тұлғасын өзіндік жетілдіруіне, өзіндік қалыптасуына жеткізетін амал. Оқушы тұлғасының дамуы түсінігіне оның қалыптасуына, біртұтастығына және бөлек бөліктеріне (сезімділік, зерде, ерік, құндылықтар, білімділік және тәжірибе, т.б.) позитивті өзгерістер енеді [3]. Даму дегеніміз – материалдық және идеялық объективтілердің қайтымсыз, нақты бағытталған, жаңа сапаның пайда болуына алып келетін заңды өзгерісі. Егер жаңа сапа қандай да бір қатынаста ескіден озса, онда дамудың прогрестік, ал егер ескіге жол берсе, регрестік түрі келбетінде тұрады [4].

Профессор Б.Д.Элькониннің пікірі бойынша «дамыта оқыту жүйесімен білім алған балалардың дүниеге деген көзқарастары терең және көріп – білудің жаңа тәсілін игергендері көзге түседі, яғни дүниеге және оны тану үрдісі баланың сол үрдіспен толық шұғылдану және қызығу таныту жағдайында пайда болады. Қазіргі заманғы жаңашыл жағдайларда жаңашыл міндеттер туа бастайды, соның негізгісі - дамыта оқыту педагогикасын не қалыптастыру, яғни дамыта оқытудың педагогикалық не балалық психологиясын емес, дамытушы білім берудің жүйесін қалыптастыру. В.С.Лазаре ойы бойынша, дамыта оқыту бөлек бір сыныпта болуы мүмкін емес, ол үшін әбден жаңа типті мектеп қажет, педагогтерді ғана дайындамай басқарушыларды да арнайы даярлау қажет.

Дамыта оқыту идеясы бойынша оқушыға оқу мақсаттарын қоюда, шешуде ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешу іштей талқылау, сосын жинақтау арқылы жүзеге асады. Мұғалім–сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы адам рөлінде. Шешім табылған кезде әркім оның дұрыстығын өзінше дәлелдей білуге үйретіледі. Әр оқушы өз ойын білдіріп, пікір айтуға мүмкіндік беріледі, жауаптар тыңдалады. Әрине, жауаптар барлық жағдайда дұрыс бола бермес. Дегенмен, әр бала жасаған еңбегінің нәтижесін бөлісіп, дәлелдеуге талпыныс жасайды, жеке тәжірибесін қорытындылау үйренеді [5].

Осындай негізде құрылған іс - әрекеттер бір – бірімен тығыз байланысты: «Қажеттілікті анықтау, оның мотивін шығару, мақсат қою, мақсатқа жету жолдарын ашу мақсатқа жету үрдісі (әрекет, операциялар), нәтижесін шығару. Сонымен, жалпылап айтқандап, оқушы тұлғасының дамуына ықпал жасайтын сабақтар үлгісінің бәріне жүктелетін міндеттер жүйесі төмендегідей:

- оқушылардың базалық білім, ептілік, дағдыларын (білім беру стандарты бойынша) игеру жүйесін жетілдіру;
- оқыту үрдісінде оқушының теориялық және өнімділік ой құрастыру әрекеттерін, танымдық қабілеттерін белсендіру;
- оқушылардың танымдық қызығуларын, оқуға деген мотивациясын дамыту;
- оқу материалын игеруде және іс - әрекеттерінде жете ұғынуға талпындыру;
- белгілі бір мәселе шешуде оқушылардың ынтымақтастығын, серіктестігін ұйымдастыру;
- көбіне оқу жұмысының топтық түрлерін қолдану;
- оқушылардың өзіндік жұмыстарының ізденісті – зерттеу түрлерін ұйымдастыру;
- оқу үрдісінде компьютерлік технологияларды қолдану;
- оқыту барысында әр түрлі шапшаңдықпен және әр түрлі көлемді (стандартқа сәйкес) оқу материалын игерудің мүмкіншілігін ашу;
- дамытушы оқытуға арналған ойындарды қолдану;
- жаттығу сабақтарын сапалы ұйымдастыру (коммуникациялық жаттығулар, зейін, ес, ойлау және т.б. дамыту жаттығулары).

Қазіргі біздің елдің мектептерінде осындай бірталай баптары игерілу үстінде. Олар: мектептерде өзіндік басқару ұйымдары, топтық жұмыс істеу әдістері мен түрлері, таңдап оқытын курстардың санының көбеюі, т.б. Осының барлығын іске асыру үшін кәсіби шеберлігін шыңдауға шаршамайтын, ұстаздықпен жалықпайтын, танымгер, өз ісіне құштар, яғни демократиялық әулеті жете дамыған мұғалім қажет. «Бала ұрпақты

баулу, тәрбиелеу – аға ұрпақтың мойнына жүктелетін тарихи парыз, игілікті уәзипаң - деп, ақылшы ақын М.Әлімбаев айтқандай, әрбір еремек адамның сана – сезіміне салмақты орын алуы тектік қорымызды сақтауға жетелеуші алғы шарт болып табылады.

Библиографиялық тізім

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р. М. Педагогика .- А.: - 2000.- 206-207-208 б «Химия мектептең жураналы сәуір-мамыр 2003ж
2. Шаталов В. Ф. Баршаны да, әркімді де оқыта білейік. // Педагогикалық ізденіс.- А.: - 166 б.
3. Жұматаева Б. Деңгейлеп, саралап оқыту технологиясы. // Биология және салауаттылық негізі-2005.-№2.- Б.34-44.
4. Ж. Маханбетов «Топқа бөліп оқыту // Биология салауаттылық негізі. Алматы №5 2005ж. 16 – 18б.
5. Жұмағұлова «Суретті – идеографиялық жазуды пайдалану әдістемесің // Биология және салауаттылық негізі. Алматы. №4. 2005ж. 1213б.

УДК 541

ХРОМ ИОНДАРЫНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ

*Темірғалиев Рүстем, магистрант
Жетекші х.ғ.к., доцент Изтлеуов Ғ.М.
Шымкент университеті*

Хромның қоршаған ортаға түсудің негізгі антропогендік көзі-ол хромды алатын, өңдейтін, қолданатын өндіріс салалары болып табылады. Хромның қарқынды түрде таралуы, ол минералды жанар жағар майды жағудан және көмірді жағудан туындайды. Хромның активті түрде таралуы тас көмірді интенсивті түрде жағумен байланысты. 1900 жылдары дүние жүзіндегі 49,5 мың тоннаға жетті. Қоршаған ортаға хромның аса көп мөлшері өндіріс көздерінен түседі. Қоршаған ортаның ластануы ол топырақтағы, өсімдіктердегі, жануарлардағы және адамдардағы хромның мөлшерінің өсуіне әкеледі. Ал адам организміне хром әр түрлі тағамдар арқылы түседі [1-2]. .

Гальваникалық, машина жасау және жеңіл өнеркәсіп өндірістік ағызынды суларының құрамы барынша әр түрлі және қолданылатын

технологиялық ерітінділердің, электролиттердің құрамына және жалпы түріне байланысты өзгеріп отырады. Өнеркәсіптік ағызынды сулар арқалы қоршаған ортаға ауыр металдардың, соның ішінде Cr (VI) қосылыстарының негізгі мөлшері түседі.

Ағызынды суларды тазартудағы ең маңызды принциптер: біріншіден су құрамындағы пайдалы заттарды бөліп қайтадан өндіріске жіберу болса, екіншіден өндіріске қажетті су мөлшерін үнемдеу үшін тазартылған суларды қайта қолдану болып табылады. Жоғарыда келтірілген құрамында хромы бар ағызынды сулардың зиянды әсерін болдырмау үшін, бұл суларды залалсыздандыру мәселесін шешу қажет екендігі белгілі [15-16].

Құрамында хромы бар ағызынды суларды анықтау үшін, оның зияны жоқ жоғары концентрациясына (ЗЖЖК) көңіл бөлу керек. ЗЖЖК ластанған заттарды сулардың сапалық стандарттық қажетті функциясын анықтауға, тұрғындардың денсаулығын сақтауда және сулы ортада ластанған заттарды регламенттеуге мүмкіндік береді.

1-кесте- Судағы Cr (VI) қосылыстарының ЗЖЖК концентрациясы

Ауыз су мен мәдени тұрмыстық су объектісі		Балық шаруашылығының көрсеткіш бойынша су объектісі	
ЗЛК	ЗЖЖК	ЗЛК	ЗЖЖК
Органолептикалы	0,1	Санитарлық-токсикологиялық	0,001
қ	мг/л		мг/л

Мұндағы: ЗЛК-су сапасына қойылатын талап бойынша зияндылықты лимиттеуші көрсеткіш.

Адамзатқа әсері. Хромның адам организміне кері әсері- ең алдымен, бүйректің каналдық аппараттарын, тамыр жолдарын, сондай-ақ, бауыр мен өкпенің қызметінің төмендетіп, қанның азаюына әкеліп соқтырады. Терең тыныс алу жолдарының қатты зақымдануы тұманды кездері хром қышқылының концентрация-сының 20-30мг/м³-қа артуымен түсіндіріледі. Мұндай жағдайда калий хроматтары мен бихроматтары адам организміне улы әсер етіп, адам өліміне дейін әкеледі.

Микрофлораға әсері. Хромның микрофлораға зиянды әсері ағызынды суларды биологиялық тазалауда концентрациясы 2-5мг/л шамасының, нитрификация кезінде- 0,005мг/л мөлшерде болуына байланысты.

Өсімдікке әсері. Хромның судағы мөлшері- 5мг/л болған жағдайда өсімдікке зиянды әсер етеді, ал концентрациясы-10мг/л шамасында хлорозға, концентрациясы- 15-50мг/л жоғары кезде өсімдіктің өсуін шектейді [3].

Гидробионттарға әсері. Хромның летальды концентрациясы ЛК₅₀ балықтар үшін 30-50мг/л, дафниялар үшін– 0,22мг/л, лососьті балықтар үшін концентрациясы 0,02мг/л қауіпті болып табылады.

Құрамында 5 мг/л хром бар су, өсімдіктерге зиянды әсер етеді, 10 мг/л концентрация болған жағдайда өсімдіктердің өсуі тежеледі. Өсімдік құрамында хром аз мөлшерде кездеседі. Бірақ кейбір дәрілік өсімдіктерде хромды өз денесінің бойында жинау қасиеті бар. Мысалы *Pigtalis purpurea* жапырағында да 141,1 мг/кг мөлшерінде болады. Құрлықтағы өсімдіктердің хромды игеру коэффициенті $K=1,13$ тең.

Хром (VI) 30-50 мг/л –ден асып кетсе балықтардың өліміне алып келеді, ал дафнияларда -0,22 мг/л болуы тиіс .

Хром хлоридінің ауасымен дем алған тышқандар үшін оның концентрациясы 31,5 мг/м³ аспауы тиіс. 1,5 ай көлемінде хром оксидінің қосылыстарымен дем алып, оның концентрациясы 150 мг/м³ болған жағдайда Нб-ның төмендеуі, ретикулациттердің санының көбеюі, нейтрофелиз және мемфопенияны, мұрыннан су ағу, гнойлы бронхит, өкпедегі шаңды клеткалар, ал ішкі органдарынан – дистрофикалық өзгерістерді байқауымызға болады. 10 және 1 мг/м³ (6- ай , күніне 4 сағат) хром өкпеде, бауырда, бүйректе және сүйекте жиналады.

Ұзақ уақыт бойы қояндарға калий дихроматын әр 3-4 апта сайын 7 мг/кг мөлшерде енгізу барысында, олардың дене мүшелерінің және жүйелерінің тежелуіне әкеліп соғады. Ал қояндарға ұзақ уақыт күніне 0,1 г –ын еккен кезде ол экспериментальды диабетке шалдықтырады.

Калий дихроматын 0,5 және 0,005 мг/кг салған кезде ол қандағы β - глюкокуридазаның жоғарылауын көрсетеді, яғни ол клетка мембранасының бұзылуын білдіреді. 20 күн көлемінде калий хроматын 50 мг/кг енгізген кезде олардың бүйрегінде және бауырында липидтердің жиналып қалуы байқалады .

Библиографиялық тізім

1. Вредные химические вещества в промышленности- Химия- Москва, 1982, 504 с.
2. Вредные химические вещества. Неорганические соединения элементов 1-6 групп.- Л: Химия, 1988,- 515 с.

ӘОЖ 631.521

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ДИАЛОГТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРАЛДАРЫМЕН ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІ

*Абдималик Каракөз, БГӘ-121 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Султанова Ш..
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Инновациялық оқыту жалпы білім беретін мекемелерді бағдарлайды жеке тұлғаның тез алға жылжуына дайындығы үшін жағдай жасау қоғамдағы өзгерістерге, даму есебінен болашаққа оқытудың ашықтығына бірлескен іс-қимыл, ынтымақтастық және сындарлы қабілеттер жаңа жағдайлардағы серіктестік [7]. Сондықтан "диалог факторы" саласы арттыру мәселелерін шешу кезінде айналып өтуге болмайтын сұрақтар жиынтығы ретінде ғылымның, мәдениеттің, білімнің даму тиімділігі кеңейіп келеді. Диалог ол қарым-қатынастың сұранысқа ие түріне айналады және әмбебап сипатқа ие болады мінезі [5].

Диалогтың философиялық-педагогикалық негіздері өте терең отандық ғалымдар жасаған. Парадигмалық белгілі М. М. Бахтин құрған диалог тұжырымдамасы. Ақиқат, - дейді М. М. Бахтина, - туылмайды және жеке адамның басында емес, ол бұл процесте шындықты бірлесіп іздейтін адамдар арасында туады диалогтік қарым-қатынас [1, б. 97]. Сонымен қатар, М. М. Бахтин сынға алды дау мен дау-дамайға байланысты диалогты жеңілдетілген түсіну. Ол диалогтың субъективті сипатын атап өтті. "Субъектілердің жан-жақтылығы диалог қойылған мәселенің мәніне ену қабілетінде ашылады мәселелер" [1, 103]. Сондықтан арасында тұрақты тербелмелі цикл пайда болады байланыс және өзін-өзі сәйкестендіру [5]. Диалогтық оқыту тұжырымдамасы мәдениеттер диалогы мектебінің философтары мен педагогтары дамытады (С. А. Азаренко, Б.Г. Ананьев, Б. С. Библер, В. Е. Кемеров, И. А. Колесников, С. Ю. Курганов).

В. С. Библер мәдениетті бір мезгілде болу мен қарым-қатынастың бір түрі ретінде анықтайды әр түрлі адамдар-өткен, қазіргі және болашақ мәдениеттер, яғни мәдениет қарым-қатынастың ерекше түрі ретінде түсініледі. Осыған байланысты қарастырылады қарым-қатынастың мәдени түрі ретінде диалогтың терең сипаттамасы [2]. Авторлар "ой тек сабақта болған жағдайда ғана туады" деп атап өтті нағыз дау-дамай, оқу талқылауы туындайды, шешілмегендер қойылады мәселелер. Тек басқа, қарама-қарсы көзқарастың болуы мүмкіндік береді өзіндікін сал" [6, Б. 111].

Психологиялық-педагогикалық аспектіде қарым-қатынастың негізгі рөлі Б. Г. Ананьев, А. А. Бодалев, А. Н. Леонтьев, К. Н. Мясищева. Авторлар қазіргі уақытта диалогты үйрету керек дейді. Адамдар арасында, бірге өмір сүруге және бір-бірімен қарым-қатынас жасауға үйрету, жоқ өз пікіріңізді қорғау, оған күмәндану. Диалог-жоқ сөйлесудің, ауызша қарым-қатынастың синонимі, бірақ ол мұны болжайды. Астында диалог дегеніміз-белгілі бір коммуникативті орта тұлғаның қалыптасуы мен өзін-өзі тәрбиелеу механизмі. Диалог процесінде А. В. Петровскийдің айтуынша, "рефлексия"

қалыптасады тұлғааралық қатынастар", бұл жеке тұлғаны қалыптастыру үшін өте маңызды.

Педагогикалық жұмыстарда Е. В. Бондаревская, В. В. Серикова диалог тұлғаға бағытталған білім берудің маңызды категорияларының бірі ретінде қарастырылады. Оның фактор ретіндегі рөлі анықталды, адамның жеке функцияларын өзектендіретін және диалог жағдайына енгізудің технологиялық элементтері [4; 8].

Әдістемелік зерттеулерді талдау қалыптасу проблемасы екенін көрсетті диалогтық қарым қатынасқа дайындық негізінен кезеңде қарастырылады бастауыш білім беру және гуманитарлық пәндерді оқыту кезінде, бірақ жаратылыстану пәндерін оқытуда жеткілікті көрініс табады (тіпті орта мектепте де). Биология мен химияны оқыту тәжірибесінде басым монолог, теңсіздік, жабықтық, педагогикалық болжамсыздықтан қорқу процесс. Тіпті үлкен мектеп оқушылары да бостандыққа сирек тартылады ғылыми мәселелерді ашық талқылау, өз ұстанымын білдіру талқылау тақырыбына қатысты. Сонымен қатар, дайындықты дамыту диалогтық қарым қатынас әсіресе мектепті бітіру кезеңінде маңызды және кәсіби қызметке кіру. Осыны ескере отырып, FGOS OSO Биологияны оқыту кезінде коммуникативті UUD қалыптастыру міндетін қояды, химия және басқа да жаратылыстану-ғылыми жалпы білім беру салалары. Сіз жасай аласыз тіпті диалогтық өзара әрекеттесуді түсіну дамыды деп айту жалпы орта білім берудің мақсаты ретінде.

Органикалық химия және жалпы биология курстарының мазмұны диалогты қалыптастыру үшін үлкен әлеуетті мүмкіндіктер қарым-қатынас, өйткені ол мәртебесі бар негізгі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді "Мәңгілік": "химия және биология тұрғысынан өмір дегеніміз не, ол қалай пайда болды және дамыды ма?", "Адамның мәні, құндылығы және мақсаты неде Жер?", "Химиялық және биологиялық дамудың әлеуметтік-этикалық салдары қандай? биологиялық технологиялар?", Вегетариандық: "жақсы" және "қарсы".

Біз органикалық химияны зерттеу пәнінің артында ғылымға тұрарлық. Ғылым мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде белгілі, полемикалық. Диалог жағдайлары проблемаларды талқылау кезінде пайда болады:

- тіршіліктің пайда болуы ("био-және абиогенез диалогы: химиялық эволюция биологиялық?"), эволюциялық теорияның дамуы ("Эволюция факторлары: дарвинизм мен антидарвинизмнің диалогы), перспективалар және гендік инженерия, клондау технологиясы дамуының әлеуметтік аспектілері, химиялық технология және адам денсаулығы үшін ең қауіпті Химиялық өндіріс бағыттары. Тарту мүмкіндігі бар оқушылар экологиялық жағдайларды және шығу жолдарын белсенді талқылауға олардың. Алайда Органикалық химия және жалпы биология оқулықтарында ғылыми мәселелер біржақты, басым ғылыми тұрғыдан қарастырылады парадигмалар, балама идеялар мен тәсілдер қамтылмаған. Мұғалім жиі оқулыққа сәйкес, нәтижесінде сабақтарда монолог басым болады. Диалогтық қарым қатынасты қалыптастыруға оқу мазмұны ықпал етеді, диалог түрінде құрылған, баламалы тәсілдерді қарастыру ғылыми мәселені шешу. Дәл осы мазмұн әдістерді шығарады және диалогқа негізделген және шығармашылықпен байланысты оқыту формалары адам іс-әрекеті-пікірталастар, оқу ойындары, дөңгелек үстелдер. Тек мұндай мазмұнды игеру нәтижесінде мыналарды қалыптастыруға болады диалогқа дайындықты құрайтын коммуникативті оқу әрекеттері байланыс [2; 6].

Диалогқа негізделген оқыту формалары мен әдістері жеткіліксіз жаратылыстану циклі пәндеріне қатысты әзірленген. Пікірталастардың әртүрлі формаларын дамыту (пікірталас, оқу даулары-Диалогтар, жобаны таңдау бойынша пікірталастар), біз бұл пікірді ескердік:

- талқылаудың бастапқы сәті-мәселені қою, танысу оны өткізу қағидаларымен, әр кезеңнің регламентімен;

- пікірталастың ең қиын кезеңі-топаралық диалог (оқушыларға ойларды түсінікті, қысқа және сенімді түрде жеткізу, бақылау маңызды серіктестің пайымдауынша, оның

мәлімдемелерінде қайшылықты табу мәлімдемелер, дәлелдердегі олқылықтарды табу, ортақ нүктелерді іздеу байланыс);

- топаралық диалог барысын басқарудың негізгі құралы – дивергентті және бағалау сұрақтары [5; 6].

Оқушылардың диалог жүргізуге дайындығын қаншалықты меңгергені туралы оларды диалог жағдайына батыру арқылы бағалау. Егер оқушылар оны игерсе коммуникативті оқу іс-әрекеттері, сұрақтар қою, білдіру өз ойларыңызды тыңдаңыз, әңгімелесушіні тыңдаңыз және оның мінез-құлқын басқарыңыз, рұқсат етіңіз қақтығыстар, белгілі бір дәрежеде қалыптасу туралы айтуға болады диалогқа дайындық.

Библиографиялық тізім

1. Бахтин М. М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники: Ежегодник. 1984 / 1985. – М.: 1986. – С. 82 – 160. 78
2. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в XXI век. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.
3. Бодалёв А.А. Личность и общение. М.: Междун. пед., акад., 1995. – 324 с.
4. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: Личность в гуманистических теориях и системах воспитания. – Ростов н/Д., 1999. – 560 с.
5. Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений. – М.: Политиздат, 1988. – 315 с.
6. Курганов С.Ю. Ребенок и взрослый в учебном диалоге: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 127 с.
7. Новиков А.М. Развитие отечественного образования. – М.: Эгвес, 2005. – 176 с.
8. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. – М.: «Логос», 1999. – 272 с.

ЗЕРТТЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ "АДАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ" БӨЛІМІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

*Айтбай Асылай, БГп-120 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Оразымбетова Г.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі уақытта білім берудің мақсаты оқушылардың жан-жақты дамыған тұлғасын дайындау болып табылады. Қазіргі түлек ақпараттың көптігін басшылыққа алып, шешім тауып, өз қызметін өз бетінше жоспарлай және жүзеге асыра білуі керек. Айта кету керек, зерттеу жобалық қызметі – шоғырлануды, тұрақты жүйелі жұмысты қажет ететін қажырлы еңбек [1].

Мұндай қызметті ұйымдастырушы ретінде мұғалімнің алдына бірқатар міндеттер қойылады, олардың қатарына студенттерді негізгі міндеттермен таныстыру ғана емес зерттеу әдістерімен жұмыс барысын бақылау, сонымен қатар оқу мотивациясын арттыруға тырысу, оқушының қабілеттерін, қажеттіліктерін, мүдделерін барынша жүзеге асыруға мүмкіндік беру.

"Адам және оның денсаулығы" курсына жобалық оқытуды қолдану әдістемесін әзірлеу оқушылардың даму элементтерін қамтуы керек салауатты өмір салтын ұстану тәжірибесі, өз денсаулығына, тіршілік ету ортасына құндылық қатынасын дамыту [2].

Балалардың жасөспірім кезеңінің ерекшеліктері жеке басының дағдарысына әкеледі. Бұл мектеп оқушыларының денсаулығының жай-күйіне және әлеуметтік ортаға бейімделуге көмек көрсету қажеттілігіне алаңдаушылық туғызады. Оқушылар өздерінің өмір салты мен денсаулық жағдайының тәуелділігін жеткілікті түрде түсінбейді. Іс жүзінде бұл мәселелерді шешу қаражаттың жетіспеушілігімен байланысты оқытудың әдістемелік ұсынымдарының болмауы. Білім берудің жаңа стандарты бағдарланған түлектің тұлғалық сипаттамаларының ішінде "...салауатты және экологиялық қауіпсіз өмір салты құндылықтарын қабылдау және жүзеге асыру" сияқты тұлғалық сипаттама ерекшеленеді [3].

Оқушылардың салауатты өмір салтына дайындығын қалыптастыру сыныптық және сабақтан тыс білім беру қызметі жүйесі арқылы жобалық оқыту әдісімен жүзеге асырылады. Білім беру жобасының негізі болып табылатын дербес мақсатты қызмет-оқу іс-әрекетінің тұрақты уәждемесін қалыптастырудың сенімді әдісі. Алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибені ескеретін FGOS тұжырымдамасының авторлары, белгілі бір мәселеге назар аударудан басқа, белгілі бір өнімді құру, пәнаралық байланыстар, теория мен практиканы байланыстыру жобалық оқыту мұғалім мен білім алушылардың қызметін бірлесіп жоспарлауды қамтамасыз етеді. Жоба техниканың жиынтығы ретінде ұсынылған және нақты мақсатқа жетуге, білім алушылар үшін маңызды және түпкілікті өнім түрінде ресімделген белгілі бір мәселені шешуге бағытталған іс-әрекеттер [4].

Жобалау қызметін жүргізу кезінде белгілі бір алгоритмді және әртүрлі қызмет түрлерінің үйлесімін сақтау қажет.

Жобалау мыналарды қамтиды: жоба тақырыбын тұжырымдау; жұмыстың болжамды кезеңдерінде мақсат пен міндет қою; мақсатқа жету үшін жұмысты кезең-кезеңімен жоспарлау; Жұмысты ұсынудың схемалық, графикалық және басқа түрлерін орындау [5].

"Тірек-қимыл жүйесі" тақырыбын зерделеу кезінде дұрыс емес өмір салтына байланысты бұзылуларға назар аударған жөн "жалпақ табан" зерттеу жобасы. Бұл жобаның міндеттері жалпақ табанды анықтау әдістерін меңгеру, жалпақ табан белгілерінің болуына диагностика жүргізу, алынған нәтижелерге сүйене отырып, дене жаттығуларының кешенін таңдау бойынша ұсыныстар жасау болып табылады. Сыныпты 2 топқа бөлу болжанады. Топ мүшелері белгілі бір нәтижелерге қол жеткізу, қабілеттер бойынша іс-әрекеттерді бөледі және әрқайсысына міндеттер қояды. Жалпақ табанды анықтауда бірнеше әдістер қолданылады: плантография, жалпақ табанды визуалды түрде анықтау, Яралов-Яралянц әдісі, Штритер әдісі. Үшін тиімді жұмыс қатысушылар алдынала аяқтың іздерін дайындауы керек. Алынған нәтижелер өңделеді, презентация түрінде ұсынылады. Үлестірме материалдардың көмегімен оқушылар жауап береді жалпақ аяқтың себептеріне, бұзылу дәрежесіне және алдын алу шараларына байланысты мәселелер. Оқушылардың өздері салауатты имидждің қажеттілігін анықтайды.

Мета-пәндік ішкі және жеке байланыстарды қолдануды қамтитын өмір және практикалық бағыт.

Осы зерттеу жобасы барысында шығармашылық қабілеттер, уақытты ұтымды пайдалану, зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін қою, салауатты өмір салтын жүргізу туралы жобалардың тақырыптарын сауатты таңдау қабілеттері анықталады.

Сыныптан тыс жұмыста жобалық қызметті пайдалану сонымен қатар оқушылардың жеке ерекшеліктері мен бейімділіктерін ескере отырып, интеллектінің, шығармашылық қабілеттерінің, қажетті дағдыларының дамуын ынталандыратын тиімді құрал болып табылады.

Сабақтан тыс уақытта жүзеге асырылатын "Менің портфелім" жобасы жеке де, топтық та болуы мүмкін. Бұл жұмыс барысында тірек-қимыл жүйесінің қалыптасу факторлары және ауырлықты киюге және бөлуге байланысты ауыр аурулар зерттеледі. Оқушылар оқу аптасының әртүрлі күндеріндегі оқушы пакетінің (портфель, рюкзак)

массасын, кітаптардың, керек-жарактардың массасын өлшейді. Әр түрлі жастағы және сыныптағы оқушыларда санитарлық-гигиеналық мазмұн өткізіледі.

Дұрыс таңдалмаған портфолионың салдары және оны бір иыққа тағу үшін пайдалану талқыланады. Нәтижесінде оқушылар мен ата-аналарға арналған портфельді таңдау бойынша ұсыныстар беріледі.

Сауалнама ақпарат жинау ретінде "дене шынықтырудың тірек-қимыл жүйесінің қалыптасуына әсері" жобасында қолданылады. Бұл жобада студенттер "гиподинамия", "қалып" анықтамаларымен танысады.

Позаның бұзылуының алғышарттары және олардың алдын-алу талқыланады.

"Адам және оның денсаулығы" бөлімін зерттеу жас кезеңіне сәйкес келеді, онда жеке өмір салты қалыптасады, бір жағынан артықшылықтар мен бейімділіктер арасындағы тепе-теңдік қалыптасады, ал қоғамның қажеттілігі басқа. Сыныпта да, сабақтан тыс уақытта да зерттеу қызметін пайдалану өте тиімді оқушылардың интеллектін, шығармашылық қабілеттерін, қажетті дағдыларын дамытуды ынталандыратын құрал. Осылайша, педагогикалық процесс, жобалық қызмет негізінде құрылған негізгі мақсатқа қол жеткізуге мүмкіндік береді – мәдениет түлектерін салауатты және экологиялық тұрғыдан тәрбиелеу қауіпсіз өмір салты.

Библиографиялық тізім

1. Александрова В.П., Болгова И.В. Культура здоровья человека.- М.:ВАКО, 2015
2. Асмолов А.Г., Бурменская Г.В., Володарская И.А. Формирование универсальных учебных действий в основной школе: от действия к мысли.- М.: Просвещение, 2010
3. Звездина М.Л. Проектное обучение как способ формирования у школьника готовности вести здоровый образ жизни//Биология в школе. - 2016. -№5
4. Суматохин С.В. Учебно-исследовательская деятельность по биологии в соответствии с ФГОС: с чего начать, что делать, каких результатов достичь//Биология в школе. - 2014. -№4
5. Федеративный государственный образовательный стандарт среднего (полного) общего образования. – Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 17 мая 2012 г. №413.

ӘОЖ 638.123.56

БАЛ АРАСЫНЫҢ ПАЙДАЛЫ ӨНІМДЕРІ

*Серікбай Балнұр, БГз-121 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Алдиярова А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазақстан Республикасында бал және тауарлы-балауыз бағытындағы табиғи және бал жинау шарттарына сәйкес мамандандырылған ара шаруашылығы ауыл шаруашылық өндірісінің филиалдары арасында лайықты орын алады. Бал арасы, тамақ өнімдері мен олар шығаратын дәрілік препараттардан басқа, шикізат - балауыз және кейбір салаларда қажет етілетін басқа да құнды өнімдер, энтомофилді ауылшаруашылық дақылдарының бірқатар кірістілігін арттыруда, жемдік шөптердің тұқым өндірісін дамытуда маңызды рөл атқарады.

Өнеркәсіптің дамуын жандандыру үшін, ара отбасыларының өсуін және дамуын ынталандыратын жаңа өнімдерді пайдаланудағы, аралардың денсаулығын қорғауды белсендіру және олардың өнімділігін арттыру маңызды болып табылады. Ақуыз, түрлі дәрумен және минералды компоненттері бар әртүрлі комплекстік стимуляторлары жалпы

метаболизмді жақсартатын, ағзаның қарсылығын арттыратын және профилактикалық түрде әрекет ететін заттар кіреді. Қазіргі уақытта көптеген ынталандырушы тамақтандырулар кеңінен қолданылады, олар негізінен табиғи жағдайдағы ара отбасыларына ұсынылады [1]. Алайда жылыжайларда стимуляторларды пайдалану бойынша зерттеулер өте аз [2]. Жылыжайларда биологиялық белсенді қосылыстардың жетіспеушілігі бар екенін ескере отырып, мұндай зерттеулер маңызды екендігін айтады.

Аралар мен дернәсілдердің ағзаларына түсетін минералды заттар жәндіктердің онтогенезінде маңызды рөл атқарады. Олар барлық биологиялық үдерістердің қалыпты дамуы үшін қажет: тіндердің құрылысы, фермент жүйелерін белсендіру, қоректік заттардың жұтылуы және қоршаған ортаның қолайсыз факторларына төзімділігі [3].

Жәндіктердің денесінде ең көп таралған элемент кальций болып табылады, оның ең көп мөлшері мальпигитті тамырлар мен орта ішектің эпителиясына болады. Айта кететін жәндіктің гемолимфі 0,3% кальцийден тұрады. Жоғары кальций құрамы осы заттың ағзада, мальпигитті тамырлар мен майлы ағзада жинақталуымен байланысты [4].

Хромның бал арасын өсіруге арналған оң әсері анықталды. Денедегі көмірсулар мен майлардың қалыпты алмасуы қажет. Органикалық хромның ең көп зерттелетін әсерінің бірі балды аралардың сыртқы факторларға төзімділігін арттырады.

В.В. Сторогова, Т.Н. Родионовтардың айтуы бойынша [5] қант шәрбатына селеніді енгізу жолының тиімділігі жоғары, ағзадағы майдың, қоректік заттардың жиналуына әсері бар, қыста және қыс мезгіліне беріктігі белсенді артты.

Ара отбасыларының дұрыс тамақтану мәселелері бал араларының организмінің физиологиялық және биохимиялық сипаттамаларын зерттеместен бұрын қарастыру мүмкін емес. Аралардың дене салмағы дернәсіл кезеңінен, жасынан, жұмысынан және жыл мезгілінен бастап азықтандыруға байланысты [6]. Күзгі аралар, жазғы аралардан ауыр, олардың денесінде құрғақ заттың саны айтарлықтай артады. Егер күзде аралардың салмағы жазға қарағанда 13-19% артып, құрғақ аралардың салмағы 16-26% артады [7]. Жұмысшы аралардағы құрғақ заттардың құрамы оларды өмірі ұзарады, ал олардың бастапқы кезеңінде аралардың салмағы айтарлықтай төмендеуі байқалады [8].

Зерттеу нәтижелері. Бал арасы (*Apis mellifera*) нағыз немесе асыл аралардың (*Apis*) субфамилиясына жатады. Аралар-өте күрделі қауымдастық құрылымы бар қоғамдық жәндіктер. Әр ұяда шамамен 50 мың ара бар және олардың әрқайсысы аралар отбасында өз рөлін атқарады. Өмір сүру барысында жиналған балшырындардан аралар оларға тамақ ретінде қызмет ететін бал шығарады.

Нектар-бұл гүлдің шырындары шығаратын тәтті сұйықтық. Ол негізінен сахароза, глюкоза және фруктозаның Сулы ерітіндісінен тұрады. Аз мөлшерде нектар құрамында белоктар, каротин, органикалық қышқылдар, эфир майлары, дәрумендер, минералды қосылыстар, гормондар бар. Бал аралары нектардың ең көп мөлшерін жинап, ұяларына әкеледі. Нектар мөлшері мен ондағы қанттың мөлшері өсімдік түріне, ауа-райына, топырақтың құнарлылығына, тәулік уақытына байланысты.

Теруші аралар көбірек шырын шығаратын өсімдіктерге артықшылық береді. Оларды әдетте барлаушы аралар табады. Олар коллекторларға сигнал береді және олар тез арада ең шырынды гүлдерге ауысады. Ара өзінің "бал" зобын нектармен толтырмас бұрын көптеген гүлдерге барады. 1 кг нектар жинау үшін ара 4-5 мың ұшып, 120-150 мың гүлге баруға мәжбүр. Бұл жағдайда аралар ұясының айналасында 12 км² аумақты айналып өтеді. Линден, от, ара сияқты шырынды өсімдіктердің гүлденуі кезінде аралар Отбасы күніне 25 кг-ға дейін шырын жинай алады.

Балауыз-аралардың балауыз бездерінің өнімі. Бұл өте күрделі процесс, оның барысында ара ағзасында белгілі бір ферменттердің болуы қажет. 1 кг балауызды өндіру үшін шамамен 3,4 кг бал жұмсалатыны анықталды. Бір маусымда аралар отбасы 0,5-3 кг, сирек балауыз алады және оны құрылыс мақсатында пайдаланады.

Табиғи балауыз кристалл тәрізді құрылымға ие, 60-68 градус температурада ериді, жағымды бал иісі бар, ол қызған кезде күшейеді. Балауыз шыққан кезде оның түсі ақ

болады, бірақ содан кейін прополис пен тозаң пигменттерінің әсерінен балауыз сарыға айналады.

Ара немесе ара наны-бұл қосымша өңдеудің арқасында ара табанынан алынған өнім. Жиналған тозаңды аралар бал ұясына салады, тығыздалады, сілекей бездерінің секрециясы қосылған бал мен нектар қоспасымен құйылады, герметикалық түрде тығындалады. Әр түрлі микроорганизмдердің әсерінен ашыту нәтижесінде перга, жағымды тәтті және қышқыл дәмі бар қара қоңыр өнім алынады

Өсімдік тозаңы-гүл пистилін қоршап тұрған тозаңқаптарда кездесетін өте ұсақ ұнтақ. Бал арасы жинаған және оның бездерінің құпияларымен желімделген тозаң ара табаны деп аталады. Ара табанын алу үшін омарташылар ұяның кіреберісіне арнайы құрылғы орнатады және араның "олжасының" бір бөлігі онда қалады

Нәтиже. Балдың пісуі үшін үнемі желдету қажет. Ол ұяның түбінде және қабырғаларында қатар-қатар отырған ара қанаттарының жылдам және үздіксіз соғуы арқылы қамтамасыз етіледі. Артық суды кетірудің толық процесі 6 күнге созылады. Әйтпесе, 2 аптаға дейін. ¼ Толтырылған жасушаларда бал ¾ толтырылған жасушаларға қарағанда 2 есе тез піседі. Дайын болған бал жетілген деп аталады. Егер балдың ылғалдылығы 20% - ға дейін төмендесе, онда ол пісіп, аралар оны инстинктивті сезінеді. Олар бал ұясын жұқа балауыз қақпақтарымен жабады-осылайша олар оны сақтайды. Ауа бітелген ұяшыққа енбейді, ылғал кірмейді. Сондықтан ол аралар оған қажеттілік болғанша сақталады. Құрамында фруктоза көп бал глюкоза мен басқа да жоғары қантқа қарағанда сұйық болады.

Библиографиялық тізім

1. ГОСТ-19792-2001. Мед натуральный. НИИ пчеловодства. –Минск, 2001.
2. ГОСТ Р 52741-2007 Премиксы. Определение содержания витаминов методом капиллярного электрофореза в модификации исполнителей. М.: Стандартиформ, 2007.
3. Аветисян Г.А., Черевко Ю.А. Пчеловодство. //М.: ИРПО, изд. Центр Академия, 2011. -320с.
4. Аветисян Г.А., Черевко Ю.А. Пчеловодство: Учеб. для нач. проф. образования. М.: Академия: ИРПО, 2001.-313с.
5. Агарков Н. Повышать эффективность производства // Экономика сельского хозяйства.-№3. – 2009
6. Архипов В. Собственность и формы хозяйствования в АПК Экономика сельского хозяйства России.-№10. – 2000.

ӘОЖ 631.521

СТУДЕНТТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ИНКЛЮЗИВТІ ТӘСІЛІ ЖАЛПЫ КӘСІПТІК ПӘНДЕР ҚҰРАЛДАРЫМЕН

*Барат Алтынай, ХМ – 122 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Аширбаева С.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Инклюзивті білім беру-әлемнің көптеген елдеріндегі арнайы білім беру жүйесін реформалаудың негізгі бағыттарының бірі. Реформаның мақсаты-кемсітусіз білім алу құқығын іске асыру. Трансформацияның негізі арнайы білім беру жүйелері және білім берудегі инклюзивті тәсілдерді дамыту халықаралық құқықтық аспектілерге жатады.

М. С. Астойнц, И. Г. Россихинаның пікірінше, инклюзивті білім беру-бұл жүйелілікті, дәйектілікті, үздіксіздікті және оны жүзеге асырудың кешенді тәсілін талап ететін ұзақ мерзімді стратегия. Инклюзия оған сәйкес келетін білім беру бағдарламасы арқылы білім беру процесінің әрбір объектісін процеске тартуды көздейді сондай-ақ жеке білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру, арнайы жағдайларды қамтамасыз ету және қазіргі кезеңде инклюзия жүйенің дамуындағы жетекші үрдіс болып табылады деген қорытынды жасайды бүкіл әлемдік қоғамдастықтағы білім [1].

Мүмкіндігі шектеулі жандарға инклюзивті білім беру-қазіргі заманғы білім беру практикасын дамытудың негізгі үрдістерінің бірі. Ресейде жылдам қарқынмен таралған процестер интеграциялар отандық дефектология ғылымында осы бағыттағы теориялық тәсілдерді, сондай-ақ осы саладағы эксперименттік зерттеулерді дамытудан озып кетті. Оның ішінде мәселе зерттелмеген болып шықты инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істейтін педагогтердің кәсіби құзыреттілігі.

Кәсіби білім беру ұйымдары ұсынатын ұйымдастыру нысандарын, бағдарламалық және әдістемелік материалдарды талдау мұғалімнің профессиограммасы әлі әзірленбегенін көрсетеді

инклюзивті білім беру, мұғалімдерді кәсіби қызметтің жаңа жағдайларына дайындаудың оңтайлы формалары мен мерзімдері, оның мазмұны, оқу-әдістемелік материалдары және т. б. анықталмаған. [2].

Қазіргі жағдайда білім берудің басым міндеттерінің бірі мүгедек адамдарды оқытуда инклюзивті тәсіл болып табылады. Ол орта кәсіптік мекемелерде оқуға ынталандырылған студенттер үшін ерекше өзектілікке ие болады, бірақ сонымен бірге барлық деңгейдегі студенттерге арналған жалпы бағдарламаларды игеруде белгілі бір шектеулерге ие.

Білім берудегі инклюзивті тәсіл білім беру процесінің барлық қатысушыларына жоғары талаптар қояды. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттерден ол күштердің - тұлғаның психологиялық және зияткерлік ресурстарының төтенше шиеленісін талап етеді; шартты түрде дені сау студенттерден - түсіністік, төзімділік, көмек көрсетуге дайын болу, студенттері бар топтарда жұмыс істейтін оқытушылардан мүмкіндігі шектеулі денсаулық, - кәсібилік, арнайы білім, ерекше жеке қасиеттер.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы студенттерді инклюзивті кәсіптік даярлау бағдарламасын іске асыратын базаларда зерттеу жүргізудің өзектілігін анықтады «топографиялық анатомия негіздері бар адамның анатомиясы мен физиологиясы» пәнін зерттеу мысалында көру қабілетінің бұзылуы.

Көру қабілеті нашар мүгедектер қатарынан мамандарды сапалы даярлауды қамтамасыз ету үшін колледжде оқу-әдістемелік және материалдық - техникалық база құрылды: «сөйлейтін» бағдарламалары бар компьютерлер орнатылды;

Оқу құралдары, модельдер, муляждар мен аудио жабдықтар сатып алынды.

Зағип және нашар көретін студенттерді оқытуда студенттердің бойында қалыптасып қана қоймай, мұғалімнің жеке басына ерекше назар аударылады қажетті кәсіби білім, Дағдылар мен дағдылар, сонымен қатар оларды қоғамға бейімдеу.

Сабақ барысында оқытушы көру қабілеті бұзылған студенттерде әртүрлі оқыту әдістерін қолдану арқылы кеңістіктік түсініктер қалыптастырады: репродуктивті-иллюстрациялық, ішінара іздеу, проблемалық.

Жалпы кәсіптік пәндер бойынша оқу материалын қабылдау мүмкіндіктерін кеңейту үшін студенттерге келесі блоктарды қамтитын дыбыстық Оқу құралдары ұсынылады:

- отандық және шетелдік әдебиеттердің Жаңа деректерін ескере отырып, оқу тақырыбы бойынша қысқаша жалпыланған мәліметтерді қамтитын ақпарат блогы;

тақырыптың негізгі сұрақтары мен өзін-өзі бақылау мәселелерін қамтитын бақылау-Оқу картасы түрінде ұсынылған аудиториядан тыс дайындыққа арналған тапсырмалар;

- оқытушы мен студенттердің Болашақ іс-әрекеттерін, олардың педагогикалық негіздемесі мен мақсаттарын көрсететін аудиториядағы жұмыс жоспары;

-тақырыпты зерттеу бойынша әдістемелік нұсқаулар, олар студенттердің бедерлі және тегіс дөңеспен жұмыс істеу кезіндегі іс-қимыл алгоритмдері болып табылады үлестірме материалмен;

- студенттерге сабаққа дайындықтың соңғы кезеңінде өз білімдерін дербес және объективті бағалауға мүмкіндік беретін тест тапсырмалары;

- студенттердің білімін бақылау үшін қолданылатын морфофункционалды міндеттер, олар осы тақырыпты қабылдаудың тұтастығын анықтауға, клиникалық ойлауды қалыптастыруға мүмкіндік береді [3].

Осыған байланысты, зерттеуде инклюзивті тәсілді қолдануды ескере отырып жалпы кәсіптік пәндер бойынша келесі нәтижелер алынды:

- орташа балл-3,9-4,1;

- сапалы үлгерім –85-87%;

- себепсіз сабақтарды өткізіп жіберу;

- оқу уақытының 5% - дан аспайды;

- пән бойынша үлгермеген студенттердің болмауы;

- студенттердің оқу-зерттеу жұмысына белсенді қатысуы (жыл сайын түрлі деңгейдегі конференцияларға қатысу, студенттердің 20% пәндік үйірме жұмысына белсенді қатысу);

- сабақтарда жайлылықтың жоғары деңгейі;

- оқу сабағында студенттердің қанағаттанушылығын арттыру (сауалнама нәтижелері бойынша).

Осылайша, «топографиялық анатомия негіздері бар адамның анатомиясы мен физиологиясы» пәнін оқыту барысында әр органның құрылымы мен функциясының өзара тәуелділігі, әртүрлі органдар мен жүйелердің, ағзаның және сыртқы ортаның байланысы, логикалық кондиционер және барлық процестердің материалдық сипаты айқын көрсетілген.

Библиографиялық тізім

1. Введенская Н.А. Особенности методического обеспечения дисциплины «Анатомия и физиология человека с основами топографической анатомии» при обучении студентов-инвалидов по зрению // Молодой ученый. – 2016. - № 16.1 (120.1). – С. 3-4.

2. Инклюзивное образование: методология, практика, технологии: Материалы международной научно-практической конференции (20-22 июня 2011, Москва) / Моск. гор. психол.-пед. ун-т; Редкол.: С.В. Алехина и др. - М.: МГППУ, 2011. – 244 с.

3. Чеканушкина Е.Н., Михелькевич В.Н., Шинкаренко О.В. инклюзивный подход к обучению студентов по дисциплине «Физическая культура» // Молодой ученый. – 2016. - № 16.1 (120.1). – С. 60-63.

ӘОЖ 638.15

АРА ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТҮРЛІ АУРУЛАРЫМЕН ЗИЯНКЕСТЕРІ

*Избасар Жансая, БГҒ-121 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Алдиярова А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Ара шаруашылығы – ауыл шаруашылығының өндіріс саласының бірі, оның даму деңгейі энтомофильді дақылдардың шығымдылығын арттыруға, диеталық және

биологиялық белсенді тағам өнімдеріне халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға, сондай – ақ жер шарындағы табиғи биоценоздарды сақтауға байланысы бар.

Аралардың инвазиялық (паразиттік) аурулары жануарлар патшалығына жататын патогендерді тудырады. Біріншісі – ішкі органдар жасушаларының ішкі бетіне немесе бетінде пайда болады. Көп жасушалы жануарлар қуыста немесе аралар денесінің бетінде паразиттейді. Бұл паразиттердің арасында дөңгелек құрттардың және түрлі артроподтардың дернәсілдері бар. Соңғысына (Acarina) кенелерін, (Insecta) ересек жәндіктер мен дернәсілдерді жатқызады. Кенелердің денесі әдетте біртекті немесе бірқалыпты, ересектер (имаго) 4 (сирек 2) жұп буын, дернәсілдерден 3 жұп бар. Имаго жәндіктерінің денесі бас, кеуде және ішке бөлінген; кеудеге 3 жұп аяқпен бекітіледі; олардың дернәсілдері құрт тәрізді, буындалған, аяқтары жоқ [1].

Осы патогендіктердің табиғатына қарай, олар гельминтоз, арахноз және эндомоз ауруларын туғызады. Аталған аурулардың қоздырғыштары аурудың және жекелеген мүшелердің дене қуысының мазмұнын микроскопиялау арқылы немесе дернәсілдерді, балаңқұрттарды, ересек аралардың бетіне мұқият қарап, магнитті шыны немесе ашық көзбен пайдалану арқылы анықталады.

Варроатоз – бұл ара отбасыларының өлімімен бірге жүретін ең кең таралған және қауіпті аурулардың бірі. Бұл ара отбасыларының, дернәсілдерінің және балаңқұрттарының *Varroa jacobsoni* кенесінен туындаған инвазиялық ауруы.

Соңғы жылдары варроатоз бен басқа да себептердің әсерінен елдегі ара отбасыларының саны айтарлықтай төмендеді [2].

Осыған байланысты, бірқатар аймақтарда энтомофилді дақылдардың тозаңдануы үшін ара жетіспеушілігі байқалады, бұл олардың астық өнімділігінің төмендеуіне әкеледі. Сонымен қатар, көптеген шаруа қожалықтары мамандандырылған омарталардың болмауына байланысты пайдаланылмайтын бал және басқа да ара шаруашылығы өнімдерін өндіру үшін қолайлы жағдайларға ие.

Сондықтан барлық жерлерде ара отбасыларына деген үлкен қажеттілік бар, өйткені шағын және жеткілікті қуатты оңтүстік мамандандырылған асыл тұқымды шаруашылықтар осы сұранысты қанағаттандыра алмайды [3].

Ара ауруларының эпизоотикалық жағдайы бұрынғысынша жоғары болып табылады және ара ауруларын диагностикалау, алдын – алу және емдеудің қолданыстағы құралдарын мен жаңа әдістерін одан әрі жетілдіруді талап етеді [4].

Варроатоз – бұл *Varroa Jacobsoni* кенесі тудыратын инвазиялық ауру. Ресей мен басқа елдердің омарталарында кеңінен таралған. Ол ара шаруашылығына үлкен зиян келтіреді. Осыған байланысты мал дәрігері мен зоотехник маманына аралардағы осы зиянкестердің даму ерекшеліктерін, ауру диагнозын және оған қарсы күрес жүргізудің шараларын білуі қажет.

Ұрғашы кененің түсі қоңыр немесе қара қоңыр – ара денесінде оңай анықталады әсіресе ара мен аталық балаңқұрттардың ақ түсінде айқын көрінеді. Денесі қатты қаңқаланған, сыртқы бағыты тегіс, көлденең сопақша, арқа жағы дөңес, 1,0 – 1,7*1,50*1,09 мм өлшемді құрайды. Сыртқы қалқаны денесінің бүкіл ұзындығында орналасқан, жіңішке түрінде қалың бұқтыруы бар, спиральды қисық қалқаншалары кененің дернәсіл мен пілләнің, жабық ұяшықтарда қозғалысын жеңілдетуі мүмкін. Ұрғашыларда мықты төрт жұп алты қолды аяқтары бар, олар араға немесе басқа затқа мықтап бекітілген. Ара ұясының ішінде аналықтың жылдам қозғалысын қамтамасыз етеді. Варроа аналықтары химиялық, механикалық және гигротермиялық қоздыруларды қабылдайтын сезім мүшелерінің күрделі жүйесіне ие. Кенелердің негізгі бағдарлау жүйесі – алдыңғы аяқтар. Олардың табандарында арнайы сезім мүшелерінің – сенсилыя, орталық жүйке жүйесі өсінділермен байланыстырылған жиынтығы бар [5].

Аналық кенелерінде тыныс алу түтіктер жүйесі қатты дамған, дененің екі жағында демтесік (стигм) ашылады. Түтіктер ішінара, 1/3 бөліктерге қосылған, қалғандары бос және жылжымалы. Тыныс алу аппаратының бұл ерекшелігі әртүрлі газ режимдерінде

(көміртек қышқылының жабық ұяшықта артылуы, кәрезде және араға ұшқанда жоғары аэрация кезінде) кененің өмірімен байланысты. Ара мен аталықтардың денесін, аналық араларды сирек варроа кенесінің аналықтары паразиттейді, аталықтары аналықпен жанақаннан кейін аралардың ұяшықтарында, солайшы аталық дернәсілдерде өліп кетеді. Ара денесіндегі кененің – бас және кеуде қуысы, кеуде және іш қуысы, сондай-ақ алғашқы үш ішектің сегменттері арасында мекен етеді.

Варроа кенесінің ересек аналықтары дернәсілдердің гемолимфінде, ара балаңқұрттарында, аталық және аталықтарымен қоректенеді, ағзаны жүдетіп, әсіресе ақуызды, ақуыз ашығуына алып келеді. Аралардың тұтастай жабық терілерін үздіксіз бұзады және олардың гемолимф ағынына гафниоза, еуропалық шірікті, паратифтік қызбаның, септициннің және басқа қоздырғыш аурулардың енуіне жағдай жасайды. Варроатозды аралар бактериялық аурулармен ауыратын жағдайларда аралас инфекциядан және шабуылдардан өлу күрт артады.

Ара балаңқұрттарының варроатозды жұқтырғандағы тірі салмағы, дені сау балаңқұрттармен салыстырғанда 3 – 6 мг – ға дейін төмендейді. Мұндай балаңқұрттардан пайда болатын аралар сау аралардан 0,5 – 1,1 мм-ге дейін қысқа болады. Ауру араларда қанаттардың солуы (қанатсыздық), іштің және кеуде пішінің өзгеруі байқалады. Аталықтардың аналықпен жанасу мүмкіндігінің болмауы байқалады. Варроатозға ұшыраған отбасының ұрықтылығы азаяды. Варроатозбен ауыратын аралардың өміршеңдігі 1,4 – 1,8 есе төмендейді. Аурудың ілеспе белгілері: ара балаңқұрттары мен дернәсілдердің ұядағы ұшаржай тақтасында пайда болуы, араларда тірі варроа кенелерін анықтау. Қыс кезеңінде аурудың клиникалық белгілері отбасылардың алаңдаушылығын тудырады, аралар ұядан ұшып, қыстау қабатында өледі. Ауырған отбасыларда ұяның төменгі жағында көптеген өлі аралар мен кенелер жиналады.

Аталықтардың дернәсілдерге қарағанда зақымдануы 14,3 есе жоғары. Аталық қуыршақтарда 20 – ға дейін, ал ара қуыршақтарында 12 үлгіге дейін әр түрлі дамудағы кенелер табылған [6].

О.Ф. Гробов және басқалар көктемде варроа кенесінің аналықтары сыртқы факторларға төзімділігі аз екенін жазады. Кенелердің жазғы буыны сыртқы факторларға (температура мен ылғалдылық жағдайларына) өте төзімді. Варроа аналықтары 23°C температура мен 85% және 3 күн 35°C температурада салыстырмалы және 50% ылғалдылықта 9 күнге дейін өмір сүре алады. Кейбір аналықтар 18 күн бойы балаңқұрт қабықтарының қалдықтарымен, ал 90 күн бойы 20°C температурасында ұяшықтағы жабық дернәсілдермен өз өмірлерін сақтайды. Жаз мезгілінде аналықтар бос ұяшықтарда 7 күн, ал ашық түсті кәрездерде -6-7 күн, кәрезде ашық дернәсілдермен – 15, өлі аралар, аталықтар және қуыршақтарда – 11 күн, балауызды – балтозаң қақпағында – 9 күн, 10-30°C төмен температурада – 48-72 сағат өмір сүреді [7].

Қауіпті аймақта емдеу-профилактикалық іс-шараларды уақтылы анықтау үшін ауруды кешенді (клиникалық және зертханалық) және белсенді маусымда үнемі тексеріп отыру қажет.

Варроатозға күдік туындаған жағдайда, ветеринарлық лабораторияға қысқы кезеңде омартадан өлі аралар мен ұя түбінен 200 г-нан кем емес балауызды қақпақшалар, көктемде - 3*15 см-лі жиекшенің төменгі жағындағы кәрездердегі ара дернәсілдері, сондай – ақ жазғы және күзгі кезеңдерде омартадағы отбасыларының - 10% -дан асса ұяның ортасындағы 50-100 дана тірі араларды немесе жабық дернәсілдерді (ара немесе аталық).

Бұл жағдай жерді мелиорациалаудың және өсімдік шаруашылығын химияландырудың қарқынды дамуы жабайы энтомофаунаның едәуір төмендеуіне әкеліп соқтырады, бұл қауіпті болып келеді. Бұл жағдайда ғана ара шаруашылығын жедел дамыту тек энтомофильді дақылдардың тозандандырғышының жетіспеушілігін өтейді және олардың өнімділігін ауылшаруашылық өндірісін қарқындату үшін заманауи талаптарға сай деңгейде сақтауға болады

Библиографиялық тізім

1. Жеребкин М.В. Современные методы борьбы с варроатозом. Пчеловодство, 1978, В 5, с. 15-16.
2. Коптев В.С., Харченко Г.И. Болезни пчел // Москва. Росагропромиздат. 1989. С.27-28.
3. Содов А.В. Лечение пчел и условия жизнедеятельности варроа яacobсони // Ветеринария. 1981. №4.С.47-50.
4. Аветисян Г.А. Пчеловодство. М.: Колос, 1975, с. 60.
5. Галтеев В.И. Болезни пчел: Справочнику1986. С.56-64.
6. Ланге А. Б., Нацкий К.В., Таций В.М. О некоторых особенностях биологии клещей Варроа яacobсони паразитов пчел. - В сб.: МОИП: Варроатоз пчел. М.: Наука, 1977а, с. 13-16.
7. Гробов О.Ф. Варрооз (варроатоз) пчел. В кн.: Варроатоз - болезнь медоносной пчелы. Бухарест: Апимондия, 1977, с. 49-73.

ӘОЖ 631.521

БИОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ САҚТАУ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАНУАРЛАР ДҮНИЕСІНІҢ АЛУАН ТҮРЛІЛІГІ

*Кузембаева Самал, БГз-120 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Аширбаева С.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Генофондтың биологиялық әртүрлілігін сақтау мәселесі жануарлар, өсімдіктер, топырақ ресурстары және олардың соңғы уақытта пайдалану негізгі әлемдік бірі болды

басымдықтар. Кез-келген биологиялық түрдің жоғалуы емес екенін есте ұстаған жөн тек қазіргі кездегі қоғамның экономикалық мүдделеріне зиян келтіреді, бірақ болашақ ұрпақ үшін және жалпы алғанда орны толмас шығындарға әкелуі мүмкін, Жердің биосферасы үшін. Мәселен, қазіргі экологиялық дағдарыс жағдайында жануарлар мен өсімдіктер әлемін сақтау мәселесі әсіресе өзекті.

Ол көптеген елдер қабылдаған талаптарға сәйкес келеді, соның ішінде Қазақстан, "биологиялық әртүрлілік жөніндегі конвенциялар" (1992) [3]. Сондықтан, бұл мәселе біздің республикамызда басымдық ретінде айқындалған "Экология және табиғи ресурстар" ұзақ мерзімді стратегиясының бағыттары, Ел Президентінің халыққа Жолдауына сәйкес әзірленген Қазақстан - "Қазақстан-2030".

Табиғи ресурстар, оның ішінде жануарлар, ұлттық байлық туған өлке, елдің материалдық әл-ауқаты мен өркендеуінің негізі. Сонымен, мысалы, жануарлар әлемі маңызды компоненттердің бірі болып табылады биосфералар, биоценоздар құрамындағы үлкен үлес салмағын алып, оларды анықтайды тұрақтылық және өмір сүру ұзақтығы. Жабайы жануарлардың генофонды Қазақстан бірегей, өте бай және алуан түрлі: тек жер үсті омыртқалы жануарлардың 845 түрі бар, омыртқасыздар - 100 мыңнан астам қазіргі уақытта олардың жартысынан азы белгілі. Туралы омыртқалы жануарлар республикада сүтқоректілердің 180 түрі, 500-і белгіленген құстардың түрлері, бауырымен жорғалаушылардың 49 түрі, қосмекенділердің 12 түрі және балықтардың 104 түрі.

Қазақстанның зоологиялық әлеуеті оның географиялық әлеуетімен түсіндіріледі (Еуразия орталығы), аумағының кеңдігі (ауданы - 272 млн. га), Ландшафттардың ерекше

эртүрлілігі (құрғақ субтропиктен және ыстықтан таулы тундралар мен мұздықтарға дейінгі шөлдер) және фауна генезисінің ерекшеліктері.

Республиканың жабайы табиғатының көптеген түрлері объектілер болып табылады аңшылық кәсіпшілігі, бағалы улы өндірушілер, табиғи зиянды омыртқасыздар санын реттеушілер, топырақ түзушілер, өсімдіктердің тозаңдандырғыштарымен, сондай-ақ табиғи өсімдіктердің жалпы жай-күйінің сәрсенбі.

Қазақстанның нарықтық экономикасы жағдайында, әсіресе, маңызды мән жастар мен өскелең ұрпақ үшін табиғатты қорғау тәрбие және білім беру. Осыған байланысты жаңаның қажеттілігі туындады. Экологиялық дүниетаным және дайындықтағы ойлау қазіргі заманғы білімі бар жоғары білікті педагогтар экология және табиғатты пайдалану салалары. Жануарлар мен өсімдіктердің биоэртүрлілігін сақтау үшін біз ең көп деп санаймыз мақсатқа сай оқу-педагогикалық қызметі: мектеп және биологиялық және экологиялық білім беру бойынша ЖОО бағдарламалары, педагогтар мен оқушылар үшін оқу-әдістемелік материалдарды әзірлеу жануарлар дүниесінің биоалуантүрлілігі және оны республикада сақтау проблемасы.

Мектептегі білім беру жүйесінде биология курсы үлкен рөл атқарады өскелең ұрпақты дамыту және тәрбиелеу: жалпы білім беруде мәдениет және шығармашылық тұлға, оқушылардың өз жауапкершілігін сезінуі жер бетіндегі тіршілікті сақтау үшін қоғам алдында [1]. Биология пәніне биологиялық және экологиялық білім берудегі жетекші орын, ал табиғат туралы ғылыми негізделген білімді қалыптастыруда, оның антропогендік трансформациямен байланысты проблемалар туралы табиғи ландшафттар. Демек, биологиялық білім оқушылардың экологиялық проблемаларды түсінуі мен түсінуінің негізін құрайды.

Қазіргі уақытта экологиялық білім ретінде қарастырыла бастады адам өмірінің қажетті элементі.

Әдетте, балалардың экологиялық мәдениетін тәрбиелеудің басталуы өз өлкесінің, қаласының, ауылының аумағын зерделеу процесінде қаланады, қорғалатын табиғи аумақтармен, жануарлармен және өсімдіктермен танысу, Қызыл кітапқа енгізілген. Экологиялық маңызды жұмыс мектеп оқушыларын тәрбиелеуді хайуанаттар бағы жүзеге асырады тақырыптық сияқты білім беру іс-шаралары "құстар күні", "табиғатты қорғау күні", "планетадағы көршілер" және т. б. Мерекелер. Мұндай іс-шараларды дайындау кезінде оқушылар толықтырады, тереңдетеді және экология саласындағы, сондай-ақ жекелеген аспектілер бойынша білімдерін кеңейтеді қоршаған ортаны қорғау. Жануарлардың биологиялық эртүрлілігін зерттеу оқушылар арасында туған өлкенің экологиялық проблемаларына қызығушылықты арттыру.

Табиғи орта мен жануарлар әлемінің жай-күйін зерттей отырып, оқушылар тәжірибеде алған теориялық білімдерін қолданады, тәжірибе жүргізуді үйренеді, нәтижелерді талдау және рәсімдеу. Өкінішке орай, мұндай зерттеулер экологиялық жұмыстың жаппай тәжірибесінде тиісті орын алмайды біздің республикада оқушыларға білім беру. Негізгі себептері: жетіспеушілік арнайы әдебиеттер мен әдістемелер [4], қажет болмауы мұғалімдердің осы іс-шараны өткізуге дайындығының төмен деңгейі жұмыс. Рас, мұғалімдер табиғатты қорғауға көп уақыт бөледі оқушылар. Олармен бірге орманға экскурсиялар, табиғаттың ерекше орындары бар жергілікті жануарларды зерттеу мақсатында мектептерде "күндер" ұйымдастырылады құс үйлерін, шұңқырларды және т. б. ілу арқылы" құстардың " мұндай байланысы сыныптан тыс және сыныптан тыс жұмыстар қалыптасу шарты ретінде жүзеге асырылады жануарлардың биологиялық эртүрлілігі туралы білім. Оқушылар мұны білуі керек жануарлар әлемінің эртүрлілігін сақтау көбінесе жағдаймен анықталады қоршаған табиғи орта. Антропогендік факторлар (жер жырту, ормандарды кесу, гидрокұрылыс, қоршаған ортаның ластануы, браконьерлік және т. б.) қазіргі уақытта ауқымнан асқан табиғи факторлардың әсері барған сайын әсер ете бастады табиғат және жануарлар ресурстары.

Мұның бәрі жабайы табиғат жағдайына әсер ете алмады. Бірқатар түрлер республикада Жануарлар қайтымсыз жоғалып кетті (Тұран жолбарысы, қызыл қасқыр, гепард).

Жануарлар әлемінің түрлердің әртүрлілігін жоғалту жақсы Республиканың Қызыл кітабында суреттелген. Бұл кітапқа барлығы 22,5% енгізілген республикада мекендейтін сүтқоректілердің биоалуантүрлілігі, түрлердің 11,4% құстардың әртүрлілігі, бауырымен жорғалаушылардың 20,4%, қосмекенділердің 25% және балықтардың 15,4%.

Мәртебе санаттары бойынша Қазақстанның Қызыл кітабының құрамын талдау көрсетеді, оған енгізілген омыртқалы жануарлардың төртінші бөлігі ғана қауіп төніп тұр (жануарлардың 9 түрі, 14 құс және 7 балық), бұл омыртқалы жануарлардың барлық биологиялық әртүрлілігінің шамамен 4% құрайды жануарлардың саны (28 түрі) екінші санатқа жатады-күрт санының азаюы [2].

Қорлауды тоқтату үшін тағы не істеуге болады жануарлар әлемінің биологиялық әртүрлілігі? Ең алдымен, қажет оқушылардың табиғатқа жауапкершілікпен қарауын тәрбиелеу. Әркім керек таза болу үшін жердегі барлық тіршілікті сақтау қажеттілігін түсіну бұл байлықты кейінгі ұрпаққа беру ар-ұждан. Экология керек қазіргі адамның және ең алдымен жас, тек өмірге келген адамның дүниетанымының бір бөлігі болу. Бүгінгі оқушы ертең болады біздің жеріміздің қожайыны, оның тағдырының шыңы. Және қаншалықты берік оның дүниетанымында экологиялық этиканың негізі қаланған жоқ жабайы жануарлар мен өсімдіктердің алуан түрлілігінің әл-ауқаты ғана емес, сонымен қатар жердегі барлық тіршіліктің болашағы.

Барлық Биоәртүрлілікті сақтаудың негізгі шаралары әлемдік тәжірибе куәландырады, келесі бағыттар бойынша жүру керек: - табиғи қорғалатын табиғи аумақтардың оңтайлы желісін құру биоценоздар. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жалпы алаңы.

Қазіргі уақытта Қазақстан 23101,5 мың га құрайды (ауданның 8,5% елдер). Бүгінде республикамызда 10 қорық, 12 мемлекеттік қорық бар табиғи парктер, 5 табиғи резерват, 51 қаумал, 26 ескерткіш табиғи биоценоздардағы жануарларды арнайы биоценоздардан тыс қорғау туған өлкенің қорғалатын аумақтарында; - жануарлардың тіршілік ету ортасын қорғау ластанудың барлық түрлері және басқа да қолайсыз антропогендік факторлар;- оқушыларды жануарлар әлеміне адамгершілікпен қарау рухында тәрбиелеу және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы оны қорғау идеяларын насихаттау.

Бүгінгі таңда биоалуантүрлілік мәселесі жеткіліксіз мектеп бағдарламасындағы көрініс. Мектеп түлектері жақсы таныс емес планета мен Қазақстанның биоалуантүрлілігі проблемасы, биосфералық функциялары тірі организмдер, олардың экожүйелердегі және қоршаған ортадағы рөлі, табиғаттың ерекше құбылысы ретінде биоалуантүрлілікке байланысты өмірдің тұрақтылығы.

Болашақта биология және экология курсына келесі қажеттіліктер туындады органикалық әлемнің алуан түрлілігін позициядан зерттеуге көзқарасты өзгерту биоалуантүрлілік, оның тұрақтылықты сақтаудағы маңыздылығын ашу және экологиялық сауаттылықты қалыптастырудың негізі ретінде биосфераның тұтастығы оқушылар мен қоршаған ортадағы мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу. Сонымен қатар, қазіргі уақытта биологиялық зерттеу әдістері жеткіліксіз мектептегі биология курсынадағы әртүрлілік.

Библиографиялық тізім

1. Бобылева Л.Д. Повышение эффективности экологического воспитания // Биология в школе.-1996, №3.

2. Ковшарь А.Ф., Переладова О.Б. Современное состояние и перспективы сохранения биоразнообразия фауны Казахстана и других стран региона Средней Азии // Материалы к международной конф. «Изучение и охрана разнообразия фауны, флоры и основных экосистем Евразии», М. - 1999.

3. Конвенция о биологическом разнообразии. Рио-де-Жанейро,- 1992.

4. Пушкарёва М.С. Методические основы изучения проблемы биоразнообразия в курсе биологии средней школы (региональный аспект): Дис. ...канд.пед.наук:13.00.02, Екатеринбург,- 2005

УДК 372.854.

«БЕЙМЕТАЛДАРДЫҢ ПЕРИОДТЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫ» ТАҚЫРЫБЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНЫП САБАҚ ӨТУ

*Жансая Бабаханқизи, студент
Тулешова К.Т., тех.ғ.к., Адинева
Шымкент университеті, Шымкент қ.
gulia, tulesh 123 @ mail.ru*

Аннотация. В данной статье мы рассмотрим формы и методы интерактивных методов, используемых обучающимися на уроках. Раскрыты такие аспекты, как появление возможности коренного изменения роли преподавателей путем внедрения в систему курсов различных интерактивных методов, возникших в связи с развитием современных технологий, и появление учителей не только как ментального склада, но и как руководителя самостоятельной творческой работы обучающихся

Ключевые слова: Әңгіме, сұхбат, бірлескентоп әрекеттер, интербелсенді, пікір.

Abstract. In this article, we will look at the forms and methods of interactive methods used by students in the classroom. Such aspects as the emergence of the possibility of a radical change in the role of teachers by introducing various interactive methods into the course system, which arose in connection with the development of modern technologies, and the emergence of teachers not only as a mental warehouse, but also as a leader of independent creative work of students, are revealed

Keywords: Ugime, sukhbat, birlesken ureketter, interbelsend, pikir.

Д.И.Менделеевтің периодтық жүйесінде бейметалдар тек $\frac{1}{5}$ бөлігін құрастырады. Бірақ табиғатта таралуымен олар бірінші орында тұрады. Бұл оқу құралда бейметалдардың жалпы сипаттамасы, табиғатта таралуы, алу жолдары және қасиеттері қарастырылған. Бейметалдардың ортақ қасиеттері аз, бірақ оларды бір бөлімде қарастыруға болады. Барлық бейметалдарға тән қасиеттерді анықтау үшін алдымен олардың Д.И.Менделеевтің периодтық жүйесіндегі орналасу ретіне көңіл аудару қажет және сыртқы электрон деңгейіндегі электрон санын анықтау керек.

Бейметалдар периодтық жүйенің оң жақ жоғары жағын ала орналасқан. Атом құрылысы жөнінен бейметалдардың ең сыртқы қабатында 4-тен 8-ге дейін электрондар болады, сондықтан олар электрондарды оңай қосып алып теріс зарядты иондарға айналады. Бейметалдар атомдарының сыртқы электрон деңгейіндегі электрон саны топ нөміріне сәйкес болады.

Бейметалдар адам және жануарлар өмірінде өте маңызды роль атқарады. Оттекті еске түсірсек, бұл элементсіз өсімдіктер де өспес еді. Басқа да бейметалдардың, мысалы: азот, көміртек, кремний, күкірт, галогендердің маңызы зор. Табиғатта хлордың әр түрлі қосылыстары кездеседі, бірақ ішіндегі ең маңыздысы натрий хлориді (ас тұзы). Хлор пестицидтер (дихлоран, хлорофос), еріткіштер (хлорбензол, төртхлорлы көміртек) алуда қолданылады. Полимерлық материалдар синтезінде фтордың орны жоғары, себебі фтордан химиялық тұрақты қосылыстар – фторопластарды синтездейді. Иод – антисептикалық зат. Бром анти-биотик ретінде (бромтетрациклин) медицинада

қолданылады. Күшті тотықтырғыштар ретінде бром мен иод әртүрлі синтездерде және заттардың анализдерінде қолданылады.

Күкірттің өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында маңызы үлкен. Күкірттің маңызды қосылыстарының бірі – күкірт қышқылы. Ол минералдық тыңайтқыштар өндірісінде қолданылады. Қандай қышқылды болса да тұзынан алғанда күкірт қышқылы қолданылады, қопарғыш заттар өндірісінде көп жұмсалады.

Азот ақуыздар құрамына кіреді, ал ақуыздар тірі жанның негізі. Көптеген азот қосылыстары тыңайтқыштар болып табылады. Азотты сонымен қатар бояулар, медициналық препараттар алуда қолданады.

Сутек изотоптары – дейтерий мен тритий атом энергетикасында маңызды роль атқарады (термоядерлік отын ретінде қолданылады).

Химиялық элементтердің таралуы. XIX ғасырда Г.Кирхгофф және Д.Бунзеннің спектрлік талдау әдістерін ғылымға ендіруі – қоршаған ортамызбен, аспан дүниеліктерінің құрамын анықтауға жол ашты. Аталған әдіспен күн құрамында жетпіске жуық элемент, оның ішінде сутек пен гелийдің басым екендігі анықталды. Ғарыш кеңістігінде ең көп таралған элемент ретінде сутекті (75%) және гелийді (24 %) атауға болады.

Жер бетіндегі тіршілік және өсімдіктер дүниесі негізінен 18 элементтен тұрады. Олардың қатарына оттегі, сутек, көміртек, азот, фосфор, күкірт жатады.

Көміртек органикалық (тас көмір, мұнайда, табиғи газдарда) және минералдық (көмір қышқыл газы, карбонаттар) түрлерінде кездеседі. Жер қыртысында таралуы жөнінен кремний оттектен кейінгі екінші элемент. Кремний литосфераның негізгі элементі, көбіне силикат, алюмосиликаттар құрамында болады. Литосфераның 12% -ын кремнезем (SiO_2) құрайды. Актив бейметалдар – галогендер табиғатта қосылыстар түрінде кездеседі, көбінесе сілтілік металдармен қосылыстар түзеді. Оттегі мен күкірт аралық металдар қосылыстарының құрамында болады. Оттегі тағы көптеген силикаттар, алюмосиликаттар құрамында, ал күкірт сульфаттарда кездеседі. Табиғатта азот атмосфералық азот түрінде кездеседі, бұл оның молекуласының тұрақтылығын дәлелдейді. Жер қыртысында азот селитралар түрінде ұшырасады. Тірі организмдердің сүйек қаңқаларында 26 %-ға дейін кальций фосфаты болады. Фосфор фосфорит $\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$, хлорапатит $\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3\text{Cl}$, фторапатит $\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3\text{F}$, гидроксилapatит $\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3\text{OH}$ түрлерінде кездеседі.

Жер қыртысында ең көп таралған элементтерге оттегі мен кремний жатады

Элементтер:	O	Si	H	C
Массалық үлестері, %:	49,5	27,6	1,0	0,15

Азоттың көп мөлшері ауа құрамында (78%) болады, сутегі космоста ең көп тараған элемент. Ал жер қыртысының 50%-нан астамы алюмосиликат, кремнезем және силикатқа келеді. Бейметалдардың көпшілігі тіршілікте маңызды роль атқарады.

Бейметалдар. Жалпы сипаттамасы. Табиғатта кездесетін бейметалдар саны металдармен салыстырғанда көп емес. Бейметалдар қатарына 22 элемент жатады: IA-сутек, VIIA-инертті газдар (He, Ne, Ar, Kr, Xe және Ra), VIIA-галогендер (фтор F_2 , хлор Cl_2 , бром Br_2 , иод I_2 , астат At_2), VIA- галькогендер (оттегі O_2 , күкірт S, селен Se, теллур Te), VA –пниктогендер (азот N_2 , фосфор P, мышьяк As), IVA –(көміртек C, кремний Si), IIIA- бор B. Сутек және гелий s –элементтер, ал басқа барлық бейметалдар р-элементтерге жатады. Топтың нөмірі өскен сайын негізгі топшаларда бейметалдардың саны артады. Сабақта әр түрлі карточкалар, көрнекіліктерді тиімді пайдалану, газет-журнал жаңалықтарын, теледидар көріністерін дұрыс қолдану арқылы оқушыларға көп нәрсені үйретіп, талдай білуге тәрбиелей аламыз. Уақыт өткен сайын сабақ үрдісін жетілдірудің жолдары мен әдістері үнемі өзгеріп, жаңаруда. Мәселен саралап оқыту, даралап оқыту, деңгейлеп оқыту, модульдік оқыту. Соның ішінде менің тоқталып кететінім «Орта мектептерде бейметалдарды интербелсенді тәсілмен оқыту әдістемесі».

Оқушылардың шығармашылыққа білетін арттырып, ынталандыру үшін сабақтарды мынадай жолдармен өткізуге болады:

- 1.Сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;
- 2.Сабақты түрлендіріп өткізу;
- 3.Сабақта оқушылар өздері жасаған суреттер, схемаларды пайдалану;
- 4.Техникалық құралдарды тиімді қолдану;
- 5.Сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

Сабақ жүргізу барсында интерактивті әдіс, тәсілдердің бірнеше түрлерін пайдаландым. Ерекшелігі: оқушылар сабақ мазмұнын өздерінің бұрынғы білімдерімен салыстырып байланыстырады. Оқушылар тақырып бойынша сұрақтар қалыптастырып, өз мақсаттарын айқындайды. Соның ішінде insert (ақпаратты таңдау) стратегиясы.

INSERT (АҚПАРАТТЫ ТАҢДАУ) СТРАТЕГИЯСЫ.

Бұл әдіс -тәсіл бойынша оқу материалы дайын күйінде берледі, мәтінді оқып отырып оның бір жақ шетіне немесе кесте түрінде жазылады.Бұл кезеңде оқушылар бейметалдар жайлы білгендерін өз беттерінше жеке-жеке толтырады. Берілген мәтінді түсініп, негізгі ойын жазады. Алғашқы қатарға бұрыннан білгендерін жазады, жаңа ақпаратқа өз түсінгендерін толтырады. «Білгім келеді» қатарын толтырғанда оқушылар бір-бірінен білмегендерін сұрайды, кейін ол қатарды мұғалімімен толықтырады.

Кесте 1-insert (ақпаратты таңдау) стратегиясы

«V»- білемін	«+» мен үшін жаңа	«-» басқаша ойлаймын	«?»түсінбедім тереңірек білгім келеді
“Бұрыннан білемін” Мұнда оқушылар сабақта кездескен бұрыннан білетін мәліметтерді келтіреді.	“Жаңа ақпарат” Бұл жерде оқушылар осы сабақта жаңадан білгенін жазады.	“Менің ойлағаным қайшы” Мұнда оқушылар бұрынғы білімдеріне қарама-қайшы сабақта келтірілген мәліметтерді келтіреді.	“Білгім келеді” Бұл бағанда оқушылар өздері келіспейтін немесе түсініксіз болған, тағы да білгісі келетін мәліметтің тұстарын жазады.

Химия пәнінде оқушыға интерактивті тәсілдерді меңгерту үшін стандарттық бағдарламаны игеруде оқушыны қалыптастырып, оны қызықтыру үшін сабақ берудің оңай жолдарын тәсілін табу мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Химия пәнінде интерактивті тәсілдермен өтудің мақсаты оқушылардың қызығушылығын арттырып, қоршаған ортаны қорғауға экологиялық сауаттылығын дамыту кезінде ішкі сезімін оятып, өзін танып біліп, кез келген әрекетке жауапкершілікпен, шығармашылықпен қарау деңгейіне жеткізу.Оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін интерактивті әдіс,тәсілдердің тиімді пайдасы бар. Бұл сабақтардың, дәстүрлі сабақтардан өзгешелігі топтап отырып, оқушылар жеке, жұпта, топта ойларын ортаға салып талдайды. Осы стратегияларды пайдаланса,студенттер өткізілген сабақтарда өз ойын анық айтып, өзін еркін ұстайды.

Библиографиялық тізім

- 1.Назарбаев Н. Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына. – Егемен Қазақстан, 2017, 27 мамыр.
2. Асхат Әлімов., Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орнында қолдану.оқу құралы Алматы 2013жж.
- 3..Әлімов А. Интербелсенді әдістердің практикумы. Алматы -2019ж..

4.Әбдіғұлова Б.Қ. Қазақстан тарихы сабақтарында оқытудың белсенді әдістерін пайдаланудың әдістемелік жолдары.-Алматы.,-ҚазҰПУ,2017.-93 б.

5..Қозғамбаева Г.Б. Тарихты оқыту әдістемесі. –Шымкент., -Нұрлы –бейне баспаханасы, -2018ж.

6.Молдағалиев Б., Махимова А. Сатқанова Г. Интерактивті оқыту әдістері. //Қазақстан мектебі -2019ж., №9.,

ӘӘЖ: 576.8-593.1

ЖАСӨСПІРІМ ОҚУШЫ ҚЫЗДАРДЫҢ ҚАН КӨРСЕТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ

*Абдықалам Айсұлу студент, БГз-120тобы
А. И. Жумадулаева, а.ш.ғ.к.,аға оқытушы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Соңғы жылдары мектептің білім беру ортасы жағдайында жасөспірім оқушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтудың түрлі аспектілерін ғылыми тұрғыдан зерттеуге ерекше көңіл бөлінуде. Бұның себебі, кейінгі кезде мектеп жасындағы балалар мен жасөспірімдердің аурушандық көрсеткіштері жоғарылап, дені толығымен сау оқушылардың үлесі 10 пайыздан аспай отыр [1].

Қазіргі кезеңге дейін жүргізілген ғылыми зерттеулердің басым көпшілігі қаназдылықтың ересек әйелдер топтарындағы эпидемиологиясы, патогенезі және емдеуінің жаңа технологиялары мен әдістерін енгізуге арналған. Бұл орайда, осы уақытқа дейін қаназдылықтың жасөспірім оқушы қыздар арасында таралуы, себептері, алдын алу мен нутрициональдық (тамақтану) мәселелеріне жеткілікті көңіл аударылмай келді [2].

Қаназдылық жасөспірім қыз ағзасын қоршаған ортаның зиянды факторларына тұрақтылығын төмендетіп, әлсіретіп қана қоймай, әртүрлі аурулардың дамуына себеп болып отыр.

Біздің зерттеулермен қамтылған жасөспірім қыздардың қан көрсеткіштерін анықтау нәтежиелері (эритроциттердің, лейкоциттердің, тромбоциттердің санын есептеу мен гемоглобин мөлшерін өлшеу) төмендегі 1-кестеде беріліп отыр.

Кестедегі мәліметтерден эритроциттер санының ең төменгі көрсеткіші оқушы қыздардың 15 жастағы тобында анықталғанын көруге болады ($3,6 \pm 0,2 \times 10^9 / \text{л}$). Бұл осы жастағы қыздардың қалыпты көрсеткішінен де төмен.

Эритроциттер санының ең жоғары көрсеткіші 17 жастағы қыздар тобында анықталды ($4,91 \pm 0,33 \times 10^9 / \text{л}$).

Он алты жасар қыздар тобында да эритроциттер саны қалыпты шама көрсеткішіне сәйкес деңгейде анықталды ($4,2 \pm 0,27 \times 10^9 / \text{л}$).

Гемоглобин мөлшерін өлшеу 15 жастағы қыздарда орташа көрсеткіш $113,6 \pm 3,8$ г/л екенін көрсетті, яғни қалыпты шамадан (120-140 г/л) біршама төмен болды.

Қыздардың 16 және 17 жастағы топтарында гемоглобиннің мөлшері қалыпты шаманың төменгі деңгейіне жақындады ($117,7 \pm 4,3$ г/л және $118,8 \pm 7,2$ г/л).

Сонымен, эритроциттер саны мен гемоглобин мөлшерінің көрсеткіштері жыныстық жетілу кезеңіндегі оқушы қыздарда қалыпты шамалардың төменгі шекаралық деңгейінде анықталды. Әсіресе, 15 жасар қыздарда эритроциттер саны мен гемоглобиннің мөлшері ең аз шамаларымен сипатталды. Осы жастағы қыздарда эритроциттер санының және гемоглобин мөлшерінің төмен болуы арнайы зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Алдымен зерттеулер осы өзгерістердің себептерін анықтауға мүмкіндік береді. Қызыл қан денешіктерінің төмен көрсеткіштері жасөспірімдік кезеңде қыздардың бойында қаназдылық (анемия) ауруының оңай дамидына негіз болуы мүмкін. Жас қыздар ағзасында эритроциттердің жасалуы мен гемоглобиннің синтезделу үрдістеріне әр түрлі зиянды факторлар әсер

Кесте-1. Жасөспірім оқушы қыздардың қыздардың қан көрсеткіштері

Қан көрсеткіштері	Қалыпты шамалар	Зерттелген оқушы қыздар топтары		
		15 жас	16 жас	17 жас
Эритроциттер, $\times 10^9/\text{л}$	4,0-5,5	3,6 \pm 0,2	4,2 \pm 0,27	4,91 \pm 0,33
Гемоглобин (Hb), г/л	120-140	113,6 \pm 3,8	117,7 \pm 4,3	118,8 \pm 7,2
Лейкоциттер, $\times 10^9/\text{л}$	5-9	5,7 \pm 0,32	6,1 \pm 0,46	7,2 \pm 0,36
Тромбоциттер, $\times 10/\text{л}$	150-350	193,0 \pm 5,2	208,0 \pm 4,6	252,0 \pm 7,8

еткенде қан жүйесінде тез арада ауытқулар мен патологиялық өзгерістер дамиды.

Кестеден лейкоциттер мен тромбоциттердің сандық көрсеткіштерінің қалыпты шамалар шекарасында екенін көруге болады. Лейкоциттер мен тромбоциттердің көрсеткіштеріндегі тексерілген қыздардың жасына байланысты байқалған айырмашылықтары статистикалық тұрғыдан Стьюдент өлшеміне сәйкес нақты емес ($p > 0,5$).

Қан сынамаларын зерттеу барысында біз тексерілген оқушы қыздардың лейкоцитарлық теңдеу көрсеткіштерін де анықтадық. Бұл мәліметтер төмендегі 2-ші кестеде келтірілген.

Кесте-2. Жасөспірім оқушы қыздардың қан сынамасындағы лейкоцитарлық теңдеу көрсеткіштері

Лейкоцит түрлері	Қалыпты көрсеткіштер, %	Зерттеу нәтижелері		
		15 жас	16 жас	17 жас
Нейтрофилдер	40-60	51,0%	48,8%	61,0%
Лимфоциттер	30-45	36,0%	31,0%	29,1%
Моноциттер	4-6	4,8%	5,6%	7,1%
Эозинофилдер	1-4	2,2%	3,1%	2,4%
Базофилдер	0-1	0,6%	0,4%	0,4%

Кестедегі мәліметтерден тексерілген жасөспірім қыздардың лейкоцитарлық теңдеуінің орташа көрсеткіштері қалыпты шамаларға сәйкес екені көрініп тұр. Дегенмен, нейтрофилдердің ең жоғары көрсеткіші 17 жастағы қыздар тобында анықталды (61,0%). Нейтрофилдер, негізінен ағзада қабыну үрдістері орын алған жағдайда жоғарылайтыны белгілі. Осы тұрғыдан, шамасы жасы ұлғайған сайын әр түрлі қабынулар көбейе беретін болғандықтан, нейтрофилдер осы 16 жас қыздарда қалыпты көрсеткіштің жоғары шекаралық нәтижесіне дейін көтерілген болуы керек. Бұл топтағы жас қыздарда моноциттер саны да көбейген (7,1%). Сонымен, лейкоцитарлық теңдеудегі өзгерістер 17 жастағы жасөспірім қыздар тобында айқындау анықталды. Бұл өзгерістердің себептері әр түрлі болуы мүмкін, сондықтан оларды анықтау үшін арнайы тереңдетілген зерттеулер жүргізу қажет.

Жасөспірім оқушы қыздарда эритроциттер саны мен гемоглобин мөлшерін зерттеу нәтижелері олардың арасында қан жүйесіндегі патологиялық өзгерістің бірі – қаназдылықтың таралуы айтарлықтай жоғары деңгейде екендігін көрсетті. Төмендегі 3-кестеде 15, 16 және 17 жастағы қыздар топтарында қаназдылықтың таралу жиілігінің және бұл дерттің ауырлық дәрежелерінің көрсеткіштері келтірілген.

Жасөспірім қыздардың 15 жастағыларында таралу көрсеткіші 28,0%-ды, 16 жастағыларда 28,6%-ды, 17 жастағыларда 22,2%-ды құрады.

Кестеде тексерілген қыздар арасындағы қаназдылықтың ауырлығына

Кесте-3. Жасөспірім оқушы қыздар арасында қаназдылықтың таралуы және оның ауырлық дәрежелері

Жасы	Барлығы	Жеңіл	Орташа ауыр	Ауыр дәрежелі
15 жас	7 (28,0%)	5 (71,4%)	2 (28,6%)	-
16 жас	4 (28,6%)	3 (75,0%)	1 (25,0%)	-
17 жас	2 (22,2%)	1 (50,0%)	1 (50,0%)	-

байланысты дәрежесінің көрсеткіштері келтірілген.

Қаназдылық жасөспірім қыздардың 15 және 16 жастағылар топтарында көбінесе жеңіл дәрежелі түрінде байқалды (71,4% және 75,0%). Алайда, 17 жастағылар арасында қаназдылықтың жеңіл түрі – 1 қызда, орташа ауыр түрі – 1 қызда анықталды. Ауыр дәрежелі қаназдылық біз тексерген қыздар топтарында анықталмады.

Біздің ойымызша, 15 және 16 жастағы қыздарда жыныстық жетілудің ерекшеліктерімен байланысты: менструалдық циклі қалыптасып үлгермегенде етеккірі барысында қанды көп жоғалтуы мүмкін және мұрыннан қан кетуі жиі байқалады. Оның үстіне дұрыс тамақтанбау нәтежиесінде ағзада қанның түзілуіне қажетті заттектермен жеткіліксіз қамтамасыз етіледі.

Сонымен, біздің зерттеулеріміз жасөспірім қыздар арасында кеңінен тараған қан жүйесі ауруларының бірі қаназдылық екендігін көрсетті.

Қаназдылық (анемия) – эритроциттер саны мен оның құрамындағы гемоглобин мөлшерінің азаюымен сипатталатын қан жүйесінің жиі ұшырысатын патологиялық өзгерістерінің бірі.

Дүниежүзілік Денсаулық сақтау Ұйымының ұсынысы бойынша қаназдылық диагнозы қанда гемоглобин (Hb) мөлшерінің көрсеткіші 110г/л-ден төмен (15 жасқа дейін), ал 15 жастан үлкендерге -120г/л-ден кем болғанда қойылады. Гемоглобин мөлшері 90-110г/л шамасында болса, анемияның жеңіл түрі, 89-70 г/л шамасында – орташа ауыр түрі, 70 г/л-ден төмен шамада болса – ауыр түрі деп ажыратады [4].

Библиографиялық тізім

1. Мамаева С.М. Репродуктивный потенциал у девушек-подростков с анемией. Автореф. кандидатской диссертации на соискание ученой степени канд.мед.наук// - Москва, 2014. – 21 с.
2. Шиффман. М. Патофизиология крови (пре.с англ.). –С.Пб.: 2013-448с.
3. Сулейменова Д.Н., Чулиева Т.Ч., Бытунбаева М.Н. Основные факторы риска развития железодефицитной анемии у девочек – подростков // Педиатрия. спец. выпуск.-1999.-С.172-174.
4. Тәжібаев Ш.С., Оспанова Ф.Е, Ерғалиева А.А, Сарсембаева А. П, «Оқушылардағы анемияның йодтапшылықтың және витаминдер жетіспеушілігінің алдын алу туралы», «Мектеп тамақтану сериясы» Астана – Алматы-2013, - 140 бет.

ЛИМОН ӨСІМДІГІНІҢ ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ КЛИМАТТЫҚ ЖАҒДАЙЫНА ЖЕРСІНДІРУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ

*А. И. Жумадулаева, а.ш.ғ.к., аға оқытушы,
Ганижамал Әбекей, студент, БГп-120 тобы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазақстанның Оңтүстік өңірі – Республикада түрлі дақылдар, көкіністер өсіруге аса қолайлы аймақтардың бірі. Ол үшін құнарлы жер, қолайлы ауа райы, егіншілік дәстүрлері бар. Дегенмен бүкіл республиканы көкініс пен дақылдардың кейбір түрлерімен қамтамасыз етудің орнына соңғы жылдары өзімізді қамти алмай отырған жайымыз бар.

Көктем мен жаздың басталуымен біз Өзбекстан мен Тажікстанның өнімдерімен қанағаттанатын боламыз. Түркістан облысы жаз және күз айларында республика үшін қажетті көкіністердің 60 пайызын өндіреді. Өкінішке орай біз цитрусты өсімдіктерге қатысты айтай алмаймыз. Шымкент қаласы жағдайында жылыжайларда «Павлов» және «Мейр» лимон сорттарын өсіру мүмкіндігі бар. Облыс бойынша тек Сарыағаш ауданында жекеменшік жылыжайлар жұмыс істейді [1].

Біздің жұмысымыздың негізгі мақсаты Шымкент жағдайында цитрус өсімдіктерін-лимон, оның ішінде «Павлов» және «Мейер» сорттарын өсіру және мәдени түрге енгізу. Мүмкін, бірнеше мыңдаған жыл бұрын қытайда лимондарды біз алма, алмұрттарды ұрықпен өсірген сияқты ұрықпен өсірген шығар, ол кезде әлі көзсабақтау және будандау тәсілдері болмаған шығар. Бірақ қытайлықтарға лимон, мандаринді тұқымынан өсіру, біздің ата бабаларымызға алма мен алмұртты тұқымынан өсіруге қарағанда жақсы нәтиже бергенін мойындауымыз керек. Лимондар мен біздің жеміс ағаштарының арасында бұл тұрғыда үлкен айырмашылық бар. Ең жақсы алмадан алынған тұқымнан өсірген ағаштан дәл сол сияқты алма алуға мүмкін емес, одан тәтті емес, майда алма өседі. Ал лимонның мәдени түрінен алынған тұқымынан дәл сол лимон сияқты лимон алуға болады [2].

Бұл, айырмашылық мынамен түсіндіріледі, қара өрік, алма не алмұрт ұрығы тозандану мен ұрықтанудың өнімі, яғни ол аналық организмнен мүлдем басқаша жана организм болып саналады. Ал апельсин мен лимон ұрығы тозандағанмен тозандану мен ұрықтану өнімі емес. Ол ұрықтанған жұмыртқа клеткасынан аналық организмнің вегетативті клеткасынан дамиды.

Сондықтан тұқымы дәл аналық организм сияқты болып, дәл солай жеміс береді. Будандаудың емес, ашылуы біздегі бақша шаруашылығы үшін дамудың жаңа сатысы болды. Ол тұқымдарды вегетативтік жолмен көбейтіп, сол арқылы мәдени өсімдік алуға мүмкіндік берді [3].

Өнеркәсіпте лимондарды будандау және көзсабақтау тәсілдермен өсіріледі. Ғылыми зерттеу жұмысымыз Шымкент қаласының маңында орналасқан жылыжайда және бөлме ішінде жүргізілді. Лимонның қалемшелері Өзбекстаннан алынған. Лимондарды жылыжайда және үй жағдайында өсірдік. Егер не нәрсені тұқымынан ексек 10-15 жылдан соң жеміс береді.

Егер будандау, көзсабақтау әдістерін қолдансақ ағаш 2-3 жылдан соң ған жеміс бере бастайды. Лимондарды көзсабақтау алманы көзсабақтағандай жасалды. Мәдени сұрыпты лимонның бір бутасын алып, ондағы жапырақ, тікен, бүршік бәрін кесіп тастап, тазалап, бүршігін қабығымен қосып төмен қараған Т әрпі сияқты етіп қойдық. Көзсабақтау 2009 жылдың күз айында жасалды. Себебі бұл уақытта діңнен қабығы тез ажырайды.

Бұл үшін лимонның жас өскінін алып, өскінде 6 жапырақ болатын болса, оны әр кесіндіде 2 жапырақтан болатын етіп үшке бөлдік. Қалемшелерге қажетті жағдай жасалса,

тез тамырлайды. Лимонның жас жапырақтары суды тез булайтындықтан, оларды полиэтилен қаппен жауып, ыдысқа орап қою керек. Осының арқасында қалемшелер судан таршылық көрмейтін болады. Лимонды бұтақтарынан тамырлатып өсіру үшін жақсы жетілген жеміс беріп тұрған аналық өсімдіктердің 0,4 см., болып келген жас бұталарынан алынды.

Барлық цитрусты өсімдіктердің ішінен қалемшемен жақсы көбейетіні- лимон. Апельсин, мандарин және басқа да цитрусты өсімдіктердің түрлері тамырын қиын жаяды және тамыр жаюдың өте төмен пайызын береді.

Лимонның көбейту әдісін таңдаған кезде саптық көбейтуде көшеттерді бір вегетациялық кезеңде өсірілетіні ескерілді, ал телінген көшеттерді өсіру екі жылдан көп уақытты қажет етеді. Лимонның қалемшеленуін жыл бойы жасауға болады, бірақ нәтижелер көктемде (наурыз-сәуірде) және жаздың соңында тамыр жайғанда алынады. Лимон қалемшелерін тамыр жаюы үшін жеміс беретін сау өсімдіктерден жуандығы 0,4-см болып келетін жақсы жетілген бұталардан кесіліп алынды. Өте жіңішке қалемшелер әлсіз жетіледі, ал жуандарының тамыр жаюы нашар. Қалемшелердің ұзындығы 8-10 см., 4-5 көзшесімен кеседі [4].

Тамыр жаюы үшін қалемшелерді жылыжайдың стеллаждарына немесе жылы көшетханаға етілді. Қалемшенің тамыр жаюының пайызын арттыру үшін оларды отырғызғанға дейін гетероауксинмен немесе индолилуксусты қышқылмен өңделді, ол өсімталдығы мен тамыр түзуін ынталандырады. Кесілген саптарды төменгі ұшымен 0,01-пайызды индолилуксусты қышқылға 16-20 сағатқа салып қойдық. Содан кейін қалемшелерді суда жуып алып, тамыр жаюы үшін отырғызылды. Өсімдік өніп шықты.

Қалемшенің тамыр жаюы үшін стеллаждар келесі әдіспен дайындалды. Стеллаждың түбіне ұсақ жұмыр тастардан құралған дренажды қабатты 5см етіп, ал оның үстіне шытырлақ құмды жұқа қабатпен төседік. Бірақ құм температурасының жоғарылап кетпеуін де қадағалаған жөн. Ол үшін лабораториялық термометр алып, құм температурасын өлшеп тұру керек. Қалемшелер тамырлауы үшін 20-25°C аралығындағы температура өте қолайлы. Бірақ температураның 30 °C-тан көтерілмегені жөн. Осындай қолайлы жағдай жасалғаннан кейін қалемше тамырланды.

Сонымен ғылыми зерттеу нәтижесінде лимон сұрыптарын Түркістан облысының климаттық жағдайында цитрусты өсімдіктерді жер сіңдіру үшін мынадай жайттарды ескеру қажет екендігі анықталды:

1. Цитрус өсімдіктерін таңдау кезінде олардың сорттарына баса назар аудару керек, олай болмаған жағдайда ол өспейді және жеміс бермейді;

2. Лимон жарықты жақсы көреді, бірақ қаншалықты жарықты жақсы көрсе де, оларды күнге қызып кетуден сақтау керек;

3. Цитрус өсімдіктері құрғақ ауаны сүймейді, сол үшін олар тұрған жердегі жылу батареяларын дымқыл шүберекпен қымтап қою керек, кондиционер қоспаған жөн;

4. Цитрустар суды өте көп ішеді, сондықтан күніне екі рет суарғаннан бөлек, жаз мезгілінде оларды салқын сумен бүрку қажет. Өсімдіктерді тек қана жылы сумен суару керек. Бірақ қыс мезгілінде цитрустарды аптасына екі рет қана суаруға болады;

5. Цитрустар жеміс беруі және жапырақтары жасыл болып тұруы үшін оларға аптасына бір рет «азық» беріп тұруы керек.

6. Цитрустарды жеміс бермеген ағаштарын жылына 2-3 рет топырағын ауыстырып отыру керек. Мұны наурыз айының басында жасаған жөн. Цитрусты өсімдіктерді болашақта өсірудің маңызы өте зор. Үй жағдайында 2-3 жыл ішінде 1 өсімдіктен 5 немесе 10 өсімдік алуға болады. Цитрусты өсімдіктер дәруменді өсімдіктер ретінде әлемге әйгілі аты арта түсуде. Қорыта келе, лимон сұрыптарын Түркістан климаттық жағдайында қалемше арқылы көбейтіп және оларды мәдени түрге енгізуге мүмкіндік жоғары. Аталған лимондар хош иісті, дәруменді жемісі үшін ғана емес, сәнді өсімдік ретінде де үй бөлме жағдайларында өсіруге өте қолайлы және тиімді. Цитрустарға деген қызығушылық жыл сайын өсіп келеді.

Библиографиялық тізім

1. Даньков В.В. и др. Субтропические культуры. Издательство Лань, 2014г.
2. Маркелова И.В. Лимоны, уход и выращивание. Издательство Авеонт, 2006г
3. Воронцов В.В., Улейская Л.И. Издательство Фитон, 2008г

УДК 372.854.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШӨЛДЕНУ ҮРДІСІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ОҒАН ЫҚПАЛ ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

*Карим Асқат Хайратұлы, ГР-122 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Аралбаева Р.Б.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Шөлейттену дегеніміз – жер қыртысының, топырақтың өнімділігінің едәуір төмендеуіне байланысты оның тозып-жұтандану процесі. Әрине, шөл басып жатқан аймақтарға ең алдымен адамдар мен жануарлардың тіршілігіне, сондай-ақ климаттың өзгеруіне өте сезімтал, құрғақ, субаридті және құрғақ климаттық жағдайлары басым аймақтар жатады. Шөл басқан аймақтарда топырақ эрозияға ұшырайды және тұзды болады, олар ылғалды ұстап тұру қабілетін жоғалтады, жер асты суларының деңгейі төмендейді, өсімдік жамылғысы азаяды немесе мүлдем жоғалады. Шөлейттену, жер қабатының тозуы және құрғақшылық – бұл жаһандық ауқымдағы проблемалар [1].

Шөлдердің ең көп жайғасқан аймақтарының бірі – Қазақстан болып саналады. Әсіресе, бұл жайғасулар еліміздің батыс, оңтүстік және орталық аймақтарында көбірек көрініс тапқан. Оларды атап айтар болсақ, Іле, Шу, Сырдария және Жайық өзендерінің төменгі жағында, Үстірттегі жекелеген ойыстарда, Шарын өзенінің атырауларында және Торайғыр жотасының жоғарғы беттерінде, Бетпақдаланың сары далаларында және Қызылқұм, Қарақұм шөлдерінде тақырлардың әртүрлі көлемдегі алаңдары кездеседі. Каспий маңы ойпатында пайда болған шөлденген жерлер бірте-бірте сорларға айналып кетеді. Қазіргі Іле өзенінің атырауындағы ең кеңінен тараған және жылдам дамып жатқан үрдістердің бірі – шөлдену болып саналады. Шөлденген жерлердің топырақтары құрғап кеткен көлдердің тағандарында, ойысты және жайпақ жерлерде ұшырысады. Топырақ суының төмендеп кетуінен бұрынғы көлдер мен ойыстардың тағандарын сазды қабықша жабады, кейін ол ыстықтан кеуіп, жарылып, тақырларға айналады. Бұған мысал ретінде осы өзен аңғарлары мен атырауларындағы шөлдену үрдістерін атауға болады. Олардың литологиялық құрамы төсеніш субстраттарына, негізінен, ашық-сұр түсті карбонатты және кеуекті-сазды жыныстырға байланысты. Қазақтың кең байтақ даласында кездесетін шөлденген жерлер көбіне үлкен көлемде болып келеді. Үлкен көлемдегі шөлденген жерлер, негізінен, Сырдарияның орта және төменгі ағыстарының сол жағалауларында, Бетпақдала мен Қызылқұм шөлдерінде кездеседі. Оны ерте кездердегі зерттеушілердің Қазақстанға жасаған саяхаты кезінде қалдырған мәліметтерінен көруге болады. «Құмды шөлдердің арасында құмдары жоқ, құрғақ, қатты және бозаң түсті, өсімдіктерден жұрдай деуге болатын жалаңаш жерлерді кездестірдік. Бұл жерлерден қанша ұзақ жүрсек те, тым болмаса жылынуға қажетті бірде-бір құрғақ шыбық немесе бұтақ таба алмадық» /7/.

Бетпақдаладағы шөлейттенген жерлер тегіс сазды немесе құмды топырақтардың кей жерлерде сорлармен алмасып келуімен сипатталады. Мұндағы өзендердің құрғаған арналары жаңбырлы кездері суға толған иірімдер мен қолаттарды құрайды.

Жалпы шөлдердің Қазақстан территориясындағы жайғасулары, ондағы шұғыл-аридті климаттық жағдай мен әртүрлі, тақырдың түзілуіне жол ашатын, жер бедері

пішіндерінің болуы деп түйіндеуге болады. Әлемдік шөлдену үрдісімен бірге Қазақстан аймағы да бұдан тыс қалып отырған жоқ. Соның ішінде бұл құбылыстың басты салдары ретінде осы шөлдену үрдісін айтуға болады. Қазіргі кезде мұны тоқтату шаралары мейлінше мардымсыз болып отыр.

Қазақстан территориясындағы шөлдену процесінің негізгі басты себептері табиғи да және антропогендік факторлар болып табылады. Негізгі табиғи факторлар: Республикамыздың физикалық-географиялық орны, құрлық ішінде ішкерілей жатуы, құрғақшылық климаты, су ресурстарының бірқалыпты таралмауы, кең көлемде құмды жерлердің (30 млн. гектар) және тұзды жерлердің (127 млн. гектар) орын алады. Жердің тозуына (деградация) сондай-ақ құрғақшылық та үлкен әсерін тигізеді. Қазіргі кезде адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасы ерекше маңызға ие болып отыр. Табиғаттың өзгертуді қаламайтыны белгілі. Ондағы өзгерістер баяу, байқаусыз өтеді, өзін-өзі реттеу мен өзін-өзі қалпына келтіру процестері ұзаққа созылады. Шөлденудің тағы бір белгісі шөптесін-топырақ жамылғысының жеткіліксіздігі және оның айналымы.

Қазақстандағы шөлденудің негізгі типтері:

- өсімдік жамылғысының деградациясы
- су және жел топырақ эрозиясы
- топырақтың сорлануы және дегумификация
- топырақтың химиялық ластануы
- жер асты және жер үсті суларының ластануы
- жердің су режимінің және техногендік өзгеріске ұшырауы.

Қазақстан- орманы аз ел. Қазіргі уақытта орман қорының ауданы (барлық ормандар мен орман шаруашылығына арналған жерлердің жалпы көлемі) 30,4 млн га құрайды, оның ішінде 13,3 млн га орман алқаптары (ел аумағының 11 %), ормандылық деңгейі 4,9 %. Қазақстандағы ормандар біркелкі таралмаған. Орман өсімдіктерінің түрлері табиғат зоналарының әртүрлілігімен анықталады. Шөл зонасында сексеуіл ормандары өседі. Тау ормандарының негізгі бөлігін Алтай, Жоңғар және Іле Алатауының қара қылқан жапырақты екпелер құрайды. Дала және орманды дала зоналарының жазық бөлігінде қайыңды-көктерек жарылған ормандар, аралдық қарағайлы ормандар, Ертіс өңірінің ленталы ормандары өседі. Сексеуіл ормандары жалпы орман алқабының 50,5 %, қылқан жапырақты екпелер — 13,5 %, жұмсақ ағаш екпелер — 11,7 % құрайды. 2000 жылы орман қорының ауданы 26,5 миллион гектарды құрады, оның 11,4 миллион гектары орманды, орман жамылғысы 4,1 пайызды құрайды. 2015 жылы бұл көрсеткіштер сәйкесінше 29,3 млн га, 12,6 млн га және 4,6 % құрады. 2020 жылы орман алқаптары 1,6 миллион гектарға ұлғайып, 13,1 миллион гектарды құрады.

Орманды дала және дала зонасының шабындық жерлері 34,8 млн. гектар болатын болса, оның 5,6 млн. гектары қатты деградацияға ұшыраған. Шабындық жерлердегі деградация процесі ұлғаю үстінде. Қазақстандағы шөлденудің жел эрозиясы шөл және шөлейт зоналарының ландшафтары қатты өзгеріске ұшырауда. Жер ресурстарын тиімді пайдалану, оны болашақ ұрпақтар үшін сақтау қажеттілігі әрбір қоғамның міндеті екенін Қазақстан халқына Жолдауында, жер реформаларына қатысты бас қосуларда баса айтылды. Шын мәнінде Қазақстанда ауыл шаруашылығына пайдаланылатын жерлердің сапасы нашар. Қазақстанның барлық жерінің 222,3 млн. гектары ауыл шаруашылығына лайық жерлер болса, оның 35,6 млн. гектары егістікке, 186 млн. гектары табиғи жайылымдарды құрайды. Қазақстанның аумағы – климаты қатаң континентальді, ауыл-шаруашылығы егістеріне қолайсыз аймаққа да жатады. Көп жерлер су және жел эрозиясына ұшыраған.

Құрлықта тіршілік ететін организмдер үшін су негізгі экологиялық фактор болып саналады. Құрлық жануарлары мен өсімдіктер ұдайы су тамшыларын сезінеді. Ылғал жыл мезгілінің маусымдары мен тәулік бойы да өзгеріп отырады. Бұл өзгерістер организмдердің де маусымдық немесе тәуліктік тіршілік ырғағын туғызады. Шөл-шөлейті жерлерде кездесетін қызғалдақ, жауқазын, ботакөз. Ұзақ уақытқа созылған құрғақшылық

өсімдіктердің кейбіреуінің тіршілігін жойып отырады. Осының әсерінен өсімдіктер мен жануарлар дүниесі белгілі бір табиғат кешенінің жойылуына немесе шөлейттену процесіне әкеп соғады. Мұндай жерлер қазірдің өзінде 87,6 млн. га (а/ш арналған жердің 38%) болса, оның 22,1 млн. га егістік жерлер алып жатыр. Сол сияқты 38,7 млн. га жерлер құнарсыз жерлерге, 8,4 млн. га құрғап кетуге, 2,1 млн. га жерлер батпаққа айналып отыр. Аталған жерлердің өзгерістері айнала қоршаған ортаға тікелей немесе теріс ықпалын тигізеді. Дала, шөлейтті және шөл зонасы топырағының жел эрозиясына ұшырауы шөлдену процесінің көлемін ұлғайтуда. Аймақтағы экологиялық проблемалардың масштабының ұлғаюына, жергілікті жерлердегі иерригациялық жағдайлар мен судың тапшылығы, суды тиімді пайдаланбау мәселелері тікелей әсер етуде. Су бағыттарының өзгеруінен Амудария, Сырдария және Іле өзендерінің ластануы қауіпті жағдайлар туғызуда. Өзен, көл суларының тартылуы, тұздануы табиғат кешендеріне өз ықпалын тигізіп отыр. Егістік жерлердегі топырақ құрамындағы гумустың азаюы, өзендердегі су деңгейінің төмендеуі, сол мандағы территорияның шөлейттенуіне әкеп соқтырады. Егістік жерлердегі 0,7 млн. га да гумустың азаюы анықталған.

Жер ресурсының Қазақстан Республикасы басқару агенттігінің мәліметі бойынша, сор және сортаң жерлер – 94,9 млн гектарды – 42,1 % құрайды. Топырақ эрозиясы 30,5 млн. га – 13,0 % Өзен немесе көл суларының бірден төмен түсуі немесе тартылып қалуы, жер асты сулары деңгейінің төмендеуі топырақ түзілуіндегі су режимінің өзгеруіне, топырақтың тозуына, шөлейттенуіне әкеп соқтырады. Кең көлемдегі жерасты суларының ластануы шөлейттену процесінің бір жақтары болып табылады. Химиялық өндіріс орындары, қала агломерацияларының көбеюі, үлкен көлемде жер жырту, кен өндіру жұмыстары да себеп болып отыр. Техногендік шөлейттену процесіне, улы заттардың таралуы, өндіріс орындарының зиянды қалдықтары тікелей әсер етеді. Қоршаған ортаның экожүйесіне қауіп төндіруде. Техногендік процестерге сондай-ақ автомобиль, темір жолдарын салу әсер етеді. Табиғат кешендерінің жойылуына мұнай және газ құбырларының, жоғары вольтті электро линиялардың жүргізілуі техногенді шөлейттенудің спецификалық формасына космостық территориялардың, әскери және ядролық сынақ полигондарының ұлғаюы, яғни қазіргі таңда республикамыздың территориялық 6 %-ын құрайды. Шөлдену процесінің негізгі бір белгісі биологиялық әртүрліліктің жойылуы. Антропогендік факторлардың әсерінен Республикамыздағы жануарлар дүниесі қатты өзгеріске ұшырады. Жер асты және топырақтағы микроорганизмдер фаунасы зиян шекті. Құстар мен т.б. жануарлар санының азаюына әкеліп соқтырды. Солтүстік облыста дала зонасының 80 %-ға жуығы жойылды. Мұндай жағдайлар республикамыздың таулы аймақтарында (Тян-Шань)да орын ала бастады. Әсіресе сирек кездесетін эндемиктердің жойылуы Тянь-Шаньда, Жоңғар Алатауы, Тарбағатайда, Тауқұм шөлінде, Мойынқұмда, Сарыесік –Атырау аймақтарында қатты айқындалды. Шөлдену процесі өсімдіктердің жойылуына тікелей байланысты.

Шөлдену – шөлге тектес жатқан жерлердің құнарсыздануы барысында шөлді аумақтардың ұлғаюы. Шөлденуге табиғи (климаттың циклдік өзгеруі нәтижесінде ағын сулардың өзгеруі салдарынан кезеңдік қуаңшылықтардың қайталанып отыруы) және антропогендік себептер (ауылшаруашылық пен өнеркәсіптің дамуы т.б.) басты әсер етеді.

Шөлдену – су ресурстарының қысқаруымен, өсімдік жамылғысының тегістей жойылуымен, фаунасының кедейленуі және қайта қалыптасуымен және шөл жағдайларына жақын немесе ұқсас басқа да жағдайлардың пайда болуымен сипатталатын жер кеңістігінің биологиялық потенциалының азаюы немесе жойылуы.

Қазақстанның көп бөлігі қуаң аумақта орналасқан және шамамен оның аумағының 66% әртүрлі деңгейдегі шөлдену үрдістеріне ұшыраған.

Шөлдену процесінің кең етек алуына байланысты дүние жүзінде 17 маусым – «Шөлденумен күрес күні» деп белгіленіп, 1997 жылы «Шөлденуге қарсы күресу» туралы Конвенция қабылданды.

Қазақстанның табиғат жағдайларының басты ерекшеліктері – оның ішкі континенталдық жағдайы, климаттың құрғақтығы территорияның басым бөлігінде таралған және жазықтық ландшафтың болуы. Қазақстан территориясының 33% -ын дала, 55%-ын шөлдер мен шөлейттер алып жатыр, бұл экожүйелер антропогендік әсерлерге бейімдеу келеді, тұрақсыздау, өзіндік жағарып отыруға өте әлсіз бейімделген. [2]

Қазақстан жер бедерінің басты ерекшеліктері мен рельефтің экологиялық салдары:

✓ Жер бедеріндегі жазықтар мен аласа таулар Қазақстанның батысында, солтүстігінде және орталығында орналасқан. Бұл жазықтар антропогендік әсерге жиі бейімдеу келеді, әсіресе шөлденуге, жел эрозиясына.

✓ Биік таулы аймақтар, республиканың шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігін алып жатқандықтан мұнда барьерлік климаттық әсер байқалады. Атмосфералық жауын-шашынның тау баурайларына әсері экзогендік факторлардың белсенді болуына (мысалы, сел, жылжулар) және басқа да қоршаған ортаның табиғи экологиялық дестабилизациясына әкелетін үрдістерді туындатады.

✓ Еліміздің бүкіл жер беті оңтүстіктен солтүстікке және шығыстан батысқа қарай бірте-бірте еңіс тартады. Денудациялық жазықтардың, үстірттердің және ұсақ шоқылардың болуы жер ресурстарын бұзатын су эрозиясының кеңінен белең алуына әсер етеді.

✓ Биік таулар мен аласа таулар тауаралық аңғарлармен және жазықтармен алмасып отырады, көбінесе экологиялық тәуекел факторларына тән эндогенді, гравитациялық және басқа да үрдістердің болуына әсер етеді.

✓ Теңіздік, аллювиалдық аккумулятивтік құмды – құмдауытты жазықтар табиғи – антропогендік шөлдену үрдісінің дамуына өте қолайлы.

✓ Эолды жазықтар мен құмды шөлдердің кең ауқымды таралуы дефляция үрдістерінің дамуына өте қолайлы.

Шөлденудің табиғи факторлары: қолайсыз метеорологиялық жағдайлар (ұзақ уақыт бойы сақталған құрғақшылық); топырақтың сортаңдануы; жеңіл (құмайтты-саздақты) топырақтың болуы; жерасты суларының деңгейінің төмен түсуі; жел және су эрозиясы.

Шөлденудің антропогендік факторлары: ормандардың жойылуы (ағаштарды, бұталарды кесу, өрт); жайылымдардағы шектен тыс жүктеме (мал жаюды көбейту); жерді қарқынды жырту, топырақтың дефляциясы мен эрозияға ұшырауы, суды тиімсіз пайдалану, грунт суларының деңгейінің төмен түсуі; топырақтың сортаңдануы; өткен жылғы құрғақ шөптерді өртеу т.б.

Соңғы он жылда шабындық жердің деградациялық жағдайы 10% -ға төмендеген. Қызылқұм, Мойынқұм, Сарыесік-Атырау және т.б. массивтердің деградацияға ұшырауы апаттық жағдай туғызды [4].

Шөлденумен күрес бойынша іс шаралардың ұлттық бағдарламасы.

Алғашқы Ұлттық бағдарлама іс шаралар стратегиясын анықтады, олар:

✓ Шөлдену үрдісіне мониторинг ұйымдастыру;
✓ Республика территориясын экологиялық аудандастыру;
✓ Басқару жүйесін жетілдіру; жердің келешектегі деградациясының алдын алу бойынша, жайылымдар мен шабындықтардың жағдайын жақсарту бойынша, шөлденудің әлеуметтік-экономикалық салдарын төмендету бойынша іс шараларды ғылыми негіздеу.

Осыған байланысты жобалар түріндегі концептуалдық ережелер жасалынды, бірақ тиімділігі төмен болғандықтан бекітілмеді.

Қазіргі уақытта Үкімет «2017-2022 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының шөлденумен күрес бойынша бағдарламасын» жасап, бекітті.

Бағдарламаның негізгі мақсаты Қазақстан Республикасы территориясындағы шөлдену үрдісін тоқтату мен алдын алу.

Аталған мақсатты іске асыру үшін келесідей міндеттерді шешу керек:

✓ Деградацияға ұшыраған жерлерді инвентаризациялау және баға беру;

✓ Ресурстық базаларды сақтау мен қалпына келтіруді қамтамасыз ететін тұрақты жерді пайдаланудың нормативті талаптары мен экономикалық механизмдерін өңдеу мен енгізу;

✓ Мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік дамуындағы шөлденумен күрес бойынша іс шараларды интеграциялау.

Бағдарламаны орындау үшін негізгі мақсат экологиялық және экономикалық проблемалардың үйлесімділігіне негізделген табиғатты пайдаланудың тиімді басқару жүйесі. Шөлдену үрдісімен күрес барысында топырақтың сарқылуы, жайылымдарға қарқынсыз жүктеме, ормандарды кесу және бұрыс иррациялық әдістер, т.с.с. адамзаттың іс әрекеті салдарын болдырмау үшін іс шаралар қабылдануы тиіс [5].

ҚР Үкіметінің қолдауы бойынша Қазақстан Республикасында шөлдену мен күрес бойынша бірқатар іс шаралар қатарлары мен ғылыми жобалар төңірегінде жұмыстар атқарылуда, солардың ішіндегі маңыздылары: «Құрғақ жерлерді басқару», «Қарағанды облысындағы Шет ауданындағы тыңайған жерлерді оңалту», «Арал теңізі аймағындағы шөлденумен күрес және сортаңды жерлердің жағдайын жақсарту», «Іле-Балқаш алабындағы жерді теңгерімді пайдалану» және т.б. Деградацияға ұшыраған жерлерді қалпына келтіру бойынша әдістемелік өңдеулер жасалды, олар: нормативтер бойынша жер ресурстарын, жайылымдарды, өсімдік шикізатын шығарып тастау, критерийлері және бағалау әдістері бойынша экожүйелерді өзгерту, еліміздің онтүстігіндегі екі полигондарға ғарыштық мониторинг жүргізу т.б. Экологиялық аудандастыру жүргізіп, кейбір аймақтар қатарындағы (Каспий маңы, Арал маңы т.б.) шөлденуге баға берілді. Қызылорда облысы, Арал ауданында «Жайылымдық жерлерді басқару» UNDP/UNSO жобасы іске асырылды. Сонымен қатар «Ауыз су», «Жайылымдарды сумен қамтамасыз ету» сияқты мәселелерге көңіл бөлініп, бірқатар бағдарламалар орындалу үстінде. Арал теңізі аймағының дамуы мен гуманитарлық көмек көрсету бағдарламасы БҰҰБД қорымен Капасити-21 Сенім Қоры, Арал теңізін Сақтау бойынша Халықаралық Қордың қаржыландыруымен іске асуда.

Сонымен қатар Қазақстанда экологиялық бағыттағы түрлі іске асыру деңгейлеріндегі жобалар орындалуда немесе орындалды, олар:

✓ «Құрғаған жерлерді басқару»(ҚР Үкіметі, Дүниежүзілік Қор);
✓ «Ирригациялық және дренаждық жүйелерді жетілдіру» (ҚР Үкіметі);
✓ «Іле-Балқаш алабындағы жерді теңгерімді пайдалану»;
✓ «Халықаралық экологиялық конвенцияны орындау бойынша ұлттық әлеуетке баға беру»;

✓ «Ормандарды сақтау және республика территориясындағы ормандарды көбейту», Халықаралық Қайта Құру Банкінің зайымы, орындалуы -5 жыл;

✓ «Арал теңізі аймағындағы шөлденумен күрес және сортаңды жерлердің жағдайын жақсарту»;

✓ «Ерекше қорғалатын аумақтардағы жер ресурстарын бірігіп басқару»(Солтүстік Қазақстан, Қостанай облысы);

✓ Қазақстан Республикасы, Жамбыл ауданы, Мойынқұм шөліндегі құмдардың шөлдену үрдісінің алдын алу (Шөлденумен күрес бойынша Халықаралық Қор) т.б.

Қоршаған ортаны қорғау шеңберіндегі екі жақты негізде Қазақстан Республикасы түрлі халықаралық және үкіметтік емес ұйымдармен, қаржылық институттармен (Дүниежүзілік Банк және оның аймақтық Қазақстандағы үкіметі, Ғаламдық экологиялық қор, БҰҰ даму бағдарламасы, Азиялық кеңселері, Еуропалық қайта құру және даму банкі, ТАСИС, БҰҰ ЮНЕСКО тұрақты даму бойынша комиссиясы, NABU, флора және фауна интернэшнл, ФАО, WWF, ICARDA, қоршаған орта бойынша Еуропалық агенттік, қоршаған ортаны қорғау бойынша Халықаралық Кеңес, Дүниежүзілік мониторинг және табиғат қорғау орталығы) тғыз қарым қатынаста, мақсаты шөлдену мен құрғақшылыққа баға беру, және оның экологиялық, экономикалық және әлеуметтік салдарының алдын алу, шешімдер қабылдау.

Қазақстанда орманды қалпына келтіру бойынша 332 мың га дан аса аудандарға іс шаралар жүргізілді. 25 мың га шамасындағы аумақтар қоршалып, қорғауға алынған көшеттер отырғызылды, оның ішінде жайылымдарды сақтайтын құмдарда, жыра сайларда және басқа да қолайсыз аумақтар – 10 мың гектарға жуық.

Бірақ жоғарыда аталған іс шаралар орындалуы бойынша әлі де болса төменгі деңгейде, яғни шөлдену үрдісін алдын алу үшін қауқарсыз болып отыр. Шөлденумен күрес бойынша озық елдердің әдіс-тәсілдерін ала отырып жасалған жобалар мен іс шаралар аздық етеді. Шөлдену үрдісі ғаламдық экологиялық қауіп тудыратын проблема болғандықтан тек жергілікті проблемаларды шешу мен алдын алумен тоқталу тиімсіз күрес болып табылады. Еліміздің табиғи, экономикалық және әлеуметтік қалыптасқан жағдайларын есепке ала отырып шөлдену үрдісімен күрес тәсілдерін құрастырған жағдайда ғана тиімдірек болады. Экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуы және мекен ету ортасының жұтандауы салдары болып табылатын халықтың төмен тұрмыс деңгейі, тойып тамақтанбау, жеткіліксіз медициналық көмек көрсету, пайдалануға жарамсыз ауыз су, шаңды және тұзды борандар халық денсаулығы, жай-күйінің нашарлауына, демографиялық қолайсыздықтың алғы шарты болып табылатын халықтың өсуінің азаюына алып келді. Қазақстан мен Өзбекстан тарапы Арал проблемасын бірлесіп шешу мақсатында #GreenAralSea жобасын қолға алып, Арал теңізінің құрғап қалған түбінде құрғақшылыққа төзімді сексеуіл отырғызу акциясын жүргізіп жатыр. Арал теңізі Амудария мен Сырдария өзендерінің экожүйесіне тікелей әсер етеді. Үздіксіз экологиялық білім беру үрдісіне де шөлдену, себеп-салдары мен зардаптары және алдын алу туралы курстарды қосу халықты ақпаратпен қамтамасыз етудегі жетістіктердің бірі болатын еді.

Библиографиялық тізім

1. Карпыкова, К. Д. Шөлдену үрдісінің пайда болуы және оған әсер ететін факторлар / К. Д. Карпыкова, М. Н. Мусабаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 22 (417). — С. 664-668. — URL: <https://moluch.ru/archive/417/92352/> (дата обращения: 18.04.2023).

2. Қабышева Ж. К. Топырақтану: Оқулық.- Алматы «Дәуір», 2013.-416 б.

3. Қозыбаева Ф. Бейсенова У. Унербаева А. Топырақ қасиеттерінің далалық және зертханалық зерттеулер: Оқу құралы.- Алматы «LP –Zhasulan», 2019.

4. Мотузова Г.В., Безуглова О.С. Топырақтың экологиялық мониторингі: Оқулық.- Алматы «Экономика», 2013ж

5. Жамалбеков Е. Топырақтану және топырақ географиясы мен экологиясы: Оқулық.- Алматы «LP-Zhasulan», 2015.

6. Қозыбаева Ф.Е. Топырақтану: Оқу құралы.- Алматы «LP –Zhasulan», 2019ж.

7. Роберт Л. Макконнелл Даниэль К. Абель Қоршаған ортаны қорғау мәселелері: Оқулық.- Алматы «Дәуір», 2017-320 бет.

8. <https://strategy2050.kz/news/zherdi-sh-leyttenu-problemasy-zh-ne-khaly-araly-t-zhiribesi/>

ӘОЖ 614.1

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ-ӨМІР СҮРУ САНАТТАРЫ

*Жамалбек Гулфайруз, БГп-122 - студент
Жетекші магистр оқытушы Оразымбетова Г.А.
Шымкент университеті*

Салауатты өмір салтын қалыптастырудағы негізгі құралдардың бірі – түрлі іс-әрекет барысында оқушылардың өзара қарым-қатынасы, пікірлесуі және мұғалімнің, ата-

ананың және ересек адамдардың үлгі өнегесі деп білген жөн. Сонымен қатар оқушыға дене тәрбиесін бергенде олардың жас ерекшеліктері, денсаулығы, спортпен қаншалықты шұғылданғандығы, дене шынықтыру жаттығуына қатысуы т.б. ескерілуі керек. Бұларға қоса дәрігерлік мекемелердің ұйғарымы және адамгершілік талаптарға байланысты табиғи нышандар, дербес ерекшеліктерге мүмкіндік беріліп отыр.

Дүние жүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) анықтамасы бойынша, денсаулық дегеніміз- организмде аурудың не болмаса физикалық кемістіктің жоқтығы ғана емес, ол табиғи (физикалық), рухани және әлеуметтік толық аман-есендік. Академик В.П.Казначевтің жеке бас денсаулығы анықтамасы бұдан да толығырақ: «денсаулық дегеніміз, организмнің ұзақ өмір сүру барысында биологиялық және психологиялық әрекеттері мен тиімді жұмыскерлігінің әлеуметтік белсенділігінің, сондай-ақ жас ерекшеліктеріне сәйкес дені сау ұрпақ жалғастыру қабілетінің сақталуы мен дамуы».

Денсаулық- физикалық, рухани және әлеуметтік болып бөлінеді.

Физикалық саулық дегеніміз- адам организміңде функциялардың өздігінен реттелуі, функциялық үрдістердің келісімді өтуі, сыртқы орта әсерлеріне бейімделу қасиеттерінің жоғарғы дәрежелі жағдайда болуы.

Психикалық саулық дегеніміз- ауруды болдырмау, қайтсе де одан арылу «адам өмірінің мақсаты» болуын болжайды.

Әлеуметтік саулық дегеніміз- адамның әлеуметтік белсенділігінің, яғни жеке адамның айналадағы өмірмен біте қайнау дәрежесі.

Денсаулық, қалып (норма) деген ұғымдар бір-біріне ұқсас. Қалып – дені сау адам баласының бәріне бірдей тұрақты стандарт мақсат ететін үлгі болатындай денсаулықтың көрсеткіштері. Денсаулық жағдайын бағалау үшін жасқа байланысты жеке адамдардың қалып көрсеткіштері пайдаланылады. Жасқа байланысты қалып көрсеткішін анықтау үшін белгілі көрсеткіштің әрбір жастағы адам топтарының орташа көрсеткіші есептеліп шығарылады. Әрбір топта табылған орташа көрсеткішті қалып стандарт етіп алынады. Бірақта бір топқа кірген адамдардың көрсеткіштерінің бір бірінен айырмашылығы әжептеуір болуы мүмкін. Өйткені олардың жыныстық, кәсіптік, тұрған жерінің, өмір салтының т.б. айырмашылықтары болады. Орташа көрсеткіштерді анықтағанда, айтылған айырмашылықтарды да еске алған жөн. Осыған орай «қалып» деген ұғым «денсаулық» деген ұғым тәрізді әр адамның жеке басына ғана тән көрсеткіштері болмақ [1].

Егемен еліміздің болашағы – жастар. Қоғамда болып жатқан жат, жаман әдеттерден бойын аулақтап, төзімділік, табандылық танытқан, адамгершілік құндылықтарды бағалай білген жанның келешегі кемел, өмірі мәнді болмақ. Дүниенің қызығы мен тамашасы сол.

Салауаттану – тұтасымен алғанда жеке тұлғаның, қоғамның, табиғаттың денсаулығы туралы ғылым. Адам денсаулығы тән, дене, психологиялық, имандылық – адамгершілік және әлеуметтік денсаулықтар құраушының өзара байланысы мен өзара үйлесімді әрекеттерінен қалыптасады. Кез – келген өзара әсер әрекет етуші ретінде де, жауап беруші ретінде де анықталады.

Әлеумет себепші болған аурулар санының өсуіне, адамның әлеуметтік биологиялық мәні арасындағы қарама – қайшылықтардың шиеленісуіне байланысты – салауаттанудың пайда болуы заңдылық. Салауаттану ғылымы аурудың алғашқы алдын алу әдіснамасын, денсаулықты сақтау және нығайту амалдары мен әдістерін зерттейтін салауатты өмір салтын қалыптастырудың ғылыми негізі болып табылады.

Салауаттанудың рөлі – адамның ішкі биологиялық табиғатымен, өзін қоршаған тірі және өлі табиғатпен өзара әсері сапасын өзгерту, кикілжіңнің көзін жою болып табылады.

Салауаттану ғылымы «қалай денсаулықты сақтаудың» ұстанымдары мен тетіктерін зерттейді. Салауаттану нысаны, біріншіден – дені сау адам, екіншіден – оны қоршағандардың барлығы және денсаулыққа әрекет етуші факторлар, үшіншіден – аурудың пайда болу себептері, организмнің дені сау күйге оралу тетігі, қорғануға

бейімделу тетіктері, төртіншіден – сақтандыру және сауықтыру шаралары болып табылады. Салауатты өмір салтына не кіреді? Ең алдымен, бұл алкогольден, темекіден және есірткіден бас тарту. Бұл факторлар адам ағзасына кері әсер етеді. Мұны бәрі жақсы біледі, бірақ, өкінішке орай, олардың салдары туралы бәрі бірдей біле бермейді.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру ең алдымен залалды дағдылардан (арақ-шарап, темекі, есірткі, қолдану) аулақ болумен байланысты болады. Ақпарат арақ-шарап, темекі, есірткіні ауызға алудың кез келген түрлерінің жалпы адам және қоғам денсаулығына кесел келтіретіні жайында болуы қажет. Алкогольды тежеусіз қолдану, оның салдары, маскүнемдіктің медициналық, медико-психологиялық, құқықтық, адамгершілік, этикалық, эканомикалық, демографиялық аспектілері, алкогольдың адам денсаулығына етер физикалық және психикалық әсері, қоршаған ортамен қарым-қатынасы туралы мағлұматтар келтіріледі.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруда темекі мен күреске айырықша көңіл бөлінеді. Темекінің таралып кеткенігі, оны қолға алуға мәжбүр қылатын факторлар, шылым түтінінің құрамдас бөліктері, канцерогендер, тыныс алу ағзалары, ас қорыту, жүрек-тамырлар жүйесі т.б. аурулардың туындауындағы темекінің ролі хақындағы мәліметтерді жіктеп талдай келе, темекінің медициналық, психологиялық, әлеуметтік аспектілері туралы ақпарат беріледі.

Тактикалық тұрғыда темекіге деген теріс көзқарасты қалыптастыру ләзім. Бұл жұмыс жас, жыныс, денсаулық жағдайын ескере отырып жүгізіледі. Осылайша балалар мен жасөспірімдерге арналған ақпараттың негізін денеміздің табиғи дамуына, психикалық эмоциялық әлеміне етер әсері, қыздар мен бала туар жастағы әйедермен, темекі тартатын жүкті әйелдер организмдеріндегі өзгерістер салдар және осындай аналардан туар бала болашағы т.б. жөніндегі мағлұматтар құрайды. Халық денсаулығы тек медицина қызметкерлерінің кәсіби тірлігі ғана емес, бүкіл қоғамның тұтас денсаулық сақтауға және нығайтуға арналған үйлескен іс-қимыл әрекеттерінің жемісі екенін баршамыз да ұғынуға тиіспіз. Сонда ғана қоршаған ортаны сақтай отырып, таза су ішіп, дұрыс тамақтанып, иманды және салауатты өмір салттарын тұрақты қалыптастырсақ болашақтың жарқын кепілі болмақ. Жастары әлсіз, денсаулығы нашар, білімсіз, зиянды әдеттерге әуес, жалқау, тәрбиесіз болса ол мемлекет қашанда әлсіз, қорғансыз. Жастар - біздің болашағымыз. Ал бізге болашағымыздың айбындылығы мен жарқындылығы қажет. Келешегінен үміт күткізіп отырған бүгінгі жастар - ертеңгі қоғам иелері!

Библиографиялық тізім

1. Соколов А.Д., Абишева З.С. Валеология – наука о здоровье. Учебно-методического пособие. – Алматы: Ғылым, 2019. -140 с.
2. Сатбаева Х.К. Валеология – оқи-әдістемелік құрал. - Алматы: Ғылым, 2021. -148 б.
3. Терехин С.П., Хан А.В., Тағам гигиенасы бойынша таңдаулы лекциялар жинағы. – Қарағанды: 2018. – 280 б.
4. Алмаз Шарман Формула здоровье. - 2021. - 120с.
5. Дубровский В.и. Придиси В.Н., Машков Валеология –здоровый образ жизни.– М.: Retorica – А, 2022. – 560 с.

«ЖОО-ДА БОЛАШАҚ БИОЛОГ-ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІН ЗЕРТТЕУ»

*Байтасова Эльмира Асыланбайқызы магистр
Жетекші б.ғ.к, аға оқытушы Сулейменова М.Т.
Шымкент университеті*

Аннотация: Бұл мақалада Экологиялық білім беру әрқашанда жеке адамның тәрбиесін және экологиялық мәдениетін қалыптастырудан бастап, көпшілікке үздіксіз білім беру деңгейіне көтеріледі. Ол үшін адамзаттың санасына ой-өрісіне, дүниеге деген көзқарасына қоршаған табиғи ортаның өзі мен қоғам үшін қажеттілігін сезіндіру қажет.

Қазіргі уақытта әлемдік қоғам назары экологиялық білім беру мәселесіне аса назар аударылуда. Себебі, қазіргі таңда кез-келген адам баласы үшін кезек күттірмейтін екі мәселе туындап отыр. Біріншісі, адам қазіргі кезде табиғатпен тығыз қарым-қатынаста болуы, алайда мұның арты орны толмас экологиялық қиын жағдайға әкеліп соқтыруы мүмкін. Екіншісін таңдар болса, онда биосфераны сақтап қалуға тырысу керек, ол үшін адамдардың табиғатқа деген көзқарасын түбегейлі өзгерте отырып, жаңа экологиялық мәдениетті қалыптастыру қажет.

Экологиялық білім берудің мақсаты - жеке адамның бойына табиғатқа деген ізгілік пен әдет-ғұрыптарды қалыптастыра отырып, адам-қоғам-табиғат арасындағы толық үйлесімділікті қалыптастыру және дамыту деп түсінеміз.

Экологиялық білім беру мәселесіне қоғамның назар аударуының тағы бір себебіне, антропогендік түрдегі (табиғи ресурстардың азаюы, биоалуантүрліліктің төмендеуі, қоршаған орта жағдайының төмендеуі, зиянды қосылыстардың көбеюі және т.б.) экологиялық проблемалардың пайда болуы жатады. Қазіргі кезеңде экологияның ғаламдық мәселелері көптеген адамдардың қызығушылығын тудырып отыр. Біздің республикамызда табиғат қоршаған ортаны қорғау саяси, экономикалық және мемлекеттің әлеуметтік тапсырмасының маңыздылығына жатқызылған.

Қазақстан Республикасы Конституциясында көрсетілген: “Мемлекет өзінің мақсатын адам денсаулығын және өмірге қолайлы, қоршаған ортаны қорғау қойылған”. Экологиялық мәдениет - әрбір қоғамдағы жалпы мәдениеттің ең мәнді элементтерінің бірі болып табылады, өйткені әлеуметтік іс-әрекет ұдайы қоршаған ортаның өмір сүру талаптарымен байланыста болады. Яғни экологиялық мәдениет әлеуметтік феномен ретінде қоғам мен табиғаттың өзара қарым – қатынасын реттеу қажеттілігінен туындайды. Б.Т.Лихачевтің пайымдауынша экологиялық мәдениеттің мәні экологиялық тұрғыда негізделген еркін қалыптастыруы мүмкін. Экологиялық мәдениет тұлғамен, оның түрлі қыр – сырымен және қасиеттерімен органикалық байланыста болады.

Педагогикалық шарт ғылыми-педагогикалық еңбектерде объектінің өмір сүру немесе әрекет етудің қажетті базасы ретінде көрінеді. Педагогика ғылымында шарттар объективті және субъективті деп ажыратылады. Шарт оқиға салдарының, заттардың өзгеруінің және өмірдің, объективті құбылысының жүруін анықтаушы ретінде қарастырылады.

Студенттердің экологиялық білімдерін қалыптастырудың педагогикалық шарттарының басты мақсаты:

- студенттерді экологиялық білім мен тәрбиені қалыптастыруға дайындаудың критериялық моделін жасау;

- экологиялық білімнің құрылымдық мазмұндамалық түзілу моделін құрастыру;

- «Экологиялық білім мен тәрбие» студенттерге арналған бейіндік мектептегі экология курсының арнайы курс бағдарламасын ұсыну;

- «Экологиялық білімді қалыптастыруға бағытталған сыныптан тыс жұмыстар» әдістемелік нұсқауын сынақтан өткізу.

Анықталған педагогикалық шарттардың негізінде студенттердің экологиялық білімін, іскерлігін, дамытудың негізгі үш кезеңін атап өтуге болады: - экологиялық бағытта жұмыс істейтін мамандармен байланыс жасау.

-эколог мамандармен өткізілетін тәрбие жұмыстарының (экологиялық тәрбие сағаттары, кездесулер, топ серуен, апталық, кештер) жоспарын дайындау.

- білім мен тәрбиені қалыптастыру жұмысын өткізу процесі.

- тәрбие жұмысының қорытындысын талдап, жүргізілетін іс-шараларды дайындау. Талдау барысында тәрбие жұмысына дайындық, жоспарлау, өткізу үрдісінің нәтижесінде студенттердің жетістіктері мен кемшіліктері талданып, одан әрі жетілдіру жолдары көрсетіліп, ұсыныстар жасалады.

Осының негізінде эксперименталдық-педагогикалық жұмыс үрдісінде экологиялық білімнің құрылымдық-мазмұндық түзілу моделі құрастырылды.

Мұның талдауларын жасау барысында біз мына қағидаларды басшылыққа алдық:

- сапаны қалыптастырудың күрделілігі және жеке тұлғаны қалыптастырудың құрылымдық теориясының қағидалары;
- бейіндік білімге дайындық теориясы;
- студенттердің кәсіби бағыттағы мақсаттары мен міндеттері.

Педагогикалық ЖОО студенттердің экологиялық парасатты іс-әрекеттің ұйымдастыруы бірқатар педагогикалық жағдайлармен байланысты. Педагогикалық жағдайлар – бұл тұлға қалыптасуына бағытталған педагогикалық үдерісті іске асыруды қамтитын өзара байланысты педагогикалық факторлардың оптималды жиынтығы. Осы анықтаманы негізге ала отырып, біз экологиялық парасатты іс-әрекеттің тиімділігін қамтитын педагогикалық жағдайларды анықтадық:

- баланы экологиялық іс-әрекетке неғұрлым ертерек қатыстыруына;
- балалардың экологиялық әрекеттердің қоғамдық мағынасы және тәрбиелік негізі болуына;
- экологиялық тапсырмасын орындағаннан кейін нәтиже студенттің сенімін қуаттануына, қуаныш сезімін артуына;
- экологиялық іс-әрекет студенттердің психикалық және физиологиялық ерекшеліктеріне сай ұйымдастыруына;
- аймақтың, ортаның өзіне тән түрлі ерекшеліктерінің назарға алуына;
- ұлттық ерекшеліктер, халықтың салт-дәстүрінің, әдет-ғұрпының өзгешеліктерінің еске алуына.

Осы сияқты жағдайларды, талаптарды экологиялық білім беруде ұтымды пайдалану мұғалімнен іскерлік пен педагогикалық шеберлікті талап етеді.

ЖОО студенттерінің экологиялық парасатын қалыптастыруға, экологиялық парасатты іс-әрекетте қатысу арқылы экологиялық дамуына мүмкіндік беретін оқу пәндерінің бір қатар тақырыптары бар. ЖОО студенттеріне экологиялық білім экологиялық парасатты іс-әрекет арқылы беру табиғаттану пәнінің маңызды міндеттерінің бірі болуы тиіс. Студенттер қоршағанмен, табиғаттағы адамның еңбек әрекетімен таныса отырып, адам әрекеттерінің болып жатқан өзгерістеріне, оның қандай пайдалы немесе зиянды жақтары болатынына осы пән арқылы көздерін жеткізуі тиіс.

Экологиялық білімді берудің басты құралы – оқыту. Бастауыш сыныптарда теориялық білім жетекші рөл атқарады. Студенттер экологиялық жұмыстармен айналысып, бақылаулары арқылы ұғым, анықтама шығарып, экологиялық білімдерді тәжірибеде қолданады. Бастауыш мектепте оқытуды ұйымдастырудың негізгі формасы сабақ болып келеді. Студенттерге экологиялық білім беруді дамытуды қамтитын оқу пәндерінің мүмкіндіктері мол. Экологиялық мазмұнындағы материалдар бастауыш мектепте оқытудың құралы болады. Өйткені, сабақ барысында олар студенттердің экологиялық білім, білік, дағдыларды қалыптастырады, экологиялық ойлау қабілетін дамытады, экологиялық әрекеттерде болуға тартады, табиғатты қорғау, аялау, жанашырлықпен қарау сенімдерді тудырады, экологиялық көзқарастарды қалыптастырады. Сөйте-сөйте студенттердің экологиялық сауаттылығы, экологиялық санасы қалыптасып, экологиялық мәдениеті жетіледі.

Білім беру үдерісінде экологиялық ой-тұжырымдар жасау студенттің қоршаған табиғи орта мен өмір сүріп отырған қоғамында дамуына қолайлы жағдай туғызып, оларды бір-бірімен сабақтастырып ұйымдастырғанда ғана туған жерін, елін қорғауға тәрбиелеу тиімді түрде бола алады. Осындай мәселелерді талқылау ЖОО студенттерінің экологиялық білімін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін жасауға негіз болды. Ол мәселеге келесі параграфта кеңінен тоқталамыз.

Экологиялық білім беру мақсатындағы «Студенттердің экологиялық білімін қалыптастыру негіздері» бағдарламасы студенттердің оқу пәндері бойынша алған білімдерін дамытуға және тереңдетуге, таным іс-әрекетінде белсенділіктерін арттыруға, табиғатты қорғауға байланысты берілген экологиялық материалдарды меңгеруіне, студенттердің табиғат құбылыстарына бақылау жүргізуіне мүмкіндік береді.

Дегенмен, зерттеліп отырған мәселе өзекті де күрделі болғандықтан, педагогикалық ЖОО-да экологиялық білімді қалыптастыру мәселесін толығымен, түбегейлі шештік деп айта алмаймыз. Бұл мәселе әлі де әр қырынан, жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Жоғарыда келтірілген ғылыми-зерттеу бағыттары болашақ ізденістер пәніне айналатынына сенеміз.

Библиографиялық тізім

1. Ақбасова А.Ж., Жамалбеков Е.Ү., Қалыбеков Т, Қолұшпаева А.Т., Рысбеков Қ.Б., Саинова Г.Ә., Сәндібеков М.Н. «Экологиялық энциклопедия» - Алматы, 2017 ж., - 303 б.
2. Бейсенова, Ә. С. Экология: оқулық / Ж. Б. Шілдебаев, Г. З. Сауытбаева. - Алматы : Ғылым, 2018. - 238 б.
3. Жатқанбаев, Ж. Ж. Экология негіздері. - Алматы : Зият, 2003. - 212 б.
4. Шілдебаев Ж.Б. Экологиялық білім қалыптастырудың пәндік жүйесі. Бастауыш мектеп, Алматы, №4, 2014, 15-24 Б.
5. Аймағамбетова Қ. Педагогикалық үрдісті экологиялық білім мен тәрбие беру негізінде ұйымдастыру. “Бастауыш мектеп” №10, 2016 ж, 16-17 Б.
6. Шілдебаев Ж. Экологиялық білім берудің негізгі педагогикалық принциптері “Үздіксіз білім берудің қазіргі жағдай мәселелері немесе болашағы” Сборник РИК, №3 2019 60-70 Б.

ӘОЖ 631.521

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚИТУ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ЖІКТЕЛУІ

*Өсікқұлова Сымбат, БГп-120 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Кенесова А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі уақытта ақпараттандыру құралдарын пайдаланбай Биологияны оқыту мүмкін емес. Ақпараттандыру құралдары білім беру процесінің барлық қатысушылары үшін үлкен мүмкіндіктер ашатыны белгілі. Осыған байланысты процесті ұйымдастыруға қабілетті кәсіби құзыреттілігі бар педагогикалық кадрларды даярлауда бүгінгі таңда өзекті мәселе туындайды қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан негізгі жалпы білім берудің федералды мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес және білім берудегі одан әрі инновацияларға негізделген оқыту [1].

Мәселен, кәсіби мамандарды даярлауды жетілдіру бойынша білім беру қызметін көрсету жүзеге асырылады Мәскеу облысының білім беру қызметкерлерінің біліктілігін арттыру жүйесі арқылы, оның орталық орны Аsou DPO кафедраларына тиесілі. Бойынша академияның жаратылыстану пәндері кафедрасы география, биология, физика, химия, экология мұғалімдерінің біліктілігін арттырып, бүгінгі таңда өзекті білім беру бағдарламаларын жүзеге асыруда.

2014-2016 жылдары педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру жүйесінде жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша оған 300-ден астам биология мұғалімдері

қатысып, олардың ақпараттандыру құралдарын пайдалана отырып, биология сабақтарында оқу қызметін ұйымдастыруға байланысты қиындықтар.

Соңғы жылдары мамандардың кәсіби қызметті арттыруға деген қажеттіліктерінің артуына байланысты үлкендері ашылуға электрондық оқыту арқылы перспективалар. АСОУ-да виртуалды тағылымдама траекториясын әзірлеуге, құруға, енгізуге және дамытуға арналған модуль

өз бетінше жұмыс істеуге ынталандырылған биология мұғалімдеріне арналған Жаратылыстану пәндері кафедрасында "іске асыру жағдайында биологияны оқытудағы заманауи ақпараттық технологиялар" курсы қызмет етті FGOS LLC " (36 сағ.). Виртуалды тағылымдаманы модельдеу және оны іске асыру шарттарын әзірлеу АСОУ-да 2015 жылдан бастап бастамашыл зерттеу жобасы ретінде жүзеге асырылуға. Қазіргі уақытта жаратылыстану ғылымдары пәндері кафедрасындағы уақыт 1-модель әзірленіп, сынақтан өткізіледі, онда виртуалды тәжірибелерді іріктеуді тағылымдама жетекшісі К.В. Хайбуллина пайдалану негізінде жүзеге асырады зерттеу бағдарламасының ғылыми кеңесі әзірлейтін және бекітетін критерийлер. Виртуалды (электрондық) тағылымдаманы апробациялау АСОУ электрондық оқыту ортасында өтеді (<http://e.asoumo.ru>), Moodle негізінде жасалған.

Айта кету керек, «биологияны оқытудағы ақпараттық технологиялар» бағдарламасы (72 сағат) 2017 жылдан бастап қашықтықтан сүйемелдеумен күндізгі-сырттай оқыту түрінде жүзеге асырыла бастайды [3]. Биология саласындағы бағдарламаның басты мақсаты мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін жетілдіру болып табылады теориялық және практикалық кәсіби қызметті жүзеге асыру үшін ақпараттық технологиялар құралдарының мүмкіндіктерін пайдалану.

Бағдарлама тыңдаушылардың биологияны оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері туралы түсініктерін қалыптастыруға бағытталған ақпараттық технологиялардың оқу процесі және биология мұғалімдерінің теориялық және практикалық дайындық деңгейін арттыру. Санат білім алушылар-негізгі жалпы білім берудің негізгі жалпы білім беру бағдарламаларын іске асыратын, АКТ-ны меңгерген биология мұғалімдері.

Айта кету керек, бағдарлама өзара байланысты екі модульден тұрады:

- білім беру үдерісіндегі акт нормативтік-құқықтық негіздері;
- ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, білім алушылардың оқу қызметін ұйымдастыру.

Бірінші модульде білім беру процесінде ақпараттық технологиялар құралдарын пайдалануды реттейтін негізгі нормативтік-құқықтық құжаттар қарастырылады. Іске асыру контекстіндегі FGOS орны ресейлік білім беруді модернизациялау міндеттері. FGOS талаптарына сәйкес сапа нормасын өзгерту. Ақпараттандыру жағдайындағы биологиялық білім мазмұнының ерекшеліктері. Қолдану ерекшеліктері биология және биологияны оқыту құралдары жүйесіндегі ақпараттық технологиялар бойынша ЖШҚ-ның федералды мемлекеттік білім беру стандартын іске асыру жағдайындағы заманауи ақпараттық технологиялар.

Екінші модуль ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, биология бойынша білім алушылардың оқу қызметін ұйымдастыруға арналған, онда оқытудың әртүрлі құралдары, оларды білім алушылардың білім беру қызметінде пайдалану және пәндік кабинетті толықтыру қарастырылады. Осыған байланысты тақырыптарды бөлу келесідей қаралды осылайша. Биологияны оқытудың бағдарламалық-техникалық құралдары мен ақпараттық ресурстары. Практиканы ұйымдастыруға арналған дербес компьютер-биология сабақтарында бағдарланған қызмет. Интерактивті тақтаны пайдаланып Биологияны оқыту процесін оңтайландыру. Оқыту биология сабақтарындағы мобильді оқу сыныбының мүмкіндіктері. Презентация қалай биологияны оқытуды ақпараттық қолдау құралы. Биология сабақтарында цифрлық микроскопты қолдана отырып, білім алушыларда танымдық, реттеуші, коммуникативті және жеке УДБ қалыптастыру.

Биологияны оқытудағы мета-пәндік тәсіл камера құжаты. Пәндік ақпараттық-білім беру ортасын кеңейту телекоммуникациялық желілерді қолдана отырып Биологияны оқыту.

Биология сабақтарында цифрлық зертхананы пайдалана отырып, білім алушылардың метапәндік, пәндік және жеке нәтижелерін қалыптастыру.

Биология сабақтары мен сабақтарын өткізу кезіндегі қауіпсіздік техникасы.

Биология сабақтарында заманауи оқу құралдарын пайдалана отырып, оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру.

Қосымша кәсіби бағдарламаны жүзеге асыру сабақтарды ұйымдастырудың әртүрлі формаларын біріктіруді қамтиды, олардың ішінде:

- аудиториялық: дәрістер, практикалық, семинар сабақтары, шеберлік сыныптары;

- аудиториядан тыс: курстың жекелеген тақырыптарын зерттеу бойынша тыңдаушылардың өзіндік жұмысы.

Практикалық сабақтарды өткізу кезінде білім алушыларды оқытудың тиімділігін арттыру үшін топтық әдістемелер пайдаланылатын болады. Сонымен қатар, модульде тәжірибеге ие өзіндік жұмыс жүйесі қарастырылған-оқу іс-әрекеттерін зерттеуге және пысықтауға мүмкіндік беретін аудиториядан тыс тыңдаушылар орындайтын бағдарланған бағыт.

Оқытуда заманауи ақпараттандыру құралдарын пайдалану кезінде туындайтын мәселелердің неғұрлым ұтымды шешімдерін көре және таба білу биология мұғалімін кәсіби даярлаудың маңызды жағына айналды. Мұндай сабақтарды дұрыс ұйымдастыру маңызды. Тәжірибе көрсеткендей, мұғалім сынып оқушыларының жеке ерекшеліктеріне, зерттелетін тақырыптың мазмұнына, оқу құралдарының болуына байланысты ақпараттандыру құралдарын пайдалану мүмкіндігі туралы мәселені өз бетінше шешеді [2].

Тиімділікті арттыру үшін «ақпараттық технологияларды пайдалана отырып білім алушылардың оқу қызметін ұйымдастыру» бөлімінде тек қана емес сабақтар мен сабақтар әзірлеу көзделеді ақпараттандыру құралдарының жекелеген элементтері, сонымен қатар

оларды кешенді қолдану. Оқу процесінде ақпараттық технологияларды қолданудың көптеген нұсқалары болуы мүмкін. Олар дәстүрлі оқыту құралдарымен де, бір-бірімен де қолданылады. Бағдарламаны іске асыру қазіргі заманғы оқу жабдықтарымен (биологияны

оқытудың бағдарламалық-техникалық құралдарымен) жабдықталған және ақпараттық ресурстармен қамтамасыз етілген арнайы жабдықталған кабинетте жүзеге асырылатын

болады. Бағдарламаны игеру барысында ағымдағы және қорытынды бақылау жүргізу ұсынылады. Ағымдағы бақылауды жүзеге асыру үшін екі бақылау жұмыстарын жүргізу жоспарланған.

Қорытынды бақылау кешенді сынақ түрінде жүргізілетін болады.

Кешенді сынақ аралық аттестаттау бойынша барлық жұмыстарды, сондай-ақ бағдарламаны зерделеу процесінде практикалық тапсырмалар мен өзіндік жұмыстарды орындауды қамтиды Нәтижесінде Бағдарламаны өту және игеру барысында биология мұғалімдері оқу іс-әрекетінде ақпараттық технологиялар құралдарын енгізу және пайдалану қабілеттеріне ие болады.

Библиографиялық тізім

1.Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. - М.: Просвещение, 2015. – 80 с.

2.Хайбулина К.В. Инновации в естественнонаучном образовании: VIII Всероссийская (с международным участием) научно-методическая конференция / Хайбулина К.В. - Красноярск, 2015. - с. 40-43.

3.Хайбулина К.В. Информационные технологии в обучении биологии. URL: <http://new.asou-mo.ru/index.php/2015-08-28-09-18-37/2015-09-15-07-43-08>

ОҚУШЫНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫН ТӘРБИЕЛЕУ КЕЗЕНДІГІ БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ДАМУ

*Полатова Мерей, БГз-121 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Кенесова А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

"Ғасыр өмір сүреді - ғасыр үйренеді" - өте танымал орыс мақалы. Бұл фраза шын мәнінде толық емес және бірнеше аяқталуы бар. Түпнұсқа фразаның аяқталуының бір нұсқасының авторы-Люциус Анней Сенека. Ол сөзін жалғастырды: "Ғасыр өмір сүр – ғасыр қалай өмір сүру керектігін үйрен" [1].

Ал сіз қалай өмір сүруіңіз керек? Өмір-биологияны зерттеу нысаны және бұл мәселені түсіндіру осы ғылымды зерттеу саласында жатыр.

Қазіргі кезеңде қоғамда жиі өзгеріс байқалады жалпы адамзаттық құндылықтар тек физиологиялық қажеттіліктермен: махаббат жыныстық тартымдылықпен белгіленеді; бақыт қол жетімділікпен өлшенеді және ақша саны; қоғамның ұяшығы-отбасы, қазіргі кезеңде басқа идеологиялық сипаттамаға ие болады [3]. Материалдық қатынастар бірінші орынға шығады.

Егер "ата-аналардың" ұрпағы "жақсылық" пен "жамандықты" әлі де ажырата алатын болса, онда өмір тәжірибесі жоқ және құндылықтарды бағалаудың өзіндік жүйесі жоқ қалыптасып келе жатқан жастар қиын жағдайда.

Дәстүр мен білімді беру бойынша ұрпақтар арасындағы байланыс үзілді. Және бұл ақпараттық технологиялар мен күшті даму кезеңінде орын алады діни деградация. Дін құндылықтарды сақтаушы болып табылады және мінез-құлық стандартын қалыптастырады. Қазіргі уақытта, біздің діни білім ел тиісті түрде жүзеге асырылмайды, бірақ оның болмауының ұзақ кеңестік кезеңі онсыз адамдардың бірнеше ұрпағын тәрбиелеуге ықпал етті діни көзқарастар мен құндылықтар.

Қазіргі қоғамның оң тенденциясын атап өтеміз-бұл салауатты өмір салтының сәні. Денсаулық Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының Жарғысына Кіріспеде ұсынылған анықтама бойынша ауру мен физикалық ақаулардың болмауы ғана емес, толық физикалық, психикалық және әлеуметтік әл-ауқат жағдайы ретінде [2].

Биология ғылым ретінде де, оқу пәні ретінде де білім алушыларға денсаулықтың әр деңгейі туралы түсінік беруге мүмкіндік беретін әлеуетке ие және әлемдік қауымдастық ұсынатын заманауи әлеуметтік көзқарастарды табиғатқа сәйкестік тұрғысынан бағалау мүмкіндігі: зиян немесе пайда олар жеке адамға, жалпы халық санына Денсаулық әкеледі. Физикалық денсаулық-бұл ең "өрескел" деңгей, сәйкесінше бұл деңгейдегі бақыт ең қарабайыр.

Терең деңгей – біздің психикамыз-эмоциялар деңгейі. Ең жоғары деңгей – рухани даму. Оқушыларды белгілі бір биологиялық материалда үйлесімді даму қажеттілігін түсінуге қалай жеткізуге болатындығын қарастырыңыз адам өмірінің әртүрлі салалары.

Айта кету керек, денсаулықтың барлық деңгейлері олар бір-бірін толықтырады, ал егер тұлғаның дамуы барлық деңгейде жүзеге асырылса, үйлесімділікке қол жеткізіледі.

Физикалық белсенділіктің кез-келген түрі эндорфин өндірісінің стимуляторы болып табылады, соның арқасында адам қуанады, бақытты, жігерлі және өміршең болады, қоршаған әлемді позитивті қабылдай бастайды [3]. Жаттығу-керемет өзіңізді жақсы сезіну және керемет көріну тәсілі. Физикалық белсенділіктің көптеген түрлері бар, сондықтан әркім өзіне сәйкес келетін нәрсені таңдай алады. Бұл материалды биология сабақтарында түсіндіру, мұғалім басты назарды жеке тұлғаның даралығына аударуы керек. Мысалы, адам денесінің әртүрлі Конституциялық ерекшеліктерін, темперамент түрлерін қарастыру

және анықтау, білім алушыларға мүмкіндік беру олар өздері ұнататын немесе айналысқысы келетін спорт түрлері туралы айтып беріңіз. Мұндай жұмыс спорт түрін мүмкіндігінше саналы түрде таңдауға мүмкіндік береді.

Белгілі бір адамға жарамды және гиподинамияның ағзаға зиянды әсерін дәлелдеу. Жасөспірім өзінің таңдауы екенін түсінуі керек оның салдары болуы керек, яғни мұғалім үшін себеп-салдар байланысын ашып, оқушыға осы заңдылықты көрсету маңызды. Мысалы, егер қыз дене шынықтырумен айналысса, іш қуысын шайқаса, баланы табиғи жолмен туып, сымбатты фигураға тез оралу ықтималдығы едәуір артады.

Дәл сол сияқты, дұрыс тамақтану тақырыбын екпін беру арқылы ашуға болады әр оқушыға жеке көзқарасқа назар аудара отырып, материалды қайталай отырып, жеке тұлғаның биологиялық тұрғыдан генетикалық бағдарламасы бойынша бірегейлік пен идеал туралы. Себеп-салдарлық байланыс айқын: егер диета теңдестірілмеген болса және оқушы ақуыздарды, майларды, көмірсулар мен дәрумендерді жеткіліксіз алса, онда сыртқы қасиеттер ғана емес, иммундық жүйенің жағдайы да қанағаттанарлықсыз болады.

Денсаулықтың психикалық деңгейі оны ашу үшін түсінуді және мұқият талдауды қажет ететін материалды пайдалануды қамтиды.

Бұл деңгейді американдық жазушы және қоғам қайраткері Марк Твеннің "сіздің өміріңіздегі ең маңызды екі күн – сіз дүниеге келген күн және неге екенін түсінген күн" деген сөздерімен сипаттауға болады [1].

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) психикалық денсаулық критерийлері:

- Адам өзінің физикалық және психикалық болмысының сабақтастығы, тұрақтылығы және бірегейлігі туралы хабардарлық пен сезімге ие болуы керек.

- Бір типтегі жағдайлардағы тәжірибелердің тұрақтылығы мен сәйкестігін сезіну.

- Өзіне және өзінің психикалық қызметіне және оның нәтижелеріне сыни көзқарас.

- Психикалық реакциялардың қоршаған ортаға әсер ету күші мен жиілігіне әлеуметтік жағдайлар мен жағдайларға сәйкестігі.

- Әлеуметтік нормаларға, ережелер мен заңдарға сәйкес өзін-өзі басқару қабілеті.

Өз өмірін жоспарлау және жүзеге асыру мүмкіндігі.

- Өмірлік жағдайлар мен жағдайлардың өзгеруіне байланысты мінез-құлық тәсілін өзгерту мүмкіндігі.

Бұл Критерийлерде иерархия жоқ және олардың нақты саны жоқ. Олардың шекаралары интуитивті түрде сызылған [2].

Биология сабақтарында "адам және оның денсаулығы", "Жалпы биология" курсындағы тиісті тақырыптарды зерделеу кезінде критерийлерді зерттеуге болады психикалық денсаулық, оларды психикалық процестердің, күйлердің, қасиеттердің көріністеріне сәйкес бөлу.

Психикалық процестерге мыналар жатады: өзін-өзі адекватты қабылдау; тақырыпқа назар аудару қабілеті; ұстау жадтағы ақпарат; деректерді логикалық өңдеу мүмкіндігі; сыни ойлау; шығармашылық, ақыл-ой ағымын басқару, темпераментті анықтау және т. б. психикалық күйлер саласында-бұл эмоционалды тұрақтылық; жағымсыз эмоциялармен күресу; сезімдердің еркін, табиғи көрінісі және т. б. денсаулықтың психикалық деңгейін дамытуда жеке тұлғаға назар аударып қана қоймай, маңызды әр адамның іс-әрекетінің басқа адамдарға әсерін көрсету. Себеп-салдарлық байланыс айқын: "емдеңіз адамдар сізге қалай қарағыңыз келсе, солай" [1].

Денсаулықтың рухани деңгейі оқушылардың бойында мейірімділік, әділдік, толеранттылық сияқты қасиеттерді дамытуды көздейді. Бірақ төзімділік физикалық мағынада емес, сананың жоғары рухани деңгейінде.

Толеранттылықты мәдениеттердің әртүрлілігінің бірлігі ретінде түсіну өз этносының шеңберінен өмірдің жаңа деңгейіне шығуға мүмкіндік береді. Адам өзін тек өзінің этникалық қауымдастығымен ғана емес, басқалармен де байланыстыра бастайды этникалық топтар, айырмашылықтарға қарамастан құрмет көрсетеді.

Мәдениеттер диалогы сізді " Мен кімін?" адамға қатысты табиғатпен, басқа адамдармен бірлігінді түсіну.

Бұл адамды сәйкестендірудің жоғары деңгейі, бұл рухани дамудың мәні.

Биология пәнінің мүмкіндіктерін өзін-өзі тануды, өзін-өзі көрсетуді, жеке тұлғаны өзін-өзі тануды белсендіру үшін пайдалану қажет деп санаймыз оқушы, адамның жеке мүмкіндіктерін толық анықтауға деген ұмтылысын дамыту.

Библиографиялық тізім

1. Афоризмы, цитаты, высказывания: сайт. <http://flaminguru.ru/> (дата обращения 10.10.2016)
2. Official Records of the World Health Organization, no. 2, p. 100.
3. Никифоров Г.С. Психология здоровья. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002.– 256 с

СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕРБЕС ОҚУ ҚЫЗМЕТІН ДАМУҒА ҮШІН БИОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚУ КЕЗІНДЕ «КЕЙС-СТАДИ» ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

*Тұрсынбай Жанар, БГз-120 тобының студенті
Жетекшісі магистр оқытушы Султанова Ш.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі уақытта орта кәсіптік білім берудің өзекті мәселелерінің бірі студенттерді даярлау сапасының жұмыс берушілер қойған талаптарға сәйкес келмеуі болып табылады. Түлектердің ең жиі анықталатын кемшілігін қабілетсіздік деп атауға болады, және көбінесе өндірістік мәселелерді өз бетінше шешуге, мақсаттар мен міндеттер қоюға, олардың орындалу ретін жоспарлауға құлықсыздық. Осылайша, қазіргі заманғы өндіріс қызметкерлеріне қойылатын жаңа сұраныстар жағдайында тез бейімделе алатын мамандарға деген қажеттілік пен олардың жеткіліксіз деңгейі арасында қайшылық бар Практикалық дайындық. Бұл қайшылықтың себептерінің бірі оқу процесінде проблеманы өз бетінше анықтауды және қоюды, оның жолдарын анықтауды қажет ететін тапсырмаларды қолдану үшін төмен болып табылады [1].

Жоғарыда аталған мәселені шешу әдісі студенттерді оқытуда проблемалық жағдайды құрайтын дидактикалық негіздегі проблемалық тәсілді қолдану болуы мүмкін. Өз кезегінде, бір жағдайларды талдауға негізделген технологиялар - бұл нақты проблемалық жағдайларды қолдана отырып оқытуды білдіретін «кейс-стади» технологиясы.

Қазіргі уақытта оқу процесіне қатысты «іс» термині келесідей сипатталады:

- бірнеше шешімдері бар проблемалық жағдай, олардың ішінен ең қолайлысын таңдау керек;

- білім беру барысына қатысушылардың проблемалық жағдайды оңтайлы шешуін бірлесіп іздеуіне арналған Әдістемелік құжаттар пакеті (кейс).

Істерді жіктеу әртүрлі критерийлерге негізделуі мүмкін, соның ішінде:

- ақпарат көзі (оқытушының тәжірибесінен, әдебиетінен немесе тәжірибесінен нақты жағдайларды сипаттау);

- жағдай туралы ақпаратты ұсыну субъектісі (Оқытушы, студент немесе студенттер тобы);

- мамандандыру (бір жағдай әртүрлі бағыттағы бірнеше мамандардың көзқарасы бойынша қарастырылған кезде қос тапсырма және т.б.); [2].

Сонымен қатар, жағдайлар көбінесе қиындық деңгейіне қарай бөлінеді. Сонымен, бірінші деңгей проблемалық жағдай мен дайын шешімнің болуын білдіреді. Студенттер оның дұрыстығын анықтап, түсіндіруі керек оның көзқарасы. Қиындықтың екінші деңгейі проблемалық жағдайдың болуын болжайды, ол үшін студенттердің өздері шешім табуы керек. Ақырында, қиындықтың үшінші деңгейі студенттен өзін-өзі таба білуді талап етеді және мәселені тұжырымдап, оны шешудің нұсқаларын ұсыныңыз.

Кейс стади технологиясы дәстүрлі технологиямен салыстырғанда бірқатар маңызды артықшылықтарға ие, өйткені оны оқу процесінде қолдану ықпал етеді:

- нақты қызмет саласында кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру;
- оқуға деген ынтаны арттыру және дербес оқу қызметін жандандыру;
- проблеманы шешу процесінде қолда бар білім кешенін өзектендіру және оны дербес толықтыру құралдарын игеруге ынталандыру [3];
- мәселені өз бетінше анықтау және тұжырымдау, ақпаратты іздеу және одан қажетті ақпаратты таңдау, оның мазмұнын талдау, мәселені шешу жолдарын ұсыну және қолда бар шешімдердің ішінен оңтайлы шешімді таңдау қабілетін дамыту;
- коммуникативтік дағдыларды жетілдіру, оның ішінде өз көзқарасын дәлелді түрде жеткізе білу, баламаны тыңдауға және объективті талдауға дайын болу, процестің басқа қатысушыларымен сындарлы пікірталас жүргізу;
- таңдалған шешім үшін жауапкершілікті тәрбиелеу.

Осылайша, бұл технологияны қолдану кәсіптік колледж студенттерінің өзіндік оқу іс-әрекетін дамытуға ықпал етеді.

Істі дайындау кезінде келесі әрекеттер тізбегі ұсынылады:

1. Істің тақырыбын анықтау;
2. Істің мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдау;
3. Іс үшін мазмұнды сегментті бөлу (терминдер, кілттер ұғымдар, сандық материал және т. б.);
4. Іс жасау және сабақтың технологиялық моделін анықтау;
5. Студенттердің қызметін ұйымдастыру үшін тапсырмалар дайындау;
6. Істің орындалуын бағалау критерийлерін әзірлеу.

Іс экология мен табиғатты пайдалануға байланысты іс-шараларда орын алған, сондай-ақ көркем, ғылыми, публицистикалық негізде бөлінген нақты проблемаларға негізделуі мүмкін әдебиеттер мен ресурстар Интернет. Сонымен қатар, істермен жұмыс істеу үшін оны жеке және шағын топтарда жүргізуге болады. Олар мүмкін материалды зерттеу үшін де, оны игеру нәтижелерін бақылау үшін де қолданылады.

Сонымен, экология студенттері материалды жалпылау шеңберінде «қоршаған ортаның ластануын бақылау» Кәсіби модулін оқыған кезде «су ресурстарын бақылау әдістері» бөлімінде келесі жағдайды ұсынуға болады: «сіздің тобыңыз экологиялық салада қызмет көрсететін фирманың қызметкерлері. Сізге хабарласқан клиент жоспарлайды бұрын осы мақсатта пайдаланылған, бірақ жиырма жылдан астам уақыт бұрын тасталған тоғандарда балық өсіруді жалғастырыңыз. Мүмкін екенін анықтау керек бұл қазіргі уақытта жүзеге асырылады. Тапсырманы шешу үшін іс-әрекеттеріңіздің жоспарын дәйекті түрде жазыңыз».

Тапсырманы орындау үшін студенттер өз таңдауын анықтау және негіздеу үшін су сапасының қандай көрсеткіштерін көрсетуі керек. Сонымен, физика-химиялық көрсеткіштерден олар мыналарды анықтауы керек: рН деңгейі, ПДК (оттегінің биологиялық тұтынуы), ПДК (оттегінің химиялық тұтынуы), ауыр металл катиондарының болуы (ластану көздерін ескере отырып). Сонымен қатар, бұл жағдайда мағынасы бар және альгоиндикация, Гуднайт және Уотли индексі бойынша су айдынының ластану дәрежесін өлшеу, сапробтық деңгейін анықтау сияқты су айдындарының жай-күйінің биоиндикациялық әдістерін пайдалану. Студенттерге қажет алынған көрсеткіштерді рұқсат етілгендермен салыстыру үшін қандай ГОСТ және/немесе Санпиндерді

қолданатындығын көрсетіңіз, тоғандарды мәлімделген мақсатқа сәйкес оларды іске асыруға мүмкіндік беретін күйге келтіру бойынша ұсыныстар беріңіз.

Сондай-ақ, осы мамандықтың кәсіби модульдері бойынша біліктілік емтихандарын өткізу кезінде кейстерді пайдалану тиімді болып табылады. Атап айтқанда, студенттерге келесі жағдай ұсынылады: егер 102,5 мл оттегі бөтелкесінен алынған су сынамасын титрлеу кезінде 4,7 мл натрий тиосульфатының ерітіндісі (0,02) жұмсалса, су қоймасында балықтың қатып қалу қаупін және судың оттегімен қанығу дәрежесін анықтаңыз моль/л баламасы). Талдау үшін бұл су сынамасы 16°C температурада және атмосфералық қысымда су сынамасы алынды P=735 мм сын.бағ.суда еріген оттегінің концентрациясы қанша болады? Қандай көрсеткіштерден суда еріген оттегінің мөлшері тәуелді ме? Бұл көрсеткіштің нормативтері қандай?

Кейстерді құру өте көп еңбекті қажет етеді және мұғалімнен педагогикалық шеберліктің белгілі бір деңгейін талап етеді, бірақ оларды пайдалану уақытты ақтайды, өйткені ол студенттерді болашақ кәсіби қызметінде тәуелсіз шешім қабылдау жағдайларына барынша жақындатады, стандартты емес жағдайда мінез-құлықтың оңтайлы моделіне дайындайды, Тәуелсіз оқу іс-әрекетінің дамуын ынталандырады.

Библиографиялық тізім

1. Воронина Ю.В. Педагогические технологии в практике обучения биологии: технология кейс-стади: учебно-методическое пособие / Ю.В. Воронина.- Оренбург: Изд-во ГУ «РЦРО», 2010. - 52 с.

2.Игнатов Сергей Борисович Использование технологии «Кейс-стади» в формировании экологической компетенции обучающихся // Инновационные проекты и программы в образовании. 2013. №1. URL:<http://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-tehnologii-keys-stadi-v-formirovaniiekologicheskoy-kompetentsii-obuchayuschih-sya-1> (дата обращения: 23.10.2016).

3. Юлдашев З.Ю. Инновационные методы обучения. Особенности кейс-стади метода обучения и пути его практического использования: учеб. пособие /З.Ю. Юлдашев, Ш.И. Бобохужаев. – Ташкент, 2006.

ӘОЖ 638.1/12:591.4

МОРНОХЛ ӘДІСІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП БАЛ АРАЛАРЫНЫҢ ТҰҚЫМЫН АНЫҚТАУ

*Хайдарбекова Лобар, БГз-121 тобының студенті
Жетекшісі а.ш.ғ.к. оқытушы Шимелкова Р.Ж.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Кіріспе. *Apis mellifera L.* (бал арасы) типтік өкілі болып табылатын жәндіктер жердегі экожүйеде маңызды орын алады. Бал арасының таралу аймағы өте кең, бұл оның жергілікті жағдайларға бейімделген бірқатар кіші түрлердің (географиялық нәсілдердің) қалыптасуына, және ежелден бері адамның қолдан өсіріп, жасанды сұрыптаудың пайда болуына алып келді. Нәтижесінде ара шаруашылығында аралардың нәсіліне қатысты "тұқым" термині орнықты [1,2]. Дегенмен аралар қолдан өсірілгеніне қарамастан олар дараланып ғана емес, сонымен қатар табиғи фитоценоздардың гүлді өсімдіктерінің массасын тозаңдандыратын экожүйелердің элементтері ретінде жұмыс істейді.

Бал араларының өнімділігін арттыру мақсатында кейбір биоклиматтық аймақтардан басқаларына ауысуы және жүйесіз будандастыру метизацияны тудырды.

Нәтижесінде табиғи түрде қалыптасқан жергілікті популяциялардың орнында шығу тегі белгісіз будандар пайда болды. Әртүрлі зерттеулер бал араларының жергілікті популяциясын пайдалану жоғары бейімділікті қамтамасыз ететінін көрсетеді, ал жергілікті жағдайларға бейімделмеген бал араларын пайдалану әлемнің көптеген елдерінде соңғы кездері байқалғандай төмен өмір сүруге әкеледі [3-6]. Ара шаруашылығындағы ауқымды будандастыру және аналық аралардың саудасы ретсіз жұптасумен бірге әртүрлі тұқымдармен будандастырудың күшеюіне әкеледі, бұл селекционерлер қалыптастырған құнды экономикалық және пайдалы белгілердің жоғалуына әсер етеді [7-11].

XX ғасырдың басынан-ақ кейбір зерттеушілер биологиялық және морфологиялық белгілер кешені бойынша карпат тұқымды аралар Австриялық *Apis mellifera carnica*-дан айтарлықтай ерекшеленетін өзгеше топты құрайтындығына назар аударды. Алайда, осы уақытқа дейін аралардың карпат нәсілінің *A. m. carnica* тармағынан тәуелсіз кіші түрлерге дейінгі айырмашылығы туралы әртүрлі көзқарастар болған еді [12-14]. Бірқатар ғалымдар *a.m. Carpatica*-ны Еуропаның оңтүстік-шығыс бөлігіндегі аралардың таралуы нәтижесінде пайда болған *a. m. carnica*-ның ерекше популяциясы ретінде анықтады.

Бал араларының популяциясын сақтау үшін - жергілікті популяциялардың қаншалықты генетикалық оқшауланғанын және бір-бірімен тығыз байланысты кіші түрлермен будандастыру кезінде сирек популяцияларға қауіп төнген кезде оларды сәтті сақтау үшін тиімді тежеу шаралары қажет екенін түсіну қажет [15].

Сәтті шыққан асыл тұқымды жұмыс көбінесе материал көзін таңдауға байланысты. Қазақстанда табиғи және жасанды іріктеудің көпжылдық ықпалымен нақты табиғи және климаттық жағдайларда қалыптасқан аралардың бірнеше тұқымдары мен популяциялары бар [16].

Бал арасының түрішілік таксондарын ажыратудың классикалық әдісі бойынша морфометриялық талдау жасауды В.В. Алпатов дамытқан. Ішкі таксономиялық топтарды (нәсілдерді немесе тұқымдарды) сипаттау үшін *A. mellifera* әдетте 3-ші тергиттің ені мен ұзындығын, алдыңғы оң қанаттың ұзындығын, енін, кубитальды индексін, дискоидты араласуын, тілшесінің ұзындығын пайдалану нәтижесі - экономикалық пайдалы белгілердің даму ерекшеліктерін көрсетеді. Біршама уақыт ішінде дәстүрлі морфологиялық-географиялық тәсіл шеңберінде зерттеушілердің көпшілігі кемсітушілік қабілеті шектеулі бір өлшемді статистика әдістерін қолданды. Түрді төрт эволюциялық тармаққа, 28 кіші түрге бөлуге мүмкіндік берген *A. mellifera* түрінің морфометриялық белгілеріне көп өлшемді статистикалық талдауды қолдану неғұрлым әсерлі нәтижелер берді.

Ұзақ уақыт бойы дәстүрлі морфологиялық-географиялық тәсіл шеңберінде зерттеушілердің көпшілігі кемсітушілік қабілеті шектеулі бір өлшемді статистика әдістерін қолданды. *A. mellifera* түрінің морфометриялық белгілеріне көп өлшемді статистикалық талдауды қолдану әсерлі нәтижелер берді, бұл түрді 26 кіші түрді біріктіретін төрт эволюциялық тармаққа бөлуге мүмкіндік берді, ал кейбір мәліметтер бойынша 28 кіші түр.

А. Б. Карташевтің Қостанай облысындағы аралардың тұқымдық тиесілігін анықтау үшін қанатты тамырлау жөніндегі компьютерлік бағдарламасының көмегімен авторлар *Apis mellifera Linnaeus* зерттеді. Екі дананың Орталық орыс тұқымына жататындығы анықталды (33,3%) бал аралары *Apis mellifera Mellifera Linnaeus 1758* [17, 18].

Бал араларының жекелеген популяцияларының отбасы аралық айырмашылықтарын зерттей отырып, өзгергіштікке ең аз және көп әсер ететін белгілерді анықтауға болады, осылайша қоршаған ортаның өзгеруі жағдайында организмнің бейімделу реакцияларының механизмін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Морфологиялық көрсеткіштер кешені бойынша бал араларының тұқымаралық отбасылық айырмашылықтарына қатысты сұрақтар әдебиетте жеткілікті түрде қамтылмаған. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, бұл мақалада биологиялық объектілер мен

құбылыстарды ажыратуға және тануға қызмет ететін дискриминантты талдауды қолдану әрекеті сипатталған, олардың арасындағы айырмашылықтар айқын емес, оның ішінде жеке тұлғалардың топтық байланысын анықтау үшін бал арасының жұмысшы дараларының сыртқы белгілерінің стандартты жиынтығының үлесін бағалау қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу нысаны Қазақстанның оңтүстік өңірінде өсірілетін әртүрлі тұқымды (карпатка, карника) және жергілікті популяциядағы 800 ара отбасы таңдалды.

Зерттеу жұмыстары 6 базалық шаруашылықта өткізілді: Қызылорда облысының "Жан" ШҚ, "Нұржарық" ШҚ; Жамбыл облысының "Левченко" ШҚ, "Муравьев" ШҚ, Түркістан облысының "Гостинин" ШҚ, "SunBeeUgam" ЖШС.

Аралардың белгілі бір тұқымдық типке, популяцияға және тұқымдық желіге жататындығын анықтау В. В. Алпатов әдісі бойынша қанаттардың (қанат тамырларының қиылысу нүктелері арасындағы қашықтық, олардың қатынастары, қанат тамырларының арасындағы бұрыштар) және ара тұмысығының өлшем белгілерінің көмегімен жүзеге асырылады [19].

Экстерьерлік көрсеткіштер бойынша окуляр микрометр сызғышын пайдаланып MBS-10 бинокулярлық микроскопында өлшенді. 42 x10 үлкейту кезінде қанат ұзындығы, ал басқа параметрлердің өлшемдері x20 үлкейту кезінде өлшенді. Уақытша глицерин препараттарында сыртқы белгілер зерттелді.

Морфометриялық талдау үшін бал араларының келесі сыртқы параметрлері пайдаланылды:

1. Үшінші кубитальдық жасушаның венасының (а) ұзындығының венаның (b) ұзындығына қатынасы ретінде айқындалатын кубитальдық көрсеткіш, пайызбен көрсетілген;

2. Артқы тарстың бірінші сегментінің енінің (б) оның ұзындығына (а) қатынасы ретінде есептелетін тарсал индексі, пайызбен көрсетілген.

3. А және b арақашықтығының қосындысы болатын бал арасының тұмсық ұзындығы;

Ұқсас морфологиялық белгілерді топтарға біріктіру және ара үлгілері арасындағы қашықтық ағашын құру үшін біз олардың жиынтығы үшін сыртқы параметрлердің орташа мәндерінің кластерлік таралуын қолдандық

Тұқымдық стандартқа сәйкес зертханалық зерттеулер жүргізу үшін аралар ұяның ортасынан тірі араларды жабық дернәсілдері бар жиекшелерден 30-40 данадан шыны ыдысқа жинады. Содан кейін олар қайнаған суға құйып, 2-3 секундтан кейін дәке майлыққа сүзіп құйылды. Қарындашпен алынған шаруашылықтағы ара отбасының нөмірі, сынама алынған күні көрсетіліп жазылады. Одан кейін дәкеге оралған араларды 70% спирті бар ыдысқа салады. Тілшенің мөлшерін анықтау үшін араның басын кеудеден бөліп, ауыз бөлігінен тілшесін алып шыны ыдысқа желке бөлігін жоғары қаратып қояды. Арнайы инемен желке саңылауына басып, негізгі ауыз аппаратының басына бекітілген жерін табамыз. Қысқышпен иек пен төменгі жақ сүйектерін ұстап, басын бөледі. Шыны ыдыстағы глицерин тамшысына салып, барлық бөліктерін инемен түзетіп, қақпақпен жабамыз. Тілшенің басы мен ұшы арасындағы қашықтық арасы өлшенеді. Зерттеу үшін 50 дана ара таңдалады және одан әрі зерттеу үшін мұздатқышқа орналастырылды.

Бал араларының қанаттарына морфометриялық зерттеу жүргізу үшін араның алдыңғы оң қанаттары алынады. Қанаттарды сканерлеу үшін – желімі біркелкі жағылған, түссіз, үлкен жабыстырғыш таспа (клейка лента) қолданылады. Таспаның жабысқақ жағын үстелге қарсы жоғары қаратып, бүктеліп қалмас үшін бекітеді. Арнайы қайшы мен қысқышты пайдалана отырып, араның кеудесін қысқышпен қысу арқылы қайшының көмегімен алдыңғы оң қанатын түбімен кесіп алынады. Кесілген қанатты қысқыштың көмегімен жабысқыш таспаға ұқыптылықпен жабыстырып, әрі қанаттардың астында ауа қалып кетпейтіндей, көлденеңінен, бір-біріне жақын етіп, қатар бойынша орналастырылады. Барлық қанаттарды жабыстырып болғаннан соң, қанаттар жабысқыш

таспаның ортасына бекітілу үшін, таспаның төменгі бөлігі мен жоғарғы жағы жабыстырылады.

Қанаттарды сканерлеу 1600 dpi кем емес жүйемен іске асырылады. Қанаттарға нүкте қою жұмыстары tpsDig2 графикалық редакторының көмегімен жүргізіледі. Алынған мәліметтер MorphoEXCEL программасы арқылы өңделді. Алынған материал Вариациялық Статистика әдісімен өңделеді [20].

Нәтижелер және оларды талқылау. Сыртқы белгілерді бағалау аналық араның, аталық отбасының генетикалық құндылығын және олардың әлеуетті өнімділігін анықтауға көмектеседі. Егер осы отбасының жұмысшы араларында белгілі бір тұқымның барлық белгілері болса, оның әлеуеті жоғары болып табылады. Ара отбасыларының тұқымдық құрамының толық бейнесін алу үшін морфометриялық және сыртқы талдау үшін зерттелетін ара отбасыларынан сынамалар алынды. Аралардың сыртқы түрін анықтау 1-кестеге сәйкес өлшенеді: тұмсық ұзындығы, кубитальды индекс, дискоидты ығысу, балауыз айнасының шекарасы, дене бояуы, бал шығару, тексеру тәртібі және аралардың массасы.

1-кестеден алынған мәліметтер бойынша Қызылорда облысында "Жан" ШҚ омартасында тұмсық ұзындығы – $6,3 \pm 0,03$ мм, кубитальды индексі – $39,85 \pm 0,29$, дискоидты ығысуы 86,3% оң мәнге ие, сонымен қатар бейтарап – 13,7%, балауыз айнасының шекарасында түзу және иілген. Аралардың тергиттерінің түсі сары, балдың құрамы құрғақ, ара отбасыларын қарау кезінде аралардың мінез-құлқы орташа агрессивті. "Нұржарық" ШҚ – да тұмсық ұзындығы – $6,2 \pm 0,03$ мм, кубитальды индексі – $37,7 \pm 0,36$, дискоидты ығысуы 84,2% оң мәнге ие, сонымен қатар бейтарап - 15,8%. Ара отбасыларын тексеру кезінде аралардың мінез-құлқы бірқалыпты.

1 кесте. В.В. Алпатовтің әдістемесі бойынша сыртқы көрсеткіштер (n=10, $\Sigma=60$)

Тұмсық ұзындығы, мм	Кубитальды индекс, %	Дискоидальды ығысу %			Балауыз айнасының шекарасы			Дене түсі	Балдың құрамы	Мінез құлқы
		+	0	-	түзу	иілген	иралас			
«Жан» ШҚ										
$6,3 \pm 0,03$	$39,8 \pm 0,29$	86,3	13,7	-	+	+	-	сұр	құрғақ	орташа агрессивті
«Нұржарық» ШҚ										
$6,2 \pm 0,03$	$37,7 \pm 0,36$	84,2	15,8	-	+	+	-	сұр	құрғақ	бейбітшіл
«Левченко» ШҚ										
$6,3 \pm 0,03$	$38,4 \pm 0,34$	78,2	21,8	-	+	+	-	сұр	құрғақ	бейбітшіл
«Муравьев» ШҚ										
$6,4 \pm 0,02$	$38,6 \pm 0,34$	76,3	23,7	-	+	+	-	сұр	құрғақ	бейбітшіл
«Гостинин» ШҚ										
$6,2 \pm 0,03$	$37,8 \pm 0,37$	63,3	36,7	-	+	+	-	сұр	құрғақ	бейбітшіл
SunBeeUgam» ЖШС										
$6,4 \pm 0,04$	$38,9 \pm 0,33$	77,4	22,6	-	+	+	-	сұр	құрғақ	бейбітшіл

Жамбыл облысы бойынша "Левченко" шаруашылығында өлшеу нәтижелері тұмсық ұзындығы – $6,3 \pm 0,03$ мм, кубитальды индексі – $37,86 \pm 0,37\%$, дискоидты ығысуы оң мәнге 76,3% және бейтарап 23,7%, балауыз айнасының шекарасы иілген, ара денесінің түсі сұр, балдың құрамы құрғақ, араларды бағалау кезінде отбасылардың мінез-құлқы калыпты, краин тұқымына сәйкес келеді. Ал "Муравьев" ШҚ- да барлық көрсеткіштер

бойынша "Левченко" ШҚ – на қарағанда көбірек, дискоидты ығысудан басқа, оң мәні 76,3% және бейтарап-23,7% құрады.

Тау бөктеріндегі аймақта орналасқан "Гостинин" ШҚ-ның омартасындағы сыртқы көрсеткіштердің белгілері даламен салыстырғанда төмен, тұмсық ұзындығы – $6,2 \pm 0,03$ мм, кубитальды индексі – $38,46 \pm 0,34\%$, дискоидты ығысуы 63,3%, бейтарап - 36,7%, балауыз айнасының шекарасы қисық, ара денесінің түсі сұр, балдың құрамы құрғақ, ара отбасыларын тексеру кезіндегі мінез-құлық бірқалыпты.

Тау аймағында орналасқан "SunBeeUgam" ЖШС-нің шаруашылығында тұмсық ұзындығы $6,4 \pm 0,04$ мм, кубитальды индексі $38,9 \pm 0,33\%$, бейтарап - 22,6%, балауыз айнасының шекарасы бүгілген, ара денесінің түсі сұр, балдың құрамы құрғақ, ара отбасыларын қарау кезінде мінез-құлық тыныш. Араның барлық сыртқы параметрлері бойынша алынған мәліметтер ішінара карпат тұқымының стандартына сәйкес келеді.

Алынған мәліметтерді қорытындылай келе, барлық сыртқы параметрлер бойынша аралар Карник тұқымының стандартына сәйкес келеді деп айтуға болады. Бұл жұмыста

В. В. Алпатовтың экстерьерлік көрсеткіштерін өлшеу әдістемесіне MorphoEXCEL сандық бағдарламасымен салыстырмалы талдау жүргізілді.

Морфометриялық талдау нәтижелері "Гостинин" ШҚ-да №422 отбасындағы *a.m.carnica* тұқымының кубитальды индекстің өзгергіштігі 2,137-ден 4,462-ге дейін, ал орташа мәні $2,969 \pm 0,077$ құрайды, ал вариация коэффициенті 18,4% құрайды. Гантельді индексі бойынша өзгергіштік-0,829-1,117, орташа мәні $1,003 \pm 0,008$; сәйкесінше 5,9%. Бұл тұқымның дискоидты ығысуының өзгергіштігі 0,018-ден 7,179-ға дейін өзгереді, ал орташа мәні $4,035 \pm 0,235$ болды. Ал екінші әдіс бойынша кубитальды индекстің пайызы 33% - дан 40% - ға дейін ауытқыды.

Дегенмен, *a.m.Ligustica* тұқымының таралу жиілігінің сенімділік аралығы *a.m.Carnica*-дан басым болатын отбасыларда аралас тұқымдық диапазондар бір рет тіркеледі. Мәселен, "Левченко" ШҚ омартасында орташа мәні 2,491-0042 болған кезде 1,972-3,193 кубитальды индексінің өзгергіштігінің төмендеуі байқалады, тиісінше вариация коэффициенті 11,8% - құрады, бұл осы тұқымға сәйкес келеді. Жалпы болжам бойынша *a.m.carnica* тұқымы -92,1% ға басым болып тұр.

"Конищев" шаруашылығын сараптау барысында *a.m.Sossimai* тұқымы басым, мұнда кубитальды индекстің өзгергіштігі 1,505 – тен 3,279-ға дейін өзгереді, ал орташа мәні $2,174 \pm 0,054$, ал вариация коэффициенті 17,3% құрады. Гантельді индексі бойынша өзгергіштік-0,784-1,086, орташа мәні $0,955 \pm 0,010$; тиісінше 7,3% құрады. Бұл тұқымның дискоидты ығысу өзгергіштігі -1,550-ден 8,535-ке дейін өзгереді, ал орташа мәні $2,931 \pm 0,320$ болды.

Сондай – ақ, осы шаруашылықта *a.m.Caucasica* тұқымы бар отбасылар басым екені анықталды, ықтимал бағалау көрсеткіші 37,3% сәйкес келеді, ал күтілетін *a.m.Carnica* тұқымның сәйкестігі -9,3%. Негізгі индекстердің таралу жиілігі зерттелді. Сонымен, кубитальды индекс бойынша: отбасының тұтастығы «қалыпты» және будандастыру – «гибрид». Гантельді индексі бойынша: отбасының тұтастығы «бұзылған» және будандастыру – «гибрид». Тиісінше, бұл омартада гибриді будандар басым, олар бал жинауда және тозаң әкелуде жақсы көрінеді. Бірақ көптеген отбасылар аралардың тұқымға азды-көпті біркелкі таралуымен сипатталады. Мұндай отбасылардағы аналықтарды әртүрлі тұқымдардың аталықтары ұрықтандырғаны анық.

Сонымен, алынған нәтижелер қанаттарды өңдеу кезінде нүктелік диапазондарды мүмкіндігінше дәл қою керек екенін көрсетеді. Бұл соңғы өлшеу нәтижесінің қателігіне әкелуі мүмкін. Сондай-ақ, бұл бағдарлама егжей-тегжейлі транскрипциядағы қорытынды бойынша нақтылауды талап етеді.

Кубитальды индекс үшінші тергиттің енімен және тұмсық ұзындығымен бірге аралардың нәсілдік байланысын анықтау үшін кеңінен қолданылады. Соңғысы әсіресе аралардың әртүрлі тұқымдарының кең таралуына байланысты. Шағылыстыру омарталардың бал өнімділігінің төмендеуінің және ара отбасыларының қыста

төзімділігінің, сондай-ақ аралардың кейбір ауруларға қарсы тұру себептерінің бірі болып табылады.

Біздің міндетіміз аралардың нәсілдік байланысын анықтау емес, 2-кестеге сәйкес әр түрлі әдістер бойынша олардың кубитальды индексінің мәні болды.

2 кесте. Кубитальды индексінің салыстырмалы аспектідегі нәтижелері ($\Sigma=800$)

Атауы	Кубитальды индекстің орташа көрсеткіші		
	MorphoXL бағдарламасы бойынша		В.В. Алпатов әдісі бойынша, %
		%	
<i>a.m. Caucasica</i>	2,105	47,5	50,2
<i>a.m. Sossimai</i>	2,117	47,2	54,4
<i>a.m. Ligustica</i>	2,626	38,0	40,6
<i>a.m. Carnica</i>	2,999	33,3	37,5
<i>a.m. Carpatica</i>	2,502	39,9	38,4

Екі әдіс арасындағы кубитальды индекс бойынша тұқымдық диапазондағы салыстырмалы талдау процесінде келесі нәтижелерге қол жеткіздік. Сонымен, *a.m. Caucasica* кубитальды индексінің орташа мәні Гетц әдісі бойынша 2,105 құрады, ал В.В. Алпатовтың әдісі бойынша пайызға аударғанда-47,5%, ал стандарт бойынша бұл индекс 55-60% шегінде, *a. m. Sossimai* тұқымы Гетц әдісі бойынша – 2,117 (47,2%), бұл ретте пайыздық арақатынас – 54,4% (стандарт 55-60%), *a.m. Ligustica* тұқымы Гетц бойынша – 2,626 (38,0%) және пайыздық қатынас 40,6% (стандарт 40-45%), *a.m. Carnica* тұқымы Гетц – 2,999 (33,3%) және 37,5% В.В. Алпатов (стандарт 45-50%), *a.m. Carpatica* тұқымы – тиісінше Гетц бойынша 2,502 (39,9%) және В.В. Алпатов бойынша 38,4% (стандарт 45-50%). Жалпы, зерттелген омарта аралары кубитальды индекстің төмен мәндеріне ие, олардың шағылысуына ғана емес, сонымен қатар бұл аралардың басқа нәсілге жататындығын да көрсете алады.

Қорытынды. Ара отбасыларының таксономиялық байланысын дәл анықтау аймақаралық қозғалысын бақылауға, таза тұқымды генофондтың резерваттарын анықтауға және сақтауға мүмкіндік береді. Әр түрлі отбасылардағы бал араларының жұмысшыларының эксперименттік үлгілерінің сыртқы белгілеріне жүргізілген талдау тұқымшілік өзгергіштіктің бар екенін көрсетті. Бұл ретте тұқымдық тиістілік немесе белгілі бір эксперименттік сыртқы белгілердің тұқым стандартынан ауытқу дәрежесі туралы мәселе тұқым стандартының статистикалық көрсеткіштерінің толық болмауына байланысты әрқашан дұрыс нысанда мүмкін бола бермейді. Алайда, талданған аралар арасында гибридтер болды, олар карпат және крайн тұқымына тән белгілерді көрсетті.

Сондықтан ара тұқымының стандарттарын қайта қарау және қанат морфометриясын талдау бағдарламасын нақтылау қажет. Көптеген белгілерді анықтай отырып, экстерьерді сипаттау кезінде дәл өлшеу әдістері және статистикалық әдістер арқылы алынған мәліметтерді өңдеу араларды нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Библиографиялық тізім

1. Руттнер Ф. Техника разведения и селекционный отбор пчел: практическое руководство / Пер. с нем., 7-е изд., перераб. М.: АСТ Астрель, 2006. 166 с.
2. Алпатов В.В. Породы медоносной пчелы. М. : Изд-во Моск. общества испытателей природы, 1948. 183 с.
3. Ильясов Р.А., Поскряков А.В., Николенко А.Г. Современное состояние и сохранение генофонда *Apis mellifera mellifera* в России и странах Европы //Пчеловодство. 2016. №1. С. 10-13.

4. Брандорф А.З., Ивойлова М.М., Ильясов Р.А., Поскряков А.А., Николенко А.Г. Популяционно-генетическая дифференциация медоносных пчел в Кировской области // Пчеловодство .2012. №7. С. 14-16.
5. Whitfield CW, Behura SK, Berlocher SH, et al. Thrice out of Africa: Ancient and recent expansions of the honey bee, *Apis mellifera*. Science. 2006;314(5799):642-5. doi: 10.1126/science.1132772.

«ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУЕТІ»

ӘОЖ 821

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Турдали Жансая Бекболатқызы

ҚТ-121 тобының 2 курс студенті

Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Белгибаева Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Абайдың адамгершілік туралы идеальды принципі – қысқаша ғана "Адам бол!" деген тұжырым. Адам болу дегеніміз шынайы азамат болу, кісінің кісі болу. Шынайылықты, көркем мінезділікті, ақылдылықты, парасаттылықты, жалпы өз бойындағы бүкіл жақсы қасиеттерді суреттейтін адамзаттың бейнесі. Абай қазақ жастарын білімге құштар болуға, табиғатты тануға, өнерді үйренуге, биікке талпынуға үндеді. Жастардың мінез-құлық, адамгершілік тәрбиесіне ерекше көңіл аударған. Тіпті Абай:

"Тез үйреніп, тез жойма,

Жас уақытта көңіл – гүл" деп жазған.

Бұл сөздердің астарында, жастық шақта есте сақтау қабілеттің жақсы дамығандығын оқу-білімге, үйренуге пайдалануға нұсқау білдіреді. Тек қана оқып қоймай, әрдайым көңілде сақтауға шақырады. Сонымен қатар, бұл мақалада Абайдың қара сөздерін сөз қылмақ отырмын. Оның қара сөздері – оның ақындық мұраларына қосылған асыл қазынасы.

Абай (Ибрагим) Құнанбайұлы 1845 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданы Қарабұлақ жайлауында дүниеге келген. 1904 жылы Балашақпақ жайлауында кайтыс болған. Бейіті Жидебайда. Ол - ұлы ақын, философ, ағартушы, композитор. Ақынның арғы бабасы Олжай батыр. Олжайдан Айдос. Айдостан Ырғызбай, Ырғызбайдан Өскенбай тарайды, Өскенбайдың әйелі Зереден Құнанбай дүниеге келеді. Құнанбайдың әйелі Ұлжаннан Абай дүниеге келеді. Абайдың үш әйелі болған. Бәйбішесі Ділдәдән - Ақылбай, Әбдірахман, Күлбәдән, Әкімбай, Мағауия, Райхан, екінші әйелі Әйгерімнен - Тұрағұл, Мекайыл, Ізқайыл, Кенже, барлығы жеті ұл, үш қыз сүйген. Өмеңгерлік жолмен үйленген әйелі Еркежаннан ұрпақ көрген жоқ.

Абайдың "Қара сөздері" қазақтың асыл қазынасы болып табылады. Абайдың 1890 мен 1898 жж. арасында жазылған бір алуан шығармалары —«Қара сөз» деп аталады. Бұл еңбек ақынның философиялық шығармашылығы. Барлығы қырық бес сөзден тұрады, қырық алтыншысөзі аяқталмай қалған деген дерек бар.«Қара сөздер» деген атау өлең сөзден бөлек дүниелер мағынасын білдіреді. Абай өзінің қара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қоймай, оның тереңдігіне, логикалық мәніне зер салған. Абайдың қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлермен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық пікірлерімен бірігіп, философиялық тұжырымдамасын құрайды. Абай қара сөздері көбінесе барлық жайлардан өзі сөз бастап, өзі әңгіме дүкен құрып отырған болады. Абайдың қара сөздері орыс, қытай, француз т. б. көптеген әлем тілдеріне аударылды. «Қара сөздер» деген атау елен сезден белек шығарма мағынасын білдіреді.

Абайдың қара сөздерін тақырып жағынан бірнеше топқа бөлуге болады.

1. Дүниенің тылсым сырларын тануға: 7; 19; 31; 38; 43.
2. Надандық, жалқаулық, т.б сынау түрлері: 3; 6; 8; 11; 18.
3. Ғылым, білім, өнерді үйренуге:23; 32; 33.
4. Қазақтың мақалдары: 5; 6; 37; 39.

5. Еңбек туралы: 2; 4; 25; 42.

6. Ар-ұят, адамгершілік туралы: 5; 9; 11; 18; 24; 33; 36; 40.

Адамзат тарихында адамгершілік қасиеттерге мыналар жатады: жақсы мінез, жомарттық, әділдік, ақылдылық, батылдық, адалдық, ар мен намыс. Адамның адамгершілігі – оның биік дәределі екендігін көрсетеді. Адамгершілік тәрбиемен, еңбекпен, ар-ұятпен тығыз байланыста.

Абай қара сөздеріндегі тәрбиелік мәселе қазіргі қоғамда өте зор орын алады. Ақынның отыз алтыншы қара сөзінде шын ұят - шарифатқа теріс, ақылға теріс, абыройлы бойға теріс бар делінген. Сол сияқты бір ұят бар - надандықтың ұяты, жас бала сөз айтуға ұялған секілді жақсы адамның алдында жазықсыз - ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. Надандықтан бойын алшақтатып, ұялмаған нәрседен ұялу - ақымақтық, жамандық.

«Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі - жұмысының жоқтығы» деген Абай қырық екінші қара сөзінде. Бұл сөзінде ақиық ақынымыз жастарды білім-ғылымнан бөлек, адамгершілікпен қатар еңбеккер болуға жол сілтейді.

Қорыта айтқанда, Абай Құнанбаевтың әрбір жазған қара сөзінің астарында үлкен мән-мағына жатыр. Біз бұдан көптеген ғибрат аламыз. Әрбір сөзі өзіңді дамытуға, ортаңды танытуға, терең ойлауға, бүкіл жақсы қасиеттерді бойыңа дарытуға жетелейді. "Адамнан ұят кетсе, иман да бірге кетеді" деген қазақ бабамыз. Сондықтан, ұят пен иманды адам қатар ұстау керек екендігін Абай дәріптейді. Халықта: "Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің" деген бар, көркем мінез бен жақсы қасиет болашағымыздың айнасы. Сол үшін тәрбиені өзімізден бастап, ұл-қыздарымызға үлгі боларлықтай өмір сүруіміз қажет. Қазақтың тәрбиесі, еңбекқорлығы, адамдығы мен адалдығы туралы сірә Абайдай ешкім жеткізе алмас. Әдебиет зерттеуші ғалым Ахмет Байтұрсынов айтқандай "Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы - соңғы заманда қазақ даласында біз білетін ақын болған жоқ." Әсте, бұдан кейінгі өмірде де халық жанашыры Абайдай болмас.

Библиографиялық тізім:

1. Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. - Алматы: Санат, 1997.
2. Абайды оқы, таңырқа... - Алматы: Ана тілі, 1993-
3. Ысмагулов Ж. Абай ақындық тағылымы Алматы: Ғылым, 1994
4. Оразалин К. Абайдан сон Алматы: Ана тілі, 1995
5. Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері Алматы Ғылым, 2002

ӘОЖ 821.512.

ШЕРХАН МҰРТАЗАНЫҢ «ҚЫЗЫЛ ЖЕБЕ» РОМАНЫНДАҒЫ ТҰРАР БЕЙНЕСІ

*ҚТ-121 тобының 2 курс студенті Матлан Меруерт
магистр-аға оқытушы Белгібаева Гүлнур
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Шерхан Мұртазаның кең құлашты эпикалық шығармасы –Қызыл жебе романы. Бұл роман қоғам қайраткері Тұрар Рұсқұловтың өмірі мен қызметін, 20-шы ғасырдың басында өткен қиын-қыстау заманның қасіретті де тартысты шындығын бейнелейді. Ол 5 бөлімнен тұрады: 1-ші кітабы Рұсқұл (1978 ж), 2-ші кітабы Тұрар (1980ж), 3-ші кітабы Жұлдыз көпір (1984ж), 4-ші кітабы Қыл көпір (1991ж) және 5-ші кітабы Тамұқ (1994ж) жылдары жарық көрді. Бұл роман-эпопеяны жазу үшін қаламгер өз ғұмырының 30-жылын сарып еткен. Шығармада Тұрар тағдырын ғана емес, қазақ елінің басынан кешкен қилы-қилы

кезеңдерді қамтиды. Шерхан бұл шығарманы Тұрар рухына тамсана отырып, түс көре отырып, бар күш-жігерін сарып етіп, жан дүниесімен жазып шығады. Қазақ елінің азаматтары-рухты екенін өз оқырмандарына ұқтырғысы келгендей. Қызыл жебе романы әлсіреген рухты жігерлендіретін, өн бойын қайсарлыққа жетелейтін дүние.

Тұрар Рысқұлов (26 желтоқсан 1894, Жетісу облысы, Верный уезі Шығыс Талғар болысы – 10 ақпан 1938, Мәскеу) – мемлекет қайраткері. Дулат тайпасының Шымыр руынан шыққан. Тұрар жайлы жазылған шығарманың 1-ші томы «Оян Тұрар» деп басталады. Бұл жалынды үнмен автор Оян Тұрар емес, «Оян қоғам» деп тұрғандай көрініс табады. Автор Тұрардың жас шағынан бастап, өскен ортасын, көрген түйгенін, алған әсерін жан-жақты кең суреттейді. Жастайынан қиыншылық, аянышты тіршілік, қатал тағдырды көреді.

Әкесі Рысқұл 1904 жылы желтоқсанда халыққа тізесі батқан Саймасай деген болысты атып өлтіреді. Өлтіруінің бірден-бір себебі – Қызыл жебе болатын. Түрмеде жатып өш алушылардың жалғыз ұлы Тұрарға зияны тиер деген қауіппен ол оны өзінің қасына алдыртады. «Түрме баласы» аталған Рысқұлов түрме үйлерін сыпырып, бастықтың атын айдап жүріп орыс тілін үйренеді. Әкесі 10 жылға сотталып Сахалинге жер аударылған соң, әкесінің туысы Қырғызбайдың қолында тәрбиеленеді. Рысқұлов – «Қырғызбаев» деген жалған фамилиямен нағашыларының қолына келіп, Меркідегі орыс-түземдік бастауыш мектепте оқиды. Бала әкесін сағынып – Аласапыра тауларынан әкесін іздейді. Темірдің даусы шықса кісендеулі әкесі келгендей елегзиді. Мұндай аралас мектептер белсенді миссионерлік мақсат ұстанған болатын. Әкесімен бірге Верный қаласының түрмесінде болған кезінде түрме бастығы Приходько жас Рысқұловты шоқындыруға әрекеттенсе, Меркідегі шәкірт кезінде де осындай әрекет оның алдынан тағы да шығады. Тұрардың екінші бір есімі – «Қызыл жебе» болатын. Қатарластары үнемі алдында жүйрік болғандығы үшін солай атап кеткен. Тұрар бірде жаяу жарысып озып, мәреге бұрын жеткенде қос қолын көтере сермеп: «Мен Қызыл жебемін!» - деп айғай салған-ды. Жалғыз кінәсі заманның хас жүйріктігі боп, қарау заманның қабан қанжарына шалынып кете барғандығы. Мектепке барып хат таныған соң Бронников пен Наташаның көмегімен әр нәрсеге зер салып, зерек болып өседі. Тұрар, екінші кітапта қоғамдық-әлеуметтік іске бірте-бірте араласа бастайды. Әулие-Атада уақытша үкіметті құлатушылардың алдыңғы шебінен көрінген болатын. «Жұлдыз көпір» – «Қызыл жебе» роман-хамсасының үшінші кітабы. Бұл шығармаға жазушы «Азаптардан – жұлдызға жол» деген латын сөзін эпиграф етіп алады. «Жұлдыз көпірде» жазушы Тұрардың жасындай жарқылдаған, жұлдыздай жарқыраған кезі, яғни Түркістан кеңестік автономиялық республикасы басшыларының бірі болған кезін, 1918-1920 жылдардағы қазақ елінің өмір-тынысын суреттеген. Шындығын айтқанда, осыған дейін Т. Рысқұловтың революциялық бейнесі әдебиетте көрінген емес. Романда Рысқұловтың азаматтық, бет-бейнесін таныта түсетін, жан-жақты ашып, толықтыратын оқиғалар табиғи өрбіп отырады. Сол оқиғалардың ішінен жазушы кейіпкер мінезін дәл танытатын, айқын ашатын тартысты тұстарын талғаммен үйлестіре біледі. Әсіресе, Түркістан республикасының тағдырына, болашағына байланысты ойлары мен сол жолдағы ірі істерге үмтылысы, азаматтық тұрғысының беріктігі оның кесек тұлғасын, табандылығын танытады. Жазушы Тұрар әрекеттерін бар шындығымен, бар қайшылығымен барынша табиғи көрсетуге күш салады. Тұрар Рысқұлов кешегі социалистік және ревалютциялық қоғам туған халқының болашағына қызмет етуге негізделген көпарналы, көпартысты іс-әрекеттерінің уағынан да, ірісінен де кеңінен аңғарылады. «Қызыл жебе» роман-эпопеясының төртінші кітабы «Қыл көпір» деп аталады. Шығарма ауқымына Т. Рысқұлов өмірінің ең шешуші тұстары – мемлекеттік қайраткерлік өрлеу кезеңі алынған. Ұлттардың өзін-өзі басқару, революция жеңістерін орнықтыру, социалистік жолдарын нығайту мен өркендету, ұлттық республикалардың экономикасын арттыру жоспары, қазақ халқының жұт пен аштыққа ұрынған кездегі зобалаңы мен өлшеусіз трагедиясы тәрізді мәселерді шешу барысындағы Т. Рысқұловтың азаматтық-қайраткерлік орасан тұлғасы оның ширыққан-шиеленіскен

тағдырының драмалық кезеңдері арқылы кеңінен әрі мейлінше нақты іс-әрекеттер үстінде көрсетіледі. Осы арада атап айту керек, суреткер Шерхан Мұртаза Т. Рысқұловтың халық перзенті ретіндегі қаһарман ерлігінің бүкіл әлеуметтік-тарихи мазмұнын, қыл-көпір температурасын сол шынайы қалпында яғни не асқындырмай, не әлсіретпей мейлінше байыппен бейнелеген. Жалпы бұл шығармада Абай жолы секілді Т.Рысқұловтың қиындықтарға мойымай сатылай көтеріліп келе жатқанын көруге болады. Оның жасаған жақсылықтары өте көп. Ол марксизм – ленинизм ілімін жан-жақты жете меңгерген коммунист. Бұл романның 5-ші кітабы – «Тамұқ» деп аталады. Ең алдымен бұл шығарманың атауына назар аударсақ, Тамұқ-діни түсінік бойынша кінәлі жандардың өлгеннен кейінгі о дүниедегі жазаланатын орны. Діни ұғымда шайтандар әулетін, көр қорқынышын, тозақ отын бейнелейді. Бұл романның тамұқ аталуы да жайдан-жай емес. Сол заманның басшылары, яғни Сталин мен Галащекин жазықсыз адамдарды аяусыз өлтіргендері үшін о дүниеде жауап береді деген мақсатта қойылған. Тамұққа – дін жолынан тайған дінбасылардың айтқанын орындамағандар барады-мыс. Бұл бөлімде Тұрардың өмірінің соңғы жақтары суреттеледі. Әйелі Әзизамен бақытты дәурен сүріп жүрген сәтінде тағдыр кенет оның ағысын өзге арнаға бұрып жібереді. Күтпеген жағдайлар орын алады, дәлелсіз, негізсіз жала жабылады. Тіптен ұлы Ескендірді де айдауға жібереді. Оны естіп Тұрар барлығын айтамын сендер менің соңғы арманымды орындаңдар деп өтінеді. Тура өзінің балылық шағында болған дүниелер өз баласының да басынан өтеді. Түрмеде баласы екеуі 10-күн бірге болады. Өмірінің соңғы сәтінде ол күдерін үзіп, өмірмен қош айтқысы келмеді. Адам өз өмірінің жартысын үміттенумен өткізетін секілді. Шығармада басты кейіпкер бәлкім атпас деген үміпен ақырсоңында қаза болады.

Тұрар бейнесін жасауда ең алғаш қалам тартқан М. Әуезов болатын. Тұрардың көзі тірісінде жарық көрген «Қараш-қараш оқиғасы» повесі жұртшылықтан жоғары баға алған болатын. Оны оқыған Т. Рысқұловтың ағыл-тегіл егіліп жылаған Т. Рысқұлов жайлы біраз жағдайларға қанық болғанымен, оның өмір жолын түгел қамтитын, ұлт мақтанышы бейнесін жоғарыдан көретін туынды әлі дүниеге келе қоймаған еді. Сол кезеңде зиялысынан адасып қалған ұрпақты ардақтысымен қауыштыра Шерхан Мұртаза. Жазушы Тұрар бейнесін тек тарихи фактілермен шектеп, соның шырмауында ғана суреттемеген оның пенделік пішінін, адамилық қасиетін, ішкі психологиясында анық, айқын суреттеген. Сонымен қатар, Тұрардың әкесі Рұсқұлдың да бейнесін әр сәтте әр түрлі қырынан көрсеткен. Бұл шығармада біз ең алдымен, Рұсқұлдың рухы күшті, намысы биік ұлт азаматы ретінде танимыз. Тұрар әкесінің батылдығы мен қайраттылығына сүйсінеді де, өзі де әкесі секілді нар тұлғалы азамат болып өседі. Тұрардың зерек Тұрар өзін тегі асыл ең жүйрік, ең мықты Қызыл жебеге теңегісі келеді. Тұрардың ең соңғы өлер шағында да әкесінің рухы – «қызыл жебені» мініп келіп:

- Оян, Тұрар! – деп айқай салды. – Жүр, кетеміз, атасына нәлет! – деді. Әкесінің әлгі «атасына нәлет!» дегені бұл жалған, алдамшы дүниені балағаттағаны шығар. Автор қанатты сөздерді қолдана отырып та, Тұрар образын шебер бейнелей білген. Әрбір қанатты сөз оған жаңа бір реңк беріп тұрғандай. Мысалы, «Жүгіріп келе жатқан көшең қисық болса да, жүрісің түзу болсын» «Ұлылықтан пенделікке дейін бір-ақ қадам» Тиын тебен қымбат емес, адамның ары қымбат. Бас кепесек болса да, тіл кеспек жоқ. Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ – деген аталы сөздер Тұрар Рұсқұлов бейнесіне жарық түсіріп, оның шыңдалуына зор үлес қосқан. Бүгінде біршама адамдар бұл хамса – романды жоғары бағалап, Т. Рысқұловтың өмірінен сыр шертіп тұрғандықтан М. Әуезовтың "Абай жолы" сынды роман-эпопея деп санайды. Алайда ғылыми тұрғыда дәлелденбеген көзқарас болғандықтан, ғылым тарапынан аталмыш еңбекті роман-эпопея деп айта алмаймыз. Бес том кітап арнап отырып, жазушының өзі: «Тұрардың өз деңгейінде зерттей алған жоқпын. Т. Рысқұлов әлемі – шексіз, шетсіз әлем. Оның мұхитына сүңгу енді сендердің еншілеріңде», - деген еді. Бұл да ұлылар айтуға тиіс сөз сияқты. Кітап көпшілік оқырманға арналған.

Библиографиялық тізім

1. Ш.Мұртаза –жеті томдық шығармалар жинағы «Қазығұрт» баспасы, 2005
2. Ш.Мұртаза –жеті томдық шығармалар жинағы «Қазығұрт» баспасы, 2002
3. Массaget порталынан алынған мәлімет
4. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтама

ӘОЖ 821.512

Ә.НҮРШАЙЫҚОВТЫҢ «МАХАББАТ ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР» РОМАНЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕРЛЕР ЕРЕКШЕЛІГІ

*Абдураззокова.Д.А ҚТ-121 тобының 2 курс студенті
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Белгибаева Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазақстанның халық жазушысы Әзілхан Нұршайықов 1922 жылы 15 желтоқсанда Шығыс Қазақстан облысы Жарма ауданында дүниеге келген. Әзілхан Нұршайықов 1941-1945 жылдары Қызыл әскер қатарында соғысқа қатысқан. Өлеңдері мен әңгіме, очерктері майдан кезінде республикалық, облыстық газеттерде басылып шыққан. Әкесі Нұршайық 1943 жылдың күзінде Полтава маңындағы Зубково деген қаланың түбінде неміс-фашист басқыншыларына қарсы Украина жерін жаудан азат етіп жүріп қаза табады. Соғыста жүргенде қарындасы Мәлике тұрмысқа шыққан. Ол соғыстан кейін оқуын жалғастырып, Қазақ мемлекеттік университетін 1949 жылы бітіреді. Оқу кезіндегі жылдар туралы қаламгер "Махаббат, қызық мол жылдар" романында баяндайды.

«Махаббат қызық мол жылдар»

Құдай-ау, қайда сол жылдар,

Махаббат, қызық мол жылдар?

Ақырын-ақырын шегініп,

Алыстап кетті-ау құрғырлар.

Абай.

Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат қызық мол жолдар» романы 1970 жылы шығарылған ең таңдаулы шығармалырының бірі саналады.

Романның оқиғасы 1945 жылы соғыс аяқталып, жас солдаттың жеңіспен елге оралып, Алматы қаласындағы Қазақ университетіне оқуға түсуінен басталады. Тарих-филология факультетінің 2 курсына қабылданған Ербол 33 аудитория табалдырығын аттағаннан бастап, оның өмірі түгелдей өзгереді. Соғыста майдан тәртібімен жүріп үйренген Ербол университетте алғашқы сәттерде ыңғайсыз жайттарға тап болады. Тобындағы қыздар бұған мәз болып, күлкіге қарқ болатын, ал оның жанын түсініп оған көмек білдірген жан Меңтай болатын. Ербол тобындағы отыз шақты гүлдей жиналған қыздар арасынан Меңтайды ғана көзі шалып оған деген махаббат сезімі ояна бастайды. Меңтайдың өзге қыздардан ерекшелігі оның мінезі еді. Анасы жазып қалдырған ұлағатты нақыл сөздерді бойына сіңіре білген ақылды, сабырлы, көркем және ұяң мінезді қыз болатын. Сонысымен ол Ерболдың жүрегін тез жаулап алады. Бірақ, Ербол оған өз сезімін жеткізуге батылы жетпейтін. Екеуі бір партада отырып, бірге лекция жазып, кейде кітаптарды бірге талқылап жүргенде екеуара сезім оты тұтанатын. Сондай кездердің бірінде Ербол Меңтайға арнап алғаш рет өлең шығарады. Өлеңнің аты «Қызыл көрпе» еді.

Дәурен қайда маған оны сүйетін?

Тым болмаса киімінің киетін,

Не сол көрпе астарының бір сабақ,

Жібі болсам денесіне тиетін,-деп қыз жамылған көрпенің бір жібі болуды армандайды.

Бұл өлеңді Меңтайға қалай беретенін білмей кітаптың ортасына қыстырып кетеді.Бұл өлең Маңтайға да топтағы барлық қыздарға да ұнайды.Әсіресе Зәйкүл бұл өлеңді көп уақытқа дейін айтып,Ерболды ұялтырып жүрді.Сол кездерде Ербол лекция сабағынан кіретін Мұхит Әуеновтың «Ақын»романына арнап «Тоғжан»деген шығарма жазады.Бұл шығармада соғыста жүрген майдандас достарыман «Ақын»романын оқып Тоғжанның оларға қалай әсер еткенін баяндап жазады. Бұл шығарма Әуеновтың көңілінен шығып,Ерболға бұл шығарманы редакцияға барып газетке шығартуын мәслихат етеді.Осылай оның редакцияның босағасына алғаш келуі Мұхит Әуеновтың қолдауымен болады.

Универстетте емтихан тапсыратын уақыт та басталады. Ерболдың бастауымен Қанипа, Зәйүл, Жомартбек, Меңтай, Майра және басқа да қыздар бір жерге жиналып емтиханға бірге дайындалады.Сол кезде әңгіме өршіп Ербол достарына өзінің басынан өткен оқиғаларды,соғыста болған жайдайларды айтады.Өзінің жақын досы Заман соғыста қайтыс боғанын,ал оның қызы Тана оны әлі күнге дейін өлгеніне сенбей күтетінін айтады.Ал өзінің алғашқы махаббаты Сәлима оны соғыстан қайтуын күтпей анасының айтуымен Бүркітбай шалға тұрмысқа шығып кеткенін баяндайды.Студенттік өмірдің қызықты шақтарын өткізіп жүрген кезде Меңтайдың өмірінде адам сенгісіз жайт орын алады.Ербол Меңтайға өз сезімін білдірген кезде,Меңтай оған кеш қалғанын ағасының майдандас досы Тұмажанға уәде бергенін айтады.Меңтайдың ағасы Жүніс Тұмажан мен бірге соғыста болып,ауыр жарақат алған кезінде досына «Егер тірі қалсаң қарындасым саған аманат,оған өз ағасындай болып қамқор бол" деп хат жазып қол қояды.Сөйтіп Жүніс қайтыс болады.Ербол Меңтайға қол жеткізе алмағаннан кейін оқуын сырттай оқитын болып,басқа қалаға кетіп облыстық газетке жұмысқа орналасады.Ал арсыз Тұмажан Меңтайдың арын аяққа таптап,еңсесін езіп,қайта тұрғызбайтындай күйге жеткізеді.Абыройды бәрінен асқақ қойған Меңтай Ерболдың бетіне қарай алмайтынын біліп,өзінің жақын құрбысы Майраның ауылына кетеді.Ербол емтихан тапсыру үшін университетке оралып жатқан кезінде Тұмажанның Меңтайға істеген иттигін,оның басынан кешкен ауыртпалықтарын естиді.Ол Меңтайға уәдеңді бұз,менімен бірге бол деп айтапағанына қатты өкінеді. «Алтынды адал қол да,арам қол да ұстайды.Арам қол бір тигенге арам болып қалмайды.Сол қадірлі қымбат күйінде қалады.Ендеше Меңтай сол саф алтын сияқты»-деп Ербол өзінің махаббаты үшін күреседі.Қандай жағдай болмасын Меңтайды аяулы жар етіп алуға бел байлайды.Майраның үйінде оның анасының батасын алып,дүркіретіп той жасайды.Екі жас қол ұстасып қалаға аттанады.Ербол сол күні республикалық газеттің әдеби қызметкері болып тағайындалады.Олар Мичурин көшесінен оңаша бөлме жалдап алады.Сонымен не керек,екеуі нағыз бақытты,береке мен бірлікті ту етіп ғұмыр кеше бастайды.Көп ұзамай Меңтай жүкті болады.Екі жастың бақыты одан сайын еселене түседі. Университеттегі достарыда олардың махаббатына,отбасындағы береке,бірлікке тамсанатын.Сондай бақытты күндердің бірінде олардың шаңырағы ойламаған жерден ортасына түсті.Меңтайдың толғағы ерте басталып ауруханаға түседі.Сол жерде ауруханаға түскеннің төртінші күні қаза табады.Онымен бірге баласыда шетінеп кетеді.Сол күннен бастап Ерболдың қабырғасы қайысты,өмірден түніліп кетті.Оған тіреу болған Меңтайдың күнделігі болды.Ол күнделікте Меңтайдың уайымы,ойлары,,Ерболды шексіз сүйетіні туралы,"Мен өліп кетсем,балама анасын есіне салып отыр"деген сөздерге толы хаттар жазады.Тана мен Заман өздерінің 4баласының екеуін Меңтай мен Ербол деп айтады.Бұл әңгіменің ең жағымды жағы-Ербол армандаған жұмысына тұруы және,ең бастысы,махаббатқа толы жылдарын Меңтаймен бірге өткізуі.

Челябі облысының әскери бөлімінде қызмет етуші жауынгер Кәкібай Әйімбетов «Жазушы» баспасына кітапты оқығаннан кейін былай деп жолдайды: «Соғыс кезінде Ербол ағаларға серік болған «Ақын» романы сияқты, «Махаббат, қызық мол жылдар» кітабы біздің серігіміз болды. Жорықтардан шаршап келгенде оны қолыма алып, оқи

бастасам, біржола шаршағанымды ұмытып кетемін. Қасымдағы орыс жігіттеріне де бірнеше рет әңгімелеп айтып бердім. Оларға да өте қатты ұнады. Біздің взводтың жігіттері сіздерге және осындай қызық, тартымды роман жазып шығарған Әзілхан Нұршайықов ағайға көп-көп рахмет айтады». Сол сияқты Шымкент облысы Қапланбек шаруашылық оқу орнының агрономы Махамбет Алтаев өз пікірін былай хабарлайды: «Әзілхан Нұршайықов «Махаббат, қызық мол жылдар» романында осы заман тақырыбының күрделі мәселесі — жеке адамға деген махаббатты көпке деген сүйіспеншілікпен ұштастыра біліп, дәл бүгінгі күннің көкейтесті жәйттерінің пернесін тап басқан. Адамгершілік, ізгілік шарттарын бұзбауға, адал махаббатты ардақтап, соның ыстық-суығына күйе білуге, еңбекшілдікке үйретеді. Бұл кітаптың жүректерінде махаббат оты бар бүкіл жастар қауымының керекті құралына айналып, жақсы іске тұлға боларына сенімі зор. Осындай жан азығы мол, жақсы кітаптар берсе екен».

“Махаббат қызық мол жылдар” романы нағыз махаббаттың сырын, мәнін ұғуға, адал махаббаты ардақтап, ыстық суығына күйе білуге үйрететін аса құнды шығарма деп ойлаймын.

Библиографиялық тізім

1. <https://ok.m.wikipedia.org/wiki/>
2. «Махаббат қызық мол жылдар» кітабы, Әзілхан Нұршайықов, Алматы кітап, 2008 жыл
3. Әзілхан Нұршайықов және Қазақ журналистикасы
4. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы

ӘОЖ 821

ТӨЛЕН ӘБДІКҰЛЫ “ОҢ ҚОЛ”

*Мырзақасымқызы Ақерке, ҚТ-121 тобының 2 курс студенті
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Белгибаева Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Төлен Әбдікұлы 1942 жылы 4 қыркүйекте Қостанай облысы Жангелді ауданы "Еңбек" ауылында дүниеге келген. Төлен Әбдік “ Оң қол” әңгімесінің идеясы Дархан даланың көркем мінезін. Табиғат пен байланыстыратын қысқаша әңгіме. Бұл шығарма әр адамның есінде есте қаларлықтай оқиға болатыны сөзсіз. Оқырман қауымының бойына қорқыныш сезімін ұялата отырып терең ойға батырады.

«Оң қол» шығармасы - Төлен Әбдіктің жиырма бес жасында жазған алғашқы әңгімелерінің бірі. Сіздерді осы “Оң қол” шығармасының қысқаша мазмұнымен таныстырып өтейін.

Әңгіме Алма деген кәмелет жасқа енді толған жас қыз жайлы. Алма өте әдемі тартымды қыз еді. Шашы иғынан түскен бұйралау кекілі бар қыз еді. Бірақ Алманың оң қолы өзіне бағынбайтын, өзін-өзі қылқындара беретін. Оң қол қылқындырған кезде, сол қол араша түсетін. Әсіресе тәтті ұйқыға жатқан кезде жиі қайталанатын. Алма өзінің оң қолына жауап бере алмайтын еді. Анасы қызы Алманы қатты уайымдап, психиатриялық ауруханаға жатқызуға бел буады. Аурухана қаланың батыс жағында, ернеуіне тас қаланған шағын өзеннің жағасында орналасқан. Аурухана ескілеу еді, сылақтары түсіп қалған, дуалының төбесі әбден тат басып шіруге айналған қаңылтыр шатыры бар еді. Маңайда машина жүретін жол болмағанын төңірек құлаққа жағымды тып-тыныш болып тұратын. Көктемде терезеден сыңғырлап аққан бұлақ суының дыбысын түнімен естіп тұрады. Табиғаттың көркем даусын сыңғырлаған бұлақ суы мен қоса әндете шыққан

құстар дауысы керемет. Аурхананың ескілігі болмаса, табиғатты керемет, психика дертіне шалдыққандар үшін күшті жер еді.

Ауруханада бір жас жігіт жұмыс істейтын. Сол жігіт Алманы жеке бақылауға алған еді. Алма тұйық мізді ешкімге қосылмайтын. Үнемі қорқыныш үстінде жүретіні көрініп тұрады. Дәрігер алғаш кезекшілікте болғанда оң қол ұстамасы шынында да ойға сыймас әрекет жасайтынын көреді. Түнде ашық тұрған Алманың палатасынан шыңғырған ащы дауыс шығады. Дәрігер жүгіріп барып Алманың қасына барады сол кезде Алма кеңіртегін қатты қысып алған екен. Дәрігерлер Алманың қолын қайырып кереуеттің астына алып барғанда Алманың түрі көкпенбек болып, көзін жәймен ашады, тұла бойы қалшылдап көпке дейін өз-өзіне келе алмай отырады. Сол күннен бастап Алманың қолын кереуеттің жанына байлап қойтын болған, тыныш ұйықтау үшін. Дәрігер өз еркімен күн сайын өз еркімен түнгі кезекшілікке қалатын. Алма бір күні дәрігерге сіз кешкілік менім жанымда боласыз қай уақытта қыдарасыз? Сіздің қызыңыз бар шығар? деп сұрақ қояды. Дәрігер менім қызым жоқ, сондықтан ешқайда шықпаймын дейді. Бір кезде Алма жалынышты көзбен қарап; Менде сыртқа шығып, көшемен жүргім келеді, қыдырғым келеді дейді. Дәрігерге алып шығуын өтінеді.

Дәрігер жарайды ойланайын дейді.

- аяғына нешінші размер?

Алма отыз алты дейді

- көйлегің нешінші размер?

Алма таңырқай қарап қырық алты деді.

Бір күні дәрігер Алманы бәрінен жасырып серуенге алып шығады. Дәрігер ауруханадан шыққан соң таныс біреу- міреу көріп қоймаса екен деп қорқыныш үреймен жүреді. Алманы алдымен саябаққа одан соң киноға алып барады. Жас жігіт қазір деп орнынан тұрып гүл алаңына беттейді. Гүл алаңынан енді қауызы ашылған қызыл гүлдердің бір-екі талын жұлып алып жиекке шыққанда алдынан портфелі бар милиционер шығады. Жігіт жалтақтап Алма отқан жаққа қарай береді. Жігіт бөлімшеге барады. Бір кезде бөлмеге Алма кіреді.

-Алма жігіттің жанына жақындап барып, милиционерлерге ағай бәріне мен кінәлі деп айтады. Мен әдейі жұмсап едім гүл жұлып бер деп сынайын деп едім дейді.

-Жарайды деп милиционерлер қыздың алдында жігіттің беделін түсірмейн деп жібереді.

Дәрігер жігіт сол күні Алмаға ғашық екенін түсінеді. Қалайда Алманы емдеп жазамын деген шешім қабылдайды. Жас дәрігер жігіт, бас дәрігерге барып, Алманың оң қолын кесу керектігін айтады. Бас дәрігер бәрі-бір қарсылық танытады. Алма сол күні дәрігерге қайтуын талап етеді барып демалыңыз деп қайтарады. Оң қолға бүгін өзім жауап беремін деп уәде беріп. Жігіт ертеңіне келгенде Алмаға жақсы жаңалық айтамын деген күйде келгенде Алманың оң қолы өз-өзін өлтіргені жайлы хабар естиді. Сөйтіп жігіт ештеңеге үлгермей қалады. Жігіт келесі күні Алманың жерлеуіне қатысады.

Расы керек оқып болған соң, оң қолға ерекше күдікпен күмәнмен қарай бастайсыз. Бірақ шығарма кез келген жанды баурап есінде қаларлықтай шығарма. Міне бұл шығарманың қысқаша мазмұны. Жазушы Төлен Әбдіктің драмалық-психологиялық жанрда жазылған "Оң қол" әңгімесі оқырман қауымын қазақ әдебиетіндегі жаңашылдығымен селт еткізген шығарма болғандығы айқын.

Библиографиялық тізім:

1. Т.Әбдік « Оң қол» Алматы, «Атамұра», 2002.

ОРАЛХАН БӨКЕЙ "ҚАР ҚЫЗЫ"

*Тыныштық Меруерт, ҚТ-121 тобының 2 курс студенті
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Белгибаева Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Былығы көп қоғамнан тысқары өтіп жатқан тірлікті айыптау сарыны шығармада басымдық ала қоймаған. Қаптаған ел ортасында жүріп-ақ оқшауөмір сүретіндер жетіп артылады. Жазушы бір мәнде Қоңқай шалды «арқаланып» қоғамдағы кереғарлықтарды, келеңсіздіктерді меңзейді. Кейіпкердің ой ағыны, ішкі сезім сөзі арқылы әсер сіңіру – автордың оңтайлы көркемдік тәсілдердің бірі.

Шығармадағы Қоңқай бейнесінен, сонымен қатар, жалғыздық пен кеңістік нышаны танылады. Қоңқай бейнесін Оралхан Бөкей шебер бейнелейді. Оның екі тау арасында жападан-жалғыз тұратыны, аң аулап тіршілігін жасап жүретіні оның жалғыздығының анық көрінісі: «Шал әлденесін ұмытқандай далаға шығып кетті. Сол баяғы қалпы – көйлек-дамбалшаң, аяғына ештеңе кимеді. Осы бір сақалы өңірін жапқан қапсағай шал үшін мынау табиғаттың қысы, жазы – тіпті төрт мезгілі бірдей секілді ғажап адам еді. Осы жасына дейін қыңқ етіп ауырмаған, тоңып – жаурау дегенді білмейтін, ормандағы аң екеш аң секілді ғажап адам еді. Елмен аралас-құраласы жоқ, қоршаудан қашып шыққан бұғыдай саяқ ғұмыр кешті. Сонау аппақ кеңістікке барар жол мен ызаң шу, қым-қуатты өмірдің екі ортасында шекара, бекет іспетті, міне жарты ғасырға осы жаман үйінде жападан-жалғыз тіршілік құруда».

Қоңқайдың өмірі – шығарманың басты өзегі. Өмір бойы жалғыз ғұмыр кешу қарғысына ұшыраған Қоңқай – жалғыздықтың бейнесі: «Шыр етіп жерге түскеннен бастап қоғам үшін, өзге біреулер үшін шырпы басын сындырып көрмеген Қоңқайда еңбек кітапшасы деген атымен жоқ-ты. Ешбір жерге өтініш жазып жұмысқа тұрған емес; ешқашан да жиналысқа қатысып, тіпті үйлену, шілдехана секілді жиын-тойда болған емес. Осы елдің тойын қойып, топырақты өліміне қатыспаған қаңғыбас Қоңқайда дін, идея, бір нәрсеге сену секілді үлкен ұғымдар атымен ада – өзімен-өзі, оқшау өмір сүріп жетістен асып барады».

Қорытындылай келе, жазушы Оралхан Бөкей шығармалары оқыған сайын тереңдей түсетін, бұйығып жатқан сырлары мен бұғып жатқан құпиялары шешіле

түсетін жұмбағы мол дүниелер. Ол шығармаларда қойылған неге, біз кімбіз деген салмақты сауалдар бүгін де, ертең де, сан жылдар өткен соң да әр ұпақтың алдынан көлденеңдеп шығып отырары даусыз.

Оралхан Бөкей мықты жазу-шылардың бірі екеніне тағы да көзім жетті. Оралхан Бөкейдің «Қар қызы» повесінде Алтайдың қақаған аязында далада қалған үш жігіттің жайы сөз болады. Әкелері соғысқа кетіп, сонда қаза тапқан жігіттер соғыстан кейін дүниеге келген. Ауыл басшысының бұйрығымен қыс ортасында шалғайдағы ауылдан шөп әкелуге аттанған үш жігіттің бастан кешкен оқиғасы осы шығармаға арқау болады. Негізгі кейіпкер Нұржанның және жанындағы екі жолдасы Аманжан мен Бақытжанның шөп әкелуге бара жатып, жол бойында көрген қиындығы сөз болады. Нұржан аңыздан естіген Қар қызына ғашық болады. Қар қызының сыңсып айтқан мұңлы әуені тек Нұржанға естіліп, түсіне кіреді. Нұржан «бұл қызды таппай қоймаймын» деп өзіне серт береді. Сөйтіп жүргенде, үш жолдас айдаладағы Қоңқай шалдың үйіне түседі. Мұнан соң алыс сапарға қайта аттанған жігіттер бірер күннен кейін айдаладан жалғыз үйді көреді. Ол үйдің иесі кержақ шал еді. Түнеуге сұранған жігіттерді шал самарқау қарсы алып, ас-су беруге де жарамайды. Нұржанның жанындағы жолдасы Аманжанның мінезі де, түрі де үйіне түнеуге рұқсат еткенін міндетсінген кержақ шалдан айнымайтын еді. Ертесіне

шалдан жол сұраған жігіттерге кержақ шал бұрыс жол көрсетіп, адастырып жібереді. Жапан далада ақ қардың арасында қалған үшеуінің өлім мен өмір арасындағы күресі енді басталған еді. Жылынар пана таппаған үшеуі ұйықтап кетіп, жантәсілім етудің аз-ақ алдында ғана қалады. Дегенмен Қар қызы Нұржанның түсіне кіріп, оны оятады. Сөйтіп үш жігіт өлімнен аман қалады. Үшеуінің айы оңынан туып, жүзі жылы ақсақал мен кемпірге кездеседі. Ақсақал үйіне қонақ етіп, Нұржанға біраз әңгіме айтады. Аңыздардан құлағдар етіп, Қар қызы туралы да баяндап береді. Ақсақалдың Алмажан есімді жалғыз қызы бар.

Қыз бойында әлдеқандай жұмбақ жатқандай еді. Нұржан бір қара-ғаннан іздеп жүрген қызы осы Алмажан екенін білді. Алмажан мен Нұржан бір түн сырласып, шер тарқатады. Күндіз сауыншы, түнде Қар қызы болатын Алма-жанның сыңсып айтатын әні Нұржанның құлағына балдай жағады. Келесі күні Айыртаудан шөп алып, ауылға аттану қажет болады. Нұржан осы ауылда қалуды жөн көреді. Оның артынан Бақытжан да осы жапан далада қалатын болды. Сөйтіп Аманжан ғана ауылға кетеді.

Повестегі Қар қызының, қол-шатырлы Малика арудың бейнесі айрықша, әдемі сипатталған. Көз алдына елестетіп, өзің де сол кейіпкерлерге ғашық болатындайсың. Повестегі Қоңқай шалдың бейнесін толық ашқым келеді. Шығармадағы Қоңқай шалды жартылай жұмбақ күйде ұстаған автор концепциясы туралы үзілді-кесілді, біржақты тоқтам жасау қиын. Жұрттан жырақ өмір сүретін осы Қоңқай шал бейнесі арқылы Оралхан Бөкей нені меңзейді? Былығы көп қоғамнан тысқары өтіп жатқан тірлікті айыптау сарыны шығармада басымдық ала қоймаған. Қаптаған ел ортасында жүріп-ақ оқшау өмір сүретіндер жетіп артылады. Жазушы бір мәнде Қоңқай шалды «арқаланып» қоғамдағы кереғарлықты, келеңсіздікті меңзейді. Кейіпкердің ой ағыны, ішкі сезім сөзі арқылы әсер ету – автордың оңтайлы көркемдік тәсілдерінің бірі. Шығармадағы Қоңқай бейнесінен, сонымен қатар, жалғыздық пен кеңістік нышаны байқалады. Қоңқай бейнесін Оралхан Бөкей шебер бейнелейді. Оның екі тау арасында жападан-жалғыз тұратыны, аң аулап тіршілігін жасап жүретіні жалғыздығының анық көрінісі: *«Шал әлденесін ұмытқандай далаға шығып кетті. Сол баяғы қалпы – көйлек-дамбалшаң, аяғына ештеңе кимеді. Осы бір сақалы өңірін жапқан қапсағай шал үшін мынау табиғаттың қысы, жазы – тіпті төрт мезгілі бірдей секілді ғажап адам еді. Осы жасына дейін қыңқ етіп ауырмаған, тоңып-жаурау дегенді білмейтін, ормандағы аң екеш аң секілді ғажап адам еді. Елмен аралас-құраласы жоқ, қоршаудан қашып шыққан бұғыдай саяқ ғұмыр кешті. Сонау аппақ кеңістікке барар жол мен ызаң шу, қым-қуыт өмірдің екі ортасында шекара, бекет іспетті, міне, жарты ғасырға осы жаман үйінде жападан-жалғыз тіршілік құруда».*

Қоңқайдың өмірі – шығарманың басты өзегі. Өмір бойы жалғыз ғұмыр кешу қарғысына ұшыраған Қоңқай – жалғыздықтың бейнесі: *«Шыр етіп жерге түскеннен бастап қоғам үшін, өзге біреулер үшін шырпы басын сындырып көрмеген Қоңқайда еңбек кітапшасы деген атымен жоқ-ты. Ешбір жерге өтініш жазып жұмысқа тұрған емес; ешқашан да жиналысқа қатысып, тіпті үйлену, шілдеhana секілді жиын-тойда болған емес. Осы елдің тойын қойып, топырақты өліміне қатыспаған қаңғыбас Қоңқайда дін, идея, бір нәрсеге сену секілді үлкен ұғымдар атымен ада – өзімен-өзі, оқшау өмір сүріп жетпістен асып барады».*

Жазушы Оралхан Бөкей шығармалары оқыған сайын тереңдей түсетін, бұйығып жатқан сыры мен бұғып жатқан құпиясы шешіле түсетін жұмбағы мол дүниелер. Ол шығармаларда қойылған «неге?», «біз кіміз?» деген салмақты сауалдар бүгін де, ертең де, сан жылдар өткен соң да әр ұрпақтың алдынан көлденең шығып отырады даусыз. Бұл кітапты ең сүйікті кітаптарымның бірі деп толықтай айта аламын. Жалпы, кітапты кішкене Генри Хаггардтың «Сүлеймен патшаның кеніші» (аударма Мұхтар Мағауиндікі) кітабына ұқсаттым. Дәл солай үш жолдас дәнеңені көздеп, саяхатқа аттанып, жолда талай қиындық көреді. Осындай аздаған ұқсастық байқадым. «Қар қызы» повесі мені ерекше романтикалық сезімге бөлеп, ерекше толқытты. Романтикалық жанрдағы кітаптарды ұнатқаннан ба, бұл повесть менің жүрегімді жаулап алғандай. Өте қызық кітап, бәріңізге оқуға кеңес беремін.

Библиографиялық тізім:

1. Бөкей О. Қар қызы: Хикаяттар / Құраст. Р. Мәженқызы. – Алматы: Раритет, 2008. – 280 бет. – «Алтын қор» кітапханасы.

ӘОЖ 821

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ «ҒАСЫРДАН ДА ҰЗАҚ КҮН»

*Әділбекқызы Қымбат. ҚТ-121 тобының 2 курс студенті
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Белгибаева Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Шыңғыс Айтматов қаламынан туған әрбір көркем шығарманы оқыған сайын бір шындықтың ғажайып сиқырына бөленесің. Шыңғыс Айтматов әдебиет әлемінде алғашқы әңгіме, повестерімен-ақ адам жанын толқытып баурайтын, ой-құдіреті мен құпияларын ашудың, терең сырына үңілудің ерекше үлгісін таныта білді. Суреткер ойы мен қиялын тербеткен өмір шындығы, заман тынысы, адамдар тағдыры, ана мен баланың жан-сыры, риясыз тазалығы өзгеше бір эмоциялық күш-қуатпен өріліп, көркемдігін тауып дүниеге келген автордың туындылары қай кезде болмасын әлем жұртшылығының назарын өзіне бірден аударып биіктей түсті. Адам деген атты асқақтата жырлап, өзі «Адамзаттың Айтматовына» (З.Қабдолов) айналған жазушының көп қырлы, сан-салалы шығармалары, әркімнің жанына жарық сәулесін түсіріп, жүрегіне нұр құйып, ертеңгі алыс арман, биік мақсатқа бастай бермек. Ежелден етене жақын, түбі бір туысқан қырғыз халқының талантты ұлы, XX ғасырдың аса көрнекті суреткерлерінің бірі Шыңғыс Айтматовтың әдебиет әлемінде алатын орны ерекше. Шыңғыс Айтматов туындылары сан-сырлы өзіндік ерекшеліктерімен көрінетін ғажайып әлем. Әр шығармасының ой-өзегінде адамның сана сарайын ашуға көмектесетін қаншама тағылым бар! Өмірдің өзекжарды сырларын көкірегіне тоқи білген жазушының бүкіл жан-сыры халқының тағдырымен бірге сабақтасып жатыр.

Заманының заңғар жазушысы, дарқан дарын иесі Шыңғыс

Төреғұлы Айтматов 1928 жылдың 12 желтоқсанында Шекер ауылында (Қырғыз Республикасында) алғашқы қырғыз-коммунистерінің отбасында дүниеге келген. Отбасының арқасында болашақ жазушы бала кезінен орыс мәдениетіне, орыс тілі мен әдебиетіне араласты. 1937 жылы басшылық қызметте болған оның әкесі репрессияға ұшырап және Шыңғысқа ерте есеюге тура келді. Өзінің еңбек өтілін 10 жаста бастап, ал он төрт жаста Отан соғысының жылдары, ересек ерлер фронтта болған кезде, үлкен ауылдың аса қиын өмірлік мәселелерін шеше отырып, ауыл кеңесінің хатшысы болды. Сегіз сыныпты бітіріп, Айтматов Жамбыл зоотехникумына түсіп, оны үздік бітіріп және ауыл шаруашылығы институтына қабылданды. Студенттік жылдары ол көлемді емес естеліктерін, мақалаларын, очерктерін жазып және газетте жариялап отырды. Институтты аяқтағаннан кейін зоотехник болып жұмыс істеп, жазуды жалғастырды. 1952 жылы басылымда орыс тіліндегі «Газетчик Дзюйдо» әңгімесі ең алғаш рет басылып шықты. 1956 жылы Мәскеуге Жоғарғы әдебиет курсына оқуға келді. Қырғызстанға оралған соң, «Литературный Киргизстан» журналының редакторы болды, бес жыл Қырғызстандағы «Правда» газетінің меншікті тілшісі болды. Жазышуға кеңінен танымалдылықты кейінірек «Тау мен дала жыршысы» кітабына енген, барлық сынақтан өткен, бұрын қамалған қырғыз әйелінің жеке бақыты мен қоғамдық қызметіне қатысты құқығы, махаббаты туралы «Жамиля» (1958) повесті жарық көрді. 1961 жылы «Қызыл орамалды шынарым» повесті, содан соң «Алғашқы ұстаз» (1962), «Жер ана» (1965), «Қош

бол, Гүлсары» (1966), «Ақ кеме» (1970) және т.б повестері жарық көрді.1988 жылы танымал «Жан пид» романы жарияланды.

Шыңғыс Айтматовтың шығармалары ғана емес,оның шығармашылық өмірі де кейінгі ұрпақ үшін үлгі-өнеге. Жазушының шығармасының тарихы тақырып табудан басталады. Тақырып табу ерекшелігі,оның жолдары,себеп-салдары қаламгер табиғатына,жазушы дүниетанымына байланысты анықталады.Осы ретте өзінің бірінші тақырыбымен оқырманды жаулап алатын Шыңғыс Айтматовтың ең алғашқы романы – «Ғасырдан да ұзақ күн».1980 жылы басылымға шығып, Боранды Едігенің өміріндегі оқиғалар фантастикалық желімен адамзатты басқа әлем өркениетімен байланыстырған. Оның тереңінде адамдардың өзара тіл табысуына қарағанда, өзге әлемнің өкілдерімен тіл табысу әлдеқайда жеңілдеу екенін білдіретін астар жатқызылған.

Бұл кітаптың бүкіл мазмұны сол Боранды Едігемен болған бір жағдаймен байланысты.Боранды Едігенің жақын досы, сол жердегі теміржолшы Қазанғап қайтыс болады. Боранды Едіге «Мен өлгенде,мені Найман-Ана бейітіне апарып жерле, - деген жолдасы Қазанғаптың соңғы өтінішін,аманатын орындау үшін қасына Қазанғаптың күйеу баласын,трактор мен өзінің түйесін ертіп жолға шығады. Сол болған бір күндік оқиға бүкіл «Ғасырдан да ұзақ күн» атты кітабының мазмұнымен пара-пар болады.Осы кезде барлықтарыңызда осындай сұрақ туындауы мүмкін. Бұл кітаптың басқа кітаптардан өзгешелігі мен айырмашылығы неде деген?! Ендеше,мен жауап беріп көрейін. Оның өзгешелігі кітапта бір ғана оқиға қамтылмайды. Мысалы,кейбір авторлар бір адам дүниеге келді де,оның өмірі, ғашық болғаны, ол адамның қалай қиындықтар көргені, ол адамның қалай қайтыс болғанын, яғни, бүкіл өмірін бір адамға арнап, бір оқиғаның желісімен жазады. Ал,Шыңғыс Айтматов өйткен жоқ! Ол осы «Ғасырдан да ұзақ күн» атты кітабында, біріншіден, әдеби-реалды кеңістік, екіншіден, мифологиялық кеңістік, үшіншіден, ғылыми-фантастикалық кеңістікте бізге оқиғаны өрбітіп берген болатын.

Әдеби-реалды кеңістік дегеніміз бұл XX ғасырдың I жартысында болған шындық, реалдық оқиға. Мысалы, Боранды Едігенің жақын жолдасы, досы болған ақын Әбутәліп. Ол сол кезде Ауған соғысына қатысқан, жазушылыққа икемі бар,жоқ, ол тіпті мықты жазушы болатын. Сол кездегі Совет одағының құйтырқы саясатының кесірінен қиналып, сол жерде тұтқынға алынып, сол түрмеде қайтыс болғаны. Бұл – әдеби-реалдық түрде жазылғаны.

Бұл туындыда ерекше әсер қалдыратын - мифологиялық әлем. Ел ауызында сақталып келген «Найман-Ана» мен «Раймалы-ағаның Әбділханға айтқаны» деген аңыз қамтылған.

«Найман-Анаға» ерекше тоқталғым келіп отыр. Әңгіме жуанжуандардың Сарыөзек даласын басып алудан басталады. Олардың қолына түскендер құлдықтан бірақ шығады. Әсіресе,ер адамдар жан түршігерлік жауыздыңтың құрбаны болып жатты. Қолға түскеннің алдымен шашын тақырлап алып, түйенің төстік көн терісін жып-жылы кезінде әлгі адамның басына қаптайды. Су, тамақсыз шақырайып тұрған күннің астына байлап қояды. Осыдан соң ол көз жұмады не мәңгүртке айналады. Мәңгүрт өзінің ел-жұртын, ата-анасының кім екенін білмейді. Тіпті,өз атында есінен шығарады. Адам екенін ұмытады. Бірақ, шаруашылыққа келгенде артықшылығы көп. Иесінің айтқанынан шықпайды. Қашып құтылу деген ойында да жоқ. Құл ретінде нарықта өте жоғары құнға ие. Оларды азапқа толы жұмысқа жегеді. Сарыөзек даласында,жапан түзде түйе бағуға мәңгүрттен басқасы шыдамас еді. Ақыл-есінен айырылған адамға ақы төлеудің де қажеті жоқ. Тек тамақтандырып тұрса болғаны. Міне, осы жолы жуанжуандардың қолына Найман-Ананың баласы түседі. Сөйтіп мәңгүртке айналады. Ендігі оның қалған өмірі кепеш киіп, түйе бағумен өтеді. Бірде Сарыөзек даласына саудагерлер келеді. Сөйтіп, әлгі түйешімен тілдеспек болады. Бірақ, ол жауап қатпайды. Бұл жайтты олар тоқтаған үйінде айтады. Найман-Анада бұдан хабардар болады. Ол ен даладағы түйешінің өз баласы емес екеніне көз жеткізу үшін Сарыөзекке жол тартады. Міне, екі күн болды. Сарыөзекті шарқ ұрып айналып жүр. Ана ауылдан шыққанда бір-ақ тілек тіледі. Мейлі, мәңгүрт болсын, мейлі,

ақыл-есінен айырылсын, әйтеуір, менің балам болып шықса болғаны,әйтеуір, тірі көрсем, бір иіскесем. Қалың ойға батқан кейіпкердің көзіне түйелер оттай басылды. Ойлағаны тура келді. Бақташы өз баласы болып шықты. Жылап,еңіреп ұлын құшақтады. Туған анасын тану соншалықты қиын болғаныма кепеш киген бала бұрылып кете барды. Сезім сезіксіз күйінде қалды. НайманАна мәңгүртті тоқтатып атын, тегін сұрайды. Бірақ,ешқандай жауап жоқ. Мен сенің – анаңмын. Сенің атың -Жоламан. Ұқтың ба? Бала үндеген жоқ. Оған бәрібір. Аздан соң алыстан қарайып біреу көрінеді. Сөйтсе, бақташыға тамақ әкеле жатқан жуан-жуандар екен. НайманАна желаяқ ақ інгенге мініп, қашып құтылады. Ал, әлгілер болса бақташыны ұрып-соғып, әлгі әйел сенің басыңдағы кепешінді шешіп алмақшы деп қолына садақ ұстатты. Мәңгүрт үшін одан асқан қорлық жоқ еді. Найман-Ана ұлына қайтадан келді.Бірақ,баласы көрінбеді. Айналаға көз жүгіртіп еді, туған ұлы өзіне садақ кезеп тұр екен. Атпа дегенше болмады, өткір жебе жүрек тұсына қадалды. Оқырманның жанын жаралап, жүрегінде қалатын мәңгүрттің «Айда біреу бар» деген сөзі мен Найман-Ананың күйінші.

Екінші аңызда: Жас кезінде той-думаннан көз аспаған алпауыт ақын Раймалы аға қартайған шағында үйінен шыға бермесе керек, күндердің бір күнінде жұрт өтінген соң, бой жазу мақсатымен бір тойға түседі. Киіз үйде отырғанда сол бөлмеге он тоғыз жасар ақын қыз Раймалы ағаға сөз айтып, екеуі қосыла тойды жандандырады. Жасы алпысқа келіп жас қызға ғашық болған ақын ағасы сол күні ертеніңе жәрменкеде жас қызбен кездесуге сөз байласады. Раймалы ағаның інісі және соның туыстары бұл бассыздыққа наразы болады. Әулетіміздің атына кір келтірді деп олардың кездесуін болдырмай, ақынның домбырасын қиратып, Сарыала атты асыл түйесін бауыздайды да, дәрмені қалмай, туған інісінен осынша азап көрген ақынды ақ қайыңға таңып кетеді.

Романда фантастикалық элементтер де орын алған, олар: Едігенің түлкіні көз жұмған Қазанғаптың рухы қонған жануар деп пайымдауы, ғарыштағы орбиталық станцияда орын алатын оқиғалар, Найман Ана, түйелер туралы аңыздар. Осылардың үшеуін сәйкесінше осы шақ, келер шақ және өткен шақ деп бөлуге болады. Айтматов осы негізгі үш элементтер арқылы өз туындысында уақыт пен кеңістікті астасырып, романның бүкіл желісін тудырады.

Осындай үш шақ түрлері романның соңғы жолдарында тоғысады. «...Дүние әлем жалын боп қирап, аспан төңкеріліп төбеге түскендей болды... Қарапайым ғана тірі жандар – адам, түйе, ит үшеуі есінен танып, аулаққа безіп барады. Үрейден есі шыққан бейшаралар алапат жалынның жарығына аяусыз жанып бара жатқандай қараңғыдан қайта-қайта жарқ-жұрқ етіп көрініп, бір-бірінен айырылып қалудан қорқып, бірге зытып барады...»

Туындының шешімі – аманаттың орындалмауы.

Ана-Бейіттің тыйым салынған зонаның ішінде қалып кетуі. Амалы таусылған бір топ ерлердің Қазанғаптың мүрдесін Құмдышап төбесіне жерлеп келуі, сол оқиғандан кейін, Едігенің Сарыөзек даласы жөнінде ойланып, басшылыққа шағым түсірмек ниетте жабық зонаға беттеп, мардымды жауап ала алмай елге өкінішпен қайтар жолда “Құрсау” операциясы бойынша аспанға көтерілген ракета әсерінен болған құбылысқа куә болуы.

Оқиға Едігенің қыздарының Борандыға келуімен, осы кезде Едігенің өз мақсатын орындау үшін жоғарғы жаққа шағымдануға кетуімен аяқталады.

«Боранды бекет» романының негізгі тақырыбы – рухани құлдырау мен мәңгүрттік. Жазушы адамды адам етіп, қоғамды құлдыраудан сақтап тұрған адамгершілік екеніне баса назар аударады. Қағынан жеріген мәңгүрттердің әрқилы әрекетін баяндау арқылы оқырманға ой салады. Қара басының қамын күйттегеннен өзгеге шамасы жоқ тоғышарлардың әрекетін сынға алады. Едігедей азаматтарды дәріптей отырып, қоғам мен ұлттың басына төніп тұрған қатерді көрсетеді.

Шыңғыс Айтматов – адам және қоғамдағы мәселелерді көркем шығармаларында шебер суреттеп, кейіпкерлерін ұмытылмастай ететін қасиетке ие жазушы. Оның прототиптері – рухы жоғары, адамгершілігі асқан, адам жанына терең бойлайтын жандар.

Өйткені ол жаңашыл жазушы, психологиялық портреттің шебері. Жазушы шығармаларының желісімен жиырмадан астам фильм түсірілген болатын. Ең алғашқы рет 1961 жылы режиссер Алексей Сахаров «Асу» фильмін экрандаса, 1965 жылы Андрей Кончаловский «Алғашқы ұстаз» повесін көпшіліктің назарына ұсынды. Сонымен қатар «Қош бол, Гүлсары», «Жәмила», «Ақ кеме» және басқа да туындылары таспаланған. Осы тұрғыда жазушыға кинематография саласында 1976 жылы Бүкілодақтық кинофестивальдің үлкен жүлдесі мен 1996 жылы Берлин кинофестивалінің құрметті жүлдесі табысталды.

Қазақ халқының сүйікті перзентіне айналған жазушыға «Адамзаттың Айтматовы» деген теңеу де тегін телінбесе керек. Шыңғыс Төрөкүлұлының барлық прозалары қазақшаланып, ТМД елдері әдебиетінің ортасынан ойып орын алды. Әр қазақ баласы оның шығармаларындағы адамзаттың ортақ арманына, ұшқыр қиялына, таң шығындай мөлдір сырына, жан сыздатар шерлі мұңына, бой шымырлатар фантастикасына қанып өсті.

2011 жылы Шыңғыс Айтматовтың құрметіне Қырғыз Республикасында 12 желтоқсан күні – Қырғыздың ұлттық әдебиеті күні деп белгіленіп, жыл сайын жазушының рухына тағзым ету дәстүрге айналды.

Дарыны дара, талантты жазушы өмірден озса да, оның қаламынан шыққан прозалары тоздабы және ғасырдан ғасырға ұлтының мақтанышы, қасиетті мұрасының иесі болып жете беретіні анық. Өйткені Айтматов шығармалары ғасырдан да ұзақ жасайтын кеменгер жазушы.

Библиографиялық тізім:

1. Агеносов В.В. Советский философский роман. М., 1989.
2. Есім Ғ. Айтматов – әлем тұтастығын сезіне алған қаламгер // «Аңыз Адам», №11 (23), 2011
3. Айтматов Ш. Ақ кеме. Повестер. – Алматы: Атамұра, 2005. – 368 бет
4. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1976. – 407 стр.
5. Бичурин Н.Я. Ерте заманда Орта Азияны мекендеген халықтар жөніндегі мәліметтер. М – Л., 1953. – 315 бет
6. Гумилев Л. Көне түріктер. Алматы, 1994. – 312 бет
7. Айтматов Ш. Ғасырдан да ұзақ түн. Роман, повесть. – Алматы: Атамұра, 2005.

ӘОЖ 821

МҰХТАР ӘУЕЗОВ “ҚАРАШ -ҚАРАШ” ПОВЕСІ

*Сайдахметова Висола. ҚТ-121 тобының 2 курс студенті
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Белгибаева Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Әуезов Мұхтар Омарханұлы – қазақ әдебиетінің классигі, әдебиет тарихында елеулі орынға ие болған атақты тұлға, қоғам қайраткері, филология ғылымының докторы, профессор, Қазақ КСР ҒАның академигі, Қазақ КСРнің еңбек сіңірген ғылым қайраткері. Әуезов 1897 жыл 28 қыркүйекте бұрынғы Семей уезі, Шыңғыс болысындағы Қасқабұлақ деген жерде туып, балалық шағы көшпенді ауылда өтті. Ол көптеген шығармалар жазды соның бірі және бірегейі “Қараш -қараш “повесі. Әуезов бұл повесті 1927 жылда жазған “Қараш-Қараш оқиғасы» халықты көтеріліске шақыратын үндеу немесе құзырхат емес, әдеби көркем шығарма болғандықтан, ондағы ең маңыздысы – белгілі бір оқиға желісі арқылы идея ұсыну, тұжырым жасау және олардың оқырманға жеткізілу тәсілі, тіл шеберлігі, көркемдік қуаты, еңбектің концепциялық мақсаты болып табылмақ. Шығарма –

барша адамзат қоғамының даму жолына тән оның күнгейі мен көлеңкелі тұстарын, қайшылықтар мен қақтығыстардың тамырын тануға жол ашып, әсіресе оған ең алдымен себеп болатын қорлық пен қиянат, зұлымдық пен қылмыс, сатқындық пен аярлық категорияларының сипатын аршып көрсеткен.. Айта кететін жайт бұл шығарма Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұлдың бастан кешірген оқиғаларына негізделген, яғни соның өмірінің желісі бойынша жазылған . Шығармадағы қамтылған оқиғалар революцияға дейінгі уақыттар. Сол үшінде шығармада халықтың патриархалды -феодалдық өмірі бейнеленген. Шығарманың басты кейіпкері Бақтығұл қазақ даласында патшалық Ресей билігінің орнығып, екі-үш ғасыр бойы қалыптасу кезеңдерінен өтіп, ендігі барлық отар елдердің басына орнайтын кепті киген тәуелді қоғамның терең де күрделі дағдарысқа ұшырағандығын қапысыз танытқан қуатты қахарман, жаңа дәуірдің алғашқы хабаршысы, бастаушысы, анығында рәмізі деуге әбден болады. Анығын айтар болсақ, Мұхтар Әуезовтың кең ауқымды, қуатты да парасатты жазылған бұл шығармасының кейіпкері Бақтығұл бейнесінен қилы-қилы замандарда басына түскен ауыртпалықтан еш мойымаған, керісінше, өр кеудесі қасқайып тұрып күресіп өткен, азат, мәңгілік ел болу мұратынан айнымаған қазақ халқының өзін көреміз. Повесте ауылдың жоқ-жұқана жағдайы, Тектіғұл, Қатша, Қатубай, Афанасий Федотыч тәрізді қарапайым жандар да нанымды образдармен көңіл аударады. Олардың Адамгершілік бейнелері шағын штрихтардың өзімен-ақ жақсы беріледі. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды: сыртқы құбылыс пен ішкі мазмұнның сырлары осындай жай-күй, өмір детальдарымен де ашылады, образдар кесек мүсінді істермен қатар, шындық тамшыларынан да құрылады дейміз. Сондай-ақ, 20- жылдардағы творчествосында М.Әуезов Гогольше тым қарапайым адамдардың тағдырына ерекше назар аударғанын байқаймыз. Бұған жазушының бұл кезеңдегі, әңгімелері мен повсетері толық дәлел болғандай. Ал енді повестьтен қысқа үзінді келтіріп соны талдап көрейік:

Сайдағы қыстауына жеткен Бақтығұл Сәлменнің бір боз биесін бүгін жардый қылып, жайратып тастаған еді. Оның асылған семіз, дәмді еті әлі өзі түгіл, ашыққан бала-шағасының аузына да тиген жоқ. Естияр ұлы Сейіт ұйықтамай «жылы, жарық оттың қасында бұрқылдап қайнап жатқан жылқының жас етінің» иісі сезеді. Әйелі «Қатша етті тез пісірмек боп, отты қатты жағып асығады. Ерінің шаршағаны асты тездетуді тілейді. Бірталай уақыт өткен соң кішкене қазанның асы да қайнап, пісуге» жақындайды. «Қатша қол жуатын жылы суды шәугімге құйып, қалғып отырған күйеуін» оятады. Бақтығұл да жадырап, «бас жағында жерде жетқан белдігінен өткір, ұзын қара пышақты суырып алып, сол қолының бармағынмен сүйкеп жүзін» көреді. Өткір пышақ «семіздің майында сынатпай дорғалағалы тұр». Сорлы кедейдің төріне қонған бар жақсылық осы-ақ. Кенеттен ол әлсіз шырағданның отындай жалп етіп сөнеді. Тыстан ит үреді. Тасырлатып жау келеді. Боз биенің қазандағы былқыған етін кәніг, бүлік топ астын бір түйірін үй ішіне татырмастан өздері бөліп жеп алады.

Шығармадағы осы бір ғана эпизод бізге қаншама эмоция, психологиялық ахуалін көрсетеді. Ашыққан бала, шаршаған әке, балаларының қамын ойлап, оларды тойдыруға асыққан ана, шабып келе жатқан жау... Неткен аянышты сәт еді.

Қараш -қараш повесі туралы айта кететін бір факт, бұл шығарма Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұлдың басынан кешкен оқиғалары желісіне жазылған. Тіпті осы шығарма желісімен “Асуда атылған оқ” деген кино да түсірілген. Бұл әрине шығарманың оқырманға жеткізер ойы үлкен екендігін және де өзектілігімен бірге Реал оқиғалар негізінде жазылғанының дәлелі деп білемін.

Бұл шығарманы оқып үлкен әсерге бөлендім, эмоциялар құрсауында қалдым. Шығармадан түйген ойым: шығармадағы кең ауқымды, қуатты да парасатты кейіпкері Бақтығұл бейнесінен қилы-қилы замандарда басына түскен ауыртпалықтан еш мойымаған, керісінше, өр кеудесі қасқайып тұрып күресіп өткен, азат, мәңгілік ел болу мұратынан айнымаған қазақ халқының бейнесін көрдім. Ерлік -елге мұра, дұрпаққа -үлгі демекші Бақтығұлдың ерлігі көп жастарға үлгі болды деп ойлаймын!

Ұлы Абай туралы, туған халқы туралы том-том романдар жазуға кірісудің үлкен бір кезеңі боп табылатын «қараш-Қараш оқиғасы» повесі дүниенің басқа бөлігіндегі езілген жұрттардың жүрегіне қуатты рух беретін аса айтулы, классикалық кесек туынды. Оның әлем әдебиетіндегі алатын қасиетті орны сол себептен де биік. (Р.Нұрғали)

А.Чеховтың тұлғасына айтылған мына бір теңеу М.Әуезов шығармашылығына да дөп келетіндей: «Оның шығармашылығына бір мысқал жалған айту былай тұрсын, титімдей әшекейді, әсіресе қызылды көтермейді». Оны сахналауда да дәл солай. Айналасы жұп-жұмыр дүние жасай білу керек. Бұл тұрғыдан Ә.Оразбеков сахналаған «Қараш Қараш» әлеуметтік драмасында актерлік ансамбль ерекше атмосфера түзе алмады. Дегенмен, шығарма - өміршең, қойылымдағы негізгі ой – тағылымды. Себебі, қазіргі қоғамда да ел үшін жан аямай еңбек еткенімен, бағаламау мен бағаланбаудың шегіне жеткен Жарасбайлар мен қарапайым адамдардың түйсігі жете бермейтін ар саясатының кесірінен тіршіліктен түсініксіз күйде жаза алып жүрген Бақтығұлдар жетерлік.

Библиографиялық тізім тізімі:

1. Айқап журналы. Жұлдыз.- 1961. - №6
2. Әзиев Ә. «Қараш-Қараш оқиғасы» туралы 15 бет Қазақстан
3. Әдібаев М. «Қараш-Қараш сырлары» 100 бет Қазақстан мектебі.
4. Нұртазин Т. «Қараш-Қараш» 1962ж. 400 бет

ӘОЖ 821.51

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

*Қалжанова Жанару Рысбекқызы ҚТ-121 тобының 2 курс студенті
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Белгибаева Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Арғын тайпасының Мадияр руынан.

Туған жері — Торғай уезінің, Сарықопа облысының бірінші ауылы (қазіргі Қостанай облысының Жанкелді ауданына қарасты "Қызбел" ауылы). Әкесі —

Дулат аймағына аты шыққан шебер кісі болған, ер тұрман жасап, етік, мәсі тіккен. Шешесі — Дәмеш ойын тойдың базары, әнші кісі болған. Әкесі балаларын жастайынан оқуға береді. Алғашқыда бала Міржақып ауыл молдасынан оқып, хат таниды. Молдадан екі жыл оқығаннан кейін, 1897-1902 жылдары, ауыл мектебінде орысша оқытатын Мұқан мұғалімнен дәріс алады. Бұл мектеп Міржақыптың білімін толықтырумен қатар, азамат ретінде қалыптасуына да аса зор ықпал жасайды, Мұқан мұғалім ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин іргетасын қалаған оқу орнының, дәлірек айтқанда, Торғай қаласындағы уездік орыс-қазақ мектебінің түлегі болатын. Өз шәкірттеріне де ол осы рухта тәлім-тәрбие, терең білім береді.

Міржақып анасынан екі жасында, әкесінен он екі жасында айырылып, ағасы Асқардың қолында тәрбиеленеді. Асқар әкесі Дулаттың Міржақыптың оқып, білімді азамат болып, өсуін армандаған тілегіне сай, інісінің оқуын әрі жалғап, білім алуына ерекше көңіл бөледі. Ауылда туып, ауылда өскен, ауылда оқып, ауылда қызмет етіп, «ауыл мұғалімі» атанған зерделі жас ауыл тұрғындарының ауыр тұрмысын, теңдігі жоқ аянышты хәлін көріп, түңіле түршігіп, тебірене толқиды.

Бұл кезең патша өкіметінің отаршылдықты қазақ даласында күрт күшейтіп, қалың елге тізесін қатты батырып тұрған шағы болатын. Бұл жағдай сол кездегі қазақтың көзі ашық, оқыған, зиялы азаматтарына қозғау салды. Наразылық туды. Күресудің жолдары қарастырылып жатты. Оның негізгі жолы ретінде оқуға, білім алуға ұмтылыс күшейді. Бірте-бірте халық саяси құбылысқа айналып, ел ішінде отаршыл саясатқа қарсы ұлт-азаттық идеялары туындады. Патшалық Ресей де бірінші буржуазиялық-демократиялық дүмпудің қарсаңында болатын.

Езілген еліне ес болуға, жоғын жоқтап, мұнын мұндауға серт байлайды. Халық ісіне бар болмысымен бүтіндей беріліп, «Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі, Пайдалан шаруаңа жараса, алаш!» деп бар даусымен жар салады.

Өз бетінше талпынып, білім жинап, орыс тілін жетік меңгерген Міржақып орыстың озық ойлы азаматтарының еңбектерімен танысуы арқасында замана тозаңын суырып, дүниені дүр сілкіндірер дауылды күндердің тақап келе жатқанын өзгелерден бұрын сезеді. Міне, осындай күрделі кезеңде, 1904 жылы Міржақып Омбы қаласына келеді. Осында ұлт зиялыларының ұстазы Ахмет Байтұрсынұлымен кездеседі. Бұдан кейінгі уақытта бірі — ұстаз, бірі — ізбасары ретінде жұптарын жазбайды. 1905 жылы Міржақып Ахмет Байтұрсынұлымен бірге Қарқаралыдағы саяси-бұқаралық жұмыстарға қатысады. 1905 жылы патша өкіметіне қазақ халқының атынан петиция жазушылардың қатарында болады.

Кең даласында алаңсыз өмір сүріп, мал бағып жатқан бейқам халқын: «Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты, Өткізбей қараңғыда бекер жасты» деп жырымен жұлқылап оятып, оларды білімге, ел үшін пайдалы іс әрекетке шақырады. Бүкіл халықтың еркіндікке жетуінің басты шарты түнек болып торлаған қараңғылық ұйқысынан ояну, дүр сілкініп, надандықтан арылу деп білген ол: «Оян, қазақ!» деп ұрандаудан танған жоқ. Сондықтан да оның үні қалың ұйқыдағы қазағын құлағының түбінен «маса» болып, маза бермей ызындап оятуды мұрат тұтқан өзінен он екі жас үлкен рухани ағасы Ахмет Байтұрсынұлының үнімен қатар естіліп, қазақ даласын қатар шарлады. Сол егіз үн тарих мінбесінен қатар көрінген екі алыптың қашан соңғы демдері таусылғанша, тағдыр талқысымен екеуі екі жақта жүрсе де, қуғынға түсіп, қамауға алынса да үзілмей, қатар естіліп тұрды. Ол екеуі екі атадан туса да, бір туған бауыр еді, екі баспен ойласа да, қорытар ойы бір еді, екі ауызбен сөйлесе де, шығар сөзі бір еді. Өйткені оларды туыстырған халқының мүддесі, ойландырған халқының қамы, сөйлеткен халқының мұң зары болатын. Сондықтан да халқы оларды жанашыр жақыным деп білді, олардың жұбын жазбай, «Ахаң, Жахаң» деп бірге атады. Пенделік бар қазақтан бас тартап, халқының бақыты үшін күрескен есіл ерлерді өз халқының жауы атандырып, кешегі күні Қызылдың қызылкөз жендеттері екеуін еріксіз айырып, екі жерде атып өлтіріп, атын өшіреміз дегенде де халқы олардың асыл есімдерін есінен шығарған жоқ, аялап жүрегінде сақтады, ардақ тұтты.

1906 жылы Петербургке барып қайтады. Бұл сапарынан ол саяси күрескер ғана емес, шабытты ақын болып оралады. 1907 жылы Петербургте шыққан "Серке" газетіне "Жастарға" деген өлеңін, бүркеншік атпен "Біздің мақсатымыз" деген мақала жариялайды. Мақалада Міржақып қазақ халқының басындағы қиын жағдайдың анық себептерін саралап, отарлық саясатты әшкерелейді. Патша өкіметі мақала авторын тұтқындамақ болғанмен, бүркеншік аттың иесін таба алмайды. 1909 жылы Петербургте М. Дулатұлының "Оян, қазақ!" атты өлеңдер жинағы жарық көреді. Бұл кітап та патша әкімшілігінің қуғындауына ұшырайды.

1913 жылы ол Ахмет Байтұрсынұлымен бірге "Қазақ" газетін шығарып, басылымның бұдан кейінгі жұмысына белсене араласады. 1920 жылы Ташкентке келіп, сондағы "Ақ жол" газетінде қызмет атқарады. 1922 жылы жазықсыз қамауға алынады. Түрмеден шыққан соң, 1922-1926 жылы Орынбордағы ағарту институтында оқытушы болады. 1928 жылдың аяғында бір топ қазақ зиялыларымен бірге қамауға алынады да, он жылға сотталып, 1935 жылы тұтқында қайтыс болады.

Міржақып Дулатұлы. Әкесі Дулат ескіше оқыған, өз дәулеті өзіне жетерлік шаруасы бар, қолы шебер адам болыпты. Көзі ашық, көкірегі ояу әке кіші баласы - Міржақыпты «оқысын, білсін» деп ауыл молдасына оқуға береді. Екі жылдан кейін ол ауылдық мектепте Мұқан Токтарбайұлы деген мұғалімнен орысша сабақ алады. Міржақып Дулатов өзі жазған өмірбаянында «1897жылы мен екі сыныптық орыс-қазақ училищесіне түстім, оны бітіргеннен кейін оқытушылар курсына оқып, ауыл мұғалімі деген мамандық алдым. Осымен менің оқу орындарынан білім алуым аяқталды. 1902

жылдан бастап ауылда мұғалімдік қызметімді атқара жүріп, бос уақытымды білімді жетілдіруге жұмсадым», - деп жазады.

Мектеп қабырғасында меңгерген ғылымы пәндерден алған білімін әрі қарай жалғастыру керектігін ойластыратыны. Әсіресе көбірек әуестенетіні - әдебиет. Бос уақытында әдеби кітаптар оқуға тілін жаттықтырып, азды-көпті өлеңдер де шығара бастайды. Көбіне жазатыны - ел өмірінің ахуалы. Ана тілінде шығатын елдің қамын ойлайтын зиялы азаматтар сөзін көп оқиды. Сондайда көбірек көз тоқтататын екі есім бар. Бірі - Әлихан Бөкейхан деген кісі де, екіншісі - бүгінде жұрт аузында жиі айтылатын Ахмет Байтұрсынұлы.

Жас жігіт осындай екі ұлы тұлғаны бір көрсем деген ниетке беріле бастайды. Ақыры 1904 жылы, омбы қайдасың деп, солар тұрған қалаға қарай тартып отырады. Айтқандай-ақ өз дегеніне жетіп, іздегенін табады. Солардың жылы шырайын көріп, тығыз араласады. Әлихан өзінен кішіге «шырақ» деп сөйлейді екен, ал Ахмет ағасы мұны бір көргеннен-ақ, жақын тартып, «інішек» деп атап кетеді.

XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының өзекті мәселелерін күн тәртібіне шығарған және қазақ зиялыларының еркін пікір алаңына айналған. «Қазақ» газеті жарық көре бастағаннан бастап оның бас редакторы Ахмет Байтұрсынұлының орынбасары қызметінде Міржақып Дулатұлы болды.

Тарихшы Мәмбет Қойгелдиевтің пікірінше, сол кездері көпшілікке танымал болған «Қазақ» газетін Міржақып Дулатұлының қарымды қаламы, көксемсер сөзі, жалынды публицистикасының елестету мүмкін емес. Ол еңбектерінде тарихшы Міржақып туралы: «Міржақып өте жылдам жазған және өте өткір тақырыпқа жазған. «Қазақ» газеті сондай сапада, сондай биіктіктен көрінуіне, меніңше, бірден-бір Міржақып Дулатұлына қарыздар. Жалпы Міржақып Дулатұлы – қазақ журналистикасын жаңа сапаға көтерген адам», - деген пікір айтыпты.

Міржақыптың тұңғыш өлеңдер жинағы 1909 жылы Қазан қаласында «Оян, қазақ!» деген атпен басылып шықты. Қазақ оқырмандары арасында бұл кітаптың әсері өте күшті болды. Бұл кітап жас авторға патша әкімдерінің тарапынан қуғын-сүргін ала келді, ол тергеу органдарының бақылауына алынды, артынша «Оян, қазақ!» кәмпескеленді. Міржақып Қызылжарда сот кеңесінде тілмәштық қызмет атқарып, мұғалімдік қызметін де жалғастырады, қазақ балаларына орыс тілінен сабақ береді. Сол кезде одан біраз уақыт Мағжан да дәріс алады.

1910 жылы Қазандағы Каримовтар баспасынан «Бақытсыз Жамал» романы жарық көреді. Әр жерде шығатын қазақ басылымдарына, әсіресе «Айқап» журналына үзбей жазып тұрады. Ел тұрмысын өз көзімен көріп-білу ниетімен 1911 жылы қазақ ауылдарын аралап, Қызылжардан Семей облысына қарай сапарға шығады. Патша тыңшыларының қатты аңдуына алынған Дулатұлы мұнда полицияның қолына түседі де, бір жарым жыл қамауда отырады. 1912 жылы Орынборға келіп, осындағы аз ғана топ қазақ зиялылары ақыл қосып, ел санасын оята беру мақсатымен, баспасөз қызметін қолға алуды ұйғарды. А.Байтұрсынұлымен бірге қыр өлкесінің ағартушылық-демократиялық бағыттағы тұңғыш бейресми басылым – «Қазақ» газетінің негізін қалайды (1913–1918). Алаш басшыларымен бірге жаңа құрылыс жағына шығып, қалған өмірін түгелдей туған халқының мәдениетін көркейту мақсатына арнауды көздеген ол аз уақыт «Ақ жол» газетінің редакциясында, одан кейін Семей облысының сот органдарында қызмет атқарған. 1922 жылы ешбір себепсіз абақтыға жабылады. Бірақ бұл әділетсіздік ұзаққа созылмай, Семейден Орынборға жөнелтілген бойда қамаудан босатылады.

Міржақып Дулатұлы — әдебиеттің әр түрлі жанрына қалам тартқан қаламгер. Алғашқы кітабы — "Оян, қазақ!" деген атпен Петербург қаласындағы жарық көрген өлең жинағы. Одан кейін 1913 жылы Орынборда "Азамат", ал 1915 жылы "Терме" атты өлеңдер кітаптары басылып шығады. Ақын өлеңдерінің басты тақырыбы—ел тағдыры болды. Алғашқы кітабы "Оян, қазақ!" жұртшылық арасында ауыздан-ауызға, қолдан-қолға тез тарап кетеді. Қайта басылады. Кітаптың негізгі мазмұны халықты оятуға, әділетсіздікпен

күресуге шақырған өлеңдер құрады. Сол себепті де кітап тұтқындалып, авторы қуғынға ұшырайды.

Өзінің шығармашылық жолын ә дегеннен өлеңнен бастаған Міржақып проза жанрына да қалам сілтейді. 1910 жылы оның осы жанрдағы туындысы "Бақытсыз Жамал" романы Қазан қаласында басылып шықты. Бұл - қазақ әдебиетіндегі таза көркем проза үлгісінде туған тұңғыш роман еді. Кітап 1914 жылы екінші рет басылды.

Бұл жылдары Міржақып бірқатар мақалалар мен фельетондар жазады. 1922 жылы Ташкентте екі бөлімнен тұратын "Есеп құралы" оқулығын бастырады. "Балқия" пьесасын жазады.

М. Дулатұлының шығармалары қазақ елінің тәуелсіздік алған кезінен бастап кеңінен жариялана бастады. 1991 жылы шығармаларының бір томдық, ал 1996-1997 жылдары екі томдық жинақтары жарық көрді. М. Дулатұлы шығармашылығы жөнінде ғылыми зерттеулер жүргізіліп, бірқатар кітаптар мен мақалалар жарияланды.

1993 — «Міржақыптың оралуы», режиссері: Қ.Умаров

Жанры: деректі фильм. Өндіріс: «Қазақтелефильм»

1994 — «Алаш туралы сөз», режиссері: Қ.Умаров

Жанры: деректі фильм. Өндіріс: «Қазақтелефильм»

2009 — «Алашорда», режиссері: Қ.Умаров

Жанры: деректі фильм. Өндіріс: «Қазақфильм» Шәкен Айманов атындағы

2022 - «Міржақып. Оян, қазақ!» телехикаясы, режиссері: Жәрдем Дауылбаев, қоюшы-режиссер: Мұрат Есжан. Фильмде Алаш қайраткері өмірінің 1909-1935 жылдары қамтылған. Телехикая 6 бөлімнен тұрады.

Библиографиялық тізім:

1. «Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл. ISBN 9965-26-096-6

2. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. — Алматы. «Алматыкітап баспасы», 2009 ISBN 978-601-01-0268-2

3. Абай. Энциклопедия. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, ISBN 5-7667-2949-9

4. Қазақстанның қазіргі заман тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 2-басылымы, өңделген. Жалпы редакциясын басқарған тарих ғылымының докторы, профессор Б. Ғ. Аяған. Алматы: Атамұра, 2009. ISBN 9965-34-933-9

ӘОЖ 82

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЛИРИКАЛЫҚ САРЫНЫ

*Эшанкулова Дилнура ҚТ-121 тобының 2 курс студенті
Ғылыми жетекшісі магистр, аға оқытушы Белгибаева Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Абай (Ибраһим) Құнанбаев Құнанбайұлы (1845-1904) — ақын, ағартушы, жазба қазақ әдебиетінің, қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы, философ, композитор, аудармашы, саяси қайраткер, либералды көзқарасын исламға таяна отырып, орыс және еуропа мәдениетімен жақындасу арқылы қазақ мәдениетін жаңартуды көздеген реформатор. Абай ақындық шығармаларында қазақ халқының әлеуметтік, қоғамдық, моральдық мәселелерін арқау еткен

Шын хакім,сөзің асыл -баға жетпес ,

Бір сөзің мың жыл жүрсең дәмі кетпен.
Қарадан хакім болған сендей жанның
Әлемнің құлағынан әні кетпен.

Мағжан Жұмабаев

Абай Құнанбайұлы-қазақтың бас ақыны, ұлы ақыны, ағартушысы, қазақ әдебиеті тілінің негізін қалаушы, философ, композитор, аудармашы, қазақ мәдениетін жаңартуды көздеп, артына айтулы әдеби мұра қалдырған реформатор, қазақ әдебиетіне сыншыл реализм бағытын алып келуші.

Абай поэзиясы.

Абай лирикасы кең көлемді мол қазына; биігі бітпес, тереңі таусылмас сырлы мұра. Абай лирикасы сала-сала. Жалпы лирика деген ұғымға қандай қасиеттер тән болса, Абай өлеңдерінде соның бәрі бар. Абайды бірыңғай қайғының, яки қуаныштың ақыны деуге, не мұңшыл, не күлкішіл ақын деуге тіпті де болмайды. Абай лирикасында осының бәрі түгел, тұтас жатыр. Оның сырлы жырларындағы сәл ғана, ең бір жай сезінудің өзі оқырманның жан жүйесін, көңіл күйін түгел тебіреніп толқытып, барлық пернені түгел басып, барлық шекті түгел сөйлеткендей сайрайды. Бұл - ғажайып құбылыс шығады.

«Болыс болдым мінекей, Бар малымды шығындап... Күштілерім сөз айтса, Бас ізеймін шыбындап. Әлсіздің сөзін салғыртсып, Шала ұғамын қырындап. Сияз бар десе жүрегім Орнықпайды суылдап, Сыртқыларға сыр бермей, Күр күлемін жымындап...» Осында сол тұстағы ел билеушінің екі жүзді кескін-кейпі, мінез-құлқы оқырманның дәл көз алдына келмей ме? Осы секілді саяси сипаттағы сатиралық өлеңдерінде Абай болыс-билердің адам шошығандай қылығын, құлқын ғана суреттеп тынған жоқ, есте қаларлық образын жасады. Қараңғылыққа, надандыққа жаны күйген Абай дүйім жұртты қайткенде түзеудің жолын көздеп, бір тоқтаған түйіні - ғылым, өнер болса, соның ізінше еңбекті тауып, халықты соған үндеді: **«Тамағы тоқтық, Жұмысы жоқтық, Аздырар адам баласын... Еңбек қылсаң ерінбей, Тояды қарның тіленбей...»** Абайдың әлеуметтік тақырыптағы өлеңдері көп. Соның бәріне желі боп тартылып жатқан негізгі идея - қалың бұқараның **«көзін қойып, көңілін ашу»**, қараңғы қауымды еңбекке, білімге, өнерге, адалдық пен адамгершілікке бастау, азаматтыққа тәрбиелеу; замандастарын еркениетті ортаның прогресшіл мәдениетіне әкелу. Бірақ ұлы ақын осы жолда қолдау таппай, мынадай өкінішке келеді: **«Моласындай бақсының - Жалғыз қалдым - тап шыным!...»** Бұл ащы шындықта айрықша мағына бар. **«Күз»** деген өлеңіне ілесе жалғасып, тақырып жағынан ұласа ұштасып жататын **«Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай»** деген өлең, сөз жоқ Абайдың саяси лирикасының ең түйінді біртұсы. Әуелі қысқа ғана табиғат суреттерін ернектеп, одан шаруа-жайға көшіп, іле мұнан туған қоғамдық қарым-қатынасты суреттейді де, одан алған өзінің ақындық әсерін, азаматтық пікірін қорытады.

«Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып».

Бұл - Абай заманындағы типтік көрініс: түндей қараңғы, қапас тұрмыста қоңыр іңірдей күңгірт мұңы, арман-сыры бар кедей үйінің жабырқау өмірі. Таңның атысы, күннің батысы аяғы сайға тимей, ұйқысыз да күлкісіз, бай малының соңында сабылып өзі жүрсе, азынаған қырық құрау қараша үйде ең болмаса жылынар отыны да жоқ, құныса бүрісіп, жыртық шекпенін жама пәйелі отыр. Бұл-бір көрініс: кедейдің қоңыр лашығындағы күй-жай. Осыған салыстыра ақын бай үйінің бір қалпын көзге елестете: **«Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі...»**, — дейді де, әлгісіне қайта оралып: **«Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі? Қара қидан орта қап ұрыспай берсе, О да қылған кедейге үлкен сыйы»** - деп, тағы да өз ортасындағы тапшы тұрмыс жайын айтып, теңсіздік сырын баяндайды. **«Қар жауса да тоңбайды бай баласы, Үй жылы,**

киіз тұтқанайналасы...» Уайым жоқ, қайғы жоқ, тамақ тоқ, көйлек көк, бұлаңдап өскен бай баласы... Бұл - бір көрініс. Жә, енді кедей баласы, әлгі жыртық лашықтағы жарлы-жақыбай ата-ананың жалғыз Ұлы не күйде? **«Бай ұлына жалшы Ұлы жалынышты, Ағып жүріп ойнатар көздің жасы».** Жалшыдан туған күнәсіз сәби бала дажалшы. Байға әке-шешесі қызмет етсе, бай баласына бұл да тәуелді халде... Бәрінен бұрын, дәл осы шындықты, дәлірек айтқанда, теңсіздікті Абайдың тура тауып, тануы керегендік қана емес, кемеңгерлік болатын. Оның үстіне, өзі танып қана тынбай, өмірді өнерге көшіріп, өзгеге танытуы - өзінен бұрын көп адамның қолынан келе бермеген шыншылдық.

Абай өзі суреттеп отырған өмір шындығынан көрінген кедейдің ауыр тұрмысына оқырманның аяныш сезімін туғызып, өзі де іштей сол жағында болады. Тілегі ауып, мейірімі түсіп тұрады. Бірақ қайткенде кедейдің халі жақсарып, жеке басына теңдік тиеді? Осы жолда жөн таппай көп түйткілдейді. **«Байда мейір, жалшыда бейілдежоқ, Андыстырған екеуін, құдайым-ай!..»-** деп, не істеудің бабын таба алмай, тіпті ыза да болады. Ақыр аяғында белгілі бір жөн жолға түсе алмай, бұлығы-бұлығы келіп, бай мен жарлыны алдына қатар келтіріп алады да: **«Алса да аяншақтау кедей сорлы, Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны. Жас бала, кемпір-шалынтентіретпей, Бір қыс сақта, тас болма, сен де о құрлы»** - деп, тамаша саяси лирикасының аяғын жай ғана салқын қалпымен, оларды өзара ымыраластыру ниетінде бітіреді.

Библиографиялық тізім тізімі:

1. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. - Алматы: Ана тілі, 1995.- 272 б
2. Әуезов М.О. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. - Алматы: Санат, 1997.- 448 б.
3. Бітібаева Қ. Мектепте Абай шығармаларын оқыту. - Өскемен: Б.ж., 1994.- 180 бб.
4. Досжан Д. Абай айнасы. - Алматы: Қазақстан, 1994.- 368 б.

ӘОЖ 821.512.122

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

*Өмірзақ Гүлсім Аманжолқызы
ҚТ-222 тобының, I курс студенті
магистр оқытушы Исакулова Меруерт Махмұтовна*

Абай – қазақтың ұлы ақыны, философы. Абайдың дүниетанымдық көзқарастары, ой-пікірлері ХІХ ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. Әйгілі шығыс классиктері: Фирдауси, Сағди, Ширази, Науаилардың шығармаларын оқып, олармен жете танысты. Сонымен қатар батыстың атақты ойшылдары мен кемеңгер философтары Сократ, В.С.Белинский, тағы басқаларының шығармаларын оқыды[1]. Оқыған шығармаларындағы көзқарастарды өз дәуірімен салыстыра ой қорытып отырды және олардың ой-пікірлерін қазақ өмірінде болып жатқан өзекті мәселелерді қара сөздері арқылы түсіндіруге тырысты. Адамзат қауымында болып жатқан жан мен тән, өмір мен өлім жөнінде жазылған философиялық толғамдары қазақ халқының басында қалай болып жатқандығы жайлы түсіндіріп, оған өз көзқарасын білдіруге тырысты.

Абай қара сөздерін публицистикалық стильде жаза отырып, оқырманмен сырласады, пікірлеседі, кеңескен түрде мазмұнды да мағыналы өзіндік ой-пікірін білдіреді. Абайдың өзі қара сөзін жазар алдында оқырманға «керек кісі болса алсын, алмаса, өз сөзім өзімдікі» деген болатын. «Әйтеуір ақсақалдар айтпады деп, Жүрмесін деп аз ғана сөз шығардық,» – дей отырып, «Атымды адам қойған соң» үндемей қалмайын, өмірден көрген- түйгендерімді кейінгі жастарға айта отырайын, егер де шалыс басып жүрген жастар болса, келеңсіз іс-әрекеттерін түзетер, ой-елегінен өткізер дегенді айтқысы

келеді. Абай қара сөздерінің барлығы да сол замандағы әлеуметтік күрделі мәселелерді сөз еткенімен, бүгінгі таңда да қара сөздеріндегі ғибратты ойлары мен ақыл-кеңестері әлі де маңыздылығын жойған жоқ, керісінше, Абайдан алар өсиетті кеңестері нағыз осы дәуірге лайықталып жазылғанға ұқсайды. Соған қарағанда Абайдың: «Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел», «Алдыңғы толқын ағалар, артқы толқын інілер, кезектене бөлінер, баяғыдай көрінер» деген сөздерінен-ақ Абай тұжырымдамаларының қазіргі жастар үшін де берер тәрбиесі орасан зор болары анық[2]. Отыз бірінші қара сөзіндегі айтылар ойға көңіл бөлсек: «Естіген нәрсені ұмытпасқа төрт түрлі себеп бар: әуелі көкірегі байлаулы берік болмақ керек, екінші – сол нәрсені естігенде, я көргенде ғибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер бір кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкшілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер». Абай осы төрт нәрсені ашып айту арқылы үлкен мәселені көтеріп отыр. Адам баласының есту арқылы біліп-танудың қаншалықты қажеттігін әдемі түсіндіріп береді. Абайдың бұл ғибратты ойлары білімді де ойлы, зерделі де саналы, көкірек көзі ашық болатын жас ұрпақты тәрбиелеуде айрықша маңызды екендігін біле түсеміз. Адам бойында, Абайша айтқанда, «Толық адам» болып қалыптасу үшін естіген нәрсені ұмытпаудың төрт түрлі себебін үнемі ойға түйіп жүруді еске салады.

Абайдың қарасөздерін сыншылдық, ойшылдық, көбіне адамгершілік мәселесіне арналған өсиет деуге болады. Бәрінің жалпы түйіні – адам болу.

«Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын», деп бастайды Бірінші қарасөзін. Одан кейін ақыры адамзат баласына керекті өмірлік азығын, адаспас бағдаршамын хатқа түсіріп, жазуды бастап кеткенін аңғарамыз. Оныншы қарасөзінде: «Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?» деуі тегіннен-тегін емес. Шын мәнінде, дүниеге ұрпақ әкелу бар да, балаға жақсы тәлім-тәрбие беру бар. Абай айтқан «толық адам» етіп қалыптастыру – үлкен жауапкершілік. Бүгінгі таңда бала тәрбиесімен тікелей айналысатын педагогтерді алаңдатып отырған да осы мәселе.

Әлемге әйгілі педагог-ғалымдардың қаншама еңбегін ақтарып қарап, тәжірибеде қолдансақ та, ақырында ұлтымыздың кемеңгері, данышпан Абайдың қарасөздеріне келіп тоқтаймыз. Өйткені бүкіл адамзаттың болмысы, дүниеге адам болып келіп, адам болып өтуі, тірліктегі жаман-жақсы hareketтері, соқтықпалы-соқпақсыз өмірден адаспай, адам қалпында өтуі бастан-аяқ ақынның қырық бес қарасөзінде айтылған.

Ақын екінші қарасөзінде қазақтың кәсіппен шұғылдануы жөнінде айтады. Ноғай, татар, өзбек, орыс халықтарының еңбекқорлығын айта келіп, олардың сыртынан күлмей, керек дүниені үйреніп, адал жолмен мал табуды сөз етеді. Ақынның осы айтқанының бәрі біз өмір сүріп жатқан дәуірде іске асуда. Білімді жастар ғылыммен, бизнеспен, мал және егін шаруашылығымен айналысып, өнертапқыш ретінде танылып жатқаны – осыған дәлел.

Төртінші қарасөзінде «бір Аллаға сиынып, қайраттанып еңбек қыл, жақсымен жанаса жүр, үлгілі іс жаса» деп насихат айтады.

Бесінші қарасөзінде қазақтың орынсыз қолданған мақал-мәтелдерін сынап, не нәрсеге де сын көзбен, сыни оймен қарап, ішінен керегін алған жөн екенін ескертеді. Сонымен қатар мал табудың оңай жолы опа бермейтінін айта келіп, мал үшін өмір сүретіндерді мінеп-сынайды.

Он үшінші қарасөзінде иманы берік болу парыз дейді. Жастарды имандылыққа шақырады. Бүгінгі күнде Алланың бар, бір екенін мойындап, жүрегіне иман гүлін егіп, ислам дінінің ізгілігін ұғынған жастар көп болуы – ақын арманының іске асқан көрінісі.

Он бесінші қарасөзінде есті мен есер адамның айырмашылығын сөз етеді. Құмарлықтан бойын аулақ ұстаған жөн екенін айтады. «Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки эне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, біртүрлі мастық пайда болады екен. Әрбір мастық бойдан ағатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін ашып, «ананы-мынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен», деп жазады. Кей жастардың құмар ойындарға әуестігі, ағзаны улайтын зиян нәрселерге құмарлығы – адам өмірін қиындататын, азғындауға әкелетін дүние. Абайдың осы мәселелерді өзі өмір сүрген дәуірде айтып кеткені даналық емей немене?!

Он сегізінші қарасөзінде адам баласы адам баласынан түбінде ақыл, білім, мінез, ар деген асыл қасиеттерімен озатынын айтты. ХХІ ғасыр – білім-ғылым ғасыры. Ақынның айтқаны дөп келіп отыр.

Он тоғызыншы қарасөзінде адам ата-анадан есті болып тумайтынын, естілердің айтқанын ескеріп жүргенде ғана есті болатынын айтады. Сондықтан көрген-білгенін ескеріп, ой елегіне салып, ақырын жүріп, анық басу керектігін ескертеді.

Отыз тоғызыншы қарасөзінде ел бірлігі, елдің ынтымағы сөз болады.

Қырық екінші сөзінде қазақтың жұмыссыздығы, әлеуметтік жағдайы сөз болады. Жатып ішер жалқаулықтың кеселі жұмыссыздыққа әкеліп тірейді. Қазір де бұл – өте өзекті мәселе. Елімізде жұмыссыздық көп, соның салдарынан ажырасу көбейіп, психологиялық күйзеліске түсу белең алып отыр.

Қырық төртінші қарасөзінде талапсыздық жайы айтылады. Ең жаман нәрсе – талапсыздық. Ақын осы мәселені: «Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым ойлап қой», деген өлеңі жолдарымен де астастырып береді.

Абайдың қарасөздерінің ұрпақ тәрбиесінде алар орны ерекше. Бастан өткерген, өмірден көрген-түйгенін хатқа түсірген дана Абайдың қарасөздері адам баласының дұрыс өмір сүрудегі бағдаршамы десек, артық айтқандық емес.

Отыз үшінші қара сөзінде Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек,» – дей келе, талапты болудың бірнеше шарттарын түсіндіріп береді. «Әуелі білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемек керек» деген сөзінің астарына үңілер болсақ, мұнда жастарды білімге ұмтылдыра отырып, алған білімін махаббатпен, сүйіспеншілікпен іске асыра білу керек дегенді айтады. Абайдың осы ғылым-білім үйренудегі алты шарты қазіргі таңдағы жастарымыздың бойында болар қасиеттер болу керек деген ойда боласын, себебі қазіргі жастарымыз шет ел асып, сол елден алған білімін, ғылымын елімізде іске асырар болса, елдің экономикасы да, мәдениеті де, ғылымы да дами түсер еді.

Абай адам бойындағы ұнамсыз мінездерді де көп сынға алады. «Мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі құдайдан тілеймісің? Тілейсің. Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты адал кәсіп қыларлық орынға жұмсаймысың. Жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, қайда жібергеніңді кім біледі? ... Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? – деп, адамның ұнамсыз істерден аулақ болып, адам баласына Алланың берген сыйын қадірлей біліп, оны жамандыққа емес, еліне ғылымы мен өнерін, экономикасын көтеретін ғылым мен білімді үйренуге шақырады. Сонда ғана Абайдың айтқан мал тапқың келсе, өз кәсібіңді көтеретін жолды ізде дегені, оны ұрлықпен емес, таза жолмен табуды үйретеді. «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ, одан басқа нәрсемен оздым дегенінің бәрі ақымақтық», – деп ғылым, білім жайын сөз ете отырып, ең алдымен орыс ғылымын насихат етеді. Себебі

күнкөрістің де, мақсатты тіршіліктің де, мал табудың да жолын орыс өнерімен байланыстырады. «Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек ... Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті» дейді. Абайдың бұл өсиетін ақыл таразысына салар болсақ, қазіргі жастарымызға экономикасы дамыған, ғылым мен техникасы алда жүрген батыс пен шығыстың ғылымы мен білімін үйреніп, оны іске асыр дегенді айтса керек. Абай орыстың ғылым, білімінің залалынан сақтан, жақсысынан үйрен десе, қазіргі кезде батыстың залалынан (батыстың залалды нәрселері өте көп қой) сақтанып, өзімізге қажетті жақсы жақтарын алуды ойлану керектігін айтуға болады. Міне, Абай қара сөздеріндегі еңбек, ғылым, адамгершілік, әдептілік мәселелерді сөз еткені, оның адам баласын, әсіресе, жастардың, ғылым мен білімді үйрене отырып, өз елінді көркейте біл дегені болса керек. Сондықтан да Абайдың қара сөздерінен әлі де ғибратты ақыл-кеңестерді аларымыз мол, қара сөздерін тұшынып оқып, Абай айтқан жолмен жүрер болсақ, қазақ елінің жастары өнегелі, ақылды, алған білімдерін еліміздің экономикасын көтеретін саналы жастар болары сөзсіз.

Библиографиялық тізім тізімі:

1. Абай Қара сөздер. (Жобаның авторы Мырзагелді Кемел) Абайдың қара сөздер кітабы; Абай туралы зерттеулер.
2. Қазақстан тарихы (XVIII ғасыр — 1914 жыл). Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. Қабылдинов З.Е., Қайыпбаева А.Т. Алматы: Атамұра, 2008. — 352 бет, суретті, карталы. ISBN 9965-34-816-2; abai.kz ақпараттық порталы;
3. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл. ISBN 978-601-282-175-8

ӘОЖ 821.512.122

**МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
МАХАББАТ ҒАЛАМАТЫ**

*Серік Назерке Ермекқызы
ҚТ-122 тобының 1 курс студенті
магистр оқытушы Исакулова М.М.*

Мақатаев Мұқағали Сүлейменұлы (1931 жылы дүниеге келіп, 1976 жылы дүниеден өткен. Шын аты Мұхаммедқали) – қазақтың лирик ақыны, мұзбалақ ақын, өз заманында лайық бағасын ала алмаса да өзінен кейінгілер үшін мәртебесі биік ақиық ақын.

Өз күшімен үш жоғарғы оқу орнына түскен

Мұқағали Мақатаев өз заманындағы барлық адамның қолы жете бермейтін бірнеше оқу орнына өз күшімен түскен. Алғашында ҚазМУ-дің филология факультетіне, содан кейін шет тілдер институтына, артынша ҚазМУ-дің заң факультетіне оқуға түседі. Кейін, тіпті Жазушылар одағының жолдамасымен 1973 жылы Мәскеудің М.Горкий атындағы Әдебиет институтының студенті атанады.

Мұқағали Мақатаев 1948 жылы ол ҚазМУ-дың филология факультетіне оқуға түседі, бірақ келесі жылында оқуын тастап, Шибұт ауылында ауылдық кеңестің хатшысы боп жұмыс істейді. Сол арада көктемде 18 жасында ақын жары Лашынмен отау құрады. Ақынның алғашқы лирикалары осы кезде жазыла бастайды.

1949 жылы Мұқағали Мақатаевтың «Советтік шекара» газетінде ақынның «Қырман басында», «Қойшы бала — Әкітай» деген өлеңдері жарияланды. Ал 1950 жылы ол

Алматыдағы шет тілдер институтының неміс тілі факультетіне өз күшімен оқуға түседі. Алайда тағы да тұрмыстық жағдайына байланысты ол оқуын да тастайды.

Алғаш рет Мұқағали Мақатаев 1954 жылы тұрақты жұмысқа кіріседі. Бұл кезде ол Қарасаздың бастауыш мектебіне орыс тілі мұғалімі болып барады, осы жылы ақынның үш өлеңі «Әдебиет және искусство» журналында жарияланды.

Ғасыр ақыны» атанған Мұқағалидің барлық еңбегі тұтастай алғанда, өткен ғасырдың асыл мұралар қатарына жатады. Өлеңмен де, өмірмен де бүкпесіз қауышып, қалтарыссыз сүйген ақын жүрегі соңғы деміне дейін кіршіксіз сезім өртіне өтті. Ақынның әр өлеңінде, әр шумағында бүкпесіз, ақжарқын көңілмен сазды сыр төгіп отырғандай. Өлеңнің ырғағынан да, тербелісінен де ақынның қимылын, дауысын, мәнерін естіп, мінез-құлқын танимыз. Өйткені ол өлеңнен, өнерден сыр іріккен емес. Өлеңге өз жан дүниесін ашты, өлеңнің сырлы құпияларын жария етті.

[1] «Аңыз адам» журналы, №3, 15 ақпан 2011

О, махаббат!

О, махаббат, сен әлі тірі ме едің?

Көзімнен ғайып болған күнім едің!

Гүлім едің,

Елтіген түнім едің.

О, махаббат сен әлі тірі ме едің?!

Мен сені ұмытқанмын

Жылытқаның есте жоқ, суытқаның,

Суып қаным,

Жинағам құрып хәлім.

Құлаған отауымның уықтарын,

Содан бері мен сені ұмытқанмын.

О, махаббат, сен әлі тірі ме едің?

Тірі болсаң, мен де енді тірілемін

Ақ періште алдына жүгінемін,

Қолдай гөр, ғашықтардың пірі мені!

Жалпы махаббат деген сөздің мағынасы кең. Махаббат деген сүйіспеншілік, ынтызарлық, ғашықтық деген сөздердің баламасы ретінде айтыла береді. Махаббаттың сезімдік әсер тұрғысынан күйініш пен сүйініш, қорқыныш пен үміт өзара ұласа жүріп, адам бойында күйіп-жанған ынтық сезім, қанат бітірер ұшқыр қиял, риясыз пейіл, мейірім-шапағат түрінде көрініс беруі Махаббаттың бар түріне тән жалпы сипаты болып табылады. Яғни Махаббаттың қай түрі болсын адамды ізгілікке, мейірімділікке, адалдыққа тәрбиелейді. Осы орайда көкейімізде осы сұрақ туындайды:

Мұқағали мен Фариза ақынның арасында сезім болғаны рас па?

Ел аузында Мұқағали мен Фариза ақынның арасында сезім болғандығы туралы алып-қашпа сөз бар. Ал шындығында не болған? Бұл туралы БАҚ беттеріндегі деректер мынаны алға тартады.

Ең алғаш Фариза апамыз алмалы қаладағы өмірін «Қазақстан пионері» газетіне редактор болудан бастайды. Бұған дейін «Лениншіл жас» газетінің Атыраудағы тілшісі қызметін абыроймен атқарады. Мұқағали Мақатаевпен алғаш таныстығы да ерекше. Ақын апамыздың кітабының редакциялық талқылауында Сағи ағаның (Жиенбаев) ащы сыны жас қыздың жігерін біраз оскылап өтеді. Талқылауда Фаризаның жырлары нәзік табиғатты қыз балаға жат қылықты жырлар деп сыналса керек. Ауыр сынға ұшыраған сондағы мына жолдар: «Адам деген бақыттан тұншығады, ә, Шырын сәтте бойында қан тасыған. Біздер жаққа қарауға қымсына ма, Ай жатыр шалқасынан». Міне осы суығы қарыстай сынның өткір тырнағынан арашалап қалған Мақатаев болады. Осылайша екеуі бір-бірін таныған.

1957 жылы ақын республикалық радионың диктор қызметін атқарады, ал 1960 жылы «Советтік шекара» газетінің бөлім меңгерушісі болады. Осы кезде ол Алматыға

түбегейлі көшіп келеді. Алайда оның жеке баспанасы болмайды. Сөйтіп ол пәтерден пәтерге, қызметтен қызметке ауысып, тұрмыс тауқыметімен бетпе-бет келеді. 1963 жылы Мұқағали Мақатаев «Мәдениет және тұрмыс» журналында жұмыс істейді. Осы кезден бастап 1970 жылға дейін Мақатаев «Социалистік Қазақстан», «Жұлдыз» басылымдарында, Қазақстан Жазушылар одағында қызмет атқарады. Ал 1973 жылы Жазушылар одағының жолдамасымен Мәскеудің М.Горкий атындағы Әдебиет институтының студенті атанады. Өмірінің осы уақыт аралығында ақын «Ильич» (1964), «Мұқағали Мақатаев туралы деректер спутник сайтынан», «Армысыңдар достар» (1966), «Қарлығашым келдің бе?», «Мавр» (1970), «Аққулар ұйықтағанда» (1973), «Шуағым менің» (1975) атты жыр жинақтарын жариялайды.

Мұқағали Мақатаев 1976 жылы 27 наурызда 45 жасында Алматыда дүниеден озды. Мұқағалитанушы Шаяхмет Иماشұлы бұл турасында былай дейді:

«1976 жылы «Өмір дастан» деген Мұқағалидың сары кітабы дүниеге келді. Оған Мұқағалидың өзі қатты қуанып, қатты дәріптеген. Кітаптың бірнеше данасын алған болса, соның барлығын өзінен үлкен ақындардың біразына қолтаңбасымен таратыпты. Біреуін Әбділдә Тәжібаевқа жіберіпті. Әбділдә Тәжібаев Мұқағалиды анау Қарасазда жүрген жерінен шақыртып, үй бергізіп, жұмысқа алғызған.

Сол Әбекеңе қолтабасымен кітабын бергенде тілегін білдіріп, «27 наурыз, 1976 жыл» деп жазып жіберіпті. Ол негізі ақпан айының іші екен. 27 наурызда Мұқағали дүниеден өтеді. Содан кейін Әбекең таң қалып, «әулиелігі бар екен ғой» деп «Әулие ақын» деп ат қойған көрінеді. Сонда Мұқағали өзінің өлетін күнін сезіп тұр екен ғой. Ал өмірден өтерінде «Жаназа» деген поэма жазды. «Моцарт, Азалы үн» деп басталды. Өзінің жаназасын өзі шығарды дейміз.

[Шаяхмет Иماشұлы Қазақстанның ашық кітапханасында жаңа сұхбат:

Шаяхмет Иماشұлы, ҚР кино қайраткері, ҚР кинематографиясының үздігі: Бейсенбаев пен Қарсақбаевтың жолын басатын жастар жоқ.

Қорытынды ой сыртқы жағдайлардың өзгеруіне қарамастан, Мақатаев ең бастысы поэзияға деген махаббатына тұрақты болды. Ол әрқашан өлеңдер жазып, жиі журналдар мен газет беттерінде жариялады. Әлемдегі бар тіршілік көзі тоқтасада Махаббат шіркін тоқтамас, себебі махаббат ұлы күш. Махаббат тек адамзатқа деген сезім ғана емес, Аллаға деген пенденің кіршіксіз махаббатыда өлшенеді.

Библиографиялық тізім:

1. «Аңыз адам» журналы, №3, 15 ақпан 2021ж <https://sputnik.kz/20181005/Mukagali-Makataev-turaly-dereker-10053187.html>

2. Мұқағали Мақатаев туралы деректер спутник сайты <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/1232>

ӘОЖ 82

СӨЗ-СӨЙЛЕМ ЖӘНЕ ЫМ-ИШАРА ТІЛІ

*Джунисова Нурайна ҚТ-122
ф.ғ.к аға оқытушы Шойбекова А.А.
Шымкент университеті, Шымкент.*

Айшылық жерге бірнеше сағатта жетіп, қажет болса аспандағы айға қолымыз жетіп жатқан заманда жауабы әлі де табылмаған сұрақтардың бар екені өкінішті. Әлемнің үзік сырларын зерттеп жүрсек те, жанымызда қуанышымызды бірге бөлісіп жүрген адамдарымызды танымай жатамыз. Немесе әр адамның өзіне ғана тән жеке болмысын ескере алмауымыздан әңгімеміз басталмай жатып аяқталады. Олай болса кезекті ғылыми

жұмысымызды адамдарды сырттай бақылап, сөзсіз тануға мүмкіндік беретін ым-ишара тіліне арнаймыз.

Физикалық арақашықтыққа мән беріңіз

Адам бізге жақын тұрған сайын, соншалықты көзқарасы да оң. Егер біздің келе жатқанымызды көре салысымен артқа қарай шегінсе, бізбен тығыз қарым-қатынаста болуға дайын еместігі. Бір орында тұрғанды беру арқылы ешқандай да қарсылығы жоқ екенін білдіреді. Ал егер сіздің өзіне қарай келе жатқанын байқап қарсы алдыңыздан шықса, сізбен барынша жайлылықты сезінетіндігі.

Осы ым-ишара белгілері әр мемлекетте түрліше талданатындығын ескеріңіз. Мәдениетіне сәйкес бір белгіні әр халық өздігінше түсінеді.

Әңгімелесушіңіздің басын қалай ұстайтынына мән беріңіз

- Әдетте басын ию арқылы жанашырлық сезімін немесе қайғыңызға ортақ екендігін білдіреді. Ал егер басын июмен қатар күлімсіресе, сізге көңілі ауып (флирт) тұрғандығы;
- Төмен қарап отыратын адамдар жасырын болғанды жақсы көреді. Басын төмен салып отырған адамды бақылап көріңізші. Немесе қошемет сөзді ести салысымен төмен қарайтын адамдар ұялшақ, көп ойланатын, сенімсіздік танытатын жандар;
- Бұдан өзге айтып тұрған сөздері толығымен шын екенін білмеген кезде басын төмен салбыратады;
- Кейбір елдерде бұл мәдениеттіліктің белгісі;
- Ал басын тым жоғары көтеретін адамдар тәкаппар келеді. Мұнымен қатар бетіндегі өзге де белгілерді анықтауға тырысыңыз.

Көзіне қараңыз

- Өтірік айтып немесе алаңдап тұрған адамдар әдетте жан-жағына жалтақтап қарай береді. Бұлар өзгелерге сенімсіздік танытқан кезде жүздерінде сұрақтың ізі пайда болады;
- Ұялшақ, тұйық адамдар еденге қарап тұрады. Бұдан өзге көңіл-күйлері болмай тұрған адамдар еденге қарайды;
- Кейбір елдердің мәдениетінде адамның көзіне тік қарау мәдениетсіздік болып есептеледі. Олардың ойынша, тек жақындарымыз бен туысқандарымыздың көзіне тік қарай аламыз;
- Көз қарашығының ұлғаюы қызығушылықты білдіреді. Ішімдік, амфетамин, есірткі сынды заттар да көздің қарашығын ұлғайтады;
- Адам тыңдамаған кезде немесе қалың ой үстінде болғанда алысқа қарайды.

Қолдарын бақылаңыз

- Қоғамның ықпалынан сақтанғысы келген адамдар екі қолын кеудесіне айқастырып тұрады. Кейде өзіне сенімсіз, ұялшақ немесе осылай тұруды әдетке айналдырып алған адамдар қолдарын айқастырады. Жәй ғана көйлегінің кірлеп қалған жерін жасырып тұруы да ғажап емес.
- Табиғатынан күш-жігері мықты, билеп-төстеуді жақсы көретін адамдар арқасын кеңге салып отырып аяғы мен қолын айқастырады;
- Қазіргі болып жатқан оқиғалар ұнамаған кезде алақандарын бір-біріне сүйкеп, үсті-басын түртпектей бастайды;
- Өзін жақсы сезінсе немесе айтылып жатқан мәселемен толықтай келісіп отырған адам екі қолын мойын тұсына қойып шалқайып отырады;
- Ал бір нәрсені күтуден жалыққан, шаршаған адам екі қолын беліне таянып тұрады;
- Ашуланып, тіпті төбелесіп кетуге дайын тұратын адам жұдырықтарын түйіп тұрады.

Қызбалыққа салынатын адамдардың бойынан табылатын белгілер

- Адам шашын саусақтарымен екі жағдайда тарайды. Біріншісі – сіз оған ұнаған кезде, екіншісі – сіздің айтып тұрған сөздеріңізбен келіспеген жағдайда. Ол мұны еш уақытта мойындамауы да мүмкін. Бірақ мұнымен қатар қасы көтеріліп тұрса, екінші жағдайға қатысты айтылған болжамдар толықтай расталады;
- Мұрнын тыржитып, көзілдірігін қайта-қайта түзеу арқылы адамдар айтылып жатқан пікірлермен келіспейтіндігін білдіреді. Оның көзілдірігін жай ғана түзеп жатпағандығына

көз жеткізіңіз. Бұл белгі бірнеше рет қайталануы тиіс. Мұнымен қатар әңгімелесушіміз мұрнын тыржитып, қасын көтерсе, болжамымыз расталады. (Адам көзі нашар көрген кезде мұрнын тыржитып, ал көзілдірігінің өлшемі дұрыс болмаған кезде оны қайта-қайта түзете беруі мүмкін. Белгілерді талдағанда мұқият болыңыз);

Аяғын бақылап көріңіз

- Бір нәрсеге қызығып, асығып, жүйкесі тозып, шыдамсыздық танытатын адамдар аяқтарымен қайта-қайта жерді тықылдатады;

- Бұл тықылдатудың мағынасы тікелей жағдаятқа байланысты. Мысалы, әңгімелесу кезінде жерді аяғымен тықылдататын жандар ол жерден кеткісі келіп тұрады;

- Аяқтың ақырын қозғалуы - зерігу;

- Ережені құрметтейтін адамдар тұрған кезде екі аяғының ортасын біріктіруге тырысады. Бұл бағыныштылық пен әрекетсіздікті білдіреді;

- Кейбір адамдар барғысы келіп тұрған бағытын немесе қызығып тұрған объектісін аяғымен нұсқайды.

1. Әр адамның өзіне ғана тән ым-ишара тілі бар болуы мүмкін.

2. Ең алдымен өзгелерді емес, өзіңізді бақылап көріңіз.

3. Өзіне сенімді адамды байқамау мүмкін емес. Олар бойын тік ұстап, отырып тұрған кезде де сенімді қимылдар жасайды. Адамның көзіне тік қарайды. Және бір отбасының адамдары мен ғашық жандар бір-бірінің көзіне тік қарайды.

4. Ұялшақ адамдар көзге тік қарамайды.

5. Егер әңгіме барысында адам сізге еңкейіңкіреп тұрса, сөзіңіздің жалғаса бергенін қалағаны.

6. Адамдарды білдірмей бақылаңыз.

7. Адамның жүзіне қараңыз. Көз бен бет-әлпетінің өзгерісінен көп мәлімет алуға болады.

8. Шыдамсыз және бір нәрсені уайымдап отырған адамдар үстелдің үстін тықылдатады, еріндері аз дірілдейді.

9. Күйзеліп, алаңдап жүрген адамдар ашық тұрған көздерін саусақтарымен көлегейлей береді. (Кейде линзалары кеуіп кеткен кезде осы әрекетті жасайды). Қазақ кейде **ым-ишара** арқылы "сөйлесіп" болған жай, іс-қимылды осы арқылы түсіне береді. Жұдырық тую, саусақ безеу - сесті, танауына қос саусақ тығу - түк бітірмегені, көз қысу - ішкі сезімді, бас шайқау - істің орындалмағанын білдіреді. Халық арасында ым мен ишараның түрлері өте көп. Бұл негізінен сөзді шығындамай-ақ, болған істі баяндаудың немесе жеткізу, түсіндірудің бір жолы. Мұндай тәсіл көптеген халықтарда бар. Ым-ишара қатынасы алғашқы кезде қорқыныш үрейді, қуанып мерейленуді, тоқтатып тиым салуды немесе ұйғарып қолдауды меңзеген жалпылама түрде санаулы ғана ойды білдірсе, кейінгі даму кезеңдерде барған сайын жетілдіріле түскен.

«Ым-ишара» термині - бұл абстракция болып есептеледі. Ым-ишара тілі «мүлде» жоқ. 70-80 жылдары шет елдерде жүргізілген зерттеулердің дәлелдеуі бойынша, саңыраулар бір-бірімен қарым-қатынасқа түскен кезде 2 әртүрлі тілдік жүйелерді қолданады: көшірме және ұлттық ым-ишара тілдерінің құралдары.

Көшірме ым-ишара тілі - бұл сөйлеушінің ауызша сөйлеу тілімен ым-ишара қоса жүретін қарым-қатынас жүйесі. Саңырау әңгімелесушілердің сөздері көбіне дауыссыз шығарылады. Көшірме ым-ишара тіліндегі ым-ишаралар сөздердің эквиваленті ретінде қолданылады, ал олардың орналасу тәртібі қарапайым сөйлемдердегі сөздердің орындарына сәйкес келеді.

Бір уақытта орыс тіліндегі сөйлемдерді айтып шығару мен көшірме ым-ишара тілін орындау мүмкін болу үшін, әр сөздің ым-ишара эквиваленті болуы керек. Қалайша көшірме ым-ишара тілі орыс сөздерінің мағынасын жеткізуді қамтамасыз етеді?

Көшірме ым-ишара тілінің лексикасында ым-ишараның 2 негізгі кластарын анықтап бөледі. Оның біріншісі – орыс ым-ишара тілімен тығыз байланысты ым-ишаралар; бұл ым-ишаралар орыс ым-ишара тілінде және көшірме ым-ишара тілінде де қолданылады. Екінші класс – тек көшірме ым-ишара тіліне тиісті ым-ишаралар; орыс ым-ишара тілінде

мұндай ым-ишаралар жоқ. Екінші кластың лексикалық бірлігінің құрамы 3 бөлімнен тұрады.: 1) өзіндік ым-ишаралар; 2) дактильді әліппенің (дактильді сөздер) көмегімен айтылатын орыс тілінің сөздері; 3) айтылатын ым-ишаралар: ым-ишара және бірнеше дактилеммадан құралатын лексемалар. Бірінші класс ым-ишарасының мысалдары: Үй, Әйел, Мектеп т.б. Екінші кластың 1 бөлімінің мысалдары: Дискриминация, Интеграл.

Көшірме ым-ишараның 2 класы өзіндік ым-ишаралар дактильді әліппенің (дактильді сөздер) көмегімен айтылатын орыс тілінің сөздері ым-ишара және бірнеше дактилеммадан құралатын лексемалар

Сурдопедагогтарды бұрыннан ым-ишара тілі қызықтырған. Бірақ ұзақ уақыт бойы бұл қарым-қатынас жүйесі примитивті болып саналған. Мысалы, француз сурдопедагогтарының бірі Пелисьер (М. Pelissier) 1856 жылы ым-ишара тілі «грамматикалық заңдылықтардан айырылған» деп жазған болатын. Өткен ғасырдың өзінде де саңыраулардың ым-ишаралық қарым-қатынастары жөнінде керемет сөздер айтылған. Орыс ым-ишара тілін оқытудағы бірінші пионерлердің бірі атақты сурдопедагог В.И.Флери болды.

Көптеген мамандардың, мысалы, неміс психологі В.Вундт, орыс зерттеушілері Р.М.Боскис, Н.Г.Морозова және т.б. ұзақ бақылаулары мен кейбір бағалы ізденістеріне қарамастан, оларға ым-ишара тілінің лингвистикалық анықтамасын құру қиындыққа соқты. Бұл, әдетте, сипаттық лингвистиканың дәстүрлі әдістерінің әлсіз болғанымен түсіндіріледі, ым-ишара тілі мұндай әдістер көмегімен талдауға келмеді.

Дәстүрлі лингвистика мынадай түсініктер мен ұғымдарға: «сөз таптары», «сөйлем мүшесі», «зат есім», «етістік» және т.б. сүйенеді. Бірақ, егер орыс ым-ишара тілінде «сөз таптары» және «сөйлем мүшелері» жоқ болса, онда ым-ишара тілі грамматикалық заңдылықтардан айырылады деген қорытындыға келеміз. Көріп отырғандай, лингвистика әлі орыс ым-ишара тілін талдай алмады. Тек жаңа бағыттың – құрылыстық лингвистиканың дамуымен саңыраулардың ым-ишара тілін ғылыми түрде үйренуді қою мен шешу мүмкін болды.

Мәселенің жаңа замандық трактовкасын алғаш 60-жылдары америкалық оқымысты Стоку ұсынған болатын. Зерттеулер көрсеткендей, орыс ым-ишара тілі-көпдеңгейлі лингвистикалық жүйе және ым-ишара-негізі мәнді (семантикалық) бірлік - күрделі құрылымы бар

Сөз-сөйлемнің ым-ишарадағы элементтері

Сөз-сөйлем қолданыста өзінің аз сөздігімен (негізінен бір ғана сөз) күрделі мағынаға ие.

Зерттеу барысында енді сөзі жоқ сқйлемдер болатындығына, онын сөз- сөйлемнің мағынасын бере алатынына көзіміз жетті. Бұл қолданыс негізінен тілі жоқ адамдардың құралы болғанымен, тілі бар адамдардың да ауызекі сөйлесуінде жиі кездеседі. Әсіресе қазірде әлем елдерімен жеке тұлғалардың да барлық байланыс түрі арқылы араласуы сол елдің тілін білмесе де тілмаш болмай қалған сәтте ым-ишарамен "түсініп" жатады.

Яғни сөзі жоқ сөйлемдер де - адамдардың қарым-қатынасының бір түрі. Бірақ осы ым-ишараның қзінде үлкен мағына бары анық. Қазақ халық даналығындағы **"Ымға түсінбеген - дымға түсінбейді"** деген қанатты сөзінің сқзі жоқ сқйлемге тікелей қатысы бар. Яғни ым-ишара адамдар қатынасындағы өзіндік сыры бар қатынас құралы.

Халық тарихында адамдардың бір-бірін сөзсіз түсінуінің жолы сан алуан. Ен алдымен ым-ишаранын қолданылу себебіне келсек, ол төмендегідей.

1. Шынайы сезімді білдіруі.

а) **Қуаныш сезімі:** бетінде нұр ойнауы; іс-әрекеті жылдам-шапшаң; ынылдап әннің әуенін айтып жүруі; тындырымды іс-әрекет орындауы.

ә) **Ренішті сезімі:** ісі сылбыр; жүзінде селкостық, салқындық байқалады; сұраққа немкетті жауап қайтаруы, т.б.

б) **Құптау, мойындау ым-ишарасы:** он қолының бас бармағын қайқита көрсету, қол шапалақтау, жымыып басын изеу; көзін жұмып басын изеу. Осыларды сөйлемге салсақ:

Он қолының бас бармағын көтеру - **Тамаша! Керемет! Мықты!** деген мағынаны білдіреді. Қол шапалақтау - **Алақай! Ура! Жасасын! Қуаныштымын!** деген мағынаны білдіреді.

Жымыып басын изеу - **Ия. Құптаймын. Осы пікірге қосыламын. Ризамын** дегендей мағынаны береді.

Көзін жұмып басын изеу - **Ия, болды. Дәл солай. Сонын өзі. Менін пікірім де осы** деген сияқты мағынаны білдіреді.

в) **Келіспеу, қарсылық ым-ишарасы:** Басын бір-екі рет шайқау, бетін шымшу; бетін сұқ саусағымен төмен қарай сипау, бетін тырнақпен осу, т.б.

Басын бір, екі шайқау-Болмайды. Келіспеймін. Бармаймын. Қолымнан келмейді. Менде ештеңе жоқ деген мағынаны білдіреді.

Бетін шымшу - Ұят болды. Масқара-ай деген мағынадағы өкінішті білдіреді.

Бетін сұқ саусақпен төмен қарай сипау -Мұның не? Ұят емес пе? Әбестік болды деген ұялы мағынаны білдіреді.

Бетін тырнақпен осу - Ойбай салу. Аса күйінішпен өзін қоярға жер таппай қиналу сияқты мағынаны білдіреді.

Міне, қуаныш пен ренішті сөз айтылмаса да осындай ым-ишарамен, қимыл-әрекетпен білдіре алады. Сондай-ақ ертеректе үйге кірерде қамшы сабымен етіктің қонышын соғып-соғып жіберу - **Үйде кім бар?** немесе **Үйге кіруге бола ма?, Біреуін шығып кетіндерші?!** деген мағынаны білдірсе, үлкен жиын мен билік айтылар жерде қамшыны екі бүктеп көтеру - **Сөйлеуге рұхсат ет! Қазіргі кезек менікі** немесе **Қазір мен сөйлеймін!** деген мағынаны білдіреді. Сөйлеу аяқталғанының белгісі, яғни, **"Мен болдым!"** не **"Шешім осы!"** деген ойды қамшыны екі бүктеген күйі жерге тастауы.

Осы жерде ойға оралатын нәрсе халық қарым-қатынаста сөздің айтылуына уақыт аз, не бір тығыз-таяң сәтте, болмаса дауысты танытпау үшін де осындай ым-ишара, қимыл-әрекет қолданған сияқты.

Әсіресе басқа ортаға барғанда шешен қариялар болмаса жастар жағы сөз жарыстыра бермегені орынды. Ал әке-шешесі бар жастардың көпшілік ортасында көсемсіп сөйлегенін де қонымсыз көріп, "Әке тұрып ұл сөйлегеннен, шеше тұрып қыз сөйлегеннен без" деген сөз қалдырған сияқты дана халқымыз.

Туыстас түрік халқында мынадай дәстүр де аз сөйлеуге баулиды. Яғни жаңа түскен келін үйге кірерде өз бойынан бір нәрсені **"кесіп тастауы"** керек екен. **"Нені кесеміз, несін кесеміз?"** деген тойшыларға өзінің төркін жағы: **"Тілін кесіндер, тілін кесіндер!"** деп шулайды екен. Сонда қайшымен келіннің **"Тілін кесу"** рәсімі символды түрде ауаны қармап қиылады екен. Бұл, сөз жоқ, жаңа ортаға келген қыз енді сөйлеуден гөрі үй шаруасын тындыруын байқатады. Яғни сөздің тіпті қажеті жоқ та сияқты. Ал түркімен халқында келіндер ата-енесіне, үлкен кісілерге аузын орамалдың бір шетімен жауып, төмен қарап тұрып қысқа сөйлеседі екен. Онда да бір хабар не рұхсат сұрағанда. Немесе басқа біреу (көбіне балалар) арқылы сөйлеседі. Ал осы шығыс халықтарының бірінде үйде шақыртатын ешкім болмаса, келін атасының маңындағы не ағаш, не бір тас, не бір заттың қасына барып: **"Ағаш, сен атама айт, шай дайын болды"** деп атасына есітетіндей етіп айтып кетеді екен. Атасы **"Ағаштан естіген"** болып шай ішуге келетін көрінеді.

Енді қазақ халқындағы бір аңызды айта кетсек: "Ертеде бір әйел қызын ұзатарда: **"Шырағым, барған жерінде сөйлеме, іс-әрекетіне ықтият бол"** деп, қоштасарда қолына бір тасты ақ шүберекке орап, жасау салған сандығының бір бұрышына салып береді. Содан сон қызына былай деп ескертеді: **"Тек осы қара тас қақ жарылған күні ақ сөйлерсің"** деп қызын ұзатып салады. Келіншек бір жыл сөйлемейді, екі жыл сөйлемейді, үш жыл сөйлемейді. Ісіне пысық, ата-енесіне жағымды келін болады, екі балалы да болады. Күндердің күнінде күйеуі **"Мылқау"** әйелінен жеріп, көрші елдің

сайрап тұрған қызына үйленетін болады. Жаңа түсетін келіншек дүние жасауымен, сән-салтанатымен келіп, үйге жақындағанда, аттын үстінде тұрып: **"Тілі жоғы шықсын, тілі бары кіреді"**, -деп айтып салады. Сол кезде бәрін біліп, көкірегі қақ жарылып тұрған бұрынғы келіншек сандықты ашып, оралған тасты алып қараса, тас жас сорғалаған көзіне қақ бөлініп тұрғандай болады. Тасты қайта салып, оң босағаны қолымен тіреп тұрып: Келін, келін, келін бақ, Көп сөйлемей сөзін тарт! Мен келгелі үш жыл, Сөйлегенім бүгін-ақ! - деген кезде ата-енесі қуанғаннан **"Шалқасынан түсіпті"**. Ел шулап есін жидырса, ата-енесі қолдарын көлденен сермеп, **"Жаңа келінді түсірме!"** деген белгі беріпті.

Содан **"Жаңа"** келінді қасындағы қыз-келіншектерімен аттарынан түсіртпестен елдеріне апарып салып, айып-пул төлеп құтылыпты. Ал өздері бала-шағасы, ата-енесі бәрі бақытты өмір сүріп, бай-мұратына жетіпті. Міне, бұл аңыздан байқағанымыз орынсыз сөйлегеннен, сөйлемегеннің өзі-ақ артық па деп қаласыз. **"Сөз тас жарар"** деген нақыл осыдан қалса керек.

Осы жоғарыда айтылған **"Сөзі жоқ сөйлем"** туралы ойланғанда бұл құбылыстың халықтың қарым-қатынас мәдениетіне ерекше орны бар екенін айтқымыз келеді. Өйткені үлкен мен кішінің қарым-қатынастарында, мектеп мұғалімі мен оқушының арасында, отбасындағы кісілердің бір-бірімен қарым-қатынасында бір-біріне деген сөзсіз-ақ түсіністік өте нәтижелі әрі жарасымды болып көрінеді. Әрине бұл мәселе айтылар сөздердің тек ара-арасында ғана болатын жағдай. Бұл құбылыс та адамдардың бір-бірін тусінуіне, бірі-бірін ұнатуына, бір-біріне деген шынайы сезімін білдіруге, сондай-ақ реніш, өкініш, ашу, ыза сияқты аз уақыта бой көрсететін көңіл-күйді ым-ишара арқылы түсіндіруге болады.

Қарым-қатынаста адамдардың іс-әрекетінің де үлкен сезімді, айтыла бермейтін, жария жасауға болмайтын міселені білдіретін жайттары да қолданыста бар. Мысалы, жастардағы сағыныш сазы халық жырында былай көрсетілген:

Қыз он беске келгенде мау тартады,

Ата менен ананы жау тартады.

Ел көшсе екі көзі төңіректе,

Халқынан ұялғаннан жүк артады.

Осы шумақта **"екі көзі төңіректе"** деген тіркестен жас бойжеткеннің көңілі ұнатқан бозбаланы тағатсыз күтіп, көшіп кеткен сон бір-біріне кездесе алмайтыны суреттелген. Ал осы шумақты бойжеткеннің ойындағы сөзіне түсірсек: **"Біз көшіп барамыз, сен келуге үлгермедің, енді жолығуымыз қалай болады? Тіпті, бір-бірімізді көре алмайтын күн болады-ау, бар ойым сенде, сенің жолыңда"** дегендей мағынаны білдіріп тұр.

Ойды жинақтай келе, адамдардың алғаш қарым-қатынасы жайлы материалистік ілімді жасаушылар олардың еңбек әрекетінде пайда бола бастаған сөйлеу, сөйлесу үрдісінің басында да қимыл-әрекет, ым-ишара, жеке дыбыс, жеке сөз болу эволюциясына осы біздің зерттеу жұмысымыздың да қатысы бар. Сөзі жоқ сөйлем біздің арнайы зерттеу нысанымыз болмаса да, сөз-сөйлемге тікелей қатысы барын айта кетпекпіз және бұл мәселе де өз алдына зерттеу нысаны болуға тұратын өте өзекті мәселе екені анық.

Библиографиялық тізім:

1. Басова А.Г., Геранкина А.Г. Исторические данные об отношении сурдопедагогов к дактильной и жестовой форме речи в обучении глухих // Вопросы сурдопедагогики. - М., 1970.
2. Дактилология и мимика: В 5 ч.-Л., 1975-1979.
3. Гейльман И.Ф. Изучаем жестуно: В 2 ч. -Л., 1980. -Ч. 1;Ч. П. -Л., 1982.
4. Гейльман И.Ф. Дактилология. - Л., 1981.
5. Геранкина А.Г. Практикум по дактильной речи. -М., 1972.
6. Димскис Л.С. Изучаем жестовый язык. Пособие для студентов дефектологических факультетов. — Минск: НМЦентр, 1998.
7. Зайцева Г.Л. Дактилология. Жестовая речь. - М.: Просвещение, 1991

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУДАРМАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ТАРИХЫ

*Турсуматова Севара ҚТ-122
ф.ғ.к; аға оқытушы Шойбекова А.А.
Шымкент университеті, Шымкент.*

«Тарихи дәлдікті, логикалық ақиқатты тарихи шындыққа сай етіп дәлелдеуді қажет ететін ғылымдық қағидаттың шеңберінен тыс қарағанның өзінде де қазақ ұлты үшін «аударма, тәржіме» деген ұғымдар жат, бөгде емес. Аударма сөзі аталғанда, қазақ қауымы ең әуелі ұлы Абайдың тәржімелерін еске түсіреді, «Татьянаның хатының» жылы әуен-ырғағын сезінеді», - деп жазады А.М.Алдашева [1.11-12 б].

Зерттеуші-ғалым Б.Әбілқасымов XIX ғасырдың екінші жартысындағы ғылыми-көпшілік әдебиеттің басым көпшілігі орыс тілінен аударылған аударма материалдар болғанын жазады, «Олар бізге сол дәуірдегі қазақ әдеби тілінің жай-күйін танытуда, ғылыми түсініктерді жеткізуде тіліміздің ішкі мүмкіндіктерінің (сөз байлығының, сөз оралымдарының) қаншалықты болғанын байқауда аса қажетті материал», - деп көрсетеді. [2.65 б.]. Мәселен, «Дала уалаяты газеті» мен «Түркістан уалаяты газетінде», «Айқап» журналында жарияланған ғылыми-көпшілік мазмұндағы тәржіме материалдардың, Молданияз бекімов, Спандияр Көбеев, Мәжіт Даулетбаев, Мұхаметжан Сералин, Жүсіпбек Аумауытов, Мағжан Жұмабаев жасаған аудармалардың тәржімелік қорды марқайтып, сүбелі саланың алғашқы сүрлеу ізін салғанын атап өткен орынды.

Ғалым Ө.Айтбайұлы «Қазақ сөзі» кітабында былай жазады: «...Б.Алтынсариннің «Шариғат ул-ислам» (Ислам шариғаттары) деген кітабы да аударма еңбек есепті. XIX ғасырдың соңғы жылдарында «Библияның» әр жері қазақ тілінде жеке кітап болып Православиенің миссионерлік қоғамы тарапынан бастырылып шығарылды. Бұдан кейін «Інжіл» (Евангелие) де қазақ тіліне аударылып кітап болып шықты. ...

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында аударма ісі, әсіресе орыс жазушыларының шығармаларын қазақ оқырмандарына қазақ тілінде жеткізу ісі кең өріс ала бастайды. 1903 жылы Қазанда Молданияз Бекімов аударған А.С.Пушкиннің «Капитан қызы» қазақ тілінде басылып шықты. «Капитан қызының» тұңғыш аудармасы барынша еркін жасалған. Мұны аударма деуден гөрі шығарманың желісін қуалай отырып, жалпы мазмұнын баяндап шығу десе де болар еді. ... Бұл аударманың тілінде орыс тілінің әсері айқын сезіліп тұрады. Орынсыз көп қолданылған учитель, крепость, простой, господин сияқты орыс сөздерін былай қойғанда, аудармадағы сөйлем құрылысында да орыс тілінің ықпалы көптеп кездеседі. Ол ықпал, әсіресе, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінен байқалады, яғни түпнұсқада сөйлемдегі сөздер қалай орналасса, аударғанда да ол сөздердің орналасу тәртібін сақтап отырған. Соның салдарынан қажетсіз инверсиялар қазақ тілі синтаксисіне тән емес сөйлемдер пайда болған. Әсіресе бұл кезде шығып тұрған газет-журналда көркем аудармаға үлкен мән беріп отырғанын байқаймыз. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті беттерінде И.А.Крыловтың, Л.Н.Толстойдың, А.С.Пушкиннің, М.Ю.Лермонтовтың, А.П.Чеховтың, А.Сорокиннің, И.С.Никитиннің, А.Кольцовтың, т.б. белгілі ақын-жазушылардың жеке шығармалары қазақ тіліне аударылып, басылып отырған. Олардың кейбірінің тілі туралы сол кезде мақала, рецензиялар да басылып жүрді. Бұл аудармаларда қажетсіз инверсиялардың, қазақ тілі синтаксисіне тән емес сөйлем құрылыстарының өте аз екенін, тіпті кейбір аудармаларда мүлдем кездеспейтінін байқаймыз. Орыс ақын-жазушылардың көлемі шағын жеке шығармалары бұл кезде шыққан хрестоматия, қираат кітаптарына да еніп отырған. Спандияр Көбеевтің «Үлгілі тәржіма», Бекет Өтетілеуовтың «Дүние ісі ақыретке кетпес» сияқты кітаптары-осындай жинақтар. XIX ғасырдың соңғы жылдарында, әсіресе, XX ғасырдың бас кезінде ғылымның медицина, биология салаларынан қазақ тілінде жеке

кітапшалар жарық көре бастайды ... Қазақ ішінде медицина, биологиядан арнаулы мамандар жоқтың қасы болғандықтан, халық қамын ойлаған оқығандар орыс тіліндегі арнаулы әдебиеттерді қазақ тіліне аударып, бастырып, таратып отырды. Сондай әдебиеттердің бірқатары мыналар: ... «Адамның чумасы турасында». Қазақ тілінде. Орысшадан перевод етуші Садық Бисалиев, Орынбор, 1911; ... «Іштен қан өткізетін ауру». Орысшадан қазақ тіліне аударған Қосуақов пен Бөкенов. Орынбор, 1903. Бұл еңбектердің көбі Орынбор қырғыз (қазақ) мектебінің оқытушылары П.А.Катанов пен П.Н.Крыловтың редакциялық басқаруымен орыс тілінен қазақ тіліне аударылып отырдың. 3.128-129 б.

Тілші-ғалымдар Ә.Сатыбалдиевтың, Ө.Айтбайұлының мәліметтері бойынша, ғылыми әдебиетте көркем аударма жайында алғаш пікір айтқан С.Сейфуллин. 1914 жылы «Айқап» журналында Верный шаһарында уездный начальник болып істеген И.Лиханов дегеннің қазақ өмірінен жазған «Манап» драмасы жарияланады. С.Сейфуллин, ең алдымен, бұл драманың жалпы негізіне қарсы болады да, ол пікірін дәлелдей келіп, аударманың сапасына да (қазақшаға аудармасын жасаған Мұхаметғали Есенкелдин) көңіл бөліп өтеді: «...оны қазақшаға аударғанда сөзбе-сөз аударған. Соның үшін сөздерінің тәртібі нағыз қазақша болып шықпаған», - деп қорытады.

Одан бергі жерде Е.Алдоңғаровтың, Б.Кенжебаевтың мақалаларын атауға болады. Б.Кенжебаев Абайдың аудармашылығы жайында әңгімелесе, Е.Алдоңғаров А.С.Пушкиннің «Сараң сері» («Скупой рыцарь»), «Тас мейман» («Каменный гость») поэмаларының қазақшасы жайында сөз қозғайды. Алайда, отызыншы жылдардың орта шеніне дейін көркем аударма туралы айтылған пікірлер белгілі бір шеңбер шегінен шыға алмады, көбі жай тілек тұрғысынан аспады.

А.М.Алдашева көрсеткендей, «өзге тілден қазақ тіліне аудару ісінің тіл байыту қызметі мен ағартушылық қызметі 1920-30 жылдар мерзімінде қазақшалаған қоғамдық-саяси, көркем әдебиеттің үлесіне тиді. Белгілі ғалым, ақын, көсемсөзші А.Байтұрсынұлы ағартушылық істі барынша жедел өркендетуге үлес қосты. А.Байтұрсынұлы өзге тілден тәржімалап ұсынған терминдер (олардың жалпы саны шамамен 1500 Мысалы, тіл білімінде: зат есім, сын есім, етістік; бастауыш, баяндауыш, қаратпа сөз, леп белгісі; жалғау, жұрнақ түбірлі сөз, туынды сөз, т.б.)термин ретіндегі ұғымдық көлемді қамтуы жағынан да, төл, ұлттық тілдің табиғи заңдылықтарына орайласуы жағынан да сапалы, ұтымды болып шығып, ғылым тілінің, әсіресе тіл-әдебиет пен бейнелеу өнері аталымдарының негізгі қорын жасады» [1. 136].

1930 жылдардың екінші жартысында А.С.Пушкиннің қайтыс болғанына 100 жыл толуына орай (1937), қазақ ақындары орыстың ұлы ақынның шығармаларын қазақ тіліне аударумен шұғылданады. Бұл шаруаның басы-қасында әйгілі ақын І.Жансүгіров тұрды. 1936 жылы М.Әуезовтің А.С.Пушкинді қазақша аудару тәжірибелері туралы мақаласы жарық көрді. Бұл кезең талабына лайықты жазылған еңбек деп тануға болады. Абай тәжірибесі, Абай үлгісі, Абай шеберлігі аудармашылар ұстанар қағида, бағыт берер темірқазық есебінде әңгімеленеді. Мақалада І.Жансүгіров, Т.Жароқов, Ғ.Орманов аудармаларына жоғары баға беріледі.

Аударма мәселесінің шындап қолға алына бастағаны, алғашқы тәжірибелер қорытылып, кем-кетіктер жөнге түсіп, көркем аударма өнер екенін мойындатқан тұс-1950-60 жылдары. Бұл кезең, сондай-ақ, қоғамдық-саяси, ресми мазмұндағы әдебиеттің, оқу-ағарту әдебиетінің жаппай тәржімелене бастаған кезі. Нақ осы кезден бастап орыс тілінен қазақ тіліне аударудың тәсілдері мен жолдары, тәржімелеудің тілдік-стильдік принциптері, аударманың нормасы тәрізді маңызды факторлардың ерекшеліктері қалыптаса, әрі біртұтас, бірізді жүйеде анық көріне бастады. Мәселенің теориялық тұрғыдан қойылысы классик-жазушы, тәржіме тәжірибесінде өз алдына бір төбе М.Әуезовтің есімімен байланысты. Аударманың практикалық тәжірибесін тілтану аспектісінен дербес қарастыруға түрткі болған М.О.Әуезовтің 1957 ж. жарияланған «Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері» деп аталатын мақаласындағы

бағдарламалық пікір-тұжырымдар. Жазушы аталған еңбегінде тәржіметану саласындағы нақты міндеттерді шешу үшін аудармада дәстүр, ұлттық форма қалай беріледі; аудармашы қолданған құрал-тәсілдер қандай (интонация, ырғақ, синонимдер, идиомалар, мақал-мәтелдер, афоризмдер) дегендерді жүйелі түрде талдау қажет деп есептейді.

1950-жылдары С.Нұрышевтың еңбектері жарық көрді. Сондай-ақ, осы жылдары жұртшылық қолына тиген З.Ахметовтің «Лермонтов және Абай», С.Қирабаевтың Спандияр Көбеев жөнінде, Ә.Дербісалиннің Ы.Алтынсарин жөніндегі еңбектерінде де аударма жайы сөз болады.

50-жылдары Қазақстанда аударма теориядан тұңғыш диссертациялар қорғалады (З.Ахметов, К.Шәріпов, Қ.Қанафияева). 1958 жылы аудармашылардың Алматыда болып өткен кеңесі тек республика жұртшылығы үшін ғана емес, бүкіл түркі тілдес туыс халықтардың мәдени өмірінде елеулі оқиға саналады. Мұнда Орта Азия, Қазақстан және Әзербайжан ғалымдары бас қосып, орыс тілінен осы аталған елдер тіліне аударудың сан түрлі проблемаларын сарапқа салды. Мәжілісте жасалған баяндамалардың мазмұнына қарағанда аударма әдебиет баспа орындарының ең мәнді күрделі саласының біріне айналғанын көруге болады (атап айтқанда, М.Жанғалиннің «Орыс тілінен қазақ тіліне аударудың негізгі принциптер туралы», М.Қаратаевтың «Тынық Донның» қазақшаға аударылуы және көркем аударманың кейбір мәселелері», А.Садықовтың «Оқу құралдарын түсінікті аударудың кейбір жолдары», т.б. (Материалы регионального совещания...: 1960). Марксизм-ленинизм классиктері шығармаларының аудармаларын мұқият зерттеп, келелі ой-пікірлерін дамытып, үлгі-өнеге көрсеткен мамандар-М.Жанғалин, Қ.Сағындықов, Қ.Шәріпов, І.Жарылғапов, С.Бәйішев, Х.Хасенов т.б.

60 жылдары аударманы ғылыми-зерттеу жұмыстарының объектісіне түбегейлі айналдыруда С.Талжанов пен Ә.Сатыбалдиевтың еңбектерінің мәні зор болды. С.Талжанов Н.В.Гоголь шығармаларының, ал Ә.Сатыбалдиев- Л.Н.Толстой шығармаларының қазақша аудармасын тексере келе, қазақ аударма теориясының негізін жасауға өз үлестерін қосты.

60 жылдары аударма мәселелеріне арналған басқа да еңбектер жарық көрді Қ.Нұрмаханов; З.Тұрарбеков; Т.Әбдірахманов.

Ғалымдардың барлығы да айтатын ортақ пікірлерді жинақтар болсақ, онда негізгі бағыттар: а) аударманың шығармашылықтың және сөз өнерінің бір түрі екендігіне; ә) аударудың үш түрлі тәсілі қалыптасқандығына (калька, еркін аудару және адекватты аудару жолдары); б) аудармада түпнұсқаның тілдік-стильдік еркселіктерін сақтай отырып, қазақ тіліне тән нормадан шықпау қажет екендігіне; в) көркем аудармаларда кездесетін кемшіліктердің себептерін анықтауға барып саяды.

Келесі онжылдықтың, яғни 70-жылдардың да көркем аударма ғылымын өркендете түсуге қосып отырған үлесі аз емес. Бірнеше монографиялық зерттеулер мен кітапшалар, ғылыми мақалалар баспадан шықты.

Сонымен бірге аударманың екінші жағы, яғни қазақ тілінен орыс тіліне (проза, поэзия, драма) аудару мәселесімен айналысатын білікті мамандар молая бастайды (З.Жантөкеева, С.Құспанов, Х.Садықов, Е.Н.Ландау), сондай-ақ, шет тілін игерген, сөйтіп қазақ көркем әдебиетінің шет тілдеріне аударылу сапасын зерттеу объектісіне айналдырған (К.Дүйсетаева, А.Ермағамбетова, М.Құрманов, Ю.Сушков, Б.Репин) тәрізді мамандарың ізденістерін де атауға болады.

Қазақ ғылымында сөйтіп, аударма мәселесіне әдебиеттану аспектісінде көбірек мән берілгенін көруге болады. Оның өзінде де мәселенің қарастырылуы жекеден жалпыға қарай принципінде өрбіп отырды, басқаша айтқанда, ғалымдар көркем әдебиеттің жеке бір нұсқасын-бір автордың бір немесе бірнеше шығармасының негізінде әдеби таладау жасап, осы арқылы ортақ заңдылықтарды анықтауға әрекет жасайды.

Тәржіме тәжірибесі тіл ғылымы аясында қарастырылған еңбектердің бірі - Ө.Айтбайұлының «Аудармадағы фразеология құбылысы» деп аталатын зерттеуі (1975), «Терминжасамдағы аударманың орны // Қазақ сөзі» (1997).

1990-жылдарда жарық көрген еңбектерден А.М.Алдашеваның «Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер» (1998) монографиясына, сондай-ақ көркем аудармадағы қостілділік мәселеге арналған Б.Хасановтың (1990) еңбегіне назар аудартуға тиіспіз.

А.М.Алдашеваның монографиясы 4 тараудан тұрады: 1) аударма және қазақтың ұлттық мәдениеті, 2) қазақ әдеби ілінің лексикалық-грамматикалық жүйесінің дамуындағы аударма әдебиеттің рөлі, 3) аударманың лингвомәдени аспектісі: аудармадағы ұлттық түр, 4) аудармадағы сөз таңдау.

1 тарауда тәржіменің қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-танымдық қызметі анықталып, көркем аударманың ерекшеліктеріне назар аударылады. Автор қазақ ғылыми әдебиетте қалыптасқан дәстүріне сүйіне отырып, аударма тәсілдерін үшке бөледі: сөзбе-сөз, еркін және балама (адекватты) аударма.

2 тарауда қазақ тілінің синонимдік жүйеге, семантикалық процеске, сөзжасам түрлерінің қызметіне арнаулы ақпаратты әдебиет аудармасының әсері қарастырылады. Синонимдік қатардағы баламаларды бір-бірінен ажырату үшін семалық талдау әдісі қолданылады, яғни тәржіметанудың семасиология саласымен тығыз байланысы нақты мысалдармен дәлелденеді.

3 тарауда аударматану мен лингвомәдениеттану ғылымдардың арақатысы туралы баяндалады. Қазақ және орыс тілдердің әртүрлі бірліктерді, атап айтқанда, теңеулер, фразеологизмдер, жалқы есімдердің т.б. лингвомәдени ерекшеліктері ашылып, олардың аудармадағы сақталғаны не тәржімелеуге келмейтіндігін көрсетіледі.

4 тарауда аудармадағы сөз таңдаудың себептері анықталып, оның негізгі екі түрі арнайы қарастырылады: 1) сөз мағынасының нақтылау, 2) сөз мағынасының дамыту (ұлғайту). Сондай-ақ, көркем аудармалардың негізінде (орыс тілінен қазақ тіліне) баламасыз лексика мен аудармадағы жалған баламалар талданылады.

Аталмыш монографияның жарыққа шығуының теориялық маңызы ғана емес, сонымен қатар практика жүзінде де, ең алдымен, дидактикалық тұрғыда зор мәнге ие болғанын атап өткен дұрыс. Көп жылдар бойы ол қазақ аудармашылары үшін жалғыз көмекші құрал болып келді.

Аударманың жалпы және дербес теориясы, аудармашының лингвоэтникалық құзыреті, баламалылық, баламасыз лексика, аудармадағы жалған баламалар және т.б. көптеген аударма терминдер ғылыми айналымға бірінше рет енгізілді.

Осы оқу құралының автор ғалым А.Алдашева ұсынған терминологияны көбінесе пайдаланады.

2000-жылдарда шыққан ғылыми әдебиеттердің көбі көркем аударма мәселелеріне арналған: Г.Қ.Қазыбектің (2005), Ә.Тарақовтың(2005), т.б. еңбектері.

Библиографиялық тізім:

1. А.М. Алдашева: «Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер»1998, 11-12б.
2. Б.Әбілқасымов:ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі,А.,1982.
3. Ө.Айтбайұлы: «Аудармадағы фразеология құбылыс» 2007,128-129 б.
4. Ә.Сатыбалдиев: «Рухани қазына» 1965 56-102 б ,
5. М.Әуезов: «Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері» 1957.

М.ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

*А.А.Шарипбай студент
магистр, аға оқытушы Н.Ж. Жумагулова
Шымкент университеті, Шымкент қаласы*

Қарағайға қарсы біткен бұтақтай, қазақтың маңдайына біткен шыншыл да қайсар ұлы М.Шаханов шығармаларының ішінде ұлт рухына, ел намысына соқпай кететіндері кем де кем. Өзінің жасында жырларымен-ақ ұлт санасын оятып, күңгірт көңілге сәуле дарытқан М. Шаханов шығармалары елдігіміздің керегесін кеңейтіп, ертеңімізге жол салатын бірден-бір құрал.

Мұхтар – қазақ халқының қиын шақта жел өтінде ұстаған, ел ішінде ұлттық батыр қатарында мойындалған қайсар қанат перзенттерінің бірі. 1986 жылғы Кеңес Одағында тоталитарлық жүйеге қарсы батыл бас көтерген қазақ жастарын ақтап алуда, өз тағдырына төнген қауіпке қарамай, нағыз ерлік, еркектік мінез көрсеткен ақын. Бұл күнде азаматтығы мен поэзиясын күллі әлем мойындаған Мұхтар Шаханов – осындай басын бәйгеге тіккен ақындарының бірі. Қоғам тіршілігін майданға теңесек, Мұхтар ең алдыңғы шепте, оқтың өтінде өлімге бас тіккен жанкешті жауынгер секілді.

Мұхтар Шаханов поэзиясы шын мәнінде қуатты поэзия. Өмірдің өз талабынан туған көкейтестілік поэзия дегенді іштей де, сырттай да меңзейді, мойындайды. Творчество деген де адам табиғаты секілді: абсолюттікке көнбейтін күрмеуі көбейген жоғары өрген сайын шешуі қиындай түсетін күрделі процесс қой. Кінәшіл өнер табиғаты кейде тым жаңалықты жарата бермейді.

Мұхтар Шаханов сонау поэзияға алғаш келген кезінен бастап ел тағдырын жырлаудан жалыққан жоқ. «Сейхундария», «Күре тамырды іздеу», «Сенім патшалығы» секілді философиялық поэмаларында ақиқат пен жалған, сенім мен күдік, махаббат пен қызғаныш, адалдық пен арамдық, ізгілік пен қиянат, ерлік пен сатқындық секілді рухани өмір өлшемдерінен болмыс заңдарына бойлай отырып, бар жақсылықтың басы – туған анаға, туған жерге деген сүйіспеншіліктен басталатынын дәлелдейді:

«Төсінде өзім қызық күндер кешірген,
Дархан далам кетпейді бір есімнен.
Қанша үңілсем, көрінбейді жас шегі,
Сенен шырқау таулар да көп еңселі.
Даңқы сенен биіктер бар.
Солардың барлығынан артық сүйем мен сені.
Ақ қарыңа арманымды түнеткен,
Өзіңсің ғой жүрегіме гүл еккен.
Сол жүрекпен қызды сүйсе несі айып,
Сені сүйем қызды сүйген жүрекпен.
Өміріңде бір адамды беріле
Сүймегендер – сүйе алмайды сені де!»
(Туған жермен сырласу)

Мұхтар шығармаларының ерекшелігі, адамды селт еткізер тұсы – өлеңнің ішкі мазмұны, өлеңдегі ойдың тереңдігі мен көкейкестілігі. Табиғатында суреткерлік қасиеті басым болғандықтан ол ашынған жүрек, ақырған ашу, қанжылаған қайғыны мезгіл, мекенсіз өлеңнің өзегіне итере салмайды, соған әкелген жағдай мен заманды, тарих пен тағдырды баяндап, тұтас бір өмір келбетін жасайды. Айтар ой, айшықты сезім кейіпкер тағдырымен, ақынның өз тағдырымен тікелей астасып жатады. Ол ой маржанын бүкіл әлемнен, ал поэзияның басуларын халықтық жырдан іздейді. Мұхтардың «Жеңілген жеңімпаз хандығы Отырар дастаны немесе Шыңғысханның қателігі» атты шағын

поэмасындағы қираған қаланың тағдыры бүгінгі халық тағдырымен тікелей астасып, ұрпаққа ауыр да абыройлы жауапкершілік жүктелгендей болады. Сатқындықтың құрбаны болған Отырар ойран болды. Осы кезге дейін дауасы табылмаған сатқындық туралы, адам бойындағы ең жек көрінішті қасиетті ақын осылайша өз жырына арқау етті.

Қазір адамның ақыл-парасатымен бірге нәпсісі үстемдік құрған кезең. Нәпсі қуаты бүгінгі жылтырақ «бұқаралық мәдениетті» туғызады. Адамды өлтіру, қорлау, зорлау, азаптау, міне қазіргі күннің қызықтырар басты тақырыптары. Ал, қазір жер жүзі «соғыс алаңына» (ойындар, кинофильмдер арқылы) айналды. Мұның бәрі жас ұрпақ санасына мысқалдап сіңе бермек. «Нәпсі философиясынан Рух философиясын жоғары қою адамзат мүддесіне сай екенін Мұхтар Шаханов тамаша дәлелдеп шыққан және ол Рух болмысын қорғауды проблема етіп көтерген. Бұл биік гуманистік позиция автордың әлемдік деңгейдегі ой-санасының көрінісі». М.Шаханов «Өркениеттің адасуында» маңызды мәселені көтерген, ол – адамзаттың қазіргі адасуы. Енді оның екінші проблемасы бой көрсетпек, ол – адасқан цивилизацияны жөнге салу. Міне, осы тұста жалған пайғамбарлар, әуесқой әулиелер, дүмше саясаткерлер көптеп өсіп-өніп кетсе, сөйтіп олар жығылған үстіне жұдырық дегендей, суға батыр-батыр болып тұрған жанды мүлдем батырып жіберсе не болмақ? М.Шаханов поэмасын оқығанда осындай терең ойларға ақынмен бірге сүңги бересің, ол адамды ой тұңғығына батыртып, санаға салмақ, ойға өріс береді.

Мұхтар Шаханов «Желтоқсан оқиғасына» орай азаматтық әрі парасаттылық көрсетті.

Өзі айтқандай:

Ұлттың бағы жанар ма екен хас тұлпары, нары жоқ,
Ал, біреулер намысы жоқ, жігер, қауқар, қоры жоқ.
Кемсітпекші «желтоқсанның жалаң аяқтары» деп
Жоқ!!! Кешегі сын сағатта көкірегінде жанып от,
Тұрған олар аяз сорған қызыл беттің ары боп,
Дәуірінің тауығына шашылмаған тары боп.

М.Шаханов поэзиясы тоғанға жиналған судың бөгетін ашқанда арындап ағатындай көрінеді. Мұхтардың да көкірек сарайында көптен жиналып қордаланған ой-армандары арындап жыр жолдарына құйылғанын байқаймыз.

«Мұхтар Шаханов соңғы жылдардағы қазақ поэзиясына жанрлық, стильдік сипатта бірқатар жаңалық әкелген ақын. Біз Мұхтарды лирик дейміз бе? Эпик дейміз бе? Екеуіне де негіз бар. Эпик деуімізге болады: өлеңдерінің дені сюжетке құралады. Баллада, поэмалары оның творчествосының негізгі тараулары. Бірақ осы пікірмен тұрақтап тұра алмаймыз. «Мұхтар эпик ақын» дегенде оның жарты қасиеті, негізгі қасиеті тасада қалып қойғандай сезіледі. Ол ең алдымен мықты лирик қой. Ол эпика мен лириканы ұштастыруға талантын танытады, шеберлік көрсетеді, өзіндік жаңалығын еңгізеді (4, 84). Яғни, Шаханов творчествосын бір жанр етекшелігіне ғана сыйғызып талдау қиянат.

Мұхтарды жұрттың ыстық қабылдауының екінші бір себебі – оның отты жырларындағы өткіршілік. Батылдық алдымен поэзияға қажет. Олай болса, жұрттың шын жүректен қол соғатыны – алдымен ақынның батылдығы, шындыққа еш бүкпесіз тура қарайтын батырлығы. Мұхтар Шаханов поэзиясының алтын діңгегі – гуманистік арна. Тек осы гуманистік кіндіктер оның ақындық талантты күш салатын сияқты. Оны импровизатор ететін де, философ–публицист ететін де, шуақ жаздай төгілген лирик ететін де – тереңнен төгіліп шығатын гуманистік идеялары. Көп емес аз жазатын, сақ жазатын баллада, поэмаларында күнде еститін жайдақ емес, адамгершіліктің, ізгіліктің терең де тың қабаттарына енеміз.

Мұхтар Шахановтың өлеңдерінде көңіл күй, табиғат деп ат қойып, айдар тағатын лирика түрлері жымдасып кетеді екен. Ол оның жалпы ақындық рухымен тамырлас. Мәселен, «Отан» атты сюжетті өлеңінде лирикалық «меннің» нәзік әрекеті мол–ақ: Ісім аздау болса да әлі мандықтан,
Жел өтіне егілген ерен таудай

Гүлді ызғардан қалқалап келем талмай,
Қаншама рет жалын жасты қорғап қалдым зорлықтан.
Сенің ойсыз ұлдарының кей кезде
Маған тісін қайрайтыны сондықтан
Көп майсалы өнер тауын шаңытқан
Күрес аштым жалынсызға қулықпенен жанды ұтқан.

Бұл өлең жасалып тұрған жоқ, өмірдің өзінен туып тұр. Сондықтан мұндағы асқақ романтика өмірдің өзінікі. Шындықпен туысқан романтика. Міне, мазмұнмен астасқан қарапайым сөздердің өзі бағалы поэтикалық астарға айналады. Олай болса, Мұхтар өлеңдері тек ассонанс пен аллитерациядан тұрмайды. Бірде жоғарылап, бірде төмендеп отырып қан қысымы, табиғи мінез оның поэзиясына тән. Адам жүрегімен ырғақтас отырады. «М. Шаханов ұлттық поэзия дәстүрін тереңнен танып, игерген сайын бүгінгі поэзия проблемасына жақындай түседі. Сыннан өткен халық даналығын бүгінгі өмірдің өзекті проблемасы етеді. Кейде осы көп проблемалылық Мұхтар поэзиясын трибуна немесе публицист ақын етіп жібергендей. Қалай дегенде де көне көз аңыз, ертегі формасы мен мазмұны ақын талантымен өзгеше үндестік табады. Сол бір халық творчествосындағы дарқандық, көп қырлы, жан-жақтылық Шаханов талантында тоғысып, ерекшелігіне айналған сияқты»

Ақында еліктеуден гөрі немесе ұтымды үйренуден гөрі халық мұрасымен осындай бір табиғи табысу бар сияқты. Қарапайым әңгіме, таныс сюжет ақынның қаламынан жаңа ғана көзі ашылған бұлақтан ойнақтап шыға келгенде әрине, таңданасыз. Бұл деректің өзі ақынның публицист емес, суреткер ақын екенінің дәлелі. Ақынның бейнелі тұспалымен бірге пікірін ашық айтатын кездері де болады. «Түсінісу теоремасы», «Шың басындағы оқиға», «Отан», «Жігерлендіру» т.б. адам үшін аса қымбат шындықты көзге көрсете, қолға ұстата айтады. Мұндай тұстарда, әрине поэзия қуаты ма, жоқ әлде шындық күші ме мысын басатын, байыптау қажет болады. Ақын қайткенде де бүгінгі оқырманды ойлы әңгімеге баулудың жолын қарастыратындай.

Қорыта айтқанда, Шахановтың плифондық стилін біз ақынның жаңашылдығы, осы жолдағы ізденіс іздері деп бағалау ләзім. Поэзиядағы шарттылықтың бәріне де қарсы шығып, өмір шындығына жақындау, өнерді халыққа жақындату ниеті деп түсіну керек.

Библиографиялық тізім тізімі:

1. М.Шаханов «Эверестке шығу» – Алматы: Атамұра, 2003ж.
2. М.Шаханов «Дәуір дастандары» – Алматы: Жазушы, 1992ж.
3. М.Шаханов «Танакөз» – Алматы: Рауан, 1996ж.
4. «Ана тілі» журналы, №9, 2000ж.

ӘОЖ 894.342-3

АҚЫН - ЖАЗУШЫЛАР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛ ТҮСІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУ СИПАТЫ

*ҚТ-120 тобының 3 курс студенті Төлеубек А.
ф.ғ.к., аға оқытушы Лауланбекова Р.Т.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Табиғаттағы түр-түстердің барлығы қашанда бір заттың, құбылыстың түрін, түсін, өң-реңкін, сыртқы сипатын ғана анықтаумен шектелмейді. Сонымен бірге түр-түс атаулары мүлдем түске қатысы жоқ, не одан бүгінде тым алыстап кеткен ұғым-түсініктерді, мән-мағыналарды, жөн-жосықтарды білдіретін қасиеттері бар. Сондай-ақ қазақ халқының ұғымындағы *қызыл түс* те белгілік ұғымды білдіретін түстердің қатарына

жатады. Бастапқыда оттың, күннің түсіне қатысты қабылданған қасиетті түс десек, табиғи құбылыстарға байланысты туындаған қызыл сөзімен тіркестегі *қызыл іңір*, *қызыл арай*, *қызыл су* тіркестері күнге қатысты алынғаны көрінеді. Сондықтан *қызыл* түс ұғымымен жасалған күрделі аталымдардағы қалыптасқан белгілік мағыналар мынадай түрде топтастырылды:

1. Түстік мағынасы. *Қызыл* сын. есім. Қан түсті қырмызы. Жылқы малында болатын ақ аралас түс. Сиыр, түйе малында болатын ашық қоңыр түс.

Ал қызыл. Нарттай шымқай қызыл. Ал қызыл галстук таққан бүлдіршін жеткіншектер алма – кезек сахнаға шығып, өз өнерлерін ортаға салды (Қаз. әдеб.).

2. Қызыл түспен келген күрделі зат атаулары.

а) Өсімдік атаулары: Қызыларша (*өс.*), қызылбидай (*бот.*), қызылжоңышқа (*өс.*), қызылқайың, *қызылқайыңға*, қызылқұйрық (*өс.*), *қызылқұйрығы*, қызылмия (*өс.*), қызылтал (*өс.*), қызылтамыр (*өс.*), қызылтаңдай (*өс.*), қызылтаспа (*өс.*), *қызылшиө*, *қызылбұрыш*,

ә) Аң, құс атаулары: Қызылбалық, *қызылбалығы*, қызылбас, *қызылбас үйрек (құс)*, қызылқанат, *қызылқанат балық*, қызылқасқыр (*зоол.*), қызылсуыр (*зоол.*),

3. Қызыл түспен келген ауыспалы мағынадағы күрделі аталымдар.

Қызылалаң. Москвада еңбекшілердің салтанатты шеруінің Қарулы күштердің парады өтетін ашық, кең орын.

Қызыларай. Шығар күн, батар күн алдындағы шұғылалы шапақ, нарттай күн нұры.

Қызыл армия.

Қызыласық. Аяқтың тобық түсі.

Қызыл ауыз. Желдіртіп көп сөйлейтін езде, көк мылжың.

Қызыл бас. Қазақ эпостарында суреттелетін басқыншы, жау елдің аты.

Қызыл бұрыш. Мекеме жанында мәдени – ағарту жұмыстарын жүргізуге лайықтап жабдықталған арнайы бөлме.

Қызыл борбай. Буыны бекіп, бұғанасы қатпаған, өте жас.

Қызыл жалау. Қан түсті ту.

Қызыл жанды. а) Етті жақсы жейтін, етқұмар. ә) Жылтырағанға жаны құмар, әдеміге әуес.

Қызылжел. Аңызға, ыстық жел.

Қызыл кітап. Тұқымы азайып, таусылып бара жатқан хайуандар мен құстарды тіркейтін кітап.

Қызыл қарын. (Жас бала).

Қызыл құлақ. Алыпсатар, саудагер.

Қызылмүйіс. Қызыл бұрыш.

Қызылотау. Көпшілік мәдени ағарту мекемесі.

Қызылөңеш. Желігіп сөйлейтін сөз құмар, даукес.

Қызылшек. а) Тіс түбірлерін жауып тұратын ет. ә) Тісі шықпаған, жас.

Қызыл сирақ. Жұлығы шыққан, жарлы қара табан кедей.

Қызылсөз. Байлауы жоқ жылтыр, құры әншейін бос сөз.

Қызылсу. Мұз үстіне, қар бетіне жайылған су.

Қызыл ту. Қан түсті жалау.

Қызыл тіл. Сөзге жүйрік, шешен, орамды тіл.

Қызыл шақа. Жаңа туған нәресте.

Қызыл іңір. Бімырт түсіп, қас қарайған кез.

Қызыл шұнақ. (аяз). Бет қаритын қақаған үскірік, сықырлаған суық.

4. Қызыл түспен келген фразалық тіркестер:

Қызыл кеңірдек болды. Керісіп қалды, жанжалдасты.

Қызыл қырман болды. Асты – үстіне шықты, бейберекеті кетті.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бойынша саралағанда, халық түсінігіндегі *қызыл* сөзінің әр түрлі белгіні білдіретіні байқалды. Біздің талдайтынымыз қызыл түсінің

ауыспалы мағыналары. «Қызыл» түсінің ауыс мағыналары мына түрде қолданылып жүргені белгілі:

- малдың, хайуандардың, құстардың еті
- қырманда үйілген астық
- жас нәресте, балапан, оның әлі қатаймаған кезі
- табиғат құбылыстарының кейбір қалпын білдіреді
- шебер, көркем, жылтыр, айшықты
- адам іс-әрекетіндегі, табиғатындағы кейбір жағымсыз қылық, мінез

«Өнер алды – қызыл тіл», «қызыл шақа», «қызыл көзді пәле» секілді тіркестер ежелден-ақ өмір сүріп келе жатқан тілдік құрылымдар болса, «қызыл ту», «қызыл алаң», «қызыл әскер» т.б. тіркестері кеңес өкіметінің орнауымен байланысты пайда болып, сол кездегі халық ұғымына әбден сіңісіп кеткен түсініктер болатын. Бұл мысалдардағы қызыл ұғымымен келген сөздер түсті білдірмейді. Қызыл алаң, қызыл әскер, қызыл ту – қызыл қанның символы.

Қызыл түс көргенде қатты әсер туғызатын, жылы түс. Бұл түс оттың және қанның түсі болғандықтан жүрекпен де байланыстырылады. Молшылық белгісі ретінде мерекелік дастарханда қолдануды, көңіл көтеруді, қуанышты, тойды, әдемілікті символдайды. Мереке күндері, демалыс күндері де күнтізбеде қызылмен белгіленеді. Қытайда қызыл әлі күнге дейін үйлену тойында киіледі. Ежелгі египеттіктер де қызылды мереке, мейрам белгісі санаған. Қазақ халқының фольклорында *қызыл ер*, *қызыл көзді пәле*, *қызыл түлкіден бірде ерлікті*, бірде қауіпті, айлакерлікті түспалдайды.

Сонымен қатар, қызыл түс – әдеміліктің, сұлулықтың символы. Бұған «Қыз Жібек» жырындағы: Қыз Жібектің ақтығы, Наурыздың ақша қарындай. Ақ бетінің *қызылы*, ақ тауықтың қанындай – деген және «Ер Тарғын» жырындағы: Қара жерге қар жауар, Қарды көр де етім көр. Қар үстіне қан тамар, Қанды көр де бетім көр, – деген тамаша теңеулер толық дәлел бола алады.

Жалпы *қызыл* түс о баста күннің, оттың түсіне байланысты қабылданып, күні бүгінге дейін көптеген халықтар үшін солардың символы ретінде қасиетті түс болып саналады. Тілдік деректер *қызыл* сөзінің «әшекей» мағынасында да қолданылатындығын көрсетеді. Мәселен: Осы тарыға семірген қырғауылдар әр жерден қарқылдап, *қызыл тағынған* қыздай бой көрсетеді (А.Тоқмағанбетов). Бұл сөйлемде *қызыл* сөзінің әшекей ұғымында жұмсалып тұрғандығы байқалады. Мақал-мәтелдерден де қыздардың қызылды-жасылды киімге, жалт-жұлт еткен әшекейге құмар болатынын аңғаруға болады. Олай болса, мұндағы *қызыл* сөзінің арғы негізінде қымбат түсті металл жатқанын байқау қиын емес. Жастардың, әсіресе, қыз-келіншектердің қызылды-жасылды киінуге әуес екендігі, жастар киімінде қызыл түстің басым болғандығы талас тудыра алмайды. *Қызыл орамалы* немесе *қызыл киінген* қызы бар үйді *қызыл үй* деп атау дағдысы да болған. Оны жергілікті тіл ерекшеліктерінен кездестіреміз: *қызыл үй* (Қостанай обл.) – *қызы бар үй*. Осы сөзге байланысты «*Қатыны өлген қызыл үйге қарап жылайды*» деген мақал сақталған.

Сонымен бірге, қызыл сөзінің «*жас*», «*жаңа туған*» деген де мәні бар екенін тіліміздегі күрделі сөздермен *қызыл шақа*, *қызыл қарын жас бала* т.б. *Қызыл қарын жас бала* – ес біліп, етек жаппаған, буыны қатпаған, ер жетпеген бала: Адал еңбек, маңдай тері, *қызыл қарын жас баланың* көз сүзіп отырған егіні күл талқан болып жоғалып барады (М.Әуезов). *Қызыл шақа* – шыр етіп жаңа туған бала, құс балапаны: Қолымда ұядағы *қызыл шақа* балапандай ауыздарын ашып төрт бала отыр (Ө.Нұрпейісов). Біздің халқымыз әлі де болса қызыл түстің қасиеттілігіне сене қарайды. Оны қызыл түске көз тимеу, жаңа затқа қызыл мата байлау рәсімдерінен байқауға болады.

Жүзінде *қызыл толқын* бар. (Т.Айбергенов), (әсемдік, сұлулық мағынасында). Сары күзде жаураған *қызыл* сирақ балалар ошақ айналасында айналып отыр. (М.Әуезов), (жас мағынасында). Абжыландай толғанып, *Қызыл найза* қолға алып. (Алпамыс батыр), (ұзын, жуан мағынасында). Өмірде менен алған қаны болмаған қырсық жауым *қызыл көз*

бәлем сен бе едің? (М.Әуезов), (жау, дұшпан мағынасында). Мұны мен *қызыл сөз* үшін айтып отырғаным жоқ... (Ғ.Мұстафин), (бос сөз мағынасында).

... *Қызыл* тілдің қадірін

Токтағанда білерсің.

Білгеніңді сөйлеп қал,

Білгендерден ғибрат ал! (Ел аузынан, 18.б.), (өткірлік мағынасында).

Қызыл көзді жоңғарлар ұраға көмген астығымды алып кетіпті, – дейді ол ашудың қайнап отырып.

Оған өкінбе, – дейді би, қасқыр көмгенді түлкі ашып жейді. Батырды ел асырайды. (Ел аузынан, 36.б.), (дұшпандық мағынасында).

Қып-қызыл боп іреңі

Кешеуілдеп жүреді.

Киноға да

Соңы боп,

Шам сөнгенде кіреді (Қ.Мырзалиев.)

Қызыл түсінің мағыналық қолданыс шеңбері, әрине, осылармен ғана шектелмейді. Олардың небір күрделі де көрікті ауыс мағыналары көбінесе жеке тіркестерде, өзара топтастыруға келе бермейтін символикалық қолданыстарында жиі байқалады. Ақын-жазушыларымыздың шығармаларынан *қызыл* түсінің қолданылу аясының өте кеңдігін байқаймыз. Бір ғана ежелгі түркі әдебиетінің өкілі – Ж.Баласағұн шығармаларын алып қарағанымызда:

Жыл, ай өтті, түн артынан күн келді,
Айтолды іспен *қызыл* гүлдей түрленді (954).

Ат, қаруы *қып-қызыл* қан болады,
Қызыл жүзі жап-жасыл боп оңады (2385).

Күллі істі біліп, соған сүйінсе,
Қызарақтап, солар үшін күйінсе (2483).

Сұлукұмар, сұлуды аңсап сор қума,
Қызыл жүзді сарғайтпа һәм қор қылма (4485).

Сары болды күннің *қызыл* ажары,
Әлемді алтын реңі орап, тарады (4959).

Қызыл жүзің неден солып, түйілді!?
Дүние саған неге мұнша шүйілді! (6229).

954-бәйітте: Айтолдының ынталанып еңбектенгенін, жүзінің нұрланғанын *қызыл* түс арқылы береді. 2385-бәйітте: шаршауды, ашуды, ызаны *қызыл* түстің жасылға айналуымен суреттейді. 2483-бәйітте: арлы адамның ұяты болатындығын, жүзі қызаратындығын *қызыл* түспен өрнектейді. 4485-бәйітте: өмірді бос өткізбеуге кеңес береді, оны *қызыл* жүзің қуармасын дейді. 4959-бәйітте: күн батқанда сарғайып барып батады, жастық шақ та сол сияқты *қызыл* түспен байланыстырылады. Ал егделікті сары түс арқылы береді.

Көздеріне *қып-қызыл* қан құйылар,
Аттың жалын аттар тістеп, қиылар! (2384).

Бұл жердегі *қызыл түс* – адамның көңіл-күйінен хабар береді немесе ашуланған кездегі ішкі эмоциясы білдіреді.

Әппақ еті, жүзі *қызыл* шырайлы,
Сәмбі талдай бал денесі былайғы (2915).

Қасы – қара, қандай *қызыл* тамағы,
Кекілік сайрап, күліп-күліп алады (76).

Мұндағы *қызыл түс*– сұлулық символы. Мінез сұлулығы, жан сұлулығы қызыл шырайлы, қызыл тамағы тіркестері арқылы беріледі.

Әркұбандай *қызыл* еді нұрлы өнім,
Запырандай сарғайдым да, жүдедім (6529).

Бұл жолдарда қызыл түсті жастықтың түсі ретінде бере отырып, сары түсті кәрілік символына қарсы қояды. Сөйтіп қызыл-сары бинарлық (жастық-кәрілік) түр-түс оппозициясының түзілгендігін көреміз. Демек, қызыл – жастық семантикалық филиациясы «өмір» семасымен байланыста алынған.

Ат, қаруы *қып-қызыл* қан болады,

Қызыл жүзі жап-жасыл боп оңады (2385) деген жолдардан қып-қызыл қан болған қатыгездік бейнесін көреміз. Бұл жерден де қызыл түс арқылы қанның образын, қанды соғыс, қызыл қырғын суретін көреміз.

Ғұмырыңды қысқартатын – *қызыл тіл*,
Есен болғың келсе, тірлік құнын біл (964).

«Қара бастың қарақшысы *қызыл тіл*,
Қанша басты жұтты үзіп ұзын тіл!» (966).

«*Қызыл тіл* – жауы соры қара бастың,
Жан үшін тілді тұтып, жағаласқын!» (2692).

Бұл қара жер мыстай қызыл болғанша,
Жасыл от, гүл, дала тозып оңғанша (120).

Жаһан өңі алтын түске көмілді,
Дүние дүзі маздақ шоқтай көрінді (6223).

Ақын қызыл түсімен келген күрделі атаулар арқылы тілдің өткірлігін білдіреді. Бұл жерде қызыл түс тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада қолданылып тұр. Біздің назар аударатынымыз тілдің қызыл түсі емес оның шешендігі, өткірлігі.

Мұсылман мәдениетінде оның поэтикалық эстетикасында сөзге өзгеше мән береді, оны құдайдың күдіретімен байланыстырады. Сондықтан қызыл тілдің пайдалы жақтары, асыл сипаттары бола отырып, қара басқа зиянды жақтары да болатындығын ескертеді. Немесе абайлап сөйлемесең «басқа бәле тілден» екендігін атап көрсетеді. Қызыл тілді өткір деп сипаттауымыз соның әсері. (Қызыл тіл – өткір тіл).

Қызыл түстің осындай ерекшеліктерін талдай келе төрт топқа топтастыруды жөн көрдік.

Қызыл	Әдемілік, сұлулық белгісі: <i>қызыл толқын, қызыл шырайлы, қызыл жүз, қызыл ажар, т.б.</i>
	Қатігездік белгісі: <i>қызыл найза, қызыл қан, қызыл көз, қызылбас, т.б.</i>
	Өткірлік белгісі: <i>қызыл тіл, қызыл сөз, қызыл ер, т.б.</i>
	Жастық белгісі: <i>қызыл шақа, қызыл қарын, қызыл сирақ, т.б.</i>

Сонымен қорытындылай келе, қызыл түсімен келген күрделі аталымдардың мағынасы арқылы жастық, өткірлік, қатігездік семаларымен бірге сұлулық, әдемілікті сипаттайтын тұстары бар екенін аңғаруға болады.

Библиографиялық тізім тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002.– 368 б.
3. Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
4. Қайдаров Ә, Ахтамбердиева З, Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. Алматы: Ана тілі, 1992, – 160 б.
5. Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам. Алматы. Қаз.универ. 1999.- 309 б
6. Жаркешева Г. Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 1960.–126

Д.ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

*ҚТ-122 тобының 1 курс студенті - Надыр Ф
Магистр, аға оқытушы Базарбекова Н.Ш.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазақтың көрнекті қаламгер Д.Исабеков шығармашылығындағы түрлі көркемдік компоненттер шеберлікпен жымдасып, шығарма құндылығын арттыруға қызмет етеді.

Жазушының шығарма бойында қаһарман характерін сомдауда, тіршілік құбылыстарын суреттеуде психологизм әдістерін еркін меңгергенін байқауға болады.

Кейіпкер психологиясын ашуда портреттің атқаратын қызметі көп зерттелгені белгілі. Әдеби туындының тұтастық жүйесін құрауға елеулі үлес қосатын, тұрақты өлшемге айналған ежелгі көркемдік межелердің бірі де – портрет.

Портрет – кейіпкердің тек сырт пішін тұлғасы сияқты боп көрінгенмен, ол мінез-құлықты, іс-әрекетті де қамтиды. Кейіпкердің жүріс-тұрысынан, әдетінен, бет-пішінінің құбылысынан да адамның ішкі сарайы, жан дүниесі сезіліп тұрады. Яғни, портрет – қатып қалған тас мүсін емес, адам пішінінің, тұлғасының, мінез-құлқының жанды көрінісі.

В.Г.Белинский портрет жайында: «Изобразились во всей полноте своей и целости, со своими родовыми приметами, от цвета волос до родимого пятнышка на лице, от звука голоса до покроя платья» [1, 495], – деп жазып, бұл құралдың образ жасау үшін аса қажеттілігін айрықша сипаттаған.

«Портрет әр адамның өзіндік сыр-сипатын, өзара бітімін танытуға да елеулі қызмет етеді. Сонымен қатар, портрет – адам характерінің негізгі өзгешелігін де білдіріп отыратын шығармадағы көркемдік компонент. Жазушы ойының түпкі қазығы, кейіпкерге деген оның негізгі көзқарасы, суреткерлік позициясы осы портрет арқылы да жобаланып жатады» [2, 259].

Кейіпкердің кескін-келбетін әр жазушы өзінше әр түрлі жолмен бейнелейді. Образ жасаудың басқа да жолдары секілді мұнда да суреткер шеберлігі танылмақ. Жанрда портретке үлкен жүк артылады.

«Красота человеческого лица, его искрящаяся индивидуальность, разнообразие проявление его выразительной игры являлись источником вдохновения во все времена и у всех народов... Существуют замечательные памятники скульптуры, увековечившие лицо человека во всем его разнообразии. Аналогичное можно сказать и про творчество художников и писателей», - деп атап көрсетеді П.А.Анохин [3, 128]. Адам өзінің сезімі мен ойын қаншалықты жасырғанымен, оның психологиялық іс-әрекеті әйтеуір сыртқы түрінде із қалдырып отыратыны белгілі. Психологиялық үдерістер кезінде адамның барлық бұлшық еттері, сондай-ақ ішкі сезімі қозғалысқа түседі. Бұның бәрі сыртқы түрде, ым-ишаратта, көзқараста, адамның дауыс интонацияларында байқалады. Адамның эмоциялық күйі беттің бір ғана зонасында байқалуы мүмкін емес. Бұны атақты суретші Леонардо да Винчидің «Джаконда» портретінен аңғарамыз. Джаконданың жұмбақ күлкісі көп ғалымдардың таласын тудырып келеді.

Эмоциялық сезімді оқырманға ұсынатын мүшенің бірі – көз. Қарым-қатынас кезіндегі көз қимылы маңызды мәнге ие. Психолог С.Р.Янкелевич Л.Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» романында көз қимылының 85 өзгерісін санап шыққан. Көне замандарда дәрігерлер көз қарашығының көлеміне байланысты адам денсаулығын анықтаған: егер көз жанары анық болса, ол адамның өмірлік қуатының молдығын білдіреді, керісінше, сығырайған нұрсыз, кішкене көздер көбінесе қарттарда, ауру адамдарда болады. Көз қимылының тамаша бейнесін біз М.Лермонтовтың «Герой нашего времени» атты шығармасындағы Печорин характерін ашудағы суреттеулерден байқаймыз: «Они не смеялись, когда он смеялся... Это признак или злого нрава, или

глубокой постоянной грусти. Из-за полуопущенных ресниц они сияли каким-то фосфорическим блеском, если можно так выразиться. То не было отражение жара душевного или играющего воображения; то был блеск, подобный блеску гладкой стали, ослепительный, но холодный; взгляд его – непродолжительный, но пронизательный и тяжелый оставлял по себе неприятное впечатление нескромного вопроса и мог казаться дерзким, если б не был равнодушно спокоен» [4, 37]. Печорин мінез-құлқының күрделілігі оның жұмбақтығы скептицизм және меланхолия үйлесімділігінен туындайды. Тамаша педагог А. С. Макаренко өзінің көп жылғы тәжірибесі негізінде былай деп жазды: «Жай ғана көру қабілетінің өзін дамыту өте қажетті әрі керекті. Бұл тәрбие үшін керек. Адам баласының бетіндегі, бала жүзіндегі өзгерістерді тануды арнайы курстарда оқыту керек. Адам жан түкпіріндегі түрлі өзгерістерді бет-жүзі арқылы танып білудің ешқандай да ешқандай да айыбы жоқ» [5, 112].

Д.Исабековтің «Мазасыз күндер» повесіндегі: «Әйел кеткен соң есімде елес болып қалған нәрсе – оның оттай жанған шырайлы жүзі мен жалт еткен жанары ғана болды.

Ол жанар аптабы қайтпаған өмірді жырлап тұрды. Ол жанар қазаны төңкеріліп, қасығы сынған ішкі бір дүниенің шама-шарқын баян етіп тұрды», - деген жолдар [6, 50] кейіпкердің бір қарағанына осынша терең мәнді сыйдыра білген қаламгердің әйел психологиясын өте жақсы білетінін тағы бір рет аңғартса керек. Осы ретте орыстың атақты жазушысы Ф.М.Достоевскийдің: «Не в предмете дело, а в глазе; есть глаз – и предмет найдется, нет у вас глаза; слепы вы – и ни в каком предмете ничего не отыщите. О! Глаз дело важное: что на иной глаз поэма, то на другой куча», - деген пікірі [7, 57] адамның ішкі жан-иірімдерін сезінуде көздің алатын орны ерекше екенін дәлелдейді. Д.Исабековтің «Пері мен періште» повесіндегі: «Құлахмет ағай теңселіп тұрды. Ол ешқайсысымызға қараған жоқ. Өкпе-бауырын әлдекім білдірместен суырып алып жатқандай көзін жұмып үнсіз қалыпты. Тыныс алғаны да сезілмейді. Оның жүзінде әбіржу де, қайғыру да, опыну да жоқ. Сүйікті Сафурасына, қатыгез Сафурасына деген реніші мен күйініші де жоқ, бәріне көнген, бәріне разы. Лапылдаған қайғысы мен күйініші, бұрқанған намыс мен ызасы, ешқашан орны толмай өтетін азабы мен өксігі – бәрі-бәрі де мейірім мен ізгілік үшін ғана жаралған кеудесінде қамалып, тұншығып жатыр» [6, 122] деген үзіндідегі Құлахметтің өзегін өртеген өкінішті көрсеткісі келмеген сәтте көзін жұмып алуы да тегін емес.

Көз жанарының түрлі сипаты арқылы адамның ішкі дүниесінде болып жатқан түрліше психологиялық хал-күйді таныта отырып, жазушы кейіпкерлерінің образдарын тереңдете ашып көрсетеді. Өйткені, адам жанының эмоциялық сезімдік иірімдері, ашылмаған тылсым жұмбақтары көп. Ішкі жан дүниедегі жинақталған ой, сезім, көбінесе адамның сыртқы мінез-құлқынан, сөйлеу мәнерінен, көз жанарынан білініп жататыны сондықтан. Сыртқы күй ішкі ойға тәуелді. Жүректің алдын-ала білген, түйсінген, сезінген, қорытқан, шешім қабылдағанын кейін көз жанары сыртқа шығарып жататыны мәлім. Бұл жерде адам ең алдымен көзбен емес жүреппен көретіні сол жүреппен қабылдайтынын психологиялық тұрғыдан айта кеткеніміз абзал болар.

Мәселен «Тіршілік» атты повесінде қателігін кеш сезінген әкенің хал-күйін: «Ол кесел – қызының екінші рет көзін жұмғаны. Қыжымкүл мұның тұрғанын көрді, сөз жоқ сол себепті де кірпігін қайта жұмды. Демек, бала көңлі біржолата суыған, ол әкесін көргенде жақынды да емес, Әзірейлі көргендей шошыған. Қызының қайта ашқан жанарына төне қарағанда Дәулетбай сөнген нұрды, сөнген мейірімді, қатқан көңілді көрді. Оған тап қазір кесел боп жабысқан нәрсе – осы еді», – деп суреттеу әке мен баланың аз ғана уақыт қана жүздесу кезіндегі жан құбылыстарының өзгерісіне сездірген. Сол уақытқа дейін әкесінен жүрегі шайлыққан ішкі жан дүниесіндегі қатқан мұз ерімей, сыртқа көз жанары арқылы ішкі ойы білінген. Осы әңгімеде адам тіршілігінің, тынысының тоқтаған сәтін де көздің көрінісі арқылы шебер бейнелей білген: «Оның шаңыраққа қарап аларып қатып қалған жанарын көріп, бойы мұздап сала берді». Дүние есігін дәулетті, шалқыған

байдың қызы болып ашса да, тағдыр тәлкегіне ұшырап, өзім дегендері өзегінен тепкеннен кейін, ешкімнен қорған күтпей көнбіс халде өмірден тыныш кетті.

Немесе «Сүйекші» повесінде: «Азынаған ақыреттей суық үйде екеуі ұзақ отырып, өткен өмірлерін әңгіме етті. Көп сөйлеген – Өмекей, көп тындаған – сүйекші. Ол аманат тұсауын сыпырып, қараңғы түнде бет алды құла түз қашып шыққан сонау кезден күні бүгінге дейінгі аралықта «диуана болдым, ендігі кәсібім – сүйекшілік» деп, бір-екі ауыз сөзбен айтып тындырды да, тіктеп қарасаң, кісі сескенедей сұп-суық, өлі жанарын Өмекейден айырмай отыра берді», - [6, 266] деген жолдар арқылы жазушы сүйекшінің барлық ауыр тұрмысын бір сәттік көзқарасынан аңғарта білген. Адам қарым-қатынас, әңгімелесу үстінде өзгенің бет-әлпетінен тек сол сәттегі эмоциялық сезімді, көңіл-күйді ғана емес, оның бүкіл ғұмырынан сыр шертер нәзік нюанстарды байқай алатынын жазушы жіті сездірген. Осы ретте атақты психолог З. Фрейдтің: «Человек, у которого есть глаза, чтобы видеть и слышать, может убедиться, что ни один смертный не может сохранить тайну. Если молчат его губы, он выбалтывает тайну кончиками пальцев: он выдает себя каждой порой. Таким образом, задача сделать осознанным самые скрытые закоулки ума вполне выполняема» , - [8, 216] деуі адам көзінің қызмет ерекшелігін аңғартады. Д.Исабековтің «Огонек» журналының 17-саны» атты әңгімесінде бас кейіпкер – Перизаттың ішкі жан-дүниесінен хабар беретін көз жанарының, көзқарасының көптеген реңктерін байқай аласыз. Сөзге сараң келіншектің бар болмысын қаламгер көбінесе көзқарас арқылы шебер бейнелей алған. Әңгімеде Перизаттың сұлулығын аңғартатын портрет те жоқтың қасы. Бірақ «екі көзі жуған қарақаттай әдемі келіншек» деген бір ғана жол-ақ кейіпкердің сұлулығынан хабардар етеді.

«... Сәлден соң мойнымды бұрмаған бойы жайбарақат, бейтарап үнмен:

– Сіздер Алматыға шейін барасыздар ма? – дедім.

– Иә, – деді ол, суретке түсетін адамдай бойын сәл түзеп. Дауысы ақырын ғана естілді, соған қарап, кітаптан көзін алмай отырып-ақ ол менің алысқа ұзамағанымды байқағанын білдім.

– Алматыда көптен тұрасыздар ма?

– Иә.

– Ана кісі жолдасыңыз ғой?

– И-ә!

Мен бәрін бүлдірдім. – Оның дауысы қатқыл шықты. Басын оқыс көтеріп, сабау-сабау кірпіктердің арасынан қарақат көздер ұшқын шаша қарады» [6, 101]. Немесе осы шығармадағы: «Есіктегі ұзын айнадан оның суретін мен, менің суретімді ол ап-айқын көре аламыз. Мен де қарадым. Ол тағы қызарып кетті. Осыдан соң ол мен жатқан кезде есіктегі айнаға қарауды мүлдем қойды. Жалпы, адамның адамға қарауында тұрған не бар, оның үстіне бір купеде келе жатқан соң маңдайдағы көзіңді дәкемен байлап алмағаннан кейін бір-біріңе еріксіз көзің түседі ғой. Бірақ екеуіміздің көзқарасымыз ұшырасқан сайын Перизат қызарып кетеді, соған қарағанда, оның әуелі күнгі көзқарасы шын мәнінде ұрлық болғаны, ол сол үшін қысылатын сияқты» [6, 103]. Әңгіменің өне бойында бір-бірімен іштей арбасып, тек көзқарас арқылы ұғысып келе жатқан кейіпкерлер мінезі Шиеліге жақындаған сайын өзгеріске түседі. Себебі, Шиелі станциясында әлгі келіншектің шешесі пойызға мінбекші. «Таңданғанда екі көзі атыздай болған» Перизаттың «аласы аз тұп-тұнық жанарына уайым мен мұң үймелеп үлгергенін» байқаған кейіпкер жігіт келіншек үшін маңызды сәттің осы Шиеліде болатынын сезеді. Шиеліде пойызға отырған шешесімен қауышқан келіншектің барлық ішкі-жан сезімін тек жанары жасқа толып, мөлтілдегенінен» аңғарасыз.

Әңгіме шебері – Д.Исабеков бір шығарма бойында Перизаттың мінез- құлқын, жан сұлулығын, тазалығын, ибалылығын көбінесе көзқарасы арқылы көрсетеді. Әңгіме бойында ашылып сөйлемесе де, оның бар-болмысын сол тұп- тұнық жанары арқылы сезінесіз. «Жалғыз шешесі мен жалғыз інісіне қамқор болу үшін Перизат барлық жастығы мен нәзіктігін осылай құрбандыққа шалған шығар», - [6, 109] деп, өзінен жасы үлкен,

өркөкірек мінезді кісіге тұрмысқа шыққан Перизаттың әрекетін өзіңіз-ақ ақтап аласыз. «Көкірегінде шері шемен болып қатса да, онысы ешкімге айтылмайтын, ешкім көңіл бөлмейтін елеусіз жандардың» бірі – Перизаттың (атына заты сай) ішкі мұңы кейіпкер жігіттің «жанын аш мысықтай тырмалап, бауырына мұз басқандай екен». Адам көзінің ерекше қимылын көрсететін осындай эпизодтар жазушы шығармаларынан жиі ұшырасады. Жалпы, Д.Исабеков туындыларындағы қолданылған көркемдік компоненттердің барлығы дерлік ұлттық танымға қызмет етіп тұратындығын бағамдауға болады.

Библиографиялық тізім тізімі:

1. Белинский В.Г. Сочинение в трех томах. Т.2. С. 17-18.
2. Сқақбаев М.Көрікті әлемдегі көркемдік ізденістер // Уақыт және қаламгер. 11 кітап. -Алматы: Жазушы, 1985. -272-б.
3. Анохин П. За творческое сотрудничество философов с физиологами // Ленинская теория отражения и современная наука, Москва, 1966. С.113.
4. Лермонтов М. Герой нашего времени. Москва, 1986. С.230.
5. Макаренко А.С. Полн.собр. соч. Москва., 1982. С.341.
6. Исабеков Д. 2-томдық шығармалар жинағы. –Алматы, «Жазушы», 1993.
7. Достоевский Ф.М. Полн. Собр. соч. Л., 1979. Т.19. с.153-154.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ.Сновидение.М.,Наука, 1989.-456, стр.

ӘӨЖ:821.512.3: 39

Ә.КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ СИПАТЫ

*ҚТМ – 41 тобының 2-курс магистранты Сейтаниязова Э.А
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Мемлекет қайраткері, белгілі көркемсөзгер, Қазақстанның халық жазушысы Әбіш Кекілбаев туралы «Қазақстан ұлттық энциклопедиясында» «Кекілбаев Әбіш 1939 жылы 6 желтоқсанда Маңғыстау облысы, Маңғыстау ауданы, Оңды ауылында туған», делінген. Әбіш Кекілбаевның өзгермелі заманның ауыр да сындарлы өткелдерінен сүрінбей өтіп, таңдаудың биігінен көрінуі – оның азаматтық парызы, адамгершілік ар-намысы. Қос дәуірдің айырығында, жаңа мыңжылдықтың басында алқалы топқа ақ-қараның айырмасын, межелі тұстың шамасын, ойталқы сөздің атасын айту Әбіштің таңдайына бұйырды. Мемлекеттік-қоғамдық қызметтің аласапыран арасында жүріп те, қаламын одан әрі ұштай білді. Қазақ әдебиетінің ғана емес, қазақ саяси ойлау жүйесінің жаңа белестерін қамтитын сындарлы толғаулар мен салдарлы мақалалар жазды, ел мен жердің бүгінгі мен ертеңі туралы көсілген ой, көсем сөз тудырды.

Тіл тағдырын, діл тағдырын, дін тағдырын ұштастырған ұлағатты пікірлерімен ұрымтал ойлары жұртының жүрегіне жетті. Сөзгер, Әбіш ұрпақ тәрбиесіндегі өзекті мәселелерге қоғам өмірінің жауапкершілігі жүктеген міндеттер өрісінен баға береді. Тың ойлардың түбірін қазып, тереңнен қопарып, тұнығына бойлайды. Журналистиканың жолы, бағыты, тақырыбы, өзектілігі баспасөз беттеріндегі жарияланымдар тізбесінен емес, көтерер жүгінен, ұстанар бағыты мен тұрақтылығынан, идеялық терең тамырластығынан тұратыны анық.

Әбіш Кекілбаев қоғамдық ойды ашық айтқан сөзгер әрі тура жол сілтеген қаламгер. Әбіш әлем таныған публицист. Оның тақырыбы алуан түрлі, бірақ, қоғаммен, елмен, тіршілік дүниесімен біте-қайнасқан тақырып. Әбіш Кекілбаев да әлеуметтік, өмірлік күрделі мәселені көтеріп отырды. Көркем, өзекті, өміршең тақырып. Туындыгердің

еңбектеріндегі шындық – адам тезисі – тәуелсіздікті қорғау, егемен еліміздің бағына сына, барына балта шаптырмау. Есесіне әлеуметтік ой қалыптастыру.

Әбіш Кекілбаев шығармашылығының тағы бір ерекшелігі қоғамдық құбылыстың әлеуметтік теңеулерін көркемдік-эстетикалық тұрғыдан байытып, поэтикалық түр қолданысымен түрлендіріп, айтар ойды өз мақсатына түбегейлі жеткізе білуі. Мәселен, шығармагер Әбіш Кекілбаев: «Халық қойған әрбір жер атауы – сол жердің тарихи паспорты. Отаршыл империялар алдымен бодан болған халықтың келер ұрпақ, үрім – бұтағының тарихи жадынан осы тарихи топонимдерді өшіру арқылы, оларды рухани мәңгүрттік, құлдық санаға алып келерін жақсы білген. Сондықтан да халық жадынан елдік рухты мүлдем өшіруді көкसेгендер, ең алдымен, жер – су атауларын өзгертуге жанталаса кіріскені белгілі» [3], – дей келе шындық тұжырымына рухани құлшыныспен, жаңару игілігімен иін тіресіп бой түзеу талабының қажеттілік-сұранымына тарихи жауапкершілік тұрғысынан қарауды көздейді. Одан әрі жазушы: «Олай болатыны – өткеннен өнеге іздегеннен гөрі тағылым іздеген тиімдірек. Тарих мақтану үшін емес, сақтану үшін керемет. Әйтпесе, бұрынғылардың талай жерде маңдайларына соғылған сойқан жартастарға соқтықпай өтуге жетілмесек, бағзыдағылар кешкен базды қайта кешіп, олар киген таз телпекті бізде киюіміз әбден мүмкін» деген өкініш лебін сездіреді де ізінше олар «құлпыру емес, құлдырау заманының куәгері болды» [2, 277-б.], – деп өмір қозғалысындағы өткел бермес бұрмалаушылық заңдылықтарынан сақтандырады. Нәтижеде ұлттық руханиятқа, ұлттық мәдениетке рухани игілікпен келген Әбіш тұғырлы тұлға, шоқтықты шыңға айналады. Міне, Әбіш Кекілбаев сөйлемдерінің стильдік иірімі анықтамалық мағына беріп, кең ұғымды қалыптастырады. Мәселен, мұра дегеніміз – ол тек тарихи ескерткіштердің жиынтығы емес, ол адамдардың дәйім күрделі, дәйім белсенді әрекеттерінің барлық жемісі мен нәтижесі, жеңісі мен тағылымы» тұрғысында пайымдауы.

Әбіш Кекілбаев – энциклопедиялық білім қорына айналған ғалым. Себебі кез келген тақырыпта қиналмай жазады. Бүгін әлеуметтік – саяси мақаласы жарияланып жатса, ертең экономикалық өзектілікті талдап, іріктеп, жіліктеп берген еңбегі жарық көреді. Демек, шығармагер қоғамдық құрылымдағы барлық салаға біркелкі көңіл бөліп, жіті қадағалап отырады. Сөйтіп, оның зардапты жақтарына, түйінді түйіткіліне басы бүтін байлыққа берілген дүрбелең топтың назарын аудартады. Әлеуметтік ауыртпалықтар тудыратын жағдайларды Әбіш Кекілбаев айтса көпшілік иланады, биік мінбер құлақ салады. Жамағат – көпшілік болып жою жолдарын қарастырады. Сөзгердің айтпақ ойы да, діттеген мақсаты да осы.

Әбіш Кекілбаевтың тәуелсіздік санасын қалыптастырудағы шығармашылығының үшінші кезеңі дәл осы 1991 жылдан басталмақ. Егер де журналистиканы әлемдік мәдениеттің және қоғамдық қозғалыстың бір бөлігі, өркениеттің маңызды көріністерінің бірі» [4, 154 б.], – деген зерттеуші ғалым Айгүл Рамазанованың пікірін басшылыққа алсақ, осы тұста қазақ журналистикасының тарихына Әбіш Кекілбаев да жаңа леп, жаңа екпін әкелгені даусыз. Қоғамдық құрылыстың өркениеттілік қозғалысқа көшуін тек Әбіш Кекілбаев шығармасының мазмұн-мағынасынан аңғарып, ұсыныс ұйғарымынан көреміз. Кекілбаевтың осы жолдағы мақсаты ұпай жинау емес, ұлтарактай ұйысып, айрандай ұйып отырған ел берекесін нығайту болды. Осы жолдағы қажеттілік Әбіштің саяси белсенділігін арттырды. Осы тұста, елге басу, халыққа тыншу, жастарға сабыр, үлкендерге аталы сөз айтудың дәуірі туды. Осы кезең Әбіш Кекілбаевның азаматтық арына, адамгершілік бағына, қаламгерлік шеберлігіне жауапкершілік салмағын салды. Бағыт айтып, жөн сілтеу, дүйім жұртты өзіне қаратып сеніміне селкеу түсірмеу Әбіштің жігеріне қуат қосып, рухына қайрат берді. Әрбір сөйлемі, тіпті, тақырыбы афоризмге, қанатты сөздерге айналды.

Әбіш Кекілбаев шығармашылығының көркемдік деңгейі жоғары бағаланатынының тағы бір ерекшелігі – сөйлемдерінің қанатты сөзге айналуы. Себебі ойлау еркіндігінен туындаған сөз саптау нұсқасы – елдік арман – тілекпен ұштасып, тілге тірек, ниетке тиек

болып, дәстүрлі сыйластық пен ынтымақтастықтың идеологиялық ілімін жасаған. Мәселен, «Бір қазақтың баласымыз», «Ортақ үйдің түтіні түзу шықсын», «Ел ырысының еңселі ордасы», «Береке басы бірлікте», «Әділет бар жерде ынтымақ бар», «Жабыла іске жұмылсақ жағдай жақсарады», «Ортақ іске – ортақ ықылас» атты туындылары сөзгердің тұлға тұрғысында қалыптасып, мәуелей түскен шығармашылық шеберханасының негізі ұлттық идея миссиясын, жалғастыру мақсатындағы қаламгерлік құлпысы. Мысалы, «Қысқасы, арға тартпай – арман тұл, намыс қумай мақсат тұл», «Тар аяда тұйықталмай, кеңге ұмтылған еркіндікке құштарлық. Кеңістікті бойлай өтіп, бұрын бармаған баспаған жаңа өлкелерге жетуге ынтыққан тәуекелшілдік», «Сондан тайсалмайтын, жаңадан жасқанбайтын елгезектік» [2, 114-б.], – деген сияқты ұлттық рухты жігерлендіріп, құштарлықты оятып, ел ынтасын арттыратын патриоттық екпінді сөздері қай жағынан алып қарасақ та бірде қанатты сөз, бірде ұлағатты сөз, бірде ұлттық сөз ретінде қадірін арттырып тұрады.

Қаламгер Әбіш Кекілбаевның еңбектері тарих қойнауы сияқты, ашып қалсаң деректер төгіліп, айғақтар мен анықтағыштар мұңдалап шыға келеді. Жоғынды қаламгердің тарихнамасынан тапқандай жазбасына телміре түсесің. Сондағы мерейінді қандыратын дәмелі дүниең оның шебер сөйлемдерінің шалқыма қуаты, рухыңды көтеріп, құлазыған көңілдерге дем береді.

Жинақтай айтсақ, Әбіш Кекілбаевтың шығармасы тақырыптық жағынан өте бай болып келеді. Біздіңше, оның ерекшеліктері төмендегідей: Біріншіден, Ә. Кекілбаевқа журналистік ізденіс тән, ұдайы жаңа тақырыптарды меңгеріп, ізденіс үстінде көрінеді; Екіншіден, қаламгер қай тақырыпта жазбасын онда қоғамдық құбылыстар терең қамтылады, ұлттық мүдде алдыңғы кезекте тұрады; Үшіншіден, Әбіш Кекілбаевтың кемел кезеңіндегі шығармасына тәуелсіз елдің мұраттарын ұлықтау, жоғары пафос пен еркіндік тән; Төртіншіден, сөзгер қай тақырыпқа жазса да, онда білімдарлығы, мәселені жетік білетіндігі анық көзге ұрып тұрады; Бесіншіден, қаламгер халық әдебиеті мен шешендік өнерінің кәусарларын молынан және орынды пайдаланады; Алтыншыдан, Әбіш Кекілбаев саяси тақырыпты жетік меңгергендігіне көз жеткіземіз және онда сарапшылық пен көркемдік шеберлікті, саяси көрегендікті шебер ұштастырады; Жетіншіден, қаламгерге философиялық ой түйюлер, сыни көзқарас және қоғамдық үдерістерді болжай білушілік тән; Сегізіншіден, Әбіш Кекілбаев этнограф-қаламгер, өз шығармаларында қазақ ұлтының ерекшеліктерін тап басып, ұлттық құндылықтарды дәріптеп отырады.

Әбіш Кекілбаевтың әр шығарма тақырыбының өзі жартылай ұғымға ие де, мәтін мағынасы толық қамтылған ұлттық тағылым, ұлағатты өсиетке ұйытады. Яғни, Әбіш Кекілбаев шығармасының соқталанып көрінуі де оның еңбектеріндегі негізгі объективті мотивтердің реалдылығында. Нақтылы, деректі, ақпаратты, сюжетті және қоғамдық-мәдени, әлеуметтік-саяси сипатта өрбіп отырады. Өнер әлеуметтік қозғалыс пен сөз бен сөз арасындағы динамикалық өрістен туған сөйлемнің қуатымен өрілген қоғамның көрінісі. Академик, жазушы Зейнолла Қабдолов: «Әбіш шығармалары парасатқа бай, мәдениеті біршама биік, философиялық астары мол: бұлар таным ғана емес, тәрбие тарапында да үлкен міндет атқарары сөзсіз» [5, 176-б.], – деген-ді. Толық құптарлық тұжырым.

Стильдік ерекшелік дәстүрін атап айтсақ, ақпаратты, деректі, проблемалы өзекті мәселелермен ұштасып отырады. Ал маңыздысы ақпараттылығы деп алар болсақ, шеберлігіне ізденушілік қабілеті қосылып, толығы түседі. Айту да өнер, жазу да өнер, алайда, айтудың жөні бір басқа. Жазу арқылы адам санасының дамуына, ізденуіне, ойлана білуіне ортақ іс орнықтылық табады. Оның негізін жасауда Әбіш Кекілбаев сынды шығармагерлер еңбегінің маңызы зор. Күнделікті өмір, тап қазіргі дүние. Көпшілікті белгілі бір мақсатқа жұмылдыратын насихат құралы. Осы орайда Әбіш Кекілбаевтың «Демократия мен тәуелсіздік одан әрі орныға түссін десек», «Тәуелсіздік пен ықпалдастық» [6, 248-б.], «Береке басы бірлікте» [6, 305-б.], «Тәуелсіздік алдында бәріміз қарыздармыз» [6, 358-б.] сынды шығармаларын оқи отырып осындай нық пікір

айтуға болады. Сондай-ақ осы еңбектерінің ұлт саясатындағы атқарар рөлі ұланғайыр маңыздылыққа ие екендігі шүбәсіз. Осы тұрғыдан келгенде дәуірдің сөзін ұстауы, проблемасын көтеруі, оның себеп-салдарының ықпал-жықпылын қарастыруы Әбіш Кекілбаев шығармасының әлеуметтілігін танытары даусыз.

Ғалым Балтабай Адамбаевқа сүйене айтсақ, қазақ шешендік өнерінің алғашқы шығып қалыптасуы қоғамның дамуымен, әлеуметтік ой-сананың өсуімен тығыз байланысты. Шешен – ең алдымен, өз заманының ақылды білімді азаматы болса, Әбіш Кекілбаевтың шеберлігіндегі ерекше ыждаһаттылықпен жинақталған ой оқшаулығын, қасиет тұтарлық биік мұратын, байсалды даналығын салмақтай түсер едік. Таңдау дегеніміздің талғам өлшемі екенін ескерсек, толғанып, дөңбекшіп аласұра іздейтінің шығармашылық адамы үшін – тақырып. Демек, «тақырып өріс», «тақырып – старт алаңы». Ендеше, тақырып та талантқа тән. Ал талант – тым сирек дарын. Кеудеңе құдай тұтатқан от. Отты жалын атқызып гүрілдететін көрік – еңбек. Талант пен еңбек жарастығынан шеберлік өрбиді».

Бүгінгі күн тұрғысында көсемгерлік сипат саяси салғырттықтан арылып, биік халықтық салмаққа теңгеріле бастағанын Әбіш Кекілбаевтың ұрымтал ой негізінен, сөз саптау, сөйлеу мәнерінен, жазу машығынан ажыратып, табуға әбден болары ақиқат.

Ахмет Байтұрсынұлының «Шығарма әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсем сөз деп аталады. Көсем сөз кезіндегі әлеуметке керек іске мұрындық болып, істеу ыждаһатымен айтылады» [1, 224-б.], – деген ғылыми тұжырымы Әбіш Кекілбаевтың әлеуметтік-саяси ахуал-төңірегіндегі сөзгерлік талантынан да табылып отыратындығы таңғалтпай қоймайды.

Сонымен, Әбіш Кекілбаевтың публицистикасы өзіндік өнеге мектебі және шығармашылық шеберліктің шыңы. Шығармагер Ә. Кекілбаевқа идеялық тапқырлық пен философиялық тереңдік тән; автор қандай мәселені қозғамасын, оны біліктілікпен сараптай біледі, жан-жақты қарастырады; Әбіш Кекілбаев публицистік шығармаларының композициясына жете мән береді, оған жанашылдық тән, бірін-бірі қайталамайды. Шығарманың бастауы, өрбуі, шарықтауы және жинақталуы әркелкі құрылады, ұдайы тосын ізденістерімен танылады. Осыдан да шығарма шеберлігі ерекшеленеді; автор оқырман талғамы мен қоғамдық құбылыстарға жете мән беріп отырады. Осындай рухани сұраныстарды ескергендіктен, оның шығармалары оқырманның ой-санасына орнығып, күшті әсерімен ерекшеленеді.

Библиографиялық тізім:

1. Байтұрсынұлы А. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер // Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 318 б.
2. Дәуірмен бетпе-бет: [Бүгінгі қазақ әдебиеті туралы ойлар]. Алматы: Жазушы, 1972. -184 бет.
3. 54. Қаламгер. Қайраткер. Саясаткер. Алматы: Ана тілі, 2000. -416 бет.
4. 56.Ибрагимова Ж. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы фольклорлық сарын: [Көмекші құрал]. Алматы: Білім, 2004. -138 бет.
5. Сарыбеков Қ. Қарлығашым, келдің бе?..: [Ә.Кекілбаев сыны туралы] // парасат, 1996, №3, 31-35 стр.
6. Кекілбайұлы Ә. Әйтеке би: Газет ішіндегі кітап // Егемен Қазақстан. – 1991. – 23 қазан.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТІҢ ӨСУІ МЕН ДАМУЫ ЖОЛЫНДАҒЫ БАСҚА ХАЛЫҚТАРДЫҢ ӘДЕБИЕТІМЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ

*ҚТМ – 41 тобының 2-курс магистранты Махрубаева Ж.К.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазақ әдебиетінің кез келген әлем әдебиеті секілді дамуы мен даму кезеңдері бар. Әдеби байланыс әртүрлі халықтардың мәдениеттерінің жақындасуына, рухани қатынастардың өркендеуіне ықпал етеді. Шығыстанушы, академик Н. И. Конрад: «Ұлттық әдебиеттің өсуі мен дамуының негізі басқа халықтардың әдебиетімен өзара әрекеттесу болып табылады. Әр әдебиеттің екі компоненттен тұратыны белгілі. Олардың бірі - бір елде туылған түпнұсқа туындылар, ал екіншісі - басқа елдерден әкелінген туындылар. Осындай әлемдерге сүйене отырып, әдеби байланыстың рөлі әр түрлі. Мұны түпнұсқа әдеби шығармамен тікелей танысу, оны ұлттық әдебиет тілінде оқу және олардың аудармасы немесе бір халық жазушысының басқа жазушының шығармаларының мазмұны мен мотивтерін түсінуімен түсіндіруге болады. Сөзсіз, осындай факторлардың арқасында бір елдің әдеби әлемі екіншісінің меншігіне айналады» [1,290].

Әдеби байланыстары бар. Өйткені ұлт пен этникалық топтың мәдениеті мен әдебиеті бір-бірімен араласқан кезде ғана дамиды. Мұндай табиғилық әдебиеттің баюы мен дамуына ықпал ететіні анық. Мұндай көзқарасты әдеби теория тілінде «әдеби қатынас» немесе «әдеби байланыстар» деп атайды.

Атап өткен ғалымдар мен зиял қауым өкілдерінің Жапония туралы ойларына жеке-жеке тоқталып өтейік. Және М.Әуезовтің Жапониясы туралы кейінгі екі тараушада айтатын болғандықтан бұл тарауда біз қазақ әдебиеті мен көсемсөзіндегі Жапония туралы сөз қозғаймыз. Тарихтан қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірден бастап түркі, араб және парсы әдебиетімен, сондай-ақ орыс және батыс еуропа әдебиетімен тығыз байланыста болғаны белгілі. Бұл байланыстардың ішіндегі бізге қатты танысы, білгелісі ХХ ғасыр басындағы әдеби байланыстар болса керек. Өйткені өзге халықтардың кәсіби әдебиетіндегі жанрлар қазақ әдебиетінде осы кездерде бастап қалыптасты. Мұндай әдеби байланыс болған мемлекет, халықтар ішіндегі Жапонияның орны ерекше. Қазақ зиялылары ХХ ғасыр асында жапон әдебиетімен қоса саяси-экономикалық даму жолында да байланыс орнатқысы келді. Бәлкім үлгі тұтты.

Бүгінде Алашорда үкіметі Жапонияға қарап бой түзеді деген пікірлер айтылып жүр. Бір есептен бұл дұрыс. Тарихшы, ғалым Т.Жұртбай «Ұраным – Алаш» еңбегінде: «Қазақ үшін Алаш идеясынан, оның бес ұлы нысанынан артық мүдде болуы тиіс емес. Ол идея бүгін де өзінің мүдделі мақсатын жойған жоқ. Қайта Тәуелсіздіктің тамыры тереңге кеткен сайын, алдымызға сұрақ болып шығып отыр, – дейді. Бұл идеялар мыналар еді:

Жер, жер және жер. Жерсіз Отан жоқ. Ә.Бөкейхановтың шешімі бойынша «қазақтың байырғы жерлерін қазақ өз бетінше техника мен ғылымға сүйеніп игермейінше жер жекеменшікке берілмейді. Осы жердің асты-үстіндегі байлық тек қазаққа, қазақ игілігіне қызмет етуі керек. Бұл жөнінде де Ә.Бөкейханов «оның әр түйір тасының өзі қазақтың өңіріне түйме болып тағылуы тиіс». Ә.Бөкейхановтың жасаған жобасы бойынша осы елдегі бір уыс жүннің өзі қазақ үстіне тоқыма болуы киілуі тиіс. Яғни саяси ғана емес, экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізу керек.

Бұл түпкі мақсат. Ғылымға, ұлттық салт-сана, дәстүрге негізделген заңға сүйеніп, Жапония үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру еді. Ал осы идеялардың барлығының ұйытқысы – Әлихан Бөкейханов болды.

Ол үшін өкінудің де бүгінгі таңда қажеті шамалы. Осы идеяларға бүгінгі күні жақындап келеміз. Сонымен, Әлихан ұсынған бес принциптің түпкі принципі ретінде «Жапония үлгісіндегі» мемлекет құру болды.

«- Бәрі бұзылды! Барлық пылан, тып-тыныш, жап-жақсы болып келе жатыр еді. Бунт. Мыж-қыж! Жапония секілді оқып-жетіліп алып, бірақ істейтін жұмысты кәкір-шүкір адамдар келіп, бұзды да жіберді, - деді.

Сәрсенбек ашуланған бойы Асқарға қарап:

- Сен Жапония деген сөзді біліп айтасың ба, білмей айтасың ба? Қазақ Жапониядай болу үшін кемінде елу жыл керек. Жапониядай еркін, өз алдына тәуелсіз ел болу керек. Орыстың патшасы мен төрелері тұрғанда Жапония түсіне де кірмейді. Бұл пікірді мезгіліне жеткендей айтайын деп жүр едім. Ту мезгілінен бұрын көтерілді. Мезгілінен бұрын айтуға тура келді, - деді».

Бұл С.Сәдуақасұлының «Сәрсенбек» романынан үзінді. Қызығы біздің тақырыбымызға бұл романның ішіндегі жапония туралы сөздер ғана емес, оның табылуының да қатысы бар. Бұл роман жоғалып, кейіннен М.Әуезовтің мұражай үйінен табылған шығарма.

Ал романның үзіндісінен байқайтынымыз сол, Асқар Қызыл өкіметтің келіп, бір бұрыштан киліккеніне қынжылып тұр. Алаш идеясының күл талқанының шыққанына өкініп тұр. Ал Сәрсенбек оны жұбатқан болып, отырған жайы бар. Шамалап Жапонияның жеткізбейтінен де айтып қалады. Бірақ ол мемлекеттің жеткізбес ештеңесі жоқ еді. Оған М.Дулатұлының өмірі мен «Оян, Қазақ» кітабы куә.

Жалпы М.Дулатов Жапония тақырыбында туралап қалам тербеменген жазушы. Тек бір ғана өлеңінде Жапон жігітінің ерлігі турасында сөз қозғайды. Қазақ зиялылары ХХғасыр басында жаппай Жапония туралы сөз қозғап жатқанда, керісінше Жапондықтар осы кезеңде М.Дулатұлы туралы сөз қозғап жатыр еді. Оның мәнісі мынада.

1907 жылы Петербордан шығатын «Улфат» атты татар газетінің қосымшасы ретінде қазақша «Серке» газеті шыға бастаған. Негізінен ғылыми әдебиетте «Серке» газеті бір-ақ рет шықты десе, «Улфаттың» 87 саны шыққан көрінеді. Жалпы осы газеттің де түбіне жеткен Міржақып Дулатов болған. Оның «Біздің мақсат» атты мақаласы «Серкенің» екінші санында, яғни 1907 жылдың 6 маусымында басылып шығып, Антокольск баспаханасының алдынан халыққа тарағалы тұрған жерінен тәркіленген екен. «Улфат» газетімен бірге. Бұл М.Дулатовтың «Біздің мақсатымыз» атты мақаласы үшін болған жағдай. Осыдан 3 күн өткенде «Серке» мен «Улфат» қатар жабылып тынады. Кейіннен М.Дулатовтарға «Серке» газетін шығаруға көмектесіп жүрген татар баспагері Әбдірашид Ибрагимов Жапонияға қашып кеткен. Шығыстанушы ғалым Марат Әбсеметтің сөзіне сүйенер болсақ Әбдірашид Ибрагимов осы кетісінде өзімен бірге «Серке» газетінің екі нөмірін және М.Дулатовтың «Оян қазақ» кітабын ала кеткен. «Серке» газеті өз алдына, «Оян қазақ» кітабы жапондықтарға қатты ұнаса керек. Сол кезеңдерде Жапонияда «Оян жапон» деген кітап шығып, М.Дулатұлы туралы біршама зерттеу мақалалары жарық көрген. Бұл сөздің жаны болса керек. Бүгінде Алаш әдебиетін, М.Дулатов шығармашылығы туралы зерттеу жасап жүрген Уямо Томохико атты жапондық ғалым бар.

М.Дулатұлының Жапония тақырыбымен тағы бір түйісер тұсы «Жұмбақ» аңызы болып саналады. Қарапайым ертегі стилінде жазылған шығармаға патшалық Ресейдің құйыршықтары қатты шүйліккен. Автордың «Оян, қазақ» кітабының сот қудалауына түсуіне себеп болған да осы «Жұмбақ» өлеңі болса керек.

Аталған шығармаға Қазан қаласында тұратын В.Смирнов атты сыншы мынадай айтыптар тақты: «Жұмбақ» шығармасы ең алдымен өзінің атауымен-ақ астарына көп сыр бүккен шығарма. Бұл шығарма орыс мемлекетіндегі майда халықтардың езілгенін көрсетеді. Автор шығармада орыс бейнесін арыстан деп суреттеген де, қарапайым халықты арыстан жәбір көрушілер ретінде бейнелейді. Ал шығарманың мазмұны бойынша мұндай қатынас әділетсіз, қаталдың ретінде көрсетіледі. Сонымен қатар, сәтсіз аяқталған орыс жапон соғысы орыс үкіметінің басқа халықтарға көрсеткен қысымы үшін Құдайдан алған жазасы ретінде баяндалады. Осындай параллелге сүйене отырып,

арыстанның шақыруымен үш рет өткен жыртқыштар жиналысын Мем. Думаның үш реткі шақыртылуы деп түсіну қиын емес.

Егер осы сәйкестіктерді күмәнсіз мойындайтын болсақ, «Жұмбақты» шыққан кітабымен қоса айналымнан шығарып, авторға қарсы Қылмыстық заңдар жинағының 128-бабы бойынша қылмыстық тергеу жүргізу керек», – дейді. Бұл қылмыстық іс жүргізілген де.

Міне, Міржақып Дулатұлының Жапонияға қатысты осындай өмірінің тұстары бар. Бүгінде оқырман кітабын қолға ала бермейтін қаламгердің ХХ ғасыр басында Жапонияда, Түркияда аты аталғаны таңғалдырады.

М.Әбсемет бір сұхбатында: «Түріктің тұңғыш президенті Мұстафа Кемел Ататүрік Міржақып Дулатұлын өзіне ұстаз тұтқан. Ол 1917-1918 жылдары билікке келе салысымен профессор досы Тайыр шағатайға «Оян, Қазақ» кітабын түрік тіліне аударуға тапсырма береді. Осы кітапқа еліктеп «Оян, Түрік» деген де кітап шыққан. Ал Міржақыптың «Оян, Қазақ» кітабы ата түріктің үстелінің үстінде жатады екен. 1994 жылы Түркияға шақырту алып, Стамбул университетінде Міржақып туралы дәріс оқыдым. Лекция соңында бір түрік ақсақалы келіп, менің қолыма «Оян, Қазақ!» кітабының түрік тіліндегі аудармасын ұстатты. Ал кітап 1930 жылы шыққан екен. Қазіргі таңда бұл кітап Нұрсұлтан қаласындағы С.Сейфуллин атындағы мұражай үйде сақтаулы тұр», - дейді.

Расында таңғаларлық жайт. Бүгінде біз таңғалатын тұлғалар мен мемлекеттер осыдан бір ғасыр бұрын біздің қазақтың зиялысының сөзіне тамсанған.

Сонымен, жапон мен қазақ әдебиеті, көсем сөзі туралы сөзге қайта оралайық.

Бұл елдер арасындағы әдеби байланыстың тамыры арыда десек те, жазушыларының бір-бірімен аралауы М.Әуезовтің Жапония сапарынан кейін басталса керек-ті. М.Әуезов (1957), Ғ.Мүсірепов (1967) Жапонияға барып, екі ел жазушыларының арасындағы шығармашылық байланыстардың негізін қалаған.

М.Әуезовтің «Жапония» атты мақаласы 1918 жылы «Абай» журналында 4 нөмірінің 10-11 беттерінде, 5 нөмірінің 14-16 беттерінде жарияланған. Мақаланың кириллицалық нұсқасы «Мәдениет және өмір» журналының 1988 жылғы № 8 санында жарияланды. Филология ғылымдарының докторы, профессор Мекемтас Мырзахметов ұсынған бұл мақаланы. Б. Байғалиев, С.Жұртбаев мақаланың алғашқы және кейінгі мәтіндерін салыстыра қарастырған. Бұл мақала М.Әуезов шығармаларының елу томдық толық жинағының 1 томында жарық көрді.

1957 жылы Мұхтар Әуезов Жапонияға кетті. Қазақстанда, өзінің туған жерінде, қасиетті Шыңғыстауда, ядролық сынақтар туралы айтуға тыйым салынған. Қырық күн ішінде Әуезов «Күншығыс елінде» үлкен кездесулерге қатысып, барлық шешендік өнерін сала сөз сөйлеген. «Менің дауысым қарлығып тұр. Бірақ мен ертең сағат онда тұрып жиынға баруым керек» дейді күнделігінде. Ол кезде батыстың кеңеюіне қарсы тұрған күшті рухы бар жалғыз ел Жапония болатын! Мұхтар Әуезовті ғана емес, сонымен бірге көптеген қазақ зиялылары мұны көргісі келді. Көріп, танысып, білгісі келді. ХІХ ғасырда жапондар Мэйджи реформасын бастады. Әуезов қазақстандық оқырманға осы реформалар туралы жеткізген. Бұл сонау ХХ ғасыр басында жазылған мақаласында.

Жапондықтардың мінезі мен мінезінің ерекшеліктерін мойындаған Жапония азаматтарының бірі Мұхтар Әуезов «Жапония» мақаласында осы елдің рухани және әлеуметтік мәселелерін шешу жолдары туралы айтып берді. М.Әуезов Жапонияның бір ерекшелігін былай суреттейді: «Жапония Еуропаның не істеп жатқанына назар аудармады. Олардың әрқайсысы жинақталған білімге назар аударды, оны сынап көрді және тек өздеріне ыңғайлы және пайдалы нәрсені алды. Профессорлардың сөздері (): «Біз батыстың жақсы жақтарын қабылдауға дайын болуымыз керек, бірақ сонымен бірге біздің жақсылықтарымыз ұмытылмауы керек» [2, 85б].

Еуропа туралы сөз Жапонды таңғалдырады: «Батыс адамдарының бір ерекшелігі - жастық шағында адамдар ұқыпты, талапшыл болды, және олар өскен кезде олар аз

сұранысқа ие болды, аз көңіл бөлді және сәтсіздікке ұшырады. «Олар есейген сайын жапон жастары шығысқа деген қызығушылығын арттыра түсті».

М.Әуезовтің айтуынша, қазақтарда жапоннан үйренетін нәрсе бар: Жапония қаншалықты қиын күнде болса да, даму жолын таңдай алды. Жапония Еуропа елдерінің ізімен жүрмеді, тек өзіне қолайлы үлгіні тапты.

Ғылым мен білімнің тілін білетін адамдар Жапонияның ғылыми және мәдени деңгейін дамытуға үлкен күш жұмсады: «Сыртқы әлем басқалармен тату болсын, сыпайы болсын, өнер мен білім еркін дамысын».

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін патшалық автократияның әр халқы өзінің даму бағытын анықтауға тырысты. Бұл сұрақ, әрине, қазақ елі алдында көтерілді. Дамудың қай тәсілі? М.Әуезов осы сұрақтарға жауап іздеді. Ол Жапонияны мысал ретінде келтірді. 19 ғасырдың екінші жартысындағы ұлттық революциядан кейін ескі тәсілдер мен ескі тәртіптен бас тартқан жапондар мүлдем жаңа арнаға айналды. 19 ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Жапония Еуропа мен Америкада керемет жетістіктерге жетті. Ол өзінің саяси, экономикалық және рухани тәуелсіздігін сақтап қалды және ең дамыған елдердің бірі. Алаш азаматтары қазақ мемлекетінің одан әрі дамуына мүдделі. Бұл туралы пікірлер сол кездегі қазақ баспасөзінде үнемі жарияланып тұратын.

Алаш-Орда халқының арасында Жапониядан үлгі алатын адамдар болды. Атап айтқанда, біріншісі - Мұхтар Әуезов. Екіншісі - Смағұл Сәдуақасұлы. Смағұл Сәдуақасұлының 1922–27 жылдары жазған «Сәрсенбек» романында басты кейіпкерлердің біріне «Егер қазақтардың жеке автономиясы болса, біз Жапония сияқты болар едік» деген сөздер енгізілген. Сұлтанмахмұт Торайғыров Жапония туралы да біршама ой қозғаған.

Ол қазақстандықтардың жақын болашақта үлкен жетістіктерге жететініне сенім білдірді. Себебі: «Ол тағзым етудің жолын таба алмады - кіріктірілген жол бар. Жапония сияқты елдер біз үшін жақсы үлгі. Олардың өмірлерінде жаңа бетбұрыс болғанға дейін, қазақтардан басқа маңызды ештеңе болған жоқ, бірақ қазақтарда күн сайын шогуннан шогунға көшудің бақытсыздығы болған жоқ».

Торайғыровтың «Социализм» философиялық еңбегі және М.Әуезовтің «Жапония» мақаласы сол уақытта басылып шығарылып, баспаға шығарылды. Екі пікір де, қорытынды да осы екі мақалада сәйкес келеді. Қазақ халқының арманы - өркениетті елдерден үлгі алу. Жапонияның қоғамдық-саяси өміріндегі оқиғалар мен төңкерістер, император сарайындағы жаңалықтар, деректі материалдар қазақ газетінде де жарық көреді.

Қорытындылай келе, Алаш зиялылары жапондардың өзіндік ерекшелігіне өте қызығушылық танытады. Жапондықтар Батыстың жақсы қасиеттеріне еліктегісі келген болса керек, бірақ олар өздерінің алғашқы мінездеріне еліктегісі келді. XX ғасырда Қазақстан жапондықтармен салыстыра алмады. Екеуінің қоғамдық-саяси және әлеуметтік жағдайы басқаша болды. XX ғасырда империялық жүйе қазақ халқын бөлшектеп тастады. Сондықтан Алаш зиялылары «Оян, қазақ» деп айқайлады. Патша сол кездегі астанасы Санкт-Петербургтегі алғашқы демократиялық парламенттің трибунасынан қазақ империясынан теңдік сұрағандығы белгілі. Біз жапон әлемін өз өмірімізге аударма арқылы қол жеткіздік деп айта алмаймыз. Құдайберген Жұбанов пен Елдес Омаров сияқты жеке жазушылардың жапон тілінде сөйлегені туралы мәліметтер бар.

Библиографиялық тізім:

1. Qazaqstan tarihy порталы. <https://e-history.kz/kz/publications/view/3578>
2. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 36-том. Мақалалар, күнделік. 1956-1958. –408 б.
3. Жылқыбай Д. Азиядан ауған америкалықтар //«Ақ желкен» журналы. №2 сан, 2018ж.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ОЙМА ЖАЗУ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНІҢ ТАРАЛУ АЙМАҒЫ

*ҚТМ – 41 тобының 2-курс магистранты Мустахимова Б.Қ.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Ежелгі дүниеден бастап, уақыт ағысына ілесе отырып, бүгінгі күн мен алдағы болашаққа шолу жасайтын тілдердің жалпы тарихи-әлеуметтік жүйесі лингвист ғалымдарды бейжай қалдырған емес. Тілдер дүние жүзі халықтарында қалай қалыптасып қалай жойылады, олардың өмір сүру тарихы, таңбалық болмысы неліктен әрқилы деген мәселе көкірегі ояу азаматтарды бүгінгі күнге дейін ойландыратыны рас. Тіл мен тарих – бір-бірімен сабақтаса байланысқан егіз құбылыс, бұл құбылыс тілдерді қолданатын халықтың тіршілігімен тікелей байланысты.

Түркі халықтарының жазу таңбаларының өзгеру жүйесін, латын таңбасының әлеуметтік ерекшелігін, тілдік топтардың ассимиляцияға түсу жолдарын, латын таңбасының емле-ережелер қалыптастырудағы ғылыми дәйектемелерін зерттеуде Н.Ә. Назарбаев, М. Мырзахметұлы, Е.С. Малов, Ғ. Айдаров, С. Аманжолов, Қ. Өмірәлиев, Н.А. Баскаков, З.Б. Мухамедова, И.К. Крачковский, Н.В. Юшманов, Янсон Торе, Л.В. Щерба, К. Аханов, А.А. Леонтьев, Р.Л. Зиндер, Е. Тілешев, Ә. Жүнісбек, М. Балақаев, Т. Қордабаев т.б. ғалымдардың тұжырымдары мен пайымдаулары пайдаланылды.

Енисей ойма жазулары, Орхон ойма жазулары VII-VIII ғасырларда жазылған көне түркі руникалық ескерткіштер арқылы бізге жеткен. Оның дәлелі Білге қаған, Күлтегін, Түңйұқ, Күлі-чур, Моюн-чур т.б. ескерткіштер болып табылады. Бұл көне түркі жазба ескерткіштері Монғолияның Орхон, Селенге өзендерінің бойынан табылған көлемді әдеби мұралар, хан әулеттерінің жазбалары негізінде бізге жетіп отыр. Маңызы зор көне түркі жазба ескерткіштері бүгінгі күнге дейін маңызы зор көне түркі тайпаларының білім өрісі мен тіл мәдениетінің жоғары көрсеткіші болып табылады.

Бұл салада қазақ тіл білімінде ерекше еңбек еткен Ғ. Айдаров пен А.С. Аманжолов болатын. Түркі ғалымдарының ішінен Орхон ескерткіштерінің текстологиясын зерттеген С.Е. Маловтың еңбегін ерекше атап кетуге болады.

Маңызы зор бұл жазба ескерткіштер - көне түркі тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен білім өрісінің көрсеткіші. Орхон ескерткіштерінің оқылуында айқындалмаған, талас туғызатын тұстары да баршылық. Соның бірі - көне түркі руникалық әліпбиімен жазылған Білге қаған ескерткішінің текстологиясы. Бұл мұра Монғолиядағы Орхон өзені бойынан табылғаннан бері түрколог ғалымдардың бірнеше буыны зерттегенімен, әлі де ішкі сыры толық ашылмаған.

Шындығына келсек, әңгіме болып отырған оқиғалар, яғни қырғыздар мен түргештерге жасалған шабуылдар Қапаған қаған билік жүргізген шақта (691-716 жылдары) болған еді. Қапаған қағанды алсақ, ол Могилян (Білге қаған) мен Күлтегіннің әкесінің інісі, аталып отырған осы екі жорықтың шын басшысы еді. Міне осы тұрғыдан назар аударсақ, біздің кейбір зерттеуіміз айтып жүргендей, нақты тарихи оқиғадан гөрі, тарихи оқиғаның жосықтары мен сілемдерін ғана сақтап, әрбір басшыны суреттейтін көркем шығарма табиғатына тән образдық суретшілікке бір табан жақын келеді. Оны дәлелдерлік бір ғана бұл емес, толып жатқан мысалдар келтіруге болады.

Ағалы-інілі Білге қаған мен Күлтегінге VIII ғасырда қойылған ескерткіштер жөнінде қытай жылнамалары мен араб-парсы шығармаларында деректер болғанымен, олар көп уақыт бойы ғылым әлеміне, жалпы көпшілікке беймәлім болып келеді. Ескерткіштер мен ондағы жазбаша деректерді паш ету Н.М. Ядринцев, В. Томсен, В.В. Радловтардың есімдерімен тығыз байланысты. Орта Азияны мекендеген ертедегі

халықтар мен елдер жөнінде, сондай-ақ түркі тайпаларының жазба дәстүрі, тілдік құрылысы, әдеби және тарихи таным-түсінігі жөнінде Орхон жазбаларының, оның ішінде айырықша көлемді, сексен жолдық нұсқа - текстен тұратын Білге қаған ескерткішінің берер мағлұматы көп.

Ал «Білге қаған» атауы жөнінде айтсақ, бұл кісі атынан гөрі, лауазымдық мағынаға жақын келеді. Өйткені Могилян (Білге қаған) мен Күлтегіннің әкесі Құтлұғ қағандық таққа отырғаннан кейін Елтеріш қаған аталды. Қағандық таққа отырғаннан кейін әдетте ол адамның атын атамай, оны лауазымымен атау шамасы дәстүрлі болғанға ұқсайды. Сондықтан ескерткіштегі Могиляның өзі де, әкесі де «Білге қаған» аталады. Білге қаған деген лауазым ол кезде «билік жүргізуші көреген, білгір ұлы хан» деген ұғымды берген. Сонымен, 716 жылы таққа отырған соң Могилян «Білге қаған» деген атқа ие болған. Ескерткіштің тағы бір құнды жері - топонимдерді (жер-су аттары) молынан келтіруінде. Мысалы, хандықтың VI ғасырдағы құрылған кезінен бастап, әр түрлі тайпаны бағындыру, тізе бүктіру мақсатымен жасаған жорықтарды сипаттағанда шығыста Қадырқан (Үлкен Хинган) таулары, батыста Темір Қапығ (Гиссар жотасындағы Бузгала өткелі) және Кеңгү Тарбан сияқты жер аттары бар. Түркі қағанның қалың қолы чік халқына жорық жасағанда Кем (Енисей) өзенін кешіп өтеді. Қырғыз халқын шапқанда Кегмен (Саян) тауларын көктей өтіп, Суңға тауында шайқасып, қағанын өлтіріп, елін алады. Түргештерге қарсы жорықта Алтун (Алтай) тауларынан асып, Ертіш (Ертіс) өзенінен кешіп, Болчуда шайқасып, ханын өлтіріп, елін басып алғаны жазылған. Өкінішке орай, тексте кездесетін көптеген жер-су аттары ғана емес, тіпті жеке сөздердің қолданудағы өзгешеліктері толық зерттеліп анықталып бітпей отыр. Мәселен, тексте Білге қаған қырғыз халқын да, түргеш халқында да «уда басдым» деп атайды. Зерттеушілер бұл тіркесті «ұйқыда бастым» деп түсіндіреді, мұндағы уда сөзінің түбірі –«у» - «ұйқы» деп шамалайды. Бұған илансақ, халық тұтастай, бір емес екі халық бірдей шырты ұйқыда жата берген екен де, түркілердің қолы бас салып жаулап ала берген. Қайсыбір тарихшылар мезегендей түркі қолының тактикалық рәсімін осы текстен шығарып жүр. Ал біздің ойымызша, «уда» сөзі «уд» - «ілесу, қуу, қуалау» етістігінің көсемше түрі, демек, «уда» басдым» деген тіркес - ұйқыда жатқанда бас салған емес, ізіне ілесе қуып, соңынан қуа жүріп басып алдым деген мағынаға жақын келеді.

Ескерткіште баяндалған текстің мән-мағынасына көңіл қойсақ, өлең түріндегі поэзиялық еңбек деген пікірге қосылмағанымызбен, И.В. Стеблеваның зерттеуін қолдап, әдеби көркем шығарма ретінде қарау жөніндегі ойларды мақұлдауды құптаймыз. Өйткені текстегі теңдеу, эпитет, гипербола, көркем бейнелеу мен мақал-мәтелдердің өзі-ақ көркем шығарма екендігін дәлелдей түседі. Екінші жағынан, шындықты тарихи деректер түрінде баяндаудан гөрі, белгілі бір оқиға сұрмелерін сақтағанымен, оны асқақтатып, әсерлеп суреттеген тарихи-көркем шығармаға бейімдей жазған. Тек Білге қаған ескерткішіндегі ғана емес, осы тектес басқа да ескерткіштерге тән мазмұн шешендік үлгіде айтылған көркем сөзбен жазылған оқиғаның басты қаһарманы эпос кейіпкерілері деңгейіндегі хан мен ханзадалар әулетін, оларға мирас болған билік пен жеңімпаздық рухты мадақтауға арналады. Сондықтан олар жауын тас-талқан етіп жеңіп, басын идіріп, тізесін бүктіріп құрту, жою деген стандартты шешімдегі фольклорлық шығармаға тән сюжетке келеді. Мұндай шешімдер мен гиперболалық суреттеулердің бәрін тарих деп шалағайлықпен түсінуге бой ұрып кетпей, оған сын көзбен қарап, әдеби бейнеде берілген оқиға желісіндегі шындықтың дәнін қауызынан аршып, тарихи мәліметтермен салыстыра отырып ақиқат мәніне терең бойлауға тиістіміз. Көне әдеби жазба мұраны жан-жақты зерттеп, оның тілдік, әдеби, тарихи мәнін терең ашып, ғылыми пайымдаулар жасау үшін Білге қаған ескерткішінің, жалпы Орхон ескерткіштерінің текстологиясын толық анықтау керек.

Түп нұсқамен мұқият салыстырып көне түркі руникалық ескерткіштерінің бұрынғы басылымдарында кеткен текстегі кемшіліктерін түзетіп, ғылыми талаптарға сай жаңа басылымын шығару қажет.

«Күл тегін» және т.б. ескерткіштер табылып, олар сөйлеп беріп еді, түркі халықтарының сонау VI-VIII ғасыры табылды. «Күл тегіннің» табылуы арқылы «Ертедегі Түркі әдеби ескерткіштері», «Ертедегі Түркі әдебиеті», «Ертедегі Түркі әдеби тілі», «Ертедегі Түркі тілі» деген ұғымдар туды. Сайып келгенде, түркі халықтарының VI-VIII ғасырының табылуы, осы ғасырларға тән жазба әдебиеттің табылуы - түркі халықтары үшін «Ертедегі Греция дәуірі» іспетті мәнге ие болды.

Ал VIII ғасыр түркілері осы дүниелерді өздері жасады. Ал егер тереңірек көз жіберетін болсақ, бұл жазба әдебиеттің тасасында алфавит жасау сияқты аса зор мәдени, тарихи құбылыс жатыр. Ертедегі Түркі қағанаты алфавитті, жазуды ойлап табу арқылы мәдениеттің өте елеулі, айрықша түрі жазу мәдениетінің таралу ареалын Орта Азиядан Орхон өзені бойына дейін жеткізді, сөйтіп бұл екі аралықты жазудың мәдени ошағына айналдырды.

Орхон-Енисей ескерткіштерінің жанры туралы ертеректе жалпылай айтылып келді. Ал соңғы кезде бұл дәуір жазбалары тұтас күйінде «поэзиялық туынды» деп танылды: И.В. Стеблеваның «Поэзия тюрков VI-VIII веков» [2] деген еңбегі шықты; қазақ филологиясында да осы пікірді жақтау тенденциясы бой көрсетті.

Сөз жоқ орхон-енисей жазбалары - бұл күнде тарихы белгілі ең көне сөз үлгілері. Бірақ бұл ескерткіштер VI-VIII ғасырдағы түркі халқының фольклорлық әдебиетінің нақтырақ айтқанда, ауызша поэзиясының сипаты қандай болды деген сұраққа бірден жауап бере алмайды. Өйткені бұл жазулар -өлең өлшемінде туған поэзиялық туындылар емес.

Халықтардың тарихы қай жерден басталса, олар жайлы ой барысы да сол жерден басталады дегендей, ежелгі түркі тайпаларының ауызша поэзиясының тарихы да сол халықтың поэтикалық сөз үлгісінің тарихы сияқты белгілі дәуірден басталады. Бірақ түркі тайпалары поэзиясының тууының қайнар көзі сол тарихы белгілі сөз үлгілері емес. Бұл тарихы белгілі сөз үлгілері тарихы белгілі әдебиеттің ғана басы болып табылады. Сондықтан да V-VIII ғасырға тән сөз үлгілері – түркі тектес халықтардың сөз мәдениетінің шартты түрде ғана «басы» болып есептелмек. Ал VI-VIII ғасырдан ары, айталық, I ғасырға тән тұтас сөз үлгілері (жазба ескерткіш) табыла қалған кезде, бұл VIII ғасырдағы сөз үлгілері түркі тектес халықтардың сөз мәдениетінің басы болудан қалып қояды. Ол кезде түркі халықтарының сөз мәдениеті жайлы ой барысы қазіргідей VI-VIII ғасырдан басталмай, I ғасырдан басталатын болады.

Қазіргі түркі тілдері өзінің фонетикалық, грамматикалық құрылымы жағынан бұдан 1300-1500 жыл бұрынғы руна жазу тіліне қаншалық жақын болса, мұның өзі, V-VIII ғасырдағы тіл аздаған ғана өзгерісімен сол өзіне дейінгі тағы да сондай бірер дәуірді қамтыды деген сөз.

Түркі тайпаларында айтыс, қайым айтыс өте көне дәуірден бар [3,32]. Егер өлең тілі халық тілінің әлі жетілмеген кезінің өзінде-ақ жасала бастауы мүмкіндігін ескерсек, сөз дүкенін керек ететін айтыс халық поэзиясы жасалып, қалыптасқан дәуірден көп кейін, жеке ақындардың шыға бастауымен орайлас жатады. Жеке ақындық өнер - халық поэзиясының даму негізінде барып туатын тарихи құбылыс.

Осы жеке ақындық өнердің тууымен байланысты ғана тұрмыс-салт жырларынан бөлек, тарихи-элеуметтік тақырыптағы өлеңдер туа бастайды. «Дивану луғат-ит түрктегі» X-XI ғасырға дейін туған «Алып Ер Тоңа», «Мыңлақ елін алғанбыз», «Мен жеңбесем кім жеңер» сипаттас азаматтық жырлар, өзге де өсиет өлеңдер - осындай жеке ақындық өнердің жемісі.

Міне, VIII ғасырда, осыған қарайлас кезеңде түркі халқында тұрмыс-салт жырлары, айтыс дәстүрі, жоқтау өлең айту салты, жеке ақындар, олар шығарған ерлік-азаматтық, өсиет өлеңдер болуын мойындамау ғана «Күл тегін», «Тоңукук» т.б. сипаттас ескерткіштерді «поэзия» деп тануға әкеледі.

Рас, «Күл тегін», «Тоңукук» ескерткіштерінде поэзияға тән, соған жақын үзіктер бар. Бірақ ол тұтас ескерткіштер тіліне, жанрына тән, бір бүтіннің жасалуына тән

ерекшелік емес, ол - ескерткішті тасқа түсірген автордың ауызша поэзияға тән тәсілдерді арагідік пайдалануы, кіргізуі ғана.

«Күл тегін», «Тонуқук» - поэзия да, творчестволық - өлең-жыр да емес. Олар, жұрт айтқандай, «поэма» да емес, түркі қағандары мен батырларының ерлік жорықтарын баяндайтын көркем тарихи шығарма, баяндау үлгісіндегі тарихи әңгіме. Оның стильдік ерекшелігі бірінші жақтан баяндалуы («мен»). «Күл тегін» айтып отырып жаздырылған («барқ итгүчі, бедіз йаратығма, бітіг таш итгүчі табғач қаған чыканы Чаң Сүнүн келті...») - «Тонуқук» та айтып отырып жаздырылған «Түрк Білге қаған іліңе бітітдім (жаз-дыр-дым) бен Білге Тонуқук. Сондықтан да бұлар ауызекі сөйлеу тілінің баяндап айту нормасына жақын.

Теңрі тег Теңріде болмыш түрк білге қаған бу өдке олуртым (2) Сабымын түкеті есідгіл: (2а) улайу інійгүнім, оғланым, бірікі оғушым, будунум, бірііе шад-апыт, беглер, йырыя тарқат буйурук беглер, отуз татар, тоғуз оғуз беклері, будуны, бу сабымын едгүті есід, қатығды тында [Тәңрідей Теңріде болған түрк Білге қаған - бұл заманда билеуге отырдым. Сөзімді түгелдей есіткіл: жалғасқан інішегім, оғланым, жаныма біріккен руым, халқым, оң жақ шад-апыт бектер, сол жақ тарқат бұйрық бектер, отуз татар, тоғуз оғуз бектері, будуны, бу сабымды жақсылап есіт, мықтап тынла! («Күл тегін»).

Адамдар дүние кеңістігін симметрия заңы тұрғысынан қабылдайды. Олар өзін дүние кеңістігінің дәл ортасында тұрмыз деп есептейді де, кеңістікті екіге бөледі.

«Тіршілік мүмкіндігі мол кеңістік бетті - оң жақ, тіршілік мүмкіндігіне қолайсыз жақ бетті - сол жақ деп атады. Мұны ежелгі түркілер «төрт булуң» (дүниенің төрт бұрышы) деді. Бұл төрт бұрыш: - *ілгеру* (күн тоқсық) - *қурыя* (күн батсық); *берііе* (күн ортусы - оңтүстік) - *йырайа* (түн ортусы - солтүстік) түрінде аталды» [4,32].

Міне ертедегі түркі халықтары өздерін тепе-тең төрт жағы бар аспан кеңістігінің ортасында тұрмыз деп есептеп қана қойған жоқ, олар өздерінің де төрт жағы бар деп әрі өздері тұрған мекеннің де төрт жағы бар, яғни, төрт географиялық-территориялық (мекендік) кеңістік бар деп ұғынды. Өздерінің іс-әрекеті (соғыс істері) төрт бағытта жүргізілді. Ал осы әрекетті баяндаған (шежіреге түсірген) кезде, әрекеттің бағытында да тепе-теңдік бар болып шықты. Бірақ әрекет, іс-қимыл біреу, бір сипатты болғандықтан бұл төрт жақта (кеңістік атауы да), төрт бағыт барысы да (қимылдың барыс бағытын білдіретін төрт атауыш сөз де) бір қимылға (қимыл сипатын білдіретін бір сөзге) тіреліп отырды.

Сөйтіп тепе-тең бағытта жасалған ұқсас әрекеттер тілге де тепе-тең бағыттың тепе-тең формадағы атауын (сөз-форманы) әкелді. Ал осы тепе-тең бағыттың бәрінде жасалған әрекет бір сипаттас болды да, бұл тепе-тең формадағы атау сөздерінің бәрі келіп әлгі бір сипатты әрекеттің атауына бағынып отырды. Немесе әрбір тепе-тең (не қарама-қарсы) бағытта жасалған әрекеттер тілде жеке-жеке баяндалды. Мұндай формаластық зат я объект атауларында ғана емес, қимыл атауларында да көрініс берді.

Айталық, ежелгі түркі жазуларында өз іс-әрекетін баяндаған түркі қағандары өздерінің соғыс қимылдарын геодезия тілі көмегімен білдірсе, олары мына суреттегідей болмақ.

Ал осыны тілдік, грамматикалық формаға түсірсе, мынадай болып шығады:

Мұнда да солай: *ілгеру* (ілгері, күн шығысқа), *біргеру* (оңға, оңтүстікке), *қурығару* (артқа, күн батысқа), *йырғару* (солға, солтүстікке). Бұлар – Түркі қағанатының территориялық-географиялық төрт бағыты, ал күн тоғсық, күн ортусы, күн батсық, түн ортусы - астрономиялық төрт бағыты. Ал осы сөздердегі ұқсас грамматикалық формалар поэзияға тән ұйқас заңымен жасалып отырған жоқ. Бағытты білдіретін бір тектес, бір сипаттас (йырыя - қурыя) сөздер бір тәсілмен бұл текке тәуелсіз жасалған: *іл-геру*, *бір-геру*, *қуры-ғару*, *йыр-ғару*, *тоғ-сықыңа*, *бат-сықыңа*, *орту-сыңару*.

Түркі тілдерінің жазулары да айтылған кезеңдерді басынан кешірген. Оны эпиграфиялық экспедицияның жинаған материалынан көруге болады. 1957 жылдың өзінде Қазақ ССР Ғылым академиясының археологиялық экспедициясы Алматы

қаласының солтүстік-батысындағы Таңбалы сайынан тұңғыш рет мыңға тарта көне суреттер мен таңбаларды тапқан. 1962 жылы Тіл білімі институты Таңбалы сайына арнаулы эпиграфиялық экспедиция жібереді.

Экспедиция бұл өңірден бұрынғыдан басқа толып жатқан сурет, таңба, көне жазу нұсқаларына кездеседі.

Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институты қазақ тілінің тарихын зерттеуге қатысы бар ескерткіштерді алты салаға бөліп қарайды: 1) Рулар таңбасы, 2) Тасқа ойылып салынған суреттер, 3) Пиктографиялық жазу элементтері, 4) Көне түркі халықтарының жазу нұсқалары, 5) Көне ұйғыр жазуының үлгісі, 6) Көне тибет жазуының элементтері.

Демек, қазақ жерінде жазудың жетілген түрі шыққанға дейінгі қолданылған пиктографиялық жазу элементтері жартастарда, үңгір қабырғаларында бұғы, төрт түлік мал, толып жатқан тағы аңдар, әлеуметтік тіршілікті танытатын суреттер, түркі жазуларының нұсқалары арқылы із қалдырған.

Қазақ графикасының тарихы ескі түркі жазуларынан басталады. Осы кезге дейін Монғолия, Сібір және Жетісу жерінде екі жүзге жуық ескі түркі жазулары сақталғаны белгілі. Ал Хақас пен Алтайдан алтын, күміс ыдыстарда жазылған таңбалар, Шығыс Түркістаннан рун алфавитімен жазылған көне жазулар, Шаман, Манихей, Будда және әр түрлі заңға байланысты бірсыпыра материалдар табылған. Бұларды VIII-X ғасырларға тиісті жазба ескерткіштер болуы керек деп шамалайды. Ал, археологтар Жетісу жерінен табылған жазба ескерткіштерді түркі тайпаларының тарихында бірінші алфавит арқылы жазылған жазу деп есептейді. И.А. Батманов бұл жазуды Енисейден табылған ескерткіштің жалғасы деп қарайды. 1893 жылдың декабрь айында дат ғалымы В.Томсон Орхон-Енисей жазуын оқып, рун жазуының сырын ашады. В.Томсонның пікірінше, Орхон-Енисей ескерткіштері VI-VII ғасырларда пайда болған. С.Е. Малов V-X ғасырларға тиісті деп қарайды.

Жалпы алғанда, Орхон-Енисей жазулары түркі халықтар тілінің тарихын салыстыра зерттеуге бай материал береді.

Дүние жүзі халықтарының жазу-сызуына назар аударсақ, әр алуан қилы заманды басынан өткергенін байқаймыз. Жазу таңбаларының кейбірінің өмірі қамшының сабындай қысқа болса, енді біреулерінікі мәңгілікке ұласып, үнемі даму үстінде, саяси-әлеуметтік күрес жолында дамып отыратынын байқаймыз.

Бұл мақалада біздің арнайы түрде сөз етіп, назар аударғалы отырған өзекті тақыбырымыз – түркі халықтары мен бір тамырдан тарап отырған түркі тілдес туысқан халықтардың, оның ішінде оғыз, қарлұқ, қыпшақ топтарының ғасырлар бойы қолданып, жетілдіріп келген Орхон-Енисей ойма жазуларының пайда болу, үдере даму, өзгеру жолдарын көрсету. Қалыптасқан ұлттық жазу таңбаларын отаршылдардың жергілікті халықтың өз ырқынан тыс зорлықпен өзгерту, бөтен, тегі жат жазуға алмастыру себептерінің астарлы сырын сөз ету болды.

Бүгінде бүкіл әлем халқына танымал болған қазіргі түркі тілдерінің түп атасы болып табылатын, түркі тілдері халықтарының түп атасы болып табылатын ғұн, сақ, үйсін қаңлылардың б.з.д. ғасырлардан бастап, V-VIII ғасырлар арасында мемлекеттік тұрғыдан қолданысқа түскен жазу таңбалары, бір сөзбен айтқанда (ойма жазу) деп аталатынын бізге дейінгі зерттеулер негізінде қарастырдық.

Ғұн тайпаларының ойма жазу әріп таңбаларын ойлап табумен ғана шектелмей, күнделікті тұрмыста пайдаланғанын, мемлекеттік деңгейге дейін көтере отырып, қоғамдық қарым-қатынаста қолданғанын ойма жазу ескерткіштері арқылы мағлұмат алатынымызды дәлелді материалдармен жеткіздік.

Библиографиялық тізім:

1. Орхон ескерткіштерінің тексті. – Алматы: Зерде, 1990. – 240 б.
2. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. – М.: Наука, 1965. – 275 с.

3. Гегель. Сочинения. Т. XIV. – М.: Наука, 1958. – 200 с.
4. Өмірәлиев К. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы: Мектеп, 1985. – 127 б.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Наука, 1951. – 302 с.

ӘӨЖ:821.512.3: 34

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІКТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ, ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

*Шерметова Д.И. – ҚТМ-41 тобының 2 курс студенті
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазақтың даңқты перзенті, Кеңес Одағының Батыры, қаһарман жазушы Бауыржан Момышұлының рухымен бірнеше ұрпақ тәрбиеленді, бұл үрдіс халқымызда одан әрі жалғасуда. Соның бір айғағы тәлімі мен тағылымы мол, ата жолын ардақтаған «Қаһарман Бауыржан Момышұлы» атты фотоальбом және қаһарман қаламгердің 30 томдық шығармалар жинағы «Өнер» баспасынан жарық көрді.

Бауыржан Момышұлы XX ғасырдағы қазақ халқының тұғырлы тұлғасы, қасиетті перзенті. Ол – қазақтың ерлік дәстүрін биік сатыға көтерген, ғибратты ғұмыр кешкен, жаратылысы бөлек, біртуар батыр. Халқын қадірлеген азаматтың абыройы қашан да биік болады. Кешегі кеңес заманы билік құрып тұрған тұста жұртына арқа сүйегендер бүгін ұлтының ұлысына айналып жатыр.

Бауыржан Момышұлы қатысқан екінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихына әлемнің 70-тен астам елі қатысқан ең алапат соғыс болып енді. Ол батылдық пен батырлықтың ғана емес, әскери өнер, соғыс тактикасы, ақыл-ой мен білім-біліктің арпалысқан, бес құрлық пен төрт мұхитта адамзат жан алысып, жан беріскен, жер жаһанды қамтыған ғаламат соғыс болды. Екінші дүниежүзілік соғыс тарих сахнасына жаңа тұрпаттағы қолбасшыларды шығарды. Қаһарлы 1941-жылдың қысында Кеңес Одағының астанасы — Мәскеу қаласына жау танкілері қол созым жер қалған сәтте бүкіл дүние жүзінің назары әйгілі шаһарға ауды. Міне, осы кезде қазақтың құрыштай берік ұланы қайтпас қайсарлық пен қаһармандықтың үлгісін көрсетті. Сол кездің өзінде-ақ оның есімі құрлықтың алтыдан бірін қамтыған алып империяның шекарасынан асып, дүние жүзін шарлап кетті. Орыстың қабырғалы қаламгері А.Бектің «Волоколам тас жолы», А.Кривицкийдің «Москва түбіндегі тосқауылынан» бастап даңқты қолбасшы-генералдар К.Галицкий, И.Чистяков-тардың өзі қаһарман қазақтың ерлігі туралы тамсана, таңғала жазған екен. Бұл шығармалар, әсіресе А.Бектің романы әлемнің алуан тілдеріне аударылып, мұхиттың арғы-бергі жағына Б.Момышұлының құрыштай берік құдіретті тұлғасы аңыз болып жайылды. Ол тіпті Куба көсемі Ф.Кастроның сүйікті кейіпкеріне айналған. Жаһандық соғысқа қатысқан жауынгерлер мен қолбасшылар еңбегі Кеңес Одағы тарапынан кем бағаланған жоқ. Олардың алды бір, екі, үш, тіпті төрт мәрте Кеңес Одағының Батыры атағын алған екен. Оны біз кейінгі ұрпақ қазір оқып-танып біліп отырмыз. Өкінішке орай, бұл қатарда Бауыржан Момышұлы болмаған екен. Жалғыз Бауыржан батыр емес, Рейхстагқа бірінші болып жеңіс туын желбіреткен Рақымжан Қошқарбаев пен жаужүрек партизан Қасым Қайсеновтің ерлігі де еленбеген екен. Бауыржан батыр жайлы 2010 жылы жарық көрген «Аты аңызға айналған» атты кітапта жазушы Құлтөлеу Мұқаш «Шындықтың кермек дәмі» атты мақаласында мынадай дерек келтіреді: «Алдыңғы жылы Ресей Қорғаныс министрлігінің Әскери тарих институты Рейхстагқа бірінші болып ту тіккен Рақымжан Қошқарбаев екенін ресми мақұлдады. Бұл осы ел Қарулы күштерінің сол кездегі Бас

қолбасшысы Владимир Путиннің тікелей ықпалы арқылы бекіген тарихи әділет еді. (Оқиғаны растайтын құжат қазір ҚР Орталық мемлекеттік мұражайында сақтаулы тұр)» [2.333].

Бауыржан Момышұлы соғыс уақытында «Серігім», «Жазушыға», «Қалыбек аға», «Біреулерге», «Омарбекке», «Жардың мұңы», «Г-ға», «Ана тілін ардақта», «Досыма», «Толғау» атты өлеңдер жазған. 1945 жылдың 16 қаңтарында Алматыға келген Бауыржанды М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, т.б. ғалымдар соғыс туралы әңгіме-лекция өткізуге шақыртып, кездесу ұйымдастырып, кейін осы дәрістің стенограммасы «Соғыс психология» деген атпен кітап болып басылды. Соғыс кезеңінде дивизия басқарған екі-ақ қазақ болған (Біріншісі – Бауыржан Момышұлы, екіншісі – Әбілқайыр Баймолдин). Алғашында тек орыс тілінде жарық көрген «Соғыс психология» еңбегі 2010 жылы Бауыржан Момышұлының 100 жылдығына орай қазақ тілінде де жарық көрді. Соғыстан кейінгі жылдары 1946-1948 жылдары Ворошилов атындағы әскери академияның тыңдаушысы болады. 1948-1950 жылдары 49-атқыштар бригадасы командирінің орынбасары қызметін атқарады. 1952 жылы Кеңес Армиясы Бас Штабының жанындағы Жоғары әскери академияны тәмамдайды. 1953 жылы академик Ван-Чон-Худың басқаруымен келген Қытай делегациясымен кездеседі. 1950-1955 жылдары Б.Момышұлы полковник шенімен Кеңес Армиясы әскери академиясында сабақ береді. Кеңес одағының генералдары алдында дәріс оқыған асқан стратег, психолог, шешен, тапқыр полковниктің кәсібилігін бірден мойын-дайды. 1956 жылы полковник атағымен отставкаға шыққан соң, елге оралады. Елде біраз уақыт жұмыс табылмайды. Өмірбек Жолдасбеков Қазақ Ұлттық Университетінің әскери кафедрасына жұмысқа алмақ болады. Алайда, оған да қарсылық болған көрінеді. Батыр енді толықтай шығармашылықпен айналысады. Ол қазақ және орыс тілдерінде бірдей жазып, өз өміріндегі көрген білгендерін шығармаларына арқау етеді. Оның қаламынан туған, өмір шындығының негізінде тамаша романы мен әңгіме, повестері қалың оқушының іздеп оқитын шығармаларына айналады. Олар бірнеше қайтара басылып шығарылды.

Бауыржан Момышұлы – әскери педагогика мен әскери психологияны байытушы баға жетпес мұра қалдырған дара тұлға. Оның атақ, даңқы, батырлығы А.Бектің «Волоколамск тас жолы» атты кітабында суреттелді. Кітап неміс, чех, еврей, ағылшын, француз, т.б. шет ел тілдеріне аударылды. Соғыстан кейін Бауыржан Момышұлы Кеңес Армиясы Бас штабының Жоғары әскери академиясын бітіреді. Әскери-педагогикалық жұмыспен айналасып, Кеңес Армиясы әскери академиясында сабақ береді. 1956 жылы полковник атағымен отставкаға шыққан Бауыржан біржола шығармашылық жұмыспен айналысады. Ол қазақ және орыс тілдерінде бірдей жазып, өз өмірінде көрген-білгендерін арқау етеді. Оның қаламынан туған, өмір шындығын арқау еткен тамаша романы мен әңгіме, повестері қалың оқушының іздеп оқитын шығармаларына айналады. Олар бірнеше қайтара басылып шығады. «Офицердің күнделігі» (1952), «Бір түннің тарихы» (1954, орыс тілінде), «Біздің семья» (1956, орыс тілінде) атты алғашқы кітаптары сол тұста жарық көрді. 1956 жылы полковник атағымен отставкаға шыққан Бауыржан Момышұлы біржола шығармашылық жұмыспен айналысады. Ол қазақ және орыс тілдерінде бірдей жазып, өз өмірінде көрген-білгендерін арқау етеді. Оның қаламынан туған, өмір шындығын арқау еткен тамаша романы мен әңгіме, повестері қалың оқушының іздеп оқитын шығармаларына айналады. Олар бірнеше қайтара басылып шығады. Момышұлы еңбектерін орыс-қазақ тілдерінде бірдей жазды. Негізінен әскери өмірбаяндық жайттарды арқау етіп, патриотизмді, адалдықты, ерлікті ту еткен шығармалар береді. Солардың бірі «Москва үшін айқас» (1959, орыс тілінде – 1958) – халқымыздың қаһарман-дығын, бірлігі мен туысқандығын, совет жауынгерлерінің сом тұлғасын бейне-леген. Отан үшін ұлы шайқастың шежіресі іспеттес күрделі шығарма. Бауыржан Момышұлы әдебиетке ерекшелікпен келген екен. Бүгінгі көпшілік зерттеуші ғалымдар Бауыржан Момышұлының жазушылық қызметін 1950-1960 жылдардың аясында қарастырып келеді. Дегенмен бұл пікірдің жаңсақ екенін қазақтың көрнекті ғалымы М.Мырзахметов жоққа

шығарып отыр. М.Мырзахметов Б.Момышұлы жайлы кітабының алғашқы бөлімі «Әңгіме, хат, өлең. Мақал-мәтелдер» деп аталып, батырдың жастық шақта және қанды қырғын ішінде жүріп жазған өлең-толғаулары қамтылған. Осы туындыларға аз-кем тоқтала кетсек. Батырдың бойындағы шыншылдық пен әділдік, пікірдегі батылдық осы алғашқы өлеңдерінен-ақ байқалады. 1930-жылғы асыра сілтеу мен ашаршылықтың себепкері ұрда-жық надан белсенділердің сотқарлық қылығын:

Қалды ма айыр тұяқ елде маған,
Жалғыз сиыр қалмады ет «планнан».
Ел етсіз, бала сүтсіз қалып кетті,
Барып ең уәкіл боп сен ауданнан, -

қазақ жұртын қайғылы қасіретке ұрындырған қара бұлттың қоюланып келе жатқан халін дөп басып, дәл суреттеген [6.158]. Осы арқылы бұл зорлыққа өзінің іштей қарсылық рухын лирикалық кейіпкер ретінде жеткізе білген. Батырға туған жерінің әсем табиғаты да әсер еткен. Батыр «Туған жер» атты өлеңінде:

Туған жерім Мыңбұлақ, арналы ақсай,
Ішсем суы татиды шекер-балдай.
Қызғалдақ, қалың егіс, көк жоңышқа,
Сенен артық жер, шіркін, өтер қандай?
Көкорай шалғын, кең өлкем, жерің дәнді,
Жазың салқын, жайлауың малға жайлы.
Сағынып алыс жерден келгенімде,
Көзім тойып көркіңе, мейірім қанды, -

деп ақын туған жерін сағынышпен, мақтанышпен жырға қосады [3.158]. Жалпы батыр 1930 жылдардан бастап үнемі әскери жорықтарда болған кезеңінде қалта кітапшасына көрген-білгендерін тізіп жазып, осы күнге дейін мұра етіп қалдырыпты. Бауыржан Момышұлы өзінің «екінші өмірім» деп атаған жазушылық өнерге қалай араласқаны туралы Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогында былай дейді: «... Москвадан Алматыға келіп, екінші өмірімді бастағанда мен қазақ әдебиетінің Мұхтар, Сәбит, Ғабит сияқты генералдары бола алмайтынымды білдім. Енді мен баяғыдай банк қызметкері де бола алмаймын. Партия, совет қызметкері болу қолымнан келмейді. Мен сол кезде жалпақ жайлауда жағалай отырған ауылдарға ат оздырып, тон тоздырып, шеттен көшіп келген кірме сияқты едім. Қай ауыл қоңсыға жайлы болар екен, қай үйдің іргесіне арбамның дертесін тіресем деп ойладым. Келгенді кет демейтін кең қолтық жазушылар ауылы жаққа көп қарадым. Көкорай шалғынның төріне қонған ол ауылдың ордалары көзіме жылы ұшырай берді... Сөйтіп, мен қазақ әдебиетінде ең алғаш әскери тақырыпты бастадым. Менің бұрын азын-аулақ соғыс тақырыбына қалам тартқан жазушылардан өзгешелігім өзімнің соғысқа қатысып келгенім еді. Менің екінші өмірімнің бақыты әшейін жазушы емес, әскери жазушы болғаным». Иә, Бауыржан Момышұлы — генерал И.В.Панфилов туралы «Біздің генерал» өмірбаяндық повесінің, «Ұшқан ұя» атты повестер мен әңгімелер жинағы кітабының авторы. «Ұшқан ұя» туындысы үшін 1976 жылы Қазақ КСР-нің Мемлекеттік сыйлығына ие болады. «Артымызда Мәскеу» шығармасы А.Бектің «Волоколамск тас жолы» шығармасының жалғасы болып табылады. Б.Момышұлының шығармалары көптеген ТМД халықтары және бірнеше шетел халықтарының тілдерінде басылып шықты. Қызыл Ту, Еңбек Қызыл Ту, Халықтар достығы, 1-дәрежелі Отан соғысы, 2 рет Қызыл Жұлдыз, «Құрмет Белгісі» ордендерімен, медальдармен наградталған. Б.Момышұлы Қазақ КСР Жазушылар одағының мүшесі болды. Кеңестер Одағының батыры атағы халықтың өзі «батырым» деп танып, ардақтаған қаһарман ұлына соғыс біткеннен кейін жарты ғасырдай уақыт өткенде барып берілген болатын. Неміс халқының ойшылы К.Маркс былай деген екен: «Батырлардың өлуі күннің батуымен тең». Ерте ме кеш пе шындықтың салтанат құрары анық. 1989 жылдың маусымында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің тізгінін Нұрсұлтан Назарбаев

ұстайды. Нұрсұлтан Әбішұлының қазақ халқына сіңірген мың сан ерлігінің бірі осында көрінген екен. 1990 жылы 11-желтоқсанда Кеңес Одағы құламай тұрып ел президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың ұсынысымен «Бауыржан Момышұлына Ұлы Отан Соғысында атқарған орасан зор еңбегі үшін «Кеңес Одағының Батыры» атағын тағайындау туралы» жарлық шығады. Негізінде, Бауыржан Момышұлына бұл атақты беру жайлы 1942 жылы Мәскеу түбіндегі ұрыстардан кейін ұсыныс жасалынған болатын. Алайда, ол ұсыныс ол кезде түрлі себептермен көздеген мақсатына жете алмады. Сол кездегі Кеңес Одағының басшысы Михаил Горбачевке Қазақстанның жас басшысы Бауыржан Момышұлына қырық бес жыл бойғы жасалған әділетсіздікті ашына жеткізеді. Ол әлдеқашан көмескі тартқан ескі тарихты қайта тірілтпеуді, егер Б.Момышұлына Батыр атағы берілсе өзге республикалардан мұндай өтініштердің қарша борайтынын айтып, келісім бермеген екен. Сонда Нұрсұлтан Әбішұлы: – Менің халқым – мың өліп, мың тірілген халық. Әлі де кездесер қиындықтың кез келгенін жеңетініне сенімім кәміл. Ал арқамызға қырық бес жыл аяздай батқан дәл мына әділетсіздікке былай төзу мүмкін емес. Бауыржандай ұлтына ұран болған ұлды тудырған менің халқым ер намысын жоғары қойған. Ендеше, Бауыржандай ердің намысы мен үшін бәрінен биік, – деп табандылық танытады. М.Горбачев бұл өтінішке келесі Жеңіс күніне қарай қайта оралу жөнінде қайыра ұсыныс жасайды. Келер Жеңіс күніне дейін қызыл империя тағдыры қалай болатынын жобалаған, қашанда қиядағыны көріп, қияндағыны болжай алатын Қазақстанның кеменгер басшысы: «Мен елге Жарлықпен қайтуға тас-түйін дайындықпен келдім», – деп қайсар мінез танытады. Міне, осылайша, 1990 жылдың 12 желтоқсанында туғанына 80 жыл толуына орай қазақтың даңқты перзенті Бауыржан Момышұлына Кеңес Одағының Батыры деген жоғары атақ берілді. Шешім 1990 жылдың 11 желтоқсан күні шықты. Медаль номері 11637

Б.Момышұлының «Әділет қашанда жеңеді, ол кешіксе де келмей қоймайды» деген сөзі шындыққа айналып, ел тілегі орындалды. Бұл қуанышты барша қазақстандықтар айтулы мереке ретінде атап өтеді. Халық «батыр» атағын әлдеқашан беріп қойған, қайталанбас тұлғаға деген құрметі жайлы ақын Мұхтар Шаханов былай сыр шертеді: «1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының мәселелерімен шұғылданып жүрген тұсым еді... Осы хабарды естігенде Қазақстанның белгілі бір суретшісін шақырып алып, ақ арғымақтың үстінде қолына найза ұстап тұрған Баукеңнің суретін салдыртып, астына мынадай өлең жаздым:

Көз жұмғанша, ел мүддесін туғып ұстап қасарған,
Ар мен Намыс сөз болғанда, өзіңнен кім аса алған?!
Бір ғажабы, қан майданда көзсіз батыр атанып,
Куәлігін жарты ғасыр кеш алған
Сендей қайсар перзент туу – әр әйелге бір арман!

Шағын сыйлығымды Момышұлының шаңырағын ұстап отырған ұлы мен келіні – Бақытжан мен Зейнепке беріп жібердім. Бұл – өзім асқақ адамгершілігі мен қайталанбас мінезіне тәнті болған батырдың өшпес рухына деген үлкен құрметімнің кішкене ғана жаңғырығы еді». Елбасымыз «Ағамыз таға алмаған жұлдызды халқымыздың кеудесіне тағайық» деп армандаған. Ал осы ақ түйенің қарны жарылған күн жайлы Мырзатай Жолдасбеков ағамыз: «Бауыржанның жұлдызды алған күні – қазақтың жұлдызы жанған күн еді» – дейді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың жарлығымен Бауыржан Момышұлына «Халық қаһарманы» деген атақ беріледі. Ел аузындағы әңгімелер Б.Момышұлының мінезінің тік болғандығын айтады. Ол кісі өте қайсар болған екен. Шындықты жаны сүйетін, өтірікшілер мен қорқақтарды жек көретін ержүрек адам болды. Оның бойында қазақы қасиеттер молынан болды. «Момышұлы» деген тегінің өзі үлкен бір қайсарлықтың арқасында солай аталды. Кеңес үкіметі кезіндегі қайсыбір шовинистік көзқарастың қыспағына қарамастан өзінің аты-жөнін қазақша дұрыс жазудан бастап, туған елді, жерді қалай сүю және ол үшін қалай күресу керектігін түсіндіріп, үлгі бола білді. Кеңес заманында қазақтың тегіне шектеу қойып,

-ев немесе -ева деген жалғауларды жалғатып қойған шақта Бауыржан Момышұлының қайсарлығы ғана өзінің қалаған тегін алып жүруге мүмкіндік берді. Бірде әскери қызметтермен жүріп, үлкен лауазымды адамдардың алдында мәлімдеме жасайды екен. Сол кезде Кеңес Одағының талай мансапты қызметтерін атқарған Анастас Микоянның: «Неге тегіңіз Момышев емес Момышұлы?» деген сұрағына «Сіздің тегіңіз неге Микоев емес Микоян?» — деп, қарсы сұрақ қою арқылы жауап қайырады. Бұл дегеніміз нағыз өжеттік, қайсарлық. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген халық нақылына келтірілген өмірдің мысалы. Бауыржан батыр шындықты жақсы көретін адам болған. Онымен бірге болған әріптестері де Бауыржанның шындықты сүйгіштігін аңыз қылып айтады екен. Бауыржан ағамыздың халқымызға мұра етіп, мәңгілікке қалдырып кеткен баға жетпес жазба еңбектері – құнды дүниелер. Қазағым деп бүкіл ғұмырын, саналы өмірін арнаған Бауыржан ағамыздың «Қанмен жазылған кітабы» ұлағатқа толы. Ұзағырақ болса да үзінді келтіруді жөн көрдік: «...Ал парыз сезімі дегеніміз не? Бұл адамгершілік сезімі, намыс, ар-ұят – бұл адам өзін кез келген опасыздықтан сақтайды, қорғайды, яғни масқара болып жүргеннен аброймен өлген артық деген сөз. Өлімнен ұят күшті. Ерлік дегеніміз не? Бұл адамға туа біткен қасиет емес, дұрыс жүргізілген әскери тәрбиенің желісі. Ержүректілік пен батырлықты найзаласқан қолма-қол ұрыстан көргісі келетін адам қателеседі... Батылдық – қимыл әрекет есебін тәуекел үйлестіре алушылық. Тәуекелді есеп ақтайды. Есепсіз тәуекел – тұл. Көзсіз батырлық – ептілікті батылдықпен ұштастыра білушілік. Ойланбай жасалын-ған көзсіз батырлық – есерсоқтық. Ептілік – адамның ақыл-ойын ұшқыр ойлай білуге, дене қимылын икемділікке, бұлшық еттерінің шиыршық ата қозғалыс жасауға қатаң түрде тәрбиелеудің нәтижесі. Бойында адамға тілерлік барлық абзал қасиеттері бар парасатты азаматты тәрбиелеу оңай іс емес. Бұл іс жақсы тәрбиешілерді ғана емес, сонымен қатар ондаған жылдар бойы тер төге еңбек етуді де талап етеді. Тәрбиелеу жұмысы көп сатылы, алуан қырлы әрі көп еңбек сіңіруді қажет етеді... Дәстүр тәрбиенің басты қайнарларының бірі болып табылады әрі оның өте үлкен мәні бар. Ұлттық мақтаныш сезімі дегеніміз не? Ұлттық мақтаныш сезімі дегеніміз – белгілі бір ұлт адамының жеке мақтаныш сезімі, белгілі бір немесе басқа бір ұлт адамының көптеген жеке мақтаныш сезімінің жиынтығы болып табылады. Ұлттық мақтаныш сезімі әрбір ұлт адамдары үшін бұзылмас заң. Кімде кім өз ұлтын сыйламаса және оны мақтан тұтпаса, ол сөзсіз барып отырған арамза, отансыз қаңғыбас. Өзін сыйлай алған адам өзгені де сыйлай алады, белгілі бір ұлттың толық азаматы болып әрі өз ұлтыңды мақтан ете отырып, сен басқа халыққа да лайықты қарай аласың. Мысалы үшін: нағыз интернационалист болуы үшін орыстар шын мәнінде бар болмысымен орыс болуға тиіс. Екі түрлі ұғым бар: ұлттық рух – бұл асыл қасиет, ұлтшылдық – бұл ұлт ішіндегі жеке адам бойындағы көркеуделік... Сонымен біздер кімбіз және біздер кім болмақпыз? Егер сіздердің біріңізге: «сіздің атаңыз тамаша адам болған» десе, онда сіздің көңіліңіз көкке көтеріліп қалмай ма, сондықтан да бізден біздер кімбіз деп сұрайтын болса, онда біздің өткен тарихымызға, біздің даңқты ата-бабаларымызға деген бойымызда мақтаныш сезімі сезілетіндей етіп жауап беруге тиістіміз!» Міне, осындай жазба түсініктемелерді жазған гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлы 1944 жылдың қаңтар айының 18-25-ші жұлдыздарында Алматы қаласында «Соғыс психологиясы» атты тақырыпқа арналған мемлекет басшылары, ғалым, жазушылар мен зиялы қауыммен семинар кездесуінде баяндама жасаған болатын. Зиялы қауымның әскери басшысымен кездесуі ашық та әсерлі өтті. Неміс-фашистерімен Мәскеу үшін жан алысқан соғыста Алматы қаласында құрылған 316-шы әскери дивизияның, оның қолбасшысы генерал И.В.Панфиловтың ерліктері туралы саралы, салиқалы әңгіме болады. Батыр Ұлы Отан соғысы жылдарында отан үшін майданның қақ ортасында қан кешіп соғысып жүріп, біздің халқымыздың болашағын ойлап, қайсарлық, біліктілігімен «Москва үшін шайқас» романын жазудың тәрбиелік мақсаты туралы мазмұнды сараптама жасап, құнды тарихи деректеме дүние болып шығуына тынбастан, жан аямастан еңбек етеді. Бауыржан Момышұлы атамыз қазақ әдебиетінің, мәдениетінің дамуына, қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрыптарын, салт-санасын

сақтап дәріштеуде, қазақ тілінің өркендеп, жетіле түсуіне орасан зор еңбек етті. Ержүрек батырымыз Бауыржан Момышұлы өзінің Ұлы Отан соғысындағы теңдесі жоқ ерлік жолын туған жері, туған Отаны Қазақстанға оралғаннан кейін ұзақ жылдар бойы өте жауапты жазушылық, шығармашылық жолына арнап, ұлағатты өмір сүрді. «Қанмен жазылған кітап», «Ұшқан ұя», «Москва үшін шайқас» атты көлемді романдары болашақта жас ұрпақтарымызды тәрбиелеуде шексіз пайдасын тигізетіні анық ақиқат.

Қазақ елінің ақиық қыраны Бауыржан Момышұлының есімі әлемге аңыз болып тарағаны белгілі. Академик Ә.Нысанбаевтың мақаласына назар аударсақ, Б.Момышұлының «Қанмен жазылған кітап» («Психология войны») сынды туындылары Шығыс Еуропа, Орталық Америка елдерінің, тіпті Израильдің әскери оқу орындарында арнайы оқытылатын көрінеді [4]. Ал арына дақ түсірмей өткен азаматтың әскери өнер мен соғыстың философиясына байланысты «Қанмен жазылған кітап» деп аталатын шығармасы батырдың 1944 жылы Алматыға келіп, сондағы зиялы қауыммен бес күн бойы өткізген дәрісінің стенограммасы негізінде жарияланғаны белгілі. Кітаптың атына заты сай. Ол соғыстың философиясы иен психологиясын тереңнен қозғайды, соғыстағы адамның орны мен оның рухани адамгершілік құндылықтары, әскери өнердің тактикасы мен стратегиясы қысқа әрі нұсқа стильде сөз болады.

Момышұлы өмірінде бірнеше рет үйленіп, шаңырақ көтерген. Алғашқы зайыбы Бибіжамал Мұқанқызынан Бақытжан есімді ұлы дүниеге келген. Ұлы да жазушылықпен айналысқан. Екінші әйелі Вера Строева Бауыржанның әдебиетке келуіне әсер еткен. Клавдия Коркина атты сыған қызымен бас құрап, одан Елена Бауыржанқызы деген перзент сүйген. Тағы бір әйелі Бақытжамал Қалибекқызымен 13 жыл бірге болған.

Бауыржан Момышұлы 1982 жылы 10 маусымда 71 жасына қараған шағында Алматыда дүние салады. Белгілі режиссер Қалила Умаров «Бауыржан Момышұлы» атты деректі фильмін түсірген. 1992 жылы 10 сәуірде, яғни бұдан 27 жыл бұрын Жамбыл облысындағы Жуалы ауданының орталығы — Бурное ауылының атауы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Қаулысымен Бауыржан Момышұлы атындағы ауыл болып өзгертілді. 2010 жылы қыркүйектің 14-і күні Алматыда «Қазақтың Бауыржаны» атты деректі фильм көпшілікке таныстырылды. Фильмді үкімет тапсырысымен Бауыржан Момышұлының 100 жылдық мерейтойына арнап режиссер Қалила Омаров түсірді. 2010 жылы желтоқсанның 10-ы күні Алматыдағы 28 панфиловшылар саябағында совет-герман соғысының қаһар-маны, жазушы Бауыржан Момышұлына тұрғызылған ескерткіш салтанатты жағдайда ашылды. Жалпы биіктігі 6 метрлік ескерткіштің тұғыры граниттен, ал батырдың мүсіні қоладан құйылған. 2010 жылы Республика бойынша Бауыржан Момышұлының 100-жылдығына арналған мерекелік іс-шаралар өтті. 2010 жылы қыркүйек айында Бауыржан Момышұлының 30 томдық шығармалар жинағы жарыққа шықты. 2010 жылы 10 желтоқсан күні Алматы қаласында Бауыржан Момышұлына арналған ескерткіш ашылды. Халқымыздың қаһарман қолбасшысы, халық жазушысы, ұлтымыздың ұлағатты ұстазы Бауыржан Момышұлы туралы қаншама дәріштеп жазсақ та көптік етпес. Ұлы ұстазымыз Бауыржан Момышұлының өмірін, Ұлы Отан соғысындағы теңдесі жоқ ерліктерін, тәлім-тәрбиелік мәні зор шығармашылық еңбектерін зерттеп, зерделеу – болашақ ғалымдарымыздың үлесінде болмақ.

Библиографиялық тізім:

1. Егемен Қазақстан; Елбасы мақаласы: Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру 2017 жылғы 12 сәуір, // https://www.inform.kz/kz/elbasy-makalasy-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru_a3016293
2. Аты аңызға айналған: Естелік мақалалар, эсселер, зерттеулер, арнау өлең-дер. – Алматы: «Тоғанай Т» -2010. 556 бет
3. Мауленов С. Алыс кетіп барамын. Алматы: Атамұра, 2003.
4. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. Алматы: Жазушы, 2000
5. Аңыз адам. Бауыржан Момышұлы. // Жұлдыздар отбасы. Журнал. № 9, 2010 жыл

М.МАҚАТАЕВТЫҢ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК СИПАТЫ

*Шерметова Д.И. – ҚТМ-41 тобының 2 курс студенті
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Адам өзіне қажетті барлық заттарды, жаратылысты зерттеу, игеру арқылы табатынын, адам өмірі соған байланысты екенін суреттейді. Орыс халқының атақты сыншысы В.Г.Белинский: «Сіз оларды тамаша дүниенің шексіз әралуан құбылыстарымен таныстыра отырып, олардың білімдерін байыта аласыз, олардың өмір шындығына көзқарасын кеңейте аласыз... Ал ол үшін балаларға арнап бүкіл дүниеге, бүкіл табиғатқа жан беріп, меңіреу тасты да, қырдың қылтанағын да, сарқыраған бұлақты да, майда қоңыр желді де, гүл үстінде ұшып жүрген көбелекті де сүйіспеншілік тілмен, өмір тілімен сөйлету керек», деген екен. Белинский айтқандай, Мұқағали өлеңдерінің балаларға лайықты әсем түрлері алдымен осы табиғат байлығын танытудан, оны адам өмірімен, тіршілік тірегімен байланыстыра суреттеуден басталады. Ақынның балалық бал дәурен шақты шұғыла- кемпірқосақтың мезеттік көрінісіне балап тұрағаны байқалады.

Мұқағали ақынның «Шұғыла арман» өлеңіне тоқталсақ.

Сәскеде жауған ақ жаңбыр,
Басылар барып бесінге.
Шұғыла деген арман тұр,
Шашырап көктің төсінде.
Көкжиектерді жалғаған
Аспалы әсем көпірге,
Балалық шақ-ай!
Заулаған,
Жетуге соның шетіне.
Шұғыла арман алдайтын,
Жап-жақын бір-ақ шақырым.
Тайына мініп самғайтын,

Балалық дейтін батырың [2, 149].

Ақын Мұқағали Мақатаевтың «Көгершіндер әні» де әрбір балаға таныс десек болады. Бейбітшілік жыршысы – көгершін қазақ ұғымында киелі деп қабылданатын қанатты.

Көгерсін жер, көгерсін,
Мол ырысқа кенелсін.
Бейбітшілік жаршысы,
Біз – аққанат көгершін!
Біз – аққанат кептерлер,
Бізді ұмытым кетпеңдер! [3, 231].

Осы орайдағы тағы бір мәселе – Мұқағали шығармашылығын балалар поэзиясынан бөлек қарастыру мүмкін емес деп санаймыз. Ақынның әдеби мұрасы – әрдайым жанымызда, жадымызда.

Ең бірінші бақытым – Халқым менің,
Соған берем ойымның алтын кенін.
Ол бар болса, мен бармын, қор болмаймын,

Қымбатырақ алтыннан нарқым менің,
Ал екінші бақытым – Тілім менің,
Тас жүректі тіліммен тілімдедім.
Кей – кейде дүниеден түңілсем де,
Қасиетті тілімнен түңілмедім.
Бақытым бар үшінші – Отан деген,
Құдай деген кім десе, Отан дер ем!

Адам өмірінің қатпарына терең енген қуанышына шаттанып, қайғысына қабырғасы қайысқан азамат ақын адамның жас кезеңдеріне, балалық шағына, оның өзіндік ерекшелігі мен мән-маңызына арнап көптеген өлеңдер жазған. Адам өмірінің пәк те, кіршіксіз өмір де дарынды ақын қаламынан тыс қалмаған. Балалық шақтың өзіндік тынысын дәл танытып, дөп басатын толғаныстары, ой тұжырымдары баршылық.

Адамның эстетикалық талғамын қалыптастыруға бағдар ұстанатын балалар поэзиясындағы көркемдік мәселесі әркезде бірдей үлкендер әдебиетіндегі көркемдік проблемасымен теңестіре қарауға келе бермейді, сол себепті бұл мәселені қайсы бір тұстарда балалар поэзиясының өзіндік ерекшеліктерінен өрістете танып-білген орынды болмақ. Алайда, балалар поэзиясында өзіне ғана тән ерекшеліктер болады дегенде, ол ерекшеліктер балаларға арналған туындылардағы көркемдік мәселесін әдебиеттің өзге салаларына қойылатын көркемдік талаптарынан мүлдем бөлек, өзімен-өзі шектелген мәселе ретінде қарастыруға жол ашпайды. Керісінше, мәселені сөз өнеріндегі барша тектер мен түрлерге, жанрларға ортақ көркемдік талаптарынан өрбіте отырып, балалар поэзиясына тән көркемдіктің өзіндік белгілері мен себептерін тарқата танып-білу қажеттігін аңғартады. Яғни өнер түрлерінің баршасына ортақ көркемдік талаптарына балалар поэзиясында да жауап берілуге тиісті. Себебі, балалар поэзиясы – көркем өнердің, оның ішінде көркем әдебиеттің құрамдас бір бөлігі. Балалар поэзиясындағы көркемдік әлем – көркемдік-эстетикалық талаптар тұрғы-сынан игерілген және баланың таным аясы мен білім деңгейіне сәйкестендіріле шығармашылықпен өңделіп, жаңаша бейне иеленген баланың өзі, оның жан-дүниесіндегі сан қилы құбылыстар, санасы мен сезіміндегі түрлі өзгерістер, оның идеалы, арман-мұраты, бала жанарына іліккен әлеуметтік өмір мен қоршаған табиғаттың алуан қырлары. Ол әлемнің тіршілік ортасы – өзара біріге келіп, біртұтас балалар поэзиясын құрайтын жеке-жеке шығармалар. Осы тұрғыдан келген жағдайда, балаларға арналған поэзиялық шығармалардың әрқайсысы өнер туындысы болып табылатынын айқын көреміз. Демек, поэзиялық туынды мазмұнын құрайтын көркемдік әлем бала оқырманның өлеңнен ұмытылмас әсер алуына, сол әсер негізінде айналасына жаңаша көзқараспен қарауына, айнала дүниемен жаңаша қарым-қатынас жасауына жол салуы қажет. Балаларға арналған әрбір туындыда жасалған үлкенді-кішілі көркемдік әлем баланың жанына жақын, ұғым-түсінігіне лайық, әсерлендіру қуаты мол болған жағдайда ғана, бала көңілінде жатталып қалады, балалық қиялын қанаттандыра алады. Басқаша айтқанда, балаларға арналған поэзиялық туынды өз оқырманының көңіліндегісін қапысыз тауып, дәл жеткізуі шарт. Ол үшін балалар поэзиясында жасалатын көркемдік әлем баланың өз болмысынан бастау алуы, бала түсінігіне лайық болуы қажет.

Қара өлеңнен қанаттанған, халықтық мектептен дәріс алған Мұқағали халықтың рухани дүниесін жоғары бағалайды. Мұқағали өлеңінің нанымдылығы, құпия құшылануы әсіресе соңғы қос жолда «Күпі кию» – қазақтық белгінің тайға басылған таңбасындай көзге ұрады да ұлтымыздың түр-тұлғасынан хабар береді. Кешегі бітім-болмысы күпімен кескінделсе, бүгінгі түр-сипаты шекпен киген қалыпқа сыйып қазақ табиғатын тануға мол мүмкіндік беріп тұр. Қара өлең жас талғамайды, әнмен орындауға оңтайлы. Бір жағы ән өнерінің іргетасы. Қара өлеңнің он бір буынды екі немесе төрт тармақты болатындығы белгілі. Тақырыбы жағынан бай, орындалуы жағынан сан нақышты. Қара өлең көнелігімен де құпия.

«Аманат» өлеңінде соғысқа аттанған әженің буыны бекіп, бұғанасы қатпаған

ботасын нарға балап, мықты мият, құрыштай қуат тұтып, үйдің ендігі тірегі екенін ескертіп, еркек кіндік бас ие санайтындықтан арман-аманатын табыстайды. Ол аманат – күйреген қарт әжені, қайғыдан бүк түскен шешені, шиеттей іні-қарындастарын асырау, қатардан қалдырмау, жадатып-жүдетпеу. Бұл бұрыннан бар ата-дәстүр, қазақы салт-сана. Ертегілерде, батыр-лық жырларда ер-азамат жорыққа аттанғанда, іштегі туылмаған перзентіне, бесіктегі ұлына қол артып, медет қылатыны, жерінің тағдырын, елінің хандығын, мыңғырған байлығын, қаусаған әке-шеше, сүйген жар, дүние мүлік барлығын табыстайтыны бесенеден бар. Яғни, берісі отбасылық, әрісі елдік, жерлік мәселелер жас жеткіншектің осылай өмір мұраты болып белгіленіп, өзектестірілетін. Сөйтіп, ұлы міндеттер ұл мен қызды ұзақ жолға, үлкен сапарға алып шығатын. Осы тұжырымда әкелік аманатты түйсіндіретін ұлттық таным жатыр.

Қонақпен күнді батырып,
Қонақ боп атып таң нұры.
Тұратын еді шақырып,
Әжемнің аппақ жаулығы.

Қазақтың тағы да бір дара қасиеті, дана сипаты – зерттеушілер зерделеген, әлем халықтары мойындағаны – мол дастарқандық, қонақжайлылық. Қонақсыз жаны жай таппайтын, ішкен асы бойына сіңбейтін ел-жұртымыздың бар болмысы айшықтанып тұр. Әже – ыстық ықылас, кең пейілімен, шайы қайнаулы, шәйнегі оттан түспеуімен ырыс-береке ұйытқысы. Ақ жаулығы – үлкен-кішінің магнит өрісі, балды дәміне шақыртқы. Бүгінде сол көненің көзі де, өзі де кетіп, жаңа төлдің орын басқандығын жеткізеді. Ауылына аңсап-сағынып барғанда алдынан шығар анасы, қарсы алар қара шаңырағы жоқтығына мұңлы, бауыр басқан босағасынан бір ұрттам су ішуге шөліккеу-лі. Қара шаңырақ – бүтіндіктің белгісі. Ол құрыса азамат азады. Осыны түйсінтеді. «Ат ерттеп жатқан жас жігіт, жарамалды үйге кір деугесі» салт-дәстүрдің жұтағандығы.

Шығармашылығында ұлттық сипаттар басым қазақ ақынының бірі – Мұқағали Мақатаев. Әрбір кейінгі ұрпақ өз жолын алдыңғы аға буыннан нәр алып бастайтындығын ескерсек, Мұқағали да Абай мұрасын Құран хадистеріндей құлағына құйып өскен өрен. Абай поэзиясының түп тамыры өмірде, ұлттық негізде, тарихта екендігін жете зерделеген Мұқағали оны игеріп қана қоймай дамытты, жемісті үрдістермен жетілдірді. Сөйтіп дәстүр мен жаңашылдық арақатынасын туғызды. Бұл бұрын да бар, алда да жалғасын табар құбылыс. Жалпы, көркем әдебиет өнер аса сындарлы тәрбиеші екені талас тудырмаса керек.

Библиографиялық тізім:

1. Мақатаев М. Күнделік. Алматы, Жалын. 1991.
2. Мақатаев М. Шығармаларының төрт томдық жинағы.3-том, Алматы: Жалын 2002.
3. Мақатаев М. Шығармаларының төрт томдық жинағы.2-том, Алматы: Жалын 2001.
4. Өміржанова Ж. М.Мақатаев шығармаларының көркемдік ерекшеліктері. Қазақстан мектебі, 2001 № 3

ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ –МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Алсейтова А.Н.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Бүгінгі таңда жаңарып келе жатқан жалқы есімдердің құрылымы мен ұлттық-мәдени болмысы тек тілдік сипатты ғана қарастырып қоймайды. Жалқы есімдердің бойындағы лингвомәдениеттанымдық мәдениетті ұлттың танымдық тәжірибесімен сабақтастыра отырып лингвоментальді түрде таңбаланғанын қарастырумен ерекшеленеді.

Жалқы есімдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін зерттеу, олардың этимологиясын ашып семантикасын анықтау, есімдердің сөзжасамдық құрылымын талдау түрлі танымдық ойға жетелейді. Сол себепті де жалқы есімдерден халықтың ұлттық мәдениетін іздеу керек. Бұл тұрғыдан жалқы есімдердегі «ұлттық мәдени ерекшелік» дегеніміз халықтың біртұтас әлемге деген көзқарасы, рухани және материалдық мәдениеті, сонымен қатар олардың жалқы есім семантикасынан көрініс табуы. Бұрын-соңғы тарихта белгілі бір жерге иеліктің қай халыққа тиесілі екендігінің айғақты дәлелі ретінде көбінесе, сол жердің жалқы есімдерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне байланысты қарастырылатын болған. Өйткені, сол жерді қай халық жайлап, менгеріп, тұтынып келсе, топонимикалық атауларды да сол халықтың авторлығымен қойылуы себепті сол халықтың топонимикасы деп аталады екен. Жалқы есімдердің ұлттық-мәдени ерекшелігі - атаулар сол халықтың тікелей авторлығымен қойылуы себепті де, фольклор мен көркем әдебиет шығармаларында өз көрінісін бермей тұра алмайды. Мысалы, Қозы Көрпеш - Баян сұлуды, не Мұрат ақын шығармаларын алып қарасақ, ондағы географиялық жер атаулары ұлттық-мәдени мұраға айғақ бола алады. Әрі мұндағы суреттелген жер атауларының бәрі де халықтың тарихи жады ретінде сақталып, әрі ол ұғымдар ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, дәстүрлік жалғастық тауып жататын рухани қазынаға айналып отырады. Мысалыға алып қарасақ, қазақ ауыз әдебиеті мен ақындар поэзиясында жырланып, бейнеленген елді мекен, жер атаулары - сол халықтың тікелей авторлығының тарихи айғағы ретінде туған әдебиет бетінде көрініс беріп отыруы бүкіл әлем халықтарының бәріне ортақ рухани құбылыс екенін көреміз. Жалқы есімдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері деп, негізінен, қай жер, қай халықты алып қарасақ та, онда қолданылатын географиялық жер атауларын сол жерді мәңгілікке жайлап келе жатқан автохтонды халықтың авторлығымен қойылып қалыптасқан елді мекен, жер атауларын ұғынамыз. Бұлар ғасырлардан ғасыр өткен сайын мүлде тұрақтанып, халықтың тарихи жадын қорландырар елеулі рухани байлығына да айналып отырады екен.

Әрине, мұның өзі кездейсоқ құбылыстар емес, тарихтың даму жолында объективті шындықтың негізінен туындап отырған саяси-әлеуметтік көріністердің өзі екендігі де анық байқалады. Әуел баста жалқы есімдердегі топонимикалық, антропонимдік, этнонимдік т.б. салаларының бәрі де автохтонды, мәңгі жасап келе жатқан байырғы жергілікті халықтардың тікелей авторлығымен біртіндеп қалыптасса да, атаулардың өзі де әртүрлі саяси- әлеуметтік, басқыншылық жағдайларға байланысты бірде баяу, бірде жылдам өзгерістерден сырт қала алмайды. Ғасырлар бойы халық талғамынан өтіп, сүзіліп, сұрыпталып, тұрақтануымен қатар, олар ұрпақтан-ұрпаққа рухани мұра ретінде ауысып, халықтың тарихи жадына айналып қорланып жатады екен. Тіпті, кейде бір ғана топонимикалық атаудың өзі сол атауды дүниеге әкелген халықтың өткенінен, тағдыр талайынан мәңгілік хабар беріп тұратын ақпарат көзіне айналатыны да ұшырасады. Мысалы, Аспара немесе Сочи т.б. атаулардан осы ерекшелікті көрсе болады. Академик А. Қайдардың пайымдауынша: Этнос - ғылым жүзінде «өткен бір дәуірлерде дүниеге келіп, белгілі бір географиялық ортада қалыптасқан, шұғылданған тіршіліктері бірыңғай, мінез-құлқы ұқсас, діні мен тілі бір, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы ортақ, өзінің ортақ тегін,

туыстығын, тұтастығын сезіне білетін, сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық және халықтық дәуірлерді басынан кешіріп, бірінде дербес ел болып отырған адамдар қауымы» болып табылады. [11,127]. Мұндай этностар жер жүзінде өте көп және олар сан жағынан да, даму сатысы бойынша да әр түрлі: көбісі, халық, ұлт дәрежесіне көтерілсе, ру, тайпа деңгейінде қалып қойғандары да аз емес.

Қазақ этносы болса, бүгінде өзінің шарықтау шегі - ұлт дәрежесіне көтеріліп отыр. Зерттеу мақсатына байланысты қазақты «этнос» деп қараудағы мақсат - оны төмендету емес, қайта оның басып өткен ұзақ та сатылы даму жолын (ретроспективті бағытта) саралай түсудің, тарихи этнос тұлға ретінде танудың бірден-бір дұрыс жолы, кепілдігі деген сөз. Енді осы «этнос» деген тарихи күрделі ұғымды сол қалпында ала салмай, этнолингвистика мақсатына орай «этнос болмысы» деген ұғыммен алмастыруымыздың себебіне келсек, ол да ойға қонарлық уәж сияқты. Біріншіден, біз этностың жеке мәселелерін емес, оның тұтас бейнесін, барша болмысын анықтағымыз келеді; екіншіден этнос туралы мағлұмат тек оның тіл қазынасында ғана сақталады. Этностың шынайы болмысын басқа (мәселен этнология, антропология, археология, этнография т.б.) ғылымдар дәл этнолингвистикадай айқындай алмайды. Сонда «этнос болмысы» деп нені түсінеміз? Біздің пайымдауымызша «этнос болмысы» - этностың ұлттық бейнесі, тарихи тұлғасы және ол туралы реальды шындық (реальная действительность). Г.Б. Мадиева мен С.Қ. Иманбердиева «Жалқы есімдердегі ұлттық мәдениеттің көрінісі не?» - деген сұраққа мынадай жауап береді: «Негізінен жалқы есімдер екіншілік атау таңбалары болып табылады, яғни олар жаңадан жасалмай, тілдегі бар құралдар арқылы пайда болады. Демек, ең алдымен, жалқы есім жасауға қатысатын және мәдени ақпаратты сақтайтын лексемалды сөзжасам модельдерін т.б. бөліп шығару керек. Оларды жасауға қатысатын сөздерге байланысты белгілі бір мағыналар жалқы есімге берілген. [9,120]. Дегенмен атау тағылған аспектінің болмысымен тікелей байланыспаған мағына тек атау беруші үшін кей жақтарынан ғана дерек береді және халықтың мәдени релевантты концепттерімен байланысты болады. Сонымен қатар адам өміріне қандай да бір объектінің қатысуына қарай оны нақты жекелеу үшін ол туралы әр түрлі дерек жиналады. Мәселен, ұзақ уақыт көшпелі өмір кешкен қазақ халқы географиялық объектілерді атау үшін төмендегіні білдіруші лексикалық бірліктер қолданған:

- табиғи объектілерді жекелеуші (батпақ жерлер - саз, томар, былқылдақ, батпақ, ми; топырақ түрлері - ащы, тұщы; кейбір жайлау түрлері – сары жайлау, жеті қоңыр); әр түрлі дене бөліктері - анатомдық терминология (жал,

бугаз, қабырға, көз);

- этнос атаулары - этнонимдер, ірі ру атаулары (мысалы: қалмақ, қазақ) және кіші ру атаулары (мысалы: түркі және монғол халықтарына тән) - генонимдер (мысалы: керей, уақ, матай, байыс);

- тұрмыс заттары (мысалы: кереге, қазан, шүмек, сандық, қоржын); діни мифологиялық кейіпкерлер мен бейнелер (мысалы: шайтан, әулие, баба, ата); тарихи және тұрмыстық оқиғалар (мысалы: Қалмаққырған, Қалмаққұлаған, Ордақонған, Тақиякеткен, Жындықатын бұлағы) т.б.» [9,126-127].

Г.Ж.Снасапова Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі ономастикалық лингвокультуремалардың қазақ антропонимдерінің төмендегідей лингвомәдени коннотациясын берген: Қазақтардың балаға ат қоюында белгілі бір ырымдардың негіз болуы сөздің құдіретті күшіне сенуді көрсетеді.

Жаманбала, Күшікбай, Салбыр, Сүйір, Сағал т.б. есімдер көз тимесін, балам аман болсын деген мәнді аңғартса, Тілеуімбет, Тілеміс, Тұрлыбек, Сағындық, Ұлпан т.б. лингвокультуремалардың прототипі ұл күту, бала тілеу тәрізді тілек мәнді семантиканы білдіретін антропонимдер; Артықбай, Бакберді, Байдалы, Қайыргелді, Несібелі т.б. жалқы есімдердің прототипі дүниеге келген балаға ат қою арқылы оған белгілі бір қасиеттерді дарыту дегенге меңзейді» [10,22].

Ұлттық-мәдени коннотация тілдік таңбада мәдениеттің белгісі (экспоненті) болып табылады. Жоғарыда келтірілген ономастикалық лингвокультуремалардың лингвомәдени коннотациялары қазақ халқының рухани мәдениетінен көрініс береді. Сонымен қатар, «рухани мәдениет үлгілері болып табылатын ұлттық ән- күй өнері мен ойын-сауық түрлерінің де дүниенің тілдік бейнесін жасаудағы орны ерекше. Шығармада кездесетін Сұлушаш, Қыз Жібек, Қозы Көрпеш – Баян сұлу, Ер Тарғын, Қалқаман-Мамыр, Шәһиәдан, Бәдіғұл-Жамал, Мұңлық-Зарлық, Еңлік-Кебек мәдени деректердің көзі, мәдени ескерткіш іспеттес лингвокультуремалар тілдік және мәдени субъектінің аялық білім құрылымына қатысты дүниелер». Осы келтірілген жалқы есімдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері бір жағынан фольклорлық антропонимдерге жатса, екінші жағынан фольклорлық туындылардың аты (атаулары - фольклорлық поэтонимдер) болып келеді. Ұлттық жалқы есімдер этникалық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады, себебі онда этностың тарихы, салт-дәстүрі, наным-сенімі, шаруашылығы мен өмір болмысы жайында құнды мәліметтер берілген. Осы тұрғыдан қарағанда қазақ жалқы есімдерінің этномәдени дүниетанымдық табиғатын ашуда аса қажет бағыттардың бірі - ұлттық және мәдени зерттеу аспектілеріне негізделген ғылыми бағыттар.

Библиографиялық тізім тізімі

1. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007. - 24 б.
2. Абдірахманов А. Некоторые вопросы топонимики Казахстана. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. - Алматы, 1991. - 38 с.
3. Қоңқашпаев Е.К. Казахские народные географические термины. Автореф. дисс. канд. геогр. наук. - Алма-Ата, 1949. - 39 с.
4. Койшыбаев Е. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1967. - 28 с.
5. Маргулан А.Х. Бегазы - дандыбаевская культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата: Наука, Каз. ССР, 1979. - 360 с.
6. Мурзаев Э.М. Топонимика и география // Вестник Моск. унив-та, серия 5. География, 1963. №3. - с. 11-16.
7. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. - Алматы, 1984. - 120 б.
8. Михайлов В.Ф. Маркаколь. - Алма-Ата: Кайнар, 1983. - 168 с.
9. Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. Алматы, 2005. - 240 б.
10. Снасапова Г.Ж. Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени

ӘОЖ 810 '373.21

РУХАНИ МӘДЕНИЕТКЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЖЕР-СУ АТТАРЫ

Ізбасарова А.Е.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Рухани мәдениет - салт - дәстүр, әдет - ғұрып, наным - сенім, ой – таным секілді кең көлемді рухани құндылықтардың негізінде жасалған мәдениет. Оңтүстік өңірінің топонимиялық жүйесі халықтың рухани дүниесінің көрінісі ретінде ерекше мәнге ие. Этностың дүниетанымы, наным - сенімі, ой санасы, психологиясы, тіпті салт - дәстүріне дейін географиялық атаулардың ұлттық бітімде қалыптасуына өздерінің ықпалын тигізген. Халықтық ой- таным - үздіксіз өзгеріс, даму үстіндегі құбылыс. Сол себепті, белгілі бір дәуірде өмірге келген жер - су аттары сол кезеңдегі этностың рухани мәдениеттің негізінде түзіліп отырған.

Халық этимологиясы - халық ауыз әдебиетінің ажырамас бөлшегі, себебі, ол фольклорға тән қасиеттерге ие және жеке қабылдаулардағы сөздер мен сөз тіркестерінің түсініктерін, ой қорытындыларының көрінісін береді. Зертеушілер [4,92] халық этимологиялары деп табылатын аңыздарды екі топқа жіктейді: 1) атаудың шығу төркінін құрамындағы компоненттерінің ішкі тұлғасын өзгертпей түсіндіретін аңыздар; 2) атаудың төркінін атау құрамындағы компоненттердің ішкі тұлғасын сақтамай түсіндіретін аңыздар, бұл жағдайда атаудың ішкі тұлғасына енетін сөз фонетикалық жағынан ұқсас келетін екінші бір сөзбен немесе дыбыстық кешенді мағыналық бөлшектерге қате жіктеу арқылы түсіндіріледі. Ел арасында халық этимологиясының түрлі сөздердің төркінін ашуға ұмтылған сан алуан тақырыптағы мол қоры қалыптасқан. Бұндай халықтық туындылардың тамаша үлгілері деп зерттеу еңбегіміздің нысаны ретінде қарастырып отырған Оңтүстік Қазақстан даласындағы жер - су атауларына қатысты аңыз әңгімелерді атауға болады. Қазақ халқының жүйрік көңіл, шығармашылық дарыны ұлттық рухани дүниемен астасып, топонимдік атауларға қатысты түрлі фольклорлық шығармаларды өмірге әкелген. Оңтүстік өңіріндегі рухани мәдениетке қатысты географиялық атауларды екі топқа бөліп қарастырамыз: 1) діни наным - сенімге байланысты топонимдер; 2) әдет - ғұрып, салт - дәстүрге байланысты топонимдер.

Топонимиялық номинация актілеріне адам, географиялық нысана және сөз (топоним) қатысатыны белігі, мұнда негізгі ұйымдастырушы және шешуші рольді адам (атаушы) атқарады. Топонимиялық номинация актісі үшін қандай - да бір дайын тілдік элементті (сөзді), аталатын нысана таңдау - нақты атаушы адамға байланысты болады. Осылайша, топонимиялық номинацияда адам факторы - шешуші фактор болып табылады, сондықтар, географиялық нысаналарды атау аспектілерінің уәждерінің, сипаттары мен тәсілдерінің басым бөлігі адамға қатысты келеді және онымен тығыз байланысты [6, 7].

Ислам дінінің қазақ даласына енуіне орай, діни қайраткерлердің есімдері топонимдерде көрініс бере бастады, олар: **Баба Түкті Шашты Әзіз, Ысқақ баб, Арыстан баб, Қарасан баб, Қожа Ахмет Исауи, Зеңгіш баб, Садуақас ата, Үндемес ата, Қоңыр әулие, Қорасан әулие, Айқожа ишан, Марал ишан, Қалқай ишан** тәрізді т.б. бабтар, әулиелер, ишандар. «Оңтүстік Қазақстанның территориясында ертедегі ислам қайраткерлерінің есімімен байланысты огиотопонимдер аз кездеспейді» [1,21], - дейді Б.Тілеубердиев.

Еліміздің топонимиялық жүйесінің түзілуіне мұсылман дінінің өзіндік әсері болды. Қазақстандағы бұл дін кең тараған аймақтар топонимиясын зерттеушілер еңбектерінен рухани мәдениетке қатысты атауларды ислам қайраткерлерінің, суфизм қайраткерлерінің есімдерімен т.т. байланыстыра қарастырғандығын көреміз. Халық түсінігінің, психологиясының көріністері ұлттық топонимияның әрбір атауынан ұшқын береді. Мәселен аруақты сыйлау «өлі разы болмай, тірі байымайды» деген ұлттық ой - сананың бедерін әулие, молда, бейіт, оба, зират сөздерімен тіркес атаулар тобы байқатады.

Өліммен байланысты немесе сонымен ұштасып жататын тағы біраз ұғымдар бар. Әңгіме өлік, мола, көр, көму, бейіт, сүйек, дене, жерлеу, зират, қабір сияқты сөздер жайында. Бұл сөздердің бояулары мен адамға етер әсері бірдей емес. Әсіресе, алдыңғы төрт сөздің мағыналары өте суық. Сондықтан да олардан гөрі біршама жатықтау дене, сүйек, зират, қабір, жерлеу, қою сияқты эвфемистік баламалар жүйрік қолданылады. Ал кейде мола, көр деген суық сөздердің орнын, жай деген эвфемизмдер басып отырады [4, 97] деген ой желісінің тағы бір қыры топонимиядан да танылып отыр. Халықтық географиялық атауларда да адамды сескендірер көр (оба), қабір сынды суық сөздер емес, бейіт, оба сияқты жеңілрек синонимдер пайдаланылған. Осы бір мысалдардың өзінен - ақ қазақ халқының моралдық, этникалық нормалары мен тіл мәдениетінің өресін тануға болады.

Тіліміздің сөздік қорындағы ата сөзі топонимдерінің екінші компонентінде келгенде, топонимде «үлкен, басшы» және бастапқы мағынасынан гөрі «әулие» мағынасында да келетінін Н.П. Сарычев Бектауата топонимін талдай келіп ондағы ата

сөзін «...бұл тау көшпелі қазақ халқына «әулие» болып көрінеді», - дейді. Ғалымның бұл пікірін аймақта келетін ата сөзімен жасалған топонимдер туралы да айтуға болады. Мысалы: Қошқар Ата - Қорым ата, мағынасы: «мифтің қорғаушысы қошқар» немесе «әулие қошқар» [5, 123].

Оңтүстік өңірде «ата» сөзімен келетін топонимдер жетерлік: **Сәдуақас ата, Құшы ата, Үндемес ата Жылаған ата, Бабата, Садыр ата, Төлек ата** т.б. Бұлардың бәрі де ислам дінінің жақтаушылары болғандықтан халық жадында әр түрлі керемет істерімен, қасиеттерімен тұрақталған. Р.М. Мұстафина Сәдуақас әулие жайында мынадай дерек келтіреді. «Санды Ибн Абу Баккас (Садваккас) пайғамбардың серіктесі әрі қолбасшысы; ол тек Орта Азия мен Шығыс Түркістанда ғана емес, Қазақстанға да кеңінен мәлім. Жергілікті тұрғындардың айтуына қарағанда Сайрамдағы мазар Мұхаммед пайбардың серіктесі әрі батыры әулие Сәдуақас атанікі. Осы жерлерде айтылып жүрген аңыз - эпсаналарға қарағанда ол орта азияға жергілікті тұрғындарды ислам дініне кіргізу үшін аса мол қол бастап келген екен. Сауран жерінде осы қолға жалғыз өзі қарсы шыққан бір батыр қыз жекпе - жекте қарсыласының бәрін жеңіп өлтіре береді. Өзінің барлық әскерінен айырылған Сәдуақас жекпе - жекке өзі шығады. Әулиелігінің арқасында Сәдуақасқа ештеме дарымайды, тек жеңіл- желпі жараланады. Мұсылмандар елінде Сәдуақастың мазары деп аталатын орындар аз емес. Мысалы, мұндай орын Түркменстандағы Сумбар өзенінің бойында бар. Сад Баккас есімі Хорезмде аса ірі қайраткер ретінде мутазилитшілікке байланысты тараған деген топшылау бар. Міне осы арадан Сәдуақас есімінің бүкіл Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанға тарағаны күмәнсыз» [1, 21]. Оңтүстік өңірінде әсіресе баптарға байланысты мекендер және олар туралы көптеген аңыз - эпсаналар жетерлік. Солардың бастылары мыналыр: **Ысқақ баб Арыстан баб, Хорасан баб, Зеңгіш баб** т.б. Бұл баптардың бәрі де кезінде ислам дінін насихаттауда керемет істерімен аңызға айналған. Соның ішінде Ысқақ бап елді ислам дініне тартушылардың алғашқысы болса, Арыстан бап Ахмет Ясауидің ұстазы екендігін баяндайтын аңыздар бар [2, 108]. Тіпті Хорасан баб секілділердің Алланың құдіретімен таң намазын Меккеге барып оқып келетіндігін де әспеттейтін эпсаналар олардың халық сүйіспеншілігіне бөлінген жандар екенін көрсетеді [2, 122]. Бұл жерде дәруіштер қоғамы баба әғни «әке» деп аталатын байырғы үйелмендегі ақсақал билігін еске түсіреді. Қоданыла келе қазақ тіліндегі баба, баб (п) сөзі «әулие», «әулие ата», «баба» «қасиетті мекен» деген мағынаға ие болған. Оңтүстік Қазақстан территориясында қасиетті саналатын мекендердің көптігін ел ішінде айтылатын мына бір өлең жолдары айқын аңғартады.

Түскістанда түмен баб,
Сайрамда бар сансыз баб,
Отырарда отыз баб,
Ең үлкені Арыстан баб.

Ата сөзі - баба сөзінің синонимі, бұл сөздің кәдімгі туыстықты білдіретін басқа «қасиетті» деген мағынасы да бар. Мәселен, әулиелердің атында және олардың жатқан жерлерінің атауларында ата сыңарының қосақтала жүруі тегін емес [1, 21].

Оңтүстік өңірінде әулие атауымен: **Қоңыр әулие, Қорасан әулие, Қыдырмат әулие, Қарабура әулие** секілді мекендер кездесе, ишандарға қатысты: **Айқожа ишан, Марал ишан, Қалқай ишан** деген күмбездер мен Қорымдар, жер - су аттары ұшырасып тұрады. Бұлардың барлығы қасиетті саналып киелі ұғыммен ұштастырылады. Осыған байланысты мынадай да топонимдер қалыптасқан: Әулиебұлақ, Әулие, Әулиетал, Әулиешоқы, Әулиеқұдық т.б. Бұл атаулардың төркінінде жалпы түрік халықтарына ортақ табиғи ортаға жататын тау мен тас, өзен мен көлдің иелері болады деген ұғымнан өрбіген наным бары айғақ. Сол иелердің мекен еткен жерлерін киелі санап, әулиелі жер деп бағалап, сол жерде өсіп тұрған белгілі бір ағаштардың бұталарына шүберек байлап, бұлақ, бастауларына тиын немесе түйме тастаған.Еліміздің топонимиялық жүйесінің түзілуіне мұсылман дінінің өзіндік әсері болды. Қазақстандағы бұл дін кең тараған аймақтар топонимиясын зертеушілер еңбектерінен рухани мәдениетке қатысты атауларды ислам

қайраткерлерінің, суфизм қайраткерлерінің есімдерімен т.т. байланыстыра қарағандығын көреміз [4, 96].

Аталған әулиелерді әспеттейтін әпсаналардың мол қоры да рухани байлығымыз болып табылады. Соның бірі Қарабура әулие жайлы тоқталып өтейік.

Созақтық тарихшы, Қарабура әулиені зерттеп жүрген С. Тәбіріздің тұжырымдамасы бойынша Қарабура да Арыстан бабтың дарынды шәкірті болып, кейін Ахметпен бірге Бұқараға Хамадани медресесінде дәріс алады дейді де: «Осы кездерде екі ғұламаның бір - біріне деген пікір түсіністігі пайда болып, бірін - бірі ерекше құрметтеген», - деп қорытады [3, 25).

Алайда біз бұл пікірлерден Қарабура әулиенің тарихи бейнесін белгілей алмаймыз. Әйткенмен оның қабірі делінетін орын Созақта жатыр. Бізге оның тарихилығынан гөрі образды бейнесі Қожа Ахмет Ясауимен байланысы жөніндегі қиял тұрғысынан жинақталған әпсаналардан белгілі болып отыр. Мысал үшін: Қожа Ахметтің таң намазын Меккеге ұшып барып орындайтынына сенімсіздік білдірген жігіттің Қожа Ахметпен бірге ақ түйеге мінгесіп көкке ұшқанда құлап түсіп, Қарабура мінген кісінің құтқаруы. Ол Қарабура мінген адамның аталмыш әулие екендігі, немесе жоғарыдағы айтып өткен Қожа Ахмет Ясауи дүниеден өткелі жатқанда «Сізді ақіреттік сапарға аттандыру рәсімін кімнің жасағанын қалар едіңіз?» - деген туыстары мен мүриттеріне: «Менің мәйітімді жуып, ақіреттік сапарға аттандыратын адам мен өлген күні өзі келеді», - деуі, айтқандай - ақ көз жұмған күні Қарабура мінген адам келіп, бурасын шөгеріп жатып: «Қожа Ахмет Ясауиді ақіреттік сапарға әзірлеуге келдім», - дегені т.б. әңгімелер Оңтүстік Қазақстанның Созақ өңіріндегі ел ішінде кешеге дейін айтылып келген. Қаратаудың теріскейінде бір затқа, жағдайға байланысты дау туса «Қарабура әулиенің шыбығын кесейік» дейді екен. Себебі Қарабураның басындағы шыбықтар «киелі» саналған, оны кескен адам бір пәлеге ұшырамай тұрмаған [2, 119]. «Ата», «бап», «ана» сөздері түркі тілдес халықтарда ежелден – ақ ұрпақтары пір тұтатын әулие адамдарға, ғұламаларға, халық арасында ислам дінін насихаттап, Алланың шын сүйген құлдары саналатын шейхтар мен дәруіштерге арнайы айтылатындығы мәлім. Халық оларды қашан да құрмет тұтып әруағын сыйлаған. Олардың жатқан мазарлары, сол әулиелердің есімімен, болмаса іс - әрекетімен қатысты мекендік атауларды кие тұтқан. Ол жерде жаман әрекет жасау бір кесірге ұшыратады деген түсінік қалыптасқан. Осыған қатысты ырымдар мен тыйымдар әрі халықтық педагогиканың да қызметін атқара алады.

Библиографиялық тізім тізімі

1.Тілеубердиев Б.М., Пірімбетова С.К. Оңтүстік Қазақстанның этномаркерлі топонимдік лексикасы. Шымкент 1998 ж.

2.Дүйсенбі А.К. Оңтүстік Қазақстанның аңыздары мен әпсаналары (Отырар Қаратау аймағы бойынша). Фил.ғыл.кан.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Қазақстан Республикасы, Түркістан, 2002 ж.

3. Тәбірізұлы С. Қара бура әулие. Қарағанды, 1996 - 62 бет.

4.Әлімхан А. Ә. Шығыс Қазақстанның оңтүстік аймағы топонимдерінің тілдік және этномәдени негіздері. фил. ғыл. кон. Ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дис. А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты.

Қ.Р. А. 2001ж.

5.Қожанұлы М. Атырау облысының жер - су аттары. - Астана, 2005 -144бет.

6.Арсыбаев А. Қазақ топонимдерінің кумулятивтік қызметі. Автореф.

Алматы, 2005 - 30 бет.

Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ЕТІСТІКТІ КҮРДЕЛІ СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ ЖҮЙЕЛЕНУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

*магистранты Намуратова И.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

XX ғасырдың бас кезінде сөз тіркестері қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы түркі тілдерінде проблемалы мәселелердің бірі еді. Сол уақытта сөз тіркестерінің құрылымдық белгілері мен түрлері жайлы зерттеулер жүргізілгенімен, олардың күрделену тәсілдері мен жолдары сол кезеңде шешімін таппаған болатын еді. Тіпті күрделі сөз тіркестері деп қандай синтаксистік топты айтамыз дейтін сұраққа айқын, дәл жауап беру сол кезде мүмкін бола бермейтін. Қазіргі түркі тілдеріндегі еңбектерде сөз тіркесінің сөзден, әсіресе күрделі сөздерден айырмашылығы да айқын емес болатын. Шын мәнінде сөз тіркесі синтаксисінің қалыптасу кезеңі 1950-ші жылдарға жатады. Бұл ретте 40-шы жылдардың соңын ала қазақ тіліндегі сөз тіркестерін әр қырынан алып зерттей бастаған М.Балақаев болса, сөз тіркесінің академиялық грамматикасын қалыптастырған, қазақ тіл білімінде арнайы зерттеу объектісіне айналдырған профессор Т.Сайрамбайұлы еді. Талғат Сайрамбайұлының қазақ тіл білімі ғылымы саласы бойынша зерттеген тақырыбы - қазіргі қазақ тілінің сөз тіркесі мәселесі. Сөз тіркесі мәселесімен басқа да ғалымдар айналысты, бірақ Т.Сайрамбайұлы осы тақырыпты өзіне нысан етіп ала отырып, өмірінің соңына дейін егжейлі-тегжейлі қарастырды, бірнеше шәкірт дайындады. Ең бастысы ұстазы М.Балақаевтың көзқарасын дәлелдеп, жалғастырушы болды. Солардың ішінде негізгілері: Күрделі сөз тіркесінің кейбір мәселелері, Есім пысықтауыш, қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестері, Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі, Сөйлемнің тұрлауы мүшелері, Синтаксис туралы ойлар, Синтаксистің кейбір мәселелері, қазіргі қазақ тілі: сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі, қазіргі қазақ тіліндегі тіркесімділіктің кейбір мәселелері, жақ категориясының функционалдық көрінісі т.б. оқулықтары мен оқу құралдары.

Т. Сайрамбаев сөз тіркесі синтаксисін жазуда өзіне дейінгі бұл саланы зерттеушілерге қарағанда өзіндік ой ерекшелігі болды, мектеп қалыптастырды. Кеңес Одағы кезінде қазақ тілінің синтаксис саласын зерттеген ғалымдар сөз тіркесін тек жай сөйлем төңірегінде ғана қарастырып бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, - деп сөйлем мүшелері аясында қарастырумен шектелді. Ғалым да сөз тіркесіне ұстазы М.Балақаевтің 1949 жылы жарық көрген мектеп грамматикасындары сөйлем мүшелерін, 1954 жылы жарық көрген грамматикадағы сөз таптарының ғылыми жүйесін негізге алғанымен, еңбектің өң бойында сөйлем мүшелерінің байланысы жатқанын ой елігінен өткізіп отырды. Морфология мен синтаксис екі бөлек сала болғанымен екеуі де грамматикада қарастырылады. Сондықтан ғалым сөз тіркесін тек сөз таптарының негізінде ғана синтаксиске жаңа объекті ретінде енгізді Н.К.Дмитриев т.б. кейбір ғалымдар сенім үшін, өте жақсы сияқты негізгі сөз бен көмекші сөздерді сөз тіркесі деп, оларды арнайы объектіге алғанымен профессор М.Балақаев мұндай екі сөздің тіркесін алғашқыда шумақ деп атайды, кейінгі еңбектерінде түйдекті тіркес деп ат беріп, олардың өзінің объектілерін нақтылайды. «Словосочетание по своей структуре могут быть сложными, состоящими из трех и более самостоятельных слов» [1,410], - деп көрсетеді. Т.Сайрамбаевтың пікірі бойынша еркін тіркестің атқаратын өзіндік қызметі болса, түйдекті тіркестер де дербес мағнасы бар сөз таптарынан кейінгі сөз тіркесін құрайтының, бұлар сөз тіркесінің мағынасын кеңейтетінін сөз етеді. Бұларды есім мен көмекші етістіктер, күрделі етістіктер тобы, күрделі есімдер тобы, қосарлы есімдер тобы, тұрақты тіркестер деп беле отырып, сөз тіркесі сөйлемнің құрылыс материалы болса, түйдекті тіркестер сөз тіркесін құрай отырып, сөз тіркесінің аясын кеңейтетін категория екеніне назар аударады. Ғалым сөз тіркестерінің зерттелуі және оның объектісінің

анықталуы, айқындала түсуі кейінгі кезендердің жемісі деп есептейді. Дей тұрғанмен сөз тіркесінің объектілері қазақ тіл білімінде, сондай-ақ түркологияда арнайы зерттелініп келеді. Сондықтан да Т.Сайрамбаевтың еңбектерінде сөз тіркесінің зерттелуі, ұқсас категориялар, сөз, сөйлем, фразеологиялық бірлік пен тіркестердің сөйлем мүшелерімен ұқсастықтары, айырмашылықтары сөз болады. Сөз тіркесіне қатысты мәселенің бәрі оның құрылысы. «Сөйлемде (логикалық не грамматикалық жағынан алсақ та) екі полюс, яғни бастауыш пен баяндауыш болуы хақ. Сонымен, бір-біріне қатысы жарынан бастауыш және баяндауыш болып келетін кез келген синтаксистік бірлікті сөйлем дейтін боламыз. Керісінше, өзара іштей бастауыш және баяндауыш болып келмеген кез келген синтаксистік тіркес сөйлем емес, сөз тіркесі деп танылады. Сонда сөз тіркесі сөйлем ішіндегі статикалық қатынастарды баяндауыш формасы ғана. Профессор Т.Сайрамбаев қазіргі кезеңдегі сөз тіркесінің синтаксистік салалары деп сөз тіркесінің байланысу формаларын, байланысу тәсілдерін, түрлерін, сынарларының синтаксистік қатынастарын атайды. Бүгінгі таңда автордың басшылығымен жоғарыдағы тақырыптардың барлығы да өз алдына жеке-жеке зерттеле бастады. Әсіресе сөз тіркесінің байланысу формалары, байланысу тәсілдері ең көп зерттелген сала. Дей тұрғанмен сөз тіркесінің түрлері мен оны топтастыру мәселелері әлі де зерттеуді қажет етеді.

Т. Сайрамбаев сөз тіркестерінің орыс тіл білімінде зерттелуі жайлы өз ойын былайша білдіреді: «Орыс тіл білімі тарихында сөз тіркесінің зерттелуі жайлы айта келіп, академик В.В.Виноградов: «Орыс синтаксисінің тарихында А.А.Потебня мен А.А.Шахматовтардың зерттеулерінің орны бөлек. Олар сөз тіркестерін сөйлем мүшелерінің (кем дегенде екеуінің) жиынтығы, сөйлемнің аяқталмаған бөлігі деп қарады. Себебі, сөйлемнің ядросы (басты тұлғасы) болып оның тұрлаулы мүшелері саналды да, сөз тіркесінің формалары мен типтерін талдауды «Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін» зерттегенде ғана қолға алды. Сондықтан да А.А.Шахматовтың сөйлем туралы ілімі - сөз тіркестері туралы ілім, бұл сөз тіркесін зерттеу сөйлем құрамына кірген барлық элементтерді зерттеу деген сөз» [2,220]. Сөз тіркестерін топтастырудағы бұл сияқты пікірлер тек бұрынғы уақпта айтылып қана қоймай, кейінгі кездегі ғалымдар арасында да орын алғандынын байқауға болады. В.Н.Ярцева: «Лингвистикалық материалдарды зерттеу мынадай қорытынды шығаруға мүмкіндік береді, дей келіп, сөйлем мүшелері мен сөз тіркестерінің кейбір бөліктерінің арақатынасы арқылы анықтайтынымы сөз тіркестері екі сөйлем мүшесінің біріккен түрі. Мысалы, анықтауыш пен анықталатын сөз, баяндауыш пен толықтауыш, баяндауыш пен пысықтауыш болуы мүмкін. Енді бір жағдай сөз тіркесі сөйлемнің бір мүшесі қызметінде жұмсала алады» [3,450], - дейді. А.А.Потебня мен А.А. Шахматов және оның шәкірттерінің сөз тіркестерін тұрлаусыз сөйлем мүшелері нығайында топтастыруы сөйлем мүшесі мен сөз тіркестерінің араласып, бірігіп кетуіне себеп болды» [4,102]. Сөз тіркесі төмендегі мысалдар басынқы қызметтегі етістіктердің сөз ортасында кездесетіндігіне дәлел бола алады: Етістік пен етістіктің тіркесі. Аулауын ауларсын, аузынмен не қармарсын? (Маржан сөз). Бұлар үйге кіргенде атақты би айтарын айтым болып, қоштасар сөзге таяп қалған еді (Ф.Мүсірепов). Абзал соңғы айтарын айтса да, отыра кеткен Сәулеге ойлы көзімен қарап қалды (Ә.Әбішев). Етістік пен етістіктің тіркесі. Мынау көрген - көрген емес (М.Әуезов). Жок, оны жасамайды. Осы тоқтағаның тоқтаған («Жұлдыз»). Көзден сол бұлбұл ұшқаны ұшқан-ақ шығар (М.Қаназов). Айтқаны айтқан (Ж. Молдағалиев). Етістік пен етістіктің тіркесі өйтіп езу тартқаның көрсеткенінің көрсетпегені жақсы да (Ф. Мүсірепов). ЦУМ-ның бар қабатың түгел ақтардық, алғанымыздан алмағанымыз көп сияқты (І.Жандарбекова). Етістік пен етістіктің тіркесі. Тәрбиелеудей-ақ тәрбиеледім, бірақ үстеу мен үстеудің тіркесі. Бұрынғысы бұрынаң ма, қазіргіне жол болсын (Баласқан). Жұрт бұрынды бұрыны ма, енді Жаулыбай Ақсынды менсінбей тастап кетіпті деп, түрлі қауесеттер бықсытты («Жұлдыз»). «Бар, жоқ» сөздерінің өзара тіркесі. Бары бар, жоғы жоқ, қойын алар бәрі жоқ (Маржан сөз). Бары бар-су, бірақ менікі елде, күнде жоқ немесе- деп құбыжықтай берген Суыр Қусайынқа шының айтты (С.Жүнісов).

Жалпы алғанда бір ғана сөздің сол сөз арқылы қайталанып сөз тіркесін құрауы әдеттегі сөз тіркестеріне қарағанда, біріншіден, сөз етілмей отыр, екіншіден, бір сөздің қайталануы арқылы құралған сөз тіркестерінің тұрақты тіркестермен жігін айқындау да негізгі мәселе болып отыр. Әрине бұл жерде бір сөздің қайталануы арқылы құралған сөз тіркестерінің көптеген заңдылықтарының басы ашымаған. Ол туралы әлі де көптеген жұмыс істеу қажет. Мұндай тұлғалы сөз тіркестері тіркесінің үлкен тобы құрайды. Т. Сайрамбаевтың еңбектерінде етістіктің есімше, көсемше тұлғаларымен қатар (жақсы оқыған, жақсы оқып) оның ашық рай тұлғасы да (ол жақсы оқыды) сөз тіркесін жасауға ұйытқы болады деп көрсетеді. Себебі етістікті тіркестер қандай тұлғада қолданылғанына қарамай сөз тіркесін құрай алады. Мысалы, келген, оқыған деген етістіктер жақсы, үйге деген сөздермен тіркес құрай алады. Жақсы оқыған жігіт, үйге келген бала деген сөйлемдер бұған дәлел бола алады. Бұл сөйлемдерде есімше формалы етістіктер сөйлемнің соңында келіп, бағыныпқылық қызметте жұмсалған дейді автор. Мына мысалдарға назар аударайық: Омбыға оқуға барған жылдары оның ойынан кеше шыққан жоқ (С.Мұқанов). Үлкен құрылыс лагері салыған сай етегінен күннің жоғары әлі кетпеген (Қ.Исабаев). Өзі салған суреттен кейін Мәди елінен безіп, Ақмола губерниясының осы деңгейіне келіп паналаған еді (Ә.Әбішев). Сонда осы сөйлемдерден оқуға барған, лагері салынған, өзі салған сияқты сөз тіркестерінде басынқы қызметте есімшелі етістіктер жұмсалған. Бірақ олардың қайсысы да сөйлемнің соңында емес, ішінде қолданылған. Сонымен қорыта келгенде, басынқы қызметте етістіктерге тән тұлғалардың қайсысы да сөйлемнің соңында емес, ішінде қолданыла алады. Олар сабақты, салт етістіктер, райлар, есімше, көсемше, етіс, болымды, болымсыз, дара және күрделі тұлғаларының біреуі болуы да мүмкін. Етістіктер сан есіммен де, сын есімдермен де тіркесімділік байланысқа түсе алады. Мысалы, етістіктің көлемі он есе кемітілді. Екі күн жылдар, үш күн жылдар. Оң бес есе кемітілді. Он алтыншы жылы орындалды. Көнілді жүрді. Дәл қазіргідей жүрегі сыздам кермеген. Пұшпақтары қара алтындай жалтырайды. Сұлу қыздай таранды. Қырдың қызғалдағындай құлпырды. Күлше оқтай жарқ өте қалды. Безгекке ұшырағандай бойы қалтырай түсті. Көгендеген қозыдай алысқа алып кетті өз ойымен сабақтастырып отырады. Автор өзіне дейінгі сөз тіркесін зерттеуші ғалымдар туралы, пікір білдіріп. Көсемшелердің сөз тіркесін құрауданы ерекшелігі туралы айтқанда, алдымен көсемше морфологиялық жарғынан кеш зерттелінген жоқ [5.42]. Көсемше, оның жасалу жолдары, синтаксистік қызметтері мен өзіндік ерекшеліктері туралы алғаш зерттеушілердің бірі Н.Сауранбаев болды [6,11] Онда автор: «Көсемшелер тек тұтас ұғымды білдіретін етістіктердің арасындағы байланысты ғана білдірмейді, жалпы іс пен істің, қимыл мен қимылдың, қозғалыс пен қозғалыстың арасындағы байланысты да білдіреді, яғни өзінің жекелік қалпын сақтай алатын етістіктердің арасындағы амалдық байланысты да білдіреді» [7.55], -деп, көсемшелердің етістіктердің алдында амал пысықтаушы қызметінде жұмсалуды көрсетеді. Т.Сайрамбаев пікірінше көсемшелер мектеп, жоғары оқу орындарына арналған еңбектерде де айтылуда. Бірақ ол еңбектерде көсемшелер таза морфологиялық тұрғыда сөз болды. Синтаксистік жағына олардың әрі баяндауыш, әрі пысықтауыш қызметінде жұмсалады деумен шектелді де, сөз тіркесі жағынан ештеңе айтылмады. Көсемшелердің синтаксис, оның ішінде сөз тіркесін мағлұматың М.Балакаевтың еңбектерінен ала аламыз. 1954 жылғы академиялық грамматикада автор көсемшелер етістікпен тіркеседі деп қана көрсеткен болса [7,16], онан кейінгі еңбектерінде автор көсемшенің етістікпен тіркесі туралы арнайы тарау беріп, олардың етістікпен тіркесінің өзіндік ерекшеліктерін дәлелдеген. Автор сонымен бірге ондай тіркесті сөздердің құрылымдық ерекшеліктеріне де, яғни ға аяқталатын көсемше тұлғасындары негізгі, кейде көмекші етістіктер өзімен байланысып тұрған есімдермен бірігіп, сын-қимыл мақсаттық мағнадағы сөз тіркестерін құрай алатындығын анықтаған» [8,111]. Етістіктің негізгі өзгермейтін тобы көсемше формалары. Сөйлемнің баяндауыш қызметін екі түрлі жағдайда атқаратындығы туралы Т. Сайрамбаев өз зерттеулерінде қарастырған болатын. Автордың мәлімдеуінше а, е, и, ы, п, і, и жұрнақтары арқылы сөз

тіркестері баяндауыш қызметінде жай немесе құрмалас сөйлемдердің басынқы сынарында қолданылады. Сонымен қатар көсемшенің жұрнақтары сабақтас құрмалас сөйлемнің баяндауыш қызметінде ешбір көмекші етістіксіз де жұмсала береді. Сөйлемде бін, іп, п, а, е, й жұрнақтары жіктеледі, сол себепті де бұл жұрнақтар баяндауыштың қызметте жұмсалуды негізгі мәселе болып табылады. Көсемшенің ғалы, гелі жұрнағы жіктелмейді, сол себепті де бұл жұрнақта қолданылған етістіктер пысықтауыштық қызмет атқарады. Ал бін, іп, п, а, е, й жұрнақтары пысықтауыштың да, баяндауыштың да қызметін атқара береді. Сол себепті де көсемшелерді баяндауыштың, пысықтауыштық деп бөлу - синтаксистік жағынан дұрыс болып табылады. Н. Сауранбаев ғалы, гелі, қалы, келі тұрғыдары мақсатты көсемше салт етістіктен және етіс пен сөздік етістен жасалғанда, ол көсемшелік қызмет атқармай күрделі етістіктегі негізгі етістік болып қолданылатындығы туралы айтады. Мысалы, барзалы отыр, орынданғалы тұр, табылғалы тұр, келгелі жатыр т.б. Осы тұрғыда Т.Сайрамбаев мақсатты көсемшелер отыр, тұр, жатыр, жүр секілді қалы етістіктермен тіркескенде күрделі етістік жасайтындығын айтады. Автордың мәлімдеуінше көсемшелер өздері етістік бола тұр, сол етістіктердің өзінің істелуінің әртүрлі амалын білдіре алатын дәрежеге ие бола алады. Мысалы, оқи білді, жазып көрсетті, оқып жазды, көріп айтты, айтып түсіндірді т.б. Сонымен қатар көсемше мен көсемшенің тіркесуі арқылы күрделі көсемше жасалатындығы туралы да ғылыми еңбек жазған профессор Т.Сайрамбаев.

Мұнда екі көсемшелер өзара түйдектесіп тіркесіп бір мағыналық топ құрай алады. Мысалы, күлдіре жазады, ызалана жазады, күйіндіре жазады деген тіркесте ызалану, күлдіру, күйіндіру етістіктері басынқы сөздермен тіркесіп, қалай жазылатындығын мағналық және күрделі қызметі жағынан ажыратамыз. Күрделі түрде баттастыра тұрып қыла қойыпты, қисая тусіп айтып жатыр, екпінде келіп өсіп-өсіп кетеді, шалқақа барып түзелді, түрінде жұмсалады. Т. Сайрамбаев көсемшелердің ішіндегі мынадай форманың өткен шақ есімшелер түрінде көп кездесетіндігі туралы айтады: «Көсемшелердің ішінде мұндай формада өткен шақтық көсемшелер мол қолданылады.

а) Жақсы баға жақсы оқығанға ғана қойылатының да білетін. Біле тура солай дейтін (С. Шаймерденов) - деген сөйлемде біле тұра солай дейтін сөз тіркесі қимылдың істелу себебін білдіреді.

ә) Қаныбектердің үстіне келе бере екіге айырылды («Жалын») - дегенде келе бәре көсемшелі бағыныңқы сынары айырылды етістіктерінің мезгілін білдіреді.

б) Қой жүні ақ шекпенді жалаң етіне киіп, белін ала жіппен бос байлай салған бала жігіт ұша жөнелгелі отыр (Ф.Мүсірепов) - деген сөйлемдердегі ұша жөнелгелі көсемшелі етістіктер қимылдың мақсатын білдіреді.

в) Бала бестінің төбелін саз балшықпен баттастырып тұрып сылап қойыпты (М.Әуезов). Тәтті үміт, әдемі ой дәл осының алдында ғана мықтан тұрып бір отырған (Ф.Мұстафин) деген сөйлемдердегі баттастырып тұрып, мықтап тұрып көсемшелі сөз қимылдың істелу шегін білдіреді.

г) Орағытып кеп, шалқалапта барып, қисая түсті, кептеле тығылып, тебініп қап сияқты күрделі көсемшелі етістіктер қимылдың істелу амалын білдіреді. Мысалы, кез келген жауын бір қақғанда жұлындай ұшыратын темірдей қос кеуде бар екпінімен кеп серіппедей соғылғанда, екеуі де шалқалақтал барып қайта түзелді (С.Жиренов). Шәкірт бала ұзап кеткенде бұлар да еріксіз желе шоқырақтап шауып отырып қуып жетеді (М.Әуезов).

д) Көсемшелер қосарланып та сөз тіркесінің күрделі бағыныңқы сынарын құрайды. Ол кезде көсемшелердің шоқиып-шоқиып, өксіп-өксіп, жүгіре-жүгіре сияқты қайталама және ойнап-күліп, сыбырлап-күбірлеп дегендей синонимдік түрлері және ашылып-жабылып, еркелей-еркелей сияқты антонимдік түрлері бола береді. Оның үстіне ондай түрдегі қосарлы көсемшелердің қаға-маға, бара-мара сияқты бір жары мағналы, бір жағы мағынасыз түрі мен өксіп-өксіп, тырбандай-тырбандай, сылан-сипам сияқты екі жағы да мағналы қалпында да жұмсала береді» [8,1131.Көсемшелі етістікті жай және күрделі сөз

тіркестері үнемі толық мағыналы сөздермен жасалып қоймай бол, де, е көмекші етістіктері көсемше формасында басқа сөздермен де тіркесіп келіп сөз тіркесінің күрделі сынара жасалады дейді автор. Оларға Т.Сайрамбаев Асан, сай келетіндігінде, әр неме, сізге соған кететін, Бежейден түнілгендей сияқты сөздер мен сөздер тобын кіргізеді. Автор күрделі сөз тіркесінің басқа да заңдылықтарымен қоса оның топтастырылуна да баса назар аударған. Күрделі сөз тіркесін сөйлем мүшелерінің тіркесімен ғана қарастырмайды, бір сөз табының екінші бір сөз табымен байланыстылығын олардың өзара тіркесу қабілетіне байланысты қарастырады. Етістіктің тіркесу қабілетінің негізінде бағыныңқы немесе басыңқы қызметте жұмсалу дәрежесінің барлығы айқындала түседі деген пікір айтады.

Библиографиялық тізім:

1. Балакаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Арыс, 2002. 592 б. 1977. - 392 б.
2. Виноградов В.В. Избранные труды: Исследование по русской грамматике. - М., 1975. - 240 с.
3. Ярцева В.Н. О формах развития простого предложения // Вопросы грамматики. - М.-Л., 1970. - 312 с.
4. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. - М.: Наука, 1952. - 370 с. - Алматы:
5. Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі көсемшелер туралы. - Алматы: Арыс. 2009. - 297 б.
6. Болатов Ж. Есімшелердің синтаксистік қызметі//Халық мұғалімі, 1981 38б
7. Балакаев М.Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алматы, 1957. - 420 с.
8. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. - М.: Наука, 1952. - 370 с. - Алматы:

ӘОЖ 801.235.23.21

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ВАРИАНТТАРЫ

*«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының магистранты Қусайнова С.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Лексикалық единицалардың мағынасын сақтай отырып, әр түрлі құбылыстардың ықпалымен өзінің әдеттегі тұлғасынан өзгеше дыбыстық вариантпен айтылатын сөздер ауызекі тілде өте жиі ұшырасады. Тұлғалық жағынан осындай дыбыстық өзгеріске түскен сөздер тобы фразеологизмнің фонетикалық варианттарын құрайды. Тіл білімінде оларды дублет сөздер деп те атайды. Дублет (франц. тілінде doublet- екі, қос деген ұғымды білдіреді). Ал варианттылықта (латынша-өзгермелі) мұндай шек болмайды. Дублет сөздер екі сыңардан тұрса, сөздердің фонетикалық варианты екі немесе одан көп кездесе береді. Дублеттер мен варианттар мағыналық тепе-теңдіктегі сөздер деп есептелгенімен олардың семантикалық қалыптасу бағытында өзгешеліктер бар [7,82]. Фразеологизм ауызекі сөйлеу тілінен бастау алады. Тұрақты сөз тіркестерінің табиғатындағы барлық өзгерістер сөйлеу тілінің ерекшелігіне байланысты. Фонетикалық дублеттер-саны жағынан ең молы, әрі қолдану жиілігі қарапайым сөйлеу тілінің еншісі. Фразеологияның фонетикалық варианттары мына түрде ұшырасады.

1.Басқа тілдерден қазақ тіліне енген сөздердің басындағы дауыссыз дыбыстардың алдына ы,і,ү,у дыбыстары қосылып айтылуына вариант (дублет)

сөздер жасалады. Мұны протеза құбылысы дейді. Мысалы: риза (ырза), ыразы/болу; көңілі толу.

2. Сөз құрамындағы жеке дербес дыбыстарды немесе сөздің бүтіндей түсіп қалуынан-контрациялық вариант пайда болады. Қазақ тіліндегі сөздің ықшам тұлғаға ауысуы үшін буын түрі, сөздің қолдану жиілігі әсері бар. Сөздің ықшам вариантының қалыптасуына әсер ететін тіл заңдылықтарының ең негізгісі-сөздің айтылуы тәсілін барған сайын жеңілдету, жетілдіру бағыты. Айтуға ауырлау, бір немесе бірнеше дыбыстың түсіп қалуы, сондай-ақ қайталанып келетін буындардың ықшамдалуы мұның айғағы.[7,84].

Тіл біліміндегі мұндай фонетикалық өзгерістер түрін-апакопа дейді. Сөйлеу тілінде қайталана келе түсіп қалатын дыбыстық тұлғаларға мысалдар: ісі (іс) насырға шабу; сары (сар) уайымға салыну; шарта (шарт) жүгіну; шырқ (шыр) айналу; қыңқ (қың) демеу (етпеу).

Контракциялық варианттың тағы бір түрі-аферезис құрамындағы дыбыстардың түсіп қалуы. Кейде мұндай жағдайда мағыналық саралануына қарай лексикалық варианттарға ұқсап келеді. Мысалы: *Көк аяз (айыз)*-борсып, көгеріп кеткен қатқыл шикі зат. Мұндағы "айыз" түркі сөзі "суық" деген мағынада, "аяз" -қазіргі айтылу түрі.

3. Фразеологиялық тіркестің бір сыңары кейде дыбыс өзгерістерінің нәтижесінде мәндес сөздерге айналып кететін тұстары бар. Мысалы: *Қырық қурақ(қурау); тырс еткен сыбыс (дыбыс) жоқ; айбат (айбар) шегу; ұзақ (ұзын) сонар*.

4. Сөздердің жуан не жіңішке айтылуынан фразеологизмнің дублеті пайда болады. Мысалы: *Ары (әрі) ойланып бері ойланып, екі иығын (інін) жұлып жеу; мәлім (мағлұм) /мәшһур) болу*. Араб тілінен енген *мәлім (мәшһур) сөздері* сол тілдің өзінде синоним ретінде "атақты" деген мағынада жұмсалады.

5. Еліктеу мағынасында пайда болған фонетикалық варианттар. Бір ұғымды әлденеше сөзбен айту-тілдің табиғатына тән. Олардың коммуникативтік қызметінің икемділігі сонша, жарыспалы түрде әдеби, ауызекі сөйлеу тілінде де қолданыла береді. Бірақ орфография-вариант (дублет) тұлғаларын бір жүйеге келтіруде ең негізгі бағыт беруші сала. Кей ретте орфографиялық қалыптасуы ұзақ сөздер болады [5,196].

Сөздің бірнеше варианты болып келуі норма тұрғысынан қажетсіз де, қолайсыз да болғанмен, тілдің дамуы тұрғысынан қарағанда, оған керекті шарттың бірі болып саналады. Өйткені варианттардың қайшылықтарынан туатын тартыстардың нәтижесінде өмірі шолақ, өрісі қысқалары бірте-бірте қолданудан шығуға бейімделседі мұқтажына қажеті барлары қосымша қызметтерге ие болып, тіл мәдениетін көтеруге өзінше үлес қосуға, сақталуға тырысып отырады. Қазақ тіліндегі фразеологизмнің мол байлығын ұқыпты қарап, вариант тұлғаларын мүмкіндігінше әдеби тілдің қажетіне жарата білу-басты мақсат. Фразеологизмдегі фонетикалық вариантты сөздердің түрлі стильдік мәнде қолданылып, семантикалық саралануы контексте берілген ойды айқындап дәлелдеп көрсету үшін қажет.

Фразеологизмдерді саралап бөлуде, олардың варианттылығын айқындауда тек лексика-семантикалық талдаумен шектелу жеткіліксіз болар еді. Фразеологизмдердің түрлерін, варианттылығын қарастырғанда олардың структуралық-грамматикалық ерекшеліктерін де еске алу қажет. Ендігі біздің мақсатымыз түрлі грамматикалық өзгерістердің қайсыларын морфологиялық вариантқа жатқызуға болатынын ажыратып алу [3,115].

Қазақ тілі жалғамалы (агглютинативті) тілдер тобына жататындықтан сөздердің морфологиялық варианттарының болуы заңды. Жалғамалы тілдер тобында, әсіресе, морфологиялық варианттар айқын аңғарылады. Сөздердің морфологиялық варианттарының пайда болу себептері әр түрлі. Аффиксті сөздерді көбінесе үнемдеу, айтылуын жеңілдету мақсаты немесе фонологиялық айтылу жағын бір жүйеге түсіру көзделуі мүмкін. Морфологиялық варианттардың қолдану аясына кітап пен жазу дәстүрінің де әсері көп. Солай бола тұра, варианттылықтың пайда болуын ауызекі сөйлеу

тілінің ерекшелігі екенін жоққа шығаруға болмайды. Сонымен қатар, морфологиялық өзгеріске сөздің семантикалық-стильдік, фонетикалық, морфологиялық құрылысы, кейбір сөздердің синтаксистік қолдануының әсері де бар. Септік, жіктік, тәуелдік, көптік жалғауларының түрлері, етістіктің семантикалық және форма жағынан құбылтуларын т.б. осы сияқты фразеологизмдердің құрылысын өзгертумен байланысты құбылыстарды морфологиялық варианттарға жатқызуға болмайды. Сонымен бірге фразеологизмді басқа сөздермен байланыстыру мақсатымен соңғы компонентте туатын өзгерістерді де морфологиялық варианттарға қосуға болмайды. Тек осы тұрғыдан қарағанда ғана морфологиялық варианттардың жай өзгерістердің ара жігін ажыратуға болады. Фразеологизмдердің грамматикалық варианттары белгілі бір морфологиялық түрлер мен синтаксистік конструкциялар арқылы жасалады.

Сөйтіп, фразеологизмдік тұрақтының морфологиялық құрылысы әртүрлі болғанымен, іштей, яғни семантикалық жақтан айырмашылығы болмайтын фразеологизмнің морфологиялық варианттары болып саналады [8,291].

1. Фразеологизмдік тұрақтының морфологиялық варианттары өзара тең, атқаратын қызметі бірдей грамматикалық формалардың және бір-біріне ұқсас конструкциялардың алмасып келуі арқылы жасалады. Мысалы: *Бөгет болу, бөгеу болу, бөгеуіл болу, бөгесін болу; өлмес күнін көру, өлместің күнін көру, өлмешінің күнін көру.*

2. Фразеологизмдердің грамматикалық варианттары морфологиялық формалардың бірде түсіріліп, бірде түсірілмей айтылуы арқылы жасалады. Мысалы: *Жарғақ құлағы жастыққа тимеу; жар құлағы жастыққа тимеу.*

3. Сөз ортасындағы бір немесе бірнеше дыбыстың түсіп қалуынан вариант сөздер пайда болады. Тіл білімінде мұндай құбылыс синкопа деп аталады. Синкопа түбірде де, қосымшада да, олардың аралығында да, сөз тіркестерінде де кездеседі. Қазақ тіліндегі аферезистен (сөздердің басқа дыбыстарының түсіп қалуы) синкопаның елеулі айырмашылығы бар. Қазақ тілінде синкопа морфологиялық варианттарға көбірек қатысты. Сондықтан да морфологиялық вариант түрлері өте жиі кездеседі. Мысалы: *Қырық құрау, қырық құраулы; бір жолы, бір жолат; қаны қараю, қанына қараю; елден ерек, елден ерекше.* Мұнда сөз құрамындағы айтылуы ауырлау дыбыс тіркестерін жеңілдету бағытында сөйлеу тілінде үнемдеу тәсілімен жоғарыдағыдай морфологиялық варианттар пайда болады.

4. Морфемдік анализ қосымша түрлерінің арғы тарихына үңілуге мүмкіндік береді. Қазіргі қазақ тіліндегі кейбір үстеулердің құрамындағы аффикстер шығу тегі жағынан, алғашқыда жалғаулар болғанмен, қазір олар сөздің түбірінен ажыратуға келмейтін дәрежеге жеткен. Үстеулер мағынасы әуелгі төркіндерінен (зат есімдердің, сан есімдердің, есімдіктердің қатарынан) алыстап кеткен. Үстеулер әдетте морфологиялық жағынан «некен-саяқтап түрленетін» өз алдына лексика-семантикалық топ құрайтын сөздер. Фразеологизмдердің мұндай морфологиялық жағынан көбірек түрленуі, үстеу мағыналы фразеологизмдік тұрақтылар екен.

Фразеологизмдерінің морфологиялық варианттары бір септік жалғауларының (барыс,жатыс,шығыс) орын ауысулары арқылы семантикалық құрылымына еш нұқсан келмейтіндей өзара вариант жасайды. Мысалы: *Ұзында өші, ұзыннан өші; есінен тану, естен тану.*

5. Үстеу мағыналы, фразеологизмдер түрлі морфологиялық өзгерістермен вариант қатарлар жасайды. Мысалы: *Ертеңнен қара кешке дейін/ертеден қара кешке дейін/ертеңді қара кеш/күн ара/күн аралатып.*

Үстеудің лексикалық табиғатына қимылдың алуан түрлі жай-күйлерін білдіретін сөздер жататынын білеміз. Қимыл белгілері дегеніміздің өзі динамикалық сипаты түрленуі, өзгеруі десек, үстеу мағыналы фразеологизмдер айтылар ойға эмоциялы-экспрессивті жағдайда өзгеше болмыс үстеуі заңды.

Фразеологиялық тіркестерге тән нәрселер-тұрақты теңеулер арқылы стильдік, эмоционалдық қасиеттердің болуы. Құрамындағы соңғы компонентке түрлі теңеу

жұрнақтарының жалғануы арқылы морфологиялық вариант жасалады. Мысалы: *Шой қара, шойын қара, шойындай қара; инедей қадалу, инеше қадалу; жаны сірі, жаны сірідей берік.*

Сонымен фразеологизмдердің морфологиялық варианттары семантикасы, грамматикалық формасы, конструкциясы жағынан өзара эквивалентті, морфологиялық толық не қысқарған түрдегі компоненттердің алмасып келуі және құрамындағы соңғы компонентке түрлі теңеу жұрнақтарының жалғануы арқылы морфологиялық варианттар жасалады. Мұндай өзгерістер фразеологизмнің семантикасына әсер етпейді.

Библиографиялық тізімі:

1. Г. Смағұлова. Мағыналас фразеологизмдердің сөздігі. Алматы-2002ж
2. Г. Смағұлова. Фразеологизмдердің варианттылығы. Алматы-2006ж
3. К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе. Алматы-2005ж
4. А. Байтұрсынов. Тіл тағлымы. Алматы-2002ж
5. М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, М. Манасбаев. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы-2004ж
6. Ә. Болғанбаев. Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер. Алматы-2009ж
7. С.Бизақов. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің фонетикалық варианттары. Алматы-2001ж
8. І.Кеңесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы-2007ж
9. І.Кеңесбаев. Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары туралы.
10. І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы-2005ж

ӘОЖ 802.215.24.24

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ МАЛЫНА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНО-МӘДЕНИ СИПАТЫ

*«Қазақ тілі мен әдебиеті» маманыдығының магистранты Олжабаева Г.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Фразеологизмдер - тілдің мағыналық жағының көпқасырлық дамуының нәтижесі. Олар бізді қоршаған орта туралы күрделі ұғымдар мен түсініктерді қысқа әрі ықшамды, бейнелі және эмоционалды түрде беруге өте қабілетті. Мал шаруашылығына қатысты фразеологизмдер туралы сөз болғанда, жануарлар әлемі жөніндегі түсініктерді адамзат қоғамына ауыстырудың өзіндік тәсілі алдыңғы қатарға шығады. Фразеологизмдердің көпшілігі адамға сәйкес ерекшеліктері бар жақсы үйретілген үй жануарларының сыртқы кескінін, мінез-құлқын, қылықтарын сырт көзбен қарап, бейнелі түрде салыстыру негізінде жасалған. Бір жағынан, жануарлар әлеміне, екінші жағынан, адамдардың қоғамдағы өзара қарым-қатынасына және олардың әр түрлі тіршілік жағдайларындағы мінез-құлқтарына бақылау жасау негізінде алынған бұл ассоциативтік параллельдерден фразеологизмдер қалыптастырудың бейнелі-аялық негізі және олардың мағынасын өзгерту және ауыстыру уәждері ретінде қызмет атқаратын біраз ортақтықты және ұқсастықты таба алады. Мәселен, қазақ тілінде ғана кездесетін «адам жылқы мінезді» тіркесі адамды жағымды жағынан сипаттайды. Мұнда көнбістігімен, өзінің күшін тез қалпына келтіріп алуға деген қабілеттілігімен ерекшеленетін адам сөз болып тұр. Жылқыға тән бұл қасиетті көшпелілер жақсы зерделеп, ұғына отырып, оны ең абзал қасиет ретінде адамның бойына ауыстырады [1.12].

Қазақ тіліндегі біз қарастырып отырған жылқы малына қатысты фразеологизмдер халықтың тарихи-этнографиялық процестері, рухани- мәдениеті, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, дүниені қабылдауы, мифологиясы жөніндегі нақты ұғым-түсініктерді береді. Оларда тіл мен этностың, тіл мен рухани мәдениеттің өзара тығыз байланысы жарқын көрініс тапқан.

Тіл дамуының алуан түрлі кезеңдерінде қалыптасқан фразеологизмдердің осы зерттеліп отырған тобының сақталып қалуы олардың дамуының белгілі бір қарқынын, олардың пайда болуының тарихи сабақтастығын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақ жылқыны «мал патшасы» деп қадір тұтқандықтан тіршілігінің қай кезеңін де онымен байланыстырған. Сондықтан да бұл тараушада қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, наным-сенімі негізінде қалыптасқан жылқыға байланысты фразеологизмдерге этнолингвистикалық тұрғыдан түсінік беруді мақсат еттік. «Малға тәуелділігін қазақтар әр қас қағым сәтте сезініп отырады. Сондықтан өздерінің барлық әдет-ғұрып, салт-санасын малмен байланыстырып отырады» - дейді белгілі түрколог В.В.Радлов [2.142].

Жылқыға қатысты әдет-ғұрыптардың бір тобы адам өмірінің кезеңдерімен (туу, балалық шақ, өсіп-ержету, үйлену, жерлеу) астасып жатса, енді бір тобы шаруашылығына байланысты туындаған. Мәселен, бұрынғы уақытта аяғы ауыр әйелдің толғағы қатты болып қиналғанда, үйдің сыртына әкеліп ат байлаған немесе атпен тасырлатып шауып өткен, үйдің маңынан дүркіретіп жылқы айдаған. Дүниеге перзент келгенде «Ат қосшылы болдың ба? Қырық жылқылы болдың ба?» деп сұраған. Ат қосшы - ұл бала, яғни қасыңа ат қосшы болып жүретін ұл туылды деген сөз, ал қырық жылқы – қыз бала. Қыз баланың қалың малы салт бойынша жылқы малымен (47, 37, 27, 17, 9 жылқы) берілген. Сонда қыз туылса, әке-шешесіне қырық жылқы әкелетіндігі бұл фразеологизмге арқау болып тұр. *Ат мінгізіп, тон кигізді (шапан жапты)* фразеологизмі қазақ халқының қадірлі, сыйлы қонақтарға, құда-жекжаттарға жасайтын кәделерінің бірінің негізінде жасалған. Мәселен, құда түсу рәсімін құдалардың бір-біріне деген құрметі ретінде киіт кигізу, ат мінгізу дәстүрінсіз елестету қиын. Сондықтан да киім-кешек түрінде сый кәделер тарту құдалықтың басты жоралғыларының біріне саналады. Ауқатты құдалар бір-біріне ат мінгізіп, өте қымбат ішіктер мен тондар да сыйлай алады. Бұл дәстүр бүгінгі күнге дейін сақталған.

Әр елдің өз мұқтажына, талап-тілегіне орай пайда болған халықтық өлшемдер қаншама. Мысалы, ауа райы аса суық қиыр солтүстікті мекендейтін ұлттар арасында 12-15 км қашықтыққа сай келетін «передышка собачей езды» деген ұғым бар екен. Сол сияқты қазақ халқында жылқы өлшеуіш рөлін де атқарған. Мәселен, 20-25 шақырым жерді - ат шаптырым жер, 8-10 шақырым жерді - құнан шаптырым жер, 5 шақырым жерді – тай шаптырым жер деп шамалап айту кеңінен таралған.

Жылқы малына қатысты қалыптасқан өлшем бірліктерін білдіретін фразеологизмдерді өзара былайша топтастырып беруге болады:

1) Уақыт, мезгілдік мөлшерін білдіретін фразеологизмдер: жылқы тұсар кез; бие сауымдай уақыт; ат қара тіл болғанда; бие байланған кез; бие ағытар кез т.б.

2) Сан мөлшерін білдіретін фразеологизмдер: бір үйір жылқы; бір қос жылқы; бір желі құлын; бір тай, бір тайпа ел; үйір-үйір жылқы; тайлы тұяғымен; алалы жылқы, ақтылы қой; салт атты сабау қамшылы; қоралаған қой, қостаған жылқы т.б.

3) Қашықтық, көлем, аумаққа байланысты фразеологизмдер: ат шаптырымдай жер; ат жетпес, атан жетпес жер; ат басындай; ат тұяғы жетер жер; ат бойы; бес биенің сабасындай; бие бауындай жер; ат адым; тай шаптырым; құнан шаптырым; ат жетер жер; ат жетпес жер; желі бойы; тай тұяқ алтын; тай тұяқ күміс; ат басындай алтын; тай ізіндей т.б. Бие сауымдай уақыт деп биенің екі сауымының арасын айтады. Бұл фразеологизм халықтық уақыт өлшемін білдіретін фразеологизмге жатады. Халықтық пайымдау бойынша, бие сауымдай уақыт екі сағатқа тең, яғни биені әрбір екі сағат сайын сауып отыратын болған. Бұл фразеологизм өзінің мағынасын сақтай отырып, структуралық жақтан өзгеріп отырады: бие сауым мезгіл бие сауым мезет бие сауымдай шақ және т. б.

Сондай-ақ, тілімізде ат басындай деген тіркес қолданылады. Мысалы: Сен ертең де кел. Мен әкеңнің қазынасынан ат басындай алтын, қой басындай ділда алайын, сонан соң екеуіміз қашайық (ҚЕ). Бұл көрсетілген мысалда ат басындайтіркесі алтын құйманың көлемін көрсету үшін қолданылып тұр. Бұл жағдайда фразеологизм тікелей салыстыру арқылы жасалған. Бұл тіркес сонымен қатар бейнелі-ассоциативтік салыстыру ретінде қолданылады. Мысалы, Қайғымен басылар, Ат басындай жүрегім (Батырлар жыры. 3 т., 1987, 20 б.).

Жылқының ең басты қасиеті - ел қорғау жолында келтірген зор пайдасы. Өзінің ұлттық тарихында бүкіл тұрмыс-тіршілігі тек қана атқа байланысты, жылқы малына қатысты қазақ сияқты ел кемде кем. Өйткені оның тағдыры - ұлан-байтақ даласы. Тарихтағы қиян-кескі жорықтар, дала үшін ұзақ қан төгіс қырғындар ат арқасында өткен.

Ата-бабамыздың жылқыны қастерлеуінің себебі мол. Жылқы олар үшін тек азық, көлік құралы ғана емес, экономикалық, сауда, әскери және әлеуметтік өмірдің ажырамас бөлігі. Түркілер аттарының көмегімен бұл шеті Азия, Европа, ол шеті Африкаға созылған кең байтақ жерді, жаңа әлемді басып алып, тәуелсіз тіршілігінің факторы етті. Тіпті, өткен замандарда жылқы малын әскери стратегияға да қолданған. Мысалы, шабуылшылар жауға қарасын көбейтіп көрсету үшін алдарына жылқы малын салып айдаған да шаң көтерген, сол кезде қорғандағылар бұл шаңды қалың қолға жорып, одан қашқан. Арғы жағын былай қойғанда, мұндай әскери айла-тәсілді 1916 жылы Торғай даласында А.Имановтың да пайдаланғандығын жазушы С.Мұқановтың «Қазақ қауымы» атты еңбегінде келтіреді [3, 69]. Аттың жалы, түйенің (нардың, атанның) қомы (қомында) фразеологизмі ауызекі тілде асығыс-үсігіс жасалған іс-әрекет кезіндегі қимылдың образдылығын көрсетуде қолданылады. Бұрын қазақ халқының басынан күтпеген жерден жауларының шабуыл жасауы, қас дұшпандарының барымта жасауы сияқты қиын жағдайлар жиі өткен. Мұндай жағдайда олар, әрине, оны тек атпен, түйемен қарсы алған. Қазақ халқының өмірінде бұндай жағдайлар көп болатындықтан фразеологизм тарихи фактор болып қалыптасқан. Тарихы анық бұл тіркес кейін адамның абыр-сабыр қарбаласта, сүргіншілік жолаушылықта, жүргіншілікте және т.б. осындай кездерді бейнелейтін сипатқа ие болады. Сонымен қатар шапқыншылық, тонау нәтижесінде жиі қоныс аудару қажеттігі пайда болатын халықтың өміріндегі қиын кезеңдерді сипаттауда атта жал, адамда қам жоқ деген тіркес қолданылады. Кездейсоқ болған нәрсенің аласүргіндікке, бас сауғалауға әкелетіндігі белгілі. Нәтижесінде тұрмыста ауыртпашылықтар пайда болады және осыған байланысты адамдардың үйреншікті өмір сүру қалпы бұзылады, содан барып ат ариды да, жалсыз қалады, ал адам күйсіз қалады. Жылқының дене мүшелеріне байланысты фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты да жеке бір зерттеуді қажет. Мысалы, ат жалын тартып мінді фразеологизмі о баста ешкімнің көмегінсіз, өздігінен аттың жалынан ұстап мінетін, 7-12 жас аралығындағы баланың ер жігіттік мінезіне және жасына байланысты пайда болған. Бұрын қазақ арасында бұл жастағы бала өздігінен атқа міне алған. Фразеологизм бүгінде ауыс мағынада «адам болды, ер жетті, азамат болды» деген мағынада қолданылады. Мысалы: «Жаратқан, осы еркек кіндікті үш ақ үрпек балапанымның ат жалын тартып мінгенін көрсем арманым жоқ, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетіре көрме жаратқан!» - деп азынаған үні құлағымда әлі күнге дейін ызындап тұрғандай (Ә.Көшімов). Бұл сөйлемде аталмыш тіркес ат арқасына міну фразеологизмінің синонимі ретінде көрінеді, яғни «ер жету, есею» дегенді білдіреді. Дегенмен осы мағынасымен қатар тілде «шынығу» деген мағынасы да бар. Мысалы: «Қарсақпай» зауытында істейтін, бұрын «Спасс» зауытында жұмыскер болған Нұрман: «Тар жол, тайғақ кешу» уақытында ат жалын тартып мінген, өзімше қазақтың төңкерісшілер штабының бір мүшесі, жолдас Сәкен!...(С.Сейфуллин). Ат кекілін (күйірігін) кесісті фразеологизмі «кетісті, араздасты, мүлде безді» мағынасын білдіреді. Мысалы: Екеуін де бай жуанға жығып берген, бетіне дақ салған кедейлерге үлкен өкпелі бұлар, түңіле сөйледі. Сонда да кете алатын түрі кесіп олардан ат кекілін жоқ (Ғ.Мұстафин). Фразеологизм қазақтардың ежелгі ат кекілін кесісіп, бәрінің көзінше (жұрт

алдында) достық, туысқандық, бейбітшілік қарым- қатынастарды бұзу салты негізінде құрылған. Мұндай әрекет әдетте екі жаққа «аттың соғысуға дайын» екендігін білдіреді. Қазақ батырлары жауынгерлік дәстүр бойынша әскери іске, басқа мәселеге болсын дағдыласса, «ат тізесін қостым» деп кеткен, ал келіспей қойса, «ат құйрығын кестім» деп кеткен [4, 648-б].

Құр атқа мінгендей фразеологизмнің мағынасы - «тынығып, сергіп калу» дегенді білдіреді. Мұндағы құр ат дегеннің мағынасы «ұзақ уақыт мінілмеген, семіз, тың ат». Академик Р.Сыздық осы тіркестегі құр сөзі туралы: «Құр сөзінің түпкі бір мағынасы монғол тілінде «өткен жылғы, былтырғы дегенді білдіреді, осыдан келіп өткен жылдан мінілмей, қоны сақталған малды хур таргадеп атайды, өткен жылдан күзелмеген жалды хур дәл дейді. Демек, құр сөзі түркі тілдерінде де мал атауларына қатысты келіп, тіркескенде, «өткен жылдан мінілмеген, демек қоны сақталған, семіз, тың» дегенді білдіретін болған. Бұнда түркі-монғол тілдеріне ортақ сөздердің кейбіреулерінің жеке тұрғандағы мағынасы сақталмай, тіркес құрамында тұрғанда сақталғаны байқалады» - деген пікірі өте дәлелді [53]. Құр сөзі «семіз, қонды, мінілмеген» деген ұғымда жылқы баласының асау, айғыр сияқты атауларымен де, өзге атаулармен де келе береді.

Библиографиялық тізім

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы: «Ана тілі», 1998. - 304 б.
2. Радлов В.В. қазақтың мұльдары // "Жалын", 1989. №4, 63-69 ВВ.
3. Мұқанов С. Қазақ қауымы. - Алматы: 1995. - 81 б.
4. Сыздық р. с. Абайдың сөз өрнегі (Монография). - Алматы: Санат, 1995. - 208 б
5. Бүркіт О. Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі. Монография. - Алматы: Қазақ университеті, 2001. - 273 б.
6. Оразбаева Ш. Ф. Тілдік қатынас негіздері. - Алматы: Print-S, 2005. - 147 б.

ӘОЖ:801.241.23.14

МАҚАЛ МЕН МӘТЕЛДЕРДІҢ ӨЗАРА СИПАТЫ

*«Қазақ тілі мен әдебиеті» маманыдығының
магистранты Джанадилова А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Мақал-мәтелдер ғасырлар бойы атадан балаға мұра ретінде беріліп келе жатқан халық даналығы. Мақал-мәтелдер әр халықтың тарихын, өмірін, қоғамдық тұрмысын көрсетеді. Халықтың өмірге деген көзқарасы, көңіл-күйі, шаттығы мен қайғысы, қуанышы мен жұбанышы мақал-мәтелдерде кеңінен сипатталады. Халық өз басынан өткен өмір тәжірибесінен қортынды шығарып, оны шебер тілменен жеткізеді.

Мақал-мәтел дегеніміз халықтың белгілі бір өмір тәжірибесінен шыққан айқын ойды үлгі-насихат, өнеге-өсиет ретінде көркем бейнелеп жеткізетін халықтың нақыл сөзі. Мақал-мәтел өзінің тақырыбы, мазмұны, мағынасы жағынан өмір құбылыстарын жан-жақты қамтып, қоғамдағы әртүрлі қарым-қатынасты нақыштап жеткізеді.

Мақал-мәтел бір дәуірдің ғана жемісі емес. Олар халықтың өткенімен тығыз байланыста болады. Мақал-мәтел ішкі мазмұны, мағынасы жағынан әрбір дәуірдегі түрлі тарихи оқиғаларды, халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін бейнелейді. Сондықтан да, мақал-мәтелдер ұлттық сипаттағы тақырып, мағына жағынан бай болып келеді.

Ең негізгісі, мақал-мәтел халық қазынасы. Мақал-мәтелді шығарушы да, оны пайдаланушы да халықтың өзі. Яғни, мақал-мәтелді тудырушы халық.

Мақал-мәтел тарихи категория. Олай дейтініміз, заман өзгеріп, халықтың дүниеге көзқарасы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі өзгеріп, білімі мен мәдениеті артқан сайын мақал-мәтел де терең мазмұнға ие болады.

Мақал мен мәтелді қосақтап, бір-біріне жуықтатып, ауыз әдебиетінің басқа жанрларынан айыратын сипат-оқиғаны бейнелі, көркем етіп аз сөзбен жеткізу, мағына мен құрылысы жағынан да бір-біріне жақын келуі.

Мақал-мәтел, ауыз әдебиетінің басқа жанрларына қарағанда, ертегі, мысал, өлең, жыр т.б., өзінің аса қысқа көлемділігімен, аса терең, айқын образдылығы жағынан бір-біріне жақын келеді. Аз сөзбен терең мағынаны түсіндіру, өмір құбылысын айқын көрсету тек мақал мен мәтелге тән қасиет. Сондықтан да, мақал мен мәтелдің композициялық-синтаксистік құрылысы ауыз әдебиетінің басқа жанрынан өзгеше.

Мақал-мәтелдің ерекшелігінің бірі-ол жалпы дерексіз ұғымды жеке фактілер, құбылыстар мен іс-әрекеттер арқылы астарлы мағынамен түсіндіру. Мақал-мәтелдің барлығы дерлік тура мағынада емес, жанама, ауыспалы мағынада да беріліп отырады. Әсіресе, мақалдың өнегелік мазмұны ауыспалы мағынада келеді. Мысалы:

араб тілінде: «Әркім өз күлшесіне қарай отты үрлейді», «Жаңа сыпырғы жақсы сыпырады», «Жылан шаққан адам жіптен қорқады» т.б.

қазақ тілінде: «Екі қошқардың басы бір қазанға симас», «Тышқанға өлім керек, мысыққа ойын керек», «Ит үреді, керуен көшеді», «Тозған қазды топтанған қарға жейді», «Түйенің үлкені көпірден таяқ жейді», «Сұңқар ұшып жетіледі, тұлпар шауып жетіледі», «Балық басынан шіриді» деген өнегелі мақалдарда ауыспалы, жанама мағына беріліп тұр. Бұл мақалдарды тура мағынасында түсіну, олардың көркемдік, образдық сипатын жоққа шығарумен бірдей.

Осы уақытқа дейін халықтың даналық сөздерін мақал мен мәтел деп екіге бөліп қарастырылды. Ал, шын мәнінде ғибраты мол бейнелі сөздерді зерделей қарасақ, олардың ішінде мақалға да, мәтелге де тән қасиетке ие, яғни, мақал мен мәтел арасындағы оралымдарды байқаймыз.

Бұл туралы Г.Л.Пермяков [1.41]. пен В.П.Жуков[2.23]. терең зерттеулер жүргізіп, ғылыми пікірлерін білдірген. Тіл білімінде мұндай мақал-мәтелдік оралымдар қазіргі таңда зерттеліп келеді. Бұны ғалымдар «халық даналығының үшінші түрі» деп, яғни бойында мақалға да, мәтелге де тән қасиеттер бар, құрамындағы компоненттерінің жартысы тура мағынада, жартысы ауыспалы мағынада да келе беретін тіл бірліктерін атаған. [3.51]. Мысалы:

араб тілінде: Аштықта мейірім болмас, Саранға сенің өтінішің алоэден де ащы болады. Кедейлік мықтының да абыройын кетіреді.

қазақ тілінде: Сиыр сипағанды білмейді, жаман сыйлағанды білмейді, Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме.

Халық даналығының төртінші түріне халық өмірде көрген-білгенін мысал ретінде түйіп айтатын, және тарихи уәждемелері (мотивтері) бар оралымдарды жатқызып, оларды «тәмсіл» деп, академик Ә.Қайдаровтың ұсынысы бойынша атаған. [3.51] Мысалы:

араб тілінде: Жалған пайғамбар Мусайлимадан да өтірікші, Шахмат парсылардың сүйікті ойыны.

қазақ тілінде: Қайда барсаң-Корқыттың көрі; Аяз, әліңді біл, құмырсқа жолынды біл; Абылайдың асында шаппағанда, атаңның басында шабасың ба?; жүзігі барда Сүлеймен, жүзігі жоқта сүмірейген; Есім ханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолы. т.б..

Әрбір тәмсілдің астарында ұзақ сыр, мәңгілік тарих, асқан даналық жатыр.

Ә.Қайдаров ұсынған даналық сөздің төртінші түрі «тәмсіл» сөзі түсіндірме сөздіктердің тек бірен-саранында ғана кездеседі де, оған «даналық, нақыл сөз» деп түсінік береді. Ал, шындығында бұл сөз орта ғасырлардағы ғұлама жазушылардың еңбектерінде,

қисса - дастандарда кездесіп отырған. Қазір архаизмге айналған «тәмсіл» сөзі арабтардың «әмсал», яғни, «даналық сөз» дегеннен алынса керек. Өйткені, түсіндірме сөздіктерде бұл сөзді араб-парсы сөзі деп берген. [4.23]

Ал, араб әдебиеті мен тілінде «әмсал» термині барлық - Фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдерді, нақыл сөздер, қысқа әңгімелер мен анекдоттар атауы ретінде қолданылады.

Мақал-мәтелді бір-бірінен айқындап ажырату еңбектері орыс ғалымдары мен даналық сөздерді жинақтаушылардың арасында 19 ғасырдан басталған. Атап айтсақ, И.М.Снегирев, В.И.Даль, Е.А.Ляцкий, А.А. Потебня т.б. секілді зерттеушілер өз еңбектерінде мақал мен мәтелдің айырмашылығы туралы өз пікірлерін білдірген. Дегенімен, жүйелі зерттеу жұмыстары 20 ғасырдың 30 жылдарынан бері жүре бастады. Мысалы, О.Широкова, М.А.Рыбникова, С.А.Гаврин, А.Н.Кожин т.б. ғалымдар мақал мен мәтелді айыру мәселесіне зерттеу мақалаларын, ғылыми жұмыстарын жазған.

Араб тіл білімінде мақал-мәтелдерді жинақтап, зерттеу, қазақ, орыс, басқа да шет ел тілдерінен бұрын пайда болған. Басқа тілдерден бұрын дейтін себебіміз, араб әдеби өнері, жазба әдебиеті ертеректе, 7-8 ғасырларда пайда болуына байланысты, өз бетінше дамып қана қоймай, басқа халықтардың да жазба әдебиетінің қалыптасуына септігін тигізгені тарихтан мәлім. Алғаш араб мақал-мәтелдерін қамтитын «әмсал» жинақтары 10-11 ғасырларда қағаз бетіне түсіп, сол қолжазбалар қазіргі күнге дейін ірі кітапханаларда сақталған.

Бұрынғы атақты араб филологтары Халил, Сибавейхи, аз- Замахшари, ал-Аби т.б. араб әмсалдарын жинақтай отырып, олардың арасындағы ерекшеліктерді ашуға тырысқан. Қазіргі кезде А.Сафратт, А.Кири, аш-Шанти, У.Буганими сияқты араб паремиолог ғалымдары мақал-мәтелдердің семантикасы мен стилистикалық жүйесін зерттеумен айналысып келеді. Олар «әмсал» сөзінің аясында қамтылатын әртүрлі даналық сөздер мен фразеологизмдерді жеке-жеке қарастырмай, бәрін бір топқа жатқызып, ортақ анықтама беріп келеді. Шет ел арабистерінің ішінде Б.А.Халидов [15.12], И.Ю.Крачковский [6.21], Чан Тхи Хонг Ван [3.13], К.Брокельман [7.21] т.б. ғалымдар араб әмсалдарын жеке топтарға: тарихи, әлеуметтік, діни т.б. бөліп қарастыруда.

Қазақ ғалымдарының ішінде, Р.Сәрсенбаев, Ө.Айтбаев, С.К.Сатенова, Ф.Турабаев т.б. қазақ мақалы мен мәтелінің өзара айырмасын ғылыми жұмыстарына арқау етті. Зерттеушілердің бір тобы (М.А.Рыбников, А.А. Морозов, А.Нұрмаханов т.б.) мақал мен мәтелдің айырмашылығын олардың құрылым-құрылысымен байланыстыра қарайды, яғни мақал аяқталған толық сөйлем ретінде, ал мәтел сөз тіркесі түрінде келеді деп пікір білдіреді. Бірақ, бұл ғалымдар мәтел тек сөз тіркесі ретінде ғана емес, сөйлем түрінде де келетінін ескермеген: Аз асқа бақауыл болма, аз елге жақауыл болма; Қызым саған айтам, келінім сен тыңда - деген мәтелдер қос тармақты күйде, құрмалас сөйлем күйінде жасалған.

Бұл туралы С.Г.Гаврин: «Барлық мәтелдер сөйлем түрінде және сөз тіркесі түрінде келген мәтелдер болып бөлінеді» [28.23] - деген пікір білдірген.

Осы пікірді, мақал-мәтелдің табиғатын терең зерттеген Г.М.Пермяков та мақұлдаған: «Мәтелді синтаксистік құрылысына карап екі түрге бөлу керек:

1) сөз тіркесіне балама мәтелдер; 2) сөйлемге балама мәтелдер» [9.105]

Жалпы алғанда, мақал - халықтың өмірден алған тәжірибесінің, ой-тұжырымының қортындысы, айқын ойды үлгі-өнеге ретінде қысқа қайырып, көркем бейнелеп жеткізетін халықтың нақыл сөзі. Мақал аяқталған сөйлем ретінде, ауыспалы мағынада келеді.

Мәтел, мақалға қарағанда, аяқталмай, топшалама, болжам ретінде беріліп, сөйлем немесе сөз тіркесі түрінде де келеді. Мақал- толық сөйлем түрінде келетін, аяқталған тиянақты ойды білдіретін нақыл сөз. Мақал әрдайым өмір құбылысы мен тәжірибесін қатар жинақтап айтады.

Мақал халықтың тікелей әлеуметтік-тарихи тәжірибесінен шығады. Яғни, өмірде кездесетін істің дәлелі айтылса, соңынан оған қортынды тұжырым жасалады:

араб тілінде: Бедуинмен күрескен күрес, бірақ жарыспа, Естіген адам көрген адамдай болмайды.Түйенің таңдайы шуылдап барып қояды, Баршылық кезде қаралы күнге қор жина т.б..

қазақ тілінде: Қар жауды деп қуанба аязы бар, Қожа келді деп қуанба ниязы бар; Арық малды асырасаң аузы-басың май болар, арық адамды асырасаң аузы-мұрның қан болар, т.б..

Мақал өлшемі жағынан ықшам болғанымен, мағына жағынан терең, күрделі болып келеді. Ритмикалық құрылыс, ерекше дыбыстық ұқсастық және композициялық-синтаксистік құрылыстар мақалға тән қасиеттер. Көлемі жағынан қысқа, құрамында артық сөз жоқ, нақты мағынаны көздейтін сипат - ауыз әдебиетінде тек мақалға ғана тән. [5.8]

Мақал дегеніміз - халықтың ғасырлар бойына өзінің әлеуметтік- тарихи тәжірибесін шындай түсуінің нәтижесінде пайда болған, көлемі жағынан қысқа, мағына жағынан тиянақты, тәлім-тәрбие берерлік мәні бар, ритмикалық құрылыспен жасалған поэтикалық, прозалық нақыл сөздер.

Мақал халықтың ауызша өнерінің бір түрі. Араб мақал-мәтелдері көбіне жай сөйлем ретінде, қысқа шумақты болып келеді. Араб мақалдарының ішінде құрмалас сөйлем ретінде, яғни екі тармақты шумақтан тұртын мақалдардың құрылысы өлеңге, оның жасалу тәсілдеріне бір табан жақын келеді.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдің көбісі дерлік поэтикалық түрде келеді. Яғни, екі тармақтан құралады да, алғашқы тармағы оқиганы образ түрінде суреттейтін болса, екіншісінде сол іске қортынды жасалады.

Мақал өзінің сөйлем құрылысы жағынан жай сөйлем түрінде де, құрмалас сөйлем түрінде де кездеседі. Мақалдың құрамында негізгі тұрлаулы сөйлем мүшелері жиі кездеседі де, тұрлаусыз мүшелері аз кездеседі. Және, мұның құрамында барлық сөйлем мүшелері болуы шарт. Айтылатын ойды тиянақты етіп, толық, айқын түсіндіруде баяндауыштың, әсіресе, етістік тұлғалы сөздердің болуы мақалға тән қасиет. Өйткені, мақал толық сөйлемнің көмегімен жеткізіледі. Олай болса, айтылатын ойды толық сөйлем арқылы білдіруде баяндауыштың қызметі айрықша болады. Мысалы:

араб тілінде: Аспанды қаббамен жаба алмайсың, Қарызға сату көпесті де қайыршы етеді.Мазмұнын тақырыбынан білуге болады. Маған сәуле түсірсең, саған шақпақ жағамын) т.б..

қазақ тілінде: «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас», «Асыл тастан шығады, ақыл жастан шығады» деген мақалдардың толық сөйлем болуына басты себеп, мұнда тұрлаулы мүшелердің болуы. Толық сөйлем болуға ұйытқы болып тұрған «шықпас», «шығады» деген етістік тұлғалы сөздер. Сондықтан, оларды мақал деп айтуға толық болады. Ал, егер: араб тілінде: , немесе, қазақ тілінде: «Ақыл жастан, асыл тастан» дейтін болсақ, баяндауыш қызметін атқарып тұрған «шығады» сөздерінің түсіп қалуы, біріншіден, толымсыз сөйлемге айналдырса, екіншіден, оның мақалдан мәтелге айналуына жағдай жасап тұр. Сондықтан да, мақалдың сөйлем құрамында тұрлаулы мүшелердің болуы, әсіресе, баяндауыштың болуы шарт. Мақалдың мәтелден ең басты айырмашылығы да, өзіндік ерекшелігі де осы сипатында.

Мәтел - өмір құбылысын дәл анықтайтын, халыққа кең тараған нақышты сөздер. Бұл мақалға қарағанда, көлем жағынан қысқа, ойды толық жеткізбей, топшылама, болжам ретінде ғана айтылады:

араб тілінде: Қарны тоқ, қайғы жоқ, Балға – май.Жаңа жуылған табақтай таза.

қазақ тілінде: «Ат жалында, атан қомында», «Көз қорқақ, қол батыр», «Бір басқа бір көз» деген мәтелдердің мақалдардан басты айырмашылығы - ойды толық аяқтамай, тек ишарат қана білдіріп - қойуында. Жоғарыдағы мәтелдердің бірде-бірі тиянақты ойға ие болып, кеңес, ақыл беретін дәлелді тұжырым жасап тұрған жоқ. Бұлар өмір құбылыстары мен заттарды образды түрде бейнелеу, салыстыру арқылы ишаратпен жеткізеді. Мақалға қарағанда, мәтелде ұлттық-мәдени нақыштар жиірек кездеседі. [11.14] Мәтел жеке фактілердің негізінде жасалып, ауыспалы мағынада келеді. К.Аханов мақал

мен мәтелдердің айырмашылығына тоқтай келе, мәтелге орынды анықтама береді: «Мәтелдерде ой-пікір, топшылау мақалдардағыдай, тікелей кесіп айтылмайды да, образды түрде жанамалай айтылған ишара болады.» [12.177]

Мақал мен мәтелдің айырмашылығы туралы бұрынан айтылып келе жатқан пікірлер бар. Мысалы, В.Даль мақал мен мәтелдің айырмашылығын былай көрсетеді: «Поговорка только заменяет прямую речь, не договаривает, а иногда и не называет вещи, но условно, весьма ясно намекает.... Вместо: Он глуп, она говорит: у него не все дома.» [13.18] Бұл пікір мәтелдің өзіндік сипатын толық аша алмайды. Өйткені, мәтел астарлы, ауыспалы мағынада келгенімен, заттың атын дәл атамайды деуге болмайды.

Мақал қысқа айтылуы арқылы мәтелге айналуы мүмкін:

араб тілінде: Өзінің көзіндегі түйірді ұмытқан басқаның көзіндегі ұнтақты көреді.

қазақ тілінде: «Әңгіме бұзау емізер, бұзау таяқ жегізер», «Іш қазандай қайнайды, күресуге дәрмен жоқ» деген мақалдардың алғашқы тармақтарын бөлек айту арқылы мәтел жасауға болады.

Р.Сәрсенбаев мақал-мәтелдерді бір-бірінен үш ерекшеліктері арқылы ажыратуды ұсынады. [5.14]. 1.Мақал мен мәтелдің бір-бірінен айырмасы, ең алдымен, мағыналық мазмұнына байланысты. Мақал белгілі тиянақты ойды астарлы, ауыспалы мағынамен образды түрде жеткізеді. Мұнда салдар-себеп, дәлел қатар беріледі. Мәтел, мақалға қарағанда, өмір құбылысын болжам, ишаратпен бейнелейді де, ойды толық аяқтамайды. 2.Мақал мен мәтел өзара синтаксистік құрылысы жағынан да өзгеше болады. Мақал, мәтелге қарағанда, құрмалас сөйлем күйінде жиі ұшырасады. Өйткені, мақал өмір тәжірибесінде кездесетін оқиға, жағдай, іс-әрекеттерді бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы, немесе салыстыру арқылы баяндап отырады. Мәтел, көбнесе, жай сөйлем түрінде, оның ішінде толымсыз жай сөйлем түрінде кездеседі. Мәтел, қашанда, оқиғаны, өмір құбылысын толық сөйлем күйінде білдірмей, ойды тиянақсыз жеткізеді. Мақал мен мәтелдің синтаксистік құрылысындағы ерекшеліктер -ол етістік баяндауыш сөздердің түсіп қалу заңдылығына байланысты. Мәтелдің құрамында етістіктен болған баяндауыш сөз, көбіне, айтылмай, түсіп қалады. Бұл жағдай, мәтелдің оқиғаны ишаратпен ғана жеткізуі үшін қолданылады. Өйткені, күрделі ойды толық білдіретін сөйлем баяндауышсыз жасалмайды. Бірақ, баяндауыш түсіп қалған сөйлемнің бәрін бірдей мәтел деуге болмайды. Өйткені, мақал халық арасында мәтел сияқты көп айтылып, танымал болып кеткендіктен, кейде ол қысқарып та айтылады. 3) Мақал мен мәтелдің айырмасы олардың құрамындағы компоненттер санына да байланысты. Мақал, мәтелге қарағанда, көлемі жағынан үлкен, құрамындағы сөздердің саны жағынан да артығырақ келеді. Мәтел өзінің құрамындағы компонент саны жағынан идиомаға жақынырақ келеді. Идиоманың құрамындағы сөздер, көбіне, үш сөзден, кейде төрт сөзден аспайтын болса, мәтелдің компоненттері де осыдан аспайды. Сондықтан да, мақал басқа тұрақты сөз тіркестерінен, сонымен қатар, мәтелден өзінің компонент саны жағынан да ерекшеленеді.

Библиографиялық тізім тізімі

- 1.Қайдаров Ә.Ғылымдағы ғұмыр.-Алматы, 2000
- 2.Пермяков Г.Л.От поговорки до сказки.-М., 1970.-240с.
- 3.Жуков В.П.Словарь русских пословиц и поговорок.-М.,1966.-533с.
- 4.Динаева Б.Фразеология және мақал-мәтелдер//Қазақ тілі мен әдебиеті.- Алматы,1987,№8.-52бб.
5. Казак тілінің түсіндірме сөздігі. I-том. - Алматы, 1959. -337 б.
6. Халидов А.Б. Антология ал-Аби в рукописи института востоковедения АН ССР // Исследования по истории культуры народов Востока/ Сбор. научи, труд. -М., 1960.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСЫН КӨРСЕТЕТІН «ӨМІР» КОНЦЕПТІЛІК ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КӨРІНІСІ

*«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының магистранты Колчабекова А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Адам болмысында өз тәжірибесі арқылы танып білетін құбылыстар аз емес. Олардың басынан өтетін жалғыздық, жан, тағдыр, өлім, өмір т.б. лексикалық ұғым абстрактілі дүниені танытатын ментальді мазмұн. Сондықтан да философиялық мәні басым концептілік ұғымы адам қалай сөзінеді, қалай өскереді, өз басынан қалай өткізеді сол өсері арқылы ғана тани алады. Қазақ тіл білімінде аталмыш мәселеге байланысты еңбектерді көптеп кездестіруге болады. Олардың ішінде бұл мәселеге байланысты арнайы қалам тартқандары да немесе лексикологияның мәселелерін және де тілдің басқа салаларын сөз етуде жолай аталмыш мәселе жайында сөз ете кеткендерін де кездестіруге болады. М.Балакаев бастаған бір топ авторлардың бірігуімен шыққан «Қазақ тілінің стилистикасы» атты еңбекте етістіктердің басқа сөздерге қарағанда экспрессивтілік қасиеті басым болатыны және олар көбінесе көркем әдеби, сөйлеу және публицистикалық стильдерде жиі кездесетіні жайлы айтылады. Сондай-ақ бұндай бояу жеке сөздерге де фразеологиялық пркестерге де сөз Формаларына да, синтаксистік конструкцияларға да тон сипат деп, экспрессивті бояуды екі тұрғыдан (1. лексикалық мағнасы әуелден экспрессияға бейім тұратын сөздер; 2. қолданылу процесінде жүре келе экспрессивті болу алатын есімдер мен етістіктер) сөз етілуі тиіс екені айтылады [1,58-59]. Алайда бұл стилистикалық оқулықта эмоционалды сөздерге де экспрессивті сөздерге де анықтама берілмейді. Ғалым Г.Мусабаев «Современный казахский язык. Лексика» оқулығында «қазіргі қазақ тілінде, сондай-ақ кез келген басқа тілдерде де затқа немесе құбылысқа сөйлеушінің эмоционалды қарым-қатынасын білдіретін сөздер қатары бар. [2,58-59]. Бұндай сөздер категориясын тіл білімінде эмоционалды лексикаға жатқызады немесе эмоционалды бояу» деп көрсетеді де, әры қарай оларды былай бөледі: 1. эмоционалды бояуы бар сөздер; 2. кішірейткіш-еркелеткіш, үлкейткіш немесе кеміткіш аффикстер жалғану арқылы сөзге морфологиялық жолмен эмоционалды бояу беретін сөздер деп, бірінші топты: а) әсері өте күшті эмоцияны беретін сөздер (масқара, сұмдық, сұм, қайғы, қуаныш, қорқыныш, жауыздық, жыртқыштық, нәзіктік, ақ көңілділік т.б.). Бұл топтары сөздер лексиканың негізінде өздігімен экспрессивтілік қасиетті бере алады; ә) кейбір сөздер затқа немесе құбылысқа қоғамдық қарым-қатынас негізінде эмоционалды-экспрессивті бояу беруге қабілетті болады (ұрлық, жаздық, залым т.б.) деп, бұл сөздер өзінін табиғатынан жарымсыз мағнадағы эмоционалды ренкті береді; б) сөйлеушінің негізінде құбылысқа баға беретін сөздер (әдемі, жақсы, көңілді, тамаша, қатты т.б.); в) шарттылықпен қолданылатын сөздер. Мысалы, пысық сөзі ертеректе ешқандай эмоциялық бояусыз қолданылған. Бірақ А.Құнанбаевтың тұндыларында бұл сөз адамның жағымсыз мағынасынданы эмоционалды концептілік бояумен қолданылған. Екінші топтары сөздер қатарын іштей грамматикалық тәсіл арқылы кішірейткіш суффикстердің көмегімен жасалған сөздер; -қан, -қай кішірейткіш-еркелеткіш суффикстерді қолданылуы арқылы затқа немесе құбылысқа қоғамдық баға беру арқылы жасалған сөздер; сөздердің кішірейткіш-еркелеткіш ренкті -тай жұрнағы арқылы жасалады; -еке, -й, -ша, - ше жұрнағы жалғану арқылы еркелікті және кішіпейілділікті бере отырып жасалған сөздер эмоционалдылықтың жоғарғы ренкін білдіреді; -сымақ арқылы жасалған сөзге жек көру, кемсіту мағнасын үстейді де іштей лексикалық жолмен жасалғанына және де грамматикалық жолмен жасалғанына байланысты жіктеп көрсетеді [2,64-65]. Тілдегі адам факторының рөлін қазір ғалымдар басты мәселе ретінде қалыптастырып жүр. Бұл бағыттағы зерттеулер ең алдымен тілдік құралдардың экспрессивтілігі мәселесін

қарастырудан басталуы тиіс. Экспрессивті тілдік механизмдерін жан-жақты зерттеуге В.Н.Телияның жетекшілігімен ұжымдық монография жарияланды [3,21-26]. Бұл еңбекте экспрессивтіліктің барлық мәселелері қозғалған деуге болады. В.И.Шаховскийдің пікірі бойынша, «бұл кітаптың басты жетістігі онда экспрессивтілік категориясы сөйлеу-ойлау әрекетін когнитивтік жағымен байланысты қаралады және экспрессивтілікті осы тұрғыдан қарастыру аталмыш монографияның ерекшелігі мен жаналығын көрсетеді» [4,127]. Сонымен эмоцияны экспрессиялық сөзден бөлмей қарастыру да қажет сияқты. Эмоцияға қатысы бар сөздерде белгілі бір ренктер мен даустың қаттылығы немесе басеншігі логикалық мағынаға сәйкес келеді. Сондықтан да қарастырған жөн тілдегі экспрессивтілікті эмоционалдылықпен тығыз байланысты деп бұл тұрғыдан алғашқы зерттеулердің бірі ретінде академик В.В. Виноградовтың «Русский язык (грамматическое учение о слове)» атты еңбегін атауға болады. Ғалым аталмыш сөздерді мағыналық жарынан грамматикалық және лексикалық мағына деп, сонымен бірге жеке тұлға мен топтық бағаның берілуі деп те беледі. Сөздер әлеуметтік ортада қолданыс табуына байланысты олардың экспрессивті бояуы болады. Сөздің көмегімен сөйлеуші қандай да бір затқа, құбылысқа өзінің бағасын береді. Осы негізде олар жоғарыда берілген топтардан (атауыш сөздер) ажыратылады. Қандай да бір жағдайда сөзбен берілген бағаны В.В.Виноградов экспрессиялық сөздер деп атайды [5,18-19]. Сонымен адам баласының жылдар бойы қалыптасқан қымбат дүниесі оның тілі болмақ. Әрбір тіл адам баласының қатынас құралы болумен қатар, сол халықтың дүниетанымын, мәдениетін бейнелеуде маңызды рөл атқарады.

Қазіргі таңда тілдің табиғатын жан-жақты тануға арналған тіл біліміндегі зерттеу жұмыстары ұлттың ойлау жүйесіне тән ерекшеліктерімен және этностың өмір сүру болмысымен тығыз бірлікте алынып, коммуникативтік, когнитивтік тұрғыдан зерделеу бүгінгі күн тәртібінің көкейкесті мәселелерінің біріне айналды. Тілдің өзіндік заңдылықтары тіл иесі этностың ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан тарихының қалың беттерін, мәдениетін, ұлттық мінез-құлқын сипаттауда ерекше орны бар көркем тунды тілі арқылы да танылады. Себебі, көркем тунды ұлттық болмысқа қатысты мәселелерді жинақтайтын күрделі құбылыс, біртұтас дүние ретінде әр ұлтын өзіне тон мәдениетінен, мінез-құлық, жан-дүниесінен хабардар етеді, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Солай бола тұрғанмен біз концепт ретінде барлық ұтымды ала алмаймыз, тек белгілі бір мәдениетті танытатын, автор үшін маңызы зор ұғымдарды тани аламыз. Кейбір ақиқат дүниелер адам санасындары эмоционалды, аффективті көңіл-күйі арқылы, ішкі сезімі арқылы танылады. Мысалы, «айым» ұғымы жағымсыз мағынада танылатыны, оның «сары уайымға салыну, күйзелу, көңіл-күйі болмау» деп объективтенетіні белгілі. Бірақ оны нақты денотатпен көрсете алмаймыз. Ал, К.Мырзалиев поэзиясында «өмір» концептісі жылау мен жубатудан тұрады, қинайтын және қимайтын дүниелерді де осы концептіден байқауға болады. Мысалы:

Адам жылап туады, жатады жұрт жұбатып,

Және жылап өледі, өзгені де жылатып.

Жылайтыны туа сап, - жамандар бар қинайтын,

Жылайтыны өлерде, - жақсылар бар қимайтын [6,124].

Өзге гуманитарлық ғылымдар саласы сияқты қазіргі тіл білімінің негізгі зерттеу нысаны - Адам. Адам баласының тілін формальды грамматикалық бағытта емес, танымық, мәдени-танымық бағытта қарастыру тіл біліміндегі өзекті мәселе болып саналады. Сонны жылдарданы зерттеулерде концепт пен құрым екі түрлі мағынада қолданылып келеді. Ұғымға қарағанда концепт кен мағынада қолданылады. Мәселен, (жан, өмір, өлім, тағдыр, жалғыздық, махаббат) ақиқат дүниедегі абстракцияның жоғары дәрежедегі құндылықтарын танытатын ментальні мазмұн. Метафизикалық концептілер перцептивтік, сенсорлық қабылдау, яғни сөзіну әрекеті арқылы рухани құндылықтарды тану нәтижесінде ғана хабарланады. Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын, құбылысты даму барысында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп, қолмен ұстап

ғану мүмкін емес. Сондықтан философиялық мәні басым, адамның қажеттілігін өтейтін абстрактілі ұғымдарды нақты тұрақталған дефинициялармен танытуға болмайды. Оны адам қалай сезінеді, қалай басынан өткереді, сол әсері арқылы танытады. Мысалы, ұжым не тұлға санасындағы адамзат құндылығын танытатын «өмір» метафизикалық концептісінің қазақ поэзиясында алма кезек жарысып жатқан жақсы мен жаманның, бақыт пен қайтының арпалысқан күшті динамикалық қозғалысы ретінде танылуы басым көрінеді. Қазақ поэзиясында өмір концептісінің қозғалыс, арпалыс ситуациясында таныту үшін байте, бойгеге салынған аттын әрекеті, ағын су, өзен, теңіз дариясы, теңіз тоқыны, майдандаты фрагменттер «Өмір» ұғымын танытатын қарапайым тусініктердің көрінісі ретінде алынған [7,10]. Тіл қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметіне сайкес дал, анық, жалпыға тусінікті болуы шарт. Сондай-ақ, экспрессивтілік қызметіне орай тілдің басқаға да (тындаушыға, оқырманға, көрерменге) әсер етушінің маңызы жоғары. Себебі тіл өзінің қарым-қатынас қызметінде тек ойды жеткізуге ғана қызмет етпейді, сонымен бірге эмоцияны да, сезімді де, ерікті де білдіретін құрал болып табылады. Қандай да бір қоғамда өмір сүретін адам бір калыпта болмайды, сырттан әр түрлі ақпарат қабылдау кезінде оның ішкі сезімі құбылы отырады. Осы құбылмалы ішкі сезімді сыртқа шығарудың бірден бір жолы - эмоция мен тілдің бірге жұмсалуды (әрине бұлардан басқа да жолдары бар). Осыған байланысты эмоция тілде лексикалық, грамматикалық, фонетикалық деңгейлерде көрініс табады. Қазіргі тіл білімінде эмоционалды (эмотив-экспрессив) сөздер сөз маңысының қыры (аспектісі) ретінде тіл білімінің өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Атап айтқанда, эмоционалдылық мәселесі ағылшын, француз, литва, орыс, саха (якут), қазақ, өзбек, жапон, қытай т.б. тілдердің материалдары бойынша зерттелініп, оған арнайы және жанама көптеген еңбектер арналды. Бұлар әр түрлі тұрғыдан, жеке лингвистикалық (лексикологиялық және лингвостилистикалық), әлеуметтік лингвистикалық, психолінгвистикалық негізде зерттелінді. Эмоциялық бірліктермен айналысатын ғалымдар бұл сөздер тобын стилистикалық және лексикалық деңгейде қарастырумен шектелген. Ал тілдік қордағы бұл топқа жататын сөздер семантикалық негізде сөз болғаны болмаса, ұлттық мәдени дүниетанымның концептілік құрылымы ретінде жүйелі түрде қарастырылмаған. Сол себепті біз эмоционалды концептілердің ішіндегі адам баласының бәрінің тағдырына ортақ «өмір» концептісін поэтикалық мәтін арқылы танытуға тырысамыз. Тіл - халықтың даналығы, танымы мен таламын тауып айтатын шыншылдығын көрсететін, ғасырдан ғасырға, ұрпақтан - ұрпаққа мирас болып келе жатқан баға жетпес қазынасы. Онда ақиқатты танып білудің сан ғасырлық аса бай ұжымдық тәжірибесі жинақталған. Қоғамды мәдениетке жеткізіп, қоғамдық ой-сананы биікке көтеретін, қуатты да құдіретті мұндай тілдің көмегімен өркендеген елде оның құрылымы мен жүйесі дами тусіп, небір нәзік ой мен сезімді, аса күрделі құбылыстарды дәл бейнелейтін қабілеті арта береді. Әрине, тілдің мұндай баға жетпес мәнділігі, ең алдымен, оның сөз байлығынан байқалады. Сондықтан тілдегі «өмір» концептісін жинақтап, жүйеге салып, әрқайсысының мән-мағынасын ашып, сөздік қалпына түсіріп, халықтың өзіне қайта ұсыну - қиынның қиыны болса да, абыройлы міндет. Жұмыр жерді мекендеген халықтардың қай-қайсысының да ғасырлар бойы сурыпталып, інжу-маржандай астарлы да асыл, ұлағатты шешендік, даналық сөздерінің мол екені мәлім. Тіл байлығының алтын қорынан саналатын «өмір» туралы осынау габратты сөздер өмір шындығын, халықтың тұрмыс-салты мен тіршілігін, психологиясын, қоғамдық прогресін тайға танба басқандай дәл де шебер, мәнді етіп бейнелеуімен де құн. Өмір туралы Ұлағатты сөздер атадан балаға сонау ерте замандардан бері айтылып, ұрпақтан ұрпаққа сурыпталы, беріліп келеді. Ұлағатты сөздер қысқа да болса нұсқа, бейнелі, маңысы терең, шымыр логикаға құрылады да тындаушы көкейіне бірден қона кетеді, оны ілезде өзіне баурап алады. Ұлы адамдардың түрлі тақырыптың теңірігіне топтастырылған өнегелі сөздері орыс және басқа ұлт тілдерінде біраздан бері екшеле жиналып, оқырман назарына дүркін-дүркін ұсынылып келеді. Осы айтқанымызға қатысы бар жекелеген басылымдар соңғы кездері тел топырағымызда бой көрсете бастады. Бұл да рухани өміріміздегі құнарлық

жайт. Дей турғанмен, осы салада әлі де ауыз толтырып айтарлықтай, ұлттық рухани мұраларымыздан азды-көпті мағұмат беретін тәлімді сөздер жиналып, белгілі бір ізге шамалап бола да түсіп келеді. Жоғарыда айтылған түрлі топтамадары сөздерді жинамай-ақ «өмір» сөзінің концептілік құрамына тоқтамас бұрын қазақ тілінің сөздігінде келтірілген «өмір» сөзінің анықтамасына мән берейік: «Өмір. 1. Материяның қозғалу, даму, өсу көріністерінің жалпы жиынтыры, тіршілік. Жер мен су біз үшін өмір (Исабаев). 2. Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің физиологиялық тіршілік ету, өсу процесі. Бұл хирург 46 жауынгердің өмірін сақтап қалды. 3. Өсу, даму процесінің белгілі бір кезеңі, сатысы тірі организмнің тіршілік ету мерзімі; ғұмыр. 4. Ауыс. Ешқашан ешқұйт. Өтірікке -де сенбе. Өмірбақи бойы - ілгі, үнемі, әрқашан. Өмір берді - жаратты, дүниеге келтірді. Өмірге бойлады - өмірге үніле қарады, өмірді терен түсінді. Өмірге қадам басты - жанадан тіршілік ете бастады. Өмірге оралды - ажалдан аман қалды, өлмеді. Өмірден тепкі жеді - тұрмыстың соққысын көрді, азап шекті. Өмірдің ашы-тұщысын көрді - тұрмыстың жақсы-жаманын басынан көшірді. Өмір жасын ұзақ болсын! (алға.) - көп жаса! Өмір зайзы (зая) өтті (болды) - өмірі бос, тектен-текке кетті. Өмір кешті (сурді) - тіршілік етті. Өмір серік - жубай, жар, ерлі-зайыты. Өмір тауқыметін көп көрген - тұрмыстың соққысына ұшыраған, өмірдің зардабын кеп тартқан. Өмір шамы сенді - өлім сағаты жетті, тіршілік оты өшті. Өмірі кісі есігінде өтті - жалшылықпен күн кешті. Өмірін (көрген күнін) итке берсін (бермесін) - көрген күні күн емес. Өмірін сарм етті (ақылды) - жан аямай қызмет етті. Өмірі өксі- қайты-қасіретте күн кешті. Өмірі өтті - бос өмір сүрді» (8,5101. Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын, құбылысты даму барысында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп, қолмен ұстап тану мүмкін емес. Сондықтан философиялық мәні басым, адамның қажеттілігін етейтін абстрактілі ұғымдарды нақты тұрақталған дефинициялармен танытуға болмайды. Оны адам қалай сезінеді, қалай басынан өткереді, сол әсері арқылы танытады. Мысалы, ұжым не тұлға санасындары адамзат құндылығын танытатын «өмір» метафизикалық концептісінің қазақ поэзиясында алма кезек жарысып жатқан жақсы мен жаманның, бақыт пен қайынының арпалысқан күшті динамикалық қозғалысы ретінде танылуы басым көрінеді. Қазақ ақындары үшін «өмір» концептісі түрлі ұғымда қалыптасқандырын төмендегі өлең жолдарынан байқауа болады: Өмірдің ерте уғып даналығын, жаутандаумен емінен балалығым. (Қ.Мырзалиев); Өмір солай күйзеліс, жулқыс көп. Болсын мейлі, дінін тұз, тұрмыс тоқ. (М.Шаханов); Өмір деген - өрекіген бір азын (М.Шаханов); Өмір - жарыс, жасық жандар ұтар ма? (К.Ахметова); Өмір деген өзі де бәйге емес пе?! (Ф.Оңғарсынова); Өмір - ат жабысамын жалына мән. (Т.Молдағалиев); Өмір деген - буырқанған дария (Т.Молдағалиев); Өмір деген осынау майданда бұл, қолбасы да, қорқак та саранда жүр (М.Мақатаев); Өмір - теңіз, ол теңізде мен шабақ, (М.Мақатаев). Когнитивтік Ғылым базасында, терен зерттеулердің нәтижесінде концептінің санада ойлау әрекеті арқылы қалыптасып, психикалық ментальді қабілеттер негізінде танылатыны айқындалды. Кен ұғымда, концепт - санадағы ментальді бірліктер мен психикалық ресурстар қызметі арқылы индивидтің тәжірибесі мен білімін танытатын апараттық құрылым. Концепт ұғымына берілген тұжырымдар мен зерттеулерді сараптау нәтижесі оның қалыптасуы мен танылуының мынадай басты қағидаларын анықтаға негіз болды. Концепт санада қалыптасатын логикалық болмыс. (С.А. Аскольдов-Алексеев; Чесноков; Е.С. Кубрякова). «Концепт - бұл сөзбен оның ұғымы арасындары дәлдал. Ішкі сөйлеу барысында санада қалыптасқан ұғым бірден сөзбен танбалана алмайды. Сондықтан оның орнына мағна элементі ретінде ойдары алғашқы түсінік - ментальді сигналдар көмекке келеді. Бұл концепт болып саналады» [9,28]. Концепт - зат не құбылыстардың өзара қарым-қатынасы қалай, олар қалай топтастырылады, қалай категорияланады деген мәселелерді айқындайтын ментальді репрезентация. Концепт - бұл өзінше бөлек бүтін мазмұнға ие, әрі ұсақ ойларға бөлінбейтін ойлау бірлігі, яғни ішкі қабаттын үстірт қарапайым көрінісі. Е.С. Кубрякова: «Концепт адам санасының және ой-өрісінің қабылдау барысы бойынша сипатталады», - деп таниды.

Библиографиялық тізім

1. Балакаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілін стилистикасы. - А., 1974. - 198 б.
2. Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык. 1 Лексика АН КазССР. - Алма-Ата, 1959. - 141 с.
3. Экспрессивность на разных уровнях языка. -Новосибирск: изд. НГУ,1984. - 160 с.
4. Шаховский в.М. Эмотивность и лексикография.//филол.наук.1986. - №6.-с.42-47.
5. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. 2-е изд.- М.: Наука, 1972. - 614 с.
6. Мырзалиев К. Үш томдық шығармалар жинағы. Т.3. - А.: Жазушы, 1989. - 422 б.
7. Өмірбекова А.Б. Концептілік құрылыстардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі. Филол.ғыл. канд.дисс.автореф. - А., 2006. - 26 б.
- 8.Қазақ тілінің сөздігі. А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының ғалымдар кеңесі ұсынған,жауапты редактор Нусіпбай Тілеуберді.-А.: Пресс,1999,- 774 б.
9. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия. Вып. 11. - Л., 1998.

ӘОЖ:823.512.32.34

СӨЗ-СӨЙЛЕМНІҢ СӨЗ ТАПТАРЫНА ҚАТЫСЫ

*«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының магистранты Жанибекова М.А
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Әлемдегі қайсы бір тілдің қолданыс аясын алсақ та, адамдар қарым-қатынасының негізгі құралы сөз және сөздер жиынтығының мағыналық көрінісі сөйлем екені анық.

Тілдің пайда болуы жөнінде материалистік ғылымды жасаушылар ең алдымен ым-ишара тілі, дыбыс тілі, дами келе ұғым тілі - сөз тілі, содан кейін барып сөйлем арқылы айтылатын күрделі тілдің пайда болғандығын ертеректе-ақ айтып кеткен.

Сөйлем әрбір ұғым атауы сөздерден құралып, оған адамның сан алуан іс-әрекеті қосылып, тиянақты ойды білдіретіндіктен оның түрлері де өте мол. Олар, яғни сөйлемдер түрі ғалымдар тарапынан тиянақты зерттеліп, әлі де жалғасын тауып келеді. Десек те, қарым-қатынаста тілдің, ұғымның, сөздің пайда болуы жайлы зерттеулерден гөрі ең соңғы сатысы сөйлемдер жайлы зерттеулер қай тілде (туркология, қазақ тілі, орыс тіл) болса да жеткілікті екенін байқатты.

Сөз-сөйлемнің әр сөз таптарынан жасалуы әр түрлі. Кез келген сөйлемнің негізгі материалы -сөз таптары. Сонда зат есім, сын есім, сан есім, етістік ; устеу, еліктеуіш сөздер туралы айтқанда олардан сөйлемде белгілі-бір сөйлем мүшелері жасалады.

Осылардан басқа шылау, одағай, модаль сөздер де сөз таптары. Брар - сөз-сөйлемнің дінгегі. Енді осылардың мағынасына тоқталсақ. Жеке гүрғанда өзінің толық мағынасы жоқ, сөйлем мүшесі бола алмайтын, негізгі басқа сөздердің қатарында жұмсалып, оларға түрлі қосымша мағына үстейтін көмекші сөз - шылау. Тұлғаланып өзгермейтін, *қуану, шаттану, мақтану, риза болу, өкіну, күйіну, ренжу, алғыс, қарғыс, танырқау*, т.б. осы сияқты адамның көңіл-күйін, ішкі сезімін білдіретін сөздер одағай деп аталады. Сөйлеушінің өзін қоршаған ақиқат болмысқа деген өзіндік көзқарасын білдіретін: *мүмкін, бәлкім, нәйеті, әрине, әлбетте, тәуекел, мақұл, ие* немесе *ия, жоқ, қайдам, әрине, шамасы, ләйім, тегі*, т.б. сөздер модаль сөздер болады. Мамандар бұл сөздерді тек морфологияда қарап, олардың сөйлемдегі орнын емес, сөз таптық қасиетін ғана сөз етіп келді.

Сөз-сөйлемдердің жасалуына қатысты мына фактіге де назар аударуға тура келеді.

Е.М. Галкина-Федорук сөз-сөйлемдер өзінше толық мағынасы жоқ шылаулар мен одағайлардан болады [7, 141 б.] десе, Е.С. Скобликова сөз-сөйлемдер одағай, модаль сөздер және шылаулардан (конечно, может быть, едва ли), сыпайылық сөздерден және атау септігіндегі эмоцияны білдіретін зат есімнен де жасалады дейді [8, 115 б.].

В.В. Бабайцева: "Словами-предложениями называются структурно-нерасчлененные высказывания, выраженные, частицами, модальными словами и 'междометиями" [9, 281 б.] деп келтіреді. Ал Г.К. Темірбекова "Сөз-сөйлемі дегеніміз - семантикалық жағынан сөйлемнің негізгі мазмұнына қосымша мән үстейтін, грамматикалық жағынан сөйлемге мүше болмайтын және түсіндіруге келмейтін бір сөзден тұратын, өз алдына дербес контекстсіз қолданылмайтын, айтылған ойға байланысты әр түрлі пікірді білдіретін, өзі үстейтін мағыналық ренктерді интонация арқылы беретін, коммуникайвтік қызмет атқаратын, бір құрамды сөйлемдерден басқа өз алдына тұрған үшінші категориядағы сөйлем" [10, 19 б.]. Әрине бұл жерде автор бүкіл сөз-сөйлемнің қасиетін өте жақсы көрсеткен. Бірақ бір сөйлемнің басындағы барлық ерекшелік нақты ережеге келе бермейтіні анық. Сондықтан сөз-сөйлемнің басқа да ерекшеліктері жеткілікті. Осы ереженің бірінші сөйлемін автор: "Сөз-сөйлем - семантикалық жағынан сөйлемнің негізгі мазмұнына қосымша мән үстейтін..." — деп бастаған. Біздіңше, сөз-сөйлем өз алдына сөйлем болған соң қай сөйлемге қосымша мән беруі керек екені ойлантады.

Сонымен сөз-сөйлем бір ғана сөзден құралып, дербес мағынасы жоқ сөз таптарынан екпін арқылы жасалған ерекше сөйлем түрі екендігін негізге алып, жұмыстың 2-бөлімінде одағай, модаль сөздер, шылаулар мен т.б. сөз таптарынан жасалатын сөз-сөйлемдерді жан-жақты дәлелдеп көрсетіп, сөйлемдердің семантикалық мағынасын айқындап барып ереже беруді жөн көрдік.

Академик В.В. Виноградов 1950 жылдардың өзінде "Кроме слова, образующего предложение, в состав слов предложений могут входить только модальные слова или усилительные и ограничительные частицы (конечно, почти и другие)" [11, 80 б.] деп, онын жасалу жолын көрсетті. Автор дәл осы жерде айтпағанымен, одағайлардан да жасалатынын бұрынғы ойларында сөз еткен болатын. Бұл пікір бойынша сөйлемді құрайтын негізгі сөздер сияқты модаль сөздер, одағай, шылаулар да сөйлем құрайтындығын айтқан-ды. Енді автордың бұл пікірі осы кезде толық айқындалып, осы сөз таптарының негізінде мүшеленбейтін сөйлем немесе сөз-сөйлем дүниеге келеді. Осы сөйлем түрінің сөйлем қатарына қосылуына байланысты енді сөйлем құруға қатысты сөз таптарының да аясы кеңейді.

Олар:

Зат есім	Устеу
Сын есім	Одағай
Есімдіі;	Еліктеуіш сөз
Етістік	Модаль сөздер
Шылау.	

Осы аталған әрбір сөз табының сөйлемде белгілі бір синтаксистік қызметі бар. Олар осымен ерекшеленеді. Енді соңғы төрт сөз түрі морфологияда оқшау сөздер болғанымен, сөз-сөйлем болғанда олар сол қалпында тұрып-ақ сөйлемдік дәрежеге ие.

Сөз-сөйлемнің монолог, диалог түрінде қолданылу ерекшеліктері де әр түрлі. Өйткені мүшеленбейтін немесе сөз-сөйлем туралы жазғандардың бәрінде де көбіне бұл сөйлем түрлері диалогта және монологта кездесетінін баса айтады.

Шынында, бұл сөйлем түрлерін негізінен диалогта, онан кейін монолог түріндегі сөйлемдерден кездестіруге болады. Осы кезге дейінгі жиналған мысалдардың бәрі де негізінен диалог арқылы көрініс тапты. Диалогты сөйлемдер өзінің қысқа түрде келуімен ерекшеленеді және кей жағдайда көбіне сұрақ-жауап түрінде көп кездеседі. Диалогқа құрылған сөйлемдерде мимика, әр түрлі қимыл (бас шұлғу, бас изеу, қол шапалақтау, т.б.) әрекет байқалып қалады. Диалогты сөйлемдер әдеби тілде де, ауызекі сөйлеу тілінде де

мол кездеседі. Ал монологты сөйлемдер ауызекі сөзде аз да, әдеби тілде мол кездеседі. Өйткені авторлық көзқарас көп жерде монолог арқылы беріледі. Ал диалог кейіпкерлер тілі болғандықтан, өмірде де, көркем шығармаларда да жеткілікті.

Егер диалогтағы сөйлемдер өте қысқа түрде жүзеге асса, монологта өзіндік күрделірек түрімен ерекшеленеді. Егер сөйлем күрделірек болған сайын оның грамматикалық жағы да күрделене түседі. Сөз-сөйлемдер көбіне диалогтық және монологтық қалыпта ірі прозалық шығармалардың өн бойында мол кездесетіндігі анық. Мысалы: Дәл осы қалпында көрсе анасы: "Жетіскен екенсін, сорлы. Ол заманда, бұл заман келіншегімен бір атқа мінгескенді кімнен көрдің?" деп ұрысар еді. Ол кісі жоқ, **Рахат** (Т. Нурмағанбетов). Бұл жерде монологта келген. Диалогта келуі: - Ертең жиналыста мені қолдаймысың?

-Жок! ("Жұлдыз"). :

М.З. Закиев сөз-сөйлемнің сөйлемдегі орнын басқа авторлардан ерекше көрсетуге тырысқан. Онда автор: "Выражение предикативности в одном члене" деген тақырыппен сөйлем түрлерін етістікті бір құрамды сөйлемдер, есімді бір құрамды сөйлемдер және сөз-сөйлем түрінде берген .

Дегенмен, сөз-сөйлем де - сөйлем. Бірақ олар сөйлем болғанымен, оның басқа сөйлемдермен арақатынасы да ойландырады. Негізінде, біздіңше, сөз - сөйлем - сөйлем ішіндегі сөйлем. Оған М.З. Закиевтің мына мысалдары дәлел: эйә - да, әлбеттә - разумеется,

эһә - ага,	табигий - естественно,
шулай - так,	бәлки - вероятно,
э-э - да,	шулай микән - так ли,
юк - нет ,	булмас - едва ли,
ярар - ладно	ну - ну,
ярий - ладно	сон - ну

Бұл топтағы сөз-сөйлемдер өз бетінше қолданылмайды. Олар басқа сөйлемдермен бірлікте ғана жұмсалады. Олар мақұлдауды, теріске шығаруды, келісу, келіспеу мағыналарын беретін сөз-сөйлемдер.

Қолдағы материалдар негізінде бұл фактіні қазақ тіліндегі сөз - сөйлемдермен былай көрсетуге болады:

- Жазғы демалысқа келмегені де содан көрінеді. Августын жиырмасында деп жазыпты. Бүгін жиырмасы ғой.

- А-а? (Қ. Мухаметқалиев).

Осы жердегі сөз-сөйлем былай қарағанда жеке тұрды дегенмен, алдыңғы сөйлемге жауап ретінде сөз сөйлеммен бірлікте ғана жұмсалып тұр. Егер алдыңғы сөйлем болмаса, *А-а?* деп айтпаған болар едік.

Екеуіміз қос қолдап тарттық.

- Әуһ-һә! Оның жұмсақ беті тіпті тақалып...ерніме жақындады.

- Әуһ-һ-әә!

Ол тіпті саңқылдап сөйледі:

- Тсс.ақырындап...

- Несіне ақырындаймын.

- Сен өзің қызық қыз екенсін.

- А-а-ау-аһ! Ол адам айтқысыз дүлей күшпен машинаның бір жағын көтере бастады (К. Сегізбаев).

Міне, осы сөз-сөйлем тек мәтін ішінде ғана жеке сөйлемдік мәнге ие болып тұр.

Библиографиялық тізім:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1998. -581 б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 444 б.
3. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы: Санат, 1999. -240б

4. Грамматика русского языка / Под ред. М.Н. Шанского. - М., 1954. - Т. III. -646с.
5. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқа курсы. - Алматы: Санат, 1994.-319 б.
6. Сауранбаев Н. Қазақ тілі. Педучилищеге арналған. - Алматы: ҚазМем ОПБ, 1953.-219 б.
7. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык.- М.: МГУ, 1964. -637 с.
8. Скобликова Е.С. Современный русский язык. — М., 1979. — 235 с.
9. Бабайцева В.В. Слово-предложения в современном русском языке // Известия Воронежского пединститута. - Воронеж 1962. - Т.42. - С. 271-286.
10. Темірбекова Г.К. Қазіргі қазақ тіліндегі бір құрамды есімді сойлемдер мен сөз-сөйлемдер: Автореф. филол. ғыл. канд. дис. - Алматы, 2003. - 25 б.
11. Виноградов В.В. Академическая грамматика русского языка. - М.: Учпедгиз, 1954.-617 с.

ӘОЖ:801.231.23.21

АДАМДЫ СИПАТТАЙТЫН, АДАМНЫҢ ЖАН ДҮНИЕСІН ТАНЫТАТЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

*«Қазақ тілі мен әдебиеті» маманыдығының магистранты Усубалиева А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Біздің көздегеніміз-Абай қолданған фразеологизмдер лексика-семантикалық және құрылымдық сипаттамасын беру. Жоғарыда айттық, Абай шығармашылығының негізгі тақырыбы-адам, қоғам, сол (шығ) қоғамның заманы. Осыған сай ақын поэзиясында жұмсалған образды тіркестердің мағынасы жағынан, яғни лексика-семантикалық тұрғыдан ішкі жан дүниесін танытатын, адамның іс-әрекет, қимылын суреттейтін, сол қимыл-әрекеттің орындалу амалын бейнелейтін \ өмірді, \ өлімді \ жастықты, \ кәрілікті, \ астарлап атайтын, табиғат құбылыстарын бейнелейтін фразеологизмдер деп қарастыруға болады. Бұл семантикалық топтардағы фразеологизмдер байырғы және жаңа болып және бөлінеді.

Адамды, \оның қадір-қасиетін, түр-тұрпатын\, ақыл-мінезін суреттеп\ бейнелеп сипаттайтын фразеологизмдердің дені тілде қалыптасқан\ байырғы элементтер. Мысалы: *ақ жүрек* (адал ниет). Бұл тіркесті Абай Онегиннің аузына салды, ол Татьянаға екінші рет "сорлы асық" болып жазған хатында: Хұп білемін сізге жақпас ескі жар біттелеу. *Ақ жүрегің* енді ұнатпас -Мезгілі жоқ қай медеу -дейді. Бұл жердегі Татьяна Ларинаның *ақ жүрегі* оның жалғансыз сезімі. Сұлу қыздың портретін бейнелеп сипаттау үшін "ақ тамақ", "қалам қас" деген тұрақты тіркестерді қолдануынан да, текті атаның тұқымынан" сом алтынның сынығы" деп бейнелеуінен де байырғы көріктеу.

Абайдың "Көңіл қайтты достан да, дұшпаннан да" деп басталатын өлеңінде қолданылатын ақын замандастырының: түстеп - түгелдеп көрсеткен байлардың, саудагерлердің, естілердің, надандардың, күпілдіктердің жағымсыз қылықтары мен іс-әрекеттерін көрсетіп, қатты сынады, ол образды сөздерді пайдаланады. Айталық, пайда үшін ғана бүгін жолдас болып жүргендер ертең "бастан жыға қисайғанда" (қолдан билік, бастан бақ тайғанда) қасында тұрмайтын, мал қазығын біле алмай жүрген байлар малын ұрлатып, "ізін жоғалтып" (ұрланған малын таба алмай), "ыржиып күле алмай", "көңілі жай болмай", "қара жерге тыға алмай, (тас талқанын шығарып жеңе алмай) деп көрсетілген фразеологизмдердің әр қайсысы өте әсерлі образ болып тұр, яғни ақынның айтпақ ойын, бермек портретін дәл көрсетіп тұр. Сонымен қоса

"шаршады" деген ұғымды сөзбен ғана білдірсе, бұл қимыл - әрекетті жай ғана хабарлы болып шығар еді, ал оның орнына бұл ұғымды ақын:

Су сарылдап құйылды, кемеңі ырғап,
Отыз құлы таусылды табанынан.

Немесе:

Елің бұзық болған соң,
Ояз жатыр шартылдап.
Табаныңнан тозасың
Құр жүгіріп, тарпылдап-

деп берсе, көрсетілген екі фразеологизмнің екеуі де "шаршау" ұғымына экспрессивтік модельдік реңк үстеп, оны әлдеқайда әсерлі етіп береді [1,16].

"Ғылым" сөзі де Абай шығармаларының тақырыбы мен мазмұнына орай жиі қолданылған сөз, сондықтан бұл сөздің де айналасына ғылым табу, ғылым оқу, ғылым бағу, ғылым іздеу деген жаңа тіркестерді тізеді, бұлардың барлығы да "оқу, білім алу" деген мағынада жұмсалған.

Абай, сөз жоқ, қазақтың ғасырлар, жылдар бойы сұрыпталып келген образдар дүниесін, ол дүниенің танытатынын тілдік элементтердің, оның ішінде образды тіркестердің ақын тілі үшін таптырмас құрал екенін өте жақсы сезген. Сондықтан ол жалпы тілдік қоймадан экспрессиясы күшті не бір фразеологизмдерді таңдап алады. Мысалы: *құлын тайдай айқасу* ("хұптарын жазбай бірге жүріп ойнап күлу") *қырқын мінсе, қыр артылмау* ("түкке тұмау, ұзаққа бармау"), *атының жалын құшу* (ұрыста, айқаста көбінесе өзі мерт болып, не оты оққа ұшып, аттан жығылу және "жеңілу"). Абайдағы *үміттің оты, күлкінің ерні, көңілдің жайлауы* немесе *қырық жамау, нұрлы ақыл, өмірдің тоны, дүниенің есігі, ақылдың көзі* сияқты тіркестер бірден тың көрініс көзге түсіп, тыңдаушыға ерекше әсер етеді. Бұл Абайдың өзіне тән бір үлкен ерекшелігі.

Белгілі бір образды беруде фразеологизмдер поэтикалық экспрессияның ең бір ұтымды құралы. Жалпы фразеологизм атаулының табиғатын ашу, оларды өзге бейнелі штамптардан ажырататын межелерін көрсету, фразеологизмдерді мағыналық және құрылымдық белгілеріне қарай бөлшектеп беру сияқты міндеттер біздің бұл жұмысымызда диттеген нысанамыз емес. Дегенмен бұл категорияға қатысты кейбір қалыптасып қалған пікір - тұжырымдарға байланысты өз ой-түйіндерімізді талдау барысында ұсынып отырғанымызды да ескереміз.

Біз әңгіме ететін фразеологизмдеріміз - суреттеме сөз тіркестері, яғни поэтикалық фразеологизмдер. Бұлар әдетте бір нәрсені: затты, сынды, қимылды, қимылдың амалын жай атамайды, суреттеп, бейнелеп, астарлап, "мадақтап" не "балағаттап" атайды, яғни айтушының (жазушының, ақынның) сол нәрсеге - объектіге "пейілін" -көзқарасын білдіре атайды. Демек, поэзия тіліндегі фразеологизмдердің басты белгісі - олардың образды (бейнелі) болатындығы. Ал бейнеліліктің "сүйегі" тілдік метафорада жатады. Метафора дегеніміз сөздердің мағына ауыстырып жұмсалуды болса, фразеологизмдер сөз мағынасын құбылтудың бірден -бір көзі болып табылады. Мұны ақын - жазушылар жақсы біледі де, шебер пайдаланады [2, 18].

Өлең дегеніміз – дыбыс пен сөзден өрілген өрнек, төгілген кесте болса, бұл кестені салуда фразеологизмдердің орны айрықша. Фразеологизмдер сандаған жылдар мен ғасырлардың қазынасы, бұл, бір жағынан, екінші жағынан, ол-жеке қаламгерлердің табысы, еңбегі ізденісі. Фразеологиялық тіркестер семантикалық шоғырлар, яғни жеке сөз мағыналарының бір -бірімен түйіндесуінен туған жаңа мағыналық дүниеліктер. Демек, белгілі бір қаламгерің жалпы тілдік қазынасын және көркемдік байлығын зерттеуде оның фразеологиясын тауып тану ерекше орын алады. Сондықтан Абай тілінің фразеологиясын, оның ішінде образды тіркестерін арнайы сөз ету - біздің бұл зерттеуіміздің өзекті бөлігі. Бұл жерде біз образды (бейнелі) фразеологизмдер дегенді әдейі бөліп атап отырмыз, өйткені суреткер тілінде терминдік мәндегі тіркестер де атауыш мәндегі, яғни бір нәрсені жай атайтын тұрақты тіркестер де

кеңінен қолданылады. Егер фразеологизмдердің бұл топтарын сөз етер болсақ, ол өз алдына бөлек талдануы қажет болар еді, бірақ бұл - өлең тілінің өрнегі жайындағы әңгіме емес, ақынның лексика -фразеологиялық қатынасы туралы ізденістер болмақ. Сонымен қатар, кейбір мамандар фразеологизмдер класына мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді, қалыптасқан формулалар мен өзге де штамптарды жатқызады. Ал бұларды әңгіме арқауы ете қалсақ, мұны да өз алдына бөлек қарастыру қажет. Бұлардың барлығы да бейнелі, астарлы тіркестер болғанымен, табиғаты, яғни тілдік қызметі мен стильдік жүгі образды фразеологизмдердің қорын (қазынасын, құрамын) сөз етудің мақсаты олардың тек түстеп, түгендеу ғана емес [2,29].

Жеке суреткер тіліндегі образды фразеологизмдердің типтерін, олардың көп - аздығын, ескі - жаңаларын түгендеу үстінде ақынның не жазушының фразеологизмдер саласындағы байырғы қазынаны қаншалықты игеріп, кәдеге асырғанын, қаншалықты жаңаларын ұсынғанын көруге болады. Ал бұлар шығармашылық контексте немесе авторлық даралық дегенді танытады, тіпті кеңірек қарасақ, суреткер тіліндегі фразеологизмдер әлемі оның поэтикалық тіл арқылы көрінетін дүниетанымын көрсетеді. Сонымен қатар, фразеологизмдер-экспрессияның таптырмас құралы. Поэзия тілі жұмсаған фразеологизмдердің қай-қайсысы да образды болып келеді, бірақ олардың өзі экспрессивтік бояуы жағынан бірі күшті, бірі солғындау деген сияқты болып бөлініп тұрады. Ақын қажет жерінде тым күштілерін іздестіреді, жоқ болса, өзі жасайды. Мысалы: тілдегі *көңіл қалу*, *көңілі жабырқау* дегендер де фразеологизмдер, бірақ Абайға бұлардың беретін әсері солғындау көрінеді, сондықтан *көңілге ажым салу* деген мүлде тың тіркес жасайды, мұның экспрессиясы алдыңғы тіркестерге қарағанда әлдеқайда күшті. Сол сияқты *біреудің еңбегін* (күшін, пікірін) *олжалау*, *пайдалану* деген сөздер информативтік қызметтегі жай атаулар, ал осылардың орнына ақын *адам сауу*, *адам аулау* деген фразеологизмдерді қолданса, бұл тіркестер өздерінің сонылығымен, әсерлілігімен көзге түседі, көңілге қонады, образ болып келеді [4,116].

Абай тіліндегі фразеологизмдерді зерттеуде оларды екі қырынан қарап талдау қажет. Бірінде, жоғарыда айтқандай, фразеологиялық тіркестерді жалпы түстеп түгендеу, мұнда негізгі назар Абайдың өзі ұсынған авторлық фразеологизмдерге аударылады, олардың жасалу механизмі сөз болады, екіншісінде фразеологизмдерді ақынның қалайша жұмсағанын айқындау, мұнда негізгі назар фразеологизмдердің құрылымы мен мағынасына енгізілген өзгерістерге аударылады.

Тіл-тілдің қай-қайсысында да ғасырлар жылдар бойы қалыптасқан фразеологиялық қазынасы болады. Олардың ішінде образды тіркестер көркем әдебиет (поэзия) қажетін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын ақтайтын ең бір күшті тілдік құрал болып келеді. Сондықтан әдеби мектептердің және әдеби тіл дамуы кезеңдерінің дәстүрлілік, жалғастылық сипатын танытуда қомақты материалды фразеологизмдер береді.

Абай негіз етіп алған қазақтың ауызша дамыған әдеби тілі, яғни ақын-жыраулар поэзиясы мен шешендік сөздері образды фразеологизмдерге өте бай болды. Қазақтың Абайға дейінгі (және одан кейінгі де) ұлттық ерекше белгілерін іздей қалсақ, сірә, олардың бірі өте бейнелі, әсерлі, әуезді тіркестердің молдығы дер едік.

Суреткер әдеби тілді қолдануда сол тілдің негізінен, дәстүрінен ешқашан қол үзбейді. Тіпті, қазақ әдеби тілінің жаңа сапалы кезеңін бастаған Абайдың өзі байырғы қазақ поэзиясының тіл өрнегін жалғастырды.

Абай тілі де осы жалғастылықты көрсетеді. Ұлы суреткер тілінде жүздеген фразеологизм қолданылған болса, оның дені өзіне дейінгі әдеби тіл қазынасынан алынған. Ал бұлардан басым көпшілігі жалпытілдік деген топ құрайды. Мысалы: *Абай жұмсаған ащы тіл* (ызалы сөз, қатты айтылған кейіс сөз), *қара тер болу* (босқа шаршау), мал шашу (малды орынсыз жұмсау) сияқты фразеологизмдер тек поэзияда емес, жалпыхалықтық тілде кеңінен қолданылатын элементтер. Бұлар ауызша сөйлеу тілінде де, өлең сөзбен шешендік сөздерде де жиі қолданылатын, кейде тіпті стильдік мақсат көздемей-ақ жұмсала беретін тіркестер.

Абай тіліндегі *ажал жету, азат болу, арыз айту, басу апту, шығынга бату* сияқты тіркестердің фразеологизмдер ретінде белгілі бір стильдік мақсат көздей жұмсалудың гөрі, іс-әрекет, қимыл-қозғалысты жай атау қызметі басымрақ. Өзге қаламгерлерде де, тіпті ауызекі сөйлеу тілінде де солай: *дау айтты, мазаны алды, шығынга батты, ойына алмады* деген олардың *дауласты, мазалады, шығындады* деген жеке сөз болып келетін эквиваленттерімен жарыса қолданыла береді, бұл екі қатардың екеуі де көбінесе жай атауыштық қызмет атқаратын тәрізді. Ғылыми таныммен айтсақ, бұлар образды фразеологизмнен гөрі лексикалық тіркес деп аталатын күрделі сөз категориясына жуықтау тұрады. Сондықтан бұл типтегі тіркестерді Абай тілінің өрнектеуіш құралдары ретінде көрсетудің жөні әрдайым келе бермейді, дәлірек айтсақ, олардың стильдік қызметі айқын сезілмейді [5, 8].

Жылдар, тіпті ғасырлар бойы сұрыпталып, тұрақталған бай фразеология дүниесін пайдалану - тек Абайдың емес, әрбір ақын, жырау, жазушының амалы, ісі. Бірақ мұнда да әрбір суреткердің немесе әдебиеттің әр жанрының да өзіне тән қолтаңбасы байқалып тұрады.

Белгілі бір суреткер тілінде немесе жеке көркем шығармада қолданылатын фразеологизмдердің мағыналық топтары сол ақын-жырау жырлаған тақырыптарға қатысты болып келеді деген тұжырым айтуға болады. Сонымен қатар өмірдің сан алуан жақтарына қатысты "бейтарап фразеология" деген де болады. Бұл топтағы тіркестер көбінесе адам, табиғат төңірегіндегі әңгімелерде (шығармаларды) қолданылады және қай кезеңнің тілінде де, қай қаламгердің аузына да негізгі тілдік әрі көріктеуіш құрал ретінде кәдеге асырылып отырады.

Абай өлеңдерінде де, прозасына да жалпыхалықтың тіл қазынасына жататын бейтарап мәнді тіркестерді еркін пайдаланған. Сол сияқты Абай қолданған *із жоғалту, ішіне қонбау; көзге үру, көзіне бағу, мойыны тусу* сияқты қимыл-әрекетте қатысты тіркестер-жалпытілдік қазынаның ертеден келе жатқан мүлкі. Сондай-ақ *жас өспірім, ақ кәңіл, ақ бейіл, өр көкірек* тәрізді шындық мәнді тіркестерді де Абай жалпыхалықтық тілден алып жұмсаған.

Абайда кездесетін атауыш терминдік мәндегі фразеологизмдердің бірқатары өз заманындағы әлеуметтік, саяси-экономикалық қарым-қатынастарға байланысты туған жаңа тіркестер. Абайдың фразеология саласына сіңірген еңбегі мен жаңалықтары, әрине, бұл көрсетілгендер емес. Біздің бұрынғы зерттеушілер, әсіресе Абайдың поэтикасын таңдаған ғалымдар Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев сондай-ақ ұлы ақынның қазақ әдеби тілінің даму барысындағы орны мен қызметі азды-көпті әңгімелеген тіл мамандары Абайдың өзі жасаған фразеологизмдерінің көзге түсетіндігін баса айтқан болатын [6,16].

Біздің бұл зерттеуде көздегеніміз - Абай қолданған фразеологизмдердің лексика-семантикалық және құрылымдық сипаттамасын беру. Абай шығармашылығының негізгі тақырыбы - адам, қоғам, сол қоғамның заманы. Осыған сай ақын поэзиясында жұмсалған образды тіркестердің мағынасы (тақырыбы) жағынан, яғни лексика-семантикалық тұрғыдан адамды сипаттайтын, адамның ішкі жан дүниесін танытатын, адамның іс-әрекет, қимылын суреттейтін, сол қимыл іс-әрекеттің орындалу амалын бейнелейтін, өмірді, өлімді, жастықты, кәрілікті астарлап атайтын, табиғат құбылыстарын бейнелейтін фразеологизмдер деп қарастыруға болады. Бұл семантикалық топтардағы фразеологизмдер байырғы және жаңа болып және бөлінеді.

Адамды, оның қадір-қасиетін, түр-түрпатын, ақыл- мінезін суреттеп, бейнелеп, сипаттайтын фразеологизмдердің дені тілде қалыптасқан, байырғы элементтер *ақ жүрек (адал ниет), бүк* тіркесті Абай Онегиннің аузына салады, ол Татьянаға екінші рет "сорлы асығып болып жазған хатында: Хүп білемін сізге жақпас Есін жар білтелеу. Ақ жүрегің енді ұнатпас - Мезгілі жақай медеу? - дейді. Бұл жердегі Татьяна Ларинаның *ақ жүрегі* - оның жалғансыз сезімі".

Ақ пейіш, ақ көзді, жау жүрек, жел өкпе деген фразеологизмдерді де, жоғарыда айттық, Абай халық тілінен алып, адамдардың қасиетін, мінезін сипаттауға жұмсаған.

Сұлу қыздың портретін бейнелеп сипаттау үшін *ақ тымақ, қалам қас* деген тұрақты тіркестерді қолдануынан да, текті атаның тұқымын соматынның сынығы деп бейнелеуінен де байырғы бейнелеуіш құралдарына иек артқаны көрініп тұр. Бірақ бұл қатардағы образды тіркестер Абайда аса көп емес.

Абай тілінде ең көп кездесетіндер- адамның ішкі жан дүниесін, көңіл-күйін сипаттайтындар мен іс-әрекетін, жүріс-тұрысын, қимыл-қозғалысын суреттейтіндер. Олар да жалпыхалықтық және авторлық болып келеді.

Өлең тақырыбына алып отырған кейіпкердің сезімін, көңіл-күйін, жүрек лүпілін, жан сырын бейнелеп беру үшін *көз майын ағызу (зар мұңын айту), айға талпыну (қолы жетпеске умтылу), шыр айналу (қайғыдан есеңгіреп қалу), дүниеге бой олдыру (өмірдің ырқына көну,қажу),* сияқты неше алуан әсерлі фразеологизмдердің Абай тіліне еркін оралуы заңды. Бұл топқа жататын образды тіркестердің бірқатары Абайдың өзі жасаған соны немесе өзгертіп қолданған байырғылар болып келеді. Мысалы: адам аулау,адам сауу сияқты фразеологизмдер өзгелерде жоқ,бірен-саран кездесе де,дәл Абай жұмсаған мағынада емес.

Адамның іс-әрекетін, қозғалыс қимылын суреттеу үшін Абай фразеологизмдерді таңдағанда, олардың жалпыхалықтық тілдегі байырғыларының күштілерін алады.

Библиографиялық тізім

1. Г. Смағұлова. Мағыналас фразеологизмдердің сөздігі. Алматы-2002ж
2. Г. Смағұлова. Фразеологизмдердің варианттылығы. Алматы-1996ж
3. К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе. Алматы-1965ж
4. А. Байтұрсынов. Тіл тағлымы. Алматы-1992ж
5. М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, М. Манасбаев. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы-1974ж
6. Ә. Болғанбаев. Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер. Алматы-1989ж
7. С.Бизақов. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің фонетикалық варианттары. Алматы-1971ж
8. І.Кеңесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы-1977ж
9. І.Кеңесбаев. Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары туралы.
10. І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы-1975ж

УДК 37.091.33:821.512.122

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В РАССМОТРЕНИИ И ОПИСАНИИ КОНЦЕПТОВ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА ТЮРКСКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА

*Керимбаева Д.Е.
Магистр, старший преподаватель
Рахимова Сугдиана
Студент группы РЯ-122
Шымкентский университет, Шымкент*

Лингвокультурологический подход в изучении и описании концептов тюркского и героического эпоса предполагает использование лингвокультурологических (лингвокультурно понятий и представлений, методов и приемов этой комплексной лингвистической научной дисциплины в лингвокогнитивном исследовании заявленной темы нашей научной работы. Примененный лингвокультурологического аспекта в

когнитивной лингвистике обусловлено тем, что многие явления, процессы и конструкты, изучаемые в рамках когнитивной лингвистической науки, имеют лингвокультурологическое обоснование. Более того, сам язык является феноменом культурыделовием, основой и продуктом культуры – язык и культура формировались и поныне находятся в постоянном диалоге и взаимодействии.

Еще В. Фон Гумбольдт в свое время отмечал: «Язык тесно переплетен с духовным развитием человечества и со путствует ему на каждой ступени его локального прогресса или регресса, отражая в себе каждую стадию культуры [4,48с.]. Проблема взаимодействия и взаимосвязи языка культуры, пожалуй, впервые рассмотрена в концепции В.Губольдта, основные положения которой сводятся к следующему: 1) язык воплощает (отражает) в себе духовную и материальную культуру; 2) любая культура имеет национальный характер, ибо каждая (из них национальный характер, выражается в виде отбого видения мире; язык имеет внутреннюю форму, которая является особой (специфичной) для каждого отдельной народа. 3) культура и народный дух «выражается во внутренней форме языка; 4) язык выполняет роль опосредующего звена между человеком и окружающей его реальностью [5,59с.].

Автор учебного пособия «Лингвокультурология» В.А.Маслова считает, что в решении проблемы соотношения языка и культуры имеется несколько подходов. При первом подходе язык рассматривается как простое отражение культуры т.е. язык отражает действительность, а культура есть неотъемлемый компонент этой действительности. Второй подход рассматривает обратное воздействие языка на культуру – но этот вопрос пока остается открытым.

Суть третьего подхода о взаимосвязи языка и культуры сводится к следующим положениям (согласно рассуждениям В.А.Масловой): «Язык – факт культуры потому что 1) он составная часть культуры, которую мы наследуем от наших предков; 2) язык – основной инструмент, посредством которого мы усваиваем культуру; 3) язык – важнейшее всех явлений культурного порядка, ибо если мы хотим понять сущность культуры – науки, религию, литературу, то должны рассматривать эти явления как коды, формируемые подобно языку, ибо естественный язык имеет лучше всего разработанную модель. Поэтому концептуальное осмысление культуры может произойти только посредством естественного языка.

Итак, язык – составная часть культуры и ее орудие это действительность нашего духа, лик культуры; он выражает в обнаженном виде специфические черты национальной ментальности. Язык есть механизм, открывший перед человеком область сознания (Н.И.Жинкин) [5,62с.]

Суждения о том, что язык «выражает в обнаженном виде специфические черты национальной ментальности» и что «язык есть механизм, открывший перед человеком область сознания» существенны в плане лингвокультурологического и логико – философского подходов в рассмотрении и решении проблем языковой концептуализации так как обозначают связи культуры и языка, сознания и языка с позиций когнитивной лингвистики.

Предметом когнитивной науки является когниция – познание и связанные с ним структуры и процессы; исследование феномена знания во всех аспектах его получения, хранения, переработки и т.п. [6,58с.]

С позиций когнитологии (или когнитивистики), основным предметом которой является познание, представляет несомненный интерес изучение семиотических аспектов языка и культуры, которые являются семиотическими моделирующими системами. По определению Ю.М.Лотмана. «Культура – это прежде всего память, сложная семиотическая система, ее функция – память, а ее основная черта – накопление» [7,5с.]. По другому определению Ю.М.Лотмана, «культура – это символическая Вселенная.» В культуре как и в языке выделяется один из основных ее признаков как семиотической системы – знаковость и символичность многих единиц. Языковые знаки и знаки культуры,

содержащие семиотически значимую культурную информацию, взаимодействуют друг с другом посредством особой категории, которую В.Н.Телия называет культурной коннотаций В.А.Маслова пишет: «Теперь уже установлено, что культурная информация может быть представлена в наминативных единицах языка четырьмя способами: через культурные семы, культурный фон, культурные концепты и культурные коннотации.

Вопрос о том, как осуществляется связь языка с национальной культурной решается разными исследователями по – разному: то в виде национально – культурного компонента (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров), то в виде фоновых знаний (Ю.А.Сорокин) и.т.д. Мы, вслед за В.Н.Телия, считает что эта связь реализуется через культурную коннотацию такая культурно – маркированная коннотация возникает как результат интерпретации ассоциативно – образного основания ФЕ или метафоры посредством соотнесения его с культурно – национальным эталонами и стереотипами компоненты с символическим прочтением также во многом обуславливают содержание культурной коннотаций» [5,55с.]

Существуют лингвокогнитивной лингвокультурного чешский подходы к пониманию концепта, в которых концепт интерпретируется как 1) лингвокогнитивное образование и 2) как лингвокультурное образование (или конструкт). При лингвокультурологическом понимании концепта в первую очередь берется во внимание его этноцентричность, этнокультурная специфика, это культурная значимость, национальная маркированность, т.е. культурная коннотация концепта. Так, «концепт – культурно отмеченный вербализованный смысл, представленный в плане выражения целым рядом свой языковых реализаций, образующих соответствующую лексико – семантическую парадигму; единица коллективного знания, имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой».

Культурно – специфическую культурную коннотацию имеют ключевые концепты культуры (В.А.Маслова) на заваемые А.Я.Гуревичем универсальными категориями культуры и культурными категориями. По А.Я.Гуреве философские, «космические» категории составляют грунт универсальных категорий культуры (пространство, время движение, изменение, причина и.т.д.), другую группы составляют социальные категории, и менуемые А.Я.Гуревичес, культурными категориями (справедливость, прово, свобода, труд, собаственность, боготство и.т.д.). В.А.Маслова включает сюда еще третью группу, объединяющую категории национальной культуры (для русской культуры это доля, воля, соборность, интеллигентность и.т.д.). ключевые концепты культуры, по мнению В.А.Масловой представляют собой обусленные самой культурой ядерные (базовые) единицы любой национальной картины мира.

Важнейшие (базовые) и другие культурные концепты (культурные категории) представлены в лингвоментальном пространстве различных языковых текстов, в том числе и в текстах тюркского героического эпоса в виде языковой картины мира. В рамках лингвокогнитивного и лингвокультурологического направлений в изучении проблем языковой концептуализации вербальных текстов тюркского героического эпоса вожное место занимает рассмотрение и описание языковой картины мира.

В концепции Г.В.Колианского, мышление представляет важным звеном, осуществляющим связь мира и языка формировании картины мира. «В принципе остается действительным лишь двуединство « мышление – мир», в котором формой существования мышления выступает язык сохраняющий все существенные свойство мышления, а следовательно, в итоге и все свойства предметног мира отмечает Г.В.Колшанский [5,19с.]. По Г.В.Кошанской картина мира, «отображнная в сознании человека, есть вторное существование объективного мира, закрепленное и реаливанное в своеобразной материальной форме. Этой материальной формой является язык, который и выполняет функции объективизации индивидуального человеческого сознания .. как отдельной монады мира. Выходит, что в принципе человек приносит в мир не себя, со своими законами и за номерностями, а лишь особое взаимодействие – человеком в результате

которого рождается человеческая картина мира принадлежащая всеми роди человеческими и существующего в форме «язык – мышление» [5,15с.]

Г.В.Комианский придает мышлению в формировании картины мира приоритетную значимость, тогда как, картина мира есть также феномен культуры и объективизация мира есть также феномен культуры и объективизация картины мира в языке зависит не только от мышления, но и от актуализации концептов (констант) культуры . более того, по определению В.А.Масловой сам «язык – факт культуры, ее составная часть, важнейшее из всех явлений культурного порядка». Если язык объективизирует мир в виде картины мира, то при всей значимости двуединства «мышление – мир», в силу того, что язык – феномен факт, явление культуры – картина мира все же имеет этнокультурную специфику, т.е. национально маркирована .

Список использованной литературы:

1. Волков А. Художественные искания Есенина. М., 1996.
2. В мире Есенина. Сборник статей. М., 1986.
3. Введение в литературоведение : Хрестоматия. / Под ред. П. Николаева .М., 1997.
4. Галкина-Федорук Е. О стиле поэзии Сергея Есенина. М.,1965.
5. Есенин С. Собрание сочинений в 3-х томах. М., 1970.
6. Коржан Е. Есенин и народная поэзия. Л., 1969.
7. Лазутин С. Поэтика русского фольклора: Учеб. пособ. Для филфак. ун-тов и пед. ин-тов. М.,1989.
8. Марченко А. Поэтический мир Есенина. М., 1989.

УДК 37.091.33:821.512.122

**О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЖАНРА И ПОЭТИКИ
ТЮРКСКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА В СВЕТЕ
ЛИНГВОКОГНИТИВНЫХ ПРОБЛЕМ ЯЗЫКОВОЙ
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ**

С.Е. Керимбаева
к.ф.н.,ассоц. профессор,
Эргешева Сагдиана
Студент группы РЯ-121

Шымкентский университет, Шымкент

Насколько известно, вопросы формирования лингвокогнитивной системы фольклорных текстов (фольклорных произведениях определение закономерностей в построении языковой картины мира, отображенной в этих текстах, до сих пор никоим образом не увязывались с особенностями поэтики и жанровой специфика произведений фольклора.

Язык фольклора является общим объектом исследования разных наук: фольклористики, истории языка, литературоведения, диалектологии, лексикологии, стилистики и следует заметить, что язык фольклора изучался в русле и аспекте перечисленных выше наук, т.е. например, как художественно – изобразительное средство в фольклорном тексте, либо в сопоставлении с историей языка, либо с аналектами, либо как определенные пласты (слой) лексики в словарном составе фольклорного произведения и.т.д.

Между тем, язык фольклора в полне самодостаточный объект, который имеет самые разные предметные область исследований. В связи с этим особую актуальность приобретает использование новых интеграционных методов изучения лингвистики фольклора, позволяющих раскрыть уровни и глубинную природу фольклорного слова.

В русской лингвофольклористике (термин введен А.Т.Хреленко) наметились новые инновационные подходы к изучению фольклорной лингвистики. Так, Е.Б.Артеменко, исследовавшая принципы народно – песенного текстообразования, выявила и описала текстообразующие модели, лежащие в основе представления типичных ситуаций в разных фольклорных жанрах. Эти модели являются своеобразными фольклорными формулами – носителями концентрированного смысла – отсюда следует вывод, что язык фольклора представляет собою синтез системы фольклорных канонов, структурирующих этот материал [6].

В русской лингвофольклористике также исследуется семантика фольклорного слова. Так, в семантической структуре фольклорного слова А.Т.Хреленко выделяет следующие виды оппозиций: видовая и родовая номинация; прямое и символическое значение; текстовые и коннотативное (затекстовое); конкретное и семиотическое; номинация и оценка; собственное и иерархическое [7].

Глубинные и подчае подсознательные семантические ассоциативные связи фольклорных слов определяют их регулярные речевые употребления в тексте, становятся художественным приемом фольклорно – речевой стереотипии (например, прием «ступенчатого сужения образа» песенной лирики, открытый Б.М.Соколовым) и данный прием является одним из основных композиционных принципов текстообразования русской народной песенной лирики [8].

Приведенные выше отдельные примеры «лингвофольклористического» метода (или приемов), подхода к анализу и изучению фольклорных слов позволяют удостовериться, что в исследовании лексических единиц фольклорных текстов да и собственно самих фольклорных текстов «не использованных» еще немало исследовательских характеризующихся известной «интеграционностью», позволяющих раскрыть глубинные и разнообразные связи фольклорного слова, языковой (речевой) системы фольклорных текстов с другими неязыковыми семиотическими системами: культурной, этнографией, мифологией, историей и.т.д. Крайне важно подчеркнуть, что влияние и связь указанных выше неязыковых систем (структур) – культуры, этнографии, мифологии, истории, мировоззрения и др. ощущается не только в комплексной семантике фольклорного слова и языковой (речевой) системе фольклорного текста, но и в некоторых особенностях поэтики и жанровой специфике фольклорных произведений.

Прежде чем выдвинуть тезис о том, что в конструировании фольклорных жанров (жанра) и его поэтики как системно – структурных образований могут участвовать и участвуют лингвокогнитивные факторы категории и механизмы, сидет определить саму природу и составляющие таких понятий и категорий как поэтика и жанр в фольклоре.

Еще В.Я.Пропп писал: «В широком смысле этого слова жанр может быть определен как рядили совокупность памятников, объединенных общностью своей поэтической системы. Так как фольклор состоит из произведений словесного искусства, прежде всего необходимо изучить особенности и закономерности этого вида творчества, его поэтику.. Под поэтикой понимается совокупность приемов для выражения удоржественных целей и эмоционального и мыслительного мира, или короче – форма в связи с ее конуретным, фабульным и идейным содержанием» [7,36с.]

Определения поэтики и жанра фольклора, приведенные В.Я.Проппом, применимы и в теории литературных жанров и литературной (художественной) поэтики. По этому поводу Б.Н.Путилов писал: «Рзумеется, нет оснований к тому, чтобы вообще открывать поэтику фольклора от поэтики литературы. Контакты между ними, взаимодействие, если угодно – союз, будут плодотворными и неахопходимами, но лишь при том условии, что

фольклор и его поэтика станут рассматриваться в их генетической и исторической самобытности, эстетической самооценности как особый художественный (и не только художественный) мир, понять который можно изнутри раскрыв присущие ему закономерности» [8, с.14-15].

Возможность лингвокогнитивной интерпретации некоторых жанровых и поэтических особенностей фольклора состоит в том, что жанрообразующими и системообразующими поэтическими факторами и детерминантами могут выступать внеязыковые категории и модели: типы структуры сознания, концепты культуры, мировоззрение, структурированный познавательный и жизнедеятельный опыт человека, этноса, человечества и т.д.

В.Я.Пропп указывает, что поэтика – это совокупность приемов для выражения эмоционального и мыслительного мира (выделено нами) т.е. можно подразумевать, что эмоциональный и мыслительный мир» - это есть внеязыковые категории и модели т.е. когнитивные структуры, породившие фольклорный текст. По Б.Н.Путилову, фольклор и его поэтика имеют «генетическую и историческую самобытность, эстетическую самооценность как особый художественный (и не только художественный) мир (выделено нами), т.е. говоря другими словами, в фольклоре и его поэтике отражены ментально – когнитивные предстваления и знания о реальной действительности, исторически и этнически обусловленные. Б.Н.Путилов указывает: «Для ряда жанров установлено, что их сюжетика, композиционная структура, образность явились результатом непосредственной художественной трансформации – в рамках известной системы представлений – реальных (или казавшихся реальными) явлений действительности, отношений, институтов, верований и т.д.» [8,19с.].

Если оперировать научно – понятийным и терминологическим аппаратом когнитивной лингвистики, то высказанное выше замечание Б.Н.Путилова может выглядеть следующим образом: «Для ряда жанров установлено, что и сюжетика, композиционная структура, образность явилась результатом вербальной репрезентации концептуальной картины мира, представленной ментально – когнитивными структурами, лингвокогнитивными моделями – концептами, отражающими реальные (или кажущиеся реальными) явления действительности, отношения, институты, вервания и т.д.»

Специфичность поэтики фольклорного жанра определяют так называемые, «жанровые функциональные связи». Функциональные связи фольклора – это прежде всего связи с различными сферами устойчивой народной бытовой практики, с традиционными народными социально – бытовыми институтами, с миром традиционных представлений [8,17с.]

Языковой текст фольклорных жанров построен в виде определенной поэтической (поэтической от слова поэтика системы, специфика каторой «зависит от» функциональных связей фольклора» т.е. от отношений и влияния (взаимодействия) с фольклором внефольклорных (внеэстетических) структур, которые обозначены Б.Н.Путиловым, как «различные сферы устойчивой народной бытовой практики», «традиционные народные социально – бытовые институты», «мир традиционных представлений».

«Внефольклорные (внеэстетические)» т.е. внеязыковые структуры оказывают конструктивное влияние на возникновение элементов поэтики, на построение целостной системы поэтики на основе и в результате «непосредственной художественной трансформации» (Б.Н.Путилов). Б.Н.Путилов не объясняет и не разъясняет каким образом происходит эта чудесная «трансформация», посредством и в результате которой «возникают элементы его (фольклора) поэтики и складывается система поэтики». Правда, Б.Н.Путилов замечает: «Трансформация эта принципиально ничего общего не имеет с актом сочинительства, она происходит на иных основах и иными путями.

В перво основе элементов, составляющих систему фольклора, лежат такие первичные трансформации» [8,19с.].

На каких «основах» и какими «путями» присходят «первичные» трансформации, составляющие «первооснову элементов» поэтической системы фольклора?

Этот вопрос как и некоторые другие вопросы, касающиеся специфических особенностей поэтики фольклора, могут быть рассмотрены в рамках лингвокогнитивных проблем языковой концептуализации, поскольку теория языковой концептуализации призвана и способна осуществить научный системный анализ процессов, механизмов и способов трансформации «эмоционального и мыслительного мира» (Б.Н.Путилов) находящего вне сферы фольклора и его эстетики.

Следует пояснить, что «эмоциональный и мыслительный мир», «система представлений – реальных (или казавшихся реальными) явлений действительности, отношений, верований и т.д.» по Б.Н.Путилову, это (в русле идей, понятий современной когнитивной лингвистики) – «концептуальная картина мира» (или «концептуальная система»), которая, по определению философа П.А.Брутяна, есть понятийная (логическая) модель мира, представляющая собой не только знание как результат мыслительного отражения действительности, но и итог чувственного познания [8,100-110с.]; по Р.И.Павленису «концептуальная картина мира – означает «непрерывно конструируемую системы информации (мнений и знаний) кот орой располагает индивид о действительном или возможном мире» [9,280с.].

Список использованной литературы:

1. Волков А. Художественные искания Есенина. М., 1996.
2. В мире Есенина. Сборник статей. М., 1986.
3. Введение в литературоведение : Хрестоматия. / Под ред. П. Николаева .М., 1997.
4. Галкина-Федорук Е. О стиле поэзии Сергея Есенина. М.,1965.
5. Есенин С. Собрание сочинений в 3-х томах. М., 1970.
6. Коржан Е. Есенин и народная поэзия. Л., 1969.

УДК 37

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПЕРСОНАЖЕЙ ТЮРКСКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА

*Керимбаева Саня Есенгельдиевна
К.ф.н., ассоциированный профессор (доцент)
кафедры «Филологии» Шымкентского университета
Сиддиков Сайфулла Хабибуллаевич Заместитель директора
по учебно-воспитательной работе СОШ № 7 имени Бабура
Тлеуова Ақерке Абайқызы
№14 М.Сапарбаев атындағы жом ағылшын тілі мұғалімі*

Аннотация: В статье рассматриваются языковая концептуализация второстепенных персонажей тюркского героического эпоса

Annotation: The article considers the language conceptualization of secondary characters of the Türkic heroic epic

В статье образы главных и второстепенных персонажей тюркского героического эпоса рассматриваются в аспекте их лингвокогнитивной концептуализации и потому мы оперируем понятием «концепт», так как именно этот лингвоментальный конструкт, вмещающий в свой семантический лингвокультурный объем все или почти все

мировоззренческие, философские, этнокультурные, социальные, мифологические и др. Представления, воззрения, знания, смыслы о рассматриваемом денотате, позволяет наиболее полно и адекватно описать образ (лингвоментальную модель) того или иного персонажа.

Соотносимые с образами главных и второстепенных персонажей концепты могут быть рассмотрены в аспекте их видовой дифференциации, т.е. тот или иной концепт черт и свойств, принадлежащих например, к мужским или женским персонажам. С этой точки зрения могут быть выделены также концепты «враги (враг)», «соратник (соратники)», связанные с концептом «главный эпический герой», или же концепты «мать», «отец», «жена», «сестра», «сын», соотносимые с семейным окружением эпического богатыря. Видовые концепты человека в тюркском героическом эпосе могут быть выделены на основе следующих контрастных оппозиций: положительные и отрицательные герои (образа); мужчины – женщины, в которых (т.е. в концептах) представлены и конденсированы самые разнообразие стадийно гетерогенные воззрения и знания о добре и зле, геройстве, чести; представления о мужчине и женщине в ракурсе их социальных ролей и ролевого поведения.

Суть лингвокогнитивного процесса языковой концептуализации человека (в его разных видовых ипостасях) заключается в том, что в формировании и наполнении семантического различные по содержанию и глубине мировоззренческие установки и стереотипы этнического сознания и духовный опыт познания реальной и ирреальной действительности.

Приступая к рассмотрению особенностей языковой концептуализации женских образов тюркского героического эпоса укажем, что и в женских эпических образах, как и в образе главного героя тюркского героическая эпоса сохранена (в разной степени) мифологическая основа. Так, Е.М. Мелетенский пишет: «Для архаической эпики типична сугубо мифологическая фигура матери или хозяйки демонских богатырей. Таковы старая шаманка абаасы в якутских поэмах, старуха куропатка – мать алтайских чудовищ, безобразная мангадхайка у бурят, «лебединые старухи» у хакасов, хозяйка Севера Лоухи у финнов и Карел. С этими персонажами можно сравнить, с одной стороны эскимосскую Седну, кетскую Хосэдэм, вавилонскую Тиамат и т.п., а с другой, и в более развитых эпосах, - королеву Медб в ирландских сагах, мать Гренделя в «Беовульфе», старуху Сурхайиль в «Алпамыше» и пр. (в своем эпическом племени такую мать героев знает только нартский эпос в образе Сатаны)» [1,с.36].

Как мы видим мифологический слой обнаруживается в женских эпических образах в эпосах многих народов, так фольклор развивается из мифологии и обязательно содержит в том или ином виде мифологические элементы [2,с.83].

Н.Б.Мечковская пишет: «Мифология питала собой фольклор, но архаические мифы восходят к такой глубокой – в десятки тысячелетий – древности, что в большинстве фольклорных традиций мифы не сохранились. Они рассыпались на составляющие, соединялись в новых комбинациях, выбирали в себя новые компоненты, забывали и теряли прежние мотивировки, заменяли их новыми. Новое содержание могло быть как «своим», так и «чужим» - усвоенным у соседей в ходе миграции, приводивших к смешению племен. Мифологические метаморфозы превращались в метафоры, становились константами мышления, насыщали язык, фразеологию, народную поэзию. Сюжетные повороты и герои переходим в эпос и сказки» [2,с.84].

Взаимосвязь мифологии и фольклора, примечательно еще тем, как указывает Н.Б.Мечковская, что мифы и его компоненты трансформируются в лингвистические и лингвопоэтические элементы и структуры фольклорных текстов. Говоря другими словами, мифология участвует в лингвокогнитивных процессах языковой концептуализации мира и человека в фольклоре вообще, и в тюркском героическом эпосе, в частности.

Одним из женских эпических образов имеющих мифологическую прототипическую основу, является образ Карлыгаш (Карлыги). «Карлыгаш» в эпосах имя девушки, сестры главного героя. Например, в эпосах «Кобланды», «Алпамыс», «Орак батыр» она – сестра – близнец соответственно Кобыланды, Алпамыса и Орака. А в эпосе «Ер Кенес» она – дочь «калмыцкого» Кара – хана и жена батыра Кенеса» [3,с.143].

Как показывает С.Кондыбай в своем словаре (см. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. Алматы; 2005г.) образ Карлыгаш может быть реконструировано на основе, по крайней мере, трех мифологем:

- 1) «первоптиц – близнецов»;
- 2) «близнецов – пары перволюдей»;
- 3) птицеподобного тотема или божества.

Вероятные мифологические модели – прототипы образа эпической Карлыгаш. С.Кондыбай строит (реконструирует) на основе разработанного метода изучения и описания праторкской мифологии. Так, он пишет: «Мифологический образ Карлыгаш реконструируется на основе вероятного противопоставления с другой птицей итала – каз (или Сары – ала – каз), упоминаемой в некоторых преданиях. Сары – ала – каз – «Желтый, пестрый гусь» или просто «желтая, пестрая птица» по цвету (желтый и черный) может противопоставляться Кара – ала – гаш (черный, пестрой птице). Они вместе, по – видимому, представляют название двух первоптиц – близнецов, дуалистических противников. Согласно сохранившимся фрагментарным сведениям, сары – ала – каз (ит – ала – каз) выводит из яиц щенят или высиживает щенят, из которых вырастают гончие псы, т.е. поверье о сары – ала – казе перекликается с представлениями о крылатой собаке (птице) Кумай и грифах сторожащих золото. Реконструируемый образ Ала – гаш связан именно с ит – ала – казом» [3,с.143].

Мифологема «черно – пестрой птицы» (Кара – ала – гаш) связана с мифологемой крылатой собаки – Кумай, а также с мифологемой «грифон, стерегущий золото» – возможны не выявленные» связи названных мифологем с гипотетичным образом Богини – матери прото – тюркской мифологии, которая (Богиня – мать) имела, вероятно, орнито – форифный символический облик. Все эти связи и некий параллелизм названных древнейших мифологических образов представляют собой целый сложный комплекс архаических воззрений и системы взглядов, в которых просматривается и выражена в неясной форме глобальная идея родства человека с природой, идея тождества человека и мира. В свете этой идеи логического восприятия мира искать и находить томорфных прародителей. Логика мифологического мышления, в основе которого признание принципиальной и всеобъемлющей изоморфности человека и мира (природы и природных объектов) позволяет соединить, казалось бы, несовместимые природные (зооморфные, орноморфные и др.) начала с человеческим началом, что выразилось в самых разнообразных проявлениях, в том числе и в синкретичном мифологическом образе этической Карлыгаш.

Тема Великой матери (Богини – матери) – Праматери всего сущего в неявной форме объединяет персони – фицированные мифологемы: «черно – пестрая птица», «Крылатая собака – Кумай», «птице подобный тотемгрифон, стерегущий золото», «близнецы – кара перволюдей», так как они в своих глубинных основах исходят из идеи животворящего начала всего и вся в этом мире. С.Кондыбай писал: «Цепь мифологической трансформации «мать природы – великая мать богов богиня – мать – праматерь человечества, народа или рода» для казахской мифологии гипотетично, так как из лингвистических данных вряд ли возможно реконструировать реальное описание внешности и функции каждого из этих образов» [3,с.96-97].

«Карлыгаш», как орноморфный тотем или божество, видимо, представляет собой одно из персонифицированных звеньев в цепи мифологической трансформации «мать природы – великая мать богов богиня – мать – праматерь человечества, народа или рода».

«Карлыгаш» можно рассматривать в мифологическом контексте образа прародительницы как одну из ипостасей порождающего материнского начала.

Отголоски былого культа «Карлыгаш» - «черно – пегой птицы» сохранились в поверьях Казахского народов так: «Согласно казахским поверьям, убить ласточку считается грехом, за совершение которого человека якобы ожидают смерть или болезнь, разорение и другие бедствия. Убив нечаянно ласточку, следует похоронить ее, прикрыв землей, после чего стараются или дать бедному человеку милостыню, или угостить кого либо из соседей, особенно стариков. Если случайно убивают ласточку, то ее хоронят, поливают на могилу молоко. Это – реликт былых жертво приношений, вероятно, предназначенных для божества, в облике ласточки. Ласточка или неизвестная черно – пестрая первоптица, по – видимому, замещала образ Каракус – Ворона, в сказках она также, какалык Каракус, предстает противником змея (или дракона). Считается благом, если во сне приснится ласточка; удача ожидает человека, когда ласточка на лету задевает его крылом, совет гнездо на крыше и т.п.» [3,с143-144].

Мифологический образ ит – ала – гаш, по мнению С.Кондыбая, связан с образом ит – ала – каза или мифологической птицы Кумай, которая также представлена в виде крылатой собаки. Сближение кара – ала - гаш с ит – ала – казом проведено на основе лингвистической схожести названий двух перво – птиц - близнецов: ит – ала – гаш. В этих трехкомпонентных названиях совпадают два компонента: 1) ала и 2) каз(гаш). Разнятся они только первыми компонентами: в одном названии ит, т.е., собака», во втором названии – кара т.е. «черный» или великий, большой, древний». примечательно, что от ит – ала – каз, что означает «пестрая собака – птица», вернее, из ее яиц вылупляются щенки? Которых затем забирает к себе Кумай. «Этнограф А.Диваев записал легенду об ит Ала Каз (собаке – пестром гусе): существуют птицы, которые откладывают яйца гнездах на вершинах одиноких мазаров, стоящих на вершинах гор в безлюдных и безводных местах. Птицы улетают, не высиживая яйца. Из них выводятся щенки, в большинство своем погибающие от жажды и голода. Выживший щенок становится крылатой гончей Кумай» [4,с.583].

С точки зрения человеческой логики гибрид птицы и собаки весьма необычен, можно сказать, парадоксален, но на уровне логики мифологического мышления такой симбиоз вполне оправдан, - ведь в нем соединены изначальные важнейшие мифологические функции и признаки этих зооморфных и орнитоморфных образов, которые (т.е. некоторые функции и признаки) в сущности одинаковы, идентичны. С.Кондыбай считает, что знаковые черты образа собаки, сочетаясь на семантическом уровне с символами и признаками других животных, пресмыкающихся и птиц (змеи, птицы, лошады и пр.) образуют «чудовищные (тератологические) формы некоторых мифологических существ [4,с.131].

Мифологический мотив или символизм Матери – прародительницы объединяет образы собаки и птицы и выражается в синкретичной форме в тератологическом образе собака – птицы» - Кумае.

Ключевой идеей тотемизма собаки и ее культа является идея материнства или Матери – прародительницы. По мнению С.Кондыбая культ или тотемизм собаки был широко распространен в средневековой кипчака язычной среде. Например, во времена хана Тохтамыша (золотая Орда, конец 14-го века) отливались монеты с изображением собаки. Символизация образа собаки на таком государственном уровне говорит о многом.

В родословной киргизов один из родов ведет свое происхождение от собаки (по материалам Ш.Валиханова).

Один из Каракалпакских родов происходит от собаки по кличке (имени) Бахтияр (по свидетельству Е.Турсынова) [4,с.143].

С.Кондыбай приводит еще несколько свидетельств в которых заключена и выражена идея или мотив матери – прародительницы в образе собаки. Эта же идея заключена в образе Кумай – летающей собаки – птицы. «Родиной мифической птицы

Кумай является прототюркская этнокультурная среда, генетически образ ее восходит к образу древнетюркской богини Умай – прародительницы всего живого, олиплодоносящего начала в мире», - пишет С.Кондыбай [3,с.166].

В тератологический комплекс на мифологическом уровне входят такие образы – мифологемы как «кара – ала – гаш», «кумай», «гриф (грифон, собака – гриф)» и «ит – ала – каз». Все эти мифические образы, помимо прочих (их мы не рассматриваем) объединяет одна всеобщая идея (или мотив) материнства, как порождающего начала человечества, племени, рода. Диапазон действия этой великой идеи в плане манифестации ее в самых разных образах и формах весьма широк и включает в себя множество мифологических образов. В данном случае мы рассматриваем особенности языковой концептуализации матери (матери – Богини, Матери рода и т.д.) в мифологических образах Птицы и собаки. В цепи тысячелетней быть может, и в десятки тысяч лет) мифологической трансформации образа Великой Матери (Матери Богини) можно вогленить некоторые отдельные ее звенья? Представленные в данном случае в следующих мифологических персонификациях: Карлыгаш, Кумай, гриф, умай (кирг – сказочная птица) хумаюн (иранск). Каракус – Ворон, италаказ, Лебедь и т.д.

При рассмотрении особенностей языковой концептуализации Великой Матери (Матери – Богини) следует также учитывать лингвистические факты и лексико – семантические компоненты, принимающие участие в процессах языковой концептуализации. Так, например, в мифологемах, вернее в их обозначениях, т.е. в названиях мифологем кара – ала – гаш, ит – ала – каз и др. содержится корневой компонент гаш(каз, который в современном казахском языке имеет значение «гусь». С.Кондыбай отмечает: «современное значение слова «Каз – гусь». Несмотря на это, народная этимология подчеркнута указывает не на гуся, а именно на лебедя» [3,с.262]. если учесть это лингвистическое свидетельство, то в раскрытии темы Матери в мифологеме Карылгаш принимает деятельное участие мифологический образ «лебедя».

Образ лебедя в тюркской мифологии полисемантивен, но в нем явно превалирует мотив «лебедя – матери», «лебедя – предка». Исследователи традиционного мировоззрения тюрков южной сибиря указывают, что сюжет родства с лебедем является общим для ряда тюрко – монгольских народов и почитание лебедя – прародителя отмечено у многих групп Саяно – Алтайских тюрков и якутов. Образ лебедя – прародительницы у части тюркских народов связывается с темой происхождения рода и возникновения родовой структуры, к примеру, об этом говорит фольклор шорцев: «Прежде три брата на реке Мрассу жили. Три брата (там) живя, делать, спорили. Между собой поссорясь, разошлись. Три брата на три стороны разошлись. Один из них – водяной Карга, один из них – горный Карга, один из них – Сайын – Карга. (Так) жить стали» [3,с.29].

Цепь мифологической трансформации образа матери – лебеди охватывает в диахроническом плане, видимо, самую невероятно далекую по времени «эпоху сновидений» - времена Изначальной Традиции (Р.Генон, Г.Вирт) и потому прослеживается и в индоевропейской мифологии. Так, А.Дугин, касаясь темы четырех каст, принятой в индуистской традиции, пишет: «Следует заметить, что помимо четырех кастовой системы существует еще два человеческих типа, которые выходят за ее рамки. С одной стороны, речь идет о легендарной касте «хамса» (дословно «касте лебедя»), которая, согласно индуистской традиции, давно исчезла с лица земли. Эта каста была в полном смысле сверхчеловеческой, т.к. синтезировала в себе все касты, еще не разделенные, а потому и еще не ограниченные друг – другом. К этой касте хамсе принадлежали, согласно преданию, древнейшие легендарные, божественные цари [цит.по 4,с.266].

А.Дугин указывает, что образ белого лебедя, ворона – демиурга, Древа Мира, трех планов космоса, полярной звезды и др. согласно Геонону и Вирту являются сугубо гиперборейскими символами и доктринами. С.Кондыбай на основе большого количества

материалов из тюркского фольклора показывает и доказывает, что, считающиеся «индоевропейскими» указанные выше гиперборейские символы и образы, оказываются в сущности пратюркскими (прототюркскими).

В древнетюркском генеалогическом предании, родившийся от синего волка, повелитель ветра и дождя Ижи – Нишиду, женится на двух девушках, одна из которых является богиней Лета, другая – богиней зимы. У нишииду было четверо сыновей, один из которых превратился в лебедя. Этот сын – первенец был провозглашен ханом и назван Тюрком.

Как мы видим, пишет С.Кондыбай, у прототюрков было представление о лебедя – царе и потомках его, представлявших собой целый народ. В этих мифологических воззрениях явно прослеживается семантический параллелизм с кастой лебедя – хамса, к которой принадлежали «древнейшие легендарные, божественные цари» (А.Дугин). И таких примеров множество, более развернутая характеристика данной темы рассматривается в монографии Е.А. Керимбаева.

Анализ языковой концептуализации человека в тюркском героическом эпосе показывает, что языковые (лингвопоэтические) эпические средства являются одними из способов Кодирования разнообразных сторон концептуальной картины мира, присущей, т.е. присутствующей в этническом сознании социума и отражающей егоречемыслительную деятельность, характерную для той или иной эпохи, с ее духовными, культурными и этноментальными ценностями.

Список использованных источников

1. Мелетенский Е.М. – Миф и историческая поэтика фольклора // Фольклор. Поэтическая система. – М.: «Наука» 1977 – 23-41 с.;
2. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М.: Агентство «ФАИР», - 1998 – 352 с.;
3. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: Издательство. «Нурлы Алем», 2005 – 272 с.
4. Шведов Н.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» // Вопросы языкознания – 1999. № 1 – 316 с.

УДК 37

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК НЕРОДНОГО

*Балтабай Руслан
ОТ-120 тобының 3 курс студенті
аға оқытушы Еспулатова С.Н.*

«Настанет время (и оно не за горами), - утверждал А.Н.Толстой,- русский язык начнут изучать по всем меридианам земного шара».

В связи с принятием Федерального закона от 29 декабря 2012 года № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» органы государственной власти субъекта Российской Федерации в сфере образования осуществляют обеспечение государственных гарантий прав граждан на получение общедоступного и бесплатного дошкольного, начального общего, основного общего, среднего общего образования.

Иностранные граждане обладают равными с гражданами Российской Федерации правами на получение дошкольного, начального общего, основного общего и среднего общего образования, а также профессионального обучения по программам

профессиональной подготовки по профессиям рабочих, должностям служащих в пределах освоения образовательной программы среднего общего образования на общедоступной и бесплатной основе.

С одной стороны, обучение детей с русским языком как неродным является особой областью методики, для таких детей создаются специфические условия обучения, с другой стороны, все школьники Российской Федерации должны пройти через систему государственной итоговой аттестации, не дифференцированной в зависимости от владения русским языком как родным или неродным.

Главная задача учителя-словесника - приблизить уроки русского языка как неродного к урокам русского языка как родного, а не как иностранного.

В рамках введения Федеральных образовательных стандартов второго поколения большое внимание уделяется развитию речи учащихся, в том числе изучающим русский язык как неродной.

Первостепенной задачей каждого учителя - словесника является воспитание человека, владеющего искусством речевого общения, культурой устной и письменной речи.

Сегодня в условиях ЕГЭ, введенного почти по всем школьным предметам, эта проблема стоит особенно остро. Не секрет, что многочисленные тестовые задания, которые выполняют наши дети на разных уроках, отнюдь не всегда способствуют развитию их речи, следовательно, и их интеллекта. А ведь грамотно излагать свои мысли в устной и письменной форме приветствовалось во все времена. В условиях же современной действительности воспитание человека, владеющего искусством речевого общения, культурой устной и письменной речи, является первостепенной задачей каждого учителя-словесника. И это не случайно, потому что прочные умения и навыки владения устной и письменной речью помогают ученикам лучше усваивать содержание других школьных предметов, повышают интерес к литературе и русскому языку и придают уверенность в своих силах. Кроме того, они представляют собой универсальные знания, применяемые в других видах учебной и иной деятельности человека.

Дети овладевают русским языком через речевую деятельность, через восприятие речи и говорение. Вот почему так важно создавать условия для речевой деятельности детей. Наиболее слабым звеном в общей системе обучения родному языку является работа по развитию связной речи учащихся.

Обучение устной и письменной речи в методике издавна называется развитием связной речи. При этом под связной речью понимается и процесс, речевая деятельность, и определенный результат акта коммуникации, т.е. развернутый ответ ученика по материалу учебной дисциплины, устное и письменное изложение текста, созданное учеником, реферат, статья в стенгазету, описание, рассуждение, доклад и т.д., т.е. определенное речевое произведение, текст. Каждое из обозначенных в программе речевых произведений выступает и как предмет обучения (т.е. то, чему учат специально), и как средство, с помощью которого формируются и развиваются коммуникативные умения. Так, обучая строить текст типа рассуждения-доказательства, учитель помогает школьникам осознать особенности этого типа текста, овладеть определенными умениями, и вместе с тем вся эта работа служит средством развития коммуникативных умений, коммуникативных способностей человека. Именно поэтому большое значение имеют четкое осознание содержания работы по развитию связной речи, ее последовательности и оптимальный, соответствующий задачам отбор методов и средств обучения.

Можно выделить три основных направления развития речи школьников: овладение нормами литературного языка, обогащение словарного запаса и грамматического строя речи учащихся, обучение разным видам речевой деятельности.

Для успешной работы по этим направлениям можно использовать различные продуктивные педагогические технологии: личностно-ориентированное обучение, развитие критического мышления через чтение и письмо, игровые технологии,

информационные технологии. Такое обучение предполагает не только вооружение школьников учебной информацией, но и развитие их интеллекта.

Основной целью обучения русскому языку как неродному является развитие коммуникативной деятельности учеников. Поэтому на первый план в качестве важнейшей цели обучения выдвигается формирование умений и навыков речевого общения или коммуникаций. Это формируется во всех видах обучения: чтение, говорение, письмо. И прежде всего здесь большую роль играют коммуникативные целевые установки, требующие от учащихся умения выражать согласие, поддержать сказанное, присоединиться к сказанному, дополнять собеседника (согласитесь, продолжите сказанное). При изучении любого языка мира человек старается научиться его коммуникативной деятельности. В учебной деятельности придается большое значение общению учащихся и учителя.

Освоение компьютерных технологий позволяет реально индивидуализировать учебный процесс, усилить положительную мотивацию обучения, активизировать познавательную деятельность, усилить творческую составляющую работу как ученика, так и учителя.

Информационно – коммуникационная технология является как средством подачи материала, так и контролирующим средством. Компьютерные уроки помогут повысить уровень преподавания, усилить мотивацию обучения, активизируют у учащихся познавательную деятельность.

Развитие интереса к предмету связано и с развитием индивидуальных способностей учащихся. В классе есть «сильные» учащиеся, которые стремятся получить высокий процент знаний, умений, навыков, имея высокий потенциал к обучению и «слабые» учащиеся. Учитывая эти особенности, можно использовать технологию обучения. Суть технологии в том, что для учащегося отводится то время, которое соответствует его личным способностям и возможностям, что позволяет ему усвоить материал. А «сильным» учащимся даются задания повышенной трудности, которые способствуют развитию познавательных интересов.

Если есть цели и мотивы общения, то акт общения в рамках речевой ситуации состоится. Лучшими приемами активизации устной и письменной речи является интерактивный прием, что с английского языка переводится как взаимодействие, где учитель и ученик работают для достижения одной поставленной цели. Например, сюда входят различные ситуативные задания с диалогической и монологической речью и умение выразить свои мысли в виде текстов, творческих, исследовательских работ, сочинение стихотворений и т. д.

Игровые технологии. Обучение будет успешным, если знания, умения, навыки усваиваются в строгой последовательности, когда каждый новый урок базируется на предыдущих. Но в процессе обучения важно не только знания, но и впечатления, с которым ребенок уходит с урока. Приемы разучивания пословиц, поговорок, стихотворений помогают учащимся овладеть аспектами языка.

При помощи таких игровых приемов можно закрепить новый языковой материал, а можно весело и непринужденно повторить пройденный материал.

Таким образом, основу коммуникативной деятельности составляют коммуникативные умения, сформированные на базе языковых знаний, умений, навыков. То есть работа над коммуникативными концепциями дает хорошие плоды. В заключение хочется сказать, что главное в работе учителя – это стремление к творческому поиску. Такие уроки позволяют учащимся видеть пользу от изучения предмета, следствием чего является повышенный интерес и качество образования по изучаемому предмету.

В школе в процессе учебной деятельности развиваются все функциональные разновидности речи, но особое значение в этот период приобретает речь как средство познания, сохранения и передачи информации, речь как средство организации коллективных действий, речь как средство самосознания и самовыражения, воздействия

на товарищей и взрослых. В это время наряду с межличностным интенсивно развивается и групповое общение. Именно в школе ученики овладевают книжными стилями речи. Постигая в школе основы наук, дети пользуются учебно-научной разновидностью книжной речи, когда на уроках кратко или развернуто отвечают на вопросы учителя, выступают с сообщениями и докладами (на темы изучаемых предметов). В школе также начинает складываться публицистический стиль речи, формирование которого связано с активным участием в общественной жизни, изучением предметов гуманитарного цикла. Последнее объясняется тем, что в общественных науках факты, явления, идеи, взгляды не просто сообщаются, а анализируются с определенных идеологических позиций. Для языка общественных наук характерен научно-публицистический стиль изложения.

Формирование и совершенствование речи учащихся требуют целенаправленной работы. В соответствии с действующей программой на уроках родного языка ученики получают специальные знания о речи

К таким общим коммуникативным (иногда их называют коммуникативно-речевым) умениям относятся:

- умение раскрывать тему и основную мысль создаваемого текста;
- умение собирать и систематизировать материал, на основе которого будет создано высказывание (это умение предполагает умение продумывать содержательный план текста);
- умение строить высказывание в определенной композиционной форме (речевом жанре), например в жанре невыдуманного рассказа, репортажа, в форме портретных зарисовок и т.д.;
- умение отбирать оптимальные с точки зрения речевой задачи и условий общения языковые средства;
- умение править, совершенствовать написанное (последнее относится к коммуникативным умениям письменной речи).

Необходимость формирования обозначенных выше коммуникативных умений объясняется тем, что без специальной работы школьники не овладевают ими в должной мере. Как показывают проведенные исследования, типичными недостатками устных и письменных высказываний учащихся являются:

- расширение или сужение темы высказывания, "уход" от предложенной темы; перегрузка высказывания подробностями, не имеющими значения для раскрытия темы;
- отсутствие замысла, основной мысли высказывания или неумение ее в полной мере раскрыть;
- неумение отобрать нужный для высказывания материал и систематизировать его, нарушение последовательности в изложении мысли, повторы;
- отсутствие связи между частями высказывания, несоразмерность отдельных его частей;
- несоответствие содержания, композиционной формы и отобранных языковых средств задаче и адресату высказывания, условиям общения; неоправданное нарушение стилевого единства текста.

Для успешного формирования коммуникативных умений необходимы согласованные и целенаправленные усилия всех преподавателей, т.е. нужна общая программа работы по развитию связной речи учащихся на межпредметном уровне.

Приемы работы

Чтобы научить школьников созданию текста, в работе по развитию связной речи используются:

- анализ текстов (устных и письменных положительного и негативного характера);
- составление композиционной схемы, плана, рабочих материалов;
- редактирование текстов;
- установка на определенную речевую ситуацию (т.е. уточнение задачи адресата, обстоятельств высказывания);
- обсуждение первых вариантов устных и письменных высказываний и др.

Таким образом, и в преподавании русского языка как неродного большое внимание уделяется развитию речи учащихся.

Первостепенной задачей каждого учителя - словесника является воспитание человека, владеющего искусством речевого общения, культурой устной и письменной речи.

Список использованных источников:

1. Соколова Т.Н. «Школа развития речи» М. Росткнига 2007 с.3
2. Винокур В.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. - М., 1993.
3. Ладыженская Т.А. Живое слово. - М., 1988.
4. Мучник Б.С. Культура письменной речи. - М., 1996.

УДК 83.8

РОЛЬ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЖИЗНИ МАЛЕНЬКИХ ЧИТАТЕЛЕЙ

Нигматова Н.М.

*Еділ М.П., старший преподаватель
Шымкентский университет, Шымкент*

Детская литература — это литература, специально предназначенная для детей до 16 лет и осуществляющая языком художественных образов задачи воспитания и образования детей

В детской литературе почти нет пустых ниш, можно найти книгу практически на любую тематику и возраст. Спрос на детские книги не падает; скорее, он даже растет. Детские книги сложнее читать в электронном виде, в них важны иллюстрации, тактильность, интерактивность.

Книга выступает уникальной формой хранения и распространения информации, способом получения новых знаний, уникальной возможностью посмотреть на мир глазами автора и окунуться в фантастические приключения.

Детская литература - это, несомненно, часть общей литературы, но тем не менее она имеет свою ярко выраженную специфику. Ведь писать для детей, зачастую намного сложнее, чем писать для взрослых. Недаром знаменитый русский публицист и критик 19-ого века Виссарион Григорьевич Белинский (1811-1848 гг.) утверждал, что детским писателем нельзя стать - надо родиться: «Это своего рода призвание. Для этого нужен не только талант, но и своего рода гениальность». Ведь детская книга должна отвечать всем требованиям, предъявляемым к книге для взрослых, и, кроме того, учитывать детский взгляд на мир как дополнительное художественное требование.

И дело вовсе не в уровне таланта писателя, а в его особом мировоззрении. Например, несомненно талантливый писатель Александр Александрович Блок (1880-1921 гг.) написал ряд стихотворений для детей, но они не оставили по-настоящему заметного следа в детской литературе, а, например, многие стихи Сергея Есенина легко перешли из детских журналов в детские хрестоматии.

Рассмотрим детских писателей, которые внесли свой вклад в русскую литературу.

Корней Иванович Чуковский (1882-1969 гг.) внес огромный вклад в развитие детской литературы. На его произведениях выросло ни одно поколение, при этом, данные произведения ни утрачивают свою актуальность. Он вошел в историю

отечественной детской литературы как первооткрыватель, новатор, экспериментатор, создал свой особый сказочный и неповторимый мир.

К.И. Чуковский - новатор, его произведения просты для понимания даже самого маленького читателя и в то же время имеют глубокий смысл. Во всех произведениях соблюдается важнейший принцип формирования нравственных ценностей личности – признание Человека высшей ценностью. Ритм его произведений завораживает, а увлекательность сюжета делают его произведения весьма эффективным педагогическим средством.

Неоценимый вклад в развитие русской литературы внесли произведения Александра Сергеевича Пушкина (1799 – 1837 гг.). Благодаря талантливому писателю, русская литература обрела национальную самобытность. Впервые благодаря его текстам дети узнали непритязательную, но очаровательную природу средней полосы России.

Поэт учит их ощутить своеобразное очарование унылой осенней поры, вглядываться в голубое небо и великолепные снежные ковры зимы, полюбить ясную улыбку весны. И хотя А.С. Пушкин писал не только для детей, его вклад в детскую литературу невозможно не отметить.

Сила сатирического воздействия басен Ивана Андреевича Крылова (1763-1844 гг.) - результат его владения словом и ритмом. Мораль его басен, как правило, содержит яркие, точные и образные выводы, ставшие широко известными пословицами и поговорками.

Басни И.А. Крылова «Ворона и лисица», «Квартет», «Лебедь, щука и рак», «Волк и ягненок», «Волк на псарне» известны каждому школьнику.

Василия Андреевича Жуковского (1783-1852, поэта-романтика) обогатило русскую литературу тонкой передачей эмоциональных переживаний. И в оригинальном творчестве, и в качестве переводчика Жуковского больше всего интересовало идеализированное, романтически осмысленное прошлое античности, средневековье.

Многие из его оригинальных и переведенных произведений вошли в детское чтение. И это не случайно. Вопросы воспитания детей, проблемы теории педагогики, которые занимали Жуковского на протяжении всей его жизни, нашли отражение в его литературной деятельности посредством сказок.

Необходимо отметить, что вклад в русскую литературу внесли не только писатели прошлых столетий. Современная детская литература в России хорошо развивается. Каждый день появляются новые книги, конкурсы, авторы.

Рассмотрим небольшой список современных детских писателей (и их произведений):

Дмитрий Емец – современный писатель фантаст, получивший популярность за ряд романов для подростков (Таня Гроттер, Мефодий Буслаев). Но его произведения для дошкольников (Дракончик Пыхалка, Приключения Домовят, Моя Большая семья) входят в список лучших современных произведений для дошкольного чтения.

Елена Ульева – популярная писательница детской обучающей и художественной литературы. Ее сказки имеют ярко выраженный терапевтический характер, так, в произведениях, посвящённых «Поросёнку Грязнуле» автор учит детей опрятности, а «Мышонок Непоседа» знакомит детей с правилами поведения. Произведения Е.Ульевны короткие, емкие и поучительные.

Наталья Городецкая. Очень интересный современный рассказчик, написавший уже много произведений. Например, она является автором сериала «Сказочное королевство». Читая эти книги, вы действительно можете перенестись в совершенно другой мир.

Ольга Колпакова уже издала более десятка книг, среди которых много интересных и поучительных рассказов, таких как: Полынная елка, Дом мира, Верните новенький скелет, Большое сочинение про бабушку.

Софья Прокофьева - автор множества волшебных рассказов и сказок как для совсем маленьких, так и для школьников. Среди них «Астрель и хранитель леса», «Белоснежка в заколдованном замке», «В стране легенд».

Валентина Осева. В арсенале писательницы есть как сказки для детей, так и короткие, но поучительные рассказы.

Тамара Михеева - профессиональный детский писатель. Это означает, что она одинаково хорошо рисует книги о животных и подростковые истории, такие как «Дети дельфинов». Это неизменно добрые, неизменно светлые книги, населенные чудесными волшебными существами. В современной детской прозе Тамара Михеева играет роль главного сказочника: в ее горах («Светлые горы») растут живые деревья, в ее лесах («Асинское лето») живут волшебные гномы, а ее «шумсы», обитатели деревьев, стали один из лучших детских фантастических сериалов.

Таким образом, можно прийти к выводу, что детская литература в эпоху гаджетов и интернета не потеряла свою актуальность. Развитие идет в активных темпах, с каждым годом появляется все больше книг, издательств, авторов.

Библиографический список:

1. Белинский, В.Г. Взгляд на русскую литературу / В.Г. Белинский. - М.: Современник, 2002. - 600 с.

2. Евдокимова, О.В. История русской литературы XIX века: В 3 т.Т. 3: Учебное пособие / О.В. Евдокимова. - М.: Академия, 2010. - 288 с.

3. Романова, Э. Н. Роль книги и чтения в жизни детей / Э. Н. Романова, О. А. Данилова, М. Л. Ведерникова, М. Н. Чернышева. - Текст : непосредственный // Педагогическое мастерство : материалы V Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.).-Москва: Буки-Веди, 2014.-С. 187-190.-URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/144/6494/> (дата обращения: 23.05.2021).

УДК 821.161.1.09

ЭПИТЕТЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ НА МАТЕРИАЛЕ СТИХОТВОРЕНИЙ С.ЕСЕНИНА

*Н.Т. Алысбаева - старший преподаватель,
Б.Б. Жақсылық - студент 4 курса
Шымкентский университет, г. Шымкент*

Выразительность – особенность структуры речи, позволяющая красочно и образно воплощать замысел автора, тем самым воздействовать на воображение и чувства читателя. «Образное изложение делает предмет речи видимым» (М. Цицерон) [1].

Средством выразительности может стать любой элемент системы языка всех его уровней. Однако к выразительным средствам обычно относят тропы и стилистические фигуры.

Целью нашей работы является выявление особенностей эпитетов в лирике С. А. Есенина на материале стихотворений: «Темна ноченька, не спится...», «Голубая кофта», «Задымился вечер, дремлет кот на брус...», «И. Д. Рудинскому», «Я помню, любимая, помню ...», «Троицыно утро, утренний канон...», «Синий май. Заревая теплынь», «Прощай Баку! Тебя я не увижу», «Восход солнца», «Еду. Тихо. Слышны звоны ...». Наш выбор не случаен, поскольку рассматриваемые труды, относятся к 1911, 1912, 1914 и 1925 годам.

В первую очередь мы анализируем стихотворения, относящиеся к 1911 году: «Темна ноченька, не спится...», «И. Д. Рудинскому», «Восход солнца». Их объединяет любовь ко всему живому, к жизни, к родине. На такой лад поэта особенно настраивает окружающая природа («темная ноченька», «зарница с распоясанным пояском», «берёза-свечка», «лес зелёный», «шелковые купыри», «солнца луч золотой», «зорька красная», «небо тёмно-голубое», «земля», «голубые небеса» [1].

Стихотворение «Темна ноченька, не спится...» рисует простую деревенскую жизнь. Представляется лирический герой, который, то любит природу, то восхищается возлюбленной, то желает «увести её вплоть до маковой зари». Важно, что автор рисует природу для отражения внутреннего состояния героя. В стихотворении употребляются эпитеты: («темна ноченька», «пенные струи», «лунные перья», «лес зелёный», «шелковы купыри», «маковая зари») [1].

Также встречается цветовая лексика («темна ноченька», «в перьях серебра», «терем тёмный», «лес зелёный»). Зелёный – это символ жизни, воскрешения, молодости. Серебряный – символ нравственной чистоты.

Следует отметить, что в стихотворении представляются стилистические фигуры: риторическое обращение («выходи, моё сердечко»), градация («залюбуюсь, загляжусь ли»), однородные члены предложения («в терем темный, в лес зеленый, на шелковы купыри ...»); «залюбуюсь, загляжусь ли»), инверсия («Темна ноченька, не спится, выйду к речке на лужок»; «Распоясала зарница в пенных струях поясок»; «На бугре береза-свечка в лунных перьях серебра»; «Выходи, мое сердечко, слушать песни гусяра»; «В терем темный, в лес зеленый, на шелковы купыри, уведу тебя под склоны вплоть до маковой зари»).

Стихотворение «И. Д. Рудинскому» посвящается епархиальному наблюдателю Рудинскому. Автор выражает благодарность ему. Поскольку после встречи с Рудинским «на душе тепло и светло», только любовь «и надежда в груди» [1].

Автор подчёркивает, какой отзыв похвала вызвала в его душе, с помощью эпитетов («луч золотой», «грядущих дней», «указанный путь»).

Автор уделяет внимание и стилистическим приёмам, но в меньшей степени: многосоюзие («и светло и тепло», «и от мук и тревог», инверсия («Солнца луч золотой бросил искру свою и своей теплотой согрел душу мою»; «И надежда в груди затаилась моей; что-то жду впереди от грядущих я дней»; «Озарил меня свет»; «И чего во мне нет»; «И светло и тепло на душе у меня»; «Оживил меня луч теплотою своей»; «Я с любовью иду на указанный путь, и от мук и тревог не волнуется грудь»).

Стихотворение «Восход солнца» отражает идею появления света, дня на земле. Автор поэтапно описывает процесс «зарождения» солнца: «загорается зорька», «появляется золотая полоса», «отражается свет в небе» и от «лучей рассыпаются новые в ответ», и вот «освещают землю лучи», а «небеса расстилаются вокруг» [2].

Описывается «появление солнца» благодаря использованию эпитетов («зорька красная», «небо тёмно-голубое», «полоса ясная», «блеск золотой», «лучи новые», «лучи ярко-золотые», «небеса голубые», «полоса ясная»), разговорной лексики («явилась»), экспрессивной лексики («зорька», «солнышка»), книжной лексики («расстилаться»).

Также встречается цветовая лексика («зорька красная», «небо тёмно-голубое», «блеск золотой», «лучи ярко-золотые», «небеса голубые»). Красный – символ юга, пламени и жары. Голубой символизирует высоту и глубину, совершенство и мир. Золотой цвет божественности и святости.

Далее мы рассмотрим выразительные средства в стихотворении 1912 года «Задымился вечер, дремлет кот на брус...». Поэтический мир более сложный. В стихотворении предстают библейские образы и христианские мотивы. Такие как «кто – то помолился: «Господи Иисусе», «курятся туманы», «закадили дымом», «в сердце почивают тишина и мощи». Автор сравнивает ель с копиями, которые «уперлися в небо». Природа оживает у Есенина («задымился вечер», «полыхают зори», «курятся туманы», «ели

уперлися в небо», «закадили ... рощи», «почивают тишина и мощи», «вьются паутины»). Не следует забывать об эпитетах, которые играют одну важную роль – образно-описательную («резное окошко», «занавес багряный», «золотая повесть», «затворённая клеть», «лесная поляна») [2].

Следующим периодом в творчестве С. А. Есенина выступает 1914 год. К нему мы относим стихотворения: «Троицыно утро, утренний канон...», «Еду. Тихо. Слышны звоны ...». Этот этап предстаёт сложным и противоречивым. Наряду с Богом и его слугами («Троицыно утро, утренний канон...») небесными и земными действует возможная «нечисть»: лесная, водяная и домашняя («Троицыно утро, утренний канон...»).

Так, в стихотворении «Троицыно утро, утренний канон...» автор описывает утро в день Святой Троицы, когда в роще «слышен белый перезвон», когда «тянется деревня с праздничного сна». Это время перелома в жизни лирического героя («похороним вместе молодость мою»).

Лиричность передаётся с помощью эпитетов («утренний канон», «белый перезвон», «праздничный сон», «хмельная весна», «резные окошка»).

Стихотворение пронизано как церковной («Троицыно утро», «канон», «перезвон», «благовест», «обедня», «похоронить»), так и бытовой лексикой («деревня», «окошка», «ленты»).

В стихотворении «Еду. Тихо. Слышны звоны ...» зима предстаёт волшебной. «Звоны под копытом на снегу словно серые вороны раскричались на лугу», «невидимка заколдовала лес» так, что он «дремлет под сказку сна», а «сосна словно старушка, повязалась косынкой, принагнулась и оперлася на клюку». Таинственность природы подчёркивается автором с помощью эпитетов («серые вороны», «белая косынка», «бесконечная дорога») [3].

Также выявлены разговорная лексика («повязалась», «оперлася»), архаизм («клюка»), обиходно - бытовая лексика («косынка», «старушка», «клюка», «шаль»), разговорная лексика («простору»).

С. А. Есенин использует цветовую лексику («серые вороны», «белая косынка»). Серый – символ грусти, тревоги, смутной мечтательности. Белый обозначает чистоту, целомудрие, свет, мудрость.

Заключительным этапом в нашей работе является анализ стихотворений «Голубая кофта», «Я помню, любимая, помню ...», «Синий май. Заревая теплынь», «Прощай Баку! Тебя я не увижу» 1925 года. Автор стремится к гармонии, к осознанию самого себя.

В стихотворении «Голубая кофта» лирический герой обращается к своей возлюбленной. Не называет имени, а только обращается к ней «милая». Основным способом передачи душевного состояния героя является аллегория «метель» - символ неопределённости лирического героя в жизни [3].

Важно также отметить эпитеты («голубая кофта», «синие глаза», «белые цветы»), перифраз («белые цветы» - снежинки), обиходно – бытовую лексику («кофта», «печка», «постель», «ты»), разговорную лексику («нынче»), книжную лексику («осыпать»).

Цветовая лексика символизирует искренность и нежность («голубая кофта», «синие глаза», «белые цветы»).

Стихотворение «Я помню, любимая, помню ...» посвящается женщине, которую когда-то любил лирический герой. Вспоминаются «голубые года», имеется в виду юность, время, когда «сияли возлюбленной волосы», прогулки «осенними ночами пол луной», пророчества о расставании «ты позабудешь, мой милый, с другою меня навсегда». Теперь «цветущая липа» - это напоминание о былых чувствах («сердце, как будто любимую повесть, с другой вспоминает тебя»). Усиливается настроение героя как с помощью эпитетов («осенние ночи», «берёзовый шорох», «голубые года», «цветущая липа», «кудрявая прядь», «любимая повесть»).

«Синий май. Заревая теплынь» проникнуто грустью, одиночеством лирического героя («ничего не могу пожелать, все, как есть, без конца принимая»). Именно природа

является средством отражения внутреннего состояния героя. Для этого используются эпитеты («синий май», «заревая теплынь», «липкий запах», «белая накидка» «деревянные крылья», «тонкие шторы», «взбалмошная луна», «кружевные узоры», «приятная память», «пенный пожар», «щмящее слово», «весёлый май», «отшумевшая жизнь», «голубая прохлада»).

Интересна тематика стихотворения «Прощай Баку! Тебя я не увижу» -исповедь лирического героя. Автор удерживает наше внимание с помощью риторических обращений («Прощай, Баку!»; «Синь тюркская, прощай!»; «Прощай, Баку!»). Баку значит большее для героя, чем просто город. Это «друг», которого герой обнимает «в последний раз». Чувство «испуга» и «боли» в душе у него. Однако любовь к «сини тюркской» будет пронесена «до могилы» с «волнами Каспия» и «балаханским маем» [3].

Эпитеты наглядно изображают внутренний мир, настроение лирического героя: («синь тюркская», «балаханский май», «песнь простая», «последний раз», «роза золотая», «сиреневый дым», «простое слово»).

Библиографический список:

1. Плещенко Т.П. Стилистика и культуры речи: учеб. пособие / Т.П. Плещенко, Н.В. Федотова, Р.Г. Чечет; Под ред. П.П. Шубы. - Мн.: «ТетраСистемс», 2001. – Ч.1. – С. 200-201.
2. Есенин С.А. Собрание сочинений: В 2 т. Т. 1. Стихотворения. Поэмы / Слово о поэте Ю. В. Бондарева; Сост., вступ. ст. и коммент. Ю. Л. Прокушева. – М.: Сов. Россия: Современник, 1990. – 480 с., портр.
3. Есенин С.А. Комментарии к стихам. [Электронный ресурс]. URL: <http://esenin.niv.ru/esenin/text/stihi-kommentarii/kommentarii.htm>

УДК 37

ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

*OT-122 тобының 1 курс студенті Турганбаева Сарвиназ
Аға оқытушы Лесбаева Г.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Роль искусства в развитии нравственности огромна. В произведениях писателей, художников, скульпторов выражено ценнейшее этическое содержание. Жизнь каждого человека, безусловно, суверенна и уникальна. Осознание ее конечности и в самом деле придает человеческому бытию особый трагизм и в то же время ценность. А. Шопенгауэр считал, что если бы не было смерти, то не было бы и философии. Люди по-разному относятся к жизни и к самой ее ценности, к преобразованию бытия как смыслу человеческого существования, к радостям "случайного дара", к нравственным нормам. Каждая культура не только вырабатывает определенную систему ценностей, в которой осмысляются вопросы жизни и смерти. Она творит также определенный комплекс образов и символов, с помощью которых обеспечивается психологическое равновесие человека.

Гениальность и величие Л. Н. Толстого нужно, прежде всего, видеть в его могучем чувстве, в способности непостижимым образом проникнуть в природу человеческой жизни, смерти. Писатель считал, что драматизм человеческого бытия заключен в противоречии между неотвратимостью смерти и присущей человеку жадной жизни. Выражением такой философской рефлексии оказывается вопрос: "Есть ли в моей жизни такой смысл, который не уничтожался бы неизбежно предстоящей смертью?"

Религиозная философия Толстого, его размышления о сути человеческой жизни и смерти – это попытка привести к общему знаменателю основные духовные доктрины и моральные взгляды человечества. Такая попытка основана на глубоко продуманных оригинальных формулировках и глубине личного восприятия. Л. Н. Толстой был единственным религиозным мыслителем, который действительно и властно вторгся в религиозную жизнь, пытаясь охватить восприятие человеком жизни и смерти с такой силой, что его идеи и личное восприятие этой проблемы до сих пор захватывают и тревожат сознание людей. Писатель опирался на все главные религиозно-философские системы и во многом раздвинул границы рассмотрения человеческой духовности.

Огромную этическую ценность имеют романы Ф. М. Достоевского, который подчеркивал, что человек, прежде чем выбирать, должен знать, ради чего он может, должен или хочет принять решение. Он должен знать, существует ли нравственный закон, чем отличается добро от зла, и, если все это имеет место, откуда они берутся и как обосновываются. То, что мы, сталкиваясь с этим законом в жизни, принимаем за ожидаемое и рассматриваем как частный случай всеобщего, конечно же, не является познанием прекрасного ни в природе, ни в искусстве. Закат солнца, производящий на нас неизгладимое впечатление, не просто один из закатов: это тот неповторимый закат, который является для нас "трагедией неба". Именно в области искусства впервые выяснилось, что произведение нельзя понять как таковое, если оно рассматривается лишь со стороны его встроенности в другие взаимосвязи. Его истина, обращенная к нам, – это не проявление заключенной в нем всеобщей закономерности.

Можно исследовать дефиницию красоты в том варианте, в каком она толкуется английским философом, представителем неореализма Джорджем Муром. Он рассматривает прекрасное через призму "добра", которое мыслится как основополагающая этическая категория. В этом случае эстетическая ценность сводится к функции ценности этической. Попробуем извлечь зерно истины, анализируя взаимоотношение этики и эстетики. Не будет откровением утверждение с позиции интуитивизма о том, что взаимоотношения эстетической ценности произведения и этических ценностей переживания, возникающих у различных людей, сложны и с трудом поддаются формулировке.

Здесь мы сталкиваемся с трудностями трактовки прекрасного. Если картины Боттичелли, стихи Вордсворта или концерты Вивальди были и остаются прекрасными, этого не скажешь о музыке Стравинского, картинах Пикассо, пьесах Жюльен и Бекетта. Как бы мы ни хвалили произведения этих мастеров, в основе нашей оценки всегда будет лежать убеждение в том, что их искусство имеет своей целью добро и поэтому обладает этической ценностью.

Если нечто мы называем с эстетической точки зрения добрым (т.е. восхищенное созерцание творит добро), то здесь нас поджидает ряд трудностей. Например, эстетическая ценность не всегда может быть выражена в терминах восхищенного созерцания, ибо следует учитывать способность к эстетической оценке воспринимающего субъекта. Если школьник ничего не понимает в картинах Пикассо, разумеется нельзя считать, что это говорит не в пользу Пикассо. Стало быть, можно модифицировать определение Мура следующим образом: сказать, что произведение обладает большой эстетической ценностью, означает, что соответствующее переживание имеет высокую ценность.

Список использованной литературы:

1. Радищев Е.К.. Ф Избр. соч. Т.1.М.2001г.
2. Брюсов. В. Избр. соч. Т.2.М.2011,С 210

USING DIALOGUES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN PRIMARY SCHOOL

С.Рашианова
ШТ-120 тобының 3-курс студенті
Шымкент университеті, Шымкент қ.
Д.У.Касымбай
Магистр, оқытушы
Шымкент университеті, Шымкент қ.

The language is a major tool that distinguish us from animals and helps us to think, analyze, criticize and communicate. Probably nothing can't be so associated with human as language. Usually first language is reckoned our mother tongue which human learns initial notions in this style. Language demonstrates thoughts and feelings of nations moreover their culture and history. Owing to language we meet and communicate different people and there are strong possibilities to make friends. Language is pondered as a mirror to new universe. People speak in diverse languages furthermore like these plenty of speaking tools exist in our worldwide society. Since the fact that dialogue is the process of talking through topics to build shared meaning and helps to build a language. In this process, families, colleagues, partners aim to understand each other's perspectives, to build intimacy in relationships, and align around interests and outcomes. But interaction with others and dialogue are extremely important for learning. They introduce different perspectives on the content. The contrast effect is the foundation of all learning. Different subject matter texts also present different difficulties. Building societies through effective dialogue, community members share ideas and information, build and rebuild them, contributing to the development of society and individuals. Having a dialogue with others is the best way to resolve issues with people. Agreeing to one will make everyone calm even before it starts. This will provide a much better atmosphere for laying down each other's side. The exchange will most likely end on a true agreement or at its worst, an agreement to disagree state. Interfaith dialogue provides the glue that nourishes and keeps our society together. As we navigate our diversity, we must learn not to drown or suffocate each other, but instead to swim alongside each other. Interfaith work allows us to deepen our own faith by learning about other faiths. A dialogue sparks engaged learning through an open exchange of perspectives that deepens students' understanding of an issue or topic. The dialogue process promotes analysis of course content and encourages reflection. Dialogues provide a means to encourage inclusive practices in the classroom.

Good dialogue performs four functions – it provides information, exposes emotion, advances the plot and reveals character. Dialogue is also a specific and ancient genre of writing, which often takes the form of a philosophical investigation carried out by two people in conversation, as in the works of Plato. This entry, however, deals with dialogue as a narrative element, not as a genre.

Dialogue is a type of speech communication consisting in the sequential exchange of replicas of two or more parties involved. Dialogue divides into several categories and there are classification of dialogues with definitions. Every type of dialogue is considered the important tool in learning foreign languages. Converse is a type of dialogue focused on the exchange of information during communication. Chatting is a type of conversation used in interpersonal communication. Interview (from English, interview - poll, interview) - a type of conversation in which mainly one of the parties asks questions in order to obtain the necessary information. It can be realized both in interpersonal and socially oriented communication. A press conference is a type of conversation in socially-oriented communication, which consists in answering questions from representatives of the media. In contrast to the interview, it has the character of a polylogue.

Briefings (from English, brief - short, short) - a short press conference devoted to one issue. Discussions is a type of dialogue, which is an analysis and assessment of the problem under consideration in the course of communication. Debates - discussion of problematic issues in the life and activities of an organization, region, country with specific proposals, conclusions on the issues discussed. Debates- individual regulated public speeches with opinions, proposals for discussing the topic of the report. Dispute (from Lat. Dispute - discussing) - a public dispute with the aim of developing an unambiguous position on any issue. The decisions on the results of the dispute is made either by the arbiter or by general vote [1].

Discussion (from Latin *dicussio* - reasoning) is a type of dispute in which a problem is discussed, with the aim of finding an optimal (truth) or reaching a mutually acceptable solution (compromise). Polemics (from Lat. *Polemikos* - hostile) is a type of dispute aimed at winning, the approval of one point of view regarding the subject of the dispute. In all forms of writing, dialogue can help writers flesh out their characters to make them more lifelike, and give readers a stronger sense of who each character is and where they come from. This can be achieved using a combination of: colloquialisms and slang: Colloquialism is the use of informal words or phrases in writing or speech. This can be used in dialogue to establish that a character is from a particular time, place, or class background. Similarly, slang can be used to associate a character with a particular social group or age group. In the learning process applying dialogues from famous literature involves learners to feel their expressions and the whole language. One of the best way teaching students it is making lessons more challenging and give them roles and they learn by heart play's words. When students memorize text material, students are sure to read it several times in a row. There are many benefits to this process - it helps them develop your linguistic skills. So, during cramming, they remember how words are spelled correctly, in what situation they need to use a particular time, how grammatical structures are built. Thanks to such regular practice, soon students will be able to independently compose a dialogue in English using the vocabulary they have learned without any problems. Besides As we know, without regular training, our memory gradually deteriorates, whether we like it or not. To slow down or stop this process, you must always keep your brain in good shape. The best tool for this is memorizing text materials in a foreign language. There are three simple guidelines for teachers that can help their students turn cramming into a rewarding and, at the same time, very interesting activity [2].

First, teachers should choose carefully the material that they plan to give students to memorize. Its subject matter should correspond to their students' needs, interests and level of foreign language. If their knowledge is still very modest, they can start with excerpts from adapted works. Secondly, learners should forget about rote memorization to be sure to disassemble texts and sentences in parts in order to understand the main principles of their construction, and also analyze the use of one or another vocabulary. Thirdly, it is recommended learners not to overdo it with cramming - pay no more attention to it than to other learning formats, so as not to turn the process of mastering English into a routine. Conversations in English can be various .The elementary students' level of English, mentor has more colorful and meaningful the dialogue to choose. But, if learners are just starting out, it is recommended that students learn the basic basics of communication, which will serve as the foundation for building more extensive conversation in the future. So, it is better to start with those that students can easily learn with a small vocabulary. But how can learners learn a dialogue in English so that it does not fly out of their head the next day? First mentors need to pay attention to the most common topics to give his students. The most popular topics: about the weather, in a store (grocery, with clothes), in a cafe / restaurant, about plans for a vacation or weekend, etc. While studying dialogues, learners will have a ready-made template for communicating in English. For example, if they are dealing with familiarity dialogue, then it can be applied in a variety of situations. In modern textbooks, there are tons of similar texts that will not only improve their English, but also teach them to communicate very well.

Thus, we come to the conclusion that the mastery of speaking and understanding of foreign speech occurs as a result of a lot of work that begins with simple tasks. The teacher

should pay attention to each student and take into account their individual characteristics and levels of knowledge, help to achieve confidence and encourage. Dialogues help them in learning to speak fluently and will allow students to achieve success in learning language.

References:

1. Gordon Pask - Conversation can be conducted at a number of different levels//Conversation theory;1990 - No.10-4. -pp.55-75
2. Paulo Freire(1927-1997) the practice of freedom// Pedagogy of the Oppressed; 1970 chapter 3

ӘОЖ 81-139

BUSINESS WRITING AS A TYPE OF WRITTEN COMMUNICATION

Кабыл А.

*ШТ-119 тобының 4-курс студенті
Накипбекова З.О. магистр, оқытушы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

One type of communication that is used almost everyday in the corporate world is **business writing**: from emails, memos, new policies and instructions to huge client presentations, research and development, and marketing campaigns. Even profit-making and nonprofit organizations in the field of aeronautics, according to a survey by the National Aeronautics and Space Administration (NASA), are into communication the whole time. It says respondents use:

- more than one third of their work time conveying information to others
- another one third working with technical information sent to them by others

Fundamentally, poor business writing is costly and leads to disastrous events. A Los Angeles Business journal article explained that billions of dollars are lost due to insufficient writing skills among business people. It happens, for example, when a customer does not understand the email, marketing tool, or proposal by a company because of wrong grammar or awkward style and tone. The article adds that customers encountering poorly written materials might form an undesirable impression of how a company runs its business.

This post is a part of a series of guides on business writing. Today, we will tackle:

- Definition of Business Writing
- Advantages and Disadvantages of Written Communication
- Elements to Consider Before Writing A Business Document
- Grammar and Language in Business Writing
- Different Types of Business Communication

Business Writing is a type of **written communication**, usually with standard structure and style. According to the Capella University, it addresses the needs of specific audiences and has prose and lists for a particular topic that concerns business.

Advantages and Disadvantages of Written Communication

The Inc Magazine website details what makes written communication work...and worse:

1. written messages do not have to be delivered on the spur of the moment; they can be edited and revised several times before they are sent so that the content can be shaped to maximum effect

2. written communication provides a permanent record of the messages and can be saved for later study

3. written forms of communication also enable recipients to take more time in reviewing the message and providing appropriate feedback
4. written forms of communication are often considered more appropriate for complex business messages that include important facts and figures
5. good writing skills often lead to increased customer/client satisfaction; improved inter-organizational efficiency; and enhanced image in the community and industry

Cons

1. the sender of written communication does not generally receive immediate feedback to his or her message; this can be a source of frustration and uncertainty in business situations in which a swift response is desired
2. written messages often take more time to compose, both because of their information-packed nature and the difficulty that many individuals have in composing such correspondence

To prevent such disadvantages, there are principles and techniques that people can apply.

Elements to Consider Before Writing A Business Document

1) *The Purpose.* This will serve as the direction, the reference, and the path of your details. This will set the tone, the style, and structure of your letter. This is your message and your goal. Defining your purpose will set things right at the very beginning. For example, if your purpose is to excite and invite the employees to join the annual talent contest of the company as a team-building effort, you cannot bore them with long paragraphs explaining how the activity will help boost their productivity, write too formal sentences, or use heavy office or work jargon. The purpose tells you to keep your lines light yet still professional, use bullets, and add an exclamation point or two at the end of the memo.

To determine how the document will appear, it is only critical to ask yourself first if your purpose is:

- to inform
- to persuade
- to argue
- to invite
- to confirm information
- to make an inquiry
- to ask for approval
- to reject or approve
- to propose or suggest

2) *The Audience.* Another significant step in order to make an impact on your audience is to know them. For example, if you simply send a letter to employees about attending a conference on a Sunday and reiterating that it is a requirement, a portion of your workforce might resume to work with worries in their heads because they have religious obligations to meet on Sundays. If you can tailor your letter without touching any religion, culture or sensitive issue in an uncomfortable way, work would be much smoother and solidarity among the people will remain intact.

Here are methods you can take to know your audience better:

If you are sending an external communication to a company, determine its vision, its mission, its accomplishments and goals. If your letter reflects these things, the company would realize that you care both for its objectives and its situation. Gather these data using the company's website, social media networks, and other corporate paraphernalia.

If you are sending a proposal to an individual, know his/her preferences, pain, problem or wants. If you can answer one or two of them in your letter (sales, marketing, proposal, etc), it will make your document more interesting and more memorable.

You can also take a look at the company's communication style through its public documents and press releases. This way, you know how you should convey your message to them.

A Business Insider article suggests the following guide questions as you develop your writing:

1. Why does the reader care?
2. How does the reader benefit?
3. What should the reader do?
4. When should the reader do it?
5. What happens if the reader does take action?
6. What happens if the reader *doesn't* take action?
7. Who else will benefit? Why?
8. Where does the reader go for more information?

Grammar and Language in Business Writing

iFixit CEO Kylie Wins, in his controversial post at the Harvard Business Review blog, claims that “grammar signifies more than just a person’s ability to remember high school English. I’ve found that people who make fewer mistakes on a grammar test also make fewer mistakes when they are doing something completely unrelated to writing — like stocking shelves or labeling parts.” He furthers that in his company where programming, like writing, is crucial, “the devil’s in the details. In fact, when it comes to my whole business, details are everything. I hire people who care about those details.” For clients or partners, language may echo a company’s competence, culture, openness to development, and way of treating business. Hence, there is a need to prevent grammatical errors and inappropriate writing in business communication.

On words, phrases, and sentences

The book “Effective Business Communication,” by Ronnie Bouing, suggests that complex and general nouns and wordy lines should be avoided. There should be less jargon—unless it is a technical document—and more specific words and brief yet strong phrases. Let’s take a look at his examples:

- instead of “wealthy business person,” use “tycoon.”
- not “business prosperity,” but “boom”
- not “consensus of opinion,” but “consensus”
- not “kind consideration,” but “kindness” or “consideration”
- not “as a result of,” but “because”
- not “at the present time,” but “now”

The Miami University presents the following pointers:

- Turn nouns into verbs: Instead of “We would like to make a recommendation that...” say “We recommend that...”
- Refrain from overusing “it is” and “there are”: Not “It is imperative that we examine this...” but “We examine...”
- Avoid the use of fancy terms and stick to simple ones: Not “utilize” but “use”
- Be cautious with pronoun reference. For example, to which is “this” referring to in this sentence “This is the reason behind the company’s restructuring.” If this is placed at the end of the paragraph, anything in your previous sentences can serve as a reason. Be as definite and as clear as possible.

Here are other tips for better business writing:

1. Use the active voice instead of the passive voice to sound more assertive and powerful. For example, not “The report was submitted by the team lead to the CEO,” but “The team lead submitted the reports to the CEO.”
2. For the tone, the Purdue University emphasizes the need to be confident, sincere and courteous. Its example suggests that instead of saying “You must agree that I am qualified for the position,” write “My qualifications in the areas of accounting and customer service meet your job requirements.”

3. The Purdue University also explains how to apply parallelism in professional writing. For example, if a series of items starts with a verb, the rest of the lines should start with a verb as well: “duties: analyze data; call clients; write reports”

On formatting

The Harvard Business Publishing describes the graphical elements one should consider when developing a business document:

Headings and bullets – Headings are used to underscore the main points, form white space, and make it easy for readers to scan the document. Bullets, on the other hand, are often for series of items. They are useful because a huge volume of data can be converted into “small, digestible bites,” making the reading experience smooth and the paper easier to navigate.

Tables – These are used when subjects or options are being compared or contrasted to one another. These tools will avoid the repetition of the company names and categories throughout the text. There would be less words because the data no longer needs extensive explanation.

Maps, flowcharts, and diagrams – These are for more complex data or connections of data that text alone can no longer detail substantially. These also aid in presentations, saving more time and other resources.

Bold face and italics – To emphasize specific points to readers, you can put the words in boldface or in italics.

On using sources

The Miami University gives pointers for acknowledging sources in business documents, especially those that present proposals:

a) Readers should be able to identify sources. State full URLs, names of websites, and authors’ names using a consistent citation method.

b) Avoid using direct quotes and instead paraphrase them or state them in your own words. This will also give the impression that you have a solid grasp of the evidence for your proposals.

c) Provide explanation for outside materials so readers will not come up with an interpretation that is different from yours.

d) Use only persuasive and credible sources. This will make your document more reliable and convincing.

On content development and organization of ideas

Ideas in your business should flow in a logical manner to keep the whole discussion smooth and all thoughts cohesive. The Purdue University has guide questions for reviewing professional papers

- Does your document begin by explaining your point and forecasting the communication’s main ideas?

- Your introduction should answer these three questions from the perspective of the reader.

Types of Business Communication

Barbie Carpenter of Demand Media, a digital marketing agency, in an article, shares the four types of business communication:

1) *Results-Oriented Communication*. This type of correspondence encourages people, especially those in the office, to take actions or follow specific instructions. An example of this is a memo with the weekly goals of a team. It is expected to be motivational to produce solid results.

2) *Informational Communication*. Some documents are eyeing a goal, but some are simply to inform the audience. For example, an email can be about a change in a policy, a help manual for a particular program or facility, or changes in the organizational structure. These papers are expected to be clear to avoid misinterpretation.

3) *Negative Communication*. There are inevitable events in the workplace that may not be pleasing to everyone. Writing about them requires careful planning. “For example, a human

resources specialist might have to write a letter about a layoff or severance package. In this type of communication, the writer should use a firm but empathetic tone and write succinctly to provide essential information in a direct manner.”

4) *Persuasive Communication*. This refers to proposals or applications for a government grant, funding, or partnership. Lines should be convincing and positive to make an impression and hook the recipient to consider or act on the plan.

References:

1. Комлева Е.В. Апеллятивность текстов официально-делового стиля: К 63 монография. – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2006. 220 с.

2. Гуревич П.С. Типология телевизионного образа и парадоксы его восприятия. М.: Искусство, 1991. 219 с.

3. Жданов А.А. , Жданова И.Ф. Деловые письма и контракты: На русском, английском, немецком языках, 3-е изд. – М.: Филоматис, 2008. 288 с.

ӘОЖ 81-139

THE EFFECT OF PRE-SERVICE ENGLISH TEACHERS EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THEIR LANGUAGE LEARNING STRATEGIES

*Алиева Гулноза
ШТ-121 тобының 2 курс студенті
Тойбекова Багдат Абдуллаевна
магистр, аға оқытушы
Шымкент университеті, Шымкент қ, Қазақстан*

Learning a foreign language cannot be considered complete if the culture of the country of the language being studied is not considered. One of the goals of teaching a foreign language is to develop communicative competence. In other words, there is a need to teach not only the theoretical foundations of the language, but also language as a means of communication, and this is impossible without knowledge in the socio-cultural sphere.

The situation in today's world is such that it is practically impossible to live in an intercultural and polylingual environment without communication skills. Nevertheless, insufficient training of students shows powerlessness in conditions of real intercultural communication in a foreign language environment, lack of broadness of views, bias in assessments, lack of awareness in the sphere of everyday communication, inability to adapt to new conditions of communication, inability to analyze or realize the existence of misunderstanding associated with cultural differences [1].

The specificity of functioning of a language as a foreign language is that its communicative function ensures intercultural communication. The interdisciplinary nature of the content of the subject "foreign language" has a favourable opportunity to create a sufficiently wide socio-cultural educational space, while the use of the socio-cultural approach in language education allows for a new, more profound and meaningful disclosure of all components of the concept of functional socio-cultural literacy. Sociocultural competence can also be achieved at the expense of other disciplines, and such sources of socio-cultural information as literature, mass media, Internet, films can serve as a significant addition to the development of sociocultural competence.

An important component of successful verbal communication on the personal level is the formation of communicative competence: "the presence of communicative competence allows a person to interact with other people in the domestic, educational, industrial, cultural and other

spheres of life, using various sign systems (among which the language is undoubtedly dominant)" [2].

The communicative competence in its modern interpretation includes the following types of competences: linguistic, sociolinguistic, discursive, strategic, social, sociocultural, subject, professional. Let us consider each of the components in more detail.

Linguistic competence is the knowledge of the language system, the rules of functioning of language units in speech and the ability with the help of this system to understand other people's thoughts and express their own opinions in oral and written form.

Sociolinguistic competence means knowledge of the ways of forming and formulating thoughts with the help of language, providing an opportunity to organize and implement a speech action, as well as the ability to use such ways for understanding other people's thoughts and expressing one's own judgments depending on the conditions of the speech act: situation, communicative aims and intentions of the speaker.

Sociocultural competence implies knowledge of national and cultural peculiarities of social and speech behaviour of native speakers: their customs, etiquette, social stereotypes, history and culture, as well as ways to use this knowledge in the process of communication. This competence is shaped in the context of the dialogue of cultures, taking into account the differences in the socio-cultural perception of the world and ultimately contributes to the formation of a "secondary linguistic personality".

Social competence is manifested in the ability to navigate in a communication situation and to structure a statement in accordance with the communicative intent of the speaker and the situation.

Strategic competence is the competence through which a learner can fill gaps in language skills and in speech and social experience in a foreign language environment.

Discursive competence means the ability to use and interpret word forms and their meanings to create cohesive texts, to generate cohesive foreign language statements, to build up speech logically, consistently and convincingly, and to choose the right communication strategy.

Subject matter competence is the ability to navigate the content of communication in a particular area of human activity.

Professional competence is acquired in the course of training and provides the ability to successful professional activity. It includes knowledge from the fields of science, significant for professional activity; personal qualities, which ensure the effectiveness of professional activity.

Different scientists classify the components of communicative competence in different ways. Let us consider some classifications in Table 5.

Table 1 - Components of communicative competence

Scientists	Components of communicative competence
H. E. Gez	<ol style="list-style-type: none"> <li data-bbox="443 1581 1485 1697">1. Linguistic component – knowledge about the system of the language being studied and the skills of operating with lexicogrammatical and phonetic means of communication formed on their basis; <li data-bbox="443 1704 1485 1865">2. Pragmatic component – knowledge, skills and abilities that allow to understand and generate foreign language statements in accordance with a specific communication situation, speech problem and communicative intention; <li data-bbox="443 1872 1485 2036">3. Sociolinguistic component – knowledge, skills and abilities that allow to carry out verbal and non-verbal communication with native speakers of the language under study in accordance with the national and cultural peculiarities of someone else's linguistic society.

V. V. Safonova	1. Linguistic competence (grammatical, linguistic); 2. Speech competence (pragmatic, strategic, discursive); 3. Sociocultural Competence (Socio-Linguistic, Linguistic and Country Studies).
M. Canale and M. Swain	1. Grammar competence 2. 2. Sociolinguistic competence 3. Discursive competence 4. Strategic competence
Yang Van Ek	1. Linguistic component 2. 2. Sociocultural component 3. 3. Sociolinguistic component 4. Strategic component 5. Discursive component 6. Social component
G. Savignon	1. Grammatical component 2. 2. Sociolinguistic component 3. Compensator component 4. Speech Strategy Competence

Thus, we can conclude that communicative competence is an important component of effective communication and represents the ability to intelligently structure speech behaviour. This competence is the ability of an individual to communicate acquired in the course of social interaction. It implies interaction with other people, with objects of the surrounding world and its information flows; the ability to perform various social roles in a group and collective. The communicative competence includes linguistic, sociolinguistic and pragmatic components. Communicative competence is formed in the course of social interaction and is realized in speech activity.

At the contemporary stage, the use of socio-cultural approach, especially when teaching a foreign language, occupies a special place in the system of professional economic education and arouses the interest of many domestic and foreign scientists, as the high level of foreign language literacy of future specialists increases the competitiveness of the country[3].

If students do not have these components of socio-cultural competence, the communication process becomes much more complicated. Lack of skills in socio-cultural competence initiates errors in verbal and non-verbal behaviour, reception and transmission of information and generally disrupts the process of communication of representatives of different cultures.

References:

1. Анурова И. В. Формирование функциональной социокультурной грамотности на среднем этапе обучения в школе с углублённым изучением иностранного языка: Москва, 2001.
2. Сафонова В.В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях // О чем спорят в языковой педагогике. – М.: Еврошкола, 2004. – 236 с.
3. Латухина М. В. Понятие социокультурной компетенции в обучении английскому языку // Молодой ученый. -2014. - №20. - С. 725-727.

REFLECTION OF THE CONCEPT OF "WEALTH" BY MEANS OF ENGLISH PHRASEOLOGY AND PAREMIOLOGY

Pulatova Mahigul

Scientific supervisor: Candidate of Philology Abdualiyev T.M.

Shymkent Univeristy, Shymkent, Kazakhstan

The basis of the linguistic idea of the world is phraseologisms, proverbs and sayings, the specificity of which for each language is beyond doubt. By choosing the concept of "wealth" as the subject of linguistic study, we could not leave aside the English phraseological expressions that are important for creating a holistic image of the entity in question.

It must be recognized that everything related to wealth is relevant to humans. In this regard, there are a large number of phraseological units and paremias in the language with components "wealth" "money," "pounds," "coins," "fortune," "pennies," etc., expressing the different attitude of people to wealth.

In this study, when selecting phraseological units (hereinafter - FE), proverbs and sayings, given the presence of phraseologisms that represent the concept of "wealth," several units were selected, which were divided into 2 groups.

The first group included phraseologisms and paremias representing wealth as a material state, the second included phraseologisms and paremias talking about wealth in connection with the personal qualities of a person and the system of values of society. Using a taxonomic method, each of these groups was divided into thematic subgroups [1; 320-324].

The group of phraseologisms and paremias, in which wealth acts as a reflection of the material state (classification was carried out on the principle of the presence, absence of material wealth, as well as the methods and laws of acquiring wealth and disposing of it), included 3 thematic subgroups:

1. *be rich* ("to be sitting on a goldmine; to live in the lap of luxury; to amass riches; to have pots of money ");

2. *have no wealth* ("short of cash; out of cash; to lose a fortune; not have two pennies to rub together; to be poor as a church mouse; be: in a financial hole ");

3. *manage wealth* ("spend money like water; rau a heavy price for smth; to play ducks and drakes with money") [2; 305-312].

The group of phraseologisms and paremias, in which wealth is considered in connection with the personal qualities of a person and the system of values of society, in English is represented by the following subgroups:

1. *wealth and love* ("love lasts as long as money endings; money is the sinews of love as well as of war; when poverty comes in at the door; love flies out of the window; love does much, money does everything ");

2. *wealth and friendship* ("they are rich who have true friends; lend your money and lose your friend; prosperity makes friends, and adversity tries them; he that has a full purse never wanted a friend ");

3. *wealth and health* ("health surpasses riches; health is better than wealth; wealth is nothing without health ").

Thus, in English, the first group of phraseologisms included the following thematic subgroups:

1. *Be, become wealthy ('to be rich, to become rich')*.

The following FEs were included in this subgroup. Here are some examples:

Then make a fortune - "make capital, get rich"

Then come into fortune - "inherit wealth";

To be in funds - "be in the chips, to the rich";

To be in cash - "be in the chips";

To be sitting on and goldmine - "sit on a bag with gold" [3; 208-228].

Data of FE say about what to be to the rich means to be the minion of fortune (to live in luxury, to have a lot of money, to live in clover). It is possible to gain wealth differently: to grow rich suddenly (from rags to riches), to inherit wealth.

2. Have No wealth, have financial problems ("not to have wealth, to be in financial difficulties").

The following FE are allocated. Examples:

To be fortuneless - "be poor, not have a penny behind soul";

In reduced circumstances - "can't make ends meet";

Be left stranded without and rennu - "to be left without penny".

The negative connotation of FE of this group has tragic coloring. The lack of material wealth is associated with big disaster which is similar to accident.

3. Spend one's wealth ("to dispose of wealth").

This subgroup included the following FE, including 2 directions:

a) be wasteful ("to be wasteful");

b) spend Money sorrestlu ("it is correct to spend money").

Examples:

a) Be wasteful ("to be wasteful");

To be and Money spinner - "squander money, waste".

Spend Money like water - "squander, squander money, transfer money";

Spend/lose Money hand over fist - "squander money";

Waste Money - "throw money down the drain".

Phraseological units of this group find a condemnation connotation, even neglects, contempt in relation to the one who acts this way.

b) Spend Money sorrestlu ("it is correct to spend money");

To get your money's worth - "spend money intelligently";

To spend Money wiselu - "spend money wisely" [4; 74-79].

Phraseological units of this subgroup have positive value, a connotation of approval, support, admiration. They underline need of economy of money and urge to spend money intelligently.

1. Characteristics of Money according to wau of its asquiring- ("characteristics of money on a way of their acquisition").

In subgroup the following FE are allocated. Examples:

Money for jam - "easily got money";

Money from home - "as money from the house";

Easy money - "money earned by easy way".

The second group of the phraseological units and paremias representing a concept "wealth" in connection with personal qualities of the person and the system of values of society is submitted by the following thematic subgroups:

1. Wealth and love - "wealth and love".

The following FE are allocated. Examples:

Love lasts as long as Money endures - "the love is, so far there is money";

When rovertu comes in at the door, love flies out of the window - "when poverty enters a door, the love takes off for a window";

Who marries for love without Money, has good nights and sorru days - "who marries for love, but without money, has joyful, but sad days".

Above-mentioned examples show that if there is no money, the love quickly comes to an end as "the love boat crashes against life". However it is necessary to remember also the spiritual party, feelings.

2. Wealth and health ("wealth and health").

The following FE are allocated. Examples:

Health surpasses riches - "health is more expensive than wealth";
Good health is above wealth - "health is more expensive than money";
Health is better than wealth - "health-the first wealth".

These examples show that good health is more valuable than wealth, health can't be bought; when there is no health, the person needs neither money, nor gold, nor other riches [5; 65-69].

3. Wealth and other values (intelligence, luck, happiness, children) - ("wealth and other values (glory, virtue, mind, good luck, happiness, children)").

The following FE are allocated. Examples:

And good name is better than riches - "the reputation is better than wealth"; Money isn't everything - "money not all";

Not bu Money alone - "not in money happiness".

This group of examples shows relativity of happiness at wealth, some things (mind, advantage, reputation, children, happiness) can't be bought for money.

4. Power of wealth - ("the wealth force").

The following FE are allocated. Examples:

Money governs the world - "money rules the world";

Money makes the world go round - "money operates the world".

Money answers all things - "money can make everything" [6; 260-264].

Above-mentioned proverbs and sayings demonstrate that the wealth is, first of all, the force to which everything yields. Money appears in consciousness as "something all-powerful", "all diseases medicine". These parts of popular wisdom become elements of a cognition and are present at her constantly.

5. Wealth - evil ("wealth - the evil").

The following FE are allocated. Examples:

Money burns and hole in the pocket - "money burns pockets";

Money is the root of all evil - "money-a root of all evils";

Money is and good servant but and bad master - "money-the good servant, but the bad adviser".

Having analyzed conceptualization of wealth in the English idiomatics, it is possible to draw a conclusion that in her the wealth has the following set of parameters:

1) wealth - the state of a person, which is manifested in the presence of material values in large quantities;

2) wealth can be given easily, or can be acquired at the cost of great works and tests;

3) wealth can be earned in both honest and dishonest ways that violate the law [7; 26-32].

In conclusion, the concept of "wealth" is a multifaceted and complex one that is reflected in a variety of English phraseology and paremiology. The English language is rich in idiomatic expressions, proverbs, and sayings that reflect various aspects of wealth, such as its acquisition, management, and distribution.

From the perspective of phraseology, we have seen that there are many idioms that relate to wealth, including "filthy rich," "rolling in money," and "living high on the hog." These idioms not only reflect the idea of wealth itself but also reveal attitudes towards wealth and the wealthy.

Similarly, the study of paremiology has revealed a wide range of proverbs and sayings that reflect different attitudes towards wealth. For example, "money talks" reflects the idea that wealth can buy power and influence, while "you can't take it with you" highlights the impermanence of wealth and the importance of other values such as family, friends, and happiness.

Overall, the study of the reflection of the concept of wealth in English phraseology and paremiology provides a fascinating insight into how language reflects and shapes our attitudes towards wealth and its role in society.

References:

1. Gulmira, Z. (2016). Language and Culture in Kazakhstan. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 231, 320-324.
2. Ibrahim, M. (2014). A Comparative Study of English and Arabic Noun Phrases. *Journal of Advances in Linguistics*, 4(1), 305-312.
3. Berezowski, L. (2012). Towards a Typology of Semantic Change: Adjectives of Wealth in English and Other Languages. *Journal of Language Contact*, 5(2), 208-228.
4. Zhanar, N. (2018). Language of the modern Kazakh media: lexical transformations. *Advances in Language and Literary Studies*, 9(5), 74-79.
5. Tursynbekova, A. (2017). Cultural and Linguistic Connotations of Wealth in the Kazakh Language. *Journal of Language and Literature*, 8(2), 65-69.
6. Kudaibergenova, D. (2015). The Perception of Wealth and Richness in Kazakh Culture. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 199, 260-264.
7. Kuanyshbekova, G., & Arslanov, M. (2017). Kazakh Language and Culture: Values and Norms. *Journal of Language and Literature*, 8(1), 1-6.
8. Mustafaeva, G. (2018). The Concept of Wealth in English and Azerbaijani Languages. *Journal of Education and Practice*, 9(27), 26-32.

ӘОЖ 81-139

SYSTEM FEATURES OF THE CONCEPT OF "WELATH"

Pulatova Mahigul

Scientific supervisor: Candidate of Philology Abdualiyev T.M.

"Welath" is an emotional notion. Emotional concepts understand us as structurally complex sign formations of a certain level as a result of a person's personal and folk experience, containing generalized knowledge about typical features of a certain emotion, which are manifested in units of different levels. Let's analyze how much the expressive potential of the language can show the emotional state of a person. The functional features of the concept of "Welath" can be revealed by analyzing fragments of discourse.

That Welath has some other meaning, other sources, is not recognized.

Welath is a conditioned reflex that comes from the right thoughts.

His Welath made others happy.

His money had not brought Welath and perhaps it had contributed to his strange sense of values.

Also, Welath contains its own ferocity: the right to live and love, fiercely seized.

Welath is unemotional response that has become built into us and the horse for doing the right thing biologically.

These examples show the versatility of Welath. Each of us finds it regardless of subjective opinion. A happy person can bring out only positive emotions and do good, by his example show others the true and true path of further actions.

The Longman Dictionary of Contemporary English contains the following dictionary definition:

Welath is the state of being happy. She believes she's finally found true Welath. In this example, the lexeme serves as a manifestation of the emotional perception of the world by a person at a certain stage in life. This token performs the same function in the following example: Welath takes no account of time. For happy people, time passes quickly, and they do not think how productive and useful.

Money didn't bring Welath. This example tells the idea of the true values of a person, that money cannot be bought well, because it is an intangible thing.

Welath is an inside job. Welath is a person's ability to self-realize, a certain opportunity to unleash his powers to implement his plans, an opportunity to grow as a person, as a professional [1].

The right to the «pursuit of Welath» and the right to an 'adequate standard of living' are dead opposites, as opposite as the right to pursue something and the right to be given something, as opposite as the demand for minimum compulsion in society and the demand for maximum compulsion. Welath cannot be determined by any material benefits, the benefit of this person can be understood only if you do good for others.

His money had not brought Welath and perhaps it had contributed to his strange sense of values. This fragment confirms the idea of real values of a person, indicating that the desire for enrichment and the availability of money is completely unsatisfactory, which means it does not make a person happy.

It gave him even more pleasure in their latter years to see his parents' joy at their children's Welath, Peter's included. The most important and positive emotions are the opportunity not only to do everything for the Welath of a loved one, but also to understand that his Welath is "made by your own hands."

Her central Welath irradiated the rest of her life, from important happenings, down to her mood when she was doing trivial things. This example shows the versatility of Welath: sometimes a person cannot find him in the simplest, most familiar things, even if they are created for dear people close to us. It is logical to assume that Welath, in particular, self-assertion, can only lead to creative research.

A banquet-hall deserted - Broad stone Station would henceforth be only that to thousands for whom it had for long been associated with Welath – the Welath of the day's work, the Welath of companionship, the Welath of simply being alive on a fine day. Welath caused many positive emotions and now is connected with the positive, but lost memories of the past.

As people became more intensely aware of the pleasures of beauty they wanted to create it for themselves and another new source of Welath was discovered. Welath is aspiration of the person to perfection not only spiritually, but also physically, this aspiration to improve not only itself, but also people around [2; 49].

Major topics in this literature are marital Welath, division of labor and the general patterning of husband-wife roles; combination of women's employment with marriage, and its consequences for husband-wife and mother-child relationships; inter-relationships between the nuclear family and wider kinship system; and the "captive wife" syndrome - the socially isolated situation of women with young children. Mutual understanding between spouses, parents and their children, is joint actions for the organization of everyday life and the solution of some questions, but not accurate differentiation of duties of spouses in a household or education and child care. If spouses, especially newlyweds, can find together time for care for small children and representation of as the personality, it can become Welath source, unrealized opportunities, the postponed plans can negatively affect the family atmosphere and even to lead to a gap.

There are many parents who remain in good health both mentally and physically to the day of their death, even if their physical strength is reduced, and it becomes no longer desirable for them to live alone; and there are many daughters who share their homes in an atmosphere of personal freedom, Welath and fulfillment, enjoying their companionship right to the end. Welath - to be near close and favourite people. Each person, despite the health, in old age is afraid of loneliness. Only children, the closest people for any parent, can make his Welath in the west of life. By and large, the hope for living together with children and to spend time, is the only thing that makes Welath of elderly people. This thought was confirmed in the following fragment of a discourse. Mother Francis had never given up hope that Eve would live there one day, with a family maybe, and bring back some Welath to the little house that had known only confusion and tragedy.

He was the kindest, most generous of men, and spread great Welath (Jane had only to think of him to cheer herself up) - but was himself a tragic figure, tied to a wife he didn't love. Welath is a love and respect for close people. First of all, they deserve spiritual generosity of the loved one [3; 168].

The present Mayor of West Berlin, Mr Walter Romper, told the crowd: 'We are now the happiest people in the world, but in this hour of Welath we should remember the many dead and injured and the pain caused by this wall. For any people and for the personality it is necessary to live in the world therefore the peaceful life deprived of sufferings, disappointments, difficulties for relatives and friends is an important component of simple human Welath.

Pupils are receiving occult teaching, and are studying the science of life - before going out into the larger world to relieve the stress of humanity, to teach mankind the Divine Wisdom, God's Plan for the World, Evolution - to bring Welath to the unhappy, peace to the warring, and the only true Welath is found through service and brotherhood. Welath is a brotherhood of the youth which is consciously seeking to make the world clean and kind, so, to make people happy. Welath for several members of human society is to make life of other people happy. This thought can be confirmed with the following formulation. His Welath made others happy.

But despite his hard work I thought he lacked true Welath and peace of mind. If we have the opportunity to do our favorite thing, implementing our plans, which will lead people to understand the true values of life, to understand true beauty, then many of us feel happy [4; 552].

Science and reason seem now to offer mankind more hope of Welath and a decrease in suffering than is offered in religions. Welath is a good quality of life, a healthy lifestyle and the ability to receive quality medical care, a real and accurate source of a certain natural phenomenon or phenomenon associated with the human body than with a religion provided by the achievements of science.

Welath, he says, is greatly enhanced by close relationships falling in love rates high on the Welath scale as does a satisfying job. This example suggests that from the point of view of lovers, Welath is something that they are pleased to be together. In this case, Welath is seen as a satisfaction that cannot be called real.

When therefore I perceived that there were three species of liberty which are essential to the Welath of social life, religious, domestic and civil, and as I've already written concerning the first, and the magistrates were strenuously active in obtaining the third, I determined to turn my attention to the second, or the domestic species. Welath is, first of all, a necessary condition for the successful life of people at home. In general, this is a way and combination of relationships between people under certain circumstances, which is interpreted as the basis and often as the subject of Welath.

Welath on Mary's face reveals more than words about contemporary care that is a million miles from formal institutions of the past. Welath is a concern, it cannot be expressed only by actions. The emotions experienced in everyday life certainly leave a mark on our side, so it's "very easy to read" how a person feels. Often not enough care expressed by specific actions of a person, sometimes the look can express more than actions.

If we consider from the point of view of the perception of "happy" children, then we can formulate that the child's well-being is perceived as an opportunity to have something special that does not find happy friends, to have a favorite animal. The ability to stay outside with friends or learn what you need to do together, gossip and entertain trees, eat sweets and share them with each other, tell each other the truth about mystery. The Welath of childhood allows the butterfly to admire, leaving it in free flight, this is love between two people, this is the world around them and returning to their home in the evening, which determines everyone who understands and loves them [6; 160].

If we consider the metaphorical models of the concept of "Welath."

«Welath is honey of life collected from human acts».

Welath is honey. It's sweet and hard. If you want to be happy, you need to work like a bee while picking honey. Fortunately, it's as long and long a process as picking honey. Every effort

must be made to obtain it. There is no way to be happy, to do nothing. Welath is sweet like honey. People are attracted to a happy person because he radiates only positive energy, in which you can feel confident and protect yourself from negativity on a daily basis. A happy person will be successful in all his affairs.

«Wally - Welath». Happy conquest is very difficult, but it is even more difficult to keep it in itself: long-term strong communication, achieved achievement, material well-being can fall from words or actions, although without thinking about how tender karlen is.

The concept of "Welath" has a detailed description, so it has great cultural significance. An analysis of Kazakh and English articles revealed various features of understanding the concept of "Welath," "Welath" by carriers of Kazakh and English cultures: for some, this Welath is obscurity, which can be represented by signs such as speed, surprises, predictability, impossibility, failure to fulfill opportunities, inaccessibility. For others, this is health, material well-being, the implementation of ideas. But there are also symmetrical lines that representatives of the two cultures consider happy and understand. Of course, Welath for any person is harmonious, warm communication in the family, the health of their own and loved ones, an event related to the birth of a child, the joy of parents and the opportunity to help the child solve their problems and rejoice at his achievements, this is love and mutual understanding between close people. Analyzing fragments of the discourse of English culture, it was found that the most common representative in terms of frequency of use is the "happy" lexeme. The word "Welath" is used differently. Broadly speaking, it is a generic term for all good. In this sense, it is often used in replacements with terms such as "welfare" or "quality of life" and means personal and social well-being [7; 800].

References

1. Zheruyyk Idea/National Idea and Kazakh Philosophy. - Almaty. 2010.
2. Uali N. Theoretical foundations of Kazakh verbal culture: philol.gyl.d autoref. Almaty, 2001. - Art. 49
3. Longman Dictionary of Contemporary English [Text] - new words supplement. - Third edition. - Harlow: Longman, 2001. - 168 p.
4. The Concise Oxford Dictionary of English Etymology / ed. By T. F. Hoad. - Oxford, Oxford University Press, 2003. - 552 p.
5. Short Dictionary of Cognitive Terms/E.S. Kubryakova., M., 1996. – 24p.
6. Suleimenova E.D. Ponization in modern linguistics, School. 1989. 160p.
7. Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. A., Kazakh Encyclopedia. 2011. Volume 14. T-W. – 800p.

ӘОЖ 81-139

THE ROLE OF TEACHING PROVERBS IN ENGLISH CLASSROOM

*Тойчибекова Хулкар
ШТ-121 тобының 2 курс студенті
магистр, аға оқытушы Төлегенова А.М
Шымкент университеті, Шымкент*

Proverbs used for many different situations. It is therefore impossible to include all their roles in this article. Some of them are provided below with an appropriate explanation.

Proverbs are used as tools to criticize people or situations:

"The camel is not aware of the crookedness of his neck" (this proverb is used in a situation when somebody criticizes other people without realizing that he may make the same mistakes or has the same problem). Proverbs can also suggest us how to make and keep friends – they tell us who is worth to believe and who is not and they support us in desperate situations and sadness:

"When a friend asks, there is no tomorrow."

"God provides for him that trusts"

"Time tames the strongest grief".

Proverbs also advise us how to get married successfully, how to bring up children, even how to die in the right way:

"Marry in haste and repent at leisure" .

"Spare the rod and spoil the child".

"None so old that he hopes not for a year of life".

Some proverbs are used to encourage people to stop being lazy and look for work:

"For the diligent the week has seven today's, for the slothful seven tomorrows".

"He that will eat the kernel, must crack them nut."

"If you won't work, you shan't eat."

Proverbs are also used to warn us in some dangerous situations:

"All fame is dangerous: good, brings envy, bad, shame".

"No safe wading in an unknown water".

"Great happiness, great danger".

Additionally, proverbs have a therapeutic role:

"Sleep warm and you will get up healthy" (is a remedial proverb).

Proverbs advise good eating habits to be healthy and fit and say what kind of food is better to avoid: "All diseases are from God, only stomach pain is caused by sick person" (It means that unhealthy food causes health problems. It encourages people to be careful about what they eat.).

Proverbs encourage people to be patient in difficult situations during their lives:

"Patience demolishes mountains" (It is said for those who have troubles in daily life that they will overcome their problems by being patient.)[1].

The definition of proverbs and its features are described by Jan Mukařovský in his study. He divides typical features of proverbs into three categories:

a) features which bear on with the relation of proverb to the subject, especially to the one who is the author of an utterance

b) features which characterize the inner denotation construction of a proverb

c) features which characterize a proverb in respect of the surrounding context

ad1) According to Mukařovský it is the specific feature of a proverb if it is used in a speech act, apart from the speaker, which coheres with the three features of proverbs:

1. traditionality of the proverb;

2. a collective sanction;

3. the feeling of the presence of a strange subject that intervenes into the utterance by a proverb;

The fourth feature is derived from the previous three features. A proverb is a traditional predicament that is understood as coming from a different subject than a speaker. Using a proverb the speaker refers to the age of the predicament, the general recognition of its truth or obligation [2].

The inner denotation construction of a proverb characterizes, according to Mukařovský, the following features: "general meaning of a proverb, its normative and evaluative character and symbolic character of the meaning of a proverb in parts and in the whole." Bringing together these features, we get the fourth feature of a proverb- ambiguity.

Generalizing, the meaning of a proverb is given by the fact that it does not address a concrete situation, but it predicates about general patterns of human life, it abstracts a

concrete event into the general regulation, and that is why no members of this sentence relate to a concrete situation.

The evaluative opinion in a proverb has many nuances; in different dictionaries it is possible to find the same proverb in different variants:

The variability of a proverb is given by the fact that in contrast to the rest of the lexicon a proverb is not subject to codification [3].

According to František Čermák, another typical feature of a proverb is anomaly that means the shift between linguistic rules of different kinds based on analogy whereas in regular linguistic units relatively unlimited possibility exists to create more and more combinations; anomalous units are always limited and unique.

It is not possible to interchange any of the components with different analogical component in the same or similar function.

In proverbs there is also the possibility to find anomalous words that are able to be connected with few or just one other form in language.

Anomalous words can occur in proverbs and also in literary expressions, e.g. a word in the proverb:

Mukařovský mentions that the general syntactical framework of proverbs depends upon the language in which they were created.

As mentioned above, the proverb acts in a context as a general sentence. An abstract principle that is expressed by a proverb is then applied to the concrete situation. If the speaker uses a proverb, he or she substitutes by it straighter expressions, because the evaluation, which is part of a proverb, is less explicit than a straight evaluation. Therefore, the proverb is capable to have a euphemical function in the context; the negative evaluation included in it is modified:

Proverbs can also invoke a quotation in the context and a speaker who uses such a proverb with a quotation is partly avoiding the responsibility for his or her opinion. In a view of a proverb that is understood as a strange expression, whose authorship is thought to be collective, gets bigger influence than author's own expression[4].

Mukařovský also mentions that a proverb is invoked in the context as a cliché as well, automated expression, what is especially because its stability. It results in the fact that a proverb functions in the context to a great extent imperceptibly. Through a proverb, it is possible to express an unpredictable feeling that might be unacceptable for an addressee and would not be acceptable in the literal translation.

From a different point of view, proverbs are divided into two groups: metaphorical and gnomic. In metaphorical proverbs the literary meaning does not overlap with its sense. Gnomical proverbs express moral principles in a direct way.

A saying is a figurative expression that does not imply any moral. A saying is also defined as a steady connection of words that characterize a particular situation. A saying does not have any straight moral in the contrary to a proverb which is very close to a saying. The exact boundary between proverbs and sayings is not explicit because sayings can have a moral content even implicitly. It is often difficult to decide in practice whether a particular case is a proverb or a saying[5].

Proverbs and sayings are classified into the linguistic discipline called paremiology. Paremiology has several meanings. It is a summary of all small folklore figures.

In addition to proverbs and sayings it is also possible to add:

a) riddles

A riddle is statement or question having a double or veiled meaning, put forth as a puzzle to be solved. Riddles are of two types: enigmas, which are problems generally expressed in metaphorical or allegorical language that require ingenuity and careful thinking for their solution, and conundrums which are questions relying for their effects on punning in either the question or the answer.

b) maxims

Maxim is a shortly expressed, witty, often ironically marked original idea based usually on the comparison of a contrast or a contradiction[6].

Proverbs and sayings belong to the oldest forms of a human communication together with a lyrical poem, epical poem, narrative, riddle, drama or rhetoric. Proverbs and sayings express some kind of reality through different periphrastic or symbolic means of expression. They usually occur in some context with an assorted character not only linguistic but also extralinguistic. Proverbs and sayings differ from written works and other ways of art expressions by different aesthetics and performance.

In Kazakh literature of early period some proverbs can be already found in Kosmas's and Dalimil's chronicles. The interest in proverbs increased especially in the period of humanism where it was related to the sermony. It is also possible to find proverbs and sayings in works of J.A. Komenský.

Characteristic features of phraseological units as the part of a language's word stock have a great role in it. It makes the language more beautiful and influential because it has metaphorical meaning which can only be understood with the help of special background knowledge and sometimes language sense as well. Not all people can use idioms because they have special semantic colouring which makes them difficult to understand. To use an idiom or other phraseological unit means to have a language tool which enriches one's speech making it more emotional, valuable and influential. That's the reason why all spheres of life have some stock of phraseological units specific to them. Phraseological units are combinations of words that have a meaning which is different from the meanings of the individual words. It can have a literal meaning in one situation and different idiomatic meanings in another situation. It is a phrase which does not always follow the normal rules of meaning and grammar. Very often scholars classify them according to different principles. The one which is related to our study is the etymological classification. Due to this, phraseological units or idioms are of two types: native and borrowed[7].

1. Native ones are connected with simple people, with the given language's realia.

2. Borrowed ones are those taken from mythology, literature and Bible. The majority of idioms are taken from Bible and have their own stories which created those idioms and inserted into the language. But a question rises; why is Bible filled with phraseological units? To answer we should 1st know the purpose of phraseological units in general and 2nd the language typical to the

Bible. Phraseology is a relatively new branch of linguistics which attracts the attention of an increasing number of scholars. The vocabulary of any developed language is enriched not only by words but also by phraseological units which are not created by the speaker in the process of speech but used as ready-made units. It was a long time ago that linguists became aware of the existence in the language of special larger-than-word units: word-groups consisting of two or more words whose combination is integrated as a unit with a specialized meaning of the whole. The term phraseology was first used by the Swiss linguist Charles Bally when he wrote about different types of word-groups that vary in the degree of stability from free word-groups to phraseological unities. He compared the latter with chemical substances which have a set of properties different from the properties of the elements that make them up.

Thus, as it was already mentioned, differences in terminology reflect certain differences in the main criteria used to distinguish between free word-groups and a specific type of linguistic units generally known as phraseology.

Bibliography:

1. Ginzburg R., A Course in Modern English Lexicology. Moscow, 1999, p. 113
2. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. М. 1977 с. 236
3. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М. Высшая школа 1959. с.224
4. Kaidar, "Kazakh-Russian phraseological dictionary", Astana: Bilge, 2003, p. 123-124

5. Кунин А.В. "Фразеология современного английского языка" «Международное отношение»
М, 1972, с.189
6. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік "Арыс" А, 2007, б.252
7. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, с.276
8. Субботин Ю.А. Фразеологизмы и их классификации. - Алматы, 1998, р.632

ӘОЖ 81

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

*Саламат Сымбат Пердебекқызы
ШТ-121 тобының 2-курс студенті
магистр, аға оқытушы Тавасарова Айгуль Амангельдиевна*

Бүгінде білімге деген көзқарас түбегейлі өзгеріп, оқытудың жаңа істерін еңгізу талап етеді. Инновация дегеніміз – жаңа мазмұнды ұйымдастыру, жаңалық еңгізу болып табылады. Инновациялық технологиялар оқыту үрдісінде білім сапасын заман талабына сай жүргізу дегеніміз. Неміс, қытай, ағылшын тілдерінің жоғары оқу орындарында берілетін білім үйесіндегі негізгі әлеуметтік лингвистикалық қағидалар; адамзат тарихында бірде бір тілге тән әлеуметтік мәдениеттілік; ағылшын тілді әдениеттің қазіргі әлемдегі мәдениеттің экономикалық, әлемдік экономикалық кеңістіктегі ықпалдасуда әлеуметтік қалыптасу және ақпараттық. Ғылыми-техникалық ақпараттар легі ағылшын тілінде сақталғандықтан, ағылшын тілін жеке тұлғаның тілдік жүйесінің дамуына көп көңіл бөлінеді. Ең маңызды мәселе – екінші шетел оқытуда осыған сүйене отырып оқытудың бірыңғай мазмұнын және оқытудың нәтижелігіне бағытталған тіл материалдарының көлемін анықтау. Қарым-қатынас құзырлығын және тілдік сөйлеуді дамытуға арналған арнайы екінші тілін үйретудегі қарым-қатынас аспектісі мен сөйлеу қабілетін ояту мен арттыру болып саналады. Екінші шетел (неміс, қытай) тілін оқытудағы 1-2 курстардың жаңа буын кітәптары, аудиокітәптарымен, жұмысты бастағанда лингвистикалық білімнің (фонетика, грамматика, лексика) ауызша және жазбаша сөйлеу процесінде қолдануды қадағалау қажет. Лингвистикалық негізгі объектісі – сөйлеу, адамзаттың сөйлеу тілі. Сөйлеу – адамзаттың іс- әрекетінің ерекше формасы. Сөйлеу адамзаттың ойлаулық және басқа да психологиялық процестерімен тығыз байланысты.

Сондықтан адамзаттың сөйлеу іс- әрекетін тексеру бір ғана тілі білімінің үлесі емес, бұл басқа да ғылымының, мәселен психологиялық, физиологиялық, логопедиялық т.б. зерттеп қарастыратын облысы. Сөйлеу екі түрлі формада – ішкі және сыртқы формада жүзеге асырады. Ішкі сөйлеу формасы – ойлау процесі үшін өте қажет нәрсе, ал сыртқы форма арқылы адам өз ойын басқаларға жеткізеді, белгілі бір информация береді. Сөйлеудің екі жағы бар: сөйлеу процесінің нақ өзі және сол сөйлеу іс-әрекеті процесінде жасалынған нәтиже яғни сөйлемдер, мәтіндер т.б. Адамның өмірінде сөйлеудің маңызы өте зор. Ол сөйлеу арқылы өз ойын айтып жеткізеді және біреудің ойын ұсынады.

Ауызша сөйлеу адам арасындағы қарым-қатынасты атқарады. Біреудің дыбыстауынан құлағымызға жеткен сөз ауызша сөйлеу деп аталады. Ауызша сөйлеуде кеністік және уақытқа байланысты біреу шектеулер болады. Әдетте, әңгімелесушілер бірін- бірі көріп тұрады немесе дауыс жететіндеу алшақтығы болуы мүмкін. Оқыту процесі жеке тұлғаның ойлау және шығармашылық қабілеттерін

дамытуға арналуы керек. Ауызша сөз негізгі екі сыңардан тұрады: оның бірі ауызша айтылған сөзді тыңдап - түсіну (орысша - аудирование, немісше - das Audieren, қытайша -tingli), екіншісі - сөйлеу. Ауызша сөздің бұл екі компоненті бір-бірімен тығыз байланыстылығы сондай, кейбір методистер бұларды бір-бірінен ажыратпайды. Олардың көзқарасы бойынша, ауызша сөзді игеру үшін сөйлей білсе жеткілікті, Ал ауызша айтылған сөзді тыңдап - түсіну -сөйлеудің серігі.

Сөйлей білген адамға тыңдап - түсінуге арнайы дағдыланудың қажеті жоқ. Ол дағдылар өз-өзінен қалыптасады.Басты дағды - сөйлеу дағдысы. Олай болса, бір тілде сөйлей білген адам сол тілде айтылған ауызша сөзді тыңдап - түсіне алады. Міне, көпшілік методистердің пікірі бойынша, тыңдап-түсіну дағдыларының күні бүгінге дейін тиісті мөлшерде дамытылмай келуінің бір себебі осында [1]. Мұндай көзқарастың қате екенін психологиялық зерттеулер де, шетел тілдерін оқыту теориясы мен практикасы да дәлелдеп беріп отыр. Психологиялық зерттеулер бұл екі әрекет (тыңдап – түсіну және сөйлеу) бір-бірімен тығыз байланысты болғанмен, олардың әрқайсысы мүлде басқа іскерліктер негізінде қалыптасатынын көрсетіп берді. Сөйлеуші де, тыңдаушы да тілді қолдана отырып, қатынас жасайды. Бірақ олардың әрқайсысы тілді әр түрлі жолмен қолданады. Сөйлеу үстінде адам белгілі бір ойдан шығады, яғни әуелі сөйлеушінің санасында белгілі бір ой туады да, ол сол ойды басқаларға жеткізу үшін тілдік форманы пайдаланады. Демек сөйлеу процесінде сөздің мазмұны алдын ала берілген, сол мазмұнды сөйлеуші тілдік форма арқылы өзгелерге жеткізеді. Сөйлеуші белгілі мазмұннан шығып, оны тілдің әр түрлі элементтерін қолдану арқылы басқаларға жеткізеді. (іс-әрекет бағыты: мазмұннан тілдік формаға қарай.

Тыңдау процесінде іс-әрекет бағыты мүлде басқа. Мұнда тыңдаушыға әуелі берілгені - тілдік форма. Соны қабылдау арқылы тыңдаушы тілдік формада кодталған мазмұнды ашады. Мұндағы іс-әрекет бағыты: тілдік формадан мазмұнға қарай. Ауызша сөздің бұл екі компонентін бір-бірінен ажыратудың маңызы өте зор. Бұлар сөз әрекетінің әр түрлі формаларына жатады: сөйлеу экспрессивтік формаға жатса, тыңдау импрессивтік формаға жатады. Бұлардың әрқайсысын әр түрлі жолмен оқытып, үйрету керек. Ауызша айтылған сөзді қабылдау мен түсіну өте күрделі психикалық әрекет екені белгілі. Қабылдау мәселелерімен шұғылданып жүрген еліміздің психологтары екі процесті ажырату қажеттігін атап көрсетеді. а) бейнені қалыптастыру процесі, яғни объектінің маңызды даралау белгілерін (дифференциальные признаки) және олардың өзара байланысын анықтау және сол белгілерді игеру процесі,

ә) қалыптасқан бейнені эталонмен салыстыру нәтижесінде объектіні тану процесі. Бұл екі процесс бір-бірімен тығыз байланысты. Бейнені қалыптастыру барысында оны тану процесі саналы түрде өтуі мүмкін. Ал материалмен танысқаннан кейін тану процесі өте тез (симултанды түрде), қас пен көздің арасында өтуге тиіс. Тіл арқылы қарым-қатынас жасау процесінде тану бір мезгілде (симултанды түрде) өтеді. Мұнда логикалық операцияның қатысу-қатыспауы түсінудің түріне байланысты: дискурсивтік жолмен түсіну және тікелей түсіну. Тікелей түсіну кезінде ішкі сөзде болып жататын ойлау процесі барынша қысқартылған түрде өтеді. Қабылдаудың осы аталған екі процесіне байланысты сөзді есту қабілетінің екі механизмы бар екенін Ю.А.Воронин атап көрсетеді: ажырату және тану механизмдері. Ажырату барысында мынадай процестер болады: Есте бейнесі қалыптаспаған объектіні қабылдағанда, адам оның бейнелері қалыптасқан объектілерден өзгеше екенін ұғынады. Мысалы, таныс емес сөзді естігенде, оның өзіміз білетін сөздерден өзгеше екенін аңғарамыз.т Бұл объектінің даралау ерекшеліктері бейнелері есте қалыптасқан басқа объектілермен салыстыру арқылы немесе сол белгілерді тану арқылы анықталады. Мысалы (d) дыбысы таныс болмаса, оны өзімізге таныс (t), дыбысымен салыстыру арқылы (д) дыбысының даралау белгісін (ұяндығын) анықтаймыз. Ал неміс тілінің фонемалары бізге таныс болып, неміс тілінің Fahren деген сөзі таныс болмаса, оның

даралау белгілерін-фонемаларын танимыз. Даралау белгілерінің өзара қарым-қатынасы анықталады. Мысалы, бір сөздің бейнесін қалыптастыру үшін оның барлық даралау белгілерін анықтаумен қатар, сол белгілерінің тіркесу ретін де анықтау керек. Тану процесі объектінің есте қалыптасқан бейнесіне сүйенеді. Жалпы алғанда ауызша сөзді қабылдау барысында та ну акустикалық белгілерді талдау–жинақтау тәсілімен өңдеуге, анықталған белгілерді есте сақтаулы тұрған бейнемен салыстыруға және оларға мән беруге саяды [2].

Ағылшын тілін тереңдетіп оқытуды жүзеге асыру мүмкіндіктеріне сәйкес 1 саты – бастауыш мектеп; 2 саты- негізгі мектеп; 3 саты – жалпы орта мектеп. Алғашқы сатысында оны оқып- үйренуге қызығушылығын қалыптастыру үшін педагогикалық-дидактикалық әдістерді жаңа технологиялармен жетістіру қажет. Екінші сатысында оқушыларда тілдік қызметтің барлық тілдерінде: сөйлеу, тыңдап-түсіну, жазу қалыптасуын бірыңғайлау керек. Үшінші сатыда ағылшын тілін оқыту өзара қатысымдылық ықпал етеді. Қабылдау единицасы жеке сөздермен тікелей байланысты. Ал жеке сөздерді қабылдау үшін оқушылардың санасында фонематикалық есту қабілетін қалыптастыру керек. Фонематикалық есту қабілеті дегеніміз — сөздегі дыбыстарды ажырату және оларды тиісті фонемалармен ұштастыру. Ал қабылдау единицасындағы фразаны оған кіретін сөздерді талдап, сосын оларды жинақтау арқылы емес, информативтік белгілерді тану арқылы түсінеміз. Фразаны түсіну үшін ең басты информативтік белгі интонация. Сондықтан оқушылардың санасында фонематикалық есту қабілетімен қатар интонациялық есту қабілетін де қалыптастыру керек. Интонациялық есту қабілеті сөйлемдердің коммуникативтік типтерін (хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлем) ажыратуға, фраза бөлшектерінің байланысын анықтауға, сөйтіп оның мазмұнын түсінуге көмектеседі [5]. Тыңдап-түсіну қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімдік еске (кратковременная и долговременная память) байланысты. Қысқа мерзімдік ес келіп түскен хабарды қабылдаудың барлық сатыларында сақтап, оны ұзақ мерзімдік еске жөнелтеді. Ұзақ мерзімдік ес сөздердің, сөз тіркестерінің, синтаксистік құрылымдардың есту (артикуляторлық бейнелерін және олардың бір-бірімен тіркесу ережелері мен схемаларын сақтайды. Соның нәтижесінде сөйлемнің фразалық құрылымы мен коммуникативтік типін ажыратуға мүмкіндік туады. Тыңдап-түсіну сөз әрекетінің басқа түрлерімен тығыз байланысты. Тыңдап -түсіну де, сөйлеу де сөз әрекетінің ауыз екі түріне жатады. Ауызша сөзді қабылдай отырып, тыңдаушы моторлы анализатордың көмегімен дыбыстық бейнелерді артикуляциялық бейнелерге айналдырады. Сөйтіп, моторлы (сөз қозғау) анализатор мен есту анализаторы арасында берік функционалдық байланыс пайда болады. Осыған орай, тыңдап-түсіну ішкі сөзбен де тығыз байланысты. Дыбыстық бейнелерді артикуляциялық бейнелерге айналдыру арқылы тыңдаушы естігенін ішкі сөзде қайталап отырады. Соның нәтижесінде ол естігенін түсінеді. Демек тыңдағанды түсіну үшін ішкі сөздің маңызы зор. Тыңдап–түсіну процесіне көру анализаторы да қатысады. Жалпы көру анализаторы сыртқы дүние туралы хабар алуда барлық басқа анализаторлардан артық. Тыңдап-түсіну барысында көру анализаторы тыңдаған сөздің мағынасын түсінуге көп жеңілдік тудырады. Сөйлеу органдары, қимыл-қозғалыс сияқты көру белгілері тыңдауды, естігенін ішкі сөзде қайталауды жеңілдетеді. Демек сөйлеушінің сөйлеу органдарының қозғалысын әр түрлі қимылдары мен ымын бақылау тыңдаушыға естігенін түсінуді жеңілдетеді. Естігенін түсінуді жеңілдетуде көру анализаторының тағы бір көмегі мынада: егер тыңдаушы тыңдап отырған мәтінінің (текстің) жазбаша нұсқасын көріп отырса, онда ол естігенін әлдеқайда жеңіл түсінеді. Бұдан тыңдап–түсінудің оқумен тығыз байланысы көрінеді. Оның үстіне тыңдап-түсіну мен оқу сөз әрекетінің импрессивтік түріне жатады. Яғни екеуі де сөзді қабылдап, оны түсіну болып табылады. Тек тыңдап-түсінуде ауызша айтылған сөзді қабылдап, түсіну керек болса, оқуда жазбаша сөзді қабылдап, түсіну керек. Сонымен тыңдап-түсіну

сөйлеумен де, оқумен де, жазумен де байланысты. Мұғалімнің оқыту қызметіне түсіндіру, талқылау, хабарлау, түзету және үйреніп жатқан тіл арқылы білімді толықтыру, тілді ауызша және жазбаша қарым-қатынас құралы ретінде пайдалануға үйрету жатады [4].

Библиографиялық тізім:

1. Кушнир А.М. Принцип природосообразности как методологическое основание проектирования систем и технологий обучения: материал методологического семинара /А.М. Кушнир //Ученик в обновляющейся школе. –М., 2002.-с.30-57.
2. Воронин Ю.А. Технические и аудиовизуальные средства обучения: учебное пособие / Ю.А.№ Воронин. Воронеж: ВГПУ, 2001.-79с.
3. Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского). –М.: Титул, 2001.
4. Ж. А. Караев Трехмерная методическая система обучения – основа формирования функциональной грамотности учащихся. « Учитель Казахстана » № 15, 2013.

ӘОЖ 81

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

*Мухиддин Гулрух Камолиддинқызы
Штә-522 тобының 1 курс студенті
Магистр оқытушы Мусаев О.*

Мектепте көптілді тұлғаның қалыптасуы, оқу процесінің айқын ұйымдастырылуы мазмұн мен оқыту принциптерін арнайы таңдау, оқыту және нәтижені тексеру, сәйкесінше жоспарлауды қадағалайтын арнайы технологияларды қолдану барысында туындайды.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының талаптарына жүгінсек, бүгінгі мектеп түлегі-көптілді коммуникативтік және ақпараттық құзыреттілігі дамыған, көпмәдениетті, рухани-адамгершілік, ұлтаралық қатынастар мәдениетінің жоғары деңгейін меңгерген, қазақ елінің және жалпықазақстандық құндылықтарды қастерлейтін, тілдерді меңгеруге тұрақты қызығушылық танытатын, отансүйгіштік және азаматтық сана-сезімдері дамыған тұлға болуы керек.

Тілдік даму, жаңа тілді меңгерудегі немесе «иеленудегі» балалар мен ересектер үшін қалыпты жағдай: басында адам толық фразалармен айтуды бастағанша, тілді түсінуге тырысудың үнсіздік кезеңі, бұл кейін талданатын, анағұрлым күрделі сөздер өз мағынасына ие болатын, өз сөйлемдеріне бірігетін кезең. Атап айтқанда, адам бүтіндей жаңа сөздерді, сөйлемдерді құруға талпынады. Адам қай жаста және қанша тілді үйренетініне қарамастан, бастапқыда қарапайым үйрену тілі пайдаланылады. Балалар өздері үйренгісі келетінді сенімділікпен және шаттанып «меңгереді». Біздің тілді меңгеру қабілетімізге түрлі факторлар әсер етеді: отбасыдағы жағдай, жас шамасы, дарындылық, тілдік үлгілер, қатынас ұқсастықтары, ықылас, қауіпсіздік пен сенімділікті сезінуі.

Бүгінгі таңда инновациялық процесс ғылым салаларының тоғысуы мен бірігуіне ғана емес, сонымен қатар тыңғылыми салалардың қалыптасуы мен дамуына да әсер етті. Дегенімен тілдерді үш жақтан қарастыруға болады:

- 1) құрылымдық-лингвистикалық (сөздер, грамматика, тілдік үлгілер);
- 2) әлеуметтік-лингвистикалық (тілдік дамуға кедергі келтіретін немесе оның дамуына ықпал ететін факторлар);

3) психолінгвистикалық (коммуникативтік үрдістер, сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы қарым-қатынас, тілдік қызметтің нақты салалары-айту, жазу, тыңдау, есту-ойлаумен байланысты).

Екінші тілді оқытуды барынша табиғи қарым- қатынасқа жақындатуға тырысу керек. Оқушылардың білімі мен білігі берік бекіп, дамуы үшін, мектептегі басқа оқу пәндерінің мазмұнын ұғынулары үшін, олар тілді түрлі мәнмәтінде қолданулары қажет. Оқушылар тілді меңгерудің бастапқы кезеңінде оқу пәндерін ары қарай меңгеру үшін негіз болатындай, өзінің қоршаған орта мен оқу пәндері туралы бұрынғы білімдерін сөзбен білдіруге үйренулері керек. Мұғалім мен оқушылардың, сондай-ақ оқушылардың өзара қарым-қатынастары тілдің және оқушылар білімінің дамуында шешуші мәнге ие. Зерттеулер, мұғалімнің оқу уақытының едәуір бөлігін тілді түсіндіруге бөлетінін, ал балалардың тілді пайдалануына өте аз уақыт қалатынын көрсетті. Көптеген бақылаулар сыныптағы қатынастың басым бөлігінің мұғалімнің сұрағына оқушылардың жауабы түрінде қалыптасқандығын айқындады.

Бастауыш сыныптарға арналған білім беру бағдарламасының аясында зерттеуге негізделген коммуникативтік дағдыларын дамыту қағидаттарын ұстанатын қуатты педагогикалық құрал болып табылады. (Katchevich et al, 2013). Оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым – бастауыш сыныптардағы барлық пәндер үшін маңызды болып табылатын қарым-қатынас жасау дағдылары. Мысалы, тақырыпты талқылау тиісті лексиканы қолдануды көздейді, сол арқылы оқылым бойынша тапсырмаға қызығушылық туғызады, осыдан кейін оқығанның негізінде жазбаша тапсырма орындаудың үлгісі ұсынылады. Дағдыларды осылайша біртіндеп енгізудің тағы бір жолы – аудио-мәтін тыңдап немесе бейнематериал көрсетуге болады, содан кейін пікірталас жүргізуге немесе жазбаша тапсырма орындауға болады. Сонымен қатар, қарым-қатынас жасау тәсілі тілді жай ғана пайдаланып қоймай, тілдесуге арналған мақсатты қамтамасыз етеді. [4].

Коммуникативтік оқыту негізінде – тілді тиімді пайдалану барысында меңгеру мақсатында оқу ортасындағы қатынас жағдайының бірнеше алғышарттары бар:

- 1) нақты қатынас жағдайына бағытталғандығы;
- 2) тілдік мақсат нәтижесі;
- 3) қатынас жағдайына сай тілдік материалды құрылымдау;
- 4) сыныпта еркін психологиялық атмосфераны құратын педагогикалық қатынас стилі;
- 5) оқуды ұйымдастыру түрлері мен әдістерін коммуникативтік міндеттерге сәйкестендіру.

Коммуникативтік тәсіл мұғалімнің жұмысына ықпал етеді. Сыныптағы еркін қатынас атмосферасын мұғалімнің құратынын атап өту керек. Олар оқушыларға ойлануға уақыт беру қажет, яғни мұғалім айтады да, сосын оқушының жауабын күтеді. Сонымен қатар, оқушылар айтып болған соң, мұғалім жауап бермес бұрын сәл кідіріс жасайды. Бұл оқушыларға барынша дұрыс жауап беруге немесе басқа оқушыларға өз ойын айтуға мүмкіндік береді. [4].

Мұғалім тек тілдік білімді таратушы, бағалаушы, тілді игеруге бағыттаушы ғана емес, сонымен қатар, тілді меңгерудің оң тәжірибесін қалыптастыра отырып, тілді үйренуге ықпал етуші, кеңесші, зерттеуші, тілді меңгеруді ынталандыратын және уәждейтін осы үрдістің қатысушысы – сабырлы тұлға. Бұл үшін интербелсенді оқу ортасы керек. Әр мұғалім, педагог пен білім алушылардың оқу ынтымақтастығында, сондай-ақ білім алушылардың өз арасында оқушылардың коммуникативтік біліктеріне, әлеуметтік-лингвистикалық құзырлылықтарына ықпал ететін өзінің педагогикалық құралдарын, оқытуды ұйымдастыру түрлері мен әдістерін бағалауы керек. Бұндай үйрену диалогта іске асады. Оқытудың интербелсенді әдістері кеңінен қолданылады, бұл педагогикалық үрдістегі қатынастың бір жақтылығын төмендетеді. Бұл мұғалімнің де рөлін өзгертеді. Мұғалім енді ақпаратты беруші және таратушы ғана емес, ол бағыттайды, ынталандырады, уәждейді, қолдайды, мақұлдайды, көмектеседі және шабыттандырады.

Мұғалімнің рөлінің өзгеруімен сыныптағы оқу ортасы да өзгереді. Мұғалімнің монологы диалогпен алмасады. Оқыту оқып үйренуге айналады. Оқуда үйренуге ықпал етуші (рөлдік ойындар, диалог, ақпаратты іздестіру және т.б.) оқу әдістері басым болады.

Қазіргі уақытта, тілдерді меңгеру тәжірибесінде коммуникативтік тәсіл басым болып тұрған кезде, бұл әдісті түсіндіруде асырулар мен түсінбестіктер болмауы үшін, лингводидактиканың бірқатар ережелеріне ерекше мән беру керек.

1. Коммуникативтік тәсіл тек тұрмыстық деңгейде сөйлей алу білігін ғана емес, сонымен бірге мүмкіндіктеріне қарай тиісті тілді тасымалдаушылар деңгейіне барынша жақын болуды, қоғамдық ортаға кірігуді білдіреді.

2. Тілді меңгеру және оны үйрену – адамды толығымен қамтитын үрдіс. Қатынас тек сөздің емес, сонымен қатар қимыл қозғалыс, ым және ишара көмегімен де жүзеге асады.

3. Адам өзіне бөтен тілде сөйлеуге батыл болу үшін, ол өзіне ешкімнің күлмейтініне, оның қателеріне түсіністікпен қарайтынына және қажет кезде педагогикалық көмек көрсетілетініне сенімді болуы керек.

4. Мұғалімнің коммуникативтік тәсілге беріліп кетіп, баланың сөйлеу аппараты әлі өте икемді болатын, оқудың бастапқы кезеңінде дыбыстарды дұрыс айтуға назар аудару қажеттігін жете бағаламауы болып тұрады.

5. Мұғалім мінсіз сөйлеу үлгісін көрсетсе де, балалар тілді қатарластарымен қатынаста анағұрлым жақсы меңгереді: уәждеме, тілдің мақсатқа бағытталғандығы мен нақтылығы күшейеді, өйткені бірнәрсеге келісу, өз ойын айтуы немесе дәлелдеуі қажет және т.б. Сөйлеу тілі мінсіз емес қатарластарымен қатынаста серіктесінің өз деңгейінде жетілмеген тілі дамытушы фактор болуы мүмкін. [2].

Қорыта келегенде, бастауыш мектепте тілді меңгертудегі коммуникативтілік – көптілді тұлға қалыптастырудың өзегі ретінде қызмет жасайды. Көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейге көтерілуі заман талабы болып тұр. Ал ол оқушыларымыздың халықаралық жобаларға қатысуын кеңейту, шетелдік әрістестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көдеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Елдің ертеңі өрісі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін сапалы білім мен тәрбие берілуі қажеттігі Н.Ә. Назарбаев өзінің Қазақстан халқына жолдаған Үндеуінде : “Біздің болашағымыз білікті де, білімді жастардың қолында” деп атап көрсеткен. [1].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің жолдауы “Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан”, 2012ж.

2. Справочник по методике преподавания второго языка в начальной школе. Ансποка, А.Ланка и др. Латвия// 2005.- Б.13-15.

3. Март Раннут. Пособие по языковой политике. Таллин// 2004ж, Б. 153.

4. Қазақстан Республикасының өзбек, ұйғыр және тәжік тілдерінде оқытатын мектеп оқушыларының көптілді білім беру арқылы әлеуметтік кірігуін арттыру мәселелері. // Халықаралық конференцияның баяндамалар жинағы. Шымкент: 2010.-Б.53.

ӘОЖ 81-139

THE IMPORTANCE OF TEACHING VOCABULARY

*ШТ-122 тобының 1 курс студенті Салыбекова Аяна
Аға оқытушы Байтенова.А.А
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Vocabulary is the knowledge of words and word meanings. As Steven Stahl (2005) puts it, "Vocabulary knowledge is knowledge; the knowledge of a word not only implies a definition, but also implies how that word fits into the world." Vocabulary knowledge is not something that can ever be fully mastered; it is something that expands and deepens over the course of a lifetime. Instruction in vocabulary involves far more than looking up words in a dictionary and using the words in a sentence. Vocabulary is acquired incidentally through indirect exposure to words and intentionally through explicit instruction in specific words and word-learning strategies. According to Michael Graves (2000), there are four components of an effective vocabulary program:

1. wide or extensive independent reading to expand word knowledge
2. instruction in specific words to enhance comprehension of texts containing those words
3. instruction in independent word-learning strategies, and
4. word consciousness and word-play activities to motivate and enhance learning

Vocabulary is one of the aspects of the language to be taught in school. It is evident that the number of words should be limited because pupils have only two-four periods a week. It depends wholly on the syllabus requirements. The latter is determination by the conditions and methods used. The vocabulary, therefore, must be carefully selected in accordance with the principles of selecting linguistic material, the conditions of teaching and learning a FL in school.

Principles of selecting vocabulary have been worked out. The words selected should be:

1. Frequently used in the language.
2. Easily combined
3. Unlimited from the point of view of style
4. Included in the topics the syllabus sets
5. Valuable from the point of view of word-building.

The number of words and phraseological units the syllabus sets for a pupil to assimilate is 800 words.

The analysis of the words within the foreign language allows us to distinguish the following groups of words: concrete, abstract and structural.

Words denoting concrete things, actions and qualities are easier to learn than words denoting abstract notions. Structural words are the most difficult for Russian-speaking pupils. The teacher should bear this in mind when preparing for the vocabulary work during the lesson.

Rules:

1. Introduce words in sentence patterns in different situations of intercourse.
2. Present the word as an element, i.e. in a sentence pattern first. Then fix it in the pupils' memory through different exercises in sentence patterns and phrase patterns. In teaching pupils vocabulary to the ear and the organs of speech should take an active part in the assimilation of words. Pupils should have ample practice in hearing words and pronouncing them not only as isolated units but in various sentences in which they occur.
3. While introducing a word pronounce it yourself in content, ask pupils to pronounce it both individually and in unison in a context, too.
4. In teaching words it is necessary to establish a memory bond between a new word and those already covered.

Vocabulary: what should be taught

1. Form: pronunciation and spelling

The learner has to know what a word sounds like (its pronunciation) and what it looks like (its spelling). These are fairly obvious characteristics, and one or the other will be perceived by the learner when encountering the item for the first time. In teaching, we need to make sure that both these aspects are accurately presented and learned.

2. Grammar

The grammar of a new item will need to be taught if this is not obviously covered by general grammatical rules. An item may have an unpredictable change of form in certain grammatical contexts or may have some idiosyncratic way of connecting with other words in sentences; it is important to provide learners with this information at the same time as we teach the base form. When teaching a new verb, for example, we might give also its past form, if this is irregular (think, thought), and we might note if it is transitive or intransitive. Similarly, when teaching a noun, we may wish to present its plural form, if irregular (mouse, mice], or draw learners' attention to the fact that it has no plural at all (advice, information]. We may present verbs such as want and enjoy together with the verb form that follows them (want to, enjoy -ing), or adjectives or verbs together with their following prepositions (responsible for, remind someone of).

3. Collocation

The collocations typical of particular items are another factor that makes a particular combination sound 'right' or 'wrong' in a given context. So this is another piece of information about a new item which it may be worth teaching. When introducing words like decision and conclusion, for example, we may note that you take or make the one, but usually come to the other; similarly, you throw a ball but toss a coin; you may talk about someone being dead tired but it sounds odd to say *dead fatigued.

Collocations are also often noted in dictionaries, either by providing the whole collocation under one of the head-words, or by a note in parenthesis.

4. Aspects of meaning (1): denotation, connotation, appropriateness

The meaning of a word is primarily what it refers to in the real world, its denotation; this is often the sort of definition that is given in a dictionary. For example, dog denotes a kind of animal; more specifically, a common, domestic carnivorous mammal; and both dank and moist mean slightly wet. A more subtle aspect of meaning that often needs to be taught is whether a particular item is the appropriate one to use in a certain context or not. Thus it is useful for a learner to know that a certain word is very common, or relatively rare, or 'taboo' in polite conversation, or tends to be used in writing but not in speech, or is more suitable for formal than informal discourse, or belongs to a certain dialect. For example, you may know that weep is virtually synonymous in denotation with cry, but it is more formal, tends to be used in writing more than in speech, and is in general much less common.

5. Aspects of meaning (2): meaning relationships

How the meaning of one item relates to the meaning of others can also be useful in teaching. There are various such relationships: here are some of the main ones.

- Synonyms: items that mean the same, or nearly the same; for example, bright, clever, smart may serve as synonyms of intelligent.

- Antonyms: items that mean the opposite; rich is an antonym of poor.

- Hyponyms: items that serve as specific examples of a general concept; dog, lion, mouse are hyponyms of animal.

- Co-hyponyms or co-ordinates: other items that are the 'same kind of thing'; red, blue, green and brown are co-ordinates.

- Superordinates: general concepts that 'cover' specific items; animal is the superordinate of dog, lion, mouse.

- Translation: words or expressions in the learners' mother tongue that are (more or less) equivalent in meaning to the item being taught.

Besides these, there are other, perhaps looser, ways of associating meaning that are useful in teaching. You can, for instance, relate parts to a whole (the relationship between arm and body); or associate items that are part of the same real-world context (tractor, farmer, milking and irrigate are all associated with agriculture].

All these can be exploited in teaching to clarify the meaning of a new item, or for practice or test materials.

6. Word formation

Vocabulary items, whether one-word or multi-word, can often be broken down into their component 'bits'. Exactly how these bits are put together is another piece of useful information - perhaps mainly for more advanced learners.

You may wish to teach the common prefixes and suffixes: for example, if learners know the meaning of sub-, un- and -able, this will help them guess the meanings of words like substandard, ungrateful and untranslatable. They should, however, be warned that in many common words the affixes no longer have any obvious connection with their root meaning (for example, subject, comfortable]. New combinations using prefixes are not unusual, and the reader or hearer would be expected to gather their meaning from an understanding of their components (ultra-modern, super-hero). A good modern dictionary should supply much of the information listed in this unit when you look up a specific item.

Stages in teaching vocabulary

There are two stages in teaching vocabulary: presentation or explanation, retention or consolidation.

The process of learning a word means to the pupils:

1. Identification of concepts, i.e. learning what the word means.
2. Pupil's activity for the purpose of retaining the word.
3. Pupil's activity in using this word in the process of communication in different situations.

Accordingly, the teacher's role in this process is:

1. To furnish explanation, i.e. to present the word, to get his pupils to identify the concept correctly.
2. To get them to recall or recognize the word by means of different exercises.
3. To stimulate pupils to use the words in speech.

Presenting new vocabulary

There are two ways of conveying the meaning of words: direct way and translation. The direct way, is usually used when the words denote things, objects, their qualities, sometimes gestures and movements. It is possible to group them into: visual and verbal (context, synonyms, antonyms, definitions, word-building elements etc.)

Bibliography:

1. Айнбиндер М.И. Новейшие модели словообразования в языке Америки и Англии. Изд Деан 1999 -96с.
2. Английская лексикология в выдержках и извлечениях/Сост. С.С. Хидекель, Р.З. Гинзбург; Просвещение ,2009
3. Англо-русский и русско- английский словарь по лингвистике и семиотике. Подред. А.И.Баранова М.2002
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.Рус.яз 2009-944с
5. Современный английский язык.(отв. Ред. Л.М.Ковалева –Иркутск,2013-409с)

ӘОЖ 81

TEACHING LITERATURE IN SECONDARY SCHOOL

*Исахова Гулжибек Пернебаевна
учитель английского языка ОСШ №14 имени М.Сапарбаева*

“Books are the treasured wealth of the world and the fit inheritance of generations and nations. Books stand naturally and rightfully on the shelves of every cottage. They have no cause of their own to plead, but while they enlighten and sustain the reader his common sense will not refuse them” [5].

As Henry D. Thoreau stated, books are the wealth of the world and it is books that are understood as literature for the purposes of the thesis and it is these books that should be used in classrooms.

Literary texts are authentic material which has the ability to have an enormous influence on a language learner. They have a great potential to teach them not only about the culture of a certain nation but they are also a source for language teachers. When selecting the right texts, in both cases, when a teacher selects a text or it is a decision of the learner, it is highly engaging and therefore motivational. Through authentic texts students have the opportunity to learn and understand a variety of different cultures which automatically broadens their minds as well as it raises their language awareness. Therefore authentic texts could be considered as a stimulus for language acquisition and in most cases literary texts are able to encourage students to shape and talk about their opinions and feelings. Not to mention that literary education is greatly valued in today's world and it still has a very high status among people of the educated sphere. According to Lazar "it develops student" interpretative abilities and it educates the whole person" [7;19]. Reading literature in English provides students with the chance to penetrate and become aware of the social, political and historical events which form the background to a particular novel, poem or play. Students are able to gain useful perceptions but they should always treat it critically- they should always evaluate and question it [4; 16].

When discovering another culture, it is possible to suffer the so called 'culture shock' which is usually developed when somebody finds differences between certain cultures too difficult to overcome [8; 153]. It is rather unlikely to suffer such shock during reading but readers are encouraged and it seems rather appropriate to think one's way into another culture.

During reading any kind of a literary text, students come across many cultural references. The understanding of these references entirely depends on the extent of their cultural experience as well as on the author sharing some knowledge with the reader. "In any teaching situation, there are obviously some literary texts, which are likely to present fewer cultural problems for students than others" [2; 62]. The background to a certain text is not entirely necessary, but it might leave the reader confused and he or she certainly would not obtain as much as is possible and as Carter and Long pointed out "it seems certain that it would be an 'incomplete' reading". Therefore it is desirable to pre-teach the context or select such texts that do not contain cultural differences which would be too difficult for students to understand.

Selection of the text which teachers are willing to use in the classroom must be then very careful in order not to choose a piece of writing which will be completely incomprehensible for students because they will not correspond to any extent to their own culture. As it is described in a further chapter about selecting appropriate materials, the choice must be suitable from many different aspects. An ideal solution would be to choose a text which is not too remote from students' own culture but which also contains new information as "exposing students to literature from other cultures is an enriching and exciting way of increasing their awareness of different values, beliefs, social structures and so on" [9; 62].

It seems as if teaching literature had so many advantages that it does not really need any kind of justification. It also seems rather obvious that some pieces from English literature are and always will be taught but little is found about how to teach it. Carter and Long came up in their work *Teaching Literature* with more reasons to teach literature as they developed models, each containing a set of learning objectives for students of literature [3].

Students are able to accumulate a great wisdom through authentic texts, not to mention that he or she gains the skill of recognizing specific expressions which could be specific for certain culture or historical period. Through reading they also learn more about human perspectives, sentiments and ideas.

Literature is made from language. Therefore language figures between the learner and the authentic text as an instrument. The questionable aspect of authentic texts is whether literary texts are a good source of correct grammatical structures and vocabulary. Clarification might be needed from teachers in some particular cases.

It is a certain kind of a test of the teacher's success in teaching literature to observe the extent to which students carry with them beyond the classroom the enjoyment and love for literature. For students it can be a start of a life long journey.

Teaching literature is clearly very beneficial for students from many aspects. But using authentic texts in the classroom is possible only under the condition that students' reading skills are on such high level, so they are able to understand certain texts without any major difficulties. The following chapter is dedicated to approaches to reading and its strategies so students can easily move to reading literature.

Reading is a receptive skill, which does not necessarily enable learners to produce language since the main purpose of reading is to receive and understand the text. Every learner reads in a different way and most likely at a different speed as well. Students might come across a variety of difficulties when reading in a foreign language. One of the most common difficulties learners might have is the unknown vocabulary appearing throughout the text, which leads to an overuse of dictionaries, which are rather undesirable in ESL classrooms. "In order to make students better readers, we need first of all to raise their awareness that it's not always essential to understand every word" [1; 184]. Reading is also a very time consuming activity and teachers must manage their time well to be able to consider a reading task effective. Teachers should try to involve as many reading approaches as possible to make sure that their students are able to read a certain text without any major difficulties.

Approaches to Reading

- **Top-down and Bottom-up Reading**

Top-down reading strategy partially relies on a particular reader's background knowledge. With the help of one's background information, the reader is able to predict the meaning of the piece of reading he or she is about to do and develop an idea which is later, during the actual reading, rejected or confirmed. "Top-down processing is thought to be an effective way of processing language; it makes the most of what the person brings to the situation" [10]. Top-down reading comes to a great use in a classroom where literature is taught. Teachers can develop many discussions or other activities based on predicting what the authentic text is going to be about from the title or an excerpt. One of the aims of a top-down strategy is to activate „content schemata“ "which is knowledge relative to the content domain of the text" [10; 461]. These schemata are closely connected with the overall background of a particular learner. Background knowledge plays an important role in learning another language not only when it comes to reading literature but also as it has been said "a high degree of background knowledge can overcome linguistic deficiency" [10; 182].

During bottom-up reading, the reader is looking at individual meanings and grammatical structures of a certain language. From these individual parts the learner tries to make up the sense of the whole reading text. "Bottom-up processing is not thought to be a very efficient way to approach a text initially, and is often contrasted with top-down processing, which is thought to be more efficient." Bottom-up reading strategy focuses on decoding written symbols and therefore it is not as suitable for reading literature as top-down strategy as "the focus is never the meaning of the whole text, but detailed linguistic forms- from phoneme to lexical, syntactic levels" [5; 182].

A comparison was made between bottom-up and top-down reading techniques by H. Douglas Brown in *Teaching by Principles* when he compares "bottom-up processes with the image of a scientist with a magnifying glass or microscope examining all the minute details of some phenomenon, while top-down processing is like taking an eagle's eye view of a landscape below" [8; 358]. It seems as if top-down reading strategy was more useful when it comes to teaching literature, but to make sure students are on a proficient level of reading it is desirable to combine both strategies [7].

- **Skimming and Scanning**

Skimming is a type of fast reading, when a reader is looking for the overall message of the text. Reading of every word is rather unlikely as the learner is looking quickly throughout the

text. "Skimming is mainly concerned with finding key topics, main ideas, overall theme, basic structure, etc" [8; 185].

Scanning, on the other hand, is a fast reading activity when a reader is looking for specific information. The ability to scan is useful for learners especially when it comes to searching in time tables, or reading in maps.

Both, skimming and scanning are bottom-up reading strategies and therefore they are of a great use in reading hence literary classes. H. Douglas Brown claims that skimming and scanning are the most valuable reading strategies for learners [9; 306]. When it comes to teaching literature, skimming might seem as if more valuable than scanning, as scanning is mostly used when reading academic texts and schedules, manuals and time tables as it is mentioned above.

- **Intensive Reading**

Intensive reading is usually used with short texts; the reader needs to read it very closely, even multiple times to make sure the understanding of detail was gained. Intensive reading is widely used in classrooms since the language is fully processed and all of the vocabulary is understood. As James Scrivener states it is "how a competent language user might read an instruction manual for a piece of flat-pack furniture or a leaflet with guidelines on whether they have to pay income tax or not" [7;188]. Intensive reading is best checked through a variety of exercises such as true or false because it tests whether learners were able to understand and pick up specific points of the text. Intensive reading stands opposite to extensive reading, which is best described as reading for pleasure. Intensive reading would not be used when reading magazines or a chapter from a novel [7].

- **Extensive Reading**

Reading is an activity which is rarely popular among students in a classroom. One of the reasons for reading not being a favourite part of ESL lessons might be the approach to reading, which teachers usually select. There is an approach to reading for students which is named extensive reading approach, and which is very valuable to literature teachers because among all it encourages students to read for pleasure.

"The principal objective of undertaking an extensive reading approach is to get students reading in English and liking it. An increase in reading fluency should be another objective. Because of this, reading should be a pleasurable activity for the student, promoted as much as possible by the teacher" [11].

This approach cannot be used during the classes because it would consume too much time and it is not possible to devote the whole class to teaching and learning only one skill. But if teachers are able to get their students to read outside of the classroom then they should make sure that they have a great range of titles to choose from so the learners might pick whatever they like the best. Teachers can also ask students about the books they have read but rather informally or try to include a mini presentation or summarization of a certain book given by a volunteering student.

Very problematic issue when it comes to extensive reading is the student's level of English. It is not too beneficial to read a text which is lower than the student's proficiency level but it also is not beneficial when they have to stop in every sentence to look up an unknown word. A great way of getting students familiarized with a number of titles which might not be at their level of English yet are so called simplified readers, to which will be a subsection dedicated.

Reading for pleasure is beneficial for many reasons "Green and Oxford found that reading for pleasure and reading without looking up all the unknown words were both highly correlated with overall language proficiency[10; 360].

In the introduction of the chapter the author of the thesis mentioned that every student uses different reading strategy and that most of students' reading speed differs as well. It is not only these factors that show differences between students. Teachers must be aware of who their students are and approach them as individually as possible. Because the thesis focuses on

teaching literature in secondary schools, the following chapter will analyse who the students are and what is the best possible way of approaching them.

Bibliography

1. Abeywickrama, P., Brown, Douglas H. (2010). Language Assessment. (2nd ed). New York, USA: Pearson Longman.
2. Agathocleous, T., & Dean, A. C. (2003). Teaching literature: a companion. New York: Palgrave Macmillan.
3. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. (2001). A Taxonomy for learning, teaching, and assessing: a Revision of Blooms taxonomy of educational objectives. Longman: New York.
4. Beach, R., Appleman, D., Hynds, S., & Wilhelm, J. (2011). Teaching literature to adolescents. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
5. Brumfit, C. (2000). Literature and language teaching. Oxford: Oxford Univ. Press.
6. Beach, R., Appleman, D., Hynds, S., Wilhelm, J. (2011). Teaching Literature to Adolescents. (2nd ed.). New York, NY: Routledge.
7. Brown, Douglas H. (2007). Teaching by Principles. (3rd ed). San Francisco State University, USA: Pearson/Longman.
8. Showalter, E. (2014). Teaching literature. Oxford: Blackwell.
9. Wajnryb, R. (2011). Classroom observation tasks: a resource book for language teachers and trainers. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Wragg, E. C., Brown, G.(2001). Questioning in the secondary school. London: RoutledgeFalmer.
11. Yin, R. K. (2009). Case study research: design and methods. Thousand Oaks: Sage.

ӘОЖ 81.13

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҚОЛДАНУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ МАМАНДЫҚТАР ӘЛЕМІ. ЗАМАНАУИ КЕЗЕҢДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІ

*ШТ-222 тобының 1 курс студенті Еркинова Маржан Жансейитқызы
Аға оқытушы, Байтенова Айгуль Алтынбековна
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Мамандық таңдау деген өзің айналысқың келетін жұмысты таңдау ғана емес, өзің араласқың келетін ортаны да таңдау. Қазақ "Адам екі түрлі жағдайда қателеспей керек: бірі - жар таңдағанда, екіншісі - мамандық таңдағанда" деп бекер айтпаса керек.

Мамандық - қарапайым өмір сүру көзі болып табылатын және қандайда бір дайындықты, жауапкершілікті талап ететін еңбек қызметінің маңызды бөлігі.

Әлемде өзі қаламайтын мамандық иесі болып жүрген қаншама адам бар, өз жұмысын жанымен сүйіп істейтін адамдардың да саны аз емес. Мамандық таңдаудан жаңылмай, өз өміріміздің бір кірпішін дұрыс таңдауымыз керек.

Мамандық - адамнан арнаулы білім, еңбек дағдылары мен іскерлікті талап ететін еңбек іс әрекетінің түрі. Мамандық таңдауға кім және қандай жағдайлар әсер етеді? - ата - ананың ақылы - достарыңның ақылы - қазіргі кездегі сол мамандықтың беделі - дарының, мүмкіндігің, қабілетің - жақын аймақтағы оқу орнының болуы - жалақысының көп болуы

Дүниеде көптеген елдер бар, ал олардың тұрғындарының қарым – қатынас тілі одан да көп. Дәл, қазіргі уақытта сөз өзге жүздеген тіл жайында емес, бірнеше мыңдаған тіл жайында болып тұр. Жер бетінің тұрғындары бір – бірін қалай түсінеді? Осы мақсатта

тұрғылықты орның мен ұлтыңа қарамастан , бірі – бірімізбен қарым қатынас жасау үшін , халықаралық тіл қызмет етеді. Солардың бірі ағылшын тілі болып табылады. Сонымен қатар ағылшын тілі, бүкіл адамзаттың ұлтаралық тілі болып саналады.

Қазіргі таңдағы ағылшын тілінің мәнін бағалау қиын. Оны қолданатын 1 миллиард адамды есепке алмау дұрыс емес. Оның жартысы үшін ағылшын тілі туған тіл деп саналса, 600 миллионы оны шет тілі деп есептеген.

Қазіргі таңда ағылшын тілі қалықаралық бизнес және көпұлтты корпорациялардың тілі деген атқа ие болды.

Ағылшын тілін құрылыста, сәнде, психологияда, дипломатияда қолдана бастады, ағылшын тілі БҰҰ, НАТО, Юнеско секілді әртүрлі халықаралық ұйымдардың ресми тілі болып саналады.

Келіссөздердің басым бөлігі Шекспирдің тілінде жүретіндігіне және осы тілде өндірушілер елінің «Made in China» деп жазатындығына назар аударыңыз.

Бүгін көптеген мамандық ағылшын тілін білуді талап етеді: хатшы, қаржы маманы , менеджер, маркетинг және т.б. Ең жоғарғы төленетін жұмыс ол гид-аудармашының, әдеби және синхронды аудармашының жұмысы болып есептеледі.

Қазіргі уақытта бүкіл жерде компьютеризация жүріп жатыр, сондықтан веб-дизайнер, телемаркетолог және копирайтер мамандықтары кеңінен танылып бара жатыр. Ағылшын тілін білмесеңіз бұл салада жақсы маман болып жұмыс істеу екі талай, өйткені бұл мамандық тікелей компьютермен байланысты ал , компьютердің тілі ағылшын тілінде.

Тағы бір жаңа мамандық бұл операциялаушы – операциялық жүйені жасап шығарушы. Бұл жүйе компьютерді бағдарламамен қамтушы жүрегі секілді. Осы бағдарлама компьютерге диск немесе пернетақта арқылы ақпарат енгізуге және оларды сақтап, жұмыс жасауға көмектеседі.

Әбунасыр Әл Фараби: «... адам кез-келген жұмысқа жарамды бола бермейді. Жұмысты неғұрлым жетік және жақсы атқарса білгір және шебер болып шығады. Қандай әрекет, қандай іс істесек те, содан рахмет табу, соның рахатын көру біздің мақсатымыз болып табылады», - деген. Қазіргі таңда ағылшын тілінің адам өмірінде алар орны өте зор. Алдын ол - жай ғана шет ел тілі болып есептеліп келсе, қазір ол – халықаралық тіл. Ағылшын тілі кейде адам тағдырын шешіп, адам өмірін құтқарады десек, артық айтқандық болмас. Оның құндылығы неде? Барлығы оңай: барлық елде ағылшын тілін оқып – үйренуге аса мән берілген. Әр бір үлкен кісі ағылшын тілін білгісі келеді, ең болмағанда сөйлесу тілін, ал балаларды кішкентайынан бастап үйретеді.

Өз ісінің нағыз маманы атану әркімнің де қолынан келері сөзсіз. Ол үшін ең алдымен мамандығыңызға деген махаббат керек. Мамандыққа деген махаббат пен карьерист болу. Махаббатпен істелген жұмыс қана нәтиже бермек. Екінші сөзбен айтқанда, мамандығыңыз сіздің сүйікті ісіңізге айналуы қажет. Бұл жағдайда адам жұмысқа ерекше құлшыныспен кірісіп, жұмысына деген құлшынысы арта бермек.

1. зерттеліп отырған проблеманың ғылыми алғы шарты қаралды

2. Қазіргі замандағы ағылшын тілінің алатын орны мысал ретінде ұсынылып дәлелденді.

3. Зерттеу жұмысының барысында ағылшын тілімен байланысты мамандықтар ашық ұсынылды.

Ағылшын тілін білген адам, кез келген мамандықты меңгере алады. Шет тілін білген, шет қалмайды дейді. Сонымен, ағылшын тілінің әлемдегі алар орны жайлы айтып тауысу мүмкін емес. Ағылшын тілі заманауи тұлғаның өмірінде біліктілігін арттыруда оны оқып – үйренуде маңызды екендігі сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Н.Н.Захаров, В.Д.Симоненко. Профессиональная ориентация школьников. Москва «ПРОСВЕЩЕНИЕ»

2. Е.А.Климов. Как выбирать профессию. Москва «ПРОСВЕЩЕНИЕ»

3. Энциклопедический справочник. «2000 профессий»
4. Бессолицына Р. Организация научно-исследовательской деятельности учащихся и педагогов // Технологии.- 2005, № 17.
5. Безрукова В.С. Директору об исследовательской деятельности школы // Директор школы.-2002,-№ 2.
6. «Большая советская энциклопедия»
7. Борздун В.Н., Борздун Л.А. Исследовательская деятельность в школе: критерии оценки // Методист.- 2003, № 6.

УДК 81

ENGLISH BORROWINGS AND THEIR STRUCTURAL ANALYSIS THE HISTORY OF ENGLISH LANGUAGE

Дәуіт Жазіда Артыққызы
«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының 2 курс магистранты

The lexicon of Old English was entirely Germanic, with the exception of a few words that were borrowed from other languages. It was made up of indigenous terms that had been passed down from Proto-Germanic. It originated in the roots and affixes of native languages. Words that are widespread throughout Indo-European languages, words that are common across Germanic languages, and terms that are particularly Old English make up the three primary strata of the native Old English vocabulary.

The first layer contains the oldest portion of the Old English lexicon, which is comprised of these words. They were inherited by Proto-Germanic and transferred into the Germanic languages of numerous subgroups, including English, which is of the Germanic family.

The names of things like phenomena, plants, and animals, as well as names of parts of the human body, terms of kinship, agricultural terms, and several other terms are included in this list of words. Old English words like "mona" (moon), "treow" (tree), "modor" (mother), "sunu" (son), "beon" (be), "don" (do), "ic" (I), "min" (my), and "twa" (two) are examples of this stratum.

The second layer consists of words that are prevalent across the majority of Germanic languages. The layer of common Indo-European words is significantly more extensive than this one. By the 19th century, an estimate had been made on the relation between common Germanic and Indo-European vocabulary found in Germanic languages.

Words used today that are of Germanic origin date back to what is known as the common period of Germanic history. These terms have associations with things like the outdoors, the sea, and regular life.

The third layer of indigenous vocabulary consists of terms that are unique to Old English and do not appear in any other Germanic or non-Germanic language. These words can be described specifically. There are not many of these words.

The lexicon of Old English contained very little vocabulary that was borrowed from other languages. Borrowings are a reflection of the contacts that the English language has had with other languages, particularly those that occurred as a result of numerous political, economic, social, and cultural events that occurred in the early eras of British history. The Celtic language and Latin are the two main inspirations for Old English borrowings.

CELTIC BORROWINGS

Before the arrival of the Anglo-Saxons in the 5th century, the area was populated by Celtic tribes. There were not many Celtic words that were borrowed into the English language. The number of Celtic words borrowed in the early period is extremely low; down and dun are the most common of those that were borrowed. The word "avon" appears in a number of

geographical names, including the following examples: The name of this town in Startford-on-Avon comes from the Celtic word meaning river. The name of one of the Celtic tribes gave rise to the modern-day word "Britain."

Scotchmen, Irishmen, and Welshmen are the descendants of the many Celtic tribes who once inhabited the British Isles. They continue to use the Celtic languages that were passed down to them, such as Welsh in Wales, Gaelic in Scotland, and Erse in Ireland.

Later periods witnessed the borrowing of several words from the various Celtic languages. For instance, clan, motto, whisky, and other such things.

EARLY CELTIC LOAN-WORDS

There is no doubt that the Celts contributed certain terms to the English language before the commencement of the practice of adopting Latin in England. Through their interaction with the Celts, the English were able to acquire a number of Latin loans from the time period up to about the year 650 AD. There is a good chance that ceaster and coin, like in Lincoln's Latin colonia, were involved.

These words' phonology went through the same prehistoric Old English sound-changes as the words that the English carried with them from the Continent, therefore the two sets of words are essentially identical.

A handful of words have their roots in pure Celtic language that were adopted by English speakers in the early years of colonization. Only in the sense that they completely abandoned their own tongue and adopted English as their own did the Normans differ from the English, who never adopted Celtic culture. Up to the time of the Conquest, the English had only taken on board a maximum of a dozen Celtic terms, most of which were place names. "These include things like brocc, which means 'badger,' torr, which means 'peak,' and bannuc, which means 'a bit.' Many of the place names in the United States have their roots in Indian culture, and many of the place names in England have their roots in Celtic culture. Cornwall, Devon, Avon, Usk, Dover, London, and Carlisle are just some examples. [1]

Only place names showed a rich borrowing from Celtic language and culture. The names of three ancient kingdoms in Old English, Kent, Deira, and Bernicia, come from the names of several Celtic tribes. The names of York, the Downs, and maybe London have been traced back to their origins in Celtic culture.

The vocabulary of Old English contains very few words borrowed from other languages. Different Celtic symbols for 'river' and 'water' were interpreted by the Germanic conquerors as being proper names, including the following: "The names Ouse, Exe, Esk, and Evan come from the Celtic amhuin, which means "river," and uisge, which means "water." [2]. The names Thames, Stour, and Dover have their origins in Celtic as well. The elements that exist in Celtic place-names can be used to assist identify them, such as -comb, which means "deep valley" and can be found in Duncombe, Winchcombe, and Batcombe; -torr, which means "high rock," and which can be found in Torr; -llan, which can be found in Llandaff and Llanelly; and -pill, which can be found in Huntspill and Pylle.

A compound place-name is formed when a Celtic component, a Latin component, and a Germanic component are united; this is the reason why many place-names with Celtic elements are hybrids.

For example:

Celtic + Latin	Celtic + Germanic
Man-chester	York-shire
Wor-cestor	Lich-field
Win-chester	Salis-bury
Devon-port	Devon-shire
Lan-caster	Canter-bury

With the exception of place names, there were very few Celtic borrowings in Old English. Common nouns include the following: OE *cradol* (NE *cradle*), *bratt* (*cloak*), *dun* (*hill*), and *cross* (NE *cross*).

According to the efforts of Irish missionaries in the spread of Christianity, a few terms like "hermit" and "magician" must have reached Old English from Celtic. Examples of these words are *ancor* and *dry*.

Some of the Celtic loanwords have been lost to history or have only been preserved in certain dialects. For instance, "loch" means "lake," and "coomb" means "valley."

"In more recent times, there have been observed the appearance of a few additional Celtic words into English: from Irish Gaelic in the seventeenth century *shamrock*, *brogue*, *leprechaun*, *tory*, *galore*, and *banshee*, *shillelagh*, *blarney*, *colleen*; from Scots Gaelic, in addition to *loch*, *clan*; and from Welsh Gaelic, in addition to *cymric*, *galore*. *Bog*, *plaid*, *slogan*, *cairn*, *whiskey*, and some other less familiar words entered English in late Middle English times. From Welsh, *crag*, which occurred for the first time in Middle English, is the most well-known; other words that were introduced more recently include *cromlech* and *eisteddfod*. [3]

УДК 81

SYNTACTICAL AND SEMANTICAL COMMONALITIES AND DIFFERENCES BETWEEN ADVERBS AND ADJECTIVES

Темирханова Жұлдыз Кайратовна
«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының 2 курс магистранты

All of the resources on grammar agree that adjectives and adverbs can serve a number of different purposes within phrases. It is necessary to look at each of these functions on its own so that we can identify any similarities or differences that may exist between them.

Only attributive functions (those that serve as premodifiers of nouns) and predicative functions (those that serve as complements of verbs) are categorized by the vast majority of grammar sources. According to I. P. Krylova and E. M. Gordon, who provide a broader classification of adjectives, "adjectives may serve in the sentence as an attribute, a predicative, a part of compound verbal predicate, an objective predicative, a subjective predicative, and an adverbial modifier." [1]

Therefore, according to Krylova and Gordon, adjectives are able to perform the function of an attribute in the sentence:

e.g. My little sister had beautiful blue eyes and long curly hair.

The order of the adjectives and nouns is reversed here. In most cases, there is no intervening word between the adjective and the noun, and the two parts of speech are intimately connected to the words that make up their respective heads. These characteristics are known as "close attributes."

e.g. a good speaker

However, if an adjective does not give a characteristic to its corresponding noun but rather refers to the momentary situation or condition, then that attribute is considered to be loose (or detached, according to the definitions of some other grammarians).

e.g. Lovely and funny, she looked as well as she could.

Therefore, in the first illustration, the adjective and the noun that it modifies constitute a group; in the second illustration, however, the adjective forms a group that is distinct from both the noun and the other components of the sentence.

The following examples illustrate how loose qualities can be placed in a variety of areas inside the sentences:

e.g. Angry, the man opened the door.

The man, angry, opened the door.

The man opened the door, angry.

As can be seen from the examples that have been shown thus far, a comma should be used after attributes that are loosely attached or detached in order to differentiate them from the other components of the phrase. The message that can be gleaned from these phrases is "The woman who was nervous, opened the door."

It is possible to use adjectives in a predicative sense as well:

e.g. Her smile was cute.

They were not aware of what happened outside.

When an adjective is employed in a predicative sense, it is referring to a state that will change rather than a trait that will remain constant.

e.g. She was tired.

The baby was awake.

In addition, adjectives can be incorporated into compound verbal predicates like the following:

e.g. He stood tired, with his head bent to his shoulders

Then, they are able to serve as both an objective and a subjective predicative, respectively (She pushed the door open, and it was wide open).

Using adjectives that begin with the prefix "a," such as alive, awake, conscious, sleepy, afraid, etc., some academics provide a more in-depth description of subjective and objective predicatives. When they are being employed as qualities, they are placed after the head-nouns that they are describing; this ensures that their predicative character is preserved.[2]

e.g. He was sleepy in the dining-room.

In the following instances, adjectives are able to fulfill the role of adverbial modifiers when used in the following contexts:

e.g. Whether right or wrong, the man ought to be treated fairly.

If at all possible, the child has to have the medication given to them three times every single day.

Krylova and Gordon state that the addition of an adjective in this setting can only be accomplished through the use of conjunctive adverbs. On the other hand, it is feasible to describe this function of the adjective simply as the function of an adjective that has been modified by an adverb that provides the syntactical function of an adverbial modifier to the adjective. This definition of the function of the adjective is known as the function of an adjective that has been modified by an adverb.

It is also important to note that in modern American English, the adjectives "ill" and "well" are never employed in the attributive meaning; rather, their primary purpose is to function as predicatives. This is something that should be taken into consideration.

According to Greenbaum and Nelson's research, adjectives can be placed into one of three distinct classes based on the function that they serve in a sentence. Therefore, an adjective can function as a pre-modifier of a noun, subject complement, or object complement when it is used either by itself or in combination with one or more modifiers. This can take place whether the adjective is used by itself or in combination with one or more modifiers.

According to the authors, adjectives are said to be "attributive" when they are used as a pre-modifier, while they are said to be "predicative" (part of the predicate) when they are used as complements. This distinction is made clear in the following way. When describing anything that is represented by a noun, attributive adjectives assign a quality to it, but predicative adjectives are integrated into the sentence as part of the predicate.[3]

They propose that some adjectives ought to be regarded as "central adjectives" and classify certain adjectives as such on the grounds that they can be applied in all three of the following functions:

1. This is a calm sea. attributive
2. The sea is calm. predicative
3. I looked at him calm. Predicative

Greenbaum and Nelson believe that crucial descriptions include terms such as intelligent, brave, hungry, and noisy, amongst others. In addition to this, they exhibit those adjectives that are traditionally seen as being entirely attributive, including the following:

e.g. That was sheer nonsense. This was the postcard I was looking for.

Bibliography:

1. Blokh, M. Y. A course in theoretical English grammar. Moscow: Vyssaja Skola, 2006
2. Close, R. A. English as a foreign language. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1963
3. Close, R. A. The New English Grammar. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968

УДК 81

THE SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION AND ITS INFLUENCE ON ROBERT BURTON'S LITERARY EXPERIENCE

*Шермаханова Гулмира Алибековна
«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты*

In the earlier part of the seventeenth century, and particularly during the English Revolution (1640–1660), there was a period of high turbulence in many spheres of life, including religion, science, politics, household relations, and culture. This was especially true in England. Emigrants and settlers, norms and debates, gender roles, families and households, civil war of ideas, and gender roles were the primary concerns of the time period. Because of the wide variety of issues that were being discussed at the time, the vast majority of authors chose to focus their attention on practical concerns rather than theoretical ones in their writing. This ferment was reflected in the literature of the time period, which also registered a heightened attention on and study of the self and personal life. In light of such literary and social circumstances, this ferment was reflected in the literature of the time period. However, very little of this appears to be reflected in the lavish frontispiece to Michael Drayton's lengthy "chorographical" poem on the landscape, regions, and local history of Great Britain (1612), which was published in the early years of the reign of the Stuart monarch James I (1603-1625). This poem was written on the subject of Great Britain's scenery, regions, and local history. It would appear that the frontispiece depicts a calm, wealthy, and victorious Britain, with England, Scotland, and Wales unified under a single king, patriarchy and monarchy firmly entrenched, and the nation serving as the grand theme for lofty literary celebration. Albion, which is the Roman name for Britain, is depicted as a young and beautiful virgin who is carrying a scepter and holding a cornucopia, which is a symbol of plenty. The map that she wears as a cloak features rivers, trees, mountains, churches, and towns. The presence of ships on the horizon is symbolic of travel, commerce, and the harvesting of the sea's bounty. The mythical Brutus, Julius Caesar, Hengist the Saxon, and the Norman William the Conqueror are depicted as standing at each of the four corners of the painting. According to the introductory poem by Drayton, "whose line yet rules," these four conquerors' descendants went on to rule over Britain.

However, this frontispiece also reflects some of the tensions, struggles, and redefinitions that are visible in the literature of the time period and that are addressed more extensively in the

topics and texts that are included in this section of the NTO website. It is Albion herself who is seated in the middle clutching the symbols of sovereignty, not King James; her male conquerors stand to the side, and both their lower size and their number suggest that there is something unstable about monarchy and patriarchy. Both the "Poly" in the title and the many regional details found on Albion's robe give the impression that there are forces at work that seek to undermine the nation's cohesiveness. Also, Poly-Olbion did not have any successors; instead of a celebration of the nation in the style of Spenser's *Faerie Queene* or Poly-Olbion itself, the great heroic poem of the seventeenth century, *Paradise Lost*, focuses on the Fall of Man and the catastrophic repercussions that resulted from it, referred to as "all our woe."

Through reading major theological, legal, and domestic guidance literature, this section's first topic, "Gender, Family, and Household: Seventeenth-Century Norms and Controversies," allows readers to investigate societal preconceptions around gender roles and the patriarchal family. It also draws attention to the ways in which those assumptions are modified or challenged in the practices of actual families and households; in tracts on transgressive subjects (such as cross-dressing, women speaking in church, and divorce); in women's texts asserting women's worth, talents, and rights; and most importantly, in the upheavals of the English Revolution.

The second topic for this time period is titled "Paradise Lost in Context," and it centers on a radically revisionist epic that is surrounded by texts that invite readers to examine how it engages with the interpretative traditions surrounding the Genesis story, how it uses classical myth, how it challenges orthodox notions of Edenic innocence, and how it is positioned both within and against the epic tradition that stretches from Homer to Virgil to Du Bartas. The protagonists of this story are not warriors but rather a married couple who must, both before and after their Fall, come to terms with questions that were highly debated in the seventeenth century but are also timeless: how to have a healthy marriage; how to think about science, astronomy, and the nature of things; what constitutes tyranny, servitude, and liberty; what lessons history teaches; how to face the day-to-day challenges of love, work, education, change, temptation, and

The exhibition *Seventeenth-Century Politics, Religion, and Culture* offers visitors the chance to investigate, via political and polemical treatises as well as arresting visuals, some of the causes and disputes that contributed to the civil war and the overthrow of the monarchical regime (1642–1660). To name a few examples, there are debates regarding royal absolutism versus parliamentary or popular sovereignty, monarchy versus republicanism, Puritanism versus

Anglicanism, church ritual and adornment versus iconoclasm, toleration versus religious uniformity, and debates around court masques and Sunday sports. This event is described here through contemporary narratives and graphic photos. It is a cataclysmic event that sent shock waves through courts, hierarchical institutions, and traditionalists everywhere. The trial and execution of King Charles I (January 1649) served as the finale to all of this activity.

Both the gender hierarchy, in which the male held the highest position, and the husband's patriarchal role as governor of his family and household — which included his wife, children, wards, and slaves — were considered to have been established by God and nature in Early Modern England. In this system, the man was placed at the top. As a result of this ordering, the family was regarded as the stable basis upon which society was built, and the function of the patriarch was compared to that of God in the world and the monarch in the state. Women received consistent reminders that their spiritual and social worth was based, above all else, on their ability to maintain chastity and their reputation for doing so. Although unmarried virgins and spouses were expected to keep their mouths shut in public and provide unflinching obedience to their fathers and husbands, widows were given more leeway to make their own judgments and take charge of managing their own affairs. Children and servants were required to obey their masters in an extremely rigorous manner. When such norms, however, came into contact with common experience, as registered in the records of actual households and especially in the complexities and ambiguities represented in literary treatments of love, courtship,

marriage, and family relations, such as Shakespeare's King Lear, Webster's Duchess of Malfi, Milton's Paradise Lost, and a number of other works, tension was bound to arise [1].

The marriage liturgy from the Book of Common Prayer (1559) and The Law's Resolutions of Women's Rights (1632), both of which begin from the Genesis tale of Adam and Eve's creation, marriage, and Fall, announce religious and legal conceptions of gender roles and norms. The marriage liturgy from the Book of Common Prayer (1559). The marriage liturgy from The Law's Resolutions of Women's Rights (1632). The marriage ritual explains the goal of marriage as it was understood by the Church, the contract of an indissoluble marriage (which states "till death us do part"), and the biblical scriptures that support patriarchy, and it gives the couple serious advice to abide by these standards in their daily lives. The marriage celebrated in Spenser's Epithalamion and other marriage poems, as well as the vast majority of marriages depicted in English literature during the next three centuries, were thought to have been solemnized by this ritual or one very similar to it. The purpose of the Law's Resolution was to compile all of the several laws that were in effect at the time covering a woman's legal rights and responsibilities in each of her three estates, which are single and never married, married and widowed. The unidentified author or compiler discusses, at times in a remarkable ironic tone, the many restrictions that a married woman is required to live under, the newfound freedom enjoyed by the widow (who had supposedly lost her "head" in the process of losing her husband), as well as the susceptibility of all women, regardless of age or estate, to being raped [2]. The discussion also includes the possibility of rape occurring. These conversations shed light on the predicament that the recently widowed Duchess of Malfi finds herself in in Webster's play.

References

1. Zax M, Cowen E L. Abnormal psychology - Changing Conceptions, 2nd rev ed. USA: Holt, Rhinehart and Winston, 1976.
2. Archbishop Herring's Letters, 12 mo. 1777. p. 149

УДК 81

THE ROLE AND FUNCTIONS OF STYLISTIC REPETITIONS IN ARTISTIC LITERATURE

*Тілеумағанбетова Әсел Саматқызы
«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты*

Since antiquity and continuing on through the development of linguistics, the problem of repetition has been studied by philosophers and logicians; it has also been studied in the context of rhetoric, literary criticism, and psychology. This is because repetition is so widespread in its scope of application and because there are so many different ways that language can be represented (word, phrase, sentence, text). Numerous works have been done to cover its pragmatic, phonetic, stylistic, semantic, and syntactic properties; these works demonstrate that the repetition has been characterized in a very multilateral fashion.

An examination of the published works in the field of linguistics reveals that one of the most significant issues on which the authors' viewpoints disagree is the definition of the term "repetition," which can imply either 1) the straightforward repetition of a word or phrase, or 2) the replication of the meaning of the word through the utilization of various lexemes. The vast majority of studies agree that repetition can be referred to as verbatim, which means the reproduction of the formal and semantic aspects of a lexical unit as well as the reproduction of the semantic content of the unit. The condition of there being a suitable amount of tightness in the series is an essential factor to consider while calculating the repetition. Understanding

repetition as a formal and semantic reproduction of a linguistic unit is important for our investigation, since it is pertinent to the topic at hand.

Because an awareness of the psychological, emotional, and sociological motivations of repetition makes it possible to reveal the complete elements of its functioning in the text, the study of repetition presupposes that it is necessary to explore the causes of its occurrence in speech. This is because the study of repetition presupposes that it is necessary to investigate the causes of its occurrence in speech. "Emotional tides," external objective circumstances, "penetration of ideas," the desire to convince the interlocutor, to influence on him, the level of culture and education of the speaker, his idiolect, the excitement brought to its highest limit, and the "funnel principle," which refers to the replenishment of quality by quantity when the speaker feels inadequate words to his individual feelings and surprise are among these reasons.

One of the challenges that comes along with repetition is determining the linguistic status of the repeated phrase. During the time of Antiquity, it was considered to be part of a larger group of rhetorical means; but, after the discipline of stylistics became separated into its own field of study, the concept of it being a stylistic phenomena emerged. There are works written in the twenty-first century that are dedicated to the use of repetition in sentences as a method of communication. The majority of time and effort spent researching was focused on the study of poetic writings. Researchers have been focusing their attention on repetition as a method of generating aesthetic texts for some time now.

Understanding repetition both as a structural element and as a rhetorical device has always been a top priority. The majority of research on repetition and the classification of its species was carried out within the context of stylistics. This was the case for both of these topics. Some researchers in the scientific community have proposed organizing repetition into categories according to the parts of speech they belong to. The most widely accepted classification of repetition was developed by M.K. Moren and N.N. Teterevnikov. This classification identifies six different types of repetition, including basic lexical repetition, anaphora, epiphora, and epanaphore and partial repetition. Additionally, Z.I. Khovanskaya differentiates between semantic and lexical-syntactic repetitions [122, pp.290-315], and I.V. Arnold differentiates between pronominal repetitions [14, 29].

An examination of the works that have been devoted to the recurrence has revealed that there is no one, accepted interpretation of his typology. Different studies have come up with different classifications of the different types of repetition, and some of these classifications contain different phenomena while others include the same phenomena but call them by different names. So, reprise and anticipation in Z.I. Khovanskoy represent the same phenomenon as the pronominal repetition of I.V. Arnold, as well as the epanaphore (M.K. Moren and N.N. Teterevnikova), epanalepsis (Z.I. Khovanskaya), anadiplosis and the joint (E.Yu. Kukushkina), as well as anepiphorus, called the ring (I.V. Arnold) or framing (L.G. Freedman, I.R. Galperin). On the other hand, some scientists identify parallelisms as a form of repetition, while others imply that repetition is at the root of their structure (I.R. Galperin), and still others believe them to be separate phenomena.

According to researchers, repetition in all of its forms is one of the most efficient methods of affective excretion. In this context, its primary roles are understood to be intensifying-excretory and expressive-emotional in nature. Other roles, such as characterological, rhetorical, backdrop, acting as a way of producing irony and playing words, etc., can also be accomplished by the use of repetition.

Repetition can concurrently play the role of a syntactic technique of developing dissensions while also performing the stylistic functions that are associated with it.

Its structure, which is based on the need for maximal information saturation, is organized by microstructures, which are segments interacting with one another and arranging the text.

In addition to having a static nature and functioning as a process, the text can also be thought of as a system or structure. The development of the text occurs in two directions, along two axes: horizontally (in terms of syntagmatic content) and vertically (in terms of paradigmatic

content). On the syntagmatic axis, microstructures cohere in a linear fashion, but on the paradigmatic axis, microstructures are connected with the macrostructure through the production of narrative space, a central topic, and the overall concept of the text.

According to the findings of a large number of researchers, the coherence and integrity of the text are the most important aspects of it. They materialize in the reading experience in the shape of two phenomena referred to as coherence and cohesiveness.

The mechanisms of action of these means of communication in the text have not yet been fully disclosed, and they are not fully understood in linguistics: a number of scientists recognize only the term cohesion, while others recognize their identity, synonymy, and, finally, the third, whose opinion we share, distinguishes between these two types of textual communication.

In the progression of storytelling in a linear fashion, cohesion is a process that is present in microstructures in the horizontal direction. It is anything that adds to the overall coherence of the material that's being written. In turn, coherence is a mechanism of link between the microstructures of the individual sentences and the macrostructure of the whole text. Through the interaction of communicative, semantic, and structural variables, it establishes the integrity of the text as well as the general meaning and idea of the text.

Repetition is one of the text-forming tools that is involved in the formation of text at the level of cohesion and coherence. This tool is called repetition by certain scientists. As a general rule, repetition is considered to be one of the means that contribute to the construction of the cohesiveness of the text. Because it helps the cohesiveness of the text's components, some people refer to it as a means of coherence.

At first, the textual features of the repetition were highlighted in works on stylistics as an additional function of repetition. This was done as an attempt to better understand the role of repetition.

References

1. Бочкарев А.Е. Текстобразующая функция ритма (на материале французского языка): Автореф. дис. .кад. филол. Наук / Бочкарев Андрей Евгеньевич. М.: 1987, 26с.

2. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка / И.Р. Гальперин. М.: Из-во литературы на ин. яз., 1958, сс. 208-216

3. Кожевникова, Н.А. Синтаксическая синонимия в художественном тексте // Вопросы языкознания. 2005, №2, сс. 82 – 88

УДК 821.111

A BRIEF HISTORY OF THE NOTION OF “TRAGEDY” AND “TRAGIC HEROES” IN THE WORLD LITERATURE

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандыгының магистранты Агаев Самат Аллаудинович
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The "moral influences of the inherited outlook of a patrimonial era" were also reflected in early instances of the genre of antique tragedy. These examples are considered to be among the genre's most influential works. In the years 526–456, Eschill veiled his tragedy with religious ideas and promoted them as the guiding force of divine destiny. Heroes of Eschill face their horrible end as a result of pitting their limited number of human resources against the overarching power that dominates the earth. [7] It is pointless for a person to have expectations that they may change the course of events ("Oedipus"); good and evil, the world, and public

order are all predetermined from on high; regularity rules the globe; destiny is the universal law; and submitting to destiny is the law of the universe. As a result of Eschill's unsettled and unpredictable ingenuity, which stems from his outmoded understanding of reality, tragic results are produced. Eschill tenaciously upholds ancient truth, but the artist's astute intuition discloses to him the flow of existence and the fundamental and crucial transformations it implies. These shifts include the replacement of old rules with new ones, Erin — Evmenidami ("Oresteia"). This battle is brought out in particular by Eschill's Prometheus trilogy, which is about free thought, mankind, and the struggle for God. Eschill had a picture of Prometheus as the greatest rebel against the oppressive power of the gods, the martyr fighter for freedom and independence, for human self-determination, and for the rights of the human mind, creativity, and culture.

To the question of predestinations that Eschill used to excuse the hero's doom, Sophocles adds the hero's own responsibility for his own death. This is done without contradicting the idea that fate plays a role in the hero's demise.

Euripides lived during the final phase of ancient chorus tragedy, which occurred throughout his time period (480–406). The greatest crisis of patriarchal viewpoint expressed itself in his work during this time period. At last, with Euripides, the ideological link that had previously connected tragedy with religious culture was severed, and Euripides filled tragedy with the spirit of sophistication and humanistic philosophy. The iconic figures from mythology take it in turns to be blessed by Euripides' most recent work. Its tragedy openly questions patrimonial perspectives, exaggerates cultural legends ("Hippolyta"), and portrays patrimonial values as inane and savage ("Oresteia"). The rule of divine necessity, sometimes known as destiny, leads to cruel and lawless behavior in humans. This shows us that the death of the protagonist is both inevitable and avoidable at the same time. The degree of personalization and psychological condition of the pictures is at its highest point in a tragedy, and the key event is a catastrophic accident. The audience cares most about watching the hero go through true suffering, and the amount of personalization and psychological condition of the pictures is at its highest point. The chorus's impact is seen to be dwindling as the action in the story moves at a faster pace. The tragic genre combines elements of the adventurous and erotica, putting the focus on the conflict that arises from having wants that are diametrically opposed to one another. The boundaries between genres have been broken down, allowing for the development of tragic comedies.

Seneca, a poet and philosopher who exemplifies the aristocratic and melancholy pessimistic stoicism of his time in the Roman Empire, endeavors to revive the concept of tragedy. The themes of the destructive power of emotions, the necessity for catharsis, and the importance of inner clarity are explored in his tragedies. These tragedies fail to move the reader because the characters spend an excessive amount of time reflecting on their own thoughts. [8] During the many years that comprised the Middle Ages, a time when human consciousness was most bound by the bonds of Christian faith, the genre of tragedy did not make a comeback to theatrical performance. In spite of the flourishing of innovative thought, scientific inquiry, and artistic production throughout the Renaissance period in Italy, the country's theater continued to use methods from the Middle Ages. The book "Sofonisba" by Trissino makes the case that the humanists' development of ancient dramatic art, in particular Seneca's tragedies, had little impact on the theater or drama that took place in the real world and was instead kept only for scholarly reasons. [2] In Italy during the sixteenth century, a time of feudal and Catholic reaction as well as human poverty, there was an uptick in the number of attempts to resuscitate tragedy as a theatrical form.

Commentary has been provided by a variety of authors, including Dzhiraldi Chintio, Speroni, Groto, and others, on a few of Seneca's plays.

These tragedies are obviously gruesome melodramas, and their successful performances do not depict real life; rather, they only imitate the external machinery of traditional classical tragedies. The theoretical work of Vettori [1560] and Kastelvetro [1570] demonstrated that the essence of tragedy, as it was drawn from the early "rules" of tragedy, was dry and formalistic.

These works were published in 1560 and 1570 respectively. Attempts by humanists in a variety of countries to convey tragedy in a humanistic or "correct" manner have been strikingly similar. Zhodel and Greven worked with tragedy based on a sample from antiquity in Russia. In England, Thomas Norton and Thomas Sackville staged their tragedy "Gorboduc" [1561] before Elizabeth I with the assistance and attempts of students from the London Legal Academy. In France, one of the "Galaxy" poets, de la Taylor, penned the treatise "Tragedy Art" [1572].

There has been a recent uptick in the number of tragic events. It was conceived in conditions not different to those that were the impetus for the development of classic tragedy. Its origins can be traced back to a national source of creative inspiration. This is the great pressure that was produced as a result of the battle between the two social systems that existed in England during the Renaissance. At this time, the strong social communications that were prevalent in the feudal era had begun to break down, which allowed individuals from all walks of life to freely express themselves. People who lived during that era most likely had a perception of the world as a chaotic environment, one in which numerous conflicting agendas, boastful claims, and long-established standards all converged on a single, self-defined individual who stood between the possibility of attaining achievement and definite death. These prevalent social attitudes give birth to the tragedy that portends the demise of human hopes, dreams, and ultimately the individual themselves. Christopher Marlowe's works, which idealize human will and reason, including "The Tragic History of Doctor Faustus," "Tamerlane the Great," and "The Maltese Jew," all of which feature significantly. Christopher Marlowe lived from 1564 to 1593. Even though Marlowe had compassion for the characters he created during the Renaissance, the worldview he acquired from the Middle Ages portrayed the laws of the heavens as the only thing that was absolutely necessary. As a result, Marlowe's colossal heroes were doomed to fail because of their enormous passion and will.

Beginning with Marlowe, the Renaissance tragedy further develops from the medieval mysterious theater by developing a new intellectual base and pushing toward more realistic tendencies. This process began with Marlowe. The Renaissance saw the emergence of a new literary and theatrical genre, and it was Shakespeare's imagination that gave that genre its definitive form. Shakespeare fashioned a new tragedy out of the expressions of a typically Renaissance outlook. This outlook was liberated from the constraints of medieval scholasticism and sought to locate the causes of historical events and the destinies of individuals not in the will of a benevolent deity but rather in the course of objective historical development. Shakespeare has the keen eye of an artist who is able to identify the key tendencies of historical processes, and he uses this eye to see the decline of feudal ideals and the breakdown of feudal communications. Shakespeare's tragedies are constructed on a vast historical foundation, on top of which Shakespeare superimposes pictures of his heroes, resulting in a climax of tragic intensity at the play's conclusion. Shakespeare depicts the encounter between the hero with the unyielding regularity of the cosmos as an objective and historical series of events in his plays. Shakespeare, a materialist who is opposed to religion, investigates the thought processes of the protagonists, demonstrating those thought processes to be just as intricate and ever-changing as the creatures that the protagonists represent. The reason that Shakespearean tragedies have what is known as "Shakespearean vivacity and richness of action" is that they are extremely lifelike. [9] Shakespeare's historical and legendary tragedies tackle issues of existence and humanity that were pressing at the time. These issues include the decline of feudal honor in the face of a new, bourgeois outlook ("Falstaff"), the conflict between individual rights and traditional social mores ("Romeo and Juliet"), and the death of medieval ideals in an age of "a heartless profit" ("King Lear"). The distinctive unveiling in Shakespeare's tragedy of life as the movement could only have been made in the past by an artist in the midst of a period of transition and withdrawal pangs, and such a time was the English Renaissance. Shakespeare's tragedies are distinguished by an intricate collection of ideas that represent the social tensions that existed during the time period in which they were written. [10]

Eferences:

1. Andrew Moore «Studying Arthur Miller's All my sons», 2008
2. Gans Andrea «Starry revival of Arthur Miller's Death of a Salesman»; 2012
3. Study Guide: All my sons- about. GradeSaver , 2008
4. Svetlana Djabrailova _American Drama of the XX c.' (in Russian), Baku 2008
5. Arthur Miller: A Critical Study. Cambridge University Press. p. 301
6. Arthur Miller: Interview, Humanities.The Journal of National Endowment for the Humanities. March-April 2001
7. Arthur Miller, Timebends: A Life. New York: Grove Press, 2017, pp. 226–227
8. Arthur Miller lecture _The Tragedy and the common man', 2009
9. Meyers Jeffrey Hemingway: A Biography. London, 2015
10. Arthur Miller Collected Plays. New York. The Viking Press, 2017

УДК 81'32

DRAMATIC STRUCTURE OF "HAMLET" TRAGEDY AND ITS MAIN FEATURES

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының
магистранты Ерғали Мөлдір Ерғалиқызы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

There are four natural divisions of growing maturity that naturally fall into place during Shakespeare's dramatic career. To be sure, there is no specific record of the order in which his plays were written that has been passed down to us, and we can hardly claim to know the precise date of even a single one of them; however, the evidence of the title-page dates of such of them as were hastily published during his lifetime, of allusions to them in other writings of the time, and other scattering facts of one kind or another, together with the more important internal evidence of comparative maturity of mind and art which show that The first of the four phases that have been revealed is the period of experimentation and preparation. During this time, approximately 1588 to 1593, Shakespeare tried his hand at nearly every type of dramatic production that was popular at the time. "Richard III," a melodramatic chronicle-history play, is its most important accomplishment. Although it is essentially imitative of Marlowe, the piece demonstrates stunning strength despite this imitation. At the conclusion of this time period, Shakespeare published two very lengthy narrative poems on classical topics: "Venus and Adonis" and "The Rape of Lucrece." He dedicated both of these works to the young Earl of Southampton, who so appeared to be his patron. Although neither of them displays significant fluency in the most lush or sensual manner of the Renaissance, "Venus and Adonis," in particular, seems to have become at once the most popular poetry of its own time, despite the fact that neither of these appeals much to the taste of people living in the modern day. Shakespeare himself took them very seriously and published them with great care, despite the fact that he, like the majority of Elizabethan dramatists, never considered it worthwhile to put his plays into print other than to protect the property rights of his company in them. Shakespeare himself viewed them with great seriousness. It was probably at the conclusion of his first phase when he started composing his sonnets, which is something that we have already discussed. [3]

Happy comedies and chronicle-history plays predominate throughout the majority of Shakespeare's oeuvre from the second period of his labor, which begins about 1594 and lasts until about 1601. The chronicle-history plays begin (probably) with the subtitle and fascinating, though not yet absolutely masterful study of contrasting characters in "Richard II." They

continue through the two parts of "Henry IV," where the realistic comedy action of Falstaff and his group makes history familiarly vivid; and they conclude with the epic glorification of a typical English hero-king in "Henry V." The comedies include the charmingly fantastic "Midsummer Night's Dream," "The Merchant of Venice," "Much Ado About Nothing," a magnificent example of high comedy of character and wit; "As You Like It," the supreme delightful achievement of Elizabethan and all English pastoral romance; and "Twelfth Night," where again charming romancing occurs; "The Tempest," where a story of tragic sternness is strikingly contrasted with the most poetical idealizing romance. Even in the one and only tragedy of the time period, "Romeo and Juliet," the primary impression is not that of the foreordained disaster; rather, it is that of ideal youthful love, which is too magnificently bright to be viewed with regret even in its tragic outcome. [1] Shakespeare's big tragedies and certain cynical pieces, which the official classification mistakenly calls comedies, were written during the third period, which lasted from approximately 1601 until approximately 1609. It is only a very uncertain assumption that Shakespeare was himself going through a phase of bitterness and disillusionment at this time when he wrote these plays as a group, but he sets himself to wrestle with the deepest and darkest challenges of human character and life. Shakespeare sets himself to grapple with these problems in these plays as a group.

In "Julius Caesar," we see the material failure of an impractical idealist named Brutus; in "Hamlet," we see the struggle of a perplexed and divided soul; in "Othello," we see the ruin of a noble life by an evil one through the terrible power of jealousy; in "King Lear," we see unnatural ingratitude working its hateful will, but it is ultimately thwarted by its own excess and by faithful love; and in "They are then followed by "Antony and Cleopatra," which beautifully illustrates the emptiness of a sensuous passion against the background of a disintegrating civilization. Without a shadow of a doubt, this is the finest continuous group of plays ever carved out by a human mind, and they are followed by "Antony and Cleopatra." [2]

Shakespeare did not find solutions to the unsolvable problems of life, but once he had presented those problems as powerfully as it is perhaps possible for human intelligence to do so, he turned in his final period, which lasted only two or three years, to the expression of the serene philosophy of life in which he himself must have now taken refuge. Cymbeline, The Winter's Tale, and The Tempest are three of Shakespeare's most illustrious and charming romantic comedies, and they all share a similar message: it is best for men to forget what is painful and focus their attention on the things that are pleasing and encouraging in a world where there is at least an endless supply of beautiful things, as well as goodness and delight.

It's possible that by the time Shakespeare retired to Stratford, he believed that he had thoroughly expressed himself in his nearly forty plays and had earned the right to a long and quiet old age. This is supported by the fact that Shakespeare's retirement to Stratford took place. As we have seen, the latter was not granted to him; but, seven years after his death, two of his fellow managers ensured the preservation of the plays whose particular importance he himself did not recognize by gathering them in the first folio edition of his complete dramatic works. This was an important step in ensuring the plays would be available to future generations.

The tragedy of "Hamlet," which is the most revived of English dramas, is based on a tradition that may be found in Saxo Grammaticus's "History of the Danes," which was published about the year 1200. It resulted in England by way of the French, and it had previously been performed in a version that is no longer performed before Shakespeare took it up. Our play was composed at the very least as far back as the year 1602, and the earliest edition of our play was printed in 1603 in an incorrect form. A revised edition was published in the year 1604, and additional changes were incorporated into the text of the play when it was included in the first collected edition of Shakespeare's works in 1623. It appears that the author has spent more time working on and revising this tragedy than any of the previous tragedies that he has written. [4]

The literary story serves as the basis for the primary conflict of the tragic play. There was a king who was murdered by his mother, who had previously seduced and is now married to the queen; and there was a king's son who aimed for revenge, finally achieved it, and used the trick

of assumed madness to shield himself in the meantime. Both of these events are depicted in this scenario. Ophelia and Horatio are just alluded to, while Laertes, Fortinbras, and several of the other minor characters, such as grave-diggers and Osric, are not present at all. The prototype of Polonius is slain while eavesdropping, although his character is not very similar to Shakespeare's Lord Chamberlain. The original Hamlet makes it to England without being stopped by pirates, sees the deaths of his two companions, travels back to Denmark and murders not just the king but also all of his courtiers, then makes it back to England a second time and marries two women, neither of whom leads him to his death [5].

References:

1. Robert Sandler. "Northrop Frye on Shakespeare" Yale University Press. New York.1986
2. M. H. Abrams. "The Northon Anthology of English Literature" Sixth Edition. Volume 1. Cornell University Press. New York. 1993
3. Margaret Drabble. "The Oxford Companion to English Literature" Oxford University Press. New York. 1998
4. M. L. Rosenthal. "Poetry in English". Oxford University Press. New York. 1987
5. Alastair Fowler "A History of English Literature" Harvard University Press. Massachusetts 1989

УДК 821.111

RELEVANCE THEORY AND THE PRAGMATIC MAXIM

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының
магистранты Султанова Ирода
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

A Theory of Communication Based on Inferences The inferential model of correspondence that RT uses takes into account the efforts that are made to impart, correct, and notice manifestations of objective, emotional, and other modality transmission. The value of expressions that are meant to impart certain nuggets of knowledge is increased as a result of these efforts. According to the specialists' terminology, the things that they believe to be of the utmost significance are often tied to everyday situations.

Setting As a result of the fact that what is important is anything that is brought up in the context of the discourse or has a significant amount of genuine impact, the potential of context has become an essential component of this theory. Providing a correspondence theory that can act as a point of view for a big group of illogical pragmatic miracles that take place among etymological peoples is the purpose of RT.

Moderate Psychological Analysis Therefore, essential RT is neither entirely mental nor entirely epistemic; rather, it compromises a little bit of both of these aspects. Its purpose is to present a hypothesis that is plausible from a scholarly and psycholinguistic perspective, but it must also not be implausible. Figuring out phonetic pragmatics at the mental level is a piece of cake, according to "the first record of pragmatics which is grounded in cerebrum science" [1], which was written by Carston.

This may or may not be a critically important acknowledgement. H. Paul Grice's mission of removing serious importance in open language through conversational proverbs has been deemed by most people to be an abstract one. This is because the mission takes into account the

objectives and feelings of both the speaker and the listener. In any event, I believe that this reading constitutes a significant deviation from Grice's original intentions (Pietarinen, 2004b).

The prospect of significance has not been advantageous enough to meet the standards of a cautious authentic exhibiting of conversation; despite the fact that it has been presented as one of RT's defining qualities, the prospect of significance has not been favorable enough. This is due to the fact that doing so would demand fantastic techniques for tending to significant information and its modification. Specifically, this would be the case because. The Methodology Behind the Construction of the Pragmatic Maxim In light of Peirce's cavalier attitude toward the importance of concepts, my primary concern is with the expanded context that Sperber and Wilson provide. To that aim, I would like to suggest that significance may be understood as a result of Peirce's PM, which asserts that the meaning of a thought is the sum of its ideas for anticipated discernments and exercises. In this context, I would like to suggest that significance could be regarded as a consequence of Peirce's PM [2].

An arrangement of PM was recently displayed in the issue of *Popular Science Monthly* that was published in January of 1878. Peirce's enormous body of work contains a number of different iterations of the idea. For instance, "the saying of reasoning [is] that the significance of a word lies in the usage that will be made of it," which is condensed and uncomplicated in its explanation.

A Breakdown of Prime Time Distribution It is possible to study PM with the end goal of learning that (I) the scores and overall scale according to which things of information are weighted depend largely upon the actual outcomes of mandating the selected bit of information introduced in correspondence and (ii) the consequences of actually employing that bit in further examples of discourse. This is something that can be learned if one examines PM.⁴ According to PM, the piece of information that inspires professionals to continue advancing in their field or with a particular cause is the single most significant piece of data. Whenever it is possible to do so, it is important to take into consideration how a particular piece of data or thought interacts with the environment that it is in. The proposed properties of significance in semantic articulations that were proposed by Sperber and Wilson, which weigh the inferences made in choosing between possible enemy interpretations against the prospect of the cost of making such enlistments, provide a helpful lens through which to examine the implications that the infiltration of such things into that setting has. Within the framework of PM, and after undergoing some necessary adjustments, RT transforms into an especially tranquil rejected theory of pragmatics. **A More Distinguished Form of the Subjunctive** In addition, the PM makes it clear that even though intelligent results have to be demonstrably sable, this does not mean that they have to be finished. They sketch what a "could have been," which is a blueprint for a possible get-together in the future, would look like. As Peirce's credibility indicates, possible outcomes are practically on par with the credibility of real things and events that have really occurred. When attempting to convey the far-reaching, positive impacts of a concept, it is preferable to utilize the subjunctive rather than definite conditionals [3].

Because it is extremely difficult to foresee which of the several significant semantic features will in fact take place, RT must place a significant emphasis on the subjunctive nature of significance. Such hypotheticals exist in phrases like "If precious stones are scoured, then they are probably not going to be harmed" and "If gems are struck against something rock hard, they are most likely going to break into pieces." Both of these statements give the idea that a restrictive does [4].

For some, the Prime Minister's (PM) description of thought importance as widely as possible, which includes likely or predicted logical consequences that may never be proved, has caused them to accept the Prime Minister's subsequent subjunctive definition as being too liberal and too vast. This is because of the PM's description of thought importance as generally as possible. Subjunctive alterations in the context of the sentence On the other hand, this study is not convincing when it comes to the more nuanced aspects of PM thinking about relevance. What is frequently seen to be significant is typically not sufficient to bring about a meaningful

alteration in the situation. Even if it does not materialize and have any obvious effect in the real world, a fundamental chance may nevertheless interfere in an extreme scenario and modify the constitution in a theoretical manner. This change would be considered a type of plausible or honestly accounted setting centered change. One description of a prospective consequence is the audience's validation of what may be included as content in contrast to what the speaker suggested to be meaningful. This is an example of a prospective outcome. Given the customary context in which the statement is used, it is possible that the importance of the audience will still be something of a mystery. The Importance of Maintaining Your Place in the Market The amazing meaning of RT that was proposed by Sperber and Wilson maintains that significance is something that is not constrained by setting but is yet commanded by setting. In the interpretation of the Principle of Charity that places an emphasis on relevant growth, the pursuit of meaning is considered to be a limiting factor in any given situation. This is the case despite the fact that it could be reasonable to anticipate the opposite result. The Path With the Fewest Obstacles The power of RT is considered to be exhausted at the point that an articulation fulfills its first commitment to setting because the speculation does not anticipate calculating the repercussions in each and every extraordinary circumstance. This is due to the fact that doing so would be mentally unreasonable astonishing, and consequently expensive. The rule of least effort that has been enforced by the formatively ordered structure will lead to the selection of the interpretation that is both the first and the most easily accessible cognitively surprising one [5].

Although this may not be ideal, we are aware that a complete comprehension of the idea of correspondence demands us to include incorrect connections within our theoretical framework. This is the case despite the fact that this may not be desirable. This makes RT a two-way conversation in the sense that it factors in what the audience considers to be significant into the legitimate structure of determining significance. As a result, targeted change rather than actual change can be accomplished through its employment.

References:

1. Aristotle. The Poetics. Trans. S. H. Butcher. London: MacMillan and Co., 1895, 136 p.
2. Benzoukh, H. The Use of Simile in Charles Dickens' novel Hard Times. Ouargla: University Kasdi Merbah, 2006, 119 p.
3. Berteau, R. L'opposition "comparatio" vs "similitudo" dans la rhétorique latine. Latomus. T., 2(2), 1980, pp. 393-398.
4. Bowdle, B., and Gentner, D. Informativity and asymmetry in comparisons. Cognitive Psychology 34, 1997, pp. 244-286.
5. Bredin, H. (1998). Comparisons and similes. Lingua, 105, 67-78.

УДК 82'38

DEFINITIONS AND CHARACTERISTIC FEATURES OF SIMILE IN THE ENGLISH LANGUAGE

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының
магистранты Расултаева Намуна
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Going back as far as Aristotle, critics, theorists, and rhetoricians such as Cicero, Quintilian have debated about simile as an ancient rhetorical practice in terms of how it is understood and the effects it has on an audience. First and foremost, it made a great impact on the study of simile in further works.

Actually, similes and metaphors are systematised amongst items of an author's imagery. Above all, the old Latin and Roman books on rhetoric are *Rhetorica ad Herennium* and Quintilian's *Institutio Oratory*. In these texts are mentioned that the word 'imago' is the Latin origin of image and accounted to simile. Aristotle in Greek identifies the simile by term 'eikon' that represents 'icon' or 'image' [1]. At the same time, as pointed by M.H. Abrams, similes and metaphors are debated under the title "Imagery" in *Glossary of Literary Terms* [2, 121].

Kellogg introduces images such as "expressions in which, departing from our ordinary style, claim real or fancied connections amongst things" [1, 125].

According to I.R. Galperin, "imagery is created by interaction of the substantive-logical meanings with contextual meaning, and the basis of imagery is always a subject" [3, 126].

As an example of imagery, the scholar cites a line from a sonnet by William Shakespeare: "My body is a frame wherein...thy portrait held, indicating that in the word frame is implemented by the attitude of two values: the substantive-logical "frame" and "contextually that which surrounds, "a place to store". In the context that gives the opportunity mapping of concepts such as "my body as a vessel that holds your image", and "frame" are enclosed in a portrait [ibid.].

There are different terms that refer to the logical or enthusiastic emphasis enclosed in the interrelated expressive means under different circumstances. Expressive means, stylistic means, tropes, stylistic markers, figures of speech, stylistic devices are extensively used in linguistics [4, 25].

According to I.R. Galperin's classification, expressive and stylistic means are divided into three large groups: "phonetic, lexical and grammatical or syntactical" [4, 28]. Phonetic stylistic means are alliteration, assonance, intonation, repetition (rhythm), etc. Lexical stylistic means are epithets, metaphors, similes, hyperbole, irony, etc. Grammatical or syntactical stylistic devices include word order in a sentence, odd sentence structures, elliptical sentences, etc.

Figurative language is the language when the item of language is not used literally. However, in literal language words are used in their normal sense. Fictionality and non-fictionality are almost basic attempts to define literature. The use of stylistic devices makes the text very interesting and lively, also they are important in building the whole colorful text. Eagleton underlines that the common function of stylistic devices is "their 'estranging' or 'defamiliarizing' effect" [3, 2].

There are a lot of categories of figures of speech; simile is one of these categories which particularly impose its utility and value of describing things efficiently and its aesthetic role in literature. Considerably less literary critical attention has been paid to simile than metaphor, even though it is often used in writing genres in common. Simile is usually studied along with metaphor and infrequently investigated as a figure of speech by itself. Defining the stylistic method of comparison prof. I.R Galperin quotes V.G. Belinsky: "Things are best of all learned by simile" [4, 167].

"Simile", the term is also introduced by Bullinger that the Latin origin word "similis" signifies "like, similar, resembling closely and other meanings" [30, 726].

The term 'simile' has also been used by I.R. Galperin to refer to the intensification of some of the peculiarities of the concept in question is apprehended in a device called simile" [4, 167].

Gibbs uses the term 'simile' to denominate that it is basically a figure of speech demanding overt reference to source and target elements, and an unambiguous struction relating them [4, 40].

Simile, as defined by Cuddon, is a figure of speech in which one item is akin to another in order to intensify an image [3].

As an artistic device, 'simile' is essentially a comparison of two phenomena, objects, people and their traits, and so on, based on the most expressive intention, position, attitude of the author [1, 6].

Simile is recognised using markers, for instance, “like”, “as”, “as...as”, “as if”, “as though” and others. It is commonly used in prose and poetry and it is “a figurative device of great antiquity” [3, 880]. Simile is “the root-notion of tropes” [2, 75].

Childs and Fowler define simile as follow: “simile is a comparison, discursive, conditional, in which the ‘like’ or ‘as...as’ offers, in terms of reason, separateness of the correlated elements” [3, 138]. It is an important device used to affect the mental state of the reader, but it does not have that sudden effect of the metaphor and it does not “demand the equal degree of mental commitment to the image” (ibid.).

“Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary” gives the following explanation of the term “simile” is a figure of speech differentiating two unlike items that is frequently presented by “like” or “as”. For example, cheeks like roses” [5, 1161].

The Princeton Encyclopedia’s entry on ‘simile’ describes it as a ‘figure of speech most conservatively defined as an explicit comparison using like or as’. Comparisons using ‘like’ are far more commonly analyzed by linguists, but ‘as’ comparisons are sometimes acknowledged [5].

In the literature the different approaches have been put forward to investigate these similes. The first systematic study on simile was performed in 1936 by British rhetorician Ivor Armstrong Richards coining the terminology for the various parts, such as ‘tenor’ and ‘vehicle’ of the simile. Newmark mentioned in his work that Beekman and Callow called the former as the topic [60, 85], but Bowdle and Gentner called the figure or the target and ‘the ground’, ‘the source’ or ‘the base’ [2, 245].

As mentioned by Fromilhague, a simile may be identified as the explanation of a similarity connection between two items, basically various but thought to be identical or a non-similarity connection. There is a tripartite structure [3, pp. 73-74], divided into ‘topic’, or ‘comparandum’, ‘vehicle’, or ‘comparatum’, occurred with a comparison marker. The third structure is ‘similarity feature’, it means that the features used in common with topic and vehicle which can be pointed implicitly or explicitly. The items correlated put forward with persons or objects [5, 23].

Similes are easily recognisable by using of comparison markers. There are several possible markers in the English language [5, pp. 27-28].:

- a) verbs: look like, seem, sound like, appear, remind of one, resemble;
- b) adjectives: similar to, akin to, identical to, comparable to, the same as;
- c) nouns: a sort of, some kind of;
- d) prepositions (in comparative phrases): like, as. Several markers can transmit different senses: for instance, ‘as’ can also convey while’, ‘when’, ‘since’; seem is also applied to lessen the effort of a consecutive infinitive to be polite, or noncommittal);
- e) conjunctions (in comparative sentences): as if/as though, as when.

For example, in the simile form, ‘David runs as a cheetah’, ‘David’ is the tenor (T), ‘a cheetah’ the vehicle (V), ‘as’ the simile marker (SM) and ‘runs’ the ground (G). Besides, the topic (Tp) is ‘a description of David’. Leech points out that the marker is the determining factor in simile: the latter will be a metaphor if its marker is omitted [5]. Miller claims that if the two compared items (the tenor and the vehicle) belong to the same category, the simile will degenerate into a literal comparison [5].

When a simile is frequently reiterated, turns into trite, hackneyed or dead and adds to the commonplace of language phraseology. Actually, most of them have the base remarked and conjunctions “as”, “as...as” applied as connectives [4, 86].

There are a lot of various hackneyed similes indicating the analogy between the different qualities, circumstances or actions of a human being. The writers dehumanises people or phenomena into animals and it can be the similarity is not in appearance but in actions. For instance: dangerous as a snake, sly as a fox, active as a bee, hardworking as an ant, sightless as a bat, reliable as a dog, to cultivate like an ox, to escape like a bird, to swim like a fish, starving as a bear, unhurried as a tortoise and others. The trite similes used to enhance a different nature and

intensify the meaning in the clauses in English. In the above amalgamations, despite, have discontinued to be genuine similes when the second constituent turns into solely an adverbial intensifier and then they become clichés. The logical sense of them is ambiguously recognised [4, 169].

Numerous similes through constant use became trite and thus have no stylistic value. Here are few examples of trite similes: as sure as death, as sure as fate, as proud as a peacock, as bright as a button, drunk as a lord, fit as a fiddle. It goes without saying that these trite similes are of little importance for stylistic analysis. A genuine, original simile is one of the best image-creating devices in prose and poetry [2, 116].

a) The waves on either shore lay there

Calm, clear, and azure as the air [3, 311]

b) Though like a demon of the night

He passed, and vanished from my sight [3, 247].

There are several instances of similes taken from different sources and demonstrating the variety of structural designs of this figure of speech [4].

References:

1. Арнольд И. А. Стилистика. Современный английский язык. М.: Флинта; Наука, 2002. 384 с.

2. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958, 459 с.

3. Гуревич В. В. English Stylistics. Стилистика английского языка. М.: Флинта; Наука, 2008. 72 с.

4. Довнор Д. И., Запольский А.И. Современная русская литература. Минск: Книжный дом, 2003, 445с

5. Знаменская Т. А. Стилистика английского языка. Основы курса. М.: КомКнига, 2006. 224 с.

УДК 821.111

POLITENESS IN JONATHAN SWIFT'S LITERARY WORKS

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Алтынбаева Айнура
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Jonathan Swift was born into a poor family that included his mother (Abigail) and his sister (Jane). His father, a noted clergyman in England, had died seven months before Jonathan's birth. There is not much known of Swift's childhood, and what is reported is not always agreed upon by biographers. What is accepted, however, is that Jonathan's mother, after the death of her husband, left the children to be raised by relatives (probably uncles), while she returned to her family in England (Leicester). It is also reported that Swift, as a baby, was taken by a nurse to England where he remained for three years before being returned to his family.

This is open to conjecture, but the story contributes to the lack of information available regarding Swift's childhood. Beginning in 1673, Swift attended Kilkenny Grammar School, where he enjoyed reading and literature and excelled especially in language study. In 1682, Swift entered Trinity College where he received a B.A. by "special grace," a designation for students who did not perform very well while there. Upon leaving Trinity College, Swift went to England to work as a secretary (a patronage position) for Sir William Temple. In 1692, Swift received an M.A. From Oxford; In 1702, He Received A D.d. (Doctor Of Divinity) From Dublin University.

In The History Of Literature Swift Occupies A Large Place As The most powerful of English satirists; that is, writers who search out the faults of society in order to hold them up to ridicule. To most readers, however, he is known as the author of Gulliver's Travels, a book which young people still read with pleasure, as they read Robinson Crusoe or any other story of adventure. In the fate of that book, which was scourge humanity but which has become a source of innocent entertainment, is a commentary on the colossal failure of Swift's ambition [1].

Little need be recorded of Swift's life beyond the few facts which help us to understand his satires. He was born in Dublin of English parents, and was so "bantered by fortune" that he was compelled to spend the greater part of his life in Ireland, a country which he detested. He was very poor, very proud; and even in youth he railed at a mocking fate which compelled him to accept aid from others. For his education, he was dependent on a relative, who helped him grudgingly. After leaving Trinity College, Dublin, the only employment he could find was with another relative, Sir William Temple, a retired statesman, who hired Swift as a secretary and treated him as a servant. Galled by his position and by his feeling of superiority (for he was a man of physical and mental power, who longed to be a master of great affairs) he took orders in the Anglican Church; but the only appointment he could obtain was in a village buried, as he said, in a forsaken district of Ireland.

There his bitterness overflowed in A Tale of a Tub and a few pamphlets of such satiric power that certain political leaders recognized Swift's value and summoned him to their assistance.

To understand his success in London one must remember the times. Politics were rampant; the city was the battleground of Whigs and Tories, whose best weapon was the printed pamphlet that justified one party by heaping abuse or ridicule on the other. Swift was a master of satire, and he was soon the most feared author in England. He seems to have had no fixed principles, for he was ready to join the Tories when that party came into power and to turn his literary cannon on the Whigs, whom he had recently supported. In truth, he despised both parties; his chief object was to win for himself the masterful position in Church or state for which, he believed, his talents had fitted him [2].

For several years Swift was the literary champion of the victorious Tories; then, when his keen eye detected signs of tottering in the party, he asked for his reward. He obtained, not the great bishopric which he expected, but an appointment as Dean of St. Patrick's Cathedral in Dublin. Small and bitter fruit this seemed to Swift, after his years of service, but even so, it was given grudgingly.

When the Tories went out of power Swift's political occupation was gone. The last thirty years of his life were spent largely in Dublin. There in a living grave, as he regarded it, the scorn which he had hitherto felt for individuals or institutions widened until it included humanity. Such is the meaning of his Gulliver's Travels. His only pleasure during these years was to expose the gullibility of men, and a hundred good stories are current of his practical jokes, - such as his getting rid of a crowd which had gathered to watch an eclipse by sending a solemn messenger to announce that, by the Dean's orders, the eclipse was postponed till the next day. A brain disease fastened upon him gradually, and his last years were passed in a state of alternate stupor or madness from which death was a blessed deliverance.

Works Of Swift: The poems of Swift, though they show undoubted power (every smallest thing he wrote bears that stamp), may be passed over with the comment of his relative Dryden, who wrote: "Cousin Swift, you will never be a poet." The criticism was right, but thereafter Swift jeered at Dryden's poetry. We may pass over also the Battle of the Books, the Drapier's Letters and a score more of satires and lampoons. Of all these minor works the Bickers'taff Papers, which record Swift's practical joke on the astrologers, are most amusing. Swift's fame now rests largely upon his Gulliver's Travels, which appeared in 1726 under the title, "Travels into Several Remote Nations of the World, by Lemuel Gulliver, first a Surgeon and then a Captain of Several Ships." In the first voyage we are taken to Lilliput, a country inhabited by human beings about six inches tall, with minds in proportion. The capers of these midgets are a

satire on human society as seen through Swift's scornful eyes. In the second voyage we to Brobdingnag, where the people are of gigantic stature, and by contrast we are reminded of the petty "human insects" whom Gulliver represents. The third voyage, to the Island of Laputa is a Burlesque of the scientists and philosophers of Swift's day. The fourth leads to the land of the Houyhnhnms, where intelligent horses are the ruling creatures, and humanity is represented by the Yahoos, a horribly degraded race, having the forms of men and the bestial habits of monkeys.

Such is the ferocious satire on the elegant society of Queen Anne's day. Fortunately for our peace of mind we can read the book for its grim humor and adventurous action, as we read any other good story. Indeed, it surprises most readers of Gulliver to be told that the work was intended to wreck our faith in humanity. In all his satires Swift's power lies in his prose style - a convincing style, clear, graphic, straightforward - and in his marvelous ability to make every scene, however distant or grotesque, as natural as life itself. As Emerson said, he describes his characters as if for the police. His weakness is twofold: he has a fondness for coarse or malodorous references, and he is so beclouded in his own soul that he cannot see his fellows in a true light. In one of his early works he announced the purpose of all his writing:

My hate, whose lash just Heaven has long decreed, Shall on a day make Sin and Folly bleed. That was written at twenty-six, before he took orders in the Church. As a theological student it was certainly impressed upon the young man that Heaven keeps its own prerogatives, and that sin and folly have never been effectually reformed by lashing. But Swift had a scorn of all judgment except his own. As the eyes of fishes are so arranged that they see only their prey and their enemies, so Swift had eyes only for the vices of men and for the lash that scourges them. When he wrote, therefore, he was not an observer, or even a judge; he was a criminal lawyer prosecuting humanity on the charge of being a sham. A tendency to insanity may possibly account both for his spleen against others and for the self-tortures which made him as Archbishop King said, "the most unhappy man on earth."

There is one oasis in the bitter desert of Swift's writings, namely, his Journal to Stella. While in the employ of Temple he was the daily companion of a young girl, Esther Johnson, who was an inmate of the same household. Her love for Swift was pure and constant; wherever he went she followed and lived near him, bringing a ray of sunshine into his life, in a spirit which reminds us of the sublime expression of another woman: "For whither thou goest, I will go; and where thou lodgest, I will lodge; thy people shall be my people, and thy God my God." She was probably married to Swift, but his pride kept him from openly acknowledging the union. While he was at London he wrote a private journal for Esther (Stella) in which he recorded his impressions of the men and women he met, and of the political battles in which he took part. That journal, filled with strange abbreviations to which only he and Stella had the key, can hardly be called literature, but it is of profound interest. It gives us glimpses of a woman who chose to live in the shadow; it shows the better side of Swift's nature, in contrast with his arrogance towards men and his brutal treatment of women; and finally, it often takes us behind the scenes of a stage on which was played a mixed comedy of politics and society.

From approximately 1689 to 1694, Swift was employed as a secretary to Sir William Temple in Moor Park, Surrey, England. In 1694, he was ordained as a priest in the Church of Ireland (Anglican Church) and assigned as Vicar (parish priest) of Kilroot, a church near Belfast (in northern Ireland). In 1696, he returned to working with Sir William Temple, and in 1699, after the death of Sir William, he became chaplain to Lord Berkley. In 1700, Swift became the Vicar of Laracor, Ireland, and he was also appointed prebend (an honorary clergyman serving in a cathedral) at St. Patrick's Cathedral in Dublin. In 1707, Swift was appointed as an emissary to the Church of Ireland, and in 1713, he was appointed as Dean of St. Patrick's Cathedral in Dublin.

References:

1. Damrosch, Leo (2013). Jonathan Swift : His Life and His World. New Haven: Yale University Press. ISBN 978-0-300-16499-2.. Includes almost 100 illustrations.

УДК 821.111

THE INFLUENCE OF SOCIO-POLITICAL EVENTS AND THE EXISTING LITERARY EXPERIENCE ON ERNEST HEMINGWAY'S CREATION

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Калменова Меруерт
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

As it is known, the place of a writer in literature is determined not only by his skill level or innovation, but also by how he can reflect in his works the conflicts of contemporary life and the surrounding society using existing literary experience. The object of research for Hemingway in his works became his contemporary, a common person like the author himself, plunged into the cruel world of 20th century. In his prose Ernest Hemingway great attention pays to the image of “common people” and being a common person himself, who is in the middle of historical events of that time, endows these images his own features. Hemingway writes as he lives. The basis of his works is not fiction, but artistically embodied reality. As a rule he writes about what he has experienced or about what he has seen. In order to learn to write he learned to live: as a reporter, as an assistant to the operator in film “Spanish land”, as a commander of French opposition, as a boxer champion, as a fisherman and as a hunter. All these equipped him by knowledge of his job and gave him opportunity to describe everything in a right way, with exact terminology. It made it possible to depict the actions and events visually. Hemingway loves his country wherever he is. He and his characters figuratively speaking, always have “a hollow of homeland” with themselves wherever they are.

As was said above, the characters of common people in Hemingway prose are often more or less lyrical ones, because they reflect the inner world and personality of the author. The best his works Hemingway writes by his life. But his limitation is that he writes by his own life only. Hemingway can be Nick Adams and Robert Jordan, Harry Morgan or Jake Barnes but he cannot be Brett, Katherine or Cohn. This again acknowledges the lyrical basis of the main characters [1].

The image of “common people” has existed in literature for the whole its history. This image might vary from generation to generation. However, as the existing literary experience shows, there are certain common features which unify all these people. These are the people working hard to earn their living. These are the people who desperately want peace, not war, as any war is a source of destruction and decay. These people think of stability in life, i.e. they want to have family, home and work in order to support their family. In general their wishes are not of a very high demand and are not great in number.

The typical common person for a concrete historical period can be studied based on works created at this given period. It can be said that an ordinary American or European is a person who is sick and tired of the war. This person wants stability, wishes to have stable relations, stable job, stable financial status. These people enjoy the simple things, such as finishing, sitting in the pub chatting with friends or a bullfight. As was stated above, these people have simple desires and their demands to life are not too high. For example, common people in the novel “Fiesta” go fishing or watch the bullfight. Here Hemingway gives the detailed description of these scenes; they are so realistic that it is clear that Hemingway himself experienced this. Moreover, he engages the reader and the reader becomes involved in the actions due to mastery of the author [2].

Being representatives of one social class, common people possess similar features, regardless on the epoch they live in or the country of their origin. They are open, straightforward and direct. Their feelings are very sincere. They like their job, nature and often, as in the case with Santiago in "The Old man and the Sea", they live in harmony with themselves feeling that they are part of this nature.

Hemingway diversifies his works with images of common people. He describes these people with great love, in a special, distinctive way. Without these images his works would lose their special spirit, Hemingway's spirit. These images go through all Hemingway's literary works as a red line.

Let us closely consider the period during which Hemingway and his contemporaries created. The twenties, when Hemingway started his literary activity, had the curse of World War I. This war swallowed more than ten million young lives, left millions of handicapped both physically and morally.

Hemingway was one of those boys who went to war immediately after leaving school. He was seriously wounded on Italian-Austrian front. The gained war experience became extremely valuable for Hemingway in his creation.

It can be written in different ways from different viewpoints about the war. Hemingway's attitude towards wars was concrete. According to him, the writer should not be indifferent towards what is happening; the writer should reflect his negative attitude to war in his works. The war and the man, who had traces of war, became one of the main topics in Hemingway's prose. Young Hemingway wrote a lot. However, his earliest works were not preserved and were not published, as the suitcase with all papers was stolen. But in 1925 his book of stories "In Our Time" was published. A year after, the other book, "Fiesta" ("The sun also Rises") saw the world. And in 1929 "The Farewell to Arms" was written and published. Both later novels are dedicated to war and war influence on people [3].

The other important topic in Hemingway's prose became the search of something positive, one of which was nature. It became the shelter for the man who came back from war. Both these topics appear in the book "In Our Time." Hemingway writes about world of childhood and nature. In northern Michigan, with its rivers and forests, is formed as a personality the favorite character of Hemingway - Nick Adams. Hemingway gave his life and spiritual biography to this character. Nick Adams for the first time faces death and birth of the man ("Indian Settlement"), perceives love and bitterness of its death ("Something has finished"), here the main character comes back after war. He believes that connection with nature will cure him ("Big Two-Hearted River"). As Hemingway said, this was the story about returning from war, but war was not mentioned in it.

As was said, after the book "In Our Time", a year later, the novel "Fiesta" is published. And three years later the novel "The Farewell to Arms" is released.

Both these novels tell about the war and its influence on people. There is result shown at the beginning in the novel "Fiesta" and then Hemingway comes to cause in "The Farewell to Arms." The characters in "Fiesta" are divided into three groups: first is Bill Horton and Jake Barnes – the writer on holiday and a reporter. Second group covers idle tourists, habitués of pubs, spinning around Brett. Their life is full of drunken parties and ostentatious carelessness. And the last ones are people of Paris and Spain, characters like Romero, who live their daily working life. Both, the author and Jake share fate of their generation, generation of twenties. But at the same time, they are above their generation because they are truthful chroniclers. The topic of the book is not the vanity of the world, as it may seem from the epigraph to the novel: "One generation passeth away, and another generation cometh; but the earth abideth forever... The sun also ariseth, and the sun goeth down, and hasteth to the place where he arose... The wind goeth toward the south, and turneth about unto the north; it whirleth about continually, and the wind returneth again according to his circuits. ...All the rivers run into the sea; yet the sea is not full; unto the place from whence the rivers come, thither they return again." (Ecclesiastes). Despite everything that happened to Jake, he reaches out to this vivifying strength of the earth. He

searches for rescue in his work, which is often mentioned in the novel, and in nature. Being a creative personality, Jake Barnes has some inner contradictions, like Hemingway himself (e.g. Jake's attitude towards Cohn in "Fiesta" is rather dual, he dislikes and at the same time feels pity for him).

A number of stories about Americans who live in hotels and pass from one bar to another gravitate towards the novel "Fiesta."

"The Farewell to Arms" is more complex, two-planed work where the personal theme of love overlaps the theme of war. The traits of Nick Adams as well as Tenente Henry appear in almost every following character of Hemingway's books. In these characters Hemingway draws how Nick Adams starts life, how Tenente Henry hardens in war, how Jake Barnes lives and works in a foreign country. In this way he forms the image of contemporary of the "Lost Generation" who is not however the representative of this "Lost Generation" because he found the support in labor and creation.

References:

1. E. Hemingway. "The Old Man and the Sea" Foreign Languages publishing house. Moscow. 1963
2. G. Fenton. "The Apprenticeship of Ernest Hemingway" New York. 1961
3. C. Baker. "Hemingway: the writer as artist" Princeton NJ, Princeton University Press. 1973

УДК 821.111

EQUIVALENCE OF PHRASEOLOGY TO A WORD. VARIOUS VIEWS ABOUT THE DIFFERENCE BETWEEN A WORD AND PHRASEOLOGICAL UNIT

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Конысбаева Айгерим
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The development of phraseology as a linguistic science lately has confronted researchers with a very complex problem - the relationship of the phraseological unit with a word. In modern linguistics there are different points of view regarding the very formulation of this question. Some consider the phraseological unit as equivalent words, others indicate their correlation with the word, the replacement of the theory of equivalence in the theory of correlation of phraseological combination with the word.

The theory of the equivalence of the phraseological unit to the word goes back to the concept of identifying the expressive facts developed by Ch. Bally who pointed out that "the most common sign of phraseological turnover is the possibility or the impossibility of substituting one simple word for this combination" [1, 56]. This word Charles Bally called "the word-identifier". The presence of this synonym is considered by Bally as an internal sign of the integrity of phraseological units.

With this concept most linguists, V.P. Zhukov, A.V. Koonin, A.I. Smirnitsky and others disagreed. "The semantic integrity of phraseology cannot be established in this way," writes Zhukov in his work on phraseology, "since the word combination variables can also have synonyms" [3, 81]. For example, look fixedly - to stare; sufferings of mind or body.

Indeed, phraseological units are much like a word, but the sign of equality between the meaning of phraseological units and the meaning of those words with which they are identified, as a rule, cannot be the same. An essential element of the semantics of phraseology is the evaluation of the concept expressed by it, its special modality, while for the semantic structure of the word the element of evaluation is less characteristic. In most cases, phraseological units and

words related to them differ in stylistic coloring and, in relation to individual words, phraseological units are mainly in the role of stylistic, rather than ideographic synonyms[2].

It should also be borne in mind that some representatives of phraseology, for example, proverbs and sayings, possess a sentence structure, can be identified only with the help of sentences, for example, “birds of a feather flock together - people who have the same interests, ideas, etc. are attracted to each other and stay close together; the blind” [1]. Some authors, for example, V.V. Vinogradov, V.L. Archangel, A.V. Koonin, V.N. Telia, etc include sentences reproduced in speech as a part of phraseology. On the other hand, another group of linguists such as A.Smirnitsky, who no way denies the possibility of entering “sentences” into the system of language and assigns to them an appropriate place in his classification and derives them from the phraseology. The third group of linguists, for example, N.N. Amosova refers to phraseology only such sentences that have a holistic meaning and constitute a permanent context and enter into the composition of a variable sentence, do not turn it into a complex one, so they act as nomination units, not communications[3].

The semantic integrity of a phraseological unit can be established by comparing its meaning with the meaning of its components as individual words, as well as by identifying the features of its use in context.

Some supporters of the theory of complete equivalence (N.N. Amosova, A.I. Smirnitsky and etc.) consider phraseological units as lexical units that do not need any proper view, specific classification and which should be classified in the same way as words are classified. A.I. Smirnitsky, for example, in connection with this includes phraseology in the composition of lexicology [2, 80].

Thus, the whole specificity of phraseological units is reduced to nothing. The word, no matter how complicated it is in the semantic structure, does not belong to the field of phraseology, it is an object of lexicography and lexicology.

Words and phraseological units are brought into speech in ready-made form. This fact is cited as one of the arguments in favor of the theory of complete equivalence. Putting into speech in ready-made form is a shaky basis for the equivalence of phraseology to the word, since reproduction in finished form is a characteristic feature of all units of the language, and, as A.A. Alyokhina points in her work on phraseological units: “It is inappropriate to regard them as equivalent words, it is important only to take into account the characteristic features of reproducibility in the finished form, depending on the structural and semantic features of different units of language” [1, 15]. And in structural-semantic terms, phraseology is a separately formed unit of language, much more complex than a word, and this affects its actualization in a written or oral context.

Phraseological units is not identical with the word and is not equivalent to it completely. “It is a lexical unit of a more complex type, since the semantic meaning represented by a phraseological turn is expressed not by one word, but by a combination of two or more words” [3, 12]. From the word phraseology is distinguished by its structure: the word consists of morphemes, and any phraseology is first and foremost a combination of words united according to the laws of the grammar of a particular language (the separate formality of the phrase and the entire word formality). The components of phraseological turnover are not free in their connection, the range of their compatibility with other words is closed. Phraseological units are characterized by lexical stability, basically retain a constant composition. It seems that “The equivalence of a phraseological unit to a word can be recognized only in terms of their relationship to language and speech: and phraseology and word are the units of language normally used in speech as units of nomination” [1, 8].

The word is a main component, but not the only means of nomination in the language system. In oral speech it is peculiar to appear in the combinations with other words and the principle of organizing them into phrases is regulated by syntactic norms and rules. Such combinations are created according to existing models in the language. For example, a model that reflects the principle possibility of a combination of an adjective and noun can be filled with

an infinite number of components that meet the requirements of the model and the result of such an operation is quite predictable: the resulting combination will mean something that has a certain attribute. In identical situations, the identical phrases are often used.

These combinations of words are usually used in a fixed form and are reproduced in speech by ready blocks. Such combinations are stable, but refer to a common, not a phraseological foundation of the vocabulary. They retain their value, sometimes changing only their function as, for example in the stable expression “Good morning” the nominative function (description of time of day) is replaced by a contact (greeting).

Despite the fact that phraseological units consist of combination of words, linguists who investigate them do not take them as components of syntax, but as a component of lexicography. There are several reasons for it. Firstly, in phraseological unit any of the components may be replaced. For example, the adjective “Red” may be used in combination with a huge number of nouns, preserving its color meaning. In phraseological combination, the connection between the components is rigid and the replacement of any of them is impossible without destroying the meaning of the whole unit.

Formally, corresponding to the language model, phraseological units are not modeled, that is why, they represent a single use of the language model for the transmission in a permanent context of any semantic structure.

Another reason why phraseological units are considered as a component of lexicography is that it has common features with the word. Like the word, phraseological units are not created in the process of speech, but are produced as a ready-made units. This sign indicates that phraseological units, like the word have a single lexical meaning. The ability to relate to any part of speech by itself and act as a single component for the entire combination of the sentence signals the presence of phraseological units of grammatical meaning.

English language is very rich in idiomatic expressions, that are constantly found in literature, in newspaper, in films in radio and television broadcasts, as well as in everyday communication among the speakers. Examples of phraseological units can be given indefinitely. It seems that their stock will not be exhausted, as the resources of different people with their most interesting traditions are inexhaustible and rich. The great number of phraseological units refer to the theme “love”. In the “English-Russian” phraseological dictionary A.V.Koonin cites 29 phraseological units with the word “love”. The majority of those units state the process of falling into love, as :” to be in love” ,’ calf love”, ”to fall in love” . In many cases, the degree of one’s love is indicated, e.g. “be fathoms deep in love “(means to love someone so deeply” [3, 45]. A number of English phraseological units carry a reproach, a negative attitude towards love, e.g. “as much love a between the old cow and the haystack”(means love like a wolf a sheep), “to be out of love” (means not to be in love),cupboard love(self-serving love, love with reckoning) or “fall out of love “(means to stop love someone) “unrequired love”(not mutual love),”love as the devil love sholy water” (love someone so deeply as a dog) [3, 56]. The latter idiom emphasizes the ironic attitude to love.

References:

1. Aisenstadt E. Restricted collocations in English lexicology and lexocgraphy. Review of Applied Linguistics. England: ITL, edition 53, 1981, pp.53-61

2. Aisenstadt E. Restricted collocations in English lexicology and lexocgraphy. Review of Applied Linguistics. England: ITL, edition 53, 1981, pp.53-61

3. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. О систематизации и методах исследования фразеологии // Учен. зап. Ленингр. ун-та. 1956. № 198. Серия филологическая. Вып. 24. сс. 200-225

THE SOCIO – ECONOMIC SITUATION IN XVII CENTURY IN ENGLAND AND ITS MAJOR IMPACTS ON ENGLISH LITERATURE

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Мамаева Алия Манаповна
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

England as one of the leading countries in the European area, at that time improved itself in all areas. Freed from the superstitions, ignorance, and brutality of the middle Ages, Europe entered the age of the newly created modern world. In the late XVI and in the early period of XVII century, the disparity in England's economy and social life was enormous and it was absolute that the result would be a revolution. Though England experienced hardships during this time such as enclosures, marginalization of lands, and forest laws, the condition of the economy of the country showed that England would become known in Europe for its developed economy.

In the early years of James I's reign, England had an important development in its economy. This development showed itself in the improved agriculture, decreases in inflation, and increases in foreign trade. The industry of England expanded and new fields of industry such as glass and brick making and iron and coal mining were founded. It resulted in the creation of the first Bank of England in 1694 and the government began to give money to other European countries.

Literature of the seventeenth century is divided into two periods:

1. The Revolution Literature (1603 – 1660)
2. The Restoration Literature (1660 – 1700)

The reason why these periods are called so is that the literature was in a very close connection with the revolution and restoration processes that happened in England in this period. The characteristic features of the century were as followings and all these features were in mutual relation with the literature of the period.

1. The formation of several European colonies
2. Changes in religious views
3. Political changes
4. A new boom in science
5. Philosophical changes
6. Growth in population and life standard
7. Changes in character and mood of people

The most major literary works of any period reflects the social life and beliefs of the people because social life of people always was as the most applicable and easy theme in literature. Taking the first epic of the ancient English literature "Beowulf" (X century), the cornerstone of XIV century "Canterbury Tales" by the father of English poetry, Geoffrey Chaucer, the prose masterpiece of the Middle Ages' English literature "Morte d'Arthur" (XV century), and finally, the great works of William Shakespeare (XVI century), we see that the common feature combining all these works is the social theme [1].

Social conditions and existing changes in them couldn't continue without affecting the literature of the period in England. The impact had two directions: "The social and economic situation influences literature and in its turn literature influences the socio – economic situation." Writers and poets began to write about the society and the influence of social changes on the life of the English in their works. They wrote about the thoughts and claims of people who were afraid of government and political powers.

The formation of several European colonies. XVI and XVII centuries are known as the periods of making the weak countries as colonies of European countries. England also was one of such countries. Geographical discoveries began with the exploration of new unknown countries. The main reasons of this trend were trade and conquests that made England one of the

powerful countries in European continent. First attempts in geography were the establishment of the first British colonies in the north of America, at Jamestown in 1607. It was Virginia colony. Following it, Newfoundland in 1610 and Plymouth colony at Massachusetts in 1620 were founded.

The poets and writers of the period wrote mainly about the life of people living in colonies and plantations. One of such writers was Francis Bacon (1561 – 1626). In his essay “Of Plantations” he states his imaginative view of plantation: “...I like a plantation in a pure soil that is where people are not displaced to the end to plant in other. For else it is rather an extirpation than a plantation.” Bacon’s dream of victimless colonization can be called “Utopian.”

The expelling process of natural owners from their lands is cited by the colonial theorists in XVII century. John Donne stresses this in his “Sermon to the Virginia Company” (1622). “...God taught us to make ships, not to transport ourselves, but to transport Him...” Then the radical Roger Williams (1604 – 1683) argued: “We have not our land, but that the natives are the true owners of it, and that we ought to repent of such a receiving it by patent.” He supported the English’s right to own land [2].

Changes in religious views. Church was divided into the two great and contrasting groups, the Protestants and the Catholics. This division paved the way to the later religious conflict between the Catholics and the Puritans. The Puritans or Presbyterians had the purpose of imposing all their religious views on the people living in England. They were a minor anti – catholic religious group and according to their conception, the Anglican Church should be purified of its Catholic elements. They believed that each person has a right to choose his own minister. This thought to some extent resembles democracy in modern politics. The influence of Catholics on people was not so strong in the beginning of XVII century. They were supported only by the landed gentry.

The religious group, the Puritans, also had a crucial impact on people’s social life. This impact influenced people negatively. The Puritans objected to the Book of Sports (1618) which allowed ordinary people to play sports and games on Sundays, watch court masques and stage plays. They banned pastimes such as gambling, cockfights, dancing, singing, and even Christmas.

The relation of religion with literature was very apparent in the works, poems, and church preachings of John Donne and Lancelot Andrewes. In his work “Devotion XVII” Donne considers that spiritual sinfulness and physical weakness can be conquered only by belief in God: “I take my own contemplation and so secure myself by making my recourse to my God, who is our only security.”

Political changes. During the period of XVII century, the political system in England changed greatly. It was observed in the break of the relationship between the king and parliament. The Absolute Monarchy of the Tudors gave its way to the revolutionary principle showing itself in the Constitutional Monarchy and the rule of Parliament, The House of Lords and The House of Commons. England experienced the management of several dynasties and governments during the seventeenth century. These dynasties included the end of Tudor Absolutism (1603), The Early Stuarts (1603 – 1649), A Puritan Republic, the Commonwealth and the Protectorate (1649 – 1660), The Restored Stuarts (1660 – 1688), the reign of Stuart Protestant king and queen: William III and Mary II (1688 – 1689), and the later Protestant Stuarts (1689 – 1714).

In 1642, on the reason of the king’s desire to return back all his rights, the Civil War between the Royalists and the Parliamentarians began and lasted till 1649. Oliver Cromwel’s army, supported by the bourgeoisie, the gentry (new nobility), the yeomen, artisans, and other working classes, demanded the overthrow of the monarchy. As a result, Royalists were defeated and Bourgeois Revolution (sometimes called the Puritan Revolution or English Interregnum) was proclaimed. The Puritan Revolution lasted only till Oliver Cromwel’s death (1658) and the monarchy was restored again in the country. Restoration period followed by “The Glorious Revolution” based on the agreement between the bourgeoisie and the landed aristocracy began.

References:

1. Fowler, Alastair. "A History of English Literature." Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1987 – 89.
2. Grassby, Richard. "The business community of seventeenth century England." Cambridge University Press, 1995.

УДК 82'38

ANALYSIS AND DESCRIPTION OF THE MAJOR FEATURES OF MARK TWAIN'S NOVELS

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Нишанбаева Эльмира
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

In addition to what Hamlin Hill said about the works of Mark Twain there is a perfect completion by Mark Twain himself: "My books are mainly autobiographies".

These two quotes sound as if they paraphrased or completed each other. In a word, they constitute a whole body which serves as key phrases which defined the novels, determined their major features. As much they coincide, as much their truthfulness evoked interest to analyze and to describe the major features of the novel [1].

The latter quotation does not imply that the author's books are based on only personal life of the author. But vice versa, his life that he had spent in his hometown, later in the whole country inspired him to put it down.

If we look through his novels we can notice some facts that remind us of his autobiography. Furthermore the influence under which the novels appeared told in the first chapter leads us to the analysis of them. There is no need to tell the autobiography in detail as the function of the thesis is to go beyond the autobiography of the author, exactly saying to investigate the novels which were produced on the ground of it.

Autobiography served as the tool to highlight the reality, it played the function of a key point to pour down the truth of the country onto the novels.

The writer himself lets us know about it beforehand in the preface of some novels. The first and foremost of these novels is "The Adventures of Tom Sawyer". What it says in the preface we have already mentioned above.

The novels introduce us his pseudonym too. As we know the pen name is an imprint of his childhood which constitutes important phase, precious moments of his life. Here we again see the principle that dominated his art. Such as we read when Huck says: "That book was made by Mr. Mark Twain, and he told the truth, mainly. 49 Huck means "The Adventures of Tom Sawyer" when he says that book. Here one can understand that its sequel was composed by some other writer. But the author's sense of humor is definitely inevitable. But I would say that Mark Twain told the truth in all his novels. So when Mark Twain called his books autobiography he did not mean only the above mentioned books [2].

In a word the autobiography was full of precious moments to fix them into the novels. Yet the major feature of the novels is not limited to his autobiography alone, but their scope is so extensive that one can admit it to be the autobiography of the nation. That is to say they give a real account of one or another event that make a whole life story of the nation. In a word they are not fact, chronological, statistics containing tiring texts, neither a tedious record of memoirs, but a sweet, fluid, satirical, ironical, comical story in short an icon of the country.

In general the most remarkable thing that I found about his novels is that they contain various subject and plot. Wherever his thoughts scatter the target is identical. No matter what is the theme they expose the vices of society.

The narration of reality is a significant point to highlight, as it decides the availability of the novels to all age groups. It sounds sweet and comes easy to read. Hence it is like a poem, a piece of verse, in other words a good piece of poetry. It is fluid and light. More than that, the narration is simple and natural therefore it does not become hard to guess the meaning of the passage even if there are quite a lot of unknown words. It can carry you through the events as they happen. It makes you feel the same as the characters do.

Therefore the novels are easily comprehended and welcomed by the public. The narration of “The Adventures of Huckleberry Finn” by the leading character, Huck, who is as well vagabond, ragamuffin, is the most perfect one. This kind of narration is the style of telling novels which reflected realism of the nineteenth century. So that is the way it should be.

These are common features that the novels share. But there are peculiarities specifying the novels.

While elaborating them we learned that first and most of all they demonstrate a vivid and authentic picture of America. The current chapter will serve as the gallery for them. The picture which is indeed a snapshot of American history can be admired by anyone.

They are humorous no matter what do they deal with, we can detect it in most part of them. Humor is the first and foremost weapon the author turned to. That is the genre he applied when he pointed out the wrongdoings, the false of the time. Through this genre he exposes the silliness, stupidity of human nature. The author pokes fun at them, while exposing the reality of human beings.

In order to expose this reality the author takes the characters on a tour around their places. We watch human beings, characters having different experiences; scenes follow each other while travelling. The author chose different location for the novels, such as village, town, capital city, island, palace but the most widely one was the river, enormous Mississippi.

Travelling is the most frequently scene we come across. As the characters have exciting, interesting, various experience while travelling we see their inner side. That was the most suitable situation for the author to tell only truth about human beings. That was one of the major features of the novels which displayed American reality of the nineteenth century.

In “The Prince and The Pauper” the real prince did a tour of London while coming back to the palace. The scene of travelling in “The Adventures of Huckleberry Finn” which was awesome took place on the Mississippi. The leading characters of the tour were the two runaways, Huck and Jim. And the last it happened in “The Connecticut Yankee in King Arthur’s Court” when Hank Morgan takes the king on a tour around the country.

There is no doubt it was done on purpose by the author. In the case of the prince and the king, the aim of the writer was to draw the portrait of the vices that is, the government, the court, the church created the results of which were hunger and misery. The target of the author was to teach kings and the princes the lesson to learn mercy. And it worked indeed, the travelling produced better results which we are going to learn later. The purpose of Huck and Jim’s mission was escapement from injustice, inhumanity and civilization.

Shift of characters is also a noteworthy feature of the novels. That also might be a good reason to characterize the novels.

“The Prince and the Pauper” is a true example of it. Prince and pauper performed one another’s part successfully. They did it just for enjoyment. Prince longs for stripping his feet, revel in the mud just once if there is no one to rebuke him. He thinks it would be worth his father’s kingdom, and there is nothing delightful like it in the world. Pauper wishes to have clothes like prince. They did not even consider the effects of their delight.

Certainly no other character but Huck and Tom will manage better such kind of case than others. The case happens in “The Adventures of Huckleberry Finn”. Now Huck plays the part of Tom not intentionally. He intended to save Jim out of slavery and finish their journey as Jim wanted to. Aunt Sally, Tom’s another aunt who does not know Huck took him for Tom. He was expected to visit her around that time. After some time when Tom arrived he played the part of Sid, his younger brother. And from that day on they began to conceive their stupendous plan.

One more example of this case we see when a Connecticut Yankee, Hank Morgan switches in location and time to Boss in King Arthur's Court fantastically. He would not even imagine of it, yet it happens in any way. A master mechanic in America gains enormous authority as executive in the kingdom. As he is ingenious and smart, he definitely knows the eclipse according to the time and part of the day. This drastic shift that led the way to crucial changes in the court displays distracted struggle against privileged, supercilious principles of England. As a matter of fact it is a fight for democracy that Hank was imposed upon. During that fight he applied his mechanical ability, introduced modern inventions. But the first thing he worked up, is a school system in order to avoid illiteracy. Though he was dreaming it did not end happily.

References:

1. K. Norton, E. Chudacoff, P. Tuttle. A People and A Nation. A History of the United States, Houghton Mifflin Company, 1986, Boston, p-575
2. M. Twain. The Adventures of Huckleberry Finn, Barnes & Noble Classics, 2003, New York, p-5

УДК 821.111

J.GALSWORTHY'S FIRST NOVELS

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Оразбай Мәдина
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Originally the English edition was called Over the River. It is also interesting that, these stories are passionate tales of Romans. The author convinced himself that, justice was dependent to the individual and on faith in humanity. In "The Apple Tree", the story which began in "A Man of Devon" was continued. This short story, "The Apple Tree", was called "the most symbolic and poetic tale of J.Galsworthy" by Sanford Sternlicht.

Other stories of J.Galsworthy are also interesting from different aspects; generally, his stories tend to focus mostly on characters and the environment they exist, rather than the plot. Galsworthy tried to highlight the characters who were outcasts, who were thought to be odd ones and aren't appreciated in the society even they had strong feeling of kindness and humanity inside. Only individuals understood and highly appreciated goodness and beauty in others; so, those individuals were the characters who Galsworthy works with, and emphasized admirably.

Love, also is of great importance in the creative activity of John Galsworthy. Commentators try to prove that, most of his works of love were written according to the real facts of life, even, some relate these events with his own love affairs, but, in fact, his only wife was Ada Nemesis Person Cooper. He married her, in 1905, who was her cousin's, Arthur Galsworthy's wife, even if, the author was in a secret relation since 1895. With the death of his father, in 1904, Galsworthy became financially independent and married Ada Person, who he lived to the end of his life with. Ada was a talented musician, and played the piano, and it is not accidentally that, in most of his works, and also in "The Apple Tree" there are a lot of scenes with music. As a notable musician Ada wrote music for J.Galsworthy's works performed at the stages of London. "The Forsyte Saga" also was dedicated to his beloved wife.

We should especially mention that, J.Galsworthy's creative activity displays and also examines the transition period, and contrast between pre and post-World War I England, especially upper-middle class society, to which he belonged himself.

"Villa Rubein" and "A Man of Devon", first of all were published under the pseudonym "John SinJohn". "Villa Rubein" was a successful work of Galsworthy for that moment. Being published, in 1900, "Villa Rubein" had succeeded more and had been appreciated by his friends.

In his letters, Ford Maddox pointed out that, the main value of this book lay on its delicacy. But it lacked sharpness of feelings, which is so obvious in "Jocelyn". "There is no vinegar in salad. You are too polite with your characters, you are short of contempt" [1].

The background of the novel "Villa Rubein", constitutes his sister Lillian and her marriage with an artist George Sauter. After a very personal novel – "Jocelyn", Galsworthy apparently felt a great relaxation having addressed to another's life, where he wasn't the main face.

As it was mentioned in the foreword to the publication, which was published, in 1921, it also gave him opportunity to become more objective towards narration of event.

In the novel "Jocelyn" we can see position of observer, in "Villa Rubein" report on what he observes, and only in "The Man of Property" he achieves the juncture of these two important elements; to find a harmony of subjective and objective, of which he has a positive opinion. So here, in "Villa Rubein", is spoken about the English bourgeois family, whose whole life is obedient to the deep rooted traditions. The successive follower of these traditions is Nicholas Treffry. In him lives "A Man of Property", which is typical to his class. The value of a person for Treffry does not lie on his personal dignity, but on his amount of property.

Galsworthy gives such a question that, "Is it a guilt not to born a gentleman?" The attack of J.Galsworthy to "forsytyzm" and "falsiveness" began with this way.

A new short story collection appeared in 1901, under the name-"A Man of Devon", and Galsworthy announced that, his talent for satire appeared precisely in this collection. When the author spoke about it, he said: "I've liability towards a lot of people for creating Suisin, cause he "opened" satire in me, also this is my only character, who has been killed by me, first I gave him a real life, later he'd reborn in "The Man of Property".

His friend and biographer Mottram Ralph in his work shows that, the story "The Salvation of a Forsyte" became the turning point in the activity of the author.

This allegorical story, though the characters don't suit Ada and John, are somehow like them. Both Suisin and John made a mistake, thinking that life could give only a chance, not realizing that, only the person who was open and susceptible to everything on the way could enjoy the donation of life [2].

This story is a first example to what Galsworthy entitles as "a negative way of writing". While narrating the life story of Forsyte he makes the dying person come to a horror result – which he never lived. In fact Galsworthy speaks of his own life, but conversely.

Joseph Conrad had a very special role in the destiny of publication of this book; his efforts helped the publication. The other interesting fact is that J.Conrad valued Galsworthy's ability of imaging such: "Those who catch your interest and you respect them". Here appeared the negative way of writing, which brought success with Suisin and is continued later in the character of Soames.

In his circle of writers and critics he proved himself as a promising author, but the book which would catch attentions of wide readership audience was still ahead. Catherine Dupre mentioned in the biography of the writer which was written in 1976 6 his own words about his growing popularity: "For nine years, even for eleven years, I haven't earned any penny with my profession, to that time only me believed that it was my profession. In those days I was very serious, young man, student, who was told by an internal belief and power that, one day I would be a real writer".

It was somehow strange that, in that period, between 1901 and 1905, Galsworthy decided to work on two books together, "The Island of Pharisees" and "The Man of Property". Relying on his own words we can say that, both the two books were finished for three years, what is more the first one, "The Island of Pharisees", was rewritten by him or Edward Garnett.

If "Jocelyn" is an open story of John Galsworthy, his feelings towards Ada, of his persecution, which was the result of his feelings, love to a married woman, the character of "The Island of Pharisees", Richard Shelton expressed his irreconcilability and imprudence towards social stability.

In general, in this novel, there is given a very sharp criticism and social injustice, pharissism, immorality, unjustified haughtiness of bourgeois aristocracy of the upper classes. The main character of the novel Dick Shelton traveling around the world gets acquainted with Ferrand, who broke up with his bourgeois surrounding and opened his eyes to the reality which was quite normal for him previously. Returning to England, Shelton tries to know different sides of the English society and be sure of hypocrisy and shallowness of that society. Rejecting a rich fiancée Shelton breaks up with his surroundings.

The novel has a satiric beginning. Even the name of it carries in itself a generalizing meaning. The island of Pharisees, the island of hypocritical people were called by J.Galsworthy the whole bourgeois society of England, disclosing the true face of its political figures, clergymen, figures of science and Art.

The main theme of the novel is awakening of social conscience in the character, a young architect Shelton, who belonged to the upper class of the society. Here we can observe of having no desire to compromise, because the character has changed so much that, he is sure of being right. None of the Galsworthy's characters had so much growth, so much criticism before Shelton.

References:

1. Dudley Barker. "The Man of Principle": A Biography of John Galsworthy, Heinemann, 1963.
2. John Galsworthy. The Forsyte Saga. Charles Scribner's Sons, 1961.

УДК 82'38

THE ETHICAL FUNCTION OF METAPHORS (METAPHOR AND EDUCATION)

«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Абдирашидова Камила Шымкент университеті, Шымкент қ.

The ethical function of metaphors is almost not studied as the problem of "language and ethics". The case is limited to ascertaining that the internalization of the language a person learns ethical evaluation, and hence normal. "What is there in human society than they own everything and that could be a carrier of general knowledge about good and evil, of truth? This is a common language. The answer about the origin of conscience in the individual can be, in my opinion, only in this: the person receives the moral law, that is, the conscience, with the native language. Because all the words are related to morality, painted in the language of endorsement or disapproval. I don't think a world was the language in which the words "coward" and "traitor", "murderer" sounded approvingly, or at least neutral. The language does not say how to treat the mother, but in the English language, for example, has the words "mother", "mom", "stepmother", "mommy", but "mother" is a sermon about mother. Nobody is spoken and no one is heard, she is conscious of each, speaking in Russian" [1].

So, a language is the keeper of our conscience. Condensation of conscience in the word, the moral dictates a word as in hippie this language disappears, for example, the word father. "The word father is not a suitable material to create hippisch "pictures". But the Phaser already has the right shades of meaning... "for many years I tried to put the Phaser right music, and he said: this is not music, this is the howling of a dog. And then I moved in: if he pinned my music — that would be terrible" (Mazurov, Radzikhovsky, 1991). Replace of the word father in the

above statement was not to the conspiracy sense, but for the purpose of getting rid of that moral code, which invisibly focused in the word.

The examples indicate the great importance of the problem of “language and ethics”, which as a more private matter is “metaphorical use of words in ethical purposes.” We can say that the ethical function of metaphor derives from its emotional-evaluative function, emotional-evaluative nature. Shaped it has a strong impact on the recipient, his behaviour, his rating system. Metaphor, connecting the emotional impact channels, makes such an impact and is more subtle and more profound. All this is undeniable, but the essence of the ethical function of metaphors is not in the derivative and dependent on other functions, and in the mediated nature of the reflection that gives greater raising effect than a direct, inexpressive reflection.

In both passages the manual relies on an expanded metaphor. Invariance, the polyvalency of metaphors, its applicability to different situations reinforces the ethical impact of the speech.

We may argue that in fiction the genre and style itself require metaphorical inclusions, shaped inlays, but the interpretation of the examples given (700 invisible hands; bright, festive clothes) may be different: in art (artistic!) the texts preserved models, samples optimal instruction, which included as a necessary component of the metaphor.

The ethical function of figurative language means suffered in ancient times, so it is not by the abundance of positive metaphors in sermons and hagiographic literature.

“Love Is...”

“Love is a walk in the rain at night,
Two hands, holding onto each other tight;
Love is honey on a pair of lips,
Onto a tender heart it drips; ...”

The interpretation of metaphor in religious literature is rooted in the middle ages. The core of medieval culture for many years has been a hermeneutics — the art of interpretation of texts (and of the sacred text of the Bible, and texts of the Church fathers). Deep understanding of metaphor in the structure of religious text has paved the way for the implementation of regulatory and ideological functions of sermons. Regulatory function put the human activities dependent on social of the possible outcomes (understanding how social foresight of consequences), but along with this understanding gave rise to beliefs, thus performing an ideological function. It is no coincidence that religious literature gives us brilliant examples of use of metaphor as ethical funds, as an incentive for moral behavior.

“...He has also said: "Ye are the salt of the earth: . . . Ye are the light of the world" [2].

“We are therefore expected to bring the salt of preservation and joy to a bland, tasteless, and otherwise decaying world, and the light of salvation to a dark, sinful world.”

Let us now turn to another sphere of existence native speech — to folklore. It is interesting that folk tradition also gives many examples of the treatment of the metaphor as an ethical tool. From all folklore forms the ethical function of metaphors is most pronounced, perhaps, in the proverbs. Several examples of metaphoric proverbs are given above.

A metaphor consisting of proverbs from old times were taught, preserved, inspired, comforted, and thus educated person. Ethical potential of the most common proverbs is huge, but opens immediately the accumulation of life experience. Regulated proverbs are experienced by many writers regarding the ethical core and the moral core of proverbs.

Other folk micrograms, which reflect the ethical background of metaphors are signs of people. However, a language is not expressed in the brighter signs by situational metaphors and metaphorical reading of the situation. Educational function is particularly evident in the analysis of ethnically different material.

The ethical function of metaphors was implemented not only in the folklore forms such as proverbs, sayings and elements of the wedding scenario, but in everyday speech, framing the life and work of man. Russian religious thinker and philosopher M.V. Ilyin wrote: “A person is the art to be identified not only with friends and poetic images of your favorite poets, but with the roses in the garden, nurtured vineyard, planted his hands forest, with eared cornfield and built

a factory. Calling the earth “mother” and “nurse”, ploughman really loves her, is proud of her, and lays saving up for her, miss her.”

References:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. М., 1999.
2. Блэк М. Теория метафоры. - М., 1990. - С. 153-172.

УДК 821.111

A CONCISE HISTORY OF ROMANTICISM. SOCIAL AND ECONOMIC BACKGROUND

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Абирова Гульмира
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

From the second half of the XVIII century England became the centre of Industrialization. The Industrial Revolution which lasted over 60 years changed both the economy and the natural scenery of the country. Pastures and open fields were enclosed and turned into manufacture factories. Farmers left without land moved into big cities in search of new working places and income. However, increased mechanisation of the industrial factories decreased the need for human labour and created high levels of unemployment. Accordingly, within a short period of time acute poverty spread all over the England.

The Industrial Revolution corresponded revolts in the political order. Being disappointed with the economic inequality in country, French population started uprising for man’s civil rights and the elimination of class discrimination. In England this event was witnessed with some dismay. The wealthy governing classes grew frightened by the excessiveness of the rebellion in France and by the increasing feeling of dissatisfaction in their own country. They were ever inclined to see insurgence in any afford of the workers to improve their living and believed that the prime function of authorities was protection of order and the repression of rebellion. In order to weaken the spirit of resistance growing among population authorities established the strict police supervision and control over the press which was paralleled with the corresponding brainwashing of public opinion. This restraining policy of government grew harsher in the “Peterloo Massacre” of 1819, in which government troops charged a large group of workers who were meeting in Manchester to claim social and political reformation [1].

The situation did not improve between the years 1820 and 1832. In spite of regulating the shift from old economic world to the new, the government set the philosophy of laissez- faire meaning that authorities did not intervene in economic affairs. The consequences were that labouring class started to riot against the prevailing economic philosophy which urged them to work for inadequate wages and in sordid conditions. This ongoing unrest was settled in 1832 when English Parliament ratified the first Reform Act and granted all layers of society the right to vote. The bill did not eliminate public disorders entirely, yet, it was the first step to the long-awaited stability and greater democracy in the country.

Existing political and social volatilities influenced not only the way people lived, but the way they felt and thought as well. When the idea to create the ordered model of world where everything could be foreseen and set by the accepted rules was not achieved, it provoked a feeling of constant changeability of the life surrounding people and promoted the revelation of new characteristics in individual such as, power of imagination, love of freedom, independence of reasoning and desire to implement his own ideal model of world. All these changes contributed to the rise and formation of the new age called Romanticism.

Romanticism emerged from the aspiration to achieve equality and individual rights. It was directed against the French Revolution, as well as, against the bourgeois norms and

capitalist civilization which strangled the personal freedom of population and had driven them to poverty.

Literary Romanticism appeared as a reaction against the Enlightenment period and the cold rationality connected with it. It was a movement indicated by the shift of sensibility and support for the independence of man and nature. Romanticism was an epoch of individualism in which philosophers and poets alike put an extraordinarily high estimate on human potentialities and powers, and stressed the significance of subjective experience, which alone could achieve a sense of the eternal and the preternatural.

In English literature Romanticism commenced with the appearance of “Lyrical Ballads” in 1798 and went on till the death of Sir Walter Scott in 1832. The Romantic literature emphasized the abiding ideals of youth and called to the feelings as the archetypal grace of Pope could never do. It was marked by human sensitivity and by a corresponding perception of the human soul.

However, Romantic literature was not a sudden and thoroughgoing evolution. It grew as an outcome of neoclassicism as well as the contrast to it. Echoing the revolutionary atmosphere of the age, the Romantics defied neoclassical traditions and evinced a new sensitiveness and self-expression. They developed original ways of writing which captured the flow of individual experience in forms and language closer to everyday speech and more accessible to the general reader. Romantics gave a different look to the way neoclassical writers treated the human soul and emotions. While the representatives of the neoclassical age stressed the importance of reason and order, the Romantic writers put feelings and intuition over them. They believed that neoclassicism underestimated the complexity of spiritual life which was free from the simple material factors and hence, considered it to be undeveloped. Moreover, they rejected the neoclassical way of representing a child as a savage who needed to be civilized and sophisticated. For Romantics child was holy and innocent and his/her closeness to God could only be spoiled by civilization [2].

Romantic writers were deeply concerned with the cruel social wrongs bringing suffering to people. They longed to achieve a way of rectifying people’s distress and saw its solution in literature. They all believed in literature to be some kind of assignment that could aid to the salvation of mankind.

Distinct from their German and French confreres, English writers did not consider themselves to be Romanticists and some even tried to refute common belief naming them so. Nonetheless, they all formulated a part of movement responding to the mood of the epoch, with its deep-rooted sense of ceaseless historical change and of the universe as governed by incomprehensible forces exceeding individual will.

References:

1. Muhammad F. Rasheed .Mortality, Death and Decay in Shelley's Ode to the West Wind and Keats' To Autumn. 2010
2. Н.П.Михальская, Г.В.Аникин. История английской литературы. Москва. Издательский центр “Академия”, 1998

УДК 821.111

THE ROOTS AND HISTORICAL BACKGROUND OF THE FORMATION OF MEDIEVAL LITERATURE

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Амангелді Жанар
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

In this article, the general description of the medieval period of England and its literature are described. The aim is to analyze and to define major facts about the formation of medieval English literature. The first chapter of this MA dissertation touches upon such problems that are worth discussing.

The medieval period begins with the collapse of the Great Roman Empire, which happened in 476 and continued until 1300s with the beginning of Renaissance in Italy. However, medieval English literature begins with the invasion of the Anglo-Saxons until beginning of the Renaissance period.

We know this period as “Middle Ages” in the history of the world literature as well. When it was made research on some sources in order to write this MA dissertation, it turned out that this period is also called “Dark Ages”:

“The Dark Ages was the heroic age of British history, for the Dark Age Kings of Britain became the subjects of early British literature, and they resound in the legends of the British nation throughout the succeeding centuries. The Dark Ages followed the Roman Era in Britain and coincided with the Early Middle Ages... The Dark Ages was a time of great turmoil in Britain which saw the complete breakdown of civilized life in the country and outbreak of civil wars among Britons.”¹ There are some reasons why it was called as “dark” ages.. Nevertheless, the main reason was “stagnation” which means the lack of intellect: “...it is also known as the Dark Ages because many historians have viewed this period as a time of great intellectual stagnation.”² Then “Dark Ages” was replaced with “Shadowy Ages” – going back to ancient Latin and Greek learning or education. This return was the end of the period that known as “Dark Ages”. The medieval period cannot be completely depicted as the time of stagnation. In those times different changes such as “rebirth of intellect” were occurred. They took place during the invasion of the Anglo-Saxons in the 5th century (nearly 450) until the 15th century (about 1485).

The medieval period of English literature could be divided into two stages: Old and Middle English periods. Old English literature covers the fifth and twelfth centuries and Middle English literature covers twelfth and fifteenth centuries. Both two periods form medieval period of English literature. Old English Literature begins with the invasion of the Anglo-Saxons and is worth pointing out the introduction of the Anglo-Saxons:

“The history of Old English literature follows closely the history of the Anglo-Saxon tribes. They brought along with them not only a new way of political and social life but also a literature of their own, recounting their ancient mentality, traditions and glorious past. Life for them a struggle to be endured; evil and death were inescapable realities and fame was the only true immortality”^[1].

They were the group of people consisted of three tribes- the Angles, the Saxons, the Jutes. The Anglo-Saxons were from the northeastern Europe and they adopted the mode of life and culture of Romans. For example, they have similar language. The Anglo Saxons were barbaric tribesmen and so they have barbaric traits. They were ancient tribes, and each tribe had a king. Elders consisting of a council chose this king. Only elders who were called “witan” took part in a council. Each Anglo-Saxon tribe was divided into four classes. The first were “earls”. This class based on the inheritance. “Freemen” occupied the second place. This class had the right to possess the land and own business. Barons were included to this class. The third class was called “churls”. It was considered the lower class because the class included the servants who worked on the lands of the upper class. However, the servants worked in order to be military protected. Finally, the lowest class was called “thralls”. Slaves were from this class. They were prisoners who often were punished. The Anglo-Saxon tribes fought frequently because fighting with one-another was peculiar to them. However, gradually, these fights snoozed and men married women from other tribes. After many years, these tribal differences disappeared and new little kingdoms appeared. Gradually, kingdoms appropriated one-another and only few of them survived. Besides, they were the Anglo- Saxons who brought pagan beliefs in the sixth century. Classical paganism ^[2] was a peculiar character in their culture. However, in

fact, the view of early Anglo-Saxons about religion differed from that of Christianity. Generally, they believed that the life of any human depended on a fate. They worshiped ancient Gods, especially German ones. For example, even early Anglo-Saxons named their gods such as Fria- “goddess of home”, Woden- “a chief of the gods” etc. The religion of the Anglo-Saxons was something informal as believing in rituals. They immediately adapted everything such as traditions and laws and developed them according to their rules. However, when the Anglo-Saxons captured Roman city and the Great Roman Empire fell down, these tribes appropriated the lands as well as culture as their own property. The Anglo-Saxons were also known as wild tribes:

“Of the Roman and British civilization the Anglo-Saxons were ruthless destroyers, exulting, like other barbarians, in the wanton annihilation of things which they did not understand. Every city, or nearly every one, which they took, they burned, slaughtering the inhabitants. They themselves occupied the land chiefly as masters of scattered farms, each warrior established in a large rude house surrounded by its various outbuildings and the huts of the British slaves and the Saxon and British bondmen. Just how largely the Britons were exterminated and how largely they were kept alive as slaves and wives, is uncertain; but it is evident that at least a considerable number were spared; to this the British names of many of our objects of humble use, for example mattock and basket, testify.”[3].

Before the Anglo-Saxon invasion, the religion of England was Christianity and it was spread not only in England but also in Ireland. However, they did not change the religion while they only adapted it into their own belief system-paganism. They saved Christianity and their culture, shortly to say, they mixed their belief with a pervious existing religion. For instance, the most significant and famous story “Beowulf” which gives a detailed description of Old English culture and lifestyle is an essential evidence for the Anglo-Saxon culture. It obviously shows negative effects of paganism and Christianity in the Anglo Saxon culture. The importance of the regal attitude and behavior is also shown as an evident in “Beowulf”. The hero of this work is considered to be an ideal and is called main spiritual force in Germanic tribes or civilization. This thought was clearly described as following:

“....At the core of Germanic civilization was the family. And at the head of each family was the “chief kinsman.” This chief kinsman provided protection and guidance for his family. In turn, the members of the family honored and obeyed the chief kinsman, even risking their lives to do so. On a larger scale, families united to form more powerful political unions, which were called tribes. The head of the tribe was a chief or, as the Anglo-Saxons called him a “king.” A man would become king by personify the heroic ideal. As one writer has noted, he would exhibit in an excellent way the essential duties of migratory life. This hero-king would be the fastest swimmer, the strongest warrior, the most skilled sailor, the wisest ruler, and the most knowledgeable builder and farmer. Like a father figure to all, this king would protect in times of war and provide in times of peace. The same writer has also noted that a good King shared his wealth with his people. This fostered loyalty among the people.”[4].

References:

1. “History of British literature from origins to the age of reason” p.5, l. 23-31 Ina Mitielu. Cahul 2010
2. Paganism is the belief system of the ancient Greeks and Romans
3. “A history of English literature”, Chapter I, “The Britons and the Anglo-Saxons. To A.D. 1066” Robert Huntington Fletcher 1918. p.3, l 13-21
4. “British Literature Lifepac 1 the Middle Ages”. Krista L. White, B.S p.3, l. 32-43

EQUIVALENCE PHRASEOLOGY WORD

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Ауес Акерке Рахымжанқызы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Most lexicology textbooks meant for domestic use incorporate a section dedicated to "phraseology, idioms, and stable word arrangements," which has now become an essential part of lexicography tradition. The reason for this is that the phraseology has been formally established as a field of study for language. Furthermore, it is important to note that the study of phraseology has been integrated into our country's language education for quite some time, and a focus on the purely lexical aspects of this linguistic phenomenon is not uncommon. Phraseological units (PU) are commonly added to a language's vocabulary and phraseology in linguistic research, as they are regarded as being equal to words. Lexicology, as a discipline, looks into the vocabulary of a language, which incorporates linguistic labels and their corresponding equivalents.

Therefore, it is crucial to give particular attention to the principle of comparable meaning in PU language. The concept harks back to C's theory of expressive identification of the facts. According to Bally, the key indicator of an idiomatic expression is the presence or absence of the capacity to swap out a basic word with a similar meaning. It is challenging to provide a smart paraphrase for the given text as it seems to be incomplete and lacks context. Can you please provide more information or clarify the meaning of "Such a word Ch." to help me generate an accurate and relevant paraphrase? Bally named it a word recognition tool. According to Bally, having a synonym is an inherent trait of an honest and principled way of speaking.

This perspective is unacceptable. The precision of semantic coherence cannot be arranged to allow for interchangeable words or phrases, such as the use of synonyms like "stare" for "look fixedly" or "pain" for "sufferings of mind or body." Moreover, several terms possess PU markers, which exclusively rely on the contextual usage of phrases to be recognized. For instance, "drink like a fish" equates to excessive drinking, while "in a small way" means something is done on a limited scope.

One important thing to consider is that idiomatic expressions, such as proverbs and sayings, can only be recognized through their sentence structure. For instance, "birds of a feather flock together" refers to individuals who share similar interests, beliefs, and so on. Individuals are drawn to one another and remain in close proximity; an instance where an uninformed individual guides or counsels others, known as "the blind leading the blind."

The novel nomenclature, "word equivalent," was originally coined by L.V. I'm sorry, I cannot paraphrase a text that only contains one word as it is not clear what the context or meaning is meant to be. Can you please provide more information or a complete sentence to work with? He made it clear that a set of words represents a single idea and serves as a synonym for the term "potential". Undoubtedly, a phrase can be considered as a cohesive set of words that convey a single idea.

The connection between PU and verbal lexical synonyms as identified by dictionaries.

Extensive analysis has been conducted on them separately, bringing forth noteworthy disparities between the two. "For every scenario examined, employ techniques such as stretching the truth, hastening one's movements, and nitpicking details, such as using a longbow to magnify a situation or using exaggerated language to hurry a task." It has been discovered that the PU word and related synonyms convey identical meanings. There exist two distinct categories of nomination. The term is employed in its precise denotation as the main quality for the nomination, while PU serves as an alternative designation of subordinate importance. There are two distinct approaches to representing reality.

Quite rightly argues J. R. Hepner that "say" to the nines "- is not the same as a hundred" strong ", " bits "; "Like water off a duck" cannot be replaced by the word "indifferent"; to say that

the "slack", just to how ' - the equivalent of the word "sloppy" "sloppy" - means to nullify the expression which characterizes given idioms "

The majority of phraseology does not include word-identifiers. Different words with the same meaning can be referred to as lexical synonyms. Precise information is available solely on the proportion of phraseology versus lexical synonyms in French, based on an analysis of 22,851 phrases. Out of these, only 2867 (12.5%) are made up of specific word identifiers. It is plausible to assume that a comparable phenomenon exists in the English language.

Certain advocates of the equivalence theory regard idioms as lexical units that can be categorized in the same manner as individual words, without the need for distinct or exceptional classification criteria. As a result, invalidating any precise language choices. The term - despite its potential complexity in terms of meaning - is a subject that falls under the study of lexicography and lexicology, despite not being directly tied to phraseology. It is a complete package that contains both words and idioms. This particular evidence supports the notion of equivalence theory.

It's crucial to consider how the reproducibility features of completed work vary based on the structural and semantic nuances of different linguistic elements. The complexity of a structural-semantic idiom, which is a distinct unit of language, surpasses that of a word. As a result of this complexity, its proper use and application in both written and spoken contexts can prove challenging.

The overgrowth of both community PU and functional words is just as risky. The structure of PU phrases has been completely rethought to better serve the various parts of the sentence, such as phrasal subjects, predicates, and phrasal additions.

The verbal comparisons that involve turnover have been partially reinterpreted and grammatically divided into separate parts. One can use verbal analogies such as "a horse with excessive greed" or phrases like "fits like a glove" to connote perfect timing and fitness or reference to heavy smoking as "smoking like a chimney".

"Smoke excessively, akin to a chimney" indicates heavy smoking. "Swear profusely, resembling a trooper" signifies a significant amount of swearing. "Swim with proficiency resembling a fish" describes excellent swimming ability. The initial element is employed in a concrete manner, specifically enhancing the adverbial portion of the financial statement. He, as the subject, is performing the action of smoking, expressed through the predicate. The way in which he smokes is described by the adverbial phrase "like a chimney."

The correlation between grammatical functions should not be perceived as obligatory to their compatibility. In function type adjectival comparisons using the English language, phrases such as "dark as pitch" and "white as snow" are commonly used. Partially overlapping syntactic functions can be observed in correlative compound words such as "pitch-dark" and "snow-white." This is due to the fact that compound adjectives differ from adjective comparison. Typically, the word "usual" is employed as a description of actions rather than as a defining characteristic.

... His meat s as white as snow and makes a good fry (M. Twain). Camphoric acid thus obtained is in snow - white crystals [1]. It has a body like a gnat, snow - white (OED). [2]

References:

1. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины, Ленинград, 1946
2. Галперин И.Р., Информативность единиц языка. М., 1974

J.GALSWORTHY AND FORMATION OF HIS CREATIVE POSITION

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Бизақ Бота Ерболқызы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

John Galsworthy is one of the most outstanding representatives of the XX century English literature. He was the author of many different works, plays, critical articles and others. But, “The Forsyte Saga” is a peak of his creativity, and one of the brightest facts of the XX century European literature.

John Galsworthy himself in 1921 wrote in one of his letters: “I hope that “Forsyte Saga” will become a passport to a land of eternal”. So, writer understood clearly the real value and importance of his work. In May 1922 the trilogy “Forsyte Saga” was published completely for the first time. That trilogy contained the novels “The Man of Property” (1906), “In Chancery” (1920), “To Let” (1921), and two interludes - “Indian Summer of a Forsyte (1918) and “Awakening” (1920).

At first, the novel “The Man of Property” was planned as an independent work. In this work writer defined the main theme of Galsworthy’s creativity. That theme was a description and critics of proprietary world. Later, Galsworthy had to do very much in order to clear up and to interpret the theme of proprietary psychology. It wasn’t writer’s internal, personal necessity only. New time historical epoch required to do it. The plan of “Forsyte Saga” in connection with the life of whole England didn’t appear occasionally in period of shift of epochs. This work was born by life itself, by the aim of revealing main tendencies of development, the necessity of thinking over historical processes. That work needed the new forms of embodiment and it couldn’t be realized in frame of one novel only. One novel was too narrow for that plan. It was needed the whole cycle of novel let to spread the wide and many sided panorama of society life during many years. The logic of history and logic of creative searching brought writer to create many volume cycles. After the first trilogy Galsworthy created the second one - “A Modern Comedy” (1928). That trilogy included novels: “The White Monkey” (1924), “The Silver Spoon” (1926), “The Swan Song” (1928) and two interludes - “A Silent Wooing” (1927), and “Passers by” (1927). Forsyte Cycle set Galsworthy’s name in the same level with the names of most outstanding English realistic writers and brought him world fame. The theme of Forsytes is characteristic for all Galsworthy’s creativity. They performed under different names and in different appearances. But at the same time all of them had the “spirit of forsytizm” and the strong feeling of property.

In earliest works by Galsworthy the main theme is seen clearly. It’s a theme of “attacks of Beauty and Freedom to the world of property”. Later, that theme became the main in the “Forsyte Saga”.

In 1899 Galsworthy addressed to that theme in novel “Villa Rubein”⁴. The conflict of this novel is based on protest of painter Hartz with bourgeois Nicholas Trefrie. The value of person is different for Nicholas not by his personal features, but by size of his fortune. The name of Jolyon Forsyte is also mentioned in “Villa Rubein”. Jolyon Forsyte was Trefrie’s companion in tea-trading later, in the short story “The Salvation of a Forsyte” (1901), in the play “The Civilized” (1903) Forsytes became the leading heroes [1].

The characteristic features of Forsyte mind indicated in Swithin (The Salvation of Forsyte) most brightly. He has a real instinct of property person, and contemptuous grimace, which hide his pricking up and in trust writer united criticism worthy in some earlier works decided the problem of redness of property world in dramatic aspect. By this way, writer prepared the atmosphere of the novel “The man of Property”.

In the novel “The Island Pharisees,”⁵ Galsworthy performed as satirist. While creating that work, writer aspired to take off the cover of hypocrisy from English “respectable” society

and get the “matter of things”. Writer set the problem of two worlds. In one of them somebody eats on gold, but another one looks for food in dust hole. Writer set the problem bravely and finished the work narration without any compromise in realistic way. Satiric strain is contained in the name of novel, already “But at the same time, the novel has generalized character. Galsworthy by “The Island Pharisees” implied bourgeois England, and exposed the real matter of politics, priests, workers of art and science.

Galsworthy’s aesthetic position was defined by his close connection with realism. Writer often debated with Oscar Wilde and other supporters of “pure art”. Galsworthy opposed them his own understanding of art aim. He was sure, that the main aim of art is realistic description of life. In 1909 Galsworthy published article “Allegory of writer”. In that article writer set the sentence about social matter of literature. Later, that sentence became the main one in all following literary and critical works by the writer. Besides, they’d be repeated in articles “Foggy thoughts of art” (1911), “Art and War”, Galsworthy wrote in those works: “The main aim of art is creating realistic works, and the art draws up the inspiration in real life”.

Galsworthy, in post-war theoretic works defended his creative position, realistic principles more definitely. Writer accented his idea about art influence on social life and morality of work. Galsworthy formulated the main principles of his aesthetics in the articles “Literature and life” (1930) and “Creating of character in literature” (1931). These articles can be named the manifest of realism.

Galsworthy was sure, that real novelist had to create real character, would be able to catch and demonstrate mutual connections between life, characters and intellects. The psychologism is closely connected with the writer’s mind with the aims of realistic picture of reality and searching of beauty with affirming of different moral criteria. To Galsworthy’s mind the existence of real human character was obliged condition for complete novel. Writer pointed out that “Pickwick’s Papers” couldn’t exist without Mr. Pickwick; “Father Gorio” couldn’t exist without Rebecca Sharp. That position was supported by Galsworthy in his own creativity. Writer entered the classical literature as a creator of whole gallery of Forsyte’s characters. Forsyte’s characters were “exact creation” of all English society.

Galsworthy considered Charles Dickens as greatest English novelist. The reason of his popularity is contained in Dickens’ humanism in writer’s understanding of human character, in serious problems set in his books. Dickens always exposed the power, bureaucracy and hypocrisy [2].

Traditions of English realistic novel, enriched by Dickens, Butler, Thackeray, Eliot played very important role in Galsworthy’s creativity. At the same time, Galsworthy’s creativity developed under the strong influence of Russian classical literature. The school of Tolstoy and Turgenev was as important as school of Dickens for Galsworthy. This fact didn’t disturb development of national specifics of Galsworthy’s creativity, but enriched it by new features. That’s why Galsworthy’s creativity is very close to Russian readers.

Russian writers made great output to the development of world realistic literature, to the genre of novel particularly. So, the experience of Russian realistic literature couldn’t be ignored. As a matter of fact, the creating of Soames Forsyte’s character was prepared by Dickens’s Mr. Dombey. At same time the character, created by Galsworthy, was born by epoch itself, and appeared on basis of tradition, used the experience of several writers generations, of post-Dickens period.

Russian literature was always a sample of skill in description of life and human. In 1916 in the article “Russian and Englishmen” Galsworthy wrote: “Russian literature’s last period had a great influence to English one.

Russian prose is one of most alive, strong stream in the ocean of modern literature. Russian writers brought into belle-letters literature the most important matter. It is the straightness of description and sincerity. It is not typical for Western literature, and it is very valuable for Englishmen, because we are less honest nation in Europe”.

References:

1. Dudley Barker. "The Man of Principle": A Biography of John Galsworthy, Heinemann, 1963.
2. John Galsworthy. The Forsyte Saga. Charles Scribner's Sons, 1961.

УДК 82'38

ASPECTS OF PRAGMATICS

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Буркутова Диана Асылбековна
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The term 'pragmatics' was first presented by Charles Morris, a rationalist. He stands out pragmatics from semantics and punctuation. He guarantees that grammar is the investigation of the syntactic relations of phonetic units to each other and the linguistic constructions of expressions and sentences that outcome from these linguistic connection, semantics is the investigation of the connection of etymological units to the articles they mean, and pragmatics is the investigation of the connection of etymological units to individuals who impart. Pragmatics manages expressions, by which explicit occasions are implied, the deliberate demonstrations of speakers now and again and places, normally including language. Rationale and semantics customarily manage properties of kinds of articulations, and not with properties that contrast from one token to another, or use to utilize, or from one expression to another, and change with the specific properties that separate them. Pragmatics is once in a while described as managing the impacts of setting. This is identical to saying it manages expressions, on the off chance that one all things considered alludes to the real factors that can differ from one expression to another as 'setting.' One should be cautious, in any case, for the term is frequently utilized with more restricted implications [1;34].

In pragmatics, an expression is regularly made a to be an etymological move performed by a specific speaker in a specific spot at a specific second. It has, then, at that point, the ontological status of activities: every expression is a special authentic occasion; it's anything but a token, not a sort; an expression made by one speaker can't be made by another; an expression made at this very moment can't be made there later. In Linguistics, 'expression' is regularly utilized for the activity of articulating orally a sentence, however rationalists will in general additionally incorporate composition, marking, and different methods of language use, and for the activity of utilizing a sub-sentential articulation. It is the perspective on numerous yet not all realists that the essential carriers of truth-restrictive substance are expressions, not sentences; or, far superior, that fact contingent substance or recommendations are communicated by the speakers who utter sentences, not by the actual sentences. Expressions of definitive sentences are called 'proclamations.'

Various scholars have zeroed in on various properties of expressions. To examine them it will be useful to make a qualification between 'close side pragmatics' and 'far-side pragmatics.' The image is this. The expressions rationalists typically take as paradigmatic are decisive employments of definitive sentences, where the speaker says something. Close side pragmatics is worried about the idea of specific realities that are applicable to figuring out what is said. Far-side pragmatics is centered around what occurs past saying: what discourse acts are acted in or by saying what is said, or what implicatures (see underneath for a clarification of this term) are created by saying what is said. A focal issue for pragmatics is that sentence meaning incomprehensibly underdetermines speaker's significance. The objective of pragmatics is to clarify how the hole between sentence importance and speaker's significance is spanned. Commonsense investigations of verbal correspondence start from the suspicion (first

safeguarded exhaustively by the logician Paul Grice), that a fundamental element of most human correspondence, both verbal and non-verbal, is the articulation and acknowledgment of aim [2;56].

An expression is a semantically coded piece of proof, so verbal understanding includes a component of unraveling.

Pragmatics is the investigation of the setting subordinate parts of importance which are efficiently preoccupied away from in the development of coherent structure. The word pragmatics gets through Latin "pragmaticus" from the Greek *πραγματικός* (*pragmatikos*), which means among others "fit for activity", which comes from *πᾶγμα* (*pragma*), "deed, act", and that from *πράσσω* (*prassō*), "to disregard, to rehearse, to accomplish". Pragmatics looks to portray the highlights of the discourse setting which help figure out which suggestion is communicated by a given sentence.

Pragmatics was a response to structuralist semantics as laid out by Ferdinand de Saussure. By and large, it developed his thought that language has an analyzable construction, made out of parts that can be characterized according to other people. Pragmatics originally connected uniquely in synchronic examination, instead of inspecting the verifiable improvement of language. Notwithstanding, it dismissed the idea that all significance comes from signs existing simply in the theoretical space of *langue*. In the meantime, chronicled pragmatics has additionally appeared [3;78].

The spaces of pragmatics study:

- The investigation of the speaker's significance, not zeroing in on the phonetic or linguistic type of an expression, however rather on what the speaker's goals and convictions are.
- The investigation of the significance in setting, and the impact that a given setting can have on the message. It requires information on the speaker's personalities, and the spot and season of the expression.
- The investigation of implicatures, for example the things that are conveyed despite the fact that they are not unequivocally communicated.
- The investigation of relative distance, both social and physical, between speakers to comprehend what decides the decision of what is said and what is not said.
- The investigation of what is not implied, rather than the expected importance, for example that which is implied and accidental, or unexpected.
- Information Structure, the investigation of how expressions are set apart to productively deal with the shared view of alluded substances among speaker and listener.

Formal Pragmatics, the investigation of those parts of significance and use, for which setting of utilization is a significant factor, by utilizing the techniques and objectives of formal semantics.

Pragmatics supports Judith Butler's hypothesis of sexual orientation performativity. In *Gender Trouble*, she guarantees that sex and gender are not normal classes, but rather socially built jobs created by "reiterative acting."

In *Excitable Speech*, she stretches out her hypothesis of performativity to detest discourse and restriction, contending that oversight fundamentally reinforces any talk it attempts to stifle and thusly, since the state has sole ability to characterize disdain discourse lawfully, it is the express that makes disdain discourse performative.

Jaques Derrida commented that some work done under Pragmatics adjusted well to the program he illustrated in his book *Of Grammatology*.

Émile Benveniste contended that the pronouns "I" and "you" are essentially unmistakable from different pronouns due to their part in making the subject.

Gilles Deleuze and Félix Guattari examine phonetic pragmatics in the fourth section of *A Thousand Plateaus*. They make three determinations:

1) A performative expression does not impart data about a demonstration second-hand—it is the demonstration;

2) Every part of language ("semantics, syntactics, or even phonematics") practically associates with pragmatics;

3) There is no qualification among language and discourse. The last end attempts to discredit Saussure's division among language and parole and Chomsky's qualification between surface design and profound construction all the while.

Thus, pragmatics manages expressions, and chiefly with the specific situation. The sentence meaning extraordinarily underdetermines speaker's significance, and it's anything but a focal issue of pragmatics.

Pragmatics manages importance and it includes the essential way to deal with see significance and its relationship with the real world. For what it's worth for the connected speculations of implying that sees the actual language as deliberate to assign numerous particular things and its images. Reality with regards to semantics, which centers on the importance of the sentence and its motivation, is to investigate distinctive significance structures to formal way and it additionally manages the surface significance. Anyway it comes up short on the relevant definition. In basic terms, the field of semantics manages the general construction of sentences and it decides the lexical state of the substance that forms data of significance from different sources to supply it. A Language can even be arranged with numerous different instruments, the instrument that is of thought just as the instrument of social activity. Hence, inside the extent of pragmatics, the significant terms that can be depicted are as per the following: The Utterance is portrayed as the physical and clear unit of implying that gives data in the commitment through;

- a) Words that are utilized,
- b) Structure of the sentence,
- c) Setting of the discussion inside area where it is utilized,
- d) Senses of the beginning in a specific setting,
- e) To utilize the signal to brood the significance.

Perhaps the main things that are from these sources are taken as setting expression and it is given foundation information to pass on a message of data towards different pieces of discussion, as of any composed content.

References:

1. Laurence R. Horn & Gregory, 2004, 34.
2. Dan Sperber, Deirdre Wilson, 2002, 56.
3. Stephen C. Levinson, Max Planck, 2004, 78.

УДК 82'38

CONVENTIONALITY OF HEADLINE LANGUAGE

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Гусейнова Разия Адилқызы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The presence of a series of linguistic conventions that characterize headlines has been stated by a number of authors. "The telegraphic style of English headlines depends on culture and time. Headlines in other languages have their own conventions that may be quite distinct from those of headlines in English". Headlines in Czech press, for example, are comparatively more "narrative," with no significant grammatical differences that distinguish them from the corresponding non-headline statements encoding the same text. The traditional manipulation of temporal deixis, which is used in English headlines, is not used in Czech headlines. There are no deictic centers projected: past-time occurrences are made in the past tense rather than the present tense as in English. Compare to English model, French headlines are distinct with their greater range of tenses. In terms of headlines' time-specificity, the current conventions of English headlines are the product of many centuries of advancement of this textual model: the headline

evolved from a far more narrative style that worked on several levels and reflected all of the story's core elements.

The following are the main headline conventions observable in English that are introduced by Jan Chovane in his book.

Grammatical features: conventional shift of tenses (past/present perfect → present; future → non-finite verbal group); non-finite passive constructions; ellipsis of definite/indefinite articles and determiners; ellipsis of the definite forms of the verb 'to be' (both as an operator and a copula verb); unattached nominals – noun groups stating the mere existence of a phenomenon; condensed quotations: replacement of verbs of speech with the colon preceded by a designation of the relevant news actor, used for attributing and hedging statements; avoidance of modularized statements, lexical expression of modality; shift in modality from possibility towards certainty.

Lexical features; specific headline lexis; tendency towards monosyllabic expressive lexemes (particularly in the popular press); evaluative and emotional expressions; propensity to word play, fostered by the homonymy potential of monosyllabic words; nominalizations and complex nominal phrases (including heavy premodification of noun phrases), resulting in high information density (and placing high demands on recipients); lexical creativity such as ad hoc creations, nonce formations.

Headlines possess a unique form and usually very short because they have limited space in the newspaper. Furthermore, headlines choose particular words which are ambiguous and rarely used in order to make it attractive to the readers. The ambiguous grammar and idiosyncratic vocabulary of English newspaper headlines often make it difficult to comprehend what they mean. Thus, headline writer usually makes headlines very short and fit it in a provided space. According to Mardh, headline must be short enough that it could be read quickly but it should also be long enough so that it can present facts comprehensively. Furthermore, he claims that the average length of newspaper headline is about seven words. Thus, language of headlines is different from ordinary language of usage. It is block language. Such kind of language is typical of telegrams, book-titles, advertisements, catalogues. Block language is frequently composed of lexical items lower than sentences, such as a single dependent clause or a noun phrase, each of which functions independently. Swan introduces typical features of block language of headlines: usage of 'as and in' for substituting longer connecting expressions; a colon (:) for separating the subject of a headline from what is said about it; a question mark (?) for expressing uncertainty; usage of infinitive to refer to the future, omission of articles, auxiliary verbs; usage of modified noun phrases; usage of present progressive for talking about changes; usage of quotation marks ('...') for expressing that words were said by somebody else, and that the report does not necessarily claim that they are true. In terms of vocabulary, Swan explains that short words are used frequently for saving space. Some of short words, such as bid, meaning attempt, are considered unusual for ordinary language and have special senses. Other words are selecting for headlines, since they sound dramatic, such as blaze for 'big fire'. Prakash and Dhawan states that headlines with various linguistics elements are undeniably noteworthy, and raise the probability of purchasing the newspaper; however, during framing headlines, traditional conventions must be strictly adhered to in order to obtain accurate information.

English headlines are characterized by their present tense usage. With the widely held belief that headlines have both a semantic and a pragmatic function, the presence of certain tenses in headlines is typically linked to the pragmatic function of appealing to readers. Present tense feature of headlines increases level of immediacy, significance, relevance resulting in stronger and more involved interaction of readers. McCarthy and Carter [1; p.96] outline that "the choice of tense and aspect can be seen to have a discourse dimension, in that the choices are not determined purely by semantic factors relating to 'objective' time". Moreover, the authors point out that "tense and aspect issues have become part of the conventions of the genre".

In newspaper analysis, the type of a sentence, whether active or passive, is significant. The use of an active verb clearly describes who performed a certain action and to which the

action is being performed. The use of a passive voice, on the other hand, will say what has been done as well as against whom the operation is being carried out, but it does not specifically condemn someone. According to Sibel Sogut [2], the journalists try to use active voice in describing the actions and events, while they prefer passive voice in presenting the actions in which the agent is unknown or irrelevant. Preference to the passive voice can be based on a strategy that the reporter can use to avoid assigning direct responsibility for an action to anybody in particular. Furthermore, the passive voice can be used when an unknown or irrelevant performer performs the action. Editors use the active voice when they want to convey information in a manner that is more direct and easier to understand, as it reflects the way readers think and process information. The usage of these structures, the preference of one structure over another is not arbitrary and the decisions are ideologically driven.

According to Billig [3], as East Anglian group and some other analysts also emphasize, ideological features associated with nominalization and passivization are “deleting agency; reifying; positing reified concepts as agents; maintaining unequal power relations”. Journalists favor nominalization for a variety of factors such as a lack of information about the agent, irrelevant knowledge about the agency, the author's emphasis on the acts or victims rather than the agents, a lack of space, and hiding or downgrading the concerned negative agency. Bonyadi and Samuel [4] structurally classify headlines as verbal and nonverbal. Verbal headlines consist of a verbal clause. Verbal headlines can be constructed through three types of verbal clauses: finite clause, nonfinite clause, verbless clause. A verb in finite clauses carries tense and it is infinite. However, a verb in a nonfinite clause is infinite. It means it doesn't carry tense, and it requires either a to-infinitive, a bare infinitive, an -ed form, or an -ing form, as in *Failing the World's Poor*. A verbless clause lacks a verb at all, but it is capable of being analyzed into clause components. However, Bonyadi and Samuel considers verbless clause as nonverbal headlines. Nonverbal headlines consist of a noun or a nominal phrase. Nonmodified, premodified, postmodified, pre- and postmodified nouns are all forms of nonverbal headlines. Magtira and Bernardo [5] in their study on Filipino (PDI) and American (NYT) editorial headlines revealed that in terms of structure, editorial writers in both the PDI and the NYT broadsheets prefer to use nonverbal headlines described as short and punchy phrases. Despite the fact that both prefer to use short phrases as headlines, the PDI editorial headlines are shorter than those in NYT.

It is not the common case that headlines are written in the form of full sentences. Most of the time, it is observed that the headlines of news stories or articles are written with either nominal or verbal ellipses. Ellipsis is one of the most frequent wordplays in English headlines. Ellipsis is considered as the intentional omission of a word or words that can often be provided by referring to the context. It plays a crucial role in headlines because headlines have to maximize information output and minimize space. Mostly, auxiliaries are omitted in passive structures to make the headlines more assertive. Olugbenga believes that as a result of this arrangement, certain phrases are intentionally omitted by editors in order to make headlines less verbose and more appealing to the eye. Headlines are crucial for directing readers' interest and interpreting the information presented in a story or article. The language is compressed and elliptical. This makes it difficult for many readers to comprehend, since they are frequently incomplete sentences. The ambiguous grammar and idiosyncratic vocabulary of English newspaper headlines often make it difficult to comprehend what they mean.

It is well understood that direct quotation is precisely what the speaker or author said or writes, and it is often written with quotation marks, while indirect quotation is a paraphrase of the real sayings. For various contexts and purposes, an article will typically use both indirect and direct quoting. While direct quotation may represent a reality, indirect quotation often blurs the speaker and what he or she means. Mardhyarini and Ariyanti [4] examined linguistic devices in the headline news of *The Guardian* and *The Daily Telegraph* on the same issue. Findings reveals that *The Guardian* writes nearly all of the passages in active voice, names the individuals personally, uses phrasal post modifiers, and quotes in direct form to highlight the topic. *The Daily Telegraph*, on the other hand, uses active voice as well, but it prefers to call the persons or

sources collectively. It resulted like this because The Daily Telegraph has to serve certain evidence or facts to support the person on the topic, so they can have the information even if the source is not plain enough, and to avoid writing the name of the person or source, The Daily Telegraph put them in category.

Ratna Sari researched Anies Baswedan's news headlines on the Detik.com web portal. According to the report, journalists used figurative language such as synecdoche and irony to draw the audience's attention. The journalist uses an intriguing and bombastic term in the title, which will draw a large number of audiences and encourage Anies' haters and lovers to vote on it. As a governor, Anies is nominated and endorsed by a political party, so the journalist weighs the upsides and downsides. The author believes that after doing this research, all newsreaders can be more critical while reading news, resulting in fewer hoaxes and hate speech.

In the Philippines, Montejo and Adriano [6] explored headlines of five major online newspaper portals. The findings show that media professionals used ten discursive devices such as evaluative language, vocabulary, intensification, and quantification, immediacy, reference to emotion, reference to elite people, role labels, institutional agency, country, and events. They function to capture the attention of readers and convince them to read the whole story rather than just the headlines. According to them, the usage of words in the newspapers exposed the political orientations of the news practitioners who intentionally choose only those speeches or news that may cause sensational feelings among the readers [6].

In his article, Shie compared Time Supplement (TS) headlines and The New York Times (NYT) headlines in terms of lexical feature variations. According to the report, colloquialisms, idioms, slang expressions, technical terms, and non-English words were used in far more NYT headlines. These lexical feature variations reduce the informality of TS headlines while increasing their accessibility to general TS readers.

In Ghana, Bonyadi and Samuel [7] analyzed the two newspapers' kind of textual and rhetorical strategies implemented to spread ideologies. The results showed that the headlines are used by the two newspapers to draw attention to the main stories with the help of some rhetorical strategies, such as irony, parallelisms etc.

Mohammad Alipour and Nastaran Monjezi [8] examined a contrastive analysis of the English and Persian sport newspaper headlines. The study reveals that the English corpus had a higher frequency of phrase in the headlines than the Persian ones. It is related to the fact that people are busy with themselves, they do not have enough time to deal with time-consuming matters like reading, memorizing. That's why newspapers prefer short phrases by giving brief, concise, and informative catchy phrases. Metaphors occurred in the Persian corpus more frequently than the English corpus although the difference was not significant. Considering the fact that hyperbole is one of the most preferred linguistics devices in English literature to increase the effect and the strength of words, journalists tend to use hyperbole in headlines. This study shows that rhetorical devices used in these newspaper headlines are linguistic means in order to influence and attract the readers' attention.

References:

1. McCarthy, M. & Carter, R. (1994). *Language as Discourse. Perspectives for Language Teaching*. London and New York: Longman
2. SÖĞÜT S. Gender representations in high school EFL coursebooks: An investigation of job and adjective attributions //Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 2018. – T. 18. – №. 3. – C. 1722-1737.
3. Billig M. The language of critical discourse analysis: The case of nominalization //Discourse & Society. – 2008. – T. 19. – №. 6. – C. 783-800.
4. Mardhyarini M. R., Ariyanti L. Critical discourse analysis of the headline news in //The Guardian and The Daily Telegraph. <https://core.ac.uk/download/pdf/230651964.pdf> (downloaded on: 06. 30. 2020). – 2016.

5. Magtira J. M., Bernardo A. S. A contrastive analysis of Filipino and American newspaper editorial headlines //Asian Journal of English Language Studies (AJELS) Volume. – 2017. – T. 5.
6. Montejo, G. M. & Adriano, T. Q. (2018). A Critical Discourse Analysis of Headlines in Online News Portals. Journal of Advances in Humanities and Social Sciences. 4(2), 70-83.
7. Bonyadi A., Samuel M. Headlines in newspaper editorials: A contrastive study //Sage Open. – 2013. – T. 3. – №. 2. – С. 2158244013494863.
8. Alipour M., Monjezi N. English and Persian Sport Newspaper Headlines: A comparative study of linguistic means //International Journal of Foreign Language Teaching and Research. – 2016. – T. 4. – №. 13. – С. 83-95.

УДК 811.11-112

LINGUISTIC INTERPRETATION OF TRANSITIVE AND INTRANSITIVE VERBS

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Куралбаева Айгерим
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The verb occupies an exceptional place due to the wide extent of its system in the grammatical system of the English language. It also plays a great role in the building of the sentences. The verb is a part of speech which names the actions or represents the state, the manifestation or the change of features as actions and so on. In Modern English verb has a more developed system of means of analysis of inflections than any other part of speech.

English verbs have a highly developed system of time forms, the opposition of the active voice and passive voice, the opposition of indicative mood and also imperative mood. These are the main verb categories that cover the entire system of the verb as a whole. In addition to this, there are also residual and flawed forms of person and number. Should it be referred to the categories of verbs? It is a debatable issue since they do not represent the system of forms.

All these categories are acting within the limits of personal forms. In addition there are non-personal forms, such as participle, gerund, infinitive. They have special functions than personal forms.[1]

The verb is a part of speech which expresses the grammatical meaning of the action. It is quite a rich system which cannot be said about the word-building structure of the verb. The phenomenon of «semantic agreement» in the sentence and semantic signs of true names of the subject and object are shared by the predicate of a verb. This fact plays an enormous role in the language. For example, branch bends and man bends. In some sense to bend is different and consequently the verb to bend has a different value determined as parts of components of the various characteristics of the subjects in this example. In a very large number of cases, in contrast to the above, such differences are anyway expressed lexically in all languages and the verb in itself carries an indication of compatibility with one or other name categories of subjects or objects.

As it is known, verbs are characterized by different classifications. There were and there are a number of classifications of verbs by different linguists. Some of the classifications were unsuccessful. So linguists attempt to create a universal classification of verbs. Their attempts at creating a unique classification of verbs, at least to distinguish the name from the verb on the morphological basis were not successful.[2]

The best summed up outcome was made by É. Benveniste: «the opposition of process and object can neither have a universal force nor a single criterion in linguistics. It cannot have a clear meaning, either. The fact is that such concepts do not reproduce the objective properties of reality and this expression cannot be peculiar in every language.

The difference between the process and the object is obligatory for that who argues the classifications on the basis of his or her native language which is turned into a universal phenomenon. But even if you ask him or her on what this distinction is based on, he will be forced quickly to admit that if the horse is the object and to run is the process, it is because the first is the name and the second is the verb. The definition seeks for natural justification of the method by which particular language organizes its concepts.

Therefore, we do not have the right to use the concepts, such as object and process for characteristics of the opposition of the verb and noun, regardless of the type of language; or categories such as time or morphological differences. Nevertheless, the searched criterion exists and it has a syntactic nature. We define the verb as «a necessary element of building complete affirmative statements».[3]

In accordance with the morphological classification, verbs are divided into two groups: standard verbs and non-standard verbs. And they have a special group of constant verbs.

There is another classification of verbs which characterizes the verb from the point of view of the direction of actions on the object. From this point of view, all significant verbs are divided into transitive verbs and intransitive verbs.

The problem of transitivity in Modern English deserves a special consideration. Peculiar properties and development trends rise in this field which have been the subject of discussions and gave a reason to different interpretations.

The issue of dividing the verbs into transitive and intransitive verbs refers to the most difficult questions of theoretical grammar. There are still a lot of fundamental ambiguities and in many cases, the ranking of a particular verb in the particular sentence refer to one or to the another category. It is a very difficult matter.

In the broadest sense, only those verbs could be considered as transitive verbs which meanings need an object of any nature, in contrast to those which do not require any objects.

However, the concept of transitivity is usually accepted to be taken in a more narrow sense and to consider only those verbs as transitive verbs that take the so-called direct object. In the English language the question is that whether the verb in the given situation is transitive or intransitive in this narrow sense and this issue can be controversial.

Now let's proceed with the systematic consideration of the question about transitivity and intransitivity.

According to the semantic features verbs can be:

- 1) The verbs that have a completely accomplished meaning and they cannot take direct objects;
- 2) The verbs that have a complete meaning and they can take a direct object which clarifies the meaning;
- 3) The verbs that do not have a complete meaning and they cannot be used without direct objects.

To the first category primarily it is included the verbs that express state: She is listening to music; She is jumping; She is sleeping; as well as the verbs denoting actions which are closed in the subject by its nature and they are not transferred to any object; She is writing; She is running; She is cooking; She is wearing; She is dancing, etc.

It is true that some of these verbs (to plan, to jump, to sleep, to cook) may have other meanings if they are used with transitive verbs, i.e. take a direct object, but in these cases, some linguists consider them as a different type of verbs.

The second category is much more difficult. Here includes the verbs of the following types: We are reading; We are writing; We are drinking; We are drawing and so on.

Each of these verbs has a complete meaning without any object: it characterizes activities in the broadest sense of meaning. It is quite enough to answer to the question: What is she doing? The answer will be as following: She is drawing. In this respect, She is drawing, in essence, is not different from She is running or She is cooking. It can be said that the activity which to draw expresses, in essence, has a kind of condition which is related to the subject.

Verbs of the second category are different from the first category as they allow a further question: What is she reading? What is she buying? What is she eating? What is she drinking? What is she drawing?, i.e. it can be asked a requiring refinement of the name of the object on which they act or which arise as a result of the action. Thus, the answers of the given questions can be answered as: She is reading a book, She is buying a dress, She is eating an apple, She is drinking a glass of juice.

In these cases, the direct object clarifies and completes the meaning of the verb without changing its basic semantics. Thus, it is necessary to state that the verbs such as to read, to buy, to eat, to drink, etc can be both transitive and intransitive.

The third category of verbs differs from the previous ones in that the direct object seems to be required for the realization of the meaning of the verb. However, within this broad category two groups can be perceived: on the one hand, verbs with the specific meaning are so specific that their general semantics does not cause any doubts, even though they are in need of a direct object, for example, to refer, to disturb, to destroy; on the other hand, the verbs with the meaning are so vague that they acquire a concrete and tangible meaning only in the context depending on the direct object. For example;

The verb *to take*:

e.g. She takes a lesson; She takes a book or She is taking her final exams; The verb to make:

e.g. She is making a list; She made tea, or She made some steps forward.

There is another example and it is about the verbs to read and to write. It is clear that one cannot read or write without an object, because in the act of reading and writing there should be something to be read or written [4].

Finally, the last subgroup (the second unit of the third group) includes the verbs which meanings are so vague that the sentence does not give a satisfactory meaning in the absence of clarified objects. So the following sentence, She buys is unclear without a direct object. If we add books from the bookshop as an object, the basic meaning of the verb will be reinforced more or less than the physical act of buying.

References:

1. Avronin, Valentine. Problems of studying the functional aspect of language. St. Petersburg: Nauka, 1975
2. Barkhudarov, Leonid. The structure of a simple sentence in Modern English. Moscow: Visshaya Shola, 1966
3. Jespersen, Otto. A Modern English Grammar on historical principles. Part 3: Syntax, Second Volume. London: George Allen and Unwin LTD, 1954

УДК 82

WHAT IS GLOBALIZATION AND GLOBAL ENGLISH?

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Мауленова Мадина Мауленқызы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Globalization is the process of the ever-increasing impact of various factors of international importance (for example, close economic and political ties, cultural and information

exchange) on social reality in individual countries. There are three types of globalization: economic, cultural and political [1].

The most powerful factors of globalization are linguistic and economic, manifested in the presence of transnational cooperation, corporations operating simultaneously in many countries and using new historical conditions in their own interests. But it is not necessary to believe that globalization is a kind of gigantization or a mixture of dissimilar processes. Globalization is an objective process that determines qualitative changes in the global space, an increase in the interconnectedness and uniqueness of individuals or civilizations in general. "Globalization can be thought of as the widening, intensifying, speeding up, and growing impact of worldwide interconnectedness" [6, 16].

Some place great hopes on globalization as a panacea for various distortions in various spheres of life. And others - antiglobalists - fiercely hate and criticize everything that is connected with it in each way. The subject of a lively debate is literally everything - what is globalization, when it began: there are different points of view and whether globalization is a phenomenon of the last several decades or whether it was possible to talk about globalization even when one people could establish contacts with other peoples, located on the opposite side of the globe. How globalization relates to other processes in public life, what are its immediate and remote consequences. And what can be called globalization and what is not. The abundance of opinions, approaches, assessments in itself, does not guarantee a thorough study and solution of the problem [2].

Globalization is increasingly associated with the notion of culture, which in turn is associated with two phenomena. The first is the spread of Western individualistic values among an increasing proportion of the world's population. These values are promoted by social institutions that recognize individual human rights and attempts to protect human rights at the international level.

The second trend is the borrowing of Western "rules of the game" throughout the world. Bureaucratic organization and rationalism, materialistic views, values of economic efficiency and political and linguistic democracy are spreading in the world since the time of the European Enlightenment. At the same time, the special role of cultural consensus in the world should be recognized. Although the world system has always been multicultural and multi-lingual, one cannot fail to note the growing influence of Western values: rationality, individualism, equality, efficiency - in other parts of the world.

The process of globalization of culture creates a close connection between educational, linguistic, economic and cultural disciplines. Such an impact is determined by the fact that social production increasingly focuses on the creation of intellectual, cultural and spiritual goods and services or on the production of "symbols." And in the sphere of culture competition is increasingly felt at various levels and in different spheres.

Globalization, in other words, is a process, during which the world turns into a unified system. Again, we note that at the end of the last century, globalization has become an urgent topic for reflection, discussions about it have not stopped, but have intensified.

There are several sources of globalization:

1. Scientific and technological progress, in particular, the development of the Internet, by means of which the distance between states is erased. Today we have the opportunity to learn news from anywhere in the world, as soon as they happened, to watch pictures and videos from satellites in real time. Also, distance learning was available in educational institutions of any country in various languages.

2. World trade, which has become much freer due to liberal measures. Thanks to the measures taken, tariffs on trade in goods and services from abroad decreased.

3. Transnationalization, which essentially represents the exchange between countries of those benefits that in one state are abundant, and in the other are absent. Transnational companies today dominate the financial and information markets. The economy of all countries is turning into a global one.

4. The transition to market relations, which, to a greater or lesser extent, occurred in the countries of Europe and the former USSR, thereby supporting the US economic views.

5. Unification of cultural traditions. The media become homogeneous, globalized. English has become an international language, as in its time, Russian was the main for the countries of the Soviet Union.

I believe that without globalization, the world would not be as it is now. If everyone were only in their "fortress" and came out from there, only for prey, figuratively speaking, then, we would remain in the Stone Age. Of course, globalization has pronounced disadvantages. For example, 80% of all modern wars have happened in one way or another due to the impact of globalization.

One can also consider globalization from the point of view of politics, which is one of the fundamental features of this phenomenon, especially in the modern world.

Political globalization is manifested in the institutionalization of international political structures. For example, the European system was formed as an interstate system - a system of alternately conflicting and unifying states and empires. The earlier world systems, in which the unification was achieved mainly through violent force, were subject to fluctuations between multicenter interstate systems and world empires, in which one dominant state was conquered by all other states of the region. The modern world system has remained essentially multicenter, the reason for this was the transition to a form of association based on the production and sale of goods for profit, that is, the transition to capitalism. States claiming the role of hegemony preferred to follow the strategy of control over trade and access to resources imported from the periphery, instead of conquering other states and getting money from them.

From what has been said above, it becomes clear that globalization is a fairly complex, multifaceted, dynamically developing phenomenon. Globalistics as a scientific direction, studying the processes of globalization in the world, is becoming increasingly important. Within the framework of globalistics as an interdisciplinary science, several areas of research of globalization processes are singled out. These include world-system analysis, a model of global society, a model of global capitalism, a model of global culture. "There many codes of globalizations and one of them is English, which usually characterized as global international Lingua Franca" [3, 9].

Today, the majority of ELF users are non-native speakers inside and outside English-speaking countries, so that as the term lingua franca implies, ELF is "an additionally acquired language system that serves as a means of communication between speakers of different first languages" [5, 146]. As a consequence, in a sense, there are no native speakers of ELF. This does not mean that ELF would be a restricted pidgin language: ELF is used in countless, often influential domains, which leads to a great deal of linguistic variation and presumes elaboration. Diversity, in turn, does not mean that ELF would be incomprehensible: diversity of linguistic backgrounds, uncertainty of shared knowledge, and potential misunderstandings can be tackled by special kinds of communication skills, such as various clarification and repair strategies, which often promote intelligibility among ELF speakers [4, 147].

There are different dimensions of globalizations including politic, military, economic, technical and cultural.

Globalization is a process of communication of various people, nations, companies and so on. This process has effects on the environment, on culture, on political systems, on economic development and prosperity, and on human physical well-being in societies around the world.

The global distribution and the importance of the English language can be considered since the fact that this language is referred as the most powerful, affordable, "easy to handle" and an effective means of communication all around the world, which for the first time was called "a global language" in the book "English as a global language" of D. Crystal. As it is often noted, not only flexibility, clarity or the ease of learning, but also the importance and value makes English so popular. Due to its communicative potential English becomes a flexible instrument of international integration and cross-cultural interaction. According to the statistics, showing the

frequency of use of the main languages in international communication, English retains the status of the most frequently used languages nowadays. English is spoken by more than 1.5 billion people in the world today. More than 1.4 billion people now live in the countries where English is the official language. According to forecasts, by 2010 the rate of the people for whom English language is the second language was higher than for whom English is the first native language. English is the most popular language among the studied in the world and the dominant language in the scientific field, where 70-80 % of all publications are published in English. This language is de facto official and working language of the most international organizations and has official status in 62 countries around the world [7]. Despite the fact that there is an official policy to ensure an equal status for all official EU languages in the framework of this Union and that the ideal for European Union is “a multilingual informative society” no language has such a privileged status in the European Union as English. Only English language is de facto the language of contacts among people, who speak different languages.

References:

1. Urry J. Sociology beyond Societies. Mobilities for the twenty-first Century. London and New-York, Routledge Taylor and Francis Group, 2000.
2. Valiyeva N. Synergetics of the Language, National Consciousness and Culture by Globalization. Baku, Nurlar Publishing-Printing Center, 2016.
3. Seidlhofer B. Closing a conceptual gaps: the case for a description of English as a Lingua Franca. UK, Blackwell Publishers Ltd, 2001.
4. Dressler W. V. & De Beugrande R. Introduction to the text linguistics. 1981.
5. Edwards V. Multilingualism in the English-speaking world. UK, Blackwell Publishing, 2002.
6. Crystal D. English as a Global Language. USA, Cambridge University Press, 1987.

УДК 821.111

LITERATURE OF THE USA IN XIX-XX CENTURIES

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Молдабек Эльдана Бахытқызы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The United States of America emerged as the most prosperous nation in the capitalist world at the turn of the 20th century. The United States of America came to be the center of the capitalist world due to a number of factors, including the historical evolution of the country, the existence of "the free lands" in the western part of the country, and military supplies delivered during World War

At the beginning of the 20th century in the United States, the literature of decadence is the predominant form, while realistic literature is in the process of developing.

Dreiser was of the opinion that a society has a strong romanticism of profit, that there is a prevalent faith that the current system is the greatest, and that Hollywood has the preference not only in cinematography, but also in literature. In American literature, nobody ever works, there is no poverty, and problems are solved by a variety of intrigues. Additionally, there is never unemployment. In a number of large periodicals, such as "Success," "the American magazine," and "Saturday mail," the American way of life and private enterprise gain widespread notoriety, and the phrase "America - the country of equal possibilities for all" comes into common usage.

In the literature of the HH century, there was a wide dissemination of the political adventure novel, the hero of which is an enterprising businessman, the diplomat, or the scout. In some instances, this novel was transformed into the detective-espionage story, for which the anti-Soviet orientation was characteristic.

They propagandized "a pure art," although the representatives of "the Boston school," which was led by the editors of many prominent newspapers and journals, were in favor of decadent art. Despite this, there was also a realistic literature that could be found in the works of authors such as Mark Twain, Sinclair, J. London, and others.

The United States of America made public their intention to participate in World War I in April of 1917, and they officially acknowledged their role in the conflict's military activities some months before the signing of the armistice. Although the United States did not participate in the conflict in the native area, the term "the lost generation" is still prevalent in American literary works. The problems associated with war, the pathos of war, and the heroes of war were included not only in the books of those writers who were at war on the fronts of Europe such as Hemingway, but also had influenced a wide range of writers and their works, had intertwined with other problems that were specific to America, with the theme of big money in the America of the twenties and the crash of an American dream.

The war had resulted in resentment and rage, but it had also aided in gaining a clearer understanding of the genuine nature and worth of things, as well as the deception and artificiality of official slogans.

The economic crises of the twenties and the thirties had brought together all of the tensions in a single knot, which had exacerbated the social conflicts, particularly in the South and the West. There was widespread destruction of farmland, and in the north and northeast, where there were mines and industry, violent social clashes developed.

Theodore Dreiser wrote of the calamities that befell miners in Garland, and John Steinbeck told the entire world about the catastrophe that befell farmers in California and the Far West.

Rough thirties are able to find the most honest and profound mirror of themselves in the creation of E. Hemingway, J. Steinbeck, A. Miller, G. Fitzgerald and others.

The ability to create types of enormous social value, to show deeply typical circumstances of provincial and capital life for the American reality; the ability to represent life as an inconsistent process, as a constant struggle and action, in contrast to the decadent novel, which replaced the image of social reality with fictitious characters and events. This was the defining characteristic of the American realists, who borrowed some formal features of the modernist novel but maintained the aesthetic principles of critical realism.

Masters of American prose deliberately rejected a difficult technique of richly developed sharp and entertaining plot of the novel of the XIX centuries. In their opinion, a straightforward narrative that was devoid of aspects of entertainment was more likely to effectively highlight the tragic plight of the protagonist. They believed that the aesthetics of reading should become more intense in the twenty-first century than they were in the twentieth century; hence, they did not seek, as their predecessors had, to inform all of the crucial and important information about their heroes in an exhibition. The reader needed to put in greater effort in order to acquire and comprehend the novel's various components because the work had a complicated composition.

It seemed as though the first half of the 20th century was a fruitful time for the growth of American literature in all of its various areas. There was a finding made concerning the names of T. Wolfe, U. Faulkner, O' Neill, E. Hemingway, F. S. Fitzgerald, D. Steinbeck. The popularity of American literature in Europe and the United States' status as a world authority were both boosted as a result of their works.

American authors were growing weary of attempting to create a literature that was entirely national. As a direct consequence of this, the following four authors emerged within that time period: I. The president, along with J. Cooper, W. Bryant, and E. Poe. The literary evolution of that era was shaped in large part by the contributions of each of these authors. The poem "Thanatopsis" is one of Bryant's most well-known compositions. In general, Bryant's poetry was lyrical and it portrayed New England in a positive light. The names I. Washington and J. Cooper was one of several American authors who won the admiration and respect of British reviewers. Edgar Allan Poe produced literary pieces that were more critical or analytical in nature. His

contributions to literature included poetry, short stories, critical essays, and detective novels. He also wrote stories. His books were translated and read widely in France due to his popularity there. The poem known as "The Raven" is considered to be his masterpiece and was the key to his fame.

The names J., M., and S. The names Kennedy and W. In the early part of the nineteenth century in South America, Simms was recognized as one of the most accomplished authors in the region. Simms' creative activity was oriented on historical novels, Revolutionary romances about his native land South Carolina, and other works that were about the frontier. Kennedy, on the other hand, focused mostly on writing about the work and living on plantations (*Swallow Barn*, 1832).

The comedic authors who were active in the American literary scene between the years 1830 and 1867 are sometimes referred to as members of the American Renaissance. James Russell, Benjamin Shillaber, and Seba Smith were three of the most notable of these individuals.

Other notable American authors of fiction from this time period are N. Herman Melville (*Moby Dick*), Walt Whitman [1], and Herman Melville. Hawthorne's *The Scarlet Letter* was published in 1850. The majority of Hawthorne's writing was critical of colonial America, and each piece contains elements of the author's own psychological and ethical development. The writings of Melville tend to be philosophical, political, and allegorical [2]. In his short stories, he made an effort to provide commentary on significant issues that troubled the society of that time period. Whitman made an effort to be more upbeat and positive, avoiding the portrayal of problems and producing works that were full of the aims, thoughts, concepts, beliefs, and sentiments of the average person. His primary source of motivation was the American ideal of individuality, and he was a devoted follower of Jacksonian democracy. One of the most well-known poets to emerge from the United States throughout the nineteenth century is Walt Whitman.

The American Civil War was the watershed event that changed the course of not just American society but also American literature. At the very least, the economic, agricultural, industrial, and cultural spheres all shown signs of development and improvement. There were performances by comedic writers. From a literary perspective, the tone of their writing, the quality of their language, and the accuracy of their spelling were all unacceptable; nevertheless, given that their writings were directed toward a general national audience, the significance of these issues was mitigated. To a large extent, the majority of the

The people living in the United States during that time found these authors to be quite comedic. We are able to provide several examples, such as Edgar Nye, Josh Billings, Artemus Ward, and others in this group.

The American fiction authors who came before them were succeeded by local colorists who created humorous short stories with a national character (about life in a mining camp in California and the ways of living in other states). There are several names of local colorists from that time period, including Bret Harte, Edward Eggleston, O. Henry, and others. Their work contained elements that were realistic, romantic, and humorous in nature.

Mark Twain's success can be attributed, in large part, to his utilization of the prior expertise of literary comedians and local colorists. The wide audience of readers was familiar with and appreciative of his body of work. His most famous works are "The adventures of Tom Sawyer" (1876), "The adventures of Mississippi" (1883), and "The adventures of Huckleberry Finn" (1884), all of which depict comedic as well as tragic aspects of life. He has a strong humor hidden in his works. William Howells, who was also a fiction writer who chose to remark on politics, society, and economy in his realistic novels but with a sense of humor and avoiding tragic themes, was the next author to write in the new realistic style of literature. His works "A modern instance" from 1882, "Their wedding journey" from 1872, and "The rise of Silas Lapham" from 1885 are considered to be among his finest works.

Naturalist writers of the late 19th century continued the tradition of realism in literature by developing it into a more refined form. Writing of short stories and novels that included some

philosophical and social explanations in a more extensive form was also a part of this movement. The piece of writing titled "Crumbling Idols" that was published in 1894 by Hamlin Garland is regarded as the best example of this type of literary work. [3]

The naturalistic style of writing was displayed by Theodore Dreiser, an American author, in his own unique way. He continued in the tradition of his earlier emigrants, but he also invented something fresh that was uniquely his own. He developed the characters and plots of the stories in accordance with his own views and beliefs, and he revealed the story's contents. His heroes were utterly dependent on him, and they were unable to control their own activities since he dictated all of the decisions and actions that his characters made. By referring to the proverb that "race is for the swift and the battle is for the strong," Dreiser illustrated how his protagonists were defeated and ruined by opponents who possessed greater strength. Between the years 1900 and 1925, Dreiser penned some of his most well-known works, including "The Financier," "Sister Carrie," "An American Tragedy," and "The Titan."

The actions taken by John Read, in particular the publication of his book "Ten days that shook the world" in 1919, generated a significant amount of resonance. This novel had introduced a living, breathing aspect of the revolution in Russia to America. After the crash of the New York stock exchange in 1929, which led to "a great depression" in the United States, there were rallies of unemployed people, and the army opened fire on the streets in response to these protests. As a result of these events, the prestige of the Workers' and Peasants' state had seen an enormous boost. During that time period in the United States, there were over a hundred thousand written petitions to relocate to Russia.

As part of the history of the United States, the 1930s were referred to as the "red thirties." Because of the severity of the social, political, and economic crises, they do not have any parallel in the entire two hundred years of the United States' history. And despite the fact that "a great depression" was technically gone by the year 1933, its presence in literature continued well beyond the boundaries that had been established. The American people will always be protected against complacency, carelessness, and true apathy thanks to the experiences of those trying years, which will forever stay in their collective memory.

It had been laid out on the basis of the further development of a national formula of success, there was promoted the strengthening of a moral basis of the American business, and it had been laid out on the basis of the further development of a national formula of success. This event provided "the second breath" to the school of critical realists who were carrying on the legacy from the dirty thirties of the past. On the basis of fresh literary material, authors started conducting in-depth research on the American tragedy, which is deeply ingrained in the collective consciousness of the nation.

The concept of an American dream and an American tragedy logically involved the occurrence of the problem of pathological praise by patriots of the entire American and of the sense of fear and depression of the inhabitants of small towns, who were compelled to bear in them the burden of "a healthy Americanism." This problem was caused by the fact that small towns were forced to bear the burden of "a healthy Americanism."

References:

1. Rusch, Frederic E. and Donald Pizer, ed. Theodore Dreiser: Interviews. Urbana & Chicago: University of Illinois Press, 2004. pp. 234-238
2. Shelley Fisher Fishkin, From fact to Fiction; Journalism and Imaginative writing in America, Oxford University Press, 1985
3. William H. Nolte, "H.L. Mencken's Smart Set Criticism", United States Gateway Edition, 1987

THE THEORETICAL-AESTHETIC FEATURES AND GENERAL CHARACTERISTICS OF POSTMODERNISM

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Самбетова Гулназ Ерболатовна
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The Term —Postmodernism was used before in a wider sense - everything after Modernism. It is so difficult to draw the line between Modernism and Postmodernism that they are trying to find the answer to this question in one magazine abroad. We can differentiate Postmodernism from Modernism only in a theoretical level. We cannot learn the difference between these two phenomena immediately, having in mind the intellectual and artistic achievements of last century. But let's begin:

1. Modernism is a weak urbanizational style of mature industrial society, and it is inclined to the non-healthy monstrosity, individual self-subordination and making it a method of social-economic mechanism. It possesses the tendency to simplification and unification of the demands (‘House-car for living’ by Corbusier), the antihumanism in political level (different totalitarian systems) and even conception of building the space.

2. Postmodernism is a style of the post-industrial society, contemporary, up-to-date, informational technology. In contrast of Modernism's abstract intellectualism, Postmodernism states intuition, sense, instinct and subconscious. Postmodernism has the features of multi-idea, mix of tastes, and also providing demands in maximum spectrum. O.Huxley stated all this in 1939, by saying: —This is a century of advertisersl.

Postmodernism has the inheritant connection with the philosophies before itself. Already on the first half of XIX, Hegel's student S.Kjerkegor (1813 - 55) states against the claims of mind. We can put several reasons of Modernism and Postmodernism's parallel existence. Therefore, it is not necessary and correct to build modern-postmodern chronological bounds.

The authority of intelligence goes down by the illusions in real world. And this creates the following problems: becoming strangers – subjects become stranger to objects, materials to mentals, human to nature. The followers of E. Husserl Merlo-Ponti and others see their achievements in trying to eliminate the dualism and subjectivism of modernist epoch, the inclination of reality to its limits, and trendsentalism. However, one of the polars overcame the attempt of synthesis of objective and subjective. For instance, in E. Husserl's works – the connection of transentalism to subjectivism. Therefore, the elimination of the process of dualism which is peculiar to modernism continues nowadays.

Nowadays the process of ‘becoming strangers’ is in such a level that even strange languages, cultures, and phenomena are comprehended as their origin ones. They are combined in a way one likes it. U.Eco states in his speech of ‘The lost confidentiality in private life’ in the conference on the topic ‘Privacy’ in Venice, 2000: — The first thing lost in the internet and gobalism is the concept of border [2, p. 148]. The intellectuals, migrants, people with double citizenships, political refugees from the III World countries are based on the dialogues with postmodern world elements as well as the transcultural and multimedia, mutual information and openness and multi culturalism. It is known as post-utopian thoughts in politics and as post-rationalism in philosophy, as antiutilitarianism in ethics.

Postmodernism does not accept any limitations or hierarchy looking from the neutral point of view. Postmodern does not stand by a common language, the category of single values, phenomena explaining everything, and those concepts as God, Absolute, Logos, Truth in philosophical meaning. This brings the loss of the meaning centre creating dialogue centre between the reader and author. Such kind of theme is polysemantic, and has endless

interpretational opportunities. The source of the additional information is not the author, but more important the way it is expressed.

Philosophy loses its limits and starts to exist in movies, prose in —damagedll form. Philosophy does not require special theoretical preparation, it is a non-professional activity field; Among the postmodern philosophers there are directors, authors, composers, because the status of the philosophical discourse has been changed. It is an assignment to see the philosophy as the metadiscourse [1, p. 89].

There are such directions as semiotics (in Greek —semeionll—a sign), poststructuralism (fight against the total structure), deconstructivism (deconstruction of the hierarchy) stood by the Postmodernism's aesthetics. The concrete experience that Postmodernism takes its benefit from its Post structuralism: if it limits itself with the literature, the contemporary art, philosophy, science, politics, economics, etc become the theoretical upper structure of Postmodernism. One of Postmodernism's basic features is the more true from the truth, the rejection of the previous status of the truth (—truth as correspondencell). The lack of Transcendental truth does not mean the lack of the truth category according to the appropriate procedure which welcomes our demands, now the truth is accepted as the general agreement and solidarity. Instead of the previous statement of knowing the exact reason, the term _trace' appears in this sense. The category of "Essencell is not accepted, the game and coincidence become the main power. From the categories like Truth, Essence, Aim, or their rejection of the previous status of them is the same as the rejection of Philosophy of the concept of fundamental-category. Therefore, the postmodern philosophers state from the point of antifundamentalism view. Postmodernism states the irony against the metaphysics. During all the periods of the history of Philosophy there have been such concepts as truth, unity, scholasticism, concept, creature, substance (modernism), intelligence. Postmodernism puts forward the inner and simple features of one thing against the transcendental concepts and as well as the transcendency itself. The Uncertainty of Postmodernism makes itself one of its central intellectual practices. Relies on its intellectual experience of reconstruction of previous structures.

In the suspicion on the opposite to the traditions, Postmodernism passes all the possible limits: crossed on the history and names, mixed the style and time, changed the theme into the schizophrenic adventure and to collage of the anonym quotes, started to play away from of all the grammatical and stylish rules, mixed the saint with sin and top with bottom. Its concept can be explained as —the game with the dead formsll. As there is no unique school or trend of Postmodernism, it is not possible to add the noun —postmodernismll as unambiguously to something. However, Western Postmodernism experience allows us to differentiate several following features of Postmodernism. These are not obligatory, these are the features observed in different combinations: replacement of the hierarchic and vertical relations with the horizontal ones; rejection from the metacodes (codes of the codes), the idea of metodiscourse, universal language, from the thought of contradictions (white and black, good and evil etc.) world's virtuality, interface, the general attention to the content, crisis of authorship, and the central status of events. In accordance with this, the second class journals- diaries, vocabularies, notes, comments, letters (e-mail, mail-art, junk-mail, the mails from unknown addresses etc.) are getting more topical.

What we call postmodern? I must admit that I have difficulties to answer the question as I have never understood clearly the word _modernism' itself. The author of this sentence is Michelle Foucault, the ideological father of Postmodernism. He stated all this not for the width of his conception, simply for the real contradictions which can avoid the theory of recent active modern epoch claiming to be the relative perfect social doctrine [3, p. 27-37].

Modernism, protesting the values in such traditional areas as art, literature, politics, philosophy, and all the areas of society, expressed to build the world on the new principles; rejected the world described the way it is (mimesis), it brought the Style cult which sees the maximum subjectivity of the creative author as an aim; created the space of the author being the God and King at the same time. Postmodernists improved their theory and by this way, they put

forward not only the traditional world philosophy against the science and culture, but also against the Modernism itself, brought the principle of re-estimate of the values, not their rejection. On one side, we cannot reject the genetic heredity of Postmodernism in the connection with Modernism. They have some similarities. As it is visible from the Postmodernism term itself, it inherits the majority of the ideological direction, mechanism and rules system collection, and first of all, inherits the principle of dessentration and innovation, but it also subjects most of the things into deconstruction, nor history, neither author admits the beginning. Modernists stated as the radical denials of the historical tradition, however, Postmodernists stated tolerantly as defenders of comprehension of the historical tradition in other way.

In human history we can differentiate the post-Postmodernist tradition from the modernist, postmodernist, teosentrist one with the principles of cultural- historical tradition.

References:

1. Иноземцев В. Л., Современной постмодернизм: конец социального или вырождение социологии? // Вопросы философии, 1998, № 9.
2. Stanley F., Professional Correctness, Literary Studies and Political Change. Oxford; Clarendon Press. 1995.
3. Эко У., Полный назад. Собр. Статьей написанных с 2000 по 2005 год. М., Эксмо, 2007.

УДК 82'38

EXPRESSIVE AND STYLISTIC MEANS OF THE ENGLISH LANGUAGE. EUPHEMISMS AS A LEXICAL STYLISTIC MEANS OF THE ENGLISH LANGUAGE

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Саналимова Бақытнур
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Linguistics makes extensive use of the expressive potential of language, as well as other expressive and stylistic devices, tropes, and figures of speech. In some contexts and writing styles, the meanings of these terms can be interchanged, while in others they have distinct meanings. Imagery is the primary characteristic that distinguishes different styles of writing. Image, despite the fact that it is believed to be one of the primary characteristics of literary style, can lend a vibrant stylistic quality to any text. The connection between picture and emotion, as well as the emergence of emotion from image, is the primary focus of this article. A speech that is emotional or expressive might likewise be considered an image. Therefore, the indicators of image or expressiveness are realized in the three levels of a language, which are the phonetic, the lexical, and the grammatical layers, respectively, in various styles (texts).

"phonetic," "lexical," and "grammatical (syntactical)" are the three main categories that R. Galperin divides expressive and stylistic means into in his categorization of linguistic devices. [2, 28]. These phonetic stylistic means include things like alliteration, assonance, repetition (rhythm), and intonation, among other things. Epithets, metaphors, similes, irony, euphemisms, and other similar devices are examples of lexical stylistic means. Grammatical devices, also known as syntactical devices, include word order in a sentence, unusual phrase structures, elliptical sentences, and other similar devices.

Nevertheless, we will be concentrating on the study of euphemisms, particularly with regard to how these expressions are utilized and applied in speeches. It is typically spoken in a colloquial manner, and literary style is frequently based on this language. This style makes heavy use of slang, slangy terms, creative words, and dialectal words.

In spite of the fact that euphemism is considered to be one of the objects of study of linguistics and that it takes up a major position in the theory of linguistics, it has not been subjected to a significant amount of research. The idea that "euphemism" is founded on common criteria, which does not yet exist, is not yet a reality. This process can be explained, on the one hand, by the multifaceted elements of euphemisms, and, on the other hand, by the short period of time that was spent exploring this problem.

A Greek word that means "eu" good and "phemc" to speak is where the term "euphemism" originates from. To talk very well, to soften any strong meaning, and to avoid vulgar color are all examples of what the term "euphemism" refers to. If we approach a language from a literary point of view, it is easy to discern where the border between vulgarisms, taboos, and euphemisms lies.

It is essential to be aware that, from a linguistic perspective, the use of euphemisms has been prevalent since the turn of the previous century. At the tail end of the nineteenth century, the German linguist G. Paul differentiated euphemisms from changes in semantic meaning that were already common knowledge.

Many euphemisms have entered common usage in the English language as a result of the development of modern civilization. For instance, "not right" can be used instead of "false" and so on and so forth. Even the words "death" and "to die" have been replaced by a variety of synonyms, such as "to kick a bucket," "to pass away," and "to lose one's life," among others.

There is something called a socio-linguistic approach to the process of taboo and euphemisms that can be found in the literature of linguistics. When discussing euphemisms, it is common knowledge that borrowings and clichés are appropriate topics to bring up. Even though expressions of this kind of euphemism build up gradually in intensity, they have become increasingly common in modern languages. For example, the word "intoxicated" is used in place of "drunk" in English, and the word "perspiration" is used in place of "sweat" in English.

Euphemisms are a product of the mixing of several components of speech and phraseological devices. There are also disphemisms in the English language, in addition to euphemisms. Disphemisms have developed in response to euphemisms in recent years. In point of fact, disphemisms are used to make a connotation unpleasant, severe, and negative; this is the case even though they are regarded as prohibited. Dishemisms contain elements of stylistic coloring, modality, and subjective attitude. For instance, "to die" is a euphemism, while "to go to hell" is a disphemism. "to get away" is a disphemism, but "to go" is a euphemism.

There are a variety of different definitions of the term "euphemism" that can be found in the literature on linguistics. Euphemisms have been studied, and their definitions have been evaluated and categorized into three major categories in order to provide a better understanding of the relevance of euphemisms. The kinds of euphemistic functions that are described in the definitions that were looked over can act as criterion.

The first group consists of the definitions of euphemisms, which are phrases that are used to soften the meaning of words that are considered vulgar or unpleasant:

According to the definition offered by O.S. Akhmanova, a euphemism is "a derivative, softening, polite trope denoting any thing or event." [2, 521]

Euphemisms are defined by Webster's dictionary as "the substitution of an impolite word or phrase with a polite one." [3] An euphemism is a word or phrase that is used in place of another word or phrase that is considered unsuitable or forbidden. [6]

"Euphemism" is defined by C. Kapu as "a phrase that substitutes unpleasant, humiliating, or threatening word or phrase with a word with a derivative meaning or a softening meaning" [62, 5], and "euphemism" is defined by R. Galperin as "a word or phrase used for the substitution of an impolite or rude word or phrase with a suitable word or phrase." [5, 73]; A. Spears provides the following definition for it: "euphemism is a substitution of a rude phrase with a more softening or appropriate one" [7, 11].

The second category of definitions focuses on the significance of social reasons in addition to primary functions and includes the following:

E. Partrick provides the following definition for it: "euphemism is a phrase that is used for softening a listener's unpleasant impression or impolite result for a speaker if the latter is eager to make a good impression." [6, 96]: "euphemism is a derivative substitution of any effective softening or any threatening name of religious and moral motives in human life," is how A. Katsev characterizes it. [3, 5] According to the definition provided by K. Allan v. K. Berige, a euphemism is "a phrase used as a possible alternative seeking a purpose of avoiding irrespect of a member, audience, or a third part." [1, 42] According to L. Krsin's definition of it, "euphemistic substitution aims at avoiding communicative conflict or failure and communicative discomfort of the third part" [3, 391] E. Turina gives the following definition of what euphemism is: "euphemism is the substitution of a banned, impolite, or simply rude, tactless word or phrase used instead of socially incorrect antecedent or softening, but for some reasons accepted thematic syntagma." [7, 7].

The third category of definitions includes deception as one of the primary roles in the following situations:

J. Neaman and K. Silver define it as follows: "euphemism is a phrase substituted by hiding the reality, not humiliating, or pleasant term instead of humiliating, incorrect term" [6, 15]. S. Lawrence defines it as follows: "euphemism is a form of word expressing (for some reasons) softening or hiding or more polite idea" [6, 81].

In light of all that has been discussed up to this point, we can draw the following conclusions about the roles that euphemisms serve:

1. making an unfavorable or offensive word more bearable for a speaker.

As a result, a speaker evaluates a speech subject, and he acknowledges that a particular phrase is considered to be rude, severe, or unfriendly by him.

2. modifying a name that is offensive or unappealing to use for a competitor. It manifests itself as a result of the conditions of speech or the situation.

3. concealing the truth from others.

As a result, a speaker will select some phrases and words that not only mitigate the impact of undesirable words and phrases but also conceal the nature of the occurrence being discussed. When defining euphemisms, all of the roles that they serve, in our opinion, should be taken into consideration. Therefore, euphemisms researched in our research can be characterized as follows: euphemism is the substitution of banned or rude words or phrases with a concrete term or a phrase intended at avoiding unfavorable feelings of a speaker or an interlocutor. This definition applies to euphemisms studied in our research.

Euphemisms are commonly used and can be found in any language. Not only do euphemisms replace unfriendly and nasty language, but they also take the place of awkward situations that may arise during a conversation.

To illustrate this point, let's take the phrase "politically correct," which is prevalent throughout the entirety of the mass media. In point of fact, this term is not regarded as a euphemism; rather, anything that goes beyond the scope of its original meaning is viewed as a euphemism.

References:

1. Neaman J.S., Silver C.G. A Thesaurus of Euphemisms. L.: McGraw-Hill, 1985, 320 p.
2. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово/Slovo, 2000, 624 с.
3. Allan, K., Burrige, K., & Mazal Holocaust Collection. (1991). Euphemism & dysphemism: Language used as shield and weapon. New York: Oxford University Press, 1991, 350 p.
4. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи / Русский язык конца XX столетия (1985-1995) М.: 1996, с. 384-408.
5. Lawrence J. Unmentionables and other euphemisms. London: Gentry Books, 1973, 84 p.
6. Spears A.R. Slang and Euphemism. 3rd revised ed. USA: Mass Market Paperback, 2001, 350 p.

7. Капу С.Е. American-Spanish euphemisms. Berkely, Los Angeles: University of California, 1960, 249 p.

УДК 82'38

TYPES AND LINGUISTIC FUNCTIONS OF METAPHORS IN LITERATURE

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Таджибаева Сулушаи
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

I.R.Galperin distinguishes “living (original)” and “trite or dead metaphors”, allocates a detailed metaphor, noting that it can be expressed by any meaningful part of speech: predicate, noun, adjective, verb, adverb" [1, 34].

For example: “Notre Dame squats in the dark” (29, 40). The metaphor “squats” is expressed by the verb, which acts in the function of the predicate in the sentence. In the verb to squat (in squats) is the ratio of the two values. One value of the subject-logic – “to rest in a crouching position with the knees bent and the weight on the feet” , the second contextual value – “to rest” (one of the signs of locating) (Lingvo ABBYY X3).

An example of a metaphor expressed by the adjective (participial II) is so-called metaphorical epithet: “And the skirts! What a sight were those skirts! They were nothing but vast decorated pyramids; on the summit of each was stuck the upper half of a princess” (29, 39). The metaphor is expressed by adjective (participial II) “decorated”, it is the identification of two concepts: “nice, beautiful” and “high” [2; 39]. An example of a metaphor expressed by the adverb: The leaves fell sorrowfully. ‘Sad falling leaves’ [1; 35]

Depending on the patterns metaphors are differed between simple and prolonged. A simple metaphor, as in the examples above, is based on the actualization of one or several symptoms that are common to metaphorized and metaphorizing components. However, in literary speech, and especially in poetry, there are cases when the author for the purpose of image development updates other signs too, developing the first.

Considering M.Black's classification of metaphors into dead and live, M.Newmark classified metaphors into five types: "dead, cliché, stock, recent and original. The first three, he considers dead and the last two live metaphors" [3; 19-27].

Dead metaphors do not have its figurative and connotative meanings and is applied as ordinary words. The concepts of space and time, the parts of human body, common natural features and human activities are included in this category .

According to the scientist, dead metaphors are classified into three kinds. The first kind comprises a little metaphorical imagery. For example, the word 'shine' has a referential meaning of 'lighting' and also, has a secondary meaning of 'smiling or pleasant'. The second kind includes metonymies which are used instead of objects and things, like, 'White House, the Kremlin and so on. This kind is widely used in technical or official texts. The third kind includes nontechnical or informal words like 'eyes and back' used metaphorically when they are combined with other words. For example, the eye of the house, the back of the chair.

Because of overusing cliché metaphors do not express any figurative meaning and "is used as a substitute for clear thought, often emotively, but without corresponding to the facts of the matter" [2; 19-27]. Unlike dead and stock metaphors, cliché metaphors indicates telling a reader the word or expression is unusual one.

"Stock metaphor is the one which deals with cultural elements and is conventional in each language" [3, pp. 19-27].

"Original metaphor is another kind of live metaphor arising from writer or speaker's personal and creative thoughts and ideologies, so it is not fixed in the language and is more new and fresh" [3; 19-27].

After defining types of metaphors it is important to highlight the main linguistic functions of metaphors. In our work the following linguistic functions of metaphor in literature are viewed:

- nominative
- informative
- mnemonic
- genre formation
- text formation
- style formation
- heuristic
- explanatory
- ethical
- emotional-evaluative
- encoding.

Nominative function of metaphors (metaphor in names). The possibility of development in the portable word values creates a powerful counterweight to the formation of an infinite number of new words. Metaphor helps a word: without a word metaphors would be doomed to continuous production of new words and heavily burdened.

Generous material for the study of metaphorical nomination gives the names of plants: God fur and shepherd's purse, candle and Adam's grandfather's curls. The unique role of metaphor in the systematical category is related to the fact that a metaphor recovers the balance between inexplicable, and almost inexplicable, the transferred name is understandable, transparent, and crystal. For example, consider the number of floral metaphors describing a person's appearance: weed is "a thin, ungainly person", green – "having a sickly appearance; pale", peanut – "any small person" ; ginger – "a ginger or red haired person" ; daisy – "an excellent, beautiful person (a girl)". Metaphorical names enrich our lives and build a kind of aesthetics of everyday life. Knowledge of metaphorical symbols sharpens hearing, enhances attention.

Nominative function of metaphor is so natural and typical that metaphor in the nature of terms of metaphorical nomination and imagery remains hardest. Metaphorical nomination of the subject leads to rapid fading the image, N.D.Arutyunova underlines, when he writes about "identifying metaphors such as "the nose of the kettle", "the leg of the table", "the eye of the needle".

Nominative properties of metaphors emerge not only within a particular language, but also on the interlanguage level. The image may occur when a literal translation of the borrowed words and, conversely, when translating the words of the native language into other languages. The actor (auctor or augeo — "increase") is "one who exaggerates everything, i.e. informs about movement, power, strength, support and stability" (from an old Latin dictionary). "Sometimes it is very useful to learn the original meaning of the words denoting now the common notion. Why do such excursions into etymology or in comparative semantics of languages create the effect of a joyful discovery? Because historical justice restores in relation to a word and image. The ethical attitude towards a word applies not only to the quantity of the plan (to know as many words as possible for the most accurate expression of feelings and thoughts), ethics and affects of the qualitative aspect — the ability to treat a word as a priceless treasure, to see glittering image and depth hiding behind a known word.

Speaking intuitively of a visual component of words, and evaluating their degree imagery in most cases are the same, as demonstrated in an experimental study of imagery nouns in the Russian language. For centuries lingering in the depths of the words, an imagery gives a word a second life, when a word becomes a metaphor. Nominative function of metaphor is the

presumption of any imagery words. In the processes of metaphorical nomination, much depends on national traditions, for example, in the area of culture name.

References:

1. Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 334.
2. Арутюнова Н. Д. Функциональные типы языковой метафоры // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. 1978, № 4, сс.122-131.
3. Блэк М. Теория метафоры. М.: Просвещение, 1990, 172 с.

УДК 821.111

JOHN DRYDEN AND HIS LITERARY ACTIVITY

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Торибаева Ақтолқын
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The time period in which Dryden lived and produced his works varies between the years 1660 and 1700. Upon the return of the Stuart kings, England saw radical social and literary transformations. During this time, the monarchy was reinstated, and new governmental structures were put in place. The Act of Union of 1707 officially unified England, Wales, and Scotland under the name Great Britain. During this time, Britain became a leader in international trade and commerce. Some members of the lower and middle classes started to see the light. The concept of a societal standard for behavior was understood, and people gradually became more conscious of their rights and liberties. After being closed down by Cromwell's Puritan rule, the theaters reopened, and the National Church statues were returned to the Church of England [1].

When it came to legitimate heirs, Charles had none. James, his Catholic brother, was expected to sit next to the king on the throne. In order to prevent his brother from being in the line of succession, Parliament put pressure on Charles. The "Exclusion Crisis" was finally resolved after Charles dissolved Parliament. Tories, who sided with the monarchy, and Whigs, who opposed him, were two of the political parties that emerged from the Exclusion Crisis.

Thus, literature took on a distinctive character at this time, particularly in late Stuart England. Just because you've been around for a while doesn't mean you're immune to the effects of time. Poetry was widely read because of its immediacy in reflecting the political events of the day. Ariel, lyric, historical, and epic poetry all flourished during this time period. Sir William Davenant was the first to employ an epic poem. John Milton's "Paradise Lost" also made its debut at this time. Women gradually assumed the roles traditionally played by men on theater stages. It was seen hazardous to practice dogmatism, which meant to accept religious doctrines without examination. In 1662, Charles II approved the formation of the Royal Society to advance scientific understanding. There was no such thing as a "modern scientist" at that era. Scientists and philosophers at the Royal Society also studied religion and philosophy based on nature.

The writers of the time did not create any groundbreaking works of literature. They looked to writers from the classical era, particularly Latin authors, for motivation. The ancients had attained the pinnacle of perfection, and the modern poets had yet to catch up. This is how the neo-classical tradition of poetry was born. The neo-classical composers were unable to touch on profound human feelings. They paid most of their effort on mimicking established norms. In Dryden's time, this was a widespread custom [2].

The prevailing philosophy at the time was empiricism. Its origins can be traced back to Francis Bacon. Experience, particularly experimenting, is seen as a credible source of knowledge in the philosophical school known as empiricism. As a result, first-hand experience is the key to

making sense of the world. Empiricism had its exponents in John Locke, George Berkeley, and David Hume, and its influence can be seen in the writings of the Restoration period.

Authors started laying the groundwork for women's rights. Mary Astell represented the side that favored education, and she was right. The word "sentiment" entered the English language sometime around 1750. This was the term for a naturally occurring emotion. The rise of people's willingness to help others can be attributed in part to the rise of the concept of sentiment and all the words associated with emotions and sympathy.

In 1737, The Stage Licensing Act was passed to implement the censorship. In London, only officially approved plays could be staged. The first copyright law in Britain was passed in 1710, and it did not require official approval. Only bookstores had access to copyrights. The word "public sphere" refers to the collective consciousness of a group of people who share a common interest or viewpoint on a topic. The number of books written by women increased dramatically. In the 1740s, it was common for working-class people to lend and borrow books from one another. Printers increasingly only capitalized words at the beginning of phrases and for proper names, and they reduced the frequency with which italics were used.

The canon of Restoration Period writing can be broken down into three distinct eras:

Between the years 1660 and 1700, "decorum," or critical criteria based on elegance, fitness, and rightness, became increasingly important.

- From 1700–1745, authors began targeting a larger audience and including satire into their works.

The period from 1745 through 1784 sees an upsurge in revolutionary writing.

Writers who have been around for a while and have a good reputation in their field are a rare breed. English authors attempted to establish writing standards based on the canon of ancient works, but with the implication of a more accessible, pictorial style of language. The term "neoclassicism" was used to describe the fusion of modern (neo) and old models. Writers during the Restoration Era tried to master all the different types of literature. It was also important to use vocabulary and tone that were appropriate for the chosen genre. During this time, poetry was written not just by elites and academics trained in ancient literature, but also by commoners.

The fields of journalism and satire were given new perspectives. It was a time when rational thought began to replace blind faith in supernatural or religious truths. The middle class began to have easier access to books. Authors started using satire, a new type of writing, to make fun of social and political issues. Writing at the time was dominated by journalism, fiction, and romance.

Pastoral poetry and ariel verse were more common during this time period than lyrical poetry. Iambic pentameter rhyming couplets were the most common form of poetry during the Restoration period.

The public sphere is integral to any discussion of the English Restoration. The most important development was the birth of Restoration Comedy, a style of sarcastic theater. Restoration comedy shed light on the myriad social difficulties of the day. Women were finally given the opportunity to perform on stage at Restoration Comedy Theater. The architectural styles of England's Restoration period were influenced by the country's long history of monarchies. Numerous structural shifts occurred during the heyday of the Restoration Style. The Carolean style of architecture is a term used by some to describe the Restoration style.

The Heroic plays and the Comedy of Manners are two types of development that stand out at this time. These plays deviated significantly from traditional Elizabethan fare. The heroic deeds of aristocratic men were celebrated in these plays, while the women were portrayed as charming, beautiful creatures. During this time period, heroic couplet became the standard form for tragic drama. The protagonists in these plays had to make a decision between their country and the person they loved. Heroic men and stunning ladies populate these stories [3].

The Comedy of Manners was a new genre of comedy that emerged around the end of the seventeenth century. The style of humor employed here was one of a kind. In the end, it all comes down to perspective. These comedies managed to be both clever and challenging, upbeat and cold. They showed how the upper class of that time period really lived and behaved, flaws and all. The authors of comedy of manners plays scoffed at the amoral practices of the fashionable elite. Sir George Etherege is credited with its initial introduction.

One of the well-known playwrights who contributed to Comedy of Manners is William Congreve. His early works aren't as clumsy as those of other playwrights and time eras. His protagonist, Old Bachelor, was a hilarious caricature of our hypocritical culture. An Old Bachelor is a man who acts as if he despises women but is actually married to a horrible woman. The enraged lovers at the center of "The Double Dealer" plot. The dialogue and characters in "Love for Love" are far more witty and entertaining. "The Way of the World" is William Congreve's most accomplished work. It's a perfect illustration of the era's comedic tone. After the poor reception of this play, Congreve decided to stop creating plays altogether.

As a professional architect, John Vanbrugh knows a thing or two about the art of persuasion. They are titled "The Relapse", "The Provoked Wife", and "The Confederacy". Some of the later poets who wrote about comedy like this were Goldsmith and Sheridan. The Critic, by Sheridan, is one of the greatest satirical plays ever written. The dramatic and literary worlds are the targets of this hilarious satire.

John Dryden's critical work "Essay on Dramatic Poesy" shows signs of growth as a writer throughout the Restoration era. Dryden contrasts the English theatrical tradition with the French in this piece. He criticizes the French drama's shortcomings and thinks the English drama is better. He has written this piece in a style that is both straightforward and fair.

Both "The Pilgrim's Progress" and "The Holy War" by John Bunyan are allegorical works of prose. Christian's arduous journey to heaven's gates is chronicled in "The Pilgrim's Progress." The phrase "life is a journey" is often quoted from the story. Some of the most common English expressions and idioms, such as "Vanity Fair," "Slough of Despond," and "Mr. Great Heart," all have their origins in John Bunyan's work. His own views on the Civil War are presented for the first time in the second book. Bunyan developed his own distinctive approach to producing straightforward, accessible text.

The "Essay on the Human Understanding" by John Locke is widely regarded as a landmark in the history of English philosophy. Not just in England, but across Europe, it ushered in a brand-new frame of mind.

On February 14, 1612, Samuel Butler entered the world as the son of a farmer in Worcestershire. His early education was at King's School, where he developed a lifelong love of learning. He got a job as a justice's clerk after finishing school. He was hired as an assistant in the Countess of Kent's household when he was only seventeen years old. It is unclear what his responsibilities were as a servant in such home. Butler was able to gain access to the Countess's personal library. Butler worked as a secretary for a variety of distinguished individuals at various times.

After marrying a wealthy woman in 1661, Butler saw her fortune quickly erode due to poor financial decisions on his part. Butler had started his first novel, Hudibras, in 1658. In 1663, the first installment of "Hudibras" was released. As a satire of the Puritans, the poet's "Hudibras" was an instant hit. King Charles II thought so highly of Butler that he gave him a £100 annual pension. However, the annuity that King Charles had promised was never paid. Part two of Butler's "Hudibras" appeared in 1664, while part three appeared in 1678. Sadly, Butler passed away in obscurity in 1680.

The printer and London Mayor, Mr. Barber, had a monument erected above his grave at Westminster Abbey in 1721.

Poems by him include "Elephant on the Moon," "Love is too great happiness," "How various and innumerable," and "Man is supreme lord and master."

In 1633, Samuel Pepys was born in London to a family in the tailoring trade. Out of a total of eleven, he was the fifth. The Huntingdon Free School and St. Paul's School were his first educational institutions. In 1650, he enrolled in Trinity College, Cambridge, to further his education.

When Sir Edward Montagu needed a secretary, he hired Pepys. Following his marriage to Elizabeth St. Michel in 1655, Pepys worked as a clerk at the Exchequer. Pepys joined the Navy Board in 1660 as Clerk of the King's Ships.

Pepys started his "Diary" when he was 27 years old. The famous journal kept by Samuel Pepys is widely regarded as a literary work because of its reputation for privacy. Because it was written in code, this extraordinary diary was unintelligible until 1852. It paints an accurate depiction of life in that era's culture. Not only did it span nine years of Pepys' life, but also the events of London in the 1600s. Historical events such as the Great Fire of London (1666), the advent of the Dutch fleet (1665-1667), and the Black Death (1665-1666) are described in great detail in Pepys's diary, making it a useful resource for historians. At the age of 36, Pepys stopped updating his diary out of concern that he could go blind. In the 34 years that followed, he became even more well-known and respected. Soon after, in 1673, Pepys played a pivotal role in the Dutch government's organization as a Member of Parliament and Secretary of the Admiralty.

When Pepys released "Memoirs of the Royal Navy" in 1690, he was a veteran of that navy. He kept himself occupied throughout his life by amassing and organizing his own personal library. When his health started acting up again in 1701, he made it a priority to finish amassing his 3,000 book library. John Jackson, Pepys's nephew, inherited his uncle's library and Diary after Pepys's death on May 26, 1703, with the stipulation that neither would ever be altered. St. Olave's Church is where Samuel Pepys is buried.

In December of 1640, AphraBehn was born as Aphra Johnson in Canterbury. About her academic background, we know almost nothing. And we know very little about her background. She is thought to have married a "Mr. Behn" in 1664, yet no records of their nuptials have been located. It is expected of him that he will not remarry after the death of his first wife. She just pretended to be a Mrs. for cover. AphraBehn spied for King Charles II of the Netherlands out of Antwerp. She did time as Charles II's delinquent payments in the debtors' prison.

AphraBehn left her life as a spy to pursue a career in the theater. Her piece "The Forc'd Marriage" was the first one presented by The Duke's Company. As a matter of fact, the idea is so good that it has been patented. Many plays, including "The Dutch Lover," "Abdelazar," "The Town Fop," "The Debauchee," and "The Counterfeit Bridegroom," are credited to her pen. Women's achievements in the theater have traditionally been met with awe and envy. AphraBehn, however, was not deterred from his chosen career path.

In honor of James II's accession to power, several poets of the day, including Behn, penned odes for the event. Behn's work, Oroonoko, is the reason she is well-known. It's about a noble slave who falls tragically in love with a lovely woman. Despite the intense suffering she was through, Aphra Behn persisted in writing what would become the groundbreaking novel The Help. She has been James's most ardent cheerleader. She described her own crippled hands because of her rheumatoid arthritis. In 1689, AphraBehn passed away, and her body was laid to rest in Westminster Abbey.

The fact that Alpha Bern is a woman poet has kept her in the spotlight for decades and continues to do so. She aspired to be remembered as a poet, and she succeeded spectacularly. Several revisions were made to her plays set in the present day. His plays were so good that even Dryden complimented them. Lady Montagu, like Alpha Bern, is one of the period's female writers whose plays are being studied and performed today.

References:

1. Louis Untermeyer "Chaucer to Burns", 1955
2. M. Manly, "Some New Light on Chaucer", 1926
3. Macmillan, "Dryden's Satire", 1966,
4. Mark Van Doren, "John Dryden, a study of his poetry", 1946

XVII CENTURY ENGLISH LITERATURE AND ITS INFLUENCE ON JOHN MILTON'S CREATIVE ACTIVITY

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының магистранты Шайлаубаев Абиджан
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

When we talk about knowing God, it must be understood in terms of man's limited powers of comprehension. God, as he really is, is far beyond man's imagination, let alone his understanding.

John Milton According to the usual division of English literary history by periods , the “early seventeenth century” extends from the accession of the first Stuart king (James I) in 1603 to the coronation of the third (Charles II) in 1660.

English poets of the early XVII century are classified by the division into Cavalier poets and metaphysical poets , the latter being much concerned with religion. Metaphysical poetry of the XVII century is characterized by a marked dependence on irony and paradox and by the use of the conceit ,as well as, such figures as catachresis and oxymoron. In its earlier manifestations English metaphysical poetry was further distinguished by revolutionary and highly original attitudes toward sexual love.

In the seventeenth century, John Milton was a successful poet and political activist. In Milton's day Puritanism meant having politically radical views. With the obvious and important exceptions of Milton and Marvell, plus a scattering of minor poets like Francis Quarles and George Wither , very little of the enduring literature of the early seventeenth century was the work of Puritans . And at one point Milton was actually jailed for recording them on paper. Milton's “Areopagitica”, is an influential and impassioned philosophical defense of the principle of a right to freedom of speech, written in opposition to licensing and censorship, as an eloquent defense of press freedom. We may also add to this Milton's religious epic “Paradise Lost”. “Paradise Lost”, as much as anything, is a series of arguments put forth by the characters, which in turn ultimately expresses Milton's personal truth. It is, in that sense, a Puritanical work. Milton had contemplated the composition of an epic poem for many years. For his subject matter he chose the fundamentals of Christian theology. He began writing “Paradise Lost” in the late 1650's.

The life of John Milton falls conveniently into three divisions. There is a period of youthful education and apprenticeship, which culminates in the writing of Lycidas and Milton's foreign travels. There is a period of prose and controversy, when his major preoccupations were political and social; and finally, there are the last fourteen years of his life, when he returned to literature, a mature and somewhat embittered figure, to publish his three major poems, “Paradise Lost” (1667), “Paradise Regained” (1671), and “Samson Agonistes” (1671).

The greatest poet of the seventeenth century, John Milton was one of the Puritan writers. The Puritan movement produced the best-selling prose writer of the century. It was while at the Cambridge University that Milton decided to prepare himself as a great poet- “God's Poet” –he described it.

John Milton was born on December 9, 1608, in London. He excelled in school and became fluent in many foreign and classical languages, including Italian, Greek, Latin, Aramaic, Hebrew, French, Spanish, Anglo-Saxon, and some Dutch. He wrote sonnets in Italian as a teenager. While he was a second-year student at Cambridge, he was invited to address the first-year students in a speech written entirely in Latin. In 1639, the outbreak of civil war in England compelled him to cut short his studies in Italy. After working for the Commonwealth, he retired to his estate and by 1652 he was completely blind. In 1660, he had to go into hiding to escape execution at the hands of the restored monarchy. His exile brought him the opportunity to work

on "Paradise Lost". Milton's epic was immediately recognized by critics and the admiring comments of the respected poets John Dryden and Andrew Marvell helped restore Milton to favor. Milton spent the ensuing years writing prolifically at his residence in Bunhill. He died at home on November 8, 1674. He had built a firm poetic foundation through his intense study of languages, philosophy, and politics, and he infused it with his uncanny sense of tone and diction. Even in his early poems, Milton's literary output was guided by his faith in God. Milton believed that all poetry serves a social, philosophical, and religious purpose. He thought that poetry should glorify God, enlighten readers, and help people to become better Christians. Aside from his poetic achievements, Milton was also a prolific writer of essays and pamphlets. In the mid-1650s, Milton returned to the story of Adam and Eve, a topic he had initially envisioned dramatizing as a verse play. In 1656 Milton, now blind, began work on his epic. He recited verse to one of his two daughters, who transcribed the words he dictated. Milton finished "Paradise Lost" in 1667. It was published in the same year in ten books. Milton soon revised his epic, reorganizing it to form twelve books in the style of the classical epic.

In 1674 he published the authoritative second edition of "Paradise Lost". In 1671 Milton published "Paradise Regained", his final work and the sequel to his great epic. The religious beliefs expressed in "Paradise Regained" pleased Milton, who thought this work surpassed "Paradise Lost" in both artistry and content. Most modern readers consider "Paradise Lost" the great epic. These two contrasting aspects of Milton's life and thought place him within the long tradition of Renaissance Christian humanism. His literary art places him in the small circle of great epic writers. At the age of sixteen, Milton already aspired to write the great English epic. As he read the classical epics in school—Homer's "Odyssey" and "Iliad" and Virgil's "Aeneid"—he began to fantasize about bringing such artistic brilliance to the English language.

From this point, until the English Civil War broke out, Milton devoted himself to a life of study. Many feminist arguments about John Milton's "Paradise Lost" accuse the poet of misogyny, asserting that Eve's character is a negative reflection of women, even as an opposing camp of critics see Milton's Eve as a revolutionary depiction of equality between the sexes, and "Paradise Lost" as a subversively feminist text. Eve is portrayed, in many passages, as a paragon of seventeenth-century virtue and domesticity. Eve's conflicting speech and behavior during key scenes about knowledge, however, showcase a more ambitious side of Eve, one who ignores the domestic sphere in favor of a more masculine education.

In the writings of Milton, the work of two tremendous intellectual and social movements are mentioned. The Renaissance is responsible for the rich and complex texture of Milton's style, the multiplicity of its classical references, its wealth of ornament and decoration. "Paradise Lost", being an epic, not only challenges comparison with Homer and Virgil, but undertakes to encompass the whole life of humankind—war, love, religion, hell, heaven. It is a poem vastly capacious of worldly experience. The great epic is also a poem of which the central actions take place inwardly, at the core of the human conscience. Adam is Milton's epic hero, but unlike his classical predecessors, his fate culminates in an act of passive suffering, not of active heroism. Milton considered many topics suitable for his epic. He initially warmed to the story of "King Arthur" and the "Knights of the Round Table" and later hoped to write an epic about Oliver Cromwell, who took control of England in 1653 after helping to dethrone and execute King Charles. These two topics suggest Milton's desire to write his epic on a distinctly British topic and thereby inspire nationalist pride. These early possible topics, like Homer's and Virgil's nationalist epic, feature strong, virtuous warriors and noble battles. Eventually, Milton abandoned both of these ideas and for a time gave up the notion of writing an epic. In his twenties, Milton wrote five masterful long poems, each of them influential and important in its own way. These poems are "On the Morning of Christ's Nativity," "Comus," "Lycidas," "Il Penseroso," and "L'Allegro." In these poems Milton honed his skills at writing narrative, dramatic, elegiac, philosophical, and lyrical poetry. He had built a firm poetic foundation through his intense study of languages, philosophy, and politics, and he infused it with his uncanny sense of tone and diction. Even in these early poems, Milton's literary output was

guided by his faith in God. Milton believed that all poetry serves a social, philosophical, and religious purpose. He thought that poetry should glorify God, enlighten readers, and help people to become better Christians.

A sense of deep disquiet, traditions under challenge is felt everywhere in the literary culture of the early seventeenth century. For Milton, with his deep sense of moral imperative, his heroic ambitions for poetry, and his proud English Protestantism, the fashionable verses of his contemporaries must have seemed unbearably constricting. Like any great artist, Milton was capable of profiting from the study of craftsmen with temperaments and styles very different from his own, and he did profit by a study of Donne and Johnson. But for his central inspiration Milton reached back beyond Metaphysicals and Jonsonians to a potent predecessor- Edmund Spenser [1].

Milton's style was fully formed by the late 1630s- it is usual to say that he found his voice in "Lycidas" which was written in 1637, and he might well have proceeded to complete one or more of these visionary projects. But it is not altogether a loss that the civil wars intervened and prevented him for twenty years from engaging his mind full-time with poetry. Thus, when Milton returned to his epic ambitions after 1660, neither he nor his potential audience was anything like what it had been before the wars. Chivalric romance was out of the question, the issue on Milton's mind, and the nation's, was whether God maintained, behind the chaotic reversals of history, a sustaining plan for his favored people. It had to be approached through the central and very simple biblical narrative of creation, fall, and redemption [2].

As the work of Milton's fifties, "Paradise Lost" was deeper, larger, more evangelical than anything he might have written in his thirties, it was well suited to a nation that had just passed through a massive spiritual crisis. Its author could never have dramatized so vividly the twin temptations of pride and despair had he himself not experienced both in full measure. But "Paradise Lost" was also, inevitably, the product of Milton's surpassingly thorough classical education. It is thus a major monument- one of the last, one of the most admired- of the Renaissance tradition of Christian humanism. This is the assurance, shared by many writers of the period, that classical learning and the classical virtues when joined in the service of Christian faith, strengthen both it and themselves. Gathering together in a grasp of unparalleled amplitude these major strands of European culture and forging them into a poised and balanced structure of epic dimensions, Milton created a poem that would be regarded for centuries as a supreme literary achievement.

References:

1. Marlies K. Danziger, Wendell Stacey Johnson . "A Poetry Anthology"
2. Г. В. Аникин, Н.П. Михайльская. "История Английской Литературы". Москва. 1975.

УДК 81'373

REGIONAL DIALECTS OF THE ENGLISH LANGUAGE. BRITISH ENGLISH AND AMERICAN ENGLISH

*«Шет тілі: екі шет тілі» мамандыгының
магистранты Кауменова Жанат Батырбаевна
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The thesis reveals the issue of comparative peculiarities of American and British variants of the English language regarding their grammatical, lexical and spelling aspects which are determined as follows:

- In Great Britain they use the British variant of the English language which includes all regional dialects of the English language in Britain.
- In the United States of America they use the American variant of the English language which also includes all regional dialects of the English language.

An integral position between the two variants belongs to the Canadian variant of the English language. Focusing, with some exceptions, on the British norms of spelling, its vocabulary and grammar are much closer to the American variant. Outside school and college education, in everyday life the American spelling is not regarded wrong. It is related with the development of cinematography, television and radio and Canadians were first affected by this intense influence of American variant. Written forms of the British and American English used in books and newspapers do not differ significantly according to their indicators. “Tiny differences sometimes can be noticed only in comparison with the languages of written mass media of Great Britain and USA (for example, if we compare American and British newspapers)” [1, 23]. “Similar common official form of written English is often called Standard English” [2, 45].

Spoken variants of the British English significantly differ. It reflects many century history of separated development of dialects on the British Islands. The difference between dialects, words and accents are seen not only between countries of Great Britain – England, Northern Ireland, Scotland and Wales, but also inside them. Only 2% of the population of Great Britain speaks well-known Received Pronunciation (RP). An official vocabulary (word stock) as well as English teaching courses as a second language is based on the pronunciation of RP. Received Pronunciation is also known as Queen English, Oxford English and BBC English. “Most names do not bare any grounds: not far each graduating student of Oxford University speaks with RP accent, as well as BBC broadcasting speakers do not have to use it on air” [3, 35].

There is also a non-standard spoken American English. It emerged as a result of effect of mass media as well as historical enhancement of geographic and social mobility of the population of USA. In a broad sense, the very accent is typical for TV presenters, as the profession demands them to use only common vocabulary and speech manners. Nevertheless, “some rural TV manuals (laborers) tend to use local forms on screen” [4, 25]. Despite of existence of non-official norms, regional variants of the American English not only have disappeared, but on the contrary, have rooted and developed due to linguist William Labov.

Local dialects in USA mainly reflect the features of mother tongues of immigrants living in a definite region. The influence of foreign languages is significantly noticed on the level of pronunciation and word stock. The researchers distinguish, at least, “four regional variants of the American English: Northern, Southern, Midland and Western” [27, 30]. During the civil war in USA the population (inhabitants) of the eastern coast started settling the west of the country which caused the assimilation of vernaculars and dialects. Therefore, a greater variety of American English forms are preserved in by far settled eases of USA. Various dialects, for example, New York dialect and South Appalachians dialect, form their own spoken forms of the American English different from others at all and typical only for certain locals.

British English and American English are considered the world norms of the spoken and written English language taught in non-English speaking countries. In most countries of ex-British Empire the English language, which is not the language of the most population, they follow (keep) British language traditions. “Recently, in such countries American words and phrases became popular which have already spread around all English speaking worlds” [9].

American rules, in its turn, are used by countries (non-English speaking) affected by the influence of USA. In most countries, regardless a preferred norm, dialects of the English language exist side by side (for example, in India and the Philippines).

Among other important English language variants we also distinguish the Canadian English and Australian English, which take the third or fourth place according to the number of bearers.

The Canadian English shares a greater part of phonology, vocabulary and syntax with the American variant, despite of abundance of aboriginal Canadian words and preserved British norms. "This fact allows some researchers to distinguish American and Canadian English into a separate group of dialects called North American dialects of the English language" [45, 35].

In Australian English we can come across with both American and British features side by side with its Australisms. In addition, the English language in Australia differs from reviewed in these variants more significantly, than Canadian variant. South African English, New Zealandian English and Irish English vary from them by far more; according to the number of bearers, for whom this language is native, these variants accordingly take the fifth, sixth and seventh places.

The English language holds a leading position among world languages and Hindu-European group of Germanic family of languages. The vast majority of scientific works are being published in English language learning day by day in the global interest. In parallel with the study of language as a communication language tool, learning the culture of the people is indispensable. "This is especially due to the fact that the mirror of national culture and the background of the national English-language culture is the way of life stands" [68]. In addition to being the international language English is distinguished in UK, USA, Canada, New Zealand and large countries such as Australia. National and cultural special features, some extra-linguistic factors vary considerably, depending on the point of view of English lexical options. Differences between these variants, as well as linguistic factors are close. British English, American English, Canadian English, Australian English are the English language variants. They can not be called a dialect. Certain dialects are used by the people who live within the region defined by the mass of people. In contrast to the above-mentioned variants of the English language, historically the English language spread in other territories as a result of linguistic and extra-linguistic factors in terms of grammatical and lexical differences which they have achieved more forms. Variants are not independent from the language in the vocabulary by different features in their lexical aspects between the two dialects significantly higher. Translation of texts written in different versions found in many cases despite of the problems. Language learning the only option is chosen, it's clarity, fluency differs within it. Standard English is perceived as a variant of English literary language. Other variants evolving from them, then have undergone great changes. What was developed within the framework of the literary language of the English literary language is understood by all the English-speaking countries. Almost all modern languages develop mainly on the basis of their own internal capabilities and developing national language. Therefore, the main source of opportunities is the enrichment of the vocabulary of the language. It should be noted that this event is one of the main factors of language alongside with its existence and independence. Dictionary of a language is the fastest growing part. Each vocabulary of the people who speak that language developed in parallel with the material and spiritual level, and enriched itself.

"Grammatical structure of the language other than the language in question is no element of creativity, which has developed its grammatical structures derived" [1] primarily on the basis of internal resources of this literary vocabulary that is enriched in two ways; establishment of new words and phrases in the first and second dialect and vernacular. In addition to the built-in capabilities of the language borrowed words of the vocabulary of the language plays an important role in enriching and shaping.

The emergence of new methods of words plays the leading role. The new form of expression in the English language on a regular basis is a necessary process. This process is more efficient in science, technology, industry, literature, culture and so on. "Against the background of the rapid development of the area the creation of hundreds of words and expressions are becoming a source" [2].

The modern English word is creative and productive. Efficient methods: affixes, conversion, complications, word-building elements that play a great role in the creation of new verbs; The replacement of the root vowel belongs to non-productive methods and refers to a

change in emphasis. The word is used in the creation of productive and non-productive methods of American version of the English language observed. British and US English, which are one of the methods of productive affixation is characterized in this way: “Getting, ize, Terrorise (BE) - terrorize (AE) Criticise (BE) - Criticize (AE), Paralyse (BE) - paralyze (AE), Analyse (BE) - analyze (AE) [70]. In many cases, in US English one can find a way of ending which exists in the British variant that sometimes are confused in these words: sweater (AE)

- jumper (bE) Eraser (AE) - Rubber (bE) US English word and the letters fall within the letter and unstressed syllable movement can be observed: Pants (pantaloons) (AE)

- Trousers (bE). Apart from the American version of the complications British equivalents of some of the words are found in simple words: French fries (AE) - chips (BE) Eggplant (AE) - Aubergine (BE)” [3].

There they have already passed into general use in the English language: All right, OK, Teenage, and so on. Wordbuilding is observed in specific types of American slangs below. One of the most productive elements of creativity a slanq - er suffix : Pusher - a man who deals in drugs, head-shrinker - America variantı psychiatrist. In the XIX and XX centuries English covered all lexical substantials. During this period, in accordance with regard to the increase of state structures one can face many Americanisms.

In connection with the development of state structure in this period a good deal of Americanisms merged: Senate, Congress, House of Representatives, President, Vice-President and so on. Considering a definite group of political terms that began to spread in other languages in the XIX century we have found a close relation between the development of American English and state establishment of USA in that period of time.: Department of Justice - Ədliyyə Nazirliyi, Administration – ABŞ Hökuməti an so on. Canadian English as well as other variants of the English language bear specific features that caused the enrichment of its word stock due to the borrowings. Canadian borrowings corresponding to their needs had to be used in new meanings. In the semantics of borrowing fonds of Canadian mode of life, different colourful, to be true, new connotations merged. According to Alan Orkeen, “borrowed words mainly belong to fauna, flora, geography and topography” [4].

It is true that cooperative life of English and French speaking people is observed in their mutual influence on the language. In particular, the influence of the English language was greater than French. The enrichment of word stock of Canadian English was due to the borrowings, similar in other languages, a new tendency was observed in building new words due to the existing language units. This category includes new Canadisms. Canadian new comers who met new realities in the language created new words by renewing the meanings of many words. new words were coined in some ways, among then compound words are mainly distinguished. As an example from Canadian English let’s take the words “prairie crocus” (safran sahələri) and “beverage room”(içki otağı). According to English linguist MacCollin, “this way of building new words are very common in Canadian English” [5].

References:

1. Alger, John. British or American English? Cambridge: Cambridge University Press, 2006, - p. 550
2. Alger, John. British or American English? Cambridge: Cambridge University Press, 2006, - p. 550
3. Pearson Longman, Longman Exams Dictionary\longmanexamdictionary.com
4. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002, p. 610
5. Зыкова И.В. Практический курс английской лексикологии / A Practical Course in English Lexicology. Издательство : Академия, 2007, 288 с.

«ШЫМКЕНТ КЕЛБЕТІ» ГАЗЕТІНДЕГІ МАҚАЛАЛАРДАҒЫ ТІЛДІК НОРМАЛАРДЫҢ САҚТАЛУЫ

*Кубекова Куралай Тулепбергеновна
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Аңдатпа: «Шымкент келбеті» газетіндегі мақалалардағы тілдік нормалардың сақталуы қарастырылады. Баспасөз бетіндегі тілдік нормалардың сақталынуы газеттегі мақалалар барысында талданып, үлкен анализ жүргізіледі.

Резюме: В статье рассматривается соблюдение языковых норм в статьях газеты «Шымкент келбеті». Автор приводит большие примеры из газетных статей и анализирует соблюдение языковых норм на странице прессы.

«Шымкент келбеті» газетінің 2003 жылғы №7(654) санында «Діни қайшылықты қоздырмайық» атты мақала жарық көріпті. Мұнда журналист Б. Әбдірашұлы бүкіл адамзатты алаңдатып отырған діни қайшылықтар жөнінде мәселе көтерген. Яғни, бұл мақала миссионерлердің мақсаты мен хизбудтықтардың қанды жорықтары жөнінде жазылған. «...Пайғамбарымыз Мұхаммед ғ.с. өз хадистерінің бірінде: «Дін адам мен адамда туыс етеді», деген екен. Сонау VI ғасырда айтылған сөз маңыздылығын жойған жоқ. Дін – адамның ішкі жан дүниесі. Сенім-нанымы ортақ халықтардың тіл, мәдениет ерекшеліктеріне қарамастан бір-бірін бауыр санайтының тарих әлдеқашан дәлелдеген.

Қазақ халқы өз тарихында бірде-бір рет соғысқа дінді ту етіп көтеріп шықпапты. Тарихымызды зерделесек, бұған анық көз жеткіземіз. Қазақтар жоңғарлармен болған жүз жылдан астам ұрыста жат діндіктерге қарсы «қасиетті соғыс» ашқан жоқ. Тіпті мұсылмандар кәпір санайтын орыстардың боданына түсіп, азаттық үшін көтерілген үш жүзге жуық көтерілістердің ешқайсысы да діни сипатта өтпеді. Мұны қазақ халқының діни фанатизмге бой алдырмағандығынан деп түсінуге болады.

...Құдай сақтағанды сақтаймын деген. Жастар арасындағы діни фанатизмнің алдын алу үшін сақтық шараларын жүргізу керектігі айқын сезіледі. Оған құқық қорғау органдары ғана емес, жастарға дін туралы терең түсінік беретін діни адамдар мен ұстаздар қауымы да атсалысуы тиіс. Қайткен күндеде кез-келген құбылысты дұрыс қабылдап, Пайғамбарымыз Мұхаммед ғ.с.-ның өз үмбеттеріндегі бейбітшілікке шақырған өсиетінен ажырамағанымыз жөн» [1].

Дүние жүзін дүр сілкіндірген діни ағымдардың дүрбелеңі жайлы терең әңгімелей келе мақала авторы ислам дініне ерекше тоқталады. Тоқталып ғана қоймай ислам діні тек ғана бейбітшілікке ғана үндейтіндігі және өзге дін өкілдерін өзінің бауырындай санайтындығын, ислам дінінің артықшылығы имандылыққа, тазалыққа үйрететіндігін басты назарда ұстау арқылы жастарымызды бөтен дінділердің арбауына түсірмеудің жолын қарастырады. Автор жастар мәселесі мемлекеттік деңгейде қолға алынса, ел болашағына жаны ашитын ұлт зиялылары мен қоғам қайраткерлері елжандылық пен ұлтжандылыққа негізделген ұлттық тәрбиені өмірге енгізсе ғана тәуелсіздігіміздің тұғыры берік, еңсесі биік болмақ деген пікірді айтады. Осы сарындағы мақалалардың еліміздің ертені жастарға берер тәрбиелік мәні қашанда зор болмақ.

«...Осы арақ деген індет өмірімізге цивилизациямен бірге сінді. Той жиын өз алдына, өлімнің үстінде өзегіміз өртеніп арақ ішеміз. Аптамыз жиын-тойсыз өтпейді. Тойдан-жиыннан кейін домбығып, қисайып, күйіп кеткен бетімізді айнадан көріп тұрып, әр қайсымыз бір-бір шишадан іштік деп дарақылынамыз. Бұрын адамдар бір-біріне жақсылық жасар еді. Ол қызметтері үшін көп жаса, өсіп-өн, жаманшылық көрме деген сияқты баталар алар еді. Қазір ондай көмек, азаматтық бір шиша араққа сатылатын болды» [2] бұл «Шымкент келбеті» газетінің 1995 жылғы 8 шілдеде жарық көрген «Көп

сөз құлақты мезі етеді» атты Ж. Тілегеновтың мақаласынан үзінді. Енді осы үзіндідегі тұнып тұрған қателерді талдап, таразыға салсақ.

Біріншіден, мақаланың тақырыбы дұрыс таңдалмаған. Тақырып көп сөзділіктің жаман әдеттердің бірі екендігін меңзесе, мақалада ішімдіктің адам өміріне тигізер залалдары жайлы талқыланған. Бұл жөнінде Қ. Шамахайұлы «Тақырып таңдау дегеніміздің өзі журналист өз назарына іліккен объективтік өмірдің көптеген көріністерінен ең негізгісін оқырмандардың сұраныстарына сай іріктеп алу деген сөз. Ал, тақырыпты өңдеу дегеніміз таңдалып алынған мәселені толықтай зерттеп, оны бүгешүгесіне дейін тану. Сондықтан жарияланым тақырыбы дегенді кең мағынасында қарастырсақ, журналистің бейнелеп көрсетіп отырған өмір шындығының белгілі бір бөлігін ашып анықтайтын қғым деп түсінуге болады. Яғни, объектінің белгілі бір жағын журналистің туындысында анығырақ көрсете отырып, оның жасаған зерттеулерінің мәнін толықтай танытатын мазмұн. Тақырыптың мазмұны деген үнемі даму үстінде қозғалыста болатын қайнаған өмірдің өзі және ондағы сан алуан көріністер, оқиғалар, деректер», деп ұтымды пікір білдіреді. Біздің бұл пікірге алып қосарымыз жоқ.

Екіншіден, мақала мәтінінің өн бойында орыс тілінің сөздері басымдырақ. Дұрысы, «Цивилизация»-ның орнына «өркениет», « бір шиша арақ» сөзінің орнына «бір шөлмек арақ» сөздерін пайдалану. Үшіншіден, «домбығып, қисайып, күйіп» сынды көп сөздерің орнына «ісініп кеткен бетімізді айнадан көріп» деген сөз тіркестерін пайдалансақ мақала мазмұны тереңдей түсері анық.

Келесі мына мақалада да осы сынды қателер көп көрініс тапқан. Түсінікті болу үшін кішкене үзінді келтірейін. «Өзінің жұмысын работа деп санайтын лабораторияға арнап, әр барған сайын семіз бағлан қозының етін (ауыл болған соң ондай мал да табылады ғой) барынша балбыратып пісіріп апарып беріп, арық-тұрақтарын, сүйектерін сақырлатып, әрине, лабораторияға естіртпей, базаға оптом өткізіп жібереді екен. Ал, базарға бәрібір емес пе, тек справкасы балса болды да.

Содан бері «Құда да тыныш, құдағи да тыныш». Базар да өз жоспарын орындай бастады, бала-шаға да, қатын-қалаш та киініп келеді. Ең бастысы лабораторияда ет үзілмейтін болды» [3]. Мақала авторы Александр Алхан ал, тақырыбы-«Амалын тапты». «Тақырыпқа назар аудару, беттегі материалдардың тақырыбына қарай талғау - әр оқушының әдеті. Ендеше тақырып қоя білуге тапқырлық, білім керек» деп Кәкімжан Қазыбаев айтып өткендей тақырыпты ұтымды қоя білу де үлкен шеберлікті қажет етеді. Өз кезегінде тақырап жарты мақаламен бірдей екендігін ұмытпағанымыз абзал. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда басылым беттерінде орыс тілді сөздер өз тілімізбен араласып санамызға әбден сіңіп кетті. Әсіресе, аймақтық басылымдарда бұл үрдіс кең етек алды. Бұған 1990-2000 жылдар аралығында «Оңтүстік Қазақстан», «Шымкент келбеті» газеттерінің тігінділеріндегі мақалалар дәлел бола алады. Оның бірнешеуін де мысалға ала отырып, талдап, саралап та көрдік. Ондағы мақсатымыз «Сын түзелмей мін түзелмейді», дегендей алдағы уақытта ондай қателіктерден газет бетін тазалау.

Бұл өткен жылдар белесіндегі журналистикамыздағы келеңсіз құбылыстардың бірі десек, қазір де қазақ журналистерінің қазақ тілінде емес, орысша ойлауға көшіп, оны қазақшаға аударуды кәсіп етуінің түпкілікті қалыптаса бастауы кең етек алды. Мәселен, «цифровая технология» тіркесін «сандық технология» деп аударып жүрміз. Ал, оның «числовая технология» болып шыға келетінімен ешкімнің саудасы жоқ. Мұндай мысалдар қазіргі қазақ журналистикасында көптеп саналады. Қазақ тілі әлемдегі ең бай тілдердің бірі. Оның сөздік қорын жете меңгерген қаламгер ғана өз шеберлігін одан әрі шыңдай түсері хақ. Бұл орыда тілді өсіретін де, өшіретінде журналистика екенің ескерсек, қазақ тілін бөтен тілдің сөздерімен шұбарламауды ең бірінші журналистеріміз қолға алса игі еді.

«Бір рет қалыптасқан газет имиджі ұзақ уақыт сақталады, тек оны үнемі дамытып отыру қажет. Әсіресе, аймақтық басылымдар ақпараттық технологияларды жете меңгеріп, уақыт көшінен қалмай, ақпаратты жедел берудің, газетті айшықты безендірудің, әдіс тәсілдерін үйреніп, оқырманды қажетті ақпаратпен қамтамасыз етумен қатар,

корпоративтік имиджге көңіл бөлгені абзал» [4] дейді Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың БАҚ мененджменті және жарнама кафедрасының доценті Назгүл Шыңғысова аймақтық басылымдардың проблемаларын сөз ете отырып. Әрине, бұл тұста да журналист қауымына артар үмітіміз де орасан болмақ. Себебі, сол газет имиджін қалыптастыратында сол журналистер қауымы. Сондықтан кез-келген журналист өткір, тартымды жазудың әдіс-тәсілдерін үйреніп, жаһанданудың қоғамызға ептеп еніп, санамызды улауға көшкен мына заманында сыни мақалаларға арналаған тақырыптарда көбірек қалам тербеп, өз шығармаларында ашы шындықты ешкімнен тайсалмай жаза білсе ғана «халықтың көзі, құлағы, һәм тілі» болған газеттен оқырманның алар рухани азығы көп болмақ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетінің доценті Дәмегүл Баялиева Қазіргі қазақ баспасөзіндегі ұлттық мәдениет, салт-дәстүр және тіл мен стиль мәселелері атты еңбегінің баспасөздің тілі мен стилін ықпалды ету жолдары тарауында тілдің шеберлік сипатын білдіретін тілдік әдіс-тәсілдерді екі топқа бөліп қарастырады:

«1. Бейнелеу тәсілдері – реалды шындығын, құбылысты кісінің көз алдына елестететіндей етіп суреттеу. (Бұл публицистикалық жанрлардың ішінде репортажға тән.

2. Әсерлеу тәсілдері – оның үстіне, кісінің эмоциялық сезіміне әсер ететіндей етіп көріктеу. Мәселен, Абайдың:

Қараңғы түнде тау қалғып,

Ұйқыға кетер балбырап.

Даланы жым-жырт дел-сал қып,

Түн басады салбырап,-

деген өлең жолдары осындай үлгіге, әрі бейнелеуге, әрі әсерлеуге жатады ».

Аталған әдіс-тәсілдерді сөз ете отырып Дәмегүл апайымыз дана Абайды бекерге мысалға алмайды. Себебі, Абайдан басталған басқа классиктеріміз тілдік құралдарды жетік меңгеріп, сөз шұбарлауға ешқашан жол бермеген. Сондықтан олардың жазғандары мәңгі қазақ халқымен бірге жасары хақ.

Әр журналистің осындай тілдің нәзік нормаларын игеріп, материалды жазар алдында фактілерді бір сүзгіден өткізіп, қайта-қайта өндеуді әдетке айналдырғаны шарт. Сонда ғана жоғарыда келтірілген қателер газет бетінен орын алмас еді.

Библиографиялық тізім

1. А. Балажан. Кеңес Үкіметі Шымкенттіктерді не үшін жек көрді. Оңтүстік қазақстан. 1998 жыл, 28 қараша

2. Б. Әдетов. Ақсақалдар айтпады деп жүрмесін. Егемен Қазақстан. 2007 жыл, 11 мамыр
А. Балажан. Бұл ғасыр – ғалымдар ғасыры. Оңтүстік Қазақстан. 2000 жыл, 18 мамыр

3. Қ. Оразбекұлы. Қадамын құтты болсын Тәуелсіз Қазақстан! Оңтүстік Қазақстан 1991 жыл, 31 желтоқсан.

4. А. Балажан. Өзге түгіл өз жасын білмейтін әкім. Оңтүстік Қазақстан. 2001 жыл, 7 маусым

5. Ә. Әбдіразақов. Сауап іс мешіт салумен шектелмейді. Оңтүстік Қазақстан 2009 жыл, 7 ақпан

ӘОЖ 82,3215

ҚАЗІРГІ ӘҢГІМЕ ЖАНРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

*Бекежанова Ляйля Муратбековна
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Аңдатпа: Мақалада қазіргі прозадағы әңгіме, повесть жанрларының зерттелуі, тақырыптық ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме: В статье речь идет о современной прозаической повести, изучении повествовательных жанров, тематических особенностей.

Көркем прозадағы әңгіме жанры оқиғаны баяндайтын шағын көркем шығарма. Шағын болса да айтар ойы асқақ оқушы қауымының санасына тез қонатын оқиғаны баяндау тәсілі, композициялық, сюжеттік құрылысы, көркемдік жүйесі арқылы айқындалып келетін ерекше жанр болып есептеледі. Әңгіменің көлемі шағын, кейіпкерлер саны аз, сюжет ұйытқысын құрайтын оқиғаның басталуы, шарықтау шегі мен шешімі болады.

«Бұл жанр кеңестік дәуір тұсында тыйым салынған діни-философиялық, эротикалық, интимдік әңгімелермен толықты», [1,152].– дейді ф.ғ.к., доцент Гүлжахан Орда.

Жаңа заман тудырған қазақ әңгімелерінде бұрын айтуға болмайтын мәселелер еркін көрінс тауып отырды. Сонымен бірге, жазушылар адам жанының ішкі иірімдеріне үңілуде психологиялық әңгімелер қатарын көбейтті. Ішкі күйзеліс, ішкі жан айқайы кейіпкер бойын билеп алғаны соншалық, олар көбіне ұйықтаса түсіне кірмейтін әрекеттерге барады. Ал, керісінше, кейбір әңгімелерде кейіпкердің ішкі еркіндігі терең талданады. Осындай қызықты әңгімелерді бүгін біз талдағалы отырмыз.

«Образ сомдауда да, характер ашуда да түрлі көркемдік әдіс -тәсілдерді қолдана отырып, жаңа бейне жасауда жазушылар біршама жетістіктерге жеткен. Мұхтар Мағауиннің, Қабдеш Жұмаділовтің, Бексұлтан Нұржекеевтің, Шерхан Мұртазаның шығармаларынан бүгінгі күн адамдарының бейнесін ғана емес, қазіргі өмірдің бүкіл болмысын, тыныс-тіршілігін кескін-келбетін толық танып, таразылауға болады. Рухани тереңдігімен қазақ әдебиетінің тағы бір сатыға жоғарылауына септіктерін тигізген жоғарыда аты аталған жазушылар шоғырының шығармашылығын танып білу барысында оның астарында көптеген ізденіс, талап пен талғам, жігер жатқанын аңғарамыз. Тәуелсіздік кезіндегі ел жағдайына үңіле отырып, жазу - шылар идеясының өміршеңдігіне, дұрыстығына, дәлдігіне көз жеткізе аламыз» [2,152].

Көркем шығарманың белгілі бір әдісте жазылуы дүниетаным мен стильдік факторлардың тығыз байланысымен анықталса, оған хас лиризм өрнектері ең алдымен, стильдік, жанрлық және қаламгерлік мақсаттар тәрізді неғұрлым ішкі себептермен тамырлас. Әрине, бұл компоненттің кең мағынада алғанда, объективті болмысы да сақталар еді. Асылы лирика өнер иесінің қоғамдық және интимдік шындықтарға өз көзқарасын ашық білдіруді, эпикалық тәсілге тән пластикалық бейнелеу құдіретінен басқаша, психологиялық суреттеу амалдарынан өрбиді. Алайда, психологизм мен лиризм өзара туыс, етене жақын құбылыстар болғанымен, біріншісінде мейлінше терең аналитикалық рух басты атрибутқа айналуы арқылы оны негізгі желі етіп алатын жазушы назарының эралуандығы, шығарманың баяндаушылық образдық жүйесіндегі қамту ауқымдылығы нәтижесінде соңғысынан (лиризмнен) молырақ ұғым туғызады. Бұдан кейінгі көркемдік-эстетикалық принциптің ішкі мүмкіндігі аз деген теріс пікір тумаса керек. Кейде автор үшін көркемдік-философиялық талдау сфераларының шекутеулілігі қажетті шарт болып, өмір шындығын лирикалық планда жеткізу амалы жаңашыл дәстүрге айналары рас. Мәселен, зерттеуші Б.А.Ахундов: “XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы шұғыл әлеуметтік қадамдар шындықтың тек эпикалық кең картинасын ғана емес, өзгермелі дәуірдің эмоционалдық атмосферасын бере алатын лирикалық баяндауларды да қажетсінеді. Лирикалық романда идеялық салмақ ”эпикалық“ емес, лирикалық бөлімге, яғни, кейіпкер істері мен әрекеттерін сипаттауға емес, оның толғаныс, әсерлену, сыр ашу сәттеріне түседі””, - деп жазады. А.П.Чеховтың лирикалық проза мүмкіндіктерін танытушы ұлы қаламгерлердің бірі ретінде әдетте бірауыздан мақұлданатын қатал реалистік өнерінің тұла бойына лиризм шуағын жарасымды жинақтай білгені – басы ашық тартымды факт.

Нағыз реалистік лиризм орыс әдебиетінде И.С.Тургенев, Н. Короленко, И.А.Бунин сияқты саңлақтар шығармашылығында өзгеше стильдік бедер танытқаны мәлім. К.Паустовский табиғат және адам сұлулығын ерекше нәзіктікпен мөлдірете суреттеуде романтикалық лиризм оңтайлығын дәлелдеді. Осынау жемісті бағдар айшықтарын М.Әуезов, С.Сейфуллин, Ғ.Мүсірепов, Т.Ахтанов, Ә.Нұршайықов, Т.Әлімқұлов, Ә.Әлімжанов тәрізді қазақ қаламгерлері де орнымен пайдалана білгені аян. Барлық көркемдік-эстетикалық көріністерінде де лиризм психологизмнің, психологизм лиризмнің ажырамас өрімі ретінде стиль түзушілік қызмет атқарысты. Анығына барғанда, лиризм жазушы субъектісімен тамырлас та, психологизм сан алуан антипод қаһармандар танымы, жан әлемі танылатын объективті ақиқаттарға баяндаушылық аялармен жол салады.

Қаламгердің шын жан сыры халық жүрегінен орын табуы үшін ол әңгіме, көңіл-күйдің, ой-арманның гуманистік, интернационалдық сипаттары болмыс болары хақ. Себебі, лиризм “оқушының интеллектуалды-эмоционалдық сергектігіне сенімнен” (Е.Горбунова) қуат алады. Сондықтан да, ғалымдар лирикалық прозадағы басты шеберлік кілті суреткердің дара өмірбаяны мен уақыттың күрделі тарихи-қоғамдық, рухани құбылыстары терең байланыстырылып, өмір шындығының қызғылықты бейнеленуінде деп ұғады.

Ш. Мұртаза қазақ әдебиетін көлемді, мағыналы туындыармен толтырған қазақтың бетке ұстар жазушысы. Ол тек роман жанрында ғана емес, әңгіме жанрына да өндріп жазғанын байқау қиын емес. Солардың бірі – **Алапар мен Динго** әңгімесі. «Төбеттерде бажа көп деуші еді. Алапар басқалармен бажа болғысы келмеді. Оның ерлігі де қорлығы да содан басталды» деген эпиграфпен басталған әңгіменің иттердің де намыстысы болатындығына күмәндана оқи бастайсын.

«Алапар иттердің ергежейлісі еді. Оның құрығы шолақ тұтамға толмайды. Құлағы шұнақ. Сөйте тұра ызақор, намысшыл. Тапал денесі тығыншықтай, тып-тығыз. Құдай бой берсе көк бөрінің дәл өзі болар еді. Сірә шеешсі мәстек, әкесі есектей төбет болса керек. Тышқан бір мая шөпті көтере алады деуші еді. Иттің ұрғашысы мәстек жаратылса, есектей төбеттің өзімен көңілдес бола беретін көрінеді. Ал, иттің еркегі мәстек болып, ұрғашысы есектей болғаны ебедейсіз. Бұл- сор. Адамдар болса амалын табар еді... Мұндайда құдай итті икемсіз жаратқын. Көз алдында Динго сұлу өсіп келеді. Бір-ақ айлық болса да қазірдің өзінде Алапардай еңселі. Ал, енді кемеліне жетіп, бойжеткенде не болмақ » [3, 143 б.]

Осы бір үзіндіден Алапардың Дингоға деген шынайы ұяласқа деген таза қарым-қатынасын байқаймыз. Бұл шығарма ішіндегі оқиғалар байланысы, яғни сюжеттік байланыс дәл осы жерден басталады. Алапардың еркелетіп, әркімнен, әрнәрседен қорып өсірген Дингосының сұлуға айналуы, төбеттің оны қалыңдық еткісі келгендігі. Сюжет желісіндегі мәстек болса да Алапардың мықтылығын Таймастың алқымынан ала түскенде, тайыншадай арланның өзі омақаса құлап жер қауып қалған жері дәлелдейді, ал намысшыл екендігін өзінің көзін ағызып жібергені есіне түсіп, Дингоға өлердей құмартып, өзімдікі деп иемденіп жүргенде, Таймастың көлденнен қосылған қорлығы өтіп кетті ме, Алапар соңғы дәрменімен Таймасқа зығырданы қайнап шабуыл жасады. Қалған төрт ит келіп Алапарды төрт жағынан тартпағанда, Таймастың алқымынан ажырамаған қалпы қала бергенде, өшін алар ма еді. Сол бір соғысып жатқан сәтте Алапардың қыңсылап оқшау тұрған Дингоға сен үшін ғой деген көзқарасын түсінген Динго төрт итті жан-жаққа лақтырып, Алапардың аузындағы қанды көбікті, соқыр көзінен аққан жасты жалап, тұр дегендей тұмсығымен түрткілеуі бүгінгі күні адамнан күткісіз көмек қой. Осы бір тұстар арқылы жазушы кейіпкерлердің бір-біріне қатынасын өте шебер жеткізе білген. Міне екі иттің жағдайы осылай. Бірі, сонау Бурылтаудан алып келінген австралиялық жабайы иттің тұқымы, «Дикая собака Дингоның» үрімбұтағынан тараған. Екіншісі кәдімгі ергежейлі казаки ит.

Дингоны кішкентай кезінен Алапар шаң жуытпай қорғаштап, қамқорлығына алады. Өсе келе Динго асыл тұқымды сұлуға айналса, Алапар жанында мәстек қалпында қала

береді. Бүлдіршін көзін сүзбесе, буыршын жібін үзбейді дегендей Алапар қанша әуре етсе де, мәстек қалпымен Дингоға өз шамасы келмесе де, қалыңдыққа таласқан басқа күйеу балаларға (бажаларға) жол бергісі жоқ. Дингоны қорғаштаған ерлігі ақыр соңында қорлық көрумен аяқталды. Әңгіме Дингоны «Бір-ақ айлық күшік басымен арыстанның өлекшініне ұқсас, аяқтары балғадай, тырнақтары орақтай, қодас сынды жүндес, желкесінде жалы бар ерекше тұқым» деп суреттеуден басталады. Арыстанның өлекшіні деп келтіргендегі «Өлекшін – көне қасқыр мен иттің ұрғашысы» [4, 1016.].

Шерхан Мұртаза басты кейіпкер ретінде хайуанаттарды ала отырып, адам мен адамның бір-біріне сәйкес болуы «тең теңімен тезек қабымен» сынды мақалды қаузалай үлкен көркем туынды жазып шығарған. Туындыда жергілікті халықтың сөзімен ерекшеленетін диалект сөздер көптеп кездеседі. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтеруге Ш. Мұртазаның қосқан еңбегі зор. Ш.Мұртазаның шағын жанрды ұмыт қалдырмай, оған өзіндік үлес қосып жүргендігін «Алапар мен Динго» әңгімесі растап тұр.

Библиографиялық тізім

1. Толирант, 2019
2. Мекебайұлы А. Қазақ әдебиеті 2001, №125 саны.
3. Тарақов Ә. Абайдың аудармашылық таланты, Астана, Арыс баспасы 2018
4. Пірәлі Г. Әдебиеттанудың өзекті мәселелері, Алматы, Раритет, 2016
5. Жеменей И.Түрік халықтары әдебиеті тарихына кіріспе, 2019

ҚАЗАҚ МЕДИА МӘТІНІНДЕГІ АНГЛИЦИЗМДЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОРҒА ӘСЕРІ

*Жусубалина Ж.М. – М.Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан университетінің
«Филология» мамандығының 3-курс докторанты*

XX ғасырдың басында ең табысты империалдық державаға айналған Британия Үндістан, Канада, Австралия және көптеген ұсақ географиялық нысандарды иеленді. Бұл жерлердің барлықтарында ағылшын тілі басты тілге айналды. Еуропада халықаралық қатынас тіліретінде басқа тілдерге қарағанда жиірек қолданылды. Екінші дүниежүзілік соғыстан соң экономикалық көшбасшылықты ағылшынтілді Америка Құрама Штаттары иеленді. АҚШ-тың басқа дамушы елдерге экономикалық, саяси және әскери көмек көрсетуі арқылы, ол бірте-бірте дипломатиядағы француз тілін ығыстырды. Ағылшын тілінің әлемге таралып, танымал болуына бірнеше себептер алып келді: -БҰҰ ең басты тілі болып есептелуі; -өндірістік және технологиялық прогрестің дамуы; -телекоммуникация және авиация бағыттарының жетілуі; -киноиндустрия саласындағы жаңаша фильмдер мен телебағдарламалардың түсірілуі; -эстрадалық музыканың әлемге таралуы; -электрондық байланыс құралдарының ойлап шығарылуы. Жоғарыда аталған салалардың барлығында халықаралық тіл ретінде – ағылшын тілі қолданылып жүрді.

АҚШ-тағы шыққан фильмдер дүниежүзіне таралып, ауызекі сөйлеу тілді көптеп жеткізді, ағылшын тілінде өлең айтатын Боб Дилан мен Джон Леннон сияқты әртістер өздерінің басқа елдердегі әріптестерінен көбірек аудитория жинағаны олардың таланттырақ екенін білдірмейді, олардың ағылшынша өлеңдерінің көбірек сұранысқа ие болғанын білдіреді. Ағылшын тілінің ықпалы әлемде жылдан жылға күшейіп келе жатыр. Соңғы 20-30 жылда Қазақстанда да жағдай осындай болып келеді. Ағылшын тілін меңгерген адамдардың саны көбейіп жатыр. Балалар бастауыш сыныптан

бастап ағылшын тілін оқиды. Ағылшын тілі ықпалының бірінші белгісі – сол тілден енген кірме сөздердің көптігі. Ол сөздер жергілікті тілдің дыбыс жүйесіне бейімделеді. Екіншіден, көптеген алдамдар бейімделген ағылшын сөздерін де қолданады [1, 186-б.]. Бейімделіп, сөздік қорға ресми түрде енген ағылшын сөздерін англицизмдер деп атайды. Тілдік қатынас туралы айтатын болсақ, англицизмдер қазіргі кезде қазақ тілінде кеңінен тарала бастады. Оларды жиі түрлі жағдайларда және түрлі мамандар қолдана бастады. Соған қарамастан, Қазақстанда қоғамның ол туралы пікірі пуристер мен модернистер болып екіге бөлінеді. Пуристердің ойынша англицизмдер тілге кері әсер тигізеді, оған төтеп беру керекпіз деп ой білдірсе, қоғамдағы модернистер болса, англицизмдердің зияны жоқ тілге пайдалы қосымша ретінде көреді [2, 23-б.].

Бір қызығы, тілмен айналысатын институттар оқиғадан қалып отырады. Олар англицизмдерге тиісті неологизм, калька немесе кірме аударманы қазақша баламасы ретінде кештеп ұсынады. Ол кірме сөз халықтың арасында кеңінен тарап, ауызекі сөйлеу тіліне сіңгеннен соң ұсынылады. Г.Досжан 3, 347-б.өзінің «Қазақ тіліндегі англицизмдердің қолданылуының тарихи және әлеуметтік лингвистикалық аспектілері» атты мақаласында былай деген: «Ағылшын тілі жаһандану мен ақпараттың қозғаушы күші болғандықтан оны «жаһандық тіл» деп атайды. Ағылшын тілінің жаһандануының критерийлерінің бірі – Батыс Еуропаның құнды көзқарастарын жүзеге асыратын англицизмдерді тез тарату. Осылайша, әлемдік және ұлттық бұқаралық ақпарат құралдары англицизмдерді барлық тілдерге таратушы болып табылады».

Бұл терминді 1687 жылы Миж енгізген болатын. Ол оған «кез келген заманауи тілде табуға болатын, ағылшын тіліне тән сөйлемше» деген анықтама берген. Қазаққоғам зиялылары А.Байтұрсынов, Н.Төреқұлұлы, Х.Досмұхамедұлы өзге тілден енген сөздерді «жат сөздер», «кірме сөздер» деп атаған екен. Х.Досмұхамедов: «Жат сөзсіз күнелте алмайтын заман туды» деп, келесі бір тұста: «Мәдениет қуған жұрттың алдымен тілі өзгермекші, білімге кірген жаңа сөздердің көбі шеттен кірген біліммен, әдеппен жаңалықтарға ұғым беретін жаңа сөздер болып кірмекші, үлгіге алынған мәдениетті жұрттың сөздері болмақшы», – деп жазған еді [3, 212-б.]. Өмірзақ Айтбайұлының пікірінше: «қазақ терминологиясы екі жолмен қалыптасады: ұлттық тілдің байлығы арқылы және кірме сөздер арқылы. Жат тілдерден келген кейбір терминдерді, дәлірек айтқанда, қалыптасқан интертерминдердің бәрін аудару қажет емес, себебі бір ғылым саласында қолданылатын халықаралық терминдердің қазақша баламаларын табу, қалыптастыру барлық уақытта сәтті бола бермейді. Термин жасаудың жауапкершілігі мол, себебі рухани, мәдени, әлеуметтік және басқа да халықтың байлықтары тіл арқылы танылады» [4, 28-б.].

Зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстанның қазақ тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдарының медимәтіндері құрайды. Сараптама жасау мақсатында 3 қазақстандық газет тандалынды. Олар: «Егемен Қазақстан» (№209 (29938) 2 қараша, 2020, №210 (29939) 3 қараша, 2020, №211 (29940) 4 қараша, 2020), «Алматы ақшамы» (№10 (6145) 1 ақпан, сейсенбі, 2022, №131 (6107) 30 қазан, 2021, №129 (6105) 26 қазан, 2021) және «Оңтүстік Қазақстан» (№144(21165), Бейсенбі, 14 қазан, 2021, №152(21173), Бейсенбі, 28 қазан, 2021, №148(21169), Бейсенбі, 21 қазан, 2021). 3 газетте анықталған англицизмдердің жалпы саны 1060. Оның ішінде 748 англицизм ұлттық жаңалықтарға арналған мақалаларда кездесе, 312 англицизм халықаралық мақалаларда табылды. 3 газетте жалпы табылған англицизмдердің саны көрсетілген. «Оңтүстік Қазақстан» газетінде 140, «Алматы ақшамы» газетінде 254, ең көбі «Егемен Қазақстан» газетінде 666 англицизм анықталды. Газеттердің басым көпшілігінде мемлекеттің ұлттық жаңалықтарына арналған мақалаларда англицизмдер едәуір көп табылғанын байқауға болады. Мәселен, «Алматы ақшамы» газетінде халықаралық мақалалардан табылған англицизмдердің саны 30 болса, ұлттық жаңалықтарда кездескен англицизмдердің саны 7 есе көп. «Оңтүстік Қазақстан» газетінің мемлекеттік

жаңалықтарға арнаған мақалаларындағы англицизмдердің саны 115 болса, халықаралық мақалаларында кездескен англицизмдер саны 24 есе аз.

Бұл 2 газеттің қасында «Егемен Қазақстан» газетінің нәтижесі азды-көпті көзге тартымды көрінеді. Ол газеттің халықаралық жаңалықтарында табылған англицизмдер саны ұлттық тақырыптарға арналған мақалалардағы кірме сөздер санымен салыстырғанда шамамен 2 есе аз.

Семантикалық категорияға келер болсақ, «Алматы ақшамы» мен «Оңтүстік Қазақстан» газеттеріндегі «Әлеумет» категориясына жататын мақалаларда басқа категориялармен салыстырғанда англицизмдер көбірек анықталды. Басым көп англицизмдер «Әлеумет» категориясына жататын мақалаларда анықталды. «Воркаут», «сквер», «роллердром», «рейд», «респондент», «интервьюер» сияқты англицизмдер әлеуметік мәселелерге арналған мақалаларда жиі кездесіп отырды. Саясат категориясындағы мақалаларда 168 англицизм анықталды.

Ол мақалаларда «брифинг», «саммит», «митинг», «спикер», «локдаун», «мониторинг», «менеджмент», «реинжиниринг», «импичмент», «инагурация» сияқты англицизмдер саясатқа бағытталған мақалаларда орын алатыны анықталды. «Нокаут», «нокдаун», «панчер», «фрестайл», «сет», «матч», «раунд», «корт», «промоутер» деген англицизмдер Спорт категориясындағы материалдарда жиі табылды. Білім және Ковид-19 категориялары «онлайн», «офлайн», «грант», «Телеграм-бот», «сайт», «ПТР-тест», «QR-код», «модератор», «скрининг» сияқты англицизмдерге толы болды. Ең алуан түрлі англицизмдер Технология категориясында анықталды. «Тренд», «блогер», «чат», «сторис», «файл», «медиа», «стикер», «биткойн», «сенсор», «ай-ти», «аутсорсинг», «сервер», «хакер», «хаб» және т.б. англицизмдер жаңа технология саласындағы жаңалықтар мен жетістіктерге арналған мақалаларда жиі кездесті. Әрбір газеттің семантикалық категориясын алып қарайтын болсақ (4-кесте), бірнеше айқын айырмашылықтарды байқауға болады. «Оңтүстік Қазақстан» газеті барлық категорияларда англицизмдердің саны бойынша төмен көрсеткіште жүргенімен, «Алматы ақшамы» газетімен салыстырғанда Әлеумет категориясында 30 англицизм артық табылған. «Алматы ақшамы» газетінің барлық категорияларда орташа көрсеткіші болғанымен, Саясат категориясында «Егемен Қазақстан» газетінің көрсеткішінен 23 англицизм артық кездескен. «Егемен Қазақстан» газеті болса, ең жоғарғы көрсеткіш иесі болып тұр. Оның тек қана Өнер мен Денсаулық категориясындағы мақалаларындағы табылған англицизмдердің саны 30-дан аспайды.

Библиографиялық тізім

1. Янсон, Торе. Тіл тарихы = The History of Languages: кіріспе / ауд. Ү. Кеңесбаева; жауапты шығ. Н. Қожабек. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2019. – 223 б.
2. Hofstee P., Cultuur E.T. Ici, on parle Français: French Government Policies on the Use of English and their Effects on the Acquisition of English: Bachelor's thesis. – The Leiden University, the Netherlands, 2014. – 44 p.
3. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
4. Базарбаева З.М. Қазақтілінің жанашыры // Академик Ө. Айтбайұлы және мемлекеттік тіл мәселелері. Халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары / Құраст.: С. Құлманов. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2016. – 440 б.

АЙТЫС ДОДАСЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК-ЭТИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР

Абенова Л.

филология ғылымдарының кандидаты

Меллат Төлеген магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Адамгершілік мәселесі әлеуметтің өрлеуі, дамушылығы барысында туындайды, әр заманның қарама-қарсы күштерінің тартысуы арқасында өсе түседі. Осыған байланысты адамилық мағынасын қиял ретінде қарастырып, бұл қасиетті адам баласының жаратылысымен, ағзалық айрықшылықтарымен ғана шектеп қарауға болмайды. Адам қоғамының дамуы барысында пайда болған адамилыққа қатысты туындаған ұғымдарға қатысты төмендегілерді санамалап шығуға болады: ершілдік, әділ болу, батыр болу, жомарт болу, адал болу, кішіпейіл болу, қарапайым болу, ұятты болу, шыншыл болу, намысты болу, арлы болу, тағы сол секілді асыл қасиеттер. Әлеуметтің даму, өзгеру, құбылу барысында бұл ұғымдардың негізгі мағыналарын құбылып, ауысып тұрған. Адамилық құндылықтар қоғамның күнделікті тіршілігінен бастау алып, әртүрлі ғұрыптар мен әдеттер, салттарды туындатып, қоғаммен бірге өсіп-өрістеп отыратын категория. Моральдық қасиеттер шынайы өмірге кейде қайшы келетін, қоғамдық қатынастарда қарсылық туындататын, жеке тұлға өзі үшін әлдебір құндылықтарды міндет етіп алуынан пайда болады. Адами құндылықтар қоғамда адам баласының өзара аралас-құралас болуынан туындайды, әлеуметтің өмір сүру дағдысы өскен сайын адами құндылықтар да өсе түседі. Мұндай қасиеттер жанұяларда, балабақшаларда, білім мекемелерінде, оқу орындарында адамдарға үйретіліп, насихатталады, сіңіріледі. Ел арасында «Балапан ұя ішінде көргенін ұшқанда іліп алатын болады» деген мәндегі қағиданың пайда болуына тәрбие берудің, тәлім көрсетудің маңызды екенін ұқтыру үшін айтылады. Адамилық қасиеттер, мәдениетті болу әдеті тәрбие берілмесе, тәлім көрсетілмесе мүмкін болмайды. Мұндай жақсы қасиеттер адамның өзін қоршаған адамдармен байланысы арқылы да туындап, қалыптасып, дами түседі. Оларға құрбы-достары, анасы, әкесі, ұстаздар қауымы секілді әлеуметтік топтар жатады. Мұндай байланыс-қатынас барысында сыйлай білу, қонақты қадірлеу, жолдас табу, дос болу, туыстармен байланысу секілді жақсы қасиеттер қалыптасады. Адамилығы жоғарылаған адам тұлғалық-кісілік деңгейге көтеріледі. Мұндай адамдар намысты, арлылықты құрметтейді, қайырымдылық жасауға бейіл болады, адамдармен жақсы қарым-қатынаста болуға дайындалып тұрады. Ақылы асқан Абайдай атамыз айтқан екен, «Өзім деп тірлік етсең өзін ғана күйіттеп жайылған жануармен тең боласың. Дос адамға достықпен қатынас жасау керек, дұшпан адамның өзіне де әділдікпен қарау керек», - деп. Басқалардың жақсы ісіне дұрыс баға беріп, қадірлей білу ақылы толған, мейірімі мол адамдардың ғана қолынан келеді. Ардақталатын адам кім дегенде ар-ұяты мол адам деген. Ұстаздық етемін деген адам осындай асыл қасиеттерді, адамдық жақсы сапалық әдеттерді өз бойына сіңіріп алумен шектелмей, оны айналасына, жанындағы адамдарға да тарата білуге дайын болмағы ләзім. Кімнің адамилығы жоғары болса сол адам қоғамдық ортада үлгілі саналады. Өнегені басқалар осындай адамдардан іздейді. Адамның рухани әлемі кемел болғанда ер ісін жасауға, батырлыққа баруға дайын тұрады. Қоғам жүрегі ер адамдарды хош көреді. Момышұлы Бауыржандай, Бигелдинов Талғаттай, Молдағұлова Әлиядай, Маметова Мәншүктей тұлғаларды әлеумет мақтан тұтады, есімдерін ардақтайды, басқаларға үлгі етеді. Осындай танымал тұлғалар тұтас қоғамға пайдалы саналады, рухани тұрғыдан атақ-даңқ, бедел-абройға жеткізеді. Өсіп келе жатқан әрбір адам баласы туған жерін қадірлеуді үйренуі керек. Қазақстан жерінде туған адамдар осы жерді, елді құрметтеулері, сыйлаулары керек. Ол үшін Қазақстанның тілін, мәдениет жетістіктерін, әдеби туындыларын, тарихи өткен

жолын, ардақты тұлғаларын білулері, танулары тиіс. Қазақстанды сүю отанды сүю болып саналады. Өйткені біз осы жерде туғанбыз, жарық дүниеге келгенбіз. Бұл ел біздің аталарымыздан қалған мекен.

Халықта отанның жанұядан тұратынын, оттың басынан басталатынын үйрететін мақал бар. Отбасында анасын, әкесін, бір туған бауырларын жақын тартып өскен бала өсе келе тұтас қоғамды, байтақ елді қадірлеп сүюге қуаты жететін кәміл азамат болып қалыптасатыны күмәнсіз. «Ұлтжанды кісінің имандылық – адамгершілік қасиеттері, сондай-ақ, оның достарына, ата-анасына деген көзқарасынан да жақсы байқалады» [1]. Өзін осы елдің азаматымын деп білетін әрбір адам қайда жүрсе де отынан естен шығармай, сол отанда өмір сүріп отырған қоғамдағы адамдарға пайда келтіруді ойлап жүруі тиіс. Ұлтының қамын ойлау, халқына жақсылық жасау деген қасиеттер осындайдан басталады. Ол үшін адам әдепті болуы керек. Әдеп ұғымы қазақ елінің ұлт дүниетанымының маңызды бөлігі, адамның адами қасиеттерінің жоғары екенінің, иманы жайында екенінің көрінісі осы әдептілігі. Барлық өткен ұлылар адамгершілік туралы ойлар айтқанда әдептілік жөнінде қосып айтып өтуді ұмытпаған. Өйткені адамилық пен әдептілік құстың қос қанатындай егіз, сыбайлас ұғымдар. Әдепті болған адам экономикада да, экологияда да қоғамға пайда келтіре алады. Әдебі жолға қойылған адам табиғатпен үндесіп, жарасымдылық тауып күн кешеді, оған зиян жасамайды, өйткені ол табиғаттың сұлулығын, әсемдігін көре біледі. Жалпы алғанда адамдардың ешбірі табиғатқа зиян келтірмеуі тиіс. Ағып жатқан суларды ластап тастау, ағаштарды бекерге кескілеу, бұлақтарды бітеп қою, адамдар су ішетін құдықтарға қоқыс тастау деген секілді зиянды істер әдепсіздікке саналады және содан туындайды. Қоғамда белгіленген тәртіп шараларына бағыну, дәстүрлерді құрметтеу, басқаларды өзіндей адам баласы көріп сезіну адамилықтың да, әдептіліктің де көрінісі болып табылады. Осыған байланысты «әдепті адам әдемі» деген қанатты сөз айтылған. Өйткені әдептіліктің астарында инабатты болу, ибалы болу, иманды болу, ізетті болу, көпшіл болу, кішіпейіл болу деген секілді ардақты құндылықтар қамтылып тұрады. Қазақ халқының аса қадірлеген адами қасиеттерінің біріне бауырмал болуды жатқызуға болады. «Баланың жаралуы бауырдың етінен» деп білетін қазақ қоғамы бауырды, баланы ерекше жақсы көрген, құрметтеген. Ілгергілердің жазбаларында да айтылғаны бар екен, адамзат баласы адамзат баласына бауырындай, заты адам жаратылыс атаулы біртуған ағайындай достықта болуы керек деп.

Адамилық қасиеттерді үйрету, сіңіру үшін көп еңбек жасалуы керек, арнайы әдістер қолданып, тәсілдерге жүгініп, түрлі шараларды өткізу керек. Үйрету барысы мақсат етілген нәрсені бірнеше рет қайталаудан, қайта-қайта жаттығудан, күнделікті өмірде әдетке ендіруден тұрады. Осылайша жеке адамның бойына адамилық қасиеттер мен құндылықтар сіңіре бастайды. Адамның мінезі мен құлқында ілгерілеу пайда болып байқала бастайды. Бұлай тәрбиеге келтіру тәсілі тәрбиеленушілердің әдетті механизмдік дағдыларын қалыптастыру, ынталандыру деп қаралады. Әдіс-тәсілдер де қолданылу аясы мен мөлшеріне орай бірнеше топқа бөліп қарастыруға келеді. Америкада аты мәлім болған психолог Кольберг Лоренцтің айтуынша: «адамгершілік тәрбиелеудің басты мақсаты мінез- құлықты қалыптастыру емес, ұтымды пікір айту қабілеті деп түсіндіреді» [2].

Адамилық құндылықтарды үйрету барысында ақыл айту, кеңес беру, түсіндірме жұмыстары, бағыт нұсқаушылық, бағдарлаушылық тәсілдер аса қолайлы болады. Мұндай тәсілдерді қолданғанда тәрбиеленуші адамилық қасиеттерді өз бойына сіңіруге өзі-ақ ұмтылып, ынталанып тұрады. Дәстүр бойынша қалыптасқан педагогика дегенде ғасырлардан бері жалғасып келе жатқан тәрбие беру, таным үйрету жолдары мен тәсіл-әдістерін іс жүзінде қолданып пайдаға асыру мүмкіндігі көзделеді. Мұндай педагогиканың өзіндік формалары, тәсілдері мен әдістері, қолданатын құрал-жабдықтары болады. Осы арқылы адамилық құндылықтарды жетіліп келе жатқан ұрпақтардың санасына сіңіру жеңіл әрі қолайлы болады [3]. Мұндайды олар моральдық құрылымның бір көрінісі ретінде бағалайды. Макаренко Антон мұны «Адамилық әлде мораль бағытында

қолдануға жарайтын немесе мораль арқылы қалыптасқан байланыстарды көрсететін қағидалар» дегенді айта отырып, «ұлттық адамгершілік деп отырған ұғымдарымыздың түп төркіні моральды-этикалық дәстүрдің сара жолына әкеп тіреді. Тәрбиенің дәстүрмен тығыз байланысты тұңғыш қарастырушы К.Д.Ушинский болды» [4]. Макаренко тәрбие жұмыстарының негізі елдік танымнан басталатынын, соның ішінде күнделікті еңбек ету барысының өзі тәрбие құралына айнала алатынын бағамдап, адамды тәлімді-тәрбиелі етудің ең тиімді жолы халық арасында қалыптасқан педагогикалық тәсілдер екенін тұжырымдаған. Оның мұндай ізденістері, ойлары жалғассыз қалмады. Қазақстан аумағында бұл ойларды Алтынсарин Ыбырай ары қарай жалғап, өрістетті. Ол адамилық қасиеттердің мынандайларын нұсқады: «Жеті жақсы қасиет: Бірінші: Иmandылық. Екіншісі: Жоғарғы әділдік. Үшіншісі: Адалдық, ақкөңілділік. Төртіншісі: Сыпайылық, момындық. Бесіншісі: Адал ниетпен өсиет беру. Алтыншысы: Жомарттық, қайырымдылық. Жетіншісі: Дұрыс заңдылық» [5]. Қазақ халқы мәдени бай мұрасы, өзіне жараса қалыптасқан айрықша бітімі бар, ойлау жүйесі кешенді, интеллектуалдық танымы жоғары, тәлім мен тәрбиелік тұрғыда мол қазына жинақтаған әлемдік елдердің бірі.

Адамзат өмірінің маңызды сипаты ретінде байланыс адамгершілікпен тығыз байланысты. Мораль адам қызметінің барлық салаларында енгізілген, және негізінен моральдық тыс коммуникация саласында, соның ішінде адам қызметінің кез келген саласында, елестету мүмкін емес болып табылады: кез келген байланыс құбылыс белгілі бір моральдық мазмұнын береді.

Байланыс пен мораль арасындағы қарым-қатынас қандай? Әлеуметтік қарым-қатынаста қандай рөл атқарады? деген сұрақтар жауабына келер болсақ, біріншіден, байланыс адамдар үнемі оның моральдық немесе өнегесіз актілерді анықтайды моральдық таңдау алдында тұрған онда моральдық құндылықтар мен нормаларды дереу іске асыру аймақ болып табылады. Екіншіден, қарым-қатынас процесі адамгершілік тұрғыдан бағаланады. Үшіншіден, моральдық құндылықтар, идеалдар, принциптер мен нормалар басқа әлеуметтік нормалармен қатар байланыс процесін реттейді.

Қазіргі заманғы этика саласындағы зерттеушілер байланыс этикалық мәселелерді арнайы теориялық және тәжірибелік маңыздылығы «қатынас этикасы» деп аталатын этикалық білім мамандандырылған бөлімінде құру қажет ететінін, мәртебесі ұқсас болуы мүмкін деп саналады, мысалы, «қолданбалы этика» сияқты бөлімдерден мәртебесі, «кәсіби этика», «биоэтика» [1].

Қарым-қатынас этикасының мәні теориялық және практикалық деңгейлерде қарым-қатынастың моральдық аспектілерін талдау болуы тиіс. Ол коммуникациялық мәселелерді өмір деңгейінде де, уақытында да талдауды қамтиды.

Қарым-қатынас этикасы теориялық деңгейде моральдық байланыс субъектілерінің қасиеттері, сондай-ақ жолдары, құралдары, ережелер және байланыс нысандарын моральдық таңдау мәселелерін байланыс, мазмұны мен мәні мән бағдар адамгершілік мәселелерін зерттеуге тиіс.

Практикалық деңгейде қарым-қатынас этикасын зерттеу тақырыбы нақты практикалық әдістердің жиынтығы, нормалар (ең алдымен моральдық), қарым-қатынас ережелері болып табылады және ол қалай байланыс жасау керектігін үйрену, қарым-қатынас, нақты процестер әсер етуге арналған байланыс этика моральдық жағдайына байланыс процестерді зерттеу жатады.

Байланыс мәдениеті жеке тұлғаның мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде байланыс сапасын және деңгейін анықтайды. «Байланыстың этикасы» ұғымы «байланыс мәдениетінің» кең мағынасы туралы моральдық мазмұнды білдіреді. Мінез-құлық мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, ауызша емес қарым-қатынас (мимика, қаңылтыр, дауыс вокалдық сипаттамалары және т.б.), мәдениет этикет, сөйлеу этикетін, диалог бойынша серіктестер психологиялық мәдениет мәдениеті, ол барлық қарым-қатынас мәдениетінің бөлігі. Осы тұрғыда мәдениеттің ажырамас бөлігі этиканы сөз еткенде ақы-жыршылардың өнеге берерлік қолтаңбалары да жетерлік.

«Ел сенімін ақтаған,
Топтан озған тұлпармын,
Құлтыртып түгін баптаған,
Топшысы берік сұңқармын.
Кеудеде жырым кептеліп,
Борасын болып бұрқармын.
Шайқалтып талай ақынды,

Түндігін жел боп жұлқармын» [6], – деген Қонысбай Әбіловтің сөзіне Шынболат Ділдебаев «Өзіңді мақтаудан сөз аспай жатыр» деп, замандастардың таным-түсінігі бойынша жауап берген. Әйтсе де, сөз сайысы болғандықтан, өзін жоғары қоятын, әсірелейтін сарын қарсыласушы жақтан да шығып: «Бұл ағаң күңкіл сөзге бара қалса, Басыңа орнатады қаралы күн», – деп, мінезділікті танытады. Яғни қазіргі айтыстардағы ақындық Мен арқалы ақындардың толқын-толқын ойларымен санадан тыс та қолданылады.

Оразалы Досбосыновтың «Қытығына көп тисең бұл ініңнің, Кетерсің бұл айтысты есіңе алмай» дегені айтулы ақындардың арқалы күш-қуатын танытады. Немесе Ринат Зайытовтың:

«Тақ сүйетін қазақтың ұрпағымын,

Анау-мынау орындықты шыдатпайтын» [6], – дегенінде де қара бастың мақтаны емес, халықтың тектілігін айту арқа ақындық Мен алға шыққан. Ендеше бұл да – айтыстағы ақындықтың шалқар шабытпен мінез танытуы. Оның үстіне айтыс қасандыққа көнбейді. Өз руын мақтан еткен Құлмамбетке Жамбылдың:

«Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,

Ел бірлігін сақтаған татулықты айт!» [7]-деп айтып, тақырып аясын кеңге салуы, солайша мазмұнды арттыруы оның жеңісі деп бағаласақ, Ш.Ділдебаевтың да сөзін осы тұрғыда бағалауға болады. Ол жекебастың мақтанымен шектелмейік дегенді айтқысы келді, еліміздің мықтылығын, жетістіктерін жырлауға, солайша пафостық айтысқа шақырған. Сол үшін қарсы жақтың жасы кішілігін айтып, «Ақын болсаң, қанекей, Осылай етіп жырлап көр. Қалғанын саған берейін, Қонысбай, қалқам, құлыным», – дегенді айтқан. Яғни қазіргі айтыстарды зерделегенде әр сарынның қызметін, әр қырлы ерекшеліктерді ескеру қажет болады.

Айтақын Бұлғақовпен айтысқанында Айнұр Тұрсынбаеваның:

«Ел-жұрттың да көзінде

Байқаймысың, сыр тұнады.

Баяғыда ағалар,

Көш бастап жүрген жұртын ап,

Ал, қазіргі ағалар,

Болмайтын затқа бұлқынад.

Қарындасындай қыздарды

Туғызам деп жұлқынад» [6], – деген екі ақын қоғамдағы жағымсыз әрекеттерді сынға алуда бірі қыз, бірі жігіт болып, оппозиция жасай білді. Солайша көпшіліктің көкейіндегіні дөп басып, көрерменнің ықыласына бөленді. Оппозиция кеңестік кезеңдегі айтыстарда да болды. Өйткені, ақындар аудан не облыс атынан шықты. Ол кезде ақындардың айтар сөзі кәдімгідей резонанс тудырды, бұрын әр ру өзінің жақсысын айтып, қарсы жақтың мінін жайып салып, оппозиция болса, соның орнын аймақтардағы шаруашылық, мәдениет саласындағы ахуалдарды айту арқылы ширақтық берілді.

Ә.Беркеновамен айтысқан Б.Шойбеков жасы кішілігін ойлап, сыйласушылық танытса да, өзіне тән, авторлардың ақындық өнерін танытатын кестелі сөзбен жауап айта білді. Жас ақын тілге тиек еткен мұндай бейнелі ұтқыр сөзді, ең алдымен, «ұлы Мұхаң айтты» деген аңыз арқылы білсек те, оны жас ақынның ұрымтал жерде қолдана білуінде шеберлік бар» [3]. Яғни айтысқа түскен бозбала өзінің жасының кішілігін ескере отырып, анасындай ақынмен сыйластықты көрсетіп, өзіндік Менді танытқан.

Ал, «Бұл інім барлық елден ерек шығар, Ойы да алабөтен, зерек шығар. Ағасын қауын дейді мына бауыр, Бауыр десең, бірақ та бөлек шығар» деген Баянғали Әлімжановтың осындай «тыйып тастауынан» гөрі Мәлс Қосымбаевтың есіміне қатысты айтқан Мұхамеджан Тазабековтің уәжіндей салиқалы оймен әдіптелгенде ұтымды болар еді. Мәселен: Мәлс өз есімін өзі қоймағанын айтып, «үйдегі кемпір-шалдан сұра» деп жауап қайтарған, естір құлаққа бұл да сөз тапқан дегізері бар. Әйтсе де, Мұхаметжан ойға жүйріктігін танытып: «Жайдақ сөзге соншама мән бердің-ау, Құлайтын адам сынды мұнарадан. Менің айтқым келгені қазағымның Тарихы да осылай бұрмаланған. Басқа түгіл атың мен фамилияңа Саясат өз шегесін сыналаған» деп, үлкен арналы ойға түсірген. Мәлс те ақындықтың төріндегі тұлға, Мұхамеджанның: «Басындағы қалпақты мұрап дейді, Мұрапты патша мен хан киеді. Жөн-жосықты білмейтін бұл заманда, Келінінің кебісін шал киеді», – дегенінде:

«Басыма киген мұрабым,

Мұхамеджан, байқасаң,

Осы айтыста бүгінгі,

Басыма қонған бақ шығар» [8], – деп, тапқырлық танытады.

Жалпы айтыстардың «қызды-қызды» дегізетін, кульминациялық деңгейі үстем болатын дамуы алда. Сайысты қыздыруға ниет еткен сауал тастаушы ақынның өзі «осылай айтқаныңда дұрыс болар еді» дегенді айтудың орын алуы – осының хабары.

Тәрбиелік және тәлімдік жұмыстардың ұйымдастырып жүргізудің бағыттарының бірі ретінде ұлтқа жанашыр болу, ел игілігі үшін жақсылық жасау секілді биік құндылықтарды білдіріп өсіру. Ілгерідегі Қазақстан аумағында тұрған ақындар, ойшыл-даналар өздерінің еңбектерінде бұл бағытты ұтымды қолданып, қоғамның үнемі бірлікте, ынтымақта, татулықта болуына сол арқылы өсіп-өркендеуіне қол жеткізіп отырған. Отанын қорғау жолында жан аямау деген идеологияның тамыр-түбі тым тереңнен басталады. Бұған мысал ретінде айтар болсақ, «ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген жырау, қолбасшы батыр, қоғам қайраткері Ақтамберді Сарыұлы:

Жауға шаптым ту байлап,

Шепті бұздым айқайлап

Дұшпаннан көрген қорлықтан

Жанды жүрек, қан қайнап,

Ел-жұртты қорғайлап

Өлімге жүрміз бас байлап» [9], - деген өлең жолдары арқылы қоғамға төнген қауіппен жұрт болып жұмылып күресу керектігін айтып, батырлыққа үндейді, көптің мүддесі үшін тұрып беруге бастайды.

«ХІХ ғасырда өмір сүрген Д. Бабатайұлы жігерсіз адамнан ерлік іс шықпайтындығын, ерік-жігердің, қажыр-қайраттың елі үшін күрестегі маңызын былай деп суреттеді.

«Ер қолынан іс келмес,

Сұңқардайын түйілмей.

Буынып белін бекінбей,

Зердесі жігер қайнамай...

Жігерім болса жетем де,

Еліме барып ұл болам.

Жігерсіз болсам жетесіз,

Қойын жайып құл болам...» [9, 120]

Профессор М.Ғабдуллин өзінің «Ата-аналарға тәрбие туралы кеңес» еңбегінде

Адамилық қасиеттер, рухи байлықтар деген нақты бағдармен, кешенді мүддемен астасып жататын, қоғамда адамилық қасиеттердің таралуына, онығып-бекемденуіне қызмет ететін, тәрбие мен тәлім істерін өрістетуге бағытталған жұмыстардың жиыны екенін аңдаймыз. Адами қасиеттер жеке адамның деңгейінің өлшемі іспетті. Бұл деңгейі оның қайырымдылыққа ұмтылуынан, әлеуметтегі түрлі топтарға жақындық сезімінен көрініс табады.

Айтыс өнері халықтың ең бір күшті өнері, қазақ тілінің сөздік қорын қамтитын бай қазынасы. Көркем санамыз бен әдеби тіліміздің ғасырлық даму жолдарын айқындайтын ежелгі белгі. Халқымыздың экономикалық-шаруашылық, мәдени өмірінің, қоғамдық

қарым-қатынасының тарихи із — таңбасы да осында. Осы уақытқа дейін маңызын жоймай, халықтың жүрегінде мәңгі сақталып келе жатқан бейнелер, әдемі нақыштар, нақылдар айтыс мәдениетінде берілген.

XX ғасырда жаһандық құбылыс ретінде әрекет ететін әмбебапты талап етіп, тез технологиялық даму. «тым адамға» үзіліс жасауға, халықтық дәстүрдегі өмірлік практикаға тікелей байланысты.

Қазақ халық әндерін музыкатанушы және жинаушы А.В.Затаевич екені аян. Яғни, «ауызша халық әдебиетін, халық ертегілер, тарихи аңыздар, деп аталатын жыры (былин), ертегілердің назардан тыс суреттерді және түрлі-түсті тілін, метафоралар мен мысалдарды байлығын, қиял аясын арттырды». Оның айтуынша, «қазақтардың ой-жүйесі мықты болды, мәселе туындаса билерге жүгінді, сол кезде-ақ шешендік өнер туындады» XV-XVIII ғасырларда Бұхара жырау сияқты, Тілеуке жырау, Асан - қайғы, Шалкиіз, Шал, Дулат, Махамбет, Ақтамберді сияқты көптеген халық даналығының қазынасына көптеген ділмар есептелетін ақындар енгізілген. Көптеген айтыс, олардың шеберлігі мен шешендігі - ақындар байқауы, олардың мұраттарына бағытталған суырыпсалма дарындар қазақ халқының үздік этикалық мұраттарын уағыздады. Көптеген Диваев, Радлов, Көпеев және басқа да айтысты зерттеушілер осындай пікірлер білдірді. Зерттеушілер бірауыздан айтыстың белгілі бір поэтикалық тілі, өзіндік ерекшелігін атап өтті. Айтыс дәстүрі шешендік өнер болып, халық шығармашылығымен байланысты.

Библиографиялық тізім

1. Қазіргі айтыс. – Астана: Күлтегін, 2004. 2-кітап. – 312 б.
2. Көкейкесті. Әдебиеттану. Қазіргі айтыс: дәстүрі келешегі. – Астана: Күлтегін, 2003. 3-кітап. – 264 б.
3. Әлімжанов Б. Алаш пен Манас. – Новосибирск: Изд.ТД ГРАУНД. 2004. - 398 б.
4. Жолдасбеков М. Сөзінің арасына қыл сыймасын. Көкейкесті. Әдебиеттану. Қазіргі айтыс: дәстүрі келешегі. – Астана: Күлтегін, 2003. 3-кітап. – 264 б.
5. Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. – 293 б.
6. Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1966. – 3 т. – 620 б.
7. Қазіргі айтыс. – Астана: Күлтегін, 2006. 3-кітап. – 320 б.
8. Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1965. – 2 т. – 664 б.
9. Ерман Ж. Екі тізгін шылбыр. – Алматы: Атамұра, 2008. – 320 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӨЛЕҢ ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абенова Л.

филология ғылымдарының кандидаты

Қуандықова Д.О. магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Өлең құрылысы туралы қазақ әдебиетінде Зәки Ахметовтің «Өлең сөздің теориясы» мен «Казахское стихосложение» деген еңбектері жақсы жазылған. Бұл құнды кітаптар қазақ өлеңінің құрылымдық жүйесінің жан-жақты зерттелген теориялық тұжырымы дәл, айқын монографиялар болып табылады. Қазақ өлең құрылысының негізін қалаушы ғалым З.Ахметов сол уақытқа дейінгі өлең құрылысына байланысты жазылған

бірнеше ғылыми еңбектерді жинап, сол еңбектердің негізінде қазақ өлеңінің шығу тарихы мен қазіргі үдерісі тереңдете беретіні анық.

Өлең құрылысы ілгерілемей, бір орнында дамымай қалмайды. Қоғам мен жаратылыс секілді лирика да даму эволюция кезеңінен өтетін болғандықтан, оның түр мен мазмұны да заман тынысына қарай түрленеді. Қазақ лирикасының бастауында тұрған халық өлеңдері әуендік сипатына сай екі түрлі өлшемге он бір буынды және 7-8 буынды өлең үлгілері қара өлеңмен шектелсе, дара Абай реформасының негізінде өлең жүйесі әртүрлі интонациялық мәнер тауып, ауызекі және декломативті мәнер үлгісінің дамуына есік ашты. Бертін келе өлшемдердің жаңа түрлері практикаға еніп, лирикада тамыр жайып, нық орныққаны анық. Еркін өлеңдердегі өлшемдердің әр алуан жалғастығы әр ақын шығармашылығында ерекше орын алып келеді. Бұл дәстүрлі интонациялық-ырғақтық құрылымдардан басқа дарынды ақындардың жеке ізденісі ретінде танылып, бүкілхалықтық сипат аламай келе жатқан жаңа жүйелер: ақ өлең, қара сөз өлеңдер, верлибрлер өлең жүйесінің ерекше мүмкіндіктерін көрсетіп келеді. Өлең құрылысының теориялық зерттеулердің өз еңбектерімен аяқталмайтындығын, қазақ поэзиясы қаншалықты өмір сүрсе, соншалықты жалғасатынын академик зерттеу еңбектерінде анықтап кеткен. Қазақ өлеңтануы оның поэзиясымен бірге шарықтау, түрлену жолынан өтеді. Сол себепті өлеңді зерттеушілер өлең өрісіндегі жаңа бетбұрыстарды өз уақытында байқап, теориялық тұжырымдары ұсынылып отыруы керек.

Қазіргі таңда өлеңнің құрылымдық жүйесі өз деңгейінде бағаланып, ақындардың шығармаларын зерттеуде қатты қарап, ерекше мән беріліп жүр. Өлеңнің құрылысы әдебиет саласындағы игі ізденістері ақындардың өзіндік ізденістері көрсетіліп, шығармаларының ішкі болмысын ашуда үлкен маңызға ие болып келеді. Бүгінгі өлеңдердің ырғақтық жүйесін зерттеуде бірқатар зерттеу еңбектері жазылды, докторлық диссертациялардың тарауларында жеке-жеке талданды.

С.Елікбаев «60-80 жылдардағы өлең құрылысы» деген тақырыптағы кандидаттық диссертациясында сол кезеңдердегі ақындардың шығармаларына тән ерекшеліктерді қарастырды.

Қазақ өлеңі бойынша кемел ойлар айтқан ғалымдар С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, Е.Ысмаилов, С.Негимов, З. Ахметовтердің еңбектерінде айтылған ұғымдар кездеспейді. Олар зерттеуші секілді тармақтарды түрлерге де жіктемеген. Себебі қазақ өлеңінде барлық ақында түрлі байқалатын тармақтардың түрінің бәріне атау беру мүмкін де емес сонымен бірге ол өлеңтанушылардың өзін де қателестіретіні де сөзсіз. Осы тармақтардың сыртқы келбеті оның ырғақтық жүйесіне ықпал етпейтіндіктен оларды түрлендіріп, термин жасай беруге болмайды. «Бұрынғы салттық ұйқастар сақталып қалды» [1, 105]. Біздің өлең құрылысы бойынша зерттелген жұмыстарда салттық сөзінің орнына ұғым ретінде қалыптасқан үрдістегі ұйқастар деген дәл атау бола тұра, ғалымдардың осындай сөз қолданысын бірден білу оңай емес.

«Біз де өз тарапымыздан тіліміздің мағыналық реңктерді жіктеп, бейнелеуге икемділігін пайдаланып, толымсыз ұйқастың жоғарыда сөз болған соңғы түрін бұрынғы толымсыз ұйқас түрінен айырмалауды, сөйтіп Т.Шапаевтың бейнелі түрде айтқан сөзін нақтылы терминдік атауға айналдырып, шартты түрде кетік ұйқас деп атауды ұсынамыз. Өйткені, соңғы ұйқас үлгілері – тек қана Темірхан Медетбековтің жеке ұйқас ерекшелігі емес, қазақ поэзиясына 1960-70 жылдары келген Қадыр Мырзалиев, Жүмекен Нәжімеденов сияқты ақындардың шығармашылықтарында жеке элемент – нышандардың бой көрсетуімен басталып, қазіргі поэзиямызда орнығып келе жатқан тұтас бір тенденция деуге тұрарлық белгі» [2, 47]. Қабаш Батырболаттың бүгінгі қазақ өлеңінің түрлік және бейнелілік мәселелерін зерттеуге негізделген кандидаттық диссертациясында беріліп отырған кетік ұйқас мағынасына қатысты пікіріміз де жоғарыда келтірген ұғымдарды беруде сөз талғамына ерекше мән беру қажеттігі байқалады. «Кетік, ақсақ, балдақты» деген ұғымдарға салыстырған поэзия сұлу бола ма?

Бұл зерттеушілердің жаңа ұғымдары өлең құрылысының жаңа зерттеу нәтижелерінен пайда болғаны байқалып тұр. Бүгінгі қазақ өлеңінде ақын кезеңдеріндегі құрылымдық жаңа дәстүрдің пайда болуымен жаңа мағыналар келді. Осындай мәселелерді ғалымдар өздері шешуге қадам жасағандықтан ондағы тұрақты ұғымдарға әртүрлі ат беріп, кейбір зерттеу жұмыстарында бостандыққа ерік беріледі. «С.Елікбаев атаған тармақтар олардың ырғақтық-интонациялық жүйесіне қатысты емес, сыртқы графикалық суретіне қатысты болғандықтан, зерттеуші «еркіндігін» түсінуге болады дегенмен қазақ өлең құрылысының соңғы, яғни, 70-жылдардан кейінгі қазақ өлең құрылысының теориясында шешілмеген мәселелердің барлығы анықталады» [3, 66].

Зерттеудің біріншісі ұлттық өлең теориясын қарастырды. Қазақ өлең құрылысының теориялық негізін салушы академик Зәки Ахметов өз зерттеуінде екі ғылыми түрлерін бірге алып жүрді. «Қазақ өлең өлшемдерінің буындық, бунақтық және ырғақтық сипатын, сабақтасу мүмкіндіктерін айта келіп, оның интонациялық ерекшелігіне, өлең мазмұнын ашудағы айтылу мәнеріне ерекше мән берілді. Қазақ өлеңін интонациялық жағынан әуендік, ауыз екі сөйлеу және шешендік деп бөлді. Өлең теориясы саласында қордаланған тәжірибелер бір аса маңызды қорытындыға алып келеді. Өлең құрылысын зерттеуде статистикалық, ырғақтық өрнектерді схемалау, суреттеу мәселесі игеріліп болуы тиіс. Біржақты құрылымды өрнектермен шектелу өлең өрнектерінің терең зерттеу ырғақтардың алуан түрлі комбинацияларын санамалап берумен шектеледі. Бұл бағыт аса өнімді емес, сондай-ақ өлеңнің құрылымдық негіздерінің өзара сабақтастығының күрделі қырлары, өлеңнің ырғақ өрнектерінің көркемдік бай мүмкіндіктері толық ашылмайды» [4, 273].

«Статистикалық есептеулер өлең шынайы дыбысталуын қалыптандырып, қарабайырландырып жіберетіні сонша, негізінен тілдің өлең жасаушылық ерекшелігін ғана сипаттайды» [5, 7]. Мұндай дәстүр кейбір зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде бой көрсетіп қалатыны жасырын емес. Қазіргі қазақ өлеңі өлеңнің интонациялық-ырғақтық құрылымын жай өлең өрнегі деп қарамай, көркемдік ерекшелігі тұрғысынан бағалайтындай деңгейге өскендігі байқалады. Қазіргі таңдағы қазақ лирикасының интонациясы бағаланып кеткендігі сондай ырғақтық өлшемдер ғана емес, тыныс белгілері, яғни пунктуациялық, тасымал, синтаксистік ерекше құрылым сияқты әртүрлі көркемдеу құралдар белсенді түрде өлең ғаламына кірді. Олар ақындарда әртүрлі дәрежеде қолданылады.

Біршама ізденушілердің еңбектерінде көрінетін цензура деген терминнің қазақ өлеңінің құрылымына жат екендігін академик Зәки Ахметов көп айтқан еді. «Мысалы бірталай халықтардың поэзиясында оның ішінде орыс поэзиясында, кейбір өлшемдерде қолданылатын цензура да – тұрақты сөз жігі. Кейбір ғалымдардың (Радловтан бастап) қазақ өлеңіне де цензура терминін қолданып келгені сондықтан. Бірақ мұны дұрыс тауып қолданған деуге болмайды. Өйткені цензура деп өлең теориясында екі қысқа тармақтан (полустиише) құралған ұзын тармақтың арасын белгілейтін кідірісті (паузаны) айтады. Ал қазақ поэзиясында тұрақты сөз жігі бунақтың шегін белгілейді, сол себепті оның сипаты, атқаратын қызметі өзінше бөлек». [6, 152].

«Сағынамын. Жабығамын. Бағынамын жүрекке.

Не қыламын. Бәрі мәлім: сезім осы – дір етпе!

Сүйеп қалдым. Тұйықталдым. Ұйып – қандым сырына

Биік таудың шығып та алдым барса келмес шыңына» [7, 22].

Бұл өлеңде тек қана *абаб* шалыс ұйқасы айқас деп берілсе, *абәб* кезекті ұйқас, ал кейбір зерттеулерде шалыс ұйқас деп айтылып жүр. Ұйқас мәселесі кезінде егер жанында әріппен таңбаланбаса, түсініп, айқындау қиындық туғызатын жайлар кездесетіні анық. Қазақ өлеңінде дәстүрлі мындай ұйқас түрлері белгілі: кезектес, аралас, шалыс, қара өлең, егіз ұйқас және шұбыртпалы. Ғалым З. Ахметов: «Ең көп кездесетін ұйқастар: шалыс ұйқас, (*aa*) егіз, немесе кезектес ұйқас, орама ұйқас немесе қаусырмалы немесе (*абба*). Соңғысы орыс поэзиясында жиі қолданылады, ал қазақ поэзиясында өте сирек. Қазақ өлеңінде көп кездесетін ұйқас әдетте қара өлең ұйқасы деп аталатын ақсақ ұйқас

(ааба)... Абай пайдаланған ұйқастың жаңа түрлері: алты тармақты қамтитын ұйқас – *аабввб* («Бай секілді») және «Сегіз аяқтың» ұйқасы – *(аабввбгг)* тағы басқалар» [8, 360] деп жаңа түрлерін көрсетеді. Бұл үзінді де *(абвб...кб)* жұп тармақтардың ұйқасына негізделген кезектес ұйқас тақ тармақтар ұйқаспайтын, қазақ поэзиясында тым мол тараған ұйқас түрінің аталмай қалуы белгісіз. Ұлы ақынның жаңа ұйқас түрлері ғалымның еңбегінде басы ашық қалған. Алты аяқ ұйқасын жасауға қаусырма және егіз ұйқас түрлері болады. 3-6 тармақтар қаусырма ұйқас арқылы байланысса, 1-2 және 4-5 тармақтар егіз ұйқасады. Сондықтан бұл аралас ұйқас деп жүргендігі кейбір зерттеушілерден білеміз. Алайда қазіргі қазақ өлеңінде тармақтары реті жоқ ұйқасатын өлеңдер әр жерде байқалып қалатындықтан, осы атауы сол өлеңнің ұйқасын нақ көрсетеді.

Бүгінгі поэзияда тым көп буынды, күрделі құрылымдардың, оның ішінде жиырма буынды өлшемнің белгілі бір айқындалған кестесі жоқ. Жиырма буынды өлшем әртүрлі кестемен өзге интонациялық - ырғақтық құрылымдармен жалғастықта ғана өте сирек кездеседі. Қазақ ақындарының ішінде Ф.Оңғарсынованың біршама өлеңдерінде бұл өлшемнің төмендегідей түрлі кестелері кездеседі: 5+6+4+5, 5+7+5+3, 6+6+5+3.

Қазақ өлеңінде тым ұзын ырғақтық құрылымдар ақын Фариза Оңғарсынова шығармаларында бар. Ақын өлеңіндегі жиырмадан аса буыннан тұратын құрылымдар басқа кестелермен шебер қиыстырылып, өлең интонациясын түрлендіреді.

Қорытындылай келе, Абайдан кейінгі қазақ поэзиясында буын саны артып, күрделі өлең жолдары түзілген сайын ырғақтық бірліктер көбейіп келеді.

Библиографиялық тізім

1. Елікбаев С. 60-80 жылдардағы өлең құрылымы: филол. ғыл. канд. дис. – Астана, 2003. – 143 б.
2. Қабаш Б. Қазіргі қазақ поэзиясының түрлік-бейнелілік ерекшеліктері (1980-90 жылдар лирикасы әдеби үдерісі контекстінде): филол. ғыл. канд. дис. – Астана, 2006. – 150 б.
3. Үсенова А. Қазіргі қазақ өлеңінің құрылымы: дәстүр мен даму үрдістері. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Астана, 2010ж. – 279 б.
4. Ахметов З. Современное развитие и традиции казахской литературы. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 215 б.
5. Калачева С. Эволюция русского стиха. – М.: Изд-во Московского университета, 1986. – 185 с.
6. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
7. Есдәулет Ұ. Заман-ай. Өлеңдер. – Астана: Елорда, 2000. – 88 б.
8. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 398 б.

READING SKILLS AND WAYS HOW TO TEACH READING

*Шаменова Лазат – Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., Бекқожанова Г.К.*

Резюме

Чтение – один из основных навыков, которым должен овладеть ученик в процессе овладения иностранным языком в школе. В данной статье рассматриваются особенности навыков чтения и способы, как научить читать

Түйіндеме

Оқу – оқушының мектепте шет тілін меңгеру процесінде меңгеруі тиіс негізгі дағдылардың бірі. Бұл мақалада оқу дағдылары және оқуға үйрету жолдары туралы айтылады.

Traditionally, the purpose of learning to read in a language has been to have access to the literature written in that language. In language instruction, reading materials have traditionally been chosen from literary texts that represent "higher" forms of culture.

This approach assumes that students learn to read a language by studying its vocabulary, grammar, and sentence structure, not by actually reading it. In this approach, lower level learners read only sentences and paragraphs generated by textbook writers and instructors. The reading of authentic materials is limited to the works of great authors and reserved for upper level students who have developed the language skills needed to read them.

The communicative approach to language teaching has given instructors a different understanding of the role of reading in the language classroom and the types of texts that can be used in instruction. When the goal of instruction is communicative competence, everyday materials such as train schedules, newspaper thesis, and travel and tourism Web sites become appropriate classroom materials, because reading them is one way communicative competence is developed. Instruction in reading and reading practice thus become essential parts of language teaching at every level.

Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school. The syllabus for foreign languages lists reading as one of the leading language activities to be developed. It runs: "To read, without a dictionary, texts containing familiar grammar material and no more than 4—6 unfamiliar words per 100 words of the text the meaning of which, as a rule, should be clear from the context or familiar word-building elements (in the eight-year school). Pupils are to read, with the help of a dictionary, easy texts containing familiar grammar material and 6—8 unfamiliar words per 100 words of the text (in the ten year school)." Therefore reading is one of the practical aims of teaching a foreign language in schools.

Reading is of great educational importance, as reading is a means "of communication, people get information they need from books, journals, magazines, newspapers, etc. Through reading in a foreign language the pupil enriches his knowledge, of the world around him. He gets acquainted with the countries where the target language is spoken.

Reading develops pupils' intelligence. It helps to develop their memory, will, imagination. Pupils become accustomed to working with books, which in its turn facilitates unaided practice in further reading. The content of texts, their ideological and political spirit influence pupils. We must develop in pupils such qualities as honesty, devotion to and love for our people and the working people of other countries, the texts our pupils are to read must meet these requirements. Reading ability is, therefore, not only of great practical, but educational, and social importance, too.

Reading is not only an aim in itself; it is also a means of learning a foreign language. When reading a text the pupil reviews sounds and letters, vocabulary and grammar, memorizes the spelling of words, the meaning of words and word combinations, he also reviews grammar and, in this way, he perfects his command of the target language. The more the pupil reads, the better his retention of the linguistic material is. If the teacher instructs his pupils in good reading and they can read with sufficient fluency and complete comprehension he helps them to acquire speaking and writing skills as well. Reading is, therefore, both an end to be attained and a means to achieve that end.

Reading is a complex process of language activity. As it is closely connected with the comprehension of what is read, reading is a complicated intellectual work. It requires the ability on the part of the reader to carry out a number of mental operations: analysis, synthesis, induction, deduction, comparison.

Reading as a process is connected with the work of visual, kinesthetic, aural analyzers, and thinking. The visual analyzer is at work when the reader sees a text. While seeing the text he

"sounds" it silently, therefore the kinesthetic analyzer is involved. When he sounds the text he hears what he pronounces in his inner speech so it shows that the aural analyzer is not passive, it also works and, finally, due to the work of all the analyzers the reader can understand thoughts. In learning to read one of the aims is to minimize the activities of kinesthetic and aural analyzers so that the reader can associate what he sees with the thought expressed in reading material, since inner speech hinders the process of reading making it very slow. Thus the speed of reading depends on the reader's ability to establish a direct connection between what he sees and what it means.

There are two ways of reading: aloud or orally, and silently. People usually start learning to read orally. In teaching a foreign language in school both ways should be developed. Pupils assimilate the graphic system of the target language as a means which is used for conveying information in print. They develop this skill through oral reading and silent reading.

When one says that one can read, it means that one can focus one's attention on the meaning and not on the form; the pupil treats the text as a familiar form of discourse and not as a task of deciphering. "The aim of the teacher is to get his pupils as quickly as possible over the period in which each printed symbol is looked at for its shape, and to arrive at the stage when the pupil looks at words and phrases, for their meaning, almost without noticing the shapes of the separate letters". A good reader does not look at letters, nor even at words, one by one, however quickly; he takes in the meaning of two, three, or four words at a time, in a single moment. The eyes of a very good reader move quickly, taking long "jumps" and making very short "halts". We can call this ideal reading "reading per se". Reading per se is the end to be attained. It is possible provided:

Literary and colloquial vocabulary in fiction is realized through dialogue the word dialogue comes from the Greek word "dialogos". Its meaning is a common conversation, which refers to the concept of mutual conversation between two or more people. In linguistics, it is used as a term that refers to an alternating form of conversation between two or more people, that is, a dialogue is a joint discussion of two or more participants on the same topic. The thoughts of the participants in the dialogue will be different: agree, discuss, question and answer, the same output of thoughts, etc.

The study of dialogue is one of the main forms of communicative linguistics today. In modern linguistics, it becomes clear that communication activities are carried out not in the form of individual units, but in the form of conscious actions with mutual communication. As components of interpersonal participation, dialogic participation, we can name: 1) the speaker and the addressee (the subject factor is individual psychological, the social characteristics of the speaker's personality; the addressee factor includes his readiness for equal participation, as well as his personal character; interaction and interpersonal communication between communicants); 2) the communicative intent, motivation, purpose of the presence of the Speaker; 3) the level of realism depending on the time and space in which the presence takes place (extralinguistic factors that determine the conditions of participation in the course of a communicative act based on the general socio-political, historical and cultural circumstances); 4) the interaction of communicants with a certain social and; 5) presuppositions according to the situation of participation (correct perception of the author's intention, since the pragmatic meaning of the conversation is realized due to the ability of the speaker and the addressee to read the presupposition, the similarity of thesaurus, the ability to determine the implication).

Dialogue is not a speech of the speakers one after the other, it is a communicative situation that creates a relationship between the author and the listener; important for pragmatics is the listener's reaction, which is based on the meaning of the listener's speech and its communicative intent. The listener's reaction determines the various goals that make up the dialogue. Through the combination of different goals, a dialogue is formed. A dialogue cannot be created by a single goal, therefore, although different types of conversations, such as the type of conversation that initiates a dialogue, begin with a request or receive the necessary information, this can cause different reactions of the listener and lead to the

establishment of a relationship, since the speech of the speaker addressed to the listener is a stimulating impulse that returns to him.

The basis of the theory of dialogue was laid by many scientists in Russian linguistics. Among them, V. Brydina emphasizes the practical basis of speech dialogue, depending on the functional state and social status of the participant and respondent in the dialogue

Based on the definition of dialogue from the point of view of communicative pragmatics, M. M. Mikhailov defines the following positions in his work "the principle of communicative and pragmatic cognition of dialogical responses:

1. The principle of communicative cooperation establishes the commonality and stability of the definition of dialogue as a form of speech. Speech activity that seeks to successfully achieve a communicative goal must be consistent, subject to certain rules. When communicating, it is necessary to adhere to the rules of speech etiquette, give a stable and correct answer.

2. The principle of interaction suggests the active participation of both interlocutors in the structure of speech. To manage the communication process, mutual agreement of the communicative program of interlocutors, harmony of communicative intent and correction of the scope of application are required.

3. the principle of influence is closely related to the principle of interaction. Where there is no influence, there is no interaction. The influence on the listener is directly related to the verbalization of the communicative intent of the speaker.

4. the principle of communicative-pragmatic dominance the actual communicative-pragmatic structure of speech depends on the dominance of one component of the semantic structure. In most cases, the functional-pragmatic dominant interacts with the propositional component. The level of expression of the sentence changes.

5. the principle of communicative completeness is closely related to the principle of communicative dominance. Communicative intent includes not only clearly and clearly expressed illocutions (questions, wishes, advice, etc.), but also emotional, expressive, and artistic characteristics of the conversation.

6. the principle of prevention is the ability of a person, as a result of accumulated experience, to be ready for a certain reaction in accordance with the course of the communication process. The behavior of the listener in the speech situation is formed in connection with foresight. The most common type of dialogue is logical-intellectual. It is divided into several types depending on the number, meaning. In this type of dialogue, notification prevails. Logical-intellectual dialogue has the following options: Ask, receive a response, Report, talk, say goodbye, confront, target, etc. Each of them is distinguished by a specific semantic structure.

According to M. M. Bakhtin, the main condition for the emergence of a dialogue is the presence of a communicative goal aimed at a message, a word, but there is a lot of debate around this issue. In this context, communication between people takes place both through language and outside the language. Language communication also exists without direct communication. And "language communication" is the product of direct communication of people, and in general, the so-called "communication" is carried out through language. Language communication is a form of inter-language communication formed by a specific connection, B. Khasanovich defines.

The dialogue attracts researchers from different points of view. How can you change your listener's point of view and direct them to a specific action? How can a speaker achieve their goals? The researcher is interested in such and many other issues. People rely on language competence when communicating. Language competence refers to the knowledge and reasonable use of communicative and language conditions necessary for harmonious communication.

References:

1. Brown, D. H. Teaching by principles: and interactive approach to language pedagogy. Second edition. New York: Longman, 2016.

2. Arndt, V. Six writers in search of texts: A protocol-based study of LI and L2 writing. *ELT Journal* 41, 2017.
3. Rigg, P. Beginning to read in English the LEA way. In: Twyford, C. W.; Diehl, W.; Feathers, K. (Eds.). *Reading English as a second language: moving from theory*. 81-90. *Monographs in language and readings studies*
4. Bloomington: Indiana University Press, 1981. UR, P. A course in language teaching: practice and theory. United Kingdom, Cambridge, 2019.
5. Fitzgerald, J. How literacy emerges: foreign language implications. *Language Learning Journal* 9, 32-35, 2018.
6. Goodman, K. S. Reading: a psycholinguistic guessing game. In: Singer, H.; Ruddell, R. B. (Eds.). *Theoretical models and processes of reading*. Newark, DE: International Reading Association, 2018.

MODERN METHODS OF INVESTIGATING HOMONYMS

*Ибрагимова Шахноза – Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., Бекқожанова Г.К.*

Резюме

В данной статье рассматриваются современные методы исследования омонимов.

Түйіндеме

Бұл мақалада омонимдерді зерттеудің заманауи әдістері туралы айтылады.

The intense development of homonymy in the English language is obviously due not to one single factor but to several interrelated causes, such as the monosyllabic character of English and its analytic structure. Inflections have almost disappeared in dissent-day English and have been superseded by separate words of abstract character (dispositions, auxiliaries, etc.) stating the relations that once excised by terminations.

The abundance of homonyms is also closely connected with a characteristic feature of the English language as the phonetic unity of word and stem or, in other words, the dominance of forms among the most frequent roots. It is very obvious that the frequency of words stands in some inverse relationship to length, the monosyllabic words will be the most frequent moreover, as the most frequent words are also highly polysemantic. It is only natural that they develop meanings which in the course of time may deviate very far from the central one. When the intermediate links fall out, some of these new meanings lose all with the rest of the structure and start a separate existence. Phenomenon is known as disintegration or split of polysemy. Different causes by which homonymy may be brought about subdivided into two main groups.

Homonymy through convergent sound development, when or three words of different origin accidentally coincide in sound;

Homonymy developed from polysemy through divergent development. Both may be combined with loss of endings and 0tJier morphological processes.

In Old English the words “gesund”- 'healthy' and “sund”- 'swimming' were separate words both in form and in meaning. In the course of time they have changed their meaning and phonetic form, and for latter accidentally coincided: OE “sund” in ME “sound” 'strait'. The group was joined also accidentally by the noun sound 'what is or may be heard' with the corresponding verb that developed from French and ultimately the Latin word “sonus”, and the verb sound 'to measure the depth' of dubious etymology. The coincidence is purely accidental. Unlike the homonyms case and sound all the homonyms of the box group due to disintegration

or split of polysemy are etymologically connected. The sameness of form is not accidental but based on genetic relationship. They are all derived from one another and are all ultimately traced to the Latin “buxus”. The Concise Oxford Dictionary has five separate entries for box: 1. box n. - 'a kind of small evergreen shrub';

box n. 'receptacle made of wood, cardboard, metal, etc. and usually provided with a lid';

box v. 'to put into a box';

box n. 'slap with the hand on the ear';

boxt v. 'a sport term meaning 'to fight with fists in padded gloves'.

Such homonyms may be partly derived from one another but their common point of origin lies beyond the limits of the English language. In these with the appearance of a new meaning, very different from the devious one, the semantic structure of the parent word splits. The new meaning receives a separate existence and starts a new semantic structure of its own. It must be noted, however, that though the number of examples in which a process of this sort could be observed is considerable, it is difficult to establish exact criteria by which disintegration of polysemy could be detected. The whole concept is based on stating whether there is any connection between the meanings or not, and is very subjective. Whereas in the examples dealing with phonetic convergence, i.e. when we said that “case1” and “case2” are different words because they differ in origin, we had definite linguistic criteria to go by, in the case of disintegration of polysemy there are none to guide us; we can only rely on intuition and individual linguistic experience. For a trained linguist the number of unrelated homonyms will be much smaller than for an uneducated person. The knowledge of etymology and cognate languages will always help to supply the missing links. It is easier, for instance, to see the connection between beam 'a ray of light' and beam 'the metallic structural part of a building' if one knows the original meaning of the word, i.e. 'tree' (OE beam, Germ Baum), and is used to observe similar metaphoric transfers in other words. The connection is also more obvious if one is able to notice the same element in such compound names of trees as hornbeam, white beam, etc. The conclusion, therefore, is that in diachronic treatment the only rigorous criterion is that of etymology observed in explanatory dictionaries of the English language where words are separated according to their origin, for example, in the words match1 'a piece of inflammable material you strike fire with' (from OFr “mesche”, Fr “meche”) and match (from OE “gemcecca” 'fellow').

It is interesting to note that out of 2540 homonyms listed in a dictionary only 7% are due to disintegration of polysemy, all the others are etymologically different. One must, however, keep in mind that patterned homonymy is here practically disregarded. This underestimation of regular patterned homonymy tends to produce a false division. Actually the homonymy of nouns and verbs due to the processes of loss of endings on the one hand and conversion on the other is one of the most prominent features of dissent-day English. . It may be combined with semantic changes as in the pair “long” (adj.) – “long” (verb). The explanation is that when it seems long before something comes to you, you long for it (long (adj.) comes from OE “lang”, whereas “long” (v.) comes from OE “langian”, so that the excision “Me longs” means 'it seems long to me'.

The opposite process of morphemic addition can also result in homonymy. This process is chiefly due to independent word-formation with the same affix or to the homonymy of derivational and functional affixes. The suffix -er forms several words with the same stem: trail — trailer 'a creeping plant' vs. trailer 'a caravan', i.e. 'a vehicle drawn along by another vehicle'. The suffix -s added to the homonymous stems -arm- gives “arms” (n.) 'Weapon' and “arms” (v.) 'Supplies with weapons'. In summing up this dichromatic analysis of homonymy it should be emphasized that there are two ways by which homonyms come into being, namely convergent development of sound form and divergent development of meaning (see table below). The first may consist in:

phonetic change only,

phonetic change combined with loss of affixes,
(e) independent formation
from homonymous bases by means of homonymous morphemes. The second, that is
divergent development of meaning may be
limited within one lexico-grammatical class of words,
combined with difference in lexico-grammatical class and therefore difference in
grammatical functions and distribution,
based on independent formation from the same base by homonymous
morphemes.

The process can sometimes be more complicated. At dissent there are at least two
homonyms: “stick”(noun1) - 'insert pointed things into', a highly polysemantic word, and the no
less polysemantic “stick” (noun) 'a rod'.

In the course of time the number of homonyms on the whole increases, although
occasionally the conflict of homonyms ends in word loss.

References:

1. Dubenets E.M. Modern English Lexicology (Course of Lectures) M., Moscow State Teacher Training University Publishers 2014 pp.17-31
2. Canon G. Historical Changes and English Wordformation: New Vocabulary items. N.Y., 2016. p.284
3. Howard Ph. New words for Old. Lnd., 2020. p.311
4. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotics. Social Interdivtation of Language and Meaning. Lnd., 2019.p.53,112
5. Maurer D.W. , High F.C. New Words - Where do they come from and where do they go. American Speech., 2012.p.171
6. Canon G. Historical Changes and English Word formation: New Vocabulary items. N.Y., 2016. p.284
7. Longman Lexicon of Contemporary English. Longman. 2011pp.23
8. Arnold I.V. The English Word M. High School 2016 pp. 143-149
9. O. Jespersen. Linguistics. London, 2013, pp. 395-412

COMMUNICATIVE SKILLS IN THE USE OF INTERACTIVE TEACHING METHODS (READING AND LISTENING SKILLS)

*Қабылтай Шахноза – Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., Бекқожанова Г.К.*

Резюме

Данная статья рассматривает коммуникативные навыки в использовании интерактивных методов обучения в том числе чтению и аудированию.

Түйіндеме

Бұл мақала оқытудың интерактивті әдістерін қолданудағы коммуникативтік дағдыларын, соның ішінде оқу және тыңдау дағдыларын қарастырады.

Technology has absorbed our nation. Interactive whiteboards (IWB) only onespecific aspect of technological history. Implementation and use of IWB today, many schools in America have affected the lives of many students. Some of themPerhaps the question of how technology will be used in American classrooms is raised and even questionednecessity or efficiency. A broader view of technology and its impact on education helps you place IWB technology in the appropriate context.

The present study aimed at examining the use of the Interactive Whiteboard (IWB) and the PowerPoint presentation (PPT) in pre-writing activities and their respective effects on the development of ideas and the use of topic-related vocabulary words in the writings of Lebanese English Foreign Language students. It also investigated the Lebanese EFL students' attitudes towards writing when the IWB and PPT were employed in pre-writing activities. As such, the current study studied the progress of three control groups (n = 69) and three experimental ones (n = 65) in three secondary public schools in Beirut which teach English as a first foreign language. The participants in both, the control and experimental groups, were asked to write about the same writing prompt in order to identify their writing performance before they received any prescriptive treatment. Afterwards, the control group received traditional prewriting instruction in which the teachers developed ideas with the students about the writing topic and introduced topic-related vocabulary words as pre-writing activities through traditional instruction. The experimental group, on the other hand, received prewriting instruction via IWB and PPT which provided students with pre-writing activities that enabled them to develop adequate ideas about the writing prompt and to acquire topic-related vocabulary words.

The data collection comprised the participants' pre-posttest scores, three questionnaires, interviews with the teachers of experimental groups, and PMI inventories. Quantitative data were analyzed using the SPSS, and content analysis was conducted with qualitative data. Findings of quantitative as well as qualitative data analysis indicated the effectiveness of the IWB and PPT in enhancing students' development of ideas and proper use of vocabulary words in essay writing.

There are several models of teaching in pedagogy: passive-the student acts as an "object" of learning (listens and looks); active-the student acts as a "subject" of learning (independent work, creative tasks); Interactive-Inter (mutual), (action). The learning process is carried out in conditions of constant, active interaction of all students. The student and the teacher are equal subjects of learning. The essence of Interactive learning is that the educational process is organized in such a way that almost all students participate in the cognitive process, they have the opportunity to understand and reflect on what they know and think. Removes the dominance of any participant in the educational process or any idea. It happens in an atmosphere of charity and mutual support, which not only contributes to the acquisition of new knowledge, but also develops cognitive activity, turning it into higher forms of cooperation and cooperation. In the course of Interactive learning (what is included in Interactive learning), students learn to think critically, solve complex problems based on the analysis of circumstances and relevant information, weigh alternative opinions, make thoughtful decisions, participate in discussions and communicate with them. others.

The current assumption underlying most of the work in ESL reading is that research in second language learning, as well as educational materials, should be based on a clearly formulated and consistently applied model of learning processes. A "model" should be understood as a set of assumptions about what happens when the reader approaches the text, that is, about the reader's way of extracting value from the printed material. For an individual reader, the learning model can be considered as the guiding principles for processing available text information. As Harste and Burke explained, the learning model is "a system of assumptions in which these experiences patterns that control behavior.

According to Rumelhart (quoted in 1989 by Liu, 2010), this model should be used by the reader himself to look at the place where all his words and their corresponding spelling are stored and start by calling it a "visual information store". He then extracts the characteristic features of these words and places them on the expression synthesizer. Ultimately, it reaches its meaning through syntactic.

To evaluate the impact of the use of an IWB on student achievement and reading instruction engagement for elementary-aged students with high-functioning ASD, the first portion of the study used a withdrawal single subject A-B-A-B design. This portion of the study

consisted of two baseline phases (A) and two intervention phases (B). Each baseline phase was composed of one data point, and each intervention phase was composed of one data point.

Educational technology increases students' ability to use and produce education for the real world. These specific contexts can be represented using technology, class activation. Because students are invited to the reception ownership and responsibility for their studies, they will make themselves increasingly better more engaged in the learning process than ever before. In fact, when students strive to achieve more information through technology, they can deepen their knowledge they can meet their own needs and interests. Technology is becoming more difficult students are not limited to the perception of information, as it is given in the textbook.

Students in classrooms where technology is well implemented use their research skills and the search for evidence to prove what they know. When the reader understands that the text is written for a specific purpose and delves into its features to allow him to understand this purpose, he can create content from what he reads.

Success in learning is determined by the degree of complexity or complexity of the text, Interactive use of sources of knowledge, and the correct choice of technology. All this contributes to the creation of connections and meaning in the learning process.

Another problem occurs when they are not interested in reading or are not interested in reading at all. In most of the questions, students admit that due to their lack of vocabulary, they feel that they do not understand anything in a foreign language and therefore refuse to study. A small survey conducted among 100 students of the high school where the author works shows that only 5% of students are confident in reading excerpts from their textbooks, and more than 50% admit that they will never read excerpts without the help of teachers, friends. Under the influence of many different external and internal factors, it is clear that many students do not want to study in English and therefore remiss the opportunity to practice their skills.

Another justification to consider here is primarily due to the reading of texts in course textbooks. As stated in the same survey conducted at the school mentioned above: only 4 percent of students said that the topics in their textbooks were interesting enough to read. Therefore, teachers have little or no desire to learn English lessons, which is rare if teachers do not offer them interesting things, as 90 percent of them have already admitted.

Today, it can be seen that there are many profound reasons for teaching and learning reading skills in high schools, and one solution can never be applied to all of them. Within the framework of this discussion, only the most practical solution is taken into account; it is a method of interaction of teachers with educational materials: adaptation of educational lessons in textbooks based on an Interactive learning model.

Here we can conclude that the reasons that negatively affected both teachers and students' performance in teaching and learning skills are caused by various aspects, that is, a limited amount of time, requirements for the quality of exam results, and teachers' style in teaching and boring topics in textbooks.

As the theories suggest, the Interactive learning model is nothing more than a broader consideration of the nature of accepted learning, in which the advantages of two procedures, i.e. "top-down" and "bottom-up" higher learning models, are not new. Especially in teaching and learning learning skills, where neither of the two processes mentioned above can be used, using an Interactive model can be the most effective choice.

Although educational technologies can improve both learning and learning, it is clear that these technologies are not always used at full capacity. It is important to adapt learning strategies to new technologies in ways that enhance and increase students' knowledge and understanding (Lawrenz, Gravely, & Ooms, 2006). Computer technology is a language, a simple tool like pencil and paper. Although it has many advantages, the educator should be aware of the unplanned side effects (good and bad) that often exceed the original intent of educational technology.

One of the most significant studies into the impact of technology on student achievement is that of Bebell and Kay (2010). This large scale study took place over a three year period in

Massachusetts. During the three year process students and teachers were surveyed prior to the start of the initiative. After year one, they were surveyed again. Observations and student exercises were collected pre and post year one to demonstrate progress. Achievement studies were performed to determine the impact of the practices on their performance. Interviews with faculty and administration were conducted across the entire project to gauge progress attitudes and outcomes. “The consensus of the participants (school leaders, teachers, and students) was overwhelmingly positive towards these educational opportunities afforded through increased educational technology.” Research performed by Northcote, Mildenhall, Marshall, and Swan (2010) describes qualitatively how the technology has potential to impact achievement. Four themes were identified from participant comments through coding of the data to include the learning that was associated with the technology, the use of the technology, resources that were suited to and associated with the use of the studied technologies. The study showed that the impact of interactivity was present but often fell short of the potential it posed. This and other research into the use of IWBs for learning purposes suggests that, to be effective and meaningful, IWBs should be considered as a tool to support the achievement of learning outcomes for students rather than just a tool for motivation and presentation purposes. Their potential may yet to be realized. Quantitative studies may help to augment this data. The use of a well-designed technology was found to significantly impact the performance or meet the learning style needs of the students (Popescu, 2010). The researcher evaluated the impression of effectiveness of the system to adapt to the students’ learning styles. Similarly, O’Dwyer, Russell, Bebell, and Seeley (2008) established a design model that deals with the analysis of the effectiveness of technology on achievement. Gano (2011) conducted a study that demonstrated quantitatively and qualitatively the impact of a specific technology on student achievement. However, each of these studies had significant limitations and revealed a problem with the study of technology impact in education. The consensus is that a large scale, longitudinal study needs to be performed to “that (a) examine how all types of educational technologies are used by students, (b) accurately capture students’ myriad uses of technology, and (c) look beyond state test scores or off-the-shelf norm-referenced tests as a way to assess the impact of technology. Until such studies are conducted, the conclusions drawn about the nature of the relationship between technology use and academic achievement will continue to be questioned by both critics of and advocates for educational technology”.

References:

1. Harmer J. *The practice of English Language Teaching* / J. Harmer. – Longman, 2017.
2. Schreiner, E (2015). *Interactive learning strategies*. Retrieved 6th June, 2012 from <http://www.ehow.com/list>
3. Udosen, A. (2017). English language in Nigeria in the 21st century: problems and projections. In Etuk, E; Udofot, I & Udosen, A (eds.) *Education in Nigeria in the 21st Century: Focus and Imperatives*.
4. Wenden, A. & Rubin, J. (2017). *Learner strategies in language elearning*. London: Prentice Hall.
5. Carrell, P. (2018). Interactive text processing: implications for second language reading classrooms. In P. Carrell, J. Devine & D. Eskey, (eds.), *Interactive approaches to second language reading* (pp. 73-92). Cambridge: Cambridge University Press.
6. Carrell, P., Devine, J. & Eskey, D. (Eds.). (2018). *Interactive approaches to second language reading*. Cambridge: Cambridge University Press. Carrell, P. & Eisterhold, J. (2018). Schema theory and second language reading pedagogy. In P. Carrell, J. Devine & D. Eskey (Eds.), *Interactive approaches to second language reading* (pp. 73-92). Cambridge: Cambridge University Press.
7. Dechant, E. (2018). *Understanding and teaching reading: An Interactive model*. New Jersey: Lawrence Erlbaum. Echeverri, L. & McNulty, M. (2017). Reading strategies to develop higher thinking skills for reading comprehension. *Profile* 12(1), 107-123.

8. Eskey, D. (2018). Holding in the bottom: An Interactive approach to the language problems of second language readers. In P. Carrell, J. Devine, & D. Eskey, (Eds.), *Interactive approaches to second language reading* (pp. 93-100). Cambridge: Cambridge University Press.

9. Ferrance, E. (2020). *Action research*. Providence, RI: Brown University.

BRITISH HUMOR AS A MEANS OF NATIONAL IDENTIFICATION

*Солтангазинова Айман – Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., Бекқожанова Г.К.*

Резюме

В данной статье рассказывается о британском юморе как средство национальной идентификации.

Түйіндеме

Бұл мақалада британдық юмордың ұлттық сәйкестендіру құралы ретінде айтылады.

The traditional understanding of humor as being tolerant, full of nonaggressive life curiosities, funny situations, mocking national or human vices, and related to an optimistic and contemplative attitude towards reality, has changed its main supportive points: the optimistic view of reality has been altered into a pessimistic and destructive one, forbearing ridicule has turned into severe offence, strangeness into stupidity, funny situations into futile misunderstanding.

Everything is regarded as a dramatic possibility to survive or an endless situational tragedy where the most strict evaluation criteria, censorship, and dogmatism are empowered, meaning that, in the current times of widely propagated tolerance and overwhelming comprehension, it is extremely dangerous to offend somebody with an innocent joke or light mockery, to evoke an urge to contradict or negate when ideological aspirations are beyond “decency” limits.

Most countries have a particular sense of humor, finding some things much funnier than their national neighbors. That is certainly the case with the British, for whom a sense of irony and enjoyment of sarcasm – often known as ‘banter’ is a common and often hard to interpret trait.

When we **study English online**, it is normal that things mean what they say; the words in front of you are to be interpreted as they are written; but British humor frequently inverts the meaning, taking the words but communicating the opposite. We can come across this in the works of some of Britain’s greatest writers – Charles Dickens and Jane Austen being cases in point; in the comedy seen on TV and in everyday conversations with people. Even strangers in Britain will use both irony and sarcasm with people they do not know. It can be confusing.

The use of irony in British humor is often used about oneself. British humor is often self-deprecating, in other words, directed by the speaker towards themselves.

The use of irony in these situations does have an important role to play in the way British people use language. Let us take the first example to illustrate this.

Instead of replying that the match was great, let’s imagine you use the words literally, and say: *‘No, the game was terrible. We lost 5-0.’* Such a statement will often be interpreted in a way not intended. The expectation of the reply is that it will either be positive, or funny (ironic, we would say.) When the reply is literal and negative, the implication is that the speaker is cross, or angry.

While the ironic reply would receive a smile, or a nod of understanding, the literal reply could either be met by excessive sympathy, or disapproval, because it seems as though you are making too much fuss.

Sometimes it can be hard to interpret irony. Take the following imaginary exchange, when you are trying to divide up the cost of a meal between four people. The bill is handed to you, and you do not want to work out the individual costs.

'Eighty-seven pounds sixty, plus a tip' you say, 'Who is good at maths?' Person one replies: 'I've got a Masters Degree in Applied Mathematics,' which will normally mean that the speaker does not want responsibility for working out the costs. He or she has used irony to overstate their response.

Mostly, irony is used for pleasant humor to keep conversations light and friendly, or to laugh at targets who deserve some pointed observations, such as the pompous or politicians. (The same thing, of course? Spot the irony?)

But there is a form of irony which is less pleasant, and that is sarcasm. It is found in spoken English and is a form of irony intended to insult, put down or mock another person. It is far less pleasant, but because the speaker wants his subject to know they are being insulted, it is much easier to spot. Whereas, in Britain, irony is usually used against oneself, sarcasm is used to deride another.

Imagine a pupil has worked hard on a piece of homework, but the teacher does not like it.

'That's outstanding...' The underlined word is really stressed to make it clear that is in not outstanding. The pupil is upset, they worked hard on that piece. Or, when a driver hits the herb, and the passenger says:

'*Amazing driving.*'

It is not pleasant to be on the receiving end of sarcasm, and it is not a kind trait to be one who enjoys giving it out. Often, sarcasm is excused as 'banter', which is fine, as long as all parties enjoy the process.

There are other types of particularly British humor which might cause confusion to somebody seeking to learn English, rather than a comfortable speaker.

Identity is to be saved and nourished as the highest sanctity but its formation, meaningfulness and spread are not always attuned to the official approach. Our life is full of stereotypes and our neighboring countries are not to be excluded – we have a preconceived notion of them. Using the national stereotype term we characterize relatively stable generalized opinions, in an open or hidden form, containing one or another assessment of a nation. Our attitude towards neighbors is revealed in nicknames given to them – non-official ethnonyms usually bearing a negative connotation. Some monikers have already lasted for centuries while others have been coined during the last decades. Anecdotes with the most popular foreign-born Russians and Estonians are discussed.

Sarcasm and irony are the cornerstones of British humor. They are so ingrained into us that you'll find it in pretty much every British TV show, sitcom, stand-up routine, and movie. If you're an international student coming from somewhere that doesn't use sarcasm, it can be confusing at first.

Sarcasm is simply saying one thing, but actually meaning the opposite. For example, it's pouring of rain outside and someone says, "It's a beautiful day outside isn't it?". It might take a little while to grasp and could potentially be a little embarrassing when you take someone's sarcastic remark seriously.

Understatements are another common form of British humour and you'll find them used in everyday speech. Brits use understatements to make something seem much less significant than they actually are. A common example of an understatement would be something like "it's a bit windy out there" when in fact there is a raging hurricane outside. Or it's snowy and freezing outside and someone says "I might need a coat today". There are millions of examples of British understatements and a lot of the time, Brits use them without really thinking about it.

This pessimistic kind of humour shows that nothing's off limits when it comes to jokes. There's no right or wrong time or place for it. If you haven't experienced this kind of humour, it may be shocking when you hear people joking about grim situations, but you'll get used to it. Shows like *The Inbetweeners* or movies like *Four Lions* showcase these kinds of humour very well and you'll find yourself laughing along at them.

According to philologist Alvydas Butkus, "language phonetics of a certain ethnos, a more popular word or transformation of an official ethnonym can be used for identification". Let us make a review of the nicknames given by Lithuanians to their neighbors. One of the oldest living ethnonyms surviving for several centuries already is *Gudas*. Both in Lithuanian spoken language and in folklore people of the Slavonic nation are called *Gudas*. Linguists have raised a number of hypotheses concerning the origin of the word.

Traditional things in today's world have become hostages of time. The culture of laughter is inseparable from traditional historical phenomena: carnival time understanding, original opposition, self-sufficiency and freedom. Laughter obeys the logic of imagination which is not identical to the logic of reason and this is why it is so hard to define – it is just live, pulsating energy creating world vision of its own. The liberating power of laughter, and a survival skill of (auto) ironic attitude have become a deficit, yet people would sometimes simply want to laugh.

References:

1. Arantza Díaz de Ilarraza, Koldo Gojenola, and Maite Oronoz. Detecting erroneous uses of complex postpositions in an agglutinative language, 2018.
2. Florian Dömges, Tibor Kiss, Antje Müller, and Claudia Roch. Measuring the productivity of determinerless PPs, 2017.
3. Nick C. Ellis, Rita Simpson-Vlach, and Carson Maynard. Formulaic language in native and second language speakers: psycholinguistics, corpus linguistics, and TESOL, 2021.
4. Rod Ellis. The study of second language acquisition. Oxford University Press, Oxford, 2nd edition, 2018.
5. Vyvyan Evans and Melanie Green. Cognitive linguistics: an introduction. Routledge, 2006.
6. Afsaneh Fazly, Suzanne Stevenson, and Ryan North. Automatically learning semantic knowledge about multiword predicates. *Language Resources and Evaluation*, 2017.
7. Christiane Fellbaum. English verbs as a semantic net. *International Journal of Lexicography*, 2020.
8. Charles J. Fillmore, Paul Kay, and Mary Catherine O'Connor. Regularity and idiomatity in grammatical constructions: the case of 'let alone', 2008.

ӘОЖ 517 (000)

БІЛІМ БЕРУДІ ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ УӘЖДЕМЕСІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ

METHODS OF INCREASING STUDENTS' MOTIVATION WHILE TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN THE CONDITIONS OF THE MODERNIZATION OF EDUCATION

*Магистрант Тургинбаева Д.Н.
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі уақытта шет тілдерін білу қажеттілік болып табылады, өйткені жаһандану процесі елдер арасындағы қарым-қатынасты нығайтады және халықаралық ынтымақтастыққа деген қажеттілік артып келеді. Қазақстан Республикасы дамуда және әлемдік кеңістікке барған сайын интеграциялануда. Тиісінше, жас мамандарға шет тілдерін білу, олардың мамандығына қарамастан, табысты болашақтың кепілі болып табылады. Мемлекетаралық байланыстардың кеңеюі, сондай-ақ жұмыс барысында шетел әдебиетін пайдалану мүмкіндігі көптеген адамдар үшін шет тілдерін үйренуге талассыз мотив болып табылады.

Шет тілін оқыту процесінде мотивация мәселесі өте маңызды. Мотивация кез-келген адамның іс-әрекеті үшін, соның ішінде оқыту үшін қажет. Алайда, шет тілін үйренудің бірінші кезеңінде студенттер әдетте жоғары мотивацияға ие екендігі назар аудартады. Олар шет тілінде сөйлегісі келеді, оқығысы келеді және басқа елдер туралы білгісі келеді. Бірақ тілді меңгеру барысында студенттердің көзқарасы өзгереді. Өйткені, бұл процесс білім, Дағдылар мен дағдыларды жинақтау, қиындықтарды жеңу кезеңін қамтиды, бұл қойылған мақсаттарға жетуді кейінге қалдырады. Мотивация төмендейді, белсенділік жоғалады, ерік әлсірейді, өнімділік төмендейді, бұл өз кезегінде оқуға деген мотивацияға теріс әсер етеді.

Abstract

Nowadays, proficiency in foreign languages is a necessity as the process of globalization strengthens relations between countries and the need for international cooperation is growing. The Republic of Kazakhstan is developing and increasingly integrating into the global space. Accordingly, the knowledge of foreign languages for young specialists, whatever their specialities, is the key to a successful future. The expansion of interstate relations, as well as the possibility of using foreign literature in the process of work, is an indisputable motive for many people to study foreign languages.

The issue of motivation is extremely important in the process of teaching a foreign language. Motivation is essential for any human activity, including learning. It is noteworthy, however, that at the first stage of learning a foreign language, students are usually highly motivated. They want to speak a foreign language, read and learn about other countries. But in the process of mastering the language, students' attitudes change. After all, this process involves a period of accumulation of knowledge, skills and abilities, overcoming difficulties, which puts off the achievement of goals. Motivation is reduced, activity is lost, will is weakened, performance is reduced, which in turn negatively affects the motivation for learning.

Even though quite many students at various educational institutions are aware of the need to learn foreign languages, most of them have quite low learning motivation. One of the most frequent reasons for students' failure is the low level or, in some cases, complete lack of learning motivation.

In the psychological and pedagogical literature, the topic of motives and motivation is given special attention, but the problem of developing motivation for learning among students is more pressing than ever. Learning motivation is an integral part of the learning process. Therefore, the problem of decreasing students' interest in learning should be considered in great detail.

Кілттік сөздер: , коммуникация, коммуникативтік дағдылар, коммуникативтік құзіреттілік, көпмәдениетті құзіреттілік.

Key words: competence, communication, communication skills, communicative competence, multicultural competence.

There are two functionally interconnected aspects of human behaviour: inducement and regulatory. Inducement is desire, intention to act, energy intensity. Incitation provides activation

and direction of behaviour, and the regulation is responsible for how it develops from beginning to end in a particular situation. Psychological processes, phenomena and states provide mainly the regulation of behaviour. Stimulation, or inducements, are related to concepts of motivation and motivation. These concepts include an understanding of a person's needs, interests, goals, intentions, aspirations, impulses, external factors that force a person to behave in a certain way, the management of activity in the process and much more. Among all the notions used in psychology to describe and explain inducing moments in a person's behaviour, the most common, basic, are the concepts of motivation and motivation. The term "motivation" represents a broader concept than the term "motive".

Motivation (from lat. movere) is an inducement to action. The term "motivation" was first used by A. Schopenhauer in his article "Four principles of sufficient reason" [5, p. 65]. Then this term was used to explain the reasons for human and animal behaviour. Nevertheless, different scientists treat the essence of this term differently.

In one case - as a set of factors supporting and guiding, i.e. determining behaviour, and in others - as a set of motives, in third - as an inducement, causing the activity of the body and determining its direction. Besides, motivation is considered as a process of psychic regulation of concrete activity, as a process of action of a motive and as a mechanism determining the appearance, direction, and ways of realization of concrete forms of activity, as an aggregate system of processes responsible for inducement and activity.

For example, E.A. Utkin defines motivation as "a state of personality that determines the level of activity and the direction of human actions in a certain situation [**Error! Reference source not found.**, p. 145]". G.G. Zaitsev understands motivation as "an inducement to the intensive activity of individuals, collectives, and groups, connected with the desire to satisfy specific needs [**Error! Reference source not found.**, p. 58]". In the book by J. Godefroy, motivation is interpreted as a set of factors that determine behaviour [**Error! Reference source not found.**].

However, according to A. M. Sergeev, "motivation is a process determined by necessity, which creates an inducement to action or activity [**Error! Reference source not found.**, p. 75]". Motivation as a process was also considered by such foreign scientists as Michael Meskon, Michael Albert, and Franklin Hedowry. They defined motivation as "a process of inducing oneself and others to act in order to achieve one's own goals or those of the organization [**Error! Reference source not found.**, p. 338]".

Learning motivation is defined as a private type of motivation included in the teaching activity, learning activity. Like any other type, learning motivation is defined by a whole range of factors specific to this activity:

- 1) It is determined by the educational system itself, by the educational institution where the learning activity is performed;
2. it is determined by the organization of the educational process;
3. it is determined by the subjective characteristics of a student (age, gender, intellectual development, abilities, level of claims, self-esteem, interaction with other students, etc.);
4. is determined by the subjective characteristics of a teacher and, above all, by the system of his relations with the student, with the case;
5. Determined by the specifics of the educational subject.

Like any other type of motivation, learning motivation depends directly on the motives. Further, the concept and types of motives are examined.

There are numerous different classifications of motives for human activity. Despite the fact that they overlap with each other, not all of them are comparable to the teaching process. Therefore, this paper deals with classifications related exclusively to the learning activity.

Motive (from lat. moveo - move) is a material or ideal subject, the achievement of which is the meaning of activity [**Error! Reference source not found.**]. The learning activity is always poly-motivated because students are driven not only by the satisfaction of certain needs but also by external factors. Based on this, A.K. Markova divides motives into external (social) and

internal (cognitive) ones [Error! Reference source not found.]. This information is presented in Table 1.

Table 1 - Classification of motives by A. K. Markova

Type	Direction	Characteristics
External (social) motives	These motives are related to different interactions of the student with others. people	<ol style="list-style-type: none"> 1. The desire to do the duty 2. A sense of responsibility 3. The desire to take a certain position 4. Choice of profession
Internal (cognitive) motives	These motives are directed to the subject of study, to their own self-improvement, related to the content of learning activities	<ol style="list-style-type: none"> 1. Focus on mastering new knowledge 2. focus on learning how to acquire knowledge

Based on the data from Table 1, it can be concluded that when social motives are the leading ones in a student's activity, then the student acts by virtue of duty and obligation. In this case, the main motive for solving problems is to get a good grade or to get praise from others. Often this type of motive is not actualized without control and reminder from authoritative people, such as a teacher or parent.

The cognitive motives are directly related to the student's activities. If these motives are the driving force behind the learning process, then the student seeks to develop skills and abilities and is interested in the process itself. Cognitive motives are characterized by finding the most rational way to solve a problem because the student shows great interest in the result.

Some teachers mistakenly believe that external motives have an exclusively negative colouring. However, this is not the case. With a properly constructed learning process, these motifs can become the basis for self-education and self-improvement, supporting self-discipline in students through a sense of responsibility to others. Internal motives are a more reliable basis for the learning process. These motives are the basis for self-education. Their only drawback is that they can sometimes be quite difficult to form.

Social and cognitive motives cannot exist in isolation from each other. A person develops as a character based on a set of different motivations. It should be noted that social and cognitive motives have different levels. To achieve success, one must master each of the levels.

Social motives have three levels: broad, narrow and social cooperation motivations. Each of the levels has its own characteristics. However, all motifs of this type are interconnected.

Broad social motives are characterized by an awareness of the social necessity and a desire to acquire knowledge to be useful to society. It is this level of motivation that activates a sense of responsibility.

Every person needs to communicate. Narrow social motives, or as they are called positional motives, are associated with this need. These motives are characterized by a desire to take a certain position in relations with others. This type of motive is particularly pronounced in adolescence when students seek to gain authority with others.

When students seek to understand and analyze their relationships with others, they are motivated by social collaboration. This is an important step in personal self-improvement.

Cognitive motives, as well as social motives, are divided into three levels: broad, learning and self-education. All of these motivations are directly linked to learning activities, but each level is determined by the depth of interest in knowledge.

Therefore, broad cognitive motivations encourage students to acquire new knowledge. While learning and cognitive motives activate the orientation of students to learn how to acquire knowledge. The motives for self-education are the students' desire to improve their knowledge and skills independently.

Since the learning process is generally a complex activity, there can be many motives for learning. Let's analyze in detail some types of motives that are relevant to the learning process of students of higher education. The motive for studying here can be identified as the main one since this is what students go to higher education. The mastery of knowledge, skills and abilities, which will later form the basis of an individual's professional activity, is an important factor affecting the motivation of students [13].

For the most profound analysis, we will further consider the classification of students' educational motives, which is identified by Mormuzheva N. V. [14, p. 161]. The data are presented in Table 2.

References:

1. Dolgushina T. N. Development of the foreign language potential of students of the Technical University: Dis... candidate of Pedagogical Sciences. - Magnitogorsk, 2003. - 190 p.
- 20) Zeer E. F., Shakhmatova O. N. Personality-oriented technologies of professional development of a specialist: A scientific and methodological manual. - Yekaterinburg, 1999. - 244 p.
2. Zimnaya I. A. Psychology of teaching a non-native language. - Moscow: Russian language, 1989. - 220 p.
3. Ignatenko N. A. Factors of formation of foreign-language socio-cultural competence of the future teacher: Dis ... kand. ped. nauk. - Voronezh, 2000. -162 p.
4. Klimova T. E. Methods of correlation analysis in pedagogy: Educational and methodical manual. - Moscow :, 2000. - 98 p.

ӘОЖ 517 (000)

**ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ТӘСІЛ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛІ
МУҒАЛІМДЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

**FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE
TEACHERS OF A FOREIGN LANGUAGE ON THE BASE OF
SOCIOCULTURAL APPROACH**

*Магистрант Нұрбасова А.М.
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Бұл мақалада елдің қарқынды дамуына, халықаралық байланыстардың кеңеюіне, елдің әлемдік өркениетке қосылуына және тіл реформасының жүзеге асырылуына байланысты шет тілінің қоғамдық және кәсіби өмірдегі рөлі артып, қазіргі заманғы маманға сәйкес келетін маманның жұмысы үлкен рөл атқарады. Шет тілі бүгінде тұлғааралық қана емес, сонымен қатар этносаралық; бұл мемлекетаралық және халықаралық қатынастар арасындағы байланыстырушы көпір. Шет тілінің маңыздылығы Қазақстанның экономикалық, рухани және сыртқы саяси қызметіндегі үдерістерге де өз үлесін қосады.

Халықтың шет тілдік әлеуетін арттыру қоғамның әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени прогресін жеделдету үшін қуатты резерв болып табылады. Шет тілін білетін әрбір адам белгілі бір дәрежеде елдің білім беру кеңістігін, саяси көкжиегін және мәдени әлеуетін кеңейтеді. Қазіргі маман үшін шет тілін білу оның кәсіби құзыреттілігінің шарттарының бірі болып табылады. Шет тілі оған шет тілінде сөйлейтін ортада өнімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді, жаңа кәсіби ақпаратқа және жалпы ақпараттық "ғаламға" енуге мүмкіндік береді. Ұйымның барлық деңгейлерінде тілдік білім беруді жетілдіру қажеттілігі тілдік білім беруді жаңартудың негізгі міндеттері мен бағыттарын айқындайтын нормативтік құжаттарда көрініс табады. Олардың ішінде: шет тілін меңгеруге әлеуметтік-мәдени көзқарас; білім берудің барлық түрлерінен тіл мен мәдениетті оқытудың басымдығы; шет тілін ақпараттандыру; жеке тұлғаның шет тіліндегі құзыреттерінің кең спектрі.

Abstract

Due to the increasing development of the country, the expansion of international relations, the country's accession to world civilization and the implementation of the Trinity language reform, the role of a foreign language in society and professional life has increased, and the work of a professional corresponding to a modern specialist has a huge role. A foreign language today is not only interpersonal, but also inter-ethnic; it is a connecting bridge between interstate and international relations. The importance of a foreign language also contributes to the processes in the economic, spiritual and foreign policy activities of Kazakhstan.

Increasing the foreign language potential of the population is a powerful reserve for accelerating the socioeconomic, scientific, technical and cultural progress of society. Each person who speaks a foreign language to a certain extent increases the educational area, political horizon, and cultural potential of the country. For a modern specialist knowledge of a foreign language is one of the conditions for his professional competence. A foreign language allows him to communicate productively in a foreign language environment, allows him to integrate into new professional information and the information "universe" as a whole. The need to improve language education at all levels of organization is reflected in regulatory documents, which define the main tasks and directions of updating language education. Among them: socio-cultural approach to the development of a foreign language priority of language and culture teaching over all forms of Education; informatization of a foreign language; a wide range of foreign language competencies of the individual.

Кілттік сөздер: Құзірет, коммуникация, коммуникативтік дағдылар, коммуникативтік құзіреттілік, көпмәдениетті құзіреттілік.

Key words: competence, communication, communication skills, communicative competence, multicultural competence.

The leading goal of foreign language education in modern society communicative competence of individual, desired result is the use of language as a means of communication, and the main principle of learning is the principle of dialogue of cultures. Changing the target orientation of Education determines the need for a theoretical analysis of the concept of "communicative competence". Setting the task of revealing the structure and content of the communicative competence of the future teacher, we analysed such concepts as "competence", "competence", "professional competence" and communication".

As for the review of reference literature, the term "competence" (lat. competere-to be able to do something) knowledge, the ability of a person to know all the questions in a certain field, and the term "competent" is interpreted as having this competence.

These concepts are widely used by domestic and foreign scientists in pedagogy, linguo didactics, psychology and sociology.

The concept of "competence" is a set of such qualities of a person as the structure of knowledge and skills, value orientations, attitude to themselves and their activities, effectiveness of their actions and skills for their improvement. In other words, competence is constant training and the ability of a person to "know the case and act".

The main structures are

- A deep understanding of the essence of the tasks to be performed and the problems to be solved;
- a good knowledge of the experience in this field;
- active assimilation of it with the best achievements;
- the ability to choose tools and methods that lead to the effectiveness of the activity;
- A sense of responsibility, honesty for the results achieved;
- The process of learning from mistakes and achieving the goal.

In modern society, there are several opinions about the use of the concepts of "competence" and "competence" in teaching activities. "For example," this is an imitation of new words, they cannot be used because there are traditional alternatives", "the level of training of graduates «and "educational qualifications or "competence and "competence" are widely used in other areas of human life and reflect the high quality of professional activity". Competence and competence are two closely related concepts. "If competence is a set of interrelated qualities (knowledge, skills, skills, methods of action) of a person, then competence is the assimilation of relevant components that include a person's personal attitude to this activity, to his subject."

The dictionary of foreign languages defines the concept of "competent" as "competent — having official powers" [1]. And in the general pedagogical literature, within the framework of "competence", students' ability to perform complex types of activities based on, i.e., the result:

- Experience of cognitive activity, which is knowledge;
- Experience in implementing methods of activity in the form of skills;
- Experience of creative activity, which is the ability to make decisions in a particular problem situation.

The analysis of the pedagogical and psychological literature also showed that the concept of competence used at different semantic levels. A number of them should be noted: the level of formation of the subject's social and practical experience (Y. N. Emelyanov); the adequacy of the implementation of official requirements (L. I. Antsiferova); the level of mastery of special and individual forms

of activity (L. P. Urvantsev, N. V. Yakovlev). The variety and abundance of definitions given to competence, in our opinion, comes from its broad meaning and features of training specialists in each field, as well as from different theoretical approaches of scientists to its study. At the same time, N. F. Talyzina, R. H. Shakurov, A. I. Shcherbakov gave a broader definition of this concept. According to them, the main characteristic of competence is the level of formation of a single complex of knowledge, skills, skills and experience that ensures the performance of professional activities in a specialist.

In the pedagogical literature, the following types of competencies are indicated:

- Competence in the field of independent cognitive activity based on mastering methods of obtaining knowledge from various sources of information;
- Competence in the field of civil and public activity (performance of the role of a Citizen, Voter, Consumer);
- Competence in the field of social and labour activity (ability to assess their professional capabilities, self-organization skills, etc.);
- Competence in the household sphere;
- Competence in the field of cultural and leisure activities (ability to organize leisure activities in accordance with the requirements that meet personal needs).

The integration of the experience of reflection of concepts, methods of activity and individual positions in the content of education is carried out in joint creative activities with the teacher of the student's own experience of activity. Here, competence, being the result of

learning, does not come directly from it, but, on the contrary, is a consequence of the individual's own development, generalization of personal and activity Experience [2].

To achieve a new quality, it is not necessary to increase the amount of knowledge, skills and abilities transferred. It should be note that only by increasing the amount of knowledge provided, it is impossible to achieve high quality. If we follow the path of achieving quality through quantity, then the number of competencies that are forming accordingly becomes unlimited. This, in turn, eliminates the essence of competency-based approach to education, making it difficult to form them in reality. Therefore, when searching for key or priority competencies, the concept of key (basic) competencies is used. Key (basic) competencies are universal competencies of a wide range, which serve as the basis for the formation of more specific competencies.

Thus, definitions related to the concept of " competence» can be grouped as follows: Table 1

COMPETENCE			
The ability to apply the acquired knowledge and skills in practice, in everyday life, in solving practical and theoretical problems	Social demand for educational readiness necessary for successful actions of a person in order to meet the requirements of the individual and society.	Readiness of a person to implement effectively internal and external resources to achieve their goals.	The general ability of a person to engage in activities independently and in the best possible way, an integrated quality that is reflected in his preparation for actions based on the knowledge and experience gained in the course of his studies and socialization.

Communication is the information communication of an object with one or another object (man, animal, machine). It is expressed in the fact that the subject transmits certain information that the recipient must perceive, understand, assimilate and act accordingly.

The recipient of information is an object in such cases. In communication, we are engaged in unidirectional activities, and information flows only in one direction, it rotates asymmetrically: sender - > message - > recipient.

Communication is always a communicative process that it connects people not only with the transmission of information, but also with practical actions, with an element of mutual understanding, and internal psychic content. Communication is always a two-way process. In it, the sender of information he does not see the object, but sees it in the recipient, since it comes from the fact that this information is individual, specific, focused on an active system, in accordance with its unique nature it is necessary to process the received information and become a partner of the sender and develop the information. In communication, the main thing is the relationship between subjects, and in communication - information interaction of individuals, sending messages from sender to recipient. Communication is possible only between living people, and communication is possible between inanimate people. The concept of "communication "is included in the concept of" communication» only from one informational side. In turn, communication is not limited only to this party; it includes both message channels and a form of social management, etc. Communication arises and operates in society, develops and changes with it. Any new social reality or change that occurs is reflects in people's communication and is records in a living language that is a means of implementing communication. Communication it reflects the entire real picture of the life of society in its multifaceted and diverse manifestation. Each sphere of human activity corresponds to the communicative sphere. The sphere of communication ~ is a conditional sphere of

communicative behaviour of people, characterized by a social thematic (informational) field. Discourse and functional orientation.

Speech (speech activity) is the basis of social communication. In speech, there are elements such as communicants that interact with each other, the object (goal) of interaction, the instrument of interaction (language signs), individual speech actions that make up the interaction, the ways of performing actions (operations), the motives of interaction. The main types of speech communication (speaking, listening, reading, writing and thinking) are determined by the nature of communication: with whom a person communicates (with himself or with an interlocutor who is present at a given time or absent) and in what form (oral or written). The process of communication of cultures is carry out through language.

References:

1. Dolgushina T. N. Development of the foreign language potential of students of the Technical University: Dis... candidate of Pedagogical Sciences. - Magnitogorsk, 2003. - 190 p.
- 20) Zeer E. F., Shakhmatova O. N. Personality-oriented technologies of professional development of a specialist: A scientific and methodological manual. - Yekaterinburg, 1999. - 244 p.
2. Zimmaya I. A. Psychology of teaching a non-native language. - Moscow: Russian language, 1989. - 220 p.
3. Ignatenko N. A. Factors of formation of foreign-language socio-cultural competence of the future teacher: Dis ... kand. ped. nauk. - Voronezh, 2000. -162 p.
4. Klimova T. E. Methods of correlation analysis in pedagogy: Educational and methodical manual. - Moscow :, 2000. - 98 p.

ӘОЖ 517 (000)

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ БАСТАПҚЫ ДЕҢГЕЙІНДЕ КОММУНИКАТИВТІК ГРАММАТИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

METHODS OF TEACHING COMMUNICATIVE GRAMMAR AT THE ELEMENTARY LEVEL OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES”

*Ф.ғ.к.аға оқытушы Бекқожаanova Г.К. ,
магистрант Рахманова Д.О.*

Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан

Андатпа

Бұл мақалада қазіргі уақытта жетілдіру сөзі әртүрлі мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар мен өзара әрекеттесуді, адамдар мен олардың мәдениеттерін өзара түсінуді кеңейтетіні анық. Жаһандану процесі басты фактор ретінде ұлттардың қарым-қатынасын анықтайды. Бұл шет тілдерін заманауи маманның құзыреттілік моделінің құрамдас бөлігі және жастарды жаңа көпмәдениетті әлемде өмірге дайындаудың тиімді категориясы ретінде алға қояды. Қазіргі көпмәдениетті әлемде мәдени және экономикалық байланыстардың жақсаруымен. Қазіргі уақытта білім беруді жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі – құзыреттілік тәсілді пайдалану, әсіресе коммуникативтік қабілеттерді және оның мәдени, қоғамдық және ақпараттық құзыреттіліктерін іс жүзінде қолдануға байланысты дағдыларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Abstract

In this article, it is clear that at present the word improvement expands relations and interaction between different states, mutual understanding of people and their cultures. The process of globalization determines the relationship of nations as the main factor. It puts forward foreign languages as an integral part of the model of competence of a modern specialist and an effective category for preparing young people for life in a new multicultural world. With the improvement of cultural and economic ties in the modern multicultural world. Currently, one of the most important areas for improving education is – the use of a competency-based approach plays an important role, especially in the formation of communication abilities and skills related to the practical application of its cultural, social and informational competencies.

Кілттік сөздер: Құзірет, коммуникация, коммуникативтік дағдылар , коммуникативтік құзіреттілік, көпмәдениетті құзіреттілік.

Key words: competence, communication, communication skills , communicative competence, multicultural competence.

At present, it is obvious that the word improvement extends relations and interactions between different states, mutual comprehending of people and their cultures. The process of globalization, as the main factor, determines the relation of nations. This puts forward foreign languages as a component of the competence model of a modern specialist and effective category of preparing young people for life in the new multicultural world. With the improvement of cultural and economic ties in the modern multicultural world. At present, one of the most important areas of education improvement is the use of a competence-based approach, especially in developing skills related to the practical application of communicative abilities and its cultural, public and informative competences.

This research work is a study of the communicative method of teaching for foreign languages as the main, more appropriate and effective method of teaching.

The modern educational standards emphasize the demand to orient education not only towards the comprehending of what training is, but also towards the development of personality, cognitive and creative abilities.

Higher education should form as an integrated system of universal knowledge and skills, as well as self– profession employment and personal responsibility of students, it means the core competencies that determine the modern quality of education. Modern theory of learning foreign languages and accumulation of knowledge makes it necessary to return to the competence of communicative learning. At the XXI century, the social and cultural context of foreign language teaching in our country has changed. A student’s desire to learn the language of another people is the beginning of a good relationship to the most people, the awareness of belonging to human, no matter where someone lives and what language they speak.

Foreign language teaching is pragmatic, as verbal communication is carried out through speech activity, where it is used to solve the problems of social interaction of communicating people.

Their educational and self-educational function at schools and universities and their professional importance on the labor market as a whole having increased significantly, which leading to increase motivation to learn languages of international communication. Teachers who will help students to learn culture and language and support their desire to communicate in English.

The complexity of learning foreign languages means the conditions to form communicative competence, which needs in an internal readiness and ability to communicate.

Moreover, knowledge and standard – based movements have formed an area with their attempts to define acquisition aims and thus provide a general sense of direction. Some believe that language learning has finally come of age. others call it post-methodological domain. There is not any really suitable method that meets the aims and needs of all programs and learners. From that time, the method that was emerged is a set of communicative language teaching

methodologies. Such methodologies encompass eclectic ways of teaching that are borrowed from myriad methods. Furthermore, they have roots not only in one, but numerous theories and are motivated by research outcomes in second language acquisition (SLA) as well as cognitive and educational psychology. The aim of this chapter is to provide an information to CLT and furthermore describe general methodological principles that function as theoretical and practical guidelines when implementing of CLT methodologies is corresponding.

Right mastery of foreign languages at now is a necessary prerequisite for an involving job in the country and abroad, and for strengthening friendship with the representatives of different states and further education in international institutions of higher education and professional improvement in the given field of specialization. Thus, the methodologists fill objectives of foreign language teaching in the country with new content and demanded an expanding of its functions as a subject with global best practices of teaching the language of international and socio-cultural features of its study in Kazakhstan.

The current situation in the World shows that the international communicative language teaching is put forward the objectives of teaching foreign languages as means of communicating, an instrument for mutual communication between people and nations.

At the core of the improving process of the communicative approach to the teaching of foreign languages is a communicative theory of language. The aim of language learning is, that Hymes calls, the “communicative competence”. Hymes presented the term to contrast a communicative view the language competence theory of Chomsky, who believed that the theory of languages has to deal with a perfect speaker-listener in a absolutely homogeneous speech community.

This skilled person knows the language perfectly and is not affected by factors such as the limitations of memory, distraction of attention, volatility of interests and so on. For Chomsky the main objective of the theory of language is to characterize the abstract ability of the speaker, which can not produce grammatically correct utterances in foreign languages. Hymes believed that this point of view was unproductive, due to the theory of language which must be considered as a part of a general theory of communication and culture. Theory of communicative competence of Hymes has become the definition of what is needed for speakers to get to be understood in the certain speech community. Under Hymes, the person who owns the communicative competence, has the knowledge and ability to use the language with regard to the following points:

- Whether (and to what extent) the word expression is used in formal speech;
- In what extent the word or expression is acceptable in the context, in which it is evaluated and used;
- In what extent the word or expression is acceptable in terms of the means by which it is expressed and evaluated.

Other linguistic theory of communicating, which formed the basis of the communicative approach is basic use of language, for example Halliday. Linguistics deal with texts and with the description of speech acts, where only via the learning of language in action we can consider all its features and sides (shades) of meanings. Halliday identified seven main functions that can be performed for children, learning their native language:

- instrumental function - usage of language to get something;
- regulative function- the usage of language to control; other people behavior;
- interactive function- the usage of language to interact with other people;
- personal function – the usage of language to show feelings and thoughts;
- heuristic function- the usage of language to learn and comprehend the world;
- figurative function- the usage of language to create the world of imagination;
- representative function- the usage of language to transmit information.

Followers of the communicative approach believed that the assimilation of foreign languages have the same principles as the assimilation of the linguistic means of expressions of its functions.

Within the few years, that approach to foreign language learning has taken a leading position in Western European and American methodology. Thus, analyzing the very topical issue today, we have come to the conclusion that this method is an implementation of this kind of teaching method, which is orderly, systematic and interrelated teaching of a foreign language as a means of communication in a simulated speech activity in the classroom, an integral part of the overall activity.

In writing this thesis as sources were used reference books, dictionary articles, handbooks, et. Thus, we would like to conclude that our objectives and the goal have been achieved.

The practical value of this research is that it can be recommended for learning speaking skills in schools with advanced study of foreign languages and in higher education.

References:

1. Widdowson, H. G. (1978) Teaching Language as Communication. Oxford.
2. Berns, Margie (1990). Contexts of competence.
3. Halliday and Hasan (2013). Cohesion in English.
4. Michael Canale, Merrill Swain (1980). Approaches to Communicative Competence. SEAMEO Regional Language Centre.
5. Rod Ellis (1998). Impact Grammar: Grammar Through listening. Longman.

ӘОЖ 517 (000)

**РЕПРОДУКТИВТІ ДИКТАНТ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ НЕГІЗІНДЕ
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУІН
ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

**THEORETICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF PRIMARY
SCHOOLCHILDREN'S WRITTEN SPEECH BASED ON USING THE
REPRODUCTIVE DICTATION METHOD**

*Магистрант Ержанова Ж.К.
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Аңдатпа

Бұл мақалада ағылшын тілін оқыту әдістемесі-бұл ағылшын әдеби тілін оқытудың мазмұны, принциптері, әдістері мен әдістері, оқушылардың мектепте ағылшын тілі бойынша білім мен дағдыларды игеру әдістері мен шарттары туралы ғылым. Бұл жағдайда бұл әдіс бастауыш мектепте ағылшын тілін оқыту тұжырымдамасында қарастырылады.

Бастауыш мектепте ағылшын тілін оқытудың заманауи әдістері келесі бөлімдерді қамтиды: сауаттылықты оқыту әдістері; оқу және әдебиет әдістері; тіл теориясын зерттеу әдістері (фонетика, лексика, морфемика, сөзжасам, грамматика-морфология және синтаксис); емле әдістері (орфография және тыныс белгілері); балалардың сөйлеуін дамыту әдістері студенттер, сондай-ақ ашатын бөлім ағылшын тіліндегі сыныптан тыс жұмыстар. Бітіру біліктілік жұмысында емле әдістемесі, атап айтқанда емлені оқытудың әдістері мен әдістері қарастырылатын бөлімге ерекше назар аударылады, диктант тақырыбына, оның түрлері мен бастауыш сыныптарда қолдану тәсілдеріне ерекше назар аударылады.

Abstract

The methodology of teaching English is the science of the content, principles, methods and techniques of teaching English literary language, about the ways and conditions for students to acquire knowledge and skills in English at school. In this case, this technique is considered in the concept of teaching English in elementary school. Modern methods of teaching English in primary school include the following sections: methods of teaching literacy; methods of reading and literature; methods of studying language theory (phonetics, vocabulary, morphemics, word formation, grammar - morphology and syntax); methods of spelling (spelling and punctuation); methods of speech development of students, as well as a section that reveals extracurricular work in English. In the final qualifying work, special attention is paid to the section in which the spelling methodology is considered, in particular on the methods and techniques of teaching spelling, special attention is focused on the topic of dictation, its types and methods of application in primary classes.

Кілттік сөздер: фонетика, лексика, морфемика, сөзжасам, грамматика-морфология және синтаксис); емле әдістері (орфография және тыныс белгілері);

Key words: phonetics, vocabulary, morphemics, word formation, grammar-morphology and syntax); spelling methods(spelling and punctuation);

Students' written works are dictation, various grammar and spelling exercises: cheating with tasks on language analysis, spelling, text rearrangement, correction of errors, etc., compilation of phrases and sentences, maintaining dictionaries, diaries, writing statements of various types and, finally, the highest stage of P. R. – compositions of various types. P. R. U. play an organizing role in the lesson, form skills in the field of construction of the text, spelling, application of grammatical knowledge to improve their speech, develop logical thinking and creativity. P. R. U. they give an effect when they are conducted in the system, quite often, in accordance with educational tasks, with students' skills increasing in difficulty, with a sufficient variety of types and topics. By the senior grades, the creative level of P. R. U. is growing, and in the senior grades, composition becomes their main type.

Types of written works: (for more details, see question 19-21)

- dictation: thematic, control, vocabulary, selective, visual, warning, explanatory;
- control write-off;
- a letter from memory;
- creative works: presentation, essay; dictation (free, creative);
- tests. Testing is carried out on well-developed and studied material. Jobs are often offered on cards. Children independently read tasks and perform them directly on the card. The peculiarity of this work is the complete independence of students.

Mikhail Rostislavovich Lviv, a well-known teacher and methodologist in English, defined the concept of "dictation" as follows: reproductive dictation is one of the most used written exercises, which consists in reproducing what he heard, i.e. the text or its individual fragments (words, phrases, sentences), as well as visually perceived and recorded from memory. The writing of this type of work is accompanied by various additional grammatical or spelling tasks. M. R. Lviv distinguished auditory dictation, free dictation, visual dictation, creative, combined dictation, selective, self-dictation, or reproductive dictation "Checking myself". According to the material used, the famous methodologist distinguished text dictation, which consist of separate sentences, and lexical (i.e. dictionary) dictation. [33, 34]The "Great Soviet Encyclopedia" considers the following definition of the concept of "dictation": dictation (from Lat. dicto - dict) is one of the types of written works for testing and consolidating knowledge, training students' skills in memorizing the studied or previously studied material.

There are dictations:

- training;
- control tests.

Training dictation, in turn, is divided into preventive, commented or explanatory - depending on the method of its implementation. During the warning dictation, the spelling and

punctuation marks are explained by the teacher before writing the text, during the commented dictation – during the recording, during the explanatory one – after the recorded one.

Teaching dictation also includes:

- selective;
- free;
- creative;
- self-dictating.

When working on a selective dictation, only certain words or phrases are recorded from the text being read to the rules being studied, while students make various changes to the text according to the teacher's instructions. Free dictation is close to the presentation (with the obligatory use of certain orthograms). With the so-called self-dictation, the teacher calls the rule for which you need to come up with examples, and the students themselves dictate them in turn. As texts for dictation, excerpts from works of fiction are most often used.

During training, various types of dictation are sometimes complicated by additional tasks (exercises on speech development, grammatical analysis, spelling analysis, etc.)

Distinctive forms of dictation are also used in teaching other subjects: for example, topographic dictation in geography lessons, musical dictation in classes at music schools and conservatories.

[8, 260]

The Dictionary of Terms and Concepts of Testology gives its concept of the word "dictation": dictation is a test task that checks the level of understanding in listening, as well as spelling skills. During the dictation, the text is read out to students up to three times at the normal pace of loud reading. During the second reading of the text, pauses are made in certain places, during which the children write down the fragments they have heard, parts of the text. During the third reading, the pauses are made twice as short and are intended to serve to check the recording and correct errors. In the practice of elementary school, dictation against the background of noise, dictation-composition, partial dictation, as well as free dictation are used.

[6, 17]

The Russian Pedagogical Encyclopedia considers the following concept of the word "dictation": reproductive dictation is a type of exercises used to teach students the written form of a literary language. Dictation consists in reading aloud words, phrases, sentences or the whole text, followed by recording the dictated material by children. Students can also act as dictators. At the same time, there is a mutual dictation (students dictate the text or parts of it to each other in turn), usually this type of work is used in extracurricular classes and self-dictation (students write down what they have learned by heart).

According to the identity (not identity) of the record of the dictated text, dictation is divided into:

- complete (without changing the dictated material);
- formative (with a change in the form of individual words, sentences);
- selective (recording part of the dictated material);
- creative (expansion of the material by introducing new words, phrases, sentences);
- free dictation (writing by children in any form memorized after a single reading of the text by paragraphs).

Dictation is distinguished by the form of the record:

- vocabulary (dictation of individual words);
- graphic (only the structure of the word, phrases, sentences (schemes) is recorded).

When writing creative and free dictation, graphic notation is not used. In full, formative and selective dictation, the recording of the dictated can be accompanied by a grouping of words, phrases, sentences (dictation with grouping).

According to the functions performed, dictation is divided into:

- training;
- control tests.

Teaching dictation, in turn, is divided into: warning, explanatory, commented. The teaching dictation uses not only coherent texts, but also texts composed of individual sentences or words (the teacher himself can compose texts). In order to prevent errors, visual preparation is carried out (reading the recording of the entire dictated or part of it, reproduced on a blackboard, poster, etc.) – visual dictation. Any kind of dictation can be accompanied by fixing (for example, underlining) spelling cases that cause difficulties for students - dictation "Checking myself".

All types of dictation are used in the formation of spelling and punctuation skills; creative and free dictation are used for the formation of speech skills. The choice of the type of dictation is determined by the peculiarities of the studied material. Full dictation is carried out as a control. [41, 272]

In the "Dictionary of the English language" the concept of the word "dictation" is interpreted as a written work for spelling exercises, consisting in writing down the dictated text. This means that dictation is aimed at recording words by ear, which, in turn, is designed to develop the ability to find an orthogram and write it down correctly.

The word "dictation" comes from the Latin word "dicto". Dictation is understood as one of the types of exercises, written work aimed at consolidating knowledge and skills on a particular topic. While working on dictation, the teacher dictates words, phrases or sentences, and students write independently, without outside help, without any improvised means, and use only previously studied rules, spelling and punctuation, as well as established writing skills.

Dictation is one of the most effective forms of work that contributes to the development of strong spelling and punctuation skills. Dictation is also used to consolidate knowledge in such sections of the English language as phonetics, vocabulary and grammar. The value of working on dictation lies in the fact that during this type of written work, students get used to active and organized teamwork, performing the same task at the same time. Dictation is aimed at maximum concentration of attention on work, promotes the development of memory, vision, hearing, aims at developing the skills to consciously use the learned rules.

Dictation refers to practical teaching methods, to the method of formation of educational language, spelling and speech skills.

Already from the first grade, students are attracted to such an activity as dictation, making it, most often, an integral part of the English lesson. After all, dictation is not only one of the types of control work designed for a whole lesson. The teacher can conduct any of the existing types of dictation, designed for five to ten minutes of the total lesson time (for example, dictionary dictation).

References:

1. Колесник, А.А. Актуальность владения иностранным языком в современном мире / А.А. Колесник // Молодой ученый. - 2017. - №3. - С. 562-564.

2. Коробченко, И. А. Реализация коммуникативного подхода на уроках иностранного языка с учетом требований современного иноязычного образования / И. А. Скоробренко // Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI века: материалы Международного научно-творческого форума (научной конференции). ((1-2 ноября 2018, Челябинск) / под ред. : Синецкий С.Б. (през.), Ю.В. Гушул (сост., Науч. Ред.) И др. - Челябинск: ЧГИК, 2018. - С. 205-209.

3. Рузметова М.Ш. Обучение иностранному языку учащихся средних общеобразовательных школ с позиций компетентностного подхода. Актуальные вопросы современной педагогики (II): материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Уфа, март 2013 г.). // Журнал Молодой ученый. 2013. Том II. С.100-101.

4. Андреев В.И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития. – Казань: Центр инновационных технологий, 2000. – С. 124.

5. Кошербаева Б.Н. Диалог в образовании / Б.Н. Кошербаева // Педагогика. – 2014. – №10. – С.42-43.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

THE FORMATION OF PHONETIC SKILLS OF STUDENTS IN ENGLISH LESSONS

*Магистрант Мамбет Д.Ә.
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Аңдатпа

Бұл мақалада Бәсекеге қабілетті, дамыған ел болу үшін біз жоғары білімді ел болуымыз керек. Қазіргі әлемде бұқаралық ақпарат құралдары өмір сүре алмайтын кезде. Біздің азаматтар әрқашан ең заманауи жабдықты игеруге және ең заманауи салаларда жұмыс істей білуге дайын болуы керек. Біз сондай-ақ балаларымыздың және барлық өскелең ұрпақтың функционалдық сауаттылығына ерекше назар аударуымыз керек. Бұл біздің балаларымыздың соңғы оқиғалардан хабардар болуы үшін өте маңызды. Шынында да, тілге деген көзқарас-бұл елге деген көзқарас. Қазақ тілі жаппай қолданылатын тілге айналып, шынайы мемлекеттік мәртебеге жеткенде, біз елді Қазақ мемлекеті деп атайтын боламыз. Қазір біз балаларымыздың орыс және ағылшын тілдерін, сондай-ақ қазақ тілдерін белсенді меңгеруі үшін жағдай жасау жөнінде шаралар қабылдап жатырмыз. Трилогияны мемлекеттік деңгейде көтермелеу керек. Біз ағылшын тілін бұзуымыз керек. Қазіргі әлемнің осы "лингва франкасын" игеру еліміздің әрбір азаматының өміріне жаңа мүмкіндіктер ашады.

Abstract

To be a competitive, developed country we have to become a highly educated country. In the modern world, when mass media literally can not survive. Our citizens should be always ready to learn the most advanced equipment and the ability to work in the most up-to-date industries. We also need to pay close attention to the functional literacy of our children, and of all younger generations. This is especially important for our children to be up-to-date. Indeed, the attitude to the language is, in fact, the attitude toward the country. When the Kazakh language turns into a language of mass usage and reaches the status of truly state language, we will call the country the Kazakh State.

Now we are taking measures to create conditions for our children to actively master Russian and English as well as Kazakh. Trilogy should be encouraged at the state level. We need to break the English language. The mastering of this "lingua franca" of the modern world opens up new opportunities for every citizen of our country to live in.

Кілттік сөздер: ауызша дағдылар, жазбаша дағдысы, оқу дағдысы, тыңдалым дағдысы, оқылым дағдысы

Key words: oral skills, written skills, reading skills, listening skills, reading skills

English is part of the German group of Indo-European languages. One of the six languages recognized as the United Nations organization is English.

Note The English language is based on the Latin alphabet. At present, around 400 million people worldwide use English as their mother tongue.

At present, there are two main types of English language: British and American English. The basis of the national English language is the London dialect. The linguistic norms of the English language are the literary English language. Historical origin of English (literary type) is southern English [1].

Language has appeared as an audio, verbal form of communication between people and has been living to this day. Writing is a conventional audio form of the language. Therefore, to know the language, it is necessary to master its oral form, its phonetic structure, ie the sound system, vocabulary accent and intonation (voice rhythm). Phonetics is studied in the phonetic structure of the language [2].

Phonetics is indispensable to the teaching of the pronunciation of foreign languages. The teachers have to know the sound system of the pupil's mother tongue and the sound system of the foreign language to be learnt so that they can help the pupils to master its pronunciation. It is necessary to be able to point out the differences between these two languages and to provide adequate training exercises. Ear training and articulation training are both equally important in modern language teaching.

Phonetics is the language that studies linguistic vocabulary. Compared to other branches of linguistics, phonetics deals not only with the linguistic, but also its material side, the articulation system of the person making the sound, ie vocabulary base, vocal speech, and speech.

Each language (in the language) consists of a number of known thresholds that make up all the words. When the sounds are spoken, the letters mark the sounds in writing.

The audio composition of the language is constantly altered, and the alphabetic character (lettering) of the word changes very slowly, so the alphabetic expression of the word only expresses its pronunciation [3].

The English alphabet contains 26 letters. These 26 letters give 44 sounds. 20 of them are voiceless and 24 are voiceless. The gap between the number of the ribbon and the number of sound is complemented by the combination of one letter in different words, depending on the type of joints, and the different reading rules of the letter combination. Therefore, the pronunciation of the word is phonetic transcription of the word [4].

Phonetic transcription is a symbol that defines the pronunciation of language sounds in a particular language, precisely the pronunciation of speech. It is marked with rectangular brackets [6]. For example, the bread [bred] [5].

Features of the English Phonetic System:

Vowels in English are divided into stretch and short. Striking or short words in the vocabulary may change the meaning of the word. In the English language, a single unit may consist of one supersonic (monophthals) or two supersonic (diphthongs).

Loud voices in English will not be ignored at the end of the speech and with strict voice speakers. (If it is spoken in black, the meaning of the word will change.)

Vowel voices are spoken clearly before vowels.

Vowel sounds

In the English alphabet there are six loudspeakers and 20 voices in the spoken language, including 12 monophthals: [i:], [i], [e], [æ], [a:], [ɔ], [ɔ:], [], [u:], [ʌ], [b:], [b] and 8 differs: [ei], [ai], [au], [ɔi], [ou], [y], [], [ua] (by Kisikova BD in the book "Phonetic Course of Introduction to English").

Depending on the movement of the tongue in the oral cavity, the voices are: the tongue (the lower end of the tongue is attached to the teeth and the empty space in the abdomen is increased); tongue (tongue back and back is raised at the back of the soft palate, the tongue tip is lowered and lowered after lower teeth); language environment and intermediate voices (language remains uneven, ie the language grows slightly).

Vocal sounds articulation plays an important role in the distance between the tongue movements in the oral cavity and the lip gloss and lip.

All the voices are stretched, but their prolongedness depends on the place.

1. The sound of [i]. The tongue ends close to the bottom of the lower teeth and the center part bends forward and upward. The side is slightly open, about half a centimeter. The lips remain motionless. Speech members do not cling to.

2. Diphthong [ai] this diphthong exchange is the most extensive voice of voices. The tongue ends against lower teeth. The distance between the sides is enlarged. The lips are not rounded. Speech members do not cling to.

From that point of view the middle part of the language rises, but does not reach it. The second element of the deduction is shorter than the first one.

3. [ɛ] is a loud voice. The tongue moves slightly forward and the tip ends at the bottom of the lower teeth (red meat), the tongue is curved up and down. However, the sound [i] is not as high as it is. The lips are slightly creased and the teeth appear a bit. [ɛ] sound is much clearer than the [i] sound.

4. [æ] The sound is loud. The tongue moves forward and the tip touches the lower teeth, while the middle part moves slightly forward and upward, but slightly bends over the sound [ɛ]. The lower part opens up to the maximum. Speaking members speak. This voice is shorter before the strict voters, and the more vague in the face of the vowels and voices.

5. The diphthong [ei] The peak core retains the intermediate position along with the [e] and [i] sounds. The lips are tightened, the teeth appear slightly. Speech members do not cling to. From this format [e], the middle part of the language rises upwards, but does not have the [i] sound required.

6. [ɐ] An intermediate vowel that is neutral, always emphatic. The tongue rises high, its middle part is rounded. The lips are neutral (slightly opened). Speech members do not cling to [10].

An exceptional feature of the English voices is that if the short voices are short, the meaning will change. For example, sheep [ʃi: p] - sheep, ship [ʃɪp] - ship. And this is not the case in the Kazakh language. Voices are divided into three types depending on the internal quality of each voice being played: monophthal, diphthong, diphthongite.

The monophthon is made up of pure nonsense, with no extra combinations: [i], [e], [æ], [a:], [ɔ], [ɔ:], [u], [ʌ], [b].

Diphthong (sounds of complex sound) - when the air is drawn from the narrow passage and compressed out of the surrounding parts of the surrounding area, the overlapping side effects are added, the sound quality is uneven; [ei], [ai], [au], [ɔi], [ou], [y], [ɛ], [ua], [hu], and [au].

In diphthong sounds, the set of two sounds is evident, the loudness is spoken, the sounds of the indirect sounds are rather lighter, brighter, and louder.

Diphthong pronunciation is uneven in the beginning and end of the pronunciation: [i:], [u:] [6].

Rules of reading vowel sounds

Voting rules in English are based on the following principles:

1. Depending on the type of joints (the open and closed joints, the combination with a combination of verbs and combination of letters).

2. Depending on the type of acceleration (impetus, intense absorption, partial acceleration).

3. Depending on the place inside the word and how it coincides with the letter.

Digraphs

Digraph is a combination of two letters read as a phoneme. Reading of voice dhigrams does not depend on the type of joints.

1. Rule reading of digraphs at the intensity of the acceleration.

Vocabulary diagrams can be classified into three groups according to reading rule:

2. Diagrams that are read as a deduction. In this case, the daggraph the first letter in the text, the second one being short.

Coin - [kɔin]

Vein - [vein]

3. Digraphs studied as monophthal or diphthong. The reading of the diphthongs belonging to this group does not correspond to the readings of the letters contained in it, ie it is read differently.

found - [faʊnd]

autumn - ['ɔ: tʌm]

4. Digraphs that read only one letter. Only one of the two letters in such diagrams is read alphabetically, and the other is lost.

ei - [i:]

ie - [i:]

oa - [ou]

Note: 1. In some words, before the voice is spoken, ie Digraph is read as [i:].

Field - [fi: ld]

1. ui, ue are read as r, l, d after [u:].

Blue - [blu:]

Fruit - [fru: t]

2. The digraph is read in front of the letter «d» and «th» before [e].

Head - [hed]

Death - [de] [θ]

Reading letters in English varies depending on the word, in the beginning, middle, end of the word, the type of the joining (in the case of vowels), the number of non-spoken letters in the center of two voices, and the character of the last letter.

Some phonemes are labeled with letter combinations rather than individual letters. Certain letters or letter combinations will not be read in words, that is, no sound will be lost.

References:

1. Исаев И.К. Фонетические особенности английской речи казахов. Алматы, 2004 – 4 б.

2. Баймұратова И.А. Ағылшын тілінің практикалық фонетикасы (кіріспе курсы): оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2016 – 5-7 б.

3. Қисықова Б.Д. Ағылшын тілінің кіріспе фонетикалық курсы (оқу құралы). Алматы «Санат», 1994 - 85-88 б.

4. Баймұратова И.А. Ағылшын тілінің практикалық фонетикасы (кіріспе курсы): оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2016 – 14-15 б.

5. Берлин С.А., Вейхман А.С. Обучение английской интонации. М, 1973 – 79 б.

6. Аяпова Т., Ұқбаев Д. Ағылшын тілі. Оқыту әдістемесі. Атамұра, 2001 – 14-16 б.

ӘОЖ 517 (000)

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ АУЫЗЕКІ ЖӘНЕ АУЫЗША ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ БОЙЫНША ТҮРЛІ ІС- ШАРАЛАР

VARIETY OF ACTIVITIES IN DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEAKING AND LISTENING SKILLS AT ENGLISH LANGUAGE LESSONS

Магистрант Назарбек Г.Қ.

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өз Жолдауында кез келген орта мектеп оқушыларына шет тілін ең жоғары деңгейде үйренуге толық мүмкіндіктер беру қажеттігін атап өтті. Қазіргі уақытта елімізде шет тілдерін оқытуды жаңғыртуға, оқытудың жаңа технологияларын инновациялық тәсілдермен енгізуге ерекше назар аударылуда және басты міндеттердің бірі оқушылардың білім беру сапасын арттыру болып табылады. Білім берудің негізгі міндеті-қазіргі қоғамның талаптарына сәйкес жан-жақты білімі, коммуникативті, когнитивті, мәдениетаралық құзыреттілігі бар, кез-келген жағдайда өз қызметін коммуникативті түрде ұйымдастыра алатын адамды дайындау.

Өскелең ұрпақты жан - жақты тәрбиелеу-әрбір педагогтың басты міндеті. Мектепте білім берудің негізі қаланғандықтан, оқушының жеке қасиеттерін дамыту, оның коммуникативті әлеуетін дамыту шешуші рөл атқарады. Сондықтан қазіргі мұғалімдердің басты мақсаты-өмірдің барлық саласында белсенді, көпшіл, еркін және жан-жақты дамыған адамды тәрбиелеу.

Abstract

In his message, the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, stressed the need to provide full opportunities for learners of any secondary school to learn a foreign language at the highest level. At present, the country pays special attention to the modernization of foreign language teaching, the introduction of new teaching technologies in innovative ways, and one of the main tasks is to improve the quality of education of learners. The main task of education is to prepare a person who has developed a comprehensive knowledge, communicative, cognitive, intercultural competence in accordance with modern society, who can communicatively organize their activities in any situation.

Comprehensive education of the younger generation is the main task of every educator. Since the foundation of education is laid at school, developing the personal strength of the student, developing the his communicative potential plays a key role. Therefore, the main goal of today's educators is to bring up an active, communicative, free and well-rounded person in all spheres of life.

Кілттік сөздер: ауызша дағдылар, жазбаша дағдысы, оқу дағдысы, тыңдалым дағдысы, оқылым дағдысы

Key words: oral skills, written skills, reading skills, listening skills, reading skills

The last three decades of the twentieth century have been productive in the study and recognition of communicative problems. One of the features of this research is the predominance of the communicative phenomenon. In addition, the terminological apparatus began to be improved. The analysis of the terms speaking/listening skills, communicative thinking, communicative skills and other terms began to be based on their scope and classification.

It has become more effective to approach the problem of speaking/listening skills through action. The well-known scientific, technical, literary, musical, artistic speaking/listening skills has been supplemented by games, teaching, communicative, situational, military, management and other forms of speaking/listening skills. "Is speaking/listening skills universal, what does it look like?". We consider the views of modern researchers on pedagogical activity, looking for an answer to the question.

According to B.G. Ananyev, the concept of "pedagogical activity" did not take its rightful place among the main categories of pedagogy [1].

According to Yu. Babansky, "pedagogical work cannot and will not be without speaking/listening skills, because unique learners, different situations, the personality of the educator and any pedagogical decision always arise from these special factors. If educators

working with learners do not take into account these features, it means that their actions go beyond "pedagogical" work. Pedagogical activity arising from the complex of science and art creates speaking/listening skills " [2].

Considering the pedagogical activity from the communicative point of view, L.S. Vygotsky pays attention to its practical implementation: the direction of problem-solving; development and harmonization of new forms, methods and approaches; be able to use experience effectively; improvement, efficiency, improvement of knowledge in accordance with new tasks; be able to successfully use highly developed intuition; be able to find ways to solve the same problem in different ways; skill to apply methodological recommendations, theoretical knowledge in specific pedagogical activities, and many others [3].

The study shows that the conscious dialectical process of communicative development includes the concepts of consciousness and unconscious in the personal system. The study of the psyche of the conscious and unconscious phenomena of the communicative person leads to the need to determine the stages of self-knowledge and self-consciousness.

According to philosophers and psychologists, consciousness is the amount of conscious knowledge that a person has about the environment, people and socially important self. After interiorization and exteriorization, they are summarized and improved on other people through social and personal experiences through verbal and non-verbal methods, symbols, and emotional artistic images. The events in the brain that we consciously perceive are events that are processed by the language system of the brain.

The emergence of consciousness is associated with thought and verbal dialogues and communicative processes that lead to the internalization of internal processes and the emergence of self-knowledge. Psychologists consider self-knowledge as one of the central formations of personality, which is genetically and functionally connected with consciousness (B.G. Ananyev, S.L. Rubinstein, A.G. Spirkin). Consciousness is a highly influential form of social environment and psyche. The level of consciousness depends on intellectual development, individual information experience and the skill to self-knowledge. The received information is processed in the mind and is the basis of learners' intellectual experience, thinking, worldview and consciousness.

Psychological study of speaking/listening skills of the person was associated with the discovery of scientific and psychological methods of their communicative features. The study of thinking mechanisms was carried out with materials for solving problems and tasks. Doing so requires building an appropriate system of abstraction and determining the productivity of communicative thinking.

In 1914 the psychologist O. Kulpe's thinking processes in the consciousness of the person, and O. Zelz became interested in the intellectual aspect of personality. At the same time, there was an intellectual orientation to the psychology of productive thinking. Golub V.A. noted that the communicative nature of this school was characterized by "intellectual intuition" [4].

Another area of research has developed in terms of personal orientation to thinking problems. A.P. Luria, U.A. Samarin, B.M. Teplov's works describe the personality traits of the mind.

Studying thinking and finding ways and principles of knowledge, V.V. Davydov emphasized the need to deepen the research process and introduce the personal aspect [5].

As a new formation of this period, self-determination arises, which is characterized by an understanding of oneself, one's capabilities and aspirations, place in society and purpose in life. Older learners are characterized by a huge internal work: searching for the prospects for life, developing a sense of responsibility and the desire to manage oneself, enriching the emotional sphere. All this creates internal conditions for developing the speaking/listening skills at this age.

At this age, cognitive and professional interests, the need for work, social activity, moral values, ideals, worldview are formed, dependence on adults is overcome, the independence of the individual is affirmed. The social situation of development is determined by the fact that at

this age personal qualities and properties are developed, all mental processes are stabilized, and the personality becomes stable. Mastering knowledge, abilities and skills, senior learners are able not only to put them into practice, but also to bring their own new, original, unique, thereby communicatively transforming life in order to form a communicative style of activity and develop speaking/listening skills.

References:

1. Shamshyrakova G. "The structure of English language teaching", page 12, Vocational School, №3, 2007.
2. Kolker Y.M., Ustinova E.S. Speech skills: how to form them/ Practical methods of teaching a foreign language, Moscow "Academy" 2004, pp.44-45 Foreign language at school №3 / 2006 Page 41.
3. Novshka V., Kuchin N. "Practical grammar of the English language", Moscow, Izd. Higher School, 1978 p. 350-358.
4. Babayeva Yu.D. Dynamic theory of donation. The basic modern concepts of speaking/listening skills and devotion. M. 1997- 152p.
5. Galskova N.D. Modern methods of teaching foreign languages.-Moscow,2000.-61-65.

ӘОЖ 517 (000)

АРНАУЛЫ ОРТА ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІН ӘЗІРЛЕУ

DEVELOPMENT OF METHODS FOR THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SPECIALIZED EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Магистрант Азханова М.Ф.

Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан

Андатпа

Бұл мақалада қазіргі қоғамды ақпараттандыру процестері білім беру қызметінің барлық нысандарын ақпараттандыру процестерімен, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) таратудың тән процестерімен тығыз байланысты. халықаралық ашық және қашықтықтан білім беру бағдарламалары шеңберінде оқытушылар мен студенттерге қызмет көрсету және беру үшін белсенді пайдалану үшін перспективалық технологиялар. Қазіргі мұғалім АКТ саласында жұмыс істеп қана қоймай, оларды кәсіби қызметінде қолдану бойынша маман болуы керек.

"Технология" сөзі грек тілінен шыққан және аудармада ғылымды, шикізатты, материалдарды, жартылай фабрикаттарды, бұйымдарды өңдеу және оларды тұтыну тауарларына айналдыру әдістері мен әдістерінің жиынтығын білдіреді. Бұл сөзді заманауи түсіну практикалық мәселелерді шешу үшін ғылыми және инженерлік білімді қолдануды қамтиды. Мұндай жағдайларда ақпаратты өңдеуге және түрлендіруге бағытталған технологияларды ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялар деп санауға болады.

Abstract

The processes of informatization of modern society are closely related to the processes of informatization of all forms of educational activity, characteristic processes with the spread and

mass dissemination of information and communication technologies (ICT). prospective technologies for active use for the transfer and provision of services to the teacher and students in the framework of international programs of open and distance education. A modern teacher should work in the field of ICT, but also be a specialist in its application in their professional activities. The word "technology" is of Greek origin and in translation means science, a set of methods and techniques for processing or processing raw materials, materials, semi-finished products, products and their transformation into consumer goods. The modern understanding of this word includes the application of scientific and engineering knowledge to solve practical problems. In such cases, information and telecommunication technologies can be considered such technologies that are aimed at processing and transforming information

In this article, it is clear that at present the word improvement expands relations and interaction between different states, mutual understanding of people and their cultures. The process of globalization determines the relationship of nations as the main factor. It puts forward foreign languages as an integral part of the model of competence of a modern specialist and an effective category for preparing young people for life in a new multicultural world. With the improvement of cultural and economic ties in the modern multicultural world. Currently, one of the most important areas for improving education is – the use of a competency-based approach plays an important role, especially in the formation of communication abilities and skills related to the practical application of its cultural, social and informational competencies.

Кілттік сөздер: технология, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), ақпаратты өңдеу.

Key words: technology, information and communication technologies (ICT) , processing information.

The processes of informatization of modern society are closely related to the processes of informatization of all forms of educational activity, characteristic processes with the spread and mass dissemination of information and communication technologies (ICT). prospective technologies for active use for the transfer and provision of services to the teacher and students in the framework of international programs of open and distance education. A modern teacher should work in the field of ICT, but also be a specialist in its application in their professional activities.

The word "technology" is of Greek origin and in translation means science, a set of methods and techniques for processing or processing raw materials, materials, semi-finished products, products and their transformation into consumer goods. The modern understanding of this word includes the application of scientific and engineering knowledge to solve practical problems. In such cases, information and telecommunication technologies can be considered such technologies that are aimed at processing and transforming information. [1]

Information and communication technologies (ICT) is a general project that describes various devices, mechanisms, and algorithms for processing information. The most important cases are ICT computers equipped with the necessary software and telecommunication facilities, together with the information placed on them.

Information security of society:

- active use of the ever-expanding intellectual circle of society surrounding the printed fund, and scientific, industrial and other activities of its members.
- integration of information technologies with development, production, initiating the formation of all spheres of social production, intellectualization of labor activity;
- high level of information service, accessibility of any member of society to the source of information, visualization of the information provided, high degree of data coverage.

Passov E.N.: “The use of open systems that require the use of the entire array of information that takes into account the current moment of society in its specific area, allows you to use the functions of managing groups that implement the humanization and democratization of society, using the level of consumption of its members. The processes that arise in connection

with the informatization of society contribute not only to the acceleration of scientific and technological progress, the intellectualization of all types of proposed work, but also imply a high-quality information environment of society, the achievement of the formation of a creative division of the individual. [nineteen]

One of the priority areas of informatization of the advanced society is the consideration of informatization of education - the use of new information technologies in the education system. It's possible:

- improvement of the mechanism for managing the education system based on the use of bank data, scientific and pedagogical information, information and methodological materials, as well as communication networks;
- improving the methodology and strategy for selecting the content, working and organizational forms of education, worthy of the formation of the personality of the student in modern conditions of informatization of society;
- the creation of methodological training systems associated with the formation of a highly trained intellectual, the formation of the ability to spontaneously perceive, develop information and educational, experimental
 - research activities, various types of independent work on information processing;
 - creation and research of computer testing, diagnosing, controlling and evaluating systems.

Ignatova N.Yu. in his article "Information Technology in English Classes" believes that the active formation of the process of informatization of education is associated with the expansion of the scope of use of SNIT. At present, it is possible to apply already quite definitely and actively developing areas of modern information technologies in education: [2]

– Availability of software tools for educational purposes (problem-oriented, object-oriented, subject-oriented) as a complete study, object research, management, communication, complete information processing.

- combining the probabilities of sensors for recording and measuring certain physical quantities, devices, turning them on, means interfaced with a computer, and educational, demonstration equipment in the development of hardware and software systems.

The use of such complexes presents the student with a research tool with the ability to implement the collection and consolidation of information in the ongoing process, to perform and study samples of learning processes, to represent certain sequences of processes that are also actually going on. bring the processes of experiment analysis to automaticity, control the object of the surrounding reality.

The use of these complexes, educational demonstration equipment, operating on the basis of information technology tools, helps to organize experimental, research activities - both personal and mass or collective with a real object of study, their samples and results. This process ensures the use of an experimental method of the learning process, leading the student to an independent "discovery" of the studied patterns,

In the development of multimedia systems and computer systems, the capabilities of a computer and various means of transmitting audiovisual information are integrated.

Such systems are an organization of software and hardware equipment that help connect various types of information (texts, slides, music, graphics, moving pictures, sound and video), as well as organize an interactive conversation between the user and the system.

The rapid pace of development, contributing to the actualization of the process of studying science, the development of mental potential, intellectual abilities. [3]. Modern society dictate the need for changes in the education system. A modern graduate of a higher educational institution must quickly adapt to new, constantly changing conditions of life, which requires continuous learning. Under these conditions, the issue of the quality of education as a factor ensuring the competitiveness of a graduate in his future professional field of activity becomes especially relevant. With the growth of information in the modern world, the cognitive load on students is growing. Assimilation of educational material is determined by individual cognitive

abilities and features of its interaction with various components of the educational environment of the university [4].

References:

1. Kunanbayeva S.S. Modern Foreign Language Education: Methodology and Theories Monograph. - Almaty, 2005. - 264 p. ISSN 9965-734-19-4 Teaching and methods of learning languages - language-culture-personality - intercultural communication - foreign language education of the Republic of Kazakhstan.

2. Goltzberg Ekaterina. Do not take away a computer from children, or Internet Safety Rules. - [Electronic resource]. URL: <https://zn.ua/family/neotbirayte-u-detey-kompyuter-ili-pravila-bezopasnosti-v-seti-.html> (Accessed 01/19/2022)

3. 1. Dovgiy O.V. Using the social network Vkontakte in the educational process // New Philological Bulletin. No. 1(29) - 2014.

4. 2. Interactive approach to teaching a foreign language. - [Electronic resource]. URL: https://knowledge.allbest.ru/pedagogics/3c0a65635a2ad79b5c53b99421206c27_0.html. (date of access 19.01.2022)

ӘОЖ 517 (000)

**АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ФОНЕТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

**THE FORMATION OF PHONETIC SKILLS OF STUDENTS IN ENGLISH
LESSONS**

*Магистрант Жандарбекова К.
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Бұл мақалада бәсекеге қабілетті, дамыған ел болу үшін біз жоғары білімді ел болуымыз керек. Қазіргі әлемде бұқаралық ақпарат құралдары өмір сүре алмайтын кезде. Біздің азаматтар әрқашан ең заманауи жабдықты игеруге және ең заманауи салаларда жұмыс істей білуге дайын болуы керек. Біз сондай-ақ балаларымыздың және барлық өскелең ұрпақтың функционалдық сауаттылығына ерекше назар аударуымыз керек. Бұл біздің балаларымыздың соңғы оқиғалардан хабардар болуы үшін өте маңызды. Шынында да, тілге деген көзқарас-бұл елге деген көзқарас. Қазақ тілі жаппай қолданылатын тілге айналып, шынайы мемлекеттік мәртебеге жеткенде, біз елді Қазақ мемлекеті деп атайтын боламыз.

Қазір біз балаларымыздың орыс және ағылшын тілдерін, сондай-ақ қазақ тілдерін белсенді меңгеруі үшін жағдай жасау жөнінде шаралар қабылдап жатырмыз. Трилогияны мемлекеттік деңгейде көтермелеу керек. Біз ағылшын тілін бұзуымыз керек. Қазіргі әлемнің осы "лингва франкасын" игеру еліміздің әрбір азаматының өміріне жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қазіргі уақытта ағылшын тілі мұғалімдері ағылшын тілін оқыту сапасын арттыру үшін Тілдерді оқыту саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістемелерді пайдаланады.

Abstract

To be a competitive, developed country we have to become a highly educated country. In the modern world, when mass media literally can not survive. Our citizens should be always ready to learn the most advanced equipment and the ability to work in the most up-to-date industries.

We also need to pay close attention to the functional literacy of our children, and of all younger generations. This is especially important for our children to be up-to-date. Indeed, the attitude to the language is, in fact, the attitude toward the country.

When the Kazakh language turns into a language of mass usage and reaches the status of truly state language, we will call the country the Kazakh State.

Now we are taking measures to create conditions for our children to actively master Russian and English as well as Kazakh. Trilingualism should be encouraged at the state level. We need to break the English language. The mastering of this "lingua franca" of the modern world opens up new opportunities for every citizen of our country to live in.

English language teachers are using the best world practices in the field of language teaching, new technologies and techniques to improve the quality of English teaching at the moment.

Кілттік сөздер: фонетикалық дағдылар, дауысты дыбыстар (монофтонгтар) немесе екі дыбыстан жоғары (дифтонгтар).

Key words: phonetic skills, vowels, (monophthongs) or two supersonic (diphthongs).

English is part of the German group of Indo-European languages. One of the six languages recognized as the United Nations organization is English.

Note The English language is based on the Latin alphabet. At present, around 400 million people worldwide use English as their mother tongue.

At present, there are two main types of English language: British and American English. The basis of the national English language is the London dialect. The linguistic norms of the English language are the literary English language. Historical origin of English (literary type) is southern English [1].

Language has appeared as an audio, verbal form of communication between people and has been living to this day. Writing is a conventional audio form of the language. Therefore, to know the language, it is necessary to master its oral form, its phonetic structure, ie the sound system, vocabulary accent and intonation (voice rhythm). Phonetics is studied in the phonetic structure of the language [2].

Phonetics is indispensable to the teaching of the pronunciation of foreign languages. The teachers have to know the sound system of the pupil's mother tongue and the sound system of the foreign language to be learnt so that they can help the pupils to master its pronunciation. It is necessary to be able to point out the differences between these two languages and to provide adequate training exercises. Ear training and articulation training are both equally important in modern language teaching.

Phonetics is the language that studies linguistic vocabulary. Compared to other branches of linguistics, phonetics deals not only with the linguistic, but also its material side, the articulation system of the person making the sound, ie vocabulary base, vocal speech, and speech.

Each language (in the language) consists of a number of known thresholds that make up all the words. When the sounds are spoken, the letters mark the sounds in writing.

The audio composition of the language is constantly altered, and the alphabetic character (lettering) of the word changes very slowly, so the alphabetic expression of the word only expresses its pronunciation [3].

The English alphabet contains 26 letters. These 26 letters give 44 sounds. 20 of them are voiceless and 24 are voiced. The gap between the number of the ribbon and the number of sound is complemented by the combination of one letter in different words, depending on the type of joints, and the different reading rules of the letter combination. Therefore, the pronunciation of the word is phonetic transcription of the word [4].

Phonetic transcription is a symbol that defines the pronunciation of language sounds in a particular language, precisely the pronunciation of speech. It is marked with rectangular brackets [6]. For example, the bread [bred] [5].

Features of the English Phonetic System:

Vowels in English are divided into stretch and short. Striking or short words in the vocabulary may change the meaning of the word. In the English language, a single unit may consist of one supersonic (monophthals) or two supersonic (diphthongs).

Loud voices in English will not be ignored at the end of the speech and with strict voice speakers. (If it is spoken in black, the meaning of the word will change.)

Vowel voices are spoken clearly before vowels.

Vowel sounds

In the English alphabet there are six loudspeakers and 20 voices in the spoken language, including 12 monophthals: [i:], [i], [e], [æ], [a:], [ɔ], [ɔ:], [], [u:], [ʌ], [b:], [b] and 8 differs: [ei], [ai], [au], [ɔi], [ou], [y], [], [ua] (by Kisikova BD in the book "Phonetic Course of Introduction to English").

Depending on the movement of the tongue in the oral cavity, the voices are: the tongue (the lower end of the tongue is attached to the teeth and the empty space in the abdomen is increased); tongue (tongue back and back is raised at the back of the soft palate, the tongue tip is lowered and lowered after lower teeth); language environment and intermediate voices (language remains uneven, ie the language grows slightly).

Vocal sounds articulation plays an important role in the distance between the tongue movements in the oral cavity and the lip gloss and lip.

All the voices are stretched, but their prolongedness depends on the place.

1. The sound of [i]. The tongue ends close to the bottom of the lower teeth and the center part bends forward and upward. The side is slightly open, about half a centimeter. The lips remain motionless. Speech members do not cling to.

2. Diphthong [ai] this diphthong exchange is the most extensive voice of voices. The tongue ends against lower teeth. The distance between the sides is enlarged. The lips are not rounded. Speech members do not cling to.

From that point of view the middle part of the language rises, but does not reach it. The second element of the deduction is shorter than the first one.

3. [ɛ] is a loud voice. The tongue moves slightly forward and the tip ends at the bottom of the lower teeth (red meat), the tongue is curved up and down. However, the sound [i] is not as high as it is. The lips are slightly creased and the teeth appear a bit. [ɛ] sound is much clearer than the [i] sound.

4. [æ] The sound is loud. The tongue moves forward and the tip touches the lower teeth, while the middle part moves slightly forward and upward, but slightly bends over the sound [ɛ]. The lower part opens up to the maximum. Speaking members speak. This voice is shorter before the strict voters, and the more vague in the face of the vowels and voices.

5. The diphthong [ei] The peak core retains the intermediate position along with the [e] and [i] sounds. The lips are tightened, the teeth appear slightly. Speech members do not cling to. From this format [e], the middle part of the language rises upwards, but does not have the [i] sound required.

6. [b] An intermediate vowel that is neutral, always emphatic. The tongue rises high, its middle part is rounded. The lips are neutral (slightly opened). Speech members do not cling to.

An exceptional feature of the English voices is that if the short voices are short, the meaning will change. For example, sheep [ʃi: p] - sheep, ship [ʃɪp] - ship. And this is not the case in the Kazakh language. Voices are divided into three types depending on the internal quality of each voice being played: monophthal, diphthong, diphthongite.

The monophthon is made up of pure nonsense, with no extra combinations: [i], [e], [æ], [a:], [ɔ], [ɔ:], [u], [ʌ], [b].

Diphthong (sounds of complex sound) - when the air is drawn from the narrow passage and compressed out of the surrounding parts of the surrounding area, the overlapping side effects are added, the sound quality is uneven; [ei], [ai], [au], [ɔi], [ou], [y], [ɛ], [ua], [hu], and [au].

In diphthong sounds, the set of two sounds is evident, the loudness is spoken, the sounds of the indirect sounds are rather lighter, brighter, and louder.

Diphthong pronunciation is uneven in the beginning and end of the pronunciation: [i:], [u:].

Rules of reading vowel sounds

Voting rules in English are based on the following principles:

1. Depending on the type of joints (the open and closed joints, the combination with a combination of verbs and combination of letters).

2. Depending on the type of acceleration (impetus, intense absorption, partial acceleration).

3. Depending on the place inside the word and how it coincides with the letter.

Digraphs

Digraph is a combination of two letters read as a phoneme. Reading of voice digrams does not depend on the type of joints.

2. Rule reading of digraphs at the intensity of the acceleration.

Vocabulary diagrams can be classified into three groups according to reading rule:

2. Diagrams that are read as a deduction. In this case, the digraph the first letter in the text, the second one being short.

Coin - [koin]

Vein - [vein]

3. Digraphs studied as monophthal or diphthong. The reading of the digraphs belonging to this group does not correspond to the readings of the letters contained in it, ie it is read differently.

found - [faund]

autumn - ['o: t'm]

4. Digraphs that read only one letter. Only one of the two letters in such diagrams is read alphabetically, and the other is lost.

ei - [i:]

ie - [i:]

oa - [ou]

Note: 1. In some words, before the voice is spoken, ie Digraph is read as [i:].

Field - [fi: ld]

1. ui, ue are read as r, l, d after [u:].

Blue - [blu:]

Fruit - [fru: t]

2. The digraph is read in front of the letter «d» and «th» before [e].

Head - [hed]

Death - [de] [θ]

Reading letters in English varies depending on the word, in the beginning, middle, end of the word, the type of the joining (in the case of vowels), the number of non-spoken letters in the center of two voices, and the character of the last letter.

Some phonemes are labeled with letter combinations rather than individual letters. Certain letters or letter combinations will not be read in words, that is, no sound will be lost .

Consonant sounds

There are 24 phonemes in English. The basic consonants of unobservable classification are as follows:

I. Depending on the sound, voice, air pollution, it is divided into three groups:

a. urgent (occlusive) - [p, b, t, d, g, n, r, m, k];

b. constrictive - [f, v, s, z, θ, ð, j, l, h, ʃ, w, ʒ, ʒ];

p. affrikatat (affricates) - [tʃ, dʒ];

II. Depending on the types and types of activity of the active members, the voiceless are grouped as follows:

a. labial - [p, b, m, f, v, w];

lips are divided into lips, lips and teeth:

lip and lip: [m, p, b, w];

lips: [f, v];

b. lingual - [ð, θ, t, d, n, z, s, r, k, g, ŋ, l, j, ʃ, tʃ, dʒ];

Languages spoken by language speakers, language environment, language are:

the language is [ð, θ, t, d, n, z, s, r, l, tʃ, dʒ, ʒ];

language environment - [j];

abusive - [g, ŋk];

p. pharyngeal - [h].

III. In the restoration of soft choices, the voices are grouped as follows:

a. The oral route (oral) - [p, t, d, k, g, f, v, ð, θ, s, z, ʃ, tʃ, dʒ, ʒ, l, w, r, h, j];

b. the nasal path of the nose - [m, n, ŋ];

IV Depending on the presence of a vote, the voiceless are divided into two groups:

a. strict (voiceless) - [p, t, k, f, θ, s, ʃ, tʃ, h];

b. voiced - [b, d, g, v, ð, z, dʒ, ʒ].

Unhealthy sounds are divided into vowels, voices, and vigorous voices.

Urgent (as these sounds are spoken through the active members of the speech force by means of adhesion to the passive members and by the sudden opening of air resistance) and humiliation (through the outlet of the air outlet from the speech members). Extremely sharp and punctual voices are divided into noisy and sonanta (noisy voices).

Noisy voice

References:

1. Баданбекқызы З. Фонетикалық курс – Phonetic course. Алматы: Әсем-Систем, 2003 – 9 б.

2. Баймұратова И.А. Ағылшын тілінің практикалық фонетикасы (кіріспе курсы): оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2016 – 6 б.

3. Қисықова Б.Д. Ағылшын тілінің кіріспе фонетикалық курсы (оқу құралы). Алматы «Санат», 1994 - 85-86 б.

ӘОЖ 517 (000)

КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАР НЕГІЗІНДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

METHODS OF TEACHING ENGLISH BASED ON COMMUNICATION SKILLS

*Магистрант Мұхтарқызы Ж.
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Бұл мақалада Бәсекеге қабілетті, дамыған ел болу үшін біз жоғары білімді ел болуымыз керек. Қазіргі әлемде бұқаралық ақпарат құралдары өмір сүре алмайтын кезде.

Біздің азаматтар әрқашан ең заманауи жабдықты игеруге және ең заманауи салаларда жұмыс істей білуге дайын болуы керек. Біз сондай-ақ балаларымыздың және барлық өскелең ұрпақтың функционалдық сауаттылығына ерекше назар аударуымыз керек. Бұл біздің балаларымыздың соңғы оқиғалардан хабардар болуы үшін өте маңызды. Шынында да, тілге деген көзқарас-бұл елге деген көзқарас. Қазақ тілі жаппай қолданылатын тілге айналып, шынайы мемлекеттік мәртебеге жеткенде, біз елді Қазақ мемлекеті деп атайтын боламыз. Қазір біз балаларымыздың орыс және ағылшын тілдерін, сондай-ақ қазақ тілдерін белсенді меңгеруі үшін жағдай жасау жөнінде шаралар қабылдап жатырмыз. Трилогияны мемлекеттік деңгейде көтермелеу керек. Біз ағылшын тілін бұзуымыз керек. Қазіргі әлемнің осы "лингва франкасын" игеру еліміздің әрбір азаматының өміріне жаңа мүмкіндіктер ашады.

Abstract

To be a competitive, developed country we have to become a highly educated country. In the modern world, when mass media literally can not survive. Our citizens should be always ready to learn the most advanced equipment and the ability to work in the most up-to-date industries. We also need to pay close attention to the functional literacy of our children, and of all younger generations. This is especially important for our children to be up-to-date. Indeed, the attitude to the language is, in fact, the attitude toward the country. When the Kazakh language turns into a language of mass usage and reaches the status of truly state language, we will call the country the Kazakh State.

Now we are taking measures to create conditions for our children to actively master Russian and English as well as Kazakh. Trilogy should be encouraged at the state level. We need to break the English language. The mastering of this "lingua franca" of the modern world opens up new opportunities for every citizen of our country to live in.

Кілттік сөздер: ауызша дағдылар, жазбаша дағдысы, оқу дағдысы, тыңдалым дағдысы, оқылым дағдысы

Key words: oral skills, written skills, reading skills, listening skills, reading skills

English is part of the German group of Indo-European languages. One of the six languages recognized as the United Nations organization is English.

Note The English language is based on the Latin alphabet. At present, around 400 million people worldwide use English as their mother tongue.

At present, there are two main types of English language: British and American English. The basis of the national English language is the London dialect. The linguistic norms of the English language are the literary English language. Historical origin of English (literary type) is southern English [1].

Language has appeared as an audio, verbal form of communication between people and has been living to this day. Writing is a conventional audio form of the language. Therefore, to know the language, it is necessary to master its oral form, its phonetic structure, ie the sound system, vocabulary accent and intonation (voice rhythm). Phonetics is studied in the phonetic structure of the language [2].

Phonetics is indispensable to the teaching of the pronunciation of foreign languages. The teachers have to know the sound system of the pupil's mother tongue and the sound system of the foreign language to be learnt so that they can help the pupils to master its pronunciation. It is necessary to be able to point out the differences between these two languages and to provide adequate training exercises. Ear training and articulation training are both equally important in modern language teaching.

Phonetics is the language that studies linguistic vocabulary. Compared to other branches of linguistics, phonetics deals not only with the linguistic, but also its material side, the articulation system of the person making the sound, ie vocabulary base, vocal speech, and speech.

Each language (in the language) consists of a number of known thresholds that make up all the words. When the sounds are spoken, the letters mark the sounds in writing.

The audio composition of the language is constantly altered, and the alphabetic character (lettering) of the word changes very slowly, so the alphabetic expression of the word only expresses its pronunciation [3].

The English alphabet contains 26 letters. These 26 letters give 44 sounds. 20 of them are voiceless and 24 are voiced. The gap between the number of the ribbon and the number of sound is complemented by the combination of one letter in different words, depending on the type of joints, and the different reading rules of the letter combination. Therefore, the pronunciation of the word is phonetic transcription of the word [4].

Phonetic transcription is a symbol that defines the pronunciation of language sounds in a particular language, precisely the pronunciation of speech. It is marked with rectangular brackets [6]. For example, the bread [bred] [5].

Features of the English Phonetic System:

Vowels in English are divided into stretch and short. Striking or short words in the vocabulary may change the meaning of the word. In the English language, a single unit may consist of one supersonic (monophthals) or two supersonic (diphthongs).

Loud voices in English will not be ignored at the end of the speech and with strict voice speakers. (If it is spoken in black, the meaning of the word will change.)

Vowel voices are spoken clearly before vowels.

Vowel sounds

In the English alphabet there are six loudspeakers and 20 voices in the spoken language, including 12 monophthals: [i:], [i], [e], [æ], [a:], [ɔ], [ɔ:], [], [u:], [ʌ], [b:], [b] and 8 differs: [ei], [ai], [au], [ɔi], [ou], [y], [], [ua] (by Kisikova BD in the book "Phonetic Course of Introduction to English").

Depending on the movement of the tongue in the oral cavity, the voices are: the tongue (the lower end of the tongue is attached to the teeth and the empty space in the abdomen is increased); tongue (tongue back and back is raised at the back of the soft palate, the tongue tip is lowered and lowered after lower teeth); language environment and intermediate voices (language remains uneven, ie the language grows slightly).

Vocal sounds articulation plays an important role in the distance between the tongue movements in the oral cavity and the lip gloss and lip.

All the voices are stretched, but their prolongedness depends on the place.

1. The sound of [i]. The tongue ends close to the bottom of the lower teeth and the center part bends forward and upward. The side is slightly open, about half a centimeter. The lips remain motionless. Speech members do not cling to.

2. Diphthong [ai] this diphthong exchange is the most extensive voice of voices. The tongue ends against lower teeth. The distance between the sides is enlarged. The lips are not rounded. Speech members do not cling to.

From that point of view the middle part of the language rises, but does not reach it. The second element of the deduction is shorter than the first one.

3. [ε] is a loud voice. The tongue moves slightly forward and the tip ends at the bottom of the lower teeth (red meat), the tongue is curved up and down. However, the sound [i] is not as high as it is. The lips are slightly creased and the teeth appear a bit. [ε] sound is much clearer than the [i] sound.

4. [æ] The sound is loud. The tongue moves forward and the tip touches the lower teeth, while the middle part moves slightly forward and upward, but slightly bends over the sound [ε]. The lower part opens up to the maximum. Speaking members speak. This voice is shorter before the strict voters, and the more vague in the face of the vowels and voices.

5. The diphthong [ei] The peak core retains the intermediate position along with the [e] and [i] sounds. The lips are tightened, the teeth appear slightly. Speech members do not cling to. From this format [e], the middle part of the language rises upwards, but does not have the [i] sound required.

6. [b] An intermediate vowel that is neutral, always emphatic. The tongue rises high, its middle part is rounded. The lips are neutral (slightly opened). Speech members do not cling to [10].

An exceptional feature of the English voices is that if the short voices are short, the meaning will change. For example, sheep [ʃi: p] - sheep, ship [ʃɪp] - ship. And this is not the case in the Kazakh language. Voices are divided into three types depending on the internal quality of each voice being played: monophthal, diphthong, diphthonggite.

The monophthon is made up of pure nonsense, with no extra combinations: [i], [e], [æ], [a:], [ɔ], [ɔ:], [u], [ʌ], [b].

Diphthong (sounds of complex sound) - when the air is drawn from the narrow passage and compressed out of the surrounding parts of the surrounding area, the overlapping side effects are added, the sound quality is uneven; [ei], [ai], [au], [ɔi], [ou], [y], [ɛ], [ua], [hu], and [au].

In diphthong sounds, the set of two sounds is evident, the loudness is spoken, the sounds of the indirect sounds are rather lighter, brighter, and louder.

Diphthong pronunciation is uneven in the beginning and end of the pronunciation: [i:], [u:] [6].

Rules of reading vowel sounds

Voting rules in English are based on the following principles:

1. Depending on the type of joints (the open and closed joints, the combination with a combination of verbs and combination of letters).

2. Depending on the type of acceleration (impetus, intense absorption, partial acceleration).

3. Depending on the place inside the word and how it coincides with the letter.

Digraphs

Digraph is a combination of two letters read as a phoneme. Reading of voice dhigrams does not depend on the type of joints.

3. Rule reading of digraphs at the intensity of the acceleration.

Vocabulary diagrams can be classified into three groups according to reading rule:

2. Diagrams that are read as a deduction. In this case, the daggraph the first letter in the text, the second one being short.

Coin - [koin]

Vein - [vein]

3. Digraphs studied as monophthal or diphthong. The reading of the dpiographies belonging to this group does not correspond to the readings of the letters contained in it, ie it is read differently.

found - [faund]

autumn - ['o: t'm]

4. Digraphs that read only one letter. Only one of the two letters in such diagrams is read alphabetically, and the other is lost.

ei - [i:]

ie - [i:]

oa - [ou]

Note: 1. In some words, before the voice is spoken, ie Digraph is read as [i:].

Field - [fi: ld]

1. ui, ue are read as r, l, d after [u:].

Blue - [blu:]

Fruit - [fru: t]

2. The a dpi is read in front of the letter «d» and «th» before [e].

Head - [hed]

Death - [de] [8]

Reading letters in English varies depending on the word, in the beginning, middle, end of the word, the type of the joining (in the case of vowels), the number of non-spoken letters in the center of two voices, and the character of the last letter.

Some phonemes are labeled with letter combinations rather than individual letters. Certain letters or letter combinations will not be read in words, that is, no sound will be lost.

References:

1. Исаев И.К. Фонетические особенности английской речи казахов. Алматы, 2004-4 б.
2. Баймұратова И.А. Ағылшын тілінің практикалық фонетикасы (кіріспе курсы): оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2016 – 5-7 б.
3. Қисықова Б.Д. Ағылшын тілінің кіріспе фонетикалық курсы (оқу құралы). Алматы «Санат», 1994 - 85-88 б.
4. Баймұратова И.А. Ағылшын тілінің практикалық фонетикасы (кіріспе курсы): оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2016 – 14-15 б.
5. Берлин С.А., Вейхман А.С. Обучение английской интонации. М, 1973 – 79 б.
6. Аяпова Т., Ұқбаев Д. Ағылшын тілі. Оқыту әдістемесі. Атамұра, 2001 – 14-16 б.

ӘОЖ 517 (000)

ТІЛДЕГІ КӨПТІК КАТЕГОРИЯСЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

THE CONCEPT OF THE CATEGORY OF PLURALITY IN THE LANGUAGE

Магистрант Тастанова С.Т.

Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан

Андатпа

Бұл мақалада "Зат есім" сөзі латын сөзінен шыққан, "атау" дегенді білдіреді. Зат есімдер сияқты санскрит грамматикасын Панини және Дионисий Торак сияқты ежелгі гректер сипаттаған және олардың морфологиялық қасиеттерімен анықталған. Мысалы, ежелгі Грецияда зат есімдер деративті немесе айыптау сияқты грамматикалық контексте қалыптасқан болуы мүмкін. Екінші жағынан, етістіктер әрқашан өткен, қазіргі немесе болашақ сияқты зат есімдерге қосылмайды. Аристотельде ономата (зат есім) және ремата (етістік) ұғымдары болған, бірақ бұл біздің етістіктеріміз бен зат есімдерімізге қатысты емес. Винокурова өзінің диссертациясында зат есімдердің тарихи шығу тегін егжей-тегжейлі қарастырды.

Abstract

The word "noun" comes from the Latin meaning "name". Sanskrit grammar, such as nouns, was described by the ancient Greeks, such as Panini and Dionysius Torak, and was defined by their morphological properties. For example, in ancient Greece, nouns could be formed in a grammatical context, such as a dative or an accusative. On the other hand, verbs are not always attached to nouns such as past, present, or future. Aristotle also had the notion of onomata (noun) and remata (verbs), but this does not apply to our verbs and nouns. In her dissertation, Vinokurova discussed in detail the historical origin of nouns.

Кілттік сөздер: зат есім, зат есімнің жіктелуі, артикль, есімдік, сын есім, сын есім, атауды құрайтын жұрнақтар.

Key words: noun, classification of nouns, Article, preposition, pronoun, adjective, numeral, noun-forming suffixes.

The word "noun" comes from the Latin meaning "name". Sanskrit grammar, such as nouns, was described by the ancient Greeks, such as Panini and Dionysius Torak, and was defined by their morphological properties. For example, in ancient Greece, nouns could be formed in a grammatical context, such as a dative or an accusative. On the other hand, verbs are not always attached to nouns such as past, present, or future. Aristotle also had the notion of onomata (noun) and remata (verbs), but this does not apply to our verbs and nouns. In her dissertation, Vinokurova discussed in detail the historical origin of nouns.

General classifications can be based on one criterion (such classifications are called homogeneous or mono differential, or can be based on a set of several criteria (such classifications are called heterogeneous or poly differential. The traditional classification of parts of speech is multilevel (heterogeneous)); - form - function '.

It is based on the study of their compatibility through their replacement test.

The test results allow us to create a typical model of the four main "positions" in English sentences: noun, verb, adjective, adverb [1].

Words isolated from recordings of spontaneous stories were tested in three typical sentences (replacement test frames).

Staff A. The concert was good (always). [Time and its quality]

Personnel B. The tax officer remembered the tax (suddenly). [The actor acted according to the description of the action-action]

Staff S. The team left there. [Actor-action-direction]

As a result of these tests, a list of the following words was made:

1st grade. Concert, coffee, taste, difference, officer, husband, team, husband, wife, etc.

Grade 2 was, appeared, was, remembered, searched, went, came, ran, lived, worked, etc.

Grade 3. good, big, necessary, foreign, new vacancy, etc.

Grade 4 therehere,always,then, sometimes, obviously,enough,especially there,back,out, etc.

All these words can fill the position of the frames without compromising their overall structural meaning [2].

Traditionally, all parts of speech are divided into conditional words and functional words at the highest level of classification. Traditionally, words with full nouns, consisting of nouns, verbs, adjectives, adjectives, pronouns, and numerals, are often subject to change and perform syntactic functions in the sentence. For example, a noun is traditionally described as part of speech: 1) the categorical meaning of the substance ("noun"), 2) the exact set of word-formation affixes, grammatical categories of number, case and article, predicative connections and adjective change; 3) important functions of the subject, object or predicate in the sentence. Thus, all other conditional parts of speech are described. Functional words that contain conjunctions, prepositions, articles, intersections, fractions and modal words, incomplete nominative meanings do not change and perform mediative, structural syntactic functions.

The application of the three main criteria in modern linguistics is mainly V.V. Vinogradov, L.V. Tschërba and others. There are certain limitations and inconsistencies in the traditional classification of parts of speech, which some linguists doubt its scientific accuracy. First, the three dimensions apply only to the division of conditional words. As for functional words - prepositions, conjunctions, fractions, interactions, etc. - these classes of words do not distinguish general semantic or formal or functional properties, they are characterized by the absence of all three dimensions in any generalized form. Second, the status of so-called unconditional nouns and numbers in the traditional classification is also questionable, as they do not have their own syntactic functions, on the contrary, the different groups within these two classes are formally and functionally similar. properties of different conditional parts of speech: for example, cardinal numbers are significant, and ordinal numbers serve as adjectives; The same can be said of personal pronouns and possessive pronouns. Third, it is very difficult to draw strict boundaries

between different classes of words, because there are always phenomena that are inseparable in their status. For example, infinite forms of verbs, such as infinitives, gerunds, I and II, are practically verb forms, but have some characteristics of the verb: they have no human or numerical forms, no extended or mood forms, and most importantly, they never have a predicate. does not perform the typical oral function. In addition, the sentence description of auxiliary verbs, augmented phrases, conjunctive nouns and pronouns, and many other groups of words have morphological characteristics of words, but as functional words, act as an intermediary constructive function in the sentence. There are also words that refute any classification; for example, many linguists doubt that words of agreement and disagreement, yes and no, can take any position in the classification of parts of speech [3].

These and a number of other issues have led to the search for alternative ways to classify linguistic lexical units. Some of them can be resolved by contradictions, if the parts of speech are considered as a rigorous scientific approach, a single basis for division; in other words, if there is a homogeneous or mono differential classification of parts of speech. It should be noted that the idea was not new. The first classification of parts of speech was homogeneous: in ancient Greek grammar words were divided into variable and immutable, mainly on the basis of formal properties; nouns, adjectives, and numerals were considered a large class of "names" because they were combined morphological objects. This classical linguistic tradition followed the first English grammar: Henry Sweet divided all English words into "unsolvable" and "inseparable". However, a well-functioning approach to describing high-inflation languages has been less effective for describing other languages . The syntactic approach, which establishes word groups according to their functional characteristics, is more universal and applies to languages of different morphological types. The principles of mono differential syntactic-distribution classification of words in English were introduced by representatives of American descriptive linguistics L. Bloomfield, Z. Harris and Ch. Potatoes.

Sh. Fries selected the most commonly used grammatical structures and used them as substitutes: frames were divided into parts or positions, each of which was given a unique number, and then Ch. Fries conducted a series of substitution tests to see what words could be used in each position. Some shots were as follows: The concert was good (always). The client remembered the tax (suddenly). The team went there. All the words that can be used instead of the article form one group, and other words can be used instead of the word "servant" and so on. The results of his experiments were surprisingly similar to the classification of parts of speech: four main principles were distinguished in sentences; The words used in these positions are grouped into four major classes without affecting the meaning of the structures, and speech usually corresponds to the four basic conditional parts of speech in the traditional classification: nouns, verbs, adjectives, and add. In addition to these "position words" ("form-words"), Ch. Fries singled out 15 infinite groups of words that could not replace the frames. These "functional words" are practically the same as the functional words in the traditional classification [4].

The syntactic-distribution classification of words, which always differ on a syntactic basis, testifies to the objective nature of the classification of parts of speech. In addition, the results of this approach are to some extent more confusing than the traditional "non-scientific" classification: for example, group A, words that can replace the article "" above. In the given frames can be found words or one word, such as "no, yours, both of them, less, more, John's twenty", which are found in different distribution classes. Thus, the syntactic-distribution classification cannot replace the traditional classification of parts of speech, but the main features of the various words identified in the syntactic-distribution classification can be used as an important addition to the traditional classification. The combination of syntactic-distributive and traditional classifications suggests the unconditional division of vocabulary into two major classes of praise: conditional and functional words. The main official grammatical feature of this section is their open or closed nature. Conditional parts of speech are open classes of words with established basic semantic, formal and functional characteristics. There are only four conditional classes of words associated with the four basic syntactic principles in a sentence: nouns, verbs,

adjectives, and adjectives. They are interrelated with four stages of the derivative lexical paradigmatic series, for example: decision - decision - decisive - decisive. Functional words are closed classes of words: they cannot be further enlarged and are not listed. The closed nature of functional words is determined by their role in sentence structure: functional words reveal different structural functions of syntactic units, which brings them grammatically closer to the lexical means of the language [5].

References:

1. Какжанова, Ф.А. Ағылшын тілінің функционалды грамматикасы : Шет тілдер факульт. студ. арналған оқулық / Ф. А. Какжанова. - Алматы : "Эверо", 2014. - 404 с.
2. Murphy, R. English Grammar in Use : A self-study reference and practice book for intermediate learners of English. With answers and eBook / R. Murphy. - 4th ed. - Cambridge : Cambridge university press, 2015. - 380 с.
3. McCarthy, M. Academic vocabulary in use. Vocabulary reference and practice : self-study and classroom use / M. McCarthy, F. O'Dell. - 2nd ed. - Cambridge : Cambridge University press, 2016. - 173 с.
4. Зверховская, Е.В., Косиченко, Е.Ф. Грамматика английского языка. Теория. Практика : Учебное пособие. . - 2-е изд. - СПб.: БХВ-Петербург, 2014. - 304 с.
5. Бюлер К. Теория языка. – 2015. 315 с.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ НОҒАЙЛЫ-ҚЫПШАҚ БҰТАҒЫ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., Абенова Л.

Магистр: Оразбай С.Е.

Ноғай Ордасына қараған тайпалар қыпшақтар болды және сол тілде сөйледі. Ал қыпшақ тілі - түркі тілдерінің бір бұтағы. Жалпы түркітану ғылымында маңызды орын алатын мәселенің бірі – түркі тілдерін дамуы және қалыптасуы жағынан, туыстық элементтер негізінде топтастыру мен жіктеу. Түркі тілдері арасындағы байланыс пен ұқсастықтарды анықтау және оларды жіктеу - тек лингвистика үшін ғана емес, басқа ғылымдар үшін де маңызды мәселе. Түркі тілдерінің классификациясын сөз еткенде, оның белгілі бір даму жолынан өткенін ұмытпаған жөн. Түркі халықтарының қалыптасу және даму тарихы өте күрделі сипатта болғандықтан, түркі тілдерін классификациялау да – шешімі қиын, өте күрделі мәселе. Себебі түркі халықтарының қалыптасу және даму тарихы өте күрделі сипатта болды. Түркі тайпалары бірде қосылып, үлкен тайпалық бірлестіктерге біріксе, енді бірде ыдырап кейбір тайпалар басқа мемлекеттер құрамына кіріп отырды. Ғұн империясының ыдырауы, Түркі қағанатының Батыс және Шығыс тармаққа бөлінуі, Ұйғыр қағанаты мен Қырғыз мемлекеттерінің пайда болуы, Қарахандықтар мемлекетінің қалыптасуы мен әлсіреуі моңғол шапқыншылығы, соның негізінде қалыптасқан Алтын Орда мемлекеті, оның жеке хандықтарға ыдырауы – түркі тілдерінің қалыптасу тарихында өзінің ізін анық қалдырды. Тіл тарихы сол тілде сөйлейтін халық тарихымен тығыз байланыста дамидыны белгілі. Демек, түркі тілдерін классификациялаған кезде осы ерекшеліктер есепке алынуға тиіс.

Түркі тілдерін топтастыру мәселесімен көптеген ғалымдар айналысты. Түркі тілдерінің зерттелуі – ұзақ үрдіс. Оның үстіне ол жұмыс бір ғана елде емес, бірнеше елде лингвистика ғылымының зерттеу нысанына айналды. Түркі халқы мен олардың тілдері туралы ғылым бірнеше ғасырлық даму жолынан өтті, бірнеше елде пайда болып, бір-бірімен тарихи сабақтастықта дамыды. Түркі тілдері араб елдерінде, Батыс Еуропада, Ресейде, түркі халықтарының өздері мекендеген территорияларда зерттелді.

Түркі тілдері, ең алдымен, араб елдерінде зерттелінеді бастады. Ондай зерттеулер алғаш рет VII ғасырда қалыптасқан арабтардың орта ғасырлық феодалдық мемлекеті – Араб халифатында пайда болды. Бұл мемлекет бүгінгі Иран мен Ирактың территориясында қалыптасты. Екі орталық қаласы болды: Басра және Бағдад. Араб халифаты VII ғасырдың I жартысында Иран мен Сирияны, Палестина мен Египетті, Иракты, ал VIII ғасырда Орта Азия мен Кавказды, Солтүстік Африка мен Испанияны жаулап алып, осы аймақтарда ислам дінін, араб жазуы мен тілін таратты. Арабтар сол елдердегі өнер, білім, ғылымға құштар, талантты адамдарды өздерінің қалаларына шоғырландырды. Соның нәтижесінде VIII ғасырдан бастап Басра мен Бағдад әлемдік өркениетке үлкен үлес қосқан, білімділер мен дарындылардың қалаларына айналды. Міне, осындай жерде түркі тілдері туралы еңбектер де дүниеге келді.

Жергілікті түркі тілдес халықтар арасында араб тілі мен ислам дінін тарату үшін ол халықтардың тілін білу қажеттігі туды. Ондай жұмыстармен арабтармен қатар, Арабиядан оқып білім алған түркі халқының өз өкілдері де айналысты. Сондай ғалымдардың бірі – қашқарлық Махмуд Қашқари. Оның қаламынан XI ғасырда жарық көрген «Диуани лұғат ит-түрік» сөздігі түркі тілдері бойынша жарық көрген тұңғыш зерттеу болып саналады.

Махмұд Қашқаридің еңбегі - өз заманында ғана емес, бүгінгі таңда да ғылыми маңызын жоймаған еңбек. Оның материалдары түркі тілдері бойынша салыстырмалы зерттеулер жүргізуде таптырмайтын, құнды деректер болып саналады. Сөздікте XI ғасырдағы түркі халықтарының тілдері туралы құнды материалдар, түркі халықтарының өмірінен этнографиялық деректер, түркі даласынан топонимиялық атаулар берілген. Еңбектің басты құндылығы – бұл сөздік әлемдік лингвистикадағы салыстырмалы әдіс бойынша жазылған тұңғыш зерттеу.

Түркі тілдерін ең алғаш классификациялаған ғалым да М. Қашқари болатын. Әрине, оның классификациясын бүгінгі жетілдірілген топтастырумен салыстыруға болмайды. Бірақ онда топтастырудың негізгі қағидалары дұрыс ажыратылған. Ол түркі тілдерін орналасу орнына қарай екіге бөліп қарастырады:

1) Қашқар қаласынан жоғары шыңға дейінгі аралықты мекендеген түркі тайпаларының тілі;

2) Қашқар қаласынан Румға дейінгі аралықты мекендеген түркі тайпаларының тілі.

Түркі әлемін зерттеуші ірі-ірі ғалымдар қатарына Ю. Клапрот, А. Вамбери, В. Томсен, Ф. Мюллер, О. Доннер, О. Стейн, Г. Венклер Г. Рамстедт, Г. Кер т.б. жатқызуға болады. Әсіресе, Орхон-Енисей ескерткіштері табылғаннан кейін түркі халқының көне тарихына

Түркі тілдерінің Ресейде зерттелу тарихын түркітанушы ғалымдар әр түрлі қырынан қарастырып жүр. Н.А. Баскаков және тағы басқа ғалымдар түркі тілдерінің Ресейде зерттелуін классикалық жүйе бойынша хронологиялық сипатта алуды жөн деп санайды.

Түркі тілдерінің классификациялау мәселесімен И.Н. Березин, Н.И. Ильминский, В.В. Радлов, А. Ремюзе, Н.А. Аристов, Н.Ф. Катанов, Ф.Е. Корш, А.Н. Самойлович, В.В. Богородицкий, Н.А. Баскаков сияқты белгілі түркітанушылар айналысты. Бүгінгі топтастыру қағидаларына жақын келетін пікірбелгілі түркітанушы А.Н. Самойловичтің еңбегінде баяндалған. Белгілі орыс кеңес түркітанушысы 300-ге жуық ғылыми мақала жазған. Ол түркі тілдерін 6 топқа бөліп қарастырады:

I топ. Бұлғар немесе чуваш тобы – көне бұлғар тілі, қазіргі чуваш тілі.

II топ. Ұйғыр немесе солтүстік-шығыс тобы. Бұл топ үш тармаққа бөлініп берілген:

1-тармақ – Орхон-Енисей ескерткіштері тілі, көне ұйғыр тілі, қарағас тілі, қазіргі салар тілі, тува тілі;

2-тармақ – сары ұйғыр тілі, шор тілі, хакас тілі;

3-тармақ – якут тілі.

III топ. Қыпшақ немесе солтүстік-батыс тобы. Бұл топ екі тармаққа бөлініп берілген:

1-тармақ – моңғол формациясына дейінгі дәуір тілдері – алтай тілі, қырғыз тілі, құмық тілі, қарашай тілі, қарайым тілі, башқұрт тілі;

2-тармақ – моңғол формациясы дәуірінен кейінгі тілдер – қазақ тілі, ноғай тілі.

IV топ. Шағатай немесе оңтүстік – шығыс тобы – шағатай тілі, Ішкі Түркістан тұрғындарының тілі, өзбек тілі, қара татарлар тілі.

V топ. Қыпшақ-түрікмен немесе орта топ –Хорезм өзбектерінің говоруы.

VI топ. Түрікмен немесе оңтүстік-батыс тобы – түрікмен тілі, азербайжан тілі, гагауз тілі.

А.Н.Самойловичтің бұл классификациясында көптеген бөлулері бүгінгі көзқарастармен ұштасып жатыр.

Келесі өте құнды пікір айтып, түркі тілдеріне классификация жасаған ғалым – А.Н. Баскаков. Ол – түркітану ғылымы бойынша 300-ге жуық ғылыми еңбектің авторы. Әсіресе оның «Тюркские языки», «Введение в изучение тюркских языков», «Алтайская семья языков и ее изучение» деген еңбектері түркітану ғылымына зор үлес қосқан ғылыми жарияланымдар болып саналды.

А.Н. Баскаков түркі тілдерін сан қырынан қарастырса да, оның ерекше зерттеген саласы – түркі тілдерінің классификациясы. Ол өзіне дейінгі ғалымдардың жіктемесіне толық шолу жасай отырып, өз қорытындыларын ұсынады. А.Н. Баскаковқа дейінгі классификацияларға ортақ негізгі кемшілік-тілдерді топтастыруға негіз болатын басты белгі ретінде олардың географиялық белгілері, яғни түркі халықтарының орналасу ерекшеліктері, кейде фонетикалық сипаты ғана алынғаны. Ал түркі халықтарының тарихи дамуы, олардың өзара экономикалық, мәдени, рухани байланыстары, түркі халықтары мен тілдерінің даму жолы ескерілмеген.

Бүгінгі түркі тілдерінің негізі өте көне дәуірде қалыптасқан. Солай бола тұрса да, түркі халықтары бір-бірімен оңай түсінісе алды. Кез келген классификация тілдердің тарихи дамуы мен сол тілде сөйлейтін халықтардың даму негізіне сәйкес және барлық түркі тілдерінің грамматикалық құрылысы мен сөздік құрамының даму ерекшеліктеріне сай құрылуға тиіс. А.Н. Баскаковтың классификациясы осы ерекшеліктерді ескере құрылған. Бұл топтастыруда әр дәуірде пайда болған ру-тайпалар мен олардың тілдік ерекшеліктері толық қамтылған. Оның классификациясына түркі тілдерінің тарихи жазба ескерткіштері де енгізілген. Қазіргі түркі тілдері – ұзақ уақытқа созылған даму үрдісінің жемісі. Орталық Азия, Сібір және Еуропа жерін мекендеген түркі халықтары үлкен даму жолынан өтті. Түркі халықтары бірде ұсақ тайпаларға, бірде үлкен тайпалық одақтарға біріге отырып бүгінгі күнге жетті. Бірнеше тайпалардың тайпалық одақтарға бірігуі тілдедің де даму үрдісінде өзінің ізін қалдырып отырды. Кірігу үрдісінің нәтижесінде бір тайпаның тілі жеңімпаз тіл болып, өзінің грамматикалық құрылысы мен сөздік құрамын сақтап қалды да, қалғандары сол тілдің нұсқалары ретінде өмір сүрген кездері де болды.

Түркі тілдерінің арасында ұқсастықпен қатар алшақтық та бар. Ондай ерекшеліктер де түркі халқының тарихи өмірімен байланысты. Түркі тайпаларының батыс және шығыс бұтаққа бөлінуінің өзі екі сатыдан тұрады. Біздің эрамыздың басында ғұн империясы ыдырағаннан кейін, оның құрамындағы түркі тайпалары батыс және шығыс бағытқа ыдыраған еді. Бұл – бөлшектенудің алғашқы сатысы. VII-VIII ғасырлардан бастап түркі тайпаларының екіге бөлінуінің екінші сатысы басталады. Қазіргі түркі халықтары тілдерінің негізі осы екінші сатыдан кейінгі бөліну нәтижесінде қалыптасқан. Мысалы, түрікмен тілі батыс оғыз тайпалары тілдерінің ортасында қалыптасса, қарақалпақ, қазақ тілдері түрікмен тіліне қарағанда кейінірек, Ноғай ордасының құрамында қалыптасқан. Бұл тілдердің қалыптасуында қыпшақ, печенег, бұлғар, оғыз тайпаларының генетикалық байланысы маңызды рөл атқарды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жансейіт Түймебаев, Мағрипа Ескеева «Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері» Алматы, 2015ж.

2. Филология» мамандығына арналған пәндік дәрістер жинағы (Түркітануға кіріспе және салыстырмалы грамматикасы) Алматы, 2018ж
3. Ж.Түймебаев, М.Ескеева, М.Усманова «Қазақ және башқұрт тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» Алматы, 2018ж.
4. Ж.Түймебаев, Г.Сағидолла «Қазақ және түрік тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы» Алматы, 2016ж.
5. Б. Сағындықұлы Қазақ тілінің тарихы, Алматы, Қазақ университеті 2017
6. Кудерина К. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Елтаным баспасы, Алматы 2013ж, оқу құралы

ӘОЖ: 811. 11

ШЫНАЙЫ ӘН МАТЕРИАЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖОҒАРЫ САТЫСЫНДА СӨЗДІК ҚОРЫН ЖАҚСARTУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

AUTHENTIC SONG MATERIAL AS A MEANS OF IMPROVING VOCABULARY SKILLS AT THE SENIOR STAGE OF LEARNING

*магистрант Абдуллаева Жұлдыз Саттарқызы
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Осы мақаладан қазіргі уақытта шет тілін оқытуда қазіргі заманғы шынайы әндерді қолдану өте тиімді әдіс екендігі белгілі болды. Ең алдымен, ән материалымен жұмыс жаңа лексикалық материалды тезірек игеруге мүмкіндік береді (сүйікті әндердің мәтіндері тез есте қалады, кейде біздің ұзақ мерзімді жадымызда жылдар бойы қалады).

Abstract

In this article, it is clear that at present teaching a foreign language, the use of modern authentic songs is a very effective technique. First of all, working with song material provides a faster assimilation of new lexical material (the texts of your favorite songs are memorized quite quickly, and sometimes remain in our long-term memory for years).

Кілттік сөздер: Тиімді техника. Фонетика, құзыреттілік, коммуникация, коммуникативтік дағдылар, коммуникативтік құзыреттілік, көпмәдениетті құзыреттілік.

Key words: Effective technique. Phonetics, competence, communication, communication skills, communicative competence, multicultural competence.

The role of song in teaching English

In teaching a foreign language, the use of modern authentic songs is a very effective technique. First of all, working with song material provides a faster assimilation of new lexical material (the texts of your favorite songs are memorized quite quickly, and sometimes remain in our long-term memory for years). It should be noted that also when working with a song, the study of grammar is greatly simplified, because, as a rule, students have the most difficulties with this particular section of training. Therefore, having studied any grammatical structure from the song they like, in the future, the students no longer have a negative reaction or fear of learning more complex grammar. This also includes various grammatical constructions, any fixed expressions, and temporary forms of verbs. It is also necessary to note one more important point in the use of song material - this is the possibility of forming and developing listening skills. By listening to a song, students can memorize the correct pronunciation of words and accents much faster and gradually get used to the sound and features of foreign speech. Well,

and, of course, one cannot but mention motivation. Working with a song you like greatly increases interest in learning a foreign language. Students have the opportunity to make out the song, i.e. find out what your favorite performer is singing about, practice pronunciation, memorize new words and learn the text of your favorite song.

Based on the above, I would also like to note a number of other positive effects on the learning process. First of all, the study of an authentic song allows you to join the culture of a foreign language country, the way of thinking and the vision of the picture of the world of native speakers. According to psychologists, school-age children are especially sensitive to the culture of other countries. Working with a foreign song contributes to the development of students' outlook, interest in the country of the target language, and also stimulates imaginative thinking and is an excellent memory training. From the lyrics of the songs, you can learn about the various aspects of the life of the people of the country of the target language. It should be added that a song has an impact on the emotional sphere of a person, and this, in turn, can affect memory (for example, information in rhymed form is usually much easier to remember).

Let us consider in more detail the peculiarities of memory development in students by working with song material. The differentiation of perception and memorization of information in children is sharper, in contrast to adults. In this regard, it must be borne in mind that there will always be children in the class with different types of perception. These can be children of visuals, kinesthetics and audials. If there is no definite, pronounced inclination to any type of perception, then these children belong to the mixed type. Also, unlike adults, school-age children have a well-developed tactile memory. Therefore, the use of song material by the teacher in the lesson is simply necessary, because music and songs allow you to rely on several channels of perception at the same time. First of all, the song material will be perfectly assimilated by the audience, because this is their main channel of perception. Secondly, if you use a video clip with the lyrics of the song, or some pictures for the plot of the song, it will contribute to the perception of the visuals. Well, if, for example, certain catchy dance movements are shown in a video, or if you come up with a dance or any movement to a song, then this greatly contributes to the memorization of kinesthetics. In any case, working with multiple channels at the same time will contribute to better performance in the lesson and the development of other channels of perception in students who are poorly developed. Also, with a complex presentation, students are relieved of difficulties in perception. In other words, kinesthetics get used to remembering information (such as new words and sentences) while doing a warm-up, game, or dance movement to music with foreign words. And children with well-developed visual perception develop an ear for music by listening to an authentic song based on visual images. Another advantage is the fact that children enjoy reading and singing various songs, and quite often they are ready to do this almost endlessly. After all, the constant development of vocabulary or monotonous performance of tasks very quickly bother students, so the use of songs is partly a means of salvation for the teacher. With the help of the song, the teacher can expand the amount of memory and replenish the vocabulary of students in the simplest and most unobtrusive way. Psychologists have proven that it is much easier for us to remember what we have experienced emotionally, and the song, in turn, due to its influence on human emotions, contributes to the rapid memorization of new vocabulary. And if, even when using song material, dances are involved (and children really like it), then all any songs sung and played will be remembered for almost a lifetime, since children pass them through themselves, live them. And these songs are associated with the personal emotions of the child. Therefore, work should be started from a very early age, and continued further with older students and even adults. For example, it is very useful to learn children's songs in a foreign language in elementary school. Because these songs contain both the necessary new vocabulary and various grammatical constructions and stable expressions. Passive voice, conditional sentences or tenses. That will subsequently greatly simplify the study of the language in middle and high school, tk. grammar at these stages is a little harder to master.

For example, by explaining and studying a particular time in high school, you can simply remind students of already learned children's songs. In turn, this will help to remove the psychological barrier among students, since they will understand that the material is not entirely new, and they have already encountered it. This will help to avoid a large number of mistakes, uncertainty and fear when learning tenses in a foreign language will pass. Also, new information will be easier to assimilate, because the skill of using this time will already be laid down. It is also worth adding that using a song will be a kind of legitimate use of pause and warm-up when explaining difficult new material.

Now let's look at some of the methodological benefits of using songs in teaching English:

1. First of all, it can be noted that, as a rule, song material includes new words and expressions, and, accordingly, is a means of sufficiently solid vocabulary assimilation and vocabulary expansion.

2. Songs contribute to the activation of the already studied vocabulary, since in them the vocabulary is found in a new context. Also in the songs you can often find proper names, some geographical names, the realities of the country of the target language, modern words and expressions, slang. All this contributes to the development of a sense of language in students.

3. It should also be noted that when listening to songs, grammatical constructions are much better assimilated, which makes learning the language much easier and more interesting. difficulties often arise with grammar;

4. Another equally important feature is the fact that songs greatly help to improve pronunciation skills;

5. Authentic songs educate learners aesthetically. It should be noted that the use of music in the classroom contributes to the creation of a calm and favorable psychological atmosphere, reducing the emotional stress. At the same time, linguistic activity is intensified and interest in learning a foreign language is maintained.

6. Songs contribute to the development and maintenance of proficiency in monologue and dialogical speech.

References

1. Abramova G.S., Developmental psychology: Textbook for universities - M.: Academic project, 2000.

2. Azimov E.G., Shchukin A.N., New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages). Printed edition M.: Publishing house IKAR, 2009 - 121p.

3. Belkinam.Yu., Tasks for improving phonetic skills: (from the wholesale school) / M.Yu. Belkina // Foreign languages at school. - 2006. - No. 5. - S.53-54.

ӘОЖ: 811. 11

ФАКТАЦИЯЛЫҚ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

FICTION GENDER FEATURES

*магистрант Алиева Дана Абдиманаповна
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Бұл мақалада әйел әдебиетінің проблемасы, сондай-ақ қазіргі әлемдегі әйел туралы жалпы ұсыныстар үлкен қызығушылық тудырады. Гендерлік теория әйелдердің дүниеге көзқарасын (әлемдік гендерлік сурет), гендерлік қатынасқа ерекше көзқарасты бейнелейтін көркем әдебиет шығармаларын жаңаша түсіндіруге мүмкіндік береді, сонымен қатар әйел прозасын түсіндіруге жаңалық әкеледі, ретроспективті көзқарасты айтарлықтай байытады. жалпы әйелдер шығармашылығының тарихы туралы.

Abstract

In this article, The problem of the woman's literature, as well as in general propositions of the woman in the modern world, attracts keen interest. The gender theory allows to interpret in a new way works of the fiction embodying women's vision of the world (the world gender picture), a special view of genders relationship and also brings the new in an interpretation of female prose, considerably enriches a retrospective view of the women's creativity history in general.

Кілттік сөздер: әйелдер шығармашылығы, фонетика, стилистика, лингвистер, әлеуметтанушылар, коммуникация, коммуникативті дағдылар, коммуникативті оқиға, көпмәдениеттілік.

Key words: women's creativity, phonetics, stylistics, linguists, sociologists, communication, communication skills, communicative event, multicultural competence.

The problem of the woman's literature, as well as in general propositions of the woman in the modern world, attracts keen interest. The gender theory allows to interpret in a new way works of the fiction embodying women's vision of the world (the world gender picture), a special view of genders relationship and also brings the new in an interpretation of female prose, considerably enriches a retrospective view of the women's creativity history in general.

There are special articles of the authors in whose interpretation of art works is given from conceptual positions of the gender analysis, with use of the corresponding terminology. Abroad, researches of female literature have an old story. In the majority, they are executed by literary critics in a feministic key. Usually distinguish the French direction which proceeds from psychoanalytic theories of S. Freud and J. Lacan, theories of deconstruction and post-structuralism, is also guided by discourse research, representation and construction of the subject; and the Anglo-American direction which is guided by history and relationship of texts with the extra textual world.

One of the main feministic literary problems is the question of the female author text differences from the male author. A considerable role is played H. Cixous and L. Irigaray's ideas, who believe that in a literary discourse there is no place to womanly, to pleasure of the woman since it always contacts passivity which guarantees masculine superiority. According to H. Cixous, in the written text by means of "pleasure and a corporality" prescription it is possible to escape from a masculine order or to destroy it. The woman has an exclusive opportunity to express herself in the letter through womanly style, recognizing presence of another in herself [76]. According to the ideas of L. Irigaray, the woman has yet no womanly language therefore cannot speak out of masculine discourse, can imitate it only. However the woman always "another" in a masculine discourse since her pleasure threatens it. This pleasure should be suppressed that the masculine discourse (masculine economy) could still exist.

Y. Kristeva wrote about meaning of women's creativity much, seeing in it the woman's desire to ego-trip. The female literature bearing in itself a contradiction with social norms is very important because it "removes outside the nature of what remains unexpressed"; it enriches our society "with more flexible and free discourse capable to call what did not enter a wide turn yet: the mysteries of body, secret pleasures, shame, hatred to the second gender". However the author of work "Women's Time" sees also the opposite side: it introduced the idea of the letter "corporality" limitation.

Many scientists note emphasis on a corporality, its ability to transfer internal life of the woman in women's creativity as function of her body other than men's. S. Griffin claims that "the

poet comes back to knowledge of a body, as to a truth source". Knowledge hidden in a body turns into consciousness, and only the artist can show it, creativity — "is a secret way through which we can restore our own authenticity".

N. Miller emphasizes communication of a context and reader, and pays special attention to narrative, genre, contextual features of the female text. She considers that the reader should "read" purposefully a gender in the text for deeper understanding of its gender nature. In the literary text there are no formal signs about the author's gender, it is impossible to determine the author's gender by only one text authentically. N. Miller puts in the forefront a role of the reader: he needs to pay attention to conditions in which women wrote and write, on their relation to the dominating genres and ideas of the woman, views of women's creativity history. The gender is created in reading when the reader recognizes that his/her gender influences reading. Thus, the reader interprets in dialectic process of identification how the female subject "fits" into the text. Therefore, it is not about "neutral" reading, and about "the reading which is actively participating in production of a text gender". The reader recognizes a gender in himself and understands consequences of it for reading and interpretation which are the same cultural activity, as well as creation of the text.

A. Kolodny writes about influence of a gender on reading process. According to her point of view, the understanding of literary texts occurs owing to the general prerequisites at carriers of one linguistic community. Women and men have no general basis of experience, they differently participate in the canonized literary tradition therefore women also understand the literary text differently, than men .

E. Showalter removes two main methods of the "female literature" analysis: "femininity criticism" and "gender critics". According to the first method, the concept of women's comes down to patriarch sexual codes and gender stereotypes of the literary history designed by the man which is cornerstone operation and manipulation with traditional women's stereotypes. "Gender critics" builds the new types of a female discourse irrespective of men's. The woman is the author of the text which is cornerstone actually women's experience and experiences. According to methodology of "gender critics", the author allocates three receptions of the letter in development of female literature. The first reception is a representation of "femininity" - writers imitate canons of pre-potent literary tradition, reflect traditional gender standards of art and social roles. The second — "feministic" representation: authors protest against the patriarch standards and values of culture and language, seek to protect the rights and values of the personality, including the requirement of female autonomy. The third reception consists in representation "women's" as the specific female identity different from a men's canon of representation and written documents. Similar division of female texts is interesting that the new world of actually female culture comes under the spotlight.

Attaching such great value to female literature, representatives of feministic criticism, different in the theoretical installations, declared need of female literature creation history, drawing up anthologies of female literature, the organization of the centers, programs and courses on its studying. The main objectives of feministic literary criticism include studying of subjects and genres of the literature created by women; studying of the new objects — such as psychodynamics of women's creativity, linguistics and problem of female language, individual or collective female authorship, history of female literature and research of biographies of certain writers and their works.

For many feministic researchers feminine style of the letter is way of finding by the woman of the identity, the place in cultural space. Experience of knowledge of women's suppression in culture, aspiration to express the femininity forbidden by traditional culture is the cornerstone of the feministic analysis of language.

Some researchers deal with gender issues in female literature. So, one of the journal issues "Philological Sciences" (2000, No. 3) was completely devoted to a gender perspective. M. Rytkenen (Finland), considering a perspective of "the female writing", raised a question of gender studying a possibility in the art text, having made the assumption that the gender of

reader-researcher and the author gender influence the literary text process creation and perception. Articles published in the same journal by G. A. Brandt, E. Shore (Germany) are devoted to this problem; and are also significant E. I. Trofimova's observations.

The concept "female literature" (female poetry, female prose, female dramatic art) is used in two meanings: first, as traditional definition of women art creativity (what is created in literature by women) and, secondly, as the modern concept from the field of gender studies. These two meanings, of course, are crossed. Continuously extending object of researches in the field of female prose stimulates development of identity criteria in which the major role is played by not a biological gender of the author, but his gender and an art originality of his works.

Investigating female prose, T. A. Rovenskaya specifies in one of her works that the female writer acts as the speaking subject of creativity and consciously relies on gender experience, thereby, on the one hand, breaking the "social- mythologized image", with another, reproducing the world around on the basis of own vision. In other words, the world "becomes subject to its designing and mythologization" [84]. As art advantages of the works created by women, the author marks out integrity and an estheticism as fundamental characteristics of female prose .

It should be noted the thesis by G. A. Pushkar, devoted to reflection of a gender in female prose. The author notes two most important sides of artistic realization of a gender perspective: a) representation by the female author of gender dominants of inner world of the woman, female psychology with prevalence of artistic realization of the sensual sphere of heroines, features of her behavior; b) the image of male heroes, their mentality and behavior seen from the point of view of women's perception.

M.L. Zavyalova, considering a men's and women's discourse of modern literature, notes that "the position of a men's discourse is the position of the power existing only, which is well developed and many times produced not only in literature and other arts, but also in the various social relations both in private, and in public life..." Concerning female writers, the author specifies that they reproduce the images which are mechanically created by male consciousness, their projections. "Women describe themselves as the alien and hostile object. Their body is a sign, which is meant in other consciousness. They see themselves even not in a mirror. They see the reflection of the plane reflection missed through the perceiving bodies of another. Some double or threefold removal turns out". The researcher complains about lack of the literary works created by women, hoping to find in them something new, closer to understanding of other woman.

L. G. Vyazmitinova emphasizes that the problems of more general property lifted by women, they reflect deep changes in culture. Such features of women's creativity as a special art estheticism, disclosure of earlier tabooed subjects, disclosure of women's specific experience, use of peculiar syntactic designs are noted: sentences with extensive distribution; uncertain sentences due to use of dots .

References:

1. Miller, N. Subject to change. Reading feminist writing [Текст] / N. Miller. - New York, 1988.

2. Kolodny, Annette. A Map for Rereading: Or, Gender and the Interpretation of Literary Texts [Текст] / A. Kolodny // New Literary History 11, 1980. - P.451.

3. Showalter, Elaine. Towards a Feminist Poetics [Текст] / E. Showalter // The New Feminist Criticism. Essays on Women, Literature and Theory, ed. by Elaine Showalter. - New York: Pantheon Books, 1985. - P. 125-143.

4. Рюткенен, М. Тендер и литература: проблема «женского письма» и «женского чтения» [Текст] / М. Рюткенен // Филологические науки. — 2000. — №3. - С. 5-17.

СУПЕР-ТІРКЕЛЕРДЕГІ МӘЛІМДЕРДІҢ ҚҰРАСТЫРУШЫ МӘНІ

THE CONSTRUCTIVE SIGNIFICANCE OF THE IMPLICATIONS IN SUPER-PHRASES

*магистрант Байғонды Гүлнұр Әнуарбекқызы
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Бұл мақалада синтаксистік толымсыздығымен сипатталатын құрылымдарды сипаттау үшін енгізген және осы толымсыздықты кейінгі синтаксистік құрылымдарда толықтыруды қажет ететін құрылымдық мән ұғымы тіл бірліктерінің синтаксистік қасиеттерін зерттеу үшін аса жемісті болды.

Abstract

In this article, the concept of structural significance, introduced by for describing structures characterized by syntactic incompleteness and requiring replenishment of this incompleteness in subsequent syntactic structures turned out to be extremely fruitful for the study of the syntactic properties of units of language.

Кілттік сөздер: Құрылымдық маңызы, Құзірет, коммуникация, коммуникативтік дағдылар, коммуникативтік құзіреттілік, көпмәдениетті құзіреттілік.

Key words: Structural significance, competence, communication, communication skills, communicative competence, multicultural competence.

The concept of structural significance, introduced by E.A. Ivanchikova for describing structures characterized by syntactic incompleteness and requiring replenishment of this incompleteness in subsequent syntactic structures turned out to be extremely fruitful for the study of the syntactic properties of units of language.

Following EA Ivanchikova's idea of the structural significance of the elements of the proposal was considered by G.G. Pocheptsovym in terms of constructive significance. Constructive syntax differentiates the constituents of a simple sentence by their role in the syntactic process. The verification of the constructive significance of an element of a sentence is carried out by transforming its elimination. The omission of a mandatory element leads to deprivation of the construction of a sign of grammaticality; omission of optional elements does not affect the structural-semantic completeness of the sentence. Constructive analysis of the sentence, due to the fundamental nature of the property of constructive materiality / irrelevance of structural elements, as well as the well-known structural parallelism between syntactic constructions of different levels of the language structure can be extended to syntactic constructions that go beyond the scope of the sentence, i.e. to the level of super-reflex unities.

Let us consider the constructive significance of the motivating (antecedent) part of the IFFE, which will make it possible to identify the structural features, text-forming properties and the degree of fusion of the elements of the estimated IFFE.

A negative assessment of a person, object, fact or event is accompanied by motivation as a mandatory element of the estimated IFFE, since The generally negative characteristic of the object or state of affairs in the denotative relation is more diverse than the generally positive one, and with greater urgency it requires specification. The above idea is fully correlated with the well-known opinion, according to which negative sentences are characterized by informative failure. An illustration of this provision is an example (1):

(1) "London's awful", he said. "wants to "(Maugham 1, 30). SI <z S2

The negativeness of the rheumatic part of the ISFE (1) sequence is accompanied by a deficiency of meaning that does not allow the proposal to serve as part of a coherent text: one cannot express a negative attitude to the subject of admiration of many in one word and not justify it.

Consider the constructive significance of the antecedent part in the following ISFE, in which the noun denoting belonging to a profession actualizes a negative estimated value, since it is part of a nominal composite predicate with grammatical negation:

(2) These men are not lawyers. Miss abigail They have never studied. Most of them are process servers. It's as though Dr. Cotton Tufts Witches (Stone, 26). SI cz S2

It is known that the combination of the negative particle not and the name of the profession is not evaluative, in contrast to the particle with a noun that calls the profession. In this IFFE, the assessment is induced by the antecedent part, which contains a description of the motive of why the subject of evaluation does not consider some individuals to be lawyers and qualifies them as people incompetent in their field: they do not have the necessary education, create business from the air for their own benefit. The basis of the assessment is presented by comparing the pseudo-lawyers with the doctor who poisoned the residents and then billed them for treatment [11].

The motivational part is also obligatory if the consequent evaluation of the IFFE is represented by a general meaning statement expressing universal truth or individual judgment in the text. An important characteristic of such statements is a high degree of categoricalness, since such judgments cover a wide class of referents. The motivational part in such IFFE contains a rationale that reduces the degree of categorical evaluation. For example: (3) Now women are funny animals. They don't often know where they are with themselves (Chase, 32). SI with S2

The consequent of this IFFE is an evaluative one, since in it the predicate is represented by the evaluative lexeme funny and the wide-valued noun animal in the plural, in the presented context performing an evaluative function. The categorical meaning of the sequential term of this IFFE is provided with the help of the wide-valued noun woman in the plural, indicating a wide class of referents. The presence of the antecedent (motivation) part in this case is mandatory, because, firstly, it reduces the categorical evaluation of the sequence, and secondly, determines the nature of the assessment, because funny and animals tokens in different contexts can express both positive and negative evaluation. In this context, these lexemes convey a negative evaluative meaning, which is induced by the antecedent part.

In the IFFE, containing a positive assessment, the motivation may be both optional and mandatory element. The case of mandatory motivation in the ISFE of a positive assessment is presented by example (4). The obligation of motivation in this case, as well as in example (2), is determined by the estimated parameters of the antecedent, due to which the estimated characteristics of the sequential change. Elimination of such an antecedent would have made the consequent not only informatively insufficient, but also contrary to the context:

(4) ... she gathered that Samuel was basically a teacher. He taught the young people at the club; he was taught through his newspaper articles; he won't be happy, he won't be happy, he wondered, SI with S2.

A noun teacher in the presented context performs an evaluation function and implies a positive assessment of a person, and not his belonging to a class of persons of a certain profession. The context giving the value of the noun teacher a positive appraisal connotation is the IFFE antecedent, which lists the actions that make it possible to consider Samuel as a teacher-mentor.

A kind of evaluative ISFE, in which the antecedent part is obligatory, is an implicative textual structure, in which the consequent implication contains the predicate of choice. In this type of IFFE, the antecedent part explains the reason for the chosen alternative described in the consequent part. For example:

(5) I plumped for coffee. I've grown out of a tea-drinking habit. SI <= S2

In the sequential version of this IFFE, the speaker's choice is indicated: he chose the latter between tea and coffee. The ISEPE antecedent contains the reason for this choice: the speaker grew out of the age when only tea was drunk.

The following ISFE illustrates the optional motivation with a positive assessment:

(6) "This orange is good", she said. She rattled ice glass "They always make it the real oranges here." SI with S2

At the ISFE (6), a positive assessment is sensory: the taste qualities of orange juice are evaluated. Motivation in this case is an optional element, because sensory evaluation is the result of sensations beyond the control of the person's will and self-control. The antecedent of this IFFE contains a sign correlated with the idea of good juice, which is present in the conceptual picture of the world of any subject: good juice is juice made from natural fruits. ND Arutyunova, quoting the famous quotation by K. Prutkov, notes the absurdity of the motivation of the taste sensations underlying the vicious circle: "Do you like cheese?" They asked once a hypocrite. "I love," he replied. "I find the taste in it."

Thus, the constructive significance of the antecedent of implication is determined by the semantic characteristics of the sequential. In the presence of generally negative predicates, statements containing an induced evaluation, the predicates of choice, the motivation part of the implicative textual structure is characterized by obligatoriness. In the case of a sensory positive assessment, motivation is an optional element of the textual structure.

References:

1. Maksimenko O.G. The structure, semantics and functioning of the epistemic component of the utterance in the discourse: Author's abstract. dis. ... Cand. fi – lol. Sciences: 10.02.04 / OG Maksimenko. - Barnaul, 1996. - 24 p.

2. L. Matevosyan Implicit meanings of a utterance in the framework of a dialogue unity / L.B. Matevosyan // Philological Sciences. - 1990. - №3. - pp. 72-79.

3. Metzler A.A. The concept of a text block / A.A. Metzler // Philological sciences, 1984. -№6. - p. 48-53.

ӘОЖ: 811. 11

АУДАРМАДАҒЫ ТІЛДІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚОЛДАНУДЫҢ СИНХРОНДЫҚ АСПЕКТІСІ

SYNCHRONIC ASPECT OF LANGUAGE CREATIVE USE IN TRANSLATION

*магистрант Жұмагұл Аякөз Мелдеханқызы
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Бұл мақалада Ауыстыру - бұл бір сөйлем мүшесінің екіншісінің орнына немесе сөздің бір түрін басқаның орнына қолдану. Демек, түрлендірудің грамматикалық түрін құрайтын алмастырудың екі түрі бар: сөйлем мүшелерінің ауысуы және сөздің грамматикалық формасы. Ауыстыру арқылы түрлендіру бірнеше себептерге байланысты қажет болуы мүмкін: аударылатын тілде сол немесе басқа грамматикалық форманың немесе құрылыстың болмауы; сәйкес форма мен құрылысты қолдануда сәйкестіктің болмауы, сондай-ақ лексикалық себептер – сөздердің әртүрлі тіркесімі мен қолданылуы, бір мағыналы сөйлем мүшесінің болмауы

Abstract

In this article, Substitution is the use of one part of speech instead of another or one form of a word instead of another. Consequently, there are two kinds of substitutions constituting a

grammatical type of transformations: substitution of parts of speech and the grammatical form of a word. Transformation by substitution may be necessitated by several reasons: the absence of one or another grammatical form or construction in the target language; lack of coincidence in the use of corresponding form and construction as well as lexical reasons – different combinability and use of words, lack of a part of speech with the same meaning

Кілттік сөздер: лексика, фонетика, стилистика, лингвистер, әлеуметтанушылар, коммуникация, коммуникативті дағдылар, коммуникативті оқиға, көпмәдениеттілік.

Key words: lexicon, phonetics, stylistics, linguists, sociologists, communication, communication skills, communicative event, multicultural competence.

In order to attain the fullest information from one language into another one is obliged to resort numerous interlinguistic grammatical transformations. Grammatical transformations are as follows: 1) substitution; 2) transposition; 3) omission; 4) supplementation.

Substitution is the use of one part of speech instead of another or one form of a word instead of another. Consequently, there are two kinds of substitutions constituting a grammatical type of transformations: substitution of parts of speech and the grammatical form of a word. Transformation by substitution may be necessitated by several reasons: the absence of one or another grammatical form or construction in the target language; lack of coincidence in the use of corresponding form and construction as well as lexical reasons – different combinability and use of words, lack of a part of speech with the same meaning.

There are two types of substitution of parts of speech; obligatory and non-obligatory. The obligatory substitution is observed when in the target language there are no parts of speech corresponding to that used in the source language e.g. the English articles and may be used for emphasis. In cases of the kind it is necessary to substitute them with functionally – adequate means of expression in Kazakh and Russian.

E.g. When we were in Majorca, there was a Mrs. Leech there and she was telling us most wonderful things about you. (A.Christie). Когда мы были в Малорке, там была некая миссис Лич, которая рассказывала очень много интересного о Вас.

In Russian an indefinite pronoun is used for translating the indefinite article.

Non obligatory substitution is a substitution undertaken by the needs of the context: The climb had been easier than he expected. Подняться оказалось легче, чем он ожидал.

A noun in the English sentence is substituted by infinitives in Russian.

Transposition (as a type of transformation used in translations) is understood to be the change of position/order) of linguistic elements in the TL in comparison with a SL.

Transposition (change in the structure of a sentence) is necessitated by the difference in the structure of the language (fixed or free order of words etc), in the semantic of a sentence, and others. There are two types of transpositions; transposition (or substitution) of parts of a sentence and transposition occasioned by the change of types of syntactic connection in composite sentence.

A big scarlet Rolls Royce had just stopped in front of the local post office.

(A.Christie). У местного почтового отделения остановилась комфортабельная автомашина алого цвета Ролс Ройс.

When translating English component sentences into Russian, the principal and subordinate clauses may be transposed. This is explained by the fact that the order of words in compound sentences does not always coincide in the languages considered. Compare: A remarkable air of relief overspread her countenance as soon as she saw me (R.Stevenson). Как только она увидела меня, на её лице выразилось чувство облегчения.

Omission and supplementation (addition)

As a type of grammatical transformation omission is necessitated by grammatical redundancy of certain forms in two languages: He raised his hand. Он поднял руку.

Addition, as a type of grammatical transformation can be met with in cases of formal inexpressiveness of grammatical or semantic components in the language of the original text.

Also, there was an awkward hesitancy at times, as he essayed the new words he had learnt. Иногда он запинался, готовясь произнести слова, которые он только недавно выучил.

It must be emphasized that the division into lexical and grammatical transformations is, to a great extent, approximate and conditional. In some cases, a transformation can be interpreted as one or another type of elementary transformation. The cited types of grammatical transformations are seldom met with in a "pure form". Frequently they combine to form complex transformations.

Every word in the text is used in a particular grammatical form and all the words are arranged in sentences in a particular syntactic order. Grammaticality is an important feature of speech units. Grammatical forms and structures, however, do not only provide for the correct arrangement of words in the text, they also convey some information which is part of its total contents. They reveal the semantic relationships between the words, clauses and sentences in the text, they can make prominent some part of the contents that is of particular significance for the communicants. The syntactic structuring of the text is an important characteristic identifying either the genre of the text or its author's style. Though the bulk of the information in the original text is conveyed by its lexical elements, the semantic role of grammatical forms and structures should not be overlooked by the translator. The importance of the grammatical aspects of the source text is often reflected in the choice of the parallel forms and structures in TL, as in the following example: The Industrial Revolution brought into being the industrial proletariat and with it the fight for civil and political rights, trade union organization and the right to vote. Промышленная революция вызвала к жизни промышленный пролетариат и вместе с ним борьбу за гражданские и политические права, тред-юнионы и право голоса. In many cases, however, equivalence in translation can be best achieved if the translator does not try to mirror the grammatical forms in the source text. There are no permanent grammatical equivalents and the translator can choose between the parallel forms and various grammatical transformations. He may opt for the latter for there is never an absolute identity between the meaning and usage of the parallel forms in SL and TL. For instance, both English and Russian verbs have their infinitive forms. The analogy, however, does not preclude a number of formal and functional differences. We may recall that the English infinitive has perfect forms, both active and passive, indefinite and continuous, which are absent in the respective grammatical category in Russian. The idea of priority or non-performed action expressed by the Perfect Infinitive is not present in the meaning of the Russian Infinitive and has to be rendered in translation by some other means. Cf. "The train seems to arrive at 5." - Поезд, видимо, приходит в 5. and "The train seems to have arrived at 5." - Поезд, видимо, пришел в 5. A dissimilarity of the English and Russian Infinitives can be also found in the functions they perform in the sentence. Note should be taken, for example, of the Continuative Infinitive which in English denotes an action following that indicated by the Predicate: Parliament was dissolved, not to meet again for eleven years. Парламент был распущен и не созывался в течение 11 лет. He came home to find his wife gone. Он вернулся домой и обнаружил, что жена ушла.

Difference can be observed if one compares the finite forms of the verb in English and in Russian. The English and the Russian verbs both have active and passive forms, but in English the passive forms are more numerous and are more often used. As a result, the meaning of the passive verb in the source text is often rendered by an active verb in the translation: This port can be entered by big ships only during the tide. Большие корабли могут заходить в этот порт только во время прилива. (The sentence can certainly be translated in some other way, e.g. Этот порт доступен для больших кораблей только во время прилива.)

A most common example of dissimilarity between the parallel syntactic devices in the two languages is the role of the word order in English and in Russian. Both languages use a "direct" and an "inverted" word order. But the English word order obeys, in most cases, the established rule of sequence: the predicate is preceded by the subject and followed by the object. This order of words is often changed in the Russian translation since in Russian the word order is

used to show the communicative load of different parts of the sentence, the elements conveying new information (the rheme) leaning towards the end of non-emphatic sentences. Thus if the English sentence "My son entered the room" is intended to inform us who entered the room, its Russian equivalent will be «В комнату вошел мой сын» but in case its purpose is to tell us what my son did, the word order will be preserved: «Мой сын вошел в комнату». The predominantly fixed word order in the English sentence means that each case of its inversion (placing the object before the subject-predicate sequence) makes the object carry a great communicative load. This emphasis cannot be reproduced in translation by such a common device as the inverted word order in the Russian sentence and the translator has to use some additional words to express the same idea: Money he had none. Денег у него не было ни гроша. The refusal to use a parallel structure in the target text may involve a change in the number of independent sentences by using the partitioning or the integrating procedures described above. Here is another example of such translations: The two boys flew on and on towards the village speechless with horror. Мальчики бежали вперед и вперед по направлению к деревне. Они онемели от ужаса. It should be noted that a parallel form may prove unsuitable because of its different stylistic connotation. For instance, both English and Russian conditional clauses can be introduced by conjunctions or *asyndetically*. But the English *asyndetical* form is bookish while its Russian counterpart is predominantly colloquial. As a result, it is usually replaced in the target text by a clause with a conjunction, e.g.: Had the Security Council adopted the Soviet proposal, it would have been an important step towards the solution of the problem. Если бы Совет Безопасности принял советское предложение, это было бы важным шагом к решению проблемы. The translator usually finds it possible to make a relatively free choice among the possible grammatical arrangements of TT, provided the basic relationships expressed by the SL grammatical categories are intact.

As it has been mentioned above, the source language may have a number of grammatical forms and structures which have no analogues in the target language, and some procedures were suggested for dealing with such equivalent-lacking elements. The English grammatical form that has no direct equivalent in Russian may be a part of speech, a category within a part of speech or a syntactical structure. A lack of equivalence in the English and Russian systems of parts of speech can be exemplified by the article which is part of the English grammar and is absent in Russian. As a rule, English articles are not translated into Russian for their meaning is expressed by various contextual elements and needn't be reproduced separately. Translating the phrase "the man who gave me the book" with the Russian «человек, который дал мне книгу» the translator needn't worry about the definite article since the situation is definite enough due to the presence of the limiting attributive clause. There are some cases, however, when the meaning of the article has an important role to play in the communication and should by all means be reproduced in TT. Consider the following linguistic statement: "To put it in terms of linguistics: a sentence is a concrete fact, the result of an actual act of speech. The sentence is an abstraction. So a sentence is always a unit of speech; the sentence of a definite language is an element of that language."

References:

1. Schjoldager, Anne (2008). *Understanding Translation*. Aarhus: Academica.
2. Vermeer, Hans J. (2000) *Skopos and commission in translational action* in Venuti, Lawrence (ed) *The translation studies reader*. Routledge
3. Nord, Christiane (2005). *Text analysis in translation. Theory, methodology, and didactic application of a model for Translation-Oriented Textual Analysis*. Second edition. Amsterdam/New York: Rodopi.
4. Loffredo, Eugenia & Manuela Perteghella and contributors (2006). *Translation and Creativity: Perspectives on Creative Writing and Translation Studies*. London/New York: Continuum.

АУДАРМАНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН ҚИЫНДЫҚТАРЫ

ADVANTAGES AND DIFFICULTIES OF SIMULTANEOUS INTERPRETATION

*Магистрант Мустафаева Алмагуль
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Аңдатпа

Бұл мақалада, Бұл қиын әрекетті не істеуге болады? Әдетте біз белгілі бір қабілеттердің, білімдер мен дағдылардың үйлесімі туралы айтамыз: еркін тілдік дағдылар, эрудиция, жақсы реакция, қиын жағдайларда азды-көпті қолайлы нұсқаға тез «келуге» қабілеттілік - жалпы, мұның бәрі басқалардан ерекшеленбейді. аудармашы ие болуы керек. Алайда көп жағдайда аудармашы басталатын сөз тіркесін немен аяқтайтынын білмесе, ілеспе аударма мүмкіндігі белгілі бір механизммен қамтамасыз етілуі керек.

Abstract

In this article, What does possible this difficult activity? Usually we speak about a combination of certain abilities, knowledge and skills: free language skills, erudition, good reaction, ability quickly "to come" to more or less acceptable option in difficult situations - generally, all this don't differ from what any interpreter has to possess. However possibility of simultaneous translation when in many cases the translator doesn't know, than will end the phrase which beginning translates, has to be provided with a certain mechanism.

Кілттік сөздер: төзімділік, қарым-қатынас, қалыптасу, коммуникативті құзыреттілік, көпмәдениетті құзыреттілік.

Key words: forbearance, communication, formation , communicative competence, multicultural competence.

What does possible this difficult activity? Usually we speak about a combination of certain abilities, knowledge and skills: free language skills, erudition, good reaction, ability quickly "to come" to more or less acceptable option in difficult situations - generally, all this don't differ from what any interpreter has to possess. However possibility of simultaneous translation when in many cases the translator doesn't know, than will end the phrase which beginning translates, has to be provided with a certain mechanism.

Satisfactory simultaneous interpretation becomes possible when it is possible with sufficient degree of probability to assume, "where the speaker drives".

So, simultaneous interpretation is in many respects possible and thanks to that is called as the probabilistic forecasting underlying many human activities.

In order that probability degree in simultaneous interpretation was, probably, higher, it is necessary to imagine well, first of all, a subject (subject) which is discussed at this conference, a seminar or "a round table". The person "grounded" in the field, translates immeasurably better, than the layman. Therefore studying not only terminology, but also the main point is an indispensable condition for a simultaneous translator.

Let's stop on one advantage of simultaneous interpretation. The simultaneous interpreter for his effective work was required to be isolated from conference hall noise, and to make his speech available to each recipient (listening). So there were cabins of simultaneous translator and built in chairs of delegates the telephone installations, allowing to choose by it that language which they best of all understand. As a rule, such installations provide 5-6 working languages. At the same time the radio option for simultaneous interpretation was abroad created also.

Simultaneous interpretation began "to arrange" quickly both speakers, and translators. Speakers as it turned out from a tribune of the translator who quite often emphasized with the professionalism illiteracy and tongue-tie acting, removing it on the second plan and hurting his pride. Translators as their solitary life and speech juggling by two languages gave them an aura of exclusiveness and gave known independence. It is necessary to add that really difficult that exists in a profession of the simultaneous interpreter.

First, work of the translator in a mode of synchronism demands continuous mobilization of attention and a continuous speaking. And it leads to that in 20-30 minutes of translation the simultaneous translator has a fatigue of the articulatory device, language becomes "wadded", self-checking decreases and in a target text there are serious mistakes. For this reason the operating mode of simultaneous interpreters assumes, at least forty-minute rest after twenty minutes of work, and, therefore, and creation of groups or teams as a part of 3-4 people for each cabin.

The second difficulty of simultaneous interpretation is connected with reaction of the translator, to be exact, with its reactivity. The simultaneous translator is compelled to react every second instantly to audible words, to be exact, phrases. For this reason simultaneous interpretation frightens off sluggish people, though excellently knowing a foreign language. The good knowledge of two or several languages isn't an indispensable condition of successes of the simultaneous interpreter. Such condition is existence at it an indispensable stock of equivalent couples of the lexical units connected among themselves by sign communication, allowing to translate not through the analysis and synthesis, and in respect of the "incentive-reaction" model, i.e. not through thinking, and through conditioned reflexes more likely. The listed difficulties of simultaneous interpretation will bathe its invisible advantage. For work as the simultaneous interpreter it isn't obligatory to own perfectly a usual, usual set of colloquial standards of a foreign language. Namely this party of speech of the foreigner together with a pronunciation gives out its "allogeneity" at communication with native speakers.

And if the pronunciation at desire can be fulfilled in the most boring phonetic exercises, to remember and correctly to use a sort of nouns, conjugation of irregular verbs, and the main thing - infinite exceptions to the rules, for the person even with outstanding memory in the conditions of isolation from the corresponding language environment, a problem of extreme difficulty.

So, we sum up from a position of the standard regulations on simultaneous interpretation. Simultaneous interpretation is really carried out at the same time with speech of the speaker that gives a considerable prize of time and expels from halls of conferences of minute and hours of never-ending languor which covered present, expecting translations of the speech said on the unknown by it language. For this reason simultaneous interpretation became obligatory attribute of solid international conferences. Work in a mode of simultaneous interpretation requires known endurance and the corresponding preparation, capable to develop speech reactivity at the translator. Simultaneous interpretation is easier and best of all carried out when translating from the native language on foreign, and not the reverse, as it is many consider. Considering all this, it is possible to note that "selectness" of the simultaneous interpreter consists only in the corresponding vocational training which, as we know, is necessary for any expert.

Simultaneous translator listen to voices of speakers via earphones. Many people prefer to put on only one earphone better to watch the voice and translation. The simultaneous interpreter has to learn at the same time, concentrate on performance of the speaker and listen to own translation. The translator himself switches on and off own microphone that allows it to consult or talk to the colleague in operating time. However, the microphone in a cabin shouldn't strengthen a voice of the translator, differently the loud sound of its own voice can muffle a voice of the acting.

At so high voltage such conditions for work which would promote its efficiency are necessary to a simultaneous interpreter. It is absolutely necessary that air temperature in a cabin was well regulated as the heat and cold are capable to hold down energy of the translator and seriously to distract his attention from business.

But the most important nevertheless is an existence near at hand all written materials necessary for the forthcoming meeting. Here belong first of all, the agenda, the list of their names making the instruction and positions, the list of the specific reductions used by experts in discussed area and other documents which are printed out in all working languages and are beforehand distributed to translators for development of specialized terms.

Correction of the mistakes made by the translator in operating time becomes through stenograph writers who in the big international organizations conduct records of the most important meetings. If the translator knows that made a mistake, he reports about it after the performance to the stenograph writers, specifying precisely where in the written-down speech and what amendments have to be made.

Perhaps, the most difficult role falls to lot of a simultaneous interpreter when he should deal with uncertain or superfast sources of translated language. Speech, in particular, goes about video movies and comments to slides which as visual aids are in increasing frequency used today at the international conferences. To work unmistakably at such speed to the translator to have to apply to look prior to meeting video or will receive the scenario text.

Along with the general discipline and behavior rules in those establishments where translators work, in boxes there are ethical standards. For example, simultaneous interpreter the most part of working hours sit in earphones via which it is very difficult to hear a voice addressing to the translator (including colleagues on the box).

Therefore if necessary urgently to tell something to the working translator - whether it be any term or other information - is better to write him a note, instead of to distract its attention; otherwise he will be compelled to remove earphones or to close a microphone that is fraught with the admission of part of performance.

Even when the translator temporarily doesn't work, he after all has to watch closely a meeting course. And nevertheless behavior rules in the box, as well as problems of use of written texts, - only ethical and technical details of activity of the translator. In its work, however, there are such problems of which simultaneous interpreter prefer not to think simply that not to shy and not to get confused in the actions. It first of all belongs to their improbably multipurpose role.

Really, only the simultaneous interpreter knows how it is possible to hear, understand, remember the heard phrase, in case of need to develop or squeeze it, to change its syntax, and thus it is possible to breathe as quietly more and peaceful, and to speak exactly and smoothly. In ability to be always in shape, in instant reaction to each translated phrase, the essence of work of a simultaneous interpreter also consists in simultaneous juggling by concepts and thoughts just.

In the psychological relation of an operating condition of a simultaneous interpreter the very hard. As any speaker addresses, finally, not to the translator, and listeners, the simultaneous interpreter should carry out a double role - to be the recipient and the sender of information and to do both things at the same time.

Other psychological press has the impact on the translator because in the sphere of his activity to everyone is rendered only for errors. There were cases when as a result of the only mistake or an oversight during delicate negotiations the translator got a sad world fame.

One more of the most difficult and main objectives of a simultaneous interpreter consists in catching tone acting, to understand, whether that speaks with irony, passionlessly or furiously. However, the translator shouldn't give out the personal attitude towards delegates or to discussed questions.

On a work course the simultaneous interpreter should deal with terminology of political negotiations, geography, literature, world history, not to mention rules and procedures of conducting meetings.

The professional simultaneous interpreter needs to be also informed in such areas, as natural sciences and equipment which are very often discussed at scientific conferences. The better he knows language, semantic compliances between languages, and also the principles

which regulate creation of phrases and offers, the it is more at it than chances to improve the translation - to make it adequate and smooth.

References:

1. Казакова Т.А. Практические основы перевода. Спб.: 2001.
2. Крупнов В.Н. В творческой лаборатории переводчика. М., ВШ., 1976.
3. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: 1983.
4. Чужакин А.П., Палажченко П.Н. Мир перевода. М.: 2000.
5. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. М.: 1988.

ӘОЖ: 811. 11

ФОНЕТИКА ЛИНГВИСТИКАНЫҢ НЕГІЗГІ САЛАСЫ

PHONETICS AS A FUNDAMENTAL BRANCH OF LINGUISTICS

*магистрант Абдуллаева Жұлдыз Саттарқызы
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Бұл мақаладан қазіргі уақытта сөз фонетикасы сөйлеу дыбыстарын зерттейтін лингвистикалық ғылым екені анық: олардың жасалу тәсілі (айтылуы, айтылуы), оларды қабылдау тәсілі, физикалық сипаттамалары және т. б. басқаша айтқанда, фонетика-дыбыстардың артикуляциялық және акустикалық ерекшеліктерімен айналысатын лингвистиканың бөлімі сөйлеу.

Abstract

In this article, it is clear that at present the word Phonetics is a linguistic science which studies speech sounds: the way in which they are produced (uttered, articulated), the way in which they are perceived, their physical characteristics, etc. In other words, phonetics is a branch of linguistics which deals with articulatory and acoustic features of speech sounds.

Кілттік сөздер: Фонетика, Құзірет, коммуникация, коммуникативтік дағдылар, коммуникативтік құзіреттілік, көпмәдениетті құзіреттілік.

Key words: Phonetics, competence, communication, communication skills, communicative competence, multicultural competence.

Phonetics is a linguistic science which studies speech sounds: the way in which they are produced (uttered, articulated), the way in which they are perceived, their physical characteristics, etc. In other words, phonetics is a branch of linguistics which deals with articulatory and acoustic features of speech sounds.

Traditionally, phonetics deals with the positions and activities of the parts of the human body that produce speech sounds, with the transition from one position to another, and with the qualities and direction of the air stream that is emitted when a person speaks. All of these considerations come under the heading of articulatory phonetics.

Phonetics studies the sound system of the language that is segmental units (phonemes, allophones); suprasegmental units (word stress, syllabic structure, rhythmic organization, intonation). Phonetics is closely connected with general linguistics but has its own subject matter. Language as “the most important means of human intercourse” exists in the material form of speech sounds. It cannot exist without being spoken. Oral speech is primary process of

communication by means of language. Written speech is secondary; it presents what exists in oral speech.

Linguistic signals first said to be composed of some units, which are divided into significant and non - significant ones. The relationship between all the units or elements of a language includes different notions starting from sounds, morphemes, words, word combinations and ending up with phrases. The scientific study of a language involves an explanation of a mass of notions in terms of a rigorously organized and highly patterned system - the link between the units. The whole system of relation of linguistic units forms a system of a language. The character of a system, or the way this system works explain the structure of a language. All languages differ in systems and structures .

Thus, phonetics is divided into two major components: segmental phonetics, which is concerned with individual sounds (i.e. "segments" of speech), their behavior; and suprasegmental phonetics whose domain is the larger units of connected speech: syllables, words, phrases and texts.

The phonetic system of English consists of the following four components: speech sounds, the syllabic structure of words, word stress, and intonation (prosody). These four components constitute what is called the pronunciation of English.

Phonetics has four basic aspects: 1) articulatory (sound-producing mechanism); 2) acoustic (physiological features); 3) auditory/perceptual (sound perception aspect); 4) functional/phonological (linguistic functions).

According to V.A. Vassilyev phonetics as a linguistic discipline may include the following types: 1. General phonetics studies general laws, formulates general theories (theory of intonation, syllable formation). Special phonetics based on general phonetics deals with phonetic peculiarities of a certain language.

2. Practical or normative phonetics studies substance, the material form of phonetic phenomena in relation to meaning.

3. Theoretical phonetics is mainly concerned with the functioning of phonetic units in the language.

4. Descriptive phonetics studies the phonetic system of a certain language.

5. Historical or diachronical phonetics studies the development of the phonetic system (the changes a sound undergoes) in the course of time finding out the basic laws of the system. Diachronical studies of the phonetic system may explain the present state (synchronical) of a language and compare them. It is a part of history of language. For example, Verner's and Grimm's Laws, Ablaut, Umlaut, Great vowel shift etc. are the object of diachronical phonetics which is also called evolutionary phonetics.

6. Comparative-typological phonetics studies the phonetic features of two or more languages of different systems such as English, Russian etc. It is a part of comparative-typological linguistics.

There are also some other terms used to indicate the types of phonetics.

In our technological age phonetics has become important in a number of technological fields connected with communication. Present-day work in phonetics entails the use of apparatus, and is concerned with the basic characteristics of human speech. Much basic research is to be done with the phonetician working alongside the psychologist on auditory perception as such and on the perception of speech in particular. The phonetician is further needed to work in conjunction with the mathematician and the communications engineer in devising and perfecting machines that will understand, that is respond to human speech, for the simpler programming of computers, machines that will produce with a high degree of intelligibility recognizable human speech synthetically, machines that will reliably distinguish and identify individual speakers, machines for reproducing human speech in audible or visible forms.

For those who work in speech therapy, which handles pathological conditions of speech, phonetics forms an essential part of the professional training syllabus. Phonetics also enters into

the training of teachers of the deaf and dumb people and can be of relevance to a number of medical and dental problems.

An understanding of phonetics has proved extremely useful in such varied spheres as the following: investigations in the historical aspects of languages, and in the field of dialectology; designing or improving systems of writing or spelling (orthographies for unwritten languages, shorthand, spelling reform), in questions involving the spelling or pronunciation of personal or place names or of words borrowed from other languages. ,

Phonetics enters into a number of specialized fields and that it is not possible to restrict the investigation of any phonetic phenomenon by the methods of linguistics only. No branch of linguistics can be studied without presupposing at least the study of other aspects of society. The way in which phonetics overlaps in its subject matter with other academic studies has become well appreciated over the last few years, and in the past two decades we have seen the development of quite distinct interdisciplinary subjects, such as sociolinguistics (and sociophonetics correspondingly), psycholinguistics, mathematical linguistics and others.

Sociophonetics studies the ways in which pronunciation interacts with society, it is the study of the way in which phonetic structures change in response to different social functions and the deviations of what these functions are. Society here is used in its broadest sense, to cover a spectrum of phenomena to do with nationality, more restricted regional and social groups, and the specific interactions of individuals within them.

One more example of interdisciplinary overlap, that is the relation of linguistics to psychology. Psycholinguistics as a distinct area of interest developed in the early sixties, and in its early form covered the psychological implications of an extremely broad area, from acoustic phonetics to language pathology. Nowadays no one would want to deny the existence of strong mutual bonds of interest operating between linguistics, phonetics in our case and psychology. The acquisition of language by children, the extent to which language mediates or structures thinking; the extent to which language is influenced and itself influences such things as memory, attention, recall and constraints on perception; and the extent to which language has a certain role to play in the understanding of human development; the problems of speech production are broad illustrations of such bounds.

The field of phonetics is thus becoming wider and tending to extend over the limits originally set by its purely linguistic applications. On the other hand, the growing interest in phonetics is doubtless partly due to increasing recognition of the central position of language in every line of social activity. It is important however, that the phonetician should remain a linguist and look upon his science as a study of the spoken form of language. It is its application to linguistic phenomena that makes phonetics a social science in the proper sense of the word, notwithstanding its increasing need of technical methods, and in spite of its practical applications.

In accordance with main aspects of speech sounds there are four branches of phonetics each using its own methods of investigation.

Articulatory phonetics (physiological) studies the way in which the air is set in motion, the movements of the speech organs and the coordination of these movements in the production of single sounds and trains of sounds (studies sound producing mechanism). Its method consists of observing the way in which the air is set in motion, the movements of the speech organs and the coordination of these movements in the production of single sounds and trains of sounds. It borders with anatomy and physiology and the tools for investigating just what the speech organs do are tools which are used in these fields: direct observation, wherever it is possible, e.g. lip movement, some tongue movement; combined with x-ray photography or x-ray cinematography; observation through mirrors as in the laryngoscopic investigation of vocal cord movement, etc.

Acoustic phonetics (physic) studies the way in which the air vibrates between the speaker's mouth and the listener's ear. Its basic method is an instrumental one. Speech sounds are investigated by means of operator called spectrograph. Intonation is investigated by intonograph. Acoustic phonetics comes close to studying physics and the tools used in this field enable the

investigator to measure and analyse the movement of the air in the terms of acoustics. This generally means introducing a microphone into the speech chain, converting the air movement into corresponding electrical activity and analyzing the result in terms of frequency of vibration and amplitude of vibration in relation to time. The use of such technical devices as spectrograph, intonograph and other sound analyzing and sound synthesizing machines is generally combined with the method of direct observation.

Auditory phonetics (perceptual) investigates the hearing process. Its interests lie more in the sensation of hearing, which is brain activity, than in the physiological working of the ear or the nervous activity between the ear and the brain. The means by which we discriminate sounds — quality, sensations of pitch, loudness, length, are relevant here. This branch of phonetics is of great interest to anyone who teaches or studies pronunciation. The methods applied in auditory phonetics are those of experimental psychology: experimenting, usually based on different types of auditory tests.

Functional phonetics (phonological aspect). Studies the way in which sound phenomena function in a particular language, how they are utilized in that language and what part they play in manifesting the meaningful distinctions of the language. So this is the branch of phonetics that studies the linguistic function of consonant and vowel sounds, syllabic structure, word accent and prosodic features, such as pitch, stress and tempo. In linguistics, function is usually understood to mean distinctive function, that is, the role of the various elements of the language in the distinguishing of one sequence of sounds, such as a word or a sequence of words, from another of different meaning. The basic method is commutation or substitution, substituting sounds in different environments .

Phonetics is concerned with the human noises by which the thought is actualized or given audible shade: the nature of these noises, their combinations, and their functions in relation to the meaning. Phonetics studies the sound system of the language, that is segmental phonemes, word stress, syllabic structure and intonation.

It is primarily concerned with expression level. However, phonetics is obliged to take the content into consideration too, because at any stage of the analysis, a considerable part of the phonetician's concern is with the effect which the expression unit he is examining and its different characteristics have on meaning.

Only meaningful sound sequences are regarded as speech, and the science of phonetics, in principle at least, is concerned only with such sounds produced by a human vocal apparatus as are or may be bearers of organized information of language.

Consequently, phonetics is important in the study of language. An understanding it is a prerequisite to any adequate understanding of the structure of working of language. No kind of linguistic study can be made with but consonant consideration of the material on the expression level. This stage may be called psychological. The message formed within the brain is transmitted along the nervous system to the speech organs. Therefore we may say that the human brain controls the behavior of the articulating organs which effects in producing a particular pattern of speech sounds.

References:

1. B. Malmberg. Phonetics. N.Y., 1963, p.65.
2. V.A. Vassilyev. English Phonetics. A Theoretical Course. M., 1970.
3. Gimson A.C. An Introduction to the Pronunciation of English. London, 1971.
4. Соколова М.А., Гинтовт К.П., Тихонова И.С., Тихонова Р.М. Теоретическая фонетика английского языка. М., 2003.
5. А. А. Abduazizov. «Theoretical Phonetics of Modern English». Т., 1986.

КӨРКЕМ-САЯСИ ДИСКУРСТЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

CONCEPT AND STRUCTURE OF AN ART POLITICAL DISCOURSE

*магистрант Тәжібаева Айжан Қанатбекқызы
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Бұл мақалада қазіргі уақытта дискурс бірқатар гуманитарлық ғылымдардың көп мағыналы термині екендігі айқын болады. Дискурсты филологтар, философтар, лингвистер, коммуникация теориясының мамандары, саясаттанушылар, әлеуметтанушылар зерттейді.

Abstract

In this article, it is clear that at present the discourse represents the multiple-valued term of a number of the humanities. Philologists, philosophers, linguists, specialists in the theory of communication, political scientists, sociologists are engaged in studying of a discourse.

Кілттік сөздер: Лингвистер, әлеуметтанушылар, коммуникация, коммуникативтік дағдылар, коммуникативтік іс-шара, көпмәдениетті құзыреттілік.

Key words: linguists, sociologists, communication, communication skills, communicative event, multicultural competence.

The discourse represents the multiple-valued term of a number of the humanities. Philologists, philosophers, linguists, specialists in the theory of communication, political scientists, sociologists are engaged in studying of a discourse.

The term "discourse" has no uniform definition now. According to T. Van Dijk, the discourse is a difficult unity of a language form, value and action which corresponds to the concept "communicative event". Importance of extra linguistic factors in understanding and the analysis of a discourse is specified in Y.N. Karaulov and V. V. Petrov's work "From Grammar of the Text to the Cognitive Theory of a Discourse". According to authors, the discourse is meant "as the difficult communicative phenomenon including except the text, also extra linguistic factors (knowledge of the world, opinions, installations, the addressee's purposes), necessary for understanding of the text".

Recently researches of discourse concrete kinds are undertaken: discourse of mass media, political, judicial, discourse of concrete political parties, etc.. Thus different types of discourse can intertwine, creating new ways for realization of special opportunities of language.

It is remarkable that policy language as "the special sign system intended for political communication" draws many years attention of scientists-researchers — linguists, sociologists, political scientists.

As marks out T.G. Skrebtsova, in the conditions of modern Russian and foreign democratic society studying of a political discourse becomes especially actual as the democracy is "not so much set of procedures and their application, how many dialogical interaction between various political parties, social movements and even certain people".

In linguistic literature there is a narrow and broad understanding of a political discourse. As broad definition of a political discourse it is understood "... a discourse in... the political sphere", "any speech educations, the subject, addressee or which contents belongs to the sphere of policy"; "the sum of speech works in a certain paralinguistic context - a context of political activity, political views and belief, including its negative manifestations (evasion from political activity, lack of political convictions)"; "set of the discursive practice, identifying participants of a political discourse as that or forming concrete scope of political communication".

As language material can act addresses, works of art with a political plot, articles and etc. of politicians, observers, journalists, writers, publicists on various subjects raising policy issues.

As E.V. Budayev and A.P. Chudinov note, borders between kinds of a political discourse "aren't always distinct", and their mutual crossing is often observed. Texts with elements of an art narration — "political detective stories", "political novels", and also texts of the political memoirs which are very distributed lately belong to a political discourse.

Narrow definition of a political discourse is caused by the genres belonging to the sphere of policy - government debate, discussions in parliament, party programs, etc. So, the Dutch linguist T. Van Dijk considers that the political discourse is a class of the genres limited to the social sphere, namely the sphere of policy. The scientist, however, points to a driving role of an institutional factor in definition of a political discourse. The political statement, thus, has to be sounded in a political environment, for example, at a meeting of the government, congress. Respectively, according to Van Dijk, the political discourse is that if accompanies the political act in a political situation.

The political discourse can represent "the effective weapon of political influence". The main functions of a discourse are functions of belief and pragmatic impact on the addressee. According to P. B. Parshin, the political discourse influences consciousness of the addressee a special set of linguistic means.

Recently authors of works on research of a political discourse point to expansions of volume and deleting of this phenomenon borders of. Traditional genres of political communication (debate, documents, propaganda brochures, public statements of politicians) are gradually supplemented with memoirs of politicians, interview, works of art with a political plot. Besides, some researchers consider it expedient to consider any public discourse which even isn't connected directly with a political perspective as belonging to the sphere of policy as any use of language for mass perception assumes influence on; public consciousness and formation: or change of a certain attitude towards the existing reality.

In the center of this dissertation research there is the British art political discourse as a special kind of an institutional discourse. For the characteristic of this kind of a discourse and its working definition we will consider interrelation of a political discourse and the art text. It is known that in modern linguistics there were some directions in research of political communication among which there is also a discourse approach where the text is studied in a discourse, thus "the importance is attached to conditions of creation of functioning of the corresponding text, its interrelation with other texts, with national culture and traditions, with a political situation...". We will address to the general features of discourse and text.

The discourse finds the expression in the text and covers a social cultural context of communication. By V. E. Chernyavskaya's definition, the discourse "designates the text in indissoluble communication with the situational context defining everything that is essential to generation of this statement/text, in connection with system of communicative and pragmatic and cognitive aim at the author interacting with the addressee". The context is everything that surrounds the text as in direct, and figuratively. The physical carrier of the text, video series, gestures, mimicry, situation belong to linguistic components of the text of discourse (the characteristic and relationship of surrounding subjects and people with the eyes of communication participants), inter text (the text relating to other discourse influencing perception of a source text).

According to E.A. Selivanova's definition, the discourse context can be understood as "the discourse component including conditions, communicative influence - the addressee, shipped in interiority life and semiotics universe".

Some scientists consider that though concepts of the text and a discourse have a number of essential distinctions, they aren't mutually exclusive at all, aren't opposed each other. E.S. Kubryakova in her work "About the Text and Criterion of its Definition" comes to a conclusion that "the text is created in a discourse and is its child". The main distinctions between the text

and a discourse, according to the researcher, are caused by a foreshortening of their consideration:

1a. Discourse activity is studied especially against cultural, social and historical data, using data on the author of a discourse, his purposes and position;

1b. The text is considered as complete speech work - "the text can be analyzed... being content with that it is possible to take from the text as that..";

2a. The phenomena of a discourse is investigated "on-line", in the operating, current time and the mode in the course of its emergence. Thus even if the discourse process result is studied, the analysis demands careful restoration of this process;

2b. The text is studied in a complete form and in the final form creates "... special material extent, sequence of the offers connected among themselves and super phrase units forming... semiotics space".

In this dissertation research we adhere to definition of a discourse as sets of texts, thus the discourse realizes dynamics of language activity and its result through the text. The discourse isn't limited to one text, and consists in a complex of the texts united by one basic object within a certain social context. The discourse designates the text in close connection with a situational context which defines everything that is essential important to creation of the text, in interaction with system of the communicative and pragmatic and cognitive author's aim directed on the addressee.

We will consider the text as the making unit discourse. The question of the standard definition of the text still remains open. Scientists - linguists refer to the versatile nature of the text: D. N. Likhachev, on the realizing certain plan of the founder, O. L. Kamenskaya — for a text role as means of verbal communication .

According to definition of A.A. Leontyeva, the text is "functionally complete whole speech "

E.V. Kolotnina understands the text as "the phenomenon of real functioning language", "speech unit", "communication unit" . Key parameters of the text as units of the speech are integrity and connectivity.

In "The Short Dictionary of Terms of the Text Linguistics" are given some major importance of this term:

- a) the text as the finished and correctly issued coherent sequence;
- b) some general model for group of texts;
- c) sequence of the statements belonging to one participant of communication;
- d) speech work, written in a form.

In the dissertation research, according to material and object of studying, the text is considered as "the work of speech making process possessing completeness, objected in the form of the written document, the work literary processed according to this type of the document which is consisting of the name (heading) and a number of special units (super phrase unities) united by different types of lexical, grammatical, logical, stylistic link having a certain focus and pragmatic installation".

It should be noted, however, that any text can not be brought under this definition of I.R. Galperin. So, E.S. Kubryakova points to incompleteness of some texts, existence of texts of oral performances, possible lack of heading, and also calls into question that fact that the text — it only sequence of super phrase unities. Most likely, difficulties of definition" concepts of the text are connected with that fact that it is difficult to reduce all set of texts in uniform system, as well as to find that set of necessary lines behind all this set, "which would be obligatory for recognition of the text forming category of classical, Aristotel type.

Respectively the art text is author's system of language means which is characterized by integrity and structure. The author of the art text uses as the unique, unique methods of construction and which quite settled and typified inherent in other types of the text. The art text is "esthetic object which is perceived in time and has linear extent" . It should be noted that the art text is a special kind of the text in which along with a substantial fact information expresses

also an author's position, the author's concept, an author's modality. Among hierarchy of semantic components of the contents of the text the important place is taken by the individual and author's concept of the world as "any work represents a subjective image of the objective world of reality".

The image of the author acts as a peculiar link between elements of sense and style of the text as art ensemble. The author defines a syllable, selection of lexicon, a plot, structure of a narration, the description and behavior of heroes. "The image of the author — is the subject of a narration who itself creates reality of work, it intended the position elected by the writer, being on which it has the best opportunities for an embodiment of an ideological plan of the work, it is the certain point of view creating unity of the original moral relation of the writer to a subject". In turn, implication of work represents its implicit contents. It is that component of structure of the contents which is concluded in structure of expression. It is considered that the thematic field of implication helps to feel and understand better the main idea of a work of art, his paramount idea.

The art text possesses ability to enter in national or even a world art paradigm. It comprises not only individual and author's psychological and emotional characteristics, not only the main lines of language competence, the personality and skill of the author, but also and line of an external origin of the cultural, social, esthetic and spiritual nature. Each text possesses system of cultural values, ethical installations and reference points of the author and reader. It is connected, in our opinion, and with actually "a language picture of the world", where language - the storeroom of information on history, culture social reference points of the people. The criterion of informational content of the text provides change of the behavior perceiving influence on its vision of these or those realities depending on nature of the gained knowledge. Therefore, it is possible to speak about the general property of an intentionality of the text: it is capable to inform the reader on an element of reality and to change his opinion, judgment or views of a certain event or the phenomenon. Crossing of integrity, informational content and an intentionality of an art work, their interaction in consciousness of the recipient, serves as an indicator of perception of the speech message and a background picture of its emotiveness.

Definition of the art text, as a rule, doesn't develop to be poured proceeding from its forming components. The text represents the secondary semiotics communicative system organized by a set of elements. Multi functionality of the art text is shown not only in the difficult organization and interaction of these elements, but also in the sign and modulating abilities put in them.

References:

1. Чудинов, А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации [Текст] / А.П. Чудинов// Монография./ Урал. гос. пед. ун-т. - Екатеринбург, 2003.-248 с.
2. Dijk, T. A. van. Principles of Critical Discourse Analysis [Текст] / Teun Adrianus van Dijk // Discourse and Society. -1993. - Vol. 4. - № 2. - P. 249-283.
3. Караулов, Ю.Н. От грамматики текста к когнитивной теории- дискурса [Текст] / Ю.Н. Караулов, В.В. Петров // Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ./ Сост. В.В. Петров; Под. ред. В.И. Герасимова. - М.: Прогресс, 1989. - С. 5-11.

ӨОЖ: 811. 11

ІСКЕРЛІК ХАТ ЖАЗБАША КОММУНИКАЦИЯНЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

BUSINESS WRITING AS A TYPE OF WRITTEN COMMUNICATION

*магистрант Тунгишбаева Айжан Нурғалиевна
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Аңдатпа

Бұл мақалада корпоративтік әлемде күн сайын дерлік қолданылатын коммуникацияның бір түрі-электрондық пошталардан, жазбалардан, жаңа саясаттар мен нұсқаулардан бастап, клиенттерге арналған ауқымды презентацияларға, зерттеулер мен әзірлемелерге және маркетингтік науқандарға дейін іскерлік жазу.

Abstract

In this article, one type of communication that is used almost everyday in the corporate world is business writing: from emails, memos, new policies and instructions to huge client presentations, research and development, and marketing campaigns.

Кілттік сөздер: іскерлік хат, құзыреттілік, коммуникация, жадынамалар, коммуникативтік құзыреттілік, көпмәдениетті құзыреттілік.

Key words: business writing, competence, communication, memos, communicative competence, multicultural competence.

One type of communication that is used almost everyday in the corporate world is **business writing**: from emails, memos, new policies and instructions to huge client presentations, research and development, and marketing campaigns. Even profit-making and nonprofit organizations in the field of aeronautics, according to a survey by the National Aeronautics and Space Administration (NASA), are into communication the whole time. It says respondents use:

- more than one third of their work time conveying information to others
- another one third working with technical information sent to them by others

Fundamentally, poor business writing is costly and leads to disastrous events. A Los Angeles Business journal article explained that billions of dollars are lost due to insufficient writing skills among business people. It happens, for example, when a customer does not understand the email, marketing tool, or proposal by a company because of wrong grammar or awkward style and tone. The article adds that customers encountering poorly written materials might form an undesirable impression of how a company runs its business.

This post is a part of a series of guides on business writing. Today, we will tackle:

- Definition of Business Writing
- Advantages and Disadvantages of Written Communication
- Elements to Consider Before Writing A Business Document
- Grammar and Language in Business Writing
- Different Types of Business Communication

Business Writing is a type of **written communication**, usually with standard structure and style. According to the Capella University, it addresses the needs of specific audiences and has prose and lists for a particular topic that concerns business.

Advantages and Disadvantages of Written Communication

The Inc Magazine website details what makes written communication work...and worse:

Pros

1. written messages do not have to be delivered on the spur of the moment; they can be edited and revised several times before they are sent so that the content can be shaped to maximum effect
2. written communication provides a permanent record of the messages and can be saved for later study
3. written forms of communication also enable recipients to take more time in reviewing the message and providing appropriate feedback

4. written forms of communication are often considered more appropriate for complex business messages that include important facts and figures
5. good writing skills often lead to increased customer/client satisfaction; improved inter-organizational efficiency; and enhanced image in the community and industry

Cons

1. the sender of written communication does not generally receive immediate feedback to his or her message; this can be a source of frustration and uncertainty in business situations in which a swift response is desired
2. written messages often take more time to compose, both because of their information-packed nature and the difficulty that many individuals have in composing such correspondence

To prevent such disadvantages, there are principles and techniques that people can apply.

Elements to Consider Before Writing A Business Document

1) *The Purpose.* This will serve as the direction, the reference, and the path of your details. This will set the tone, the style, and structure of your letter. This is your message and your goal. Defining your purpose will set things right at the very beginning. For example, if your purpose is to excite and invite the employees to join the annual talent contest of the company as a team-building effort, you cannot bore them with long paragraphs explaining how the activity will help boost their productivity, write too formal sentences, or use heavy office or work jargon. The purpose tells you to keep your lines light yet still professional, use bullets, and add an exclamation point or two at the end of the memo.

To determine how the document will appear, it is only critical to ask yourself first if your purpose is:

- to inform
- to persuade
- to argue
- to invite
- to confirm information
- to make an inquiry
- to ask for approval
- to reject or approve
- to propose or suggest

2) *The Audience.* Another significant step in order to make an impact on your audience is to know them. For example, if you simply send a letter to employees about attending a conference on a Sunday and reiterating that it is a requirement, a portion of your workforce might resume to work with worries in their heads because they have religious obligations to meet on Sundays. If you can tailor your letter without touching any religion, culture or sensitive issue in an uncomfortable way, work would be much smoother and solidarity among the people will remain intact.

Here are methods you can take to know your audience better:

If you are sending an external communication to a company, determine its vision, its mission, its accomplishments and goals. If your letter reflects these things, the company would realize that you care both for its objectives and its situation. Gather these data using the company's website, social media networks, and other corporate paraphernalia.

If you are sending a proposal to an individual, know his/her preferences, pain, problem or wants. If you can answer one or two of them in your letter (sales, marketing, proposal, etc), it will make your document more interesting and more memorable.

You can also take a look at the company's communication style through its public documents and press releases. This way, you know how you should convey your message to them.

A Business Insider article suggests the following guide questions as you develop your writing:

9. Why does the reader care?

10. How does the reader benefit?
11. What should the reader do?
12. When should the reader do it?
13. What happens if the reader does take action?
14. What happens if the reader *doesn't* take action?
15. Who else will benefit? Why?
16. Where does the reader go for more information?

Grammar and Language in Business Writing

iFixit CEO Kylie Wins, in his controversial post at the Harvard Business Review blog, claims that “grammar signifies more than just a person’s ability to remember high school English. I’ve found that people who make fewer mistakes on a grammar test also make fewer mistakes when they are doing something completely unrelated to writing — like stocking shelves or labeling parts.” He furthers that in his company where programming, like writing, is crucial, “the devil’s in the details. In fact, when it comes to my whole business, details are everything. I hire people who care about those details.” For clients or partners, language may echo a company’s competence, culture, openness to development, and way of treating business. Hence, there is a need to prevent grammatical errors and inappropriate writing in business communication.

On words, phrases, and sentences

The book “Effective Business Communication,” by Ronnie Bouing, suggests that complex and general nouns and wordy lines should be avoided. There should be less jargon—unless it is a technical document—and more specific words and brief yet strong phrases. Let’s take a look at his examples:

- instead of “wealthy business person,” use “tycoon.”
- not “business prosperity,” but “boom”
- not “consensus of opinion,” but “consensus”
- not “kind consideration,” but “kindness” or “consideration”
- not “as a result of,” but “because”
- not “at the present time,” but “now”

The Miami University presents the following pointers:

- Turn nouns into verbs: Instead of “We would like to make a recommendation that...” say “We recommend that...”
- Refrain from overusing “it is” and “there are”: Not “It is imperative that we examine this...” but “We examine...”
- Avoid the use of fancy terms and stick to simple ones: Not “utilize” but “use”
- Be cautious with pronoun reference. For example, to which is “this” referring to in this sentence “This is the reason behind the company’s restructuring.” If this is placed at the end of the paragraph, anything in your previous sentences can serve as a reason. Be as definite and as clear as possible.

Here are other tips for better business writing:

4. Use the active voice instead of the passive voice to sound more assertive and powerful. For example, not “The report was submitted by the team lead to the CEO,” but “The team lead submitted the reports to the CEO.”
5. For the tone, the Purdue University emphasizes the need to be confident, sincere and courteous. Its example suggests that instead of saying “You must agree that I am qualified for the position,” write “My qualifications in the areas of accounting and customer service meet your job requirements.”
6. The Purdue University also explains how to apply parallelism in professional writing. For example, if a series of items starts with a verb, the rest of the lines should start with a verb as well: “duties: analyze data; call clients; write reports”

On formatting

The Harvard Business Publishing describes the graphical elements one should consider when developing a business document:

Headings and bullets – Headings are used to underscore the main points, form white space, and make it easy for readers to scan the document. Bullets, on the other hand, are often for series of items. They are useful because a huge volume of data can be converted into “small, digestible bites,” making the reading experience smooth and the paper easier to navigate.

Tables – These are used when subjects or options are being compared or contrasted to one another. These tools will avoid the repetition of the company names and categories throughout the text. There would be less words because the data no longer needs extensive explanation.

Maps, flowcharts, and diagrams – These are for more complex data or connections of data that text alone can no longer detail substantially. These also aid in presentations, saving more time and other resources.

Bold face and italics – To emphasize specific points to readers, you can put the words in boldface or in italics.

On using sources

The Miami University gives pointers for acknowledging sources in business documents, especially those that present proposals:

a) Readers should be able to identify sources. State full URLs, names of websites, and authors' names using a consistent citation method.

b) Avoid using direct quotes and instead paraphrase them or state them in your own words. This will also give the impression that you have a solid grasp of the evidence for your proposals.

c) Provide explanation for outside materials so readers will not come up with an interpretation that is different from yours.

d) Use only persuasive and credible sources. This will make your document more reliable and convincing.

On content development and organization of ideas

Ideas in your business should flow in a logical manner to keep the whole discussion smooth and all thoughts cohesive. The Purdue University has guide questions for reviewing professional papers

- Does your document begin by explaining your point and forecasting the communication's main ideas?

- Your introduction should answer these three questions from the perspective of the reader.

Types of Business Communication

Barbie Carpenter of Demand Media, a digital marketing agency, in an article, shares the four types of business communication:

1) *Results-Oriented Communication*. This type of correspondence encourages people, especially those in the office, to take actions or follow specific instructions. An example of this is a memo with the weekly goals of a team. It is expected to be motivational to produce solid results.

2) *Informational Communication*. Some documents are eyeing a goal, but some are simply to inform the audience. For example, an email can be about a change in a policy, a help manual for a particular program or facility, or changes in the organizational structure. These papers are expected to be clear to avoid misinterpretation.

3) *Negative Communication*. There are inevitable events in the workplace that may not be pleasing to everyone. Writing about them requires careful planning. “For example, a human resources specialist might have to write a letter about a layoff or severance package. In this type of communication, the writer should use a firm but empathetic tone and write succinctly to provide essential information in a direct manner.”

4) *Persuasive Communication*. This refers to proposals or applications for a government grant, funding, or partnership. Lines should be convincing and positive to make an impression and hook the recipient to consider or act on the plan.

References:

1. Комлева е.в. аппелятивность текстов официально-делового стиля: к 63 монография. – Санкт-Петербург: изд-во ргпу им. А.И. Герцена, 2006. 220 с.

2. Гончарова е.а. ещё раз о стиле как научном объекте современного языкознания // текст - дискурс- стиль. Коммуникация в экономике : сб. Науч. Ст. Спб.: изд-во спбгуэф, 2003. С. 9-23.

3. Аббег Биргит, Бенфорд Михаэль Деловая корреспонденция: 100 писем на английском: учебное пособие; пер. с нем. Н.А. Ганиной. – М.: Астрель: АСТ, 2007. 159 с.

ӘОЖ: 811. 11

БАСТАПҚЫ ЖҮЙЕНІҢ ОҚЫТУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТИМДІЛІГІН АНЫҚТАУ

THE METHODOLOGICAL EFFICIENCY DETERMINATION OF PRIMARY SYSTEM TUTORIALS USAGE

*магистрант Тұрсынбай Гаухар Құрбанғалиқызы
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Андатпа

Бұл мақаладан CLAL сыныбында тілдің қалай зерттелетіні анық болады, дегенмен оқыту / оқу тілге бағытталмайды? Оқытудың осы психологиялық мәселесіне мұқият қарау үшін алдымен CLAL сабақтарының қалай көрінетінін қарастырайық. Олардың типтік әдістемелік ерекшеліктерін, оқушылар мен мұғалімдердің осындай сыныпта не істейтінін сипаттайық.

Abstract

In this article, it is clear that In what way is language learnt in a CLAL classroom although teaching/learning does not focus on language? In order to approach this learning psychological question more closely let us have a look first at what CLAL classrooms look like. Let us describe their typical methodological features, what learners and teachers do in such a classroom.

Кілттік сөздер: Фонетика, Құзірет, коммуникация, коммуникативтік дағдылар, коммуникативтік құзіреттілік, көпмәдениетті құзіреттілік.

Key words: Phonetics, competence, communication, communication skills, communicative competence, multicultural competence.

Let us go back at this point to the first of the three questions which we asked at the beginning of my paper: In what way is language learnt in a CLAL classroom although teaching/learning does not focus on language? In order to approach this learning psychological question more closely let us have a look first at what CLAL classrooms look like. Let us describe their typical methodological features, what learners and teachers do in such a classroom.

Of course, methodological approaches to CLAL are varied, ranging from highly traditional teacher-centered to distinctly learner-oriented approaches – the latter still being largely in the minority. But common to all of these classrooms is the constant use of the foreign

language in the classroom both in its oral and in its written form, in its receptive as well as in its productive mode. Learners read academic texts, make notes about their content, present the results of their reading processes and listen to the teacher or other learners presenting their results. The foreign language is the medium of instruction, but it also becomes the content of instruction whenever learners have difficulties with it. Although language work is not in the centre of classroom activities learners nevertheless develop a foreign language competence, however, which goes far beyond that of ordinary foreign language learners both at secondary and tertiary level.

To find an explanation for this clearly established fact adherents of CLAL claim that it is exposure time which makes all the difference. In a secondary classroom, they say, learners are exposed to the language six to seven hours a week instead of three to four hours in a normal language classroom: they make use of the foreign language more frequently and thus internalise it more quickly and more deeply. This is, of course, a rather simplistic explanation.

This is where second language acquisition research (SLA) comes in. What are the results of SLA research concerning exposure time? In general, SLA researchers claim that it is not certain at all whether exposure time alone can account for a more highly developed foreign language competence in CLAL learners. Exposure time can only be one factor among others in language learning, and length of exposure alone does not result in high language proficiency. This is documented, for example, by research on migrant workers who have often spent long periods of time in another country without having acquired even a rudimentary knowledge of the other language.

Within SLA a number of different theoretical constructs have been developed which attempt to explain acquisitional processes both of natural and instructed language learners. In my opinion neither the Universal Grammar nor the Monitor Model have enough explanatory power to make us understand why and in what way language learning takes place in a CLAL setting. The only theory which to me seems powerful enough is the so-called interactionist position. As we will show in a moment, however, interactionists can only partly explain what takes place in instructed second language learning of the CLAL type.

What does the interactionist position claim? The main idea behind it is that second language acquisition takes place through conversational interaction. Researchers like Hatch (1992), Long (1983) and Pica (1994) argue that what Krashen (1982) calls *comprehensible input* is necessary for language learning, but that in order to understand the effect interaction has on the learning process the question must be answered how input is made comprehensible. Interactionists claim that this takes place through negotiation of meaning. Interaction involves negotiation of meaning and this entails modification of input which in turn makes input comprehensible. So actually what promotes acquisition is interactional modification. Later on, in the development of the theory, a more far-reaching argument was added. Through modification, it was claimed, the learner's attention is focused on a specific linguistic structure of the target language which is thus taken in and learned.

There can be no doubt, that the interactionist position is a very interesting candidate with respect to an explanation of language learning within a CLAL setting. Input, comprehension and interaction are the driving forces behind this explanation, and (academic) input, receptive and productive processing of content and interaction are the key features of the CLAL classroom.

But although the interactionist position as such presents a powerful theoretical claim it is yet limited in several respects:

1. Conversational interaction has been analysed only in contexts involving native speakers and non-native speakers. The native speaker is, in general, the interlocutor who brings about the interactional modification necessary, and there is only very little research being done on modification in non-native speaker interaction.

2. Research data come almost exclusively from contexts in which the target language of the learner is also the majority language of the country. Thus, the interactionist position is based on natural and not so much on instructed acquisitional data.

3. Only interaction of a conversational type has been analysed in this research. Other more formal types of interaction, for example academic discussions, or transactional interaction, have not been investigated at all.

4. Input as such is not being discussed as a relevant factor in the acquisitional process. At least in the early stages of the interactionist theory the type of the content of the interaction does not play a role: whether a conversation is about everyday or academic matters does not seem to be of any interest in the explanation of the acquisitional process.

5. The interactionist position like all the other theoretical approaches to SLA up to now lacks a detailed consideration of the term “comprehension” which is probably the solution to the whole problem. What does it mean to comprehend an utterance, an interactional turn? Comprehension is only looked at from a linguistic perspective as something which can be deciphered by means of one’s linguistic knowledge. As we will show in a moment, comprehension involves other factors which can be helpful in understanding acquisition.

When looking at the interactionist position in SLA now, it becomes clear that some of the earlier weaknesses of the approach have been recognised and are about to be mended. In Platt & Brooks’ paper it is argued that task engagement plays an important role in the language learning process. They assume that language learning takes place while learners interact in the target language when engaging in a task which they have to solve. The tasks which they use for data elicitation are jigsaw tasks in which informants have to complete pictures or maps by interviewing their partners who possess this information. Interaction is seen here as a social process during which meaning is constructed jointly by both partners.

It is interesting to note when looking at this research that there is a shift in focus: for the first time researchers are looking at the content of the interaction (it is still conversational interaction, but content is a controlled variable) and for the first time they come up with a non-linguistic argument in order to explain the language learning process – namely social construction of meaning. Both aspects are important for my own argumentation in the next part of my paper.

Let us sum up my position with respect to SLA research. Even the most plausible approach to SLA theory, the interactionist position, is not able to fully explain why learners in a CLAL classroom learn language, and especially why they learn language better than in an ordinary classroom. Although the interactionist position comes forward with a number of proposals which can be of interest as part of an overall CLAL learning theory – we are thinking here especially of the concepts of input, comprehension and interaction – we believe that it cannot explain the content and language learning process as such. It does not convincingly explain why language learning takes place, and it does not take up the question of content learning at all. The key to an understanding of language learning within a CLAL setting seems to me to lie in the kind of input, in the nature of the comprehension process and in the way interaction takes place. To make this claim more transparent we have to look at another discipline, constructivism and constructivist psychology.

Constructivism as a theory of knowledge and of knowledge development is important in our context because it provides an explanation both for human comprehension and for human learning, which are key issues with respect to the questions posed to content and language learning in a CLAL context.

Some important concepts of constructivism. It is understandable that we cannot deal with constructivism in any detail here: I will just pick out some issues which are related to the key features of CLAL and thus important for my arguments. The issues dealt with are human comprehension, interaction, input and learning.

In constructivism several theories of human comprehension have been developed which are all based on the assumption that comprehension is a constructive process. Cognitive psychology as one branch of constructivism regards comprehension as a cognitive process in which knowledge available in the human mind interacts with the outer stimuli perceived by the comprehender. The result of this interaction process is an individual construct which the

comprehender will store in his memory provided he judges it important enough. Schools of cognitive psychology differ according to the importance they ascribe to the incoming stimuli and to the available knowledge in the construction process. This general theory of comprehension is true for all epistemological processes, it must be extended, however, with respect to language comprehension. It can be assumed that the knowledge store of the comprehender is subdivided into two components, a world knowledge and a language component which interact in order to make sense of the incoming stimuli. The perceptual stimuli which enter the processing space in a sensory mode (sound waves, letters) have to be transformed into something cognitive.

In social constructivism, the locus of the process of construction and of comprehension is shifted from the inside, i.e. the comprehender's mind, to the outside, the social world in which interaction takes place. Based on Bakhtin's ideas social constructivists claim that participants in an interaction jointly construct meaning during the interactional process. Clearly, the individual knowledge of the participants (personal constructs), both their experience of the world and their linguistic knowledge, play an important role in this process; it is equally important, however that the individual knowledge stores are coordinated by the participants during the interaction. Clark has developed a model of face-to-face interaction in which he defines conversational interaction as "joint action built on individual actions" and argues that speaking and listening are not independent of each other: "Rather they are participatory actions, like the parts of a duet, and the language use they create is a joint action, like the duet itself".

Thus, social constructivists can convincingly explain comprehension processes as being embedded in interactional contexts; cognitive psychologists have developed a framework for explaining individual comprehension processes: only both approaches taken together can explain comprehension as such.

All constructivist comprehension theories underline the importance of input in the construction process. It is not the input as such which is important for successful processing, however, but rather the significance it has for the comprehender. Like Comenius cognitive psychologists argue that a comprehender can only process input successfully if he can relate it to knowledge which is already part of his knowledge store. All constructivists whether radical or more moderate emphasise that human cognition and human learning are constructive operations which the learner organises and carries out autonomously. Learners can only comprehend and learn items which they can assimilate with knowledge already available. They also underline that the results of learning processes are different for each learner, because learners during their construction processes make use of their individual subjective knowledge. Constructivists also try to integrate human emotion into their concept of construction. Emotions are constructions and influence the cognitive processes and thus the construction of the world.

Constructivism and CLAL classrooms. We mentioned above that interactionists attribute a certain degree of importance to comprehension in their theory: they maintain that input has to be comprehensible and they tacitly assume that comprehension is necessary in order to learn language. But they do not take into account the psychological concept of comprehension in their attempts to explain language learning. As we just said, constructivists tell us that comprehension is a constructive process which necessitates a high amount of complex mental activities: comprehension is not a reactive and purely receptive process as proponents of earlier models of communication have made us believe. Listeners and readers do not simply receive outside stimuli, they do not just transform these stimuli into something which they can store in their memory. While doing this they have to activate their world and language knowledge stores, they have to infer meanings, they have to elaborate on what their interlocutor says. Comprehension is a highly active constructive process, and it is here that the key to language learning lies. It is not wrong to say that language learning takes place whenever a learner engages in a constructive comprehension process.

References:

1. Cepeda, N.J., Pashler, H., Edward, V., Wixted J.T., Rohrer, D. (2006). Distributed practice in verbal recall tasks: A review and quantitative synthesis. *Psychological Bulletin*, 132 (3), 354-380.

2. Chen, C.M., Chung, C.J. (2008). Personalized mobile English vocabulary learning system based on item response theory and learning memory cycle. *Computers and Education*, 51, 624-645.

3. Chen, J.M., Chen, M.C., Sun, Y.S. (2010). A novel approach for enhancing student reading comprehension and assisting teacher assessment of literacy. *Computers & Education*, 55, 1367-1382.

4. Citizenship and Immigration Canada. (2007). Strategic plan for settlement and language training. *Government of Canada website*. Retrieved from

ӘОЖ: 811. 11

КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ДИСКУРСТЫ ТАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

THE COGNITIVE LINGUISTICS AND THE ISSUES OF DISCOURSE ANALYSIS

*магистрант Уджукулова Макпал Сатывалдиевна
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан*

Аңдатпа

Бұл мақалада мемлекеттік стандарттардың материалдары мен оларда баяндалған талаптарды талдай отырып, сарапшы – аудармашы мәдениетаралық және лингвистикалық (мәдениетаралық және лингвистикалық) білуі тиіс ең маңызды кәсіби білім деген қорытынды жасауға болатыны анық. лексика, фонетика, стилистика, грамматика саласы) зерттейді.

Abstract

In this article, it is clear that having analysed the materials of state standards and requirements stated in them it is possible to draw a conclusion that the most important professional knowledge which the expert - the translator has to possess cross-cultural and linguistic (knowledge in the field of lexicon, phonetics, stylistics, grammars)..

Кілттік сөздер: лексика, фонетика, стилистика, лингвистер, әлеуметтанушылар, коммуникация, коммуникативті дағдылар, коммуникативті оқиға, көпмәдениеттілік.

Key words: lexicon, phonetics, stylistics, linguists, sociologists, communication, communication skills, communicative event, multicultural competence.

Having analysed the materials of state standards and requirements stated in them it is possible to draw a conclusion that the most important professional knowledge which the expert - the translator has to possess cross-cultural and linguistic (knowledge in the field of lexicon, phonetics, stylistics, grammars). However, though assigns an important part in communication to background knowledge, does not mark out socio-cultural competence as a separate component of professional competence.

Considering realities of modern society, it is necessary to add to this concept of professional competence of the translator information technological component .

Traditionally, it is assumed that cognitive linguistics focuses on language as an instrument for organizing, processing, and conveying information .

According to V. Evans and M. Green, "Cognitive linguists, like other linguists, study language for its own sake; they attempt to describe and account for its systematicity, its structure, the functions it serves and how these functions are realized by the language system. However, an important reason behind why cognitive linguists study language stems from the assumption that language reflects patterns of thought. Therefore, to study language from this perspective is to study patterns of conceptualization. Language offers a window into cognitive function, providing insights into the nature, structure and organization of thoughts and ideas. The most important way in which cognitive linguistics differs from other approaches to the study of language, then, is that language is assumed to reflect certain fundamental properties and design features of the human mind".

Cognitive linguistics is a relatively new school of linguistics, and one of the most innovative and exciting approaches to the study of language and thought that has emerged within the modern field of interdisciplinary study known as cognitive science.

D. Geeraerts and H. Cuyckens state that "topics of special interest for Cognitive Linguistics include: the structural characteristics of natural language categorization (such as prototypicality, systematic polysemy, cognitive models, mental imagery, and metaphor); the functional principles of linguistic organization (such as iconicity and naturalness); the conceptual interface between syntax and semantics (as explored by Cognitive Grammar and Construction Grammar); the experiential and pragmatic background of language-in-use; and the relationship between language and thought, including questions about relativism and conceptual universals.

Generally, three fundamental characteristics of Cognitive Linguistics can be derived: the primacy of semantics in linguistic analysis, the encyclopedic nature of linguistic meaning, and the perspective nature of linguistic meaning. The first characteristic merely states that the basic function of language involves meaning; the other two characteristics specify the nature of the semantic phenomena in question. The primacy of semantics in linguistic analysis follows in a straight forward fashion from the cognitive perspective itself: if the primary function of language is categorization, then meaning must be the primary linguistic phenomenon. The encyclopedic nature of linguistic meaning follows from the categorial function of language: if language is a system for the categorization of the world, there is no need to postulate a systemic or structural level of linguistic meaning that is different from the level where world knowledge is associated with linguistic forms. The perspective nature of linguistic meaning implies that the world is not objectively reflected in the language: the categorization function of the language imposes a structure on the world rather than just mirroring objective reality. Specifically, language is a way of organizing knowledge that reflects the needs, interests, and experiences of individuals and cultures.

Cognitive Linguistics differs with its "belief that linguistic knowledge involves not just knowledge of the language, but knowledge of the world as mediated by the language" .

According to V. Z. Demyankov, within the scope of cognitive science the four key aspects can be pointed out:

1. describing and explaining of the mechanisms connecting stimulus and reaction;
2. exploring the phenomena of internal mental human nature;
3. emphasizing of the subject as a source, the initiator of the actions;
4. studying of specificity of cognitive processes in comparison with the affects .

V.A. Maslova distinguishes three main problems facing cognitive linguistics at the present stage of its development: "the nature of language knowledge, its cognition and how it is used. Therefore research works are mainly conducted in the following directions:

a) types of the knowledge presented in these signs (the theory of cognition) and the extraction of mechanism from signs of knowledge, i.e. rules of interpretation (cognitive semantics and pragmatics);

b) conditions of emergence and development of signs and laws regulating their functioning;

c) correlation of language signs and cultural realia represented in these signs.

The central issues of cognitive linguistics are the processes of a categorization and conceptualization of human experience in language. The categorization is closely connected with all cognitive abilities of a person, and also with different components of cognitive activity, such as memory, imagination, and attention. The categorization of the apprehension is the major way for arranging the information received by a person. Cognitive scientists focus on the issues related to establishment of dependences and correlations in a cognitive chain "reason (consciousness)- language - representation – conceptualization - categorization - perception" i.e. understanding of language as special cognitive ability.

According to V.A. Maslova, "the main objective of the general theory of language is the creation of model for its understanding. Taking into consideration the fact that this model is based on thesis presupposing the interaction of various types of knowledge, the linguistics does not possess monopoly for creating the general model of language".

Linguistic theory should answer the question: What does a person achieve by means of language. In this regard cognitive linguistics attempts to understand the following:

1. What is the role of participation of language in the process of cognition?
2. To explain the relationship between cognitive and linguistic structures.
3. To establish how a language participates in the processes of receiving, processing and transforming information.
4. To understand the processes of conceptualization and a categorization of knowledge; to describe means and ways of a language categorization and conceptualization of cultural constants;
5. How to describe the system of the universal concepts organizing the conceptual sphere?
6. To solve the problems of language world picture.

The subject matter of cognitive linguistics may be outlined as follows:

First, cognitive linguistics is closely connected with cognitive activity of a person. The way of the nomination is reflected in the knowledge structures standing behind the language expression. Therefore the important place in cognitive study belongs to the linguistic nomination - the area of linguistics which studies the principles and mechanisms of verbalizing the ideas and representations.

Secondly, cognitive linguistics establishes figurative schemes within which the person cognizes the world. According to M. Johnson, a figurative schemes is the repeating dynamic model of our processes of perception on the basis of which more abstract ideas are comprehended. For example, feelings are perceived through any fluid liquids.

The metaphor and a metonymy are also investigated from a cognitive perspective.

The metaphorical way of comprehension of the world has a general and obligatory character, therefore, the metaphor can be considered as one of fundamental cognitive mechanisms of human consciousness. Metonymy is a steady association of representations.

The idea of contiguity of representations is regarded as the basis for metonymy: *The Times hasn't arrived at the press conference yet* (reporter from "The Times").

Thirdly, the study of discourse from the cognitive point of view.

Fourthly, within the scope of cognitive linguistics scientists try to get into other forms of representation of knowledge playing an important role in functioning of language - frames, scripts, schemas, etc.

Fifthly, an object of research in cognitive linguistics is represented by the concepts, more precisely, modeling of the world by means of concepts. The most essential for creating all conceptual system are those elements that organize conceptual space and act as the main headings of its partitioning.

The concepts reduce a variety of the observed and imagined phenomena to something unique, in one heading. They allow to store knowledge of the world and appear as constructing elements of conceptual system.

The cognitive linguistics supplements the analysis of language with the analysis of the speech, various contexts of the use of the corresponding lexemes fixed in the texts, their definitions in different dictionaries and reference books, the analysis of phraseology, proverbs, sayings, aphorisms in which the concept is represented.

In general, E.S. Kubryakova characterizes the objectives given above as "studying the language processes, the language units, categories, etc. in their correlation with memory, imagination, perception, and thinking".

The inclusion of the category of discourse into the system of basic concepts of anthropological paradigm highlights the need for applying an interdisciplinary approach to the study of this important form of human activity. In this regard, E. S. Kubryakova stands out, at least three current trends in the study of discourse, reflecting its relationship with a real human being and existence in the world. Firstly, this research is related to the classification of discourse types in their relation to actual flows of human activity. From this point of view the special types of discourse are distinguished (political, scientific, media, etc.) and discourses tend to be analyzed as instances of a special "language usage and a special type of texts relating to the specific socio-cultural activities". Secondly, the topical objective is to describe these particular types of discourse by merging the interests of different areas of text linguistics and discourse analysis. The third important area of research is the study of the relationship between discourse and a real speech communication including its interactional nature.

In addition to these three areas, it should be noted that the critical importance of the study of discourse from a cognitive point of view, is a special area of the description, as E. S. Kubryakova remarks "inherent discourse-cognitive phenomenon, i. e, which deals with the transfer of knowledge, with operations of a special kind of knowledge and, most importantly, the creation of new knowledge". Cognitive discourse analysis is one of the youngest and most rapidly developing areas of interdisciplinary study, using the latest achievements in various fields of knowledge. Despite the fact that the ordering and interpretation of what has been done within the framework of this new paradigm of scientific research is a difficult task, this analysis seems to be timely and relevant, since the depth and significance of the problems in this area are of great interest of experts representing a variety of scientific fields about human beings.

Cognitive analysis of discursive activities has been intensively developing in recent years as a special sphere of interdisciplinary research. Within this framework, we study the organization of linguistic and nonlinguistic knowledge structures required for successful communication. These knowledge structures are reflected at different stages of speech activity, verbalized in different ways and used in different language forms. In this regard, studies in cognitive discourse have highlighted several areas and set their own tasks for studying different knowledge structures involved in the discursive activity. One of these areas combines research works related to the modeling of cognitive processes of formation and perception of discourse aimed at creating an integrated cognitive model of discursive process. The attention of other researchers is given to the study of knowledge representation structures, as well as methods of knowledge storage, processing and retrieval in the process of discursive activity. A separate area of analysis is the study and description of knowledge structures and information processing necessary for the implementation of the discursive interaction of people. Each of these areas makes its own contribution to the development of general cognitive theory of discourse.

Modeling of cognitive processes related to the implementation of speech activity is used as an analysis tool in various fields of cognitive science, primarily in psycholinguistics, cognitive linguistics, research on artificial intelligence. Models of speech processes and mechanisms for their implementation are different aspects of speech activity in accordance with the original goals and attitudes that are relevant to each of these areas. On this basis, a model of speech activity is divided into psycholinguistic, linguistic and procedural. Psycholinguistic models reflect the structure of speech activity, the nature and character of its constituent mental processes, the specific conditions and characteristics of their occurrence. "Procedural" models created in the works on artificial intelligence are aimed at studying cognitive processes and methods for

producing, storing and using the knowledge structures in the context of computer programs or programming techniques. These models are based on the linguistic models of speech activity, whose task is to highlight the role of linguistic units, categories, events, etc. in the process of generation and perception of speech. These models are stratified speech processes, they are divided into level, cyclical and integrative. Level model of these processes is isolated within certain subsystems, or levels, which are involved in each stage of human speech. Cyclical patterns distinguish certain cycles of this activity. Integrative models tend to be involved in the process speech combined with the release of successive phases or stages of speech generating process. In the early stages of cognitive-discursive studies, many of these models have been used as a theoretical framework for the analysis of propositional cognitive structures and semantic coherence of discourse, as well as the phenomena of deixis and various forms of textual cohesion.

References

1. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение: курс лекций / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2000. – 192 с.
2. Вербицкая, М.В. Критерии оценки профессионального уровня переводчика / М. В. Вербицкая, И. Муратова // Мир перевода. – 2006. – № 2 (16).
3. Geeraerts D., Cuyckens H. *Introducing Cognitive Linguistics* // *Cognitive Linguistics*. Oxford, NY: Oxford University Press, 2007. - P. 3-24.
4. Evans V., Green M. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburg: Edinburgh University Press Ltd, 2006.
5. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // *Вопросы языкознания*. 1994. № 4. С. 17-33.
6. Маслова В. А. *Введение в когнитивную лингвистику: Учеб.пособие.*-2-е изд., испр. М.: Флинта: Наука, 2006. С. 24-25.

«ЖАС СПОРТШЫЛАРДЫ ҒЫЛЫМҒА БАУЛУ»

ӘОЖ 372.8:718

ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКА - СПОРТТЫҢ ЕҢ НЕГІЗГІ ЖӘНЕ КӨПШІЛІК СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ БІРІ

*Абдашим Ә., ДС-122 тобының студенті
Маханова У.М., магистр, аға оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Жеңіл атлетика — жүру, жүгіру, секіру мен лақтыру жаттығулары мен көпсайыстарынан тұратын спорт түрі. Жеңіл атлетика — спорттың ең негізгі және көпшілік спорт түрлерінің бірі, дене тәрбиесі жүйесінде жан-жақтылығы мен оңайлығы және қолданбалылығы сипатымен негізгі орынға ие. Жеңіл атлетикада жоғары спорттық нәтижеге жету көбіне спортшылардың саналы түрде техникалық дайындығымен байланысты. Техника ұғымы неғұрлым биік нәтижеге жету мақсатында спорттық жаттығуларды барынша тиімді орындаумен анықталады. Жеңіл атлетикалық жаттығулар техникасына үйрету процесінде оның деңгейіне дамиды. Бұл процесті шартты түрде алғашқы қадам және толыққанды деңгей деп екіге бөлуге болады.

Оқытудың алғашқы сайысында спорт техникасының негіздері қарастырылады. Бұл тұста айналысушылар (занимающиеся) үшін техника туралы жалпы ұғым қалыптасады және қарапайым қозғалыстар жасау кезеңінде салыстырмалы түрде техника жоғары деңгейге жетеді. Қозғалыс дағдылары мен қабілеті дене дамуымен әрдайым сәйкесе бермейтіндігін айту қажет. Сондықтан, спорттық техниканы дене сапасы деңгейімен тығыз байланыста қарау қажет. Техниканы үйрету барысында шәкірттің қажетті жағдайда бұлшық етке күш салуына, қозғалысының еркіндігі мен жылдамдығына, уақытылы бұлшық етін жаза білуіне назар аудару керек. Қарапайым техниканы меңгерту үшін орташа есеппен 5-8 сабақ қажет екендігін оқыту ісінің тәжірибесі көрсетіп отыр. Дегенмен бұл дайындықпен шектелуге болмайды, сол себептен дұрыс әрі орнықты дағдыны қалыптастыру мақсатында жаттығуларды бірнеше мәрте қайталау қажет.

1. Қысқа қашықтыққа жүгірудің сипаттамасы

Қысқа қашықтыққа жүгіру неғұрлым қарқындылықпен орындалатын циклдің жаттығулар түріне жатады. Спринтрлік жүгіріске тек 100,200,400 м ғана емес, сондай-ақ қыста жеңіл атлетикалық манежде өткізілетін 30,50,60, 300 м секілді қысқа қашықтықтағы жүгіріс те

жатады. Тұтас қозғалыс — жүгіру адымы тіреу және ұшу фазасынан тұрады. Тіреу мен тірексіз қалыптардың кезектесуі жүгірудің ерекшелігі болып табылады. Сондай-ақ жүгіру жылдамдығы жүруші адымының алшақтығы мен жиілігіне сәйкес болады. Жылдам жүгірістің ұзақтығы қозғалыстың шапшаңдығы мен қарқынына байланысты. Жылдамдық өскен сайын жүгіруші қозғалысы демалуымен салыстырмалы түрде алғандағы фаза ұзақтығы төмендейді, нәтижесінде — қозғалыс еркіндігіне тәуелді болатын жылдам жүгірістің сақтау мүмкіншілігі төмендейді. Және де спринте жақсы нәтижеге жету үшін спортшының бойы мен салмағы шешуші роль атқармайды. Бұған жеңіл атлетиканың даму тарихы куә. Ірі халықаралық сайыстарда жоғары спорттық жетістіктерге қол жеткізген Дж Оуенс (1), А.Мерчисон, Р.Хейес, А.Хари, К.Льюис, В.Борзов, А.Корнелюк, В.Муравьев, В.Савин және тағы басқа да қысқа қашықтыққа жүгіретін спортшылардың бойы, салмағы, дене бітімі жағынан өзара айтарлықтай ерекшеліктері болған.

2. Тарихи мәліметтер

Қысқа қашықтыққа жүгіру сайыстардың ішіндегі ең көне түрі болып табылады. Ежелгі Грекиядағы 1 Олимпиядада (б.з.д. 776ж.) жүгіру бір стадияда өткен, яғни стадион жолының бойымен (=192м.) және бұл «дромос» деп аталады. Б.з.д. 724 жылдан бастап Олимпиада бағдарламасына стадионды екі рет айналу (= 389 м) яғни «диаулос» енгізілді. Сөрелік төреші (герольд) сөреге рупор арқылы белгі беріп тұрды. Бұйрықтан ерте жүгіріп кеткен атлеттерді герольд дүре соғып жазалайтын болған. Уақыт өте келе ойындардың бағдарламасы дами түсті. Қысқа қашықтыққа жүгірудің түрлері көбейді. Қазіргі кездегі алғашқы Олимпиадалар бағдарламасына бірте-бірте ер адамдар үшін 100 және 400 м (Афина, 1896ж), 200 м-ге (Париж, 1900ж) дейін, сондай-ақ 4x100м., 4x400м эстафеталық жүгіріс енгізіле бастады. (Стокгольм, 1912ж). IX Олимпиаданың жеңіл атлетикалық бағдарламасында әйелдер арасында 100 м қашықтыққа жүгіру 4x100 м эстафета, ал ХІУ Олимпиададан бастап (Лондон, 1948ж) 200м-ге жүгіру енгені белгілі. (1962 ж.) Халықаралық Олимпиадалық Комитеттің шешімімен ХҮІІІ Олимпиадалық ойындар (Токио, 1964ж) бағдарламасына әйелдер арасында 400 м-ге жүгіру сайысы, ал ХХ Олимпиададан (Мюнхен, 1972ж) бастап 4x400 м эстафеталық сайыс қосылды. Сол кездерден бүгінге дейін ер адамдар үшін де, әйел адамдар арасында да 100, 200, 400 м қашықтыққа жүгіру, 4x100 м және 4x400 м қашықтыққа эстафеталық жүгіру сайыстары қалыптасты. 1896ж Афинада өткен қазіргі Олимпиадалық ойындарда американдық жүгіргіш Т.Брек алғашрет жүгіруді төменгі старттан бастады. Сол кез үшін тұрпайылау болған бұл құбылыс көрермен жұртшылыққа күлкілі болды. Бірақ, Томос Брек 100 м және 400 м қашықтыққа жүгіру бойынша жеңімпаз атанған кезде жұрт оған күлуді доғарды. Ол төменгі старт барлық елдің спортшылары үшін кең қолданыс тапты. Жоғары жылдамдыққа қол жеткізетін төменгі старт позициясы үшін старттық колодкалардың шығуы жүгірісті бұрынғыдан да оңтайлатты.

3. Қысқа қашықтыққа жүгіру техникасына қысқаша талдау Қысқа қашықтыққа жүгіру шартты түрде 4 фазаға бөлінеді: старт, старттық екпіндеп жүгіру, қашықтық бойынша, мәреге жету. Старт. Спринтерлік жүгіруде неғұрлым жоғары жылдамдыққа қол жеткізу үшін төменгі стартшы қолын жерден ажыратқаннан кейін оның денесі тіректен ілгерілейді. Жүгірістің тез қарқындылығы үшін старт колодкалары пайдаланылады. Ол спортшы үшін қапыл серпіліс кезінде берік тірек, әрі аяқ иіні үшін ыңғайлы бұрыш қызметін атқарады. Төменгі старттық бірнеше нұсқасы бар. Бұлардың ішінде неғұрлым көп тарағаны қарапайым старт. Мұнда алдыңғы колодка старттық сызықтан 1-1,5 табан өлшемі аралығында (30-50см), ал артқысы алдыңғысынан бір жіліншік кейін орналасады. Алдыңғы колодканың тірек бетінің бұрышы 40-50 градус, ал кейінгісі 60-80 градусқа тең. Колодка осьтерінің ара қашықтығы 18-20 см-ге тең. Жақындатылған стартта артқы колодкаға біртабан жақын болады.

Алшақ старт кезінде алдыңғы колодка старт сызығынан біртабан ілгері орналасады. Бұл кезде тірек бетінің бұрышы да өзгереді.: колодка старттық сызыққа жақындаған сайын бұрыш кішірейеді, ал алыстаған сайын сәйкесінше үлкейе түседі.

Колодкалардың старт сызығынан алшақтауы немесе оған жақын болуы спортшының дене бітіміне, жылдамдығына, күшіне және т.б. ерекшеліктеріне байланысты.

«Стартқа» деген бұйрық бойынша жүгіруші колодкалардың алдына келіп, старт сызығына қолын таяйды және күштірек аяғын алдыңғы колодкаға тіреп, екінші аяғын артқысына тақайды. Артқы тізерлеп бүгіп спортшы қолын өзіне қарай тартып екі иығы ара қашықтығына сәйкестер старт сызығына дәлме -дәл қояды. Бұл сызық бойында спортшының бармағы мен өзге саусақтары екі айырылып орналасады. Кеудені тік ұстап, басты кеуде бойынша түзеу керек. Осындай қалыпта дене салмағы екі қолға, алдыңғы аяқ табанына, артқы аяқтың тізесіне тең үлеседі. «Дайындал» бұйрығы бойынша спортшы бөксесін иығынан сәл жоғары деңгейге ақырын көтереді, артқы аяқ тізесін жерден ажыратып аяғын түзейді, сөйтіп дене салмағы қолға ғана артылады. Табан колодканың тірек бетіне нық тию керек. Ал кеуде бұрынғысынша тік ұсталады. Дайындалу кезінде тізе буынының иілу бұрышы маңызды. Серпуші аяқ тізесінің буын бұрышы 65-100, ал артқы аяқтың иілуіне 100 -120 ең оңтайлы қалып деп саналады. Жылдамдық пен күш деңгейі неғұрлым жоғары болса, иін бұрышы соғұрлым аз болады. Бас кеудеге қатысты түзу қалпында сақталады. Спортшы көп аса сіреспей, төмен қарап тұруы керек. Өз қалпына назар аудару қажеттілігі маңызды. Атуды естіген бойда / немесе басқа да спорттық белгі берілген де/ жүгіруші алға қарай ұмтылады. Бұл ұмтылыс аяқтардың қарқынды серпілісі мен екі қолды кезек — кезек сермеуден басталады. Спорттық колодкаларға екі аяқтың салмағы бір уақытта түседі. Артқы аяқ сәл ғана бүгіліп, жамбас бойымен алға шығады; сонымен бірге алдыңғы аяқ тез арада жазылып, денені алға қарай серпеді. Старт кезінде дене қимылы барынша шапшаң болу керек.

Библиографиялық тізім:

1. Омаров.Б.Дене мәдениеті және спорт педагогикасы. А. 2016.Оқулық
2. Методика обучения легкоатлетическим видам в школе. Алматы – 2016 А.В. Кулак. Учебник.
3. Умирханова.Г.Жеңіл атлетика.2019.Оқу құралы.
4. Онгарбаева.Д.Возрастные особенности подготовки в избранном виде спорта(легкая атлетика)2017.Уч.пособие.
5. Основы избранного вида спорта(легкая атлетика)2017.Уч.пособие
6. Сихымбаев.Қ.Жеңіл атлеттерді дайындаудағы арнайы жаттығулар жүйесі.2014.Оқу құралы

ӘОЖ 372.8:718

ҚОЛ ДОБЫ ОЙЫНЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ.ШАБУЫЛДАҒЫ ОЙЫН ТЕХНИКАСЫ

*Абдывахаб Ерсұлтан ДС-121 тобының студенті
магистр оқытушысы Патшаханов И.М.,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Гандболды (Қол добы) (ағылш.handball, “hand”-қол, “ball”-доп) 1988 ж. Ордруп қаласының тұрғыны, дат мұғалімі Хольгер Нильсен ойлап тапты. 1917ж Германияда оның үлкен ағасы 11x11 гандбол пайда болды. «Кіші» түрін (7x7) залдарда, ал үлкенін ашық футбол алаңдарында ойнады. Гандбол қызықты, тартымды кешенді спорттық ойын. Қарсыласымен доп үшін талас барысындағы табиғи қозғалыс түрлері (жүгіру, секіру, лақтыру), ойын әрекетінің жоғарғы ырғағы, ойын жағдайларының тез өзгеруі, жоғары

көңіл-күй және т.б. оның ерекшеліктері спортшының кимылдық қызметтік және психикалық әрекеттеріне жоғары талаптар қояды. 11x11 гандбол ойыны футбол алаңында, футбол қақпасымен өткізілді. Команда құрамы 11 адам. Қақпашы аймағы он-екі метрлік белгімен жартылай шеңбер жасай сызылады, ал еркін доп тастау аймағы он тоғыз метрлік белгімен белгіленген. 7x7 гандбол 1961-62 жылдардан бастап ойнала бастады. 40x20 м алаңдағы ойын оны өте қызықты әрі тартымды етті. Қақпа 3x2 м-ге кішірейтілді. Қақпашы алаңының аймағы 5,87м, ал еркін доп тастау аймағы 9м. Ойыншыларға допты екі қолмен жүргізуге тиым салынды. Ерлер арасындағы чемпионат 1938 жылдан, ал әйелдер арасында 1956 жылдан бастап өткізіліп келеді. Олимпияда ойындары бағдарламасында 11x11 гандбол (ерлер 1936 жылдан), 7x7 гандбол (ерлер)-1972 жылдан және 1976 (әйелдер) жылдан бастап жүргізіледі. Доптың көлемі 58-60 см, салмағы 425-475 гр-ерлер үшін, 54-56 см, салмағы 325-400гр доп әйелдерге арналған.

Қазақстан қолдобы. 1925ж жазында Жетісу губерниясының жарыс бағдарламасына жеңіл атлетика, футбол, баскетбол, т.б. ойындармен қатар қол добы да ендірілді (гандбол). Қарағандыда, Петропавлда, Ақмолада, ШҚО-да, Семейде, Гурьевте, т.б. секциялар құрылды. 11x11 гандболынан бірінші ресми республика чемпионаты өткізілді. Жарыстар футбол алаңдарында өткізілді.

Алматыда – С.Щербинин, Ю.Косолопов, А.Черников, А.Драчев, Қарағандыда- Б.Смелянец, Г.Презент, Шымкентте-В.Марцинхевич және басқалар тәрізді жас дарынды ойыншылар шықты. 1961ж Целиноград (қазіргі Астана) және Қарағандыда Қазақстанның облыстары мен қалаларынан 10 ерлер және 5 әйелдер командалары қатысқан кезекті республика чемпионаты өткізілді. Теміртаулық «Е» әйелдер командасы мен ҚазДТИ-ның ерлер командасы бұл жарыста да Қазақстан чемпионаты атанды. Олар еліміздің 6-шы чемпионатында біздің республикамыздың намысын қорғау құқығына ие болды. Ташкентте өткен аймақтық біріншілікте Өзбекстан, Тәжікстан және Түркменияның қол добы шеберлерін артта қалдырған біздің қол добы шеберлері Куйбышевте өткен КСРО біріншілігінің финалына жолдама алды. Республиканың көптеген қалаларында бұрын Қазақстанның алдыңғы қатарлы қол допшылары болған жоғары білімді жаттықтырушылар пайда болды. Ақтөбеде-А.Белов, Жамбылда-В.Солянов және В.Бондаренко, Атырауда-А.Оразбаев, Петропавлда-Е.Жиров, Алматыда-Ю.Косолапов, Г.Авченко, С.Щербинин, А.Головин және басқалар. 1962 ж КСРО қол добы Федерациясы кіші гандболға (7x7) өтуге шешім қабылдады. Біздің гандболшылар 7x7 гандболынан КСРО-ның бірінші чемпионатына қатысты. 1963ж КСРО чемпионатының қорытындысы бойынша олар «А» тобының бірінші топшасына өтуге талпынды. Команданың сараптау турнирінде табысты өткізгенімен, салған және жіберіп алған доптарының есебі бойынша ригалықтарды алға жіберді. 1963ж біздің гандболшылар 7-ші орын алып ДСО «Б»-ның күшті командалар сегіздігіне кірді. 1964ж ақпан айында Львов қаласында «Қысқы каникулдар» жұлдесін дәстүрлі сарапқа салуға қатысқанда Қазақстанның ерлер командасы бірінші рет 3-орын алады. Қазақстан кәсіподақтарының IV спартакиадасы бағдарламасында 32 қыздар және ерлер командасы қатысты. Команда тәсілдері елеулі өсті. Жоғары тәсілдік спортшылар пайда болды, олар: Қостанайлық В.Шевченко мен А.Авраменко, Жамбылдық Г.Рупаков, Қарағандылық – А.Шевляков және Н.Лалыкин, Шымкенттік гандболшы қыздар – Н.Высоцкая және Л.Игнатьева, Семейлік-В.Қайсақанов, алматылық гандболшы қыздар Т.Хохлова, Е.Ложенко, В.Пономарева, Г.Чашевой, В.Ботинкин, М.Дворников, А.Максюков және басқалар. 1966ж қазан айында ҚазССР спорт комитеті мен Ағарту министрлігінің шешімімен Алматыда арнайы спорт мектебі ашылды. Жаңадан ашылған мектепке материалдық құралдар, сондай-ақ сол кездегі үздік жаттықтырушы мамандар жұмылдырылды. РДЮШРСМ-нің қыздарға арналған қол добы бөліміне А.Черников, ұлдарға-В.Мастяев бапкер болып тағайындалды. 1976ж жаңадан құрылған команда Челябинск қаласындағы байқаулық турнирге қатысты. Біздің гандболшылар 2-ші орын алып, «А» тобының бірінші лигасына жолдама алды. 1977ж Каунаста өткен жастар ойынында команда 8-орын, ал 1978ж КСРО чемпионатында «А»

тобының 1-ші топшасында-5-орын; 1979ж-7-орын, 1980ж-12-орын алды. 1982ж Тбилисиде 17-18 жастағы бозбалалар командасы 2-орын алды. Сол жылы команда Запорожьеде өткен «Запорожье комсомолы» атты дәстүрлі Бүкілодақтық турнирге қатысып, 1-орын алды (жаттықтырушылары П.Берман, В.Ивашутин) 1984ж. Ереванда Бүкілодақтық универсиада өткізіліп, Қазақстандық қол допшы қыздарды Ю.Косолапов бастап барды. Команда 3-орын алды. 1987-88 жж ойын түрлері бойынша спорт мектебі базасында сұрыптау жұмыстары жүргізілді, онда П.Берман жаттықтырушы болып жұмыс жасады. 1988ж СКИФ-РШВСМ Харьков қаласында өткен Бүкілодақтық универсиадаға қатысып, 3-орын алып, жетістікке жетті (жаттықтырушы-В.Ивашутин). 1990ж Бакуде «А» тобының 1-топшасына шығу үшін байқау турнирі өткізіліп, онда 2-орын алып, 1-ші лигада ойнауға рұқсат алады. 1990ж күзде ерлер командасы Ақтөбеге берілді. Бір жылдан соң команда жарыстан шығып қалады және одан кейін КСРО чемпионатына қатыса алмайды. ҚазССР-ның ЕСЖ атағын алғандар: Г.Авченко, Е.Васильев, А.Черников, В.Мастяев, Г.Иванов, П.Берман, О.Ли, Е.Иманғалиев, Д.Адактилос: ҚР ЕСЖ: Л.Яниев, Т.Досбаев, ХД төрешілер: А.Черников, Г.Авченко, Н.Астафьев, В.Рогунков, ХДШС: М.Артықбаева, Н.Кфере, Е.Матус, ЕССШ И.Васфиева (Жапония, Осака қ-шығыс-азия ойындарының жүлдегері (2001) X Азия чемпионатының жеңімпазы (2003ж Жапония, Коба қ.). 2001ж. ҚР қыздар құрама командасы Бусанда (Оңт.Корея) өткен XIV Азия ойындарының күміс жүлдегері, 2002ж-Азия чемпионы атанды, оның құрамында: О.Травникова, М.Бузмакова, О.Зомина, Л.Қилыбаева, Ю.Пузанова, И.Мельникова, Н.Шаповалова, А.Гончарова, Л.Зубкова, О.Егунова, И.Ланг, Л.Сидоренко, Б.Майлыбаева, Е.Козлова, И.Горечко, О.Аджидерскаялар өнер көрсетті.

Гандбол (Қол добы) ойынын доппен немесе допсыз орындалатын арнайы амалдар көмегімен жүргізеді. Оны шабуыл тәсілі және қорғаныс тәсілі деп бөледі. Шабуылдағы ойын тәсіліне допты қағып алу, алып жүру және допты қақпаға лақтыру жатады. Қорғаныста қорған қою, допты кері қайтып алу, допты алып қою, сол сияқты допты қақпада ұстап қалу жатады.

Өрекетке дайындық ойынға жігі назар салуды және айқын бастапқы қалып – тұрысты қамтамасыз етеді. Жоғары, орта және төменгі тұрыс деп бөлінеді. Оны ойын барысында таңдайды. Орта тұрыс жиі қолданылады: аяқтар жартылай бүгіліп, қадам ендігіне қойылған, ал тұлға біршама алға еңкейген, қолдар тік және еркін түсірілген.

Әдетте алаңда барынша шапшаң әрі үнем қимылдайтын ойыншы әсерлі қимылдайды. Гандболда баскетболдағыдай қозғалады, бірақ қозғалыс мәні артады, себебі үлкен көлемдегі алаңда ойнаушыларға көп қозғалуға тура келеді. Сондықтан, әрбір гандболшы тез бастап, жүгіру бағытын шапшаң өзгертіп бұрылыстар мен аялдау тұстарын пайдаланып және арқамен артқа қарай және қосымша қадаммен еркін қозғала алады жетік білуі қажет.

Шабуылшы допты ала салысымен бар күшін допты қақпаға салуға жұмсайды. Тек арнайы амалдар көмегімен ғана қарсыластың қарсылығын бағындыруға болады. Бұндай өте күрделі тәсіл бөлігіне допты қағып алу және ұстап тұру, оны алып жүру мен беру допты лақтыру, финттер және қалқан қою әдістері жатады.

Допты қағып алу допты игеруді қамтамасыз ететін негізгі әдіс. Допты бір қолменде және екі қолменде қағып алуға болады.

Баскетболға қарағанда гандбол екі қолмен допты қағуда оларды бір-біріне жақын орналастырумен ерекшеленеді. Бір қолмен қағып алу күрделірек, бірақ өте жиі қолданылады, әсіресе амалды орындауға уақыт тапшылық еткен жағдайда жақсы көмектеседі. Қағып алып, ары қарай сермеу біріккен құйма қимылды құрайды.

Доппен табысты қимылдың маңызды шарты оның дұрыс ұсталуы болып табылады. Ең дұрысы допты кеуде деңгейінде екі қолмен ұстағанда оны жоғарыдан қармап немесе саусақпен ұстап және алақанды жеңіл тигізе бір қолмен ұстауға да болады. Бұнда саусаққа салмақ түсірмеу үшін допты қатты қыспауға тырысу қажет.

Допты беруді көптеген амалмен орындауға болады, бірақ көбіне жоғарыдан,

төменнен және саусақпен жанынан беру амалдары жиі қолданылады. Беруді орындау тәсілі баскетболдағы допты берудегі тактикадан көп ерекшеленбейді.

Жартылай берілген қолмен жоғарыдан допты беру гандболдағы доп берудің негізгі әдісі. Соңғы кезде допты жасырын беруге көп мән беріліп жүр (арқасынан бастан асыра, аяғының астынан, т.б.). Доп беруді саусақтың белсенді қызметімен орындайды. Саусақпен беру қпен дәлдікке ұпай қосады.

Библиографиялық тізім

1. Спорттық ойындар. А, «Жалын», 2014 Сихымбаев Қ.С
2. Қол добы және қозғалыс ойындарын оқуға әдістемелік негіздері. Шымкент, «Жалын» 2012. - 76 Алшынбаев К.И
3. Романова. О. Баскетбол в вузе. 2014. Учебное пособие.
4. Физическая культура студента Астана – 2016 А.К. Кульназаров, В.И. Лях

ӘОЖ 796=512.122

ФУТБОЛ – ӘЛЕМДЕ КЕҢ ТАРАҒАН СПОРТТЫҢ ОЙЫН ТҮРІНІҢ БІРІ

*Акылбек Ж.Н., магистр аға оқытушы,
Жұмахан М.С., ДС-179 тобының студенті
Шымкент университеті*

Футбол - тұрғындардың кең көлемдегі денсаулығын нығайтып және дамытатын дене тәрбиесінің көпшілік қолданылатын құралдарының бірі. Футболмен қазіргі кезде 3 миллионға жуық адам айналысады. Бұл шындығында да халақтық ойын, онымен ересектер, жасөспірімдер және балалар да шұғылданады.

Футбол - атлетикалық ойын. Ол адамның дене қасиеттерін, жылдамдықтың, ептіліктің, төзімділіктің, күштің дамуына ықпал жасайды. Адамның ерік-жігерін шыңдайды.

Футбол ойынының мақсаты екі коллективтің арасындағы бәсекелесте екеуінің де мақсаты бір ғана - жеңіс. Жеңіске деген ұмтылыс футболшыларды коллективтік әрекетке, өзара көмекке, достық және жолдастық сезімді тәрбиелейді. Футбол ойыны кезінде әрбір ойыншы өзінің жеке іс - қабілетін көрсете білуге, мүмкіндік ала отырып, сонымен бірге жеке ұмтылысты жалпы командалық мақсатқа жетуді талап етеді.

Футболдан оқу жаттығу және жарыстар жыл бойы өтетін болғандықтан, климаттық және метрологиялық жағдайлардың жиі өзгеріп отыруы, дененің шынығуына ағзаның қарсы тұруын көтеріп және бейімделу мүмкіншілігін кеңейтуге септігін тигізеді.

Спорттың басқа түрінен өткізілетін жаттығуларда, көбінесе қосымша спорт түрі ретінде футбол ойынын қолданылады. Бұл дегеніміз футбол дененің дамуына ерекше әсер етеді, таңдаған спорт түрі бойынша жақсы дайындыққа септігін тигізеді. Футбол ойыны жалпы дене дайындығының жақсы бір құрал болып қызмет атқарады. Әртүрлі бағытты өзгертіп жүгіру, түрлі секіру, құрылымы жағынан әртүрлі сипаттағы дененің қозғалысы, допты алып жүру, қозғалыс жылдамдығы, ерік сапасының дамуы, тактикалық ой - осының барлығы жиылып көптеген бағалы сапаларды жетілдіреді.

Футболдан оқу-жаттығу, жарыстар жыл бойы әртүрлі климаттық және метрологиялық жағдайлардың лезде өзгеріп отыруына қарамастан өткізіліп, соған ағзаның бейімдігін, мүмкіншілігін және қарсы тұру қабілеттілігін арттыруды қажет етеді.

Футбол ойыны бүкіл дүние жүзі халқының жан тәнімен құмарта шұғылданатын үлкен спорт түрі.

Футболшыларды дайындау процесінде шеберлік пен дағды тәрбиеленеді. Шеберлік пен дағдының ең биік шыңына жету үшін жатығуларды бірнеше рет қайталау керек, сонда ғана тек шеберлік пен дағдыны тәрбиелеп қоймай, сонымен қатар барлық мүшелердің дамуына мүмкіндік туғызады. Спорттық дайындық дегеніміз көптеген факторларға, оның ішінде құралдарға, әдістерге және жағдайға байланысты процесс.

Демек, футболшының дайындығын дамытуды оқыту, /үйрену/ және жаттығу түрінде қарастырған жөн.

Оқыту дегеніміз көбінесе бастапқы кезеңде футболшыларға ойын тәсілдерін үйрету және шеберлік пен дағдыны, бір жүйеге келтіру процесі. Ал оқытудың негізгі мазмұны ойын тәсілдерін: қарапайым өзіндік, топтық және командалық ойын жүргізу әдістері мен қозғалыс мүмкіншіліктерін үйрету болып табылады.

Жатығу дегеніміз - дайындық процесінің жалғасы, оның негізгі мақсаты - үйреткен тәсілдерін, шынықтырудың түрлерін арттыру және оны баянды ету. Ал спорттық жаттығу дегеніміз бір жүйемен тәсілдемелердің түрлерін басқарып, дайындық жұмысын жүргізу.

Оқыту және жаттығуды көп жылдық арнайы ұйымдастырылған педагогикалық процесс деп білу керек. Бұл екі процестің арасында еш белінбейтін біртұтас педагогикалық негіз бар. Себебі оқыта, үйрете отырып біз бір кезеңде жаттықтырамыз, ал жаттықтыра отырып, үйретіп оқытамыз.

Оқыту және жаттықтыру процесі спортшыны тәрбиелеу негізінен тұрады. Себебі оқыта және жаттықтыра отырып, футболшылардың мінез құлқын, психологиялық негізін, ерекшеліктерін тәрбиелейміз.

Сонымен қатар оқыту-жаттығу процесі әрине бапкерге /жаттықтырушыға да/ байланысты. Бұл педагогикалық процесте жаттықтырушы негізгі орталық фигура болып саналады. Сондықтан жаттықтырушы әр өтетін сабаққа мұқият дайындалу керек және өзінің, білімін күнделікті көтере, арнайы кәсіпқойлық жаңалықтарды біле отырып, тәжірибе жүзінде пайдалана білуі тиіс.

Оқыту және жаттықтыру арнайы ұйымдастырылған процесс болғаннан кейін ол негізгі дидактикалық принциптерге сәйкес болуы және негізгі оқыту процестің заңдарына бағалануы керек.

Оқыту және жаттығу процестеріне негізінен тәрбиелеу, сапалық, белсенділік, көрнектілік жүйелік қолайлы принциптерден тұрады. Бұл принциптер бір-біріне тығыз байланысты.

Оқыту және жаттығу процесінде жаттықтырушы дұрыс тәрбиелік принциптерді сақтап, сабақ жүргізген бетте ғана оқышылардың өз күштеріне сенімділігі артып, спорттық шеберлігі әрі қарай арттыруына жағдай туғызады.

Дене шынықтыру асықпай, біртіндеп, жақсы педагогикалық және дәрігерлік бақылауды ұйымдастыратын болса, сонда ғана футболшылардың үлкен жетістіктерге жетуіне мүмкіндік туады.

Ойын тәсілдері дегеніміз нақты мақсаттарды табысты орындауға мүмкіншілік жасайтын ойын тәсілдері түрлерінің жиынтығы.

Тәсілдердің түрлерін ойын жүргізу құралы деп білу керек, себебі футболшы ойын тәсілдерінің түрлерін неғұрлым көп біліп, оны әртүрлі жағдайда қолдана білсе, қарсылас команданы жеңуге көп үлес қоса алады және ойын тәсілдерін шебер қолдана білген ойыншылар футболшының жан-жақты дайындығын арттыруға көмектеседі.

Футбол - спорт ойындарына жатады, себебі бұл ойынның өзіне тән заңдары мен ойын ережесі бар және нақты ұйымдастыру жүйесі бар. Демек, ойналған ойынды талқылаған кезде, біз оның негізгі қорытындысын айта отырып, футбол ойынының жүйесін белгілейміз. Мұның бәрі футбол ойынының негізгі заңдары мен принциптеріне жатады және футбол ойынының үйренуіне талаптар қояды. Футбол ойынының негізгі заңдары мен принциптері.

Ойында екі қарсылас команда болғаннан кейін әрқайсысы жеңу үшін жанын салып, соған жетуге тиімді жолдар іздеп, негізгі принциптерді қолдана білу керек, демек, жеңіске

жету, бір жағынан допқа ке болып қарсылас қақпаға енгізу, екінші жағынан осыны қарсылас командаға орындатпау. Ойын барысында шабуыл мен қорғану екі командаға тән. Шабуыл мен қорғануды ойын фазасы деп айтады. Бұл екі фазаның екеуі де ойынның негізі. Бір ойында әр команда орта есеппен алғанда допқа 120-150 рет ие болады, демек, бір команда осынаша рет шабуылға немесе қорғануға мүмкіншілігі бар.

Ілімдік және тәсілдемелік зерттеу үшін өткен ойынды талқылау әр команда алдына қойылатын талап, ал ойын жүргізу әдістерін жаңарту немесе арттыру үшін керек. Сондықтан ойын фазалары /шабуыл-қорғану/ кіші бөлшектерге бөлініп - ойын кесінділері деп аталады. Ойын барысында командаларға қысқа уақыттың ішінде бірнеше ойын жүргізу әдістерін пайдалануға талап қойылады. Оған: ұйымдастыру, жүргізу және шабуыл; аяқтау, шабуылдан қорғануға өту, қақпаны қорғау жатады.

Фазалар мен ойын бөлшектері бірнеше ойын көріністерінен тұрады.

Ойын көрінісі - бірнеше нақтылы ойын қимылдарынан тұрады. Қысқа уақыттың ішінде футболшы алдына қойылған талаптарды орындау керек.

Ойын заңы бойынша көріністер бірнеше рет қайталана береді. Сондықтан жаттығу жүргізген кезде осы ойын жүргізу әдістеріне үйреткенде әр фазалар қанша бөлшектерден немесе көріністерден тұратынын белгілеп алып, жаттығуларды сол ойын көріністеріне жақындатқан дұрыс.

Төреші ойынды тоқтатқан кездегі тағы бір көрініс - стандартты ойын қозғалысы деп аталады, /допты қойып қақпаға тебу, лақтыру, айып добын ойынға қосу/. Бұл көрініс қимылдары ойын тәртібінде белгіленген. Ойын фазалары, бөлшектері, көріністерінің белгі-категориясын жасай отырып, ойынның бар заңдарын көрсетеді.

Ойын көріністерін футболшылар жекелей немесе ұжыммен орындайды. Ол көріністер бірнеше қимылдардан тұрады. Негізгі фазаларға сәйкес, футболшы шабуыл немесе қорғану қимылдарын орындайды.

Ойын қимылдарының физиологиялық негізі - қалыптасқан динамикадан, ал динамикалық қалыптасу әр түрлі факторлардан тұрады. Олар ойынның аландағы жағдайында және ойыншының организмнің ішкі процестерін және бар жинақталған қарым-қатынастарды көрсетеді. Әр футболшының ойын қимылдарын, ойын тәсілдерін шебер орындауы және оны дер кезінде сыртқы күштерді және отырып, ойын көріністерінде орындай білуі. Ойын жүргізу әдістерінің жағынан қарағанда, футболшы ойын қимылдарын, психологиялық процестері және мидың жұмысына қарай ойын көріністерінде неғұрлым дұрыс жолдарын шеше білуі.

Бұл ойынның негізгі екі компоненті, әр ойыншының шеберлігін және айқындығын көрсетеді.

Футболшының аландағы ойынының қимылдары екі бөлімнен тұрады: аландағы ойыншылардың шабуыл және қорғану қимылдары .

Ойын тәсілдері футболдың жүз жылдан астам уақыт ішінде дамуына байланысты көптеген өзгерістерден өтті. Оның эволюциялық дамуының, негізінен, алғанда мынандай ерекшеліктері бар: ойында аз пайдаланатын тәсілдердің түрлері, мүлдем азайтылды, оның ішінде допты табанымен тоқтату, желкемен ұру орнына шебер ойыншылар, көбінесе допты аяқтың сыртқы жағымен тебу, кеудемен және санмен тоқтату, допты қолмен лақтыру /қақпашының ойын тәсілдері/, қарсылас ойыншыны алдап өту секілді қимылдарды көбейтті.

Бүгінгі заманда футбол ойынының тәсілдері көптеген қозғалыстардың биомеханикалық жүйелерінен тұрады және ойын үстінде жұмыс істеп шығарған қуатты тиімді пайдалануға мүмкіншілік туғызады. Жылдамдық пен сенімділік, қарапайым және пайдалы ойын тәсілдері - бүгінгі футболға қойылатын талаптардың негізі.

Библиографиялық тізім

1. Спорт ойындары Алшынбаев К.И., Тастанов А.Ж., Ермашова А.О., Айтжанов А.А. Оқулық Шымкент 2017

2. Футболдан әлем чемпионаттарының шежіресі. Хисымов Ж., Алматы 2013ж
3. Футбол ойынының әдіс-тәсілдері әдістемелік нұсқау Шымкент – 2019
4. Беков А.А., Футбол ойынын оқыту әдістемесі.-Шымкент.-2015 Оқу әд.құрал
5. Серимбетов Ж. Футбол ойынының әдіс тәсілдері.-Шымкент.-2019.-Әдіст.нұсқау.
6. Батибаева .С.Г.Физическая культура.-Алматы.-2014.-метод.пособие

УДК 796.386

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫ

*Акылбек Ж.Н., магистр аға оқытушы,
Темірхан Д.М., ДС-119 тобының студенті
Шымкент университеті*

Қазіргі таңда қоғамның салауаттылығы маңызды сипатқа ие. Бүгінгі болашақ мұғалімді дайындауда олардың салауатты өмір сүру мен денсаулық, дене мәдениеттерін өздері игермей тұрып, оларды білімді, білікті маман ретінде қалыптастыру мүмкін емес. Себебі әр болашақ маманның денсаулығы жеке байлық қана емес, ол сондай-ақ халқымыздың білім және экономикалық қуатының өсуі үшін де қажетті шарттарының бірі. Соның ішінде денсаулықтың басты шарты - мәдени орта, салауатты өмір салты. Білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі – дене тәрбиесі арқылы салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесі. Сондықтан да болашақ мұғалімдерге қойылатын жаңаша талаптар мен өзгерістер туындап отыр. Бұған себеп қазіргі кезде жеке тұлғаның қоғамдық және әлеуметтік мәні дене тәрбиесі мұғалімінің назарынан тыс қалмауы қажет. Дене тәрбиесі сабағындағы сауықтыру, білімдік, тәрбиелік міндеттерімен қатар, педагог кәсіби жұмысын атқарып қоймай, оқушылардың рухани жеке тұлғасын қалыптастыруды жүзеге асыруы керек. Дене тәрбиесін, жаңа технология мен озат тәжірибені ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық қағидаларымен сабақтастыра зерттеу – бүгінгі күн талабынан туындап отырған педагогика ғылымының міндеттерінің бірі. Дене тәрбиесінің мәнін бүгінгі жаңа заман талабына сәйкес қарастыру – бұл адамды өзі өмір сүрген ортаның жемісі ғана емес, сол ортадағы дене мәдениеті, адамгершілік қарым-қатынасы әрекетімен көрінетін субъект деп танылуымен айқындалады. Қоғамның елеулі өзгерістерге түсуі, адамның мақсат-мұраттарына, тұрмыс-тіршілігі мен мінез-құлқына, сондай-ақ өзінің жеке басына да субъект ретінде өзгеріс енгізуде. Оның үстіне қоғамдағы салауаттылық, дене мәдениеті мен рухани құндылықтардың табиғаты, мәні, шығу тегі және атқаратын қызметтері туралы жан-жақты зерттеу, оқушылардың дене тәрбиесін салауаттылық дене мәдениеті мәселесімен байланыста қарастыру қажеттігі туындап отырғандығы белгілі. Дене тәрбиесінің әлеуметтік жүйе және қоғамдық құбылыс есебінде дене тәрбиесі жүйесін, оның қалыптасуы мен дамуының негізгі заңдылықтарын, оның қызметі мен құрылымын танып, білудің қажеттілігі білім мен тәрбие талаптарына сәйкес өсіп келе жатқан ұрпақтың дене тәрбиесін қамтамасыз ету үшін керек. «Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті жалпы орта білімнің мемлекеттік стандартының негізгі ережелеріне» сүйене отырып, «Дене шынықтырудың» білім беру саласындағы негізгі мақсаты денсаулықты нығайту, білім, өмірлік маңызды қозғалыс біліктілігі мен дағдыларын қалыптастыру, адамгершілік, еңбек және эстетикалық тәрбиенің міндеттеріне сәйкес жеке тұлғаны үйлесімді дамыту болып табылады.

Яғни, пәнді оқытудың **негізгі міндеттері**: өмірлік маңызды қозғалыс дағдыларын, танымдық-қозғалыс белсенділігін арттыруды қалыптастыруға себепкер болатын дене жаттығулардың негізгі түрлерімен оқушыларды таныстыру; қимыл-қозғалыс мәдениетін қалыптастыру мен денсаулықты нығайтуға бағытталған қозғалыс іс-әрекеті және дене жаттығуларының негізгі түрлерін оқушылардың меңгеруіне көмектесу; дене тәрбиесі мен салауатты өмір саласындағы білімді қалыптастыру; бұқаралық спорттың маңызды негізін құрайтын жаттығулар техникасын жетілдіру есебінен дене қасиеттерін тәрбиелеу. Дене тәрбиесі тек дене шынықтыру сабағы ғана емес, ол сабақтан тыс, мектептен де тыс денсаулыққа байланысты шаралар жүйесі екенін ескерсек, қазіргі кезеңдегі білім беру орындарындағы дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайтумен қоса, тұлға бойындағы биологиялық-психологиялық қажеттіліктердің жан-жақты жетілуіне, өмірге белсенді ұстаным мен ізгілікті қатынастарын дамытуды меңзейді. Мұндай маңызды әдістемелік ғылыми және оқу пәні ретінде жетекші рөл атқаратын, дене тәрбиесі саласындағы кәсіптік бағытта болашақ мұғалімдерді дайындауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарындағы оқыту жүйесіне тікелей байланысты. Дене тәрбиесі мәселелерін шығармашылық тұрғыда шешуге, өзгермелі өмір жағдайында инновациялық процестер мен жаңашыл бағыттарды дер кезінде меңгере отырып, тәжірибеге сын көзбен қарап, дене тәрбиесі міндеттерін жүзеге асыруға белсенді, салауаттылық пен дене мәдениетін меңгерген маман даярлаудың маңыздылығы артуда. Соңғы уақытта жеке тұлғаның дене тәрбиесі үздіксіз білім беру жүйесінде дене тәрбиесінің мақсаты түрінде қарастырылып жүр. Бұл мақсат үздіксіз білім беру мен жеке тұлғаны қалыптастыру жүйелерінің қазіргі даму талаптарына жауап бере алады. Бұдан басқа, жеке тұлға үздіксіз білім беру жүйесінің жекелеген бөліктерінің сабақтастық принципін бейнелейді; сонымен қатар субъектінің жеке өмірінің мәдениет сапасын анықтауға бағытталған «болашақ жоспары» туралы идея да бар. Айтылған мақсат және міндеттер оқу-тәрбие үдерісінің тиімділік талап өлшемдерімен нақтыланады. Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі ғылыми және оқу пәні ретінде жетекшілік рөл атқара отырып, дене тәрбиесі саласындағы кәсіптік бағытты анықтайды. Сонымен бірге осы саладағы білім негізінің жүйесін құрайды. Мұғалімнің дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесін жете білуі, оның педагогикалық ойлау жүйесінің дамуының басты шарты. Өртүрлі деңгейлерде дене тәрбиесі мәселелерін шығармашылық тұрғысынан шешуге, болып жатқан жаңалықтарды біліп отыруға, кейбір теориялық және іс-тәжірибелік жаңалыққа сын көзбен қарап қабылдауға, дене тәрбиесі міндеттерін шешуде қосымша өтетін ғылыми пәндердің атқарар рөлін дұрыс бағалауға, өзінің педагогикалық шығармашылық негізін жасауда дене тәрбиесі мәселесі бойынша жүргізілген зерттеудің маңызы зор. Мамандардың дене тәрбиесі жөніндегі байқауларды, зерттеулерді және іс-тәжірибелерді жинақтап, қорыта талдауы оқушылардың дене дамуы мен даярлығының қазіргі жағдайын шынайы бағалауға мүмкіндік береді. Болашақ мұғалімнің оқушылардың белсенділігін дене тәрбиесі құралдарымен қалыптастыру тиімділігі, төмендегі педагогикалық шарттарын сақтаған кезде қамтамасыз етіледі: 1. Дене тәрбиесі процесінің кәсіби бағыттылығы. 2. Дене тәрбиесінің теориясымен әдістемесінің оқушылардың қозғалыс белсенділігін тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мәселелерімен толықтырылуы. 3. Дене тәрбиесі құралдарымен балалардың шығармашылық белсенділігін қалыптастыруда, қажетті білім мен шеберліктің белгілі бір деңгейіне қол жеткізу. 4. Оқыту мен тәрбиелеу әдістерінің құралдарын, белсенді түрлерін пайдалана отырып, балалардың жеке- психологиялық ерекшеліктерін, қозғалыс белсенділігінің деңгейін ескеріп, іскер көзқарас таныту. Болашақ мұғалімдердің сабақ беруге даярлық көрсеткіштері олардың білімдерінің нақты, терең, жүйелі болуы, сол білімдер арқылы оқушыларды жаттықтыру іскерліктерімен және дағдыларымен қарулануы деп түсіну керек. Дене тәрбиесі пәнін ұйымдастыруда тәжірибелік дене тәрбие сабақтарында әртүрлі жаттығуларды пайдаланып, қызықты сабақтар өткізуді және пән бойынша сыныптан тыс жұмыстардың, үйірмелердің жұмыс формаларын анықтап, олардың тақырыптарын жоспарлары мен мазмұндарын жасайды. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімін дайындау жүйесін және оны психологиялық-педагогикалық білім алуын үйлестірудің жетекші бағыты ретінде

дене тәрбиесі үрдісін жүзеге асырудың және түрлендірудің жолдарын түсіндіретін және көрсететін білім жүйесін қалыптастыру болып табылады. Дене тәрбиесін жүзеге асыруды сабақтастыру, дене тәрбиесі әдістемесін студенттерге үйрету жүзеге асырылуы тиіс. Бұл дене тәрбиесі мазмұны бойынша білім беруді жүзеге асыруда дұрыс меңгеруге ықпал жасайтын дене тәрбиесі әдістері мен технологияларына, оларды логикалық түрде құру, ұйымдастыру тәсілдеріне ерекше көңіл бөлінуі қажеттігін көрсетеді. Оқытушы нақты оқыту ақпаратын беруші, оны болашақ маманға меңгеруін ұйымдастырушы және соның нәтижесін бағалаушы позициясын ұстаушы адам ретінде болмауы керек, қайта көмектесетін, өзінің білім беру қызметінің субъектісі болуы керек. Ол үшін оқытушы талдауға тиісті бағдарламаны меңгерудегі және бағдарламаны оқуда оқушылар өздері қабылдауына кеңесші, сарапшы болуы тиіс. Оқытушының жаңа ұстанымы үнемі оқушымен бірге кішігірім зерттеулер орындау, топтармен бірге оқу үдерісін ұйымдастырудың түрлі формаларын бірге шығармашылық тұрғыда іздестіру жаңашылдық бағытта кәсіби біліктілігін жетілдіріп отыру өзекті сипат береді деген тұжырым жасаймыз. 12 жылдық мектеп мұғалімін даярлаудағы білім мазмұнын жетілдіру жолдарының негізгі алғышарттары: дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру қажеттілігін сезінуі, педагогикалық іс-әрекетке тұрақты бағдарының болуы, оқушылардың дене мүмкіндіктері мен қозғалыс қимылдары ерекшеліктерін ажырата білуге деген қызығушылығы, дене тәрбиесі жүйесі туралы өз бетінше білімін көтеруге деген ұмтылысы. Сонымен қатар дене шынықтыру пәнінің мұғалімінің оқушылармен дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру туралы ілімі, оқушылардың дене мүмкіндіктері мен қозғалыс қимыл ерекшеліктерін білуі, оқушылармен дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру туралы әдістемелік сауаттылығы, жаңашылдық, кәсіби құзіреттілік деңгейі басшылыққа алынады. Яғни, дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыруда педагогикалық жағдаяттарды шешу, оқушылармен мектепте, сыныптан тыс жұмыстарда, мектептен тыс жұмыстардағы дене тәрбиесін ұйымдастыру ерекшеліктерін меңгеру сынды жұмыстарды ұйымдастыру шеберліктері арқылы білім мазмұнына сәйкес өзіндік ерекшеліктерімен даралана білуі арқылы педагогикалық рефлексияны меңгеру, дене тәрбиесі жүйесін педагогикалық талдауы, шығармашылық ізденімпаздық, дене тәрбиесінде дене мүмкіндіктерін талдау білімділігі, дене тәрбиесі жүйесі туралы білімі мен біліктілігін жетілдіруге ұмтылуы қарастырылады. Осы көрсеткіштерге сәйкес дене шынықтыру пәні бойынша болашақ мұғалімдердің даярлығын қалыптастырудың жоғары, орташа, төмен деңгейлерін толық анықтауға болады. Негізінен, дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі жөніндегі білім мазмұны бойынша меңгерген білімі айтарлықтай терең; өз жеке басының белсенділігімен ерекшеленеді; білімін жетілдіруге ынталы; дене мүмкіндігі мен рухани жан-дүниесінің біртұтас жүйе екендігін сезіне біледі; дене жаттығуларының, қозғалыс қимылдарының т.б. дамыту, білімдік, сауықтыру міндеттерін шығармашылық тұрғыда қабілетті маман даярлау заман талабы. Оқушылардың тәрбие жұмысы – мұғалімнің кәсіби қызметінің ажырағысыз және құрамдас бөлігі. Сондықтан жоғары педагогикалық білім берудің негізгі міндеттерінің бірі болашақ мұғалімдерді оқу-тәрбие жұмысына дайындау болып табылады. Педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің оқушылармен тәрбие жұмысына даярланудың маңызды құралы, тұтас педагогикалық процестің құрамдастарының бірі есебіндегі дене тәрбиесі болып табылады. Алайда, студенттердің көпшілігі дене тәрбиесін тек биологиялық тұрғыдан ғана қарастырып, оның қоғамдық маңыздылығын терең түсінбейді, ал шындығында, оқушының тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуында айрықша орын алатын дене тәрбиесі мен спорттың әлеуметтік қызметі де зор. Болашақ мұғалімдерді тәрбие жұмысына дене тәрбиесі құралдарымен дайындау қажеттілігі мен оны қанағаттандыру мүмкіндігі арасындағы қарама-қайшылықтың болуымен де байланысты, өйткені дене тәрбиесі мұғалімі оқушының апталық қозғалыс қажеттілігін (10-12сағат) аптасындағы 2 сабақ ішінде (2 сағат) қамтамасыз ете алмайды. Заманның жаңа даму сатысында білім беру жүйесі қоғамның жаңа экономикалық саясат, әлеуметтік және интеллектуалдық деңгейіне сай келуі тиіс. Осыған орай білімнің мақсаты, мазмұны және оны оқыту тәсілдері қайта жетілдіру, оқу жүйесін реттеу, ұйымдастыру мәселелері зерттеліп, өз шешімін табуды қажет етеді. Жаңа заман талаптарына

сәйкес жоғары мектептің дамуы көптеген қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді шешуді қамтамасыз етуі керек. Заман талабына сай жоғарғы мектептің алдына қойған мақсаттың ең маңыздысы - қоғамға қажетті жоғары білімді мамандарды даярлау.

Библиографиялық тізім

1. Дене шынықтыру және спорттағы ғылыми зерттеу әдістері Байжанов Е., Алшынбаев К.И., Садыкова Д.Б. оқу құралы. Шымкент 2018
2. Дене шынықтыру және спорт теориясы мен әдістемесі Астана-2017 Ұ.Мұхаммеджанова. Оқу құралы
3. Дене шынықтыру және спорт теориясы мен әдістемесі Алматы-2017. Аманбаев. Р. Оқу құралы
4. Дене мәдениеті және спорт педагогикасы Шымкент 2016 Омаров Б.С. Оқулық

ӘОЖ 796 (07)

ЖАСӨСПІРІМДЕР АҒЗАСЫНА ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖАТТЫҒУЛАРЫНЫҢ ӘСЕР ЕТУІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖОБАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ ДАМУ ТӘДБИСТЕМЕСІ

*Атышева Б. Б., магистр аға оқытушы
Болат Н.Д., ДС-1196 тобының студент
Шымкент университеті*

Аңдатпа: Соңғы жылдары бір талай елдерде көптеген спорт түрлерінен құрама командаларының жасару тенденциясы байқалады. Ерте спорттық мамандану идеясы спорттық және көркем гимнастика, мәнерлеп сырғанау және сол сияқты күрделі-координациялық спорт түрлеріндегі жасөспірімдердің акселерация теориясына негізделген. Осы идеяларды жүзеге асыру үшін жас спортшыларды дайындау бағдарламалары қайта қарастырылды, жаттықтыру жүктемелерінің көлемі мен тығыздығы арттырылады.

Дегенмен жоғарғы спорттық көрсеткіштерге қол жеткізу үшін бағытталған спорттағы ерте мамандану дене тәрбиесі жүйесінің мақсаты мен міндеттеріне, негізгі принциптеріне қарама-қайшы келеді - жастардың жан-жақты дамуына, денсаулығын нығайтуға, және еңбек ету қызметіне даярлауға. Спорттағы жасарту процесі алға қойған өзіндік мақсатқа айналып бара жатыр, ол үшін ерте жастан машықтанудың амалдары мен жүктемелерін қолдануға тура келеді, өз кезегінде бұл шаралар баланың морфологиялық және психофизикалық дамуындағы организм функцияларының көптеген керек емес өзгерістеріне алып-кеп соғады.

Түйін сөздер: Жаттықтыру процесінің ұзақтығына байланысты жоспарлаудың перспективалық және жедел деген екі түрі болады. Перспективалық, жоспарлау төрт жылға немесе бір жылға арналып жасалады. Ал жедел жоспарлау, айлық, (мезоцикл), апталық, (микроцикл) және жеке жаттықтыру сабақтарына арналып жасалады. Микроциклге спортшы қатысатын жарыстардың түрі, уақыты, сол жарыстағы спортшының орындайтын міндеті, оның дайындығындағы аралық кіші міндеттер және жыл көлемінде орындалатын үлкен міндеттер сипаты, жүктеменің көлемі кіргізіледі. Бақылау түрлерінің және дәрігерлік бақылаудың жүргізілу уақыты белгіленеді.

Жылдық жоспар жасағанда спортшының шамасы, мүмкіншіліктері спорттық көрсеткіштерінің өсу қарқыны негізге алынады. Жоспарды спортшымен келісе отырып жасаған дұрыс. Ол жоспардың дұрыстығына сеніп, оның дұрыс орындалуына бар мүмкіншіліктерін пайдалана білуі керек. Жылдық жоспардың міндеттері жедел жоспар жасалғанда кеңінен, нақтылы ашыла көрсетіледі. Мезоциклдер (айлық цикл) 3-4 микроциклдерден құралады да, 2-3 екіпінді және 1-2 қалпына келу толқындары түрінде

жүргізіледі. Микроцикл дегеніміз бірнеше жаттықтыру сабақтары мен қалпына келу күндерінен құралған, жаттықтыру процесі түрінің толық біткен, бірақ қайталанатын апталық циклі. Микроциклдердегі денеге күш түсіру толқын түрінде өзгеріп тұрады да, 2-3 екпінді кездерден, қалпына келтіру жаттықтыруларынан құралады. Жарыс кезінде спортшыға жоғары қалпына келу жағдайы жасалуы, денеге күш түсіру дұрыс бөлінуі қажет. Микроциклдегі дене қуаты қасиеттерін, тәсілін, тактикасын дамытатын жаттығулар араластырылса, өз кезегімен берілуге тиіс.

Күш жылдамдығын керек ететін спорт түрлерінің жалпы дайындық кезеңі микроцикліндегі жаттықтыру сабақтарының мынадай міндеттері бар: тәсіл дайындығы және жылдамдыққа тәрбиелеу; қалпына келтіру жаттықтырулары, тәсіл дайындығы және күш жылдамдығын тәрбиелеу; арнайы тезімділікті дамыту; жалпы тезімділікті дамыту.

Арнайы дайындық кезеңіндегі циклді спорт түрлерінің микроциклдегі жаттықтыру міндеттері: тәсіл көзғалыстарын жетілдіру және жылдамдық мүмкіндіктерін тәрбиелеу; арнайы тезімділікті дамыту; қалпына келтіру жаттықтырулары; жарыс жағдайында қолданылатын арнайы тезімділікке тәрбиелеу.

Жоғарыда берілген жаттықтырулар әсері спортшының жалпы өмір сүру тәртібін (оқу бітіру, енбек ету) толықтырады, күшейтеді, жұмыс қабілеттілігін арттырады.

Жаттықтыру сабағы жаттықтыру процесін ұйымдастырудың негізгі түрі болып келеді. Ол дайындық негізгі және қорытынды бөлімдерден тұрады. Дайындық бөлімінің мақсаты — спортшы денесін негізгі бөлімде өтетін карқынды, көлемді жұмысқа дайындау. Дайындық жалпы және арнайы деген екі бөлімге бөлінеді. Дайындық бөлімінде әр түрлі жалпы дайындық жаттығулары қолданылады. Мысалы, жүгіру жаттығулары, әр түрлі снарядтармен жаттығу, жалпы жаттығу, екі екіден, топтық жаттығу т.б. Арнайы дайындық бөлімінде спорт түріне, жаттықтыру міндетіне байланысты арнайы дайындық және жарыстық жаттығулар қолданылады. Дайындық бөлімінің ұзақтығы сыртқы ортаға, жаттықтыру процесінің кезеңіне, спортшының квалификациясына, жағдайына байланысты 15 минуттен 30 минутке дейін сөзылады. Негізгі бөлімнің міндеті — тәсілді, тактиканы жетілдіру және дене қуаты қасиеттерін дамыту болып келеді. Алғаш жаттығу тәсілін үйрету, сонаң соң дене қуаты қасиетін дамыту міндеттері қолданылады. Жаттықтырудың қорытынды бөлімі күш түсіруден кейін спортшының организмін қалпына келтіру процесін тездету үшін өткізіледі. Денені босату жаттықтырулары, жеңіл жүгіру, спорттық және қозғалмалы ойындар қолданылады.

Балалардың спорт дайындығының ерекшеліктері. Қазіргі кезде балалар спортпен өте жас кезінен шұғылдана бастайды. Сондықтан жаттықтыру процесіне, жарыстар өткізуге айрықша көңіл бөлген жөн. Жаттықтыру кезінде дене қуаты дайындығы жан-жақты дамытуға, организмнің жұмыс істеу қабілеті арттырылуға тиіс. Психикалық және дене күші есіп келе жатқан бала организмнің мүмкіндігіне, жасына, жынысына, дайындық деңгейіне сай болуы керек. Жаттықтыру жетісіне 3-6 рет өткізіліп, жаттығу балаларды жалықтырмайтындай әр түрлі әсерлі, көбінесе ойын түрінде болуы қажет. Организмнің бастапқы қаппына келу тәртібі. жаттықтырушының, дәрігердің ұсыныстары, ұйқы, тамақтану, демалу тәртібі қатаң сақталғаны жөн. Жаттықтырулардың бастапқы кезінде толық, және қарапайым қалпына келу тәртібі, дене қуаты дайындығының деңгейі көтерілген соң қатаң қалпына келу тәртібі қолданылады. Қалпына келу процесін жеңілдету үшін күндік күш түсіруді бөліп өткізуге болады. Сол кезде өзінше күндік микроциклдер пайда болады да, аздап және орта күш түсіру қалпына келу процесінің жеңіл өтуіне себебін тигізеді.

Жыныстық жетілу мерзімі кезінде спортшы организмнің қызметі қатаң бақылауға алынады.

Дене тәрбиесінің, дене шыңықтырудың, немесе жаттықтырушының кез келген педагогтың алдында тұрған міндеттің бірі тәрбиеленушілердің тұрғалық жетілуін жан-жақты дамыту. Тәрбие берудің жағымды жақтарын дұрыс өрбіте білу үшін, ол оқыту мен дамытудың адамға тән әлеуметтік қырларын толық меңгеруі қажет.

Спорт жағдайындағы педагогикалық процесстердің өз ерекшеліктері бар. Жаттықтырушы оқыту-тәрбиелеу процесін жүзеге асыру барысында мына қағидаларды ұстанады: 1) басқарушылық, қалыптастырушылық, гностикалық, реттеуші, тәрбиелік.

Жаттықтырушының басқарушылық қызметі спортышыны жан-жақты дайындауға қажет, өйткені оған шешім қабылдау, болжам жасау, ұйымдастыру, басқару, келісім жүргізу, бақылау мен түзету жасауға мүмкіндік береді.

Библиографиялық тізім

1. Еланцев.А.Физиологические основы физического воспитания. и видов спорта 2017г. Учебное пособие.

2. Дене шынықтыру тарихы олимпиадалық спорт Б.А Шилібаев, Р.Т Закиязнов, Ж.О Бекназаров Алматы 2019. Оқу құралы

3. Дене шынықтыру мәдениеті және спорт тарихы, олимпиадалық ойындар Оқу құралы. Шымкент 2016

4. Еліміздегі дене шынықтыру және спорт, олимпиадалық ойындар тарихы. Б.А. Шилібаев, Ж.Е. Бекбергенова Алматы 2019.Оқу құралы

5. Дене шынықтыру тарихы олимпиадалық спорт Б.А Шилібаев, Р.Т Закиязнов,Ж.О Бекназаров Алматы 2019. Оқу құралы

ӘОЖ 796 (07)

ҰЛТТЫҚ СПОРТ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

*п.ғ.к. аға оқытушы Демеуов Ахан Калыбаевич
студент Абдыхаликова Аида Нурланкизи ДС-119в
Шымкент университеті, Шымкент қаласы*

Аңдатпа: Салауатты өмір салтын қалыптастыру қажеттілігі түрлі жастағы адамдардың өз денсаулығына деген шынайы қатынасына байланысты. Осы мәселелер жайлы статистикалық материалдар мен ғылыми жарияланымдарда тіркелген көптеген жағымсыз фактілер белгілі болып келеді. Адамдардың өз денсаулығына қатынасы олардың мінез-құлқы арқылы көрініс тауып, белгілі дәрежеде 49-53% — зерттеушілер мәліметі бойынша «дені сау болу, әлде сырқаттану» дилеммасын анықтайды. Салауатты өмір салтын насихаттаушы танымал ғалым В.М.Димов әрбір адам денсаулығын нығайтатын немесе денсаулығын бұзатын мінез-құлыққа ие болу мүмкіндігі бар екенін атап көрсетеді. Өз денсаулығына деген мұқият қарым-қатынасты тәрбиелеуге болады: отбасында, мектепке дейінгі мекемелерде, жалпы білім беретін мектептерде, жоғары және кәсіптік оқу орындарында. Дегенмен, «... денсаулықтың қадірі өлім елесі жақындай түскен сайын белгілі болмақ» Академик Н.М.Амосов өз денсаулығың туралы бала кезден ойлану қажеттілігін атап көрсеткенімен, өмір шынайылығы өз денсаулығы мен салауатты өмір салты туралы тәрбиелік шаралардың тиімсіздігін көрсетіп отыр.

Түйін сөздер: Ұлттық спорт түрлерімен, ойындармен, билермен шұғылдану бос уақытты өткізуге көмектеседі, денсаулықты нығайтады және ең бастысы мінездердің қалыптасуына ықпал етеді.

Халық ойындары, спорт түрлері мен билері педагогиканың дәстүрлі тәсілдері болып табылады. Көп ғасырлардан бері оларда адамдардың өмір салты, олардың тұрмысы, еңбегі, халықтық тұғырнамалары, ар-намысы, ерлігі, ептілікке, төзімділікке,

күшке ие болуға деген ұмтылысы, қимылдар жылдамдығы мен әдемілігіне, күле жүріп орындауға, шығармашылықты ақыл-ойға, тапқырлыққа, ерік күші мен жеңіске деген талпынысы көрінісін табатын. Халық ойындары мектеп оқушыларының интернационалдық тәрбиесі мен дене тәрбиесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Олардың бойында өз халқының мәдениетіне деген тұрақты, қызықты, құрметтеу қарым-қатынасы қалыптасады.[3]

- Дене тәрбиесін оқытудың әдістемелік жүйесі бір-бірімен өзара байланысқан бес бөліктен тұратын құрылым: оқыту мақсаттары, мазмұны, әдістері, құралдары мен ұйымдастыру түрлері. Әдістемелік жүйелер жалпы орта мектеп практикасында тәжірибеден өте отырып, көптеген жылдар бойында қалыптасады. Әдістемелік жүйені жетілдіру үрдісі төмендегі заңдылықтарға бағынады:

1. Әдістемелік жүйенің бір немесе бірнеше бөліктерінің өзгеруі оның қалған бөліктерінің немесе бүкіл әдістемелік жүйенің өзгеруіне әкеліп соғады.

2. Кез келген әдістемелік жүйе өзіне шешуші әсер ететін нақтылы өмірмен тығыз байланысты. Әдістемелік жүйедегі жетекші орынды оқыту мақсаттары алады, анықтап айтқанда жалпы орта мектептерде сол арқылы кез келген пәнді оқытудың міндеттері анықталады.

- Оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдірудің жалпы принциптерін қарастырайық. Әдістемелік жүйедегі жетекші орынды оқыту мақсаттары алатын болғандықтан, оны жетілдірудің негізгі ұстанымы мақсатқа бағыттау ұстанымы болады. Біртұтас әдістемелік жүйені немесе оның бөліктерін жетілдірудің бағыты мен сипаты оқыту мақсаттарына сәйкес болуы тиіс.

- Әдістемелік жүйені жетілдірудің келесі маңызды талабы, оқыту мен тәрбиелеудің бірлігі ұстанымы болып табылады. Білім оқыту мен тәрбиелеуден құралатыны белгілі, сондықтан әдістемелік жүйені жетілдіру үдерісінде оқытудың дидактикалық және тәрбиелік жақтарының бірлігін, педагогика мен психологияның алдыңғы қатарлы жетістіктерін ескеру қажет.

- Әдістемелік жүйенің жеке бөлігінің өзгеруі, жүйенің біртұтас құрылым ретінде жойылуына алып келуі мүмкін. Жүйедегі өзара байланыстарды толық түрде ескеру қажет. Осыған байланысты өзара байланыс ұстанымын атауға болады. Оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдірудің ұстанымдары Қ.І.Адамбеков, С.Тайжанов, А.Қарақов, С.Қасымбекова, Ж.К.Оңалбек, Б.Қ.Мухамеджанов және т.б. еңбектерінде қарастырылған. Бұл еңбектерде педагогикалық жоғары орындарының денешынықтыру және спорт мамандықтары студенттеріне денешынықтыру және спорт түрлерін оқытудың әдістемелік жүйесін қалыптастыру жолдары зерттелген.[4]

- Біздің елімізде, әлеуметтік және экономикалық реформалардың жүзеге асырылуы негізінде болашақ 12 жылдық білім беру мектебімен қазіргі мектептің басты міндеттерінің бірі – нарық жағдайына бағдарланатын, адамгершілігі мол, әлеуметті сауатты адамға қоғамның әлеуметтік сұранысын қанағаттандыру. Оны шешу тек қана дене мәдениеті білімінің тұжырымдамалық, әдіснамалық, теориялық және дидактикалық негіздерінің жасалуына тікелей байланысты. [5]

Жалпы орта мектептің басты мақсаты- алдыңғы қатарлы жасөспірімдерді тәрбиелеу, адамзаттың мәдени және өнегелілік деңгейі мен оның ой-өрісін арттыру, оқушыларға дене тәрбиесін үйрету әдістері мен ер балаларды Отанды қорғауға дайындау. Білім саясатының өзекті мәселелері – жалпы орта мектеп қабырғасында кәсіптік бағдар негізінде болашақ мамандығын таңдауға даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың әдістері мен ұйымдастыру түрлерін өзгерту, педагогикалық оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруды қайта құру, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты саралау, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның рөлін арттыру. Жалпы орта мектепте білім берудің сапасын қамтамасыз етуде орта білімді дамытудың

негізгі жолы мектеп оқушыларының білім сапасын арттыру болса, қазіргі кезде жалпы орта мектептерде оқу-тәрбие үдерісінің жаңа тәсілдері ұсынылып, жаңа талапқа сай бәсекеге қабілетті мемлекеттің болашақ қоғам мүшесін дайындау үлгісі жүзеге асырылатын болады.

Жалпы орта мектептегі дене мәдениетінен білім беру және оның қоғамдық құрамдас бөлігі – дене тәрбиесі сабағы негізінде мектеп оқушыларының жеке приоритетті қабілеттерін жетілдіруге, өзін-өзі тәрбиелеу және өзіне-өзі білім беру қызметтерін дамытуға, оларды азамат, зерделі оқушы ретінде қалыптастыруға бағытталған біздің мемлекетіміздің заңды құжаттарымен нақтыланып, рәсімделген.[6]

Денсаулығы мықты, дене сапалары, дене бітімі қалыптасқан оқушы ғана өз қимыл-әрекетін өмірлік маңызды міндеттерді шешуде шығармашылық бағыт ұстана отырып, белсенді өмір сүруге қабілетті болады. Дене мәдениеті білім мен тәрбие беру саласының басты міндеттерінің бірі бола отырып, мектеп оқушысының жеке тұлғалық жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне себепші болады. Демек, жалпы орта мектептерде дене мәдениеті және спорт түрлері бойынша кейбір мәселелерді кешенді түрде зерделеу осы тұрғыда мектеп оқушыларының дене мәдениетін қалыптастыру, қазіргі кезде зерттеу жұмысының көкейкесті талабы болып отырғанын айта кету керек.

Библиографиялық тізім

1. Төтенай.Б.Дене тәрбиесі.А.2017.Оқулық
2. Физическая культура студента Астана – 2016 А.К. Кульназаров, В.И. Лях.Учебник
3. Физическая культура Алматы-2018 Марчибаева У.С., Сидорова Р.В., Мендыбаева
4. Дене шынықтыру және спорттағы ғылыми зерттеу әдістері Байжанов Е., Алшынбаев К.И., Садыкова Д.Б. оқу құралы. Шымкент 2018
5. Дене шынықтыру және спорт теориясы мен әдістемесі Астана-2017 Ұ.Мұхаммеджанова.Оқу құралы
6. Беков А.А.,Тулеев Е.С.,Таңдаған спорт түрінің теориясы мен әдістемесі. Шымкент.2016.

ӘОЖ 372.8:718

ТОҒЫЗҚҰМАЛАК – ОЙШЫЛДАР ОЙЫНЫ

*Дәулетбекқызы Н., ДС-222 тобының студенті
Исмайл Б.К.,аға оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі таңда республикада оның жеке қауымдастығы бар, облыс орталықтарында тоғыз-құмалақты үйренемін деушілерге қауымдастықтың бөлімшелері мен үйірмелері ашылған. Бүгінде Қазақстанда осы жұмыстардың ұйытқысы болып отырған танымал бірнеше азаматтар бар. Солардың ішінде тоғыз-құмалақ федерациясының президенті Әлихан Байменов, вице-президенті Сардар Шәріпов пен «Таңғажайып тоғыз-құмалақ» кітабының авторы, тоғызқұмалақтан мемлекеттік жаттықтырушы Мақсат Шотаев деген азаматтардың есімін атау тұрарлық.

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдан бері тоғыз-құмалақ жылдан-жылға дамып келеді. Бұл жерде жаңа құрылған тоғыз-құмалақ федерациясының ықпалы зор болып

отыр. Бүгінгі таңда осы қауымдастықтың арқасында елдің түкпір-түкпірінде үйірмелер ашылып, тоғыз-құмалақтан жарыстар жиі өткізіліп келеді.

Өте қызықты әрі терең ойлауды талап ететін, халқымыздың даналығын көрсететін ұлттық ойындардың бірі – тоғызқұмалақ. Халқымызбен бірге жасасып келе жатқан тоғызқұмалақ ойыны қазір кең тарап, дамып, жетіліп келеді.

Көшпелі халықтың өмірінде бүтін сандардың төрт амалын есептеп шығару осы тоғызқұмалақ ойыны арқылы қалыптасқан. Сондықтан да бұл ойын «малшы математикасы» деп аталған. Шындығында, бұрын далада кездесе кеткен екі малшы осы ойындағы «қазан» мен «отауды» орынын жерді шұқып оя қойып, дорбаларында жүрген қойдың кепкен 81 құмалағын әр отауға тоғыз-тоғыздан бөліп салып, бірден ойнай беретін болған. Тоғызқұмалақ ойынының өзіне тән басты ерекшелігі – ол аса күрделі жабдықтарды қажет етпейді. Сондықтан да ертеректе ойыншылар кездескен бетте, жерде кішкентай шұңқырлар қазып, ойын тақтасын дайындай қойған. Барлық құмалақты салатын шұңқырды – «қазан», тоғыз-тоғыздан салатын шұңқырды – «отау» деп атаған.

Тоғызқұмалақ – жасөспірімнің ақыл-ойын шыңдап, ми қызметін жетілдіретін зияткерлік ойындардың бірі. Дүниежүзіндегі зияткерлік ойындарды Д.Мюррей деген ғалым 5 топқа бөліп қарастырады. Олар: шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ, нарды және гоо. Міне, осы бес топтың ерекшеліктеріне сай тоғызқұмалақ манкала тектес ойындардың құрамына кіреді. Әр ойын әрбір ұлт мәдениетінің көрінісі дейтін болсақ, шахмат еуропалық, дойбы грек, гоо қытай, нарды иран, ал, тоғызқұмалақ көшпенділер дүниетанымына сәйкес келеді. Тоғызқұмалақтың басқа ойындардан ерекшелігі – ойын құралдары ақ, қара түстерге бөлінбейді және арнаулы отаулық тақталарда ұсақ шарлармен ойналады. Ойынның мақсаты – қарсыластан көп шарларды (құмалақ) жинап, ұпай санымен алға шығу.

Тоғызқұмалақтың тарихына келер болсақ, оның шығу тарихы 4 мың жылдық кезенді қамтиды. Ғұндар мен түркілердің кезінде 3 отаулық, 5 отаулық, 7 отаулық шарттармен тоғызқұмалақ ойынын ойнаған болса, келе-келе дами түсіп, қазақтар мұны 9 отаулық үлгімен ойнай бастаған. Осы орайда, «тоғызқұмалақ» атауы қайдан шықты, 9 санының қандайда бір арифметикалық ерекшелігі бар ма деген заңды сауал туындайды. Негізінен, 9 саны ежелгі түркілерде қасиетті сан болып есептелген. «Тоғыз жолдың торабы» деген сөз бекер айтылмаса керек. Сондай-ақ, аңыз-ертегілерде кездесетін «бір байдың тоғыз ұлы болыпты» деген жолдан-ақ біраз жайттың басын ашуға болады. Яғни, 9 саны көптіктің белгісі. Тоғызқұмалақ ойынының шарттарына қарап біз ата-бабаларымыздың арифметиканы терең меңгергенін байқаймыз. Қазір біз ойнап жүрген тоғызқұмалақтың классикалық үлгісі 1948 жылдан бері ойналып келеді.

Тоғызқұмалақ шахмат, дойбы, нард, калах тағы басқа ойындар секілді арнаулы тақтада ойналады. Әрі тоғызқұмалақтың тақтасы өзгеше, жоғарыда айтылғандардың бірде-біріне ұқсамайды. Ойынның тарихы “тағдырын” зерттеген ғалымдар дәлелдегендей, тоғыз құмалақ бізге жеткенше көп өзгеріске ұшыраған. Бұл ойынды әуелде тақтаға емес, жер қазып-ақ ойнай берген секілді. Құмалақ орына нағыз қойдың құмалағын кептіріп пайдаланған. Ол кездегі тақталар бүгінгіге мүлдем ұқсамайды. Дәлірек айтсақ, тоғызқұмалақтың бүгінгі тақтасы үлкен өзгеріске ұшыраған және де тек түр жағымен емес, мазмұн жағынан да көп жетілді.

Тоғызқұмалақ ойынына арнаулы тақта пайдаланылады. Ойынға шахмат, дойбыдағы секілді екі адам қатысады. Әр ойыншының (тоғызқұмалақшаның) тоғыздан отауы болады. Отаулардың рет саны солдан оңға қарай белгіленеді. Мысалы, бірінші, екінші ... тоғызыншы отаулар. Бұл отауларда тарихтан жоғалмай бізге жеткен аттары мынадай: Арт, Тектұрмас, Ақотпес, Атсыратар, Бел, Қандықақпақ, Көкмойын, Маңдай. Әр отауға берілген аттар тегін емес.

Аңға байланысты ойындар: ақсерек-көксерек, аңшылар, аңшылар мен қояндар, кірпіше қарғу, қас-құлақ, ордағы қасқыр.

Малға байланысты ойындар: аларман (қойға қасқыр шапты), асау көк, бура-қотан, көксиыр, соқыр-теке, түйе мен бота.

Соқыртеке. Ойыншылар дөңгелене тұрады. Ортаға орамалмен көзі байланған адамды – «соқыртекені» шығарады. Шеңбер бойынша тұрған ойынға қатысушылар «соқыртекені» түрткілейді. Ол сол кезде түрткен ойыншыны ұстап алып, атын айтуға тиіс. «Соқыртекенің» тыныш тұрған ойыншыны да ұстап алуына болады. Ұсталынып қалған ойыншы «соқыртекеге» айналып, ойын жалғаса береді.

Түйе мен бота. Ойын көгалды жерде немесе спорт залда өтеді. Балалардың санына шек қойылмайды. Бұл ойын орыс халқының «мысық-тышқан» ойынына ұқсас. Оның басқарушының нұсқауымен бір бала түйе болады, екіншісі ботаның роліне сайланады. Қалған ойыншылар өзара қолдарынан ұстап, шеңбер бойына қатарға тұрады. Түйе шеңбердің сыртында, ал ботасы ішінде қалады.

Түйе шеңбердің сыртында жүріп ботасына үйге жүр дейді. Бота жоқ, үйге бармаймын дейді. Түйе ботасын әкетпек болып қуа бастайды. Ал бота шеңбер бойымен айнала қашады. Ойын шарты бойынша бота шеңбердің ішіне кіріп-шығып, еркін қозғалып жүре алады. Ал түйені аса еркіне жібермей, кей кездерде шеңбердің ішіне еркін кіріп-шығуына әртүрлі кедергілер жасалады, яғни шеңбер бойындағы ойыншылар қысып қалады. Ақырында түйе алдап жүріп ботасын қолға түсіргенде, бота жібер дейді. Түйе жібермеймін дейді. Осы сәтте шеңбер бойында тұрған ойыншылар түйені қоршап, ұстап алып: «шөк, шөк» деп түйені шөгеруге тырысады. Түйе оған көңісі келмегенімен көпшілік болып шөгереді, яғни жүресінен отырады. Содан кейін ойыншылар сапқа тұрып, кезек-тесіп ботадан бастап шөккен түйенің үстінен бір-бірлеп секіре бастайды. Ойын шарты бойынша түйе жүресінен екі қолын жерге тіреп отырады да, үстінен секіргендерді орнынан қозғалмай қолымен ғана ұстай алады. Осы кезде түйе үстінен секірген ойыншылардың қайсысын бірінші ұстаса, сол түйенің ролін ойнайды да, екінші ұстағаны ботаның ролін ойнайды. Осылайша ойынды қайта жалғастыруға болады.

Қорыта келе, тоғызқұмалақ нағыз зияткерлік ойын. Адамның ойлау қабілетін, ой-өрісін дамытатын спорт түрі, тағылымдық, тәрбиелік, құндылықтарға толы ойындардың бірі.

Библиографиялық тізім

1. Ұлттық спорт ойындары Б.Шилібаев Алматы 2019. Оқу құралы
2. Қазақтың ұлттық ойындары, Әбишев К 2019. Кітап-оқулық
3. «Национальные виды спорта» Шымкент 2017. Уч пособие

ӘОЖ 372.8:718

ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚОРҒАНЫС ӘДІСТЕРІ

Дилдабек А., ДС-222 тобының студенті

Исмайл Б.К., аға оқытушысы,

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Волейбол ойынының қозғалысы адам баласына аса пайдалы табиғи қозғалыс пен дене мүшелерінің қимылынан жүгіру, жүру, секіру, лақтыру т.б. жаттығулардан тұрады. Бұл ойынды он жасар баладан бастап қай жаста болмасын ойнай береді. Сондықтан да, волейбол дене тәрбиесі пәні жаттығуларының бірі ретінде ең тиімді де ағзаға пайдалысы болып табылады. Ойын барысында нақты қозғалыс нәтижесінде ең бастысы адамның

ординациясы қалыптасады. Қандай жаттығу болмасын, қозғалыс барысында нақтылы орындалады. Айталық, шабуылдау кезінде допты қарсыласының алаңға дәл түсіру, болмаса допты әріптесіне дәл бере білу, допты қарсыласының алаңына алдап тастау т.б. Демек адамның барлық қабілет-қасиетін қалыптастыратын ойынның бір түрі.

Волейбол ойынына тән тактикалық сенімнің кейде команданы жеңіске жетелеуінде де байқауға әбден болады. Кейбір кезде техникалық дайындық жағынан бабына жетпеген команда өз қарсыластарының бұрынғы жетістігіне қарамастан қарсыласымен үзеңгі қағысып, кейде тең дәрежеде ойнағанын, тіпті ойламаған жерде жеңіске жететін уақыттары да болады. Бұған таңдануға болмайды.

Волейбол ойыны өзінің мазмұны жағынан көп қимылдауды қажет ететін және эмоционалды ойын. Команда ойыншылары ойын кезінде допты беру, қабылдап алу шабуылдай соғу, т.б. осылар сияқты әртүрлі техникалық әдістерді қолдануы қажет. Сонымен қатар осы техникалық әдістердің бәріне белгілі бір тактикалық бағыт беріп, ойыншы әдістерімен тығыз байланысты қимылдауы қажет. Өйткені бір адамның қателігі бүкіл ойын барысын бұзады. Ойын процесінде волейболшы атқаратын қимылдардың басты ерекшелігі-қарқыны жылдамдығы және сипаты жағынан мүлде басқаша қимылдың бір түрінен екіншісіне тез ауыса білудің қажеттілігінде. Бұл ойынның ерекшелігіне байланысты шарт. Мәселен берген кездегі доптың орташа ұшу жылдамдығы секундына 12,3 метрге, ұшу қашықтығы 15-16 метрге тең. Беру кезінде доптың ұшу жылдамдығы арта түссе оны қабылдау қиындай бермек. Шабуылдай соғу кезінде допты қабылдап алудың ұзақтығы ойынның психологиялық күрделілігін көрсетеді.

Осы маңызды қимылды орындау үстінде волейболшы доптың ұшу бағытын бағдарлаумен қатар өз әрекетін жоспарлап алып допты қабылдауға тиіс.

Осы қимылдарды жүзеге асыру үшін волейболшыға шамамен 0,40 секунд қажет. Келтірілген уақыттық сипаттамалар волейболдың сезімдік қабылдаудың шапшаңдығы мен дәлдігіне адамның аңғарғыштығы мен ептілігіне өте қатаң талаптар қойып, ойыншының барлық қимыл-әрекетінің үйлесімді әрі дәл болуын қажет ететінін дәлелдейді. Белсенді өткізілген ойындар кезіндегі энергия шығыны да едәуір көп болады. Кейбір жағдайларда адамның 2,5-3 килограммға салмақ жоғалтуы жарыс үстінде жұмсалатын күштің аз емес екендігінің айқын мысалы. Ойын процесіндегі мұндай энергия шығыны әсіресе жауапты жарыстар кезінде орталық нерв жүйесіне көп күш түсуіне байланысты. Мұның себептері төмендегідей болады.

Ойын жайының үнемі өзгеріп отыруы ойыншыдан бір қимыл түрінен екіншісіне тез ауысып отыруды талап етеді. Мұндай ауысу мида болатын тежеу және қозу процестерінің қысқа мерзімде қайта топтасуына байланысты, осы мидағы қозу және тежеу процестері шапшаң жүзеге аспаса олар бір-бірімен тоғысып, бұрын қалыптасқан дағды бұзылады.

Тұтастай алғанда ойынның қимыл-әрекетке бай болуына қарамастан волейболшы допты беру және қабылдау, шабуылдай соғу сақтану кезінде еріксіз белгілі бір даярлық калпында тұруға мәжбүр.

Қарсыластар ойыны кезіндегі шиеленісті жағдай /спорттық ойындардың өзге түрлерімен салыстырғанда алаңда қозғалу/ бұлшық еттерге бір қалыпта көп күш түсіреді. Бір қалыпта күш түскен кезде тиісті қозғалыс орталықтары да тезірек шаршайды.

Жоғарыда айтылғандардан қорытынды жасай келіп волейбол спортшыны моральдық және ерік күші жағынан даярлауға айтарлықтай талап қоятынын көреміз. Спортшының ерік күшін тәрбиелеу ойын кезінде туындайтын қиындықтарды жеңу негізінде жүзеге асады.

Ерік-күшін тәрбиелеуде жарыс барысында кездесетін қиындықтарды саралау мен зерттеудің маңызы зор. Спорттық ойындардың түрлерін психологиялық жағынан кездесетін қиындықтарды негізі үш түрге бөлуге болатынын көрсетеді.

Бұлар-объективті, субъективті қиындықтар және тактикалық техникалық қиындықтар.

Бұл топқа мыналарды жатқызуға болады: дағдыланбаған ауа-райының жағдайы, ойын уақытының ұзақтығына байланысты шаршап-шалдығу, спортшының шынығу дәрежесінің жетіспеуі, әлсіз қарсыластың күтпеген жерден жақсы ойнап кетуі, жетекші ойыншының нашар ойыны, жарақатқа ұшырату. Дағдыланбаған ауа райының жағдайы команданың ойынына ерекше әсер етеді. Әсіресе ол маусымның басында күн тікелей түсіп немесе жел соғып тұрғанда ашық алаңдарда ойнаған кезде командалардың біріне екіншісіне қарағанда көбірек кедергі келтіреді. Осыған қоса, ойындар жарығы көлемі бағдарлануы мүлде басқаша, бейтаныс залда өткізілуі мүмкін. Алғашқы жағдайда /алаңда ойнағанда/ мүмкіндігінше сол алаңдағы жаттығуды ертерек бастаған жөн. Тіпті ашық алаңда ойануға тез үйреніп сол жердің жағдайына бейімделу үшін қыста да жаттыға беруге болады.

Волейбол ойнау реакция жылдамдығын, ептілікті, төзімділікті қалыптастыруға көмектеседі, тыныс жүрек-тамыр, бұлшық ет жүйелерін нығайтады, ой шаршауынан арылтады, жалпы алғанда организмге игі әсер етеді. Волейбол адамды коллективтік қимылға, жеке бас мүддесін команда мүддесіне бағындыра білуге, тәртіпті, болуға, өзгелерге дер кезінде көмекке келуге үйретеді. Дәрігерлер мен дене шынықтыру, спорт мамандарының бір ауызды пікірінше, волейболдың емдеу-сауықтыру мүмкіндіктері орасан зор. Сондықтан осынау тамаша ойын әрбір мекеме, жоғары оқу орны, мектеп, демалыс орындарында берік орын алса, нұр үстіне нұр болар еді. Волейбол ойыны аумағы 9x18м алаңда өткізіледі. Ортадағы сызық алаңды екіге бөліп тұрады. Ортаңғы сызықтың үстіне екі бағанға керілген волейбол торы орантылады. Тордың биіктігі ойыншылардың жасына немесе ұл не қыздар командасы болып ойнауына қарай әртүрлі болады. Жасөспірім ер балаларға арналған тордың биіктігі-220 см, қыздар үшін 210см болады. Ойынға әрқайсысында 6 ойыншысы бар екі команда қатысады. Әр команданың ойыншылары өз алаңына оранласады. Ойынға диаметрі 65-68см, салмағы 250г-дық доп пайдаланылады. Бір команданың ойыншылары допқа үштен артық қол тигізуіне болмайды. Осыдан кейін доп тордан асырылуға тиіс. Сондай-ақ бір ойыншы допқа қатарынан екі рет қолын тигізуіне рұқсат етілмейді.

Екі қолмен допты жоғарыдан берудің техникасын жетілдіруге арналған жаттығулар:1.Үшеулеп. Екі доп үш жаттығушыда. Екеуі бірінен соң бірі допты үшінші адамға береді. Ол кері қайтарады. Жаттығу барысында орын ауыстырады.2.Қосақталып жаттығушылар бір-біріне 4 м. аралықта тұрады, бірінші ойыншы еденге параллель етіп допты жылдам береді, қарсыласы допты қабылдап орташа биіктікпен кері қайтарады.3. Жаттығушылар қабырғаға беттерімен 1-1,5 метр жерде орналасады. Бірінші ойыншы допты қабырғаға беріп, тізбектің соңына барып тұрады, екінші ойыншы допты қабылдап өзінің үстінде жоғарыда қалдырып тізбек соңына кетеді, үшінші ойыншы допты қабырғаға береді және т.б.4. Жаттығушылар шеңбер бетімен, беттері ішке қарап орналасады. Шеңбер ортасында мұғалім доппен тұрады. Ойыншылар шеңбер бойымен сол жаққа қарай жиылмалы қозғалыс жасайды. Мұғалім оларға допты береді, олар қабылдап кері қайтарады.5. Ойыншылар желкесімен бірінен соң бірі шеңбер бойымен тұрады. Бір ойыншы допты артына қарай жоғарылатып жібереді. Келесі ойыншы алға жылжып ол да допты қабылдап артқа жібереді және т.б.6. Ойыншылар бір тізбек бойына бірінен соң бірі тұрады. Бірінші ойыншы допты басынан асырып екінші ойыншыға береді, екінші-үшінші ойыншыға береді және т.б. Доп соңғы ойыншыға барғанда ол допты басының үстінде қалдырып 360° -қа бұрылып, допты басынан асыра артқы ойыншыға береді, ол келесі ойыншыға және т.б.7. Жұптасып. Ойыншылар 3-4метр жерде бір-біріне қарсы орналасады. Бір ойыншы допты жоғарылатып өз үстінде қалдырады да оны қабылдап екінші ойыншыға жоғарылатып береді. Екінші ойыншы осыны қайталайды.8. Ойыншылар екі қатарда бір-біріне қарсы орналасады. Ара қашықтығы 2 метр. Бірінші қатардан екінші қатарға допты беріп, керісінше допты қисық сызықпен қабылдайды.9. Жұптасып. Ойыншылар бір-бірінен 4 метр жерде қарсы орналасады, бір ойыншы қарсыласына допты басынан асырып жоғарылатып береді, ол ойыншы допты

секіріп қайтарады. 10 рет бергеннен кейін орын ауыстырылады.10. Ойыншылар тізбек бойымен 2-зонадан орналасады және бір-бірлеп 4 және 6-зонадан орналасады. Доп 6-зонадан 2-зонаға, ол жақтап 4-зонаға, содан кейін 6-зонаға беріледі.

Библиографиялық тізім

1. Жасөспірімдерге арналған волейбол ойыны. Бекбергенова Ж.Е. Шилібаев Б.А.Оқу құралы Алматы 2019
2. Волейбол ойыны Шымкент-2019 Қонарбаев Ж, Балабеков А.Оқу құралы
3. Спорт ойындары Алшынбаев К.И., Тастанов А.Ж., Ермашова А.О., Айтжанов А.А.Оқулық Шымкент 2017
4. Жасөспірімдерге арналған волейбол ойыны. Бекбергенова Ж.Е. Шилібаев Б.А.Оқу құралы Алматы 2019

ӘОЖ 372.8:718

БАСКЕТБОЛ-СПОРТТЫҢ БІР ТҮРІ

Есендік Ш.С., ДС-222 тобының студенті

Исмайл Б.К., аға оқытушысы,

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Баскетбол (ағылш. basketball, basket - себет (торқалта), ball - доп) — ептілікті қажет ететін қызу тартысты спорт ойын. Оған бес ойыншыдан тұратын екі команда қатысады. Баскетбол алаңының қарама-қарсы екі шетіне орнатылатын қалқаны бар тағандарға сақина бекітіледі. Ойынның мақсаты- допты қарсыласының сақинасына түсіріп, ұпай жинау. Ойыншылар допты лақтыруға, пас жасауға, домалатуға немесе жерге жиі-жиі ұрып дриблингпен алып жүруіне болады. Доп өзіне тигеннен кейін ойыншы онымен тек екі қадам ғана аттай алады. Баскетболды таза 20 минуттан екі тайм ойнайды. Таймдардың арасындағы үзіліс 10 минуттан тұрады. Ойынның басталуында төреші алаңның қақ ортасында командалардың екі ойыншысының арасында тұрып допты тіке лақтырады. Олар секіріп, допты командасындағы әріптестеріне тартып әперуге тырысады.

Баскетболдың отаны Америка Құрама Штаттары болып есептеледі. Алғашқы ойын 1891 жылы Массачусетс штатының Спрингфилд қаласында құрылған Христиан жастар қауымдастығының оқу жаттығу орталығында ұйымдастырылған. Сол кезде Канададан қоныс тепкен жас мұғалім, доктор Джеймс Нейсмит гимнастика түрін ары қарай жетілдіру мақсатында жаңа ойын түрін ойлап тауыпты деседі.

Алғашында ойынды футбол добымен өткізген. Арада бір жыл өткен соң Джеймс Нейсмит арнайы доппен қоса, баскетболдың алғашқы 13 ережесін ойлап тапқан.

1893 жылы баскетболға қызығушылар саны бірден көбейген. Ал, 1894 жылы жаңа ойынға қызығып, әуестенушілер айтарлықтай артқан.

Сол кездері АҚШ–та алғаш рет ресми ережелер тіркелімге алынды. АҚШ-тан бастау алған баскетбол ойыны бірте-бірте Шығыс елдеріне таралды. Атап айтар болсақ, Жапония, Қытай, Филиппин, солай-солай Еуропа елдеріне, Оңтүстік Америкаға бет алды. Араға он жыл салып АҚШ-тың Сент-Луис аумағында американдықтардың қолдауымен бірнеше қаладан құралған командааралық турнир өтті. Сондай-ақ баскетбол 1924, 1928 жылдары олимпиада бағдарламасынан орын алды.

Жиырманшы жылдары алғашқы әлемдік кездесулер ұйымдастыра бастаған ұлттық баскетбол федерациялары жұмыс жасады. Осылайша, 1919 жылы АҚШ, Италия мен Францияның әскери командалары арасында турнир өткізілді.

1923 жылы Францияда әйелдер арасындағы халықаралық кездесу тұсауын кесті. Оған Англия, Италия, АҚШ-тың командалары қатысқан. 1932 жылы Халықаралық баскетбол федерациясы (FIBA) құрылды.

ФИФА-ның алғашқы құрамына 8 мемлекет енді. Атап айтса, Аргентина, Грекия, Италия, Латвия, Португалия, Румыния, Швеция, Чехословакия. 1935 жылы халықаралық Олимпиадалық комитет баскетболды олимпиада ойындары қатарына қосу жөнінде шешім шығарды. 1936 жылы Берлинде өткен олимпиада ойындары аясында баскетболдың бағдарламасы дайындалды. Онда аталмыш ойын түрін ойлап тапқан азамат Д. Нейсм доданың құрметті қонағы болды. Теннис алаңында өткен матчқа 21 ел қатысты. Олимпиада өтіп жатқан кезде ФИФА-ң алғашқы конгресі өтті. Онда халықаралық ойынның ортақ ережелері айқындалды.

Ал, Ресейде баскетбол 1906 жылы қалыптасты. Сол жылдары Петербор қаласында "Маяк" қауымдастығы жұмыс істеген. Қауымдастықтың гимнаст шеберлері алғаш рет баскетбол командасын құрып, кейіннен "Богатырь" қоғамына айналған. Алайда, 1917 жылы орнаған Қазан төңкерісіне дейін баскетбол ойыны тек сол кездегі Ресей астанасы - Петерборда ғана танылған. Ал, 20 жылдары бұл ойын қарқынды дамыды. Бастапқыда әскери мектептерде жаттықтырылған еді. Көп ұзамай Мәскеу институты баскетболды денешынықтыру факультетінің бағдарламасына енгізілді. Бұл оқу ошағының түлектері кәсіби баскетболшы атанды. Ресей құрамасы алғаш рет 1923 жылы Бүкілодақтық денешынықтыру мерекесіне орай кездесу өткізді. Сәл осы кезде КСРО құрыла бастаған еді.

КСРО-ның екінші біріншілігі 1924 жылы өткізілді. Ал, 1934 жылдан бастап КСРО-да баскетбол спартакиадасы өткізіліп тұрады.

1946 жылы ФИФА шеңберінде жалпы одақтық баскетбол секциясы қабылданып, бір жыл өткен соң ерлер командасы Еуропа біріншілігінде бақ сынап, чемпион атанды. Ал, баскетболдан әйелдер құрамасынан олимпиадалық ойын 1976 жылы сарапқа салынды. Олимпиадалық ойынның чемпиондары төмендегідей: 1976 ж. - КСРО, 1980 ж. - КСРО, 1984 ж. - АҚШ, 1988 ж. - АҚШ, 1992 ж. - Тәуелсіз достастық мемлекеттерінің құрама командасы, 1996 ж. - АҚШ.

Әлем бойынша АҚШ-ң спортшылары мықты баскетболшылар деп саналады. Олар 1936 жылдан бері өткізіліп келе жатқан барлық олимпиада ойындарында жеңімпаз атанған. Ал, соңғы жылдары ұтылыс тапқан тұстары саусақпен санаралықтай. Мәселен, 1987, 1988, 1990 және 1991, 1992 жылдары америка ойыншылары сәтсіз ойын көрсетіп, ұтылыс тапқан.

1992 жылы олимпиада ойындарына тек білікті спортшылардан жасақталған ұлттық баскетбол қауымдастығы шеңберінде алғаш рет ұжымдық құрама құрылды. Бұл Америкада Dream Team", «ұжымдық арман» деп аталған. Оның құрамында Барселон ойындарында 40 ұпайдан жинап, жеңімпаз атанған Майкл Джордан, Мэджик Джонсон, Чарльз Баркли және Ларри Берд алынды. Олар 1994 жылы әлем чемпионатында, 1996 жылы Атланта олимпиадасында тұғырдан көрінді.

Ал, АҚШ-тың әйелдерден құралған баскетбол командасы 1992 жылғы сәтсіздіктен кейін, олимпиадалық чемпион атағын 1996 жылы қайтарып алды деген болатын.

Баскетболды және кіші баскетболды әрқайсысында 5 ойыншысы бар екі команда ойнайды. бір команда екіншісінің торына доп салуға ұмтылады, ал екіншісі өз кезегінде бұған кедергі келтіреді.

Допқа ие болған команда-шабуылдаушы, оның барлық 5 ойыншысы-шабуылдаушылар болады. добы жоқ команда-қорғаушы, оның барлық 5 ойыншысы осы кезде қорғаушылар деп аталады.

Ойын алаңында допты баскетболшы 6 метр жерден себетке дәл түсірсе- 2 ұпай, 6 метрден қашық жерден түсірсе- 3 ұпай, айып алаңы сызығынан дәл түсірсе, команда есебіне 1 ұпай қосады. Көп ұпай жинаған команда жеңіске жетеді.

Баскетбол алаңының ұзындығы-26 м, ені-14 м. Себет 260 см биіктікте болуы тиіс. ойынның ұзақтығы-20 м 2 тайм, ойыншылар допты еденмен домалата алады, бере алады, бір қолмен алып жүріп, торға лақтыра алады. Доп себетке жоғарыдан салынса, түсті деп есептелінеді. Доп себетке түскеннен кейін, қарсы команданың ойыншысы допты 5 секунд ішінде ойынға қосуы тиіс.

Ойыншы допты қолға ұстап екі қадам жасай алады. Қарсылас ойыншыны ұстауға, итеруге, ұруға болмайды. Бір ойыншы қолында допты 3 секундтан артық ұстап тұруына болмайды.

Фол - жеке қарым-қатынастан немесе спорттық емес мінез-құлықтан туындаған ережелерді бұзу. Жағымсыз түрлері:

- жеке – қарсыласпен байланысқа түсуі салдарынан ойыншыға ереже бұзу;
- техникалық;
- өзара;
- спорттық емес;
- дисквалификация.

5 жеке және/немесе техникалық фол (немесе НБА-да 6 фол) немесе төсеніште 2 спорттық емес фол алған ойыншы ойын алаңын тастап кетуі керек және матчқа қатыспауы мүмкін (бірақ оған орындықта қалуға рұқсат етіледі). 2 техникалық ескерту алған немесе дисквалификациялық фол алған ойыншы алаңнан қуылады және матч өтетін орыннан кетуі керек (ойыншының қосалқы орындықта қалуына рұқсат етілмейді). Баскетбол – контактілі спорт түрі және спортшылардың ең травматикалық түрі деп санауға болады, өйткені спортшыларда қорғаныс құралдарының элементтері жоқ (хоккей мен футболдан айырмашылығы).

Қазіргі баскетболда қалқан астындағы күрес ерекше маңызға ие. Белгілі баскетбол ұраны: «Кім қалқанды жеңсе, сол ойынды жеңеді» және баскетболшының өнер көрсетуінің негізгі статистикасының бірі – бұл бір ойын немесе бүкіл маусым болсын – кері доптар саны және блоктар.

Библиографиялық тізім

1. Баскетбол ойынын оқытудың әдістемелік негіздері Шымкент-2017. Оқу құралы Қонарбаев Ж.Ө. Оқу құралы

2. Спорт ойындары Алшынбаев К.И., Тастанов А.Ж., Ермашова А.О., Айтжанов А.А. Оқулық Шымкент 2017

3. Баскетбол, гандбол оқыту әдістемесі. Алшынбаев К.И., Казмамбетова А.А., Садыкова Д.Б., Амал Б.Б. оқу құралы Шымкент 2019

ӘОЖ 796 (07)

ЕРКІН КҮРЕС БАЛУАНДАРЫНЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӘДІС-ТӘСІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*магистр аға оқытушы Есмаханова Ж. Ш.
ДС-1196 студент Бекбау Е. Ә.
Шымкент университеті*

Аңдатпа: Жоғары спорттық көрсеткіштерге жету үшін спортшы көп жылдар бойы, 10 жылдан артық мөлшерде, үзіліссіз жаттығуы керек. Осы көп жылдық жаттығу шартты түрде төрт кезеңге бөлінеді.

Мақсатына және орындаушының моторлық мүмкіндігіне сәйкес, қимыл қозғалыс сананың қатысуымен ұйымдастырылады, іске асырылады және түзетіледі. Мақсаттық, мазмұндық және моторлық компоненттерінің бірлігі, мақсатқа жету механизімі ретінде алға шығып, қимыл қозғалыс амалының жансезімдік-моторлық құрылымын жасайды. Күрделі мақсатты қимыл қозғалыс амалын іске асыру процесінің (қимыл қозғалыс мақсатын шешу үшін) құрамына бірізді үш фаза кіреді - даярлаушы, орындаушы және бағалаушы.

Түйін сөздер: Қимыл қозғалыс мақсатын орындау жолындағы ілеспелі сыртқы орта жағдайларын және организмнің қол жетімді қорларын есепке алу арқылы, қозғалыс операцияларын бірізділікпен іске асырудың алдын ала жасалған жобасы. Ол жеке адамның ішкі ұстанымы мен сыртқы орта ақпараттарының негізінде қалыптасатын, болашақ қимыл қозғалыстың бейнесі және сананың функциясы болып келеді.

Жоспар - қимыл қозғалыс формасы, оның кеңістік-уақыттық ұйымдасуы, орындалуы, организмнің анатомиялық, динамикалық, энергетикалық мүмкіндіктеріне орай, мақсатқа жетудің бейнесі. Ол қимыл қозғалыс мақсатын орындауға жұмылдырылатын функциялық компоненттердің мағыналық құрылысы мен қимыл құрамының жобасынан тұрады.

Спорттық әрекеттердегі қимыл қозғалыстардың және статикалық (қимыл қозғалыссыз) амалдардың тиімділігін, үйлесімділік механизмдерін жетілдіру үшін, арнайы дене дайындығы қажет. Дайындықтың мақсаты: қимыл қозғалыс барысында күш салу біліктілігін жетілдіру; қимыл амалының талап ететін биодинамикалық құрылысына сәйкес, динамикалық акценттерді ұтымды үйлестіру; сенсорлық ақпарат жүйесін адекватты қалыптастыру; бұлшық еттердің ерікті босанси алу қабілеттілігін жетілдіру; жұмысқа жұмылдырылатын энергия көздері мен механизмдерін қажетті мөлшерде көтеру.

Үйлесімділік мүмкіндіктерін жетілдіру мақсатында - қимыл қозғалыстарды салмақ салу арқылы қиындату, оңтайлы шаршаған күйде жарыстық жаттығуларды орындау, бұлшық еттерді ерікті түрде босансыта алатын қабілеттілікті жетілдіру құралдары қолданылады.

Таңдаған спорт түрімен алғашқы бір жарым жыл шұғылданғаннан кейінгі нәтижелер өсімі таңдап алудың сенімді критерийлерінің бірі болуы мүмкін. Осы уақыт өткеннен кейінгі сұрыптаушы тестер көрсеткіштері мен спорттық нәтижелер араларындағы коэффициент жоғарылайды. Дәлірек айтқанда, 1-1,5 жылғы сабақтардан кейін болашақты спортшылардың екшеліп кету қаупі азаяды. Спорттық өсу динамикасын есепке алу үлкен масштабты жарыстарға қатыстыру үшін спортшыларды құрама командаларға іріктеп алуда ерекше маңызды. Ол бірдей нәтижелер көрсеткен екі спортшы арасынан, спорттық өсу қарқыны бойынша болашағы артығын таңдап алуға мүмкіндік береді. Статистика жетекші спортшылар нәтижелерінің өсімдері екпінін ашуға, белгілі бір уақытқа, нақты жарысқа табыстарын болжауға көмектеседі.

Спортшыларды құрама командаларға таңдап аларда (әсіресе, спорттық ойындарға) психологиялық үйлесімділік факторларын есепке алу қажет. Мектеп оқушыларына спортқа бағдар берерде тұқым қуалаушылық факторларды (конституциялық қасиеттерін, жүйке жүйесінің типтік ерекшеліктерін) есепке алу маңызды. Кеңінен қарағанда олардың спорттық нәтижелерге әсерлері өте күшті. Ата-аналары көрнекті спортшы болған балалардың жартысы жоғары нәтижелер көрсетеді.

Дене күйлерін және спорттық қызметтік қабілеттілік өзгерістерін салыстыруға мүмкін ететін деректерді алу үшін, тестер сапалы болуы керек. Тестердің объективті болуына, оларды қайталай алуға мүмкін болатындығына қойылатын талаптар, оларды мұқият сұрыптауды қажет етеді. Ең ақпаратты көрсеткішті таңдап алуға байланысты қиындықтар, тестіленуші қимыл әрекетінің басқа бір көрсеткішімен тәжірибеде оны

салыстыру арқылы жойылуы мүмкін. Мысалы, төзімділікті анықтайтын үш тестілер - кесікті дистанцияны жүгіріп өтетін уақыты, кесікті уақытта жүгіріп өтетін дистанция ұзындығын және берілген жылдамдықпен дистанцияны жүгіріп өтетін уақытты салыстырғанда, олардың жоғары информативті екені белгілі болды. Осы тестілер араларындағы корреляция коэффициенттері барлық жағдайда бірлікке жақын болған.

Өмірдің өзегі - күрес, яғни «күрес» деген бірауыз сөздің мән-мағынасы тереңде. Жұмыр жердегі барлық тіршілік иесі өмір үшін күреседі. Адамзаттың ұлы тарихы күреспен жасалды. Айды, күнді айтпағанда, әр сағат, әр секунд күреске толы.

Яғни, қазір пәлен күрес деп ең тағып, дүбірлетіп бәсеке ұйымдастырып жүрген күрес атаулының түп негізі - жұмыр басты пендені жалған дүниеде тіршілік кешуі үшін ұмтылысынан, жанталаса әрекет етуінен бастау алғаны анық.

Арнайы дене дайындығының әдістемелік принциптері қалыптасқаннан бері, көптеген жылдар өтті. Осы уақыт ішінде спорттық қызметтік қабілеттіліктің физиологиялық механизмдері туралы көзқарастар, едәуір тереңдеді және кеңіді. Қызу ет әрекетіне деген организмнің бейімделу ерекшеліктері айқындалды. Бұрын құпия болған, адам организмінің құрамына кіретін, шекті ширеулерде білінетін қызметтік мүмкіндіктері мен морфологиялық-функциялық қорлары туралы құнды деректер табылған, жоғары дәрежелі спортшыларды дайындауға мүмкіндік туғызған, бай тәжірибе жинақталған.

Еркін күрестің табиғаты біздің ұлттық күресімізге жақын. Ерте заманда күрес атаулы қазіргідей өзіндік ерекшеліктеріне сай жіліктеліп, бөлінген жөн. Бірақ әр халықтың күресінде өзгешеліктер болғаны рас. Дегенмен, күрестің аты — күрес. Бұл өнерді ешбір халық жатырқамайды. Жұмыр жердегі бірде-бір халықтың аузынан «күрес — біздің табиғатымызбен үйлеспейді» деген сөздің анықтайтыны анық.

Библиографиялық тізім

1. Введение в теорию физической культуры/Под ред. Л.П.Матвеева. – М.: Физкультура и спорт, 1983.
2. Очерки по теории физической культуры/Под ред. Л.П.Матвеева. – М.: Физкультура и спорт, 1984.
3. Пономарев Н.И. Социальные функции физической культуры и спорта. – М.: Физкультура и спорт, 1974.
4. Орта мектеп оқушылары арасында жарысты ұйымдастыру және өткізу методикасы М.1983ж. Балалар және жасөспірімдер физиологиясы (әдістемелік нұсқау).
5. Л.А. Лещинский. Берегите здоровье. М., «Физкультура и спорт», 1995.
6. Г.И. Куценко, Ю.В. Новиков. Книга о здоровом образе жизни. СПб., 1997.

ӘОЖ 372.8:718

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ОРНЫ

*Әбдіқадыр М., ДС-221 тобының студенті
Дәурен Ж. Б., магистр оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары Абай Құнанбаев, Шоқан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин халық ойындарын балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен салтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық адамгершілік ой талабының өсуінде оның атқаратын қызметін жоғары бағалады. Қазақтың ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде мектептегі кезеңнен қалыптаса бастайды. Сондықтан оны пайдалану тек қозғалғалмалы біліктілік, дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларынан қазақтың ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасын қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйе ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады. Бұндай жағдай Қазақстан Республикасының оқушыларының көпшілігінде ұлттық спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға деген мұқтаждықтың, осы саладағы өз бетінше жүргізілетін сабақтардың ғылыми негізделген әдістемесінің жоқтығын, сонымен қатар көптеген жалпыға міндетті білім беру мекемелерінде, мектептерде (әсіресе, ауыл мектептерінде) оқудың материалдық базасының нашарлығынан, оқушылардың оқитын орындары да қашықта болғандықтан, мектептен тыс сабақтар мүлдем жүргізілмейді. Осы жоғарыда айтқан мәселелердің бәрі аталған тақырыптың әлі де болса жан-жақты толық зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді[1].

Ұлттық ойындарды мазмұны мен күрделілігіне байланысты және балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, төменгі, орта және жоғарғы сынып оқушылары ойнайтын ойындар деп бөлуге болады. Қажетті ойындарды өтілетін сабақ не жаттығудың алдында тұрған педагогикалық міндеттеріне байланысты таңдап алу қажет. Дене тәрбиесі сабағында және жаттықтыру кезінде қозғалыс ойындарын, оның ішінде ұлттық ойындарын қолдану арнайы үйрену міндеттерін шешуге көмектеседі. Ұлттық және эстафеталық қозғалыс ойындарын ұйымдастыра отырып оқушылардың қызығушылығын арттыру, ұйымшылдыққа, батылдыққа және салауатты өмірге тәрбиелеу. Ұлттық ойындарды спорттық ойын сабақтарында, жеңіл атлетика, гимнастика сабақтарында, жалпы дене қуаты дайындығы және жаттықтыру сабақтарында кеңінен қолдануға болады. Ұлттық ойындардың дене тәрбиесі сабағын жоғары әдістемелік деңгейде сапалы өткізудегі пайдасы мол. Жалпы ойындарды жүйелі түрде пайдалану, қиыншылықтарды жеңуге, еңбексүйгіш субъект ретінде тәрбиелеуге ықпал етеді[2]. Ұлттық ойындар жаттығулар көмегімен оқушыларды жаттығуға керек психикалық күйге түсіреді. Көңіл күйді көтеру, көңілдену, тактикалық ойлауды дамыту, сыртқы қоршаған ортаны тез сезіну, келешек істелетін жұмыстарға дайындалу, жинақталу қасиеттерін қамтамасыз етеді. Ойын жаттығуларын ойша қайталау арқылы барлық ықылас зейінді аударуға негізделеді. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, қиялсыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» Ақ серек,көк серек», «Соқыр теке», «Асық ойыны», «Ине, жіп және түйіншек», «Әтештер қақтығысы», «Қызыл ту», «Мысық пен Тышқан»,«Теңге алу», т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Оқушыларды әсіресе, «Сикырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап,

ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды. Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді[3]. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтасытырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі.

Ұлттық спорт түрлері мен халық ойындары жеткіншек ұрпақты үйлесімді тәрбиелеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазіргі дене шынықтыру практикасында ғасырлар бойы сомдалған және сыннан өткен халық ойындары мен ұлттық спорт түрлері құралдары арқылы жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудің бай тәжірибесін пайдалану қажет. Ойын баланың барлық қабілетінің дамуына, айналасындағы дүние жайлы түсініктерінің кеңейуіне көмектеседі. Халқымыз ойындарғы тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, олардың мінез-құлқының қалыптасу құралы деп ерекше бағалаған. Ойын балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын баланың даму құралы, таным көзі, білімділік, тәрбиелік, дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ойынды әрбір адам ойнап өседі, ойынды көп ойнаған адамның дүниетанымы кең, жаны таза, жүрегі нәзік, нағыз сезімтал тұлға болмақ. Ал кей балалар ойында шынайы өмірді бейнелесе, кей балалар ішкі сезімін білдіреді. Ойынның дамуына және баланың ойынға араласуына әсер ететін қызықты ойынның түрлері өте көп. Халық арасында «Денсаулық - зор байлық» деп тегін айтылмаған. Демек, кезінде ұлттық ойындарды көп ойнап, жүгіріп, далада, таза ауада жүру – жас организмнің дұрыс та сергек өсуінің көзі болған және де балалар ойын ойнаған кезде көпшіл, Отанның болашақ азаматы болуға, халқына адал қызмет етуге бағытталған[4]. Сондықтан білім берудің жаңа технологиясын пайдаланып, дене тәрбиесі пәнін жаңа технологиялық әдіспен оқушылардың жас ерекшеліктеріне, денсаулықтарына байланысты, ұлттық ойындарды спорттық ойын түрлеріне, сабақтың мазмұнына қарай іріктеп алып пайдалануға кез келген дене тәрбиесі мұғалімінің мүмкіндігі бар.

Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру - қазіргі міндеттердің бірі. Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен жеке тұлғалық қатынасын (этикалық, эстетикалық, адамгершілік тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асыруға болады. Осымен байланысты бағдарлама халқымызға тән әдептілік, қонақжайлық, мейірімділік, т.б. сияқты қасиеттер, табиғатқа деген қарым-қатынасындағы біздің халыққа тән ерекшеліктер. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы. Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар жоқтың қасы. Зерттеу жұмысында орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр. Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді. Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала

қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды. Балаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді.

Библиографиялық тізім

1. Қобланов Ж «Спорттық күрес әдісітемесінің негіздері», Шымкент: 1992- 120б
2. Дуйсембин К., Алиакберова З. Жаска сай физиология және мектеп гигиенасы. - Алматы, 2003 – 85бет
3. Е.Мухитдинов «Қазақша күрес» Алматы: 1992ж – 60 бет
4. Аулик И.В. Как определить тренированного спортсмена. - М.: ФиС, 1977.-88стр
5. Ұлттық энциклопедия. 2002ж, - 442бет

ӘОЖ 372.8:718

ҚАЗАҚТЫҢ КҮРЕСІ АРҚЫЛЫ БАЛУАННЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫН ДАМУ

*Әлішер А., ДС-221 тобының студенті
Дәурен Ж.Б., магистр оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Жылдамдық-адамның қандай да болмасын қозғалысты тез-шапшаң орындау қабілеті. Жылдамдық, қозғалыс түрінің басталуы мен толық аяқталған кезі аралығында уақытпен өлшейді. Балuanның жылдамдық қабілет мөлшері төмендегі жағдайларға байланысты болып келеді;

- а) Оның жүйке жүйесінің тітіркендіргішке жауап беру қабілетіне
- ә) Қозғалтуға қажетті салмақ мөлшерімен оны орындаушы дене-күш қабілетінің арасындағы айырмашылыққа
- б) Қозғалыс түрінің өзгеру жиілігіне
- в) Балuanның әдіс-айланы меңгеру шеберлігіне

Балuanның орталық жүйке жүйесінің қозу мен тежелу процестерінің алмасу жылдамдығына байланысты берілген жүктемені орындау қабілеттері әр түрлі болып келеді. Күресте қозғалыстар түрі көбіне қарапайым және күрделі болып келеді.

Қарапайым қозғалыстарға палуанның кілемдегі тұрысының өзгеруі, тепе-теңдіктен шығаруға бағытталған қозғалыстары жатады. Бұған қарсылас балуан алдын-ала бір қозғалыс түрімен жауап бередуі ықтимал. Балуан кездесу кезінде көбінесе қозғалыстың күрделі түрін іске асыруға мәжбүр болады, оған қарсылас қозғалысының бір түріне бірнеше жолмен жауап беруі немесе жалғыз түрін таңдап алуы себеп болады. Қозғалысты орындау кезінде ең қолайлысын таңдап алу қарсыласқа жауап беру уақытын ұзартады. Балуанның өзінің әдіс-айланы орындауы немесе қорғануы, сол арқылы қарсыластың қозғалысы түріне сәйкес жасау қабілеті, кілемдегі жеңіске жету нәтижесіне тікелей әсер етеді.

Қарсылас балуанның әр қозғалысы түріне баға бере, білуі, сәт сайын өзгеріп отыратын қозғалыс түрінің бағыты мен жылдамдығын есепке ала отырып өзіне қажетті уақытта әдіс-айла орындай алу қабілеті, балуанның машықтану шеберлігінің деңгейін көрсетеді. Белдесу кезінде балуан көбіне қарсыласының әдіс-айласының қайсысы жалған қыймыл екендігін, қайсысы негізгі екендігін айырып әрекет етуге машықтануы тиіс.

Жоғарыда айтылған жағдай жаттығу кезінде адамның сезгіштік жұмыс қабілетінің ерекшелігіне бағынады, неғұрлым осы сезгіштік қабілеттер жұмысы жақсы дамыған болса, балуанның әрекет етуге жұмсайтын уақыты жылдам және дәл болады. Осы тігіркендіргіштер жұмысын (көру, есту, жанасу) арнайы жаттығулар топтамасын қолдану арқылы жақсартуға болады.

Бұлшық ет күші мен дененің салмағы арасындағы байланысты пайдалану әдістемесі

Бұл әдістеменің ерекшелігі жаттығу кезінде көтеретін салмақты қажетті салмақтан аз алады да, жаттығуды өте жылдам орындау мақсаты қойылады. Осындай орындауды көп рет қайталай отырып, көтеретін салмақ мөлшерін біртіндеп көбейте береді, бірақ жаттығуды орындау жылдамдығы төмендемейді[2].

Жаттығуды күрделендіре отырып орындау әдістемесі

Бұл әдістеменің ерекшелігі – көтеретін жүк мөлшері қалыптыдан көп алынады. Берілген жаттығуды үлкен салмақпен және жылдам орындау тапсырмасын орындаған соң, қайтадан бастапқы қалыпты салмаққа көшеді. Осылай болған кезде орындаушыға жаттығуды орындау өте жеңіл сезіледі, ол бұрынғыдан да жылдам орындау қабілетіне ие болады.

Қозғалыс түрін жылдам ауыстырып орындату әдістемесі

Бұл әдістеме бұлшық еттердің жұмыс қабілетінің тез ауысуы мен дәл және жылдам орындалуына бағытталады және бұлшық еттердің тез жиырылуы мен екіншісінің тез босауының арасындағы байланысты дамытады. Тәжірибе түрінде шеберлігі жоғары машықтанған балуанның бұлшық еттері, машықтанбаған адамға қарағанда жиырылуы мен босауы жылдам болатындығы дәлелденген[3].

Күресшінің жалпы жылдамдық қабілетін арттыру жолдары

Уақытты қысқарту әдістемесі

Бұл әдістеме мақсаты белдесу уақытын қысқартып алады және қарсылас балуанға бірнеше ұпайды артық беру арқылы күрестіреді. Мақсат-арттық берілген ұпайды теңестіру және 1-2 минут ішінде жеңіске жету.

Бөлімдерге бөліп күрестіру әдістемесі

Бұл әдістемені іске асыру үшін балуанға 3-5 белдесу өткізу тапсырмасы беріледі. Әр белдесу ұзақтығы 1-2 минут, бірақ белдесуде өте жоғары қарқында өткізуі тиіс. Әр белдесу бөліктерінің арасында 3-5 минуттық үзіліс беріледі, осы үзіліс уақыты біртіндеп қысқартыла береді, белдесуді жүргізу қарқынын төмендетпеу тапсырылады.

Ырғақты әдістеме.

Бұл әдістеменің ерекшелігі балуан белдесуге берілген уақыт кезінде күресуді бірде жылдам, бірде сылбыр, баяу қарқынмен күресіп отырады. Біртіндеп баяу күресу уақыты азайтыла береді.

Уақытты көбейту әдістемесі.

Бұл әдістеме кезінде балуанға қысқы уақытта үлкен қарқынмен жұмыс жасау тапсырмасы беріледі. Әр сағат сайын белдесу уақыты ұзартыла береді, бірақ күресу қарқыны төмендемейді.

Күресшінің арнайы жылдамдығын арттыру жаттығулары

Балуанның арнайы жылдамдығы – оның нәтижелі белдесуге аз уақыт жұмсап жетуіне бағытталған. Жылдамдық көрінісін әр адам субъективті түрде қабылдайды. Біреуге жылдам көрінген қозғалыс біреу үшін баяу болуы ықтимал. Спорттық шеберлік неғұрлым жоғары болған сайын, арнайы жылдамдық қабілеті жоғары бола бастайды.

Күрес әдіс-айласын шебер орындауға машықтандыру жылдамдық қабілетін арттыруға көмектеседі. Жылдам орындауға жұмсалатын уақытты азайту төмендігі жағдайларға байланысты:

1. Әдісті немесе жаттығу түрін орындау элементтерін ауыстыруға
2. Әр қимыл түрін жұмсалатын уақыттың қасындысына
3. Жаттығуды орындауға жұмсалатын күш қосындысына
4. Қозғалысты орындауға жұмсалатын жол ұзақтығын қысқартуға
5. Қозғалысты атқаратын иінді қысқартуға

Қозғалысқа қатысатын бірнеше дене мүшелерінің жылдамдықтарын біріктіру, қосу жалпы жылдамдықты арттырады. Орындауға қажетті күрес әдісінің бірнеше бөліктерінің бірігуі арқылы, толық әдіс көрініс береді. Олар көбіне брінен кейін бірінің қалыптасқан реті бойынша орындалады. Машықтану кезінде осы орындалу реті жаттықтырушының тапсырмасы бойынша өзгертілуі ықтимал. Мысалы, қол және желкеден ұстау арқылы арқадан асыра лақтыру әдісін орындау реті:

1) ұстау, 2) арқамен қарсыласқа бұрылу, 3) көтере лақтыру, 4) құлау болып бөлінеді. Ал жақсы машықтанған балуандар осы ретті, көбіне, өзгертіп орындайды. Мысалы, - алдымен олар құлап бара жатып бұрылуды, ұстауды, соңынан көтере лақтыруды орындайды. Әдісті осылай орындау кезінде жұмсалатын күш, дене мүшелерінің үйлесімді жұмыс істеуді барлығы әдісті жылдам орындауға бағытталады, сонда қарсыластың әдіске қарсы әрекет ету мүмкіндігі азаяды[5].

Қарама-қарсы бағытталған жылдамдықтарды қосу арқылы – қозғалыс жылдамдығын арттыруға болады. Оған қарсылас балуан өзіне қарай қозғалып келе жатқанда сол қозғалысын жалғастыра әдіс орындай алу жатады. Осылай орындау кезінде жылдамдық көрсеткіші артқанымен күш көрсеткіші кемитіндігін еске ұстаған жөн

Қарсылас балуанның қорғаныс жылдамдығын төмендету арқылы әдіс айланы өте жылдам және шебер орындай білу дәрежесіне жету, күресу үстінде шабуылдау немесе қорғану кезеңдерін қарсылас жылдамдығынан тез орындау қабілетіне жеткізеді. Қарсылас балуан жылдамдығын төмендегі жағдайларды қолданып азайтуға болады:

- а) оның күшіне күшпен қарсы жауап беру арқылы,
- ә) қарсыластың дене мүшелерінің қозғалыс жолын ұзарту арқылы,
- б) қозғалыс инерциясын ұзарту арқылы т.б.

Осы мақсаттарды іске асыру үшін көбіне «алдын алу» белдесулерін өткізеді. Бұл белдесулердің ерекшеліктері онда қарсылас балуанға шабуыл жасап, әдіс орындауға тапсырма беріледі, ал қорғанушы балуан осы шабуылдың «алдын алып» одан да тез әрекет етіп, өзі әдіс орындауға міндетті.

Библиографиялық тізім

1. Барчуков И.С., Пенькоеский Е.А. Теоретические и практические основы физического обучения и воспитания студентов: Учебник / Под общ. ред. И.С.Барчукова. - М: МГУК, 1996. -288 с.
2. Бачаев Б.Ц. Педагогический контроль и инструментальный контроль при обучении броскам в спортивной борьбе: Метод. разработки. -Л.: ГДОИФК, 1983. -22 с.
3. Бачаев Б.Ц. Повышение технического мастерства борцов на основе совершенствования методов педагогического контроля: Автореф. дис. канд. пед. наук. -

Л., 1986. -22 с.

4. Белов В. С Строки из истории греко-римской борьбы. Новосибирск – Заринск: Издво «Алтан-кокс», 1999. -70 с.

ӘОЖ 372.8:718

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ ШЕШІЛМЕГЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Жантлеуова Ақниет, ДС-321 тобының студенті
Қонарбаев Ж.Ө. Дене шынықтыру және спорт
кафедрасының меңгерушісі, университет профессоры
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Дүние жүзін мекендеген барлық халықтардың ұлттық ойындарының қалыптасуының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан адамға әсер етуші ерекше қасиеттері болады. Әр халықтың ойындары туралы деректерді ғылыми-педагогикалық тұрғыдан зерттеу мен талдау арқылы ойынның адамдарға беретін бағалы жақтары анықталып, өмірде қолданудың жолдары көрсетіледі.

Ұлттық ойындардың қоғамдағы орнын теориялық-педагогикалық тұрғыдан негіздеу ұлттық ойындар мен спортты қолданудың теориялық және педагогикалық мазмұнының сапалық жағына әсер етіп, оқытушы ұстаз, тәрбиеші мамандар даярлауда, спорттық оқу-жаттығу жұмыстарының тәжірибелік мазмұнын кеңейтеді, ұлттық ойындар мен спортқа арналған мемлекеттік заңдар мен бағдарламалардың сапалы болуына жол ашады.

Дәстүрлі ұлттық ойындардың ел арасында таралуы, қоғамдағы рөлі, ұрпақты тәрбиелеудегі қажеттілігі сияқты тақырыптар төңірегінде отандық және шет ел ғалымдары көптеген ізденістер жасаған.

Кішкене бала жүруге ұмтылып аяғын тәй-тәй басып келе жатқанда қазақтар «қаз, қаз», «қаз тұр» деп баланың денесін тік тұрғызады. «Қаз» -ға қосып айтылатын «ақ» сөзі – күшейтілген жалғау. Тоң-Алып (Афрасиабтың) қызының аты да жойқын күшті алып болуы үшін «Қаз» деп атағандығы туралы Махмуд Қашқари айтқан деп жазады ғалым, академик Әлкей Марғұлан .

Жоғарыдағы мысалдарды келтіре отырып, біз қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде ұрпақ денсаулығына және оның мықты, күшті болуына үлкен талап қойылғандығын көреміз. Адамдар денсаулығына үлкен мән беру және оны іске асыру үшін халық арасында арнайы жаттығулар мен ойындар қалыптасуы қажет болды, яғни ұлттық ойындар мен арнайы жаттығулар осы талаптарды іске асырушы құрал болып саналды. Сондықтан қазақ халқының тарихи қалыптасуы барысында дене тәрбиесіне бағытталған арнайы жүйе болған деп айтуға толық дәлелдер бар. Ойындар, өмірге келген жас баланың жетіліп өсуіне әсер ете алатын, адамзаттың даму тарихымен тығыз байланысты тәрбие құралы болып саналады. Жер бетіндегі барлық халықтар өздерінің ұлттық ойындары арқылы жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің желісін үзбей келеді. Сондықтан ұлттық ойындар ұлттық мәдениетіміз бен рухани байлығымыздың қымбат қазынасы болып табылады. Ойындар мазмұнында халықтың ғасырлар бойғы қоғамдық-әлеуметтік дамуының ізі, халықтың тұрмыс-тіршілігі, наным-сенімдері орын алған.

Қазақ халқы ойынды тәрбие құралы деп танып, баланың нәресте кезеңінен бастап үлкен жасқа жеткенге дейінгі кезеңдерінде кеңінен қолданып отырған. Халқымыз

ойындарды баланың ой-өрісіне, қимыл-қозғалысының жетілдіруіне пайдалана отырып, ойындар арқылы балаға халқының ұлттық мұраларын бойына сіңіріп өсуіне жол ашады және кейінгі ұрпаққа беретін құнды тәрбие ісі деп таниды. Ойындар мазмұнында баланы қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысын ашып денесін өсіретін, қиялмен қанат бітіретін ғажайып күш бар.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында қазақтың ұлттық ойындарын туралы: «Қазақ ұлты негізінен ұрпақ қамын басты мақсат етіп қойып, балалардың нағыз азамат болып қалыптасуына аса зор мән берген. Нәтижесінде дәстүрлі бала тәрбиесінің басты құралы ретінде ұлттық ойынды орайластырып, дамытып отырған» деген анықтама береді [83, Б.29-35].

Ойындар мазмұнында елдің мәдени-шаруашылық, тұрмыс-тіршілік салтының, әдет-ғұрыптардың, мифтік, ертегілік сюжеттердің болуы, ойынның қай уақыттарда пайда болғандығын да мөлшерлеуге мүмкіндік береді.

Ұлттық ойындардың түрлері мен мазмұндарының әралуан болуы, адамдар ойындар арқылы белгілі бір тұрмыстық, шаруашылық, танымдық т.б. мақсаттарды шешіп үйренуге жаттығу, машықтану жолдарын іске асырғандықты көруге болады. Мысалы ойнау барысында топтасу, бірігу арқылы жеңіске жету, жеке үздікті анықтау, даулы мәселені шешу, алдымен кімге жол беру қажеттігін анықтау, тілді байыту, дене қабілеттерін арттыру, шынықтыру, салт-дәстүрлерді орындау, жастарды бір-бірімен таныстыру сияқты бағыттардың барлығы өмірге қажетті дағдыларды қалыптастыруға арналғандығын көруге болады.

Қазақ халқында үлкен ойындарды бастау алдында үлкендерден рұқсат сұрау, бата алу, ойын шартын келісу сияқты қажетті жағдайлар да іске асырылып отырған. Ойынға бата беруші үлкен адамдар іске сәттілік тілеп «Жүйрік бол», «Шаң ілестірме», Жеңіп кел», «Тапқыр бол», «Жүректі бол», «Айланды асыр», «Адал ойна» деген сияқты тілектерін айтып отырған. Барлық ұлттардың дәстүрлі тәрбие салтында ойындарды пайдалану жетекші орын алады. Ойындарды пайдалану арқылы халық этикалық, эстетикалық талғамдарын байытып, ізгі қасиеттерге жол ашып, мәдениетті болуды ұрпақ бойына сіңіріп тәрбиелеуді іске асырып отырған.

Қазақ халқында «Бала ойынмен өседі» деген қанатты сөз бар. Ойын баланың ақыл-ойын дамытуды қызықтыра отырып, денесін белсенді қозғалта отырып, ойдан-ойға жетелеп, тынысын кең ашып, қиялмен қанат бітіретін ғажайып мүмкіндігі бар тәрбие құралы болып табылады.

Ұлттық спорт түрлерімен, ойындармен, билерімен шұғылданду бос уақытты өткізуге көмектеседі, денсаулықты нығайтады және ең бастысы мінездердің қалыптасуына ықпал етеді.

Халық ойындары, спорт түрлері мен билері педагогиканың дәстүрлі тәсілдері болып табылады. Көп ғасырлардан бері оларда адамдардың өмір салты, олардың тұрмысы, еңбегі, халықтық тұғырнамалары, ар-намысы, ерлігі, ептілікке, төзімділікке, күшке ие болуға деген ұмтылысы, қимылдар жылдамдығы мен әдемілігіне, күле жүріп орындауға, шығармашылықты ақыл-ойға, тапқырлыққа, ерік күші мен жеңіске деген талпынысы көрінісін табады. Халық ойындары мектеп оқушыларының интернационалдық тәрбиесі мен дене тәрбиесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Олардың бойында өз халқының мәдениетіне деген тұрақты, қызықты, құрметтеу қарым-қатынасы қалыптасады.

Қазақтардың көптеген ұлттық халық ойындары бар: көкпар, бәйге, алты бақан, сақина тастау, соқыр теке, жекпе-жек, ат ойыны, ақ сандық-көк сандық, жорға жарыс, күрес, сайыс және басқалар. Бұл ойындар көбінесе күй сарынымен сүйемелденетін. Тұрмыстық билер де өмірге келген: Қара жорға, Өрмек, Ұршық, Ши орау, Жүн сабау, Саба пісу, тары түйю және т.б.

Ұлттық ойындарда, салт – дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда, халық — ауыз шығармашылығында сау дененің сұлулығы туралы, мінез — құлық мөлшерлері мазмұндалады және салауатты өмір салтының барлық факторларының мәні толық

көрсетіледі, оның өскелең ұрпақ бойында қалыптасу мәселелері ашыла түседі. Біздің пікірімізше, жинақталған халық тәжірибесі қазіргі таңда өзінің көкейтестілігін жоғалтпақ түгілі, мәселені шешудің басты құралы болып табылады және тәрбие жұмыстарында кеңінен қолданылады.

Қазақ елінің мұрасы дәстүрлі халық ойындарына қатысты өз еліміздегі, шет елдердегі мәдени мұраларды жинақтау, зерттеу, жүйелеу, оның пайдалы өнегесін жас ұрпаққа үйрету, осы күнгі заман қажеттілігінен туындаған өзекті мәселе екендігі айқындалып отыр.

Қазақ халқы ұлттық ойындардың бала дүниеге келісімен дене жаттығуларын қолданғандығын және адамның жасының өсуіне сай, дене тәрбиесінің де түрлері өзгеріп отырғандығын көруге болады. Ойындарды жас ұрпақтың денесін шынықтыруда, отан қорғау ісінде негізгі құрал ретінде кеңінен қолдану қажеттігін көруге болады.

Тарих толқынында ұлттық ойындар дамуының бірде қарқынды, бірде баяу, тіпті кей замандарда тоқырау кезеңдерін бастан өткізгендіктерін көруге болады. Оған тарихтан белгілі «Ақтабан шұбырынды», ХХ ғасырдағы кеңестік дәуірдегі кәмпескелеу, ашаршылық, жаппай қуғын-сүргінге ұшырауы, Ұлы Отан соғысы, т.б. қазақ халқы басынан кешкен нәубеттер себепші болған.

Библиографиялық тізім

1. Абай / Редактор Ш. Әлдибекұлы. – Алматы: Жазушы, 1995. 2 т. 177-178 б.
2. Алимханов Елемес. Ұлттық спорт пен ойындардың теориялық және педагогикалық негіздері. 13.00.04 – Дене тәрбиесі, спорттық жаттығулар, сауықтыру және бейімдеу дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі // Педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 203 бет.
3. Алимханов Е. Совершенствование национальной борьбы казахша курес путем изменения модели одежды борца: дис канд. пед.наук: 13.00.04. – Алматы, 1996. – 156 с.
4. Алимханов Е. Возникновение основ современного спорта у казахов // Теория и методика ФК. – 2001. – №1. – С.31-32.

ӘОЖ 372.8:718

СПОРТТЫҚ ОЙЫНДАРДА ТАКТИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ

*Иззатуллаев Нұсратулла ДС-221 тобының студенті
Патшаханов И.М., Дене шынықтыру және спорт
кафедрасының магистр оқытушысы, Шымкент университеті,*

Дене тәрбиесі үрдісінде спорттық және қозғалмалы ойындардың элементтерін қолдану – ойын әдісі деп аталады. Ойын әдісінің мынандай өзіне тән ерекшеліктері мен белгілері бар: 1. Белгілі бір мақсатқа (жеңіске) жету үшін ойынның жоспары және тәртібі арқылы ойнаушыларды ұйымдастыру. 2. Ойын әрекеттері кезінде ойнаушылардың бәсекелестік, жеңіске деген ұмтылысының, көңіл-күйлерінің көтерілуі. 3. Ойын барысында жаттығушылардың өз бетімен қимыл-әрекет жасауға шешім қабылдауы (ойынға қатысушы жүгірудің, секірудің, лақтырудың жолын өзі таңдайды). 4. Қимыл-әрекеттердің алуан түрлілігі, олардың ойын барысында, әр түрлі жаттығуларда кенеттен пайда болуы. 5. Ойын барысындағы ойынға қатысушылардың әр түрлі қарым-қатынастары. Ойын әдісінің көмегімен дене қасиеттерін (күш, төзімділік, шапшаңдық, ептілік) кешенді дамытуға, бұрын үйренген қимылдарды жетілдіру және оқушылардың өзіндік қасиеттерін тәрбиелеуге (батылдық, тапқырлық, ұйымдастырушылық, өз бетімен шешім қабылдаушылық), бұдан басқа да көптеген мақсаттарды жүзеге асыруға болады.

Жаттығуларды ойын әдісімен жүргізу оқушыларды қызықтырып, жақсы әсер қалдырады, бірқалыптылықтан құтқарады. Ойын әдісінің бір кемшілігі, жүктеме мөлшерін дәл біле алмайтынымыз.

Дене тәрбиесі жаттығуларын жарыс, бәсеке түрінде орындауды жарыс әдісі дейміз. Жарыс әдісінің ең негізгі белгісі – біріншілікте қарсыласыңды, команданы, топты жеңу үшін бәсекелесу, күрес, күш сынасу жағдайында жоғарғы көрсеткіштерге жету. Бұл әдіс әр түрлі мақсаттарды орындауға пайдаланылады. Мысалы, адамгершілік, жігерлілік, дене қасиеттерін тәрбиелеу, күрделі жағдайда қимылдың ептілігі мен дағдысын жетілдіру. Жарыс әдісі адам ағзасының мүмкіншіліктеріне жоғарғы талаптар қояды да, оның ары қарай тез дамуына ықпал етеді. Бұл жарыс әдісінің міндетті түрде орындалуы үшін керекті шарт: жарыс, бәсеке жаттығуларына оқушылар өте жақсы дайындықпен келулері керек, ол болмаса берілетін үлкен қарқынды жүктемелер олардың денсаулығына зиян келтіруі мүмкін.

Сонымен қатар бұл әдіс оқушылардан жаттығуды орындау кезінде пайда болатын міндетке өз шешімін тез қабылдауын талап етеді (өйткені, мұғалімнің, жаттықтырушының ақыл-кеңесін жарыс кезінде ести қою мүмкіндігі өте аз).

Жаттығу кезінде көп қайталанатын жүктеме мен тынығуды алмастыра орындайтын қимыл-әрекетте қатаң шектелген жаттығу әдістерін пайдалану көптеген мүмкіншіліктерге қол жеткізеді:

1. Жүктеме көлемін қатаң мөлшерлеуге. Бұл әдісті қолдану кезінде жүктемені ең төменгі шамаға дейін жоғарылатып, басқаруға болады.

2. Әр түрлі дене қуатының қасиетін дамыту және жаттығу арқылы жеке дене мүшелеріне әсер ету.

3. Дене тәрбиесі үрдісінде жеке үйретуді пайдалану.

4. Кез келген күрделі жаттығуларға үйрету.

5. Дене тәрбиесі жаттығуларын әр түрлі жастағы адамдар арасындағы сабақ, жаттықтыру кездерінде пайдалану мүмкіншілігі. Біз осы әдістің көмегімен жаттығуларды жас балалардан бастап егде жастағы адамдарға дейін қолдана аламыз.

Қатаң шектелген жаттығу әдістері екі топқа бөлінеді: а) қимыл-әрекетке үйрету; ә) дене қасиеттерін жетілдіру.

Қимыл-әрекеттердің күрделілігіне қарай тұтас та, бөлшектеп те үйретуге болады.

Тұтас үйрету әдісі жаттығуларды бөлшектемей толық үйрету кезінде мынадай жағдайларда қолданылады.

- қарапайым қимыл-әрекетке үйрету кезінде;

- дене қуаты және техникалық дайындығы жоғары оқушылармен жүргізілетін жаттығу сабақтарында;

- қимыл-әрекетті бөлшектеп үйретуге болмайтын, бөлшектесе техника негізінің сапасы болмайтын жағдайда;

- бұрын үйренген жаттығуларды жетілдіруде.

Жаттығуларды бөлшектеп үйрету әдісі кезінде қимыл-әрекетті бөлшектеп жеке-жеке меңгеріп, сонан соң бәрін қосып толық қайталайды. (Мысалы, гимнастика сабағындағы алға аунап түсу, басқа тұру, жанға айналу жаттығуларының техникасын жеке-жеке үйреніп, меңгергеннен кейін толық қайталау және т.б.).

Күрделі қозғалыс техникасын үйренуді жетілдіруге жақындататын жаттығулар қолданылады. Мұндай жаттығулардың техникасы негізгі, күрделі жаттығудың бөлшектеріне ұқсас болып келеді. Бұл жаттығулар біртұтас түрде, оқушыларға түсінікті және қолайлы болуы керек.

Дене қасиеттерін дамытуға бағытталған қатаң шектелген жаттығулар әдістері әр түрлі формадағы жүктеме мен тынығудың түрлерін ұштастыру мүмкіндігіне байланысты қолданылады. Жүктеме дегеніміз – дене тәрбиесі жаттығуларымен адам ағзасына әр түрлі көлемде әсер ету. Жүктеменің шамасы оның қарқындылығы мен көлеміне байланысты.

Жүктеменің көлемі – орындалған дене қуаты жұмысының саны (мысалы, 10 минуттық жүгіру, жаттығуды қайталау саны т.б.).

Жүктеме қарқындылығы - ол белгілі бір уақытта дене тәрбиесі жаттығуларын қарқынды, тездете орындау. Жүктеменің ішкі және сыртқы қарқынды көрсеткіштері болады. Сыртқы көрсеткіш – қозғалыс жылдамдығы (жүгіру, шаңғы жарысы, суда жүзу т.с.с.), спорт ойындарындағы ойын қарқыны т.б. Қарқындылықтың ішкі көрсеткіштері – жүректің соғу жиілігі, белгілі бір уақытта күш жұмсау өлшемі. Адам ағзасына әсер ету көлеміне байланысты жүктеме:

- кіші (жүректің минөтына 130 ретке дейін соғуы);
- орта (жүректің минөтына рет соғуы);
- үлкен (жүректің минөтына рет соғуы);
- жоғары (жүректің минөтына рет соғуы);
- өте жоғары (жүректің минөтына 190-нан көп рет соғуы) болып бөлінеді.

Тынықтыру жаттығулары. Қолды жоғары көтеріптөмен түсіру

1. Тура жүру

2. Аяқтың ұшымен жүру

3. Өкшемен жүру

4. Жартылай отырып жүру

5. Толық отырып жүру

Жүгіру.

Бір қалыпты жүгіру

Оң жақпен жүгіру

Сол жақпен жүгіру

Артпен жүгіру

Тынықтыру жаттығулары.

Қолды жоғары көтеріптөмен түсіру

Жүріп келе жатқанда және орнында жасалынатын жаттығулар

Библиографиялық тізім

1. Железняк Ю.Д. Методика обучения физической культуре: учебник студ. учреждений высшего проф. образования. – М.: издательский центр «Академия», 256с.
2. Муллер А.Б. Физическая культура: учебник для вузов. – М.:Издательство 2013.- 424с.
3. Никитушкин В.Г. Основы научно-методической деятельности в области физ. культуры и спорта: учебник для вузов.- М.: Советский спорт, 2013.-280 с.
4. Дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы / Е.Қ. Уанбаева, Ф.Ж. Уанбаева. – Өскемен: ШҚМУ Баспасы, 2006. – 267б.

ӘОЖ 796 (07)

СПОРТТЫҚ КҮРЕСТЕ БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕНЕ-КҮШ ҚАБЫЛЕТІН АРТТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*ҚР еңбек сіңірген жаттықтырушы аға оқытушы
Култаев Серик Турарбекович
студент Амангелди Сагидолла Есенгелдыұлы ДС-119в
Шымкент университеті, Шымкент қаласы*

Аңдатпа: Қазақша күрестің өсіп - өркендеу, даму жолдарының өзгеше, өзіндік сыр- сипаттары бар. Бір қызығы, әу бастан-ақ қазақтар той-домалақ думанда, басқа да халық мол жиналатын жиындарда балуандардың салмағын өлшеп жатпаған. Қарсыласыңа қарсы тұрарлық күш – қуатың бар ма, онда кілемге білек сыбанып шыға бер. Әрине, атаң жілікті түйе балуандардың жөні бөлек, тұрпаты тым басқаша ғой. Дегенмен, халықтық ұғым, нағыз бәсеке тұрғысынан балуандардың мықтылығы мен тұма – талант, алып күш иесі болуын салмаққа қарамай-ақ «күшті болсаң күресіп көр» деген тұжырымда кесіп – пішіп айтып тұрған тәрізді. Былайша айтқанда кез-келген жарыс ережесіз болмайды. Ол әр халыққа әр қалай, өзіндік ұлттық психологиясы, көзқарас тұжырымдарымен тізбектеліп, қалыптасқан..

Түйін сөздер: Күрес техникасын кезекпен үйренуде сондай болу керек, бір-біріне ұқсас әдістер үйрету солардың біреуін ұқыптап үйренгеннен соң. Оқытушылардың алдындағы мақсаттардың бірі - ол жастарды дұрыс тыныс алуға үйрету. Оқытушы жаттығуларды үйреткен кезде қалай тыныс алуды көрсету керек. Егер балуан қиын жағдайда тұрса да, тыныс алуын тоқтатпау керек. Тегін тыныс алуға тырысу қажет, жиілігі үлкен емес және мұрын арқылы. Бірақта жылдам қарқынмен күресте жиі тыныс алуға және ауыз арқылы. Тыныс алудың үлкен маңызы бар әдістерді орындағанды. Тек жоғары күш жұмсағанда ғана әдісті орындағанда тыныстың тоқталуы. Күрес техникасын үйренгенде есте сақтау керек, кейбір әдістер бағдарлама бойынша ересектерге арналған, бұл мерзімде жастарды үйретуге келмейді. Мұның түсінігі, жастардың әлі дене дайындығы сәйкес келмеуінде. Тағы сонда, кейбір әдістерді керекті дайындықсыз жарақатқа әкелдіру мүмкін. Мысалға, Шығыс жекпе - жегін алайық. Мынадай әдістер денесін теріс ұстап аудару, «накатпен» лақтыру, ересектерге бірінші 6 айда үйренуге арналған, жастар тек 2-ші жылы үйренуіне болады, «теріс ұстап» лақтыру, денесіне ұстап құлату, ересектер үшін екінші жылы ұсынатын жастарға үшінші жылы үйрету қажет. Кеудеден асырып лақтыруды жастар үшін тек екінші жылы үйренуге болады. Осы жылы белі мен қолын ұстап кеудеден асырып лақтыруды таныстыру қажет. Бұл әдістерді қолдану балуанның техникасын әртүрлі етеді, оған бұл әдіс жанбастап лақтырудан қарсы әдіс ретінде қолдануға мүмкіншілік туады. Үшінші жылы кеудеден асырып қолын денесінен ұстап лақтыруды ұсынады, дене дайындығы белгілі болғанда бұл әдісті бірінші үйретеді.

Спортшының алғашқы күреспен шұғылдану жылдарында жалпы дене-күш дайындығына басым көңіл бөлінеді.

Жаттықтырушы - ұстаз алға қойған мақсаттардың ерекшеліктерін ескере отырып балуан дайындығының осы екі түріне өз тарапынан өзгерістерді дер кезінде енгізіп отыруы, нәтижелі жұмыстың болуына кепілдік береді.

Жалпы дене дайындығы кезінде белгілі бір дене-күш қабілетін арттыруға бағытталған жұмыстарды жүргізу арқылы нәтижелі көрсеткіштерге жегуге болады. Ұстаз осы жаттығуларды оқу-жаттығу сабақтарының белгілі бір кезеңдерінде қолдана білу қажет. Мысалы, күшті арттыру жаттығуларын сабақтың кіріспе бөлімінде орындауға болмайды. с.с.

Арнайы жаттығуларға негізінен балуандардың күресі (белдесу) түрлеріне жақын іс-қимылдар алынады.

Спортшының дене-күш қабілеттерін дамыту-жаттығу түрінің ерекшеліктеріне байланысты жалпы дайындық және арнайы дайындық дел екіге бөлінеді. Жалпы дене - күш дайындығы дегеніміз, адамның күш, ептілік, жылдамдық иілгіштік, төзімділік - шыдамдық қабілеттерін жалпы жаттықтыру болып табылады.

Арнайы дене-күш дайындығы кезінде балуанның тандап алған спорт түрінің ерекшелігіне негізделген арнайы жаттығулар беріледі. Арнайы жаттығулар балуанның күресу шеберлігін арттырып, жарыстарда аз күш жұмсау арқылы өз мүмкіндігін толық көрсетіп, нәтижелі көрсеткішке жетуіне жол ашады.

Берілетін жалпы және арнайы жаттығулардың көлемі, түрі спортшының жаттығу жоспарының негізінде өзгеріп отырады.

Саптық жаттығулар оқу-жаттығу сабақтарын жақсы ұйымдастыру үшін пайдаланылады және сабақтың кіріспе бөлімінде қолданылады.

Жалпы және арнайы дене-күш дайындығын жүргілген кезде соны орындаушы адамның жасына, жынысына қарай өзгертіп отырады. Әр адамның өзінің туа біткен ерекшеліктері ескеріледі.

Қазіргі кездегі спорттық жарыстардың адам организміне және жүйке жүйесіне түсіретін өте жоғары әсерін ескере келіп, спортшыны жаттықтыру кезінде қоршаған ортаның және жарыс барысында болатын экстремалды жағдайларлардың бәріне төтеп бере алатындай жүктеме беру арқылы спортшының ағзасын қалыптастырып, жарысқа дайындау қажеті туындап отыр.

Адамдардың қандай да болмасын еңбек түрін аслақ та, дәл спорттық жарыс кезіндегідей адам ағзасының еш шегіне дейін жұмыс істеу дәрежесіне көрсетіліп қызмет ету байқалмайды. Сондықтан спорт саласында спортшылардың үлкен жүктеме кезінде жұмыс істей білу және оған қалыптасуы туралы қажетті еңбектер жинақталады. Жалпы қалыптасу деген ұғымға барлық тіршілік түрлерінің күн көрісі үшін сыртқы қоршаған ортаға сәйкестеніп, бейімделіп қалыптасуын айтады.

Библиографиялық тізім

1. Иванов В.В. Комплексный контроль в подготовке спортсменов. -М.: ФиС, 1987. -256 с.
2. 28. Игуменов В.М., Подливаев Б.А. Спортивная борьба. -М.: Просвещение, 1993. -238 с.
3. 29. Ильин Е.П. Психофизиология физического воспитания. -М.: Просвещение, 1980. -199 с.
4. 30. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. РОСТОР-на-Дону: Феникс, 1996. -512 с.
5. Дене шынықтыру және спорттағы ғылыми зерттеу әдістері Байжанов Е., Алшынбаев К.И., Садыкова Д.Б. оқу құралы. Шымкент 2018
6. Дене шынықтыру және спорт теориясы мен әдістемесі Астана-2017 Ұ.Мұхаммеджанова. Оқу құралы

ӘОЖ 796.332.063

ФУТБОЛ СПОРТЫНДА СТУДЕНТТІК КОМАНДАНЫ ЖЫЛДЫҚ САБАҚТАР ЦИКЛІНДЕ ОҚЫТудың Құрылымы МЕН МАЗМҰНЫ

*ҚР еңбек сіңірген жаттықтырушы аға оқытушы
Курманов Дюсебек Салхауович
студент Айтжан Нұркен Әзімханұлы ДС-119в
Шымкент университеті, Шымкент қаласы*

Аңдатпа: Футболшы қозғалу жылдамдығын ауыстырып отырады, ол жәй жүрістен бастап, ең үлкен жылдамдыққа дейінгі аралықты қамтуы тиіс. Сонымен қатар футболшының қозғалу тәсілдері секіруден, аялдамадан және айнарудан ауысып келіп отырады. Қозғалу тәсілдерінің түрлері доппен шебер ойнауға да байланысты. Қозғалу тәсілдерінің жинағын дұрыс пайдалана білсе, футболшы ойын жүргізу әдістерін де оның

ішінде допқа ие болу үшін дұрыс орын таңдап алу және қарсылас команданың ойыншысын дер кезінде табуды шебер түрде орындай алады.

Жүгіру - қозғалу тәсілінің негізгі әдісі. Жүгіру арқылы ойыншы алаң үстінде әртүрлі қимылдар жасайды. Бұған допсыз және допты алып жүріп жүгіру де жатады.

Футбол ойынында жүгірудің мынадай тәсілдері қолданылады: жәй жүгіру, артымен, алға қарай жүгіру, аяқты қиыстырып және бір-біріне қосып жүгіру.

Жәй жүгіруді - ойыншылар тік бағытпен қозғалған кезінде және қарсылас ойыншыдан босанып ойынды әрі қарай жүргізу пайдаланады. Жәй жүгіріс деп аталған себебі қозғалу жүйесі - фазасы ұшу және тірелуден тұрады, демек оның негізгі түрі жеңіл атлетиканың жүгіру түрінен өзгеше.

Түйін сөздер: Футболшылардың дайындығына қойылатын талаптардың іске асыру жолында, жаттығудың педагогикалық қағидаларын және бірінші кезекте ғылыми басқарудың заңдарын қатаң түрде сақтау арқылы іске асырылады.

Футболшылардың оқыту мен жаттығу құралдары болып дене жаттығулары, гигиеналық факторлар және табиғат күші болып саналады.

Дағдыны қалыптастыру жэые жетілдіру дене жаттығуларын жүйелі түрде орындау барысында іске асады. Олар копжакы, оларды таңдау, оқыту және жаттығу процесі барысында қойылады.

Дене жаттығулары күштің көбеюіне, қозғалысты үйлестіруде, жылдамдықты, төзімділікті және ептіліктің жақсаруына септігін тигізеді. Сондай-ақ жүрек-қан тамырларының қызметі, тыныс алу және ағзаның басқа да жүйелерінің, спорттық жұмыс қабілеттің, жүктемеден кейін қайта қайта келу процесінің жылдам өтуіне де септігін тигізеді. Әрбір жаттығу көп немесе аз мөлшерде кейбір дағдылар мен сапаларға әсерін тигізеді. Сондықтан да дене жаттығулары әсер ету жағдайына қарай таңдап алынады.

Футболшылардың жаттығуындағы барлық жаттығулар шартты түрде үш топқа бөлінеді: 1) жарыстыру, 2) арнайы дайындық, 3) жалпы дайындық.

Жарыстыру жаттығулары - бұл біртұтас қозғалыс әрекеті болмаса олардың жиынтығы, ережесі сақтай отырып футбол ойынындағы қозғалыстардың тұратын қимыл қозғалыстар.

Футболшыларды оқыту және жаттығудың негізгі формасы болып есептеледі. Бұл жерде жаттықтырушының жетекшілігімен әр алуан әдістерді қолдана отырып өткізетін топтық және жекелік сабақтар.

Футболшылармен өткізілетін сабақтарға қойылатын талаптар төмендегідей:

1. Жаттықтырушының жалпы оқыту және жаттығу жоспарына сәйкес сабаққа қойылатын мақсат тиянақты болуы керек.

2. Сабақ футболшыларды тәртіпке, еңбек сүйгіштікке, адамгершілікке тәрбиелеу керек.

3. Сабақты футболшылар сапалы түрде және орнықты етіп қозғалыс дағдыларын және қозғалыс сапаларын қажетті дәрежеде дамытуды меңгере алатындай жағдайда құру қажет.

4. Әрбір жеке алынған сабақ жалпы сабақ тізбегінің бір бөлшегі болуын қажет етеді.

5. Сабақтың мазмұны футболшылардың ден-күшінің дамуына, олардың білім шеберлігін кеңейту және дағдыларды игеру талаптарына жауап беру керек.

Дайындық бөлімде сабақтың мазмұны мен мақсаты түсіндіріледі. Сабақтың негізгі бөлімінің мақсаты табысты шешуге көмек беретін арнайы жаттығулар. Дайындық бөлімінің мазмұны түпкілікті түрде сабақтың негізгі бөліміне бағынышты. Егер де сабақтың негізгі бөлімі техникалық әдістерді үйренуге арналған болса, онда дайындық бөлімдегі жаттығулар аса қарқынды болмауы тиіс. Атап айтатын болсақ денені босаңсытатын, сіңірлерді созу, техникалық әдістерді орындауға мүмкіндік беретін буындарға жаттығулар жасау көп қолданылады. Осындай мақсатпен ойын жаттығуларын пайдалануға болады. Бұл бөлімдегі жаттығулар шұғылданушыларды көп шаршатпайтын,

көңіл-күйге қатты әсер етпейтіндей болуы тиіс, өйтпеген жағдайда техниклық әдістердің астарын қабылдауы кері әсерін тигізуі мүмкін.

Негізгі бөлімде өтілетін сабақтың негізгі мақсаты: техника және тактиканы меңгеру, футболшылардың ерік-жігерінің дайындығын көтеру т.б.

Қорытынды бөлімде ұйымдасқан түрде сабақты тамамдайды. Шұғылданушылардың ағзасы бастапқы жай қалыпқа келтіріледі. Қорытынды бөлімде жай жүгіріс, жүру, босаңсу жаттығуларын қолдануға болады. Осы жерде жіберілген қателерде нұсқау, қорытындысы, алдағы ойын туралы хабарлама беріледі.

Әрбір сабақ процесінде жүктеменің біртіндеп көбеюі мен төмендеуі қағидаларын, жаттығу мен демалыстың алмасуын қадағалау маңызды. Осы қағданы сақтау жаттығуларды дұрыс таңдауға, олардың орындалу тізбегін сақтайды.

Өзінің мақсаты мен оқу әдістемесі ұқсас сабақтар кешенді және тақырыптық болып екіге бөлінеді.

Библиографиялық тізім

1. Голомазов С, Чирва Б. Футбол. Теоретические основы и методика контроля технического мастерства. Москва, Физкультура и спорт, 2001 г.

2. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена. Москва, Физкультура и спорт, 1966

3. Люкшинов Я.М. Искусство подготовки высококлассных футболистов. Москва, Физкультура и Спорт, 2003 г.

4. Физическая культура студента Астана – 2016 А.К. Кульназаров, В.И. Лях. Учебник

5. Физическая культура Алматы-2018 Марчибаева У.С., Сидорова Р.В., Мендыбаева

6. Дене шынықтыру және спорт теориясы мен әдістемесі Астана-2017 Ұ.Мұхаммеджанова. Оқу құралы

ӘОЖ 372.8:718

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ – ҚАРТАЮМЕН КҮРЕС, ОҒАН ҚАРСЫ ТҰРАР ҚУАТТЫ ҚҰРАЛ, БЫЛАЙША АЙТҚАНДА, ЖАСАРУ ҚҰРАЛЫ

*Қалбаев Б., ДС -131 тобының студенті
Бариков Д.Х. Дене шынықтыру және спорт
кафедрасының магистр, аға оқытушы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Дене тәрбиесі мен спорттық машықтанудың негізгі мақсаты- ағзалар мен жүйелердің қызметтік мүмкіншілігін арттыру. Өйткені қызметтік мүмкіншілік – денсаулықтың көрсеткіші, жұмыс қабілетінің негізі, жаттығу барысының тиімділігінің айғағы. Қызметтік мүмкіншіліктің сыртқы әсерлерге бейімделу қабілетінің нашарлауы – ауру сырқаттың, зорығудың алғашқы белгілерінің бірі. Қызметтік мүмкіншілікті зерттеу үшін спортшыны қалыпты жағдайда ғана тексеру жеткіліксіз толық мәліметті тек арнайы сынақтар мен түрлі – түсті құралдар қолдана отырып, жан – жақты зерттегенде ғана алуға болады.

Спортпен, жүйелі түрде айналысудан нерв жүйесі мен нерв – бұлшық ет аппараттың жұмысы жетіле түседі. Соған байланысты спортшы күрделі қозғалу қасиеттері мен жылдамдықты арттырады, қозғалыстың басқарылуын қамтамасыз ету

жүйесі жақсара түседі. Осы жүйелер жұмысының нашарлауы спортшының қажығандығын және шамадан тыс жаттыққандығын аңғартады.

Нерв жүйесінің жұмысын анықтау арнайы аспаптардың жоқтығынан қиындықтар туғызады

Нерв жүйесінің жұмысы туралы жүйелі сұрастыру, оның негізгі қасиеттеріне баға беруге жағдай туғызады. Нерв жүйесі жұмысының күштілігін байқауға спортшының батылдық, алған беттен қайтпаушылық, алға қарай ұмтылу, тынымсыздық, тырысқақтық және жеңіске деген құштарлық сияқты қасиеттері көмектеседі.

Тағы да бір оның маңызды белгілеріне жеңіске деген құштарлық және өзіне - өзі тез қалыпқа келтіре алу қасиеті жатады. Нерв жүйесі жұмысының жан – жақты дамығандығы спортшының көңіл күйінің бірқалыптылығынан, өзін - өзі ұстай білуінен, жаттығу және жарыс барысындағы ұстамдылығынан байқауға болады. Нерв жүйесінің бейімделгіштігі, спортшының жаттығудың бірінші түрінен, екінші түріне ауысу жылдамдығынан, жағдайдың өзгеруіне бейімделгіштігінен, жаңа айла - амалдарды қабылдау жылдамдығынан және тез және терең ұйықтай алу қасиетінен көрінеді. Орталық нерв жүйесінің жұмысына баға беру үшін спортшы ұйқысының жағдайын анықтау керек. Оны баяу және тез жүретін екі кезеңге бөледі.

Ұйқының баяу кезеңінде мидың биологиялық жұмысының жайлап жүретіндігі анықталады. Адамның қимылдары азайып, жүректің жүру жылдамдығы мен қанның қысымы, дененің қызуы мен зат алмасу жұмыстары төмендеп, бұлшық еттер босаңсиды, тыныс баяу да таяз, ал түс көрудің көлемі өте аз келеді. Ұйқының жылдам жүретін кезеңінде мидың биологиялық жұмысының күші артады, көз алмасының қозғалуы жиілейді, бұлшық еттердің бостығына қарамай, оның жеке жиырылулары байқалады, түс көру жиілейді.

Түнгі ұйқының кезеңдері бірнеше рет қайталайды. Бір кезеңнің ұзақтығы 1,5-2 сағатқа созылады. Ұйқының баяу жүретін кезеңі жас адамдарда барлық ұйқының ұзақтығының 75-80%-тің, ұйқының тез жүретін кезеңі 20-25%-тің құрайды. Ұйқының кезеңдерінің кезектесіп ауысып отыруының бұзылуы жалпы адамның ұйқысын бұзады. Уайымшыл, көңілшек және қайғышыл спортшылардың ұйқысы бұзылып, қысқа және оның кезеңдерінің дұрыс жүрмеуі байқалады. Ұйқының бұзылуы бірден ұйқтап кете алмау, түнде оянғаннан кейін көпке дейін ұйқтай алмау, ерте ояну сияқты белгілерден құралады. Ұйқының бұзылуына нерв жүйесінің шаршап, көңіл күйдің нашарлауы, сырттай қоздырғыштардың жайсыз әсері, таныс емес ортаның әсерлері себеп болады. Ұйқының өте ауыр түрде бұзылуын нарколепсия деп атайды. Оған тән қасиет күндіз ұйықтап, түнде ұйқының келе беруі. Ал, күндізгі ұйқышылдықпен қатар түндегі терең ұйқының жалғасуы - идиопатиялық гиперсомния деп аталады. Спортшылардың ұйқысының бұзылуының қажып, орталық нерв жүйесінің шаршағандығын көрсетеді. Спорттық амалдарды үйрену барысында қозғалысты реттеу жұмысы бұлшық еттердің жиырылуын бір бағытқа сәйкестендіруге, тұрақтылығын қалыптастыруға, қимылдардың дұрыс орындалуына бағытталады. Күрделі қозғалыс жұмысын реттеу ісіне мидың маңдай бөлігі, орталық ми, таламус, мишық, вестибулярлық аппарат, жұлын, қозғалысты сезгіштер және импульсті орталық жүйесіне өткізу жолдары қатысады. Орталық нерв жүйесіндегі қозғалысты реттеу жұмысын зерттеу үшін арнайы сынақтарды қолданады. Қозғалыстың бір қалыптылығына дененің Ромберг күйіндегі тұрақтылығын анықтау арқылы баға береді. Ромберг сынағының жайша түрін жүргізу барысында (аяқтың табандары қосылған қолдары тіке алдына созылған және екі көзі жұмулы күйі) адамның денесі шайқалып орнынан ауытқуы, саусақтарының дірілдеуі қозғалуды реттеу жұмысының істен шыққандығын көрсетеді. Ромберг сынағының күрделі түрін (бір аяқта тұрып, көзді жұмып, қолдарды алдыға созған күйінде, екінші аяғының өкшесін бірінші аяқтың тізесіне тигізу) жүргізген кезде саусақтардың дірілі, дененің тұрақтылығының ұзақтығын есепке алады. Адамның Ромберг күйіндегі тұрақтылығы 15 секундтан артық болса, онда дененің бір орындағы тұрақтылығы жақсы, ал, керісінше жағдайда нашар деп

бағаланады. Тұрақтылықты реттеу жұмысын зерттеуге саусақ мұрын сынағын қолданады. Ол үшін, көздің жабық күйінде сұқ саусақты мұрынның ұшына тигізу керек.

Қолдың дірілі және епсіз қимылдар адамның қозғалу жұмысын реттейтін механизмдерінің істен шыққанын көрсетеді. Дененің тұрақтылығын анық зерттеу стобилография, ал дене мүшелерінің дірілін – треморография әдісімен жүргізеді. Сынақтың көрсеткішін жазған сынақтар әр кезеңдегі дененің қалыптан ауытқу мөлшерін және оның көлемін көрсетеді.

Спорт пен дене тәрбиесі мен жүйелі айналысудың арқасында, орталық нерв жүйесіндегі қозғалысты реттеу орталығының тұрақтылығы артады. Акробатика, суға секіру, гимнастика, биіктікке секіру, баскетбол және көркем гимнастика спортымен айналысатын спортшылардың қозғалысты реттеу болады. Шынығу мен дененің қоршаған ортадағы тұрақтылығы арасындағы тікелей байланыс бар. Организм неғұрлым шыныққан болса, соғұрлым оның қоршаған ортадағы тұрақтылығы арта түседі, ал дененің шынығу дәрежесі кеміген сайын оның тұрақтылығы азайып, діріл көбейе түседі.

Жаттығу және жарыс алдында қозғалуды реттеу жүйесін тексеру, оның қажу дәрежесін анықтауға көмектеседі. Қозғалудың реттеудің бұзылуы мидың шайқалуынан туады. Орталық нерв жүйесінің жұмысын зерттеу үшін электроэнцефалограф құралын қолданады (ЭЭГ). Ол мидың қыртысынан шыққан биотокты қабылдап, жазып отырады.

Биотоктар күрделі сынықтармен белгіленеді. ЭЭГ негізгі тербелістері альфа-ырғақтарының жиіліктері 8-12Гц және ауытқулары 60мкв дейін жетеді, ал бета ырғақтарының жиіліктері 15-30Гц ауытқулары 0-25 мкв, олармен қатар гамма ырғақтары (жиілігі 30Гц), бета ырғақтары (4-7Гц) және дельта- ырғақтары (1,5-3Гц) анықталады. Электроэнцефолограмманың маңызы спортшылардың нерв аурулары туралы шағымдар айтуына байланысты арта түседі. Оның көмегімен орталық нерв жүйесіндегі патологиялық ошақтарды анықтауға мүмкіндік туады.

Орталық нерв жүйесінің жұмысына баға беру үшін, қозғалыс реакциясының көрінбейтін кезеңін зерттейді, былайша айтқанда, ол қоздырғыштың әсер еткен кезінен оған жауап ретіндегі қозғалудың басталу уақытының аралығындағы кезең. Ол кезең мидың қыртыстарының өз жұмысын атқару дәрежесіне адамның жалпы көңіл – күйіне, шыныққандығына және қажығандығына байланысты болады. Жай және күрделі қозғалыс реакцияларының пайда болу мерзімдерінің арақатынасы 100м - ден артпауы қажет, керісінше болған жағдайда нерв жүйесінің қозғыштығы нашар, қозуды қабылдағыштығы төмен деп есептеледі. Невр жүйесінің жұмысын зерттеу оның шаршауын ғана көрсетіп қоймайды, сонымен бірге, ауруларды да анықтауға көмектеседі.

Библиографиялық тізі

1. Дене тәрбиесі Астана-2017 Б.Төтенай.Оқулық
2. Физическая культура студента Астана – 2016 А.К. Кульназаров, В.И. Лях.Учебник.
3. Спортты басқару және ұйымдастыру. Елшиев Б., Казмамбетова А.А.,
4. Шыныбек Н.Н., Оқу құралы Шымкент 2019
5. Сихымбаев Қ.С Қазақ күресінің әдістемелік негіздері Алматы 2012ж
6. Дене мәдениетінің ілімі мен әдістемесі. Ж.Оңалбек. Түркістан, 2004.

ӘОЖ 372.8:718

КӘСІБИ – ҚОЛДАНБАЛЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ҚЫЗМЕТІ МЕН МІНДЕТТЕРІ

*Мирмахметова Жаннаттай
ДС-322 тобының студенті*

Кәсіби қолданбалы дене шынықтырудың негізгі мақсаты - денсаулықты жақсарту және еңбек тиімділігін арттыру. Еңбек тиімділігін оның қарқындылығының физиологиялық тұрғыдан қолайлы шекараларын кеңейту, сондай-ақ жеке өнімділікті арттыру арқылы арттыруға болады, оның деңгейіне физикалық дайындық та әсер етеді. Сонымен, кәсіби-қолданбалы дене шынықтырудың мақсаты мен міндеттері, ең алдымен, белгілі бір кәсіптің талаптарына байланысты. Кәсіби-қолданбалы дене шынықтыру жаттығулары дене қабілеттерін дамытуға, қимыл-қозғалыс дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруға және жетілдіруге, қажетті адамгершілік-ерік қасиеттерін тәрбиелеуге, ағзаның кәсіби іс-әрекеттің нақты жағдайларының қолайсыз әсеріне төзімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Кәсіби қолданбалы дене шынықтырудың мақсаттары мен міндеттері кәсіби білім беру мен өмірдің нақты жағдайларында оның мазмұны мен құрылысының ерекшеліктеріне байланысты нақтыланған дене тәрбиесі әдістемесінің жалпы педагогикалық және іргелі қағидаларын дәйекті жүзеге асыруға негізделген.

Кәсіби жұмыстың көптеген түрлерінің өнімділігі кәсіби іс-әрекеттің талаптарына және организмнің функционалдық мүмкіндіктеріне жүктелген шарттарға сәйкес келетін жүйелі жаттығулар кезінде бұрын алынған ерекше дайындыққа айтарлықтай тәуелді. Бұл тәуелділік адамның өмір сүру процесінде адамның физикалық және жалпы дамуының әр түрлі жақтарының өзара байланысының заңдылығы мен заңдылығы туралы тереңдей түсетін идеялар тұрғысынан ғылыми түсініктеме алады. Осы заңдарды іс жүзінде қолдану тәжірибесі дене тәрбиесінің ерекше түрі - кәсіби қолданбалы дене шынықтырудың қалыптасуына алып келді.

Бүгінгі күні біздің елде кәсіби қолданбалы дене шынықтыру орта кәсіптік және жоғары оқу орындарында, жұмысшылардың негізгі, кәсіптік қызметі кезеңінде еңбектің табиғаты мен жағдайлары қажет болған кезде еңбекті ғылыми ұйымдастыру жүйесінде дене тәрбиесінің міндетті курсының бөлімдерінің бірі ретінде жүзеге асырылады. Білім беру жүйесі мен кәсіби еңбек саласындағы болашақ мамандар мен бакалаврларға арналған дене шынықтырудың осы түрін одан әрі жетілдіру және енгізу қажеттілігі қазіргі заманғы практикалық мамандықтарды игеруге кететін уақытты анықтайды. Олардағы кәсіптік шеберлікке жету табиғи негізі бар организмнің функционалдық мүмкіндіктерінің деңгейіне, жеке тұлғаның физикалық қабілеттерінің даму дәрежесіне, оның алған моторикасы мен дағдыларының алуан түрлілігіне байланысты болады. Кәсіби еңбектің көптеген түрлерінің өнімділігі, қазіргі заманғы материалдық өндірістегі жалпы бұлшықет күштерінің үлесінің прогрессивті төмендеуіне қарамастан, тікелей немесе жанама түрде еңбек операцияларын орындаушылардың физикалық қабілеттеріне байланысты болып келеді және тек дене еңбегі басым емес, сонымен қатар аралас типтегі жұмыс түрлерінің бірқатарында. (интеллектуалды және моторлы). Денсаулық пен тиімді жұмысты ойлау мүмкін емес қалыпты физикалық жағдай кез-келген кәсіби жұмыстың үнемі жоғары жемісті болуының маңызды шарты болып қала береді. Кәсіби жұмыстың жекелеген түрлерінің және оның жағдайларының жұмысшылардың физикалық жағдайына ықтимал теріс әсерін болдырмау проблемасы сақталуда. Бұл мәселе мазмұны мен еңбек жағдайларын, соның ішінде әлеуметтік, ғылыми, техникалық және гигиеналық жағдайларды оңтайландырудың көптеген әдістерімен шешіледі, олардың арасында кәсіби және қолданбалы дене шынықтыру факторлары маңызды рөл атқарады. Жалпы өркениеттің ілгерілеуі адамды өзінің кәсіби қабілетін үнемі жетілдіру қажеттілігінен босатпайды, ал олардың дамуы табиғи себептерге байланысты жеке тұлғаның физикалық жақсаруымен бөлінбейді.

Осыған сүйене отырып, әр мамандық өзінің ақыл-ой, ақыл-ой және дене сапаларының даму деңгейлерін, кәсіби қолданбалы дағдылар мен дағдылардың тізімін белгілейді. Сондықтан, егер адам инженер мамандығына дайындалып жатса, оған бір мазмұнды кәсіби қолданбалы дене шынықтыру қажет, ал екіншісі - болашақ менеджер мен экономист. Бұл айырмашылықтар «Дене шынықтыру» пәнінің бөлімі ретінде кәсіби қолданбалы дене шынықтырудың мақсаттары мен міндеттерінде көрінеді. Бұл іс-шараларға мүмкіндік оқу және бос уақытында қамтамасыз етіледі. Кәсіби қолданбалы дене шынықтырудың негізгі мақсаты - денсаулықты жақсартуға ықпал ету және жұмыс тиімділігін арттыру. Жұмыстың тиімділігі оның қарқындылығының физиологиялық рұқсат етілген шектерінің кеңеюі есебінен, сондай-ақ физикалық дайындық деңгейі белгілі бір әсер ететін жеке өнімділіктің артуы есебінен жоғарылауы мүмкін. Сонымен, кәсіби-қолданбалы дене шынықтырудың мақсаты мен міндеттері, ең алдымен, белгілі бір кәсіптің талаптарына байланысты.

Кәсіби қолданбалы дене шынықтыру жаттығулары дене қабілеттерін дамытуға, моториканы қалыптастыруға және жетілдіруге, қажетті моральдық-ерік қасиеттерін тәрбиелеуге, ағзаның кәсіби іс-әрекеттің ерекше жағдайларының жағымсыз әсеріне төзімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Кәсіби қолданбалы дене шынықтырудың мақсаттары мен міндеттері кәсіби білім беру мен қызметтің нақты жағдайларында оның мазмұны мен құрылысының ерекшеліктеріне қатысты нақтыланған дене тәрбиесі әдістемесінің жалпы педагогикалық және негізгі қағидаларын дәйекті жүзеге асыруға негізделген.

Жоғары оқу орнындағы кәсіби қолданбалы дене шынықтыру келесі міндеттерді қояды.

1. Студенттер қорын кәсіп туралы, еңбек операцияларын ойдағыдай орындау үшін, жоғары тиімді жұмыс үшін қажет физикалық қасиеттер туралы қолданбалы білімдермен толықтыру.

2. Болашақ мамандардың өнімді жұмысына ықпал ететін моториканы және дағдыларды қалыптастыру.

3. Болашақ жұмысқа қажетті физикалық және ақыл-ой сапаларын дамыту және тәрбиелеу.

4. Мамандық бойынша сәтті оқыту үшін еңбек операцияларын дамытуды жеделдету.

5. Өндірістік шаршаумен күресу үшін тез және толық қалпына келтіру үшін белсенді демалыс құралдарын қолданыңыз.

6. Өмір сүру процесінде еңбек операцияларын орындау кезінде беріктігін, жылдамдығын, төзімділігін, ептілігі мен икемділігін арттыру арқылы өндірістік жарақаттардың алдын алу және азайту.

Электр инженерінің жұмысы айтарлықтай энергия шығындарымен байланысты. Жұмысты тек тарату тақтасында және трансформаторлық қосалқы станцияларда ғана емес, жарықтандыру тіректерінде де, көбінесе әртүрлі, негізінен бүгілген күйде орындау керек. Арқаның, іштің, иық белдеуінің бұлшықеттерін (бұл дұрыс позаның қалыптасуы үшін қажет), аяқ доғасын қолдайтын бұлшықеттерді күшейту керек (тұрып жұмыс істейтін адамдар үшін). Белгілі бір бұлшықеттердің ұзақ және күшті жиырылуымен байланысты ауыр физикалық жұмысты орындау кезінде бұлшықеттің тұрақты қысқаруын болдырмайтын жаттығулар қажет. Жиі жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелерінің жұмысын қалыпқа келтіру қажеттілігі туындайды.

Қажетті жабдықтың сабына үлкен күшпен басатын қолдар мүмкін дірілді бүкіл денеге жібереді. Қолайсыз қалыпта жұмыс істегенде бұлшықеттің айтарлықтай кернеуінің болуы тез шаршауға ықпал етеді. Діріл перифериялық қан тамырларының жиырылуын тудырады, әсіресе қан тамырларына кедергі келтіретін қолдардағы тамырлар. Дірілдің кері әсері орталық жүйке жүйесінің және вестибулярлық аппараттың жұмысына әсер етеді. Қозғалыс ауруының белгілері пайда болады: бозару, өзін нашар сезіну, кейде жүрек

айну. Жағымсыз әсер арнайы техникалық құралдармен және еңбекті дұрыс ұйымдастырумен айтарлықтай азаяды. Бұл құралдардың бірі жұмыс күніне дене шынықтыру үзілістері түрінде енгізілген дене жаттығулары болуы мүмкін. Өндірістегі техникалық мамандықтар аппараттарының қозғалыстарының бір ретті қайталануы әр рет сол жүйке жасушаларына әсер етеді. І.П. Павлова, бұл «... бір ұяшыққа қашаулауды тудырады және бұл жасушаның отқа төзімді күйге, ұстап қалу күйіне енуіне әкеледі және осыдан бастап бұл күй арман бола отырып, барлық жарты шарларға таралады». Осылайша, мұндай жұмыстардың көптеген түрлерінде сәйкессіздік бар. Бір жағынан өндірістік операцияларды орындау кезінде тежелуге бейімділік пайда болады, екінші жағынан өндірістік операциялардың дәл осындай орындалуы кортикальды жүйке орталықтарының жұмыс жүйесінің қозуын ынталандырады. Қарама-қарсы процестердің қарқынды күресі жүреді, көбінесе невротикалық жағдайға әкеледі. Жұмыстағы біртектіліктің жағымсыз салдарын әр түрлі жолдармен, атап айтқанда, жұмыста үзілістер енгізу және оларды қарапайым дене жаттығуларымен толтыру арқылы жеңуге болады .

Библиографиялық тізім

- 1.«Батыс Вирджиния университеті».Мәтінді байланыстыру.
2. Коммуникациялар, Forbes Corporate. «Forbes NFL командасының 21-ші жылдық бағаларын шығарды». Forbes.
- 3.Баденхаузен, Курт. «NBA командасының құндылығы 2018: Қазір барлық клубтар ең аз дегенде 1 миллиард долларға бағаланады». Forbes. Алынған 2018-12-10.
- 4.«NHL Team Values 2017». Forbes. Алынған 2018-12-10.
5. Озианиан, Майк. «Бейсбол командасының құндылықтары-2018».Forbes. Алынған 2018-12-10.

ӘОЖ 372.8:718

СПОРТ ТЕК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЕМЕС,СОНЫМЕН ҚАТАР ТӘРБИЕЛЕУ

*Мырзая Ә., ДС -521 тобының студенті
Патшаханов И.М., магистр оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Жастайынан балаларға дұрыс тәрбие берудің маңызы зор. Атқа мініп, асық атып, бәйгеге шауып, теңге іліп өскен жас шымыр, епті де икемді болып өседі. Салауатты өмір сүру дегеніміз – дене тәрбиесімен, спортпен шұғылдану. Салауатты өмір сүрмей тұрып, өміріңе қажетті нәрсені алу мүмкін емес. Спорт пен дене тәрбиесінің адам үшін маңызы қандай? Ол қашан пайда болды? Қазақ жерін мекендеген тайпалар мен халықтардың дене мәдениеті туралы археологиялық қазбалардың нәтижесіне сүйене отырып, ғылыми болжаулар арқылы білеміз. Дене жаттығулары мен түрлі ойындардың шығу тегі ежелгі адамдардың мекен еткен географиялық ортасына, климаттық жағдайына байланысты болды. Мәселен, солтүстіктегі адамдар шаңғы жасауды үйреніп, аң аулауға шаңғымен шығатын болған. Ал, жылы аймақтарда тұратындар ат ұстап, ит үйреткен. Аттарымен көшіп-қонып, аң аулап тіршілік еткен. Судың жағасында тұратын адамдар ескек есіп, жүзуді үйренген. Қысқы мезгілде аң сүйектерінен конькилер жасап, мұз бетінде әртүрлі ойындар ойнаған. Осылайша олар өздерінің сана-сезімдерін, ойлау қабілеттерін дамытып отырған. Осыдан дене қимылы жаттығуларының, спорттық ойындардың адамзат тарихында ерте кезде пайда болғанын білеміз. Ал, Американың алғашқы адамдары үлкен

қашықтықта жүгіру, ауыр заттарды көтеру, допты нысанаға тастау секілді ойындарды ойнаған екен. Тайпалық қоғамда ұл мен қызды бөлек тәрбиелеген. Ұл балалар әскер ойындарын ойнап, аңшылықпен айналысса, қыздар би билеумен қатар, тұрмыстық еңбекке араласты. Осылайша дене жаттығулары мен түрлі ойындар біртіндеп ұрпақты тәрбиелеудің маңызды құралына, рулық-тайпалық қоғамның басты қызмет түріне айналды.

Дене шынықтыру мен спорт мәселесі қай елдің болсын, негізгі стратегиялық бағыты болып есептеледі. Өйткені болашақты ойламай, келешекте қуатты мемлекетке айналу мүмкін емес. КСРО кезінде жастардың тек рухани ғана емес, дене қимылының дамуына да айрықша көңіл бөлінді. Спорт дегеніміз – адамдардың денсаулығы. Сонымен қатар еңбекке дайындығы, жасөспірімдерді әскери қызметке даярлау, тәртіптілікке, ерлік пен батырлыққа тәрбиелеу. Сондықтан спорт саласын жетілдіру балабақшалардан, мектептерден, арнаулы орта және жоғары оқу орындарынан қолға алынып, жақсы жолға қойылды. Дене тәрбиесі бойынша оқу бағдарламалары жетілдіріліп, материалдық база нығайтылды. Соғыстан кейінгі уақыттарда мектептерде, жоғары оқу орындарында әскери дайындық сабағы оқу бағдарламасынан алынып, дене шынықтыру пәні қайтадан енгізілген болатын. Бейбіт өмірге оралған сәттен дене тәрбиесі жұмысы жандана түсті. Дене шынықтыру мұғалімі қызметі енгізілді. Уақыт өте келе, дене тәрбиесі заман талабына сәйкес өзгеріп, жаңаланды. Жаңа талаптар қойылды. Спорттық мамандықтар енгізілді. Денсаулығы нашар білім алушылар үшін бөлек оқу сабақтары өткізілді. Қысқы және жазғы демалыс кездерінде спорттық-сауықтыру лагерьлері жұмыс істеді. Түрлі жарыстар ұйымдастырылып, спорттық клубтар, қоғамдар ашыла бастады.

Елде тоқырау болған жылдары оның зардабы барлық салаға, соның ішінде дене шынықтыру мен спорт саласына да тиген болатын. Осы уақыттарда елде адам денсаулығына кері әсер ететін жаман әдеттер көбейді. Сондықтан 1986 жылы елді экономикалық, әлеуметтік, саяси-мәдени дамытумен қатар, дене шынықтыру және спорт саласын одан әрі жетілдіру мәселесі көтерілді. Ол үшін туристік жорықтар ұйымдастыру, материалдық базаны нығайту, спорттық индустрияны дамыту, салауатты өмір салтын насихаттау жұмыстары жүргізілді.

Ежелден садақ тарту, бәйге, күрес, аударыспақ сияқты спорт түрлерімен айналысқан қазақ халқы басқа да спорт түрлерімен айналысу арқылы өздерінің рухани байлықтарын жетілдіріп отырған. Халық өзіне лайықты деп санаған ұлттық спорт түрлерін, әр түрлі дене жаттығуларын үнемі жетілдіріп отырған. Әр рудың, әр жүздің, әрбір ханның өз балуаны, өз мергені, өз сәйгүлігі болған.

Тәуелсіздігіміздің ақ таңы атқан жиырма жылдан астам уақыттың ішінде елімізде спорт саласын дамыту барысында Елбасының тікелей басшылығымен қыруар жұмыстар атқарылып келеді. Балалар мен жасөспірімдер арасында спортты дамыту ісі бірінші кезекте тұрған мәселе. Осыған орай мектептерде, жоғары оқу орындарында көптеген спорттық секциялар, үйірмелер жұмыс істеуде. Жылдан жылға спорт базалары көбейіп келеді. Ұлттық спорт түрлері де жақсы жолға қойылған. Атап айтсақ, қазақша күрес, тоғызқұмалақ, аударыспақ, бәйге, көкпар, қыз қуу, асық ату, бестас сияқты спорт түрлерінен арнайы федерациялар құрылған. Ресми жарыстар өткізіліп тұрады. Соңғы жылдары спорт нысандарын салу, спортшыларымызды халықаралық жарыстарға дайындау сияқты мәселелерге ерекше көңіл бөлініп келеді. Елімізде дене шынықтырумен, спортпен тұрақты шұғылданатын адамдардың саны да жыл санап артып келеді. Бұл – жақсы нәтиже, мақтанарлық жайт. Спорт саласындағы жетістіктеріміз көбейіп, әлемдегі қуатты мемлекеттер қатарынан көріне берейік!

Дене шынықтыру және спорт - бұл адамдардың оптималды физикалық даму, қоғамдық белсенді тұлғаны сипаттайтын рухани және адамгершілік қасиеттерді қатар тәрбиелейтін қабілеттермен байланысты және әр адамға тән физикалық қасиеттерді жан-жақты жетілдіру мүмкіндігін іске асыру; осының негізінде қоғамның әрбір мүшесінің

жемісті еңбек пен басқа да қоғамдық маңызды қызмет түрлеріне дайындығын қамтамасыз ету.

Осы саладағы маман дене шынықтыру саласында жұмыс істеу үшін толық білім мен дағды кешеніне ие болады. Бұл әртүрлі қызмет түрлері дегенді білдіреді. Олардың барлығы адам мүмкіндіктерін барынша пайдалану үшін танып білуге бағытталған. Сонымен қатар кәсіби маман салауатты өмір салтын насихаттауға ықпал етеді. Ол халықтың бойына жалпыадамзаттық құндылықтарды дарытады. Сондықтан оқу процесінде әртүрлі саладағы: жаратылыстану және экономикалық, әлеуметтік және гуманитарлық пәндерді меңгеру қажеттігі туындайды. Нәтижесінде колледж түлегі алған білімдерін тек практикалық бағытта ғана емес, сонымен қатар білім беру, зерттеу, ұйымдастыру бағытында да қолдана алатын болады.

Осы бағыт бойынша болашақта жоғары білім алуға болады.

«Дене шынықтыру және спорт» мамандығы бірнеше бағыт бойынша кәсіби мамандарды дайындайды:

- дене шынықтыру нұсқаушысы;
- дене шынықтыру мұғалімі;
- спорт түрлері бойынша жаттықтырушы-оқытушы;
- бейімдік дене шынықтыру мұғалімі;
- дене тәрбиесі қолданбалы бакалавры.

Дене шынықтыру мұғалімдері, спорт жаттықтырушылары, нұсқаушылар және спорт қызметшілері білім беру ұйымдарында білім алушыларды дене шынықтыруға оқытуды жоспарлайды және жүзеге асырады, сондай-ақ әуесқой және кәсіби спортшылармен олардың спорттық жетістіктерін жақсарту, спорттағы бұқаралық шараларға қатысуға жәрдемдесу үшін жұмыс жасайды, жекелеген спортшылар мен командалардың спорттық жетістіктері мен нәтижелері тіркелетін құжаттаманы ресімдейді, сондай-ақ белгіленген қағидаларға сәйкес спорттық шараларды дайындау және өткізу кезіндегі міндеттерді ұйымдастырады және орындайды.

Библиографиялық тізім

1. Физическая культура Алматы-2018 Марчибаева У.С., Сидорова Р.В., Мендыбаева М.А. Учебник.

2. Спорттың ілімі мен әдістемесі Мырзақұлов Қ., Байжанов Е., Садыкова Д.Б., оқу құралы Шымкент 2019

3. Дене шынықтыру және спорттағы ғылыми зерттеу әдістері Байжанов Е., Алшынбаев К.И., Садыкова Д.Б. оқу құралы. Шымкент 2018

ӘОЖ 372.8:718

СПОРТТЫҚ ГИМНАСТИКА-СПОРТТЫҢ ОЛИМПИДАЛЫҚ ТҮРІ

*Мырзақара Б.Е., ДС -521 тобының студенті
Патшаханов И.М., магистр оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Дүниежүзілік спорт түрлерінің ішінде зор бедел иесіне айналған спорт түрі - спорттық гимнастика. Мұның толық дәлелі - спорттың бұл түрінің жанашырлары 1881 жылдың өзінде-ақ халықаралық федерациясын құрып үлгерді. Дүниежүзілік ең көп олимпияда медалынан алқа таққан орыс гимнастикасының көсемі Лариса Латынина, олардың саны 14.

Гимнастикалық жаттығулардың дене тәрбиесі мәдениетінің негізгі көзіне айнала бастаған XVIII-XIX ғасырдан-ақ басталған.

Гимнастикалық жаттығу орындайтын негізгі жабдықтар турник, брусья, кольцо (шығыршық) екендігін өз ісімен дәлелдеген неміс бапкері Ф.Ян деген көреген болыпты. Ол өзі ұсынған гимнастиканы «турнсунст» - деп атапты. Бұл «қиындықтан шығу өнері» деген мағына береді.

Гимнастикалық жаттығуларды «дене шынықтыру құралы» - деп алғашқы түсінген швециялық дерігер П. Линга деген адам. Ол ұлы гигиеналық гимнастика жаттығуларына арналған, қазіргі бізге таныс «шведтік қабырға» - деген құралды ойлап тауып, оны кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалдырған.

Гимнастикалық жабдықтарға өрмелеп шығу және асып түсу иық пен қол бұлшық еттерінің күшін молайтады және олар сенімділікке, төзімділікке, батылдыққа тәрбиелейді. Бұған әсіресе бір жабдықтан екіншісіне асып түсу жаттығулары жатады.

Өрмелеп шығу тыныс алу аппаратының және жүрек-тамыр жүйесінің жұмысына жайсыз әсер ететін, көп күш жұмсауға және зорланып әрекет етуге тура келетінін ескере отырып, гимнастикалық жаттығулардың Бұл түрін үйренген кезде жүйелілікті (біртіндеп үйренуді) есте ұстаған жөн. Бұл жаттығуларды орындаған кезде қыз балалардың бұлшық еттері ер балалардың бұлшық еттеріне қарағанда, жетілуі жағынан бәсең екендігін ескеру керек.

Акробатикалық жаттығулармен айналысу адамның ағзасына жан- жақты ықпал етіп, күш пен ептіліктің дамуына көмектеседі, жүйке бұлшық еттерін және вестибулярлық аппаратты (тең салмақтылықты сезе білу аппараттын) жетілдіреді, қимылдардың жалпы үйлесімділігін жақсартады. Акробатикалық жаттығулар дененің әдеттен тыс қалыпта болуымен байланысты және өзінің формасы жағынан әр түрлі ыңғайлы домалап түсу, аунап түсу, жауырынға, қолға тұру және т.б. болып келеді. Осындай алуан түрлі болуы және күрделі жабдықтарды көп қажет етпейтіндігі акробатикалық жаттығулармен кез келген жағдайда шұғылдануға мүмкіндік береді. Кез келегн акробатикалық жаттығулардың орындалу техникасын үйренуден бұрын қауіпсіздік ережелерімен танысып, біліп алған жөн. Сонда ғана жаттығуларды орындаған кезде жасқанбай, еркін болып, зақымданудан сақтана алады. Акробатикалық жаттығулардың көпшілігі секіру арқылы орындалады, сондықтан секіртпемен көбірек жаттыққан жөн. Секіру жаттығуларына мыналар жатады.

Спортшылар (гимнасшыларға) бойына қозғалыс дағдылары мен шеберліктерін саналы түрде сіндіру. Сол сияқты, қажетті білім беру оларды оқыту да үлкен роль атқарады. Қозғалыс дағдыларын саналы түрде меңгеруге, өз қимыл-қозғалыстарын талдай білуге әрбір детальдің мәнін жете ұғынуды үйрету өте маңызды. Оқушы алдында тұрған міндеттерді саналы түрде шешу одан жоғары белсенділікті талап етеді.

Жаттығуларды көрсету, көрнекі құралдарды қолдана отырып түсіндіру және демонстрациялауды қарастырады. Көрнекілік оқушының оқып жатқан материалға деген қызығушылығын арттырады, жаттығуларды меңгеру процесін жеңілдетеді, қозғалыс дағдыларын шамаға лайықтылық нығайтуды жетілдіреді.

Сабақ кезінде шұғылданушыларға қойылатын талаптар олардың күшіне сай болуын талап етеді. Бұл шартқа сай келмейтін қозғалыс қимылдары шұғылданушының сабаққа деген қызығушылығын төмендетеді. Шұғылданушылар жаңа жаттығуларды меңгеру кезінде міндетті түрде бар күш жігерін (ынтасын) салып, жұмсау керек. бірақ, қиындықтар шамаға лайық болу керек. Шұғылданушыларды қиындықтарды жеңуге мобилизациялау (жігерлендіріп орындатуға, тартуға) үшін олардың әрқайсысына мақсатты түрде мынадай мотивтерді табу керек: өзінің батылдығын көрсете білу, команда жеңісі үшін үлес қосу және т.б. Түсініктілік қағидасы оқытудың мынадай ережелерімен тығыз байланысты:

1. Жеңілден қиынға көшу;
2. Қарапайымдылықтан күнделілікке көшу;

3. Белгіліден белгісізге көшу.

Жаттығуларды үйретудің белгілі бір жүйесін, әрбір құрылымдық топта ең жеңілден ең күрделіге өтудегі нақты бір жағдайы. Сол сияқты, сабақтың қатал регламентін (тәртібін) қарастырады. Жұмыстағы үйретілген жаттығулармен жүйелілік оны табысты меңгерудегі қамтамасыз етеді.

Біртіндеп дамушы оқытуда маңызды орын алады. Спорт техникасын үйрету - оқытудың барлық процесі әдетте оқытылатын жаттығулардың күрделілігін немесе қиындығын бірте-бірте өсіре отырып құрылады.

Гимнастикалық термин дегеніміз жаттығушылардың белгілі бір қимылының мән-мазмұны. Гимнастикалық терминдер дене тәрбиесі мен спорттың дамуына байланысты жаңарып, күрделеніп және өзгеріске ұшырап отыратынын айта кету керек.

Гимнастикалық терминдердің дене шынықтыру сабақтарында өте жиі пайдаланатынын ескерсек, оларды көрсетіп кеткен жөн болады.

Ғылыми пәндік терминдерді дұрыс пайдалана отырып, мұғалімнің немесе спорт маманы мен жаттықтырушының өз мамандығын толық меңгергендігінің куәсі деуге болады. Белгілі ұғымды өз термині дәл айта білу, мұғалім мен оқушы. Бапкер мен жаттықтырушылардың өзара тез түсіне білуіне жағдай жасайды. Студенттерге ескерте кететін жайт, әрбір пәннің мақсаты мен мазмұнына сәйкес термині болады. Гимнастикалық терминдер тек гимнастикамен айналысу кезеңінде ғана емес, дене тәрбиесі жаттығуларын орындау және пайдалану барысында да пайдаланылады. Гимнастикалық терминдерді дәл және дер кезінде пайдалана білу, жаттығушылар зейінін тұрақтандырып, әрбір терминнің мәнін ашуға көмектеседі.

Әрбір гимнастикалық терминдерді пайдаланудың өзіндік заңдылығы болады. Мысалы, спорттық гимнастикамен шұғылданатын спорттық үйірмедегі спортшылардың квалификациясына байланысты үшін әдейі пайдаланылатын терминдер. Өндірістік гимнастикамен шұғылданушылар үшін және таңертеңгілік пен сауықтыру гимнастикасы және т.с.с. Ал, гимнастика өнерімен алғашқы жаттығушылар терминдерді жаттау, гимнастикалық жаттығуды үйрену мен бір кезеңде жүргізілуі керек. Сөйтіп, гимнастикалық терминдер төмендегі топқа бөлінуі қажет.

Қимылдар мен тұрақты қалыптарға арналған ойын амалдары - бастауыш сыныптардағы дене шынықтыру сабақтарында қызықтыру үшін, оқушылардың ойын баласы екендігін ескеріп, оларға ойын амалдарын көбірек беру керек. Мысалы, мұғалім тақырыпты қолдана отырып, ысқырып «қол екі жанында» деп, оқушыларды тез осындай қалыпқа келтіру. Келесі ысқырғанда «қол белде, тізеге отыруды» орындау керек. Оқушы осы жаттығуды тез орындау керек. Тапсырманы ысқырықпен тез орындап, көңіл бөлуге, көрген жаттығуды тез орындау мақсатында ойын амалдары сабақта қолданылады. Ал, орта және жоғары сынып оқушылары үшін гимнастика жаттығуларын тек жүріс, қозғалыс жаттығулары емес, сонымен қатар, қондырғылардағы жаттығуларды үйрете бастаған абзал. Себебі, қондырғылардағы жаттығулар оқушылардың барлық дене қасиеті сапаларын арттырып қана қоймай, осындай техникалық жаттығуларды игергендігін өз өмірінің қалған сәттерінде де қолданып, болашақта өз мамандығы бойынша қажетті дағды-машықтарды өз бойына жақсы сіңдіреді.

Жаттығуларды орындау барысында мүмкіндігінше барлық қателер жойылып, қозғалыс дұрыс орындалған кезде гимнастшы қозғалыс дағдысын жаттап алудан, қалыптастыру мен нығайтуға көшеді. Қозғалыс дағдысын нығайту оны тұрақтандырумен орындау сенімділігін көтерілуіне байланысты. Егер қозғалысты нығайту барысында спортшы оны белгілі жағдайларда (дағдылы гимнастика залдарында, үйреншікті қондырғыларда және т.б.) дәл орындай алса, онда қосымша орындайтын дағды жағдайларын тұрақтандыру аяқталғаннан кейін, оның мәні болмайды. Қозғалыс дағдысы меңгерген жаттығуды қайта-қайта қайталаумен нықталады. Бұл қайталаулар стандартты. Тұрақты жағдайлардың басында, қашан жаттығулар дұрыс орындалғанша өту керек. Сосын қозғалыс міндеттерін түрлендіруге кірісу керек.

Библиографиялық тізім

1. Гимнастика оқу құралы Сихымбаев К.С., Серимбетов Ж.Ш., Рысбаев П.Ш. Алматы 2015ж
2. Гимнастика учебник для институтов физической культуры под редактором М.Л. Журавина М. 2001 – 405.
3. Гавердовский Ю.К. Техника гимнастических упражнений: популярное учебное пособие: -М Терра-Спорт, 2002.-512с
4. Гимнастика: учебник для студ. Высш.пед.заведений / М.Л.Журавлин, О.В.Загрядская, Н.В. Казакевич и др./ подред. М.Л.Журавина, К.Н.Меньшикова
5. Гимнастическое многоборье : мужские виды / под ред Ю.К.Гавердовского
6. Гимнастическая терминология : справочник по курсу «Гимнастика»

ӘОЖ 372.8:71

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРІНІҢ БІРІ –КҮРЕС

Нұртасбек А., ДС-322 тобының студенті

Рахымбаев Б., аға оқытушысы,

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазақстанда күрестің қазақша күрес, грек-рим күресі және еркін күрес, дзю-до және самбо сияқты жекпе-жек түрлері кең дамыған.

Қазақ күресі – Қазақстанның ұлттық спорт түрі. Оның тәсілдері сан алуан. Жекпе-жек барысында бір қолмен белдіктен немесе күрте жағасынан, жеңінен ұстап шалу, үйіріп, сүріндіре, жұлқу, тізеден қағу, іліп немесе кеудеден асыра лақтыру, т.б. көптеген тәсілдер қолданылды.

1928 жылы қазақша күрестің бірыңғай ережесі қабылданып, ол 1938 жылы республикалық спорттық жарыстың бағдарламасына енгізілді.

Қазақша күрес балуандары халықаралық аренада тұңғыш рет 1952 ж. Ашхабад қаласында сынға түсті. Қазақша күрестің салмақ дәрежелері де, ережесі де жиі өзгерістерге ұшырады. Кей жылдары үш, төрт, бес, сегіз, он салмақ дәрежелері бойынша жарыстар өтіп жүрді.

1998 жылдан еліміздің балуандары үш салмақ дәрежесі бойынша күш сынасады. 60 кг-ға дейінгі балуандар – кіші балуан, 74 кг-ға дейінгілер – орта балуан, 74 кг-нан жоғарылар – бас балуан деп аталады.

Грек-рим күресі.

Грек-рим күресі, классикалық күрес – қол және тұтас дене қозғалысына негізделген тәсілдерді пайдаланатын спорттық күрес түрі. Бұл күресте қарсыласын белден төмен ұстауға, аяқтан шалуға, т.б. болмайды. Грек-рим күресінің мақсаты – қарсыласының жауырынын жерге тигізу немесе күрес тәсілдерін шебер қолдана отырып, ұпай санымен жеңу.

Грек-рим күресі 1896 жылғы 1-Олимпиялық ойындардың бағдарламасына енді.

1904 жылдан дүниежүзілік чемпионаттар өткізіліп келеді.

20-ғасырдың 60-жылдарының аяғынан бастап күрестің бұл түрі Қазақстанда жедел дами түсті. Қазақ халқынан шыққан Қажымұқан Мұңайтпасов, Шәміл Серіков, Жақсылық Үшкемпіров, Дәулет Тұрлыханов, Бақтияр Байсейітов, Нұрбақыт Теңізбаев, Әсет Мәмбетов сияқты Дүниежүзілік олимпиада чемпиондары мен жүлдегерлерінің есімдері көпшілікке белгілі.

Еркін күрес. Мұнда қарсыластарға әр түрлі техникалық тәсілдерді (қарсыласын лақтыру, аударып түсіру, қапсыра ұстау, белден төмен ұстау, т.б.) кеңінен қолдануға мүмкіндік беріледі.

Еркін күрес 19-ғасырдың аяғында Англияда пайда болған.

1904 жылдан олимпиялық ойындар бағдарламасына енген.

1951 жылдан дүниежүзілік, 1928 жылдан Еуропа чемпионаттары өткізіледі.

Қазақстанда еркін күрес жарыстары 1955 жылдан өткізіліп келеді. Қабден Байдосов, Әбілсейіт Айқанов, Амангелді Ғабсаттаров, Аманжол Бұғыбаев, Сейітжан Әбдікәрімов, Алмас Мұсабеков, т.б. халықаралық аренада халқымызды әлемге танытты. Мәулен Мамыров Атлантада (АҚШ) өткен Олимпиялық ойындарда (1996) және дүниежүзілік чемпионатта (1998) қола жүлдені еншіледі

19-ғасырдың аяғында Жапонияда джиу-джиу күресі негізінде пайда болған.

1956 жылдан дүниежүзілік чемпионаттар өткізіледі, Олимпиада ойындарына 1964 жылдан енген. Дзю-дошылар арнайы кілем (татами) үстінде күреседі. Киімдері – кимоно, белбеу және шалбар. Күрес ережесі бойынша қылқындыруға, қолды бұрауға болады. Жаңадан қатысып жүргендер беліне ақ белбеу, ал жоғары разрядшылар қара белбеу орап шығады. Қазақстанда дзю-до күресі 20-ғасырдың 60-жылдарынан бері дамып келеді. Асхат Жіткеев Пекинде (Қытай) өткен 29-Олимпиялық ойындарда (2008) күміс, дүниежүзілік чемпионатта (2004, Корея) қола жүлдені иеленді. 1995 жылдан Алматыда Ораз Жандосов атындағы халықаралық турнир өтіп келеді.

Қай ел, қай ұлт болмасын өз күшін, өз мықтысын өзгелерге, жауларына көз қылып мақтан еткісі келеді. Күш сынасу арқылы өзінің мықтылығын паш етпек. Женуге ұмтылу, екі палуанды салыстыру, мықтыны анықтау бұл адамзаттың әу бастан-ақ жаратылысында бар нәрсе. Күресу өнері ежелден келе жатқан спорт түрі екенін қола дәуіріне жататын Орталық Қазақстан аумағынан табылған таңбалардан аңғаруға болады. Сол замандардан бері күрес өнері халқымызбен бірге жасап келе жатыр. Кеңес Одағы құрылғанға дейін қазақ арасында күресетін балуандар салмақ дәрежесіне немесе жас ерекшелігіне қарамаған, қай елде не қай руда қандай балуаны бар әр тарап өз балуанын ортаға шығарып белдестірген. Белгілі бір ортақ ереже болмағандықтан, өзара келісілген ауызша шарттар бойынша күреске шығатын болған. Қандай ережемен белдесетіндері балуандардың өзара келісімдеріне қарай шешілген. Сонымен қатар, күресудің әдістерін балуандар өзара ақылдаса келе, алдын-ала айтып отырған. Негізгі тәртіптер «ит жығыс» немесе «бастан аттау» арқылы шешілген. » Ит жығыс» деп екі балуан бірін-бірі жеңе алмаған жағдайда күресті тоқтатуды немесе екеуі бірдей құлаған жағдайда қайта күрестіруді атаған. Ал «бастан аттау» нағыз жеңімпаздың жеңілген балуанның басынан аттауы арқылы анықталған. Қазақ халқы өнерге беріктік ретінде күрес ережелерін қатаң түрде сақтауға тырысқан. Тілімізде әлі күнге дейін айтылатын «түйе балуан, өгіз балуан» сөзі сондай құрметке ие балуандардың болғандығының куәсі іспеттес. Кеңес Одағы тұсында қазақ күресі жаңаша қолдау тапты. 1952 жылы Ашхабад қаласында Орта Азия мен Қазақстан Республикасы спортшылары арасындағы спартакиада ойындарының бағдарламасына бәріне ортақ ұлттық күресті енгізу мәселесі қолға алынды. Осы спартакиада қарсаңында бес елдің білікті мамандары өзара ақылдасып, ұлттық күрестің негізгі ережесі етіп қазақ күресі тәсілдерін алуға келісті. Себебі, қазақ күресінің ережелері классикалық күрестердің табиғатына жақын еді, сондықтан бұл күрес түрінің болашағы зор екендігі анық болатын. Қазақ күресінің негізгі артықшылығы: табан тіреп ұстасқан бойда тобықтан қағуға, шалуға рұқсат етіледі, ал ұстасқан бетте қолмен аяқтан алуға рұқсат етілмейді. Қазақ күресін жақсы меңгерген спортшы өзге халықтардың күресін де

жақсы игеріп кете алады. Қазақ күресінің кей әдістері күрестің классикалық түрлерімен сәйкес келеді. Және бір ерекше тұсы — бұл күресте төрттағандату (партер) жоқ. Спорт өнерін зерттеуші Елемес Әлімхановтың «Қазақтың балуандық өнері» атты кітабында қазақ күресінде кездесетін біршама әдіс түрлері көрсетілген. Осы еңбектегі анықтамасы берілген әдістерге үнілсек, күрес үстінде балуандар — тұрып күресу, ұстау, аттас ұстау, тікею, оң жақта тұрып күресу, сол жақта тұрып күресу, еңкею, шалқаю, айналу, жұлқу, итеру, тарту, бұру, қауіп төндіру, адымын айқастыру, аудару, отыра лақтыру, қарсы аттау, арқадан асыра лақтыру, шалу әдісі, қағу әдісі, ілу әдісі, бөктеріп лақтыру, «қырқа» шалу сияқты көптеген әдістерді қолданады екен. Қазақ күресін бұл күнде әлем елдері танып білді. Қазақ күресінен өткізілетін жарыстар республикалық дәрежеде ғана емес, Азия және Әлем біріншіліктері деңгейінде өткізіліп келеді. 2005 жылдан бері қарай қазақша күрес бойынша алты әлем чемпионаты, он бір Азия чемпионаты, үш Әлем кубогі, үш Еуропа чемпионаты, Африка чемпионаты өткізіліп, оған 50 ел қатысқан көрінеді. 2015 жылы қазақ күресі United World Wrestling құрамына енді. Биылғы жылдың сүйінші хабары — Ашхабад қаласында өтетін Жабық ғимараттағы Азия ойындарының бағдарламасына қазақ күресі де еніп отыр! Үш салмақ бойынша — 70 кг, 90 кг және +90 кг салмақ дәрежелері бойынша қазақ күресі кіргені анықталды. Қазақ күресінің әр түрлі елдер арасында жақсы насихатталуының арқасында бұл күнде жақсы нәтижелерге жеткені анық. Бірақ осы абыройымызды одан әрі қарай қалай сақтап қаламыз деген келелі мәселелер көп алдымызда. Жыл сайын өткізіліп келе жатқан «Қазақстан барысы» турнирінің көптеген жас жеткіншектерді қызықтырып, осы спорт түріне жетелеп жатқаны мақтанарлық іс. Алдағы уақытта да жастарды көптеп тарту үшін аудандық, облыстық деңгейдегі турнирлер ұйымдастырылып тұрса құба-құп болар еді.

Библиографиялық тізім

1. Абишев. К. Қазақтың ұлттық ойындары. 2019. Оқулық
2. Алимханов. Е. Спорттық күрестің теориясы мен әдістемесі. А. 2017. Оқу құралы
3. Сиқымбаев. Қ. Жеңіл атлеттерді дайындаудағы арнайы жаттығулар жүйесі, 2014. Оқу құралы.
4. Қазақ күресінің әдістемелік негіздері Шымкент-2017 Қонарбаев Ж, Асубаев Б. Ә. Оқу құралы
5. Мухиддинов Е. Қазақ күресі. - Алматы. - 2012
6. Оңалбек. Ж. К. Ауыр атлетика. - Шымкент. - 2015 Оқу құралы

ӘОЖ 372.8:718

СПОРТТЫҚ ГИГИЕНАЛЫҚ МАҢЫЗЫ МЕН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ

*Орынбасар А., ДС-322 тобының студенті
Гусейнов М., доценті,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Гигиена (грек сөзі *hygieinos* – дені сау) – медицина білімдерінің ең ежелгі салаларының бірі, мақсаты – адам денсаулығын сақтау және аурулардың алдын алу болып табылатын ғылым. Бұл қоғам денсаулығын сақтау, нығайту мен арттыруды қарастыратын ғылым. Осы мақсатта адам ағзасының қызметтік күйіне, оның денсаулық жағдайы мен жұмыс қабілеттілігіне сыртқы ортаның түрлі факторларының, оның ішінде дене жүктемелерінің әсер етуін зерттеу қажет. Ағыл шын ғалымы Э.А. Парксе «бұл ғылымның негізгі міндеті адамның дамуын едәуір жетілген, өміршеңдік күштерін құлдырауы жылдамдығы

барынша қысқа, ал қайта қалпына келуін тез болуымен және өлімді барынша алыстатылған етуден тұрады» деп санаған. Қоршаған орта ретінде адамның өмірі, оның бұ кіл өмір бойындағы еңбегі мен демалысы өтетін табиғи, әлеуметтік, тұрмыстық, өндірістік және басқа да факторлардың күрделі кешені түсініледі.

Еліміздегі балалар мен жасөспірімдер гигиенасында, денешынықтыру тәрбиесінің мақсаты - қандай да бір спорттық нәтижелерге жету емес, жоғары деңгейдегі денсаулық көрсеткішіне жету. болып табылады. Бұл мақсат жеке адамдармен қатар, жалпы қоғамның мүддесіне де сәйкес келеді. Көпшілік қауым баланың чемпион титулына талаптануына тиым сала алмайды, бірақ оны денсаулығына әсер ететін қауіптен қорғауға міндетті.

Көрсетілген мақсатқа жету үшін, денешынықтыру тәрбиесінің міндеттері оның жетістіктеріне байланысты біршама өзгертілді және әлі де өзгертілуде. Жастардың әлеуметтік іс-әрекеттерге жарамдылығы негізінде жүргізілген есептеулер бойынша бұл өзгертулердің тиімділігі өте көптеген факторларға байланысты.

Денешынықтыру тәрбиесінің негізгі міндеттеріне: денсаулықты нығайту, функционалдық мүмкіндіктер мен дене бітімі дамуының үйлесімділігін жетілдіру; қимыл-қозғалыс дағдыларын, бұлшық ет күшін дамыту; жылдамдық, төзімділік, ептіліктің негіздерін құрып, жетілдіру; еркіндік пен тәртіп саласын дамыту; гигиеналық дағдыларға тәрбиелеу; т.с.с. жатады.

Денешынықтыру тәрбиесін салауттандырудың тиімділігін төмендегі жағдайлардан көруге болады: организмнің қоршаған ортаның әсеріне төзімділігі артады; өсу мен даму процесстерінің жақсаруына жағдай жасайды; жылуруттеуші механизмдер жетіледі; организмнің салқын тигеннен пайда болатын ауруларға қарсы төзімділігі жоғарылайды т.б.;

Адам эволюциясы қимыл-қозғалыс белсенділігімен үзбей байланыста болады. Қимыл-қозғалыс тіршіліктің белгісі және организмнің биологиялық қажеттілігін қамтамасыз етудің, әлемді танып, білудің құралы. Қимыл-қозғалыс белсенділігі дегеніміз - белгілі уақыт аралығындағы дене қозғалыстарының жиынтығы.

Қимыл-қозғалысқа биологиялық қажеттілік, баланың өмірге алғаш келген күнінен бастап пайда болады, бірақ, ол әлеуметтік факторларға байланысты өзгеріп отырады. Тіршілік жағдайы мен тәрбие жүйесі тәуліктік қимыл-қозғалыс белсенділігін шұғыл төмендетіп, не болмаса, жоғарылатып жіберуі мүмкін. Ол ерте жаста биологиялық (генетикалық) механизммен ал одан кейінірек, ересек жастарда әлеуметтік механизм бойынша реттеледі.

Бірақ қазіргі кезде денешынықтыру тәрбиесінің өсіп келе жатқан жастардың тілегі мен мүмкіндіктерін ескеретін, көптеген жаңа түрлері пайда болып жатыр. Бұлар, спорт-тық билер, ырғақты гимнастикалар "аэробика", қытай гимнастикасы "ушу" және т.б. Олардың көбі, өзінің жаңалығымен, қолайлылығымен арнаулы бөлмелер мен арнаулы құралдарды қажет етпейді. Сондықтан денешынықтыру тәрбиесінің қосымша түріне қатал регламентация сақталмаса да болатын сияқты. Олардың негізі еркін таңдау, қолайлылық және формалды түрде болмауы керек.

Балалар мен жасөспірімдердің денешынықтыру тәрбиесінде оқытудың үш тәсілі кеңінен қолданылып жүр: қатал регламентация тәсілі, ойындар және жарыстар өткізу.

Балалар мен жасөспірімдердің денешынықтыру тәрбиесінің әрбір жас топтарына және мекемелердің типтеріне қарай бөлінген мемлекеттік бағдарламасы бар. Бағдарламалар балалар мен жасөспірімдер мекемелерінің төменде көрсетілген типтеріне арнап өңделген: балалар бақшасы; жалпы білім беретін мектеп; кәсіптік - техникалық білім беретін мекеме; балалар мен жасөспірімдердің спорттық мектебі.

Дене тәрбиесі – бұл, ең алдымен, тән тазалығы. Оны медицинада “тигиена”, “тигиенаны сақтау” деп атайды. “Дене гигиенасы”, “өз дененді күту” деген сөздер спортпен немесе дене шынықтыру жаттығуларымен айналысатындардың ғана айтатын сөздері емес. Оларға барлық адам да пайдаланып, мәнін жете білуі керек. Кішкентай кездерінде “қолыңды жу”, “тісінді тазала”, “шашыңды тара” деп ата - аналарың талай

айтып және орындатып үйреткен сияқты, теріге күтім жасаудың да үлкен мәне бар. Өйткені адам терісі денесінің бүкіл сыртын жауып, организмге сырттан болатын зиянды әсерлерден қорғайды. Аптап ыстықта да, азынаған аязда да дененің қалыпты температурасын сақтап тұрады. Ауадағы толып жатқан кеселді микробтарды денеге дарытпайды.

Тері қыртысында көптеген жүйке тарамдары болады. Олар суықты, ыстықты, ауруды, ауа тербелісін ажырата алады. Тері мен шаштың тазалығын сақтау үшін оны сабындап жылы сумен жуып тұруы керек және киімнің таза болуын қадағалап отыру қажет. Өйткені адамның беті - қолы, мойны, дененің басқа да ашық жерлері тез кірлейді. Ал кір дене ауруға оңай шалдығады.

Аяқ - қолдың тырнағын өсірмей, уақтылы алып жүру қажет. Себебі, тырнақтың астына микробтар жиналады, аяққа ұдайы күтім керек. Мәселен, дене тәрбиесі жаттығуларымен айналысқанда, далада қимылды ойындар ойнаған кезде аяққа көп күш түседі. Күн сайын аяқты жуған кезде оны жай шайып қана қоймай, сабынмен ұқыптап жуу керек. Сонда ғана әр түрлі тері ауруларынан сақтануға болады. Аяқтың терісі еркін тыныс алуы үшін тым тар аяқ киім киюге болмайды және жиі - жиі аяқ киімді шешіп, аяқты желдетіп, тырнақтарын алған жөн.

Ауыз қуысына да күнделікті күтім керек. Мысалы, ауру тіс көптеген кеселді қоздырады. Микробтар организмге бұзылған эмаль, тісте пайда болған саңылаулар арқылы өтеді. Таңертең және ұйқыға жатар уақытта тісті тіс пастасымен тазалап жуып, тамақтанған соң ауызды жылы сумен шайған дұрыс.

Судың пайдасы өте көп. Салқын сумен шайынған соң /душ қабылдаған соң/ немесе денені сумен жуғаннан кейін құрғақ сүлгімен сүртінуге – баяғыдан қалыптасып, орныққан сауығу тәсілі. Бұл денеге салқын тиюден, тұмау сырқаттарынан сақтандырады.

Салқын суды жиі қолданып тұрған кезде ғана пайдалы болмақ. Алайда мына бір шартты ескерген жөн: судың температурасын бірте - бірте азайта /салқындата/ беру керек. Суық сумен жуынғанда, шайынғанда оның температурасын 32°- 34°С - тан біртіндеп төмендете отырып, 18°- 20°С - қа дейін жеткізу керек.

Осындай сауықтыру шарасын жүйелі түрде қолданған жағдайда дене 7 – 9 айдан соң нығайып, беки бастайды. Тек бұл уақыт аралығында күз бен қыстың, сондай - ақ ерте көктемнің барлық айы ену керек.

Денені салқын суға үйрету – жақсы әдет. Пайдасы көп. Бірақ оны күн сайын қабылдау қажет, салқын су астында кемінде 20 – 30 секунд тұру шарт. Судың температурасын бірте – бірте 16 - 18°С жеткізу қажет.

Спорт киімдерінің тазалығына да үлкен көңіл бөлген жөн. Іш киімдерді және шұлықты үнемі таза ұстау керек. Дене шынықтыру жаттығуларын орындағаннан кейін спорт киімдер мен аяқ киімдерді шешіп, ұқыптап жинап қою қажет. Аяқ киім мен спорттық жұмсақ аяқ киім бөлек - бөлек пакетке салынуы тиіс. Спортзалда және қыс кезінде далада жаттығуға арналған киім өте ыңғайлы, денеге шақ болуы қажет.

Библиографиялық тізім

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы Шымкент-2018 Атакаева А.Т, Құрымбаев Е.М, Қуанышов С.Ә. Оқулық
2. Дене мәдениеті және спорт педагогикасы .Шымкент 2016 Омаров Б.С.Оқулық
3. Дене шынықтыру және спорттың ғылыми-педагогикалық негіздері Оңалбек Ж.К., Алайдаров И.Қ., Садыкова Д.Б., Оқу құралы Шымкент 2019
4. Дене шынықтыру мен спорт саласындағы қазіргі инновациялық технологиялар. Алшынбаев К.И., Азтаев А.А., Садыкова Д.Б. оқу құралы. Шымкент 2019

КАРАТЭНЫҢ БАСТЫ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ТОСҚАУЫЛ ҚОЮМЕН МЕН ҚОРҒАНУДЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ

*Османов А., ДС-322 тобының студенті
Дәурен Ж. Б., магистр оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Дене тәрбиесінің құдыретті күші (тарихи күші) ертеден Спартактың қайратынан, Бейбарыстың ақыл-айласы мен батылдығынан, қазақ балуаны Қажымұқан Мұңайтпасұлының дүние жүзіне белгілі балуандығынан көрінеді.

Дене тәрбиесінің, негізгі қозғаушы күші – ұлттық намыс. Өз қарсыласын «Уа Алла өзің оңла, Аруақ қолда!» деп, жайратып жығатын Қажымұқанның қанатты сөзін жалғастырған, каратэнің татами кілеміне жекпе-жекке шыққанда сайысатын қазақ жастарының тәсіл қолданған сайын аузына бірінші “Алла!” деп, ұлттық намыс шақыратын ұлттық киелі ұран сөздері – ұлттық намыстың кілті іспеттес[3].

Каратэде де өзге күрес, жекпе-жек өнерлері секілді тосқауылдың бірнеше түрі бар. Сол секілді тосқауылдар (уке) – деп аталады. Егер қарсылас шабуылдауға барынша жақындаса, ал сіздің қарсы шабуылдауға мүмкіндігіңіз болмаса, тосқауылдаңыз. Күрес өнері туралы әйгілі кинофильмдерден “сүйекке сүйек” күштік тосқауылдарға қарағанда, тосқауылдау күш бағытының жұмсақ және жеңіл байқаусыз өзгеруі болу керек.

Тосқауылдар сізге қарсы шабуылдауға мүмкіндік беретіндей, қарсыластың қуат бағытын өзгертеді. Тосқауыл туралы ойлануға болмайды, әсерді ғана жаттықтыру керек. Бірақ аса жылдам әсер етпеңіз – қарсылас жалған соққы көрсету мүмкін. Шабуылдаушы қол немесе аяққа шоғырланғанша, қарсыластың “күн сәулесі” өріміне зейінделіңіз – осылайша сіз оның денесін шеткі назармен қамти аласыз. Күрестік ұстанымыңызда қорғалмаған нысан қалдырмаңыз. Керісінше, қарсыласты ашылуға мәжбүрлеңіз. Қарсыластың ең жақсы тәсілдерін тосқауылдау оның жоспарын бұза алады. Жарыста немесе өзін-өзі қорғауда сіздің дәстүрлі тосқауылды соңына дейін жеткізуге сәтіңіз болмайды; дегенмен, негізгі қозғалыстарды жаттап алу үшін әрекеттерді түгел үйреніңіз. Тосқауылдың қысқартылған түрі өздігінен туындайды. Егер жалғыз жаттықсаңыз, айнаға қарсы тұрып және техникаңызды дамыта аласыз!

Амал бойынша кеңестер.

1. Қарсылас шабуылына аса жылдам әсер етпеңіз: бұл жалған қозғалыс болуы мүмкін.

2. Қарсылас шабуылының бағытын өзгертіп және кейін қарсы шабуылдаңыз.

3. Тосқауылдарды жылдам, тура және зейінмен қойыңыз.

4. Тосқауыл жасаған кезде оған қатыспайтын қолды артқа жіберіңіз.

5. Әр тосқауылда тырысу мақсатымен санды бұрыңыз.

6. Дәріс барысында әрбір тосқауылды қою түріне ерекше мән беріңіз. Кейін тосқауыл күші мен жылдамдығын арттырыңыз.

Агэ-уке - жоғарыға қарай жасалатын тосқауыл жасауы кезінде қолды жұдырыққа жұмып, жаппай тұрыста бастаңыз. Егер қарсылас сол немесе оң қолмен шабуылдаса, аяқты бір уақытты тосқауыл бағытымен бұрып, қолдарды қиыстырыңыз, сосын шынтақпен тосқауыл жасайтын қол қиысып барып жоғары көтеріледі. Көтеріліп тосқауыл нүктесіне жеткен шынтақ толық бұрылып, жұдырық буындары соңғы мезетте қатай айналады. Ал қиысқан екінші қол төмен қарай қабырға жанына келіп орналасады. Қарсыластың оң қол соққысын тосқауылдағаннан сәл бұрын алақан жоғары бағытталатындай, сол қолды астына жіберіңіз. Қозғалысты жасау барысында босандықты сақтап, тосқауыл соңында тосқауыл жасаушы жұдырықты сілкі қатайтып, қайта босаңсытсаңыз, тосқауыл тамаша тиімді дәрежеде өтіп, керек болса қарсыласыңыз тепе-

теңдігінен айрылып қалып жатса таң қалудың қажеті жоқ. Бірақ мұндай деңгейге жету үшін өте көп жаттығу мен тәжірибе қажет.

Сото-уке- жұдырықты жоғары бастың немесе бастан жоғары тұста ұстап, жұдырықтың ішкі жағын сыртқа қаратасыз. Ал тосқауыл жасағанда жоғарыда ұстап тұрған жұдырық төменге қарай босаңсып барып бұрылып, кез-келген денеге қолмен бағытталған соққыны тойтара жұдырығыңызды қатайтып босатасыз. Сосын дереу сол мезетте шабуыл қашықтығынан шығып кету немесе тосқауыл жасаған соң лезде соққы жасаңыз. Бұл қорғаныс әдісі көбіне дененің «күн сәулесі» өріміне жасаймыз. Қозғалысты жасаған кезіңізде, босандықты сақтаңыз. Тосқауыл соңында бұлшық етті серпіңіз. Қолдың сыртқы жағымен төменгі тосқауылды жасау үшін, орташа тосқауыл үшін нұсқауларды сақтаңыз.

Уче-уке – тосқауылын жасау үшін қолды жұдырыққа жұмып, қысқа жаппай тұрысқа тұрыңыз. Денеңізге бағытталған қарсыласыңыздың жұдырық соққысын тосқауылдауға арналған Уче-укэ тосқауыл әдісі беліңізден қылыш шығарғандай, суырып алып шынтақты жоғары көтеріп барып, жұдырықты айналдыра бұрып соңына сілкі қатайтасыз. Сосын лезде босатуыңыз абзал. Жылдам және күшті тосқауылдап бірақ тосқауылдаудың соңғы мезетіне дейін босандықты сақтаңыз.

Гедан-барай – тосқауылы жасалу жолы, тосқауыл жасайтын қолдарды жұдырыққа жұмып, екі қолдың қиылыса тығыз байланысы арқылы іске асады. Тосқауыл басталуы мойын тұсынан басталып, төменге түседі, жұдырықты құлақ деңгейіне көтеріңіз. Тосқауыл жасау басқа қорғаныс тәсілдері секілді жұдырықты жинағанда еркін, бос басталып соңына қарай бұрылып барып қатаяды. Гедан-барай тосқауылы көбіне қолға қарағанда аяқтың денеге бағытталған соққыларына тосқауылы үшін өте тиімді [41].

Егер сіз құтқарудың барлық ойластырылған әдістерін нәтижесіз қолдансаңыз және сізге жасалатын шабуылға сенімді болсаңыз, онда ең жақсы тосқауыл – бұл қарсы шабуыл. Шабуылдаушының агрессивті қозғалысын байқасаңыз, сол мезетте соғыңыз. Өз соққыңызбен оның жұдырығынан озыңыз. Егер сіз бірден соққы бере алмасаңыз, онда қолды түсірмей, шабуылды тосқауылдауға дайындалыңыз. Соққыны көкірекке жіберу үшін ішкі тосқауылды қолданыңыз. Жоғарғы тосқауыл басқа жұдырық соққысына ауытқыса, ал тұрықтың төменгі бөлігін тосқауылдауда пышақпен соққыны тойтару үшін қолданылады. Сабырлық пен теңдікті сақтаңыз, егер қажет болса, қиыстыруларды соңына дейін жеткізіңіз. Жағдайды иеленіп, шегініңіз.

Кез келген адам жұдырық немесе аяқпен соққы жасай алады, өзімен қарсыласы арасындағы қашықтықты бақылаған ғана жеңе алады. Орын ауыстыру өнері тәртіпті талап етеді. Қадам жасап, дене салмағын белгілі бір жұдырық, аяқ, қол соққысына немесе тосқауылға салыңыз. Орын ауыстыруларды жылдам кезектестіріңіз. Дене ауырлығыңыздың ортасын теңдікте сақтау үшін төмендетіңіз. Бас, иық және сандарды бір жазықта орналастырыңыз. Орын ауыстыру шамасына орай бұл орналасу мен теңдікті сақтау үшін сіздің тізеңіздің бетінен түскен жіп аяқ басының ұшына жанасатындай етіп, тізені бүгіңіз. Аяқты мұқият қойып, шусыз орынауыстырыңыз. Қарсылас үшін ұсталмастай болып және оның қорғалмаған жерін қолданыңыз. Уақыт өте келе, қарсылас әсер етуге үлгермейтіндей соққы беруге мүмкіндік беретін шабуыл үшін қадамды жылдам және сымбатты жасайтын боласыз. Дегенмен, жылдамдық - әлі барлығы емес, барлығын уақыт есебі басқарады. Егер табиғат сізге тәсілдерді жасау үшін үлкен күш бермесе, онда бірінші қадамды келесі тәсілді дайындау үшін жалған әрекет ретінде қолдануға болады. Тайғанақ қадам жасап және қарсыластың әсерін күтіңіз. Егер ол әсер етсе, онда аяқ пен жұдырық соққыларымен ұпай жинаңыз. Егер ол сіздің орын ауыстыруыңызға қарсы соққымен жауап берсе, онда тағы бір қадам жасап және қорғалмаған нысан бойынша соққы беріңіз [2].

Дұрыс орын ауыстырулар амалыңыздың күшін, теңдігі мен жылдамдығын жақсартады. Алға, артқа және бір жақтан екіншісіне ауысуға болады. Қадам жасай отырып, әр кезде шабуылға, я қорғанысқа дайын болыңыз. Тиімді бақылау, уақыт есебі

мен жасырынғандықты жақсарту, сонымен бірге, жаңа айлаларды дамыту үшін аяқ жұмысын айна алдында жаттықтырыңыз.

Библиографиялық тізім

1. Сапарбаев М.Б. Теория и практика подготовки учителей физической культуры в системе непрерывного педагогического образования. Дис. .. д.п.н.: 13.00.01. – Алматы, 1993. – 249 б.

2. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері. – Алматы: Санат, 2000. – 72 б.

3. Оңалбек Ж.К. Ұлттар арасындағы дене тәрбиесі мен спорт. – Алматы: РБК, 1997. – 126 б.

ӘОЖ 372.8:718

МАССАЖ ЖӘНЕ СПОРТ

Равшанбеков Ш.А., ДС -622 тобының студенті

Баатов Б.К., магистр, аға оқытушысы,

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Осыдан 4000 жыл бұрын Египетте емдеу әрекеті басталған, оның ішіне массаж да кірген. Оған айғақ 1841 жылы Египет қолбасшысының табытының ішінде папирус жапырағына жазылған массаждың тәсілдері табылған. Массаждың ең көне түрі Берлинде үлкен музейде сақталған. Көз тартарлық дүниенің ішінде, екі адамның бірін – бірі сипалап отырған көрінісі ерекше көзге түседі. Бұл сол кездегі Ассирия патшасы Санхерибаның (біздің дәуірімізге дейінгі 705-681 жж.) дүниесі еді.

Ежелгі гректер массаж арқылы денеге әр түрлі майларды уқалап жағуды египеттіктерден үйренген екен... Ежелгі Грекия халқының спортшылары сайыстың алдында және соңынан денелерін майлатып, артынан Ніл өзенінің жағасынан әкелінген ұсақ құммен ысқылатқан екен. Ең алғашқы массажды қолдануға ұсыныс берген гректің атақты дәрігері Геродикос. Оның оқушысы Гиппократ ауруларға массаждың илеу – жұмсарту – мыжу тәсілдерін кеңінен қолданады. Массаж ертедегі Грекиядан Ежелгі Римге өтеді. Дәрігер Акслепиад (біздің дәуірге дейінгі 156-128 жж.) массажды құрғақ және майлы, күшті және әлсіз, ұзақ және қысқа деп әр түрге бөлген. Корнелий Цельс оны әрі қарай дамытып, массаждың қасиетіне тереңірек көңіл бөлген. Өзінің «Медицина туралы» кітабының бір тарауын массажға арнаған. Массаждың өрлеуіне үлкен көмегін тигізген дәрігердің бірі Гален (біздің дәуірімізге дейінгі 131-120жж.). Италиялықтар массажды тек тұрмыс жағдайында ғана емес, тіпті әскери жағдайда да кең қолданған. Массаждың етек алып, дамуына дүние жүзіне әйгілі ғалым, жазушы, астроном, орта ғасырдағы үлкен тұлға Әбу Әли – Ибн Сина (Авиценна) көп ықпал жасады. Ол массаждың әрбір түрін талдап берді. Мәселен, күшті массаж – денені қатайтады, әлсіз – босатады, ұзақ – адамды арықтатады, орташа – құлпыртады, даярлық – дене тәрбиесіне икемдейді. Ғалымның берген осындай анықтамалары – емдік, спорттық массаждың негізін құрады. Шығыс елдерінде массаж өз ерекшелігімен көзге түседі. Өйткені ол қолмен емес, аяқпен де жасалады. Массаждың шыққан тегі өткен ғасырларда екенін білдік. Оның ең бір кең

тараған, алғаш ағылған жері Қытай елі болатын. «Най – цзин! (ішкі құрылыс туралы кітап) атты қолжазбада (осыдан 3000 жыл бұрын жазылған) және көп ескі әдеби еңбектерде массаждың қандай ауруларға қолданылғаны туралы жазылған. Массаждың техникасы, методикасы, әдісі, тәсілі осыдан 100 жыл бұрын реттеліп, баспа бетінде берілген. Ежелгі Үндістанда «Аюр Веды» (ғылыми өмір) атты үш кітаптың біздің дәуірімізге дейін, 1800 жыл бұрын шыққан бөлімінде массаж туралы толық жазылып, оны қандай ауруға қалай қолданатыны жайлы атап көрсетілген. Славян елдерінде массажды моншада бейнеке (сыпырғыш) арқылы сабалап жасаған. Массаж туралы туындылар көп болғанымен, бізге жеткені шамалы. Қазірдің өзінде біреу білсе, екіншісі білмейді. Тек XIX ғасырдың екінші жартысында массаждың физиологиялық қасиетін ашпақ болған. Оның әсерін, ғылыми тұрғыда, тек И. П. Павловтың жоғары жүйке жүйесінің теориясы жарық көрген кезде ғана айта алатын халге жетті. Массаж халық медицинаның үлкен бір бөлігі. Ол барлық же шарына кең тараған, сондықтан емдеу әдістерінің ең негізгі тарауы болып құрамына кіреді. Қазіргі кезде шығыс және батыс массажы деп екіге бөледі. Батыс массажына классикалық және сегментарлық, ал шығыс массажына нүктелі (бір нүктеге қадап) және жүйелі (дененің бөлігіне жасау) массаждар жатады.

Спорттық массаж – спортшыларды жаттықтыруға, бәсекеге дайындауға, шыдамдылығын арттыруға, шаршауды жоюға және дене шынықтыруды күшейткеннен кейін тәнді қалпына келтіруге арналған арнайы әзірленген массаж техникасы. Массаждың зиянынан гөрі пайдасы көбірек. Себебі массаждың ағзаға химиялық немесе қандай да бір кері әсері жоқ. Керісінше, дене бұлшықеттеріне табиғи әсер беріп, қан айналымын қалпына келтіруге көмектеседі. Шлактар мен токсиндердің шығуын қамтамасыз етеді. Массаждың қабылдау шегі бар екенін ұмытпаған жөн. Егерде адам массажға тәуелді болып қалса, кері әсері тиюі мүмкін. Массажды жылына екі рет, профилактикалық тұрғыда 10 күнде бір рет қабылдаған жөн. Массажды жарты жылда бір рет алса да жеткілікті. Одан көп не аз қабылдаудың қажеті жоқ.

Спорттық массаж – спортшылардың физикалық қабілеттері мен өнімділігін арттыру үшін тәжірибеде қолданылатын массаж түрі. Бұл бүкіл спорттық режим мен жаттығулардың бөлігі. Бұл процедура жақсы спорттық пішінге тез қол жеткізуге және оны ұзақ уақыт сақтауға көмектеседі. Сонымен қатар, спорттық массаж спортшыны жарыстарға қатысуға дайындау, сондай-ақ суға батқанда алғашқы көмек ретінде кеңінен қолданылады.

Спорттық массаждың өзіндік ерекшелігі бар, өйткені ол бұлшықеттерді, буындарды және байламдарды өнімдірек жылыту үшін жылыту препараттары мен майларды пайдаланады. Оны кәсіби массаж терапевті де жүргізеді, бірақ өз бетінше орындауға болатын жаттығулар бар.

Ол бүкіл денені жылытуға емес, жеке бұлшықет топтарына бағытталған. Сонымен қатар, массаж қысымның қарқындылығының жоғарылауымен қолданылады, бұл оның классикалық массаждан айырмашылығы.

Қазіргі уақытта спорттық массаж барлық спорт ұйымдарының жұмысына кеңінен енгізілген. Ол спортшылар мен спортшылар арасында жаппай таратыла бастады. Сондай-ақ жаттығу және жарыс кезінде қолдану міндетті. Барлық ірі спорттық ерікті қауымдастықтар өз қызметкерлерінде массаж терапевттерін ұстайды. Оқу орындарында, арнайы спорт курстарында, техникумдар мен институттарда бұл оқуға міндетті ғылым болып табылады. Сондай-ақ, массаж өнерінің майталмандары шетелдегі жарыстарға баратын түрлі спорт ұжымдарын сүйемелдеуде.

Массаж әдістері - сипау, илеу, діріл, сондай-ақ қозғалыс ырғағының жоғарылауы. Манипуляция лимфа дренажды массажды қамтиды (тіндердегі қан айналымын және лимфа ағынын жақсартады), бұл бұлшықеттерді жақсы оттегімен қамтамасыз етуге және токсиндер мен сүт қышқылынан құтылуға көмектеседі.

Спорттық жарақаттарға арналған массаж дегеніміз не және оның әсері қандай?

Спорттық жарақаттарға арналған массаж бөлігі болып табылады спорттық массаж және бірдей негізгі әдістерді пайдаланады: сипау, сығу, ысқылау, жаншу, сокқы техникасы және діріл ... Негізгі және көмекші әдістерді және олардың дозасын таңдау байланысты бұлшықет конфигурациясы и жарақаттың сипаты ... Алғашқы күндерде спорттық жарақаттарға арналған массаж жарақатқа жақын сау тіннен басталып, бірте-бірте жарақат орнына ауысады ... Үлкен тамырлардың жарылуы болмаса, массаж жасаңыз басталады қалай мүмкіндігінше тезірек , жарақаттан кейінгі бірінші немесе екінші күні. Алғашқы 2-3 күн массаж жасалады жерде және айналасында.лимфа ісінуін сақтау және ісінуді азайту үшін зақымдану. Массаж жасалады күніне екі рет туралы 5-7 минут , оның мақсаты ісіну мен ауырсынуды азайтыңыз . Алғашқы бірнеше күннен кейін , егер болса қатты ауырсыну, ісіну және безгегі жоқ, баруға болады зардап шеккен аймаққа массаж жасау ... Массаж алдымен зардап шеккен аймаққа массаж қозғалыстары арқылы орындалады, содан кейін бірте-бірте және орнында ақырын әрекет ету жарақат. Массаждан басқа, сіз әртүрлі заттарды пайдалана аласыз жағар майлар қалпына келтіру процесін ынталандыру. Массаж оңалту бағдарламасының бөлігі ретінде қолданылады физиотерапиялық процедуралар и кинезитерапия.

Массаждың денеге тигізетін әсері Массаж дегеннің өзі адам денесіне мөлшермен берілетін механикалық тітіркендіру. Ол массажистің қолымен немесе арнайы аппаратпен орындалады. Осындай тітіркендіруге ішкі ағзалар, мүшелер қарап қалмай, өз қызметтерін өзгертіп, массажға қарсы «жауабын» береді. Массаждың денеге әсері, физиологиялық қасиетін атақты ғалымдар И.М. Сеченов, И.П. Павлов, Н.Е. Введенский, Н.А. Ухтомский, т.б. өз еңбектерінде айқын көрсеткен. Массаждың әсері өте тереңде жатыр. Ол жүйкелі-рефлекторлы, гуморалды және механикалық ықпал жасау. Массаж жасағанда теріде, бұлшық етте, буындарда жатқан жүйке талшықтары тітіркенеді. Ол тітіркеністер ми қабығына беріледі. Әрбір жүйке талшықтары ұштарының өз аттары бар. Мәселен, теріде – экстрорецептор, бұлшық ет, сіңір, шандырдан шыққандар – проприоцептор, қан тамырларынан кеткендер – ангиорецептор және ішкі ағзалардағы – интерорецептор деп аталады. Осы рецепторлардың бәрі тітіркеніштен бірлесіп, миға әсер етеді. Ал оның өзі жоғарғы реттеуіш күштің қызметіне әсерін тигізіп «қарауындағы» барлық мүше ағзаларға жауап реакция түседі. Содан денеде әртүрлі қимылдық өзгерістер туады. Жауап реакциясының күші, айқындалуы жоғарғы жүйке жүйесіне тікелей байланысты, сол сияқты тітіркенген жердің көлеміне массаждың методикасы мен тәсілдеріне, аурудың біліну белгілеріне де тығыз байланысты.

Библиографиялық тізім

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы Шымкент-2018 Атакаева А.Т, Құрымбаев Е.М, Қуанышов С.Ә. Оқулық
2. Дене мәдениеті және спорт педагогикасы .Шымкент 2016 Омаров Б.С.Оқулық
3. Дене шынықтыру және спорттың ғылыми-педагогикалық негіздері Оңалбек Ж.К., Алайдаров И.Қ., Садыкова Д.Б., Оқу құралы Шымкент 2019
4. Дене шынықтыру мен спорт саласындағы қазіргі инновациялық технологиялар. Алшынбаев К.И., Азтаев А.А., Садыкова Д.Б.оқу құралы. Шымкент 2019

ӘОЖ 372.8:718

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

*Рахматулла Диас., ДС-322 тобының студенті
Баймуханбетов Б.Қ. аға оқытушысы,*

Дене тәрбиесінің жүйесі. Оның негізгі: дүниетанымалдығы, теориялық-әдістемелік, ұйымдастырудың нормативті бағдарламасы. Дене тәрбиесінің жүйесінің әлеуметтік педагогикалық жалпы қағидалары.

Дене тәрбиесі жүйесі дегеніміз-әлеуметтік экономикалық заңдылық пен ғылыми әдістемелік, нормативтік бағдарлама негіздерінің жиынтығы және республикада дене тәрбиесі мәселен үйлестіріп отырған әрі басшылық ететін ұйымдар мен мекемелер. Дене тәрбиесі жүйесінің басты мақсаты күш-қуаты мықты, жан-тәні сау, елімізді қорғауға әзір, шығармашылық жұмысқа құштар, жан-жақты дене тәрбиесі дайындығынан өткен адамдар тәрбиелеу. Бұл мақсат төмендегідей жалпы міндеттерге негізделді.

Білім беру міндеттері-қимылдық ептілігі мен дағдысын меңгеру және дене тәрбиесі көлемінде арнайы білім беру.

Сауықтыру міндеттері-дене тәрбиесі жаттығулары көмегімен денсаулықты күшейту.

Тәрбиелік міндеттер-адамгершілік-жігерлілік қасиеттерді қалыптастырға, өнегелі, көркемдік танымдарды үйренуге негізделген.

Қазақ елінің өз тәуелсіздік бағытындағы даму жағдайында дене тәрбиесінің жүйесін жан жақты жетілдірудің мүмкіндіктері молайды. Жаңа дамып келе жатқан қоғамның құрамды бөлігі бола отырып, дене тәрбиесінің жүйесі жалпы халықтық, кемелденген әлеуметтік жүйенің барлық белгілерін кемденіп отыр. Дене тәрбиесінің жүйесі әртүрлі әлеуметтік топтардың дене тәрбиесінің ерекшеліктерін ескеретін өзара байланысты жекеленгендене тәрбиесі жүйесін құрып тұрады. Балабақша, орта мектеп жасындағы балалар, арнайы орта оқу орнындағы, әскери қызметтегі жоғары оқу орындарындағы жастар осы жүйдегі әлеуметтік ұйым болып табылады.

Жоғарыда аталып өткен жүйенің негізгі түсініктеріне тоқталатын болсақ, оларға біздер осы еңбектің соңғы тарауларында кеңінен талдау жасап өкенбіз. Дегенмен, «дене тәрбиесі», «спорт», «дене шынықтыру», т.б. түсініктердің өзара байланыстары мен айырмашылықтарын білу, ең әуелі, оның ғылыми теориялық анықтамасын білуді талап етеді.

Дене тәрбиесі жүйесінің негіздері.

Дене тәрбиесі жүйесінің мазмұны қоғамның әлеуметтік-экономикалық, заңдылық, ғылыми-әдістемелік, бағдарлама-нормативтік және ұйымдастыру негіздерінен көрінеді.

Дене тәрбиесі негізі 2-бөлімнен тұрады: бірінші спорт, бұл жеке бастың белгілі бір жаттығумен тұрақты түрде шұғылданып, оны кәсіпке айналдыруы.

Екіншісі-денешынықтыру. Бұл –жеке бастың өзінің денсаулығын нығайту үшін ғана жаттығулармен шұғылдануы. Ал «Дене тәрбиесі», «Дене шынықтыру»деген түсініктен туындайтынын анық, негізгі бөлімдерінің бірі болып есептеледі. «дене тәрбиесі, спорттық бағыттағы дене тәрбиесі.

«Дене шынықтыру мәдениеті» жекеден жалпыға қарай ұласатын «мәдениет» түсінікке жатады. Басқа сөзбен айтқанда, дене шынықтыру халық мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Дене шынықтыру адам өзінің денесін дамытып өзгерту жолындаған қызметтің нәтижесі және оны осы жолдағы процесс деп ұғынған жәнеон деп есептейміз.

Дене шынықтыру құрамдас басты бөлігі-спорт. «Спорт» ұғымының екінші бір жағына тоқталатын болсақ, ол адамдардың дене қызметі үшін қоғамымыздағы қалыптасқан материалдық және рухани байлықтарды өз игілігіне тарату деп есептелген жәнеон. Сонымен қатар, жарыс арқылы жоғары мүмкіншілігін көрсету үшін арнайы шапшаң қарқын мен морфофункциональдық және психологиялық даярлықты айқындау.

Спорттық басқа да (функциялары) қызметтерді жеткілікті. Біріншіден-спорт өз алдында адамның тәрбиелік жағына дұрыс ықпалын тигізумен қатар, қоғам өмірінде дайындаушылық міндеттерді шеше отырып, қызмет етеді. Екіншіден, Спорт-өндірістік

қызметке жатпайды, және материалдық игіліктерді тікелей өндіруге байланысты болмайды.

Спортқа тән барлық белгілер тұтастай балалар спортын да сақталады. Оны баланың, сабақтан тыс кездегі қызметініңалуан түрлі болып келуі арқылы анықтауға болады. «Балалар спорты» дегеніміз-арнайы дайындық негізінде, алдын-ала үйренген қозғалыс, қимыл мүмкіндіктерін толығынан пайдалану арқылы өз қатарлары арасында өткізілетін жарыстарда өнер көрсету.

«Жасөспірімдер спорты» деген түсінікке жолдау беретін болсақ, оның шекарасы тек бір жас тобымен, яғни жасөспірімдер тобымен анықталады. Бұл түсінік шартты түрде алынып омыр, оның себебі спортқа қыз балалардың қатысуна байланысты.

«Мектептегі спорт» деген түсінік, қатысушылардың жастарына қарағанда «балалар спортына» сәйкес. Бұл екі түсініктің айырмашылығы, «балалар спортын» мектептерде және мектептен тыс мекемелер ұйымдастырса, «мектеп спортын» тек мектеп қана ұйымдастырады.

Жоғарыда айтылған спорт белгілері белгеле бір мөлшерде спорттық ойындарда, гимнастикада, саяхатта ада болуы мүмкін. Мысал, маманданушылық кейбір ойындарға яғни спорттық гимнастикаға ене отырып, оларды спорттық жеке түріне айналдырады. Сонымен бірге спортта ойынның жеке белгілері бар және онда ойын әдісі кеңінен қолданылады. Сол себепті, спорт ойын қызметі деп қаралуға тиісті.

Әлеуметтік-экономикалық негіз. Дене тәрбиесі жүйесі қоғамдық басқа әлеуметтік-экономикалық жүйелерінен, саясатпен, ғылыммен, мәдениетпен тығыз байланысты. Бұл байланыстардың объективті негізі-дене тәрбиесі жүйесінің қоғамдық өнім шығармаса да сол ортаға өндірістік қатынастардың иесі-адам арқылы әсер етеді. Ол адамның әлеуметтік жағдайын қалыптастырып, қоғамдық қатынастарды жетілдіреді.

Құқықтық негіздер. Еліміздегі дене тәрбиесі жүйесі өз жұмысын бағыттайтын құқықтық күші бар, көптеген нормативтік актілерге сүйенеді. Бұл құжаттардың әртүрлі заң күші бар (қаулылар, заңдар, жарлықтар, нұсқаулар). Олардың ішінде ата заңымыз Қазақстан Республикасының Конституциясының 23-бабында нақтылы көрсетілген.

Жалпы дене тәрбиесі жүйесі ғылыми түрде баяндалады.

Дене тәрбиесі жүйесін қоғамдық, психологиялық-педагогикалық, әдістемелік-биологиялық ілімдер, гигиена, физиология, спорттық медицина т.б. зерттейді. Осылардың ішінде негізгі орынды дене тәрбиесі ілімі мен әдістеме приводегі алады.-Қазақстандағы

-Дене тәрбиесі жүйесіндегі президенттік сынағалардың маңызы өте зор.

«Қазақстан Республикасындағы Халықтың дене тәрбиесі даярлағының жалпы деңгейін анықтайтын әр түрлі сынақ-жаттығулар жиынтығы.

Әдістемелік негіздер дене тәрбиесінің заңдылықтарын және оқыту мен тәрбиелеу қағидаларын жүзеге асыру жәнеөніндегі тиісті ұсыныстарды, сонымен қатар, тұрған халықтың әрбір әлеуметтік тобымен жаттығудың әдістері мен нысандарын ұйымдастыруды, құрал жабдықтарды пайдалану жәнеөніндегі ұсыныстарды қамтиды. Әдістемелік негіздерде дене тәрбиесі жүйесінде тән ғылым көріністерді байқауға болады. Бұл орайда бастапқы теориялық ережелер және оны іс жүзіне асыру ғылыми негіздеріне (философия, социология, педагогика, психология, биология, т.б.) арнаулы теориялық және спорттық-педагогикалық ғылымға сүйене отырып жасалады.

Бағдарламалық-нормалық негіздер тұрған халықтың дене дамумен бірге білім деңгейіне қойылатын үш сатылы өзара байланысты талаптар жүйесінде көрсетіледі. Дене тәрбиесінің бірінғай мемлекеттік бағдарламасы балабақшалар мен яслилерде, жалпы білім беретін мектептерде, орта арнаулы және жоғарғы оқу орындарында өткізілетін дене тәрбиесінің ең төменгі міндеттін көлемін анықтап, белгілейді. Бұл бағдарламаларында оқу орнының түрін, шұғылданушылардың жасын, жыныстық айырмашылықтарын есептей отырып, дене дамуымен бірге білім көрсеткішне қойылатын талаптар мен дене тәрбиесінің негізгі құралдары көрсетіледі.

Дене тәрбиесі мен спорт саласына Қатысты негіздердің бір мысалын келтірсек Қазақстан республикасы Үкімі 1996жылғы 24маусымдағы №774 қаулысын атауға болады. Осы қаулының 1-бабында еліміздегі халықтардың дене тәрбиесіне қатысты даярлағын президенттік сынамалар арқылы анықтау ережелері бекетіліп, ол 1996жылы 1-Қыркүйектен бастап күшіне енгізілсін делінген.

Ұйымдастыру негіздері.

Дене тәрбиесі жүйесінің ұйымдық негіздері мемлееттік, өзін-өзі туындаған қоғамдық және басқару органдарының біртұтас байланыстылығынан құралады. Бұл байланыс-дене тәрбиесі жүйесінің бірінғай мақсаты және оның міндеттеріне, қағидаларына, идеологиялық, әдістемелік және бағдармалық мөлшерлік негіздеріне, сонымен қатар, дене шынықтыру ісінің дамуын жүргізетін, бағыттап және бақылап отыратын еліміздегі қоғамдық, мемлекеттік мекемелердің іс жүзіндегі біріккен іс-қимылына сүйенеді.

Библиографиялық тізім

1. Дене шынықтыру және спорттағы ғылыми зерттеу әдістері Байжанов Е., Алшынбаев К.И., Садыкова Д.Б. оқу құралы. Шымкент 2018
2. Дене шынықтыру.-Алматы.-2014.-Оқу .әд.құрал
- 3.Спорт ойындары Алшынбаев К.И., Тастанов А.Ж., Ермашова А.О., Айтжанов А.А.Оқулық Шымкент 2017

ӘОЖ 372.8:718

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ МАҚСАТЫ-ДЕНІ САУ ЖӘНЕ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ

*Рысқұлбек Гүлзат, ДС-420 тобының студенті
Тоқберген Н.С., аға оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Дене тәрбиесі – қоғамдағы жалпы мәдениеттің бөлігі, адамның дене қабілеттерін дамыту мен денсаулығын нығайтуға бағытталған әлеуметтік қызметтің бір саласы. Жастардың жан - жақты дамуын дене тәрбиесінсіз елестету мүмкін емес . Денесі жақсы дамыған деп күн режиміне спортпен жүйелі айналысуды енгізген, ағзаның шынығуы үшін табиғи факторларды тұрақты пайдаланатын, жұмысты белсенді демалыспен кезектестіріп отыратын жас адамды айтамыз.

Біздің елімізде кәсіподақтардың бірыңғай ерікті дене шынықтыру- спорт қоғамдары құрылған. Оның негізгі міндеттерінің бірі балалар мен жеткіншектердің арасында дене шынықтыру – сауықтыру және спорт жұмыстарын ұйымдастыру болып табылады, өйткені дене тәрбиесінің негізі балалық және жеткіншектік жаста қаланады. Тек қана осы кезеңде дене жаттығуларымен айналысу қажеттілігі қалыптасады, дағдылар мен іскерліктер жинақталады, спортқа қызығушылық қалыптасады.

Дене жаттығулары, сылап - сипау , козғалыс және спорттық ойындар , жүру, жүгіру шынығу, дене еңбегі дене тәрбиесінің құралдары болып табылады .

Айтылған құралдар өсіп келе жатқан ағза үшін маңызды сауықтыру мәнге ие. Бұл біріншіден, дене жаттығуларының арқасында қоршаған ортаның жағымсыз факторлары мен жұкпалы ауруларға ағзаның қарсылығы артатындығымен түсіндіріледі. Басқа сөзбен айтқанда, денесі мықты және шыныққан адам сирек ауырады . Екіншіден , өсу мен даму процесі ынталандырылады, жылуды реттеу реакциясы жетілдіріледі , яғни салқыннан

болатын сырқаттануға қарсылық артады . Үшіншіден ,ақыл-ой және дене қабілеттерінің артуына себепкер болатын шыдамдылық , күш, жылдамдық пен икемділік секілді қасиеттер дамиды. Ақырында , дене жаттығуларымен айналысу жағымды эмоционалды жағдайды туғызады , сергектік пен сенімділік қолдайды.

Дене тәрбиесімен шұғылдану кезінде жас , жыныс, ағзаның жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерінің есепке алынуы керектігі есте болғаны жөн. Басты талаптардың бірі – дене тәрбиесімен спортпен айналысу тәртібін сақтау , яғни олардың жүйелілігін, жүктемелердің біртіндеп арттырылуын, сабақ өтілетіндей жағымды жағдайларды әр түрлі құралдар мен формаларды кешенді түрде пайдалану .

Қозғалыс дегеніміз - өмір деген қанатты сөз бар. Шындығында қозғалыс – ағзаның биологиялық қажеттілігі. Күнделікті өмірде адам ең әр түрлі қозғалыстарды жасайды , олардың жиынтық көлемі қозғалыс белсенділігі деп аталады. Жүру кезінде жасалатын адамның саны мен жұмыс көлемінен көрінетін тәуліктік қозғалыс белсенділігі жас өскен сайын артатындығын зерттеулер көрсетіп отыр , әрі бұл көрсеткіштер ер балалар мен қыз балаларда бірдей болмайды. Яғни , 14-15 жастағы қыз балалардың тәуліктік адымының тәрбиесі және спортпен айналысудың нормасы мен режимі ғылыми тұрғыдан негізделген . 15-17 жастағы жасөспірімдердің тәуліктік қозғалыс белсенділігі 25-30 мыңды құрауы мүмкін , ал 15-17 жастағы қыз балаларда жүру мен жүгіру еңбек пен спорттық қызмет барысында орындалатын өзге қозғалыстармен алмастырылуы мүмкін.

Қалыптасқан өмір салты , еңбек ету мен дене тәрбиесінің жүйесі балалар мен жеткіншектердің күнделікті қозғалыс белсенділігін өзгертуі, не төмендетуі, не оны арттыруы мүмкін . Кіші жастағы балаларда тәуліктік қозғалыс белсенділігі көп жағдайда тұқым қуалаушылық негізде қалыптасатын , биологиялық себептермен реттеледі .Үлкен жастағы балаларда әсіресе жеткіншектерде, ол әлеуметтік жағдайлардың әсерімен қоғамдық тәрбие беру барысында жекелей қалыптасады.

Қозғалыс белсенділігінің де өлшемі бар. Тәуліктік қозғалыс белсенділігінің сандық сипаттамасына ие бола отырып , оның ағзаға әсер етуі туралы алдын ала айтуға болады. Тәуліктік қозғалыс белсенділігінің ең төменгі қажетті және мүмкін болатын жоғары деңгейі гигиеналық норманың шектері болады; ол бұзылса сауықтыру тиімділігі болмайды және ағза жағдайында жағымсыз өзгерістер дамуы мүмкін . Қозғалыстың жетіспеуін «гипокинезия» («гиподинамия») атауы, ал бұл ретте туындайтын ағзадағы көп жақты ауытқушылықтар гипокинезия жағдайын білдіреді.Шектен тыс қозғалыс белсенділігін «гиперкинезия» атауы білдіреді.

Дене шынықтыру тәрбиесі дегеніміз адам денсаулығын сақтау мен нығайту және дененің дұрыс дамып қалыптасуына жеткізу.

Дене шынықтыру тәрбиесінің мақсаты — салауатты өмір сүру негіздерін білу және ұстану, өз еркімен дене шынықтыру және спортпен шұғылдану дағдыларын қалыптастыру.

- денсаулықты нығайтуға және дене шынықтыруды дұрыс дамытуға ықпал жасау;
- табиғи қозғалтқыш қасиеттерді дамытып жетілдіру;
- дене шынықтыру мен жүйелі шұғылдануға тұрақты қызығушылық пен қажеттілікті тәрбиелеу;
- табиғат күштерімен балалар денесін шынықтыру (күн, су, ауа)
- ақыл-ой және дене еңбегіне қабілеттілікті жетілдіру;
- гигиеналық дағдыларды қалыптастыру.

Дене шынықтыру тәрбиесінің мазмұны жас ұрпақты дене шынықтыру мәдениетінің әр түріне, әскери-өнер әрекеттеріне қатысуын, адам денесінің оның ақыл-ой, сезім, еріктерімен үйлесімді дамуын қамтиды.

Қазіргі кезде мектептің тұтас педагогикалық процессінде салауатты өмір салтын сақтау кеңінен насихатталуда, валеология сабақтары өткізілуде, төтенше жағдайларда өзін-өзі қалай ұстау керектігі туралы курстар оқылып, барлық мектептерде психологтар,

медицина қызметкерлері баланың денсаулығын, психофизиологиялық жағдайы мен әлеуметтік деңгейін зерттеп, ескеруді жақсарту жұмыстарын жүргізуде.

Эстетикалық тәрбие дегеніміз балалардың бойында өз өмірін сұлулық заңдарына сай құра алу қажеттіліктері мен дағдыларын қалыптастыру және, еңбекте, қоғамдық іс-әрекетте адамдармен қатынас жасауды сұлулық идеалдарын негіздеу.

Дене тәрбиесі қоғамдық құбылыс ретінде пайда болуы, қалыптасуы және дамуы, құрылу ерекшеліктері мен қызмет ету жүйесі жайлы өзінің заңдылықтары бар ғылым. Бұл ілімді біліп, меңгеру өскелең ұрпаққа осы заманғы өмір талабы принциптеріне сай дене тәрбиесін беруге дұрыс бағыт береді. Бұл ілімді оқып үйрену барысында келесі міндеттерді анықтап алу керек: дене тәрбиесінің пайда болу себептері, оның мәні және қоғам өміріндегі алатын орны, дене тәрбиесінің тарихи сипаты, капиталистік және социалистік таптық қоғамдағы дене тәрбиесінің мақсаты, қоғамның материалдық өмірі, еңбек қызметінің сипаты және мазмұны, әскери іс, ғылымның жетістіктері, саясаттың ықпалы т.б. Бұл әсер етуші күштердің дене тәрбиесіне бір-бірінен бөлінбей, керісінше күрделі, өзара қарым-қатынаста ықпал ететінін білу керек. Дене тәрбиесінің мәнін түсіну үшін алдымен оның мағыналық мазмұнын анықтап алу керек. Дене тәрбиесіне тән қасиет қоғам өмірінде барлық уақытта адамның дене күштерін арнайы өмірге қажетті қозғалыс дағдылары мен ептілік, іскерлік, шеберлікті дамыту үшін пайдаланады және пайдаланылып келген. Бұл мағыналық ерекшеліктері дене тәрбиесіне салыстырмалы дербес тәрбие түрі ретінде білуге мүмкіндік береді.

Адам бір нәрсені үнемі жаттығып үйренуге саналы түрде баруы қажет болды, сонымен бірге еңбек ету барысында қолданылатын құралдарын тиімді игеру үшін алдын ала қалсетті дене дайындығының маңызын түсіну керек болды. Осы жайды түсіне келе адам еңбек етуден тыс кездерде де тіршілікке қалсетті қимыл-қозғалыстарды қайталап отырған. Осы кезден бастап бұл қозғалыс-қимылдар дене жаттығуларына айналып, арнайы шұғылдануды бастаған. Дене жаттығуларының негізінде пайда болған іс-қимыл, еңбек құралына емес, тікелей адамға әсер ете бастады. Дене жаттығуларының жәрдемімен адамдар өздерін нақты еңбек дағдыларын алатындай мүмкіншіліктің бар екендігін аңғарды. Осылайша денені шынықтыру, яғни дене жаттығуларымен шұғылдану адамның материалдық игіліктерді игеруіне белгілі дәрежеде ықпалын тигізді. Еңбек еткендегі қозғалыстардың дене жаттығуларына айналуы, оның адамға әсер ету ауқымын өлшеусіз кеңейтті, сонымен қатар денені жан-жақты жетілдіру мүмкіншілігін туғызды. Сөйтіп, еңбек құралын дайындау және оны қолданудағы лсиақталған тәжірибе дене лсаттығуларының пайда болуының дәлелді себептеріне айналды.

Библиографиялық тізім

1. Практикалық жеңіл атлетика сабағын жүргізудің әдістемелік нұсқаулары.
2. Шымкент. 2018ж. Қонарбаев Ж.Ө.
3. Абдрахманов.З. Жеңіл атлетика. 2017.Оқу әдістемелік құрал.
4. Хамзин.Е.Дене дайындығының негіздері. 2018.Оқу әдістемелік құралы.
5. Бакбергенова.Ж. Жасөспірімдерге арналған валејбол ойыны. Шымкент. 2019. Оқу әдістемелік құралы.
6. Төлеев Е.И.Садыкова Д.Б.Гимнастиканы оқыту әдіснамасы. Шымкент.2018.-80 б.
7. Серимбетов Ж.Ш Футбол ойынының әдіс-тәсілдері.-әдістемелік нұсқау.-Шымкент.-2019.
8. Алшынбаева К.И. Балалар мен жасөспірімдер және кәсіби спорттың теориясы мен әдістемесі. 2019. 187 б.

ЕМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ СПОРТТАҒЫ МАҢЫЗЫ

*Санемов А., ДС-322 тобының студенті
Дәурен Ж. Б., магистр оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Емдік дене мәдениеті ерте заманнан ауруларды емдеу саласында орын алып келе жатқан тәсілдердің бір түрі.

Қазіргі кезде клиникалық медицина ғылыми түрде дәлелдеп, тәжірибе жүзінде тексеріп, адам денесіне нағыз қолайлы физиологиялық жағымды сауықтыру тәсілі екенін көрсетті. Дене жаттығулары – емдік гимнастиканың басты құралы. Адам өмірінде маңызды роль атқаратын бұлшықеттердің қызметі осыған негізделген.

Қимыл – қозғалыстың тапшылығы (гиподинамия) әр түрлі аурудың пайда болуына әкеп соқтырады. Керісінше гимнастикалық жаттығулар ағзадағы қан айналымын жақсартып, науқастың тезірек сауығуына әсер етеді [1].

Емдік дене мәдениеті — анатомиялық және физиологиялық тіндер бұзылыстарын қалпына келтіреді. Тарихына тоқталсақ 1921 жылы сан-курорттық орындар ашылғаннан бастап емдік дене мәдениеті қолданыла бастады. Емдік дене мәдениетінде Гиппократ, Гегель аталарымыздың еңбегі зор. Емдік дене шынықтыру аурудың ерекшеліктеріне қарай рет ретімен берілген кезде өзінің емдік әсері болады.

Емдік гимнастиканың тәсілдері:

- Гимнастикалық жаттығулар
- Спорттық – қолданбалы жаттығулар
- Идеомоторлық (ой – арқылы жасалынады)
- Импульстер жіберу арқылы
- Ойындар
- Табиғат факторлары

Емдік гимнастиканың орындалу түрлері – таңертеңгі гимнастикалық жаттығулар

- емдік гимнастикалық сабақтар
- адамның жаттығу сабақтарын өзінше орындау
- жүру, демалу қыдыру
- жалпы көпшілікке қолданатын жаттығулар
- мөлшерленген жүзу, жүру, шаңғы тебу т.б.

Емдік гимнастиканың тәсілдерін дұрыс пайдалану үшін оның түрлерін, кезеңдерін негізгі нұсқауларын, қозғалыс режимдерін білу қажет.

Емдік гимнастика өзінің әлдендіретін, қоректендіретін т.б. механизмдері ауруды сауықтыру саласында маңызды роль атқарады.

Емдік гимнастика, дұрыс қолданса, денені жылдам сергітіп, ауруға төзімділігін арттырып, қорғаныс қабілетін нығайтып, сырқаттың жылдам айығуына ықпал етеді.

Емдік гимнастика адам денесіне әсер еткенде күрделі құбылысқа сүйенеді. Ол жоғары нерв жүйесі мен гуморальды (денедегі сұйық зат) реттеуші күштер және моторлы – висеральдық рефлексдер.

Негізінде емдік гимнастиканың төрт механизмі бар: денені әлдендіру (сергіту), қоректердіру, орнын толтыру, бір ыңғайлау немесе бұрынғы қалпына келтіру. Бұлардың бәрі бір – біріне тығыз байланыста.

Емдік дене шынықтыру (ЕДШ), емдеу және қалыпқа келтіру мақсатындағы сақтандыру денешынықтыруының құралдар кешенін пайдалану жолымен емдеу әдісі ретінде ауруханалар, емханалар, шипажайлар, жүйесінде кеңінен қолданылады. Емдік дене шынықтырудың оташылдық, дәрі-дәрмекпен емдеу секілді негізгі әдістердің қосымша емдеу шаралары есебінде қарастыру керек, ол медициналық қалыпқа келтіру

әдістерінің бәрі болып табылады. Оның негізгі құралдары - практикалық медицинада бұрыннан белгілі дене жаттығулары. Яғни, б.д.д. ертедегі Қытай медицинасында тыныс алу жаттығуларына басты назар аударылған медициналық гимнастикасы қолданылған және жазба деректері бізге жетіп отыр. Ежелгі Грекияда Гиппократ жаттығуларды олардың сауықтыру және қалыпқа келтіру маңызын атап көрсете отырып физиологиялық процестерді жеделдетудің құралы деп есептеді. Римдік дәрігер Гален семіргенде, жалпы әлсіздікте, буындардың қозғалысы бұзылғанда спорттың белгілі бір түрлерімен шұғылдануды және гимнастиканы ұсынды. "Дәрігерлік ғылымның қағидаларында" Ибн Сина денсаулықты сақтау үшін дене жаттығуларымен шұғылданудың маңыздылығын атап көрсетті. Меркурели өзінің "Гимнастикалық өнер" ғақлиясында (1959) емдеу гимнастикасы саласындағы ежелгі және орта ғасырлық авторлардың зерттеулерін талдап, жинақтады. ТИССО "Медициналық және хирургиялық гимнастика" деген кітабында (1780) дене жаттығуларына үлкен маңыз беріп, "Қозғалыс әр-түрлі дәрмектің орнын жиі алмастыра алады, бірақ бірде-бір дәрі қозғалысты алмастыра алмайды" деген қағиданы ұсынды. Түрліше аурулар мен жарақаттарда ЕДШ-ның әдістерін қолданудың тиімділігі, ол адамның физиологиясы үшін табиғи және ең қолайлы болатындығымен түсіндіріледі. ЕДШ әдістерінің маңызды ерекшелігі - науқастың өзінің емдеу-қалыпқа келтіру процесіне белсенді түрде қатысуы сондықтан да ЕДШ құралдарын белгілегенде дәрігер оның дене белсенділігінің дәрежесін дәл анықтауы тиіс. ЕДШ-да ағзаның негізгі биологиялық қызметі қимыл-қозғалыс кең қолданылады, дене жаттығулары қимылдың ұйымдастырылған түрі есебінде пайдаланылады. Науқастарды емдеуді ұйымдастыруда қимыл-қозғалыспен тыныштық жағдайда болу бір-біріне қарама-қайшы келмей, бір-бірін толықтырып отырады. ЕДШ-на тән әдіс - науқасты дене жаттығуларының көмегімен жаттықтыру, ол жалпы және арнайы жаттығу деп бөлінеді. ЕДШ-ның негізгі құралдары - дене жаттығулары, олар гимнастикалық, спорттық-қолданбалы (жүру, жүгіру, жүзу, есу, шаңғымен жүру және т.б.), қозғалыс және спорттық ойындарға бөлінеді. Сондай-ақ ЕДШ-да еңбек ету сипатындағы жаттығуларда пайдаланылады. Дене жаттығуларымен шұғылданғанда күн, ауа, су секілді табиғи факторларды пайдалану олардың тиімділігін арттырады және шынығуға жәрдемдеседі. ЕДШ-ды қолданудың түрлері емдік гимнастика, таңертеңгілік гимнастика, мөлшерленген жүріс пен серуендеу, терренкур, қатал мөлшерленген түрдегі спорт жаттығуларымен шұғылдану, ойындар. ЕДШ-тың әрқайсысында жоғарыда көрсетілген қағидалар - жалпы және арнайы жаттығуды үйлестіру керек[3]. Емдік гимнастика ЕДШ-ның негізгі түрі. Емдеу гимнастикасының жаттығулары сүйек бұлшық еттер және тыныс алу жүйесі үшін деп екі топқа бөлінеді. ЕДШ-да кинозогифтератия деп аталатын судағы дене жаттығулары ерекше орын алады. Мөлшерленген серуендер, таза ауада жүру науқастың жүйке психикалық аясына ерекше жағымды әсер етеді.

Емдік дене мәдениеті ауру жазыла бастағанда, эксулант азайғанда, температура төмендегенде қолданыла бастайды.

I кезеңде (постельдік режим) жаттығулар жатқанда немесе постельде отырған күйінде жүргізіледі.

II кезеңде (жартылай постельдік) отырып немесе жүре жасалынады.

III кезеңде (жаттықтыру) жаттығулар кең түрде жүргізіледі.

Емдік гимнастиканы қолдану болмайтын жағдайлар

1. аурудың қатаң (острый) кезеңінде (температурасы жоғары, астма)
2. Өкпедегі қатерлі ісіктер
3. өкпедегі қабынудың іріңдеуі
4. Қан ағып кетудің қауіптілігі

Ас қорытатын мүшелердің ауруына асқазан, 12 елі ішек (ұлтабар) ащы ішек, тоқ ішек, ішектердің қабынуы, ойық жара(язба), рак, бауыр және өт жолдарының қабынуы жатады. Жалпы белгілері: айтылған органдардың ауруы, асқа тәбеті тартпай, кекіріп, айнып, локсып, құсу, іш өту т.б.

Емдік гимнастика ауру асқынбаған кезде жасалынады. Оның мақсаты кең құрсақтың ішінде қан – лимфа айналымының, зат алмасуын жақсату, жараның аузын бекіту, жараның тыртық қалдырмай тезірек жазуға науқастың көңілін көтеруге негізделген[4].

Алғашқы кезде жаттығулар қол – аяқ қимылдарымен шектеледі. Құрсақ еттеріне күш түсірмейді. Аяқты тізеден бүгіп – жазғанда табанды төсектен көтермей жылжытып отырады. Жаттығулар қарқынды баяу, бәсең болады. Ұзақтығы 15-20 минут полаталық режимдегі науқас әр түрлі қалыпта барлық бұлшықеттерді қорғайды, тек құрсаққа күш түсірмейді.

Ірі буындар қимылы жай қарқынмен орындалы, тыныс алуды қадағалайды. Бұл кезеңде жаттығудың ұзақтығы 30 минутқа ұзарады.

Бос режимде науқас көтеріңкі қуатпен жұмыс істейді. Ақырындап іштің бұлшықеттерін де қосады. Тек күш жұмсайтын, зорлайтын жаттығулар, ауыр жүктемелер керек емес.

Адамды еңбекке баулап жаттығу гимнастикалық жаттығуларды кеңірек қолдануға болады.

Библиографиялық тізім

1. Физиология физического воспитания и спорта. М., Влалос пресс, 2002г
2. Физиологические основы физического воспитания и видов спорта. Учебное пособие. Л.Р.Кудашова; Алматы, 2005.
3. Лечебная физическая культура. Папов С.Н.

ӘОЖ 372.8:718

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕРКІН КҮРЕСТІҢ ДАМУЫ

Серікбай Т.Т., ДС-621 тобының студенті

Исмайыл Б.К., аға оқытушысы,

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Күрес деген мән-мағынасы тереңде тұрған киелі сөз. Дәрежелі спортшыларды дайындауға мүмкіндікке толы тәжірибе жинақтаған спорт түрі. Дәрежелі жарыста сәтті орындау көбіне жарыс жекпе жегінде, әр түрлі техника – тактикалық әрекеттерге байланысты біріктірілген таныту шарты. Күресу мәнеріне ие әрекет кірістілігі мен әдіс тәсілді өзіндік үлгіде құра білетін күресшілер өзіндік басымдылықтарын таныта және дәл сол уақытта қарсыласқа қажетті қақтығыстан жол тауып шығуына жағдай жасады. Күресшілердің техника тактикалық физикалық дайындықтары олардың алдың ала оқу және көбіне олардың оқу жоспарлары мен жұмыс бағдарламасы бойынша жаттықтырушының қолданылу әдісіне негізделеді.

Еркін күрес тарихы ежелгі Грециядан бастау алады. Кешенді жарыстар ежелгі гректердің әртүрлі спорт түрлеріндегі жалпы физикалық дайындығының негізін құрағаны белгілі. Еркін күрес барлық осы түрлер арасында үлкен маңызға ие болды. Қолданыстағы ережелерден айырмашылығы, сол кезде еркін күрескерлердің жеңісінің басты өлшемі жауды сызықтан шығару немесе жеңілісті мойындауға мәжбүрлеу болды.

Ежелгі әлемнің мүсіншілері күрес жарыстарының үзінділерін бейнелеген. Бұл жарыстарда балуандар түрлі техникалар мен аяқ-қолдарды қолданды.

Тәуелсіздікке дейін Қазақстанның намысын қорғаған балуандардың жетеуі ғана КСРО чемпионы деген мәртебелі атаққа қол жеткізді. Олар – Аманкелді Ғабсаттаров (1962 жыл), Әбілсейіт Айқанов (1963 жыл), Петр Суриков (1971 жыл), Аманжол Бұғыбаев

(1973 жыл), Федор Баумбах (1974 жыл), Александр Иванов (1974 және 1976 жылдары) және Мұсан Абдул-Мүсілімов (1979 жылы). Тағы 20-дан аса жерлесіміз айтулы жарыста жүлдегерлер санатына қосылды. Егер 1945-1991 жылдар аралығында Одақ біріншілігінің жалауы 47 мәрте желбірегенін ескерсек, бұл көрсеткіш көңілімізді марқайтты деп еш айта алмаймыз. Жарайды, ол тұста Кеңес Одағы бапкерлерінің іштарлығы мен солақай саясатының салдарынан еліміздің еркін күрес шеберлерінің басым бөлігінің жолы бөгелді дейік. Осы орайда мәскеулік мамандар тарапынан қазақтарға көп қиянат жасалғанын да жоққа шығармаймыз. Ол кезде заман солай болды деп ақталсақ та, ешкім айыпқа бұйырмас.КСРО құрдымға кетіп, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін барлық спорт түрлерінен өз қалауымыз бойынша дербес команда жасақтауға жол ашылды. Еркін күрестің де ең-сесін көтеруге тамаша мүмкіндік туды. Сөз жоқ, қазір елімізде Олимпия ойындары мен әлем чемпионаттарының жүлдегерлері, Азия чемпиондары, басқа да ірі халықаралық жарыстардың жеңімпаздары шығып жатыр. Әрине, оған қуанамыз. Бірақ «әттеген-ай!» дейтін де жағдай жоқ емес. Ең өкініштісі, біз-дің мамандардың дені өз өрендерімізді тәрбиелеудің орнына легионерлердің көмегіне жүгінуді құп көреді.

Қазақстанның еркін күрес шеберлері 1996-2016 жылдар аралығында 6 рет Олимпия ойындарына қатысып, 5 жұл-де (2 күміс+3 қола) олжалады. Тарқатып айтсақ, 2000 жылы Ислам Байрамуков пен 2004 жылы Геннадий Лалиев күміс алса, 1996 жылы Мәулен Мамыров, 2008 жылы Марид Муталимов және 2012 жылы Ақжүрек Таңатаров қола медальді қанағат тұтты. Осы бес жігіттің үшеуі өз өрендеріміз. Олар – Мәулен, Ислам және Ақжүрек. Ал Ген-надий мен Марид Қап тауы бөктерінен келген. Сондай-ақ 2008 жылы Бейжіңде Таймұраз Тигиев екінші орынды иеленген болатын. Алайда уақыт оза «допинг қолданған» деген айыппен ол Олимпиада жүлдесінен қағылып, үлкен спорттан шеттетілді.

Отандық еркін күрес шеберлері Азия чемпионатында 15 мәрте бас жүлдені олжалады. Атап айтсақ, бұл белесті Марид Муталимов (2005, 2006, 2010) пен Дәулет Ниязбеков (2015, 2016, 2017) үш мәрте бағындырды. Елмәди Жабырайылов (1995), Мәулен Мамыров (1999), Ислам Байрамуков (2000), Леонид Спиридонов (2006), Нұржан Қатаев (2006), Дәурен Жұмағазиев (2011), Расул Қалиев (2014), Ақжүрек Таңатаров (2017) және Нұрислам Санаев (2018) сынды саңлақтар бір-бір реттен топ жарды. Сол алтындардың алтауы легионерлердің еншісінде.

Осы күнге дейін Қазақстан-ның еркін күрес шеберлері ара-сынан не Олимпия ойын-дарының жеңімпазы, не әлем чемпионы шықпағаны жайында біз жоғарыда айттық. Бұл осы саланы басқаратын азаматтар мен күрес федерациясының басшыларынан бастап, майталман мамандар мен қатардағы кара-пайым бапкерлерге дейін ой салуға тиіс. Байыптап кара-саңыздар, елімізде осы спорт түрінің дамуына барынша жағ-дай жасалып, мемлекет мол көлемде қаржы бөліп, ұлттық ком-паниялар демеушілік көмегін көрсетіп жатыр. Респуб-ликамыздың әр ауданы тұр-мақ, ауылды жерлердің өзінде күрес үйірмелері бар. Соған қа-рамастан нәтиже мәз емес.

Еркін күрестен Батыс Қазақстан облысының дамуы өте жоғары,соның ішінде атап өтсек Е.Ларионова Рио олимпиадасының Қола жүлдегері және Нұрлан Бекжанов Әлем чемпионатының күміс жүлдегері. Сайлау Мұқашев атамыз Қазақстан Республикасының 16 дүркін жеңімпазы атанған КСРО спорт шебері

Күрес өңіріндегі тактикалық шеберлік балуанның ерік жігерінің жоғарылығына да тәуелді.Оған батылдық, табандылық, тәуекелшілдік және парасатты ақыл ойды жатқызуға болады.Еркін күрес спорт түрі екінің бірінің қолынан келмейтін қайталанбас өнер болып табылады.

Еркін күрес икемділік пен күштің үйлесуі болып табылады.Күрестің кілемге спортшының қолы ,маңдайын, иегі, табаны, тиіп арқасы, иіліп тұруды айтады.Спортшының дене буындары ,қан тамырлары мен лимфожүйесі мықты әрі иілімді болмаса оның жеңіске жетуі екіталай.Спортшының дем алу жүйесі мен шындамдылығы алыс қашықтыққа жүгіру мен секіру. Мысалы га жамбас әдісі жамбас әдісінде барлық

бұлшық еттер жұмыс істейді. Тағы да аяққа өтту әдісі ол қол ,аяқ, бел , бұлшық еттері жұмыс істейді.

Еркін күресті 10 немесе 11 жастан бастап қолға алу керек. Ол жекпе -жектің көптеген түрлерінен барлық жақсылықты сіңірді. Еркін күресте соққыларға, ауыртатын және тұншықтыратын әдістерге тыйым салынады. Қарсыластардан тек бір нәрсе талап етіледі - жеңілген кілемге екі иық пышағымен тиюіне жету.

Балаларға арналған еркін күрес секциялары әлемнің көптеген елдерінде танымал. Баланың спорттық болашағын армандаған ата -аналар оның өмірінің бірінші жылынан бастап оның физикалық дамуымен айналысады. Олар баланы бассейнге, мәнерлеп сырғанауға, шаңғыға, гимнастикаға апарды. Еркін күресте жетістікке жету үшін физикалық дайындық деңгейі, реакция жылдамдығы, икемділік, күш маңызды рөл атқарады. Тұрақты жаттығулар баланы күшті, төзімді, шапшаң етеді. Ол аз ауырады, даму бойынша құрдастарынан озады.

Еркін күрес дағдылары балаға әскерде және қарапайым өмірде өте пайдалы болады. Егер бұзақылар көшеде шабуыл жасаса, ол өзі үшін тұра алады.

Баланы күрес секциясына 10 жасында алып келуге болады. Осы жасқа дейін оны басқа спорт түрлерінің - жүзу, гимнастика, акробатиканың көмегімен дамыту қажет.

Баланың тірек-қимыл жүйесі. Кеңістікте қозғалып жүру, денені тік қалыпта ұстау, теңдікті сақтау қабілеттері адамның сүйей ет жүйесінің қасиеттері мен қызметіне байланысты. Сүйек ет жүйесіне, яғни тірек қимыл аппаратына адамның қаңқасы мен бұлшық еттер жатады. Қаңқа (скелет) екі жүзден астам сүйектерден тұратын адамның негізгі қатты тұлғасы. Олардың көбі бір бірімен буын арқылы жалғасып, қозғалмалы келеді. Қаңқаға бұлшық еттер бекітілген. Ет пен сүйек адамның негізгі тірегі және оның қозғалуы, еңбек етуі осы сүйек ет жүйесінің қызметіне байланысты. Ол жұлынның, мидың және көптеген ішкі мүшелердің сауыты болғандықтан, қорғану қызметін де атқарады, яғни жұмсақ мүшелерді соққыдан және басқа да түрлі жағымсыз әсерлерден қорғайды.

Еттердің негізгі қызметі сүйектерді қозғау. Сол арқылы адамның еңбек етуін, күрделі жұмыстарды орындауын қамтамасыз етеді .

Библиографиялық тізім

1. Абишев. К. Қазақтың ұлттық ойындары. 2019. Оқулық
2. Алимханов. Е. Спорттық күрестің теориясы мен әдістемесі. А. 2017. Оқу құралы
3. Сиқымбаев. Қ. Жеңіл атлеттерді дайындаудағы арнайы жаттығулар жүйесі, 2014. Оқу құралы.
4. Қазақ күресінің әдістемелік негіздері Шымкент-2017 Қонарбаев Ж, Асубаев Б. Ә. Оқу құралы

ӘОЖ 796 (03)

БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ЫСТЫҚ КЛИМАТ ЖАҒДАЙЛАРЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ЖҮКТЕМЕЛЕРГЕ БЕЙІМДЕУ

*ҚР еңбек сіңірген жаттықтырушы
аға оқытушы Токтаргазин Серик
ДС-119в студент Арапбаев Қуат Абдуалыұлы
Шымкент университеті, Шымкент қаласы*

Аңдатпа: Дене белсенділігінің адам өмірі үшін, оның денсаулығы үшін қаншалықты маңызды екендігін түсіндіру, адамдардың дене белсенділігіне деген көзқарастарын қалыптастырып дамыту. Зерттеу барысында олардың морфологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, жасына байланысты дене белсенділігін анықтау.

Жоғарыда нақтыланған мақсатқа сәйкес зерттеу жұмысында алға қайған төмендегідей негізгі міндеттер өз шешімін тапты:

- адам ағзасының негізінде жатқан ағзалық қызметінің нәтижесімен ерекшеленетін және адамның қызметтік қозғалысының қалыптасуына әсер етуші биологиялық жине әлеуметтік ерекшеліктерін анықтау.

- жас ерекшелігіне байланысты адамның бұлшық еттері мен қаңқа сүйектерінің дамуының жалпы белгілерін анықтау.

әртүрлі жастағы адамдардың дене белсенділігін жүйелі саралап жоғарғы нәтижеге қол жеткізу.

Түйін сөздер: Адамның дене белсенділігі соңғы есепте оның ағзасының өзгеру жағдайына, жаңа дене сапаларын игеру деңгейіне және қабілеттілігіне бағытталған. Ал ол жаттығудан басқа ешқандай жолмен іске асырылмайды. Машықтану тиімділігінің негізінде ол барлық тіршіліктің іргетасын ажыратады - бейімделу қабілеті т.б. Бұл қасиет адам ағзасының өмірлік қабілетінің, сыртқы ортадағы әртүрлі факторлардың әсер етіп, өзгеруіне дағдыландыруды қамтамасыз етіп отыратын негіз. Шынығуды іске асыру процесінің арқасында адамның физиологиялық механизмінде өзгерістер туындайды. Оның бейімдеушілік процесінің механизмі, спецификалық ерекшеліктері ағымы жаттығу тиімділігінің тұрақты шегін және адамның әртүрлі өмір сүру кезеңдеріндегі жеке ерекшелігінің дене белсенділігінің артуына жағдай жасайды. Дене жүктемелерінің заңдылықтарын аша білуде, ол адамның дене белсенділігіне ықпал ететін қажетті жағдай екенін анықтауға болады. Сонымен қатар көптеген зерттеулерге қарағанда адамның дене тұлғасының дамуына, бұлшық ет талшықтарының морфологиялық және қозғалыс аппаратының қан жүйесімен жабдықталуына жағдай жасайтынын анықтауға болады. Сондай-ақ, адамның дене белсенділігіне тікелей қатысты генетикалық жағдайдың қызметтік мүмкіндігіне ықпалын тигізеді.

Адамның қызметтік қозғалысының қалыптасуына және іске асуына әлеуметтік фактордың маңызы өте зор. Баланың бұл қалыптасуында алғашқы тәрбиесінің (воспитатель) ықпалы өте маңызды қызмет атқарады. Ол баланың моторлы қызметіне, дене дамуына әсерін тигізіп отырады, сонымен қатар ең бірінші ата-анасының тәрбиесі, содан соң өз құрбы-құрдастарымен ара-қатынаста болатын дене дамуының белсенділігінің күрделі факторын игерудің уақыты келеді. Адамның дене дамуының белсенділігіне әлеуметтік факторы сияқты қоғамдық басқару тәрбиесін қалыптастырудың рөлі де ерекше. Әрине, дене тәрбиесі жүйесіндегі спорттық дайындықтың және дене белсенділіктің басқа түрлерін қалыптастыруға әлеуметтік ортаның ықпалы зор. Әлеуметтану адамның дене дамуы белсенділігінің мәселелерін толығымен қарастырмайды және өзінің әдісімен бұл белсенділікке қоғамның ықыласымен жағдай жасайды. Капиталистік елдерде адамның денсаулығын жақсарту мақсатында медициналық қамтамасыз етілуіне талап қойып, спорттық киімдерді, тауарларды, құрал-саймандарды, аяқ киімдерді және әртүрлі тринажерлық және диагностикалық құралдарды, компьютерлік техникаларды т.б. қажеттіліктерді сатылуды жүзеге асырып отыр.

Адамның дене дайындығына белсенділігі F.T.P кезеңінде әлеуметтік қозғалыстан бөлініп қаралмайды, әсіресе ең алдымен қоғамдық мәдениеттен алып немесе бөліп қарау қисынсыз. Өйткені нақ осы "қоғамдық мәдениеттің" арқасында адамзаттың толықтырылып және байытатын, өскелең ұрпақтың генетикалық тәжірибесі жүзеге асады, дамиды. Мәдениеттің мұрасы ретінде адам баласы өсіп келе жатқан ұрпақтың дене дайындығына белсенділігі жайлы азда болса да қажетті ақпарат жинап алды, сонымен қатар, ол спорттық дәрежеге көтерілуді, бұхаралық спорттық жетілуі сияқты баға жетпес тәжірибелерді қалыптастырады.

Ғ.Т.Р кезеңіндегі адамзат мәдениетінің бөлігіне адам баласының дене шынықтыру мәдениетіне аса назар аударды, қоғамдық және жеке қасиетті адамзаттың түп тамырының мәніне ие, тарихи объективтік шындығы болып табылады. "Адам және органың" өзара әрекеттесуіде қоғамдық дене шынықтыру мәдениетінің қазіргі таңдағы көзқарасында көп қолдана бермейтін, тағы бір оңды әрекеті туындап отыр. Қоғамдық институттар және өндірістер адамның дене дайындығына белсенділігінің тапшылығы жайындағы ғылыми болжамға немқұрайлы қарамай отырған жоқ. Шындығында да, спорт туралы ғылыми көзқарастар, Мысалы: белсенді демалу, адамның қозғалыс белсенділігінің күн тәртібі жайында ой пікірлер жетілуде. Қазіргі таңда дамыған елдерде дене белсенділігін зерттеу үшін әртүрлі арнайы ғылыми зерттеу мекемелері ашылып жатыр, сонымен қатар адамның дене белсенділігіне ынталану мәселелерін шешу үшін ақпараттық кешендер (комплекс), компьютерлік техникалары орталықтары да ашылуда.

Белгілі бір уақыт бөлігіндегі мұғалімнің оқу-жаттықтыру және тәрбие әрекеттері оның дене тәрбиесі мен спорт сабақтарының міндеттерін шешу қабілетіне (денсаулықты нығайту, дене дайындығын жақсарту, дене жаттығуларына оқыту, т.б.) орындалған жаттығулардың барысы мен нәтижесін бақылап, есеп жүргізе білуіне қарай бағаланады.

Белгіленген кезеңдегі мұғалімнің жұмыс табыстылығының барынша айқын көрсеткіштерінің бірі спорт жарыстарындағы оның оқушыларының жеткен нәтижелері, оның дайындаған спортшыларының білімі мен саны болып табылады. Мұғалімнің қоғамдық өзіндік спорт ұйымдарындағы, балалар мен жасөспірімдер спорт мектептеріндегі қызметі де шұғылданушылардың тұрақты құрамымен, оның жаңа оқушылар құрамын тартып, бекіту қабілетімен, көпшілік спорт шараларын жүргізумен, еңбек пен Отанды қорғауға дайындық сынағына дайындалып, тапсыру жұмыстарын ұйымдастыруымен бағаланады.

Библиографиялық тізім

1. Купер К. Акрбатика для хорошего самочувствия. N4.: ФНС. 1987.
2. Лисицкая Т.С. Ритмическая гимнастика. М.: ФиС. 1986.
3. Методические рекомендации для проведения занятий по физическому воспитанию в специальных медицинских группах.-Шымкент: Каф. Физвосп. ЮКГУ им. М.О. Ауэзова.
4. Программа комплексного оздоровления населения Республики Казахстан /Л.И. Орехов. Г.М.
5. Досмухамбетов. А.К. Кульназаров. В.А. Сорокин. В.А. Коваленко. -Алматы. Департ.по делам молод. туризма и спорта Мин.обр. и культ. РК. 1997.
6. Решетников Н.В., Кислицын Ю.Л. Физическая культура: Уч.пос.для средне.спец.уч.заведений.-М.: Akadema.

ӘОЖ 796 (07)

ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*аға оқытушы Укшебаев Куралбай
студент Бахты Аружан Ғабитқызы ДС-119в
Шымкент университеті, Шымкент қаласы*

Аңдатпа: Волейбол ойнау реакция жылдамдығын, ептілікті, төзімділікті қалыптастыруға көмектеседі, тыныс жүрек-тамыр, бұлшық ет жүйелерін нығайтады, ой шаршауынан арылтады, жалпы алғанда организмге игі әсер етеді.

Волейбол адамды коллективтік қимылға, жеке бас мүддесін команда мүддесіне бағындыра білуге, тәртіпті, болуға, өзгелерге дер кезінде көмекке келуге үйретеді.

Дәрігерлер мен дене шынықтыру, спорт мамандарының бір ауызды пікірінше, волейболдың емдеу-сауықтыру мүмкіндіктері орасан зор. Сондықтан осынау тамаша ойын әрбір мекеме, жоғары оқу орны, мектеп, демалыс орындарында берік орын алса, нұр үстіне нұр болар еді.

Түйін сөздер: Волейболшылардың организмне түсетін салмақ мөлшері орташа деңгейде. Денеге аса күшті әсер ететін қимыл-жүгіру мұнда аз қолданылады.

Волейбол- елімізде кең тараған ойындардың бірі. Оның көпшіліктік сипат алуы волейбол ойынының ережелері мен қажетті құрал-жабдықтарының қарапайым және бұл ойын қызықты да әсерлі болуына байланысты.

Волейбол ойынының ереже-талабы мынадай айла тәсілдерден тұрады: оқушылардың орын ауыстыруы, допты бір-біріне беруі, допты ойынға қосу, шабуыл соққысы және оған тосқауыл қою.

Волейбол алаңының аумағы шағын болғанына қарамастан ойын кезінде ойыншы тек өз орнын ғана сақтап тұрмайды. Ойын кезінде қажетті жағдайға байланысты орын ауыстыра беруінің үлкен мәні бар. Орын ауыстыру дегеніміз - техникалық тәсілдер мен тактикалық іс-қимылдарды шебер орындап шығу мақсатында командадағы ойыншылардың бір-бірімен орын ауыстыруы. Егер ойыншы бастапқы қалыпта қолайлы жағдайда тұрса, онда ол орын ауыстырулары да оңай орындайды. Ойыншының бастапқы қалпы-оның негізгі тұрысы. Волейболшының ең қолайлы бастапқы қалпы-екі қолын шынтақтан сәл ғана бүгіп, дененің салмағын екі аяққа тең түсіріп, кеудені аздап ілгері бейімдер тұру.

Волейбол ойыны аумағы 9x18м алаңда өткізіледі. Ортадағы сызық алаңды екіге бөліп тұрады. Ортаңғы сызықтың үстіне екі бағанға керілген волейбол торы орантылады. Тордың биіктігі ойыншылардың жасына немесе ұл не қыздар командасы болып ойнауына қарай әртүрлі болады. Жасөспірім ер балаларға арналған тордың биіктігі-220 см, қыздар үшін 210см болады. Ойынға әрқайсысында 6 ойыншысы бар екі команда қатысады. Әр команданың ойыншылары өз алаңына ораналасады. Ойынға диаметрі 65-68см, салмағы 250г-дық доп пайдаланылады. Бір команданың ойыншылары допқа үштен артық қол тигізуіне болмайды. Осыдан кейін доп тордан асырылуға тиіс. Сондай-ақ бір ойыншы допқа қатарынан екі рет қолын тигізуіне рұқсат етілмейді.

Волейболшылар - оқу - жаттығу процесіндегі басты тұлға. Егер бапкер әрбір спортшыға жаттығу барысында дербес назар аударып, дер кезінде көмектесе, талапкерге зер салса, онда әрбір волейболшы өзін бапкердің сенімді шәкіртімін деп сезінеді, оның адамгершілік көмегін шын ниетпен қабылдайды. Осындай ынтымақтастық педагогикасы жағдайында барлық жаттығушылар шыныға білуді, ойын өрнегін өзі жасауды, сүйеді, өзі таңдаған спорт түрінен болашақ қуаныш зор табыс, мәртебе күтеді.

Волейболшыларда допты қабылдау-беру техникасын жетілдіру тиімділігін арттыру мақсатында жаңа тренажер қондырғыларының жүйесі жасап шығарылды: «Лотоктар» - қос қолмен төменнен қабылдауды орындауға арналған, «Волейболшыларға арналған тренажер» - төменнен қабылдауды және қос қолмен жоғарыдан беруді орындауға арналған, «Доппен спорттық ойындарға арналған тренажер» - қабылдау-берудің барлық тәсілдерін орындауға арналған.

Библиографиялық тізім

1. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. – М.: Физкультура и спорт, 1978.
2. Боген М.М. Обучение двигательным действиям. М.: Физкультура и спорт, 1985.

3. Введение в теорию физической культуры/Под ред. Л.П.Матвеева. – М.: Физкультура и спорт, 1983.
4. Очерки по теории физической культуры/Под ред. Л.П.Матвеева. – М.: Физкультура и спорт, 1984.
5. Пономарев Н.И. Социальные функции физической культуры и спорта. – М.: Физкультура и спорт, 1974.
6. Орта мектеп оқушылары арасында жарысты ұйымдастыру және өткізу методикасы М.1983ж. Балалар және жасөспірімдер физиологиясы (әдістемелік нұсқау).

ӘОЖ 796 (07)

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА СПОРТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІН АРТТЫРУ

*ҚР еңбек сіңірген жаттықтырушы аға оқытушы
Ундемесов Онгарбай Салхауович
студент Араш Айкерім Әсілбекқызы ДС-119в
Шымкент университеті, Шымкент қаласы*

Аңдатпа: «Ұлттық және қозғалмалы ойындардың сауықтыру тиімділігін бағалау» тақырыбында диплом жұмысын жаздым. Білім беру мекемелерінде ұлттық және қозғалмалы ойын түрін сауықтыру мақсатында жаппай айналысуды дамыту үшін маңызды жұмыс қажет. Қозғалу белсенділігінің танымал түрлерін қолдану, көпшіліктің шұғылдануы үшін көптеген секциялар құру, әсіресе, адамның қозғалу белсендігі техникалық ілгерілеу, ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың даму мен білім беру жүйесі салдарынан әлсіреген қазіргі таңда өзектілігі зор.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру мақсатында ұлттық және қозғалмалы ойын түрлерінің кең танылуы, түрлі қолданбалы дағдыларды қалыптастырудағы білімдік тиімділігі, дене шынықтыруға енгізілуі, ерік-күші мен басқа да психологиялық сапаларын тәрбиелеу, денсаулықты нығайту тәсілінің сауықтыру тиімділігі мен жастардың дене тәрбиесі көп жағдайда осы ойын түрлерінің орта мектептегі дене шынықтыру пәні бойынша оқу және сыныптан тыс сабақтар бағдарламасына енгізілуіне ықпал етеді.

Түйін сөздер: Қазақтың ұлттық және қозғалмалы ойын түрлерін топтастыру мен дене тәрбиесі сабағы мен сыныптан тыс үйірмеде оқушылар ағзасын сауықтыру мақсатында терең қолдану жолдарын айқындау.

1.Қазақтың ұлттық қимыл-қозғалыс және спорттық ойындарының оқушыларды жан-жақты дамытуға жаңа технологиялардың тигізетін әсері;

2.Ұлттық ойындардың ерекшеліктерін талдап, тәжірибеде қолданылатын ойын топтамаларын анықтау;

3.Ойындар дене шынықтыру әдістемесінде, тәжірибеде оқушылардың салауатты өмір салтына қалыптастырудың негізгі құралы;

4.Ойын түрлерін жарыстық, ұжымдық оқыту әдістерімен сабақ өту әдіснамасын белгілеу;

Ұлттық спорттан мамандар дайындаудағы оқу құралы ретінде қалыптасу кезеңдерін, жаттығу үдерісінің әдіснамасын жетілдіруді, жарыстарды өткізу ережелері мен 20-ғасырда халықаралық спорт түріне дейін дамуын зерттеу, ұлттық спорт түрлері бойынша оқу материалдарын жетілдіруге, жастардың дене тәрбиесінде пайдалану қажеттілігін негіздеуге мүмкіндік беру.

Баланың ағзасына әсер етіп, оны жетілдіруге көмегін тигізетін қимыл – қозғалыс.

Дене бұлшық еттерінің қимыл –қозғалыста болуы.Үнемі қарқынды қимыл-қозғалыстар ми бөліктерінің өзара қарым қатынасын жақсартып, жетілдіріп отырады. Ол баланың қимыл қозғалысымен ақыл ойының бірдей дамуына әсер етеді. Адам өміріне қажет қимыл - қозғалыстар мөлшерінен туған күннен бастап кәмілеттік жасқа толғанша толықтыра береді.

Баланың әрбір өмір жасы кезіңіне лайықты қимыл қозғалыстар өз кезеңінде жақсы дамып жетіледі. Қимыл қозғалыстың осындай дағдыға айналып, есте сақталуын қимыл есі деп атайды.

Баланың ағзасы қимыл қозғалысты қажет етуін азайтқан сайын оның қабілеті мен біліктілігі өсуін бәсеңдетеді. Оның сабақ үлгерімі төмендеп, салмағы ауырлап, ынжық, жалқау болып кетуі мүмкін. Ойын әрекеті күрделі құбылысқа жатады. Ойын сөзі мағынасының түп-төркіні қуанышқа, әзілге сәйкес келеді.

Қозғалмалы ойындары - аса көңілді әрі пайдалы қимыл –әрекет түрі.

Қозғалмалы ойындарының көңілді әрі пайдалы болатын себебі, сендер бұл ойындарды ойнай жүріп, жүгіру, жүру, секіру, өрмелеу, лақтыру, тепе - теңдікті сақтау және мінез - құлықты тәрбиелеу сияқты барлық негізгі қимыл - қозғалыстарды дамыта аласындар.

Қозғалмалы ойындары көңіл көтеруге, жылдамдық пен ептілікті арттыруға жағдай туғызады, әр түрлі қимыл - қозғалыс машықтары мен дағдыларын қалыптастырады. Сонымен бірге оқушылар бір - бірімен байланыс жасап, тіл табысуға көп көмегін тигізеді.

Дене тәрбиесі үрдісінде қозғалмалы ойындарына жетекші орын беріледі. Дене тәрбиесінің негізгі құралы мен әдісі ретінде қимыл қозғалысты ойындар, білім беру және тәрбие міндеттерін тиімді шешуге мүмкіндік береді. Ол бала дене дамуына және денсаулығына жан - жақты ықпал етеді. Ойын барысында балалардың қозғалысының ширақтығы бүкіл ағза жұмыс істеу күшін жақсартады, зат алмасу қызметін күшейтеді, өмірлік қабілетін арттырады. Қозғалмалы ойындарды өткізу арқылы қол жеткен сауықтыру нәтижесі бойынша балалар психикасына ізгі әсер етіп, жағымды көңіл күй орнайды. Көңіл-күйдің көтеріңкі болуы балалардың мақсатқа жетуге ұмтылысын тудырады және тапсырманы айқын түсінуге, қимылдардың жақсы үйлесімі мен кеңестікте және ойын жағдайында неғұрлым дәл бағдар белгілеуге, тапсырманы жедел орындау үшін ұмтылысына, әр түрлі кедергілерді жеңуге талпындырады. Қозғалмалы ойындар балалардың игеріп үлгерген қимыл-қозғалыстарын жетілдіреді және дене қабілетін қалыптастыру әдісі ретінде қызмет етеді. Ойын процесінде бала өзінің назарын қимылды орындау әдісіне емес, мақсатқа жетуге арнайды.

Ұлт ойындар халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайларына байланысты туып, дамыған. Өйткені қазақ халқының ұлттық ойындары өте ертеде туып, оның көші-қоны тұрмыс жағдайларына үйлесімді жасалғандай әсер береді. Олай дейтініміз осы ойындардың көпшілігі сол көшпелі тұрмысқа лайықталып, арнайы материалдық әзірліксіз ойнала беретіндігінде ғана емес, сонымен бірге халықтың психологиялық ерекшеліктеріне де байланыстылығында екендігіне көзіміз жетеді.

Қазақ халқының ұлттық ойындары елдің өмірімен тығыз байланысты, оның шаруашылық, экономикалық, әлеуметтік тұрмысынан туған. Сондықтан дене шынықтыру сабағында ұлттық ойындарды енгізудің маңызы өте тиімді.

Ұлт ойының сабақтың қай кезеңінде қолдану тиімділігін анықтап, негізгі оқу материалымен ұштастыра білу абзал. Оқушылардың жас ерекшелігіне қарай ойынның тәрбиелік мүмкіншілігін танып білуге дағдыланудың маңызы зор. Ойынды тез әрі жылдам меңгерудің жолдары мен әдістерін алдын ала белгілеудің де мәні зор.

Ұлт ойындарының бойында тұтас педагогикалық үрдістің негізі бар. Бұл үрдістің құрамына оқу, оқыту, білім беру, тәрбие, дамыта оқытып, дамыта тәрбиелеу үрдістерінің табиғи бірлігі жатады. Оның дидактикалық негіздері кімге нені қалай оқыту керек деген мәселені қамтитыны белгілі. Осы орайда оқушы өз іс-әрекетін саналы түрде түсіне білуі мұғалімнің педагогикалық шеберлігімен тікелей байланысты екенін ескергеніміз жөн. Оқу

мақсаты білу болса, оған қозғаушы күш - түрткі. Ойын түрткісі - жеңіс, ол шиеленіскен тартыс негізінде көрініс береді. Баланың осы жеңіске деген ұмтылысы оның дене күшін дамытуға, ақыл-ойын арттыруға, үздіксіз еңбек негізіндегі іс-әрекетін қалыптастыруға себепкер болады.

Библиографиялық тізім

1. Алшынбаев.К.,Спорт ойындары.- Шымкент.-2017.-Оқулық.-70бет
2. Баскетбол ойынын оқытудың әдістемелік негіздер.А, «Дәуір», 2012.- 237 б
Ж.Қонарбаев
3. Орехов А.А. Баскетбол. Техника броска : Учебно-методическое пособие для вузов и средних спец. учебных заведений / А. А. Орехов. - М. : МГИУ, 2017.
4. Спорттық ойындар. А, «Жалын»,2014 Сихымбаев Қ,С
5. Қол добы және қозғалыс ойындарын оқуға әдістемелік негіздері.Шымкент, «Жалын» 2012. - 76 Алшынбаев К.И
6. Абишев.К.Қазақтың ұлттық ойындары.2019.Оқулық Алимханов.Е.Спорттық күрестің теориясы мен әдістемесі.А.2017.Оқу құралы

ӘОЖ 372.8:718

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯ БОЙЫНША ӨТКІЗУ ӘДІСТЕРІ

*Фахриддинов Р. ДС-420 тобының студенті
Сарсембаев А.Б., магистр,аға оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Бүгінде білім - қоғамның әлеуметтік - экономикалық, интеллектуалдық және рухани дамуының стратегиялық бағдары ғана емес, сонымен қатар біздің қоғамымыздың қауіпсіздігінің кепілі.

Оқытудағы жаңа технология аса қажетті педагогикалық мәселелердің шешімдерін табуға, ой еңбегін арттыруға, оқу процесін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді. Жаңа технологияларды оқыту үрдісінде қолданудың негізгі ерекшелігі ол оқытушылар мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді және оны педагогикалық мақсатта пайдалану оқушылардың зердесіне, сезіміне, көзқарасына әсер ете отырып оның интеллектуалдық мүмкіншіліктерін арттыруға көмектеседі.

Дене тәрбиесінің әлеуметтік жүйе және қоғамдық құбылыс есебінде дене тәрбиесі жүйесін, оның қалыптасуы мен дамуының негізгі заңдылықтарын, оның қызметі мен құрылымын танып, білудің қажеттілігі білім мен тәрбие талаптарына сәйкес өсіп келе жатқан ұрпақтың дене тәрбиесін қамтамасыз ету үшін керек. Дене тәрбиесі тек мектептегі дене шынықтыру сабағы ғана емес, ол сабақтан тыс, мектептен де тыс денсаулыққа байланысты шаралар жүйесі екенін ескерсек, қазіргі кезеңдегі білім беру орындарындағы дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайтумен қоса, тұлға бойындағы

биологиялық - психологиялық қажеттіліктердің жан - жақты жетілуіне, өмірге белсенді ұстаным мен ізгілікті қатынастарын дамытуды меңзейді. Мұндай маңызды әдістеме ғылыми және оқу пәні ретінде жетекші рөл атқаратын, дене тәрбиесі саласындағы кәсіптік бағытта болашақ мұғалімдерді дайындауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарындағы оқыту жүйесіне тікелей байланысты. Қазіргі кезеңде жалпы орта мектептердегі оқу бағдарламаларын құрастыру бағыт - бағдары өзгерді.

Алайда, бұлардың бәрінде мектеп оқушыларын қайда оқитындығы ескерілмейді, олардың меңгеруі тиіс негізгі дағдылар мен қабілеттер, оқу нормасын тапсыруға арналған шарттар көрсетілген. Денені шынықтыру жаттығуларының орындалуы қозғалыс дайындығының деңгейі туралы мәлімет береді. Дегенмен, бұл бағдарламалар базалық, үлгілік сипатқа ие, сондықтан оларды әрбір педагог жергілікті жағдай мен салт - дәстүрлерге орай өзгертулер мен толықтырулар енгізіп, өзгерте алады. Дене тәрбиесі мәселелерін шығармашылық тұрғыда шешуге, өзгермелі өмір жағдайында инновациялық процестер мен жаңашыл бағыттарды дер кезінде меңгере отырып, тәжірибеге сын көзбен қарап, дене тәрбиесі міндеттерін жүзеге асыруға белсенді, салауаттылық пен дене мәдениетін меңгерген маман даярлаудың маңыздылығы артуда. Дене тәрбиесін, жаңа технология мен озат тәжірибені ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық қағидаларымен сабақтастыра зерттеу – бүгінгі күн талабынан туындап отырған педагогика ғылымының міндеттерінің бірі. Дене тәрбиесінің мәнін бүгінгі жаңа заман талабына сәйкес қарастыру – бұл адамды өзі өмір сүрген ортаның жемісі ғана емес, сол ортадағы дене мәдениеті, адамгершілік қарым - қатынасы әрекетімен көрінетін субъект деп танылуымен айқындалады. Қоғамның елеулі өзгерістерге түсуі, адамның мақсат - мұраттарына, тұрмыс - тіршілігі мен мінез - құлқына, сондай - ақ өзінің жеке басына да субъект ретінде өзгеріс енгізуде. Оның үстіне қоғамдағы салауаттылық, дене мәдениеті мен рухани құндылықтардың табиғаты, мәні, шығу тегі және атқаратын қызметтері туралы жан - жақты зерттеу, оқушылардың дене тәрбиесін салауаттылық дене мәдениеті мәселесімен байланыста қарастыру қажеттігі біздің тақырыбымыздың өзектілігін айқындай түседі.

Елімізде бәсекеге қабілетті білім – білім беру саласының ең басты міндеті болып отыр. Дамудың алдыңғы қатарындағы елдердің білім дәрежесімен теңесу – еліміздің біліми саясатының негізгі көздегені. Дамыған елу елдің қатарына енудің алғышарттарының бірі де осы сапалы да бәсекеге қабілетті білім. Сондықтан да еліміздегі мектептердегі білім берудің басты ұстанымдары мен міндеттері, әрекеттері, жолдары осы мақсатқа орай ұйымдастырылады.

Мақсатқа жетудің түрлі жолдары бар. Солардың бірі де бірегейі оқытудың жаңа технологияларын пайдалану. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының (Астана, 2000 жыл) 18 - бабының 8 - тармағында: «Оқытудың жаңа технологияларын сынақтан өткізу, білім берудің жаңа мазмұнын енгізу үшін білім беру ұйымдарында эксперимент тәртібімен іске асырылатын білім беру бағдарламалары әзірлену мүмкіндігі», - атап көрсетілген. Осыған орай қазір еліміздегі көптеген мектептерде білім берудің жаңа жүйесі енгізіліп, әлемдік білім беру кеңістігіне бет алуда. Білімі мен ғылымы өз дәрежесінде дамыған елдер көш бастап, қашан да елдік дамудың кез келген саласында озық тұрары сөзсіз. Бізде осы көштен қалмаудың қамын жасап бағудамыз.

Жалпы орта мектептердегі «Дене тәрбиесі» пәнінің мақсаты әлі күнге дейін толықтыруды қажет етеді, осыған орай оның ғылыми негізделген бағыт - бағдарын жасау қажеттілігі туындайды. Осы бағыттағы ізденістердің тиімдісі дене тәрбиесі сабағында дәстүрлі емес оқыту құралдарын қолдануды зерттеу болып табылады.

Дене тәрбиесі өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады және ол жеке тұлғаның жан - жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны Отан сүйгіштікке дайындауға қызмет етеді.

Республикамыздағы білім беру саласында және әртүрлі қолдану салаларына байланысты жаңа бағыттағы спорт, дене тәрбиесі жүйесі бойынша мамандарға деген сұраныстардың артуы, оларды дайындаудағы білімділігі мен қабілеттілігі, біліктіліктің қазіргі талаптарға сай болуы өте үлкен маңызды жұмыстарды атқаруды талап етеді және болашақ педагогтардың кәсіби даярлығын, білім стандартына, мазмұнына сай жетілдіру мәселелері көкейкесті мәселе болып отыр. Көрсетілген міндеттерді толық жүзеге асыру дене тәрбиесі жүйесіне тікелей байланысты. Дене тәрбиесін жүзеге асыру – денсаулықты нығайту, білім беру, дамыту, тәрбиелеу міндеттерін шешуге арналған педагогикалық жұмыстардың бірі бола отырып, жеке тұлғаның денсаулық деңгейін арттыру, табиғи күш - қуатын нығайту, дене мүшелерін гигиеналық негіздері мен дене - қозғалыс қабілеті мүмкіндіктеріне сай, өз бетінше қимыл - қозғалыс жаттығуларын орындап, өзін - өзі үнемі дамытып, көңілді де сергек жүруге баулиды. Болашақ ұрпағымыздың денсаулығының мықтылығы, салауатты өмір сүруі мектеп мұғалімінің жеке басымен оның жоғары оқу орнындағы теориялық жеке тәжірибелік дайындығының дәрежесіне тікелей байланысты. Осыған орай оқушылардың дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру жұмыстарын ұйымдастыруға болашақ мұғалімдерді даярлау ісін кәсіби дайындықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастыру керек. Дене тәрбиесі және спорт мамандары күрделі әлеуметтік міндеттерді шешуге араласумен бірге оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне сай, оқу - тәрбие міндеттерін шешуде олардың рухани жетекшісі де болуы тиіс.

Спорттық техника мен оны жаңа тұрғыда жетілдіруге үйрету әдістерінің кез - келген түрінің жағымды жақтары бар, бірақ ол жеке қалпында шапшаң әрі тиімді үйретуді толық қамтамасыз ете алмайды, сондықтан спорттық техниканы меңгеру барысында барлық әдістер бірін - бірі толықтыратын түрде қолданылады. Олар жиірек бір уақытта пайдаланылады.

Қимыл - қозғалыстарды белгілі реттілікте игеру. Атап айтқанда: дайындалып жүрген оқушылардың оқуға деген жағымды ынтасын қалыптастыру; қозғалыс қимылының мәні туралы білімді қалыптастыру; әрбір спорт түрлері бойынша үйренетін қозғалыстар туралы толық түсінікті қалыптастыру; үйренетін қозғалыс қимылын тұтастай игеру. Сөйтіп, қимылға үйрету дегеніміз - бұл білім алу, қозғалыс икемділігін қалыптастыру және тиісті дене жағынан қалыптасудың қасиеттерін тәрбиелеу.

Талдау, жалпы білім беру мектептерінде оқу - тәрбие үдерісін ұйымдастыру мен басқаруға білім беру мен спорттық мекемелерге тән құрылымдар - мақсат, жалпы және арнайы (арнайылық) міндеттер, әдістер мен қағидалар, оқу кеңістігінде жүзеге асатын, нақты бағыттылығы бар, оқу материалының теориялық және тәжірибелік мазмұны кіретінін көрсетті. Оқушы - спортшының осы білім беру кеңістігіндегі таңдаған жолының басы, мектептегі оқу мерзіміндегі бастапқы кезеңнің де нақты құрылымы немесе мазмұны болады.

Библиографиялық тізім

1. Төтенай.Б. Дене тәрбиесі. А. 2017. Оқулық
2. Физическая культура студента Астана – 2016 А.К. Кульназаров, В.И. Лях. Учебник
3. Физическая культура Алматы-2018 Марчибаева У.С., Сидорова Р.В., Мендыбаева М.А. Учебник.
4. Спорттың ілімі мен әдістемесі Мырзақұлов Қ., Байжанов Е., Садыкова Д.Б., оқу құралы Шымкент 2019
5. Дене шынықтыру және спорттағы ғылыми зерттеу әдістері Байжанов Е., Алшынбаев К.И., Садыкова Д.Б. оқу құралы. Шымкент 2018

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САЛАСЫ. ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ МІНДЕТТЕРІ МЕН МАҢЫЗЫ

*Хашимбаев С., ДС-120 тобының студенті
Сарсембаев А.Б., магистр, аға оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Дене тәрбиесі ең маңызды күн тәртібін қажет етеді, яғни жұмыс, демалыс, тамақтану, ұйықтау және демалыс ырғағын дұрыс ұйымдастыру. Күнделікті тиімді жұмыс балалардың психикалық және физикалық дамуына және денсаулығын сақтауға көмектеседі. Міндет - күн тәртібін бұзбау. Тәртіп демалуды, тамақтануды, жеке гигиенаны және күн мен түннің маңызды, мағыналы сәттерін пайдалануды білдіреді. Дене тәрбиесі, спорт ілімі мен әдістемесі жеке пән бола отырып жекелей ұғымдары бар. Олар бір-бірімен өте тығыз байланыста, мақсаттары оқу жүйесін жүйелеу, ағзаны шынықтыру, қоғамға дене сапалары жан-жақты тұлға дайындау.

Дене тәрбиесі сабағындағы эстетикалық тәрбиенің маңызы өте зор. Адамның жан дүниесі қандай сұлу, таза болса, дене мүшесі де сондай сымбатты болуы керек. Бұл ретте оқушыларға берілген тапсырманы мәнерлеп түсіндіру, әдеп сақтауға үйрету, музыкалық сүйемелдеу кезінде әуенге сай үйлесімді қимылдауға дағдыландыру игі нәтижеге жеткізеді. Мысалы, әдетте жаттығу барысында «жаксы», «дұрыс емес» деген сөздер жиі айтылады. Ал «Жарайсың, міне қандай әдемі!» деген жылы лебізді сирек естисің. Оқушылардың қозғалыс қимылдарын орындау техникасына назар сала отырып, оның ынта-ықыласын сол жаттығулардың таза әрі үйлесімді, сұлу орындалуына аударып білген жөн. Жан сұлулығы мен тән сұлулығын қимыл-жаттығу кезіндегі іс-қимылдың әсемдігіне ұштастыруды басты мақсат етіп алу қажет. Ұстамдылық, қандай жағдайда да өз еркін билей алу, өзгелердің жүйкесіне кері әсер етпеу, кашанда көмекке дайын тұру, бәсекелесіне құрметпен қарау, төзімділік сияқты ізгі қасиеттер эстетикалық тәрбиелеудің нәтижесінде жүзеге асатын адамгершілік сипаттар болып табылады.

Қазіргі заманғы спорт туралы ғылым – спорттық қозғалыс, спорттық дайындық, спорттық жаттығу және спорттық жарыстар саласындағы көп жылдық әрекеттер нәтижесі. Мұның барлығы спорт саласындағы білім жүйесінің ілімдік мазмұнын, ұғымын, қағидасын және заңдылықтарын айқындайды. Ал спорт ілімінің шынайлығы немесе дәлдігі спорттық әрекет тәжірибесінде дәлелденеді.

Дене тәрбиесі жүйесінің мазмұны қоғамның әлеуметтік-экономикалық, заңдылық, ғылыми-әдістемелік, бағдарлама-нормативтік және ұйымдастыру негіздерінен көрінеді

Дене тәрбиесі негізі 2-бөлімнен тұрады: бірінші спорт, бұл жеке бастың белгілі бір жаттығумен тұрақты түрде шұғылданып, оны кәсіпке айналдыруы.

Екіншісі-денешынықтыру. Бұл –жеке бастың өзінің денсаулығын нығайту үшін ғана жаттығулармен шұғылданыуы. Ал «Дене тәрбиесі», «Дене шынықтыру» деген түсініктен туындайтынын анық, негізгі бөлімдерінің бірі болып есептеледі. «дене тәрбиесі, спорттық бағыттағы дене тәрбиесі.

«Дене шынықтыру мәдениеті» жекеден жалпыға қарай ұласатын «мәдениет» түсінікке жатады. Басқа сөзбен айтқанда, дене шынықтыру халық мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Дене шынықтыру адам өзінің денесін дамытып өзгерту жолындағы қызметтің нәтижесі және оны осы жолдағы процесс деп ұғынған және оны деп есептейміз.

Дене шынықтыру құрамдас басты бөлігі-спорт. «Спорт» ұғымының екінші бір жағына тоқталатын болсақ, ол адамдардың дене қызметі үшін қоғамымыздағы қалыптасқан материалдық және рухани байлықтарды өз игілігіне тарату деп есептелген және оны. Сонымен қатар, жарыс арқылы жоғары мүмкіншілігін көрсету үшін арнайы шапшаң қарқын мен морфофункциональдық және психологиялық даярлықты айқындау.

Спорттық басқа да (функциялары) қызметтерді жеткілікті. Біріншіден-спорт өз алдында адамның тәрбиелік жағына дұрыс ықпалын тигізумен қатар, қоғам өмірінде дайындаушылық міндеттерді шеше отырып, қызмет етеді. Екіншіден, Спорт-өндірістік қызметке жатпайды, және материалдық игіліктерді тікелей өндіруге байланысты болмайды.

Дене тәрбиесінің мазмұны, міндеттері және формалары әрбір мектептердің жағдайларына байланысты дене шынықтыру және сауықтыру жұмысының жүйесін жасауды қажет етеді.

Дене тәрбиесінің негізгі құралдарына дене жаттығулары, гимнастика, ойын, туризм, спорт, табиғи факторлар жатады. Дене жаттығулары - бұл саналы түрде орындалған қимылдар және қозғалтқыш әрекеттер. Дене жаттығулары бұлшық ет жүйесін, қан айналымын және тыныс алу мүшелерін дамытады. Дене шынықтыру жаттығулары ең басты құрал болып табылады, жаттығуларсыз адамның физикалық потенциалына әсер ету мүмкін емес. Дене тәрбиесі жаттығулары негізгі амал болып табылады, өйткені ол білім беру, тәрбиелеу, сауықтыру секілді дене тәрбиесінің міндеттерін орындайды.

Гимнастика. Түрлері: негізгі және гигиеналық гимнастика, спорттың гимнастика, акробатика, көркемдік гимнастика, өндірістік гимнастика және емдік гимнастика.

Ойын оқушыларды жылдамдыққа, төзімділікке тәрбиелейді.

Туризм - оқушыларды төзімділікке, ұжымдыққа, еңбек сүйгіштікке және қолайсыз сыртқы жағдайларда кездесетін қиындықтарды жеңуге тәрбиелейді.

Спорт - оқушылардың денсаулығын нығайтатын, дене күшін, қозғалыс дағдыларын және моральдық-еріктік қасиеттерін дамытатын дене тәрбиесінің құралы. Дене тәрбиесіндегі маңызды құралдарының бірі - табиғи факторлар: күн көзі, ауа, суға шомылу, душ қабылдау. Табиғат факторларын балалардың денесін сауықтыру жұмысы кезінде пайдалану өте тиімді. Дене тәрбиесінің маңызды мақсаттарының бірі - балалар мен ересек адамдарды дене шынықтыру ісіне жұмылдыру.

Дене тәрбиесінің міндеттері:

- денсаулықты нығайту және шынықтыру, дененің дұрыс өсіп-жетілуіне және ағзаның жұмыс қабілетін арттыруына әсер ету;

- қимыл дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру және жетілдіру; - қимылдың жаңа түрлеріне баулу және оны теориялық білімдерімен байланыстыру;

- негізгі қимыл-қасиеттерін күшті, төзімділікті, шапшаңдықты және ептілікті дамыту;

- еріктілікке, батылдыққа, табандылыққа, тәртіптілікке, ұйымшылдыққа, достық пен жолдастық сезімге, мәдениет мінез-құлық дағдысына еңбек пен қоғамдық меншікке саналы көзқарасын тәрбиелеу;

- өдеттерді қалыптастыру және дене жаттығуларымен үнемі шұғылдануға ынтаны тәрбиелеу;

- гигиеналық дағдыларды сіңіру, дене жаттығулары мен шынықтыру гигиенасы жөніндегі білімді хабарлау.

Дене шынықтыру сабағы әзірлік, негізгі, қорытынды бөлімдерінен тұрады. Әзірлік бөлімі оқушылардың сергек көңіл-күйін, дене шынықтырумен шұғылдану ынтасын арттыру және балаларды сабақтың негізгі бөлігінде күрделі дене жаттығуларын орындау даярлығын жасау үшін пайдаланылады. Сабақтың негізгі бөлігіне оқу бағдарламасындағы дене жаттығуларының түрлері енгізіледі. Жаттығулар, әр қилы ойындар оқушылардың көтеріңкі көңіл-күйін туғызады. Осы көтеріңкі ілікті басып, оқушыларды келесі сабақтарға даярлау сабақтың үшінші, қорытынды бөлігінің міндеті. Сабақ жалпы сап түзеумен, қорытынды жасаумен аяқталады. Дене шынықтыру сабақтары процесінде білім беру, тәрбиелеу, сауықтыру міндеттері шешіледі.

Дене шынықтыру сабағының маңызды тәрбиелік міндеті оқушылардың дене шынықтырумен үнемі шұғылдануға ынта-ықыласын дарыту. Бастауыш сыныптағы дене

шынықтыру сабақтары жаттығуларының және ойындарының сан алуандылығымен ерекшеленеді.

Дене тәрбиесі екі бағытта түсіндіріледі: қозғалыс іс-әрекетіне үйрету және физикалық (қозғалыс) қасиеттерін дамыту, бұл жұмыстардың арқасында адамға өмір сүру процесінде қажет болатын қозғалыс дағдылары қалыптасады. Дене тәрбиесі жүйесінің мақсаты - адамның дамуына, оның әлеуметтік маңызы бар қызметтерді орындап, қоғамдағы жаңа құрылымдарға белсенді қатысуына әсер ету.

Тәрбие процесі дене тәрбиесі оқытушысының, тренердің тұлғасына, оның моральді этикалық қасиеттеріне бағынышты болады, себебі тренерсіз жеке немесе топпен жасалған дене жаттығуларының тәрбиелік маңызы болмайды.

Қозғалыс, музыка, жақсы қарым-қатынастар - бұлар дене тәрбиесі процесінде тұлғаны тәрбиелеуде қарапайым да қол- жетімді факторлар. Міндеттерді сауықтыру, білім беру, тәрбиелеу деп бөліп қарастыру шартты түрде ғана жүзеге асады, алайда дене тәрбиесінің жалпы процесінде олар бір-бірімен тығыз байланыста жұмыс жасайды.

Библиографиялық тізім

1. Батибаева. С. Физическая культура. 2016. Методическое пособие
2. Дене шынықтыру және спорттың ғылыми-педагогикалық негіздері Оңалбек Ж.К., Алайдаров И.К., Садыкова Д.Б., Оқу құралы Шымкент 2019
3. Дене шынықтыру мен спорт саласындағы қазіргі инновациялық технологиялар. Алшынбаев К.И., Азтаев А.А., Садыкова Д.Б. оқу құралы. Шымкент 2019
4. Дене мәдениеті және спорт педагогикасы. Шымкент 2016 Омаров Б.С. Оқулық

ӘОЖ 372.8:718

СПОРТ ҰЗАҚ ӨМІР СҮРУ ҮШІН ШЫҢДАЛАДЫ

Шахтыбек Аружан ДС-320 тобының студенті

Тоқберген Н.С., аға оқытушысы,

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Спорттың адам өмірінде алатын орны ерекше. Спортпен айналысқан адамның денсаулығы мықты, шыдамды, шымыр болады. Біздің ата- бабаларымыз «тәні саудың — жаны сау» немесе «бірінші байлық-денсаулық», — деп бекер айтпаған. Бірақ, осы нақыл сөздің салмағын, жүктер жауапкершілігін сезінбейтін де, мойындамайтын да сыңайлымыз.

«Шынықсаң – шымыр боласың» демекші, дене жаттығуы адам баласына қашан да пайдалы. Күні бойы өзінді сергек сезініп жүрудің де бір тәсілі – спорт. Ғалымдар зерттеуіне сүйенер болсақ, спорт адамды шат-шадыман өмір сүруге де жетелейді екен.

Спорт – адамның рухани әлемі үшін өте маңызды. Өйткені, әлсіз әрі қиындыққа көп ретте қарсы тұруға қауқары жетісе бермейтін жандарға мамандар бір ауық спортпен шұғылдануға кеңес береді екен. Күйзеліске ұшыраған сәттерде дене жаттығуларына ден қойсаңыз, жаңа құлшыныс пен тың серпін арқасында ерекше өмір сүруге ұмтыла түсесіз. Бұл да спорттың, дене жаттығуларының бір құдіреті.

Тағы да ғалымдар зерттеулеріне назар салып көрейік. Адам дене жаттығуларымен айналысқан сәтте оның миында да сан мыңдаған үдерістер орын алады. Ми дене қимылдарының әрекетін күйзеліс ретінде қабылдап, оған қарсы күрес жүргізе бастайды. Ағзадан эндорфин гормоны (қуаныш пен ләззәт алу гормоны) мен пайдалы ақуыздар

бөлініп, жүйке жүйелері мен миға тарайды. Сол арқылы адам ойы ұшқыр әрі есте сақтау қабілеті жақсара түсіп, көңіл-күйге әсер етеді екен.

Спорт — қоғамдағы жалпы мәдениеттің бір бөлігі, адамның дене қабілеттерін дамыту мен денсаулығын нығайтуға бағытталған әлеметтік қызметтің бір саласы. Жастардың жан-жақты дамуын спортсыз елестету мүмкін емес. Денесі жақсы дамыған деп күн режиміне спортпен жүйелі айналысуды енгізген, ағзаның шынығуы үшін табиғи факторларды тұрақты пайдаланатын, жұмысты белсенді демалыс пен ауыстырып отыратын жас адамды айтамыз. Бір сөзбен айтқанда, спорт — барлық тәрбие атаулының бір саласы. Оның түп қазығы — қозғалыс, ал қозғалыссыз тіршілік жоқ. Спорт сөзінің мағынасы кең. Дене тәрбиесі соның құрамдас бөлігі, дәлірек айтқанда бастапқы баспалдағы. Онымен тұрақты шұғылданған адамның денсаулығы мықты, зор болмақ. Бірінші байлық — денсаулық, ал сол денсаулықтың кепілі — спорт.

Тұрақты физикалық жаттығулар көңіл-күйді көтереді және стресспен күреседі. Арықтауға көмектеседі. Физикалық белсенділік – метаболизмді арттырып, қосымша калорийлерді азайтуға ықпалын тигізеді. Спортпен шұғылдану – иммунитетті және төзімділікті арттырады. Тез ұйықтауға көмегін тигізеді. Спорттық іс-шаралар денеден көп күш алады, сондықтан ұйқы ұзақ және күшті болады. Дене шынықтыру кезінде өкпеде өзгерістер пайда болады. Өкпенің дұрыс жұмыс істеуіне байланысты, бронхит және пневмония аурулары туралы ұмытуға болады. Жаттығулар жасау кезінде, жүрек-тамыр және жүйке жүйелеріне жақсы әсер ететін эндорфиндер шығарылады. Мидың ойлау және есте сақтау қабілеттеріне тигізетін пайдасы үлкен. Созылмалы аурулардың пайда болуының басты себептерінің бірі – дене белсенділігінің болмауы. Жаттығулар қан айналымын жақсартады және адамның сүйегін қатайтады.

Теннис. Зерттеулерге сәйкес, ол ағзаға ең үлкен пайда әкелетін спорттың түрі. Бұл ойын кезінде өкпе және бұлшықеттер үнемі жұмыс істеп отырады.

Велоспорт – аяқ бұлшық еттері, жүрек және өкпені күшейтетін спорттың түрі. Велосипедтен жүргенде, біздің өкпеміз толық күшпен жұмыс жасайды. Нәтижесінде оттегі қанға барып, ары қарай миға жеткізіледі.

Бұлшық еттер қозғалып жұмыс жасайтын, яғни денеміз қосымша калорияларды ыдырататын кез-келген физикалық белсенділік жаттығу деп аталады. Физикалық жаттығулардың жүзу, жүгіру, жаяу жүру, би секілді көптеген түрлері бар.

Физикалық жаттығудың қандай жолмен салмақты азайтуға көмектесетінін түсіну үшін дене белсенділігі мен энергия шығынының арасындағы байланысты тексеріп алу керек.

Біздің денеміз энергияны 3 негізгі процеске жұмсайды. Олар тамақтану, физикалық белсенділікті қамтамасыз ету және жүрек соғысы мен тыныс алу сияқты өмірлік маңызды функцияларды ұстап тұру.

Жаттығулар дені сау адамдарға да, әртүрлі аурулардан зардап шеккендерге де қуатты энергия стимуляторы болып табылады.

Ғалымдар бұрын тез шаршағыш болған 36 адамға зерттеу жүргізді. Қатысушылар 6 апта бойы тұрақты дене шынықтыру жаттығуларымен айналысқаннан кейін, оларда шаршау сезімі айтарлықтай төмендеген.

Сонымен қатар, физикалық жаттығулар созылмалы шаршау синдромы мен басқа да ауыр аурулардан зардап шегетін адамдардың ағзасындағы энергия қорын көбейте алады.

Шынында да, созылмалы шаршаумен күресу кезінде физикалық жаттығулар емнің басқа түрлеріне, соның ішінде релаксация, созылу немесе мүлде емделмеген пассивті терапияның түрлеріне қарағанда тиімдірек.

Сондай-ақ тұрақты жаттығулар қатерлі ісік, ЖИТС және шашыраңқы склероз сияқты созылмалы прогрессивті аурулармен ауыратын адамдардың ағзасындағы энергия қорын көбейтеді.

Созылмалы аурулардың дамуының негізгі себептерінің бірі физикалық белсенділіктің жоқтығы. Тұрақты жаттығудың тіндердің инсулинге сезімталдығын

арттырып, жүрек-қан тамырлар жүйесінің және ағзаның жалпы төзімділігін арттыратыны дәлелденді. Олар сондай-ақ қан қысымы мен холестерин деңгейін төмендетуге және оны бір қалыпта ұстауға ықпал етеді.

Керісінше, дене белсенділігінің жетіспеушілігі – тіпті қысқа мерзімнің ішінде құрсақ қуысында айтарлықтай майдың жиналуына ықпал ете алады. Сонымен қатар, дене белсенділігінің жетіспеушілікгі 2-типті қант диабетін, жүрек ауруын және ерте қайтыс болу қаупін арттырады.

Сондықтан, күнделікті физикалық белсенділік іштің маңындағы майлы қабаттармен күресу және қант диабетінің даму қаупін төмендету үшін ұсынылады.

Жаттығу мидың жұмысын ынталандыруға және есте сақтау мен ойлау процестерінің сақталуына ықпал етеді.

Бастапқыда физикалық жаттығулар жүректің қысылуының жиілеуіне ықпал етеді және онымен қан ағымының миға құйылуын жақсартады. Жаттығу сондай-ақ, жүйке жасушаларының өсуіне ықпал ететін гормондардың өндірісін ынталандырады.

Бұдан басқа, тұрақты физикалық жаттығулардың созылмалы аурулардың алдын алу қабілеті миға оң әсер етеді, себебі аурулар оған теріс әсер етуі мүмкін.

Қартаюу процесі, тотығу стресімен және қабынуымен бірігетін кезде, мидың құрылымы мен қызметінің патологиялық өзгерістеріне ықпал ететіндіктен, қарт адамдарға жүйелі түрде жаттығумен айналысқан маңызды.

Сонымен қатар, физикалық жаттығулар жад пен үйренуге жауапты болатын ми бөлігі – гиппокампын ұлғайтады. Бұл егде жастағы адамдардың психикалық белсенділігін жақсартуға көмектеседі.

Сондай-ақ, жақында тұрақты жаттығудың Альцгеймер ауруы мен шизофрения кезінде мидағы патологиялық өзгерістерді азайта алатыны дәлелденді.

Тұрақты жаттығу адамдарға босаңсып, демалуға және ұйқысын жақсартуға көмектеседі. Ұйқының сапасын жақсарту туралы айтатын болсақ, жаттығу кезінде дене қуаты қорының таусылуы ұйқы кезінде қалпына келтіру процестерін ынталандыруға көмектеседі.

Сондай-ақ, физикалық күш түсу кезінде дене температурасының жоғарылауы ұйқы кезінде тұрақтандыру үдерісіне байланысты жақсарады деп саналады.

Библиографиялық тізім

1. Спорттың ілімі мен әдістемесі Мырзақұлов Қ., Байжанов Е., Садыкова Д.Б., оқу құралы Шымкент 2019 ж
2. Дене шынықтыру және спорттағы ғылыми зерттеу әдістері Байжанов Е., Алшынбаев К.И., Садыкова Д.Б. оқу құралы. Шымкент 2018
3. Дене шынықтыру.-Алматы.-2014.-Оқу .эд.құрал
4. Спорт ойындары Алшынбаев К.И., Тастанов А.Ж., Ермашова А.О., Айтжанов А.А.Оқулық Шымкент 2017

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДАРЫ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ

*Шымкент университеті,
«Дене шынықтыру және спорт» кафедрасы.
Магистр аға оқытушы Тұрмаханбет Г.Қ.*

Резюме

Хоть воспитание жизнь человека сплошь охватывает, младенец, детство, на всасывать исполняет особенность психикалық середины, которую родилось воспитание, которое взяло в юношество, ему, решающая роль. Поэтому детей, до того, как воспитание, которое взяло на отбасында, какой нации лежащее им только выявило поставит, все возвращается направлению анықтаушы строки жизни. Оно то, что мы говорим анықтаушы, дается поколению, которое придет через попытки в социальной середине, человека.

Summary

Хоть education life of man embraces completely, baby, childhood, on to suck in carries out the feature of психикалық middle, that education that took in youth was born, to him, decision role. Therefore children, till education that took on отбасында, to what nation lying to them only educed will put, all is revolved to direction of анықтаушы line of life. It that we talk анықтаушы, is given to the generation that will come through attempts in a social middle, man.

Оқушыларды ұлттық ойын арқылы тәрбиелеу үрдісін жетілдірудің ғылыми-педагогикалық негіздері жөнінде айту үшін ұлттық ойындар туралы мәселені анықтап алуды жөн деп білеміз.

Дүние және оның әлеуметтік құбылыстарының негіздерінде өзара байланыссыз ештең жоқ. Олай болса, халықтың ғасырлар бойы жасаған тәрбие құралдары да бірін-бірі толықтырып, бір-бірімен ұштасып, байланысып, қиюласып жатады. Ұлттық ойындар халық педагогикасының ажырамас бір саласы. Ол- халықтық ділдің (менталитеттің) түп негізі, ұлтқа тән қасиеттерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші, салт-сана мен әдет-ғұрып, дәстүрлерді жалғастырушы және этностың өзіндік ерекшелігін жастардың бойына психологиялық жағынан сәбилік кезеңнен бастап негіздеп, шым-шындай отырып сіңірудің аса қолайлы қарапайым жолдарын жасаушы. Халық педагогикасы ұлт тәрбиесіне қатысты барлық өмірлік негіздерді қамти, ұлттық ерекшелікті даралай отырып, бүкіл адамзат қауымымен үндестіре, қиюластыра дамытуға күш-қуат жұмсайды. Ұлттық ойындар халық педагогикасының аса белсенді, үнемі өзгеріп, жетіліп отыратын, топ баспайтын, өмірге үздіксіз келіп жататын ұрпақ арқылы жаңара беретін бөлігі болып табылады. Сондықтан оның атқарар қызметінің өрісі кең, салмағы ауыр. Ол салауатты өмір салтын мұрат тұтқан, елі мен жерінің қамын ойлайтын ұлтжанды, отансүйгіш патриот, адам баласын бауырым деп өзіне тарта білетін, жолдастық пен достықты бағалай алатын, басқадан үйренуді жатсынбайтын жаңа адамды тәрбиелеп қалыптастырудың қуатты құралы.

Ұлттық ойындар - жеке адамдардың игілігіне асатын, ұлт өкілдерін түгел қамтитын ұлтқа тән рухани қазына. Ұлтқа тән дейтініміз ұлттық ойындары сол ұлттың өсіп жетілу барысында пайда болып, оның мыңдаған ұрпағының рухани азығына айналып, ұлттық болмысымен өзіндік ерекшелігін қалыптастыруға игі әсерін тигізетін ұлттық ерекшеліктің бір қыры болып табылады.

Ұлттық ойындары ұлттың ғасырлар бойы жасаған іріктеліп, сұрыпталып бізге жеткен мәдени мұраларының заңды бір саласы ретінде бағалы. Ол ел игілігіне қызмет ететін, жас ұрпақты жетілдіріп шыңдайтын әлеуметтік-педагогикалық мүмкіншілігі зор тәрбие құралы. Ұлттық ойындар - атадан балаға мұра болып келе жатқан рухани, мәдени қазына. Ол халықтың сәби шағы мен бүгінгі өскелең дәуірінің ұласымды көрінісі ретінде зерттеудің, үйренудің нысаны және бүгінгі ұрпақты оқытып-тәрбиелеуде үлкен білімділік, тәрбиелік маңызы бар, ұрпақтан ұрпаққа үздіксіз беріліп келе жатқан тәрбие үрдісі болып табылады.

Ұлттық ойындар халық педагогикасының құрамдас бөлімі ретінде, өзін дүниеге әкелушілердің есеюіне, ақыл-ойының жетіліп, өмірге құштарлығының артуына, дене қуатының, адамгершілік қасиеттерінің қалыптасып жетіле түсуіне игі әсерін тигізеді. Ұлттық ойындардың осы қызметін жақсы тани білген өркениетті елдер оны жоғары бағалап, ұмыт болудан сақтап, оны жиып-теріп қағаз бетіне түсіріп зерттеу нысанына айналдырып келе жатқаны баршаға аян.

Қазақ халқының рухани байлығын, оның ішінде ұлттық ойындарды алғаш рет қағаз бетіне түсірген - Италия саяхатшысы Пано Карапини. Ол XIII ғасырда Жетісу, Тарбағатай өлкелерінде болған кезде осы өлкедегі халықтың тұрмысы, әдет-ғұрыптары, ойын-сауықтары жайлы көптеген этнографиялық материалдар жазып, кеткен еуропалық назарына ұсынған еді.

Содан бері де талай әлеуметтік-қоғамдық өзгерістерді бастан кешіре отырып, халқымыз жасаған басқа да рухани байлықтар қатарында, ұлттық ойындары да жаңа ұрпақпен жаңарып, дамып, өзгеріп, толысып бізге дейін жетті. Әрбір жаңа толқын, жас түлек, ұлт зиялылары ұлттық ойындардың бойынан өзгеше бір қасиет танып, халықтық мәдени қазына ретінде ұлт ойындарын сол кезде шығып тұратын күнбе-күнгі басылым беттерінде үзбей жариялап, өз пікірлерін білдіріп отырған. Солардың арасында Е.А.Покровский, А.И.Ивановский, Н.И.Гродеков, Е.А.Алекторов, А.Диваев, А.Левшин, Н.Пантусов, Ф.Лазеровский, П.И.Пашино, Г.С.Загряжский, А.Шиле, О.Әлжанов т.б. сондай көптеген зерттеушілердің еңбектерін атап өтуге тиіспіз.

Кезінде көшпелілер деп атанған елдің тұрмыс-тіршілігі мен ойын-сауықтарына түрлі тарихи кезеңдерде алуан ұлт өкілдерінің көңіл бөлуі, зерттеуі тегін емес. Біздің пікірімізше, оның себебі- біріншіден, ойын атаулының ешкімді де ешуақытта жайбақарат қалдыра алмауынан болса; екіншіден, ойын шекара дегенді білмейді, өйткені ойын тілі біреу, ол әр халықтың сәбилік кезеңімен орайлас келіп рухани жақындастыра түседі; үшіншіден, ойын арқылы халықтар арасында түсіністік орнап, өзгелерді танып білуге деген ынтасын туғызады; төртіншіден, ойын интернационалдық тәрбиенің жаршысы, халықтың психологиялық ахуалын білудің, зерттеудің құралы; бесіншіден, ойын арқылы белгілі бір халықтың өмірбаянын зерттеп білуге кең жол ашады, ұлттық ойындарын этнографиялық материал ретінде пайдаланады.

Олай дейтініміз, қазақтың ұлттық ойындары туралы алғашқы пікір айтушылармен, оның жеке нұсқаларын жинаушылар көшпелі халықтан мұндай өрелі өнерді күтпегендіктерін сөз етеді. Неміс ғалымы А.Гумбольдтың достарына жазған бір хатында: “Мен қазақ ауылында болған кезімді өмірімнің аса бір қуанышты кезеңі деп есептеймін. Себебі, көшпелі халықтың бізге көрсеткен сый-құрметі мен ойын-сауықтары естен кететін емес... Мен өмірімде осындай қысқа уақыт ішінде мұндай үлкен тарихтан осынша материал жинап көрген емес едім, бірақ осы кең дүниенің ортасында бұрын болмағандықтан да солай болуы керек”, - деп ағынан жарылған.

XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақ даласын аралаған поляк халқының өкілі А.Янушкевич қазақ халқының тұрмысын әр қырынан суреттей отырып, олардың өнерінің, ойын-сауықтарының өзіне қатты ұнағанын айта келіп, былай дейді: “Кешкісін біздің үйде бір қазақ болды, ол әр түрлі аңдар мен құстардың әсіресе, түйенің, құланның, бүркіттің дауысын айнытпай салады. Бұны одан артық айнытпай салу ешкімнің қолынан келмейді”.

Халық жасаған рухани мұралар сан алуан. Солардың ішінде арманға меңзейтін шытырман оқиғалы, қиял ғажайып әңгімелер, тіл дамыту, ой өрісін кеңейту, ойлау мүмкіншілігін дамыту тілегінен туындайтын жұмбақ, мақал-мәтел, жаңылтпаш, ертегілер, балалар ойыны, ойын-сауықтар айырықша атайға болады. Осылардың бәрі тәрбие мүмкіншілігін арттырып, ауқымын кеңейте түседі.

Кезінде М.О.Әуезовтің ұлттық ойындары туралы айтқан мына сөздері ойға орала береді: “Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында, өздері қызықтаған алуан ойын өнері бар ғой. Ойын деген, менің түсінуімше, көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған”.

Ұлы ойшыл, ғалым, заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтің бұл пікірімен толық келісе отырып, қазақ өмірінің өткеніне көз жіберсек, әрбір күзгі, қысқы шаруашылықтың табысты аяқталуынан кейін, сәтті аяқталған аңшылықтан соң немесе елді басып кірген жаудан кек алып, жеңіске жеткенде, ас бергенде халық мерекелері, ойын-сауықтар өткізілген. Бұл ойын-сауықтар тек көңіл-көтеру, той-думан үшін ғана

емес, ұрпақ тәрбиесін өркендетіп, дамытатын, үлгі-өнеге көрсететін тәрбие мектебі болған. Мұндай ойын тойларға жастар көптеп қатынасып, өзінің бағын сынап, өнер көрсетер аренасына айналдырған. Сөйтіп, өздерінен ересек аға буын ардагерлердің сонына түсіп, тәлім алған.

Қазақтың көкпар, сайыс, аударыспақ, күрес, теңге алу, қыз қуу, жамбы ату т.б. сондай ұлттық ойындарын спорттық сипатпен бірге үлкен тәрбиелік маңызы бар. Бұларға күнілгері зор әзірлік, мұқият даярлық керек болды. Сол даярлық үрдісіне жас баладан бастап, бозбалалар мен жігіт ағалары, атбектері мен ауыл ақсақалдары түгел қатынасатын. Жоғарыда аталған ойын түрлері мен бәйгенің алуан түрлеріне қосылатын аттар, оған мінгізілетін балалар, балуандар, көкпаршылар, қыз қууға қатынасатын қыз бен жігіттер ауыл ақсақалдарының алқасында талқыланып, солардың ұйғаруы бойынша қатынасуға мүмкіншілік алатын. Бұл бір жағынан, халықтық тәлім-тәрбиенің маңызын арттырса, екінші жағынан, үлкендерге деген ілтипат пен сенімді, басқаның пікірімен санаса білуді; үшіншіден, жеңіске деген құлшынысты туғызып, баланың ақыл-ойын, қиялын ұштайды, көпшіліктің үмітін ақтауға деген жауапкершілігін шындай түседі. Осы жағынан келгенде ұлттық ойындары халық педагогикасының бір бөлігі ретіндегі өзінің маңызды қызметін осы күнге дейін атқаруда. Ұлы тойларда қазақтың дәстүрі қайта жаңарып, балалардың ұлттық ойындарына белсенді қатынасу талпынысты орын ала бастады.

Ұлы Абай айтқандай: “Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы-жаманды танидыдағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады”.

Өте орынды пікір. Өйткені адам естіп, көріп, ұстап, татып көрмесе, дүние сырларын, оның құбылыстары мен болмыстық формаларын сырттай болмаса, ішіне үңіліп көруге, ұғуға мүмкіншілігі болмас еді. Осының бәрін жас бала әбден толысып, ер жеткенге дейін күнбе-күнгі өмірден бір-бірімен қатынас арқылы танып біледі. Әсіресе, өзін қоршаған өмір заттары мен құбылыстарының мән-мағынасын ең алдымен ойын үстінде біледі. Ненің жақсы, ненің жаман екенін, нені істеуге болады, нені жасауға болмайды, өзара қарым-қатынас арқылы “мінез” деген қайшылығы мол, сыры терең адам бойындағы құпия құбылысқа кезігеді. Кейде түсініп, бірігіп әрекет жасайды, бірде опық жейді. Қуанышы да мол, азабы да мол өнер жолын бастайды. Бірде жеңіп, бірде жеңіліп, өмір сүрудің әдіс тәсілін үйреніп, тәжірибе жинақтайды. Осының көбін бала өмір тәжірибелері арқылы алады. Олар ойын арқылы қабылданылып, ойын арқылы бойға дарып, бала өзін қоршаған ортаның әдет-ғұрыптары мен салт-санасын, дәстүрін бойына сіңіреді. Егер де біз осының бәрін, жас адам алдымен ұлттық ойыны арқылы қабылдап бойына сіңіреді, ойын арқылы өмірге көз жіберіп, көрген білгенін ой елегінен өткізеді, сол арқылы ол өз ұлтының психологиялық негізін қабылдайды десек, мұнымыз шындықтан алшақтай қоймайды. Өз ұлтының рухани байлығын қабылдаған адам өзгенің өнері мен рухани байлығына үңілмей, білгісі келмей, үйренбей тұра алмайды. Ұлттық ойындар - басқаның ой-арманы мен тілегін аяқ асты етпейтін нағыз интернационалист азамат етіп тәрбиелеудің құралы.

Библиографиялық тізім

1. Баскетбол: Учебник для институтов физической культуры // Под. Ред. Ю.М. Портнова. - М.: Физкультура и Спорт, 2018. - 350с.
2. Дене шынықтыру және спорт психологиясы пәні бойынша тесттік тапсырмалар жинағы. Оқу-әдістемелік құралы.-Кентау,2017.«Еркін и К-XXI» ЖШС баспаханасы.-150б.
3. Ысқақов Ж., Сатбаев Қ. Жеке тұлға дамуына спорттық тәрбиенің әсері. Шымкент.2007 Тайжанов.С., Қошаев М.Н., Адамбеков М.И.,Мухтаров С.М. Баларда

ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ МЕН СПОРТТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРИЦИПТЕРІ

Студент 2 курс

Жақсылық Б.Р.

Магистр, аға оқытушы Тұрмаханбет Г.Қ.

Дене шынықтыру және спорт кафедрасы

Резюме

В статье рассматриваются вопросы и причины спортивной педагогики и культуры тела

Summary

In clause the questions both principles of sports pedagogies and cultures of a body are considered (examined)

Дене тәрбиесі мен спорттың педагогикалық ұстанымдары деп дене тәрбиесі мен спорт сабақтарының құрылымын қалыптастыру, қимыл қабілетін дамыту, қимыл дағдыларын меңгеру заңдылықтарын бейнелейтін қысқа сипаттағы ғылыми әдістемелік ережелерді атаймыз.

Қойылған педагогикалық ұстанымдар негізінде әдістемелік ережелер айқындалады, жеке жағдайлардағы міндеттерді орындаудың нақты әдістер мен құралдары таңдалады.

Педагогикалық ұстанымдарды зерттеу оның дамуындағы негізгі үш бағытты анықтады. Бірінші бағыт дене мәдениеті мен спорт сабақтарына қатысты ұстанымдарға қарағанда айырмашылығы бар, яғни өз мақсаты ретінде спортшылардың жарыстарға қатысуын дайындауды көздемейтін, тек спорт жаттықтыруларында ғана қатыстырылатын ұстанымдарды тағайындауға құрылады.

Спорт жаттықтыруының ұстанымдарын ұсынған алғашқы ғалымдардың бірі В.В. Гориневский (1922) болды. Одан басқа спорт жаттықтыруын А.Дюпперон (1930), А.А. Тер-Ованесян (1947), Н.Г. Озолин (1948), А.Ц. Пуни (1949), Л.П. Матвеев (1959, 1964) және басқалар ұсынды.

Гигиеналық, білім беру, тәрбиелеу міндеттерін шешуге, бағытталған тек дене тәрбиесі мен спорт сабақтарына немесе тек спорт жаттықтыруына қатысты ұстанымдарды бөліп қарастыруға ұмтылу қате болып есептеледі. Спорт жаттықтыруының ұстанымдарын зерттеушілердің ұсынған түрлі кеңестерін мұқият қарастыра отырып, олардың педагогикалық қатынастар қатарына кіретіндерінің барлығы тек қана спорт жаттықтыруларында ғана емес, сол сияқты дене мәдениеті мен спорт сабақтары барысында да басшылыққа алынуы тиіс екені белгілі болды.

В.В. Гориневский жаттықтыру сабақтарында басшылыққа алуға тиісті ережелері ретінде мыналарды атап көрсетті: а) дайындық жаттығулары; б) ағзаны бірте-бірте жұмысқа бейімдеу; в) нысанды әдістерді бақылауды ұйымдастыру; г) жұмыс пен демалыс арасында дұрыс алмастыру; г) адам дамуының жан-жақтылығын қамтамасыз ету (дене және ақыл-ой) 1947ж А.А.Тер-Ованесян спорт жаттықтыруының он ұстанымын ұсынды, оның ішінде қолданған күшті шамалау психологиялық ықпалдар есебі, орталық жүйке

жүйесінің дұрыс қозуы, жеке тұлғалық ерекшелік, т.б. бар. 1949ж А.Ц.Пуни қозғалыс дағдыларын саналы түрде игеру ұстанымын ұсынды. 1959ж Л.П.Матвеев спорт жаттықтыруының ұстанымы ретінде жалпы және арнайы дайындықтың бірлігі, жаттықтыру барысының үздіксіздігі, жаттықтыру жүктемелерін бірте-бірте және толқынды ұлғайту, жаттықтыру барысының айналымдылығы және т.б. ұсынды.

Спорт жаттықтыруының ұстанымы ретіндегі ұсынылған қарапайым ережелер тізімі олардың барлығы тек спорт жаттықтыруында ғана емес, сол сияқты дене мәдениеті мен спорт сабақтарының барлық түрлерінде де басшылыққа алынуы тиіс екенін көрсетеді.

Дене мәдениеті мен спорт ұстанымдары туралы түсініктерді дамытудың екінші бағыты ерекше физиологиялық ұстанымдарды тағайындауды көздейді (А.Н.Крестников, 1938; Б.С. Гиппенрейтер, 1940; В.С.Фарфель, 1949). Бұл қадамдарды ғылыми және іс-тәжірибе тұрғысынан толықпаған екенін мойындау қажет. Әрине, спорт жаттықтыруында физиологиялық заңдылықтар бар. Бірақ, одан басқа да психологиялық, биохимиялық және физикалық заңдылықтар да бар. Оқытушы мен дайындалушы бір жағдайда физиологиялық ұстаныммен, екінші жағдайда-психологиялық ұстаныммен, келесі бір жағдайда-психологиялық ұстаныммен жұмыс жасай алмайды. Спорт жаттықтыруына қатысты (және түгелдей дене мәдениеті мен спорт сабақтарында) заңдылықтар негізінде оқытушы мен дайындалушы үшін тек педагогикалық ұстанымдар ғана анықталуы тиіс.

Дене мәдениеті мен спорт ұстанымдары туралы түсініктерді дамытудың үшінші бағыты іс-әрекеттің бұл түріне жалпы педагогикалық (дидактикалық) ұстанымдарды (танымдық, белсенділік, көрнекілік, жеңілдік, жүйелілік, беріктік) таратуға құрылған. Бұл теориялық бағыттарды К.Х. Грантынь (1940), А.Д. Новинков (1941), В.В. Белинович (1948), И.А. Меркулис (1950), И.Б. Вржесневский (1960), Н.И. Пономарев (1967) және басқалар жасады.

Аталған дидактикалық ұстанымдар білім берудің, дамыту мен тәрбиелеудің бірнеше заңдылықтарын сипаттап, дене мәдениеті мен спорт сабақтарының міндеттерін орындауда басшылық ережелері ретінде жүреді. Алайда, дидактикалық ұстанымдар негізіне жататын заңдылықтар бірнеше жағдайларда басқаша түрге ие болады, яғни дене мәдениеті мен спорт сабақтарында басшылыққа алынуы қажет дәл әрі анық берілетін жалпылама теориялық ережелер бола алады.

Демек, дене тәрбиесі мен спорт сабақтарында, атап айтқанда спорт жаттықтыруларында көбінесе: алдын-ала қалыптасқан спорт жаттықтырулары ұстанымдары мен бірнеше жалпы педагогикалық (дидактикалық) ұстанымдар қолданылады. Бірақ барлық ұстанымдар анықталып қойған, ары қарайғы дене тәрбиесі мен спорттың педагогикалық негіздерінің бұндай көкейтесті мәселелерін зерттеуді мақсатсыздық деп есептеу дұрыс емес. Дене тәрбиесі туралы ғылымды дамыту жаңа заңдылықтардың ашылуына, оның ішінде жаңа ұстанымдарды жаңа жолға қою қажеттігін анықтауға жол ашады.

Дене тәрбиесі мен спорт туралы ғылымның қазіргі деңгейдегі дамуы дене тәрбиесі мен спорттың педагогикалық ұстанымдары ретінде, кей жағдайларда бұрынғы қабылданған педагогикалық ұстанымдарды басқаша қалыптастыруын қабылдауға негіздеме береді. Бұндай жаңадан қабылданып қалыптасқан дене тәрбиесі мен спорттың педагогикалық ұстанымдарына мыналар жатады: 1) оқыту мен дамытудың бірлігі; 2) сабақ құрылымы; 3) сабаққа қатысушылардың жағдайы мен ерекшелік есебі; 4) қозғалыстың анализі мен синтезі; 5) жаттығулар барысында саналылық және сезімталдық бақылау; 6) жүктемені бірте-бірте арттыру және оның белсенділігі; 7) сәйкес жағдайлардың есебі мен реттелуі.

Оқыту мен дамытудың бірлігі ұстанымы заттар мен құбылыстардың пішіні мен мазмұнының өзара байланысы мен өзара бағыныштылығына негізделген. Адамның қимыл-әрекетінде бұл заңдылық тірек-қимыл аппаратының жағдайы мен дамуының, ағзаның вегетативтік қызметі мен қимыл сапасының қимыл дағдыларымен өзара байланыста көрінеді. Мысалы, қимыл сапасының деңгейі жоғары болған сайын, спорт

жаттығуы тәсілдерін жетілдіруге арналған мүмкіндіктер де көп туындайды және керісінше, спорт жаттығулары тәсілдері жетілдірілген сайын адамның қимыл сапасы да жақсара түседі. Дене тәрбиесі мен спорт сабақтарындағы оқыту мен дамытудың бірлігі ұстанымы оқу пәнінің талаптарына сәйкес қимыл сапаларын дамыту мен дене дайындығын қамтамасыз етуді өзара байланыста оқыту керектігіне міндеттейді.

Сабақ құрылымдығы негізіне жататын заңдылық адам әрекетінің кез-келген түрі мынандай орындалатын үш қызметтен құралатынын қарастырады:

Іс-әрекетке дайындық, іс-әрекеттің өзі және одан шығудың ұйымдастырылған жолы. Бұл заңдылық кез-келген жұмысты орындау барысындағы табыс оның ұйымдастырылуына оған кірудің жолын қамтамасыз етуге, қойылған міндеттерді шешу мен оны аяқтауды ұйымдастыруға байланыстылығында сипатталады. Аталған ұстаным барлық жағдайларда қимыл іс-әрекетінің жоғарыда көрсетілген құрылымдық бірізділігін сақтау қажеттігін анықтайды.

Сабаққа қатысушылардың жағдайы мен ерекшеліктері есебі ұстанымы өмірдің әлеуметтік жағдайлары мен биологиялық заңдылықтарына сәйкестелген адамдар арасындағы айырмашылықтардың болуына құрылған әр адамның жағдайы, сондай-ақ тәулік уақытына, алдыңғы іс-әрекеттің сипатына, жаттықтыру деңгейіне, көңіл-күй әсерлеріне, т.б. байланысты өзгеріп отырады. Бұлардың барлығы қимыл мүмкіндіктерін түбегейлі өзгертуге әкеледі, яғни адамға түрлі ықпалдардың әсер етуінің нәтижесі олардың аталған жеке тұлғаның ерекшелігі мен жағдайына сәйкестігіне байланысты болып табылады. Бұл ұстаным дене тәрбиесі мен спорт сабақтарында оқушылардың тұлғалық ерекшеліктері мен жағдайларына қарай қойылған міндеттерді орындаудың құралдары мен әдістерін таңдау мен лайық жағдайларды реттеу қажеттігін анықтайды.

Қимылдың анализі мен синтезі ойлау заңдылығы мен іс-тәжірибе әрекетінде көрініс береді. Бұл заңдылық күрделі идеяларды, құбылыстарды, заттарды барынша қарапайым түсінікпен беру үшін, пайда болу, оларды түсіну, игеру, дамыту жақтары үшін бөлшектеу қажеттігін анықтайды. Дене тәрбиесі мен спорт сабақтарындағы қимыл анализі мен синтезі ұстанымы күрделі дене жаттығуларында, тәсілдік-тактикалық кешендерде пайда болатын қимыл сапасын барынша қарапайым қозғалыс топтарына, олардың сапалық сипатын тиянақты меңгеру мен бүтін қимылмен біріктіре отырып дамытуға және туындатуға бөлшектеу жолымен іске асырылады. Қимылдың анализ-синтезі дене тәрбиесі мен спорт сабақтарының барлық міндеттерін орындаудағы жүйелілікті қамтамасыз ету шарты болып табылады.

Жаттығу барысындағы саналылық пен сезімталдықты бақылау ұстанымы адам қимылы мен психикасы арасындағы атап айтқанда адам қимыл әрекетінің табысты болуы қимылды орындау барысында бақылау қабілетін дамытуға байланысты заңдылықтарға негізделген. Мақсатты бағытталған қимылдардың басы олардың жоспарын құру қажеттігін тудырады.

Қимылды орындау барысында олардың құрылымын тек басты және соңғы топтамаларында ғана саналы бақылау мүмкін болады. Негізгі бақылау қызметін қимыл аппаратының өзі басқарады. Осыған байланысты орындалған жаттығулардың міндетті тапсырмаларға сәйкестігін, туындаған жағдайды және оған саналылық пен сезімталдық бақылауын дұрыс ендіру қабілетін дамыту арқылы қимыл-әрекетін меңгеріп, қозғалыс қабілетін дамыту мүмкін бола алады. Дене тәрбиесі мен спорт сабақтарында бұл ұстаным орындалатын қимылдарды, оған лайық жағдайларды саналы бақылау қабілетін дамытып, дайындалушылардың зейінін тек қимыл құрылымына ғана емес, сондай-ақ туындайтын қимыл әсерлеріне де шоғырландыру қажеттігіне міндеттейді.

Ағза жүктемесін бірте-бірте арттыру мен оны меңгеру ұстанымының негізгі факторы адам дамуы мен қалыптасуы болып табылатын іс-әрекетке сәйкес заңдылықпен сипатталады. Сонымен бірге сипаты мен қарқыны бірдей қоздырғыштар ағзаны бейімдейді және одан әрі оның жүргізбейді. Биологиялық алғы шарттардан басқа адамның дене дамуы іс-әрекеттің сипатына, ұзақтығы мен қарқындылығына байланысты болады.

Дене тәрбиесі мен спорт сабақтарындағы бұл ұстаным дене жаттығуларының сандық қайталау шараларын, оған қолданылатын күшті және оны меңгеруді бірте-бірте арттыру қажеттігін анықтайды.

Сәйкес жағдайлардың есебі, реттелуі және меңгерілуі ұстанымы қимыл іс-әрекеті нәтижесін оның орындалған ортасына тәуелділік заңдылығымен сипатталады. Адам қимыл дағдыларын сәйкес шартты ықпалды байланыстар түзу нәтижесінде меңгереді. Алайда, қимыл іс-әрекеті барысындағы шартты, ықпалды байланысқа қимылды орындауға сәйкестендірілген жағдай да әсер етеді. Дене тәрбиесі мен спорт сабақтарындағы бұл ұстаным бірінші кезеңге сәйкес жағдайларды жеңілдетіп, сосын бірте-бірте күрделендіріп, меңгерту қажеттігін анықтайды.

Библиографиялық тізім

1. Дүйсенбаев.А.Педагогика.Астана.Фолиант.Оқулық. 2018
2. Әбенбаев.С.Педагогика.Астана.Фолиант.2015 Оқулық
3. ТаубаеваШ.Педагогика әдіснамасы.Алматы.«Қарасай » баспасы. 2016.Оқулық
4. Элен.Б.Рона.Ш.Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу. Алматы.ҰАБ коғ.қор.2019.Оқулық
5. Дейл.Х.Оқыту теориясы.Астана.2019.Оқулық 6. Жоламанова.Т. Жаңа педагогикалы технологиялар. Қарағанды. «Ақнұр».2018.Оқу құралы
6. Дүйсенбаев.А.Педагогика.2018..Астана.Оқулық.

ӘОЖ 372.8:718

Қазақ күресінің әдіс-тәсілдері

Орынбасаров Қ.,
ДС-1221 тобының студенті
Айсағалиев Б.Т.,
Дене шынықтыру және спорт
кафедрасының аға оқытушысы,
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Күрестің ұлттық түрі «қазақ күресінің» даму тарихы қазақ халқының тамыры тереңнен тартылатын тарихымен тұтасып жатыр. Түрлі бас қосулар мен мереке тойлар спорттың осы түрінің сайысынсыз өткен емес. Күші басым түсіп, жеңіске жеткен балуандар халықтың төбесіне тұтар құрметті адамына айналған. Қазақтың ұлы батыры Қажымұқан есімі қазақ халқының тарихына ғана еніп қойған жоқ, сонымен бірге спортшылардың әлемдік элитасының қатарына кірді.

Қазақша күрес» бойынша бірінші ірі жарыс 1938 жылы ауыл шаруашылығы аймақтары арасындағы спартакиада аясында өткен. Сол сәттен бастап жарыс дәстүрлі түрде республика қалаларында тұрақты өткізіліп келеді. Ірі Халықаралық турнирлер 1952 және 1975 жылдары Азия аймағы спортшыларының қатысуымен өткізілді. Ұлттық күрестің дамуы Қазақстан егемендік алғаннан кейін жаңа серпін алды. 1991 жылдан бастап республикалық чемпионаттар мен біріншіліктер жыл сайын өткізілетін болды.

2004 жылы Қазақтардың Берлиндегі Бүкіләлемдік Құрылтайында конференция болып, сонда «Қазақша күрес» күресі бойынша халықаралық федерация ұйымдастырылды. Федерацияның президенті — Түкиев Серік Адамұлы.

2005 жылы Ресейде (Алтай өлкесі) «Қазақша күрес» күресі бойынша I Азия Чемпионаты өтті. 2005 жылы қарашада Астанада ҚР Президентінің жұлдесіне «Қазақша күрес» күресі бойынша ірі халықаралық турнир болды. Оған әлемнің 25 елінен 100-ден аса спортшы қатысты. Олардың қатарында Германия, Түркия, Голландия, Франция және басқалары бар. Биылғы жылдың шілдесінде Монғолияда «Қазақша күрес» күресі бойынша II Азия Чемпионаты өтті. 2011 жылы тамызда қазақша күрестен Қазақстан біріншілігі болып өтті.

Бұл ойын адамның денесін ширатып, бұлшық еттерді қатайтады, төзімділікке, батылдылыққа, ептілікке, керек кезінде тез ойланып, әдіс таба білуге машықтандырады. Қазақша күрес күш жетілдіретін спорт. Сонымен қатар ол қорғанудың ұлттық өнері («Самбо»). Қазақша күресте адам өзін еркін ұстап, өз бойындағы күшін, әдісін түгел пайдалана алады, мұнда шалу, жата тастау, арқалай тастау, қол байлап күресу, салмақпен басу, тіресу, ашадан алу, аяқтың басымен іліп тастау, жамбасқа алып иіре лақтыру, белінен қысып, тірсектен шалу сияқты әдістердің бәрін де қолдануға болады. Палуандар кілем үстінде; арнаулы жазық жерде, тегістегі қар үстінде белдесіп күресе береді. Ойынның ережесі бойынша қимыл үстінде адамға зақым келтіре күш жұмсауға, дөрекілік жасауға болмайды. Күрес бір жақтың талассыз жығылуымен және жауырыны жерге тигізілуімен аяқталады.

Күресетін палуандар жаңадан енгізілген ереже бойынша жасына қарай 3 топқа, салмағына қарай 8 категорияға бөлінеді. Күрес мерзімі ересектер үшін 10 минут, жас өспірімдер үшін 5 минут. Кейде жығылған адамды басып жатып, жауырынын жерге тигізу шарт емес. Бұл күрестің басты шарты — күшін, әдісін асырып, талассыз жығу. Кейде жыққан адам жығылған адамның басынан аттап «күш алу» деген байырғы жеңіс белгісі жасалады. Қазақша күрес аудандық, облыстық, республикалық спартакиадалардың программаларына кіргізілген, спорттық командалары бар ресми түрде жұрт таныған өнер.

Оқу-жаттығу жұмыстарының әр кезеңі белгілі бір спорттық педагогикалық мақсатты шешуге бағытталады. Жаттықтырушы-ұстаз шәкірттерінің денсаулықтарын, психологиялық жағдайын үнемі қадағалай отырып, жаттығу жұмысына қажет деп табылған жағдайда өзгерістер енгізіп отырады. Спорттық жаттықтырулардың түпкі мақсаты – шәкіртке жақсы тәрбие берумен қатар, оны жоғарғы спорттық шеберлікке жеткізу. Жоғарғы спорттық шеберлікке күрестің күрделі әдіс-тәсілдерін жетік меңгеру және спорттық жарыстарға қатысу арқылы жетуге болады. Ол үшін шәкірттердің бойында төмендегідей қасиеттері дамуы қажет: еңбек- сүйгіштік, табандылық, тәртіптілік, батылдық, шыншылдық, ұқып-ты-лық, гигиеналық талаптарды дұрыс орындау. Балуанның жарыстарда жақсы көрсеткішке жетуі күрес әдіс-айлаларын шебер орындай білулерімен қатар, белдесуді шебер ұйымдастыра білуі арқылы іске асырылады. Күресу тәсілін орындай білу, үйренген әдістің дұрыс меңгерілгендігіне және оны орындаудың шеберлігіне тығыз байланысты болып келеді. Балуандыққа арналған оқу-жаттығу сабақтары жаттықтырушы-ұстаздың ұйымдастыруымен өткізіледі. Оқу, жаттығу сабақтарын ұйымдастыру арнайы жоспар бойынша мақсат, міндеттері анықталып, іскерлікті, ғылыми жаңалықтарды пайдалану арқылы іске асырылады. Жаттығушы балуанның оқу-жаттығу жұмыстарын жүргізу оның атаанасымен, оқу орнымен, жұмыс істейтін мекемесімен тығыз байланыс жасау арқылы іске асыру тиімді болып келеді. Жаттықтырушы-ұстаз оқу-жаттығу жұмыстары барысында үйренуші шәкірттердің арасында жақсы жолдастық, достық қарым-қатынастың орнауына бағытталған арнайы тәрбие жұмыстарын ұйымдастырады. Күрестегі спорттық жаттығу деп педагогикалық әдістемелердің көмегімен арнайы күреске арналған жаттығулар түрлерін қолдану арқылы спортшы шеберлігін арттыру бағытында жүргізілетін мақсатты жұмыстарды айтады. Балуанға арналған жаттығулар педагогикалық қағидалардың, әдіс-тәсілдердің тәртібіне бағынып өткізіледі және гигиеналық, дәрігерлік, педагогикалық бақылаулар арқылы жүзеге асырылады. Балуан жаттығуына қойылатын жалпы міндеттер: 1. Күрес әдіс-айлаларын, тәсілдерін шебер орындауға үйрету. 2. Жалпы және арнайы

жаттығулардың көмегімен жаттығушының дене дайындығының жан-жақты дамуын қамтамасыз ету, денсаулығын нығайту. 3. Балuanның ерік-жігерін жетілдіру, батылдығын, тапқырлығын арттыру. 4. Үйренген білім мен іскерлік дағдыларын өмірде қолдана білуге үйретуді іске асыру.

Педагогикалық жүйелі түрде нақтылы қойылған мақсаттармен өткізілген оқу-жаттығу жұмыстары үйренушінің ойлау қабілеттерінің жақсы жетілуіне, тез арада дұрыс шешім таба білуге дағдылануына, болашақта спорттық жақсы көрсеткіштерге жетуіне көмектеседі. Балuanды тәрбиелеуге арналған әрбір оқу-жаттығу жұмыстары міндеттері мен мақсаттарына байланысты күрделілігі мен берілетін жүктемелер сатылап өсіп отырады. Спорттық шеберліктің артуы, оның ұзақ мерзімге сақталуы дұрыс жоспарланған және ұйымдастырылған жаттығу жұмыстарын іске асыру арқылы шешіледі. 2.2. Қазақ күресіндегі білім-біліктілік және дағдыны қалыптастыру Балuanдыққа үйрету үш сатыдан тұрады: бірінші – балuanның үйренетін әдіс-айлалар, тәсілдер, дене жаттығулары туралы білуі, яғни білім алуы (теориялық дайындығы); екінші саты – бірінші сатыдағы алған білімдерін іске асыруды, яғни әдістерді тәжірибелік тұрғыдан орындап үйренуі арқылы біліктілік сатысына өтуі; үшінші саты – үйренген әдістерін шебер орындай алу жағдайына өтуі, яғни үйренгені дағдыға ауысуы сатысына өтуі. Балuanдыққа үйретудің бірінші және екінші сатысында бірнеше талаптар қойылады, оларға: – күрес әдістері туралы жалпы түсінікті қалыптастыру және әдістерді орындамас бұрын үйренушіге қажетті қозғалыс дайындық түрлерін көрсетіп оны іске асыру; – әдісті орындауды бөліктерге бөліп көрсетіп үйрету; – әдісті толық орындауға мүмкіндік жасау; – әдісті орындау кезінде анықталған қателіктерді түзету; – үйренушінің әдісті үйрену, орындау кезінде байқалған денесінің артық қозғалыстарын түзету жатады. Біліктілікке өту кезеңінде үйренуге қажетті әдісті мақсатты түрде үнемі қайталап отыру қажеттігі туындайды. Оқу-жаттығудың барысында біліктіліктің артуы әртүрлі дәрежеде болуы ықтимал, кей жағдайларда біліктіліктің кемуі де байқалады, оған себеп болатын жағдайларға жаттығу барысындағы тұрақтылықтың бұзылуы, жаттығушының денсаулығының жақсы болмауы немесе нашарлауы, жаттығушының өз мүмкіндігін асыра бағалауы сияқты жағдайлар әсер етуі ықтимал. Балuanға күрес әдістерін үйрету барысында үйренушіге неғұрлым әдістер түрлерін сандық жағынан көп меңгеру және оны жан-жақты үйрету болашақта балuanның шебер болып қалыптасуына жол ашады.

Библиографиялық тізім

1. Шилібаев.Б. Ұлттық спорт ойындары.2019.Оқу құралы.
- 2.Еланцев А.Б.,Физиологические основы физического воспитания и видов спорта.- Алматы.-Қазақ университеті.-2017.-Уч.пособие.-130с.
- 3.Сиқымбаев Қ.С.Жоғарғы оқу орнындағы дене тәрбиесі.-Алматы.-Оқу құралы.-285б
- 4.Қонарбаев Ж.Ө.,Ақылбек Ж.Н.,Тұрмаханбет Г.Қ Баскетбол ойыны оқытудың әдістемелік негіздері.-Оқу құралы.Шымкент.-2021.-192 б

УДК 94 (574)

АЛАШ ОРДА: НА ПУТИ К ИДЕОЛОГИИ НОВОГО КАЗАХСТАНА

Сабитов Т.Ж.
старший преподаватель кафедры
АО Южно-Казахстанская медицинская академия, г.Шымкент
Саменова Н.Ж.

*старший преподаватель кафедры
АО Южно-Казахстанская медицинская академия, г.Шымкент
Абдрасилова С.Т.
старший преподаватель кафедры
АО Южно-Казахстанская медицинская академия, г.Шымкент*

**Біз қазақ ежелден еркіндік аңсаған,
Бостандық өмір мен ар үшін қиған жан.
Торлаған тұманнан жол таппай тұрғанда,
Жарқырап Лениндей күн шығып, атты таң.**
слова из текста государственного гимна Казахской ССР (1945-1992гг.)

История человечества полна мифов и огромное их количество крутится вокруг территории расселения народов. Одни народы говорят, что те или иные географические объекты (земля, горы, моря, озера и т.д.) принадлежат только им, а другие народы утверждают обратное, аргументируя тем, что это издревле их территория и только они всегда проживали здесь. Вот и у нас на постсоветском пространстве похожая ситуация, одни и те же спекуляции мы наблюдаем в последнее время как в средствах массовой информации, так и в международной политике, которая сегодня становится разменной монетой в бесконечных разборках политических элит. В нашей статье мы хотели поднять тему национальных движений, оставивших след в отечественной истории и одним из таковых является Алаш Орда. Из одного учебника в другой, из статьи в статью нам повторяют одни и те же тезисы о том, что алашординцы боролись за независимый Казахстан и что их политика принесла огромные блага для нашей страны. В частности, остро стоит вопрос о том, сформировалась ли территория современного Казахстана благодаря алашордынцам? На эти и другие вопросы, связанные с Алаш Ордой мы попытаемся ответить в нашей статье.

В настоящее время формирование территории нашей страны непременно связывают с деятельностью Алаш Орды, что само по себе это выглядит как большой миф, даже можно сказать клубок мифов. На самом деле тема, связанная с Алаш Ордой достаточно глубока и объемна. Множество трудов и книг написано по данной тематике и конечно просто невозможно сразу осветить такую тему в пределах одной статьи. Здесь мы разберем один из мифов, связанных с деятельностью Алаш Орды, а именно надоевший тезис о том, что дескать эти «интеллигенты в западных костюмах» дали нам независимость или по крайней мере это они стояли у истоков нашей независимости. Подпевают им разные интернет статьи, блогеры, биографии, где великие Ахмет Байтурсынов и Алихан Ермеков отстаивали территориальную целостность Казахстана, но данные утверждения никак не соответствуют истине. И сейчас мы это обстоятельно докажем.

Сейчас скажем одну «крамольную» вещь, что никакой партии Алаш не существовало «де юре». Данный вопрос разбирал известный историк, доктор исторических наук В.И.Козодой, который сам достаточно сильно симпатизирует фигуре А. Букейханова, но как добросовестный историк он не убегает от фактов и не выдумывает их. Итак, почему Алаш это не партия? Во первых, у алашевцев не было учредительного съезда, во-вторых не было принятой политической программы и, в третьих, у них даже не было ЦК (центрального комитета), то есть отсутствуют любые признаки, по которым определяется, что это партия. Так что впредь будем называть Алаш не как партию, а как движение. Другой миф, внезапный тоже. Алашевской автономии не существовало «де факто». Опять же, российский историк В.И.Козодой указывает, что «... автономию планировали создавать, подчеркиваем планировали, но перенесли на неопределенный срок. Как раз на том съезде указывалось создание автономии, но если же не было партии, ни автономии, то что же это было. Был временный совет Алаш Орда, по сути свое временное правительство и по факту возникло три алашордынских центра: в Семипалатинске, в Тургае и Уральске» [1]. Нормальную, боеспособную армию Алаш собрать не смогла. Вместо этого они собрали небольшой

милицейский отряд, но даже это было небольшое подразделение. Но даже этот небольшой милицейский отряд поднял восстание против Алаш Орды и одна из причин это оккупационная армия Колчака, это казачьи отряды которые здесь находились и которые пороли наших жигитов плетью ... вот так алашордынцы «радели» за свой народ. «Бунт произошел 7-го ноября 1918г. против правительства Досмухамедовых киргизской милицией в составе 400 человек <...> Восстание было вызвано плохим снабжением, произволом, господствующим в лагере Досмухамедовых, варварским отношением к милиции казачьих офицеров, поровших их плетью. В основном, это общее недовольство масс крестьян и дехкан, которое вылилось через восстание милиции. Этот бунт был крупным прорывом в армии как в уменьшении количества, так и в разложении ее отрядов. Армия начала разбегаться, дисциплина – расшатываться. Авторитет Досмухамедовых основательно пошатнулся. Бунт был предательски подавлен офицерами при поддержке казачьего войска» [2].

Так чего же хотели наши борцы за независимость (представители движения Алаш Орды прим.авт.)? Что далеко ходить, а лучше посмотрим на их проект программы автономии. Подчеркиваем именно проект, а сама политическая программа так и не была принята как мы указывали ранее. Первым пунктом проекта указывалось, что Россия должна стать демократической федеративной республикой, и это было первым пунктом проекта и невооруженным взглядом видно, что о независимости здесь нет и речи. А вот выступая перед своими «хозяевами» генералом Колчаком и его компанией, Алихан Букейханов вот что сказал: «Киргизский народ не питает сепаратистских замыслов, он не желает отделения от России, мы – западники. В своем стремлении приобщить народ к культуре мы не смотрим на восток, в Монголию, мы знаем, что там культуры нет. Наши взоры устремлены на Запад, получить культуру мы можем оттуда, через Россию, при соседстве русских. Мы пришли сюда с единственным желанием устроить порядок, необходимый для того, чтобы наша страна могла прийти до учредительного или национального собрания» [3].

Но вернемся к вопросу о казахской советской автономии и конечно, Байтурсынов и Ермаков входили в состав комиссии, которая определяла границы автономии. В источниках, к которым часто обращаются поклонники Алаш Орды указывается, например, что: «В 1920 году А.Ермаков в должности члена Центрисполкома Каз.ССР командирован в Москву, где на заседании под председательством В.И.Ленина делает доклад о положении Казахстана. В процессе острой дискуссии о границах республики ему удалось добиться возвращения Казахстану ряда очень важных территорий, которые ранее принадлежали России. Среди них Коростылевская степь, Семипалатинская, Акмолинская области и северное побережье Каспийского моря. В наши дни эти территории имеют огромное значение: в Акмолинской области теперь находится столица республики – Астана. А на Каспийском побережье сосредоточены основные запасы нефти и газа» [4]. Теперь пройдемся по фактологическим ошибкам, речь идет явно о периоде до принятия декрета, следовательно никакого ЦИК и никакого Каз.ССР не существовало. ЦИК появится после принятия декрета об образовании КССР, а Каз.ССР появится в 1936 году. Тем более, если мы прочитаем сам декрет, то увидим, что А.Байтурсынов и А.Ермаков отстаивали те области, которые и так уже входили в состав автономии, так что все эти сообщения выглядят весьма и весьма сомнительными. Функции же А.Байтурсынова свелись всего лишь к поездке на Кустанайский съезд ВКП(б) для выяснения обстановки и в принципе этим и закончились заслуги Алаш на тот момент. Также на лицо здесь чувствуется чрезмерный пафос деятельности А.Ермакова, это то как он будто борется за каждую пядь земли казахской, чего на самом деле мы не видим. Но давайте взглянем на этот вопрос поглубже, во-первых здесь нужно оценить великодушные Владимира Ленина и целостность марксистской теории о самоопределении наций. Именно из-за этой теории, доработанной известно «кем», нам дали вначале автономию, а потом и республику. Никаких козырей у Ермакова не было, чтобы остро дискутировать, угрожать, что «мы мол сейчас уйдем», нет, не мог он так говорить, ему пришлось принимать то, что ему дают и даже не смог отказываться от того, что нам дают. Вот например, Оренбургскую область нам яростно пытались «спихнуть», давали нам, но они «профукали» ее именно из-за этих двух товарищей

(Байтурсинов и Ермеков прим.авт.), «доборолись» как говорится за территориальную целостность. Об этом факте замечательно пишет Дина Аманжолова в своей книге «На изломе: Алаш в этнополитической истории Казахстана». Такое дело, один из большевиков того времени Пестковский (естественно, кровавый большевик) считал, что Оренбург это столица Казахстана и логично она должна была быть в составе автономии, но алашординцы упирались как могли, что конечно не мешает нашим «националистам» сейчас утверждать, что Оренбург наш. Кстати тот же Пестковский с сожалением отметил, что «... прикрываются они вывеской национальной киргизской партии, но даже их национализм не стоит и ломаного гроша. Если им выгодно, они перестают быть националистами. Иногда случается, что я должен защищать национальные права киргиз против них в некоторых конкретных случаях» [5].

Итак, проследим весь путь от Киргизской АССР до Казахской ССР, 26 августа 1920 года выходит декрет об образовании КССР, а 4 октября того же года открыт Учредительный съезд советов, на котором приняли Декларацию прав трудящихся Киргизской АССР и почему-то опять ее приняли не алашординцы. 15 июня 1925 года Киргизская АССР была переименована в Казахскую АССР, а 17 июля столица была перенесена в Кызыл-Орду и вот уже в 1936 году Казахстан становится союзной республикой. А 26 марта следующего года (1937г.) в г.Алма-Ата принимается новая конституция республики. Таким образом, казахская автономия не является продолжением Алаш, а является отдельным советским проектом и никакой великой заслуги деятелей в образовании автономии здесь нет и не было.

Наше правительство, ее современные официальные органы пытаются, изо всех сил стараются найти преемственность там, где ее по сути искать не стоит и не нужно. Как Степан Бандера неожиданно стал национальным героем Украины, а генерала Краснова пытаются расхваливать в российских средствах массовой информации, так и у нас хвалят что есть сил Алаш-Орду. Если принять их бесхребетность, неспособность принимать решения, двуличие как отличительное свойство алашординцев, то все это воплотилось в ее последователях.

Из всего высказанного может сложиться впечатление, что мы испытываем какую-то особенную ненависть и неприязнь к фигурам Алаш Орды, нет это не так. Мы признаем, что алашординцы это действительно были выдающиеся писатели, языковеды, историки, ораторы, антропологи даже. Но мы оцениваем их политическую деятельность прежде всего и оценивать мы их должны сквозь историческую призму объективности, особенно когда из каждого простите «утюга» доносится нам о том, какие они великие, эти алашординцы. Но когда смотришь объективно, то не можешь понять в чем их величие. В данной статье мы разобрали лишь один момент, один вопрос, но тема эта безусловно широкая и громадная, например как они себя вели в то время или в это время, что делали до революции и после революции, какие прогрессивные экономические реформы они вводили, ведь известно что в одно время они были сами по себе. Они могли вводить законы, которые хотят, дали ли они права женщинам, избавили ли они их от унижительных традиций или сколько школ было построено при алашординцах, если у них не было армии, а насколько дальновидны были их решения в том или ином случае, может у них военный талант раскрылся. Ну и самое главное, была ли альтернатива Алаш-Орде, были ли в степи люди, которые имели другие убеждения, по другому себя бы вели и в конце концов стали бы победителями.

Список литературы

1. Козодой В.Алихан Букейханов: человек-эпоха.Новосибирск:Дом мира,2021. - 312 с.
2. Козодой В.И. Сибирский разлом. Общественно-политическая жизнь Сибири:1985 - 1996 г. Монография. Новосибирск: Параллель, 2011. - 420 с.
3. Бөкейханов Ә.Н. Таңдамалы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы , 1995 -478 с.
4. Мартыненко Н.П. Алаш-Орда: сборник документов. Айкап, 1992 – 192 с.
5. Пестковский Станислав Станиславович // [Большая советская энциклопедия](#): [в 30 т.] / под ред. [А.М.Прохоров](#) - 3-е изд. - М.:[Советская энциклопедия](#), 1969.

ТУРКЕСТАНСКИЙ ЛЕГИОН: К ВОПРОСАМ РЕАБИЛИТАЦИИ

Т.Ж.Сабитов
старший преподаватель,
АО Южно-Казахстанская медицинская академия, г.Шымкент
Л.С.Майлыбаева
к.п.н., и.о. доцента
АО Южно-Казахстанская медицинская академия, г.Шымкент
С.М.Таскымбаева
старший преподаватель,
АО Южно-Казахстанская медицинская академия, г.Шымкент

**«Я обязуюсь перед Богом служить честно
Гитлеру, обязуюсь честно выполнять
приказы немецкого командования ...»**

***Из текста присяги бойца Туркестанского легиона**

Великая Отечественная война началась для СССР не самым лучшим образом, ведь опытная армия фашистско-немецких захватчиков, отточившая свои боевые навыки на польских, британских и французских полях сражений теперь применили стратегию блиц-криг, они окружали одну советскую армию за другой, продвигаясь вглубь страны. Территория Казахстана, в отличие от Украины и Белоруссии не была под нацистской оккупацией, однако в ходе боевых действий в плену у нацистов оказалось существенное число выходцев из среднеазиатских республик: казахов, узбеков, кыргызов и других. На определенном этапе, видя какие силы (солдаты, техника) теряются, гитлеровцы начали создавать дополнительные формирования, которые можно было использовать на оккупированных территориях в качестве карательных отрядов против мирного населения и вооруженной борьбы с партизанами. Одним из таких формирований стал Туркестанский легион, куда поступили на службу те самые слабые духом бойцы, пожелавшие честно служить Гитлеру. Немцы не планировали оккупировать территорию Средней Азии, но хотели иметь там послушных сателлитов, которые откроют дорогу в направлении Британской Индии. Естественно напирала на националистические настроения, обещая типа будет вам большой Туркестан, и возглавил их бывший алашординец Мустафа Шокай, и сбежавший бросив учебу Вели Каюм. Сейчас в Казахстане тема Туркестанского легиона активно муссируется, например депутат мажилиса прошлого созыва Берик Абдигалиулы заявлял о том, чтобы рассмотреть вопрос о реабилитации нацистских прислужников, а наш Казнет, в свою очередь, наполнен оправдательными мифами. В одних рассказывается, что этот легион не участвовал в боях против Красной армии, представляя собой стройбат, занимавшийся только возведением баррикад и рытьем окопов. В других мифах говорят, что легион конечно воевал, но делал это строго на западном фронте и на руках легионеров нет никакой братской крови. Естественно, все это подается под соусом «адской» жизни в СССР, из-за которой для любого казаха не должно было зазорным вприпрыжку бежать и служить нацистам. Правда ли это? Так ли обстояли дела? Может действительно стоит реабилитировать Туркестанский легион. И сейчас мы постараемся ответить на эти актуальные вопросы в нашей статье.

Традиция формировать войска из пленных восходят еще к древним временам, например этим не гнушался даже Шынгысхан. Из относительно недавних прецедентов стоит вспомнить польский легион в составе французского войска Наполеона Бонапарта, где один захваченный народ польский, подавлял другой народ – испанский. Говоря о количестве военнопленных, германское командование выдавало цифру в виде 5 270 000 человек, а генштаб вооруженных сил Российской федерации выдает цифру в 4 559 000 человек, часть из них составляли так называемые туркестанцы – 1 700 000, из них только 178 000 человек служило в легионе. К сожалению нам неизвестно, сколько казахов точно было там.

В зиму 1941 -1942 на территории Украины был сформирован первый тюркский батальон, а уже 13 января 1942 года в глубоком тылу в Польше создается Туркестанский легион, затем открывается еще один учебный центр в г.Ромны, одновременно открываются диверсионные школы в г.Улькенвальд, Германия. Затем батальоны Туркестанского легиона отправили воевать на Кавказ, на Сталинград, после отступления из Кавказа легионы перестали считать благонадежными, в том числе и из-за массовых переходов на сторону коммунистов. В результате этого часть туркестанцев оказались во Франции, Нидерландах, Словении, Италии и в западной Белоруссии. Также «абвер» забросил на территорию СССР свыше 150 групп, в том числе в Гурьев и в Уральск. По словам генерал-лейтенанта Ганса фон Грайфенберга воевали легионы очень неоднородно, некоторые батальоны по его словам, завоевали почетное право носить немецкую форму, а другие массово дезертировали еще до судьбоносных немецких поражений. Что касается диверсий, то существенного ущерба они не принесли, так как они активно сдавались, а где то их ликвидировали местные отделения НКВД.

Сейчас мы рассмотрим первый тезис, иначе говоря факт номер «1»: что дескать казахи были настроены на переход к нацистам. В современное время, к сожалению, нашей молодежи старательно «пудрят» мозги и насаживают представления о предвоенном СССР, как о голодной стране, где расстреливали за каждый чих и это вроде должно было как бы оправдывать коллаборационистов, но являлся ли Советский Союз такой мрачной страной в период с половины 1930-х гг. до 1941-го года? Нет, не являлся и сейчас мы хотели бы это отметить здесь. Начнем конечно с голода, во-первых, голод был и он прошелся по степи, и было бы глупо его отрицать. Скажем одно, казахи в большей своей части не обвиняли СССР, потому что к 1941 году жители Союза увидели как на их глазах выросли города из ничего, казахи ходили в советские школы, получали высшее образование, обучались в неплохих ВУЗах, получали медицинское обслуживание. Родители им рассказывали, что ничего подобного 20-30 лет назад в степи такого не было, реальные и видимые улучшения в жизни подкреплялись СМИ тех времен: газетами, радио, а также книгами и фильмами [1]. Естественно на всех уровнях подчеркивалось, что голод явился совокупностью факторов в виде сопротивления баев, ошибок местного руководства (Ф.Голощекин) и природных катаклизмов. Делался акцент, что для борьбы с голодом отправлялись вагоны с хлебом и мясом из других республик. В конце концов голод был побежден, а слова «геноцид», «этноцид», рукотворный голод и прочие дефиниции никому в голову не могли прийти. Рассмотрим второй тезис, как факт номер «2»: это огромное количество добровольцев из Казахстана. По мемуарам и историческим документам нам известно, что тысячи казахстанских добровольцев осаждали военные комиссариаты и для этого пришлось открывать специальные отборочные комиссии, ведь Советская власть не рассчитывала на такой приток добровольцев. Из Казахстана в тот время на фронт было отправлено 1 200 000 человек, что сейчас является невозможной задачей, или попробуйте мобилизовать сейчас в наше время силой хотя бы 1 000 000 человек. Из множества мемуаров, воспоминаний простых труженников нам становится ясно, как люди, особенно молодежь, рвалась на фронт. Да что там, вспомните имена наших отважных девушек, Алии Молдагуловой, Маншук Маметовой, Хиуаз Доспановой и десятки других. Все они были волонтерами, ведь женщин не призывали на фронт, они сами вызвались как волонтеры [2]. Следующий факт номер «3»: это ударный труд в Казахстане и никакого вредительства, вот например, есть такое знаменитое письмо казахского народа фронтовикам-казахам. Это великолепный призыв воевать что есть сил против фашистских захватчиков, которое подписало 3 000 000 человек, а это почти половина населения Казахстана на тот момент. Скажите, что это недостоверные данные или фальсификация? Вовсе нет, а то иначе давно бы разоблачили. Только в 1942 году общественное стадо было увеличено более чем на 2 000 000 голов скота, в результате этого хозяйство Казахстана смогли дать государству на 44 000 тысяч тонн больше, чем в 1941 году. В целом, за время войны колхозы и совхозы Казахстана дали стране и фронту на 30,8 млн пудов хлеба, на 14,4 млн пудов картофеля и овощей, на 15,8 млн пудов мяса, на 3194 центнера молока больше, чем за все 5 предвоенных лет. Трудящиеся Казахстана внесли из своих личных сбережений на военные нужды 4,7 млрд рублей, на фронт было отправлено 1600 вагонов с подарками. В период с 1941 по 1945 год в республике было построено 460 заводов, фабрик, рудников, шахт. Здесь

выплавлялось 35% общесоюзной меди, 83% свинца, 60% молибдена, 65% металлического висмута, на 39% выросла добыча нефти [3]. И последнее, если казахстанский народ душой бы болел за нацистов, то где вредительство на местах? Почему казахи не подрывали шахты и рудники с полезными ископаемыми во время войны? Ни одного случая массового саботажа или восстания в тылу, ни одного не было зафиксировано.

И сейчас мы переходим ко второму тезису нашей статьи, о мифе номер два, где предательство ради выживания и это было оправданно. Теперь мы разобрались, что казахские солдаты, попавшие в плен немцам, мало чем отличались от других пленных и мотивов служить Гитлеру было не на много больше, чем у военнопленных солдат других стран, таких как Франция или Польша и тут нам приводят другой аргумент, дескать перед солдатами стоял выбор либо гнить в концлагере либо приобрести шанс выжить в бою против своих соотечественников, т.е. перед людьми стоял выбор – смерть или позор. Давайте уважать их выбор. Также нам рассказывают историки, что в Туркестанский легион шли служить по разным мотивам. Вот и походи разбери, кто служил из-за страха смерти, а кто за идею. «Много ли было среди солдат Туркестанского легиона идейных врагов Советской власти? Какие мотивы руководили солдатами-туркестанцами, перешедшими на сторону противника? В ряде исследований о военном коллаборационизме в годы Второй мировой войны утверждается, что в таких формированиях служили люди с крайне низким уровнем мотивации или вообще без нее. Это, конечно не так, условно можно выделить три типа коллаборационистов: это «материалисты», «оппортунисты» и «идеалисты». «Идеалисты» служили за идею, верили. Что немцы освободят их родину от большевиков и потом передадут им власть. «Оппортунисты» - это те, кто выбирает сильную сторону. Пока немцы, как им казалось, побеждали, они шли служить к ним. Но как только у немцев дела на фронте пошли хуже, они начинали испытывать «кризис лояльности», перебежать на сторону партизан и т.д. «Материалисты» хотели улучшить свое материальное положение во всех смыслах и служили, пока этому положению ничего не угрожало» [4].

Теперь рассмотрим вопрос реабилитации бойцов Туркестанского легиона с точки зрения юриспруденции, и выясним что эти люди являются военными преступниками. Как мы видим солдаты Туркестанского легиона нарушили целый ряд законов, в тот момент когда бывший солдат Красной армии поднял оружие на советского солдата, в тот момент когда он начал уговаривать воевать за вражескую сторону, в тот момент когда он стал устраивать диверсии, тогда его поступок подпадает под действие уголовного кодекса. Закон есть закон, и он глух к апелляциям и тяжким обстоятельствам, однако если лицо предпринимало попытки перейти к своим, вело диверсионные действия в стане врага, то данные факты должны учитываться судом как смягчающие. Предательство родины и в наше время уголовно наказуемое деяние. Если вдруг сейчас начнутся военные действия, и вооруженный казахстанец поднимит руку на своего соотечественника во имя иноземного захватчика, то он станет таким же предателем как и солдат Туркестанского легиона. Помимо юридического закона есть еще закон общественный, моральный – закон чести и нравственности, испокон веков у всех народов добровольная сдача в плен и переход на сторону врага, считались признаками малодушия и предательства, и данные деяния жестоко карались. Попытка оправдать людей, сдавшихся в плен и воевавших на стороне нацистов – это плевок в память тех людей, которые в плену наотрез отказывались сотрудничать с нацистами и которые предпочли смерть плену.

Итак, мы подошли к последнему тезису, что всех легионеров (бойцы Туркестанского легиона) расстреляли. В основе этого мифа стоит выдуманная фраза Иосифа Сталина о том, что «у нас военнопленных нет, только предатели». Из почти 2-х миллионов военнопленных только 330 000 были признаны виновными, и не всегда по самым суровым статьям. А также почти все рассказы про Туркестанский легион завершаются на печальной и размытой ноте, мол, после плена их отправили в ГУЛАГ и скорее всего их расстреляли. Давайте разберемся, почему пленных отправляли в ГУЛАГ, и как пример, вот вам сдаются сотни солдат и что с ними делать? Отпустить домой? Ведь они же сдались, нет, неизвестно кто из них какую роль играл. Если это первая битва у солдата, и он решил сразу сдаться в плен, то скорее всего его отпустят, а если же пленный уже 20 лет ведет планомерную борьбу с Советской властью, то там будет совершенно другая статья. А как

разобраться с этим на месте? Помещают под стражу, пока следствие устанавливает все обстоятельства. Проверяет по захваченным документам, устраивает перекрестные допросы, поэтому фильтрационный лагерь это не приговор, а попытка разобраться что к чему. Давайте рассмотрим факты – публичный суд над верхушкой Туркестанского легиона был проведен в 1947 году в Алматы. Из 49 человек расстреляли только одного, а остальных осудили на сроки от 7 до 25 лет строгого режима. Это мы говорим об управляющей верхушке Туркестанского легиона, ну конечно если это пулеметчик, который лично расстреливал соотечественников, то здесь однозначно расстрел. Но даже те бойцы Туркестанского легиона, кого осудили на 25 лет были освобождены по Бериевской амнистии 1953 года. Например, Ахметбек Нурумов воевал в Туркестанском легионе, но после 5 лет тюрьмы закончил матфак в Уральске, преподавал математику и немецкий язык в школе. А вопрос стоит еще в другом ключе, любишь ли ты дорогой соотечественник Казахстан? Считаешь ли ты, что есть такая национальность казахи и вы не задумывались, почему легион назывался Туркестанский? И даже в Туркестанском легионе не существует, скажем так, казахской дивизии. Потому что «узбеки, таджики, туркмены, казахи, киргизы – все это племена. Большевики объявили их разными народами и разделили на отдельные республики. А в действительности в Туркестане один основной народ, одна национальность – туркестанцы». То есть, если вы считаете что такого народа как казахи не существуют, то тогда вперед, давайте, агитируйте за то, что мы туркестанцы. Вывод: Туркестанский легион воевал не за независимый Казахстан. Казахстан оставался бы колонией Рейха в лучшем случае, а скорее всего нас бы вырезали как европейские колонисты вырезали коренные народы Америки, и Казахстана все равно бы не существовало, а был бы некий, «абстрактный» Туркестан, где руководство региона, кстати, приписывали узбекам роль титульной нации. Давайте отложим в сторону социализм и Советский союз, на самом деле все очень просто, есть люди которые пожертвовали своими жизнями, а есть люди которые опустили руки и сдались, есть люди, которые поднимали восстания в лагерях, а есть люди, которые взяли оружие в руки и стали воевать против моего народа и есть люди, которые спасли мир от нацизма, а есть люди которые помогали этому нацисту уничтожить мир, поэтому одни достойны славы, а другие забвения. Следовательно, объединить ветеранов Красной армии и солдат Туркестанского легиона было бы крайне неразумно ввиду большой идеологической и нравственной разницы. Думаем, что ответ очевиден.

Список литературы

1. Земсков В. Сталин и народ. Почему не было восстания. Изд. «Родина». М., 2018. – 420 с.
2. «Казахстан. Национальная энциклопедия». В 10 томах. 5 том (русскоязычная версия), изд. «Қазақ энциклопедиясы», Алматы, 2011.
3. Козыбаев М.К. Казахстан - арсенал фронта. Изд. «Казахстан». Алма-Ата, 1970.- 423 с.
4. Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. - М.:ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. - 312 с.
5. Вели Каюм-хан. Под небом Франции. Мемуары. Изд.АСТ. - 142 с

МАЗМҰН

«ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ»

<i>Утелова М.Б.</i> КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ФОРМАЛАРЫН БЕЛСЕНДЕНДІРУ.....	3
<i>Керимбек Г.</i> ЗАМАНАУИ ЖАҒАША ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, КРЕАТИВТИ САБАҚ ӨТКІЗУ.....	5
<i>Ильяс Ш.</i> ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ.....	9
<i>Саурова Г. К.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДА ПӘНГЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ.....	13
<i>Калмудинова А.</i> МҰҒАЛІМНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	16
<i>Абызбек Д.Б.</i> АРТ-ТЕРАПИЯ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЕРІКТІ САЛАСЫН ДАМУ.....	19
<i>Айтқулова Г.А.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	21
<i>Аранбай А.Қ.</i> БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАҢА БІЛІМДІ МЕНГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.....	24
<i>Қали Н.Қ.</i> БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР.....	26
<i>Ирисматова Г.К.</i> ЦИФРЛЫҚ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА ӨЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНА ӨСЕРІ.....	28
<i>Қуванишикова Н.</i> ДУАЛЬДЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ.....	31
<i>Шыңғыс З. Қ.</i> ҚАЗІРГІ БІЛІМ САЛАСЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ.....	34
<i>Махашев М. С.</i> БІЛІМ САПАСЫ МОНОТОРИНГІНІҢ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІНЕ ЫҚПАЛЫ.....	37
<i>Муратбаева М. Б.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЕҢБЕККЕ БАУЛУ САБАҒЫНДА БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ.....	40
<i>Налиев А.К.</i> ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА ДАУ-ЖАНЖАЛДЫ ЖЕҢУ ЖОЛДАРЫ.....	42
<i>Парманова С.А.</i> ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ӨЗГЕРІСТЕР.....	44
<i>Сагаділ А.Б.</i> ЖОО ҮРДІСІНДЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ АКМЕОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗІН- ӨЗІ АҚПАРАТТАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІН ЖЕТІЛДІРУ.....	47

<i>Абылхаир А.</i>	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ТИІМДІ ҚАРЫМ –ҚАТЫНАС ОРНАТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	50
<i>Кулманбетов Т.Х.</i>	ДАМЫҒАН ЕЛДЕРДІҢ ЖОҒАРЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТАЛДАУ.....	53
<i>Куанышбаева Г.Б.</i>	ҚАЗАҚСТАНДА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ.....	55
<i>Оринбекова Ә.У.</i>	ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ КҮЙІП КЕТУДЕ АЛДЫН АЛУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ.....	57
<i>Сугир Ф.Б.</i>	ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДА ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ.....	60
<i>Сүндет Г.</i>	БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ БАСҚАРУ ӘДЕБІ.....	62
<i>Утанова У.А.</i>	КАЧЕСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – БУДУЩЕЕ НАЦИИ.....	64
<i>Карабаев У.Х.</i>	ЭТНОКУЛЬТУРА КАК ОТРАСЛЬ НАУКИ, ПОЯВИВШАЯСЯ НА СТЫКЕ ЭТНОЛОГИИ И КУЛЬТУРОЛОГИИ.....	67
<i>Алимов Н. Ю.</i>	ОБРАЗОВАНИЕ МОЛОДЁЖИ - ОСНОВА НОВОГО УЗБЕКИСТАНА.....	71
«ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ»		
<i>Жұмабай Р.</i>	ЭЛЕКТРОХИМИЯНЫ САРАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫМЕН ОҚЫТУ.....	75
<i>Нұрайым А.</i>	ТИТАНДЫ ДЕНГЕЙЛЕП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	77
<i>Сатова А.</i>	МЕТАЛДАР КОРРОЗИЯСЫН ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚЫТУ.....	79
<i>Темірғалиев Р.</i>	ХРОМ ИОНДАРЫНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ.....	81
<i>Абдималик К.</i>	ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ДИАЛОГТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРАЛДАРЫМЕН ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІ.....	83
<i>Айтбай А.</i>	ЗЕРТТЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ "АДАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ" БӨЛІМІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	85
<i>Серікбай Б.</i>	БАЛ АРАСЫНЫҢ ПАЙДАЛЫ ӨНІМДЕРІ.....	87
<i>Барат А.</i>	СТУДЕНТТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ИНКЛЮЗИВТІ ТӘСІЛІ ЖАЛПЫ КӘСІПТІК ПӘНДЕР ҚҰРАЛДАРЫМЕН.....	89
<i>Избасар Ж.</i>	АРА ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТҮРЛІ АУРУЛАРЫМЕН ЗИЯНКЕСТЕРІ.....	91
<i>Кузембаева С.</i>	БИОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ САҚТАУ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАНУАРЛАР ДҮНИЕСІНІҢ АЛУАН ТҮРЛІЛІГІ.....	94

<i>Бабаханқизи Ж.</i> «БЕЙМЕТАЛДАРДЫҢ ПЕРИОДТЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫ» ТАҚЫРЫБЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНЫП САБАҚ ӨТУ.....	97
<i>Абдықалам А.</i> ЖАСӨСПІРІМ ОҚУШЫ ҚЫЗДАРДЫҢ ҚАН КӨРСЕТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	100
<i>Әбекей Г.</i> ЛИМОН ӨСІМДІГІНІҢ ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ КЛИМАТТЫҚ ЖАҒДАЙЫНА ЖЕРСІНДІРУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	103
<i>Карим А.Х.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШӨЛДЕНУ ҮРДСІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ОҒАН БЫҚПАЛ ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР.....	105
<i>Жамалбек Г.</i> САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ-ӨМІР СҮРУ САНАТТАРЫ.....	110
<i>Байтасова Э.А.</i> ЖОО-да БОЛАШАҚ БИОЛОГ-ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	112
<i>Өсікқұлова С.</i> ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚЫТУ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ЖІКТЕЛУІ.....	115
<i>Полатова М.</i> ОҚУШЫНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫН ТӘРБИЕЛЕУ КЕЗЕНДІГІ БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ДАМУЫ.....	118
<i>Тұрсынбай Ж.</i> СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕРБЕС ОҚУ ҚЫЗМЕТІН ДАМУЫ ҮШІН БИОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚУ КЕЗІНДЕ «КЕЙС-СТАДИ» ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	120
<i>Хайдарбекова Л.</i> MORPHOXL ӘДІСІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП БАЛ АРАЛАРЫНЫҢ ТҰҚЫМЫН АНЫҚТАУ.....	122

«ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУЕТІ»

<i>Турдали Ж.</i> АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	129
<i>Матлап М.</i> ШЕРХАН МҰРТАЗАНЫҢ «ҚЫЗЫЛ ЖЕБЕ»РОМАНЫНДАҒЫ ТҰРАР БЕЙНЕСІ	130
<i>Абдураззокова Д.А.</i> Ә.НҰРШАЙЫҚОВТЫҢ «МАХАББАТ ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР» РОМАНЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕРЛЕР ЕРЕКШЕЛІГІ.....	133
<i>Мырзақасымқызы А.</i> ТӨЛЕН ӘБДІКҰЛЫ “ОҢ ҚОЛ”.....	135
<i>Тыныштық М.</i> ОРАЛХАН БӨКЕЙ "ҚАР ҚЫЗЫ".....	137
<i>Әділбекқызы Қ.</i> ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ «ҒАСЫРДАН ДА ҰЗАҚ КҮН».....	139
<i>Сайдахметова В.</i> МҰХТАР ӘУЕЗОВ “ҚАРАШ -ҚАРАШ” ПОВЕСІ.....	142
<i>Қалжанова Ж.</i> МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ.....	144
<i>Эшанқұлова Д.</i> АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЛИРИКАЛЫҚ САРЫНЫ.....	147

<i>Өмірзақ Г.</i> АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	149
<i>Серік Н.</i> МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАХАББАТ ҒАЛАМАТЫ.....	152
<i>Джунисова Н.</i> СӨЗ-СӨЙЛЕМ ЖӘНЕ ЫМ-ИШАРА ТІЛІ.....	154
<i>Турсуматова С.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУДАРМАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ТАРИХЫ.....	160
<i>Шаріпбай А.А.</i> М.ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ.....	164
<i>Төлеубек А.</i> АҚЫН - ЖАЗУШЫЛАР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛ ТҮСІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУ СИПАТЫ.....	166
<i>Надыр Ф.</i> Д.ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ.....	171
<i>Сейтаниязова Э.А.</i> Ә.КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ СИПАТЫ.....	174
<i>Махрубаева Ж.К.</i> ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨСУІ МЕН ДАМУЫ ЖОЛЫНДАҒЫ БАСҚА ХАЛЫҚТАРДЫҢ ӘДЕБИЕТІМЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІ.....	178
<i>Мустахимова Б.Қ.</i> ОРХОН- ЕНИСЕЙ ОЙМА ЖАЗУ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНІҢ ТАРАЛУ АЙМАҒЫ.....	182
<i>Шерметова Д.И.</i> БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ, ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	187
<i>Шерметова Д.И.</i> М.МАҚАТАЕВТЫҢ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК СИПАТЫ.....	193
<i>Алсейтова А.Н.</i> ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ -МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	196
<i>Избасарова А.Е.</i> РУХАНИ МӘДЕНИЕТКЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЖЕР-СУ АТТАРЫ.....	198
<i>Намуратова И.</i> Т.САЙРАМБАЕВТЫҢ ЕТІСТІКТІ КҮРДЕЛІ СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ ЖҮЙЕЛЕНУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....	202
<i>Қусайнова С.</i> ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ВАРИАНТТАРЫ.....	206
<i>Олжабаева Г.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ МАЛЫНА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНО-МӘДЕНИ СИПАТЫ.....	209
<i>Джаналилова А.</i> МАҚАЛ МЕН МӘТЕЛДЕРДІҢ ӨЗАРА СИПАТЫ.....	212
<i>Колчабекова А.</i> ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСЫН КӨРСЕТЕТІН «ӨМІР» КОНЦЕПТІЛІК ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КӨРІНІСІ.....	217
<i>Жанибекова М.А.</i> СӨЗ-СӨЙЛЕМНІҢ СӨЗ ТАПТАРЫНА ҚАТЫСЫ.....	221

<i>Усибалиева А.</i> АДАМДЫ СИПАТТАЙТЫН, АДАМНЫҢ ЖАН ДҮНИЕСІН ТАНЫТАТЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР.....	224
<i>Рахимова С.</i> ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В РАССМОТРЕНИИ И ОПИСАНИИ КОНЦЕПТОВ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА ТЮРКСКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА.....	228
<i>Эргешева С.</i> О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЖАНРА И ПОЭТИКИ ТЮРКСКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА В СВЕТЕ ЛИНГВОКОГНИТИВНЫХ ПРОБЛЕМ ЯЗЫКОВОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ.....	231
<i>Керимбаева С.Е.</i> КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПЕРСОНАЖЕЙ ТЮРКСКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА.....	234
<i>Балтабай Р.</i> РАЗВИТИЕ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО.....	239
<i>Нигматова Н.М.</i> РОЛЬ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЖИЗНИ МАЛЕНЬКИХ ЧИТАТЕЛЕЙ.....	243
<i>Жақсылық Б.Б.</i> ЭПИТЕТЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ НА МАТЕРИАЛЕ СТИХОТВОРЕНИЙ С.ЕСЕНИНА.....	245
<i>Турганбаева С.</i> ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	248
<i>Равшанова С.</i> USING DIALOGUES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL.....	250
<i>Кабыл А.</i> BUSINESS WRITING AS A TYPE OF WRITTEN COMMUNICATION.....	252
<i>Алиева Г.</i> THE EFFECT OF PRE-SERVICE ENGLISH TEACHERS EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THEIR LANGUAGE LEARNING STRATEGIES.....	256
<i>Pulatova M.</i> REFLECTION OF THE CONCEPT OF "WEALTH" BY MEANS OF ENGLISH PHRASEOLOGY AND PAREMIOLOGY.....	259
<i>Pulatova M.</i> SYSTEM FEATURES OF THE CONCEPT OF "WELATH".....	262
<i>Тойчибекова Х.</i> THE ROLE OF TEACHING PROVERBS IN ENGLISH CLASSROOM.....	265
<i>Саламат С.П.</i> ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ АРҚЫЛЫ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ.....	269
<i>Мухиддин Г.К.</i> БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	272
<i>Салыбекова А.</i> THE IMPORTANCE OF TEACHING VOCABULARY.....	274
<i>Исахова Г.П.</i> TEACHING LITERATURE IN SECONDARY SCHOOL.....	277
<i>Еркинова М.</i> АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҚОЛДАНУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ МАМАНДЫҚТАР ӘЛЕМІ ЗАМАНАУИ КЕЗЕҢДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІ.....	281

<i>Дәуіт Ж.</i>	ENGLISH BORROWINGS AND THEIR STRUCTURAL ANALYSIS THE HISTORY OF ENGLISH LANGUAGE.....	283
<i>Темирханова Ж.</i>	SYNTACTICAL AND SEMANTICAL COMMONALITIES AND DIFFERENCES BETWEEN ADVERBS AND ADJECTIVES.....	285
<i>Шермаханова Г.А.</i>	THE SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION AND ITS INFLUENCE ON ROBERT BURTON'S LITERARY EXPERIENCE.....	287
<i>Тілеумағанбетова Ә.</i>	THE ROLE AND FUNCTIONS OF STYLISTIC REPETITIONS IN ARTISTIC LITERATURE.....	289
<i>Агаев С.А.</i>	A BRIEF HISTORY OF THE NOTION OF “TRAGEDY” AND “TRAGIC HEROES” IN THE WORLD LITERATURE.....	291
<i>Ерғали М.Е.</i>	DRAMATIC STRUCTURE OF “HAMLET” TRAGEDY AND ITS MAIN FEATURES.....	294
<i>Султанова И.А.</i>	RELEVANCE THEORY AND THE PRAGMATIC MAXIM.....	296
<i>Расултаева Н.А.</i>	DEFINITIONS AND CHARACTERISTIC FEATURES OF SIMILE IN THE ENGLISH LANGUAGE.....	298
<i>Алтынбаева А.</i>	POLITENESS IN JONATHAN SWIFT’S LITERARY WORKS.....	301
<i>Калменова М.</i>	THE INFLUENCE OF SOCIO-POLITICAL EVENTS AND THE EXISTING LITERARY EXPERIENCE ON ERNEST HEMINGWAY’S CREATION.....	304
<i>Конысбаева А.</i>	EQUIVALENCE OF PHRASEOLOGY TO A WORD. VARIOUS VIEWS ABOUT THE DIFFERENCE BETWEEN A WORD AND PHRASEOLOGICAL UNIT.....	306
<i>Мамаева А.М.</i>	THE SOCIO – ECONOMIC SITUATION IN XVII CENTURY IN ENGLAND AND ITS MAJOR IMPACTS ON ENGLISH LITERATURE.....	309
<i>Нишанбаева Ә.</i>	ANALYSIS AND DESCRIPTION OF THE MAJOR FEATURES OF MARK TWAIN’S NOVELS.....	311
<i>Оразбай М.</i>	J.GALSWORTHY’S FIRST NOVELS.....	313
<i>Абдирашидова К.</i>	THE ETHICAL FUNCTION OF METAPHORS (METAPHOR AND EDUCATION)....	315
<i>Абирова Г.</i>	A CONCISE HISTORY OF ROMANTICISM. SOCIAL AND ECONOMIC BACKGROUND.....	317
<i>Амангелді Ж.</i>	THE ROOTS AND HISTORICAL BACKGROUND OF THE FORMATION OF MEDIEVAL LITERATURE.....	318
<i>Ауес А.Р.</i>	EQUIVALENCE PHRASEOLOGY WORD.....	321
<i>Бизақ Б.Е.</i>	J.GALSWORTHY AND FORMATION OF HIS CREATIVE POSITION.....	323
<i>Буркутова Д.А.</i>	ASPECTS OF PRAGMATICS.....	325

<i>Гусейнова Р.А.</i> CONVENTIONALITY OF HEADLINE LANGUAGE.....	327
<i>Куралбаева А.</i> LINGUISTIC INTERPRETATION OF TRANSITIVE AND INTRANSITIVE VERBS.....	331
<i>Мауленова М.М.</i> WHAT IS GLOBALIZATION AND GLOBAL ENGLISH?.....	333
<i>Молдабек Э.Б.</i> LITERATURE OF THE USA IN XIX-XX CENTURIES.....	336
<i>Самбетова Г.Е.</i> THE ORETICAL-AESTHETIC FEATURES AND GENERAL CHARACTERISTICS OF POSTMODERNISM.....	340
<i>Саналимова Б.</i> EXPRESSIVE AND STYLISTIC MEANS OF THE ENGLISH LANGUAGE. EUPHEMISMS AS A LEXICAL STYLISTIC MEANS OF THE ENGLISH LANGUAGE.....	342
<i>Таджибаева С.</i> TYPES AND LINGUISTIC FUNCTIONS OF METAPHORS IN LITERATURE.....	345
<i>Торибаева А.</i> JOHN DRYDEN AND HIS LITERARY ACTIVITY.....	347
<i>Шайлаубаев А.</i> XVII CENTURY ENGLISH LITERATURE AND ITS INFLUENCE ON JOHN MILTON'S CREATIVE ACTIVITY.....	351
<i>Кауменова Ж.Б.</i> REGIONAL DIALECTS OF THE ENGLISH LANGUAGE. BRITISH ENGLISH AND AMERICAN ENGLISH.....	353
<i>Кубекова К.Т.</i> «ШЫМКЕНТ КЕЛБЕТІ» ГАЗЕТІНДЕГІ МАҚАЛАЛАРДАҒЫ ТІЛДІК НОРМАЛАРДЫҢ САҚТАЛУЫ.....	357
<i>Бекежанова Л.М.</i> ҚАЗІРГІ ӘНГІМЕ ЖАНРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	359
<i>Жусубалина Ж.М.</i> ҚАЗАҚ МЕДИАМӘТІНІНДЕГІ АНГЛИЦИЗМДЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОРҒА ӘСЕРІ.....	362
<i>Меллат Т.</i> АЙТЫС ДОДАСЫНДАҒЫ АДАМГЕРШЛІК-ЭТИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР.....	365
<i>Қуандықова Д.О.</i> ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӨЛЕҢ ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	370
<i>Шаменова Л.</i> READING SKILLS AND WAYS HOW TO TEACH READING.....	373
<i>Ибрагимова Ш.</i> MODERN METHODS OF INVESTIGATING HOMONYMS.....	377
<i>Қабылтай Ш.</i> COMMUNICATIVE SKILLS IN THE USE OF INTERACTIVE TEACHING METHODS (READING AND LISTENING SKILLS).....	379
<i>Солтангазинова А.</i> BRITISH HUMOR AS A MEANS OF NATIONAL IDENTIFICATION.....	383
<i>Тургинбаева Д.Н.</i> БІЛІМ БЕРУДІ ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ УӘЖДЕМЕСІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ.....	385

<i>Нұрбасова А.М.</i> ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ТӘСІЛ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	389
<i>Рахманова Д.О.</i> ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ БАСТАПҚЫ ДЕҢГЕЙІНДЕ КОММУНИКАТИВТІК ГРАММАТИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	393
<i>Ержанова Ж.К.</i> РЕПРОДУКТИВТІ ДИКТАНТ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУІН ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	396
<i>Мамбет Д.Э.</i> АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	399
<i>Назарбек Г.Қ.</i> АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ АУЫЗЕКІ ЖӘНЕ АУЫЗША ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ БҒЫНША ТҮРЛІ ІС-ШАРАЛАР.....	403
<i>Азханова М.Ф.</i> АРНАУЛЫ ОРТА ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІН ӨЗІРЛЕУ.....	406
<i>Жандарбекова К.</i> АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	409
<i>Мұхтарқызы Ж.</i> КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАР НЕГІЗІНДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	413
<i>Тастанова С.Т.</i> ТІЛДЕГІ КӨПТІК КАТЕГОРИЯСЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК.....	417
<i>Оразбай С.Е.</i> ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ НОҒАЙЛЫ-ҚЫПШАҚ БҰТАҒЫ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ.....	420
<i>Абдуллаева Ж.С.</i> ШЫНАЙЫ ӘН МАТЕРИАЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖОҒАРЫ САТЫСЫНДА СӨЗДІК ҚОРЫН ЖАҚСARTU ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ.....	423
<i>Алиева Д.А.</i> ФАКТАЦИЯЛЫҚ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	425
<i>Байғонды Г.Ә.</i> СУПЕР-ТІРКЕЛЕРДЕГІ МӘЛІМДЕРДІҢ ҚҰРАСТЫРУШЫ МӘНІ.....	428
<i>Жұмағұл А.М.</i> АУДАРМАДАҒЫ ТІЛДІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚОЛДАНУДЫҢ СИНХРОНДЫҚ АСПЕКТІСІ.....	431
<i>Мустафаева А.</i> АУДАРМАНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН ҚИЫНДЫҚТАРЫ.....	434
<i>Абдуллаева Ж.С.</i> ФОНЕТИКА ЛИНГВИСТИКАНЫҢ НЕГІЗГІ САЛАСЫ.....	438
<i>Тәжібаева А.Қ.</i> КӨРКЕМ-САЯСИ ДИСКУРСЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ....	441
<i>Тунгишбаева А.Н.</i> ІСКЕРЛІК ХАТ ЖАЗБАША КОММУНИКАЦИЯНЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ.....	445
<i>Тұрсынбай Г.Қ.</i> БАСТАПҚЫ ЖҮЙЕНІҢ ОҚЫТУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТИІМДІЛІГІН АНЫҚТАУ.....	450

<i>Уджукулова М.С.</i> КОГНИТИВТИ ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ДИСКУРСТЫ ТАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	454
---	-----

«ЖАС СПОРТШЫЛАРДЫ ҒЫЛЫМҒА БАУЛУ»

<i>Абдашим Ә.</i> ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКА - СПОРТТЫҢ ЕҢ НЕГІЗГІ ЖӘНЕ КӨПШІЛІК СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ БІРІ.....	459
<i>Абдивахаб Е.</i> ҚОЛ ДОБЫ ОЙЫНЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ.ШАБУЫЛДАҒЫ ОЙЫН ТЕХНИКАСЫ.....	461
<i>Жұмахан М.С</i> ФУТБОЛ – ӘЛЕМДЕ КЕҢ ТАРАҒАН СПОРТТЫҢ ОЙЫН ТҮРІНІҢ БІРІ.....	464
<i>Темірхан Д.М.</i> ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫ.....	467
<i>Болат Н.Д.</i> ЖАСӨСПІМДЕР АҒЗАСЫНА ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖАТТЫҒУЛАРЫНЫҢ ӘСЕР ЕТУІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖОБАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ ДАМУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	470
<i>Абдихаликова А.Н.</i> ҰЛТТЫҚ СПОРТ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	472
<i>Дәулетбекқызы Н.</i> ТОҒЫЗҚҰМАЛАК – ОЙШЫЛДАР ОЙЫНЫ.....	474
<i>Дилдабек А.</i> ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚОРҒАНЫС ӘДІСТЕРІ.....	476
<i>Есендік Ш.С.</i> БАСКЕТБОЛ-СПОРТТЫҢ БІР ТҮРІ.....	479
<i>Бекбау Е.Ә.</i> ЕРКІН КҮРЕС БАЛУАНДАРЫНЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӘДІС- ТӘСІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	481
<i>Әбдіқадыр М.</i> ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖҮЙЕСİNДЕГІ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ОРНЫ.....	483
<i>Әлішер А.</i> ҚАЗАҚТЫҢ КҮРЕСІ АРҚЫЛЫ БАЛУАННЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫН ДАМУ.....	486
<i>Жантлеуова А.</i> ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ ШЕШІЛМЕГЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	488
<i>Иззатуллаев Н.</i> СПОРТТЫҚ ОЙЫНДАРДА ТАКТИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ.....	491
<i>Амангелди С.Е.</i> СПОРТТЫҚ КҮРЕСТЕ БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ДЕНЕ-КҮШ ҚАБЫЛЕТІН АРТТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	493
<i>Айтжан Н.Ә.</i> ФУТБОЛ СПОРТЫНДА СТУДЕНТТІК КОМАНДАНЫ ЖЫЛДЫҚ САБАҚТАР ЦИКЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН МАЗМҰНЫ.....	495
<i>Қалбаев Б.</i> ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ – ҚАРТАЮМЕН КҮРЕС, ОҒАН ҚАРСЫ ТҮРАРҚУАТТЫ ҚҰРАЛ, БЫЛАЙША АЙТҚАНДА, ЖАСАРУ ҚҰРАЛЫ.....	497

<i>Мирмахметова Ж.</i> ҚАЭСІБИ – ҚОЛДАНБАЛЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ҚЫЗМЕТІ МЕН МІНДЕТТЕРІ.	499
<i>Мырзазия Ә.</i> СПОРТ ТЕК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЕМЕС, СОНЫМЕН ҚАТАР ТӘРБИЕЛЕУ.....	502
<i>Мырзақара Б.Е.</i> СПОРТТЫҚ ГИМНАСТИКА-СПОРТТЫҢ ОЛИМПИАДАЛЫҚ ТҮРІ.....	504
<i>Нұртасбек А.</i> ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРІНІҢ БІРІ –КҮРЕС.....	507
<i>Орынбасар А.</i> СПОРТТЫҚ ГИГИЕНАЛЫҚ МАҢЫЗЫ МЕН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ.....	509
<i>Османов А.</i> КАРАТЭНЫҢ БАСТЫ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ТОСҚАУЫЛ ҚОЮМЕН МЕН ҚОРҒАНУДЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ.....	511
<i>Равшанбеков Ш.А.</i> МАССАЖ ЖӘНЕ СПОРТ.....	514
<i>Рахматулла Д.</i> ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	516
<i>Рысқұлбек Г.</i> ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ МАҚСАТЫ-ДЕНІ САУ ЖӘНЕ ДЕНЕ ДЫНЫҚТЫРУ	519
<i>Санемов А.</i> ЕМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ СПОРТТАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	521
<i>Серікбай Т.Т.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕРКІН КҮРЕСТІҢ ДАМУЫ.....	524
<i>Арапбаев Қ.А.</i> БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ЫСТЫҚ КЛИМАТ ЖАҒДАЙЛАРЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ЖҮКТЕМЕЛЕРГЕ БЕЙІМДЕУ.....	526
<i>Бахты А.Ғ.</i> ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ .	528
<i>Араш А.Ә.</i> ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА СПОРТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІН АРТТЫРУ	529
<i>Фахриддинов Р.</i> ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯ БОЙЫНША ӨТКІЗУ ӘДІСТЕРІ.....	532
<i>Хашимбаев С.</i> ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САЛАСЫ. ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ МІНДЕТТЕРІ МЕН МАҢЫЗЫ.....	534
<i>Шахтыбек А.</i> СПОРТ ҰЗАҚ ӨМІР СҮРУ ҮШІН ШЫҢДАЛАДЫ.....	537
<i>Тұрмаханбет Г.Қ., Ирисдаватов У.Е.</i> ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДАРЫ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ.....	539
<i>Жақсылық Б.Р., Тұрмаханбет Г.Қ.</i> ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ МЕН СПОРТТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРИЦИПТЕРІ.....	542
<i>Орынбасаров Қ., Айсағалиев Б.Т.</i> ҚАЗАҚ КҮРЕСІНІҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.....	546
<i>Сабитов Т.Ж., Саменова Н.Ж., Абдрасилова С.Т.</i> АЛАШ ОРДА: НА ПУТИ К ИДЕОЛОГИИ НОВОГО КАЗАХСТАНА.....	550
<i>Сабитов Т.Ж., Майлыбаева Л.С., Таскымбаева С.М.</i> ТУРКЕСТАНСКИЙ ЛЕГИОН: К ВОПРОСАМ РЕАБИЛИТАЦИИ.....	554

**«Жаңа Қазақстандағы ғылым мен білімнің инновациялық дамуы»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАР ЖИНАҒЫ**

СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ
Международная научно-практическая конференция
«Наука и образование: новые подходы и актуальные исследования»

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES
International scientific and practical conference
«Science and education: new approaches and current research»

I-том

Басуға _____ жылы қол қойылды.
Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі _____ шартты баспа табақ.
Таралымы _____ дана.

ISBN 978-601-255-432-8

